

(+ 1774)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KOZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
Dr DOMJANOVSKY SÁNDOR VÁLASZTMÁNYI TAG

LVII. ÉVF. 1-6. SZÁM. 1923. JANUÁR-JÚLIUS.
MAGY. TUD. TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLALATA RT
BUDAPEST, 1923.

FELHÍVÁS! Kérjük hátralekos tagjainkat, hogy hátralekaikat mielőbb fizessék be, mert a mai magas nyomdai előállítási költségek mellett különben kénytelenek volnánk a Századok küldését beszüntetni.

Tartalom.

<i>Márki Sándor</i> : Petőfi a történelemtől	1
<i>Mályusz Elemér</i> : A reformkor nemzedéke	16
<i>Biró Vencel</i> : Erdély és a porta	76
<i>Horváth Detre</i> : Szalárdi János és Siralmas Krónikája	94
<i>Lederer Emma</i> : Régi magyar ürmértékek (I. közl.)	123
Történeti irodalom.	
<i>Ferenczi Zoltán</i> : Petőfi. <i>Ism. Tolnai Vilmos</i>	158
<i>Kéky Lajos</i> : Petőfi. <i>Ism. Tolnai Vilmos</i>	159
<i>Alapi Gyula</i> : Komárom vármegye levéltárának középkori oklevelei. <i>Ism. Mályusz Elemér</i>	159
<i>Ernyey József és Lux Kálmán</i> : A visegrádi vár. <i>Ism. —ch—e.</i>	161
<i>Domanovszky Sándor</i> : A szepesi városok árumegállító joga. <i>Ism. Gárdonyi Albert</i>	162
<i>Kremmer Dezső</i> : Pest-Budát ábrázoló német metszetek. <i>Ism. Gárdonyi Albert</i>	164
<i>Biró Vencel</i> : Erdély követei a portán. <i>Ism. —ch —e.</i>	165
<i>Bruckner Győző</i> : A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. köt. <i>Ism. Iványi Béla</i>	167
<i>Fraknói Vilmos</i> : A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/88-ik évi országgyűlésen. <i>Ism. Csekey István</i>	171
<i>P. Pinzger Ferenc</i> : Hell Miksa emlékezete. I. rész. <i>Ism. Ernyey József</i>	175
<i>Venetianer Lajos</i> : A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitéréséig. <i>Ism. Török Pál</i>	179
<i>Kovács Alajos</i> : A zsidóság térfoglalása Magyarországon. <i>Ism. —y.</i>	182
<i>Magyary Zoltán</i> : A vallás- és közoktatásügyi központi igazgatás 1867 előtti történetének vázlatja. <i>Ism. Hlb.</i>	185
<i>Schmidt Henrik</i> : Tisza István boldog évei. <i>Ism. —r.</i>	186
<i>Hekler, Anton</i> : Kunst und Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen. <i>Ism. O. Z.</i>	188
<i>Voetter Ottó</i> : Die Münzen der römischen Kaiser etc. von Diocletianus bis Romulus (284—476). <i>Ism. A. A.</i>	189
<i>Oppermann O.</i> : Die kölnisch-niederrheinischen Urkunden. <i>Ism. Hajnal István</i>	190
<i>Ybl Ervin</i> : Az olasz szobrászat három százada. I. köt. <i>Ism. D. K.</i>	191
<i>Enklaar D. Th.</i> : Het landsheerlijk bestuur in het stricht Utrecht aan deze zijde van den Ijsel gedurende de regeering van bisschop David van Bourgondie 1456—1496. <i>Ism. Kádár Jolán</i>	193
<i>Kretschmayr, Heinrich</i> : Geschichte von Venedig. II. Bd. <i>Ism. Patek Ferenc</i>	194
<i>Folyóiratszemle</i>	200
Tárca	
<i>Relković Neda</i> : Az alsómagyarországi bányavárosok taksája	211
<i>Olvasóinkhoz!</i>	216
<i>Hivatalos értesítő</i>	218

A szerkesztésért és a kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A tagsági és előfizetési díjak **Novák Nándor pénztárnokhoz, Budapest, I., Márvány-utca 25. III. 25.** címre küldendők. A tagdíj évi 1000 K; előfizetők a Századokat 3000 K-ért rendelhetik meg. — Postatakarékpénztári számlánk száma 1099.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

DR. DOMANOVSKY SÁNDOR

MÁSODALELNÖK

LVII—LVIII. ÉVFOLYAM

1923—1924.

BUDAPESTEN, 1924.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

TARTALOM.

	Lap
ÁNYOS LAJOS: Budapest székesfőváros oklevéltára....	669
BARTONIEK EMMA: A magyar királyáavatáshoz.	247
BIRÓ VENCEL: Erdély és a porta	76
CSANKI DEZSÓ: Szabó Károly emlékezete. (Elnöki megnyitó, 1924.)	689
DÓRY FERENC: Az új Országos Levéltár megépítése..	403
FEKETE LAJOS: Hódoltságkori oszmanli-török helyneveink	614
FÖGLEIN ANTAL: XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből.....	466
HEKLER ANTAL: Ipolyi Arnold emlékezete.....	235
HERZOG JÓZSEF: A magyar kincstár háborús hitelműveletei Grassalkovich kamaraelnöksége idején	433
HORVATH DETRE: Szilárdi János és Siralmas Krónikája	94
JÁNOSSY DÉNES: Adatok a flumei kikötő történetéhez	495
KAPOSSY JÁNOS: A magyar királyi udvari kamara építései Mária Terézia és II. József korában	585
KLEBELSBERG KUNÓ GRÓF: Elnöki megnyitó (1923.)	225
KLEBELSBERG KUNÓ GRÓF: Előszó. (A Csánki-füzethez.)	401
KOSSÁNYI BÉLA: Az úzok és kománok történetéhez ..	495
LEDERER EMMA: Régi magyar ürmértékek	123, 305
LUKINICH IMRE: Gr. Pálffy János főparancsnoki megbízatása (1710.)	418
MÁLYUSZ ELEMÉR: A reformkor nemzedéke	16
MÁLYUSZ ELEMÉR: A helytörténeti kutatás feladatai	538
MÁRKI SÁNDOR: Petőfi a történelemről	1
MAYER BÉLA: Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végén	648
MELICH JÁNOS: Pozsony magyar, német és tót nevééről	695

MESZLÉNYI ANTAL: A miniszteri országos ideiglenes bizottság működése 1848 márc. 23-ától ápr. 20-áig	714
MISKOLCZY GYULA: A horvát kérdés (1790—1847.)	567
PAULINYI OSZKÁR: A sóregále kialakulása Magyarországon	627

Történeti irodalom.

Alapi Gyula: Komárom vármegye levéltárának középkori oklevelei. Ism. <i>Mályusz Elemér</i>	159
Bauer, Wilhelm: Einführung in das Studium der Geschichte. Ism. <i>O. P.</i>	375
Biró Vencel: Erdély követei a portán. Ism. — <i>ch</i> — <i>e</i>	165
Bittner, Ludwig: Die Lehre von den völkerrechtlichen Vertragsurkunden. Ism. <i>Eckhart Ferenc</i>	792
Böleskey Ödön: Capistranoi Szent János élete és kora. I. köt. Ism. <i>Patek Ferenc</i>	768
Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. I. köt. Ism. <i>Iványi Béla</i>	167
De Quervain, F.: Der medizinische Unterricht einst und jetzt. Ism. <i>Győry</i>	807
Diculescu, Const. C.: Die Gepiden-Forschungen zur Vorschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes. Bd. I. Ism. <i>v. l.</i> ..	794
Dieppen, Paul: Geschichte der Medizin. Bd. IV. Ism. <i>Győry</i>	806
Domanovszky Sándor: A szepesi városok árúmegállító joga. Ism. <i>Gárdonyi Albert</i>	162
Enklaar, D. Th.: Het landsheerlijk bestuur in het stricht Utrecht aan deze zijde van den Ijsel gedurende de regeering van bisschop David van Bourgondie 1456—1496. Ism. <i>Kádár Jolán</i>	193
Ernyey József és Lux Kálmán: A visegrádi vár. Ism. — <i>ch</i> — <i>e</i>	161
Évkönyve. Az Országos Magyar Régészeti Társulat —. I. 1920—22. Ism. — <i>n</i> — <i>n</i>	368
Fehér Géza: Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten. Ism. <i>Hóman Bálint</i>	335
Fereneci Zoltán: Petőfi. Ism. <i>Tolnai Vilmos</i>	158
Fiehtner, Horst: Die Medizin im Avesta. Ism. <i>Győry</i>	808
Fraknoi Vilmos: A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/8. évi országgyűlésen. Ism. <i>Csekey István</i>	171
Frankfurter, S.: — lásd <i>Kubitschek</i> alatt.	
Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. Ism. <i>Hóman Bálint</i>	335

	Lap
Gragger, Róbert: Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone. Ism. — <i>ig</i> —	363
Hekler, Anton: Kunst und Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen. Ism. <i>O. Z.</i>	188
Hoffmann Max: Der Krieg der versäumten Gelegenheiten Ism. <i>Grexa Gyula</i>	796
Karácsonyi János: Szent Ferenc rendjének története Magyarország 1711-ig. I. köt. Ism. <i>Patek Ferenc</i>	765
Kéky Lajos: Petőfi. Ism. <i>Tolnai Vilmos</i>	159
Kemmerich, Max: Kulturkuriosa. Bd. I. Ism. <i>Gyóry</i>	806
Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Ism. — <i>y.</i>	182
Kremmer Dezső: Pest-Budát ábrázoló német metszetek. Ism. <i>Gárdonyi Albert</i>	164
Kretschmayer, Heinrich: Geschichte von Venedig. Bd. II. Ism. <i>Patek Ferenc</i>	194
Kubitschek, W. u. Frankfurter, S.: Führer durch Carnuntum. 6. Aufl. Ism. <i>Oroszlán Zoltán</i>	365
Kuzsinszky Bálint: Aquincum. 6. kiadás. Ism. <i>Oroszlán Zoltán</i>	365
Kuzsinszky Bálint: Budapest régiségei. X. köt. Ism. <i>Oroszlán Zoltán</i>	370
Lapedatu, Alex.—Lupas Joan: Annuarul institutului de istorie nationala. Ism. <i>Török Pál</i>	356
Lukacsics Pál: A vásárhelyi apácák története. Ism. <i>Horváth Tibor Antal</i>	772
Lupas, Joan: — lásd <i>Lapedatu</i> alatt.	
Lux Kálmán: — lásd <i>Ernyey</i> alatt.	
Magyary Zoltán: A vallás- és közoktatásügyi központi igazgatás 1867 előtti történetének vázlatja. Ism. <i>Hib</i> ..	185
Manitius, Karl: Naturwissenschaft im beginnenden Mittelalter. Ism. <i>Gyóry</i>	808
Nagy Szeder István: Adatok Kiskún-Halás város történetéhez. I. köt. Ism. <i>Mayer Béla</i>	776
Németh Gyula: Húnok, bolgárok, magyarok. Ism. <i>Hóman Bálint</i>	335
Németh Imre: A Szent Domonkos-rendű apácák vezetése alatt álló 50 éves kőszegi r. kath. tanítóképző története. 1874—1924. Ism. <i>Mayer Béla</i>	786
Oppermann, O.: Die kölnisch-niederrheinischen Urkunden. Ism. <i>Hajnal István</i>	190
Papp Ferenc: Báró Kemény Zsigmond. II. köt. Ism. <i>Császár Elemér</i>	787
P. Pinzger Ferenc: Hell Miksa emlékezete. I. rész. Ism. <i>Ernyey József</i>	175
Br. Prónay Dezső emlékeiből és válogatott beszédei. Ism. <i>Szelényi Ödön</i>	789
Quervain: — lásd <i>De Quervain</i> alatt.	

	Lap
Rachel, Hugo: Geschichte der Völker und Kulturen von Urbeginn bis heute. Ism. <i>Dr.</i>	373
Régészeti; Országos Magyar — Társulat Évkönyve, lásd <i>Évkönyv</i> alatt.	
Schmidt Henrik: Tisza István boldog évei. Ism. — <i>r</i>	186
Schönebaum, Herbert: Die Kenntniss der byzantinischen Geschichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme. Ism. <i>Hóman Bálint</i>	335
Schünemann, Konrad: Die Deutschen in Ungarn bis zum XII. Jahrhundert. Ism. <i>Pukánszky Béla</i>	332
Srobár, V.: Pamäti z vojni a z väzenia (1914—1918). Ism. <i>Podhradszky György</i>	790
S. Szabó József: Műveltségi állapotok, főként az iskolázás Debrecenben a reformáció korában. Ism. <i>R.</i>	775
Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. köt. 1. füz. Ism. <i>Hóman Bálint</i> ..	758
Teleky, Count Paul: The evolution of Hungary and its place in European History. Ism. <i>Czeke Marianne</i>	327
Tragor Ignác: Vác utcái és terei. Ism. <i>Mályusz Elemér</i> ..	777
Tragor Ignác: Vác lakossága a XVIII. század elején. Ism. <i>Mályusz Elemér</i>	777
Tragor Ignác: A váci múzeum-egyesület 25. évi jelentése. Ism. <i>Mályusz Elemér</i>	777
Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Ism. <i>Török Pál</i>	179
Voetter, Otto: Die Münzen der römischen Kaiser etc. von Diocletianus bis Romulus (284—476). Ism. <i>A. A.</i>	189
Ybl Ervin: Az olasz szobrászat három százada. I. köt. Ism. <i>D. K.</i>	191
Gr. Zichy István: A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Ism. <i>Hóman Bálint</i>	335
Folyóiratszemele	200, 377, 809
A Hét	200
Akadémiai Értesítő	809
A Nép	377
Az Újság	200
Budapesti Hirlap	201, 377
Budapesti Szemle	809
Dunántúli Protestáns Lap	201
Egyházi Lapok	377
Egyházi Szemle	201
Fejérmegyei Napló	202
Hadtörténelmi Közlemények	812
Hajdúföld	202
Hírnök	202
Kelet Népe	202
Keresztény Politika	203
Kőszeg és Vidéke	204, 378
Levéltári Közlemények	379
Magyar Gazdák Szemléje	204

	Lap
Magyar Irredenta	205
Magyar Jövő	815
Magyarország	815
Magyar Nyelv	205
Nyelvtudományi Közlemények	206
Nemzeti Ujság	206
8 Orai Ujság	381
Orosházi Ujság	206
Pester Lloyd	206, 381
Szózat	815
Temesvári Hirlap	210
Turul	815
Világ	210

Tárca.

Aldásy Antal: Fraknoi Vilmos †	837
Csánki Dezső: Békefi Remig †	830
— —: Nagy Gyula †	826
Dőry Ferenc: Gróf Zichy Nándor †	829
Holub József: Tagányi Károly †	833
Lukinich Imre: A Magyar Történelmi Társulat 1923. évi közgyűlésén előterjesztett főtitkári jelentés	382
Lukinich Imre: A Magyar Történelmi Társulat 1923. évi közgyűlésén előterjesztett főtitkári jelentés	817
Mályusz Elemér: Városi kiváltságlevél-e az 1257-i túróci privilegium?	824
Rédeyné Hoffmann Mária: Adalék a magyar emigrációhoz	820
Relkovié Neda: Az alsómagyarországi bányavárosok taksája	211
Szentpétery Imre: Pótlások az „Árpád-házi királyok ok- leveleinek kritikai jegyzéke“ 1. füzetéhez	384
Az Országos Levéltár átköltözése	385
Vegyes közlések	841
Olvasóinkhoz!	216
Tagjainkhoz!	386
Hivatalos Értesítő	218, 387, 843

Petőfi a történelemről.

Újesztendő napján múlt száz esztendeje, hogy Petőfi született, de a nemzet már a századik esztendőt is az ő halhatatlan emlékezetének szentelte. Sok tanulmány jelent meg költészetéről, de jóformán senki sem érdeklődött a haza legnagyobb lírikusának történelmi felfogása iránt. Pedig Petőfi el-eltűnődött nemzete és az emberiség történelmi hivatásán s míg amannak dicsőségét határtalan lelkesedéssel magasztalta, hibáit kíméletlen szigorúsággal ostorozta. Végigment a magyaroknak egész történelmén, de a királyok krónikáját csak azért írta meg, hogy a királyságot meggyűlöltesse s a köztársaság útját egyengesse.

A költőt nem kötik azok az adatok, amikhez a történetíró erősen ragaszkodik; szakemberek előtt sem érdektelen tehát annak megismerése, a legmodernebb magyar költő hogyan fogta föl a történelmet, figyelmét mi ragadta meg leginkább a multból, különösen hazánk multjából. Ennek bemutatására, saját költői szavainak prózai ismertetésével, azért vállalkozom, hogy az immár százesztendő Petőfi „ősz feje zöld koszorúját“ a Történelmi Társulat szerény levelével gyarapítsam.

*

Petőfi az *ókor* történelmét lapozva, borongva kérdezte, hol vannak a görögök, hol vannak a kelták? Eltűntek, mint két olyan város, melyet a tenger elnyelt és csak tornyaiknak orma maradt ki a vízből: Homeros, a koldus, Ossián a királyfi; vak mind a kettő. Szemük fényét lelkük lobogó tüze, saját dicsőségük ragyogása vette el. Bámulatosan szép, bámulatosan nagy világot tártak az ember elé. Akárhány évszázad, akárhány évezred jön még, hogy könyörtelenül letiporjon mindent, Homeros és Ossián előttük is szentek; halált hoznak min-

denkire és mindenre, de (amiben Petőfi Ossiánra nézve tévedett) meghagyják az ő ősz fejük zöld koszorúját.¹

Az ókor ezen apoteózisa után a *középkor* magasztalása következett, mit a feudalizmus gyűlöletétől várni alig lehetett. Zordonnak, de ragyogónak, kiegyezett piros északi fénynek tartotta a lovagkort. Képzeteinek fáklýájával újra meg újra felgyujtotta, mert lángjánál megint látta azt a tündérkertet, amelynek olyan szép fája és olyan szép virága volt: a vitézség cserfája, a szerelem rózsája.²

Az *újkor* történetéből csak a szabadságharcok érdekelték. Gúnyolódott azokkal, kik a világot siralmasnak, elfajultnak tartották, s boldognak csak a vakot, ki nem látja, hogy az ítélet napja eljött s a földön minden fölfordult fenekestől. Ezt a fölfordulást *Franciaország* és a jakobinus sipka okozta. A jakobinus sipka bizonyára az ördög maga varrta s odatette a bőség szarvára, melyből annyi rossz dől a világra, hogy minden jóléleknek elveheti az eszét. A sátán zászlájának *újítás* a jelszava, mi talán a dögvésznél is jobban terjedt; hiszen már a táblabírák közt is akadtak, kik újításokra gondoltak.³ De — mondta máshol már gúny nélkül — a világ időközben nagykorú lett s a férfiú többé nem gondolt olyan gyermekjátékkal, amilyen a királyság. Az a bárd, mely Páris piacán XVI. Lajos nyakára lecsapott, csak első villáma volt annak a zivatarnak, mely a királyok ellen nemsokára kitört. Mikor 1789-ben (mint utóbb 1830-ban és 1848-ban is) a franciáknál „kitelt a király becsülete“, a németek fölherzenkedtek és megesküdtek, hogy bosszút állanak: megölik a szabadságot, megmentik a királyt. Meghódították Longwyt s ostromolták Verdunt, feladására a gyávák reszketve kérték *Beaurepaire* kapitányt, ki azonban a föltételek aláírása helyett mindnyájuk szemeláttára főbelötte magát, hogy példáját követve, a bátrak az ő szabad halálát válasszák.⁴

Dicsőítette Petőfi az *olaszokat* is, kik a csúszást, mászást megúnva, talpra álltak, sóhajtásukból égiháború lett, láncaik helyett kardjaikat csörgették s a szabadság dicső katonái a Dél halvány narancsfáit vérrózsákkal festették be. A zsarnokok előtt megjelent Brutus szeleme, amely aludt idáig, de fölébredvén, azzal lelkesítette

¹ Homér s Ossián.

² Szécsi Mária.

³ A táblabíró.

⁴ Beaurepaire.

a táborokat, hogy Itália az a föld, honnan Tarquinius elfutott s hol Julius Caesar halva rogyott össze. Ha előttük ez az óriás meghajolt, az olaszok sem hajolhattak meg a törpék előtt. A történelemből azt a tanulságot vonta le, hogy a zsarnokság kivesz.¹ És azt, hogy elpusztul *Ausztria*, mint elpusztult Jeruzsálem. Ennek lakói módjára Ausztria császárai is földönfutók lesznek, mert birodalmuk a szabadság kálváriája volt s az uralkodásnál egyéb vágyat nem ismertek. Azért emeltek Munkácsokat, hogy a szellem világát és melegét, amely a rabbilincseket fölolvasztotta, a mélységes föld alá rejtse s fölötte a sötétségben a zsarnokok virágát, a butaságot buján tenyészthessék. Elrabolták a népek jogát, ellopták kincseit s milliók koldultak miattuk.²

A szárnyait akkor bontogató szocializmus világánál rajzolta meg ennek egyik *apostolát*, kiben, ha ledobta a ház és a nap gondjait, meghalt az ember és fölkelt a polgár. Családja helyett milliókat ölelt. Lelke csillagsugárból szőtt fényes palástban járt, testét rongyok fődtek. Családjával együtt éhezett, mégis az egész világot akarta boldogítani. Istennel társalogva, nagyúrral nem állhatott szóba; az egyik apostolnak nevezte, a másik szentségtelen gonosztevőnek. Buzgón olvasta a világtörténetet, ezt a csodálatos könyvet, melyből mindenki mást következtet. Egyiknek üdv, a másiknak kárhozat; egyiknek élet, másiknak halál. Az egyiknek kardot ad kezébe, hogy küzdjön és az emberiségen segítsen; a másikkal letéteti a kardot, mert úgyis hiába küzdene; hiszen a világ ezentúl is olyan boldogtalan lesz, mint évezredek óta volt. Az ifjú apostol azt tanulta belőle, hogy a kis szőlőszem egy nyár alatt gyümölcsöt hoz és megéri; s találgatta, hány nyár alatt ér meg a föld, ez a nagy gyümölcs? Talán évezredek, vagy éppen évmiljomok alatt, de egyszer majd csak megéri s akkor az emberek a világ végeig élvezik. Hány napsugár, hány ezer vagy millió napsugár érlelte meg a szőlőt? A földet is sugarak érlelik meg, de ezek az emberek lelkéből támadnak. Ilyen sugár minden nagy lélek, de csak az igazi nagy lélek, ami ritkán terem. Kívánni sem lehet tehát, hogy a föld hamar megérjen. A léleknek a munka idejéből egy percet sem szabad elvesztenie. A világ célja a boldogság, eszköze

¹ Olaszország.

² Ausztria.

a szabadság. Ezért küzdött, ezért kell küzdenie s elvérenie. A szabadság elesett vitézei szent soraik közé fogadják a most jelentkezőt, ki zászlajuknak hűséget esküszik. A világtörténet alapján tett vallomást Isten beleírta abba a szent könyvbe, ahol a vértanúk nevei vannak följegyezve. Az élet könyvéből mást tanult. Elvesztett mindent, amit szeretett s új eszméket hirdető könyvei miatt börtönbe került. Kiszabadultakor azt tapasztalta, hogy nemzete és a világ még mélyebben meggörbedt, mint tíz esztendeje, mikor ő szót emelt; s az emberiség naponta törpült, a zsarnokság óriásibb lett. Csak egy új nemzedék vetette le rabbilincseit, s győzelmében azokra a szentekre és nagyokra gondolt, kik a szolgaságban szabadok voltak, hirdették az ígét s érte a csúfos halált is elszenvedték.¹

*

Saját magyar népe őseit Petőfi megannyi napnak, a dicsőség sugármezébe öltözött szellemeknek tartotta. A sötétségben élő magyar ne is nézzen őseire, ezekre a napokra, mert gyöngé szemét a napfény megvakítja. A haza dicső, nagy ősei a földet megrázó viharok voltak, melyek valaha a porba omlott Európa homlokán tomboltak. Mert nagy volt hajdan a magyar; nagy volt hatalma, birtoka: észak, kelet, dél hulló csillaga magyar tenger vizében hunyt el. Babér azonban csak hajdan termett a magyarok fejére s homlokukon ez a babér oly régen elhervadt, a haza oly régen volt nagy, hogy talán nagysága is csak mese immár. A magyar dicsőség vagy hullócsillag volt, mely tündöklése után lehullt a magasból s a föld elnyelte mindörökre, vagy üstökös, mely amint jött, megint eltávozott, hogy a népek századok mulva újra lássák és rettegjenek a fényétől.²

Mégsem szerette, ha emlegették a magyar büszkeséget, amely inkább szégyenére válik a nemzetnek, mikor földjének Istentől megáldott voltára hivatkozik. Már ezer éve, hogy megszerezte hazáját, de ha *most* meghalna, miről tudnák meg, hogy valaha ezen a földön élt? Nevét a világtörténelem föl sem jegyezné, vagy csak annyit írna róla, hogy egy nép valahol a Tisza mellett századokig lomhán, gyáván élt. Ezzel azonban csak saját

¹ Az apostol.

² A hazáról.

korát vádolta, mely lusta volt arra, hogy megint sugarat, egy kis fényt árásson megrozsdásodott nevére, mert önérzete még nem ébredt föl.¹

Tépelődött, miért nem élt ezer évvel ezelőtt, mikor *Arpád* daliái születtek s kardot ragadva, a nagyvilággal szembeszálltak. *Lehel* kürtjével versengve, csatadalt énekelt volna s paripára pattanva kereste volna a hazát teremtő harcok viharában sírját, vagy babérját. Vitézeinek párducbőrré dőlve énekelte volna meg a diadalt az ütközet után tartott áldomáson. Azonban henyelő század gyermeke lévén, dalolásra méltó tárgyat nem talált.² Büszkén tekintett végig a multak tengerén, hol egekbe nyúló köszikláknak látta bajjívó nemzete nagy tetteit, mikor Európa színpadán magyarok is játszottak, s nem is övék volt a legkisebb szerep. A föld úgy rettegett kirántott kardjuktól, mint a gyermek az éjtszakai villámlástól. Most azonban a magyar már csak a holt dicsőség halvány kísértete s magyarságát szégyelnie kell.³

Nincs a hazának egyetlenegy marék földje sem, amelyet magyar vér nem áztatott; de a nagy ősök vérét fiaik feketére festették, gyalázattal kenték be. Satnya faj dicsekszik őse érdemével, az hetvenedik híres hajdanával, míg a jövő talán piruló arccal fogja emlegetni ennek a korak gyermekeit, kiket kitöröltek a nagy nemzetek sorából, mert élni nem tudnak, halni nem mernek. Szégyen, hogy akik a sors számadó könyvében a legelső számot tették, most leghátul állnak, semmit sem jelentenek.⁴

Figyelemmel forgatta a történet lapjait, megfontolta, mit tett hazája; s a századok betűi azt jegyezték föl, hogy a magyar nemzet életet nem érdemel. Csak *egyese*k voltak közte, kik amit tettek, azt a hazáért tették, de hány volt köztük, kiket a hon maga vesztett el! Más országokban híven megőriztek mindent, ami nemzeti; a magyar azonban megvetette, elvetette ősi kincsét; elfeledte, vagy szégyelte, hogy magyar.⁵ Pedig a kislelkűekkel szemben erősen hitte, hogy mindig egy erős istenség őrizte a magyar nemzetet; az védelmezte, mikor

¹ A magyar nemzet.

² Miért nem születtem ezer év előtt?

³ Magyar vagyok.

⁴ Van-e egy marék föld?

⁵ A magyar nemzet.

ellenséges századok vak dühvel ostromolták. Az időknek, a népeknek éktelen vihara porszemként fujta volna el, ha szent palástja szárnyát reá nem takarja; így a tomboló vihar csak elsuhant feje fölött. Aki belenéz a történet könyvébe, ennek az istenségnek vezető nyomdokát mindenütt megtalálja; aranyhíd gyanánt húzódik át rajta, mint folyóvizet át a nap képe. Így élt keresztül hosszú ezer évet; s ezer évig az Isten nem azért tartotta meg, hogy most, mikor révbe ért, az utolsó habok eltemesék. A magyar nemzetnek sok és nagy vétke volt, de ezekért büntetését már elszenvedte; voltak azonban érdemei is, amikért jutalmat még nem kapott. Ez a jutalom a jövőé lesz.¹

Az a hon azonban, melyet az ősök verítékükkal és szívükkel szereztek, mostan már nincs meg, csak neve bolyong közöttünk, mint a temetőből éjfélkor visszajáró kísértet. Ennek a honnak falait a multnak férgői elmorzsolták, új vihar szétdőlt a födelét s lakói — vadállatok és madarak módjára — (hozzátehetjük, hogy vaggonlakásokban) az ég alatt tanyáznak. Mit ezer év előtt az ősök tettek, azt kell tenniök a nemzetgyűlés tagjainak: bármily erővel, bármily áldozattal s ha mindnyájan belepusztulnak is, *új hazát*, a réginél szebbet és tartósabbat kell teremteniök. Ne dobják félre a régi épület minden követ, de nézzenek meg minden darabot, mit alapul vesznek; s ami már porhanyó, vessék el kérelhetetlenül, bármily szent emlék fűződik is hozzá. A századok hiában birkóztak meg a magyarokkal, őket tehát nem ölheti meg egy esztendő, amelyben rácok, németek, horvátok, tótok, oláhok törtek rájuk, holott a jósorsban mindent megosztottak velük s mindig átvették felét annak a tehernek, melyet vállaikra a balsors rakott.²

*

A magyarok nem felejthetik el világhódító, híres *őseiket*. Ítéző szemmel Attilától Rákócziig egy ezredév néz reájuk; olyan mult, hogy ha csak féllakkorak lesznek is, mint nagy ősapáik voltak, árnyékuk ellepi a sárba, vérbe fult ellenség táborát.³ *Arpád* nevének hallatára mindenki úgy emelje meg a kalapját, mintha az oltár

¹ A magyarok Istene.

² A nemzetgyűléshez.

³ Élet vagy halál.

mellett, templomban volna, mert hazáját neki köszönheti. „Képére volt írva harcok diadalma.“ Munkács alatt megtartván a bölcös, józan Álmos halotti torát és a haza keresztelőjét, a negyvenedik napon az ifjú *Lehel* kürtjének hangja riasztotta a magyarokat újabb munkára. Kürtje hallatára a legények a tábor tüze mellett találgatták, hol jár az esze: ázsiai őshazájukban-e, amelyet odahagyni olyan nehéz volt, vagy a Kárpátokon, honnan először tekintettek le arra a szép országra, mely most már az övék. *Lehel*, *Bulcsú*, *Botond* triumvirátusságának idejében, *Zoltán* fejedelem kiskorúsága alatt, a magyar nemzet háromfejű sárkány lett. Sörényük rázására reszkettek a népek, szemük pillantására égtek a városok. A költő képzeletét megragadta, három alkotásra is lelkesítette *Lehel* kora, az a „kilencszáz esztendő, kilenc vén óriás“, mikor Magyarországon még nem volt korona, nem voltak királyok; kegyetlen legények őrizték a megszerzett hazát s hazahozták a sok kincset, mert minden halandó nemzetség adót fizetett nekik. A számtalan bajnok közül minden költő választ magának egyet; *Aranyt* *Toldy*, *Garayt* *Kont* lelkesíti; *Petőfit* a kürtje harsogásával országokat reszkettető *Lehel* vitéz tüzelte föl legjobban. Ez volt a hős, ez volt a kürt. Nagy égzengés a hősnek halála s erre az égzengésre a visszhang, *Petőfi* dala, csak kilencszáz esztendő múlva felelt.¹

A szent királyokról hallgatott s dalra csak olyan hősokeket érdemesített, akik szembeszálltak zsarnok királyaikkal. *II. Endrét* ügyefogyottnak tartotta, ki az ország kormányát gonosz feleségének s német környezetének engedte át. Ennek következtében urak, szegények egyaránt szenvedtek. A néptől könyörtelenül szedték az adót. A király udvara úgy gondolkozott, hogy dolgozzék, fizessen a paraszt, azután dögöljön meg. *Bánk bán* nádorispán, mikor ifjú, szép feleségét, az asszonyok virágát, a királyné öccse a sárba tiporta, maga állt az összeesküvők élére, a királyi palotában dőzsölő németekre rontott, s levágta őket a királynéval együtt. Mind meghalt, aki el nem szökhett s „kitisztult az ország“.²

Kún László krónikája, ahogy *Petőfi* megírta, szintén nem a királyi tekintély növelésére készült. Nem lehet tudni szerinte, ebben a fenegyerekben az emberség vagy

¹ *Lehel* (három változatban).

² *Bánk bán*.

a kutyaság volt-e több. Új csillag, mikor Ottokárt leveri; hős, mikor a kúnok és tatárok ellen való harcból cserfakoszorúval tér haza. De erkölcsi mocsárba tévedt s valószínűs szent volt korábban ahhoz képest, ahogy élete vége felé örökös tivornya közt korhely cimborái s kún és tatár leányok közt élt mindaddig, míg meggyilkolták.¹

Salgóvár romjain a kihalt sötét középkor véres napjai, a tizennegyedik század elejének hatalmaskodásai jutottak eszébe, mikor leáldozott a haza napjának, az Árpád-családnak végső sugara. *III. Endre* halálát pártoskodás, a zavarosban való halászat, borús éjszaka követte. A fejetlen ország önzésbe sülyedt tagjai elfelejtették a hazaszeretet örök szentségét s rabolni kezdték édesanyjukat, a gyámolától megfosztott hazát. Ezt a kort rajzolta meg a Kompolthyak tragikumában.² Az *Anjouk* korának erkölcstelenségére gondolt Visegrádon, mikor a bágyadt alkonyban *Záh Klára* megtört szellemét s a vad, sötét éjben *Záh Bódog* bosszús lelkét látta.³ Vadállat volt „a gonosz“ *Zsigmond*, ki a világ első királya lehetett volna, de csak könnyeket fakasztott a hazában, mely fiait hasztalanul hitta segítségre. Az utolsó harmincat, akik vezérükkel, *Kont* Istvánnal együtt hívek maradtak a hazához, mikor gyermekeik életének megmentése végett szintén meghódoltak, koldusoknak nevezte, akik életükért könyörögnek s valamennyit lefejeztette, utoljára Kontot, a szabadság végső sugarát. Feje úgy hullt le, mint a nap az ég boltjáról. Gazember volt *Zsigmond* — így szól *Petőfinél* a történelem radikális tanulsága —, de társainál nem gazabb; mert a királyok csak nevük szerint különböznek, lélekben mind egyformák s a világ mindaddig beteg lesz, míg testéből a királyság fenéjét ki nem vágja.⁴

A költő azonban büszkén járt Vajdahunyadon, melynek dicső falai közt a hős nagy *Hunyadi*, ez a fél-isten lakott. Lelkesülés égette, ajkai helyett szívének hangos dobbanásai beszéltek. Hunyadi talán éppen azon bástya tetejéről tekintett a jövőbe, honnan ő a multba nézett. Ott pihente ki fáradalmait, mikor elzúgtak a

¹ Kun László krónikája.

² Salgó.

³ Visegrád táján.

⁴ Kont és társai.

kemény csaták, melyek Konstantinápoly tornyain a büszke félholdat megingatták. Négy század mulva a vár megint látta Hunyadit, akit azonban akkor Bemnek híttak. Nem nevüket nézte, hanem szellemüket. Bem szelleme, műve az, mi négyszáz év előtt a Hunyadié; s most ő mentette meg a hazát.¹

Hunyadi fiának, Lászlónak, *V. László* király megesküdött, hogy bántani nem fogja; a menyasszonyához, szerelmes angyalához siető ifjút, Magyarország legszebb virágát, legnagyobb vitézét mégis elfogatta s kivégeztette. A lemenő nap vad haraggal nézett végig a véres piacon, hol a tehetetlen nép csak a száját tátotta. A költő, ha akkor él, felkiáltott volna: Ha Istened van, kelj fel, magyar nép s ezt a gaz királyt fojtsuk az ártatlan áldozat vérébe!² A nagy Hunyadi másik fiát, *Mátyást*, a felzúduló nép mostan már királynak választotta. Petőfi nagynak tartotta, de nem váltotta be kolozsvári szülőházának meglátogatásakor (1847 október 22) tett ígéretét, hogy megéneкли őt, mert királyt Petőfi nem magasztalhatott.

Kigúnyolta utódát, *Dobzse Lászlót*, ki cseh volt, de csehül is állott. Parancsolni nem tudott, de szavát az ország nem is fogadta volna meg. Fejénél üresebb csak a zsebe volt. Kopott ruhában, foltos csizmában járt; kamarája üresen állt s pincéje legnagyobb hordajába egy gyűszűnyi bor sem jutott. Ha megéhezett, egyik-másik alattvalójánál ebédelt s azzal fizetett, hogy házigazdáját gróffá tette. Szegény király volt nagyon, de lesznek még szegényebbek is.³ *Dózsa Györgyöt* izzó vastrónon égettette el, de szellemét a tűz nem égette meg, mert az maga tűz, mely ismét pusztíthat. A nép akkor még csak állat volt, mely eledelnél egyebet nem kért, azóta ember lett s emberhez illő jogokat követel. Addig adják meg neki, amíg kéri; mert *Dózsa György* történetéből tudhatják, milyen szörnyű a nép, ha fölkel és nem kér, hanem vesz, ragad.⁴

Szomorú kor következett erre. A nép leveretése s a mohácsi veszedelem után is terített asztalnál, telt poharak mellett dőzsöltek, vigadtak, bút és bajt feledtek.

¹ Vajdahunyadon.

² A király esküje.

³ Dobzse László.

⁴ A nép nevében.

Tarka lepke gyanánt gondtalanság röpködött előttük; azt úzték, mikor hátuk mögött a török oroszlán már elbődült. Ki tudja — tünődött a költő —, ha most is úgy élnek, hol lesz az új Mohács, hol megint húszezer magyar vitéz esik el s vére mérföldekre nyúló rónát fest be; hol lesz az új Mohács, hol megint lemegy a haza napja s újabb háromszáz évig, vagy talán sohasem tér többé vissza...¹ Az új Mohács, Trianon, azóta itt van, s lenyugodott napunkat a sötét éjszakában szorongva várjuk vissza.

Petőfinek fájt, hogy Mohács után az ország kettészakadt és egy nemzetnek két országa lett. Valami ördög sugallta, hogy kettészakadjon és szétrepassze azt a szent levelet, amelyet diadalmas ősei szívük vérébe mártott kardokkal írtak. Kettészakadt, a szép levélből rongy lett, amelyet a századok vihara elsodort és sárba dobott. A *Habsburgok* lábbal tiporták a nemzetet, amelynek jajgatását, panasztát az ég nem fogadta be; nem hallgatta meg a rabszolgát, ki jármot vett a nyakába s megérdelte, hogy viselje is, míg össze nem dől a korbács alatt. Ha a magyarok összetartottak volna, a világ most tudna róluk s nem zárná ki abból a templomból, hol nagy nemzetek számára a tisztelet tömjénét égetik. Nem törülgetnék szemükből a fájdalom könnyét, mikor reszkető kezükkel a történelem sötét lapjait forgatják. A magában álló porszemet egy kis szellő, egy lehellet is elfujja; de ha összesen, ha a porszemekből szikla lesz, a fergeget sem ingathatja meg.²

Földindulás rombolta le a magas hegy tetején álló szobrot, melyet sok száz esztendő alatt sok millió kéz állított fel s amely előtt Európa fél tisztelettel, fél rettegéssel hajtott térdet. Most, a mélybe lezuhanva, a posvány elnyelte.³ Csonka már a *szalontai torony* is, melyen valaha, a két *Rákóczi György* idejében a szabadság zászlaja lobogott. A zászló lebukott s alusznak a dicső bajnokok, kik a szabad halált többre becsülték a szolgálai életnél. A torony maholnap összedől; lakója nincs, csak a holt század fekszik benne s reá hosszú, méla csend szemfődele borul.⁴ Abban az időben a szép *Széchy Mária*

¹ Fekete-piros dal.

² Erdélyben.

³ A ledől szobor.

⁴ A csonka torony.

is a szabadság ügye mellé állt s hősiiesen védte Murány várát a császár hadai ellen; azonban beleszeretett az ellenséges vezérbe, *Wesselényi* Ferencbe. A titkos találkozáson mégis vérpaddal fenyegette meg, ha a szabadság ügyéhez nem csatlakozik; de rendíthetetlen hűségének láttára a gyönyörű szép asszony a szabadságot feláldozta szerelmének. Bizott benne, hogy ha pártja elítéli is, a jövő szelidebben bíraskodik róla s ha nem mossa le róla, legalább elfödi a foltot és megenged a nőnek, ki elfelejtette a szerepe végét. Ez ez egyetlen eset, amelyikben Petőfi megbocsátott valakinek azért, hogy a szabadságot cserben hagyva, szerelmét követte.'

A magyar szabadság megtestesülését *Rákóczi*ban látta. A haza szentjének, a szabadság vezérének, a sötét éjben fényes csillagnak emlékére lángolt, sírva fakadt. Száműzték őt magát, sőt a nevét is, de lelke nem veszett el s hősi szellemével a szabadság újabb bajnokai közé szállt. S ha megülik a szabadság győzelmének dicső ünnepét, milliók hirdetik, hogy „aki kezdte, az végezte be.”² A *majtényi síkon* azonban az elárult szabadság haldokló kezéből undok árulás csavarta ki a fegyvert. Hazáért harcoló hősök közül hazátlan bujdosók, hazaáruló latrokból urak lettek. Tavaszi délután, verőfényes időben az égen uszkáló kis fehér felhőkben az elesett hősök szellemeit látta. Legsörnyűbb átkát szórta az árulóra s elsírta legszentebb könnyeit.³ Messze tengerparton, zöld tenger sárga partján állt a szent sír, hol a ráboruló vadbokron kívül senki sem gyászolta a dicső halottat, ki hazájában a szabadságért utoljára rántott kardot. Önként ment száműzetésbe, hogy ne lássa, mert látva, megátkozta volna nemzetét, míg a messzeséghől mély fájdalommal tekintett reá. El-elnézte a szülőföldjéről jövő fellegeket, amelyeken az esti fény, vagy talán honának szégyenpírja égett. A parton ülve hallgatta a tenger mormogását s benne fölriadt népe távoli zúgását vélte hallani. Hazája fölzsabadításának a hírért addig várta, míg belehalt a várakozásba. Otthon már nevét is alig ösmerték; csak a költő, a szabadság öröklámpája emlékezett reá.⁴

¹ Szécsi Mária.

² Rákóczi.

³ A *majtényi síkon*.

⁴ Szent sír.

A költő azonban megvetette azokat a magyarokat, kik — hat évvel Rákóczi halála után — a legnagyobb szolgaság idején „bögték“, hogy *vitam et sanguinem pro rege nostro*. Hiszen a Habsburgok háromszázados uralkodása alatt a hazának magának nem volt egy gondolata, egyetlenegy érzeménye sem. S akinek gondolata, érzeménye volt, úgy járt, mint *Martinovics* és négy társa, kik eszméikért összelelkeztek a halállal. Budán éjjel nem jó járni, mert a megölték lelke bolyong a vesztőhelyen, a Vérmezőn s hónuk alatt tartják levágott fejüket. *Martinovics* apát, *Hajnóczy*, *Sigray*, *Laczkovics* és az ifjú, szép *Szentmarjay* másokkal összeszövetkeztek, hogy széttörjék a magyar nemzet rabláncát, felszabadítsák a hazát, véget vessenek a szolgaságnak, az idegenek, különösen a németek uralmának. Nem a szent haza, hanem csak a király ellen esküdtek össze; mert ha a kettő nem jár egy úton, a királynak kell vesnie. Egy nap ezért a nagy és szent igazságért végezték ki mind az ötöt. Május volt akkor: rózsa a kertekben, vér a vesztőhelyen. A szabadságért elhullt dicső áldozatoknak sírját nem ösmerték, nevüket átkozták, említeni sem volt szabad.² A költőt a nemzet hálátlanságának égbekiáltó némasága fogadta *Széphalmon* is, hol *Kazinczy* *Ferenc* élt és kilehelte tiszta lelkét. De hát mit is tett a hazáért? *Martinovics*hoz való csatlakozása miatt csupán hét esztendeig szítta a börtönök dögvészes levegőjét s *Atlasz* gyanánt csupán félszázadig tartotta vállán a nemzetiség ügyét. Nélküle a nemzet nem lett volna magyar; ő az volt már akkor, mikor mások szégyelték magyarságukat.³ Rabok otthona lett a munkácsi vár is, valaha a szabadság hőseinek tanyája, melyre *Zrínyi Ilona* valaha a szabadság piros zászlaját tűzte ki.⁴ Kifakadt a költő a nemesség ellen, amely a szent szövetség korában gögösen követelte magának a hazát, amit azonban csak *győri vitézséggel* védelmezett; s gúnyosan kérdezte, mikor emelnek már szobrot a sok hős lábának, mely *Győr* alatt megfutott?⁵ Kora falusi nemességének típusát ösmerte meg *Pató Pálban*, ki mint elátkozott királyfi élt túl az *Operencián*. Háza roskatag, kertje puszta, szántóföldje gazos, béresei,

¹ Készülj, hazám!

² Vérmező.

³ Széphalom.

⁴ A munkácsi várban.

⁵ A nép nevében.

ekéi nem dolgoztak, őseinek véres kardja a fogason rozsdásodott.¹ A munkát a parasztra hagyta. A tudományokat nem szerette; nem írt, nem olvasott, de annál jobban evett, ivott. Nem adózott, de eladósodott, a hazával nem törődött; másokra bízta a bajok eligazítását s ősi jogai-
val ősi házában egykedvűen pipázta el életét.² Beérte a kalendáriummal; költő, művész iránt nem érdeklődött. A bagariát és a kutyabórt, a parasztot és a nemeset jól megkülönböztették. Az országnak nem voltak középületei, de akasztófa minden faluban volt. Büszkeségben ez a nemzet talán minden mást felülmúlt, de a civilizáció nem háborgatta.³ Királyának, V. Ferdinándnak magának sem volt szabad akarata; megtett volna magyarjaiért mindent, azonban titkos önkény meggátolta benne.⁴

Ily körülmények közt a magyar történet műzsájának vésője soká nyugodott, de örök táblájára jegyezte fel 1848 március 15-e nagy napját. Petőfi szerint apáik, nagyapáik százesztendő alatt sem tettek annyit, mint ők egy-huszonnégy órában. A szabad sajtó kivívása indította meg a vért a nemzet szívében s a krónikába most jutott be a pesti ifjúság neve. Mátyás óta nem ültek olyan diadalt, mint mikor börtönéből egy hazafias író ki szabadítottak. Ennek a napnak vezére Petőfi maga volt, mit Napoleon dicsőségével sem cserélt volna el.⁵ Míg a szolgaság idején mindenki csak beszélt, a honért először az ifjak mertek cselekedni. Nagy álmából ők riasztották fel a hazát. Megihlették a földet, melyben egy halott nemzet pihent s tizenháromezer szív feldobogott. Lelkesültségüket szabadság követte. De az ifjakat csak addig becsülték, míg küzdeniök kellett; a diadalt a szóhoz jobban értők követelték maguknak. S az ifjak azzal vigasztalódtak, hogy bárkié a dicsőség, a haszon a hazáé.⁶

Midőn már az egész világ ellensége volt a magyarnak,⁷ Isten mégis meghallgatta imádságukat, egyesítette

¹ Pató Pál úr.

² A magyar nemes.

³ Okatootáia.

⁴ V. Ferdinándhoz.

⁵ 15-dik Március 1848.

⁶ A márciusi ifjak.

⁷ Már minékünk ellenségünk...

a két magyar országot. Magyarország a porban heverő Erdélyt odaölelte keblére s hitte, hogy nincs Isten és nincs ördög, ki az ölelkező karokat ismét széjjelszakíthatná.¹ Gondolhatott-e reá, hogy Erdély hetven év múlva egy másik országgal egyesül! Hiszen úgy hitte, hogy ha egy volt bölcsőjük, koporsójuk is egy lesz, mikor leszállnak a holt nemzetekhez.

A nemzetgyűlést milliók nevében figyelmeztette az évezred óta bilincsbbe vert népre² s megtámadta *Vörösmartyt*, mikor (1848 augusztus 21) a hadügyi kérdésben a többséggel szavazott. Ezzel — szerinte — a babért önmaga tépte le homlokáról és Szózatát, mely egy ország szívéhez szólt, szétszakíthatta, mint olyan hieroglifát, melyet többé senki sem ért meg.³ Ellenben cserfalevelekből font koszorút *Lenkei* huszárszázádnak, melynek hazajövetelét históriás énekbe foglalta.⁴ Ezek a huszárok s a többi közkatonák nem tudták, mi a dicsőség. A történet könyvének egy lapja sem jegyezte fel nevüket, de nem is győznék mind felírni, akik tömegestül elvérzettek. A csonkán hazatérő koldusbotot kapott s az elesettek sírján és nevén a felejtés árja folyt végig.⁵ Csillag, a népek hajnalcsillaga volt az 1848. év, — a világ egyetlenegy nagy esatater. Nagy idők jártak; beteljesült az írás jóslata: egy akol, egy pásztor. A földnek egy vallása lett: a szabadság. A régi szentek feldúlt szobrainak kövéből új, dicső szentegyházat építettek, amelynek boltozata a kék ég, oltárlámpája a nap.⁶ *Lamberget* leszúrták, *Latourt* felakasztották. A nép hatalmas kezdett lenni, de így kellene bánnia a királyokkal is, mert ők az okai, hogy a hazában ezer haremező volt, melyen a halál irtóztatóan aratott. Itt egy falu, amott egy város égett és a levegő százezrek jajától zúgott.⁷

Azonban 1849 elején Európa újra csendes volt. Forradalmi anélkül zúgtak el, hogy szabadságát kivívta volna. A gyáva népek a magyart egymagára hagyták; lánc csörgött minden kézen, kard csak a magyar kezében csengett. A magyar lett az a lámpafény, mely a sötét-

¹ Két ország ölelkezése.

² A nemzetgyűléshez. Kazinczy Gáborhoz.

³ Vörösmartyhoz.

⁴ *Lenkei* százada.

⁵ Tiszteljétek a közkatonákat!

⁶ 1848. (Két változatban.)

⁷ Akasszátok fel a királyokat!

ségben égett, mikor a többi aludt; ebben a hűtelen korban az az egyetlen nép, amely, mikor mások könnyezni sem mertek, a szabadságért vérét ontotta s annak utolsó híve maradt.¹ *Vizakna* és *Déva* közt is négy nap dörgött az ágyú s vérrel öntöztek minden talpalatnyi földet. A nap csak néha láthatott ilyen rettentő vad csatát; de tízannyi ellenséget le nem győzhettek.² Csak *Bem* maradt velük, a vitéz vezér, a dicső tábornok. Lelke nagyságát könnyezve bámulták, nagy hősiességét néma áhítattal szemlélték. Győzniök kellett, mert *Bem*, a szabadság régi bajnoka volt a vezérük és előttük *Osztrolenka* véres csillaga járt. Ősz szakállát a haza ifjúsága úgy követte, ahogy a tenger szilaj hullámai kísérik a vén zivatart. Az összetartó magyar és lengyel nemzetnél a sors nem lehetett hatalmasabb; hiszen egy céljuk volt, közös bilincsük összetörése.³ *Bem* szelleme és dicsősége *Hunyadira* emlékeztetett.⁴ Azonban az övénél is szebb és szentebb a *honvéd* neve. *Honvédek* törték össze azokat a zsványokat, kik háromszáz esztendeig Isten átkai gyanánt pusztították az ország földjét. A király régi fényét ezek a szegény, rongyos legények tették tönkre. Még az ellenség is magasztalta őket; hiszen az elhunytak arcára is az volt írva, hogy a világon az a legboldogabb, ki a hazáért esett el.⁵ Nem riadtak meg akkor sem, mikor elérkezett az *utolsó nagy próba*, mert betört az orosz. Kockán volt minden, ami szent előttük; de érezték, hogy az egész világgal szemben győzniök kell.⁶

A szörnyű idő szörnyűsége egyre növekedett, mintha Isten a magyart kiirtani akarta volna. A nemzet minden tagja vérzett, mert a fél világ kardja villogott ellene. A háborúnál még nagyobb és szomorúbb baj volt a dög-halál. Az enyészet két kézzel aratott a hon határai közt. *Petőfi* eltűnődött, egy szálíg elvesznek-e a magyarok, vagy megmarad valaki, ki a világ számára ezeket a vad, fekete időket leírja? S ez a megmaradó ember tudja-e úgy elbeszélni a gyászos dolgokat, ahogy végbementek? De ha úgy beszél is el, ahogy megtörténtek, lesznek-e, kik elhiszik, hogy ennek a sok bajnak elmondása igazi

¹ Európa csendes, újra csendes!

² Négy nap dörgött az ágyú...

³ Az erdélyi hadsereg.

⁴ Vajdahunyadon.

⁵ A honvéd.

⁶ Föl a szent háborúra!

történet? Nem tartják-e inkább az egész elbeszélést valami örült, rémüldöző, zavart ész meséjének?¹

*

Mostan már, a történetek végiglapozása után, Petőfi megkérdezte, voltaképen *mi az emberiség története?* Olyan vérfolyam, mely a hajdankor ködbevesző szikláiból fakad s korunkig egyhosszában szakadatlanul foly le. Csak a tenger ölében pihen meg; a vér hosszú folyója vértengerbe szakad. Soha nem látott, rettenetes napok közeledését sejtette. A mostani béke olyan síri csend, amilyen, villámlás után, a földrengető mennydörgést szokta megelőzni. A sejtés tündéri tüzenél átlátott a sötét, mélytitkú jövendő fátyolán. Megborzadt, iszonyodott attól, amit mögötte látott; mégis kedvre derült, szilaján örült. Mert látta, hogy a háború istene újra felveszi páncélját, kardot ragad, lóra ül, végigszáguld az egész világon s a népeket döntő viadalra szólítja. A föld akkor két nemzet lesz és a jók, meg a gonoszak tábora szembeszáll egymással. A jó, mely idáig mindig vesztett, ezúttal győzni fog, de első diadala vértengerbe kerül. Mindegy; mert ez lesz az az ítélet, amelyet prófétáinak ajkain az Isten megígért. Utána az élet, az örök üdvösség kezdődik s érte nem kell a mennybe repülniök, mert maga a mennyország száll le a földre.² Petőfi történetfilozófiája valóban arra a tanulásra vezet, hogy „Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország“. A haza Petőfi és mindnyájunk hite szerint élni fog, mert élnie kell; dicsőség és boldogság lesz az élete!

Márki Sándor.

¹ Szörnyű idő.

² Az ítélet.

A reformkor nemzedéke.

„Ungarn musste untergehen.“
Széchenyi. Napló. 1848. március 22.

Széchenyi kora, az a kor, amelyet tankönyveink 1825 és 1848 évszámokkal jeleznek, tudatunkban úgy élt, mint történelmünk legszebb periódusa, amely a követésre méltó felemelő példák százait állította az utókor elé. Ez a felfogásunk erős revízióban részesült a kétségtelenül legszellemesebb magyar történetíró, Szekfű „Három nemzedék“-ében. Rövid idő, pár hónap alatt elfogyott a könyv, annak jeléül, hogy nagy hatást ért el az olvasóközönség körében is, amely különben beéri a napilapok olvasásával. A szerző az imént megjelent második kiadásban is változatlanul fenntartotta azt a korábbi felfogását, hogy a Vormärz a hanyatlás korának kezdete.

Genetikus történetírásunk még nem produkált Szekfűéhez hasonló, a részletekben elvesző pragmatikus tanulmányokon felülemelkedő művet, mely egy nagy korszakot — három emberöltőt — oly mély alapossággal tudott volna ízekre szétszedni, a fejlődés irányát s menetét befolyásoló tényezőket oly éles tekintettel észrevenni, azokat mérlegelni s a szövevényes nemzeti élet ezernyi szálát egy nagy egységes képbe összefoglalni. Ahogyan élénk állítja Széchenyi konzervatív reformrendszerét: a Nagy Parlag speciális viszonyait folyton szem előtt tartó építést, a Nemzeti Erény politikáját, mely az ősi magyar bűnök terjedésének és romboló hatásának akarta útját szegni, nem vonhatjuk ki magunkat Szekfű genialitásának fascinálo hatása alól.

Sokat írtak már Széchenyiről, egész könyvtár a vele foglalkozó irodalom, de Szekfű művének e része valószínűs reveláció. Senki sem értette még meg ennyire a legnagyobb magyar terveit, senki sem tudta oly szemlélettel s egyszerűen az olvasóközönség elé állítani reformrendszerét.

Azonban Szekfü szerint Széchenyi senkitől sem követve egyedül állott, teljesen magára hagyatva programjával. Sőt a magyar nemzet átengedte magát a radikális nyugateurópai áramlatoknak, felforgatta a magyar talajt, oda nem illő intézményeket ültetett át, ami a szabadsághare utáni két nemzedék korában megtermette vészes gyümölcseit, midőn lejtőre juttatta a nemzetet. A bomlás miazmái tehát már a reformkorban kifejlődnek s a negyvenes években annyira megerősödnek, hogy Széchenyi hasztalan küzdi élethalál-harcát ellenük.

Az első résznek művészi, Széchenyihez méltó, igazán congeniális rajza mellett még szembetűnőbb az egyoldalúság, amely a reformkor gondolatvilágának megrogzításében nyilvánul meg. A reformkor nemzedékének analysise nem oly mélyreható és synthesise sem oly biztos, mint a korszak legnagyobb egyéniségéé s ezért az eredmények és következtetések, amelyeket levon, nem is kápráztatók, nem ébresztik fel a csodálatot az olvasóban, hanem a szellemes magyarázatok mellett valami hiányt érzünk s kétkedés ébred fel bennünk.

Felfogásunk itt tér el Szekfüétől. Úgy látjuk, hogy az ő felfogásának egy egyszerű methodikai tévedés az alapoka. Nem vizsgálja, kiszakítva a fejlődésből, egyetlen nemzedék gondolkozását, hanem egész a jelenkorig halad s így jut a hanyatlás theóriájára. De nem vizsgálja meg a közvetlenül megelőző korrall való kapcsolatokat, előadását ő is 1825-tel kezdi, nem törődve azzal, hogy milyen tehertételt hozott át az előbbi korszakból a reformkor nemzedéke, amely gondolkodására, érzelmeire mázsás súllyal nehezedett.

Annak feltüntetésén kívül, hogy hogyan lett egy nyolc századon át rendezett államéletet élő nemzet a XIX. század elejére Nagy Parlag, nem kevésbé fontos a társadalmi osztályok megoszlásának figyelembevétele. Ha valamely kor, úgy a reformkor állott főleg eszmék uralma alatt. Noha a liberalizmus tagadhatatlan terhodítása erős szellemi mozgalom volt, mégis ennek a kornak a története sem teljes az egyes eszmék útjának és győzelmének legrészletesebb előadása után sem. Annak a hosszú fejlődés kényszerűségével determinált állapothoz az ismerete, amelyben a társadalmi osztályok éltek, mikor a liberalizmus áramlata, az eszmék áradata elérte őket, el nem mellőzhető, éppen így nem az anyagi

helyzet sem, mely a kor gondolkozását, eszmemenetét befolyásolta, mely képessé tette, hogy az eszmék hatásaira reagáljon vagy reakciót fejtsen ki.

Mindezen szempontok érvényre juttatásával nemcsak Szekfű előadásának, hanem theóriájának is erős módosulást kell szenvednie.

Magyarország el van maradva, nagyon el van maradva, ezt hirdette Széchenyi s érezte ezt egész kora, állításának igazságáról meg győződve minden kortársa.

*

Az idő arra a konzervatív reformmunkára, amellyel Széchenyi a nemzetet elmaradottságából ki akarta vezetni, a reformkorban már elmúlt. Ezért is maradt mindvégig egyedül: pályája elején a tömegetől meg nem érte, majd csakhamar félreértve és túlhaladva.

Konzervatív-reform megvalósítására az egyedüli és legjobb alkalom II. József halálakor volt. Az ő reformjai, amelyeket a nemzet akarata ellenére az alkotmány félretolásával életbeléptetett, visszavonásuk után is éreztették hatásukat: a haladás iránt tagadhatatlanul fogékonyabbak lettek az elmék. Az országgyűlésre 1790-ben összegyűlt rendek belátták, hogy a reformok elmellőzhetetlenek s most visszanyerve akciőszabadságukat, legegyszerűbben a reformokat akarták a maguk módjára, saját elgondolásuk szerint, törvényes alapon az ősi alkotmány szellemének megfelelően megvalósítani. Az országgyűlés a 67. törvénycikkkel összesen kilenc bizottságot küldött ki a reformjavaslatok elkészítésére, hogy a kész törvénytervezeteket az 1792-re összehívandó országgyűlés elé terjesszék.

E bizottságokban ott találjuk az akkori magyar társadalom elitjét, a közélet legkiválóbbjait. A dinasztiahoz törhetetlenül ragaszkodó főurakat, a nemzeti haladás ügyét szívükön hordó derék köznemeseket, a „kiművelt emberfőket“, akikkel a magyar parlagon csak dicsekedhetett. Eszterházy, Csáky, Zichy, Széchenyi, Apponyi, Forgách, Szapáry, Révay, Illésházy, Török, Brunswick, Teleki, Nádasdy grófok, Orezy, Podmaniczky bárók mellett a köznemesség képviselői közül Szily, Ragályi, Marich, Végh, Vay, Vörös, Somsich, Szirmay, Balogh (Péter), Almásy, Prileszky, Aczél neveivel — mindmegannyi alispán, vagy más megyei tisztséget viselő, megállapodott gondolkozású magyar ember, az országgyűlési követek legmunkásabbjai —

találkozunk s a városok is helyet nyertek követeik révén a tanácskozásokban.

Mindenki a maga helyén volt. A bizottságok tanácskozásait a legfőbb kormányhatóságok fejei vezették. A közpolitikait és adóügyit a nádor, a jogügyit az országbíró, a tanulmányit a Mária Terézia-féle Ratio educationis-t tervező Ürményi personális, míg az egyházi élen a primás állott. A kereskedelmiben helyet foglalt a fumei kormányzó, a bányászatiban a bányavárosok követei, a tanulmányiban a helytartótanács egész tanulmányi bizottsága, amely a közoktatás ügyeit intézte s ez utóbbiban békésen együtt dolgozott Novák bencés apát a jozefinista szellemet képviselő Török Lajos gróffal, Kazinczy apósával.

A bizottságok tagjai nem radikális újítók s ha ilyenek akadtak volna is, azok túlzásait is lenyesték volna a vita folyamán a többségben levő mérsékelték. S nemcsak azért nem voltak elvont theoretikusok, mert mint vezetőállásban levő férfiak maguk ismerték legjobban az adott helyzetet, hanem azért sem, mert nem zárkóztak el önnön bölcsességük kínai falai közé. A nemzet zömével élénk kapcsolatban voltak: a bizottságok maguk szólították fel a hatóságokat, testületeket, sőt egyeseket is, hogy nyilvánítsák véleményüket, közöljék terveiket velük. Így mint a legfinomabb hajszálcsovéken minden szellemi érték felszívódott munkálataikba.

A bizottságok lelkiismeretesen dolgoztak. Már 1791-ben megalakultak s előkészítették a tárgyalások anyagát, amelyet 1792/3-ban dolgoztak fel permanens tanácskozásaik folyamán, sőt a jogügyi csak 1795-ben fejezte be munkáját. Megfeszített munkájuk eredménye a jövő országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatok, indokolásaikkal s az alapul szolgáló javaslatokkal együtt az Országos Levéltárban 96 nagy fólió kötetet töltenek meg.¹ Ennek a papirtengernek ismertetése távol áll tőlünk. Csak általánosságban óhajtjuk jellemezni a munkálatokat. A jogügyi pl. egy egész büntető- és váltójogi törvénykönyvet dolgozott ki s a százados fejlődés

¹ E munkálatok végső eredményei 1826-ban nyomtatásban is megjelentek s könyvtárainkban könnyen hozzáférhetőek. Mi csupán azért idézzük mindig a kéziratot másolatot, mert ez a jegyzőkönyveket és a melléleteket is tartalmazza. Az eredeti iratok egyébként szintén az Országos Levéltárban, az ú. n. régi országos levéltári osztályban őriztetnek.

folyamán kialakult különféle törvényszékek hatáskörének, szervezetének megállapítását, az ellentétek kiegyenlítését éppen úgy elvégezte, amint pl. a kereskedelmi igen helyes terveket dolgozott ki a Magyarország közgazdasági felvirágzását gátló akadályok elhárítására. A jobbagyság sorsán éppen olyan gondos javaslatokkal — természetesen az ősi alkotmány szellemében — igyekeztek segíteni, mint a magyar nyelv ápolásán s fejlesztésén egy tudós társaság felállításával.

Nem volt a nemzet szellemi és anyagi életének olyan mozzanata, amely megfontolás és vitatás alá ne került volna abból a szempontból, hogy meghagyható-e változatlanul, vagy szükséges-e az intézmény észszerű továbbfejlesztése.

Legjobban érthető, mert legkevésbé elvont a deputatio publico-politica munkája, amely bizottság akkor a fiatal és tettvágytól duzzadó energikus nádor, Sándor Lipót főherceg elnöklete alatt működött. A cigányok megrendszabályozásától a sajtószabadság kérdésén át az országgyűlés, a helytartótanács, a helyhatósági szervek reformjáig a közigazgatás minden ágát minuciózus vizsgálat alá vették. Nagy munkálat szól a nemzet szemefénye és nebánsvirága, a megye helyes reformjáról, amelyhez később is oly bátortalanul s félve nyúltak hozzá; nem gyökeres, mindent felforgató proiectum, hanem a legélénkebb anachronizmusokat és ellenmondásokat megszüntető igazi helyes reformterv.

A rendi Magyarországnak legfontosabb szerve azonban az országgyűlés volt, ahol reprezentánsai mint egyenlőrangú fél tárgyaltak az uralkodóval s amely a bécsi kormányköröknek is a legtöbb gondot okozta. Legérzékenyebb része az államnak, amellyel csak keztűs kézzel lehetett bánni. Mint mindenütt, a róla szóló részben is a már kiemelt reformvágy és a régi helyeshez való ragaszkodás, az adott viszonyok és lehetőségek bölcs mérlegelése nyilvánul meg. Például annál a kérdésnél, hogy a megyék hány követet küldjenek ki, meghányják-vetik, hogy a fennálló helyzet, hogy t. i. a legkisebbet éppen annyi képviseli, mint a legnagyobbat, nem helyes s ezen kétféle módon lehetne segíteni: vagy a megyéknek lakosságuk és adózóképességük szerinti osztályozásával, amikor is ezen osztályoknak megfelelően több-kevesebb követ képviselne egy-egy megyét, vagy pedig oly módon, hogy a megyéknek új rendezése

után mindegyik ugyanannyi követet küldene. Ez utóbbi alternatívától, a francia forradalom departement-rendszérének meghonosításától a mult hagyományait tisztelő történeti érzékük visszariad s mert az osztályokba való sorozás is sok összeütközésre adna okot, megállapodnak, hogy a nagyobb zavarok és kényelmetlenségek elkerülése végett a középutat választva, a kis megyéket egyesíteni fogják s azután minden megye három követet küldjön a diatára.¹

Csak két példát óhajtunk még felhozni annak illusztrálására, hogy éleslátásuk mily korán felismerte a bajt, amelynek orvosolatlanul hagyása vészes következményeit meghozta a reformkorban.

Nemzeti szempontból nagy és fájdalmas veszteség volt Kőlcseynek az országgyűlésről 1835-ben bekövetkezett kényszerű távozása, amelyet Szatmár megyének az örökváltság ügyében hozott pótutasítása idézett elő. A *regnicolaris deputatio* tisztában volt azzal, hogy az eredményes országgyűlési munka teljesítéséhez elengedhetetlenül szükséges, hogy a követek utasításoktól meg nem kötve tanácskozzanak, mert különben lehetetlen határozatot hozni. Ezért azt javasolta, hogy az instrukció csupán a megyét közvetlenül érintő és az 1741. évi 8. t.-c. alá eső kérdésekben — amely a nemesség adómentességének tárgyalás alá való vételét tiltotta el — legyen kötelező erejű, egyéb országgyűlési tárgyak megvitatásánál pedig csak tanácsadó.² Ha e javaslatból törvény lett volna, nemcsak Kőlcsey energiája nem kapcsolódott volna ki a közvélemény fejlődését irányító erők komplexumából, hanem lehetetlen lett volna az is, ami annyiszor megtörtént, hogy a kormány egy ügynek már hónapokon keresztül való tárgyalása alatt otthon a követ megyéjében a főispán és a rendelkezésére álló eszközök segítségével megnyert többséggel megváltoztassa az utasításokat, aminek következtében az ellenzék részére minden jóhiszemű munka sikertelen és eleve reménytelen lett.

A kormányra, sőt a negyvenes évek mérsékelt reformirányára is nagyon veszélyessé vált és erős fegyvert adott a túlzó radikálisok kezébe az országgyűlési tanácskozások szervezetlensége. Ismeretes, hogy az alsó

¹ Acta deputationis politicae. I. kötet. 122—4. l.

² U. o. 145—7. l.

tábla tárgyalásaiban a hallgatóság is részt vett: nemcsak a karzatokat töltötte meg, hanem a követek székei között is elfoglalt minden talpalatnyi helyet, tetszésnyilvánításával kísérte az ellenzéki követek beszédét, „lelkes“ éljenzéssel jutalmazta a szép opposziós szónoklatokat, lehurrogta a kormánypártiakat, úgy hogy nem egy esetben a mérsékeltbb irány képviselői nem is mertek felszólalni s a radikálisok sokszor csak így szereztek meg a győzelmet. E hallgatóság jurátusokból, az ú. n. országgyűlési ifjakkól került ki s készséges támogatója volt minden hazafiasnak tetsző túlzásnak. Viselkedése akadályozta a békés és zavartalan munkát.

Senki sem érezte jobban a helyzet tarthatatlan, a constituante tanácskozásaira emlékeztető voltát, mint Széchenyi. Nemesak naplóiban tör ki panaszokban.¹ Már a *Kelet népé*-ben is a francia forradalmat juttatja eszébe „a karzatoknak, a hallgatóknak azon parancsoló felhevülése, mely a lehető legnagyobb egyes hatalomnak is dacol, minthogy korlátlan szenvedelemtől hajtva, mint felbőszült szélvész mindent maga előtt lerombol“ s a forradalom előestéjén, 1847-ben (november 15) az országgyűlésen nyíltan is felszólalt azon képtelenség ellen, hogy oda nem illő elemek döntsék el a tanácskozást.

Ugyanez volt a mérsékeltbb ellenzéki politikusok felfogása is, csak a nagy izgató, Kossuth tudta céljai eléréséhez ezt az eszközt is mesterien felhasználni. Ő annyira ment, hogy egyszer szorongatott helyzetében már egy bizottsági ülésre is hallgatóságot akart magával vinni s tervét csak Széchenyi ellenállása tudta meg-
hiúsítani.³

A kormány Széchenyinél is jobban szeretett volna megszabadulni a fejére nőtt veszélytől. József nádor már az 1832/6-i országgyűlésen, amikor az ifjúság viselkedésével botrányt is okozott, erélyes rendszabályok foganatosítását tartotta szükségesnek⁴ s javaslatainak alapelvei ugyanazok voltak, mint az 1792/3-i bizottságéi,

¹ Zichy A.: Gróf Széchenyi István napló. Budapest. 1884. 536. skk. l.

² II. kiadás. 33. l.

³ Kovács L.: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. II. k. 33. skk. l.

⁴ Ballagi G.: A nemzeti államalkotás kora. (Mill. tört. IX. k.) 310. és 337. l.

mindenki mind valamire
semmire semmire semmire SE

amelyekről alább fogunk szólni. De a gyógyszert a Ferenc-féle kormányrendszer nem merte alkalmazni.

Igy a baj — nem orvosoltatván — az évek multával egyre tovább harapódzott.

Az 1847/8-i országgyűlés döntő jelentőségű volt Magyarország és az egész monarchia életében, ezt megmutatták a következmények, de érezte ezt már a diéta tartama alatt is kormány és nemzet egyaránt. Minden attól függött, hogyan viselkedik az országgyűlés, magatartását mi fogja befolyásolni: nyugodt, józan megfontoltság — hiszen most már a kormány is reformokat akart minden téren —, vagy pedig forradalmi szélsőség?

Közismert dolog, hogy 1848 elején a kormány a mérsékelt ellenzékiekkel egyetértésben, Kossuth izolálásán fáradozott. A terv azonban, pedig ennek érdekében adta fel a kormány az adminisztrátori rendszert, nem sikerült és Kossuth — emberileg érthető — vérig sértve folytatta küzdelmét a kormány ellen a karzat, a hallgatóság segítségével. Ennek a tanácskozás menetére gyakorolt befolyása most már minden képzeletet felülmúlt s folytonos támadása oly intenzív lett, hogy már csak órák kérdése volt, képes-e kitartani tovább a konzervatív párt, vagy pedig felbomlik.¹ Ebben a kritikus pillanatban az erőszakú kancellár, Apponyi György felismerte a bajt, rájött, hogy a helyzet kulcsa a hallgatóság megszabályozása, ezért minden erejét a békés tanácskozás nyugodt menetének helyreállítására fordította s el volt szánva, ha célját, a hallgatóságnak akár katonasággal való megfékezését, el nem érheti, az országgyűlést azonnal feloszlatni.² Az eszközök, amelyeket a rend

¹ Apponyi levele 1848 február 7. Metternichhez. Bécsi államlevéltár. Conferenzacten. 174/1848. melléklete.

² Előterjesztése, amelyet nem ugyan eredetiben, hanem a Staatsconferenz részére készített előadói kivonatában ismerünk, annyira jellemző, hogy jónak látjuk egy részét egész terjedelmében közölni (u. o. Conferenzacten. 174/1848.): Die Conservativen „werden fortan von dem Auditorium mit Schimpfworten angegriffen, mit Störungen der niedrigsten Art unterbrochen und in ihrer Wirksamkeit so viel möglich, gelähmt. Mündliche und telegraphische Berichte schildern die Ausgelassenheit des Auditoriums sehr beunruhigend. Der durchl. Herr Erzherzog ist zu allem, auch zur Anordnung eines kön. Rescriptes fest entschlossen. Da die vor kurzem gehegte Hoffnung einer Annäherung der einflussreichsten Oppositionsmänner fehl geschlagen, so trägt nunmehr Gr. Apponyi im Einverständnis mit den Auctoritäten des

helyreállítására szükségesnek tartott s amelyekkel a nyilvánosságot még nem akarta korlátozni, a következők voltak: csak bizonyos számú hallgató s csak jegyek ellenében bocsátható be, egyes rendetlenkedők azonnal eltávolíthatók s esetleg a karzat kiürítése is elrendelhető. Javaslatok a mindenható Kolowrat és Metternich

Landtages auf die a. g. Erlassung eines Rescriptes an, das die Stände auffordern soll, sogleich wirksame und specielle Massregeln zu treffen, wodurch im Geiste der Gesetze die erwähnten Excesse unmöglich gemacht und die Würde der Beratung gesichert würden.

Dieser Schritt fordert aber, dass er rechtzeitig und hierzu ist so eben der schicklichste Moment vorhanden und dass er vollständig getan werde. Letzteres erheischet den festen Entschluss die Massregel ganz durchzuführen. Würden nämlich die Stände im Verlaufe von vier Wochen in Folge des a. h. Rescriptes nichts oder nur illusorisches tun, so müsste ein 2. königl. Rescript den Ständen erklären, dass das Präsidium des Landtages die a. h. angeordneten Massregeln zur Zügelung und Überwachung des Auditoriums einführen werde.

Es wird dann nicht um Beschränkung der Öffentlichkeit, sondern um die Zulassung einer bestimmten Zahl Menschen gegen Karten, um Entfernung einzelner Excedenten, ja selbst um Räumung der Tribune handeln. Huissiers sollen bestellt, nötigenfalls das Militär verwendet werden.

Sollte die Mehrheit des Landtages wider alle Erwartung sich gegen diese Massregeln erklären, so wäre die Auflösung desselben zu verfügen.“

Nem kevésbé jellemző Kolowrat votuma: „Über die Notwendigkeit, die gesetzlichen Beratungen vor der Ausgelassenheit des rohen Haufens der Juraten und Diener der Adeligen zu beschützen, bestehet kein Zweifel, wenn auf das erfolglose Treiben der schon abgelaufenen 3 Monate des Landtages zurückgeblickt wird. Von der Energie des jetzigen Personalens ist nichts zu erwarten und eine Hauptwaffe der Opposition liegt eben in den Excessen der sich überlassenen Tribune. Der vorgeschlagene Weg dürfte nicht beanständet werden, da auf das Bedürfniss einer Regulirung der Tribune seit lange hingedeutet und dies unter die Anforderungen Sr. k. k. Hoheit des H. E. H. Palatin aufgenommen worden ist. Kossuth und seine Genossen werden sich zwar nicht ohne schweren Kampf diese Waffen entreissen lassen und Bedingungen festzusetzen streben, welche als ein neues Übel auftreten dürften. Doch es fehlt ein Substrat um diesfalls eine warnende Weisung aussprechen zu können, nur so viel ist gewiss, dass der jetzige Zustand nicht mehr länger belassen und es vorzuziehen wäre, dass mit dem letzten in Aussicht stehenden Schritte der Auflösung des Landtages nicht zu lange und bis dahin gezögert werde, wo die Partei der Conservativen ihren Mut verloren haben und Defectionen und Ausgleichungen eingetreten sein würden.“

hozzájárulása után azonnal megkapták a legfelsőbb helybenhagyást, de a felidézett szellemeket már nem lehetett visszaparancsolni. A hallgatóság, a fiatalság már eldöntötte az országgyűlés irányát, az első forradalmi lépés már megtörtént, ezt az elkésett intézkedés nem paralizálhatta.

A sokat emlegetett 1792/3-i bizottság kidolgozta, legalább nagyjában, a még 1848-ban is hiányzó házszabályt. Egyszerű volt ez, de mégis alkalmas, hogy a tárgyalások olyannyira szükséges zavartalan lefolyását biztosítsa. Megállapította pl., hogy minden ülés kezdetén legelőször az elnök terjeszti elő javaslatait, amelyeket csendben kell végighallgatni. Utána a jelentkezés sorrendjében lehet a tárgyhoz hozzászólni, röviden és világosan. A szónokot nem szabad közbeszólással zavarni. Az elnök, ha jónak látja, a rend helyreállítása céljából azonnal felfüggesztheti az ülést. A rend biztosítására a felső táblán helyet foglal a *causarum regalium director*, az alsón pedig a *vicedirector*, hogy az elnökkel netán renitenskedő követ azonnal a királyi tábla elé legyen idézhető. Az ifjúságot nem akarták a tanácskozások hallgatásából kirekeszteni, jól ismervén annak nevelő értékét, de már a belépést nem mindenkinek és csak jegy ellenében akarták megengedni s a hallgatónak a korlátokon kívül kellett maradnia. Az elnök attól, aki beszélgetéssel vagy közbeszólásaival zavarta a tárgyalást, az országgyűlés egész tartamára megvonhatta a belépési engedélyt, sőt, ha jónak látta, a hallgatóság eltávolításával zárt üléseket is rögtönözhetett.¹

¹ *Acta deputationis politicae*. I. kötet. 158. skk. I. De coordinatione diaetae. 42. §: „In commitiis negotia totum regnum inprimis tangencia pertractantur, non possunt igitur viri nobiles, quibus ante singillativum votum competeat, inducta licet ablegatione, arceri, ne interesse possint. Juventus autem, ut usu hucusque recepto admittatur, utilitas publica suadet, haec enim ad futura patriae servitia et tractanda quoque diaetalia negotia institui debet, sed hinc consequitur, ut non promiscue cuivis liber sit aditus, deinde ut accessus tantum ad audiendum concedatur et dignitati et ordini committiorum summopere adversaretur, si illi, qui tantum ut auditores intersunt, sive de obiecto deliberationis, sive aliis rebus sermocinarentur, magis vero adhuc si praesumerent sive in rem ipsam proloqui seu diaetalia membra sensa sua edicentia verbo aut nutu inturbarent, eapropter, ut ex hac parte ordini consulatur, statuendum videtur.

1° Ut accessus ad committia viris nobilibus forte ex

1792-ben így akarták konzervatív-reformerek józan magyar eszük után indulva elejét venni minden bajnak.

Hiába keresünk e szerencsétlen nemzet történetében még egy példát arra, hogy minden veleszületett irigységet s egymással való megférhetetlenséget elnyomva, rendi és társadalmi különbségeket félretelve, oly egyetértéssel és önzetlenül dolgozott volna a közért, mint 1792/3-ban. Nem üres szó volt ekkor előtte a haza, hanem élő valóság, amelyért meghozta legnagyobb áldozatát is: átgondolt, józan, keserves fáradsággal elvégzett közös munkáját. Legyőzte szavalatokban kimerülő, keletiesen öntetszelgő hetvenkedését s beállott az új Magyarország felépítői közé egyszerű szürke munkásnak. Mágán és polgár, köznemes és pap együtt dolgozott s a magyar, énjének elnyomásával, szinte a lélekben való újjászületés, lassú átformálódás küszöbéig jutott el. Nem látott még eddig ilyent a magyar Clio, de azután sem többé. És a Sors, mintha teljessé akarná tenni a pazar ajándékát, az egész reformmozgalmat — II. József germanizációjának visszahatása gyanánt — erős nacionalista színnel vonja be. Ezzel Magyarország önerejéből odajutott, ahol a többi művelt nyugati állam volt.

Csakhogy míg ezeknél a fejedelmi abszolútizmus léptette életbe az államélet minden ágában, főleg pedig a közigazgatás és igazságszolgáltatás terén a nagy reformokat, addig Magyarország, úgy látszott, mindezt önmaga, saját erejéből és saját elgondolása szerint valósíthatja meg. Amit ha megenged végzete, Németországot is megelőzi fejlődésében s előbbrejutását nem a külföldi, az angol állapotok utánzásának, hanem önmaga energiájának köszönheti.

Mindaz, ami a XIX. század legelején élő liberálisok előtt ideál gyanánt lebegett: alkotmány, mely biztosítja

regno venientibus, uti et extraneis honoratis, aut invenibus institutionibus causa adire volentibus admittatur, erga schedam a praeside aut nuntio vel alio membro diaetali datum, quales hic a praesidibus acquirere possunt, non daturi alioquin nisi quibus convenienter dari possit.

2° Hi velut auditores inter sedilia consistere non audeant, sed cancellos conscendant.

3° Si quis vel sermones serere, vel plane proloquentes inturbare auderet, pro toto diaetae tempore accessus ei interdicatur.

4° Si negotia absentibus auditoribus tractanda viderentur, iussi excedere illico pareant.

az állampolgárok jogait és egyéni szabadságát, a törvényhozó hatalom megoszlása az uralkodó és a nép képvisellete között, ugyanennek ellenőrzése alatt álló végrehajtóhatalom, a bürokratizmus ellensúlyozására az önkormányzat megerősítése és fejlesztése, mindez még megvolt magyar földön. Nálunk nem tudta megsemmisíteni az abszolutizmus, mint Német- és Franciaországban s elmaradottságunk, hogy nem estünk át ez abszolutizmuson, most szerencsénk lett volna. Készen állottak azok a külső formák, az államélet oly berendezése, amely nyugaton sóvárgott ábránd volt, csak új életerővel, friss energiával kellett megtölteni, ahol a rendiség légköre már petyhüdtté tette, némely helyen változásokat is tenni, pl. minden embernek biztosítani a törvény előtti egyenlőséget s ekkor Magyarország merész lendülettel utazás nélkül Anglia mellé került volna.

A reformmunkálatok komolysága nem üres reménnyel kecsegtetett.

Mégis a kilenc bizottság szép terveiből semmi sem valósult meg.

Nem mintha a nemzet lelkesedése szalmatűz módjára lelohadt volna, reformtevékenysége pedig a tervek papírravetésében kimerült volna. Sok és értékes energiát fordított meddő küzdelemben még arra, hogy valóra váltsa terveit. Az utókor nem értette meg, vagy — ami még rosszabb — félreértette a következő országgyűlések történetét, amely pedig a nemzet élniakarásának, heroikus küzdelmének sokszor mélyen megindító bizonyítéka. Arról volt csak szó, hogy az alaposan és lelkiismeretesen megvitatott tárgyakról már teljesen elkészült, indoklásokkal ellátott törvényjavaslatok, az ú. n. rendszeres munkálatok, *sistematicum operatum*-ok az országgyűlés elé vitessenek, hogy ott még egyszer az egész nemzet képvisellete annak rendje és módja szerint megvizsgálja, átjavítsa s azután szentesítés végett a király elé terjessze. A kormány törekvése azonban kizárólag abban merült ki, hogy megakadályozza a munkálatoknak az országgyűlés elé jutását.

A legfőbb kormánysszervek állásfoglalása emberileg érthető. Reakciójukat egy szerencsétlen mozgalom váltotta ki. A nemzeti renaissance II. Ferenc uralma alatt érte el tetőpontját, ki eleinte nem volt ellensége a fokozatos reformnak. Uralmának harmadik évében azonban egy maroknyi magyar ember, köztük a nagypipájú, de

kevés dohányú huszárcapitány, a nyegle mágnás, kik nem jól érezték magukat ott, ahol fáradságos munkáról volt szó, azután meggondolatlan ifjak, elvakítva a Párisban történetektől és a francia 1793 eszméitől, érzélgős Schönggeist-ek — vajjon Kazinczy egyénisége, amint azt ezernyi levelében elibénk tárja, hogyan egyeztethető össze a jakobinus katekizmus forradalmárjával? —, ez az eltörpülő minoritás, egy nihilista köré csoportosulva, kompromittálja a tőle távolálló konzervatív-reformot, a bécsi udvarban uralomra juttatja a reakciót és a Habsburgokat, pedig II. Ferencben és különösen Sándor Lipót nádorban benneélt nagybátyjuk reformkedve, örökre ellenségévé teszi minden haladásnak.

... Most ismét beteljesedett, hogy ritkán szokott a nap fénykévéjéből csak egy-egy sugár is átszűrődni a magyar éjszakába s az is csak arra való, hogy utána a sötétség még annál nagyobb legyen. Mint családka remény tűnt el az újjászületés ábrándja, amelyet a magyarság még oly soká üzött önfeledten, hiába...

A XVIII. század utolsó országgyűlésein a rendek figyelmét a nagy francia háborúk foglalták le s így a reformmunkálatok tárgyalásának békésebb időkre való halasztásába a kormány óhajának megfelelően beleenyogtak.¹ Amint azonban a béke helyreállott, az 1802-i országgyűlésre a követek azzal az utasítással jöttek, hogy a rendszeres munkálatokat vegyék kimerítő tárgyalás alá. De, noha a kormány szokott óhajait, a katona- és adómegajánlást — ami pedig újabb súlyos terheket jelentett — teljesítették, hiába akartak belefogni a békés munkába. A kormány a munkálatoknak csak egy elenyésző s neki tetsző töredékét akarta tanácskozás alá bocsátani. A rendek azonban, ha már választaniok kellett, nem a népösszeírást vagy a törvényszékek rendezését, hanem az anyagi érdekek előmozdítását tartották legsürgősebb teendőjüknek. Nem közjogi kérdést, gravament feszegettek tehát merő ellenzékieskedésből, s nem is liberális börtönreformot akartak.

Nagyon jellemző felfogásukra és belátásukra a mód és modor is, amint javaslatukat elkészítették, — mindkettő Széchenyi intencióinak megfelelő volt.

¹ A XIX. század első országgyűléseinek ismertetésénél Horváth Mihály (Magyarország történelme. 2. kiadás. Budapest. 1873. VIII. kötet) előadását követtük.

Az 1792/3-i kereskedelmi bizottság munkálata, Skerlecz Miklós műve, kiváló alkotás volt, de keresztülvitele nehézségekbe ütközött volna, mert nem volt tekintettel Magyarországnak a monarchiában elfoglalt tényleges helyzetére. Az országgyűlés által választott új bizottság, meghallgatva a nagyobb városok kereskedőtestületeinek véleményét, minden késedelem nélkül elkészítette munkálatát s azt az országgyűlés elé is terjesztette. „Nem abból indult ki, mi illeti meg jogszerűleg az országot, hogyan kellene annak mint egészen független államnak vezérteni kereskedelmi politikáját, hanem mit enged keresztülvinni az ország kapcsolata Ausztriával, miket lehet a fennforgó körülmények közt javítani anélkül, hogy azokból a német-szláv tartományokra bármi kár háramoljék.“¹ E nyugodt, megfontolt javaslatra, amelynél mérsékeltebben Széchenyi sem dolgozhatott volna, csak az országgyűlés végén választott a kormány, a közlekedési eszközök javítását és országos pénztár felállítását javasolva, amikor már nem volt idő megvalósításukra.

A nemzet tisztában volt azzal, mily végtelenül fontos, hogy a reformok életbe lépjenek. Az 1807-i országgyűlés ezt a következő szavakkal fejezte ki: „Eddig mindenha azt vitattuk, hogy azokat multhatatlanul létre kell hozni, hogy menthetetlenül örvénybe ne sodortassék az ország.“ Bizonyára eszélyesebb és talán célravezetőbb is lett volna nem ragaszkodni oly mereven a munkálatokhoz, amint tényleg tették, de eljárásuk tökéletesen érthető. Az 1792/3-i bizottságok munkája egységes elgondolás alapján épült fel, a legkiválóbb hazafiak dolgoztak rajta, s így nem csoda, ha a munkában kimerült nemzeti géniusz elernyedten minden változást, jobbulást ennek tárgyalásától és megvalósulásától várt.

Az 1807-i országgyűlésen megjelent követeknek is kötelességükké tették a megyék, hogy tárgyalják a reformmunkákat. Amint azonban az ujonc és adó megajánlatot, a kormány minden más tárgyat a következőre halasztva, bezárta az országgyűlést. A rendek körében természetesen nagy az elkeseredés, de hiába minden kérésük, hogy az országgyűlés tartama hosszabbtassék meg a munkálatok tárgyalhatása végett. Ugyanez ismétlődött meg az 1811/2-i országgyűlés befejezésekor is,

¹ Horváth M. i. m. VIII. k., 237. l.

míg végre azután többet alkalmuk sem adódott arra, hogy kérelmükkel országgyűlésen léphessenek fel.

E korszak valamennyi országgyűlése, amelyekről nem is emlékeztünk meg, a kormány hasonló, szinte már érthetetlen eljárására szolgáltat anyagot és bizonyítékokat, amikor, a napoleoni háborúk alatt, a jakobinizmus üres fantóm lett. Kétségbevonhatatlan, hogy a nemzet minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a korszerű reformokat megvalósítsa s nem várta kényelmesen a békét, hanem minden kissé nyugodtabb percet felhasznált, hogy végre-valahára tegyen valamit. Ferenc kormányrendszere azonban nem akarta a békés reformok megvalósulását lehetővé tenni, nem akarta Magyarország boldogulását.¹ Maga Ferenc császár annyira ment, hogy valamelyik országgyűlés alkalmával (még a XIX. század első tizedében) József nádornak egy bizalmas levelében azt az utasítást adta, hogy az országgyűlést úgy kell vezetni, hogy az inkább a gravameneket vegye elő, mint a reformmunkálatokat.² Érthető, hogy ezzel a makacs-sággal, reakciós felfogással szemben folytathatott a nemzet saját haladása érdekében heroikus küzdelmet, de a

¹ Milyen indokok vezették a kormányférfiakat, amidőn a munkálatoknak szőnyegrekerülését lehetetlenné tették, még a jövő történetírás — hozzátehetjük: sürgős — feladata. Történetírásunk nagy mulasztást követett el, midőn e munkálatokat s az értük vívott harcot nem részesítette kellő méltánylatban. Csak részben mentheti az a körülmény, hogy Ferenc császár korának bizalmas aktáihoz eddig nem lehetett hozzáférni, mert a magyar udvari kancellária és a Staatsrat iratai, hol a kormányférfiak a munkálatokat kötettszámra menő óriási votumokkal látták el, melyek azok sorsát eldöntötték, eddig is történettudósaink rendelkezésére állottak. Semmi sem jellemzőbb az 1795—1848. korszakra, mint ezek a vélemények, a reakció térhódításának határkövei, amelyeket ugyanazon munkáról írtak a vezető államférfiak Ferenc uralma, majd a reformkorszak alatt. Ma, amikor már minden hatóságnak minden aktája, még a legbizalmasabb is, rendelkezésünkre áll, s végigkísérhető a legapróbb részletekig minden reformkérdés élete (pl. ősiség, jobbágyfelszabadítás, helyesebben úrbériség, közteherviselés stb.), mely 1848-ban egyszerre megvalósult, ennek a munkának elvégzése eminens kötelesség is. Történelmünk óriási caesuráját, 1848-at, s ennek következtében jelen sorsunkat is csak akkor fogjuk igazán megérteni.

² E sorok írója már nem emlékszik, hogy Ferenc császár melyik országgyűléssel kapcsolatban írt ily értelemben a nádornak. József nádornak a közel jövőben megjelenő iratai azonban rövidesen megadják erre is a feleletet.

siker minden reménye nélkül. Ez a küzdelem méltó mindenki rokonszenvére. De az is érthető, hogy a sikertelenség felemésztette a magyarság energiáját s a nemzet tevékenysége — erővel a gravamenekre szorítva — akkor, midőn a kormány már akart volna reformokat, bizalmatlanságában közjogi szórszálhasogatásban merült ki.

Széchenyi fellépésekor Magyarország képe olyan volt, mint Márai Terézia korában. De nemcsak a konzervatív lassú reform alkalmá tűnt el visszavonhatatlanul, hanem a közszellem még szomorúbb, még elmaradottabb lett. A lelkeken már egy pusztító számum rohant végig, leperzselve, kiégetve az önzetlen lelkesedést és minden fogékonyt a reformok iránt s tért nyitva a magyar faj bűnös hajlamainak a szabad érvényesülésre.

A reformok megakadályozásának, az alkotóerő elfojtásának, a nemzeti tettvágy megbénításának eredményét legjobban Széchenyi Ferencnek, ennek a művelt, minden szép iránt fogékony s amellet magas tisztségeket valóban becsülettel betöltő főúrnak élete illusztrálja.

Hosszú közpályáján nyitott szemmel nézte a körülötte történeteket. Élete legutolsó éveiben, amikor fia szerint remény nélkül látta, hogy nemsokára és elkerülhetetlenül ütni fog nemzetünk végórája, megfigyeléseinek eredményeit összefoglalta egyik munkájában, a „Vom Zeitgeist“-ben,¹ röviden, de annál jellemzőbben mondván: „A korszellem az összes rendek, néposztályok és egyes emberek általános elégedetlensége.“ Felesleges bővebben körülírni a rövidre összevont megállapítást. A haladás, a lassú előremenés megakadályozásának legjellemzőbb szimptomája csak ez az általános, kibékíthetetlen és elnyomhatóan elégedetlenség lehetett, amely súlyos betegség jele.

Sokkal lesújtóbbak, de éppen annyira jellemzők a „Korszellem“-nek azok a részei is, amelyek Széchenyinek az általános elégedetlenség megszüntetését célzó terveit tartalmazzák. Látván az általános elégedetlenséget s már semmit sem merve, elveszítve minden akarateréjét, helyes, korszerű reform útján orvosolni a beteg közéletet, a mult tűnik fel előtte a boldogság szigetének,

¹ A könyv mindmáig kiadatlan, noha a kor megismerésé' ez elsőrangú forrás. A következőkben kénytelenek vagyunk Fraknoi kivonatára támaszkodni. (Gróf Széchenyi Ferenc élete. 349. l.)

amikor még megelégedett embereket látott maga körül. Ezt a multat, a paradicsomi naivság korát kell tehát visszavarázsolni. A munkát a most felnövő nemzedéknél kell megkezdeni, amelynél a szerzetesrendeknek vissza kell kapniok régi szerepüket oly módon, hogy teológiát, bölcsészetet, észjogot, történelmet és természettudományt csak ők taníthassanak. A cenzura öröködjék, hogy veszedelmes könyvek, amelyek az államba befogadott vallásokról vagy az alkotmányról szólva csak nyugtalanítják a kedélyeket, el ne terjedhessenek. A néptanítókat — mert ők hathatnak leginkább a nép elégületlenségének megszüntetésére — egy püspöki és egy világi biztos vizsgálja meg s azután a püspök nevezze ki. Az elégületlenség esetleges kitöréseit szigorúbb és gyorsabb büntetőeljárással kell megfékezni, a tisztviselőket pedig jó fizetéssel kell ellátni. Az uralkodó kerüljön minden újítást, ellenben egyszerűsítse a bürokratikus ügykezelést s az állami hivatalnokokat jól megfontolva, a feljebbvalók ajánlatára léptesse elő. A nemesség köréből nevelőintézetek felállításával kell a hivatalokra alkalmas egyéneket kiválogatni. Az adó leszállításával, a kereskedelem korlátainak eltávolításával, az uzoratorvények eltörlésével kell megszüntetni a polgárak és kereskedők, a tekintély emelésével és az előléptetések megkönnyítésével a katonaság, az adó és a katonáskodás új szabályozásával, a mezei termények eladásának megkönnyítésével pedig a földműves jobbágyok elégületlenségét.

Amikor Széchenyi e javaslatokat leírta, nemzetünk a legnagyobb magyar szerint közvetlen halála előtt állott. Nem keserű gúnykacajként hangzanak-e e palliatív reformtervek? S ne feledjük el, hogy az a Széchenyi írta e sorokat, aki 1792-ben azért nem akart részt venni a konzervatív-reformmunkában, a bizottságok tanácskozásaiban, mert terveiket és javaslataikat túlságosan konzervatívoknak tartotta.¹ Most pedig visszasóvárogta

¹ Széchenyi Ferenc állásfoglalása a bizottságokkal szemben ma már tisztán áll előttünk Bártfai Szabó László előadása (A gróf Széchenyi-család története. II. kötet. Budapest. 1913. 360, 368. skk. l.) és nyomtatásban is megjelent munkálata alapján (u. o. 584. skk. l.). Erről azonban azt hisszük, hogy 1792-ben készült. T. i. a bizottságok ekkor újból megkezdték munkálataikat s Széchenyi is (i. h. 586. l.) „elmúlt esztendő 67. art.”-ról szól, amely pedig 1791-ben hozatott.

azt a multat, amelyről 1792-ben megírta, hogy csak „erőltetett nyugodalmat“ élvez.¹

Elgondolhatjuk, hogy ha az ő felfogása, gondolkozásmódja, egész lelkiélete ilyen változón ment át, mi ment végbe mágnástársaiban, kik korábban is inkább ragaszkodtak kiváltságaikhoz, a saját megyéje kínai falai közé zárt birtokos intelligenciában s még inkább a kisnemességben. A haladási vágy és érzék kialakulásának náluk fokozottabb mértékben kellett bekövetkeznie.

A mult, a fényessé csiszolt, a boldogság ködében úszó mult kultusza lett minden magyar ideálja, az ahhoz való visszatérés, a hozzátapadás érzésének kellett a nemzet minden tagját eltöltenie.

Így került a nemzet a sír szélére.

Nem önhibájából.

A Ferenc-féle kormányrendszer bűne miatt nem maradt Magyarország, mely megérte 1792/3-at, Széchenyi föllépésének évében az eredménytelenül letűnt három évtized után a fejlődés azon fokán, amelyen 1790-ben állott, hanem visszajutott Mária Terézia korába. Sőt az elfojtott energia káros hatása következtében a pusztítás a nemzet közértelmiségének gondolkozásmódjában még nagyobb, még visszavetőbb irányú és jellegű volt.

Beszélő bizonyítéka e beteges állapotnak az az elbánás, amelyben a rendszeres munkálatok részesültek, midőn végre az országgyűlés tanácskozó asztalára kerülhettek. Nem felelnek meg a tényleges állapotnak, ez volt a meggyőződés s ennek felismerését nyomon követte az átdolgozás is. Az 1825/7-i országgyűlés 8. törvénycikkével kiküldött bizottságok átdolgozásában a „szabadabb“ eszmék húzták a rövidebbet s az újabb munkálatok alacsonyabb fejlődési fokot képviseltek, mint az 1792/3-iak. Ez utóbbiban a büntetőtörvénykönyv a törvényelőtti egyenlőség elvének alapján készült. Az 1828/30-as már szakít ezzel az elvvel, külön szabályozza a nemes, külön a jobbágy elleni bűnvádi pert s a jobbágyot megfosztja a személyes szabadság jogaitól is.² A munkálatok jellemzésére felemlítjük még az úrbérit, amely mindenütt a földesuri érdekeket helyezte előtérbe. A jobbágy szabadköltözését — az 1790/1-i országgyűlés nagy vívmányát —

¹ U. o. 589. l.

² Fayer L.: Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye. I. k. 12. l.

a földesúr engedélyétől tette függővé, korlátozta a jobbagyi haszonvétel eladhatását s vissza akarta fejleszteni a községi önkormányzatot, amennyiben kivette kezéből az igazságszolgáltatást.¹ S így, noha megengedte az örök-váltásgot, az „elavult“ munkálatok átdolgozásának köpenye alatt tulajdonképen az önös érdek, a kicsinyes, szűklátókörű, csak a mára gondoló értelem húzódott meg.

Ezt a tehertételt örökölte az ú. n. első liberális nemzedék, mely 1830 után szerepelt, mikor Párizsban már szociális forradalmak dúltak. Ezzel a gátló erővel kellett számolnia minden kormányférfiúnak, ki Magyarország sorsát intézte.

Lassú, fokozatos reformról, amilyent az 1792/3-as munkálatok akartak, most már szó sem lehetett. A reform-országgyűlések eredménye — attól eltekintve, amit az ellenzék hosszú küzdelemmel kicsikart — erről tanusodik. A visszafejlesztett 1828/30-as munkálatok alapján nem lehetett Mária Terézia korából lassan lépegetni ki és a művelt államok sóvárgott nivójára eljutni.

Magyarországot pedig bürokraták kormányozták s így az említett tehertételt legelőször a legnagyobb magyarnak kellett figyelembe vennie.

Fellépésekor semmi sem volt, ami az egész nemzet közérdeklődését úgy leköthette volna, mint egykor az 1792/3-as munkálatok. Az 1828/30-i javaslatok nemesak az egyetértést, de még a megértésre irányuló törekvést sem tudták a magyar fajban felébreszteni. Vezető nélkül állott a nemzet, mely csak tömeg volt, keresve azt a férfit, ki irányt tudna mutatni. Ezt a helyzetet, a reménytelen tapogatózás és sóvárgás korát legáltalóbban Kölcssey jellemezte: „Mi sokaság vagyunk; s mi tarthat bennünket együvé, mi vezethet bennünket egy felé? az még találni való.“² Hiányzott valami, aminek hiányát mindenki érezte, hiányzott valami bűvös szer, amely megindítsa az eltespedt közéletben a tisztulás folyamatát, hiányzott, ami megindítsa „a fejlődést és valami pontra vonódást“. Ezt a jegecesedési pontot mutatta meg programjában Széchenyi, e körül akarta kiépíteni a magyarság jövőjét, köréje vonni széthúzó fajának minden divergens tettejét s e mellett agitált hallatlan energiával.

¹ Bodnár-Gárdonyi: Bezerédj István élete. I. k. 277. skk. d. röviden jellemzi az 1827-i munkálat tartalmát.

² Kölcssey naplója. 1848. 9. l.

Programmja magában véve is grandiózus volt. Kivitelénél, a taktikánál pedig megpróbálta a lehetetlent. Megpróbált célt érni a lassú haladás taktikájával, semmit sem felforgatva, lassan, de a lassúságnak mégis kissé gyorsabb ütemével, hogy egy kis pezsgés áradjon szét az ifjan megöregedett nemzet vérébe.

S itt elérte Széchenyi életének punctum saliens-éhez: izgató volt-e, vagy békés reformátor? E kérdés nem dönthető el korunk felfogásmódjával, a jelen viszonyokkal való összehasonlítással. Oly végtelen egyszerűnek és természetesnek tűnik fel a mai kor gyermeke előtt az, aminek helyes és elmaradhatatlan voltáról Széchenyinek még oldalszámra kellett olvasóközönségének beszélnie. Széchenyi programmja, amelyel a magyar társadalmat újjá akarta alkotni, legteljesebben a Stádiumban jelent meg. Utolsó részét maga is annyira távolinak hitte, hogy bővebb fejtegetését is el mellőzte. Mily kisszerűnek tűnik fel e program a 48-as átalakulás vívmányai mellett! Konzervatív politikusnak vélhetnők ennek alapján Széchenyit és érthetetlenül olvasnók Keménynél, hogy a régi táblabíró és nemesség birtokrablónak s parasztlázítónak nevezte a legnagyobb magyart.

A relativitások világában objektivum gyanánt, amelyhez Széchenyi működését mérhetjük, az 1792/3-i deputatiók munkálatait kell elfogadnunk. A retrograd 1828/30-as munkálatok a túlnyomó nagy tömeg felfogását jelzik, ahová a magyar visszasülyedt. Ha ezzel egyezett volna Széchenyi felfogása, maradnak kellene őt tartanunk. Ha mindenben egyezett volna az 1792/3-i munkálatokkal, amelyek szelleme — s ezt még egyszer hangsúlyozzuk — 1827-ben már merész volt s ennél fogva félretették, túlóvatos reformernek kellene neveznünk, ki higgadt megfontolással semmit sem akar rombolni, hanem mindig csak lassan építeni.

Allítsuk egymás mellé a Stádiumban közölt program 12 törvénytervezetét és az 1792/3-i bizottságok megfelelő munkálatainak javaslatait s azonnal meggyőződünk, hogy Széchenyi saját kortársai szemében nem lehetett túlóvatos reformátor s hogy izgatott akkor, amidőn valóban halálos álomból rázta fel nemzetét.

Míg az 1. törvénycikkben Széchenyi a hitel rendezését kívánta, mivel enélkül lehetetlen a közgazdasági élet vérkeringése s követelésének következményeit a 2.

és 3. törvénycikkben feltétel nélkül le is vonta, az ősiség és a kincstárnak ezzel kapcsolatos jövedelmeinek megszüntetését mondva ki, addig az 1792/3-as munkálat megállott az első lépés után s egy váltótörvénykönyvet dolgozván ki a hitel emelésére, továbbra is érvényben hagyta az ősiséget.¹ Mindkét program kimondta a törvényelőtti egyenlőséget,² Széchenyi szavai szerint ezzel adván Hunnia minden lakójának polgári létet (5. tc.), de már az összes többi, a magánjog körébe vágó rendelkezéseknél túllépte Széchenyi azt a határt, ameddig az 1792/3-as munkálatok elmentek. A 4. csupán permissziv jellegű törvénycikkkel megengedte, hogy a jobbágyok is szerezhessenek oly birtokot, amely után nem kötelesek a földesúrnak szolgálatot teljesíteni, a 6.-kal, hogy a jobbágyokat ne a hivatalból kirendelt megyei ügyész, hanem a három évenként községenként, tehát nem személyesen, hanem közvetve választott ügyvéd védhesse, megszüntette a nemesk vámmmentességét (8. tc.) s a liberalizmus gazdasági doktrináinak megfelelően kimondotta az ipar és kereskedelem szabadságát a monopóliumok, céhek és maximálások megszüntetésével. Mindezen rendelkezésekkel szemben az 1792/3-as munkálatok fenntartották a Tripartitum jogszabályait³ s Széchenyi csak egyetlenegy pontban maradt hátrább a másik programnál. Nevezetesen ez az országgyűlések költségeit teljesen a nemesség vállaira helyezte,⁴ míg Széchenyi a nemességgel e teherből csak aránylagos részt akart vállaltatni. Teljes az összhang a két program között a három közjogi rendelkezésnél (10—12. tc.): Magyarországon csak magyar nyelvű törvény, parancs és ítélet lehet kötelező erejű, az uralkodó csak a helytartótanács útján rendelkezhet a törvényhatóságokkal s végül: a nyilvánosságot nem lehet kizárni sem törvényszéki tárgyalásról, sem semmiféle más tanácskozásról.⁵

¹ Codex cambio—mercantilís pro regno Hungariae partibusque eidem adnexis in tres partes divisus per regnicolarem iuridicam deputationem articulo 67/1791. ordinatam elaboratus. — Acta deputationis urbarialis. I. k. Proiectum articuli IX.

² Fayer i. m. III. k. 489. skk. l. XI. §.

³ Acta deputationis urbarialis I. k. Proiectum art. II. és X. — Br. Skerlecz Miklós művei. (Kiadja Berényi Pál.) Budapest. 1914. 297, 301. l. — Acta deputationis politicae. I. k. 367 és 80. skk. l.

⁴ U. a. I. k. 179. l.

⁵ U. a. 152, 413, 379, 247. l.

Ne gondoljuk, hogy azért, mert Széchenyi elveit nem találjuk meg a *sistematicum operatum*-ok fóliánsaiban, azokat az 1790-től 1825-ig terjedő korban senki sem hirdette. Mindazok az eszmék, amelyek Széchenyi tanait együttesen adják, külön-külön előfordulnak már az ő fellépését megelőző korszak írói és gondolkozói műveiben is. A Széchenyi előtti korszak szellemi élete — noha nem ismerjük eléggé — rendkívül gazdag, de azért Széchenyi programját így felépítve, ilyen egymásutáni sorrendben, az övéhez hasonló erős pántozatú okfejtéssel hiába keresnők bárkinél. Az elvek, amelyek álmodozóknál és theoretikusoknál csak egyenkint tűnnek fel, árnyyszerű elvontságukból életerőtől duzzadó programmá Széchenyinéél erősödtek.

Amidőn Széchenyi a 12 törvényjavaslat túlnyomó részében — eltekintve a tisztán közjogi, nem társadalmi vonatkozásúaktól — túllépte az 1792/3-i konzervatív reformtörekvések határát, tanuságot tett arról, hogy ő is izgatott, ő is feljebb irányította az íjat, s több fermentumot vetett a tespedő nemzeti életbe, semmint hogy működését egyszerű továbbfejlesztő munkának lehetne tartanunk.

Ő is felismerte azt az egyszerű társadalmi törvényt, hogy a mozdulatlan megindításához nagyobb erő — izgatás is — szükséges, mint a már mozgásban levő tömegnek ugyanazon gyorsasági fokon való tartásához. A multból áthozott tehetetelt így akarta eliminálni.

Az összehasonlításból látjuk, hogy mennyire túlhaladta programjával 1792/3-at s még inkább saját korát. Így megérthetjük mardosó önkínzását, midőn önnönmaga szemére vetette, hogy ő ébresztette fel nemzetét s hogy jobb lett volna azt aludni hagyni. Önvádja nem volt alaptalan, de a fejlődés még krízis, még forradalom árán is jobb, mint a biztos pusztulás.

Mi lett volna Széchenyi fellépése nélkül a sír szélére jutott nemzetből, nem nehéz kitalálni. A magyar faj csak az ő izgatására ébredt fel. Kossuth optimizmusának oka e tény félreismerése volt. Ő meg volt győződve, hogy a beteg nemzet saját ösztönéből s nem az orvos rendeléséből mozdult s így nemzete „ép, ifjú, egészséges“ is.¹ Kossuth nem látta Magyarországot félholtan, nem ismerte a XIX. század huszas éveinek elején.

¹ Felelet gróf Széchenyi Istvánnak. Pest. 1841. 6. 19. 1.

A Stádium 12 törvényjavaslata volt Széchenyi programja. Sokat nem találunk meg benne, amit a közfelfogás programja lényeges alkotórészének tartana. A jobbagyság felszabadításáról, vagy az általános adófizetésről, a nemzeti érdekegyesítés e két elengedhetetlen feltételéről szó sincs nála. De éppen mérsékleténél fogva csak ez lehetett az egyedüli mentőeszköz, amely a nemzetet kiránthatta volna az örvényből.

Valóban gondviselészerű volt megjelenése és működése. Amikor az egységes, közös munka sikertelen maradt, ő volt az, aki új, *egyéni* tervet készített a magyar faj átalakulásának megindítására s programját minden energiája megfeszítésével végre is akarta hajtani. Ez volt az a program, amely 1830-ban megfelelt volna a nemzet felfogásának, jellemének, vérmérsékletének, a körülményeknek, ha 1795 óta nem lett volna stagnálás. Széchenyi ekkor nemzetének ünnepezt vezére lett volna. De törekvése sikert nem ért, egy szerencsebb vetélytársa ragadta magához a vezetést. Hogy Széchenyinek gyönyörűen átgondolt, éles elmére valló programja egy lángész önfeláldozó fáradozásától kísérvé is sikertelen maradt, annak a magyar társadalom akkori tagoltsága — mélyen fekvő, hosszú fejlődés eredményezte állapotok szövevénye — volt az oka. Ezen az akadályon már Széchenyi sem tudott győzedelmeskedni és a végzetes szirteken törekvésének hajótörést kellett szenvednie.

Az 1792/3-i munkálatokat nemcsak a születési arisztokrácia legjobbjai alkották meg, kidolgozásukban a köznemesség, a tekintetes karok és rendek szellemének le-tétéményesei is nagy szerepet játszottak. A tervek megvalósítása a régi rendi Magyarország képviselőinek, az egyháznak, arisztokráciának és a megyék, illetőleg másrészt a dicasterialis hatóságok révén a köznemességnek a feladata lett volna. E munkamegosztásban nem valami különösebb természetfeletti bölcsesség nyilvánult meg, hanem egyszerűen csak a századok folyamán kialakult viszonyok adottságán alapult. Ennek dacára Széchenyi a maga programját, amely pedig sokkal felforgatóbb változtatásokat vett célba, kizárólag az arisztokrácia vezető szerepére építette.

Nem lehet célunk Széchenyi egész reformműködésének, taktikájának tetteiből leszűrhető kifejtése. Meg-elégünk Grünwald egyik megállapításának egyszerű

idézésével: „A nemzet újjászületése munkáját csak mágnásokkal akarja végeztetni, a köznemesség közreműködése nélkül.“¹ A mágnásban látott csak annyi hajlamot és képességet, műveltséget, amelynek segítségével a reformmunka elvégezhető. Felfogását egy 1831-ben Wesselényihez intézett levelében egész nyíltan kifejti: „...csendes reformációt hozni hazánkra a mi legszentebb tisztünk és ez — teljes meggyőződésem szerint — csak a felső táblán eredhet.“²

A kiinduló pont, amelyet az alkotmány biztosított a főnemességnek, kedvező is volt. „A magyar alkotmány, úgyszólván, minden áldásit egy ép velejű, fiatal, egészséges s gazdag mágnásra halmozza össze.“³

A XVIII. században és általában az újabb korban a főnemességnek, a nagybirtokos osztálynak sokkal nagyobb szerepe volt az ország vezetésében, mint azt gondoljuk. A legfőbb kormányhatóságok vezető tisztviselői köréből kerültek ki. Nyugateurópai műveltségénél fogva a szellemi arisztokráciát is ő képviselte s nem a Hármaskönyvet forgató köznemes, a szegény piarista tudós, vagy a bencés költő. A főispáni méltóságokat mind ő viselte, rendesen az ú. n. örökös főispánságot abban a megyében, amelyben birtoka volt, azaz némileg megváltozott formában szinte még mindig kezében tartotta középkorban élvezett patrimoniális hatalmát. Nemcsak mint földesúr volt jobbbágyainak ura, s rendelkezett szabadon nagy birtokai révén számtalan hozzákapesolódó existenciával, hanem a megyei közigazgatás apparátusa is, főispáni méltósága révén, feltétlenül rendelkezésére állott. Felfelé pedig rokoni összeköttetései segítették azon az úton, amely ügyis szabadon állott tehetsége vagy akár tehetségtelensége előtt is.

¹ Az új Magyarország. Budapest. 1890. 129. l. V. ö. még 350. és 456. l. Ez az érdekes munka egy szerencsétlen elcsuszamlása miatt — Széchenyi egész politikai működését betegségéből akarta megmagyarázni —, teljesen kiesett abból az anyagkészletből, amelynek alapján az utóbbi negyedszázadban a reformkorral foglalkozó történetírók és publicisták előadásukat fel szokták építeni. Pedig Szekfű egyik, meszerien kifejtett gondolatának is, hogy t. i. Széchenyi mindig a meglévőnek, az ország tényleges helyzetének szem előtt tartásával újított, már itt megtaláljuk eredetét, éppen Széchenyi műveiből vett idézetekkel illusztrálva.

² Idézi Grünwald. 145. l.

³ Világ. 2. (akadémiai) kiadás. Budapest. 1904. 60. l.

Külön osztály volt ez, exkluzív, távol a köznemességtől. Még egy tényező tágitotta egyre jobban a társadalmi ellentétet: a vagyoni különbség. A köznemesi családok vagyona egyre fogyott. Ezzel szemben a főnemesség inkább tudta, csekélyebb számánál fogva, külföldiekkel való összeházasodása révén, de még inkább az akkor hihetetlen nagy értéket reprezentáló fizetéseiből életmódját és vagyonát is a régi nívón tartani.

Ehhez az osztályhoz tartozott Széchenyi. Jól látta, mily óriási befolyása van a főnemességnek, de ezenkívül is születése, neveltetése, nyugateurópai műveltsége s az előkelő szalonélet elválasztotta a köznemességtől. Ennek még legjobbjait is műveletlen, képzelődő s főképen kellemetlen modorú embereknek találta s Deákról is az volt véleménye, hogy nincs semmi nevelése. Az egyik meggyűlésre összejövő nemességet lenézően s megvetően „unwissende rohe Bagage“-nak nevezte. Meggyőződését, hogy a köznemesség értéktelen s hasznavehetetlen is az ország regenerációjában, már 1833-ban, amidőn tehát a radikális eszmék térhódításáról még szó sem lehetett, feljegyezte naplójában: „Bertha, akit a felvilágosodott kismemesek képviselőjének tartok, minden reményemtől megfoszt, hogy Magyarországon szerencsés reformációt lehessen véghezvinni.“¹

A főnemes és köznemes közt minden törvény és Hármaskönyvben kifejezett biztosíték mellett is fennálló ellentétet s annak érzelmi következményeit Széchenyi e szavakban foglalta össze: „Ezen szó, 'Mágnás' a nemesség közt gyűlölet tárgya lőn és elég a legigazságtalanabb indulatok ébresztésére.“

Kettős oka volt annak, hogy ezt a köznemességet a reformmunkában nem lehetett elmellőzni. Az egyik az általános európai fejlődés, amely a demokrácia jegyében a tömegeknek — tagadhatatlanul — mind nagyobb beleszólást engedett a közügyekbe. A napoleoni háborúk első néphadseregei után ez természetesnek is tűnik fel. Nálunk a tömeget az aránytalanul nagyszámú, jobbára szegénysorsú, de egyre szegényedő köznemesség képviselte. Másik ok, hogy éppen ezt a köznemességet kellett rávenni szépszerével, hogy mondjon le kiváltságairól.

¹ Széchenyi naplójának e szokott őszinteséggel írott följegyzéseit Grünwald munkájából (356, 358—9. l.) vesszük át, kinek rendelkezésére állottak történelmünknek e végtelenül becses, de mindmáig kiadatlan forrásai.

Nálunk nem volt művelt polgárság, amely a francia példára kivívhatta volna az új változásokat. Ezt a munkát a Szekfűtől találóan magyar tiers état-nak nevezett művelt középnemesség végezte el, kiváltságai ellenében, a világtörténelemben egyedül álló példát nyújtva. Ezt belátásból, idealizmusból tette, de a szegényebb nemesség ellenszenvét propagandával, izgatással kellett legyőzni, mert hisz ennek műveltsége végtelen csekély volt, mint minden tömegé. Ennek nem lehetett csak értelmére hatni. Jelszavakra, szépen hangzó frázisokra volt szükség, hogy ezektől elkápráztatva, vakon rohanjon előre vezetői után.

Megismerve a mágnásosztályt, amelyet, mint a nemzet vezetőjét, Széchenyi továbbra is meg akart tartani kedvező társadalmi állásában, fordítsuk figyelmünket az imént említett másik kiváltságos osztályra, amelynek feladatául jutott a nemzetegyesítés kedvéért a jobbágy-ság javára lemondani feudális előjogairól, existenciájának szinte egyedüli biztosítékairól.

A köznemesség száma a reformkorban mintegy fél-millió. Javarésze szegény ember. Sok él keze munkája után, mint iparos, soknak csak annyi földje van, amennyit faekéjével szegényesen megművelhet. Ennek a nagy tömegnek, a bocskoros nemességnek fenyegető sorsa a folytonos elszegényedés volt, mely még a tehetősebbeket is fenyegeti. Hertelendy, Torontál megye követe úgy látta, hogy minden birtok mellett is elegendő szegénysorsú birtokos nemes van, kik az úriszék költségeit sem bírják el anyagi romlásuk nélkül „s körülnézve hazánkban... szomorúan lehet jövendölni, hogy többen is nemes társaink közül azon szegényebb sorsra juthatnak“.¹ Hozzátehetjük, nem önhibájukból. A köznemesnek nem volt hajlama a kereskedésre, amiből megélhetett volna, a soványan termő rőghöz is keleti szívóssággal és érzelmeivel inkább ragaszkodott, semhogy attól el tudott volna szakadni. Ám a kis birtok egyre kisebbedett, amidőn a gyermekek felosztották az apától maradt kúriát.

Széchenyi jól látta a fejlődésnek ezt az irányát. Szinte drámai erővel hatnak jellemző szavai: „A kis nemesség legszomorúbb állapotban teng s mi több, napról-napra kétesb körülmények közé fog süllyedni; mert vagyonát megnevező szaporodásánál fogva mind-

¹ Az 1832/6. országgyűlés. Jegyzőkönyve. VI. kötet, 332. l.

inkább eldiribolván s más részről szabadalmihoz képest semmi kellő rendszernek magát alávetetni nem tűrvén, maholnap vajmi sok kis nemes, tán a legnagyobb szám, minden benne rejlő jó tulajdona mellett, bár akarja, bár nem, ha éhen halni nem kíván, ingatlan s ingó jószág s előleges kiképzetség nélkül vagy a közönség legaljash s legizetlenebb munkáit úzni, s ha ezt tenni büszkesége és keleti indolentiája nem engedi, koldulni vagy, „jó móddal szerezni“ és ennek következtében legtöbb idejét börtönben tölteni, vagy voksát, ezen úgyszólván egyedüli sajátját, lehető legdrágábban árba bocsátani és ekkép a hon mezején lelketlen portékakint vajmi díszteljesen (!) figurálni lesz kénytelen.“¹

Jellemző e kismemesség anyagi helyzetére a következő nem egyedül álló példa: Borsodban egy hivatalos vizsgálat folyamán kitűnt, hogy egy birtokos nemes két testvérével együtt „osztatlan apai birtokuk“ gyanánt egy nemesi házhely száznegyvenketted részén lakott s nem ők voltak a faluban a legszegényebbek.² A nemesség nagy zöme compossessoratusban élt, amely, esetleg több századra visszamenőleg, valamely egykor egységes nagyobb birtoknak különböző rokonok általi közös megmívelését jelentette. Újabb területet már nem tudtak szerezni, s az egyes részek egyre kisebbedtek. Trencsénben egy compossessorátusban egyetlen telken száz család is élt!³

Széchenyi e kismemességnek ipart, kereskedést ajánlott. Jól tudjuk, hogy hiába. Az elszegényedett nemesség nagyobb része, amely még iskolázást nyert, szellemi pá-

¹ Gróf Széchenyi István hírlapi cikkei. Összeállította Zichy Antal. Budapest. Akadémia. 1894. I k. 37. l.

² Ilyenre még számtalan eset van! — mondá Borsod követe. Az 1832/6-i országgyűlés jegyzőkönyve. XII. kötet. 368. l. — Az olvasó elnézését vagyunk kénytelenek kérni, amiért a következő lapokon az egyes idézeteknél az illető követ nevét gyakran nem tudjuk föltüntetni. Ennek oka egyrészt az országgyűlési jegyzőkönyvek következtelen eljárása, amikor pl. csak a nógrádi követet említik annak közelebbi föltüntetése nélkül, hogy az első vagy a második követ volt-e a szónok, másrészt, hogy különösen az 1832/6. országgyűlésen a követek gyakori cserélődése következtében az országgyűlés elején összeállított lajstrom sem fogadható el irányadónak. Így csak ott tüntettük fel a szónok nevét, ahol a megyei monografiák adatai alapján nagyobb biztossággal járhatunk el.

³ U. a. VI. kötet. 336. l.

lyára lépett s ügyvéd lett belőle. Kossuth apja is ügyvéd volt Zemplén megyében. Földbirtoka nem volt s csak azért költözött át a megye székhelyére, hogy fiának gimnáziumba járását lehetővé tegye. Fiából is ügyvéd lett. Ennek a tisztán szellemi munkából élő osztálynak a feudalizmus fennmaradásából semmi haszna sem volt, ez könnyen lemondhatott írott kiváltságairól.

Ez a bocskoros nemesség még nemesi birtokon élt. A kiváltságos osztálynak egy negyedrésze azonban még nálánál is kedvezőtlenebb helyzetben volt. Az a réteg, amely oly tökéletesen elszegényedett, hogy kénytelen volt nagybirtokra húzni meg magát s jobbagymódra úrbéri földet kérni, annak használata fejében pedig jobbagyi szolgáltatásokat teljesíteni.

Ez volt a jobbagyitelken lakó nemesség. Száma körülbelül 125.000.¹ Bővebben kell foglalkoznunk sorsával, mert a küzdelem, mely két országgyűlésen miatta

¹ Az egész nemesség számát az 52 magyarországi megyében 1840-ben Fényes kb. félmillióra teszi (Magyarország statisztikája. I. kötet. Pest. 1842. 46. és 418. l.) A jobbagyitelken lakó nemesség számáról nincs számszerű, biztos adatunk, mert az 1828-i összeírás alkalmával sem a nemeseket, hanem csak az általuk művelt földet írták össze. Így csak azok a hozzávetőleges adatokra tudunk támaszkodni, amelyeket 1826-ban a viták folyamán az alsó tábla egyes tagjai megemlítettek. A terneséni és a barsi követ 160.000-re teszi számukat, a beregi pedig 20.000 ilyen családot említ (Az 1825/7. orszgy. jegyzőkönyve. III. k. 47., 217., 77. l.), míg Eötvös Tamás beregi követ az 1832/6. országgyűlés alkalmával 30.000 családra (Az 1832/6. orszgy. jegyzőkönyve. VIII. k. 317. l. és XII. k. 26. l.) teszi számukat, azaz — Fényes arányszáma szerint — 80.000, illetőleg 120.000-re. Hogy ez a legutóbbi közép-adat a legvalószínűbb, az kitetszik a következők megfontolásából is: 1828-ban hadiadót fizettek a jobbagyok 10.230,161 pozsonyi mérőnyi területen. Élt pedig ezen 2.666,078, 16—60 éves, mindkét nemű adózó (Tagányi K.: Az 1828-i orsz. összeírás végleges eredményei. Gazdaságtörténelmi Szemle. 1896. évf. 114. l.), azaz 1,333.039 családfő. Ugyanezen összeíráskor kitűnt, hogy a jobbagyitelken lakó nemesek kezén 241.322 pozsonyi mérő gabonával bevethető terület van. (József nádor titkos levéltára. Ad conscriptionem regni spectantia. 1833. nrus III. accl. 3.) Föltéve, hogy a jobbagy és a jobbagyitelken lakó nemes egyforma anyagi viszonyok közt, ugyanakkora területen élt, ami — mivel mindkettő földesurától kapta területét — igen valószínű is, a szorzás és osztás elvégzése után kitűnik, hogy az utóbbi területnek 31.406 családfő felel meg, azaz, egy-egy családra négy tagot számítva, 125.624 e nemesség száma. Ez pedig az egész nemességnek éppen egy negyedrésze.

folyt, mindennél világosabban jelzi a magyar társadalomnak egészségtelen tagozódását a reformkor kezdetén.

Az ügy, amely ezt a társadalmi osztályt előtérbe helyezte, az adózás kérdése volt. Az állandó hadsereg ellátására szükséges állandó adót a jobbágy fizette az általa megművelt föld, a jobbágytelkek után. A kormánynak saját érdekében arra kellett törekednie, hogy a jobbágytelkek, a sessio colonialis-ok száma ne csökkenjen, mert különben az adó súlya a megmaradt telkek jobbágyságra nehezedett volna. Ennek a csökkenésnek megakadályozását célozták a szigorú rendelkezések, amelyek a megüresedett telkek azonnali benépesítését mondták ki. Az adóalap épségét azonban még mindig két oldalról jövő veszély fenyegette. Egyrészt t. i. az elszegényedett nemesek letelepedése a jobbágytelkekre, másrészt a colonialis fundushoz tartozó földnek majorsági birtokká való változtatása, amidőn a földesúr saját kezelésében szolgálókkal műveltette meg. Az adóalap számbavétele, annak biztosítása ily csonkítások ellen és ezzel kapcsolatban az adózó jobbágyság eddigi túlságos megterhelésén lehetőleg segíteni a kormány kötelessége volt. E kérdés felől tanácskozni az 1825/7-i országgyűlésnek jutott feladatul.

A kormány felfogása és törekvése az volt, hogy ami a legkézzelfoghatóbb módon, a szegény nemesek megtelepedésével szakadt el az adóalaptól, az kerüljön ismét vissza, azaz a nemes is fizesse meg utána, mivel jobbágyföld az, a hadiadót. Annál is inkább törvényesnek tűnhetett fel kívánsága, mivel ily nemesekkel szemben az uzus az egyes megyékben különböző volt. Néhol, főleg az északi és nyugati megyékben, hová már a török elől menekültek a nemesek s ahol a rendi felfogás, a kaszt-szerű elkülönözés, a Werbőczy-féle theóriák megcsontosodása előtt, a XVII. században, a fejlődés kényszerű folyamán adófizetés alá kerültek, adóztak, ellenben a XVIII. században megszállt alföldi, főleg tiszamenti (Szatmár, Szabolcs, Csongrád, Békés) s dunamenti (Tolna, Bács, Baranya) megyékben mentek maradtak az adófizetéstől. A kormány eljárása humánus színben is tűnhetett fel — a tervezők valószínűleg maguk is így voltak meggyőződve bensőjükben —, mert a szegény adózó nép terhét óhajtotta csökkenteni azzal, ha a jobbágytelkeken élő nemesség a reá eső terhet fizeti. A jogi formalizmus szempontjából tökéletesen igaza volt.

De szűklátókörű, egyoldalú, teljesen helytelen, minden egészséges társadalmi fejlődést lehetetlenné tevő felfogás volt. Könnyörtelen szankciója a tényleges állapotnak, az una eademque nemesség fikciójának megszüntetése.

A nemességnek gazdaságilag leggyengébb rétegéről volt szó. Elszegényedése nem könnyelmű léhaságának volt megérdemelt következménye. Az egykorúak ítélete e tekintetben egyaránt megegyezik, hogy abban a korban, amelyig felért emlékeztük, az egykor tehetős családok a folytonos szaporodáson s a birtoknak ezzel járó szétforgácsolódásán kívül nem kis részben a „hatalmasabbak elragadozásai“ miatt veszítették el vagyonukat.¹ Pozsony megye követe is a szomorú tapasztalásra hivatkozik, hogy a borsodi követtől „hajdani nagy urak maradványainak“ nevezett kismemesek egyre nagyobb számban adták magukat portális helyekre.² Sorsára, amelyet nem egy felszólalás rosszabbnak jelzett a jobbágyénál, jellemző a következő 1828-i adat: A Károlyiak debrői uradalmában Kaál faluban 64 jobbágytelken lakott 1 két, 6 másfél, 23 egész, 56 fél és 8 negyedrészes telkes jobbágygazda, 30 sessió pedig, amelyeket allodiális birtokából gróf Grassalkovich Antal osztott ki odatelepített nemeseknek, 1 másfél, 6 egész, 2 háromnegyed, 35 fél és 14 negyedrészes telkes gazda.³

Bizonyára kíméletet érdemelt volna ez a szegény nemesség. Valahogy úgy látjuk, hogy egy bizonyos számú nemes értékesebb tényező a nemzet fejlődésében, mint ugyanannyi jobbágy, akiknek még fel kellett emelkedniük arra a kezdetleges öntudatra, művelődési fokra is, amelyet a hagyományok nyujtanak. A nemességnek egy negyedrészeről volt szó, amely azonban az eddig adózó jobbágyságnak csak hatvanadrészt tette ki, azaz az egyes jobbágyra eső adóteher csak egy hatvanadrészével, alig pár krajcárral kisebbedett volna, amivel a jobbágyság nem sokat nyerhetett.

¹ Egyöntetűen állapítja ezt meg a kismemességet védő szabolcsi és az érdektelen polgárságot képviselő szabadkai követ. Az 1832/6. országgyűlés jegyzőkönyve. XII. kötet. 60. és 167. l.

² Az 1825/7. országgyűlés jegyzőkönyve. II. kötet. 653. l. és III. k. 89. l.

³ A gróf Károlyi-család összes jószágainak birtoklási története. II. kötet. Budapest. 1911. 137. l.

A tiszamenti megyék követei eléggé hangoztatták, hogy ne a legszegényebben, hanem a tehetős nemesen kezdjék az adófizetést,¹ sőt mindjárt utaltak arra is, hogy van más, sokkal nagyobb joggal megadóztatható réteg. A földesurak szolgálai tudniillik, akik nem urbáriumba felvett jobbágytelkeken éltek, s ezért nem is fizettek adót, mert a rendi felfogás szerint az már a földesúr közvetett megadóztatását jelentette volna, ha a személyes szolgálatában álló, kúriájához és magángazdaságához, majorjához tartozó szolgák,² béresek adóztak volna. Pedig ezek száma igen jelentős volt, jóval felülmulta a jobbágytelken élő nemesekét. 1791-ben 1,256.995 jobbágy-család közül csak 762.593 fizetett, 494.402 pedig szabad volt jórészt az említett visszaélés révén.³ „Kinek van nagyobb jussa adómentességre? Nemesnek vagy földesúr nemtelen tisztének, cselédének? Itt kell kezdeni a dolgot!“ — mondja erélyesen a hevesi követ is.⁴ Ha az említett szám túlzottnak látszik is — sajnos, nincs módunkban pontos számokat jegyezhetni fel —, nem mondott keveset Szatmár megye követe, midőn négyannyira becsülte a földesuri cselédek számát, mint a szegény nemesekét.⁵

Ily cselédek, szolgák csak földesurak, arisztokraták szolgálatában állottak s ha ezek a szegény jobbágság sorsát igazán szívükön viselik, inkább nekik kellett volna áldozatot hozni, s beleegyezni a szolgák megadóztatásába. Csakhogy ez már anyagi érdekeikbe ütközött volna.

Abban az esetben is, ha a törvény betűjéhez tapadó s az élet követelményeit figyelembe nem vevő gondolkozásukkal csak az adóalap sértetlen fenntartásához ragaszkodtak a főrendek, ennek az adóalapnak volt még egy másik megcsonkítása, amelyet nem a kényszerhelyzetbe jutott, elszegényedett nemesség, hanem az önérdék és a kapzsiság okozott. A földesúr a jóltermő jobbágytelkeket, ha azok akár véletlenül, akár pedig úgy, hogy

¹ Például Szatmár megye követe: „Miért éppen a legszegényebb sorsú, miért nem a hatalmasabb nemesekre is menjen ez a teher?“ Az 1825/7. orszgy. jkönyve. III. k. 13. l.

² Kúriákon és pusztákon lakó nemteleneknek nevezi őket Veszprém megye követe. U. a. II. k. 667. l.

³ Ezen adatokat Bereg megye követe említi föl. U. a. III. k. 77. l.

⁴ U. o. III. k. 129. l.

⁵ U. o. III. k. 170. l.

egyszerűen kidobta belőle a jobbágyot, kezére jutottak,¹ azt mint pusztatelket majorsági földjéhez csatolva, maga műveltette meg szolgálival. Ezt az eljárást nevezték kurializálásnak. Ily módon 1827-ben 2177 telek volt a földesurak művelésében, azonkívül volt 3057 elpusztult, de használható és 8149 használhatatlannak jelzett állapotban.² Ha e legutóbbiaktól, mint terméketlenektől el is tekintünk, a földesuraktól elfoglalt telkek még mindig jobban megcsónkították az adóalapot, mint azok, amelyek a legszegényebb nemesek kezére kerültek. A legméltányosabb lett volna ezek megadóztatásával segíteni a jobbágyságon. Azonban itt a hatalmas uradalmak keretében egész pusztákat — ahol azonban aránylag nagyon jól jövedelmező juhtenyésztés folyt — kezükben tartó magnások s a pár jobbágytelket kurializált középbirtokosok érdekei találkoztak s összefogásuk következménye gyanánt a jobbágytelkes szegény nemesség húzta a rövidebbet.

Az 1825/7-i országgyűlés folyamán a rendek ellenállása több mint két hónapig tartó elkeseredett vita, többszöri üzenetváltás után tört csak meg s engedett a felsőtábla óhajának, amidőn beleegyeztek, hogy a szegény nemesség is irassék össze a jobbágysággal együtt.

¹ Hogy ez szokásos eljárás volt, mutatják azok a felszólalások is, amelyek a jobbágytelkes nemest a földesúr hasonló önkényétől féltik: „A telekre vágyó földesurak elveszik a nemestől, akinek nincs védelmezője“ — mondá a mosoni követ. Az 1825/7. országgyűlés jkönyve. II. k. 668. l. — V. ö. u. a. III. k. 93. l. a personális szavaival. — „... midőn (a földesurak) csak a szegény adózó nép rovására kívánják felszabadítani a telkes nemes embert az adó alól, ők pedig, amint több példákat tudna mutatni a szóló, duplán is megveszik a robotot, sőt contributió alól kihúzván a telket, utoljára a telekről a szegény nemes embert elkergetik és ezt curializálják, akkor ezt nem liberálizmusnak, de elnyomatásnak és erőszakos elfoglalásnak tekinteni kelltek“, — mondotta Trencsén megye követe az 1832/6. országgyűlésen. Jegyzőkönyv. XII. k. 112. l. — A kurializálásnak érdekes és tipikus esetét beszélte el ugyanezen megye első követe: „Tud bizonyos esetet, hogy regulatio csinált desertát, így volt Bilitzen, ahol az úrbérbe több telkek mint deserták voltak följegyezve, ezeket majorsággá akarván fordítani az uradalom, a jobbágyság ellen pert indított, ez keresztül ment minden fórumon. a vasas németek vették el a paraszttól a negyven sessiót.“ U. o. XII. k. 191. l.

² József nádor titkos levéltára. Acta extraserialia diaetae 1835. 107. sz.

Jól tudta mindenki, hogy az összeírást nyomon fogja kísérni az adó alá vetés, amint az az 1832/6-i országgyűlésen be is következett. A makacsság, amellyel mindkét tábla felfogását védelmezte egy látszólag jelentéktelen, összeírást elrendelő ügyben, eléggé bizonyítja, hogy egyaránt tisztában voltak a kérdés nagy fontosságával és következményeivel.¹ Amíg azonban a szegény nemesség adózását már mindenki befejezett ténynek tekintette, addig a pusztatelkek összeírásának elrendelésekor, amidőn egyes megyék, mint Hont is, önérdéke ellenére, a szükséges áldozatra késznek nyilváníttotta magát, a személyes indignálódva biztosította a rendeket: Nem azért történik az összeírás, hogy adó alá jöjjenek, hanem hogy a jövő országgyűlés határozzon valamit megszállatásuk felől.²

Amíg a felsőtábla annak biztosításával, hogy nem kell adóznia a földesúr kezén levő pusztatelkek után, eléggé istápolta saját érdekeit, addig könyörtelenül eldobta magától a kiváltságai leglényegesebb elemeitől megfosztott szegény nemességet.

Így a „szegény adózó népet egyedül a koldus nemes segítette meg.”

A hosszú vita végén, 1826-ban, Széchenyi is beszédet mondott a felsőtáblán. Beszéde a szegény nemességet védő rendek ellen irányult, a felső tábla és a kormány álláspontjának érdekében.⁴

¹ Nagyon jellemző az alsótábla véleménymegoszlása a viták folyamán. A kormány javaslatát pártolták azok a megyék, amelyekben már eddig is fizettek a jobbágytelken lakó nemesek s amelyek terheik csökkenését remélték az adózás elrendelésétől. Elleneztek azok a megyék, amelyekben nagyobb számmal élt ilyen nemesség. A többség — eltekintve a kevés kivételtől — nem azért pártfogolta őket, mintha belátta volna a rendelkezés egyoldalú voltát, káros következményeit, hanem egyszerűen, mert féltve őrzött nemesi kiváltságai kikezdését látta a javaslatban, amelyet majd nyomon fog követni az egész nemesség megadóztatása. Ha az összeírás megtörténik, az ősi alkotmány palládiuma vész el (Bihar). 1825/7. jkönyv. II. k. 688. l. Az adózás el nem rendelésével a paraszt nem bírván a terhet, az visszaszáll a nemességre (Pozsega). U. o. 665. l. Ha ma a szegény nemes adó alá jön, akkor majd a gazdag nemesre is rákerül a sor. (Bars és Borsod.) U. a. III. k. 64. l.

² Az 1825/7. országgyűlés jegyzőkönyve. III. k. 111. l.

³ Beöthy Ödön szavai. Az 1832/6. országgyűlés jegyzőkönyve. XII. kötet. 105. l.

⁴ Széchenyi állásfoglalásának jelentősége — úgy hisz-

Amit 1826-ban előre láttak a józanabbak, az 1834-ben bekövetkezett. Nagyon jellemző körülmények között. Az alsótábla az örökváltság mellett küzdött, ami a jobbágságnak a nemességhez való felemelését jelentette volna. Törekvése megtört a felsőtábla ellenállásán. Ellenben ennek követelésére¹ kellett olyan határozatot hoznia, amely a jobbágytelken lakó nemesség adózását mondotta ki. Így a főurak letaszították a szegényebb nemességet a nem-nemesekhez. Társadalmi téren ez volt a reformkorszak kezdete.

A „koldús nemesség“ helyzete, sorsa most már bizonyos tekintetben kedvezőtlenebb lett, mint a jobbágságé. Nevezetesen fizetnie kellett az adót, teljesítenie a jobbágyi szolgálmányokat s amellett személy szerint résztvenni az insurrectióban is. A földesúr önkényének pedig jobban ki volt téve, mint a jobbágy, mert még az urbárium sem védte. Nem valami népszónok, izgató, hanem a beregmegyei követnek az országgyűlési napló révén eltompított élű beszédében olvassuk: A gazdag nem védi a hazát, különböző ürügyek, betegség színe alatt kivonja magát. Nem igazságos, hogy a hatalmas így éldeljen a haza minden javával, a szegény nemes pedig, ha szükség, éltevel védi, ha béke van, véres verejtékével míveli annak földjét egyetlen jutalmáért, a szabadságért.²

szük — az előzmények után világos. Mint kuriózumot említjük meg, hogy mi volt Zichy Antal felfogása s nyomában a többi feldolgozóé: „Az úrbéri telkeket bíró nemesek összeírásáról s megadóztatásáról volt szó (az augusztus 1-i ülésen), mely kérdésben a kormány és a felsőház volt szabadelvűbb a rendeknél. Széchenyi tehát nem mint katona, hanem mint honpolgár, igazi polgári érülettel, ellenük nyilatkozott. Sem az adóalap csökkentését, sem az egyedül adózó parasztosztály nagyobb terheltetését, sem végre, mi még akkor érintetlen alapelvnek tartatott, a nemesi osztály adómentességének minden áron s örök időkre leendő biztosítását nem pártolhatta; sőt a hazafiság álmezébe burkolt piszkos önzést látott ez eljárásban.“ Zichy A.: Gróf Széchenyi István életrajza. I. kötet. Budapest. 1896. 224. l.

¹ L. az alsótábla első törvénytervezetét (I. t.-c. 6. §.), amely még nem szól adózásról, a főrendek követelését (remélik a főrendek, hogy a karok és rendek „meg fognak egyezni azon javallatba, mely szerint a jelen szakaszhoz még e következő szavak járulnának: aki égerszermind ezen haszonvétellel egybekötött minden úri s közterhet tartozzék viselni“) és az alsótábla válaszát, amellyel eleget tesznek e követelésnek: Az 1832/6. országgyűlés írásai. I. k. 261., 324., 353. l.

² Az 1832/6. országgyűlés jegyzőkönyve. XII. kötet. 76. l.

Akik 1826-ban felismerték a következményeket, még kizárólag rendi felfogásuk légkörében éltek: göresösen ragaszkodtak a nemesség egységének hangoztatásával a régi fikcióhoz, amelyet Somssich somogyi követ e szavakkal fejezett ki: „Csak egy nemességet, ennek egy jusát, egy szabadságát ismeri, akármilyen helyzetésben legyen.“¹ Ezek tisztában voltak azzal, hogy különböző módon bíraltatván el a nemesség, annak egysége többé theóriában sem lesz fenntartható.²

Az adófizetés elrendelésének, annak az intézkedésnek, amellyel a „nemességnek birtokos hatalmas része a birtoktalan gyengébb részt a maga kihúzásával teher alá vetette“³ társadalmi, sőt politikai-taktikai következményeit is észrevették az 1832/6-i országgyűlés nyiltabb szemű szereplői. Szétszaggatva a birtokos és birtoktalan nemes érdekeit eddig összekötő kötelékeket,⁴ a jobbgátságba kellett beolvadnia.⁵

De e beolvadásnak elmaradhatatlan következményei lesznek. Az ellenzéki Pálóczy László borsodi és a konzervatív, aulikus De la Motte Károly gróf felfogása e tekintetben tökéletesen megegyezett. Az előbbi szerint „eddig a szegény nemesség érdekei egyesülve voltak a birtokos és hatalmas aristocratiának s az e köré tartozó gazdag clerus érdekeivel; most azonban ha a hatalmas és gazdag aristocratiát a T. articulussal eltaszítandja magától a szegény sorsú nemességet, ennek interesei az adózó köznép intereseivel egyesülendnek, a szegény nemesség a köznépkel tartván s használandván a *ius vocis publicae*-t, el fog járni a vármegyék gyűléseire és ennek végzéseiben

¹ Az 1825/7. országgyűlés jegyzőkönyve. II. kötet. 691. l.

² A borsodi követ szavait, mivel a magyar szövegezés nem egészen világos, a latin diariumból citáljuk: „Caeterum et illud innegabile esse statuit, quod nobilitas diverso modo tractata ab invicem alienari debeat, hac enim ratione nobilis contributioni obnoxius, ut ut aequali cum terrestri domino libertatis praerogativa gaudeat, ad unam tamen et eandem cum illo categoriam venire non potest.“ U. o. 653. l.

³ Beóthy Ödön szavai. Az 1832/6. országgyűlés jegyzőkönyve. XII. k. 105. l.

⁴ Heves megye másodkövetének kijelentése. U. o. 66. l.

⁵ A közvetlenül nem érdekelt Eperjes város követe kijelentette, hogy örül az adózást elrendelő határozatnak. A XIX. század szelleme ellen nem kell a szegényebb nemességnek se kedves, az adózó nép előtt pedig gyűlöletes új elkülönözéseket behozni, tehát ez a nemesség olvadjon be a polgárságba. U. o. 37—41. l.

s még az országgyűlési utasítások készítésében is gyakorolni fogja befolyását... s azt lesznek kénytelenek mondani: fuimus Troes".¹ Az utóbbi szerint a magyar kiváltságos osztály Scylla és Charibdis közé került. Mert ha a szegény nemes megtartja kiváltságait, akkor napról-napra több jobbágytelek kerülve nemesi kézre, az adóalap annyira megcsorbulna, hogy az arisztokráciának kellene közadózás útján pótolni a hiányt. Ha pedig egyforma teher alá kerülne a jobbágyokkal, „úgy ezen nemesek növekedő szaporodások s az abból következő elszegényedések miatt által menvén jobbágytelkekre, az adót nem fizető nemesek classisából az adót fizetők classisába lépven, mivel semmi nemesi kiváltságokkal nem bírnának, részint a természeti irigység, részint azon remény miatt, hogy az adót nem fizető nemesek is adó alá kerüljenek s mivel az ily adózó nemesek a vármegyék gyűléseiben szint oly szavazattal bírnának, mint hg. Esterházy, előre látni, hogy jövendőre nálok leendvén a többség, az általok készítenő utasításaik győzedelmeskednek“.²

Kubinyi nógrádi követre még rá lehet mondanunk, hogy liberális elvek csillogásától elvakítva látta a nemzetegyesítés, a nemzetállam megalapításának biztató kezdetét az adó alá vonásban,³ de már De la Motte gróf minden teoriától menten, régi konzervatív rendi gondolkozásmódjával jött rá a beszédében kifejezett igazságra.

Így akartak a koldus nemessel segítettetni az adózó népen konzervatív mágnások és filantrópikus érzelmű nemesi követek az 1832/6-i hosszú diaetán. Most már ők is hoztak áldozatot, kimondva a pusztatelkek és puszták utáni adózást s így legalább ezt a jogtalanságot megszüntették. Csak azok nem érvényesültek a határozatok meghozatalánál, akik jogi szórszálhasogatás vagy önzés nélkül latolgatták volna a társadalmi fejlődés lehetőségeit. Hiába hangzott el Pogány József beregi követ fenyegető intelme a főrendek által kiröpített mérges nyílról, amelyet majd nem tartóztathatnak fel, amidőn irányát egyenesen a főrendek jussára és érdekeire fogja venni,⁴ a személyes nemesi jogokat élvező szegény neme-

¹ U. o. 71. l.

² U. o. 173. l.

³ U. o. 73. l.

⁴ U. o. 54.

sek jobbágysorsra jutottak, alkalmas lelkiállapotban, hogy felébredjen bennük a „természeti irígység“ s elhatalmasodjanak a nemzeti bűnök.

A szegény nemesség még az adózás elrendelése előtt, a legelső alkalommal, az 1831-i felsőmagyarországi parasztmozgalmak idején megmutatta, hogy érdekeit a jobbágyságéval azonosítja. Számosan vettek részt sorai-ból a birtokosok elleni fosztogatásokban, úgy hogy Zemplén megye végül azt javasolta a nádornak, hogy az ilyen nemesek fosztassanak meg nemesi kiváltságaiktól.¹ A börtönbüntetésre ítélték között találunk egy id. Kossuth Jánost is.²

Ide jutott az a magyar társadalom, amelyről 1792/3-ban végzett munkája alapján már azt lehetett volna hinni, hogy az erkölcsi megújulás magaslatára emelkedett fel.

Ha vizsgáljuk a reformkorszak elején élő köznemesség hangulatát, gondolkozását, a fentebb vázolt végzetes visszafejlődéshez illő szomorú tapasztalatokat fogunk szerezni.

A nagy társadalmi és gazdasági ellentétnek megfelelően izzó gyűlölet fűtötte a köznemességet az arisztokrácia ellen, mert benne látta sorsának okozóját, tönkretévőjét. Oly mélységes ez a gyűlölet, hogy a legtöbb belátással bírónál sem kevésbé intenzív, mint a tudatlanoknál. Ők is rettegnék a főurak hatalmától s a köztanácskozásokban minden alkalommal, ha csak kis részt is vélnek a törvény szövegében, amelybe az arisztokrácia önző módon belekapaszzkodhatna, sietnek mentő intézkedéseket tenni sorsosaik védelmére. Ha arról van szó, hogy egy békebíróság hosszas perlekedés mellőzésével rövid úton hozzon ítéletet, helyesebben megegyezést a peres felek között, azonnal felmerül a gyanú: mi történik, ha a gazdag földesúr megnyeri magának a bírakat, vagy ha az arisztokrata ügyvédjével kötteti meg az egyezséget, hiszen ezzel, ha a csalárdul megkötött egyez-

¹ Orsz. Levéltár. József nádor titkos levéltára. Ad interim regni Hungariae securitatem spectantia. 1832. Nr. 42. melléklete.

² U. o. Hogy ez a Kossuth, ki a megye jelentése szerint Hegyi faluba volt illetékes, a *nemes* Kossuth-család tagja volt-e, noha a család genealógiai táblázatain ez időben tényleg több János is szerepel, bizonytalan. Mellette látszik szólni az a körülmény, hogy az 1828-i igen részletes jobbágyösszeírás Hegyi faluban egyetlen Kossuthot sem ismer.

ség felbonthatatlan, „a szegényebb sorsú nemest, ki hasonlólul valamint békéltető bírāja is, a maga saját törvényes dolgait nem érti, a végső pusztulásnak, romlásnak tennők ki“ — mondá Szücs Lajos fehérmegyei alispán.¹

Óvakodni kell tehát attól, hogy egy ilyen nagybirtokos arisztokratával compossessorátusba kerüljön valaki. Ekkor ugyanis biztos a pusztulás, „mert mutatja a mindennapi példa, hogy ott, hol magát a gazdag megfészkel, a szegénynek pusztulnia kell“.² Bizonyos naiv közvetlenséggel meséli el Pálóczy borsodi főjegyző, hogy miért nem jó nagy úrral egy tálból cseresznyézni s hogy mennyire gyöngé a szegényebb nemes a szép szavakkal szemben, amelyeket akkor hall, ha a nagy úr saját érdekében valami birtokcserére vagy megegyezésre szeretne lépni compossessor társával: „Jól tudjuk, hogy gyakran, mikor a nagy urak valamely jószág és jus eránt a szegény nemes emberrel megegyesülni akarnak, előveszik a vele való nyájas bánás módját, asztalokhoz ültetik, öcsém s bátyám uram titulussal illetik sat., a szegény nemes emberre igen-igen gyakran magicus búbajosságú behatása van annak, ha a gazdag nagyrangú méltóságú urak hozzájuk leereszkednek s nagy rugó ez is arra, hogy az egyességre hajlandók legyenek, holott tudjuk azt is, hogy ha egyszer alá írva van az egyesség, a nagy urak nyájasságának s atyafiságának egyben vége van s ha az ily egyességek transactiók lennének, éppen a szegényebb nemesek volnának többnyire azok, kik a nyájas öszveköttetés színe alatt és holmi csekélységekért úgy magok, mind maradékaik igazságos jussaiktól örökre elmozdítatnának.“³

Ha egy ilyen birtokban a több kisebb részbirtokost a marhalegeltetésnél megkárosítja a „nagy dynasta“, „mit fognak tenni a szegény nemesek, ha a törvényben rögtönös sanctio nem leszen, mert sem erőszakkal, sem pörrel nem igen fognak ellene boldogulni?“⁴ kérdezte Pest megye második követe. Vas megye első követe nem tudott egyetlen olyan birtokfelosztási (proportionalis)

¹ U. a. VI. kötet. 220. l.

² Petrovay ungmegyei követ és másodalispán szavai. U. o. 225. l.

³ U. a. 227. skk. l.

⁴ Az 1832/6-i országgyűlés jegyzőkönyve. XII. kötet. 382. l.

pert, amelyben nyertes lett volna a kisebb nemesség.¹ A szegény nemest, ha egyszer perbe keveredett a főúrral, nemcsak vagyontalansága akadályozta a per vitelében, hiszen Szabolcs megye első követe szerint „hazánkban nagy urak bírják sok szegény elaljasodott nemeseknek javait, kiknek költségek nincsen a hosszas perre“, hanem még elfogulatlan és részrehajlatlan ítéletre sem számíthat. S e tekintetben maga Deák is szembeszállt a personálissal s nyíltan kimondotta, hogy „ő igen sok esetet tud, hogy a bíró éppen nem gondoskodott a kisebb birtokosokról.“² Milyen az elbánás a különböző társadalmi állásúakkal, azt Fekete Ferenc pozsonymegyei alispán a következő módon jellemezte: „A mostani systema szerint a nemesi kiváltságok egyenlőségét nem találja; mert a középértékű nemes, ha adósságot tesz, végrehajtás útján azonnal birtokától megfosztatik, ellenben a nagy úr sequestrumot kap s mint a példa mutatja, bátor az érték az adósságot kétszer is feléri, a concursiális per eltart 20 esztendeig, addig a hitelezők interest nem kapnak és ha pénzekhez jutni akarnak, nagy részét a követeléseknek elengedni kötelesek és ami több, még a sequestrum alatt az arendirozás principiumát követve, acquirálnak és így birtokok akkor is gyarapodik, midőn másé a törvényes foglalás útján elvétezik; így csakugyan nem lehet állítani, hogy a kisebb és nagy birtokos közt egyenlő volna a szabadság.“⁴

Az a gyanú, az a gyűlölet, amelynek kifejezést a köznemesség legjobbjai a fenti idézetekben adtak, nem lehetett alapnélküli, régi fájdalommal kellett a lélek mélyén rejtőznie, hogy még a legjobbak is így nyilatkoznak. Csak a mindennapi élet számtalanszor megismétlődő példája, amellyel szemben az egész köznemesség tehetetlenül állott, képes ily szenvedelmességet ébreszteni fel. S valamennyi beszéd mint tipikus esetre hivatkozik, mikor az arisztokraták mindent elnyomó hatalmáról és visszaéléséről van szó. A főurak a köznemesség szemében a nemzeti organizmust pusztító vad növényzet gyanánt tüntek fel.⁵ Jellemző, hogy a köznemesség történet szemléletében úgy élt a főnemesség, mint a tatár és török után

¹ U. o. 372. l.

² U. a. VI. kötet. 199. l.

³ U. a. XII. kötet. 351. l.

⁴ U. a. IX. kötet. 458. l.

⁵ Ravazdy bihari követ szavai. U. a. IX. k. 428. l.

a köznemesség harmadik veszedelme. Szutsits Károly bácsmegyei főjegyző szavai szerint a szegény nemesség kezén „ami kevés birtok még megmaradt, azt a középkornak homályos századiba, amidőn még a hatalmasé volt az igazság, a gazdag főnemesség elnyomván a szegény nemest, gyakran erőszakosan elvette s annak egész családját földönfutóvá és vagyontalanná tette“.¹ A köznemesség szilárdan meg volt győződve, hogy a kormánytól is támogatott rendszeres „depauperationis systema“ áldozata.²

Képzeltjük, milyen lehetett a műveletlen nemes hite, felfogása — idézeteink mind a nyomtatott országgyűlési jegyzőkönyvekből valók³ —, ki közvetlenül érezte, minden aurea libertas-a ellenére is a „nagy úr“ tisztjeinek zsarnoki jogtalanságait, melyektől senki meg nem védelmezhetette.

De az arisztokráciáról legkeményebben mégis csak Felsőbüki Nagy Pál, a régi merev rendi alkotmány legnagyobb és legönzetlenebb híve nyilatkozott.⁴ „Egy szó-

¹ U. a. V. kötet. 61. l.

² Szabolcs megye első követének szavai. U. a. IX. k. 243. l.

³ Szándékosan kerültük idézeteink kiválasztásánál a liberálisnak tartott követek, mint Bezerédj szavainak citálását. Az említett követek valamennyien vármegyei tisztviselők voltak, főjegyzők, alispánok, akik személyes tapasztalataik alapján beszéltek. Nem valami idealista emberszeretet hatotta át őket, amely esetleg befolyásolta volna ítélőképességüket. Jellemző Pálóczy nyilatkozata a jobbágyságról: „Az üres telkekkel practice így fog menni a dolog: hogy p. o. egy faluban hat elhagyott telek van, melyet a földesúr majorsági földjeihez csatolván, eddig jól műveltetett, most megnépesíteni tartozván azokat, kiadni is tartozik. Előáll hat jobbágy s által veszen mindegyik egy és egy telket, a földek művelésével egyiknek sem lesz baja, mert csak folyvást kell művelni azokat, gazdasága felállításával se lesz baja, mert kivált ahol épületi fajzás van, a földesúr erdejéből könnyen felépítkézik, sőt ha kereskedési fajzás van, az ura erdejéből még kereskedést is üz, így a hat esztendő elteltén s magát sorsához képest jól megpénzelve, mikor a 7. esztendő elkövetkezvén, már adózni kellene, az ura fájából épített házat s telke haszonvételét jó nézen eladván, a rénzzel odébb áll s új jobbágytelket száll meg, hogy ott is ily módon speculáljon.“ U. a. XII. k. 264. l.

⁴ Nagy tévedés volna Nagy Pált demokrata vagy liberális eszméktől vezetett embernek gondolni. Legjobban önmaga jellemezte felfogását éppen idézendő beszédének további részében. „Minden jól elrendelt országban a nemzet minden osztályának létéről és élleme keresése lehetőségéről rendel-

val az egész nemzet forrón szereti régi királyát, régi uralkodó házáat, régi szabadságát, régi népét és csak azon olygarchiát, sok nagyérdemű hazafiaknak dicső kivételével, nem igen kedveli, mely aristocratica constitutionnak letapodásával a nemességet és a népet egyaránt büszkén megvetve, felfuvalkodva akar az egész nemzetből kiemelkedni, azt az olygarchiát, mely, bár neki a népnek nagyobb része szolgál, azt soha nem pártolja, azon olygarchiát, mely a contributionnak summáját az ajánlás alkalmával mindenkor feljebb vinni igyekszik, azon olygarchiát, mely a maga fastusának és luxusának fentartására polgártársai vagyonának nagy részét a két scalaris devaluatio által már elnyelte és még a hátralévót is elnyelni igyekszik, azon olygarchiát, mely a nemesi rendnek szinte nem barátja és főcélja csak az arondirozás, vagy deákul purisatio, magyarul pedig: a nemességnek körülbelől való kiirtása, melyet oly nagy iparral és előmenetellel folytat, hogy csak a szomszéd Moson vár-

kezni elkerülhetetlen szükséges, ezen kormány-principiumnál fogva, minthogy a magyar nemzet nemesi osztályának a nemesi jószágok, a polgárinak a városi fundusok, a parasztnak pedig a jobbágytelkek vannak existentiájára és subsistentiájára kijelölve, én minden alkalommal azon valék, hogy ezen háromféle külön birtokok minél élesebb demarcationális linea által választassanak el egymástól. Ugyanezért az 1807. országgyűlésben sokáig vívtam a mellett, hogy a nemes ember jobbágyi telket, mely paraszt familiáknak élelmére van kijelölve, ne is bírhasson, ettől pedig elüttetvén, minden módon azon voltam, hogy a jobbágyoskodó nemes ember az azon telken fekvő adót fizesse és a paraszt osztályra ne rója, midőn ezen országgyűlésen a capacitás kérdése fordula elő, annak mindenkor ellenére szóltam, mert valamint a paraszti rendnek részére kijelölt jobbágyi telkeket, úgy a nemesi rendnek subsistentiájára kijelölt nemesi birtokot maga épségében megakartam tartani, valahányszor a városokban lakó nemes embereknek a nemesi szabadság ürügye alatt való különös kivételéről volt szó, mindenkor a királyi városokat pártoltam, mert ez a köz a polgári rend számára van kijelölve és aki abban akar élni, annak polgári törvények alatt kell léteznie. Hogy ezen a nép külön osztályai között vonandó éles demarcationális linea principiumából democratia nem származhatik, azt kiki átlátja, kinek a democratiáról csak lelkisebb képzelete is van." U. a. IX. k. 445. l. Soha nem állott semmi tőle távolabb, mint pl. a jobbágyság felszabadítása. Ő csak a demarkációs vonalat akarta megvonni az egyes néposztályok tulajdona, a föld és jogai között s megakadályozni, hogy egyik a másik kárára fejlődhessen. Ez a szigorú, zárt korlátok közé szorítás valóban nem a liberálizmus jele, hanem a rendi fel fogás legáltalálóbb specificuma.

megyében, ahol a múlt századnak elején még több háromszáz nemesi familiánál létezett, már most három is alig találtatik, ezen olygarchia meg lévén győződve arról, hogy a haza boldogsága csak az ő jólétében áll, még képzelni sem képes magának oly boldog hazát, melyben millióm familiák a rendes szabadságnak jöttévé oltalma alatt magok sorsához képest szerencsésen élnek és polgári jólétöknek örvendenek, ők csak abban helyeztetik a haza boldogságát, hogy midőn egy dúsgazdag kitekint várának ablakából, minden, mi látókörébe esik, kirekesztőleg ön tulajdona legyen, minden bírói bölcsességétől függjön, minden pálcája alatt remegjen, minden kezét nyalja és midőn 30 angol lóval és 300 kopóval a szegény földművelőknek a rókavadászatban természetményeit tipratja, sehol se találkozzék egy földművelő tulajdonos, ki kantárszáránál ragadván az úrfi lovát, Bürger után így szólítsa: „Du wärest Obrigkeit von Gott? Die Gottheit spendet Segen; Nein, nicht von Gott bist du, Tyrann!“¹

Ne a pathetikus szavakra ügyeljünk most, mellőzzük el vádját, hogy a gyűlölt olygarchia még a háborúból, ezrek elszegényedéséből is vagyont szerzett, ellenben fordítsuk figyelmünket az arondirozásnak ma már keveset, vagy semmit sem emlegetett értelmére.

Veszedelmes, a köznemesre vészthozó kapcsolatot jelentett. A compassorátusban még nagyobb számú köznemes állott a „dynastával“ szemben, arondirozás alkalmával azonban socii malorum nélkül maradt.

Amikor a XVIII. században a főurak óriási uradalmakat kialakítják, egyes részeit adományul kapják, vásárolják, a legtöbb esetben nem nyertek összefüggő birtoktesteket. Mint kis szigetek közbeékelődtek a régi birtokos nemes családoknak még a középkorból megmaradt birtokrészecskéi. Kicsinyek, de mégis alkalmasak, hogy a napi járőföldre terjedő uradalmak szép-egységét megbontsák s a gazdálkodást — tagadhatatlanul — megnehezítsék. Minden nagybirtokos igyekezete arra irányult, hogy ezek birtokát megszerezze, rendesen más, távolesőbb földet adva cserébe és így uradalmát kikerekítse. Hogyan történt ez a munka, arra egyetlen konkrét példánk sincs, mert a magyar társadalomtörténet kutatói még egy családi levéltár anyagát sem dol-

¹ U. o. IX. kötet. 447. l.

gozták fel ily szempontból, de a fenti idézetek után elképzelhető, hogy a nagy úr csak jobban járhatott, mint a szegény nemes, aki ellen számtalan eszköz, köztük a legsúlyosabb, a hatalom is kezében volt.

Bessenyei György nem volt liberális, mert nem is lehetett az, megyegyűlésre is alig járt, nem hogy országgyűlésre s mégis, biharmegyei magányában írott munkájában a köznemesség pusztulásának okozójául ő is a nagybirtokot jelölte meg: Sok nemes csak a szegénység miatt nem tud családot alapítani. A nemesség „a dominiókban nem szaporodhatik, ahonnan, hogy ki nyagathassák, minden módot elkövetnek ellenek. Sőt nem hogy ott szaporodhatnának a telkes nemesek, de még a jó erőben levő familiák is veszedelemben forognak örökségekkel a Nagy Urak szomszédjában. *Ez a falu görbén esik ide az enyimhez*, mond, ki bírja, kié? *Had adgya el nekünk, vagy ha nem, tanukat kell keresni a fiscalisoknak, hogy az én szomszéd falumnak határa a templom kerítéséig megyen éppen az ő helységekben.* Tsak addig élsz, míg hozzá nem fog. Pénzzel, tekintettel, ajándékkal sáncot hány elédbe... alkudni kell s hódolni.“¹

Az arondirozás eredménye világosan áll előttünk Nagy Pál beszédében: a független existenciák, régi családok pusztulása.

Az arondirozás a vagyonos középnemességet pusztította, amelynek a tiers-état szép szerepe jutott, a nemzet gerincét: innen a Deákok, Nagy Pálok, Bezerédjek elkeseredése és kifakadásai a nagybirtokosok ellen.

Még egyszer idézzük Széchenyi szavait: Ezen szó „Mágnás“ a nemesség közt gyűlölet tárgya lón...

Magyarországnak tehát nemcsak anyagi állapota volt a reformkor elején visszafejlődőben, hanem közszellem is társadalmi tagozódásának egészségtelen alakulása következtében veszedelmes köránnyal volt felítve, mely végzetes elváltozások létrehozatalával fenyegetett. Míg az első baj miatt a Ferenc-féle kormányrendszert tesszük joggal felelőssé, addig a másik okozójául a főnemesség határtalan önzését kell megjelölnünk.

Minden adva volt, hogy a külföldön diadalt arató

¹ Magyarország törvényes állása. Kézirat a Nemzeti Múzeum könyvtárában. Quart. Hung. 75. 438. skk. 1. Az aláírás Bessenyeitől származik.

liberális eszmék nálunk is, belekapaszkodva a társadalmi osztályok érdekellentéteibe, meggyökerezhessenek s jó mag és konkoly egyaránt felburjánozhasson.

Míg Széchenyi reform-programmja, mivel a társadalmi tagozódást figyelmen kívül hagyta, egyoldalúsága miatt kivihetetlen volt, addig a köznemességnek a nagybirtokosok elleni hangulatát, mondhatjuk gyűlöletét is művészi ügyességgel tudta felhasználni a szegény ügyvéd fia, a vagyontalan Kossuth. Benne találta meg a szegény nemesség elszánt képviselőjét. Ő önérzetesen vallotta be: „Én magam is a szegény nemesek sorába tartozom“, „kiknek politikai jogát az említett oligarchiai vágyak, ha sikerülnének, csaknem egészen nullificálnák“.¹

Erre a szegény nemesre Széchenyi programmja nem hathatott meggyőzőleg. A szegény nemes csak azt látta, hogy legjobb igyekezete ellenére sem boldogul, hogy olyanok körülményei és mindaz, amit maga körül lát, ami életfolyását meghatározza, hogy a felemelkedésre nincs módja s helyzete csak rosszabbodhat. Görcsösen ragaszkodott tehát azokba az előnyökbe, amelyek még megmaradtak a „nobilis“ címén. S Széchenyi programmja az ezekről való lemondást kívánta meg. De csodálható-e, hogy a századmagával egyetlen nemesi telken nyomorgó compossessor, vagy a negyedtelken lakó s földesuri joghatóság alá került nemes nem értette meg a hűgész szavát, midőn az egyetlen tulajdona, kiváltságos helyzete feláldozásának várható áldásos következményeit rajzolta előtte s nem érthette meg, mert a legszomorúbb félműveltség állapotában senyvedt. A „Hitelt“ megégették a falvakban s a nemesség nagy tömege érzéketlen maradt a reformeszmék, Széchenyi programmja iránt.

Széchenyi könyveit kiművelt embereknek írta, s azok körében nyert is híveket, akik képesek voltak az eszmék nagy jelentőségét belátni. Széchenyi elgondolása is érthető, hogy ezeket, a nemzet tényleges vezetőit akarta megnyerni, akiknek kezében volt a hatalom és a gazdagság s joggal gondolhatta, hogy ezek magukkal ragadják a nagy tömeget, akár akarata ellenére is. S terve talán sikerül is, ha a főnemesség hajlandóbb lett volna a nemzet érdekében kevésbé csüggeni saját hasznán. Példánk azt mutatta, hogy nagy áldozatkészség

¹ Felelet gróf Széchenyi Istvánnak. 209. és 211. l.

nem várható tőle s csak oly reformokat óhajt, amelyek révén az elnyomott jobbágy terhén nem a maga, hanem a „koldus nemes“ megadóztatásával segíthet.

Rendi alkotmányunk szervezete a szegény nemességnek a főurakkal egyenlő befolyást biztosított a közügyek intézésében az országgyűlésen és megyegyűlésen. A törvény betűje életet nyert ott, amint fejenkinti szavazásra került a sor. A követek választása s a követi utasítások megszerkesztése, következőleg maga az országgyűlés tárgyalása is a nemesség nagy tömegeinek részvételével történvén, e tömegeket meg kellett nyerni a reform gondolatának. Mert ha e nagy tömegek mozdulatlanul maradnak, sőt reakciós állást foglalnak el, tartós reformra nem lehet remény.

Széchenyi programja ezeknek nem ígért semmit sem, sőt lemondást követelt. Kossuth ellenben nagy, elkerülhetetlen változásokat jósolt, szép frázisokkal egyenlőséget az arisztokráciával, vezetőszerpet az új nemzeti államban, a változások folytán számtalan új lehetőséget a szegény nemesség kiválóbb tagjainak érvényesülésére, kik eddig vagy kis földjüket művelték önkezüik munkájával, vagy legjobb esetben az ügyvédi rabulisztika fogásaiban pazarolták el tehetségüket. Kossuth programja mágnásellenes volt. A fenyegető szavakat: „Veletek, ha lehet, nélkületek, sőt ellenetek, ha kell“, nem a jobbágysággal mondatta, hanem a szegény nemességgel. Ő soha nem izgatott a jobbágyság körében, ahhoz 1848 előtt soha egy sort nem intézett, hanem mindig a kiváltságosakhoz szólt. Ez a magyarázata, hogy nem volt forradalmár s Széchenyi mégis joggal támadhatta, hogy a társadalmi osztályokat uszítja egymás ellen. Nem volt izgató s mégis forradalom felé sodorta nemzetét. Az írott törvények szerint nem volt társadalmi forradalmár, de a tényleges helyzet szerint mégis elnyomott sorban levő nemeseket vezetett az egyenlőség jelszavával gazdagok és kiváltságosak ellen.¹

A magyar nemzet tragikus végzete okozta, hogy törvény alapján álló forradalmár lett.

A liberalizmus csak a szabadságjogokat követelte az abszolutizmus által elnyomott egyén számára s mikor

¹ „Alkotmányos sáncaink között úgy, amint törvényünk hozza magával, az egyenlőség elvének hódolok“ (Felelet. 209. l.) — törvénybe nem ütköző s mégis forradalmi szavak.

tanaiban nyugaton, éppen Kossuth fellépésekor, az egyenlőség elve nyomult előtérbe, akkor ennek megerősödése már új szellemi mozgalom, a demokrácia történeti szerepének megindulását is jelentette.¹ Az új áramlat nyugaton nem hirtelen, hanem történeti fejlődés folyamán tűnve fel, a *nép* széles rétegei számára követelt egyenlőséget az állam sorsának intézésében. Ennek az új szellemi mozgalomnak fráziskészletét vette át Kossuth s alkalmazta a fejlődésükben visszamaradt magyar viszonyokra. Egyenlőséget követelt az egész nemesség számára, amit évszázados törvények biztosítottak, de csak a nemesség számára. A magyar viszonyok sajtáságos el-

¹ A liberalizmus és demokrácia különböző voltára vonatkozólag I. E. Brandenburg: *Die Reichsgründung*. Leipzig. 1916. I. k. 118. skk. l., Fr. Meinecke megjegyzéseit (*Zur Geschichte des älteren deutschen Parteiwesens. Historische Zeitschrift*. (1917.) 118. k. 46. skk. l.), Brandenburg válaszat (*Zum älteren deutschen Parteiwesen*. U. o. (1919.) 119. k. 63. skk. l.) s a kutatás pozitív részét elvégző A. Wahl cikkét (*Beiträge zur deutschen Parteigeschichte im 19. Jahrhundert*. U. o. (1910.) 104. k. 537. skk. l.). Ezzel ki is merítettük azt a számbavehető nem publicista irodalmat, mely a liberalizmust és a demokráciát mint történeti fejleményeket tekinti és azokat a kutatás modern eszközeivel vizsgálja. Brandenburg és Meinecke felfogása nem fedi egymást. Az előbbi szerint a liberalizmus és demokrácia már alapfelfogásukban is különböző. A liberalizmus az egyén részére a teljes szabadságot akarja megadni, de azért arisztokratikus, mert az államot csak egy kis réteg vezetésére akarja bízni, viszont a demokrácia az összes állampolgárok teljes egyenlőségét óhajtja biztosítani. Meinecke Brandenburgnak túlságosan leegyszerűsítő tanításával szemben nem választja ennyire szét a két áramlatot, mivel ezek árnyalatokban egymás felé hajlanak, s össze is olvadnak. De nemesak a vulgáris liberalizmus és demokráta radikálizmus közt ismer senki által nem tagadható („... wird von keinem halbwegs einsichtigen Historiker gelegnet werden“) különbséget, hanem a demokráciát is úgy tekinti, mint amely a primár-liberális tanok egyenlőségi és népszuverenitási részéből csak akkor erősödött önálló programmá, amikor már az alsóbb társadalmi rétegek is öntudatra ébredtek, azaz a demokrácia ő szerinte is a liberalizmusnak időben fiatalabb hajtása. Történetírásunk nem sokat törődött a liberális eszmék eredetével, még kevésbé vette számba, hogy ez az elnevezés különböző időkben más és más tartalmat fedett, hanem megelégedett a múlt század 50—70-es éveit liberalizmusának általánosításával. Ezzel mérték össze pl. Széchenyi eszméit is, nem pedig az 1820-as évek felfogásával. Megbízható eredményekre mi is csak azzal a móddal juthatunk, ha egyes politikusok, államférfiak, írók felfogásának fejlődését vizsgáljuk.

maradottsága tette neki lehetővé, hogy izgatását a kor-szellemre hivatkozva végezhesse, folytonosan utalva a nyugaton egyidejűleg történetekre, noha hite, felfogása, meggyőződése sokkal arisztokratább volt, mint a német felszabadító háborúk liberális államférfiaié.

Azonban arisztokratikusan demokrata felfogása — ily abszurdumok csak reformok elmaradásának következményeként nyerhetnek életet, de éppen ebben az abszurdumban gyökerezik államférfíúi nagysága — merész forradalmári izgatás gyanánt hatott nemcsak azokra, akik még Széchenyi liberális programmpontjai iránt sem voltak fogékonyak, hanem különösen azokra a liberálisokra, akik csak nagyon kevés s csak a legműveltebb állampolgárokra akarták reabízni az állam vezetését. Viszont híveket nyert azok közül, akikben a haladás iránt semmi belátás, átérzés nem volt, akik középkori rendi felfogásukban éltek s csak saját egzisztenciájuk megjavulását várták tőle: a szegény nemesek közül. Minden tömeg csak akkor mozdul meg, ha saját anyagi sorsáról van szó, ez a társadalmi törvény igazolódott be most is. Kossuth működésének óriási eredménye, hogy az egyenlőség jelszavával megnyervén a tömegeket, még egyszer ismételjük: a reform iránt közömbös szegény nemesek tömegeit, megnyerte őket nemcsak a demokrácia, hanem a korábbi liberalizmus támogatására is.

A liberalizmus lényegével együtt kellett járniok az összes függvényeknek is, amelyek minden reformnak, minden előrelépésnek, Széchenyi konzervatív reform-programmjának is lényeges részét alkották. Az eszmei és érzelmi rész a liberális programmban nálunk különösen nem volt szétválasztható, jelszó nélkül magyar földön nem lehetett haladás, mert csak ez nyerhette meg a nemesi tömegek szimpátiáját. Csak eszmei, elvont, bármily szilárd, bármily geniális reformterv sem járt volna sikerrel, mert a magyar fel sem ébredt volna.

Amíg Kossuth a siker reményével, Széchenyi a meg nem értés és önvád keserűségével tekinthetett már működése kezdetén a jövőbe, a két reformátor terve kivételénél is különböző taktikát követett. Széchenyi itt is hibát követett el, noha azt meg lehet értenünk. Ő a reformvágy felébredéséhez elmellőzhetetlennek tartotta az eszmesúrlódást, a vitatkozást és megbeszélést, amelynek minden tervet meg kell előznie. Célját kaszinókkal akarta elérni, azokban óhajtván egyesíteni az ariszto-

kratákat, a kiváló köznemeseket, sőt polgárokat is — a Nemzeti Casino az ő ajánlatára vett fel egyes pesti polgárokat tagjaiul —, azaz az értelmiség legjobbjainak gyűlhelyeivé akarta tenni a társasköröket, ahol különböző társadalmi állásúak vitája és megegyezése révén születnek meg az életrevaló és helyes tervek. Kétségtelenül mélyreható és szép terv, de ismét csak a köznemes-ség nagy tömegeinek kizárását jelentette és az adott helyzet tudatos figyelmen kívül hagyását. A köznemes-ségnek már voltak oly szervei, amelyekben az eszmesúrlódás lehető volt. Igaz, hogy arisztokraták nem vettek részt benne, noha megtehették volna, de a polgároknak éppen a köznemesség önként szabadabb tette az utat az itteni szereplésre. Évszázadok alatt kifejlődött tanácskozhelyek voltak a megyegyűlések, amelyekhez minden egyes megye lakossága hozzá volt nőve érzelmeivel, ahol mindenkinek nyitva állott a szereplésre az út, magyar módra, sok és ékes beszéddel.

Egyébként is a köznemesség, az aranykulcsos kamarástól és udvari tanácsos alispántól kezdve le egészen a compossessorátusban élő kismemesig, társadalmi életét és politikai szereplését egyaránt megyéjének határai között élte le. Noha e határok a különben egységes társadalmi osztályokat — hozzátehetjük: felesleges módon — ötvenkét piciny királyságra bontották, a valóságban éltek, évszázadok munkáltak kimélyülésükön és a szakadékokat áthidalni vagy betömni Széchenyinek sem sikerülhetett. Ellenfele, ki a megyékre bazírozta működését, szerencsésebb volt.

Kossuth a megyeszervezetet fellengző szavakkal az eszmeközpontosítás hatalmas faktorának nevezte s a haladást lehetővé tevő hatalmas eszmeközpontosítási eszközök gyanánt, a sajtó után, e tényezőket ily sorrendben sorolta fel: a megyékben fontosabb tárgyak körül neveztetni szokott küldöttségek, ezek javaslatainak nyomán a megyei nyilvános gyűlések, törvényhatóságok közti levelezés, az országgyűlések s ezeknek a törvényhatóságokkal folytonos eszmesúrlódási s eszmeközpontosítási viszonya.¹ Mindmegannyi kedvező alkalom az agitációra, rábeszélésre és meggyőzésre, hiszen Kossuth számítása szerint 1825—1841. az összesen hét évig tartó országgyűlések alatt 2184 közgyűlés volt, „több, mint

¹ Felelet gróf Széchenyi Istvánnak. 40. l.

Nagybritanniának minden meetingje s politikai lakomája hason időben“.

Hiba volt ennek a hatalmas tényezőnek teljes negligálása. De érthető Széchenyi ellenszenvé. Nem csak azért idegenkedett a megyétől, mert itt, a fejenkinti szavazás alapján, mindig a köznemességnek kellett győznie, s a főnemesség befolyása nem érvényesülhetett, hanem azért is, mert ő a municipális szerkezetet, amely az országnak ötvenkét piciny királyságra való darabolódását lehetővé tette, az ország szégyenének tartotta.¹

Széchenyi és Kossuth ellentéte mélyebb volt az egyszerű személyes ellenszenvnél. A kölcsönös nagyrabecsülés egymás tehetsége és érdemei iránt, amelynek egyformán kifejezést adtak műveikben, őszinte volt. S mégis, közöttük nem lehetett béke, az ellentét áthidalhatatlan volt. Nemes egyéni sajátágaik letompították az ellentéteket. Noha középúton nem találkozhattak, Kossuthot a társadalmi fejlődés terén még sem szabad forradalmárnak neveznünk. E tekintetben az ő nevéhez éppen úgy nem szabad a jakobinus-sapka képzetének kapcsolódnia, mint Széchenyiéhez a grand seigneuri tollas barette-nak.

A köztük fennforgó ellentét mértékét egyetlen konkrét esetben igyekszünk szemléltetni. Azon eljárásukon, amellyel koruk egyik legsúlyosabb problémáját, az adózás kérdését akarták megoldani.

Nem mi tulajdonítunk az adó kérdésének, e materiális közgazdasági fogalomnak túlzott fontosságot. 1843-ban Széchenyi állította fel félreérthetetlenül a tételt: „az adó dolga lélekben járó tárgy“,² „virágzás vagy hervadás, élet vagy halál felé döntő ügy“,³ melynek „eldöntése nélkül nincs haladás“, mert „akörül forog létünk és nemlétünk, vajjon akarunk-e járulni s nemcsak phrasisokkal, de tetteleg honunk felemeléséhez“.⁵ Figyelmes vizsgálódás után, a beteg nemzet részére orvosságot keresve, állapítja meg:⁶ „nemzeti ujjáalakulásunk tekintetében nem ismerek gyökeresb s ekkép

¹ Világ. (Akadémiai kiadás.) 48. l.

² Gróf Széchenyi István hírlapi cikkei. II. kötet. 31. l.

³ U. o. 33. l.

⁴ U. o. 165. l.

⁵ U. o. 47. l.

⁶ U. o. 195. l.

mélyebb gyógyszer, mint a nemességnek köz terhekbeni, így vagy amúgy, de valamiképi részvétét“.

Ezt az égető problémát Kossuth is el akarta intézni s a közteherviselést oly módon akarta megvalósítani, hogy a nemesség vállalja el az aránylagos részvétet a házipénztár terheiben, mely a megyei közigazgatás költségeit fedezte. Midőn Kossuth tervével teljes kudarcot vallott — s itt nem a modor és taktika elvétése volt a hiba, mert Széchenyi maga elismeri, hogy a Pesti Hirlap izgatása nélkül se nyert volna többséget az adózás kérdése a megyékben¹ —, Széchenyi terjesztette elő reformjavaslatát egy hosszú cikksorozatban, nem egyszer hangsúlyozva, mily fontosságot tulajdonít annak.

Visszautasította azt a tervet, hogy a nemesség vállaljon részt a házi- és hadiadóból, amelyet eddig kizárólag a köznép fizetett. Improduktív adónak tartotta e részesedést, mely segít ugyan az eddigi adófizetőkön, de kiszívja a birtokos osztály esontvelejét, anélkül, hogy észrevehető és az anyagi fellendülést előmozdító beruházásokat lehetne tenni. Helyette egy holdankint két garasos, mindenki által fizetendő telekdíjat s nem adót javasolt, amelynek révén egy százmillió nagy kölcsönt lehetne felvenni. Ez összegből, amelynek évenkénti törlesztésére és a kamat fizetésére szolgálna a telekdíj, mely évenként ötmillióra rúgna, lehetne vasutat, kőutat, csatornát, kikötőt, börtönöket stb. építeni fokozatosan s így az elmaradt országban hasznos investigációkat tenni.

Arra a kérdésre, hogy vajjon bírja-e mindenki ezt a telekdíjat fizetni, Széchenyinek az a felelete, hogy a kisbirtokos könnyen fizetheti, ami érthető is, hiszen alig van pár holdja. De máskép áll a dolog a százezer holdas nagybirtokossal. Ez már évente 15.000 forintot fizetne, amit, adósságokkal lévén túlterhelve, nem tudna teljesíteni s így a telekdíj országgyűlési megszavazására sem lehetne rávenni. Széchenyi azonban mentségére siet a nagybirtokos osztálynak s a lelkes szavak mellett, amelyekkel a nagy vagyonnal járó kötelességekre is figyelmezteti, fényes ajánlatot tár eléje: A felveendő százmillió kölcsönből 90 milliót kiadna 5%-os kamatra éppen „a koldusbothoz óráról-órára közelebb jutó“ földbirtokosoknak, akik ezzel menthetők csak meg² s akik

¹ U. o. 13. l.

² U. o. 53. l.

így kedvező feltételű kölcsönnel rendezhetnék nyomasztó adósságaikat, úgy hogy a százezer holdas valójában csak 2000 forintot fizetne telekdíj fejében.¹

Ha átgondoljuk e javaslatot, szemünkbe ötlük rideg szűkkeblősége az eddigi teherhordókkal és meleg részvéte a nagybirtokosokkal szemben. Az elsőkön semmit se segít, noha közismert, hogy tényleg túl vannak terhelve. Ámde politikusnak és merész reformátornak nem szabad érzelegnie s Széchenyi is joggal állíthatta be számításába, hogy ha eddig bírták fizetni az adót, ezután is elbirják, különösen ha idők multával a közlekedés javulásával közvetve ők is megérik az áldásos következményeket. A kisbirtokos nemesre azonban a maga húsz holdja után a negyven garas aránylag éppen olyan nehéz teher volt, mint a százezer holdásra a 15.000 forint. Aránylag annyi kényelemről kellett lemondania, mint a gazdag főúrnak. A mi mai gondolkozásunkkal, felfogásunkkal azt várnók, hogy egy újonnan elrendelt adóban ezentúl mindenkinek egyaránt kell osztoznia. Széchenyi azonban tovább látott, elnyomta filantrópikus érzelmeit s nyíltan megmondta: amennyire fogy az arisztokrácia, annyira erősödik a zsidó és a külföldi.² Igaz, hogy a

¹ U. o. 68—71. l.

² Széchenyi cikksorozata (Az adó és két garas) végén egy Morion álnévű, Kossuth-párti bírálójával polemizálva hevesen tiltakozik, mintha javaslata csak az eladósodott olygarchia javát célozná, hogy az adósságaitól megszabaduljon. Ez aljas vád ellen, mintha csak ezért készült volna javaslata, joggal és önérzettel tiltakozhatott. Nála a kölcsönnyújtás ismét csak eszköz volt a tulajdonképeni nagy cél, az országos beruházások érdekében. De hogy célja mellett komoly terve volt a nagybirtokos osztály segítése, azt a 60—71. l.-on közölt fejtegetései alapján meg kell állapítanunk. A kisbirtokost, mint láttuk, röviden elintézte. A középbirtokosról és nemesi intelligenciáról pedig tervének várható következményeivel kapcsolatban így emlékezik meg: „Igen; föllelevenülne az egész hon, mert a pénz munkát és ez ismét pénzt idézne elő és ez nagyobb forgást, mi nem egyéb, mint gyorsabb élet, jobb egészségi állapot, melynek következtében a nagy közönség sorában vajmi sok szép lelkületű egyednek nyílnék száz úton pálya, díszteljesen s jó haszonnal gyakorolni erejét, ki most, jöllehet az anyatermészettől mind lelki- mind testi-kép legnagyobb elsőségekkel fel van ruházva, úgyszólván kétségbeesve vagy dologtalan eped, vagy nem tudván pezsgő vérét zablázni, a legféltelenebb kicsapongásokra fajul vagy végre a jogászai kör tekervényében leli üdvét, mely körben — mint a tapasztalás mutatja — néha a legegészségesebb velő is szőrszálhasogató házsártossá válik, ki — ha vagy saját érdeke

jobbágytelken lakó 120.000 nemes is mind magyar volt az utolsó szálig s adó alá vetésük volt olyan katasztrófa reájuk nézve, mint a 15.000 forintos telekdíj a százezer holdas mágnásra s akkor mégis Széchenyi részvétszava, segítsége nélkül, sőt az ő akaratából jutottak sorsukra. De — ismételjük — Széchenyi tovább látott, felismerte, hogy a nemzet legerősebb osztályának a főnemességnek kell lennie, ennél fogva ki kell menteni adósságaiból, hogy méltó vezére lehessen nemzetének s felismerte azt is, hogy az összes osztályok közül leghamarabb ez állítható talpra.

Két kézzel kellett volna a főuraknak elfogadni a fényes ajándékot, saját érdekükben is, ha nem hallották volna is az intő szavakat, hogy itt, az adózás kérdésénél dől el nemzetünk sorsa ...

S most a legerősebb reflektornál is élesebben világít bele a kor közállapotaiba, a reformkor nemzedékének gondolkozására és jellemére az az elbánás, amelyben Széchenyinek az országgyűlés elé jutott javaslata részesült.

Kossuth valóban nemes önzetlenséggel agitált ellenfelének terve mellett akkor, amikor a gyanú már hallatta szavát, hogy Széchenyi csak a nagybirtokosok érdekeit akarja előmozdítani.

Az 1843/4. országgyűlés Széchenyi javaslata keresztülvitelének kidolgozására bizottságot küldött ki, melyben mindkét tábla tagjai helyet foglaltak. A lefaragás már itt megkezdődött. A bizottság öt millió helyett csak évi hármat ajánlott meg, még pedig 35 év helyett csupán négyre. A rendek csaknem teljes egészében magukévá tették a bizottsági javaslatot s tíz milliót ajánlottak meg. Széchenyi a felsőtáblán mindent elkövetett, hogy terve keresztülvitelét kierőszakolja. Külsejével is jelezte, hogy sorsdöntőnek tartja a határozatot. Fényes díszruhában jelent meg, igazán átérezve — mit eddig tollal hirdetett — javaslatának nagy következményeit. A felső-

támadtatik meg, vagy másnak célját hátráltatni hajlandó — még a négyszóget is keréknak látja. Ily viszonyok közé pedig ma számtalan magyar, ki valóban szebb sorsra volna méltó s kinek hasznát a baza vajmi jól tudná venni, egyedül azért sülyed, mert „szegény legény“ nem lel pártolást és mindenek fölött, mert kivált az előbbkelő vagy inkább előkelőbb magyarra, ezen keleti szittyavérre nézve, kinek kezében érebuzogány rezgett! honunk tág terén általján véve szinte nincs egyéb kör, melyben gyakorolhatná tehetségét, mint prókatori és az irkafirka! ...“

tábla összesen csak három millió fizetésébe egyezett bele, amiről az alsótábla hallani sem akart, mert felfogása szerint ekkora összeggel nem lehet számottevő alkotást létrehozni. Mindkét tábla mereven ragaszkodott álláspontjához, a kormány pedig nem várt, bezárta az országgyűlést és a konzervatív-reformterv tönkresilányított formájában sem valósulhatott meg.¹

A belátóbbak érezték, hogy a szűkkeblűség még veszélyes következményekkel járhat.

A vesztett ügy megmentésére a konzervatív reformpárt kiváló tagja, Dessewffy Emil fogott tollat 1847-ben. Javaslatára lényegében egyezik Széchenyiével, csak külsőségekben különbözik tőle. Ő már liberális angol hatás alatt szinte budgetszerűen kezeli az évi 5—6 milliót, amelynek egyrésze szintén investigációs kiadásokba fektetődne bele. Ő sem akar semmit sem tudni a házi- és hadiadó elvállalásáról, mert ez javítana ugyan a jobbjágságon, de elsorvasztaná a nemességet: „A hadi és háziadó birtokaránylagos elvállalása a lehető legrosszabb fináncrendszer megörökítése, egy ember se hiheti komo-

¹ V. ö. Friedreich J.: Gr. Széchenyi István élete. II. k. 107. skk. 1. — Széchenyi terve egy külön investigációs közpénztár felállításával külső formájában is a régi nemesen konzervatív felfogású reformerek terveire emlékeztet, a regnicolaris deputatiók felfogására. Egy „fundus publicus“ felállításának terve hosszú, még a korábbi századba nyúló multra tekinthet vissza s a sok terv mind annak az őszinte érzésnek volt következménye, hogy közgazdasági és kulturális állapotunk elmaradottságán segíteni kell egy külön, e célra rendelt bőséges alap megteremtésével. Talán legközelebb áll Széchenyi javaslatához Vedres István szegedi mérnök munkája (Eggy nemzeti jószág. Szeged. 1807.), akinek egyszerű életfutása a Széchenyi előtti kor konzervatív törekvéseit és sikertelenségét megkapóan illusztrálja. Az ő terve szerint a 25 milliós közalap kamataiból főleg közlekedést javító beruházásokat kellene tenni, de jelentős támogatást óhajt nyújtatni kulturális fölemelkedést előmozdító (magyarosítás, nevelés, tudós-társaság) célokra is. Az alapot egy belső kölcsönből vélte összegyűjthetni, amelyet az állam azonnal ki is kölcsönözne, amivel „sok megszorult nemes familiákon, valamint szintén számtalan szorgalmatos, de szűkölködő polgáron, mesterembereken és mezei gazdákon is“ segítene, megszabadítván őket az uzsorásoktól. A 25 millióból kikölcsönzendő összegekről a kölcsönvevők „lekötelezőlevelet“ állítanak ki, zálogul lekötve birtokaikat, az állam azonban nem pénzt ad, hanem minden közpénztár által elfogadandó „viszontkötelező levelet“. Így állam és kölcsönvevő együttesen áll jót az adóslevelekért s a bankjegyforgalom sem növekedne meg.

lyan, hogy ilyen elvállalása a legközelebbi időben helyet foglalhasson.“¹

Okulva Széchenyi kétgarasos tervének kudarcán, az évi 5—6 millió bevételt csak részben akarja a földbirtok után beszedni. A birtokos nemességtől és honoratiorszótálytól két milliót, polgárságtól 200.000, sőalaphól 300.000, fogyasztási adókból, dohányjövedékből 2½-3 millió forintot vár. Játszi könnyedséggel adja elő, mily észrevétlen teher a dohánymonopólium behozatala, mégis mily szép, évi hárommilliós bevétellel kecsegtet s emellett mindenkit egyenlően ér. Ezzel szemben hevesen tiltakozik a birtokos osztálynak a javaslottnál nagyobb méretű megterhelésénél: „Honunkban is a nemzeti vagyon és gazdagság túlsúlya a földbirtokban és mezőgazdasági iparban fekszik, annak nagyja pedig a nemesség kezében lévén“, — mondja, s ezen praemissákból nem azt a várt következtetést vonja le, hogy ennek megfelelően viselje az egyedül igazságos adót, az aránylag reá esőt, hanem így folytatja: — „ezen osztály elszegényedése és elpusztulása szükségképen a nemzetgazdaság hanyatlását húzná maga után“,² már pedig „tétovázás nélkül be kell vallani, hogy a nemesség pusztulása az alkotmány és nemzetiség veszélyével járna.“³

A különös csak az, hogy a teherviseléstől irtózott, mert annak életmódja kényszerű megváltozásával kellett volna járnia s magát tartotta illetékesnek annak eldöntésére, hogy mennyit bír elviselni. Dessewffy munkájában egyébként leplezetlenül előtűnik az a törekvés, hogy a földbirtokost minél több tehertől mentesítse. Ezért jó az indirekt adó — a mi szemünkben a legigazságtalanabb fogyasztási adó —, mert „indirekt adókkal elkerülhetjük a katasztert, melynek bonyodalmi végtelenek, eredményei kétesek, költségei igen nagyok.“⁴ Ilyennek látta a jövő fejlődést is: „Nagy baj, melyből csak úgy lehet szabadulni, ha később is, közjóvedelmeinket túlnyomó legnagyobb részben indirekt úton akarjuk kiállítani és a földdel meg ingatlan birtokkal csak mérsékelt terheket akarunk vitetni.“⁵

¹ Fizessünk, amennyit becsülettel elbírnak, magunknak, magunkért. Pest. 1847. 69. l.

² U. o. 70. l.

³ U. o. 68. l.

⁴ U. o. 50. l.

⁵ U. o. 98. l.

Azt mondhatná valaki, hogy nem historikushoz illő a mai kor tapasztalatai alapján ítélni elmúlt idők fel fogása fölött. De ne felejtjük el, hogy aki a gazdagra, a leggazdagabbra eső terhek súlyát észre tudta venni és mérlegelte is, annak a szegényre nehezedő még súlyosabbat nem lett volna szabad figyelmen kívül hagynia. A nagybirtokos osztály nem akart tudni semmiféle adózásról sem. Közülök a legkiválóbbak sem tudtak megbarátkozni az arányos teherviseléssel: „Különösen ez a birtokaránylag nem tetszhetik senkinek...” — vallotta be Dessewffy.¹

Allapítsuk meg eredmény gyanánt, hogy a legneme sebb, legáldozatkészebb konzervatív reformátorok csak odáig jutottak, hogy a közteher egy részét, még pedig csekélyebb részét, birtokuk, vagyonuk arányában még hajlandók voltak elvállalni, de a nagybirtokosok zöme még az óriási kedvezmények dacára sem akart róla hallani.

Mit lehetett itt kezdeni, ha Széchenyinek sokszor elismételt rábeszélése is sikertelen maradt? Ismét Széchenyi szavait idézzük: Magyarországnak el kellett pusztulnia...

Az általános helyzetet jól jellemezte Dessewffy 1847-ben: Az ellenzék illuziókban ringatja magát. „A házi és hadiadó birtokaránylagos elvállalása a legszánandóbb minoritásban teng az érdekletteknél, akár számukat, akár azon arányt tekintsük, mely szerint ezen teherhez de facto járulnának.”²

A helyzet pedig már Kossuthnak sokévi izgatása után volt ilyen.

A mérsékelt Széchenyi-, Dessewffy-féle tervek nem valósulhattak meg a nagybirtokosok, az „olygarchák” ellenállása miatt. Az óriási előnyökért, amelyeket a magyar alkotmány biztosított számukra, ők nem akartak áldozatot hozni. Megállani nem lehetett, mert ez — Széchenyi szerint — a nemzet halálát jelentette volna. A pusztító és tisztító fergetegnek el kellett jönnie, mely elsöpörve végzetszerű hatalmával az önérdékükön túl nem emelkedő kiváltságosakat és magával ragadva a műveletlen, gondolkodni képtelen tömegeket, megmenti a

¹ U o. 120. l.

² U. o. 119. l.

nemzetet az életnek. Ez a hatalom Kossuth izgatása volt: „Minden adó legyen közös.“¹

A tollat letehetjük. Úgy hisszük, belátja az olvasó, hogy — különben lehet bármi véleménye a liberálistusmorról — a lassú reform beteljesülése lehetetlen volt. S lehetetlen volt inkább a maradiak érzéketlensége, mint a túlzók elsietett izgatása miatt. Mindkét, egymással küzdő irány rejtett magában valamit a pusztulás csirájából, de míg a Kossuth-féle va banque-taktika még Széchenyi szerint is kecsegtetett sikerrel, addig a reformiszony a biztos pusztulást jelentette. A nagy változások bekövetkeztek. Jól, vagy rosszul, ne kutassuk: el kellett következniök. A kor, mely a nemzetet a sírtól visszatántorogva látta, még nem a hanyatlás kezdete. A reformkor a legszebb korszak a szomorú magyar éjben. Nemcsak azért, mert Széchenyi pályája erre a korra esett, hanem mert a köznemességnek lelkileg legkiválóbb része, Deák Ferenc sorsosai, az olygarchiával küzdve és a demagógiától fenyegetve, az önzetlen lemondás legszebb példáját nyújtotta.²

¹ Bajza: Ellenőr. Politicai zsebkönyv. 1847. 507. l.

² A figyelmes olvasó bizonyára észrevette, hogy tanulmányunknak úgyszólván minden eredménye az 1792/3-as munkálatok értékelése révén minden önként adódott. Mivel itt jelentőségre és súlyra egyaránt nagy tömeg kútfőanyagról van szó, amely vagy megjelent már régesrégén nyomtatásban, vagy mindenkor nyitva állott a kutatók előtt, nem lesz érdektelen rövid szemlében áttekintenünk, hogyan eshetett az meg, hogy e fontos anyag észrevétlenül és félrelökve heverhetett a könyvtárak porában. Mindazok, kiknek működése 1848 előttre esik, csak a kortársak szemével nézhették s hiányozván a történelmi perspektíva, nem tekinthették történelmi forrásnak. Tisztán látásukat zavaró körülmény gyanánt az is akadályozta, hogy az 1828/30-i munkálatokkal együtt kapták kezükhöz. Széchenyi nagyon kevésre becsülte e rendszeres munkálatokat. Nincs bennük semmi rendszer, nincs egy latnyi filozófia, mondotta róluk. Az ő programja és annak kivitelének elgondolása is homlokegyenest ellenkezett a munkálatokkal s lenézése érthető, mert ekkor már az ő rendszere volt a helyesebb. Felfogása gyökeresen megváltozott az 1848-i katasztrófa után. A *Blick*-ben, eseménydús évek után tekintve vissza, úgy képzelte, hogy Magyarország a harmincas, negyvenes években a reformmunkák alapján is fejlődhetett volna (271. l.). Ugyanilyen módon ítélte meg a kiváló iudiciumú Szögyény-Marich is emlékirataiban a már történelmivé lett munkálatokat. Azok az államférfiaink, kik pályájukat 1848 előtt kezdték s a kiegyezést megteremtették, szükségképen csak a későbbi, 1828/30-i munkálatokat forgatták a reform-országgyűlések dolgozóasztalainál, vagy — mint Ke-

mény Zsigmond — az 1792/3-as munkálatokat csak magokban tekintették mint teoretikus műveket s már nem tudták, hogy hozzájuk egy általános *mozgalom* kapcsolódott, illetőleg hogy e munkák a nemzet minden rétegére kiterjedő mozgalom gyümölei voltak. (Összes művei. Kiadja Gyulai Pál. IX. k. 214. l.: Ha a rendszeres munkálatok nem maradnak levéltárakban, „kitűnőleg fejtendik a kor fogékonyságát a reformirányra nézve és Széchenyi fáradságainak egy részét föllelegessé, más részét könnyebbé teendik vala. De így, amint sorsuk az események által eldöntetett, nagy tényezőknak az eszmék történetében alig képzelhetem.“) A föllelevenülő magyar történetírásnak kellett volna a munkálatok értékét fölismereni s az 1848 előtti, merészen célja felé törő reformátor, meg az önvádtól mardosott lelkű döblingi remete két ellentétes ítélete között a helyes középutat megtalálni: kijelölni az 1792/3-as reform-mozgalom jelentőségét, másrészt rámutatni, hogy 1825 után csak Széchenyi programja volt és lehetett nemzetmentő. A legkiválóbb magyar történetíró, Horváth Mihály, páratlan és még mindig utól nem ért magaságon álló munkájában (Magyarország történelme. 2. kiadás. VIII. kötet.) a részletek, az egyes munkálatok közelebbi ismerete nélkül is találóan ítélte meg az 1792/3-as mozgalmat: Ha a munkálatok országgyűlés elé juthatnak, „a nemzet, a maga felszámíthatatlan előnyére, példáját adhatta volna a világnak, miként alakulhat újjá egy állam, forradalmi rázkódások nélkül.“ (135. l.) Végtelenül kevés anyag állott rendelkezésre s így csak annál csodálatraméltóbb éleslátása. (Pl. ő úgy tudja, hogy a bizottságok csak 1792-ig, Ferenc trónra léptéig dolgoztak s nem volt ismeretes előtte a Ferenc uralmának első két éve alatt, sőt részben még a Martinovics-per tárgyalásának idejében folyt lázas munka.) De a munkálatok nem szimpatikusak előtte. A kormánynak az az eljárása, hogy a XIX. század valamennyi országgyűlésén minden fölmerülő helyes reformtervet a rendszeres munkálatok körébe való utalással temetett el, benne is kiváltotta a kortárs ellenszenvét az ártatlan munkálatok iránt (256. skk. l.). Tárgyilagosan ítélte meg Széchenyi működését is. De másrészt ő, ki már 1809-ben született, nem bírt teljesen szabadulni Széchenyi nagyságának nyomasztó súlya alól és a „Huszonöt év“ben már kiélezetten az ő föllépését tette Magyarország új életre ébresztő tényezőjévé. Azzal, hogy 1790 és 1830 között — hogy így két évszámhoz kössük ez összetartozó korok képzetét — nem találta meg a helyes kapcsolatot, 1825-t epochális határkövé, elválasztó ponttá építette ki. A Horváth Mihály után következő történetírást — eltekintve a pozitív eredményeket tartalmazó analitikus részlettanulmányoktól — röviden jellemezhetjük: ami gondolat van benne, azt mind Horváthból merítette, ami pedig nem ennek művéből származik, az nem sokat ér. Ennek megfelelően két vonás domborodik ki benne: az 1792/3-as munkálatok egyre inkább háttérbe szorulnak, elmosódnak, értékük a történetírók tudatában egyre csekélyebb lesz, másrészt Széchenyi föllépése egyre fenségebb szint és jelentőséget, de ennek megfelelően egyre egyoldalúbb megvilágítást is nyer. Távól áll tőlünk, hogy e nagyterjedelmű irodalmat elővonszoljuk s állításunkat min-

den termékével kapcsolatban kimutassuk. Csak egy-két, a visszafejlődés mértékére jellemző példát óhajtunk fölemlíteni. Marczali Henrik megírván két kötetben az 1790/1-i országgyűlés történetét, az olyannyira fontos bizottságok megválasztásáról, kiküldéséről sehol sem emlékezik meg, pedig az országgyűlésnek ez mégis fontosabb és következményeiben sokkal kihatóbb fontosságú mozzanata volt, mint a híres X. törvénycikk. Összefoglaló munkájában ugyanígy jár el (a millenáris történelem VIII. kötetében) s így nem esoda, ha a francia háborúk koráról, amelyet mi a nemzetnek a reformok iránti heroikus küzdelmének tartunk, azt állítja (565. l.), hogy ekkor teljesen háttérbe szorulnak az összes belügyi kérdések s ez az emberöltő a magyar alkotmány megcsontosodásának kora, mert most uralkodó és nemzet egyaránt a teljes megállapodást akarja. Wertheimer Ede évtizedeken át fáradozott a napoleoni kor felkutatásán. S mily nagy a különbség közte és Horváth között! Az utóbbi még 1847-ben megírja az 1802-i országgyűlés történetét (a Bajza szerkesztette Ellenőr-ben) s előadásából világos, tiszta képet nyerünk a reform-munkálatok miatt a nemzet és a bécsi udvar között folyó harcokról. Wertheimer (Ausztria és Magyarország a XIX. század első tizedében. I. k. 188—209. l.) szintén elmondja az országgyűlés történetét: elbeszéli a hadkiegészítést, felsorakoztatja a titkos levéltárakból származó jelentéseket, érdekes följegyzéseket, de a tulajdonképeni fontos dologról, amely miatt harc folyt, a regnicolaris deputatiók munkálatairól, sehol egyetlenegy szóval sem emlékezik meg. Így elsorvadt az élet a többi történeti műben is, amelyek új adatok keresése közben beleveszték a részletekbe. Vagy szó sincs már bennük az 1792/3-as munkálatokról, vagy pedig írnak róluk közvetlen tanulmányozás nélkül, mint Beóthy Ákos ismert nagy publicisztikai munkájában, akinél jellemzően a bizottságok már mint 1791-ben működők szerepelnek. Egyetlen gondolkozó, hozzá nem is céhbéli historikus — ma a szellemtörténet kutatójának volna nevezhető —, Concha Győző adott helyes és átgondolt jellemzést a munkálatokról, bár a kor röpiratirodalma mellett értéküket kissé kevésre becsüli, hangsúlyozza azonban konzervatívan reformátori jellegüket. (A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik. 1885. 65. skk. l.) Ezzel szemben az 1825-tel kezdődő korszak fel dolgozói annál szabadabban építik föl lelkesedő előadásukat. Érthetetlen, megfeythetetlen dolgokra bukkannak, de ez nem zavarja őket. Vita folyik Széchenyiről és Kossuthról pro et contra, buzgón keresik Széchenyi nagyságának kulcsát, de mindezt teszik anélkül, hogy az 1825 előtti korról való kapcsolatot érdemesnek tartanák kutatni. Az olvasó fölment bennünket az alól, hogy példákat említsünk. Különben az a fölfogás, hogy 1825-tel új, az előbbivel kapcsolatban sem levő élet kezdődik, szankeionálást nyer Grünwald két híres munkájával. Ő a „Régi Magyarország“ gyűjtőneve alá az 1711—1825. korszakot foglalva, mint egy áradat végleg elsöpri a XVIII. század utolsó évtizedének a köztudathban még me- maradt jelentőségét. Az elsorvadt, semmi fontossággal nem bíró 1790—1825-i és a túlságosan ragyogó 1825—1848. i korszak részlettanulmányai és nagy könyvei, a Széchenyi-életrajzok

stb. nem képesek e felfogás alól szabadulni, az 1825 előtti kor csak sötét háttérnek szükséges Széchenyi ragyogó pályájához. Úgy, hogy Görög Imre kis tanulmányában (A nemzeti reformkorszak előzményeiről. Békefi-émlékkönyv. 389—404. l.) valósággal fölfedezi, hogy 1825 előtt, Széchenyi előtt is, voltak nálunk bizonyos komoly, ha szerény keretek között is mozgó gyakorlati gazdasági törekvések s így ez a kor mégsem oly sivár. De azért, noha Skerlecz munkájának fordításával közkézre jut az 1792/3-as bizottság közgazdasági műve vagy ugyancsak megjelenik nyomtatásban az 1843-i büntetőjogi javaslat, a két évszám mégsem nyer kapcsolatot. Az előbbinek kiadója nem megy át 1825-ön, az utóbbié, noha 1792/3-at is ismeri, nem vonja le az önként adódó konzekvenciákat, aminek okául csak a részleteken való fölülemelkedésre nem is törekvő akaratot tudjuk elképzelni. Csupán a budapesti egyetem művelődéstörténeti seminariuma foglalkozott az 1918/9. tanév két szemeszterén át „A reformkorszak gazdasági úttörői” című gyakorlatokban Skerlecz, Szapáry, Batthyány Vince, Vedres István, Wersák könyveinek olvasásával kapcsolatban a Széchenyi műveiben is előforduló közgazdasági eszmék eredetének vizsgálataival. Csak kuriózumképen említjük meg, hogy Szekfű, aki utolsónak írt az egész magyar nemzet fejlődését vizsgáló összefoglaló munkát, „A magyar állam életrajza”-ban az 1825 előtti kornak s így Széchenyi föllépése körülményeinek megrajzolásánál is teljesen a régi hagyományos felfogás szellemében járt el. Így a „Három nemzedék”-ben a reformkor kritikai vizsgálata nem is hozhatott más eredményt, mint az 1848 előtti liberális éra nimbuszának széttörését. S a következtetést, amit Szekfű, gondolatsorának utolsó tagjánál hirtelen megállva, nem állapított meg, hogy t. i. melyik hát az a *kor*, amelyhez képest a nemzet hanyatlott, egyik bírálója le is vonta, amikor a szatmári békétől II. József föllépéséig terjedő periódust állította oda, mint a nemzet fénykorát (Katholikus Szemle. 1921. évf. 196. l.). Hosszúra nyúlt vázlatos áttekintésünk régi methodikai szabály helyességét igazolja: Mivel a történetíró kezét mindig megköti az anyag, amelyből előadása fölpítéséhez a köveket kell összeszednie, az értékes forrásanyag föl nem ismerése és föl nem használása következtében a logikai törvények alapján megkonstruált előadás lehetetlen eredményeket fog megállapítani s így a magyar történetírás előtt is követendő axióma gyanánt kell lebegnie, hogy ne az „érdekes” vagy „szenzációs” anyagot kutassa, hanem az *értékeset* használja föl.

Mályusz Elemér.

Erdély és a porta.

Az erdélyi fejedelemség és a porta viszonyának fejtegetése nem újkeletű dolog. A vitatkozók két táborra oszlottak a legellentétebb felfogással. Az egyik rész Erdélyt török alattvalónak, egyszerű vazallusnak tekintette, a másik rész Erdély függetlensége mellett kardoskodott.

Az alárendeltség igazolására, ha a kötelezettségeket, amelyekkel Erdély a töröknek tartozott, csak úgy magukban felsoroljuk, nem nehéz bizonyítékokat találni. A függés ugyanis sok dologban nyilvánvaló. Így függésre mutat az, hogy az erdélyi fejedelemválasztás szabadsága a porta engedélyén nyugodott, hogy a választást a porta erősítette meg. Fejedelmeket tett le s segítette a trónra, fejedelemségre pályázókat tartott kéznél, hogy velük Erdélyt ijesztgesse. A megválasztott uralkodónak fejedelmi jelvényeket küldött, a porta még a fejedelmek házasságába is beleszólást kívánt. Erdély adót fizetett s melléje még ajándékokkal is kedveskedett. Továbbá Erdély külügyi vállalkozásaihoz török engedély kellett, a török sereghez közben kirendelt erdélyi katonaság is csatlakozott s Erdély a török seregnek élelmiszereket küldött. Függgést érzünk akkor, amikor a lealázó bánásmódot látjuk, amellyel közben a török az erdélyiekkel bánt, ha halljuk a megalázó hangot, amellyel közben a fejedelemtől nyilatkozott s az erdélyi követekkel beszélt. A követi tárgyalásokkal kapcsolatban Erdély sokszor szegényesnek, megcsúfoltnak tűnik fel, érezzük a megalázás pírját, amelyet az erdélyiek arcán a méltatlan bánásmód idézett elő.

Ezzel szemben a másik fél mindenre találhat menteséget. Így Erdély belső ügyeiben teljesen szabadon járhatott el, fejedelmeit ritka kivétellel szabadon választotta, a portai megerősítés is megjött. A fejedelem és az ország követei bármerre szabadon járhattak, Erdély

külügyi életet élhetett, csak érdekei a porta érdekeit nem keresztezheték. Igaz, hogy adót fizettek, de közben adót fizetett Magyarország és Lengyelország is, mégsem lettek alattvaló országokká, ajándékot meg a független országok is küldöttek. Méltán feltűnhetik az, hogy Erdély a törökkel szemben is mennyi önállóságot áruolt el. Így adót többször évekig nem fizetett, a hadba való kivonulás alól magát ügyesen kivonta, török alá tartozó országokat lekötött, egyes fejedelmei mellett a török ellenére is kitartott, egyes átadásra követelt vár kiszolgáltatását húzta-halasztotta.

Tagadhatatlan továbbá, hogy az erdélyi követeket a török az idegen követek előtt is általában véve annyira megtisztelte, hogy felemelő érzéssel, faji büszkeséggel éljük át az örömet, amellyel ennek láttára az erdélyi követek eldicsekedtek. Az az érzés támad bennünk, hogy ez utóbbi bánásmód a rendszer s igazat adunk azoknak, akik Erdélyt függetlennek tekintették és azt vallották, hogy Erdélynek a törökkel szövetsége volt. Megnyugtadjuk magunkat, hogy a gőg, amellyel közben a török a keresztényekkel beszélt, nemzeti vonás.

Aki Erdély történetével foglalkozik, lehetetlen, hogy annak figyelmét e sok ellenmondás elkerülje. Egyik pillanatban minden derüs, a másik percben már a vihar dörgése hallatszik. Egyik percben barátságos mosoly, különösen az ajándékok láttára kigömbölyödő arc, máskor durvaság, szitok fogadta az erdélyieket. Van fellelkesült időpont, amelyben Erdélyt függetlennek látjuk, máskor szolgának tartjuk.

Ilyen érzések tölthették el az erdélyi történetírás nagy emberét, Mikó Imre grófot. Azért az Erdélyi Történelmi Adatok II. kötetében a török athnámékhoz írt Előismertetésében a bizonytalanság láttára, amely a portához való viszony megállapításában kifejezésre jutott, annak a kívánságának adott kifejezést, hogy a történetírás egyik vagy másik nézetet bizonyítsa be, vagy pedig — ahogyan ő véli — egy közvetítő és helyesebb harmadikat állapítson meg s arra üsse rá a történelmi igazság bélyegét. Véleményét semmivel sem támogatta, így megjegyzése a megérvzés látszatával hat.

Talán e felszólítás sarkalta Vajda Gyulát arra, hogy e kérdést tanulmányozza. Nagy szorgalommal összeállított művében arra a megállapításra jutott, hogy Erdély nem volt meghódított tartomány, önként csatlakozott

a törökhöz, Erdély és a porta között szövetségi viszony jött létre. Legfőbb érveit éppen azokból az athnámékból merítette, amelyek hatása alapján Mikó Imre nyilatkozatát tette. Vajda Gyula könyvének elolvasásakor nem is érezzük a megnyugvást, amelyet egy kérdés eldöntése okoz. Úgy látjuk, hogy a nehézségek, amelyek a szabadság ellen szólnak, nem oszlottak el. Ítélethozatalában korlátozta őt az a körülmény, hogy Erdélyt tisztán erdélyi nézőpontból tekintette, holott a megfejtést csak a többi országok, amelyek a török alá tartoztak, viszonyainak szemmel tartásával remélhetjük.

Ez a szempont adja meg a jogosultságot s Mikó Imre tekintélye adja meg a bátorságot, hogy az általa kijelölt irányba haladva megoldást keressünk.

A Balkán-államok közül a töröknek elsőnek Bulgária hódolt meg. 1361-ben elesett Drinápoly, húsz évvel később Szófia. 1389-ben a fenyegetett déli államok (Bulgária, Szerbia, Bosznia, Albánia, Havasalföld) a koszovopoljei (rigómezői) csatátéren a török ellen együttesen tettek próbát, de sikertelenül. 1393-ban Tirnovo elfoglalása után Bulgária ellenállása megszűnt. A magyarok várnai csatája utolsó próbálkozás volt Bulgária megmentésére, de nem sikerült. Bulgária mint egyszerű török hódoltság élt tovább, mint külön ország semmi tekintetben sem jött szóba.

Ugyanígy járt a legtöbb Balkán-állam. A koszovopoljei ütközet után Szerbia meghódítása is megkezdődött. Várai egymás után elesetek, 1441-ben már csak Belgrád és a macsói bánság volt szabad. A szegedi béke szerint, amelyet I. Ulászló magyar király kötött, a várat a szerbek visszakapták volna, de a békekötés megvalósulatlan maradt. 1459-ben Szerbia meghódolt. A közép jó része a hegyek közé húzódott, a városokat mohamedánok népesítették be.

Görögország is török hódoltság lett s négy részre darabolódott. A XVII. század végén Velence Móreát visszafoglalta. Albánia Skender bég halála után 1478-ban szintén hódoltság lett, Bosznia még 1463-ban meghódolt. Montenegró lakói a hegyek között függetlenek maradtak. Mivel ez ország félreesett, a török túlságosan sokat nem is törődött vele. Nagy szabadságnak örvendett a kis Raguza köztársaság is, körülbelül 10.000 arany évi adót fizetett, viszont a törökökkel előnyös kereskedelmi szerződéseket kötött. Külön ország gyanánt szerepelt.

Délen Egyiptom kerületekre osztva a hódoltságához tartozott. Keleten Perzsia a török ellen sok háborút viselt, de e harcokban birodalma nyugati részét elvesztette. 1638-tól Bagdad a török birtokában maradt. Perzsia keleti része külön ország, éppen úgy, mint Lengyelország, amely 1672-ben adófizetésre kötelezte magát. A török alá tartozott a krími tatárok földje. A tatárok mohamedán vallásuk miatt kiváltságokat élveztek.

A keresztény országok közül a török alá tartozott még Moldva és Havasalföld. Havasalföld 1330-tól számítja függetlenségét. Öreg Mircea részt vett a nikápolyi csatában, amely után a töröknek adót fizetett (1417). Moldva 1359-től tekinti függetlennek magát s a töröknek 1456 óta adót fizetett. Közben Nagy István, Mátyás király kortársa, az adót megtagadta, de országát az adófizetés alól felszabadítani nem tudta. A vajdák választásába a török mindkét országban egyre jobban beavatkozott, utóbb egyszerűen csak kinevezte őket.

Ha Erdély és a porta viszonyának megállapításához ez országok között széttekintünk, akkor a független országok és a hódoltsággá lett országok nem jöhetnek szóba. A hódoltság azért, mert nincs külügye, nincs önálló belső élete, a független országok azért, mivel náluk függésre valló mozzanatok egyáltalában nem figyelhetők meg. Ezek közé tartoznak azok az országok is, amelyek közben adót fizettek, de ezzel szabadságukat nem vették el. Ilyen Raguza, úgyhogy Velencéhez, Lengyelországhoz, Magyarországhoz hasonlítható, amelyek időnkint szintén adóztak. Maradnak tehát csak: Moldva, Havasalföld és a krími tatárok országa. Még a tatárok is szerencsésebbek voltak, mivel a mohamedán hitet vallották. Erdély helyzetét legjobban a Moldvával és Havasalfölddel való összehasonlítás világítja meg, mint amelyek szintén külön országok és keresztények voltak. Emellett a tatárok viszonyának megfigyelése is értékes tanulságokkal szolgál.

Erdélynek a portához való viszonyát a II. Szulejman-féle okirat szabályozza, amely Erdélynek szabad fejedelemsválasztást ígér, a császárnak csak a megerősítést tartja fenn és adófizetést követel. Az erdélyiek is, a török is mindig ez iratra hivatkoztak, mint alapra. Ez okiratban foglalt elvek gyakorlati megvalósítását az athnámék tartalmazzák, amelyeket a porta a fejedelmek-

nek küldött. Meglehetősen egyformák. Szó van bennük a fejedelmválasztó-jogról, az adóról, a török táborba küldendő élésről, a kölcsönös megsegítés kötelezettségéről. Arról, hogy megsegítéskor az erdélyi sereg a török táboron kívül száll meg, arról, hogy török földön az erdélyi követek biztos járás-keeléséről, ellátásáról a porta gondoskodik. A császár ígérte, hogy amíg a fejedelem hűségben marad, addig ez irat pontjait megtartja.

E Szulejman-féle irat lett Erdély szerencséje, az ebben biztosított szabad fejedelmválasztás elve mentette meg attól, hogy mélyre sülyedjen. Sőt Erdély szerencsés földrajzi fekvésénél fogva a nyugateurópai politikába is belekerült, kelet felé pedig súlya egyre jobban növekedett. A fejedelemség megalakulása korában török parancsra a román vajdák ugyan ismételten bennjártak Erdélyben, de a Báthoryak korától a megerősödött Erdély kapott felszólítást, hogy a vajdákat trónjuk elfoglalásában, vagy annak megtartásában támogassa. Sánta Péter moldvai vajda támogatására Erdélyből többször mentek csapatok, Báthory Zsigmond alatt a két vajdaság körülbelül olyan helyzetbe került Erdéllyel szemben, mint aminő viszonyban Erdély állott a törökkel szemben. Basarab Máté két évtizedes uralkodását leginkább I. Rákóczi György katonai és diplomáciai támogatásának köszönhetette. II. Rákóczi György alatt teljes lett a vajdaságok lekötöttsége.

A létrejött szövethatárok középpontjában mindig Erdély állott, veszedelem idején a vajdák Erdélybe menekültek. Megtörtént, hogy a fejedelem a vajdát alattvalóival kibékítette, így hozott létre egyességet Bethlen a havasalföldi vajda és alattvalói között. I. Rákóczi György meg Basarab Máté havasalföldi és Lupul Vazul moldvai vajdák között teremtett ideig-óráig tartó békét. Az erdélyi fejedelem kérésére a porta vajdákat tett le, a vajdaságra pályázók az erdélyi fejedelem pártfogását keresték, a támogatás fejében neki nagy ígéretekkel. A vajdák a fejedelemnek évenként értékes loajándékot küldöttek. Mindenütt az erdélyi fejedelem személye állott előtérben, arra nem volt eset, hogy a fejedelem a vajdák vezetésére bírta volna magát.

Mindez arra mutat, hogy az erdélyi fejedelem keze nem volt úgy megkötve, mint a vajdáké. Erdély súlyát bizonyítja az is, hogy békeközvetítésre Erdélyt a török is felkérte. Így Borsos Tamás követ a török-lengyel béke

közvetítésén fáradt, Apafi fejedelem is a török és lengyel között közvetített, ugyanígy közvetített a magyar király és a bujdosók között. Erdély követeit a portán tartózkodó többi európai követek megillető tisztelettel környezték, velük összejártak. Egyszóval Erdély nagy szerepet töltött be.

Ezzel szemben a két vajdaságban az uralkodók szabad választására ritkán adódott alkalom, az uralkodóknak állásukat a portán kellett kijárniuk. A vajdaságra pályázók a portán tömegesebben éltek, ott pénzzel, ajándékokkal mozdították elő ügyüket. Ha a megkívánt pénz megvolt, akkor hat vagy több jelenlevő bojár ünnepélyes esküje, vagy beküldött írása elég volt arra, hogy az ország véleménye megnyilatkozottnak lássék. A kinevezett vajda a fővezérhez ment, akinek kezét csókolt. A fővezértől ünnepélyes kísérettel tért vissza szállására, útközben bement a görög keleti patriarcha templomába, aki őt mint a török alá tartozó területen egyedül uralkodó görög keleti fejedelmet koronával ékesítette.

Kijelölt napon a vajda a császár előtt is megjelent, hogy kinevezéséért személyesen köszönetet mondjon. Két kapucsi pasától (a császári ajtónállók vezetőitől) kísérvé kaftánosan lépett a császár elé, előtte háromszor a földig hajolt. A császár őt hűségre intette. Utóbb iratot kapott, amelyet országába érkezése után alattvalói előtt fel kellett olvasatnia.¹

Otthon mint teljes hatalommal bíró uralkodó kormányzott, akinek alattvalói 1834-ig kezét csókoltak. Az ország belső ügyeiben szabadságot élvezett, de külügye a török kezében volt. Amikor Rares Péter moldvai vajda, aki Szapolyay Jánosnak volt kortársa, a lengyelekhez követet küldött, a török tiltakozott. Ki ő — kérdezte —, hogy ezt a bátorságot veszi, ő is, a havasalföldi vajda is adófizetői és szolgálói. Szigorú parancsot adott ki, hogy a vajdák a jövőben ne merészkedjenek sehová követet küldeni, vagy fogadni. Akinek ügyes-bajos dolga van velük, az forduljon a magas portához.² A vajdák a török

¹ Jorga, Geschichte des rumänischen Volkes II, 39—42. l. (Gotha, 1905.)

² Condurachi D. János, Soli și Agenți ai domnilor Moldovei la Poarta in secolul al XVII-lea 14—15. l. (= Moldva követei és ágensei a portán a XVII. században). (Bukarest, 1920.) Adatait jórészt a Hurmuzaki-féle oklevélgyűjteményből meríti.

kapzsisága miatt csak pénzzel tudták magukat állásukban megtartani, sokat fizettek azért, hogy új, jobban fizető pályázó kedvéért le ne tegyék őket.

Erdélyből kinevezéséért a fejedelem sohasem ment a portára. Bethlen Gábor a fejedelemség elfogadására a portán jártában előzetesen engedélyt kapott, de az erdélyiek választására bízta magát. Az erdélyi fejedelem nem tartott kezesekeket sem a portán, amint hűségük zálogául a vajdáknak tartaniuk kellett. Fiát, testvérét, rokonait küldötte a vajda a portára és ezek csak a török hivatalos világgal érintkezettek. A vajdák előkelő pártfogókat, protektorokat is kényszerültek keresni, akik ügyüket védjék. E szerepre rendszerint befolyásos görögök vállalkoztak, akik ugyancsak megfizettették magukat.

Nagy különbség volt az adózásban is. Erdély kötelezettségei is súlyosak voltak, de mégsem annyira nagyok. Az évi adó, amely szokásjogon alapult, 10.000 arany volt, közben 15.000, Apafi korában 40.000. A császárnak az adó mellé vittek rendszeren 10 virágos arany kupát, egy ezüst mosdómedencét korsóstul. Kijárt még évenként 12 pár betanított sólyom. A vezérek, főemberek egy-egy alkalommal, valamennyiét egy összegbe számítva, 2600—3400 tallért kaptak, amely aranyban felét teszi, emellé összesen 23—31 kupát.

Külön költség volt, ha rendkívüli ajándékot vittek. Ezt akkor tették, ha a fejedelem fiát még életében utódjává választatta és a portán megerősítését kérte. Bethlen feleségét választatta meg ilyen módon. Nagy összeget tettek le II. Rákóczi György lengyel hadjárata után és a Béldi-féle felkelés idején.

Külön teher volt, amikor a török táborba élelmiszereket kellett szállítaniuk. Váltig tiltakoztak ellene, de engedelmeskedniök kellett. Először Bethlen kedveskedésből tette, de azután már megkövetelték. Küldött Bethlen, Apafi is két alkalommal (1672, 1674). Átlag 600—600, 6—6 ökrös élelemszállító szekérrel küldtek.

Költségbe került a török táborba való kivonulás is, de ebből Erdély gyengén vette ki a részét. A Báthoryak korában volt rá példa. Bethlen Gábor is kivonult a Dnyeszter folyó mellé, de — mint mondotta — csak azért ment, hogy a törökök és lengyelek között békességet szerezzen és azért ment személyesen, mert szabadságuk ellenére nélküle az erdélyiek ki nem vonultak volna.

Apafi kétszer is hadba szállt (1682-ben, 1683-ban), de érdemleges dolgot nem művelt.

Moldvának és Havasalföldnek terhei sokkal nagyobbak voltak. Rares Péter moldvai vajda évi 10.000 arany adót fizetett, Heraclides Basilicus Jakab vajda, akinek támogatását Forgách Ferenc történetíró emlékiratban ajánlotta a magyar királynak, már 30.000 arannyal adózott. Ez összeg állandó maradt. Havasalföld évenként átlag 60.000 aranyat fizetett. Erdély adójánál tehát mindkét országé jóval nagyobb.

Az adóhoz egyéb kiadások is járultak. Ilyenek voltak az ajándékok (prezentek), amelyek fizetése szintén kötelező volt. Például Rares Péter vajda a császárnak 12.000, a fővezérnek 600 aranyat fizetett. Később szokásba jött, hogy a vajdák a mohamedánság fő ünnepein a császárnak, feleségeinek, a fővezérnek, a főméltóságoknak ajándékokat küldjenek. Egyéb kötelezettségek voltak az adományok. Ilyenek voltak a lovak, sólymok, amelyeket a császár, a fővezér kaptak. Terhesek voltak a vajdák személyes tartozásai. Vajdaságukért ugyanis nagy ígéreteket tettek, amelyeket esetleg egész uralkodásuk alatt törlesztettek. Megtörtént, hogy a fizetési kötelezettség az utódra is rászállott. Hadi állapotkor a török táborba juhokat, lovakat, fát, gabonát, lisztet, járműveket, hadianyagot kellett küldeniük. Igen súlyos kötelezettség volt, hogy a császári udvart házi szükségletekkel kellett ellátniuk: mézzel, viasszal, vajjal, húsneművel.

Hogy a rendes török adón kívül az alattvalók más török adót is fizessenek, az Erdélyben teljesen ismeretlen volt. A két vajdaság alattvalói azonban fizettek. Ilyen volt a „bir“ adó, amely alól senki sem volt felmentve. Összeírás szerint a császár hivatalnokai szedték be, a felosztást a falukban az öregek eszközölték. A családfő fizetett magáért, házasulatlan fiaiért, szolgáláért, földjeiért. Fizettek az alattvalók zászlóadó címen, amely zászlót a vajda a portától megerősítés jeléül kapta. A kiváltságos osztályok: méltóságon levők, papok, katonák, kereskedők, bojárok, hivatalnokok, idegenek még külön is adóztak. Mindez adókból a fejedelem is részt kapott.¹

Nagy különbség nyilvánul abban a tiszteletben is,

¹ Jorga i. m. 77—82. l.

amelyben a törökök az erdélyi fejedelem személyét részesítették. A fejedelem személyéről tisztelettel nyilatkoztak, ajándékait tisztelettel fogadták, a főtörökök magukat a fejedelem figyelmébe ajánlották, a fejedelmeket fiuknak, testvérüknek fogadták, személyes találkozáskor vele méltóságának megfelelően bántak. Minden eltérés kivétel számba ment. A töröknél a hivatalos fogadásnak megvoltak az előírt formái, amelyeket a fejedelmek fogadásánál megfigyelhetünk.

A fejedelem a császárral, vagy fővezérrel ritkán találkozott. A portán szerzett fejedelemséget Székely Mózes, de hatalomra nem juthatott. Bethlen is a portán járt, amikor a fejedelemség megszerzésére biztatást s előzetes jóváhagyást kapott, de a császárral már nem találkozott. A táborban lettek fejedelmek Barcsay Ákos és Apafi Mihály, Barcsayt maga a fővezér tette azzá. A fővezérrel szemben volt Bocskay is, de ő egészen különleges viszonyok között szerepelt.

A császárral csak egy fejedelem találkozott: János Zsigmond. Hogy magát Miksa magyar király vádjai alól tisztázza, személyesen ment II. Szulejman táborába Nándorfehérvárra. A császár saját gályáján vitette át a fejedelmet a Dunán. Nagy fényvel kísértette fel a fogadásra. A fejedelem kardosan jelent meg, holott a császár elé kardosan senki se léphetett, a fővezér őt megjelenése pillanatában a császár elé vezette, aki a fejedelmet megölelte, leültette s szerelmes fiának nevezte. A megilletődött ifjú viszont kezét csókolt s térdet hajtott az agg szultánnak, aki őt mint csecsemőt Buda falai alatt karjában tartotta.¹ A találkozás az apa és fiú összejövetelének benyomását kelti.

A császár előtt való megjelenéskor a kézcsoók megengedése már kitüntetésszámba ment, egyébként csak köntösét volt szabad megcsókolni, vagy leggyakrabban a földig való mély meghajlás, leborulás, a szőnyeg megcsókolása volt divatos. A törökök el sem tudták képzelni, hogy e tiszteletnyilvánítások nélkül valaki a császárral beszélhessen. Így amikor Szapolyay János magyar király a császár előtt megjelent, a török történetíró azt írja, hogy a király a császárnak kezét csókolt.² Holott a

¹ Erd. Tört. Tára I. 39—47. l.

² Török Történetírók (Török-Magy. Tört. Eml. Írók) II. k. (Thúry József) 178., 187. l.

fogadásról előzetesen tárgyalás folyt, a király belépésekor a császár felkelt helyéről, három lépésre eléje ment és őt leültette. II. Rákóczi Ferencnek, amikor a császárnál kihallgatáson volt, karjába jobbról-balról udvariasan egy-egy török udvari tisztviselő kapaszkodott s mély meghajlásra kényszerítették. Ez már abba a korba esett, amikor a fogadás szabályait megszigorították; egyébként Rákóczi már akkor nem volt uralkodó fejedelem.

A tiszteletnyilvánítás e módját a törökök a perzsáktól tanulták, ahol a leborulás az imádással ért fel. Keleten a kézcsók bevett szokás volt. Amikor Kakas István, Rudolf magyar király követe Moszkvában járt, előírás szerint az orosz fejedelemnek kezet csókolt. A vajdának az alattvalók kezet csókoltak Moldvában és Havasalföldön is.

Ha esetleges találkozásnál János Zsigmond példájára későbbi erdélyi fejedelem a császárnak kezet csókolt volna, ez már a tiszteletadás elviselhetőbb formája lett volna. De arról szó sem esett, hogy a fejedelem a császár köntösét megcsókolja, amint ezt a moldvai és havasalföldi vajdák megtették. A porta a tőlük megkívánt köntöscsókolást hűségük bizonyító jelének vette, azért ha a vajdák gyanúba estek, akkor köntöscsókolásra őket berendelték. Úgy látszik, hogy e berendelés 1650-ben történt először. Ekkor új császár lépett a trónra s a fővezér azt kívánta, hogy a vajdák csókolják meg a császár köntösét. Az eset feltűnést keltett. Egy aga mintegy tréfálkozva mondotta az erdélyi állandó követnek, Jósika Farkasnak: Hátha a fejedelmet is előkivánnák, hogy csókolja meg a császár köntösét? Mire Jósika felelt: Nem olyan az erdélyi fejedelem, mint a vajdák, hanem más fejedelem, nem tartozik azzal.¹

Annál kevésbé csókolta meg a fejedelem a fővezér köntösét. Bethlen Gábor, amikor a fejedelemség megszerzésére engedélyt kapott, a portán a jelenlevő pasáknak köntöst, kezet csókolt, de akkor még nem volt választott fejedelem. A török történetíró szerint Apafi Mihállyal, amikor fejedelemmé lett, a vezér kezét megcsókolatták, amikor meg a fővezérhez Érsekujvárra ment, ennek a lábaporát csókolta meg.²

¹ Erdély és az Északkeleti háború (Szilágyi Sándor) I. 145. l.

² Evlia Cselebi Magyarországi Utazásai (Török-Magy. Tört. Eml. Írók) I. 113., 328. l.

De a török történetírók a keresztényeket érintő dolgokban nem megbízhatók. Náluk a kézcsók, a császár és fővezér lábaporának megcsókolása, vagy az arcnak, homloknak a magas küszöbhez való dörzsölése állandó kifejezés, amellyel a császár vagy a fővezér előtt mutatott tiszteletnyilvánítást jelezték. E kifejezéseket az erdélyiek is eltanulták, így Bethlen Gábor szájából is halljuk, hogy azt írta a császárnak: Nagy alázatossággal orcámat hatalmasságod lábaihoz surolván...¹ Az érsek-ujvári találkozásnál jelen volt Rosnyai Dávid török diák, aki élete jórészét a portán töltötte és jól ismerte a török tiszteletnyilvánítás formáit s szemrehányással sorolta fel a hibákat, amelyeket az erdélyiek a megtisztelésnek, amelyet a török mutatott, rovására elkövettek. Elmondja, hogy amikor Apafi közeledett, a fővezér megparancsolta, hogy a csauszpasa (udvari kapitány) és a jelenlevő moldvai és havasalföldi vajdák menjenek elébe. A moldvai vajda e szerepet megalázónak tartotta, azért betegnek tetette magát, csak hadait küldte ki, a havasalföldi vajda azonban kivonult s a csauszpasával együtt a fejedelmet a fővezér sátoráig kísérte. A törökök tapsoltak, hogy még az erdélyi fejedelem is udvarhoz jár hozzájuk. A fejedelem kardosan ment a fővezér elé, vele kezét fogott s ugyanolyan bársony tábori székre ült, mint a fővezér. A havasalföldi vajda s a török főurak ellenben ezalatt talpon „udvarolnak“ a kerevet mellett a földön.²

A megtisztelés annyira nyilvánvaló volt s a vajdákkal szemben annyira feltűnő, hogy később Béli Pál e találkozásra hivatkozva azzal bátorította a fejedelmet: „Istennek hála, még hire sem volt köztünk annak, hogy egyenlő számban tartott volna bennünket a porta az oláh uraimmal, mint ebben Nagyságod maga tud többet az érsekújvári út alkalmatosságával...“³ Szó sem volt tehát köntöscsókolásról, ellenben a vajdák régtől fogva megcsókolták a fővezér köntösét. A fővezér maga is hívta őket, hogy így köntöscsókolással hűségüket kifejezzék. Ha meg a vajda nem jelent meg, ezért hatalmának elvétele járt.⁴

¹ Rosnyai Dávid Tört. Maradványai 75. l.

² U. o. 330—332., 359—366. l.

³ Török Magy. Allam-okmánytár (Szilády-Szilágyi) V. 139—140. l.

⁴ Rosnyai i. m. 277., Erd. Tört. Adatok (Mikó Imre) II. 131.

A különbségeket azonban, amelyek a fejedelem és a vajdák fogadásában megnyilatkoztak, a török történetíró is elismeri. Így Apafiról azt írja, hogy a fővezér mellé baloldalon leült, akárcsak az ugyanekkor megjelenő tatár khán-fiú, aki abban a kitüntetésben részesült, hogy a fővezér jobbára ülhetett. A fővezér előtt való elvonulásban, a török történetíró szerint, a következő volt a sorrend: először jött a tatár khán fia, azután az erdélyi fejedelem, azután a vajdák, legvégén a kozák hetman. Az uralkodók tiszteletére adott lakomán a fővezér sátorában maradtak: a khán fia, az erdélyi király s a tatár előkelők. A fővezéri sátoron kívül folyt le a vajdáknak, a többi tatároknak s az összes hitetleneknek a lakomája.¹

Ha mindez nem játszódott le minden tekintetben ilyenformán, de annyi megállapítható, hogy a török történetíró az erdélyi fejedelmet e megtisztelésben közvetlen a tatár khán-fiú után helyezte. Itt a khán fiáról van szó, de másutt magának a khánnak méltóságáról is van feljegyzés. 1594-ben Győrnél a fővezér nagy ünnepélyességgel fogadta a khánt. Találkozáskor lóhátról kezet fogtak, a fővezéri sátorban ugyanegy ülőhelyre ültek s ebédet együtt ettek. Egyesek ekkor úgy vélték, hogy a fővezér hibát követett el, amelyen a khán méltán megsértődhetett. Nem tartották illendőnek, hogy együtt üljenek, mert a khán uralkodó, alattvalói khánnak szólítják, amely cím a padisah, azaz szultán címnek felel meg. Rangjához mérten külön sátorban rendezett lakoma illette volna meg. Tényleg 1598-ban a khán a fővezérrel szemben uralkodói fenséggel lépett fel, a fővezér és az előkelők iránt szívességet mutatott. Utóbb megsértődve, a fővezérnek hátat fordítva beszélt s seregével haza ment.²

Az ünnepélyes fogadás, leültetés, a fővezérrel együtt való lakoma, ha a tatár khán ezt esetleg kevésnek is találta, a legnagyobb megtisztelések közé tartozott s ez az erdélyi fejedelemnek mind kijutott. Sőt ha uralkodónak külön lakoma járt, az sem hiányzott. Rosnyai Dávid csak ilyenről számol be, azt írja, hogy a fejedelemhez még a nádmézet (eukrot) is zsákszámra hordták.

A fejedelemnek kijáró tisztelet a címzésben is megnyilatkozott. A törökök Erdély uralkodóját következe-

¹ Evlia Cselebi i. m. I. 328., 329. l.

² Török Történetírók III. (Karácson Imre) 108., 275., 291. l.

tesen fejedelemnek, vagy erdélyi királynak írták s ugyanakkor a vajdákat vajdáknak, legtöbbször bégeknek hívták.¹

A fejedelemnek és az országnak megtisztelést hozott a mód is, ahogyan a portán Erdély követével bántak.

Ha követ ment a portára, 1638-ig maga a csauszpasa ment eléje. De a követ elé azután is kimentek a csauszok (császári futárok), és pedig addig a helyig, ameddig az európai független államok követei elé mentek. A törökök a követek szállását a szükségesekkel felszerelték s ellátásukról is gondoskodtak. A kihallgatásra a követet a csauszok kísérték fel. Az erdélyi követ úgy ment tehát a fővezér, császár elé, mint a nyugati követek, csak kevesebb csauszsal, kisebb zajjal. Ha független ország követe ugyanez időben kihallgatásra ment, az erdélyi követet a felkísérésben megelőzte.

A követet a csauszpasa, vagy a kapucsilár kihája (viceudvarmester) vezette a vezérek gyűlésébe. A vezérek őt állva fogadták, viszont a követ nekik kezét-köntöst csókolt. 1642-ben a fővezér megizente, hogy a követség tagjai csak az ő köntösét csókolják meg. Az üdvözlés után a követet leültették. A lakomán, amely a követ tiszteletére készült, a követ a fővezérrel egy asztalnál ült. Ha ugyanez időben független ország követe lakomán volt, az is ugyanazon asztalnál ült. Így kerültek össze egy alkalommal hárman: a fővezér, a francia és az erdélyi követ.

A követ kaftánosan, fegyver nélkül ment a császár elé. Toldalagi Mihállyal történt meg a táborban, hogy fegyveresen engedték a császár elé. Sőt az a tisztesség esett meg vele, hogy a tatár khán előtt vitték be, aki szintén kihallgatáson jelent meg.

Ha ugyanez időben a császár elé független ország követe is ment, az az erdélyit megelőzte. Így megelőzte a francia, a lengyel. De amikor egy alkalommal a raguzai követeket előttük akarták bevinni, az erdélyiek a szembeletelt valami ürüggyel másnapra halasztották. Sérelmesnek tartották, hogy a raguzaiak előttük járjanak és a fővezér előtt emiatt szót is emeltek. Ebből látszik, hogy az erdélyiek a törökökhöz való viszonyukat tekintve, ma-

¹ Tör. Magy. Állam-okm. I. 318., Evlia Cselebi i. m. II. 157., 247., I. Rákóczi György és a porta (Beke-Barabás) 361., Jorga i. m. 43., Török Történetírók III. 190–191. l.

gukat a raguzaiak elé helyezték. A törökök másként látták a helyzetet. Mivel a raguzaiak csak adót fizettek, olyanformán nézték őket, mint pl. a lengyelt. Hogy az erdélyiek mégis felszólaltak, világos jele annak, hogy Erdély jelentőségét kellőképpen felfogták s magukat a kis Raguzánál többre becsülték. Az erdélyi követet a császár elé maga a fővezér vezette, akárcsak bármely független állam követét. Ha ebben hiba esett, a fejedelem felszólalt s kérte, hogy a régi rend tartassék meg s becsülete az idegen nemzetek előtt adassék meg. A császár a követet ülve fogadta, ellenben a főméltóságok, akik a fogadásnál jelen voltak, állottak. A követek körülbelül 1634 óta a császár lábai elé borultak, azelőtt csak a köntösét csókolták meg. Leboruláskor a földig hajoltak. A köntöscsókolás kitüntetés volt. II. Rákóczi György felszólalt, hogy követeivel csak a földet csókoltatják meg, mire kihallgatáskor a császár mentéjének szegélyét a fővezér maga adta a követ kezébe, hogy azt csókolja meg. A köntöscsókolás elől a független államok követei sem térhettek ki, 1641 táján kezdték ezt tőlük megkövetelni.

Az erdélyi követ fogadásánál tehát semmi sem hiányzott, ami a szabad országok követeinek fogadásánál szokásban volt, csakhogy szerényebben; az erdélyi követeknek nagyobb alázatosságot kellett mutatniok. Az erdélyi követek a császárt mély alattvalói hódolattal köszöntötték. A hang is, amelyet a porta Erdéllyel szemben használt, mindig a parancsoló ország hangja, nem egyszer durva kifejezésekkel fűszerezve. A követekkel általában tisztelettel bántak, két-három esetben történt, hogy őket huzamosabb időre visszatartották, elzárás csak II. Rákóczi György lengyel hadjárata idején bejött követeknél fordult elő, amikor a követek a Héttoronyba kerültek.

Az elzárást a független országok követei sem kerültek ki. Velencei, francia követ is jutott fogságba. Igaz, hogy csak a fővezér házába, a csauszpasa lakására, a galatai várba, de fogság volt ez is. Így az erdélyi követekkel esett sérelmek is kisebbeknek látszottak s Szalánczy István követ panaszaire a fejedelem csak vigasztalást nyújtott: „Ha nálunk hatalmasabb ember követein ezt megcselekedték, túrjuk mi is békével édes Szalánczy uram.“

Az erdélyi állandó követet, a kapitihát, a fővezérnek, császárnak egyaránt bemutatták. A portán tartóz-

kodeurópai állandó követek vele érintkezést tartottak fenn, vendégségbe is összejártak. Az erdélyi követeknek a tiszteletadás eszerint mindenünne megfelelően kijárt.¹

Megbecsülésük a török alá tartozó országok követeivel való bánásmód láttára még inkább szembeszökő. Az erdélyi követjelentések sokszor megemlékeznek perzsa, lengyel s a nyugati bejáró és állandó követekről, de a tatár s Moldva, Havasalföld bejáró követeiről annál kevesebbet beszélnek. A hallgatás oka az, hogy ez országoknak alig volt külügyük, illetve a török háta mögött, vagy a töröktől való elszakadás esetén volt élénkebb. Ellenben Erdély a török jóváhagyásával szabadságharcokat szervezett, uralkodója idegen ország trónjára törekedett. Az erdélyiek a magyar királlyal is nyíltan tárgyalhattak, mert a török tudta, hogy bizonyos ügyekben eleitől fogva egymással békélni, egymástól hitlevelet venni szoktak s a határokat jókarban tartották.²

Moldvából és Havasalföldről annyival inkább ritkábban ment be bejáró követ, mivel az adót rendszerint e két állam állandó követei, kapitihái nyújtották be s nem a bejáró követek. Szokásba jött az is, hogy az adót csak a Dunáig vitték, itt, azaz a hódoltság hatarán, a törökök átvették s beszállításáról ők gondoskodtak. A beküldött követeknek bizonyos megbecsülésben volt részük, ugyanis — amint a feljegyzések szólnak — a törökök nem fogták el őket.³

A főfeladat tehát a kapitihákra hárult. Kettő vagy több is volt egyszerre, de ilyenkor egy volt a fő. Nem voltak olyanok, mint más államok állandó követei, hanem inkább az volt a feladatuk, hogy mint egy török kormányzó beküldött emberei, a központban a lassú ügyvezetésnél az elintézést siettessék.⁴ Adminisztratív szerepet töltöttek be s azért a török iratok őket kommisszáriusoknak is nevezték. Az adó beszolgáltatásán kívül feladatuk volt, hogy uralkodójukat védjék, őket a trónkövetelőkkel szemben a hatalomban megtartsák. Előkelő hazafiakból teltek ki, fizetést eleinte nem kaptak, hanem otthon földbirtokokkal elégítették ki őket. Jelentéseik

¹ A részletekre vonatkozólag l. Bíró Vencel, Erdély követei a portán c. művét.

² Erd. Tört. Adatok II. 341. l.

³ Condurachi i. m. 22., 52—53. l.

⁴ U. o. 29., 32. l.

az erdélyi fejedelemség idejének megfelelő korból nem maradtak fenn.

Sorsuk nem volt irígylésre méltó. Ha a törökök valamiért haragudtak, mindenféle bántalmazásnak voltak kitéve. Megverték, vagy meg is ölték őket. Ha uruk hűtelen lett, akkor az árulásért a főkapitihá életével lakolt, a többit megverték. Ha a vajdát helyéből elmozdították, akkor kapitiháit a portán kicsúfolták s megverték. A császár egy alkalommal megparancsolta, hogy Vitéz Mihály kapitiháit vigyék a piacra s fejüket vágják le. Egyszer a havasalföldi kapitihát kampós botjával maga a fővezér verte meg, mivel a város élmezésére szükséges juhhús nem érkezett meg. Máskor a havasalföldi kapitihát láncraverve börtönbe dobták, mivel gazdája az ajándékokat nem küldte be. Ha a török hivatalnokokat a kapitihák meg akarták vesztegetni s a vesztegetés nem sikerült, akkor a kapitihák kínzásnak, verésnek, börtönnek voltak kitéve.¹

Erdélyi kapitihával ilyesmi soha meg nem történt, verésről, kivégzésről még a legnehezebb viszonyok között sem volt szó.

A különbség Erdély és a két vajdaság között annyira nyilvánvaló volt, hogy ennek a törökök és az erdélyiek is kifejezést adtak. Bethlen korában egy pasa kifejtette, hogy ők tudják, hogy az erdélyiek nem olyanok, mint a moldovaiak és havasalföldiek hanem különbek. I. Rákóczi György figyelmeztette követét, hogyha Erdéllyel úgy akarnak bánni, mint a két vajdával, az ellen szólaljon fel. Egyik követ megjegyezte, hogy a vajdákkal a törökök úgy bánhatnak, ahogyan akarnak.² Az erdélyiek felfogásában állandóan benne élt, hogy sorsuk a két vajdaságénál különb, hogy a portához való viszonyuk kedvezőbb.

Erdélynek a portához való viszonyát a török történetírók is eléggé pontosan megjelölték. Ilyen kifejezések fordulnak elő náluk: Erdély a szultántól függetlenül választja meg királyát; mivel Erdély fejedelmeit a magas porta erősíti meg, ez okból adót fizet; Szulejman szultán az adót 10.000 aranyban szabta meg. A törökök

¹ U. o. 46., 53—57. l.

² Erd. Tört. Adatok II. 106., I. Rákóczi György és a porta 155., 472. l.

között az volt a felfogás, hogy Erdélyt a császár ajándékozta János Zsigmondnak, innét származott a függés.¹

Sajátos dolog, hogy a császári athnámékban a szultán címei között Erdély neve sohasem fordul elő. Volt történetíró, aki ezt Erdély függetlensége mellett bizonyítéknak hozta fel. Úgy kell lennie, hogy az Erdélynek szóló iratban Erdély megemlítését feleslegesnek tartották, mert az 1547-i békeszerződés okiratában, amelyet a császár Ferdinánd magyar királlyal kötött, a címek között Erdély is ott van. Más iratban is Erdélyt úgy vette, mint amely a hozzátartozás révén pártfogása alatt áll, éppen úgy, mint birodalma egyéb részei.²

Mindezek szerint nyilvánvaló, hogy Erdély kiváltságos helyzetnek örvendett. A szabad fejedelemsválasztás, a mérsékelt adó, a nagyobb külügyi szabadság, a fejedelemnek és Erdély követeinek megbecsülése mind erre vallanak. De ez ügyekben egyben függés is nyilatkozott. A vele való bánásmód a független államokkal való bánásmódtól mégis csak különbözött. Erdély helyzete akkor tűnik fel szépnek, megtisztelőnek, ha állapotát más török alá tartozó országok sorsával hasonlítjuk össze. A felhozottak alapján éppoly túlzásnak tűnik fel, ha Erdélyt függetlennek tartjuk, mintha benne szolgát látunk. Mit mondjunk a két vajdaságról, mit a hódolt-sághoz tartozó országokról, ha Erdélyt szolgának tartjuk? Függetlenségről sem lehet szó ott, ahol ennyi leköötöttség szerepelt.

Eredményképen úgy látjuk, hogy Mikó Imre gróf véleménye helyeslő bizonyítékokra talált. Ez esetben az ellentétes nézetek között az ő feltevése jótékony kivezető útnak bizonyul. Nincs itt szó megalkuvásról, hanem belátásról. Ha önérzetes, sok tekintetben indokolt büszkeségünkről, amellyel Erdélyt függetlennek szeretnők látni, engedünk, még mindig marad annyi szabadsága, amelynek látása gyönyörűséggel tölti el lelkünket s Erdély államalkotó erejének örök bizonyóságául szolgál. A lelkesítő példák akkor sem veszítenek varázsukból, ha azok fényes tükörlapján a történelmi kritika apróbb homályokat vesz észre. Erdély helyzetének megállapításánál is inkább ismerjük el, hogy nem mondhatjuk füg-

¹ Török Történetírók II. 401., III. 365., 384., 405. l.

² U. o. II. 397, 401. l.

getlennék, semhogy az ellenkezőjének igazsága egy-két ellenvetés után megdőljön.

Hogy függő helyzetében Erdély oly derekasan viselkedett, hogy magatartása miatt függetlenségének kérdése vita tárgyává lehetett, az a kis ország életrealitásának, az államfenntartó magyar elem faji kiválóságának legszebb elismerése.

Minden feltétel megvan arra, hogy Mikó Imre véleményét igazolva lássuk, hogy Erdélyben függő, de kiváltságos helyzetben levő országot ismerjünk fel. S ha e vélemény támogatásában jelen értekezés meggyőzőnek látszik, akkor feladatát megoldottnak tekinti.

Biró Vencel.

Szalárdi János és Siralmas Krónikája.

„A XVII. század magyarul író történetírói közt első helyen kell említenünk Szalárdi Jánost.“¹ Született 1601-ben,² Bihar megyében,³ valószínűleg Szalárdon, mert ifjú korában itt laktak szülei, akiknek látogatására egy alkalommal engedélyt kapott I. Rákóczi György fejedelemtől.⁴ Hogy mik voltak szülei, nem tudjuk, sejtethő azonban, hogy kézművesek. Írónk ugyanis Várad ostromának leírásában megemlékezik Szalárdi Ferenc nevű kovácsról.⁵ Lehetséges, hogy a testvéri szeretet adott helyet krónikájában az egyszerű mesterembernek. Szalárdi azonban több helyen mint „nemes“ van említve,⁶

¹ Angyal Dávid: Szalárdi János Siralmas Krónikája. Magyar Könyvtár, 68. Bev. 3. Beöthy—Badics: A magyar irodalom története. I. 394—5.

² Az 1601. születési évet a Sülyei Dániel-féle egykorú másolat címlapján találjuk. (Kemény József: Szalárdi János, a történész: Új M. Múz. 1855, I. 235.) Ezt olvashatjuk ki sírkövének szavaiból is. Sírköve u. i. az 1666-ban bekövetkezett halálakor 65 évesnek mondja Sz.-t. (U. o. 247.) Mivel azonban Szalárdi 1634-ben ifjúkorúnak nevezi magát és azt írja, hogy csak akkor kezdte bajszosodni (Krónika, IV. könyv, 244. Koncez József: Szalárdi J. kiadatlan levelei és a reá vonatkozó apró adatok: Irodalomt. K. IX. 337.), azért egyesek gyanúsnak találják az 1601. évet (Kemény: Új M. M. 1855, I. 235.). Mivel azonban más évet nem tudtak még eddig megállapítani, elfogadhatjuk születési évnek a fenti dátumot (Koncez József: Szalárdi J. kiadatlan levelei: Irod. K. 1899. 83—4.); Szalárdi adatát meg úgy értelmezhetjük, hogy későn kezdett férfias külsőt felvenni.

³ Kemény J.: Új M. M. 1855, I. 235. szerint az említett másolaton Szatmár megye olvasható. Az állítás hibás. Szatmár megyében ugyanis nem talállok Szalárdot, de a Bihar megyében, Nagyváradtól északra fekvő Szalárd teljesen beleillik a Szalárditól kijelölt (III. 119.) útirányba, melyen a szülői ház felé tartott. (Szalárd már a XIV. században vásárrairól híres város volt. Bunyitay: A váradi ps. t., II. 450.)

⁴ Krónika, III. 119. Kemény J., Új M. M. 1855. I. 236.

⁵ Krónika, VII. 539.

⁶ Koncez J.: Irod. K. 1899. 85, Benkó: Transsilv. „Joannes

amiből következtethetjük, hogy szolgálatai fejében később nemesi rangot kapott az erdélyi fejedelmektől.¹

Gyermekéveiről semmit sem tudunk. Hogy alapvető ismereteit hol, melyik iskolában szerezte meg, arról adatok nem szólnak. I. Rákóczi György egyik adománylevele értesít arról, hogy utolsó iskoláit, felsőbb tanulmányait külföldön végezte, mint tudományokért lelkesedő ifjú a legnagyobb kitüntetéssel.² Melyik külföldi egyetemet járta Szalárdi, még eldöntésre vár. Találkozott ugyan, aki abból az adatból, hogy valami Szalárdi 1635-ben megfordult a „laidai“ (leydeni) akadémián és oda Haller Gábor nevű deáknak I. Rákóczi Györgytől 180 aranyat vitt, azt következtette, hogy ez a közvetítő írónk volt, aki bizonyára itt is tanult,³ e föltevés azonban a leydeni egyetem anyakönyvének megvizsgálása után tévedésnek bizonyult, mivel abba Szalárdi Mihály van beírva.⁴

Nem tudjuk azt sem, hány évet töltött künn és mikor tért haza. 1634-ben I. Rákóczi György már beviszi udvarába Gyulafehérvárra, s ott, mint a levéltár őre, „conservatora, a leveleket disponálja“⁵ s egyben — talán csak 1636-tól kezdve — mint helyettes titkár, vicesecretarius, is működik.⁶

Ez az állás elég biztosítékot nyújthatott neki arra, hogy megházasodhassék, mert ekkoriban vehette el Békés Zsuzsannát, aki az öröm és szomorúság napjaiban válto-

Szalárdi.“ II. 410—11. Rummy Károly: Töredék Benkő József az Erdély történelmének íróinak magyar nyelven található kézírásairól írt értekezésekről. Tud. Gyűjt. 1824, IX. 78. Brúz Lajos: Benkő J. tudósítása az Erdély történelmének íróinak magyar nyelven található kézírásairól. Új M. M. 1853, I. 229—30. „vir generis nobilitate illustris, non ultimae laudis.“

¹ Az Országos Levéltár egy adata is amellett szól, hogy Szalárdi nem armalis, hanem donatarius nemes, amennyiben magszakadás útján megüresedett birtokot kapott.

² Kemény J. Új M. M. 1855, I. 237—8. „Johannes Szalárdi ex communi nostra patria Hung. oriundus, amore litterarum ductus exteris oras academiasque laudabili insignique cum effectu adivit.“

³ U. o. 235.

⁴ Konez J. Irod. K. 1899. 83—4.

⁵ Krónika, IV. 244. Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete, különös tekintettel tört. irodalmára. Budapesti Szemle, IV. 421—2, Kemény J. Új M. M. 1855, I. 239—40. Beka Antal: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott. Tört. Tár, 1895, 427, Lindner Gusztáv: Kolos városa levéltárából: Tört. Tár, 1895, 494.

⁶ Krónika, III. 119. Rummy K.: Tud. Gyűjt. 1824, IX. 78. Kemény: Új M. M. 1855. 235, 236, 239.

zatlan szeretettel kitartott mellette. Boldog családi életet éltek: a szeretet és a megértés volt boldogságuk alapja. Ebben a szellemben nevelték föl egyetlen gyermeküket, akinek azonban a nevét sem tudjuk.¹

A családi gondok nem zavarták hivatalos teendőiben. Hivatalában lelkiismeretesen járt el. Napestig a levéltárban lakott és sokszor ott is étkezett. A titkos írások végzésében és a levelek disponálásában való buzgalma² nem engedett neki időt a szórakozásra.

Szorgalma és kitartása meghozta jutalmát: 1646 jan. 6-án a fejedelem³ titkárává nevezte ki. Kiváló lelki tulajdonokkal, szép ismeretekkel kellett rendelkeznie; szolgálati hűségével is kiválhatott, mert 1646 aug. 18-án a fejedelem ezekért a tulajdonságaiért⁴ birtokkal ajándékozta meg. Az adomány két megyében volt. Fehérmegyei magyarigeni⁵ birtoka előzőleg a fejedelem részbirtokát tette, biharmegyei birtokát, Szakát pedig a belényesi járásban 1919 magyar forint és 5 dénár értékben kapta.⁶

II. Rákóczi György trónralépte nem jelentett változást életében. Ott látjuk oldala mellett s neki is „biztos embere.”⁷ Rövidesen a váradi káptalanban találjuk, hol az „igazi originál”-ból másoltat („irattam”) és a másolatokat saját kezeírásával hitelesíti.⁸ Főképp az adománylevelek körül foglalatосkodott.⁹

¹ Konecz: Irod. K. 1899. 211, 217, 219—21. Kemény: Új M. M. 1855. I. 238.

² Krónika, IV. 244.

³ ...moxque in patriam reversus semet variis sibi concreditus negotiis et officiis nobis et regno nostro Transsilvaniae constanter exhibitis adeo meritum reddidit, ut eundem ad latus nostrum a secretis applicare haud dubitaverimus. Kemény Új M. M. 1855. 237—38. Jóllehet az adománylevél szerint 1646-ban titkár lett, még 1647-ben is előfordul mint „altitoknok”, „vicesecretarius”. („anno 1647. fuit Georgii Rákóczi principis vicesecretarius.”) Benkó: Transsilv. II. 600. Kemény: Új M. M. 1855. I. 239.

⁴ U. o. „egregiis animi dotibus, litterarum scientiis fidelibusque servitiis”.

⁵ Alsó-Fehér vm., ma részben lakott várral. Könyöki-Nagy, 279.

⁶ Kemény: Új M. M. 1855. I. 239. Szaka Váradi Kovács Jánosról szállt az erdélyi fiscusra.

⁷ Rummy: Mon. Hung. 1815, I. XVIII. „Előbeszéde” a kiadónak.

⁸ Deák Farkas: Barsay levelezése idősb Csáky Istvánal. Száz. 1873, 425. Pintér II. 186.

⁹ Krónika, I. 30. Kemény: Új M. M. 1855, I. 236.

Mivel hivataloskodása nem igen nyújtott alkalmat, hogy falusi jószágain időzhessék, Váradon házat vett.¹

Hivatalának természetéből folyt azonban, hogy Váradon sem tartózkodhatott állandóan. Mint a fejedelem titkára és levéltárosa, kíséri urát a hadba is. Így volt ez már kezdettől fogva. 1636-ban a jenői táborból megy Nagyváradra, hogy elhozza a békekötéshez szükséges diplomákat és leveleket a váradi káptalanból.² Mivel a vidéken ismeretlen volt, a fejedelem a kor szokása szerint utat ismerő katonákat rendelt melléje kalauzokul. Az utat azonban az árvíz-elöntötte vidéken mégis eltévesztették.³ 1644-ben Fogaras várában fordult meg.⁴ Az általa aláírt levelek kelte tanuskodik arról, hogy többször volt Munkács várában. Így 1645 április 10-én itt ír alá egy kenézlevelet, 1646 aug. 5-én egy szabadoslevelet.⁵ Megfordult, bár csak rövid időre, Szamosújvárott is, midőn 1659-ben a tatároktól feldúlt gyulafehérvári káptalan levéltárának töredékét odavitték.⁶

A levéltárak gondozásában és titkári teendőinek végzésében mindig nagy örömét találta és lelkiismeretesen végzett munkájával megbecsülést szerzett magának. Úgy szolgált urának — mondja egyik levelében —, hogy soha „egyszernél többször még hazudtomat sem mondta“.⁷ Mindamellet ellenségeinek áskálódását nem kerülhette el; panaszkodik is, hogy „az inimicus informator miatt csaknem akasztófával fenyegettetett“. Kétségkívül, kellett valami hibát elkövetnie, mert mikor később elszegényedve donatióért esedezik, azt írja neki a fejedelem: „Ne hagyjon ezért hűséged minket ezután alkalmatlanul búsíttatni“.⁸ A külön fejedelmi adományra rászorult volna, mert fizetése nem volt valami sok. Mindig csak „kicsin“⁹ fizetésre hivatkozik. Úgy lát-

¹ Konez: Irod. K. 1899, 85. Ráth Károly: bolgárfalvai Sebesi Ferenc budai követsége 1655-ben. II. Rákóczi György alatt. Ráth—Rómer: Győri tört. és rég. füz., I. 193—4, 199, 204.

² Kemény: Új M. M. 1855, I. 236.

³ Krónika, III. 128.

⁴ Kemény János és Bornemisza Pál levelezése az 1644-i hadjárat idejéből. Tört. Tár. 1880, 15—7.

⁵ Lehoczky Tivadar: Adalékok az oláh vajdák, oláh és orosz kenézek vagy soltészok és szabadosok intézményéhez hazánkban. Tört. Tár. 1894, 68, 76.

⁶ Kemény: Új M. M. 1855, I. 239—40. Konez: Irod. K. 1899, 94.

⁷ Konez: Irod. K. 1899, 337.

⁸ U. o.

⁹ Konez: Irod. K. 1899, 95.

szik, a jó mód is elhagyta. Bizonyára valami családi szerencsétlenség jött közbe, hogy az egykori adományok kevésnek bizonyultak. Hiszen pályája elején jól álltak ügyei és tudott gyűjteni is valamit; legalább 1646-ban hitelezője volt valami Uzoni nevű hivatalnoknak 243 forint erejéig és ezen összeget a fejedelemnek a brassói bíróhoz intézett rendelete alapján Uzoni örökösénél kellett lefoglalnia.¹

A szerencsétlenség azonban ritkán jár egyedül. Ezt Szalárdinak is tapasztalnia kellett. Urának, II. Rákóczi Györgynek, szomorú kimenetelű hadjárata reá is végzetessé vált. 1659-ben Váradon keserű napokra virradt. Ő maga írja, hogy Gyulai Ferenc, a Rhédei-párti váradi kapitány, mivel a trónját ismét elfoglaló, detronizált Rákóczinak a hűségesküt letenni vonakodott, többed-magával letartóztatta és „az ártatlan személyek“ három hónapig voltak fogva.² A kapitány azért is volt olyan kegyetlen Szalárdival szemben, mert rája hárult a Rákóczi fejedelem ellen „az ország neve alatt“ kiadott röpírat szerzőségének gyanuja.³

Mikor pedig 1660-ban a török ostrom alá vette Váradot, magáról megfélekedve, mint „a káptalan és a város igazgatói között principális, vagy praeses“,⁴ csak hazájára gondol s hazáját Váradon védi. A kapitány őt bizza meg a hadi nép mustrálásával. Ő mondja egyszerűsmind a lelkesítő beszédet is hozzájuk.⁵ Elsőnek maga esküszik be és a várbelieket éjjel-nappal esküdteti néhány napon át.⁶ Boldvai Mártonnal együtt tagja a nyolc személyből álló vezérkarnak, melyet az őrség a védelmet vezető Balog alkapitány mellé rendelt.⁷ A védők felosztották egymásközt a bástya védelmét: reá a Veres-bástya jutott.⁸ Az obsidio alatt „nyavalyás

¹ Mika Sándor: I. Rákóczi György levelezései a brassói bíróval és tanáccsal. Tört. Tár. 1893, 513—4.

² Krónika, VII. 482, 483. Szilágyi: Erdélyország története, tekintettel művelődésére. II. 268. Szilágyi: A magyar nemzet története (Acsády) VII. 58.

³ Krónika, VII. 483—4.

⁴ Krónika, VII. 538. Szalárdi a hiteles hely jegyzője. Szilágyi: A magyar nemzet története, VII. 100.

⁵ Krónika, VII. 540, 540—2.

⁶ Koncez: Irod. K. 224.

⁷ Szilágyi: A magyar nemzet története VII. 100. Rónai Horváth J.: II. 204.

⁸ Krónika VII. 565.

lábaival“ sem gondolt, hanem igyekezett benntartani a népet a várban. Nagyvárad kapitulációs pontjainak szerkesztésében szintén részt vett.¹ És mielőtt maga elhagyta volna a várat, tehetsége szerint hozzájárult a kivetett sarchoz. „Én is — írja levelében — jószágocskám kvalitása szerint értékecskémnek jórészét — vármegegyénkkel együtt — kiadtam.“ Valószínű, hogy őt bízták meg a sarc összegyűjtésével, mert ő adta át a hozzá „beszolgáltatott“ 26.434 forintot.²

A menekülőkkel együtt Debrecenbe mehetett és valószínű, hogy itt tartózkodott, míg Rákóczi halálával és Várad elesével megszűnt hivatalai helyébe mást nem kapott. Lehetséges, hogy ő volt a vezetője annak a követségnek, amelyet a Debrecenbe menekült váradiak a palatinushoz küldtek Tokajba. Ez a követség, mely a vármegegyéknek és Erdélynek tudtára adta Várad elesését, egy levélben kérelmet nyújtott át, hogy „számkivetett, siralmas állapotjukban atyafiúi szeretettel látni ne neheztelnek őket.“³

Egész életében a munkának embere, nem tudott meglenni nélküle a szomorú napokban sem. Bizonyára ebben az időben fogamzott meg lelkében a Krónika megírásának eszméje. Eddig nem is lett volna oka, miért írjon „siralmas krónikát“. A közelmúlt események hatása alatt elmegy képzeletben Mohács mezejére, végigkíséri a török lábnyomokon a „siralmas pusztulást“ és szinte keresi, hol írhat valami megrázkódtató eseményt. A kor érzés- és gondolatvilágának gyermekeként gyakran megszólaltatja Jeremiás prófétát s egybeveti az Isten választott népének és a sujtott magyarnak közös sorsát.

De bármennyire kesereg, nyugodtan is tud beszélni az országos dolgokról és a Rákócziak és a főurak családi életéről, kedvteléseikről és ha néha-néha erőt vesz rajta a fájdalom, megnyugszik abban, hogy minden Isten böl-

¹ Hadtört. Közl. 1892, 392—4. A pontok kivonatosan Krónikájában is olvashatók. Nagyvárad elfoglalásának és visszavételének történetét l. u. o. 469—92. Rónai Horváth Jenő, Nagyvárad visszavívásának kétszázados emlékűnnepére. A kapituláció pontjai rendesen azonosak mindenütt. V. ö. Kárffy Ödön: Székesfehérvár kapitulációja, Hadtört. K. 1910, 499—500.

² Koncz: Irod. K. 224. Szilágyi: A magyar nemzet története, VII. 100.

³ Krónika, VII. 582—3.

cseségéből és akaratából van. Krónikáját s leveleit mély vallásos érzés lengi át, melynek fő jellemvonása az Isten akaratán való megnyugvás. Mély és benső vallásossága különbözik ugyan a század dogmatizáló szellemétől,¹ melynek fő zászlóvivői a protestáns papok voltak, mégis akadtak, kik munkája után papnak tartották, még pedig pataki református predikátornak.² Papi voltának bizonyosságát látták vallásos lelkesedésén kívül a Krónika nyolc könyvéhez csatolt két predikációban is.³ A szorgosabb vizsgálat azonban eloszlatta e balvéleményt. Kiderült, hogy volt ugyan Szalárdi nevű pataki pap, csak-hogy Miklós nevű.⁴

Krónikájával hamarosan elkészülvén, 1664-ben már csak simítgatásokat végez rajta.⁵ Akkor már Debrecen is elhagyta; 1664 július 9 óta Kolozsvárott keltezi leveleit. A következő év szeptemberében meg Apafi fejedelemtől kapott hivatala teljesen Kolozsvárhoz köti.⁶ Az 1665 szept. 10-i rendelet értelmében ugyanis katonai adószedő lett. Ezen hivatalánál fogva a partiális perceptoroktól fölveszi „a praesidiumok számára kivetett 5 forintos adót, a verestoronyi harmincadot, a Szamosútváron túl lehető mindennemű proventusokat s az ország adóját“ és ezt „a somlyai és sebesvári praesidiumok számára erogálja“.⁷ Leveleiben utal is ezen hivatalára, midőn azt mondja, hogy ő adja ki a katonáknak Erdély Magyarország felé eső két végvárában a fizetést „az ország adójából“.⁸

A következő évben új hivatalt bízott rá a február 26-án tartott országgyűlés, őt rendelve a „Partiumban és a hódoltatás alatt levő három (Kolos-, Doboka-, Belső-Szolnok-) vármegyében minden rendbéli pénzbeli adónak és egyéb jövedelmeknek generális perceptorául.“⁹

¹ Szilágyi S.: Erdély irodalomtörténete, különös tekintettel történeti irodalmára Budapesti Szemle, 1858. 421—2.

² Romy: Mon. Hung. 1815, I. XVIII.

³ Romy K.: Tud. Gyűjt. 1824, IX. 77.

⁴ G. Kemény József: Új M. M. 1855, I. 234.

⁵ Koncez: Irod. K. 1899, 84—90, 93.

⁶ Kemény J.: Új M. M. 1855, I. 242—4, 246.

⁷ Erd. Orszgy. Eml. XIV. k. 140. l. IV. Art. Ugyanezt l. Kemény: Új M. M. 1855, I. 244—5. Szilágyi: Budapesti Szemle, 1858. IV. 421—2.

⁸ Kemény: Új M. M. 1855, I. 240—3.

⁹ Erd. Orszgy. Eml. XIV. k. 191. l. XIX. Art. Benkő: Transsilv. 411. Romy: Tud. Gyűjt. 1824. IX. 78.

Ez már nagy teher volt a „megnyomorodott“ Szalárdinak és sok nyugtalanságot, bosszúságot okozott neki, amint leveleiben panaszolja.¹

Új hivatalaiban nem találta fel magát olyan jól, mint az előzőkben. Igaz, hogy 1664-ben még mindig őre volt a gyulafehérvári levéltárnak² és ebben az időben még a kolozsmonostori levéltárnak is,³ de már egyre fogyott ereje és kedve, az újabb hivatalok meg nem igen engedtek neki időt arra, hogy levéltári kedvteléseinek élhessen.

Az élet gondjai is nagyon elővették. Szomorú és sanyarú sors várt reá. Bármennyire küzdött, vitézkedett a váradi ostrom idején, a nyomort el nem kerülhette. Váraddal elvesztette földjeit és házát, „a káptalan- és fizetőmesterség pedig alacsony hivatalocska“, mely után búza, bor (conventio) és 100 forint pénzfizetése van, de időközben ezt is leszállították.⁴ Ezért kénytelen búzabeli segítségért, borsóért, kölesért és sajtért könyörögni⁵ a jó embereknél, de meg azért is, hogy „salariumocskáját“ sem szolgáltatják ki rendesen. Leveleit állandóan telesírja panasszal és egyedül az Úristen végzésében talál megnyugvást.

Legtöbbször Telekihez ír — a Szalárdi irányában jólelkű és tehetős főúrhoz, I. Apafi Mihály miniszteréhez, követéhez —, hogy segítsen rajta valamit. Erősen ígéri: mind a hárman igyekszünk megszolgálni jóságát.⁶ Nyomorúságát és aggodalmát csak nagyobbította az a tudat, hogy szeretett feleségének és gyermekének nem tudja megadni a szükségeset sem és nyugtalanította az a gondolat, hogy mi lesz velük, ha ő meg talál halni. „Nekem, Uram — írja Telekihez —, egy talpalattnyi földem, residentiám a hazában nem lévén, halomásom történnén, szegény feleségemnek, neveletlen gyermekemnek idegenek falai alatt való maradása gyakori szomorúságot indít elmémben.“⁷ Írogat tehát folyton, hol ennek, hol annak, hogy a fejedelemnél valami donatiót eszközöl-

¹ Kemény: Új M. M. 1855, I. 245—6.

² U. o. 240.

³ Koncz: Irod. K. 1899. 342.

⁴ U. o. 217, 220, 223—4, 342.

⁵ U. o. 94—5.

⁶ U. o. 211, 217, 219. Szilágyi: A magyar nemzete tört. VII. 340. 342. Teleki később 1678-ban az erdélyi és bujdosó sereg vezére lett.

⁷ Koncz: Irod. K. 1899. 219—21.

jének ki. Szorult helyzetében még azon is kapna, ha „a török császár (rég elvesztett, török területté vált) jószágainak bírásához bocsátaná“, melyekből örömet adna tizedet a török vitézeknek.¹

Szomorú szívvel kell látnia, hogy amit gyermek-sége óta keresett, mind elvesztette. Arra azonban büszke — a kolozsvári tanácshoz írt levelében —, hogy ifjúságától fogva a „hazával együtt s kegyelmetek közönséges szolgálatában“ töltötte idejét „a haza szolgálatja és becsületi oltalmazása mellett“. Ismételten hangsúlyozza: „Mindenemet elvesztettem a haza szolgálatjában.“ Ugyanis mindenét Váradon hagyta — „rossz példát adni nem akarván“ —, csak a rajtavalóval menekült és most számkivetésben nyomorog. Annyi hűséges szolgálat után úgy kell írnia, hogy „a magam tengetésemre adták a fizetómesterségi kis beneficiumot s a konventbeli hivatalkát saláriumocskával“ és azt kell tapasztalnia, hogy „a fizetómesterség nem tartatik elébbvalónak a viceporkolábságnál“. Ahhoz sincs módja, hogy valami kis szolgát tarthasson.² Új állásáról azt írja Telekihez: „Savanyúsággal kezde, Uram, folyni a fizetómesterség hivatalja.“³ 1665-ben szintén mint „szegény nyomorodott szolga“ beszél magáról és donációt kér, hogy „életének hátralevő csekély részecskéjét tengethesse“.⁴

Az anyagiakban való szükséghez nemsokára hozzájárultak a testi bajok. 1666 március 29-én már „nyavalyás és curatio alatt való lét“-ről panaszkodik.⁵ Ugyanezen év jún. 15-én meg azt írja Telekinek, hogy „egész téltől fogva mind betegesül“ van.⁶

Amint Szalárdi egész élete folyásában sok homályos, sőt ismeretlen szakasz van, éppúgy ismeretlen halálának ideje is. 1666 júl. 23-áról még van egy levele. Ekkor tehát még élnie kellett, mert a levél hitelességéhez nem fér szó. Mivel azonban ugyanezen év szept. 27-én már mást választanak helyébe „kolozsvári fizetómesternek és adóbevevőnek“, valamint a kolozsmonostori káptalan

¹ U. o. 222, 225.

² U. o. 219—21, 339. Tört. Tár. 1880. 414. (Kolozsvár város levéltárából Szalárdi életéhez.)

³ Konez: Irod. K. 1899. 335.

⁴ U. o. 225—6, 341. Tört. Tár. 1880. 414.

⁵ Konez: Irod. K. 339.

⁶ Szilágyi Sándor: Szalárdi J. S. Krónikájának történetéhez, Figyelő, VIII. 260.

levéltára örének és mivel ekkor már „néhai“ gyanánt szerepel, halálának napja e két dátum közé teendő.¹

Szalárdi 1665 óta — hivatalánál fogva — állandóan Kolozsvárott lakott, a halál mégsem itt szakított véget életének. Kolozsvárról ugyanis Fogarasba vitette magát s itt érte utól a halál. Itt piheneti tehát hányatott, küzdelmes élete fáradalmait, amiről sírverse értesít bennünket:²

Hacce Szalardius est tumulatus in arboris umbra.
Natus in Ungaria, ossa tenet Fogaras.
Sexuaginta et sextus sexcentisimus annus
Claudia³ dum absens fecerat iter in hac
Urbe senex rapuit mors invida non sine morbo,
Quem tumulo pressum hicce iacere vides.
Vir pius atque sollers doctus secreta tueri,
Scripsit et Historias Hungara lingua suas
Sexies ipse decem vixit iam quinque per acros
Nunc quies ipsi data. Laus moritura non est.

* * *

„Szalárdi érdeme, hogy ő adta az első magyarnyelvű történeti munkát, mely egy nagy korszakot eredeti kútfők alapján összefüggően és nagy önállósággal tárgyal.“⁴ A Krónika a mohácsi vést megelőző és követő eseményekkel kezdődik és 1662-ig nyúlik be Erdély történetébe. János királytól I. Rákóczi Györgyig rövid, azután terjedelmes; sőt aprólékosságra is kiterjeszkedő, mert csak utána következik a siralmas kor, a Krónika igazi tárgya. Bethlen Gábornak, főképp I. Rákóczi Györgynek és fiának uralkodása teszi a mű főtárgyát. Ezekre nézve elsőrangú kútforrás.⁵

A Krónika Erdélynek azt a korszakát öleli fel, mikor határain kívül és belül majdnem állandó csatazaj és fegyverzörej hallatszott. Természetes tehát, hogy a Krónika legnagyobb részét hadtörténelmi események

¹ Kemény J.: Új M. M. 1855, I. 247. Konez: Irod. K. 1899. 84, 342.

² Kemény: Új M. M. 1855, I. 247. (Sírverséről 1834-ben készült másolat után.) Konez: Irod. K. 1899. 84.

³ Claudiopoli.

⁴ Pintér: Irodalomt. II. 344.

⁵ Szilágyi: Budapesti Szemle, 1858. 421—2. V. ö. Pintér, II. 344, 353.

töltik ki. Mindamellett számos adatot találunk a művelődés egyéb ágait illetően.

A tulajdonképeni Krónika csak 8 könyvből áll, amiért többen „*octolibros luctuosorum Hungaricorum Chronicorum*“¹ ot említenek. A kilencedik könyv két prédikációt tartalmaz, melyeknek ugyan Medgyesi Pál a szerzője,² de mottójukkal és tartalmukkal mindkettő beleillik a Siralmas Krónika érzés- és gondolatvilágába, amennyiben Izrael és Erdély között vont párhuzam tölti ki mindkét beszédet. A Krónika megírásának valószínű éve 1662, mert a kézirat után készült kiadásnak a tábláján ez az év van. De 1664-ben meg kellett lennie, mert ekkor már oly célzattal kéri a szerző Telekitől Bethlen végrendeletét, hogy Krónikájának hiányait pótolhassa és javíthassa.³

Érdekes kérdés az, hogy Szalárdi csak a maga, barátai, pártfogói számára írta-e művét, vagy szélesebb körnek szánta-e? Ha Szalárdinak a mű kiadása érdekében kifejtett buzgóságát, törekvését figyelembe vesszük, az utóbbi vélemény felé kell hajlanunk. Hiszen saját szavai szerint a „*posteritas számára*“ írta okulásképen, „*a posteritasnak közönséges javára*“, s ezt a célt csak a kiadott munka érheti el.⁴

Levelei — főképp Telekihez — szépen megvilágítják e nemes szándékát. „*Együgyű elmékedéseit a szegény haza megmaradására és a nemzet javára*“ igen akarja.⁵ Érdekes a megokolása: „*Ha egy rossz, dög lóért, török paripáért 5—600 tallért adni gyakorta semminek tartván, ilyen emlékezetben maradandó, hasznos, jó dologra (Krónikájára céloz) 6—700 tallért expediálni*“ ki állíthatja károsnak?⁶ Sokat járt-kelt majd I. Apafi Mihálynál, majd a fejedelem legbefolyásosabb emberénél, Teleki

¹ Benkő: *Transsilv.* II. 411. Romy K.: *Mon. Hung.* I. XVIII. Romy: *Tud. Gyűjt.* IX. 77—8.

² Életét l. Benkő: *Transsilvania*, II. 401. Belga és angol egyetemeken tanult, Lorántffy Zsuzsanna udvari papja. Híresek voltak moralizáló és halotti beszédei, amelyekben az e korban kedvelt Jeremiás panaszai szerepeltek illusztrálás végett. Szilágyi S.: *Budapesti Szemle*, 1858. IV. 22, 23, 25, 36.

³ Koncz: *Irodalomt.* K. 1899. 83—90, 93. V. ö. *Angyal* 3, *Beöthy—Badics*: I. 394, *Pintér*: II. 344.

⁴ *Krónika* I. 11, V. 292. Koncz: *Irodalomt.* K. 1899. 89, Romy: *Tud. Gyűjt.* 1824. IX. 78—9.

⁵ Koncz: *Irodalomt.* K. 1899. IX. 214.

⁶ U. o. 90.

Mihálynál, a kiadás érdekében, munkája mégis csak majdnem 200 év múlva, 1853-ban látott napvilágot.¹ Bár a kéziratot odaadta egyeseknek elolvasni,² terjedni nem terjedt. 1824-ből fennmaradt adat szerint „históriáját csak néhány esztendőtlől fogva kezdték olvasni“.³

A mellőzésnek több oka volt. Kényes volt maga a tárgy, mely saját napjai történetét ölelte fel; Bethlen János, a Commentár szerzője is sok akadályt gördített eléje, ámbar Szalárdinak szándéka sem volt versenyezni Bethlen művével. Mind a császár, mind a porta „offendálódva“ nézte az író személyét, kinek tendenciájától és hitétől egyaránt félttek, bármennyire meg akarja magát nyugtatni Szalárdi: „nem lehet semmi offenziója sem a római császárnak, sem a hatalmas török nemzetnek“, mert — szerinte — eléggé igyekezett az okot eltávoztatni.⁴

Nem kis hiba volt Szalárdi hazafiaskodása „hazájához való szereteti“ és a fejedelmi udvarhoz való hűsége sem! Maga nyíltan bevallja, hogy „ottkin Magyarországon találhatott volna Krónikája kiadásához patrónust“ Rhédei Ferenc mellé, de a kiadás dicsőségét csak Apafi fejedelemnek akarja fenntartani. „Azon munka — írja másutt — napfényben volna“, ha más patrónushoz való „confugialás alkalmát el nem mulasztja“.⁵ Szepesben ugyanis biztosan megjelent volna, hiszen Rhédei Ferenc és Thökölyi nagylelkű támogatói. Rhédei a papirra már megalkudott,⁶ de Szalárdi csak a fejedelem által akarja kinyomtatni, mert a fejedelemre és az országra nézve „dicséretbe maradandó örökös, jó emlékezetet és szép hasznot“ vár munkájától. Mindig csak azon volt, hogy „a fejedelem s az ország statusi őnagyságok neve alatt“ bocsáthassa ki munkáját,⁷ mert „őnagyságok dicséretes hírt hagyhatnának méltóságos nevüknek s szegény hazára s jövőendő posteritásokra nézve nem haszontalan dolgot vitetnének végbe“.⁸ Egyik levelében azonban már

¹ U. o. 83, 88—90.

² Szilágyi: Figyelő, VIII. 262.

³ Romy: Tud. Gyűjt. 1824. IX. 77.

⁴ Szilágyi: Figyelő, VIII. 259, 262. V. ö. Szilágyi: Budapesti Szemle, 1858. III. 176. IV. 36, 46. V. 32, 34, a napi események följegyzéseiről.

⁵ Koncz: Irodalomt. K. 1899. IX. 220, 239.

⁶ Szilágyi: Figyelő, VIII. 262.

⁷ Koncz: Irodalomt. K. 1899. 88—90.

⁸ Szilágyi: Figyelő, VIII. 261.

felhagy a dicsőséggel és kategorikus feleletet kér Telekitől, mert máskép „másuva kell véle fognia“.¹

Ezen elhatározás megvalósításában akadályozta meg a halál. Pedig már minden költségvetést részletesen kidolgozott, bár ezen munkálatai alatt is leginkább a fejedelmi kiadásra gondolt. Így Telekihez intézett levelében a papiros beszerzésének módjáról értekezik. A kinyomatás felől pedig Szenczivel óhajt tanácskozni.² Rhédei ugyan ígért neki 200 tallért (= 400 frt),³ vagy papírt, de ő inkább kapott azon az alkalmon, hogy egy úr „Szarka“ nevű lovát neki ígérte, amelynek árából (100 tallér) bőségesen kikerült volna a papír ára.⁴ Mivel azonban mind a nagylelkű adakozó, mind Szalárdi meghalt, abbanmaradt a kiadás, mikor Szalárdi már megállapodott, hogy a gyulafehérvári typographiát fogja igénybevenni a maga correctorsága alatt.⁵

A kivitel módozatai a következők lettek volna. Szalárdi 800 példányban akarta kinyomatni a művet, amihez 200 kötés papiros kellett volna. Egy kötésből 4 példány került volna ki, melyeknek darabját kötetlenül 1 tallérban alkudta ki Rhédei Thökölyi által. Ilyenformán egy példányon 3 tallér lenne a nyereség. Mivel azonban a typographusnak 300 frt-ot kellett volna fizetni („ami azonban búzával is megváltható“), az összes kiadás 700 frt, míg a bevétel 800 frt lett volna.⁶ Hiába hangsúlyozta Szalárdi a 100 frt tiszta hasznot — a dicsőség mellett —, a fejedelmi udvar lemondott az egyikről is, és a másiktól is.

Halála után kézírata a fehérvári kollégium bibliothekájába került, hogy ott várjon addig, míg — Boldvai szerint — „Isten mutatna olyan patrónust, kinek munkája által terjedhetne világra“.⁷ Szegény Szalárdi! Mintha sejtette volna, mi vár Krónikájára, midőn Szamosközi István iratainak sorsát említve, fölkiált: „Oh boldog Isten, szomorú említeni! A mi nemzetünkben hidegséggel voltak az ilyen közönséges jóra való gond-

¹ U. o. 262.

² Koncz: Irodalomt. K. 1899. 88—9.

³ Szilágyi: Figyelő, VIII. 260.

⁴ Kemény J.: Új M. M. 1855. 247—50. Koncz: Irod. K. 1899.

343—4.

⁵ Szilágyi: Figyelő, VIII. 260.

⁶ U. o. 259—62.

⁷ Koncz: Irod. K. 1899. IX. 344.

viselésben!¹ Ahelyett, hogy kinyomatták volna, a gyulafehérvári káptalan könyvtárába került, ámbár Bocskay 2000 frt-ot hagyott végrendeletében kinyomatására, de ezt a „megbizottak“ elköltötték,² vagy Szalárdi szerint, más szükségesre fordították.³

A mű értéke mellett talán Szalárdinak ez az elkeseredett fölkiáltása ösztönözte Boldai Mihályt,⁴ hogy Széki Teleki Mihálynál sürgesse a munka megjelentetését, mert „megígérte⁵ jóakarátját szegény Szalárdi János uram munkájának kinyomatására való promótor szerzésében: tehát ily hasznos dologban ne difficultálja annyi fáradságát és munkáját“.⁶ Ez 1670-ben történt, amikor Boldai kérte Telekit, hogy a kéziratot az enyedi kollégium könyvtárába vitesse.

Azután jóideig feledés borította Szalárdit Krónikájával együtt. Kézírása — mely a följegyzés szerint 19-árkusból állt — sokáig lappangott.⁷ Csak 1855-ben jelentkezik G. Kemény József, hogy Szalárdi „eredeti példányát könyvtárában bírja“.⁸ Valószínű ez szolgált alapul az 1853-i kiadásnak, melyben azonban nincs megnevezve, vajjon az eredeti, vagy másolat után készült-e. Hogyan és mikor került Kemény Józsefhez, arról nem számolt be. Egy „régí másolata“ Kaprinai István kéziratai között (XXXV. és XXXVI. k.) van a budapesti egyetemi könyvtárban. „Egykorú másolata“ meg Sülyei Dániel ügyvéd gyűjteményében a nagyenyedi könyvtárban.⁹

Szalárdiról Bod, Horányi, Katona, Aranka, Wallaszky meg sem emlékezett, jóllehet Benkő József már 1778-ban megírta életét és ismertette Krónikáját.¹⁰ Romy K. azonban tudomást vesz róla, egyben a leendő

¹ Krónika I. 23.

² Bagyary: A magyar művelődés a XVI—XVII. században, 13.

³ Krónika I. 23.

⁴ Krónika, VII. 497—8, 524. Helyesebben Boldvai M.: II. Rákóczi Györgynek a török udvarnál levő követe, Bihar megyének egyik vicispánja, I. Apafi M. alatt (1664) székelyhídi kapitány. Kemény: Új M. M. 1855. 248—9. jegyz.

⁵ Konez: Irod. K. 1899. 339.

⁶ Kemény: Új M. M. 1855. 247—550. Irod. K. 1899, IX, 343—4.

⁷ Romy: Tud. Gyűjt. 1824. IX. 79.

⁸ Kemény: Új M. M. 1855. 234.

⁹ U. o.

¹⁰ Kemény J.: Új M. M. 1855. 233. Benkő: Transsilv. II. 410, 600. l.

nyomatásról is értekeznek.¹ Brúz Károly² meg újra kiadja a Tudományos Gyűjtemény közlését.

A nagyértékű munka kiadására vonatkozó ígéretekben nem volt hiány. Kulcsár István³ és Rummy Károly⁴ is foglalkoztak a tervvel, 1837-ben Gr. Kemény József⁵ is sajtó alá akarta rendezni,⁶ míg végre az 1852-ben megindult Újabb Nemzeti Könyvtárban Kemény Zsigmond szerkesztésében, — akit leginkább a kor szellemét tükröző részek érdekeltek⁷ — 1853-ban megjelent minden bevezetés nélkül, a következő címmel: „Siralmas Magyar Krónikának kilenc könyvei, melyeket a következő postéritásnak megintetésekre és oktatásokra tulajdon nyelvünkön egybeszedegtetett és megírt Szalárdi János 1662. esztendőben.“

Jegyzetes kiadását Ráth Mór tervezte 1874-ben,⁸ amivel nagy szolgálatot tett volna a tudománynak. Így azonban első szemelvényes kiadása a Magyar Könyvtárban jelent meg 1899-ben Angyal Dávidtól.

* * *

Honnan merítette Szalárdi a Krónika adatait és miként dolgozta föl azokat?

Minden történelmi munkának az dönti el az értékét, hogy a benne lévő híradások miféle forrásokból csörgedeztek. Szalárdi csak általánosságban hivatkozik forrásaira, mint pl. Telekihez írt levelében: „Annyi sokfelől egybeszedegtetett, mind az Istennek könyvéből és bizonyos historikusokból sok olvasásokkal egyelített (elegyített) sok munká“-járól szól.⁹ Hogy kik az említett historikusok, kutatni szinte fölösleges, hiszen munkájának érdeemes része saját korának adja részletes ismertetését. Ehhez járul, hogy mint fejedelmi titkárnak módja volt

¹ Rummy: Tud. Gyűjt. 1824. IX. 77—8.

² Brúz Lajos: Benkő József tudósítása az Erdély históriája íróinak magyar nyelven található kézírásaikról. Új M. M. 1853. V. f. 229—30.

³ Kulcsár István: Krónika (Pest, 1807) „Jelentés“-ében.

⁴ Mon. Hung. 1815. I. XVI., XVIII. II.

⁵ Erdélyi Nemzeti Társalkodó II. 151.

⁶ Új M. M. 1855. V. 234.

⁷ Salamon Ferenc: Br. Kemény Zsigmond emlékezete. Száz. 1876. 61. Brúz Új M. M. 1853. V. 240. Szalárdiból meríti Kemény Zs. az Özvegy és leánya c. regénye tárgyát.

⁸ Ráth Mór történelmi kiadványai. Száz. 1874. 64.

⁹ Konez Irod. K. 1899, 90.

a titkosabb dolgok labirintjába beletekinteni.¹ Ezt véve alapul — nem számítva felekezeti elfogultságát és a fejedelmek megítélésében való tartózkodását — munkája hitelre méltó „*fidelis atque sincerus censetur*“.²

Sok olyan van benne, ami kortársánál, Bethlen Jánosnál nincs meg.³

Az egyes okmányokat, pl. Rákóczi György és Barcsay kölcsönös szemrehányásait, vádjaít úgy közli, „amint megkapta“, más okmányokról meg azt mondja: „ide is beiratni szükségesnek ítéltetett“, „mely tetszett, hogy szóról-szóra ide annectáltassék“; „a mi nyelvünkön így következik szóról-szóra“ stb.⁴ Máskor ismét hivatkozik arra, hogy „magam hallottam“. Hogy a német katonák közül mirigyhalálban hányan veszték el, azt „a közöttük forgó, szavahihető, becsületes embertül hallottam“ — írja másutt.⁵

Többször egyenesen saját élményeiről számol be. Amiről okmányok nem szólnak, azt rendszerint autopszia alapján ismerteti. Lichtenstein várában pl. az erdőt, kertet stb. a legutolsó zezgúzig megjárta.⁶ Az ecsedi leltározás alkalmával a bástya cövek-fundamentumából kitortek egy lábat és ennek darabját lófarkon Gyulafehérvárra vitték, hogy a fejedelem a bástya állapotára következtetést vonhasson. Erről írja Szalárdi: „magam is láttam“.⁷ Midőn, vitézektől kísérvé, Nagyváradra megy diplomákért, eső és árvíz éri őket utól. Elbeszéli éjjelüket, amelyet fákra mászva virrasztottak át.⁸ Összes leírásai között legértékesebb Váradé. Mivel azt akarja, hogy Várad „a posteritásoknál írásbeli emlékezetben maradjon“, úgy írja le, hogy, aki nem látta s nem járta volna, megítélheti, „minémű derék hely“.⁹ Részletesen ismerteti, hogy Várad ostromakor kinek hol jelölték ki a helyét, hogy milyen nagy pusztítást vitt végbe az ellenség lövése, hogy az ostrom alkalmával kik és hol estek el. (Török 3000 halt meg, holott ha kellőkép készülnek az

¹ Szilágyi: *Budap. Sz.* 1858. 422.

² Benkő: *Transsilv.* II. 411. Szilágyi: *Figyelő*, VIII. 255.

³ Rummy K.: *Tud. Gyűjt.* 1824. IX. 78.

⁴ *Krónika*, VI. 412., 457. II. 37., 56. V. 320.

⁵ *Krónika*, IV. 182, VIII. 628.

⁶ *Kr.* IV. 207. (IV. 206—8. a kertnek szép, hangulatos leírása).

⁷ IV. 239.

⁸ III. 119.

⁹ VI. 362, 366, 362—7. Angyal 5.

ostromhoz, 25.000-nek kellett volna elesnie!)¹ Szereti a pontosságot, sőt az aprólékosságot is. Lorántffy Zsuzsanna halálának még az óráját sem hagyja ki Krónikájából.²

Az események mellett nem halad el gondolatok nélkül, — műve éppen ezért nem is krónikaizú. Okoskodik, latolgat, tépelődik, tőpreng és elmélkedik, mit, hogyan kellett volna tenni ennek vagy annak a helyében; mint lehetett volna pl. II. Rákóczi György elméjét meggyőzni, hogy elálljon a lengyel háborútól; mi következik be akkor, ha a vár védői között akadt volna elmés ember stb.³

Előadásának azonban bizonyos tudákos színe van. Elbeszélése, leírása és jellemzése nehézkes mondatokban foly. Olvasásánál meg kell szoknunk különös tárgyalási módját, melyben a körmondatok terjedelmessége zavarba hozza az olvasót, akinek vastürelemre van szüksége. Sokszor azt sem igen tudjuk, kiről beszél és melyik év történetét adja. Az események fonalát elejti, majd később minden átmenet nélkül ismét felveszi.⁴ Ami mégis vonz, az tősgyökeres magyarsága, melynek vizsgálása bőségesen kárpótolja a fáradságot.⁵ Előadása Livius tanulmányozására vall; különösen, hogy azt proverbiumokkal fűszerezi, pl. a „kinek hol fáj, ott szokta tapogatni; gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo.“⁶ A könnyű megértést azonban helyyel-közzel akadályozzák a régi, az idegen, főképp a török szavak.⁷

* * *

¹ VII. 538—40. 550—574. 566—7.

² VII. 489.

³ VI. 384—6. VII. 492, 503, 515, 535, 542—3, 544, 553—4, 563. VI. 438, 398. Pintér állítását tehát (Irod. tört. II. 344), hogy „Szalárdi előadása egyhangú, színtelen, száraz“, nem mindenben írhatjuk alá. Mennyivel másképp szól róla Angyal (Beöthy—B. Irod. t. I. 395), midőn „nem únja meg törőlmetszett magyarságát“ és „több öröme telik az ő naiv bőségében, mint néhány kortársa száraz rövidségében“. Ruhmann meg „zamatos magyar nyelvéről“ szól. Ruhmann Jenő: Szalárdi J. Siralmas Krónikájának mondattana. 3. 61.

⁴ V. ö. Beöthy—Badics I. 395. Angyal 4, 30, 45. Flegler 98—9. Ruhmann 4, 61.

⁵ V. ö. Ruhmann Jenő: I. m.

⁶ Irodalomt. K. 1899. IX. 215—6.

⁷ Latorkert (= hegyes karókból készült kerítés, a várak külső kerítése), czajbert (= fegyvertár öre, gondviselője), szemeny (= oláhországi katona, V. 285, 286. VII. 513.), cait-ház, officér, sing („szingnyi magas, mély . . .“). Erdélyi

Szalárdi a török hódítás miatt pusztulásnak indult haza kesergő fia. Krónikáját és leveleit nemzetéért való rajongás tölti be. Munkája megírására az a szándék vezette, hogy „egy tükörben“ megmutassa a könnyelműség-okozta pusztulást,¹ hogy „a következő posteritás érthesse nagy romlását és ezt eltávoztathassa“.² Ezért terjeszkedik ki olyan tényekre is, amelyeken a tárgyilagos történetíró túltenné magát. Műve véges-végig szubjektív érzelmekkel van átitatva. Nem ritkák benne a: „boldog Isten“, „nagy Isten“³ és hasonló felkiáltások, midőn a haza sorsán aggódik.⁴ Szíve elszorul, mikor leírja Gyula megerősítését, hogy a véres verejtékkel és sok költséggel való munka „idegen nemzet javára és gyönyörűségére esék“.⁵ Felsőhajt „a szegény ország“ szomorú sorsán, midőn a porta 15.000, majd 40.000 aranyra emeli az évi adót, „mely a szegény hazára örökös nagy kárt von“ és fajárom helyett vasigába hajtja.⁶

A hazafias érzés legnagyobb tüze Várad eleste miatt csap ki lelkéből. Nem csoda. Hiszen míg Mátyás idejében „a magyar birodalom terjedtsége szélére hosszára 800 olasz mértföld vala“⁷ és 1552-ben még Eger az izlám legvégső határa, 1662-ben már a török határ a Tiszáig, Szamosig, Szatmárig tolódott ki⁸ és Lengyelországot csak néhány vár választotta el a hódoltságtól.⁹ Elvesztése után látták csak igazán, hogy Várad „Magyarország egyik nagy és szép oszlopos bástyája, Erdélynek és egyben Magyarországnak is kulcsa“.¹⁰ Mint „emlékezetre méltó dolgot“ említi, hogy Erdély veszedelme idején a

hosszmérték = $\frac{1}{2}$ bécsi rőf = 0:622 m. VII. 553, 555, 621 stb.), athname (= ahdnáme, hitlevél, szerződési okirat. III. 101, VI. 355, Konez: Irodalomt. K. 1899. 22.), portai kapikiha (= portai követ, IV. 144, 160, V. 278.), szerdár, főszerdár (= fővezér, főparancsnok, nagyvezér, VII. 520, 569. Szilágyi: A magy. nemz. tört. VII. 97.), telkis (= a császár kezeírása. VII. 546.)

¹ I. 11. Konez: Irod. K. 1899. 83.

² V. 292, Szilágyi Budap. Sz. 1858. 421—2.

³ Kr. V. 294, 257; VI. 338, 386, 389—90, 462, VII. 503 stb.

⁴ Konez: Irod. K. 1899. 87—8.

⁵ V. 266.

⁶ IV. 219—20. VI. 406—7. V. ö. Szilágyi Budap. Sz. 1858. IV. 198. 422.

⁷ Kr. I. 11. Szilágyi: A magy. nemz. tört. V. 153—5.

⁸ Bálint Gábor: A magyarországi török hódoltságról. Száz. 1870. 306. Krónika. VIII. 635.

⁹ Kr. VII. 575.

¹⁰ Kr. VII. 583, 527—8. VIII. 637. Podhradezky József: Nagyvárad meghódítása. Magy. Akad. Ért. 1855. II. 403. Fon-

magyarországi urak feléje sem néztek, pedig a barátság, atyafiság és segítség akkor kívántatott volna. Egy főúr 300 lovassal benézett ugyan Váradra az ellenség távoztával, de csak a siralmas pusztítást láthatta.¹

E fontos vár eleste miatt annyit vádaskodik, jósol és kesereg, hogy szinte megsokalja. Véget vet tehát siránkozásának: „De már az késő levén, jobb nekem is azt immár abbanhagynom!“² Ha mindehhez hozzávesszük az ostromlottakhoz intézett beszédét: „Istenünkért, hazánkért, nemzetünkért, magunk szerelmeseink megmaradásáért, az egész romlott ország méltóságáért vettük magunkra a harcot“,³ előttünk áll Szalárdi nemes meggyőződésével, hazaszeretetével.

A „boldogtalan nemzet és a szegény, nagy romlásba, kárba merített haza“⁴ árnya fekszi meg lelkét a lengyel hadjárat után. A tatároktól okozott kár, pusztítás, az öregek megöletése, az ifjak fogságba hurcoltatása mind olyan tény, amelyet „a becsületes emberek nagy szívbeli szomorúsággal néznek“.⁵ Tehát nem becsületes ember szerinte, aki nem kesereg, hiszen „szíve szakadásával, siránkozó szemmel nézhette volna itt (a csinos Fehérvárt) akárki a rettenetes romlásokat“.⁶

Finom lelke nem tud megbékülni a gyűlölködéssel, széthúzással, a magyarok ezen ősi átkával. „A fejetlen lábságot“, mint minden zűrzavaroknak legfőbb okát, el kell távoztatni, — hirdeti mindjárt az első lapokon Krónikájában.⁷ Gyűlölködés miatt szakadt kétfelé az ország, s az egyenetlenkedés ártott legtöbbet a hazának.⁸

tossága Magyarországra nézve közismert volt az egész világon. Midőn veszedelemben forgott, VII. Sándor pápa nyilvános könyörgést rendelt el az egész kereszténységben. Bunyitay: A mai Nagyvárad m. 7. Várad Bethlen idejében kereskedelmi középpont volt: Gyuláról, Lippáról, Szegedről ide jártak az árus kereskedő törökök. Kr. VII. 585. Takáts: Rajzok II. 136. Bunyitay: A váradi püspökség t. III. 139.

¹ VI. 408.

² VII. 517—8, 575—8.

³ Kr. VII. 540—2.

⁴ Kr. V. 318, 342. VI. 385. Konez: Irod. K. 1899. IX. 212, 214, 215.

⁵ Kr. VI. 338, 409.

⁶ Kr. VI. 389—90.

⁷ Kr. I. 6.

⁸ Krónika I. 11. VII. 578, 579. Konez: Irodalomtört. K. 1899. 98. Igazolásképen felsorolja az így elveszett városokat. Várad elestéért is (VI. 367, 401—4, 435.) az *egyenetlenkedő* lakosságot okozza. E „gondviseletlen emberek sehol semmi sán-

Hasonlóképen elítéli a maga gráciáját vadászó udvari hősöket és saját hasznukat kereső, viszálykodó rendeket.¹ Megveti a gyulaiak és jeneiek ellenségeskedését, akik nem tudják értékelni a jó szomszédságot.² Vakmerő megátalkodásnak mondja a tobzódó, részegeskedő életet, ami egyúttal — sajnos — „nemzetséges, szokásos, Isten őfelsége ellen való bűn.“ Ennél a résznél már mint valami erkölcsstanító lép elénk: „És mi mégsem akarunk neki (a részegségnek) vale-t mondani, pedig utálattal kellene elfordulnunk tőle, mint ahogy egy Peregrinus nevű férfiú Rómától: Roma, vale, vidi, satis est vidisse, revertar.“³ Elítéli a szabad legények „törvénytelen életét“, „vitézkedését“, amelyet siralmas példaként hoz fel.⁴

Nemes lelke visszatükröződése, hogy a fejedelmet „dominus terrestris“-nek mondja.⁵ Ezért rosszalja Druget János eljárását, aki a fejedelmet nagy emberhez illetlen nyelvvvel szokta mocskolni.⁶ A fejedelmeknek nem volt szigorú bírása. Báthory Gáborról és Istvánról — ám-bár katolikus volt — elismeréssel nyilatkozik.⁷ Bethlen Gábor alakját rajongó szeretettel rajzolja, mert alkotásai-val halhatatlanságot biztosított magának.⁸ Jó uráról, I. Rákóczi Györgyről túláradó magasztalással ír. Ismer-teti napi kedvteléseit, tudományos hajlamait és csak a portával szemben tanusított fukarságát rója föl neki vét-kül,⁹ de menti fölkelését, melyet maga Rákóczi is „bizony-talan kimenetelűnek“ tartott.¹⁰ II. Rákóczi György hasonló dicséretben részesül.¹¹ Katonái úgy ragaszkodnak hozzá, mint juhok a jó pásztorhoz,¹² ezért mentik ki a

cot“ stb. nem építettek, mert a pártoskodás mindig előbbre-való volt előttük, mint Várad megerősítése. Ezen kijelen-tései azonban ellenmondásba keverik önmagával, mert Vá-rad mint „Európában a kereszténységnek főbástyája“ oly erős volt, hogy tudott dacolni az ellenséggel. Krónika II. 35. IV. 240—3. VI. 362—3, 434, 436.

¹ V. 292. VI. 366—7.

² V. 262—3.

³ VI. 386—7.

⁴ VII. 501.

⁵ VIII. 605.

⁶ IV. 185.

⁷ I. 29. Új M. M. 1855. I. 378—9. 384.

⁸ II. 31.

⁹ IV. 144. 233—246.

¹⁰ IV. 145—6.

¹¹ V. 269—70. VI. 372. Tört. Tár. 1880. 13—14.

¹² V. 340. 344—5.

tatárok torkából, hogy „ne vesznének mind fejedelmestül“.¹ Szerencsétlen lengyel hadjáratának ismertetésében, még inkább bukásában csak részvéttel emlékezik meg róla, de fősvénységét — a foglyok kiváltásában — nem említi, ámbár ez okozta vesztét.² Kemény Jánossal szintén rokonszenvez nemes önfeláldozásáért,³ de már Báthory Zsigmondot a lehető legsötétebb színben festi ingodazásáért,⁴ az idegen Brandenburgi Katalint hóboros költekezéseieért,⁵ Barcsayt II. Rákóczi Györggyel folytatott durva tollharcáért.⁶

Szalárdi embere az adott szónak, azért jelenti ki, hogy „nem lehet farba rúgni a római császárral való szövetséget“.⁷ Néha határozott önérzettel kel ki hibás nézetek ellen. Nem tűri a hitvány, önző, „a cégéres vétek megzabolázása“ ellen irányuló véleményeket, mert ezt csak az teheti, aki az Isten ellen való heje-huja, szabad életre hanyatt-homlok rohanni kíván.⁸

A Krónikában úgy mutatkozik be, mint a tudományokat szerető férfiú. Rá vall, hogy a váradi kapituláció pontjai között a szabad elvonulás mellett biztosítják a könyvnyomtatás (a vizsolyi biblia új kiadása) zavartalanságát;⁹ vagy pl. az, hogy jóllehet egy szál ruhában menekült Váradról, Ali hitlevelét, mint dokumentumot mégis kihozta.¹⁰ Fölveszi továbbá Krónikájába a gyulafehérvári levéltár történetét is, amelyet a levéltáros ügyessége (befalaztatta az ajtót) nem menthetett meg a tatároktól, akik a könyveket a terem közepére egy halomba hányva, felgyújtották. Elítéli az illetékes tényezők hanyagságát;¹¹ ellenben a dicséret hangján szól Barcsayról, aki sokat áldozott a biblia kinyomatására „a szentséges munkának elősegítésére“. Dicsérendő előtte még a szándék is, hogy Bonfiniust „a haszonra való dol-

¹ V. 321.

² V. 288—94. 300—3. 338. VI. 460—1.

³ VII. 595. V. 322—335.

⁴ I. 18—21.

⁵ II. 66.

⁶ VI. 413—27.

⁷ VIII. 631.

⁸ VII. 587.

⁹ Konez József: Nagyvárad kapitulációja 1660-ban. Hadtört. K. 1892. 390—4. Szilágyi VII. 98. Szilágyi: Erd. II. 289.

¹⁰ Konez: Irod. K. 1899. IX. 220.

¹¹ Krónika VI. 389—90. Szilágyi: Budap. Sz. 1858. IV. 198. Szilágyi: Erd. II. 274.

gok miatt magyarra fordította“ és kiadni akarta,¹ annál inkább magasztalja Heltait, hogy magyarul ki is adta.² Érthető, hogy megköveteli a hadvezértől és tanácsadójától, hogy ismerje Bonfiniust, Turóczit, továbbá a cosmographiát és a geographiát. Ha belőlük a török és a tatár akkori erejére következtetést vonnak, nem történik a „siralmas romlás“. Kár, hogy a magyar szemében „a jó ló, vagy jó vendégség nagyobb“, mint az okulásra szolgáló történelmi könyv, melyet csak a pad alá szeret hajítani.³

Ami azonban Szalárdi Krónikáját minden fejezetében színezi, az finoman érzékeny lelkivilága. Munkáját 1662-ben írta.⁴ Nem csoda tehát, hogy szíve vérzett még a Várad eleste okozta sebektől és képzelete visszaszállt a sötét múltba: Mohács mezejére, ahol elesett Lajos király, elhullott a magyar nemzetnek színe-java.⁵ Várad a török kezében... maga mindenétől megfosztva, egy szál ruhában, családjával a sejtelmes, nyomorúságos jövő előtt! Nyitva-tárva Erdély kapuja... Siralmas kort ölel fel a Krónika, Erdély hányatott történetének 1526—1662 közé eső részét, s ezt a kort egy nemesen érző s gondolkodó, minden pusztulástól irtózó lélek sokszor a valóságnál sötétebb szemüvegen át látja és írja le. Innen van pl., hogy a leégett házak pusztá kéményei is érdeklik,⁶ hogy többnyire csak a romlás, a veszedelem köti le figyelmét.⁷ Gyakori kifejezések: „siralmas vala nézni... keserves vala hallani...“⁸ A kettészakadás vala minden nyomor és inség forrása, de a legsiralmasabb mégis az 1660. év.⁹

Hangulata nem engedi elmellőzni, ha a fejedelemnek valami jóbarátja, jobb-keze, vagy valamely vár kapitánya meghal s mindez „nagy kár“, „nagy veszteség“.¹⁰ Az öreg Bethlen István halála meg „a hazát döntötte szomorúságba“.¹¹ Jellemző kesergése egy-egy haláleset

¹ VIII. 610. V. ö. Angyal Bev. 5. Beöthy—Badics I. 395.

² V. 294.

³ V. 293—4. V. ö. Angyal 3. Beöthy—Badics I. 394.

⁴ Koncz: Irodalomt. K. 1899. 83. V. ö. Angyal 3. Beöthy—Badics I. 394. Pintér II. 344.

⁵ I. 11.

⁶ I. 17.

⁷ IV. 241.

⁸ V. 299. VI. 338. 366—7, 381, 384, 408. VII. 503, 509. VIII. 637; az V. 320—50 pedig majdnem teljesen „siralmas“ rész.

⁹ VII. 481. V. ö. Szilágyi: Bud. Szemle 1858. 421—2.

¹⁰ IV. 169. 227.

¹¹ IV. 228.

alkalmával. Így pl. Lorántffy Zsuzsanna halálakor fölkiált: Jó is, hogy meghalt, legalább nem kell látnia a pusztulást.¹ Sokszor csak „szegény, gyarlóság alá rekesztett és megromlott emberi természetet“ lát. A sárgító, szomorú halál keserű mérge, a szerencse hízelkedése, tünékeny változása gyakran lesújtja.² De sokszor szinte nem is kell neki a boldogság, mert „mindenkor káros szomorúság szokott utitársa lenni“:³ „az ember boldogtalan utitársa a veszedelem“.⁴ És közben mégis elkeseredik. „Szívemnek nagy szomorúságával kelletik a szegény hazának rettenetes, siralmas, eléggé meg nem gyászolható, siratható, állapotinak megírására pennámat fordítanom“.⁵ Siratja a szomorú lengyel hadjáratot, a vitézek rabságát és lemészároltatását.⁶ Úgy látszik, teljesen magáévá teszi az ev. status manifestumának azon kijelentését, hogy „olyan idők vannak, mikor az élők a holtakra, holtak az élőkre irigykednek“ (vivi mortuis et mortui vivis invidere possunt).⁷ A gonoszság és boldogtalanság láttán keserűségében felkiált: „Jobb volna, ha vadak, madarak laknák ezt a földet, mintsem arra telepedett keresztýén magyar nép!“⁸

A történetírás hangja ebben a korban különben egyező volt Szalárdiéval:⁹ az írók az inség leírásába könnyeiket vegyítik. E könnyek s bánatos felkiáltások és sóhajtások igen alkalmasak az olvasó érzelmeinek fölkeltesére.¹⁰ Ha tudnak valami vigasztalót írni, akkor sem késlekednek kijelenteni, mint Szalárdi: „A szerencse a szegény haza kicsi boldogságát sem nézhette kegyes szemmel.“¹¹ Szalárdi mindazonáltal el tud maradozni a boldogabb tények mellett is.¹² Jól esik hallanunk I. Rákóczi György idejéről, hogy „az országot semmi nevezetes kár nem találá. Úralkodása alatt tele voltak

¹ VII. 489.

² IV. 231. V. 256. 319.

⁴ II. 35.

³ V. 288.

⁵ V. 266.

⁶ V. 299, 320. VIII. 637.

⁷ II. 37—8.

⁸ VII. 579.

⁹ V. ö. Pintér II. 348.

¹⁰ Szilágyi: Budap. Sz. 1859. IV. 37—8, 41.

¹¹ Krónika II. 35—6

¹² I. 17—18.

a csűrök, pincék, ládák mindenkinél.“ „Istennek nagy ajándékával bővelkedő ország“—ról beszél akkor.¹

Mindez azonban mily kevés adat ahhoz, hogy elfogadhassuk Fleglernek azt a kijelentését, hogy a Krónika „ment minden siralmasságtól, a dolgok felfogása mindenütt élénk és egészséges“.² E kitétel csak azzal a kiegészítéssel állhat meg, hogy jóllehet írónk érzékeny lelke, a sejtelmes jövőben kutató szeme a dolgokat majdnem mindig a pesszimizmus homályos szemüvegén keresztül vizsgálja, kétségbe nem esik, mert a rohanó események gyepelőit böles kézben látja. Megnyugszik tehát a jóakaró, igaz Isten végzésében, aki büntette „a szarvas bűnöket“ Izraelben és bünteti a magyar nemzetben is.³ Ez a szankció megnyugtatta őt és megnyugtathat minden józanul gondolkozó emberi észet. Egyébként is munkáját az 1662. év történetével fejezi be, mikor — Apafi megválasztása folytán — a nemzetnek új reménye lehetett a békéhez.⁴

A Krónikához csatolt két prédikáció végén szintén a remény pírja kezd derengeni és e lelkesedéssel átszótt remény méltó befejezése nemcsak a prédikációnak, de az egész Krónikának is: „Támaszt még a nagykegyelmű Úristen magunk közül olyanokat, akik a romlás építői lesznek.“⁵

Bár Szalárdi lelke a pesszimizmus felé hajlik, mégis dicsekszik egy szép tulajdonsággal és ez az Úristen végzésén való megnyugvás. „Meg kell nyugodnunk Istennek ő szent felségének akaratján — írja levelében —, mert minden Isten igazgatásából van.“⁶ Valami baj elkerülése „az Úristennek kiváltképen való gondviselése“ folytán történik.⁷ Mindent „Isten után“ vár, „Isten segítségéből, kegyességéből, engedelmeiből“ remél.⁸ Istennek tulajdonít mindent és csak azután „a becsületes embernek“⁹ Mindenért „Istennek legyen hála“, „Istennek dicsőség“.¹⁰

¹ IV. 246—7.

² V. ö. Flegler 98—9.

³ Krónika V. 266.

⁴ Szilágyi: Budap. Sz. 1858. 421—2.

⁵ Krónika IX. 680.

⁶ Konez: Irodalomt. Közl. 1899, 93, 100. Szilágyi S.: Szalárdi J. Sir. Krónikájának történetéhez. Figyelő, VIII. 257.

⁷ Krónika VII. 510. III. 127—8.

⁸ VII. 563, 564. Konez: Irodalomt. K. 1899. IX. 214.

⁹ VI. 403, 404.

¹⁰ VI. 407. Szilágyi S. i. cikk. Figyelő, VIII. 257.

„Gyarló, mulandó ember tehát ne tulajdonítson semmit a maga erejének“, hiszen az Úristen meg szokta bódítani a maga erejében bizakodó népnek a szívét.¹

Nevezetes erkölcsi tétel munkájában az is, hogy „a csapás az előbbi nagy vétek büntetése“, amit Izrael történetéből olvas ki.² „A büntetésben — írja másutt — Isten csodálatos bölcsesége nyilvánul, midőn elveszi az emberek eszét, hogy látván, ne lássanak, hallván, ne halljanak.“ Ezért hív fel bennünket, hogy a nehéz gonosz fátumot Istenhez való igaz megtéréssel (paenitentiartással) távoztassuk el.³ A végházak pusztulását, Erdély siralmas romlását abból magyarázza, hogy „népének Isten ellen való vétsége e világ szerint büntetlen ne maradjon.“⁴

Krónikájának vezérfonala tehát az „Úristen célirányos működése“, „Isten bölcs rendelése“, amely a birodalmak igazgatásában nyilvánul.⁵ Mindezt megvilágítja a Szentírás példáival, melyet a kor szelleme folyományaképen kitünően ismert. Volt okuk tehát azoknak, kik benne papot láttak, mert egyik kortárs-történetíró sem mutat fel ily nagy jártasságot a szentkönyvekben.

A fejedelmek lelkivilágába szintén e vallásosságra alapján enged betekintést. I. Rákóczi Györgyről olvasuk, hogy reggel, ebéd és vacsora előtt, valamint lefekvés előtt istentiszteletet tart s napjában két fejezetet olvas el a bibliából s így az ótestamentum könyveit 13-szor, az újéit 32-szer vette át.⁶

Mély vallásosságának folyománya az a dicséret, amellyel II. Rákóczi Györgyöt vallásos tevékenységéért elhalmozza és halálát sajnálja.⁷ Rákóczi Zsigmond életét és halálát meg e sokat mondó szavakban foglalja össze: „Miután Istenbe vetett igen nagy hitinek, bizodalmanak sokképen bizonyosságát adta, elszenderült az

¹ Krónika V. 285—7.

² VII. 588—9.

³ V. 289. VI. 386. VII. 579.

⁴ I. 10.

⁵ I. 5. VI. 397. Konez: Irodalomt. K. 1899. IX. 212. Romy: Transsilv. 1815. I. 9—10., Konez: Irodalomt. K. 1899. 86, 211. Szilágyi: Figyelő 258.

⁶ IV. 236. Bethlen 42-szer olvasta el. Szalay—Baróti III. 247.

⁷ VII. 512.

Urban.⁴¹ Mily szépen nyilatkozik meg Szalárdi vallásos lelkülete, amely szerint Rákóczi Zsigmondné, a fejedelemsasszony, „a változhatatlan örök életre költözék által.”²

Az isteni gondviselés hirdetője, határozottan elítéli Csiaffer basa öngyilkosságát, — amely nem más, mint erőszakos belenyúlás a teremtő Istentől alkotott rendbe — még pedig pogány szolgájának szavaival: „Az élet oltalmát a természet egy alávaló férgecskébe is beleoltotta.”³

A túlságba vitt vallásossággal karöltve jár a habona különösen azoknál, akik az ok és okozat között levő összefüggést — alacsony műveltségüknél fogva — nem tudják felérteni. És mintha Szalárdi is hinne a portentumokban, omenekben, előjelekben. Kora szellemének megfelelően ő is a néphit hívének mutatja magát. Elmondja pl., hogy az ifjú I. Rákóczi György megválasztása után kétszer leütött a mennykő a váradi házba és lesöpörte cserepes béjáratát; hogy lecsapott „a pléhekkel héjaztatott, harangos, órás toronyba is”. Mindezt gonosz omennek mondták és belőlük a fejedelemség rossz kimenetelét sejtették.⁴

Oment lát Szalárdi minden véletlenben. Várad esetének előjelei pl. szerinte a következők: Váradon összeomlik egy teljesen ép ház, ledől egy kőfal, egyszer sok fogolymadár és fácán lepi el a piacot⁵; ugyancsak Váradon az elszaporodott kutyák seregekbe összegyülekezvén, „oly rettenetes ordításokat tesznek vala éjszakákon, néhol nappal is, hogy az emberek hajaszálai felborzadni láttatnának.”⁶ Kergették, lövöldözték őket, mindhiába.

Felemlíti még, hogy Máramarosszigeten téli időben „nagy égi csattanás lett”, melynél nagyobbat „valaki alig hallott”;⁷ továbbá, hogy Nagybányán (1662) oly nagy földrengés volt, hogy a nyitott ablakok forogni kezdtek, a felakasztott fegyverek összeütődtek, sok képmény és boltozat ledől, sőt még a munkások is hazafutottak.⁸

¹ Krónika V. 257—8.

² V. 256.

³ III. 103.

⁴ IV. 139.

⁵ VII. 585.

⁶ VII. 587.

⁷ VIII. 607.

⁸ VIII. 631.

E két utóbbi esetet nem hozza ugyan össze eseményekkel, de mivel mindjárt utánuk említi II. Rákóczi György végleges temetését és I. Apafi Mihály fejedelemségének kezdetét, a rossz jövődő árnyékát mégis sejteti az olvasóval.

Mély protestáns vallásos érzelme azonban kárára válik a történetírónak. Bevallott szándéka: „igazsággal“ „egy igazságos valóságnak lineája szerint igazgattatva“ előadni *az eseményeket*.¹ Hadügyi adatait igazolják történelmi munkáink, a politikai dolgok rajzában azonban, a fejedelmek dícsérésében, jellemzésében s hibáik elhallgatásában, de leginkább vallási kérdésekben nem mindig megbízható. Míg politikai pártállásában Erdélyre valamint a törökre nézve a megalkuvás és alkalmazkodás hívének mutatkozik, a vallás terén fanatikus kálvínista. Ezt kiérezte már Benkő, midőn a mű kiadásáról értekezett és kereken kijelentette: „ki kell belőle maradni soknak, ami a hit dolgát hántorgatja.“² Mert míg a protestánsok vallásáról mint „az evangéliumi, igaz értelmű üdvözítő vallásról“³ beszél³ és magasztalja Bocskai Istvánt, aki felszabadította a szegény országot és helyreállítá a magyar nemzetnek szabadságát és „az evangéliumi igaz tudományak szabados gyakorlását“,⁴ a „pápás vallás“ megvető kitételével illeti a kath. egyházat, melyet bálványimádónak nevez.⁵ Babonás indulatnak bélyegzi azt, hogy az ellenség nem bántja „a régi holmi feszületekkel, vagy apostoli képekkel“ díszített egyházakat.⁶ Nem csoda ily fölfogás mellett, hogy fáj neki, ha valaki visszatér a katolikus vallásra.⁷

Főkép a klérussal szemben tanúsított elfogultsága feltűnő. Az a kijelentése egyik levelében — Krónikája kiadásáról értekezve —, hogy „a klérusnak sok nyughatatlansággal való dolgai el nem hagyathattak“,⁸ többet foglal magában, mint első olvasásra véljük. Krónikájában, ahol csak szerét teheti, előrántja a klérust. A XVII. század magyar és külföldi vallásháborúinak okozóiként

¹ I. 11.

² Romy K. Tud. Gyűjt. 1824. IX. 79.

³ Krónika IV. 175, VII. 481, 593. stb.

⁴ I. 22.

⁵ I. 8.

⁶ VI. 405.

⁷ VII. 593.

⁸ Szilágyi S. Szalárdi J. Kr. tört. Figyelő, VIII. 262

is a kath. papságot hozza fel, elhallgatva, vagy csak akaratlanul árulva el a vallásháborúk indítóinak személyes, önző céljait.¹ I. Rákóczi György pl. — Szalárdi szerint — csak az istentisztelet, a haza, a magyar nemzet alkotmánya és a vallás szabad gyakorlása miatt indította meg a vallásháborút² és mégis másutt a személyes sérelmeket is felsorolja krónikájában:³ Esterházy Miklós és a kassai generalis beestelen, gyalázatos szavait („Kocsis György”) és a nagy fejedelemasszony ellen kiadott mocskos pasquillust. Kemény önéletírásában ezekre vonatkozóan megjegyzi: „De Isten látja a szíveket... A fejedelmek csak praetextusnak csinálják az Isten dicsőségét, amellet azonban a maguk világi hasznukat keresik, mint a dolgok kimenetele azt megmutatta.“⁴

A katolikus vallás jogos önvédelmét sem nézi elfogulatlanul sem krónikájában,⁵ sem leveleiben.⁶

Ugy látszik, hogy míg a munka elkészítésén fáradozott, az evangélikus statusoknak a Krónikába szóról-szóra felvett manifesztuma⁷ uralkodott lelkén. Bizonyára ezt vette mintául. Benne minden nyomor, minden baj okozói a klérus, kezdve Julián kardinálistól Szelepcesényiig.

Szalárdi felvesz Krónikájába több generalis és partialis gyűlést, melynek tárgya a vallás. A szatmári gyűlések határozataiban, hol a helvetica religio érdekében történtek intézkedések, persze megnyugszik, de már a pozsonyi országgyűlésről, hol az ev. status gravamenjei forogtak szóban, fájjalva mondja, hogy az ev. status semmit sem ért el, míg a katolikusok az „ev. rendek kontradikciója ellen mindent meghoztak“.⁸

Nagy ritkaság nála, hogy katolikusról jó szót is tud mondani. A katolikus Kornis Zsigmondot pl. nemes léleknek tünteti fel, közölve halálos vergődésének szép szavait, melyekben Kornis a Megváltó, Szabadító

¹ I. 25, II. 37, III. 75, IV. 145—6, IV. 196, IV. 213, IV. 222.

² IV. 213.

³ IV. 145—6. V. ö. Hadtört. Közl. 1892. 141.

⁴ Kemény: Önéletírás 462—3.

⁵ Krónika VIII. 631. 634—640.

⁶ VIII. 637. Konez: Irod. Közl. 1899. 95—101.

⁷ II. 37—55.

⁸ VIII. 631. 635, 640. Páur Iván: Adalék a protestáns ügy történetéhez az 1665-i országgyűlésen. Új M. Múz. 1856. v. f. 271—6. on egy napló van ismertetve 1655-ből. A concessiókat I. Szalay—Baróti III. 247—8.

kezébe ajánlja lelkét és hálát ad neki a bűnös emberi nemért hozott áldozataiért.¹ Az újhelyi barátok egyszer szintén kegyelemre találnak nála. Mikor u. i. I. Rákóczi György fejedelem emberei itt pusztítottak, Görgei Jób alsóruhában éjnek idején a szomszédos barátok házába futott. Ezek — jóllehet nem volt katolikus — jegyzi meg Szalárdi — „barátköntösbe, csuklyába, facipellősbe öltöztették“ és így megmenekült a biztos haláltól.² Imittamott még előfordul, hogy katolikus férfiakról mint „jeles, nyájas, tisztos“ emberekről emlékszik meg.³

Ezzel elmondtuk Szalárdinak érdemeit, felsoroltuk hibáit. Ha művének árny- és fényoldalait összevetjük, elmondhatjuk, hogy a XVII. század magyarul író történetírói közt az első hely őt illeti meg.

Dr. Horváth Detre.

¹ V. 250.

² IV. 169.

³ II. 67.

Régi magyar ürmértékek.

(I. közlemény.)

A gazdaságtörténetnek, de főképen a magyar gazdaságtörténetnek nincs egyetlen annyira elhanyagolt területe, mint a mértékeknek története. Pedig épp a gazdaságtörténeti kutatásokban igen gyakran van szükségünk, mint segítő eszközre, a régi mértékeknek pontos ismeretére. Tekintsük csak a gazdasági élet jelenségeinek egyik fokmérőjét, az áraknak történetét. Hogyan fogunk itt boldogulni a mértéktörténet nélkül? De sok más esetben is, melyek közül példának csak a mezőgazdasági termelés történetét emelem ki, a mértéktörténet nélkül helyes eredményre sohasem juthatunk.

Mindazok a német tudósok, akik ártörténeti tanulmányokat végeztek, belátták a régi mértékek ismeretének fontos voltát. Luschin von Ebengreuth már 1874-ben hangoztatta,¹ hogy legelső feladat a mértékek nagyságának és azok változásainak megismerése.

A későbbi, ártörténettel foglalkozó művek már kétségen felül állónak tartották, hogy a mértékek története igen lényeges tényező, mégis igen gyakran egyszerűen úgy vélték megoldani ezt a kérdést, — a mértékek állítólagos konzervatív mivoltára támaszkodva —, hogy a XVII—XVIII. századi, sőt közvetlenül a méterrendszer behozatala előtt keletkezett mércék alapján, nyugodtan visszakövetkeztethetünk a középkori mértékviszonyokra és viszont a XVI. századi vagy korábbi mércék alapján számíthatjuk a XVIII. századi mértékeket is.

Így a XVI. és XVII. századi árforradalom legkiválóbb ismerője Georg Wiebe, szerint a XVI. századból vagy előző időből származó mércék alapján bátran számíthatunk XVII. vagy XVIII. századi mértékeket is.² Hasonló nézetnek ad kifejezést Lamprecht is,³ mikor hangoztatja, hogy a XVI. század óta a mértékekben változás nem igen történt.

¹ Luschin von Ebengreuth: Vorschläge und Erfordnisse für eine Geschichte der Preise in Österreich. Wien, 1874. 3. l.

² G. Wiebe: Zur Geschichte der Preisrevolution im XVI. und XVII. Jahrhundert. Leipzig, 1895. 70. l. „Die aus dem XVI. Jahrhundert und häufig noch aus früherer Zeit auf den Rathäusern aufbewahrten Normalmasse blieben als solche bis in unser Jahrhundert in Geltung.“

³ Karl Lamprecht: Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Leipzig, 1885. Bd. II. 496. l.

A német tudósoknak ezt a véleményét fogadták el leg-többszörre nálunk is, bár ennek sok tekintetben téves voltát igen könnyen fölismerhetjük.

A mértékrendszerek keletkezésének okaival és körülményeivel más helyütt szándékozom foglalkozni, most csak annyit, hogy minden egyes ilyen mértékrendszernek közép-pontjában egy, esetleg két mérték áll, melyek nemcsak a bel-, hanem a külföldi forgalomban is elterjednek. Ezek a mértékek annyi külső behatásnak vannak kitéve, hogy ezeknél stabilitásról szó sem lehet.¹ Áll azonban a stabilitás elve — bár itt sem teljesen — azokra a mértékekre, melyek egyes apró helységek mértékéül szolgálván, soha nem lépték át születésük helyét: ezek vagy megmerevedtek, állandósultak, vagy teljesen elvesztve jelentőségüket, a folytonos uniformizáló kísérleteknek áldozatául estek és beleolvadtak a mértékrendszer vezető mértékébe.

Hangsúlyozni kívánom még, hogy főképp a mértékek belső történetével óhajtok foglalkozni. A belső és külső mértéktörténet megkülönböztetése Schalktól származik, a régi bécsi mértékek történetéről szóló munkájában.²

Az „Innere Massgeschichte“ alatt a gazdaságtörténet részét képező történeti kutatást érti, amely a mértékek belső fejlődését, nagyságuk változását, a mértékrendszeren belül bekövetkezett változásokat tárgyalja. Az „Äussere Massgeschichte“ viszont jogi és közigazgatási szempontból vizsgálja a mértékek történetét, tehát az ezekre vonatkozó törvénykezési és közigazgatási rendszabályokat.

A mértéktörténet előbb megjelölt céljának természetesen az úgynevezett „belső“ mértéktörténet tárgyalása felel meg és ezért a külső történettel csak a szükséghez képest és lehetőleg röviden fogok foglalkozni.

Eredeti célom a XVI. és XVII. századi mértékek vizsgálása lett volna. Minthogy azonban teljesen töretlen úton kellett elindulnom, nem ragadhattam ki az anyag tömkelegéből a XVI. és XVII. századi fejlődést, hanem szemmel kellett tartanom az azt megelőző és követő évszázadok mértékváltozásait is. Sajnos azonban a rendelkezésemre álló idő rövidsége és a teljesen feldolgozatlan anyag nagysága lehetetlenné tették számomra a magyarországi ürmértékek teljes történetének feldolgozását. Mindenesetre, ahol szükséges volt és lényegében végig próbáltam kísérni a mértékfejlődést, de a *részletekben* csak a XVI. és XVII. századi mértékekkel foglalkoztam.

¹ A pozsonyi mérőre és kassai köbölre vonatkozólag pl. a későbbiek során igyekszem bizonyítani, hogy azok még a XVIII., sőt XIX. században is megváltoztak.

² Schalk: Zur Geschichte der älteren Wiener Masse. Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich. Wien, 1887. évf. 456. l.

Végül még csak azt szeretném megemlíteni, hogy mely források alapján kíséreltem meg a régi mértékek rekonstruálását.

Az első és legfontosabb feladat az előbb már említett mintamérecék kutatása lett volna. Arra a korra, amelyből származnak, természetesen ezek a legmegbízhatóbb források, sőt a későbbi időre nézve is, összehasonlítás szempontjából, megbecsülhetetlenek. Sajnos Magyarországon, a meg nem szállott területen, igen kevés ilyen mintamérecét találtam — és ezek is mind már a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről valók — a megszállott területen levő mérecekről pedig csak közvetve tudtam — így is csak egynéhányról — tudomást szerezni.

A második eszköz — mely mintegy kiegészítője az előbbinek — a levéltári anyag kutatása. E részben is igen értékes anyagot szolgáltathattak volna a felsővidéki városok levéltárai, melyeket azonban a megszállás következtében, szintén nem nézhettem át. Így tehát főképpen az Országos Levéltár kincstári osztályának anyagára kellett szorítkoznom, hol a legbecesebbek a dézsmaszedők lajstromai és a kamarák intern könyvei voltak.

Itt szeretném megemlíteni azt, hogy ennek a levéltári anyagnak a használata meglehetősen nehéz. A középkori, de a XVI., sőt XVIII. századi ember, ha gabona-, vagy bormérték-összehasonlításról beszél, rendszerint csak hozzávetőleges számokat említ, úgy, hogy ennek alapján a mértékek-nél olyan precizitásra, mint a súlyoknál sohasem törekedhetünk.¹

Harmadik forrásomat végre a XIX. század legelején készült mértékösszehasonlító munkák képezték, ezek közül főképp azok, melyek még a méterrendszer behozatala előtti időből származnak.

Dolgozatom megírásánál ezek közül a legtöbb hasznát a bécsi Zimentierungsamt akkori vezetője, Joseph Jäckel,² munkájának vettem, mely megbízhatóság tekintetében — úgy hiszem — fölötte áll minden hasonló munkának.

1. Mértékrendszerek kialakulása és fejlődése.

A kialakulás a mértéktörténetnek egyik legfontosabb és legfogósabb kérdése. Fontos azért, mert, ha sikerül rá feleletet találnunk, akkor tisztázza azokat a viszonylatokat melyek a külfölddel való kereskedelmi összeköttetések és a mértéktörténet közt fennállanak, de fogós azért, mert talán

¹ L. a kassai köbölről szóló fejezetben.

² Joseph Jäckel: Neueste europäische Münz-, Mass- und Gewichtskunde. Wien, 1828.

sehol annyi nyelvi, fejlődéstörténeti és egyéb nehézséggel nem találkozunk, mint éppen ezen a téren.

Mértékrendszerek kialakulása a népek gyermekkorába esik. Nálunk Finály Henrik foglalkozott vele. Szerinte a legprimitívebb fokon a hossz-, később az ürmértékek fejlődnek, legutoljára a súlyok. Ez a felfogás azonban ellentétben áll a dolgok logikai sorrendjével. Sokkal valószínűbb, hogy először az ürmértékek alakulnak ki. Amint a földművelés elhagyja a legelső fokot, amint a legprimitívebb cserekereskedés kifejlődik, keresnek egy olyan állandó edényt, amely a valami másnemű tárgyért adandó gabonamennyiséget tartalmazza. Egy kivájt faüreg is megfelel ennek a célnak. Nincs ehhez még szükség, magasabb kulturára, megmérendő szóvítt-font anyagra stb. A nagyobb edény tartalmát több apróval kimérni már igen könnyű dolog és kész a legprimitívebb ürmértékrendszer.

A magyarság, amikor a mai hazába jön a nyugatitól teljesen elűtő kulturát hoz magával, amelynek alapját a török népektől vette át. A földművelés a letelepedés minden szavát úgyszólván a törökből kölcsönözte.²

Ha a mértékrendszerekről előbb elmondottakra gondolunk, azt hiszem egyáltalán nem fog szertelennek tűnni az az állítás, hogy ezydőben a magyarok primitív ürmértékrendszere már kialakult.

Kérdés, hogy mi volt ennek a magyar ürmértékrendszernek alapvető szava? A felelet erre igen könnyű. Az Árpád-korban akár gabona, akár bormértékről van szó, úgyszólván kizárólag a *cubulus* szóval találkozunk. A cubulus később magyar formájában *köböl*, maradt a XVI. és XVII. században, sőt később is a par excellence magyar mérték.

Feladatunk volna tehát ennek a köböl, illetve cubulus szónak az eredetét kutatni. Nyugatról vagy keletről jött-e?

Magyarország nyugati szomszédainál a mérték fejlődése a régi római mértékrendszer hatása alatt állott. A germán népeknek néhol még az elnevezésben is megmaradt a római mértékrendszer, a modius, quadrantale rendszere, a német Mut, Quart etc. mértéknevezésekben. Megmarad azonban, ott ahol az elnevezések meg is változtak a római beosztás 8-as, illetve 12-es rendszere.³ A nyugati államokban csak egész kivételesen látunk más beosztást. Hogy mennyire római hatás alatt megy végbe ez a fejlődési folyamat és

¹ Finály: Az ókori súlyokról és mértékekről. Budapest, 1883. 6. l.

² Gombocz: Török-magyar jövevényszavak (Magyar Nyelv 1907. évf.) és Gombocz: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter (Memoires de la société finno-ougrienne 1912. XXX. köt.)

³ Nagyon érdekes és áttekintésre méltó a mértékekkel némileg tudományos szempontból legrégebben foglalkozó munka: Daniel Angelocerator: Doctrina de ponderibus et mensuris. Francofurti 1628.

mennyiben függ össze a germánoknak az őshazából magukkal hozott ős-indogermán 12-es számrendszerével, nagyon messzire vezetne kitűzött célunktól és a mi szempontunktól különben sem fontos. Bennünket csak az érdekel, hogy mennyiben állottak a magyarok a mértékrendszer fejlődése, illetve kialakulása szempontjából szomszédjaik hatása alatt.

Nyelvészeti megállapítások a fentebb említett köből szót németországi eredetűnek veszik és a német *Kübel* szóból vezetik le. A hasonlatosság a két szó között mindenestre igen szembevető.

Keressük azonban a köből, helyesebben, — miután eleinte természetesen csak ebben a formában fordul elő — a *cubulust* vagy *cubulot*¹ a nyugati latinság nagy szótárában. Dieffenbach, aki a németországi latinság szótárát állította össze *egyetlen egy esetben* sem említi.² Du Gange viszont, mint bormértéket kifejezetten *magyar* mértéknek tekinti.³

Miután a nyelvészeti megállapítás a német *Kübel*-ben keresi a köből őst, fontos a *Kübel* etymológiája is.

Kluge szerint ez a következőképpen hangzik:

„*Kübel* mhd. kübel, ahd. kubil, etc., zunächst steht provenz. cubels (mlat. cupella, cupellus mensura frumentaria und vas potorium) auch ndl. kuip, kufe, fass; schliesst sich an lat. cupa (Fass) an. Lat. cuppa scheint somit auch Grundwort für *Kübel* zu sein. etc.⁴

Tehát Kluge szerint a „*Kübel*“ alapját a latin cuppa vagy helyesebben az abból levezetett középlatin cupella, cupellus képezik.⁵ Ez a kupella azonban nemcsak a „*Kübel*“ őse, hanem a francia cuvelle, az olasz cuppella-nak stb., sőt a provençal cubels, cubel-nak, mely a magyar köbölhöz a német *Kübel*nél jóval közelebb áll.⁶

A német származás ellen — az igen csekély nyelvi ellentmondáson kívül, hogy ugyanis a németből átvett *-el* végű szavak a magyarban *-li*, *-le* végzetet nyernek, pl. *Küffel* = *kifli*, *Semmel* = *zsemlye* — még a következő indokok szólnak:

¹ Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. 92. 1138. évben (közli Hóman: Magyar pénztörténet 1000—1325. Budapest, 1916. 482. l.).

² Dieffenbach: Novum glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis. Frankfurt a/M. 1867.

³ Du Gange: Glossarium mediae et infimae latinitatis, Niort 1883. II. köt. 643. l. „cubulus mensura vinearia apud Hungaros.“ Egyetlenegy esetben, 1150-ben említi mint gabonamértéket: II. köt. 648 l.: aridorum mensura in charta ann. circ. 1150. apud Pezim. tom. Anecd. part. I.

⁴ Kluge: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Strassburg, 1909. 269. l.

⁵ Ilyenformán úgy Dieffenbachnál, mint Du Cangenál feltalálható.

⁶ Fr. Diez: Etymolog. Wörterbuch der romanischen Sprachen. Bonn, 1887. 108. l.

1. az ófelnémet időszakban, mely a XI. század végéig terjed a kubil szó előfordulása nincs bebizonyítva.¹ Azt csak újabban rekonstruálják a középfelnémet kübelből. Egészen bizonyos azonban, hogy nálunk a szót már a XI. század folyamán kellett volna átvenni. A XI. századi összehasonlításaink nyilván a bajor területre utalnak, ahol azonban a „Kübel“ a XVI. század legvégéig nem fordul elő, akkor sem mint tulajdonképpeni mérték.²

2. A németországi mértékösszehasonlítások, származásnak bár a XVII. századból, vagy a XIX. századból a „Kübel“ mértéket Magyarországon, illetve Erdélyen kívül nem ismerik.³

Tehát a köbölt a németből éppen olyan joggal származtatjuk, amint akármelyik más nyugati nyelvből, sőt nyelvi egyezés szempontjából a provencal cubel jóval közelebb áll hozzá.

Szólottunk arról, hogy Németországban az ürmértékrendszer a 8-as, illetve 12-es rendszer hatása alatt áll, mint ahogy tulajdonképpen az összes nyugati ürmértékrendszerek beosztása ezen az alapon áll.

Tekintsük most már meg a magyar köbölrendszert: 1 budai borköböl 10 icceből áll, Budán a XV. században 10 „wecht“ tesz 1 köböl gabonát; 1 cseber bor 5 budai borköbölből és így 50 budai icceből áll etc. Előbbi megmondásaink arra a szükségszerű konkluziora juttattak bennünket, hogy a magyaroknak, amikor a mai hazába jönnek már *van teljesen kialakult ürmértékrendszerük*. A most említett tény még jobban meg kell hogy erősítsen ebben bennünket.

Mintthogy azonban a földművelés, a szőlőművelés minden alapvető szava — melyek létezése logice összefügg az ürmértékrendszerekkel — mind a törökből erednek, kézenfekvő az a feltevés, hogy ürmértékrendszerünk szintén török eredetű. Emellett szól a nyugatitól teljesen eltérő 10-es, illetve 5-ös beosztáson kívül még az is, hogy a köbölnek, mint gabonamértéknek eredeti osztórésze a *szapu* volt és a magyar vidékeken az is maradt, míg másutt a véka, a korec vagy a mérő szorítja azt ki. A szapu pedig kétségen kívül régi török jövevényszó.⁴

Tudjuk, hogy a *köpi* régi török jövevényszó, mely ere-

¹ L. Kluge fentidézett helyén.

² J. Andreas Schmeller: Bayerisches Wörterbuch I. Bd. S. 1218. (München, 1872.)

³ E tekintetben példa az előbb említett Angelocrator-féle munka, továbbá a Schalk i. munkájában előforduló, a XVII. századból származó, még többször idézendő mértékösszehasonlítások, továbbá a szintén idézendő, a XIX. századból származó mértékösszehasonlító munkák valamennyije.

⁴ Gombocz i. helyen. A szapunak 1292-i előfordulására vonatkozó példát idéz Hóman: i. m. 482. l. (Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis alapján. II. k. 314 l.).

detileg *kivájt faedényt* jelentett.¹ Ha figyelembe vesszük mértékrendszerünk nyilvánvaló török eredetét, feltételezhetjük, hogy a magyar ürmértékrendszer eredeti alapvető szava valami a köpüvel rokon, — ma már kiveszett szó — lehetett. (Nyelvészeti megállapítások ugyanis a köből közvetlen eredetét a köpüből nem tartják valószínűnek.)

Ezt a török eredetű szót azután, — talán még a X. században — kiszorította egy más, hasonló, esetleg a provencei cubel szó mintájára képezett szó, mely latinizált formájában „*cubulo*“ alakban² lelhető fel a XII. század legelején.

Nézetünk szerint tehát a magyarság még az őshazából magával hozza török eredetű, a 10-es beosztás alapján álló mértékrendszerét, melyet egy a köpühöz hasonlatos török eredetű szó képvisel; a X., legkésőbb XI. században megismerkedik a nyugati népek mértékei közül a magáéhoz hasonló szóval, ezt átveszi, a régi kifejezéssel összeegyezteti, míg az ürmértékek *rendszere* maga a régi marad.³

Ennek a rendszernek a tárgyalására kell most már rátérnünk.

A *köből* maga is képezheti köbölnek osztórészét. Így már 1240-ben beszélnek „*magnus cubulus*“-ról.⁴ E különbség később is megvan, mert a borköből kisebb, a gabonaköből aránylag nagyobb mértéket jelentett.

A többi osztórész közül legrégebbi a *szapu*, melynek eredetét már fentebb tárgyaltuk.

Keletkezése sorrendjében nem, de jelentőség tekintetében a következő helyet a *véka* foglalja el. Tulajdonképpen általános mértékelnevezés csak a XVI. és XVII. században lesz. Latin formájában egyáltalán nem ismeretes, még a XVI., XVII. sőt XVIII. században is a *metreta*, *modius* etc. elnevezések szerepelnek helyette a latin szövegben, vagy ha mégis előfordul, csakis ilyen formában: *metreta veka vocata*,⁵ esetleg a latin szövegben eredeti formában, mint: „*vel quinque vicas pro cubulo daret etc.*“⁶ Ez a körülmény, valamint, hogy a köztudatba annyira átment a szó, hogy úgyszólván minden gabonamérték neve helyett ezt hasz-

¹ Gombocz id. helyen.

² Hóman id. helyen 1138-ban.

³ A provencal eredet nem tekinthető teljesen kizártnak. Lehetséges, hogy a magyarok X. századi lombardiai kalandozásaik idején provenceiekkel összeköttetésbe jutottak, hiszen ez időben Hugó, a provencei gróf volt Itália királya.

⁴ Hóman id. munkája 482. l. (Fejér Cod. diplom. IV. k. 193. l. alapján.)

⁵ Bihar vármegye statútuma 1745. évből, 39. cikk. (Közli Kolozsváry—Ováry. Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. III. k. 352. l.)

⁶ Instruct. lib. IV. 1550. évben a máramarosi sószedő kapitánynak adott utasításból (OL. Instructionum Cam. Hung. et Scepi. libri XIV.)

nálták, arra vezetett, hogy a vékát kiválóan magyar mértéknek kezdték tekinteni. Pl. Salamon ezt tartja az alapvető magyar gabonamértéknek.¹ A valóságban azonban a XV. századig nem igen ismeretes a véka.

Az Ofner Stadtrechtben és a hozzáfűzött Bäckerlimitation-ban fordul elő legelőbb a „wecht“ elnevezés.² (1 köböl = 10 wecht.)³ Honnan eredhet ez a wecht? Nyugaton általánosan ismeretes egy bormérték melynek latin elnevezése *vehes* vagy *veges*. Du Cange Olaszországból, Angelocrator Németországból számtalan példát említ.³ Minthogy Budán — az olasz mértékek igen nagy mérvben elterjedtek, valószínű, hogy a vegest (mely kétségtelenül a „wecht“ latinizált formája) a budai olasz polgárok hozták magukkal.

A XV. század országos rendelkezései következtében az ország domináló mértéke a budai mérték lett. A budai mértékek — a mohácsi vész után — ha nem is olyan terjedelemben mint ezt az Ofner Stadtrecht mutatja, de mindenesetre beosztásukban az egész országban elterjedtek. A nagy köböl 10-es beosztása különben szintén a magyar mértékrendszer sajátosságait mutatja; mindez megerősíti azt a feltevésünket, hogy a véka a veges (wecht) utóda, annyival is inkább, mert tulajdonképpen feltűnése csak a XVI. századra esik.

Egyébként, hogy a véka nem volt túlságosan elterjedt mérték még a XVI. században sem, arra elegendő bizonyíték, hogy a tizedszedő lajstromokban a *XVI. században egyáltalán nem* fordul elő. 1602-ben Nagykér, Apáti vidékén említik először. Ettől fogva gyakran találkozunk vele.⁴

Itt említhetjük meg még azt is, hogy a XVI. és XVII. században ezeknek az osztórészeknek az elnevezése a legkülönbözőbb. Minden egyes vidék a maga megszokott és ismert mértékelnevezését használja. Így a mérőt, metretát, másutt a korecet stb. Mindezeket teljesen a véka értelmében.

A köbölnek, úgy is mint bor-, úgy is mint gabonamértéknek legkisebb osztórésze az *icce*. Ez az elnevezés a középkori latin nyelvből került a magyarba. A *iusta*, mely egész Európában elterjedt kis mérték volt, az icce szónak eredetije.⁵ Régebben latinul az iccét csak a *iusta* kifejezéssel jelölik, mely úgy Olasz-, mint Francia- és Németországban ismeretes. Du Cange szerint ez *iusta mensura*-ból ered, ebből lesz a francia *juste*. Később ez a latin elnevezés vegyesen fordul elő a *media* (Halbe) kifejezéssel, melyet az ausztriai gyakorlatból, a mérőrendszerrel együtt vettünk át.

¹ Salamon Ferenc: Budapest története III. k. Budapest, 1885. 195. l.

² Michnay—Lechner: Ofner Stadtrecht. Pozsony, 1845. 93. és 263. l.

³ Du Cange i. m. Angelocrator i. m.

⁴ Reg. Dec. Archiepiscopatus Strigoniensis 1602. évből. (OL. Regesta Decimarum.)

⁵ Du Cange, Dieffenbach id. munkái.

Amilyen nehezen tudjuk megállapítani az ősi magyar ūrmértékrendszernek, a kőbőlrendszernek eredetét és történeti fejlődését, olyan könnyűséggel szólhatunk a másik igen elterjedt magyar gabonamértékrendszeréről; a *mérő-rendszerről*.

A mérő a XV. század előtt csak teljesen elvétve fordul elő, ekkor is a nyugati határon. Állandó ez a mérték csak a XV. század, a Habsburgokkal való politikai kapcsolat óta lesz, mikor is bizonyos mérvben sikerült az alsóausztriai mérőrendszert hazánkban is elterjeszteni.¹ Tulajdonképpen a metreta nálunk csak a XVIII. és XIX. században tudott a pozsonyi mérő alakjában állandósulni, viszont a külfölddel szemben csak ez a mérőrendszer reprezentálta a magyar mértékeket. A *mérő* kifejezés különben egészen késői eredetű, állandó csak a XVIII. században lesz, azelőtt sokkal gyakoribb a *mécz* az osztrák Metzenből.

A mérőrendszer beosztásában ezután igen nagy szerepet játszik a kőbőlrendszernél már tárgyalt *véka*, valamint az „*icce*“ is. Ezek mellett még egy harmadik mértéknevezés is feltűnik, az *icce* kétszerese a *pint*. Ez az olasz-francia eredetű, eredetileg bormérték, egyike azon kevés idegen mértéknek, melyet jóformán semmit sem magyarosítanak meg.² *Pinta* formában úgyszólván egész Európában előfordul, még Ausztriában is a „*Mass* mellett“; Hozzánk valószínűleg innen került a mérőrendszerrel együtt.

Magyarországon előforduló, bár a fentieknél kisebb fontossággal bíró gabonamértékrendszer, a *korec*, (lukna). Tulajdonképpen csak magát a mértéket ismerjük, beosztásáról csak annyit tudunk, hogy többnyire 4 quadrans-ból áll.³

A XIX. század elejéről származó mértékösszehasonlító munkák szerint ez lengyel mérték, mely Krakkóban, Varsóban és Czernovitzben⁴ volt használatos. A lengyel határszélén, Liptó megyén át jut el Magyarországra, bárha *ilyen* néven leggyakrabban Gömör megyében találjuk meg. Turóc és Liptó megyékben ugyanennek a mértéknek egy válfaját *lukna* néven említik.⁵

¹ Pl. Hóman id. munkája 482. l., mint „metreta Musuniensis“ azonban már 1279-ben is előfordul.

² Du Cange, Dieffenbach, Angelocrator id. helyein.

³ Schalk id. helyen.

⁴ Reg. Dec. Gömöriensis 1577. évből.

⁵ Jos. Jäckel id. munkája 22. l. Craccau alatt: Das Getreidemass die Last = 30 Korcy. Czernovitz alatt: Getreidemass die Mizze = 2 Siebenbürger Kübel und auch der polnische Koretz, és Jos. Salomon: Mertologische Tafeln über die Masse, Gewichte und Münzen. Wien 1825. Varsó alatt.

⁶ Liptó megye 1698. statutuma (Kolozsváry és Óváry stat. gyűjt. IV. k. I. fele 562. l.) elrendeli — miután a mértékeket az előírt budaihoz akarja igazíttatni — a megyében használatos mértékeknek *cori* vagyis

Ezzel végeztünk is a gabonamértékek rendszerének tárgyalásával és áttérhetünk a másik csoportra: a *bormértékek rendszerére*.

Az alapvető mértékrendszer itt is, csakúgy, mint a gabonamértékeknél a *kőből* volt. Ez különben már az előbb előadottakból is világos.

A borkőbőlnél magasabb egységek elnevezése nagyrészt a szlávól való. Ezek úgy látszik már egészen régi időben kerültek a magyar nyelvbe. Már a XII. században előfordul a *cseber*, melynek latin neve a tinna, tonna, viszont Nyugatról került a magyar nyelvbe. A *cseber* egy latinizált formája a *chybrio*, amely alatt azonban nem mértéket, hanem az adónak egy nemét értették.¹

Hasonlóképpen régi szláv jövevényszó az *akó*. Szintén kettős jelentésű: 1. mérték, 2. adónem (*chybrio* seu *aco* alakban). Szintén már a XIII. században előfordul és a *csebernél* jóval nagyobb bormennyiséget tartalmazott.²

Az *akóval* azonosítani szokták és a XVI—XVII. században leginkább ezzel a kifejezéssel szokták magyarrá fordítani a bécsi *Eimer (urna)* kifejezést, holott ez a mérték csak annyiban fedti az *akót*, amennyiben szintén a *csebernél*, — bár nem sokkal — nagyobb bormennyiséget tartalmazott. Azonban ellentétben az *akóval*, mely régi magyar bormérték, az *Eimer* körülbelül a mérőrendszerrel egyidőben került Magyarországba.

Egyes szövegek a *veder* szóval fordítják az *Eimert*. A *veder* azonban szintén szláv bormérték,³ mely alatt nálunk a XIV. századtól kezdve mértéket nem értenek. Az ideig *idia*, *hydria* néven többször is előfordul.⁴

A *kőből*nél kisebb osztórészek ugyanazok, mint a gabonamértékeknél, úgy, hogy külön tárgyalásuk felesleges.

A *pintről*, *iccéről* már beszéltünk, egyedül a *messzely* az, mely a gabonamértékek beosztásánál ismeretlen. Miután ennek feltűnése a mérőrendszerrel függ össze, nyilvánvalólag a német *Massel* szóból alakult és került hozzánk:

A „kleines Massel“ alatt Bécsben az „Achtel“ nyolcadrészét értették, tehát gabonamérték volt,⁵ míg nálunk az *icce* felét jelentő bormérték.

koreceknak felülvizsgálását, míg máshelyt a lipatómogyei mérték rendszerint *lukna* néven szerepel.

¹ Melich—Gombocz: Etymologiai szótár 295. l.

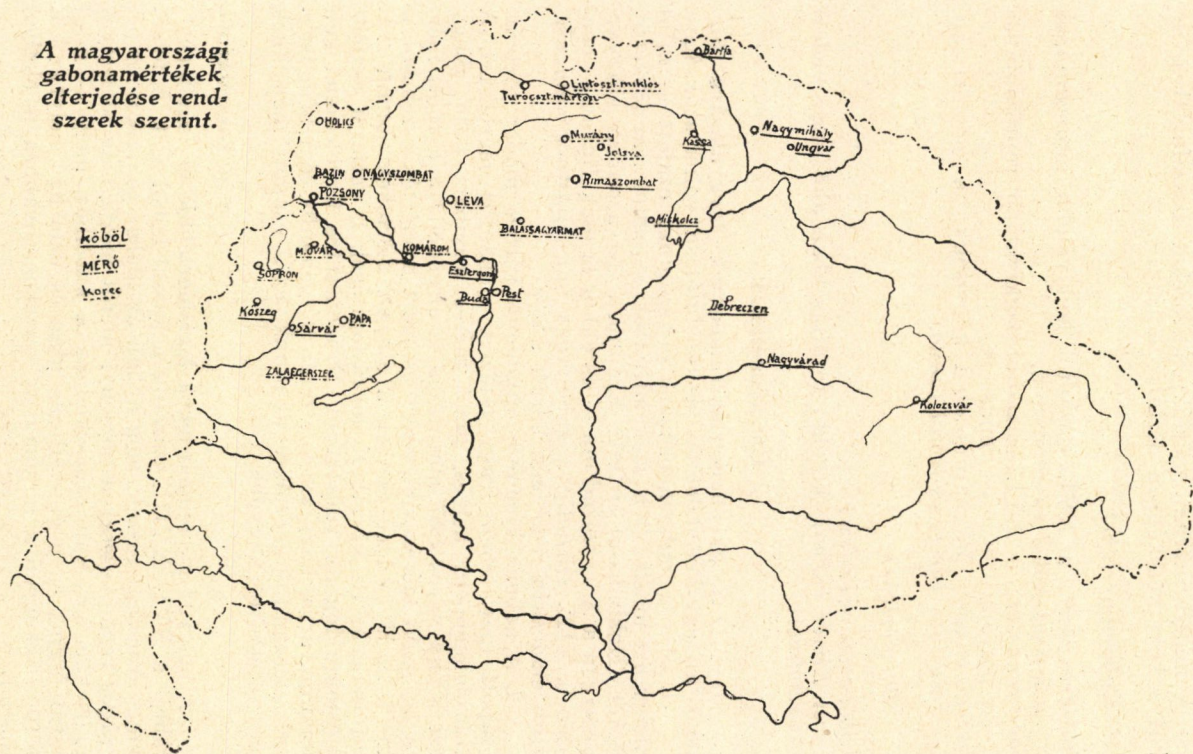
² Melich—Gombocz: Etymologiai szótár 49. l.

³ Karl Rumler: Übersicht der Masse, Gewichte und Währungen der vorzüglichsten Staaten von Europa, Asien, Afrika und Amerika, Wien. 1849. Russland alatt: Flüssigkeitsmasse: Die Einheit dieses Masses ist die *wedro*.

⁴ Hóman id. helyen.

⁵ Littrow: Vergleichung der vorzüglichen Masse, Gewichte und Münzen. Wien 1832. 35. l.

A magyarországi
gabonamértékek
elterjedése rend-
szerek szerint.

A magyarországi mértékrendszereket összefoglalva, tehát a következőképpen osztályozhatjuk:

Gabonamértékek:

köbölrendszer; a XVI. századtól legkiválóbb reprezentánsa a *kassai köböl* és rendszere.

mérőrendszer; a XVI. századtól legkiválóbb reprezentánsa a *pozsonyi mérő* és rendszere.

korcrendszer; Magyarországon képviselik: a *gömöri korrecz* és a *turóci és lipői lukna*.

Bormértékek:

köböl-cseber-rendszer

bécsi Eimer (urna) (későbbi fordításokban akó vagy veder) *rendszere*.

2. Gabonamértékek.

Mielőtt a gabonamérték-rendszerek tárgyalására térnénk át, egy-két dolognak a konstatalása volna szükséges:

1. Mikor gabonamértékekről szólnunk, ezalatt — mint ahogy ezt máshelyt is megemlítettük, — csupán az *ürmértékeket* (Hohlmasse) értjük. Különben is azonban Magyarországon a XV. század óta — és ekkor is csak Budán — egészen a XIX. századig a gabonának vagy lisztnek *súly* szerinti eladására nem igen került a sor.

2. A gabona kimérése mindenütt kétféle módon történt: *csapott* (gestrichen) vagy *tetézett* (gehäufft) mértékkel. A tulajdonképpeni helyes, piaci mérés azonban, mint ahogy ezt Kassa város 1687. statutuma is elrendeli,¹ a *csapott* mértékkel való mérés volt, ezért és mert a mértékösszehasonlítások majd minden esetben a *csapott* mértékek szerint számítanak, az itt következő megállapítások is mind a *csapott* mértékre fognak vonatkozni. Mindenesetre figyelemmel kell lennünk arra, hogy amikor *tetézett* (gehäufft) régi németség-gel „gehupft“) mértékre akadunk, ez a *csapott* mértéknek ca. $\frac{1}{4}$ -részével nagyobb.

a. A kassai köböl.

A magyar gabonamértékek legismertebbje és legerőteljesebbje a XVI—XVIII. századig a kassai köböl volt. A felsőmagyarországi részek, még abban az időben is, mikor az országos rendelkezések a pozsonyi mérőt teszik meg törvényes mértékké, szívósan ragaszkodnak a köbölhöz, mely — mint látni fogjuk — némi változás után és nem egy helyhez kötötte, főképpen a színmagyar részekben továbbra is életben marad.

¹ Kassa város 1687. statuma. (Kolozsváry—Óváry V. k. I. fele 298. l.)

Az 1588. országgyűlés, mint látszólagos anachronizmust, a budai mértéket tette országos mértékké, pedig a szepesi kamara az 1587. évből származó felterjesztéséből azt látjuk, hogy a kamara az országgyűlésnek a kassai köböl országos mértékké tételét ajánlotta, mint amely a túlnagy és túlkicsiny mértékek közt éppen a közepén áll.¹ Vajjon a kassai köböl volt-e tényleg a budai mérték utóda és ez-e az oka a törvénycikk formulázásának? Fejtegetéseink során be fogjuk látni azt, hogy ez a látszólag kissé valószínűtlen állítás nem is nélkülöz minden alapot.

Míg azonban az országban magában mindenütt találkozzunk a kassai köböllel, a legkülönbözőbb vidékeken fellelve azt, a külföld erről a mértékről egyáltalán nem vett tudomást. A XIX. század elejéről származó mértékösszehasonlítások, ha beszélnek is a magyarországi köbölről, ezalatt leggyakrabban nem a kassai köbölt, hanem egy olyan mértéket értenek, mely nem más, mint az előfordulási helyükön ismeretes mértéknek, — ezen munkák terminológiája szerint — mindig „mérő“-nek a kétszerese.²

Kérdés már most az, hogy a XVI. és XVII. században mit értettek ezalatt a mérték alatt? Az irott források anyagából a kérdésre pontos választ nem fogunk kapni, de rögtön szemünkbe fog ötleni, hogy ebben az időben „köböl“ alatt a XVIII. századi megállapításoknál jóval kisebb mértéket kell értenünk.

Adataink mind a XVI. század közepéről valók:

1. A szepesi kamara felterjesztésében a vetőmagra vonatkozólag kijelenti, hogy 6 kassai köböl körülbelül 12 bécsi mérővel egyenlő.³

Schalk megállapításai szerint a bécsi mérő: 42.28 liter; eszerint tehát a kassai köböl, körülbelül 84 liter volna.⁴

2. A dézsmaszedő lajstromok gömörmegyei csomójában évről-évre találkozunk egy olyan elszámolással, mely szerint 10 murányi korec egyenlő 9 kassai köböllel.⁵

A murányi korecet ca. 73 liter ürtartalmunak véve, kb. 81 liter volna e kassai köböl.⁶

3. A végvidékeken, 1550 körül kiadott rendelkezésben

¹ Exped. lib. VIII. fo 394. „In Triciti vero alioque cujusmodi rerum genere mensurando videtur Cassoviensis cubulus, qui inter maximos quales in hic partibus multis in locis habentur et inter minimos intermedius esse...“ (OL. Expeditionum Camerae Scepusiensis libri.)

² H. Noback: Münz-, Mass- und Gewichtsbuch 2. kiadás. 1879.

³ Exp. lib. I. fo. 67. „vix sex cubuli Cassoviensis mensurae facientes Wiennienses circiter duodecim modios.“

⁴ Schalk i. m. 478. lap.

⁵ Reg. Dec. Gömör. Murány 1588, 1589. és 1590. években: „singulos coretos 10 ad Cassovienses cubulos 9 computando.“

⁶ L. a korecről szóló fejezetet.

elrendelik, hogy egy kassai köbőlből harmincöt lisztsúlyban 3 fontos kenyeret kell sütni.¹

Eszerint tehát egy kassai köbőlbe 105 font rozsliszt megy. Nyilvánvalóan rozslisztról van itt szó, mert cselédek és katonaság számára csakis ebből sütik a kenyeret.²

Kétféle számítási mód áll rendelkezésünkre, vagy magából az adatból, vagy egykorú összehasonlítások alapján. Az első esetben fontnak bányavárosi vagyis budai fontot véve számításba, 105 font à 491.075589 = 51.56293 kg. Ha feltételezzük, hogy az akkori csépltetési viszonyok mellett a rozsliszt fajsúlya 60 volt, a kassai köbőlbe 85.9382 l. fért.

Természetesen ez az adatunk önmagában még semmit sem bizonyít. A megállapítások labilisak. Sajnos, olyan összehasonlítás, amely teljesen egykorú volna, nem áll rendelkezésünkre; de a cséplési viszonyok, a technika e téren még a XVII. század folyamán sem fejlődött valami nagy mérvben, s így egész bátran felhasználhatunk egy a XVIII. század elejéről fennmaradt adatot.

Egy 1729-ből származó dombóvári gazdasági instructió szerint³ ugyanis egy 72 icceből álló pozsonyi mérőben $66\frac{1}{3}$ font (bécsi font) rozsliszt van. Ezt a pozsonyi mérőt 61.48 l.-rel számítva⁴ és bécsi font alapulvétele mellett ($66\frac{1}{3}$ à 561.22925) a következő aránylatot vehetjük tekintetbe:

$61.48 : 37.2263 = X : 51.56293$, tehát a kassai köbőlbe e szerint 85.18 liter fér. Számításaink tehát mindkét formában körülbelül fedik egymást és egy kb. 85 literes köből mutatnak.

Az írott források adatai szerint, tehát a kassai köből nagysága 81—85 liter közt ingadozik.

Természetesen ezekkel a megállapításokkal még nem jutottunk igen messzire és ezért — mint minden esetben — a mérce tanuságát kell segítségül hívnnunk.

Közvetett tudomásunk van arról, hogy Kassán egy olyan mércét őriznek, amelynek űrtartalma 33.2 liter.

Első pillanatban is mindjárt arra kell gondolnunk, hogy ez csak a kassai u. n. véka lehet. Az írott források egy adata azonban még megerősíti ezt a föltevésünket. Maróthi György arithmeticiájában u. i. a következő adatot találjuk: „a régi öreg véka között és a mostani Piatzi (Pozsoni) kis véka közt a Proportiót kitalálhatod, ha mindakettőt egyszer meg-megméried egy bizonyos mértékkel. *Nekem hiteles emberek úgy mondták, hogy a régi öreg vékába 40 Pozsoni*

¹ Instruct. lib. I. fo. 245. Ordo victualium praesidiis et locis finitimis: De singulis ressecato cubulo farinae mensurae Cassoviensis debent coqui panes triginta-quinque, quorum singulus in massa farinae trium librarum sit et in valore duorum nummorum militibus porrigatur.

² L. a muraközi élelmezőmesternek 1680-ban adott utasításban (Inst. lib. VIII. 508. l.) katonaság részére sütendő kenyér minősége és mennyisége tárgyában, kifejezetten csak rozslisztról szól. 2. A még többször említendő dombóvári gazdasági instructio 1729. évből (Magy. Gazd. Tört. Sz. IX. 84. l.) megkülönböztetést tesz *buzaliszt* és *cseléd-liszt* közt.

³ Magyar Gazd. Tört. Szemle IX. évf. 84. l.

⁴ L. a pozsonyi mérőről szóló fejezetben.

⁵ Archaeologiai Értesítő 1888. évf. 235.l. Myskovszky Viktor közlése.

*itcze fér.*¹ A munka Debreczenben 1743-ban készült, ahol 1715-ig a kassai mérték volt használatos. 1715-ben az országos rendelkezés a pozsonyi mértéket teszi kötelezővé. Így áll elő: a „régí öreg“, tehát a kassai és a „posoni kis“ véka közti különbség.

1715 után pozsonyi icce alatt az ú. n. magyar iccét értik, mely ca. 0.83 liter.² Ezt 40-szer véve pontosan 33.2 *liter*t kapunk. Tehát ez a kassai véka vagy szapu, mely eredetileg a kassai köböl osztórészét alkotja.

Hogyan oszlik azonban fel a kassai köböl részekre?

1568 évből a pozsonyi dézsmaszedő lajstromok közt szerepel egy jegyzék „Introitus novorum frugum“ felírással. Itt a következő kijelentés olvasható: „cubulus constat ex metretis 2¹/₂.“ Ez alatt a cubulus alatt érthetjük, Pozsonyról lévén szó, úgy a pozsonyi mérőt, mint a kassai köblöt is. Tény u. i. az, hogy a XVI. század egész folyamán, sőt még később is, magában Pozsonyban a mérőt „cubulus“ szóval jelölik.³

Lehetelenné teszi azonban, hogy az „Introitus“-ban szereplő cubulus a pozsonyi mérő lenne, a hozzátétel „constat ex metretis 2¹/₂.“ Milyen mérőt vagy jobban mondva vékát érthetnénk ez alatt a „metreta“ alatt? A pozsonyi mérőt semmi esetre sem. Olyan cubulus nem létezett, mely 2¹/₂ pozsonyi mérőt tartalmazott volna. A pozsonyi mérő felosztása pedig vékákra igen késői időből származik.⁴ Maradna tehát a nagyszombati mérő, mint az egyedüli, amelyet magában Pozsonyban a pozsonyi mérő osztórésze gyanánt használnak. A pozsonyi mérő azonban mindenkor *két nagyszombati* mérőből állt.⁵

Ahhoz, hogy megláthassuk, milyen köböl ez az Introitus-ben említett „cubulus“ segítségül kell hívnunk a magyar törvényeket.⁶ Az 1622. törvény 38. cikke gabonasegély megszárazásáról szól és az ország északi részében 1 kassai köböl, a nyugati részeken 2¹/₂ nagyszombati mérő beszedését rendeli el.⁷ Tehát az országos törvényhozás 1 kassai köblöt 2¹/₂ nagyszombati mérővel tekint egyenlőnek. (A nagyszombati mérő 31.265 liter lévén, ez ca. 78 literes köblöt tenne.)

Gondoljunk most már az „Introitus“ többször idézett

¹ Maróthi György: Arithmetica vagy számvetésnek mestersége. Debrecen 1743. 167. l.

² L. a bormértékekről szóló fejezetét.

³ Reg. Dec. Poson. 1568. évből.

⁴ L. a pozsonyi mérőről szóló fejezetet.

⁵ Pl. Inst. lib. III. fo. 24. és 25. 1603. évből: cubulus Posoniensis = 2 metretae Tyrnavienses.

⁶ A jegyzékből magából nyilvánvaló, hogy itt csak mérték-osztórészről lehet szó; a metr. így szerepel: pl. cub 3, és metr. 1¹/₂ s. i. t.

⁷ V. ö. 1622:38. tc. 1. pontját. Corp. iuris (Milleniumi kiadás) III. 212. l.

cikkére. „Cubulus constat ex metretis $2\frac{1}{2}$.” Nyilvánvaló, hogy itt a kassai köbölről van szó, annyival is inkább, mert a kassai köbölnek a XVI. század folyamán Pozsonyban való előfordulása egyáltalán nem kivételes dolog.¹

Ha a törvénycikk $2\frac{1}{2}$ nagyszombati mérővel tekinti is egyenlőnek a kassai köblöt, nem valószínű, hogy magának a köbölnek előbb említett felosztása is *nagyszombati* mérték szerint történt. Miután ismerjük a *kassai véka* mércéjét, — melyről tudjuk, hogy a köböl osztórésze volt — úgy igen közeleső az a föltevésünk, hogy $2\frac{1}{2}$ ilyen véka alkotta eredetileg a kassai köblöt.

$2\frac{1}{2}$ -szer számítva $33 \cdot 2$ litert, ez kereken *83 literes köblöt* adna.

Ezt az adatot — az irott források alapján eszközölt fenti számításainkon kívül — még egy bizonyíték támogatja. Schalk idézett munkájában közöl egy hivatalos mérési táblázatot, melyet a XVII. század közepén a bécsi „Mehlmesser“ ek végeztek.² Ennek egy összehasonlítása a következőképpen hangzik: „30 Günsser Metzen glatt = 40 niederösterreichische Landmetzen und $4\frac{1}{2}$ niederöst. Landachtl alles glatt“.

Az alsóausztriai Landmetzen, Schalk számításai szerint, 61,4862 liter,³ tehát egy „Günser Metzen“ vagyis kőszegi mérő, illetve köböl pontosan 40 Metzen és $4\frac{1}{2}$ Landachtl = 2494.1341 l, tehát

$$\frac{2494.1341}{30} = 83.1978 \text{ liter.}$$

A fentidézett 1622. törvény 38. cikke azonban nemcsak $2\frac{1}{2}$ nagyszombati mérőt, hanem egy *kőszegi* köblöt is a kassai köböllel egyenlőnek vesz,⁴ úgy hogy — véleményünk szerint — a kassai köböl 83 literes nagysága minden kétségen felül áll.

Kissé különösnek tetszhet első pillanatra ez a $2\frac{1}{2}$ -es beosztás. Ha azonban a dolgot közelebbről szemügyre vesszük, könnyen megtalálhatjuk ennek a magyarázatát.

Gondoljunk Maróthi előbb idézett megállapítására, mely szerint a kassai véka 40 új vagyis pozsonyi icceből áll. $2\frac{1}{2}$ -szer számítva 40-et, 100 iccét fogunk nyerni, és így ismét nyomára akadunk a magyar köbölrendszer 10-es beosztásának. Annyival inkább, mert tudjuk azt, hogy 1 *budai* bor-köböl 10 *budai* icceből áll.⁵

A budai iccét törvénycikkeket előkészítő felterjesztések és egyéb fontos adatok a kassaival azonosnak veszik; ez a budai icce pedig — megállapításaink szerint — 0.8484 liter.⁶

¹ L. Regesta Decimarum Posoniensis és Archiepiscopatus Strigoniensis.

² Schalk i. m. 485. l.: 1639. évből Getrayd-Mass-Tabelle.

³ Schalk id. helyen.

⁴ Corpus juris id. helyen.

⁵ L. a bormértékről szóló fejezetet.

⁶ L. ugyanott.

Talán nem leszünk túlságosan messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy eredetileg a kassai köbölben 10 *kis* vagyis *budai* borköböl rejtett, különösen, ha eszünkbe jut a budai törvénykönyv már idézett kitétele: 1 *Kübel* = 10 *wecht*, mely ugyan terjedelemben a kassai köböltől teljesen elütő mértékre vonatkozik.

A 83 literes kassai köböl azonban a XVII. század végén megváltozott.

Mint látni fogjuk, a kassai köböl közvetlen szomszédságában mindenütt jóval nagyobb köblök voltak használatban, melyek mindegyike már a XVI. században a 4-es beosztás alapján állt. Ez a 4-es beosztás és főképen a miskolci köbölnek hatása volt az, amely — szerintünk — a köböl megváltozását előidézte.

A XVII. század közepén még változatlan a köböl nagysága. Ezt megláthatjuk az 1659. törvény 6. cikkéből. A törvénykezésben az 1622. törvény után úgy látszik csakhamar belátták, hogy az állam károsodik, ha 1 kassai köbölt, mely 83 liter, 2½ nagyszombati mérővel tesznek egyenlővé, mely csak 78 liter és ezézt már az 1635. törvény 22. cikke is kimondja, hogy 3 nagyszombati mérővel egy értelemben kell a kassai köblöt szedni; így ugyan kb. 10 literrel többet szedtek, de ez az államra mindenesetre előnyösebb volt, mint a régi rendszer, ahol ca. 5 literrel károsodott. Minthogy ezt a törvénycikket ugyanebben a formában az 1647. törvény 37. cikkében, majd az 1659. törvény 6. cikkében is megerősítik, ez bizonyítja, hogy mindezeideig a kassai köböl a régi állapotban állott fenn.

A XVII. század 80-as és 90-es éveiben azonban a forrásokban már észlelhetjük a köböl változásait.

1. Ekkor találkozunk először magán *Kassán* is a 4-es beosztással. Ekkor kezdik itt is a köblöt 4 quartale = 4 vékával azonosnak venni.³ Valószínű azonban, hogy már ebben az időben magán *Kassán* az 1655. törvény hatása alatt — nem a régi „öreg“, hanem a pozsonyi vékát használják.

2. Forrásainknak két adata a köböl lényeges megváltozását mutatja. 1694-ben egy és ugyanazon elszámolásban előfordul:

„*maior cubulus mensurae Cassoviensis pro*
„*fl. 3 d 60. minor vero pro 2 d 60.*“.

83 literrel számítva a kisebb köblöt, az összefüggésből egy ca. 115 literes nagyobb köblöt nyerünk.

1565-ben a következő relációt találjuk

„*unus cubulus Unghwariensis facit Cassovienses*
„*vero 2*“.⁵

¹ Corpus juris III. k. 452. l.

² Corpus juris VI. k. 141. l.

³ Reg. Dec. Abaujiensis.

⁴ Reg. Dec. Lőcse 1694.

⁵ Reg. Dec. Abauj. 1565.

1686-ban viszont:

15 ungvári köböl = 20 kassai köböllel.¹

A két viszonylatot a következő megfontolás alapján vetjük össze: Már a jelen dolgozat bevezetésében szólottunk arról, hogy a mérték-történettel régebben foglalkozó művek elve a mértékek konzervatív voltáról és stabilitásáról mindenestre áll az olyan helyi mértékekre vonatkozólag, melyek sohasem képezték egy mértékrendszer középpontját, nem áll azonban a vezető mértékekre.

Így az ungvári köbölről egész határozottsággal állíthatjuk, hogy nem változott meg, a változás oka tehát csak a kassai köbölben kereshető.

Feltételezzük, hogy 1 ungvári köböl = 2 kassai köböl $83 \times 2 = 166$ liter.

$166 \times 15 = 20$ kassai köböl, tehát

2490 liter = 20 kassai köböl

1 kassai köböl = 124.50 liter.

Miután már szólottunk arról, hogy a négyesbeosztású kassai köböl alapját valószínűleg nem a kassai nagy, hanem a pozsonyi kis véka képezte

$31.265 \times 4 = 125.06$ liter.

Ez a 125 literes köböl a XVIII. század folyamán állandó-sul és amikor a XIX. század mértékösszehasonlító munkái elkészültek, ezért mondhatta Noback, hogy

1 köböl = 2 pozsonyi régi mérő,²

ahol régi pozsonyi mérő alatt a 62.53 literes mérőt kell érte-nünk.³

Említettük az előbb, hogy a kassai köböl kialakulására lényeges behatással voltak a szomszédságában levő köblök és ezek közül is leginkább a nagymihályi és az ezzel azonos mis-kolci köböl.

1565-ben Nagymihályon találkozunk egy olyan köböllel, melyből $1\frac{1}{2}$ tesz egy kassait.⁴ Ennek a nagymihályi köbölnek nagysága tehát a kassai köblöt 83 literrel számítva, 124.5 liter és így majdnem pontosan fedi a későbbi kassai köböl nagyságát. Ehhez a nagymihályi köbölhöz igen hasonló köböllel találkozunk Miskolcon, 1604-i adat szerint ugyanis ennek nagysága 118.571 liter volna. (70 miskolci köböl = 100 kassai köböllel.)⁵

Miskolcon, illetve Borsod megyében a köböl beosztása 4 szapura divott már a XVII. század elején is.⁶ Hogy itt csakhamar az eredeti miskolci köblöt összetévesztik a kassai köböllel és hogy a köztudatba a miskolci köböl a kassai köböl elnevezése alatt megy át, erre nézve elégséges a dézsmaszedő lajstromok megtekintése. Az 1604-i, előbb említett össze-hasonlítás után egészen 1630-ig, a „cubulus“ és a „cubulus Miskolciensis“ elnevezések váltakozva fordulnak elő, ez időtől fogva azonban általános a „cubulus Cassoviensis“, anélkül, hogy 1604. óta *egyetlenegyszer* is találkoznánk összehasonlítással a miskolci és kassai köblök közt. Miután

¹ Reg. Dec. Ung. 1686.

² Noback i. m.

³ L. a pozsonyi mérőről szóló fejezetet.

⁴ Reg. Dec. Abaúj. nagymihályi járás 1565.

⁵ Tévesen szatmári dézsmaszedő lajstromok közé keveredve Reg. Dec. Szatmár. 1604. miskolci járás.

⁶ Reg. Dec. Borsod 1626. Sajószentpéter és Miskolc.

az 1655. országgyűlési rendelkezés a pozsonyi mértéket teszi országos mértékké, ettől fogva a szaput, — lényeges eltérés eddig sem lévén a kettő között — a pozsonyi vékával, illetve a nagyszombati mérővel, azonosították és így a miskolci, illetve itt Miskolcon használatos kassai köből nagysága már ekkor 125:06 liter volt

Gömör, Túróc, Liptó, Sáros megyékben a köbölrendszert a korec rendszere szorította ki, de emellett Gömör és Sáros megyében felleljük a magyar köblöt is.¹

Ennek nagyságát egy 1550 körüli mértékösszehasonlítás 1½ murányi koreccel veszi egyenlőnek.² Ezt megerősítik a dézsmaszedő lajstromok adatai, melyek szerint 111 köből = 173 korec, 211 köből = 332 korec és 188 köből = 286 korec.³ Mindezen adatok szerint tehát a rimaszécsi, illetve rimaszombati köből valamivel több, mint 1½ korec. A korecet ca. 73 literrel⁴ számítva, ez ca. 110 litert tesz.

Ennek a Gömör megyében ismeretes köbölnek nagysága úgy látszik teljesen korrespondál a Sáros megyében a XVI. században használatos köböllel. Ez utóbbira vonatkozólag ugyan majdnem kizárólag a mérce tanuságára vagyunk szorítva. (Az írott forrásokból csak annyit tudunk, hogy a sárosi köből nagyobb a kassai köbölnél.)⁵ Myskovszky Viktor közlése szerint ugyanis van Bártfán egy 1519. évből való gabonamérce, melynek irtartalma 111 liter.⁶ Úgy látjuk tehát, hogy a XVI. században a tót vidékeken a lukna és a korec mellett egy ca. 110 literes „magyar mérték”-nek nevezett gabonaköből is használatos.

Ha azonban a mércék tanuságát tovább is segítségül hívjuk, azt fogjuk találni, hogy ugyancsak Bártfán 1620. évben már egy 32 literes vékát készítettek, mely nyilvánvalóan a pozsonyi véka elrontott másodpéldánya. Ebből azonban még nem tudunk biztos következtetést vonni arra, hogy itt a XVII. század közepétől a pozsonyi mérőt, vagy — ami valószínűbb a nagyobb kassai köblöt használták-e.⁷

Az ungmegyei köből nagyságát már fentebb meghatároztuk és így tudjuk hogy az 166 liter volt.⁸

Mint látjuk tehát, a kassai köblöt több oldalról is nála nagyobb mértékek vették körül. Joggal mondhatta az idézett 1587. kamarai fölterjesztés, hogy a kassai köből az itt sok helyen használatos igen nagy és a kisebb mértékek közt középen áll.⁹

Ezek közül a kisebb mértékek közül csak a szepesi köből ismeretes előttünk, és pedig erre vonatkozólag két adat áll rendelkezésünkre. A kettőből is azonban csak hozzávetőlegesen állapítható meg ennek a mértéknek a nagysága. Az egyik adat szerint 1 kassai köből = 2 szepesi

¹ Reg. Dec. Gömör ratkói járás 1577. „cubuli ungaricae mensurae.”

² Instr. Cam. Scep. lib. I. fo. 287. közli Tagányi, Magy. Gazd. Tört. Sz. I. évf. 158. l.

³ Reg. Dec. Gömör. balogi járás 1578, 1566, 1853. évekből.

⁴ L. a korecről szóló fejezetben.

⁵ Exp. lib. IX. fo. 11. De frumento Kolonicziano a XVI. század legvégéről „cubulum singulum Sárosiensis mensurae quod annonario sive Casoviensi cubulo paulo maior est.”

⁶ Archaeologiai Értesítő idézett helyén.

⁷ Archaeologiai Értesítő id. helyén.

⁸ L. fentebb.

⁹ Id. helyen „inter maximos, quales in his partibus multis in locis habentur... etc.”

köböl,¹ a másik szerint pedig 1584-ben kb. 900 szepesi köböl alkot 500 kassait.²

83 literrel számítva a kassai köblöt

$$\text{ad. 1.} \quad \frac{83}{2} = 41.50 \text{ liter}$$

$$\text{ad. 2.} \quad \frac{83 \times 500}{900} = 47.77 \text{ liter.}$$

Vajjon a Felsővidéken kívül elterjedt-e a köbölmérték másutt is?

Tudjuk, hogy Budán a XV. században egy igen nagy mértéket értenek köböl alatt, míg a következő évszázadban egy jóval kisebb mértékről hallunk, melynek nagyságát azonban sajnos nem tudjuk megállapítani, valamint azt sem, hogy ez minő viszonylatban állt a kassai köbölhöz. A hódoltság ideje alatt a török — Budán és másutt is — bizonyára a saját mértékeit igyekezett meghonosítani, mint ahogy a „kila“ gabonaértéknevezés és az „okka“ súlymérték, melyek nálunk csak a hódoltság után válnak ismeretessé, mutatják. Bizonyos azonban, hogy amikor a felszabadulás után Budán és Pesten ismét mértékösszehasonlítással találkozunk — igaz hogy már a XIX. század elején, — akkor az ú. n. Pester Metzen, mely Budán is használatos, feltűnő hasonlatosságot mutat a régebbi kassai köböllel, amennyiben nagysága 96 ú. n. magyar iccével, tehát 80.015 literrel egyenlő.³ Miatán láttuk, hogy a régi kassai köböl 100 magyar icceből állt, nem esik túlságos távol az a gondolat, hogy a két mérték eredetileg egyenlő volt és a 96 iccés beosztás éppen csak a pozsonyi mérő hatása alatt került a pesti mérőbe. Arra, hogy gazdasági téren, már a mohácsi vész előtt, mily szoros kapcsolat állt fenn Kassa és Pest, illetve Buda közt — úgy hiszem — nem kell ehelyt bővebben kitérnünk, csak annyit szeretnék megemlíteni, hogy pl. egy 1522-ből származó *Buda* városa részére adott ármegállapítási szabályzatot, melyben a mérték, természetesen *budai volt*, Kemény Lajos Kassa levéltárából másolt és közölt le.⁴

¹ Lib. Oblig. Cam. Szep. XV. fo. 467. (Tagányi közlése Magy. Gazd. Tört. Sz. I. évf. 158. l.)

² Exp. lib. XIII. fo. 280. ad praeposituram vero Scepusiensem sperari possunt mensurae Scepusiensis cubulos Tritici circiter nongentos facientes Cassoviensis mensurae circiter quingentos.

³ Jäckel i. m. II. 235. l. és Rumler id. munkája 44. l.

Noback a maga felfogásának megfelelőleg, tudva arról, hogy a pesti ú. n. mérő egyenlő 1½ pozsonyi mérővel, nem kutatja, hogy az melyik pozsonyi mérő (l. a pozsonyi mérőről szóló fejezetet), hanem egyszerűen a régebbi 62:53 literes mérőt véve alapul, kimondja, hogy a pesti mérő 93:7207 liter.

⁴ Tört. Tár. 1889. évf. 373. lap.

Debrecenben is a kassai köből volt használatos,¹ láttuk azonban, hogy már 1743-ban a kassai vékát kiszorítja a pozsonyi. Azonban még a XIX. század elején is a pozsonyi mérő mellett ismeretes itt a 2 pozsonyi mérőből álló újabb kassai köből is.²

Ugyanaz a mérték, mint Debrecenben volt használatos, Bihar megyében is, ahol azt látjuk, hogy még 1745-ben is szigorú intézkedést kell foganatosítani azok ellen, kik a pozsonyi mérő helyett a debreceni, tehát kassai köblöt, az urna helyett a csebret használják.³

Ennek a biharmegyei statutumnak az a kitétele „vel quinque vices pro cubulo daret vel scienter emeret“ arra enged következtetni, hogy itt — és talán Debrecenben is — időlegesen a köből alatt a kisebb kassai köből kétszeresét értették, mint ahogy tudjuk, hogy a Bácskában köből alatt a pesti mérő kétszeresét értik.⁴

Valószínű, hogy Erdélyben szintén a kassai köböllel rokonságban álló köblöt használnak, minthogy azonban az erdélyi mértékekkel nem foglalkoztunk, ennek a kérdésnek tárgyalását egyelőre ki kell kapcsolnom.⁵

A kassai köből rendszere.

<i>köből neve</i>	<i>XVI. század</i>	<i>XVII. sz. végéig</i>	<i>XVII. sz. végétől</i>
kassai	83 l	83 l	125·06 l
miskolci	ca. 118 l	ca. 118 l	újabb kassai köből
nagymihályi ...	ca. 124 l	ca. 124 l	újabb kassai köből
sárosi és gömöri	ca. 110 l	—	—
ungvári	166 l	166 l	—
szepesi	ca. 45—48 l	—	—
debreceni	kassai köből	u. a.	újabb kassai köből
bihari	u. a.	XVIII. sz. közepéig talán a kassai köből kétszerese 166 l	XVIII. sz. közel pétél újabb kassai köből
pesti mérő	—	—	80·015 l

¹ Zoltai: Debrecen a török uralom végén, Budapest 1905. 142. l. a városi levéltárból közölt adatok nyomán.

² Rumler id. helyén.

³ Bihar megye 1745. statut. 39. pont Kolozsváry és Óváry III. köt. 352. l.

⁴ Nobeck i. m.

⁵ Kolozsvárra kassai molnárokat visznek a XVI. században (Kerekes Gy. közlése Kassa levéltárból Történelmi Tár 1907. évf. 267. l.)

b. A pozsonyi mérő.

Az uralkodó magyar gabonamérték, a kassai köből mellett a XVI. századtól fogva egy másik mérték kezd előtérbe lépni: a *pozsonyi mérő*.

A Habsburgok uralkodása óta a mértékuniformizáló törekvések középpontjában a bécsi, illetve az osztrák mértékek állottak. Ezeknek az elfogadtatását tűzték ki célul, ami azonban csak kis részben sikerült. Mindenesetre ez a törekvés magyarázza, hogy míg a kassai köből magában az országban mindvégig a legjobban elterjedt mérték volt, a külfölddel szemben csakis az a mértékrendszer vált ismertté, mely az osztrák mértékek hatása alatt alakult ki, tehát a pozsonyi gabonamérő és rendszere.

Természetesen nem szabad azt képzelnünk, hogy a mérő fogalma és elnevezése a XVI. század előtt ismeretlen volt. Már a XIII. században találkozunk ezzel a mértékkel a nyugati határszélen és ettől fogva ez mindvégig a nyugati részek mértéke maradt.

Eredetileg a mérőrendszer vezető mértéke nem a pozsonyi, hanem a *nagyszombati* mérő volt. Az a hit terjedt el, hogy a régi budai mértékek Nagyszombatban találhatóak fel.¹ A pozsonyi kamara 1590.-i fölterjesztésében meg is okolja ezt a hitet azzal, hogy 32 pint folyadék tesz egy budai akót, 32 icce tesz egy nagyszombati mérőt.² Tulajdonképen a 32 pintes akó nem a *budai*, hanem a *bécsi* akó, mely azonban *budai* iccékből, illetve pintekből áll, míg a nagyszombati mérő 32 *nagyszombati* iccéből áll. Minthogy ez korántsem azonos a budaival, az azonosság hite csak nagyon felületes indokokon alapult.

A nagyszombati mérő elterjedtségét a XVI. századtól fogva megokolja, hogy az esztergomi érsekség birtokain a gabonátizedet mindenütt ezzel a mérővel szedik³ és hogy mennyire respektálják még a későbbi időkben is, arra jellemző Pozsony megye 1696-i státútuma, mely szerint minden mértéket a pozsonyival egyenlővé kell tenni, kivéve Nagyszombat és Somorja város mértékeit, melyeknek régi privilegiumok van.⁴

Hogy ennek dacára mégis a pozsonyi mérőt teszik igen rövid időn belül országos mártékké, annak kettős oka van:

¹ Pozsony megye 1591. statutuma (Kolozsváry és Óváry IV. k. I. fele 53. l. ut mensurae tam vini quam bladorum ubique in hoc comtatu ad mensuram Budensem quae nunc Tyrnaviae habere (sic) dicitur reducuntur etc.

² Expeditiones Cam. Pos. 1590. évből fordításban hibásan közölve Magy. Gazd. Tört. Sz. IV. évf. 538. l.

³ Reg. Dec. Archiepiscopatus Strigoniensis.

⁴ Kolozsváry és Óváry IV. k. I. fele 550. l. „salvis in reliquo civitatis Tyrnaviensis et oppidi Samariensis permanentibus privilegiis.

1. és legfontosabb, hogy az országgyűléseket Pozsonyban tartották és a magyar kamara székhelye Pozsony volt;

2. hogy a pozsonyi mérő csak lényegtelen módon (eredetileg talán egyáltalán nem) tért el a XVII. század folyamán Ausztriában általános mértékké válni kezdő „Stockerauer Stangelmetzen“ től, a későbbi ú. n. alsóausztriai mérőtől.

Eppen az a körülmény azonban, hogy a pozsonyi mérő a XVI. században még nem általános elterjedtségű, az oka annak, hogy rendkívül kevés adat áll ez időszakból rendelkezésünkre, melyek alapján a XVI. századi pozsonyi mérőt rekonstruálni tudók.

Az irott forrásoknak úgyszólván egyetlenegy adata határozza meg pontosan a pozsonyi mérő nagyságát. Ez a pozsonyi kamarának 1590. évből származó, már említett felterjesztése.¹

Az idevonatkozó cikk (fordításban) így szól: „Amennyire észrevettük a nagyszombati és pozsonyi mérők úgy viszonylanak a bécsi mértékhez, hogy 44 nagyszombati mérő, pozsonyi pedig 22 tesz 1 bécsi mutot.“

A bécsi mut 31 vagy 32 bécsi mérőből áll.²

Pozsonyban nyilvánvalóan 32 mérővel számítják a bécsi mutot is, miután a bécsi mutról tudjuk, hogy azt ebben az időben 32 mérőnek veszik.³

A régi bécsi mérő 42·28 liter, tehát

$$\frac{42 \cdot 28 \times 32}{22} = 1 \text{ pozsonyi mérő,}$$

$$\frac{1352 \cdot 96}{22} = 61 \cdot 4981$$

1 pozsonyi mérő ennek alapján: 61·4981 liter.

Ha ezt a mértéket összevetjük a később az osztrák országos mérővé vált, ezidőben azonban még csak egyes vidékeken elterjedt ú. n. Stockerauer Stangelmetzennel, mely Schalk számításai szerint 61.48682 liter,⁴ a nagy hasonlatosság anynyira szembetűnő, hogy gondolkodóba kell esnünk, vajjon nem ugyanazonos-e a stockeraui mérő a pozsonyi mérővel? Ha ennek a bebizonyítására elegendő adat hiányában nem is vállalkozhatunk, már most le kell szögeznünk azt, hogy a rokonság az alsó ausztriai mérőrendszer és a pozsonyi mérő közt minden kétségen felül áll.

A fenti 61.4981 literes számításnak látszólag ellentmond,

¹ Ennek a felterjesztésnek megbízhatósága azonban igen nagy. Az abban közölt egyéb mértékösszehasonlítások több más oldalról nyerne megerősítést.

² Schalk id. helyén.

³ Zeller Anna hagyatéki jegyzőkönyve 1506-ból (Magy. Gazd. Tört. Sz. IX. évf. 73 l. „XXXII Metzn fur ein Mutt zu raitn“, Továbbá Kováts Ferenc: Nyugat-Magyarország áruforgalma a XV. században Budapest 1902. 184. lapon közöl néhány adatot.

⁴ Schalk i. m.

hogy a Pozsonyban őrzött 1540. körüli időből származó mintamérce 62.53 liter.¹

Az egészen bizonyos, hogy még a XVII. század egész folyamán is egész lényegtelen eltérést tüntetnek föl, főképp az osztrák mértékösszehasonlítások a pozsonyi mérő és az osztrák ú. n. Landmetzen, tehát a Stockerauer Stangelmetzen közt.

Pl. Ausztriában 1670. évben egy mértékösszehasonlítást készítenek a különböző magyar és osztrák mértékek közt, ahol a következő viszonylatot találjuk

$$\begin{array}{r} 30 \text{ pozsonyi mérő} = 43 \frac{4}{8} \text{ bécsi mérő} \\ \hline 42 \cdot 28 \times 43 \cdot 5 \\ \hline 30 \end{array} = 61.306$$

1 pozsonyi mérő eszerint: 61.306 liter 1659-ben pedig Bécsben készült összehasonlítás szerint 1 Landmetzbe megy 74 font, egy pozsonyi mérőbe 74 $\frac{1}{2}$ font gabona.² Vagyis az eltérés eszerint is egészen lényegtelen a pozsonyi és az alsóausztriai Landmetzen közt.

Tehát míg a köztudatban a pozsonyi mérő, mint a Landmetzennel azonos mérték élt még a XVII. században is, magában Pozsonyban — mint a mérce mutatja — már a XVI. században megváltozott a mérték. Minthogy azonban ez a változás annyira lényegtelen, Roccanak, aki a régi genuai mértékek és súlyok történetét írta meg, egy igen érdekes kijelentése, illetve megfigyelése kell hogy eszünkbe ötljön. Szerinte minden újabb mintamérce készítésénél az emberek attól való félelmükben, hogy a mérték túlkicsiny lesz, azt valamivel nagyobbra csinálják.³ Vajjon nem erre kell-e gondolnunk, mikor ezt a különös eltérést látjuk a pozsonyi mérce és az irott források adatai közt. Talán kezdetben a pozsonyi és stockeraui mértékek tényleg egyenlőek voltak és az elválás csak a mintamércében látszódott a XVI. századtól kezdve.

Tekintettel azonban arra, hogy az irott forrás és a mintamérce tanúsága közt kell választanunk, mindig az utóbbit fogadjuk el döntő jelentőségűnek, továbbá miután a differencia — gabonamértékről lévén szó — igen lényegtelen és könnyen elhanyagolható, bátran vehetjük számításaink alapjául már a XVI. században a 62.53 literes pozsonyi mérőt.

A kérdés: megváltozott-e az idők folyamán a pozsonyi mérő avagy állandóan ez volt-e a nagysága?

A választ a következőképen formulázhatjuk: A mérő elég hosszú ideig, *mint egész* nem változott meg, megváltoztak azonban csakhamar az *osztórészei* és ezeknek kihatása alatt végül változás állott be magának a mérőnek nagyságában is.

A XVI. század folyamán a pozsonyi mérő 64 nagyszom-

¹ Ezt az adatot dr. Kováts Ferenc professor úr szíves közlésének köszönhetem.

² Közli Takáts Sándor dr. Magy. Gazd. Tört. Sz. IX. évf. 96. l.

³ Schalk i. m. 467. l.

bati icceből; tehát 32 nagyszombati pintből állt. Minthogy láttuk, hogy a pozsonyi mérő 62.53 liter; egy nagyszombati vagy másképp pozsonyi gabonamérő icce nagysága: 0.97703 liter.

Már a többször idézett felterjesztés feltünteti a hasonlóságot az ú. n. budai, tulajdonképpen bécsi akó (urna) és a pozsonyi mérő közt. Mind a kettő 32 pintből, illetve 64 icceből áll.¹ Pozsonyban a XVI. században ismeretes volt — a mintamércék tanúsága szerint — úgy az 54.30 literes ú. n. bécsi akó, mint az ennek alapját képező 0.8484 literes budai icce is.² Ez a körülmény, vagyis hogy a pozsonyi mérő 64 icceje és a bécsi urna 64 icceje közt nem tudtak különbséget tenni, kell hogy zavart idézzon elő.

Még a XVIII. században is, mikor pedig — mint látni fogjuk — már országos rendelkezéssel próbálják a kérdést megoldani, nagy zavart okoz ez a különféleség. A budai iccevel próbálják kimerni a pozsonyi mérőt ami természetesen nem sikerül. (62.53-ban nincs meg pontosan a 0.8484.)

1729-ben pl. a többször idézett dombóvári gazdasági instrukcióban azt mondják:³

„a gabonát jól megmérjük... a pozsonyi bormérő iccével is megméretessék“ etc., Szentgyörgy városának 1770-i statutumában pedig idéznek egy 1710-ből eredő protokollumot, melynek értelmében a lisztet nem a bormérő, hanem a nagyobb gabonamérő iccével kell kimérni.⁴ Tehát még a XVIII. század elején is fennáll a különbség a bormérő, vagyis a budai icce (0.8484 liter) és a nagyobb gabonamérő icce (0.97703 liter) között.

Az 1655. országgyűlési rendelkezés⁵ még csak egészen általános formában rendeli el a pozsonyi mértékek, melyek a budaiakkal azonosak, használatát. Az intézkedés, mint másutt kifejtettem, éppen ezért eredménytelen volt. A lokális mértékek virágzása tovább tart, a pozsonyi mérő elterjesztésére csak gyenge kísérletek történnek, de elterjedésére éppen a pozsonyi mérő bizonytalan nagysága volt gátló hatással.

Nógrád megye 1679-ben elrendeli, hogy „non alia nisi Neosoliensi aut Posoniensi vulgo Szapu dicta ac medios (sic) Budenses 64 in se continente in emendis et vendendis omnis generis frumentis et leguminibus utatur mensura...“⁶ Tehát elrendeli, hogy a besztercebányai vagyis pozsonyi mérőt (szaput) használják, mely 64 budai icceből áll.

1715b-ben Zólyom megye kimondja: „ne amplius Novozoliensi cubulo metreta dicta, sed cubulo Posoniensi... utatur“⁷ vagyis, hogy ne a besztercebányai, hanem a pozsonyi köböllel, illetve mérővel éljenek.

¹ L. a többször idézett 1590. kamarai felterjesztést.

² L. a bormértékekről szóló fejezetben.

³ L. Magy. Gazd. Tört. Sz. id. helyén.

⁴ Kolozsváry és Óváry IV. k. II. fele 801. l.

⁵ Corpus juris id. helyén.

⁶ Kolozsváry és Óváry IV. k. I. fele 331. l.

⁷ Kolozsváry és Óváry IV. k. I. fele 625. l.

Azt látjuk tehát, hogy a fogalom nem áll tisztán, 64 iccés pozsonyi mérőről van szó, amely egyenlő a besztercebányai-val, később pedig meghalljuk, hogy hiszen a besztercebányai köből, a szapu, egyáltalán nem egyforma a pozsonyival.

Ezt a zavart, mely a pozsonyi mérő körül fennállott akarta az 1715. országgyűlés tisztázni, amikor a 63. cikkben a pozsonyi mérőt tette országos mértékké, egyúttal ennek nagyságát 75 iccében határozva meg.¹ Miután az illetékes fórum belátta a régi 64 iccés beosztás tarthatatlanságát, új beosztást rendelt el, mely egyesítette a gabonamérő és bormérő iccéket.

Természetes azonban, hogy ezzel az intézkedéssel a régi budai iccében is változás állott elő. A régi budai iccével ugyanis nem lehetett a pozsonyi mérőt kimérni, a 75 iccés beosztás egy új, a budaival szemben egészen csekéllyel eltérő iccét produkált az ú. n. pozsonyi vagy magyar iccét, mely 0.8338 liter és épp ez a probléma izgatta a XIX. század elején mindazokat, kik magyar mértékösszehasonlításokkal foglalkoztak, mert a gabonamérő magyar icce (0.8338 liter) és a bormérő magyar icce (0.8484 liter) között különbség támadt. Látjuk tehát, hogy míg a XVIII. század folyamán is különbséget tesznek a *kisebb bormérő* és a *nagyobb gabonamérő* icce között a század végére a helyzet megfordult. A bormérő icce lett a nagyobb, a gabonamérő a kisebb.

Az új icebeosztás azonban nem ment át rögtön a közudatba. A fentebb többször idézett dombóvári gazdasági instrukció azt mondja pl. „tudva lévén, hogy egy pozsonyi mérőben 72 icce kontineáltatik“, tehát még 1729-ben, vagyis

¹ Corpus juris IV. 491. l. Erről a részintézkedésről csak egy forrás Joseph Jäckel id. munkája II. kv. 265. l. tudósít bennünket. Ennek megbízhatósága azonban minden kétségen felül áll. Ő a XIX. század elején a bécsi Zimentierungsamt (mértékhitelítő hivatal) vezetője volt, igen képzett tudós férfiú, aki az 1826. évben a bécsi mintamércéket is elkészíttette. Különleges érdeklődését a magyar mértékek iránt mutatja, hogy 1892-ben direkt lehozatott Bécsbe egy pozsonyi iccét, hogy ennek nagyságát a lehető legprecízebb és szinte túlzottan aprólékos gondnal vizsgálja meg. (l. bormértékek.).

Hogy Jäckel éppen ebből az okból milyen rendkívüli precizitással vette vizsgálat alá a pozsonyi (gabonamérő) iccét, arra álljon itt példának az ő előadása: „Um die Vergleichung des Getreid und Flüssigkeitsmasses auf das Urmass, die ungarische Halbe gehörig zu begründen, hat sich der Verfasser eine beglaubigte Originalkopie (Original des zweiten Ranges) verschafft und diese wurde durch Joseph Rudolf Reinmüller, Adjunkten des Zimentierungsamtes und durch Christian Stricker ersten Aufsichtsbeamten des Zimentierungsamtes in Gegenwart der sämtlichen Zimentierungsbeamten mit destilliertem Wasser gefüllt und auf der dienstlichen Justirwage No. 13. deren Balken 24 und die Zunge 12 lang ist, welche bei der ganzen Belastung $\frac{3}{4}$ wiener Richtpfennigteile aussprach, nach den Grundsätzen der Kunst und nach der für dieses Amt bestehenden Instruction, wobei das Reaumurische Quecksilberthermometer in diesem abzuwiegenden destillierten Wasser 15 Wärmegrade anzeigte, viermal in verschiedenen Tagen abgewogen etc.

14 évvel az országos rendelkezés után is bizonytalan a pozsonyi mérő beosztása.

A zavart melyet az új iccebeosztás okoz, mutatják Nógrád megye egymást követő rendelkezései: 1691-ben elrendelik, hogy „az öreg icce pedig budai másfél icceből álljon“¹ 1722-ben, tehát már az országos rendelkezés után pedig ki mondják; aszerint mindenütt egyenlő itcével, kit budai itcének neveznek, éljenek azon büntetés alatt. Az öreg icce pedig *budai vagy pozsonyi* 2 icceből álljon.“²

Tehát Nógrád megye látja a budai icce megváltozását, „kit budai itcének neveznek“ mondja 1715 után, budai vagy pozsonyi icceről szól, míg 1691-ben a budai iccét, mint teljesen ismert fogalmat tünteti fel. Tud arról is, hogy a budai icce kisebb lett. 1691-ben még azt mondja „1 öreg icce 1½ budaiból álljon“, 1722-ben 2 budaiból. Ezek a meghatározások természetesen nem pontosak, csak arra engednek következtetni, hogy az icceváltozás már ismertté lett.

Az egyik következménye tehát az 1715. országos rendelkezésnek az ú. n. magyar icce keletkezése, a másik pedig egy új pozsonyi mérő feltűnése.

Ez az új pozsonyi mérő úgy áll elő, hogy a hosszú időn át megszokott 64 iccés beosztást, — mely úgy látszik nem veszett ki a köztudatból, — továbbra is fenntartják, de ennek alapjául az új (magyar) iccét veszik. Valószínű, hogy a 64 iccés, (de ekkor még *budai* iccés) mérő teljesen ismeretlen fogalom már ezelőtt sem volt. Nógrád megye 1679-i fentidézett statutuma szól a besztercebányai, illetve pozsonyi mérőről, mely 64 budai icceből áll. Később az 1715. országos rendelkezés után megtudtuk, hogy ez a mérő nem volt azonos az 1715. országos rendelkezés pozsonyi mérőjével. (l. fentebb.)

A XVIII. század folyamán azután kialakult ez a 64 iccés (à 0.8338 l) pozsonyi mérő. Sajnos a kialakulás körülményeit — adatok hiányában — nem tudjuk szemmel követni, arra azonban, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején már csak ez az új mérő szerepel, ekklatáns bizonyítékaink vannak:

1. A pozsonyi mérőnek 1803-ból való mércéje egy 37 cm. magas faedény, alsó átmérője 40.5 cm., felső átmérője 45 cm., modern felírása szerint „pozsonyi mérő“, pecsétjén levő felírás szerint 1 M. (tehát 1 Metzen) Budapesten, a Kereskedelmi Múzeumban őrzik. Ennek űrtartalma: 53.255 liter. Ugyanitt található egy a fentihez teljesen hasonló külsejű, szintén 1803-ból való mérce, modern felírás szerint: 32 iccés véka, pecsétjén levő felírás szerint ½ M. (*ein halber Metzen*), magassága 29 cm., felső átmérője 36.5, alsó átmérője 31.8 cm., űrtartalma: 26.63428 liter.

2. Joseph Jäckel — s itt már nyilván saját tapasztalatáról beszél, — elmondja, hogy az 1807. országgyűlés 22. cikke, mely 1808. június

¹ Kolozsváry et Óváry IV. k. I. fele 511. l.

² Kolozsváry et Óváry IV. k. I. fele 654. l.

24-én lép életbe a pozsonyi mérőt 64 iccében határozta meg és hogy ez az icce mekkora, az az előzőekben részletezett szinte kínosan pontos eljárással határozta meg. Szerinte a pozsonyi mérő 0.0533436 francia kiloliter = 53.3436 liter.¹

3. Littrow, aki mértékösszehasonlító könyvét 1832-ben írta meg, a pozsonyi mérőt, melyet 64 iccésnek számít 53.198 liter irtartalmúnak veszi.²

4. Rumler, ki 1849-ben írja meg kis munkáját, sok tekintetben ugyan Jäckelt írja ki, de a magyar és orosz mértékeket maga is tanulmányozta, ezt mondja: „Der alte Pressburger Metzen von 74 ung. Halben: 0.625014 Hl. etc. Der Pressburger Metzen von 64 ung. Halben: 0.533345 Hl.“³

Mint látjuk tehát a XIX. századeleji források teljesen egyezően írják le a pozsonyi mérőt és ennek nagyságát így 53.30 liter-nek kell ez időtől fogva tekintenünk.

Ugyancsak ennyinek, pontosan 53.3525 liternek veszi még a később ezt a felfogását megmásító Chr. Friedrich Noback munkájának első 1851. kiadásában, valamint J. C. Nelkenbrecher Allgemeines Tagehenbuch der Münz-, Mass- und Gewichtskunde-je 15. kiadásában, mely 1832-ben jelent meg.⁴

Megállapításainkat összefoglalva, most már a következő eredményre jutunk:

A pozsonyi mérő eredetileg valószínűleg azonos volt a későbbi osztrák országos mérővé lett Stockerauer Stangelmetzen-nel, tehát ca. 61.48 liter, a mérce megnagyobbodása folytán azonban a XVI. században 62:53 liter lesz és 64 nagyszombati iccéből áll. Változatlan egészen a XVII. század végéig, bár mellette mindinkább kezd kialakulni egy 64 iccés mérő. Az 1715. rendelkezés, mely az eredeti mérőt 75 iccésé teszi, elősegíti a kisebb 64 iccés (most már á 0.8338 l) mérő kialakulását, mely a XVIII. században a nagyobb mérő mellett szerepel, míg a század végétől a méterrendszer átvételéig a pozsonyi mérő 53:30 liter lesz.

Pozsonyban a mérő mellett egy magasabb és egy alacsonyabb egység is volt. Mind a kettő bécsi eredetű mérték, de előfordulásuk már a XV. századtól kezdve igen gyakori. Az egyik nagy egység: a *mut*, mely Sopronban már 1312-ben ismeretes;⁵ a kisebb csak lisztre használatos mérték a *strich*.

A *mut* nagyságáról már volt szó az előbbieken. A XVI. században Pozsonyban

32 mérő = 1 muttal, tehát

1 mut (32×62.53) = 2000.96 liter. Már a XVII. század folyamán

¹ Joseph Jäckel id. munkája II. 265. l.

² Littrow id. munka 31. l.

³ Rumler id. munka.

⁴ E két munkát sajnos nem használhattam, idézi azonban őket Kováts: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században 187. l. Nem hinném azonban, hogy ez az 53 literes mérő már a XV. században előfordul.

⁵ Nagy Imre: Soproni oklevéltár I. 74 l.

a mut nagysága, — valószínűleg bécsi behatásra — megváltozik és ekkortól 30 mérő tesz egy mutot,¹ vagyis

$$1 \text{ mut} = (30 \times 62.53) = 1875.90 \text{ liter.}$$

Vajjon a XVIII. században, illetve a XIX. elején megváltozott-e a mut nagysága és a régi pozsonyi mérőt követte-e, mint a mut osztórésze, az új pozsonyi mérő, nem tudjuk eldönteni. Valószínű, hogy — bár a XVIII. századtól fogva, úgy mint Bécsben, a mut itt is vesztett jelentőségéből — az új pozsonyi mérőnek hivatalos mértékké tétele óta ez képezte a mut osztórészét és így

$$1 \text{ mut} = 53.30 \times 30 = 1599 \text{ liter.}$$

Sokkal nehezebb a másik pozsonyi mérték, a strich nagyságának megállapítása. Pozsonyban a XV. és XVI. században majdnem kizárólag strich-hel mérik a lisztet. A rendelkezésünkre álló adatokból azonban nem igen tudnók a strich ürtartalmát megállapítani. Ezek ugyanis rendszerint arról szólnak hogy mennyi strich liszt és korpa lesz egy „mut“ gabonából. Egyszer azt halljuk hogy 46 strich,² másszor 38 strich liszt és 19 metzen korpa³ (itt a metzent nyilvánvalóan a strich értelmében kell magyaráznunk). Ezek az adatok természetesen nem könnyítik meg feladatunkat, csak annyiban, amennyiben látjuk, hogy a XVI. század folyamán 32 mérő gabonából ca. 46—56 strich liszt lesz (valószínűleg a minőség szerint lényeges eltérés), a XVII. század végén pedig azt látjuk, hogy 28 pozsonyi mérőből 52 strich lesz.⁴ Ugy látszik tehát, hogy ez időben lényeges változás a strich nagyságában nem állott elő.

Ez a XVII. század végéről származó adat pedig, a muraközi élelmezőmesternek adott 1680. évi utasítás, meghatározza a strich nagyságát:

1 strich rozsliszt súlya ugyanis 32 bécsi font. A sokszor idézett dombovári gazdasági instructió kimondja, hogy 1 72-iccés, tehát 61.48 liter ürtartalmú pozsonyi mérőbe 66²/₃ bécsi font rozsliszt megy.⁵ Felállítva az arányt

$$61.48 : x = 66.33 : 32$$

tehát 1 strich: 29.6625 liter.

Nemcsak Pozsony és környéke, de általában az északnyugati határszél az, ahol — mint már többször kifejtettem — az osztrák mérőrendszer hatása a leginkább érvényesül. Egyedül itt, Nyitra megyében említik a dézsmaszedő-lajstromok a bécsi mérő szerinti elszámolást. Ez a terület fogadja el a leg hamarabb a pozsonyi mérőt is; már a XVI. században, amikor még magában Pozsonyban is használják a dézsmások el-

¹ Instruct. lib. XI. 1608. Instructio Domino Hermanno Provisore Archiepiscopatus Strigoniensis in Nova Arce in metretis triginta seu (ut vulgo loquntur) in uno muttone; Exped. Cam. Hung. 1654. Ondódi Imrénnek küldött jelentésből „avenam ter mille metretam sive centum mutonem.“

² Király János: Pozsony város joga a középkorban Budapest, 1894, 406. l. közli Pozsony XV. századi jogkönyvét.

³ Pozsony 1600. évi statutuma (Kolozsváry és Óváry IV. k. II. fele 238. l.).

⁴ Instruct. lib. VIII. 508. l.

⁵ Magy. Gazd. Tört. Sz. id. helyén.

számolási mérték gyanánt a kassai köblöt, általános elszámolási mérték lett. A Dunántúl beljebb eső részein már inkább észlelhető a köbölrendszer behatása, mit a nagyobb köblök feltűnése és a „szapu“ elnevezés bizonyítanak. (Ez leginkább német formájában „zaperth“-alakban tűnik fel.) Minél északabbra haldunk azután, annál inkább érvényesül a korendszer behatása, főképp a tót vidékeken.

Amikor tehát a pozsonyi mérő rendszeréről beszélünk, azt bizonyos fenntartással tesszük és értjük ezalatt tulajdonképpen mindazokat a nyugati részekben divó mértékeket, melyeknek középpontjában a XVI. századtól fogva a pozsonyi mérő áll.

Az a körülmény, hogy a pozsonyi mérő — mint már beszéltünk róla — a külfölddel szemben a magyar mértékek reprezentánsa volt, abba a kassai köböllel és rendszerével szemben kedvezőbb helyzetbe juttat bennünket, hogy sokkal több adat, helyesebben összehasonlító táblázat áll rendelkezésünkre.

Ezeknek a táblázatoknak felhasználásánál azonban bizonyos óvatossággal kell eljárunk és újra szeretném a figyelmet arra a már többször említett körülményre fölhívni, hogy az ilyen mértékösszehasonlítások — bármennyire igyekeznek is a pontosság látszatát kelteni — sohasem tökéletesen megbízhatók. Még egy egyedülálló adatnak is jobban hihetünk, ha az pl. a dézsmaszedő lajstromban fordul elő és magának a dézsmaszedőnek az illető helyen szerzett tapasztalatain alapszik, mint a kamarai fölterjesztéseknek, utasításoknak azokban a táblázataiban, melyeket különböző helyek adatai nyomán — többnyire minden kritika nélkül — szedtek össze. De ha azt látjuk hogy az egyik az ilyen táblázatnak egyes adatai más oldalról is megerősítést nyernek, több bizalommal fogadhatjuk el az esetleg meg nem erősített adatokat is. Természetes azonban, hogy néhány deciliternyi, sőt még 1—2 liternyi eltérés így is becsúszhat számításainkba.

Azok a táblázatok, melyek ezen megfontolások után használhatóknak tekinthetők, a következők:

1. A XVI. század közepéről származó, a kamarai utasítások könyvében több ízben előforduló összehasonlító táblázat.¹

2. A többször idézett 1590. évi pozsonyi kamarai felterjesztés.²

3. Takáts Sándor közlése a bécsi levéltár anyagából; egy 1659. évi összehasonlítás.³

4. Végül egy a bécsi lisztkimérők (Mehlmesser) által 1670-ben eszközölt hivatalos mérésekről szóló táblázatnak a magyar mértékekre vonatkozó része.

Ezeknek a táblázatoknak adatai a következők:

¹ Instruct. liber I. fol. 255., 287. és másutt (részben közli Tagányi Magy. Gazd. Tört. Sz. I. 158. részben Acsády I. 198.).

² L. id. helyen.

³ Magy. Gazd. Tört. Sz. IX. 96. 1.

Komáromi mérő:

Az 1590. felterjesztés szerint: 10 komáromi = 11 pozsonyi mérővel $(62.53 \times 11) =$ 68.783 liter

10

1659-ben Takáts közlése alapján, míg egy pozsonyi mérőbe $74\frac{1}{2}$ font gabona, a komáromiba $76\frac{1}{2}$ font gabona megy, eszerint tehát $(76.5 : 74.5 = x : 62.53.) =$ 64.208 liter

az 1670. táblázat szerint végül 30 pozsonyi mérő = 29 komáromi mérővel, tehát $(30 \times 62.53) =$ 64.6862 liter

29

Az adatok közt lényeges eltérés nincs, a két utóbbi úgyyszólvá fedi egymást; tehát bátran elfogadhatjuk, hogy a komáromi mérő ca. 64 liter.

Galgóci és verbói mérő:

A Tagányi közölte instructióban 1 galgóci, illetve 1 verbói mérő = $1\frac{1}{2}$ nagyszombatival,

az 1590-i felterjesztés szerint 2 verbói, illetve galgóci mérő = 3 nagyszombati mérővel.

A két egyező adat alapján tehát 1 galgóci, illetve verbói mérő = 46.8975 liter. Ezzel megegyezik az ugyancsak Tagányi közlésében előforduló *csejtei* mérő (2 *csejtei* = 3 nagyszombati), mely tehát szintén 46.8975 liter. Ugyanez a mérték „kyla” néven *Nógrád megyében* is használatos.¹ A kila török mértékelnevezést különben a XIX. századi mértékösszehasonlítások, úgyyszólvá kivétel nélkül, a pozsonyi mérőre alkalmazták.

Ennek a mértéknek kétszeresét képezi a *bazini mérő*, mely az 1590. felterjesztés szerint $1\frac{1}{2}$ pozsonyi mérővel egyenlő, ugyanezt tudjuk meg Bazin várának 1586. gabonainventariumából,² tehát ez a mérték 93.795 liter. Ezzel a mértékkel teljesen megegyezik a *Nagysarlón* használatos *szapu*, melyből az idézett utasítások szerint 2 egyenlő 3 pozsonyi mérővel

Ennek a *szapunak felét* képezi és így tulajdonképpen a fentebb említett a galgóci, illetve *csejtei* mérők csoportjába tartozó mérték a *drégelyi* mérő, mint ahogy talán ide kell értenünk a *kapornaki* mérőt is mely a bécsihez hasonlatos.³ (bécsi 42.28 liter).

Ugyanebbe a csoportba tartozik egy még a bécsi mérőnél is valamivel kisebb mérték a nyitrai megyei vittenci mérő, melyből 3 alkot 4 nagyszombati és így $(4 \times 31.265) = 41.685$ liter.⁴

3

A *párkányi quartale* forrásunk a sarlói szapuból vezeti le, 4 párkányi quartale = 3 sarlói szapu, tehát egy párkányi quartale = 70.3465 liter, viszont ez a 4 quartale alkotja ismét az *esztergomi köblöt*, vagyis 281.386 liter. Tehát ezen a ponton az elnevezésekből is megláthatjuk a köbölrendszer nyilvánvaló befolyását.

A köbölrendszer hatolt be úgy látszik a várak közül Kőszegre és Lévára, ahol a kassai köbölhöz igen közel rokon (vagy azonos) a mér-

¹ Reg. Dec. Arch. Strig. 1616. Ebeck, Vadkert.

² Radvánszky: Magyar családélet és háztartás II. köt. 37. l. „Her-
gel molnár adós liztthel posonyi mrcczel 27 fori bozininsis mett. 18“
s. i. t.

³ Instruct. liber I. fo. 320. és III. fo. 414. a zalavári és kapornaki kapitánynak adott utasításból: „avenam pro suis equis cub. Kapornakiensem, quod est similis Wiennensi.“

⁴ Tagányi id. közlése.

ték. Kőszegen, mint tudjuk¹ ez 83.178 liter, *Léván* viszont 30 pozsonyi mérő = $22\frac{2}{3}$ lévai quartale

$$\frac{62.53 \times 30}{22.25} = 84.354 \text{ liter.}^2$$

Ugyancsak a Schalknál idézett Tabelle szerint a soproni mérték egész lényegtelen módon tér el a pozsonyitól (30 pozsonyi = $30\frac{6}{8}$ soproni), míg más helyről tudjuk, hogy Nyitra megyében két helyen is, Vágújhelyen és Nyárhidán a mérő a pozsonyi mérővel azonos.³

A fentebb többször idézett „Tabelle“ ad még felvilágosítást a *pápai* és *magyaróvári* mértékekre vonatkozólag.

30 pozsonyi mérő = $24\frac{3}{8}$ pápai mérő és

30 pozsonyi mérő = $26\frac{4}{8}$ magyaróvári mérő

tehát 1 pápai mérő $\frac{62.53 \times 30}{24\frac{3}{8}}$ = 77.329 liter.

1 magyaróvári mérő $\frac{62.53 \times 30}{26\frac{4}{8}}$ = 70.788 liter.

A magyaróvárihoz hasonló mérték a *szakolcai* mérő, melyről tudjuk, hogy $1\frac{1}{8}$ pozsonyi mérővel egyenlő, tehát 78.1625 liter, ezzel teljesen megegyezik — szomszédságuk miatt valószínűleg azonos — a *hólicsi* mérő.

A táblázatok adatai egynéhány mértékre vonatkozólag nagyobb eltéréseket mutatnak, ilyen a *győri* mérő, melynek nagyságát az 1590. felterjesztés még megközelítőleg sem határozza meg, csak annyit mond róla, hogy még a komáromnál is nagyobb (mely e felállítás szerint 68 liter lenne).

Takács közlése szerint ebbe $95\frac{1}{2}$ font gabona megy, míg a pozsonyiba $74\frac{1}{2}$, az aránylat szerint tehát

$$95.5 : 74.5 = x : 62.53 = 80.154 \text{ liter,}$$

tehát tényleg jóval nagyobb a komáromnál. A Schalk-féle Tabelle szerint azonban $24\frac{5}{16}$ győri mérő = 30 pozsonyival, tehát

$$\frac{62.53 \times 30}{24\frac{5}{16}} = 76.078 \text{ liter.}$$

Azt azonban kétségen kívül megállapíthatjuk a nem egyező adatok alapján is, hogy a *győri* mérő nagysága 76—80 liter közt van. Még nagyobb az eltérés a *füleki mérőnél*, mely a bécsi táblázat szerint (30 pozsonyi = $32\frac{2}{8}$ füleki mérővel) $\frac{62.53 \times 30}{32.25}$ = 58.1674 liter,

míg Takács közlése szerint 1 pozsonyi mérőbe fér $74\frac{1}{2}$ font, a fülekebe pedig 60 font, vagyis $60 : 74.5 = x : 62.53 = 50.35$ liter.

A táblázat adata — miután a többi összehasonlításai majd mind beigazoltak és pontosak — mindenesetre megbízhatóbb, de azért a füleki mérő pontos nagyságát ennek alapján nem merjük meghatározni.

Egy ehhez hasonló mérőről szól a táblázat *Egerszegről*, hogy azonban ez alatt milyen Egerszeget, talán Zalaegerszeget kell-e értenünk, nem egészen biztos.⁴ Ez a mérő

$$(30 \text{ pozsonyi mérő} = 33\frac{2}{8} \text{ egerszegi mérő}) \\ \frac{62.53 \times 30}{33.25} = 56.21 \text{ liter}$$

¹ L. a kassai köbölről szóló fejezetet.

² L. Schalknál id. táblázat.

³ Tagányi közlése.

⁴ A kamarai számadások könyvében (Liber Resol. II. 13. l.) 1583. évből a következő elszámolást találjuk: „Verzeichnis was mit Hannsen

A legnagyobb mérték, mellyel e területen az esztergomi köblön kívül találkozunk a *sárvári köből*, ennek nagysága 1672-iki dézsmaszedő adat szerint 112.54 liter (18 pozsonyi mérő = 10 sárvári köböllel.)

A pozsonyi mérő rendszere.

<i>A mérő elnevezése</i>	<i>nagysága</i>
Komáromi... ..	ca. 64 liter
Galgóci	} 46'8975 liter
Verbóci	
Csejtei	
Nógrádmegyei kila... ..	
Drégelyi	
Kapornaki	} 41'685 liter
Vittenci	
Bazini mérő	93'795 "
Nagysarlói szapu	70'3465 "
Párkányi <i>quartale</i>	281'386 "
Esztergomi <i>köből</i>	83'178 "
Kőszegi <i>köből</i>	84'354 "
Lévai <i>quartale</i>	ca. 77'329 "
Pápai mérő	" 70'718 "
Magyaróvári mérő	" 78'1625 "
Szokolcai és holicsi	" 112'54 "
Sárvári <i>köből</i>	
Győri mérő	ca. 76—80 liter
Füleki mérő	" 50—58 "
Egerszegi (?)	" 56'21 (?) "

c. A korec-rendszer.

A lengyelországi mértéknek, a korecnek, Magyarország északi részében nagy szerep jutott. Hogy ez a mérték Liptó megyén át jut Magyarországra és hogy a liptómegyei lukna is ennek a mértéknek egy válfaja, arról már szoltunk a mértékrendszerekre vonatkozó fejezetben.

A korec-rendszer vezető mértékéül a *murányi korecet* tekinthetjük, melyről a forrásoknak több adata szól.

1551. évben Murány várába küldtek egy bizottságot, hogy

Lausser für uns Traid, Wein und Geldhanlung den 27. Aprilis a. 1583. getroffen werden. In den Castrum von Canischa von Presspurg 100 Mut Traid wienerisch Mass, den wienern Mut zu 13 Tallern 1300 Taller
soll liefern gen Canische auf den Casten 2000 Metzen
 Egersecker mass, den Metzen zu 7 s tütsch gelt macht
 in tallern pro 70 den 1500 Taller

Itt nyilvánvalóan *zalaegerszegi* mérőről van szó, melynek nagyságát következőképpen határozhatjuk meg: 1 bécsi mut = 13 tallér, 1268.40 l. = 13 tallér; 2000 metzen = 1500 tallér, tehát 1268.40 : 13 = x : 1500; ebből 2000 metzen = 146276.90 l. és így egy zalaegerszegi mérő ennek alapján: 146276.90 : 2000 = 73.13845 l. lenne.

¹ Reg. Dec. Jaurinensis 1672. évből.

az ottani viszonyokat megvizsgálva, erről jelentést tegyen. Hanns Voss és Kaintz Khamper ezt meg is teszik. Jelentésük értékes adatokat szolgáltat a murányi korec nagyságának megállapításához.¹

Megtudjuk ebből először is, hogy egy murányi korec valamivel több mint $1\frac{1}{2}$ bécsi mérő.² Később pedig elrendelik, hogy minden murányi korec lisztből 60 2-fontos kenyeret kell sütni.³ Ez különben egy más 1590-ből származó adattal is megerősítést nyer.⁴

A jelentés első pontja annyiban bír jelentőséggel, hogy ebből megtudjuk, hogy a murányi korec, *több mint* $(42.28 \times 1.5) = 63.42$ liter.

A másik adatot azonban analógia felhasználásával értékesíthetjük. Tudjuk azt, hogy egy „strich“ lisztből, mely 29.6625 liter, 25 kétfontos kenyeret sütnék. Bátran felállíthatjuk tehát az aránylatot:⁵

$$29.6625 : 25 = x : 60.$$

Ezt megoldva 1 murányi korec *71.19 liter*.

Murányban a korec mellett egy nagyobb mérték is dívik, melyet „cubulus“-nak neveznek ugyan, amelyet azonban gondosan megkülönböztetnek a „cubulus ungaricae mensurae“-tól a kassai köböllél tárgyalt rimaszombati köböltől.

Ennek a murányi (korec) köbölnek a nagyságát a dézsmaszedő lajstromok határozzák meg, amennyiben évről-évre újból és újból 25 ilyen köblöt 44 kassai köböllel számolnak el.⁶

Igy tehát a murányi ú. n. köböl.

$$\frac{44 \times 83}{25} = 146.088 \text{ liter.}$$

Egy 1579-ből származó felterjesztésből értesülünk azután arról, hogy ez a murányi köböl éppen kétszeresét teszi a korecnek,⁷ amivel azután — a fenti adatokat kiegészítve — a murányi korecet ca. *73 literesnek* kell tekintenünk.

Gömör megyében a korecköböl és a murányi korec mellett még két más korec is ismeretes. A ratkovi, melyről tudjuk, hogy a muránival egyenlő,⁸ és a *csetneki*, melyből viszont 5 alkot 4 murányit⁹

$$\frac{4 \times 73}{5} = 58.50 \text{ liter.}$$

A luknák nagyságát forrásaink nem adják megegyező

¹ Instructionum liber III. fo. 383.

² Über $1\frac{1}{2}$ Wiener Metzen.

³ . . . und von einem Coretz ungebeittelten mel muss er verraiten 60 zweyfundiger Laibl Brot im Teig.

⁴ Reg. Dec. Gömör. a murányi „Proviandter“ jelentéséből (1590) „aus einem Coren mel 60 laibl prot.“

⁵ L. a pozsonyi mérőről szóló fejezetben.

⁶ Reg. Decim. Gömör. murányi dézsma 1588, 89, 90 stb. „singulos maioris mensurae cubulos 25 ad Cassevienses cubulos 44 computando“.

⁷ Szendrői gabonáról. Exped. lib. VII. fo. 428 . . . quod hoc responi sum esse quod saepofatus Matko illi in mandatis dedisset, ne plus frument-ad Zendero daret, quod bis mille Koretz, quod genus mensurae est in Muran, faciens medium cubuli Muraniensis.

⁸ l. Magy. Gazd. Tört. Sz. id. helyén Tagányi közlése.

⁹ U. ott.

pontossággal. Hallunk turóc-, liptó- és zólyommegyei luknákról.

a „Muránnyal szomszédos Turóc, Liptó és Zólyom vármegyékben hasz-

nálatos és $2\frac{1}{2}$ pozsonyi mérővel egyenlő.“¹

Megerősíti ezt a turócmegyei luknára vonatkozólag a sokszor idézett a XVI. század közepéről eredő összehasonlítás, míg az ismert 1590. kamarai felterjesztés szerint a turócmegyei lukna 4 nagyszombatival, a liptómegyei 5 nagyszombati mérővel egyenlő.²

Mindebből tehát csak arra következtethetünk, hogy az előbb tárgyalt gömőri korec-mértékek mellett ismeretes Zólyom és Liptó vármegyékben a lukna, mely *156.325 liter*, míg talán Turóc megyében egy ennél kisebb, körülbelül 125 literes luknát is használnak.

Osszefoglalva megállapításainkat:

1 murányi korec	= 73	liter,
1 „ korec-köböl	= 146.088	liter,
1 csetneki korec	= 58.50	liter,
lukna	156.325	liter,
talán kisebb turócmegyei lukna(?)	ca. 125	liter.

Dr. Lederer Emma.

¹ Exped. Cam. Hung. 1582. aug. 17. közli Illésy Magy. Gazd. Tört. Sz. IV. 538. l.

² L. Magy. Gazd. Tört. Sz. id. helyén.

Történeti irodalom.

Ferenczi Zoltán: Petőfi. (A Petőfi-Társaság megbízásából a költő születésének 100. évfordulójára. Pantheon kiadása.)

A Petőfi-Társaság, mely Petőfi tiszteletének hivatalos gondviselője, hisz nemcsak nevében viseli a költő nevét, hanem erre a célra is alakult és működése is legfőképpen erre irányult, senkit inkább nem bízhatott meg a nagyközönségnek szóló élet- és jellemrajz megírásával, mint Ferenczi Zoltánt, aki történeti és irodalomtörténeti munkássága tengerlyének kora ifjúságától kezdve Petőfit tekintette. Ő a költő hagyatékának leghűségesebb sáfára; nem alkalmi lelkesedés vezeti tollát, hanem a hűséges gazda gondossága, mely nem enged elkallódni még oly látszólagosan csekély apróságot sem, ha a költőre vonatkozik. Mikor életadatainak gyűjtéséhez fogott, külön folyóiratot kezdett e végből, hogy mindenki, akinek bármily jelentéktelen adaléka van, biztos helyen megörökíthesse. Hosszú évek gyűjtése után következett a megrostált anyag összefoglalása abban a háromkötetes életrajzban, mely irodalmunkban azóta típussá vált. Ez a mű a költő pragmatikus életrajza a történetírás legszigorúbb mértéke szerint, melyben a tárgy szeretete adja a mű lelkét, a pártatlan tárgyilagosság pedig megbízhatóságát, kétségtelen hitelét. Ezt a biografikus Petőfi-lexikont (a szó legnemesebb értelmében) Ferenczi azóta politikai, társadalomtudományi, költő-lélektani s egyéb tanulmányok hosszú sorával bővítette és bővíti még egyre. Jelen könyvecskéje hatalmas munkájának leszűrt eredményeit foglalja magában a nagyközönségnek szánt alakban és előadásban. Minden sora tény, minden állítása valóság: ezeket tudjuk, ezeket kell tudnunk a költőről. Nem vet föl csillogó, de kétes és múltó értékű „problémákat“, mint ez ünnepi esztendő Petőfi-irodalmának annyi alkalmi terméke; hanem biztos és világos áttekintése a költő egész birodalmának, melyet Ferenczi könyvével, mint hiteles kalauzzal nyugodtan bejárhatunk. S mind ezt a becses anyagot a kellő terjedelemben is kapjuk: bőségesen, terjen-gösség nélkül, szabatos rövideggel, homály nélkül, kellő részletességgel, kicsinyes elaprózás nélkül. Az előadás nyugalma és világossága, az író öntudatos szerénységében való tartózkodása, s mégis a meleg hang vonzóvá és kedvessé teszi

e könyvecske olvasását. Minden magyar olvasó Petőfi versei mellé odaállíthatja könyvespolcára Ferenczi művét, mint a legmegbízhatóbb kalauzt. A könyvet Petőfinék öt egykorú képmása, Izsó szobrának másolata és Szendrey Júlia arcképe díszíti.

Tolnai Vilmos.

Kéky Lajos: Petőfi. Élet- és jellemrajz. (Athenaeum.)

Kéky könyve az írói arcképek műfajához tartozik, melynek, hogy úgy mondjam, bővített formáját a szerző mai tanulmányirodalmunkban leggazdagabban képviseli. Tompa, Baksay, Gárdonyi, Mórícz Zsigmond, Dalmady s mások arcképei az ő tollának jeles termékei. Ezekben azt tűzi ki feladatául, hogy az életrajzokból leszűrve a leglényegesebb eredményeket, az író munkáiból válassza ki egyéniségének és költői arculatának legjellemzőbb vonásait. A jellemzés, melynek elméletét is fejtegeti, a végcél effajta munkáiban. Ez Petőfiről írt könyvének is foglalata. A költő egyéniségét kapjuk itt, ahogy költészetében tükröződik, s költészetének jellemzését, amint egyéniségéből sarjad. Kéky fejtegetéseiben melegen érezzük a költő műveinek újraélését, mely legjobb eszköz arra, hogy az olvasót ne csak belevezesse a művek megértésébe, hanem a költészet végcéljába, a teljes esztétikai élvezésbe is. Jellemző Kéky eljárására, hogy az elbeszélésbe, fejtegetésbe beleszövi a költőnek saját szavait költeményeiből, naplójából, úgy hogy mint leghitelesebbet magát a költőt halljuk, amint önmagát jellemzi; nagyon jól tudja, hogy a művész, ha tudatos, leghivatottabb magyarzója önmagának, s ez kevés költőre áll inkább, mint Petőfire. A költői értékeken kívül a szerző erősen kiemeli Petőfi nemzeti, erkölcsi értékeit is, melyek amazokat még csak súlyosabbakká teszik; ez a könyvet főként az ifjúság számára teszi igen becessé, mert eszményeket nevel és erősít benne; Petőfit mint igazi eszményt állítja oda, de anélkül hogy, amint rendszeren történik, szertelenségekben csapongva, valóságosságát csonkítaná. A fejtegetések első részében, a biztos adatokon épülő életrajz biztos alapot ad a rája épülő jellemzésnek. Mint Kékynek minden művét, ezt a Petőfi-könyvét is lelkiismeretes alaposág, kiforrott ítélet, a divatok fölött álló biztos ízlés jellemzi, melyhez vonzó, a tárgy szeretetét mutató meleg és élvezetes előadás járul. E tulajdonságaival könyve kiemelkedik az ünnepi esztendő alkalmi termékeinek tömegéből s Petőfi-irodalmunk maradandó értékű művei közé tartozik.

Tolnai Vilmos.

Alapi Gyula: Komárom vármegye levéltárának középkori oklevelei. Komárom. 1917. 8° IV+160 l.

Noha még 1917-es évszámmal jelent meg ez a díszes kiállítású könyv, mégsem veszítette el aktualitását. A háború,

majd a megszállás zavarai ugyanis megakadályozták, hogy ismeretessé legyen azokban a tudományos körökben, amelyek a nyers anyagot elsősorban tudják értékelni és értékesíteni. Másrészt ma, amikor az elszakított részek levéltárai megközelíthetetlenek reánk nézve, a vidéki levéltárak anyagára vonatkozó legesekélyebb ismeret is sokkal fontosabb, mint valaha.

A könyv szerzője, Komárom megye főlevéltárnoka, már jólismert folyóiratunk olvasói előtt is. Nem egy kritika számolt már be elismeréssel azokról a lelkiismeretes, pontos munkákról, amelyekkel, főleg a vezetésére bízott levéltár anyagából merítve, megyéjének multját igyekezett földeríteni. A komáromi múzeum új palotájának fölépítése és anyagának, főleg a páratlan értékű római-kori emlékeknek elrendezése az ő fáradhatatlan agitatórikus működésének és ügybuzgalmának eredménye. Ez a gyönyörű intézményünk, amely modern berendezésével, könyvtárával, előadótermével a színmagyar város műveltségét lett volna hivatva emelni, egyszerre az ellenségtől körülzárt és hevesen ostromolt külső bástya lett, amelynek egyelőre a védelem a feladata, a magára hagyott magyar társadalom és a mindent elnyomó cseh imperializmus harcának szimboluma. A fenyegető idők a multak krónikását pedig a jelen harcosává tették.

A könyv a megyének és a szerzőnek is még abból a boldog korszakából származik, amidőn a multtal lelki fájdalom nélkül lehetett foglalkozni. A 63 darab középkori oklevél (1276—1526 június 16.) — ezek közül csak hat a későbbi másolat — összegyűjtése és kiadása nem volt könnyű munka. Ezek az oklevelek ugyanis a különböző perek folyamán, mint mellékletek, esetlegesen kerültek a levéltárba, nem a megye, mint autonóm testület működésének emlékei s így természetesen szét vannak szórva a levéltárban. Az idő pedig nagyon megviselte őket. A szerkesztő megjegyzései, hogy a kiadott oklevél egyharmada hiányzik, vagy hogy írása elmosódott, oly kutató számára, ki maga is forgatott okleveleket, fölöslegessé teszik a kiadás nehézségeinek hangsúlyozását. A provenienciának megfelelően az okleveleknek nemcsak tartalma változatos, hanem szinte az egész ország: Arad, Bars, Esztergom, Győr, Hont, Nógrád, Nyitra, Pest, Pozsony, Somogy, Trencsén, Valkó, Vas, Veszprém, Zágráb és Zala megye területére vonatkozik, ami ismét azt a régi tapasztalatot erősíti meg, hogy a magyarországi megyék monografusai ott is találhatnak anyagot, ahol különben gyanítani sem lehetne. Viszont ugyanez a körülmény az oklevéltárnak a helyi jelentőségén túlmenkedő fontosságát is kölcsönöz.

A 63 darab oklevélből, az átiratokat felodva, 90 oklevél-szöveget nyert a kiadó, köztük négy Árpádkorit. Az oklevéltár anyagából érdekességénél fogva két missilist kell kiemelniünk, amelyek egyikében (103. l. 1498-ból) a budavári káplán

arról értesíti a visegrádit, hogy Pesten szerzett neki egy káplánságot, továbbá Veszprém megye egy értékes adóösszeírásai töredékét a XV. század végéről, legfőbbképpen azonban II. Lajos 1525-iki kiváltságlevelét a naszádosok részére. Ez ugyan már megjelent egyszer nyomtatásban (Szentkláray J.: A dunai hajóhadak története. 369. sk. l.), azonban Alapi közlése sokkal pontosabb és megbízhatóbb.

Kifogás gyanánt csak azt említhetjük fel, hogy a regesztákba itt-ott hiba csúszott be. A 3. számú oklevél pl. nem a budai káptalanhoz intézett parancs, hanem, mint külalakja is mutatja, privilégium, amely csak átírta a káptalan relációját, a 34. számúban pedig a budai káptalan a birtokot három részre osztja. Ezek a hibák azonban jelentéktelenek. Kár, hogy a kiadó a regesztákban is sok helyütt megtartotta az eredeti neveket (pl. 5. l. Cholloucuzi András), holott ezeket is átírhatta volna, mint a regeszták nagyobb részében, másrészt annak hiányát is érezzük, hogy az átírt oklevelek végén nem jelezte, hogy mely oklevélben vannak átírva, hanem ezt csupán az átíróknál tüntette föl.

Mályusz Elemér.

Ernyey József és Lux Kálmán: A visegrádi vár. Budapest, 1923. A Műemlékek országos bizottsága kiadása. 8° 64 l.

A Műemlékek Országos Bizottságától korábban tervbe vett azon vállalkozásnak, mely hivatva van hazánk nevezetesebb műemlékeiről történeti és műtörténeti áttekintést, illetőleg szakleírást adni, első terméke az előtünk fekvő füzet. Szerzői jól ismert nevek. Ernyey a középkori magyar várak történetének egyik legalaposabb ismerője, Lux Kálmán pedig középkori építészeti műemlékeink fáradhatatlan kutatója és leírója, kinek a Mátyás-kori Buda váráról szóló nagy művét a szakkritika osztatlan elismeréssel fogadta. Jelen kiadvány az írók helyes megválasztása következtében túl-emelkedik a népszerű könyvek átlagán és mindenki számára hasznos útmutaóul szolgál.

A történeti részben Ernyey tömör áttekintést ad a vár multjáról, melynek eredete a római korba nyúlik vissza. Szerző a vár szláv eredetét tagadja, mert szerinte „az ősi szláv földvárak nem a *grad*-ok típusából valók, maga az új. n. *grad* kultúra sem szláv eredetű és a Visegrád vár sűrűn ismétlődő késő ragadvány.“ Mint látható, szerző itt kész eredményeket segez le, amit csak helyeselni lehet, de azért kívánatos volna e megállapítások bizonyító anyagának közzététele is. Salamon király visegrádi fogságát nem tartja történeti ténynek, mert IV. Béla 1255-i oklevele „mons desertus“-nak mondja azt a helyet, hol később a vár épült. A XIII. szd. második felétől kezdve a vár királyi birtok, melynek az Anjouk korában és Hunyadi Mátyás uralkodása alatt nagyobb jelentősége volt; sok esemény emléke fűződik hozzá, melyek-

ről szerző röviden és a szükséghez képest kritikával tájékoztat.

A mohácsi vész után Visegrád gyakran cserélt gazdát; 1544-től 1595-ig török kézen volt; ez évben a császári csapatok birtokába jutott, 1605-ben azonban ismét a törökök lettek a vár urai, akikről azt csak 1684-ben foglalták vissza Károly lotharingiai herceg seregei. A keresztény kézre került vár helyreállítási munkálatait gr. Marsigli Alajos vezette, de alig fejeződtek be ezen munkálatok, a budai pasa 1685 nyarán rövid ostrom után máris visszafoglalta. Mindaz, amit szerző Visegrád ezenkori történetéről előad, arra mutat, hogy a vár hadászati jelentőségét akkor már tulajdonképpen elvesztette; innen van az, hogy a vár török őrsege 1686-ban alig néhány napi ostrom után megadta magát az ostromló császári haderőnek, amely rommá robbantotta a még megmaradt védőműveket.

Lux tollából való a romok ismertetése és az azzal kapcsolatos rekonstrukció megkísérlése is; legrészletesebben az ú. n. Salamon-toronnyal foglalkozik, amely lakótorony volt, de bőven ismerteti a fellegrvár külső kaputornyát és magát a fellegrvárat is. A szakszerű leírást számtalan fényképfelvétel, térkép és helyreállítási kísérlet teszi érdekesebbé és tanulságosabbá.

—ch —e.

✓ **Domanovszky Sándor: A szepesi városok árumeállító joga.**
Budapest, Akadémia, 1922. 8°. X+522. l.

Középkori gazdaságtörténetünk egyik érdekes fejezetének oklevélműanyagát és feldolgozását látjuk magunk előtt Domanovszky munkájában, mely tárgyát olyan széles keretben tárja fel, hogy az összefoglaló gazdaságtörténelem számára nem csupán az oklevélműanyag, hanem maga a feldolgozás is forrásanyagul szolgálhat.

Amint a munka alcíméből láthatjuk, Lőcse és Késmárk városok gazdasági versengéséről van benne szó az 1358 és 1570 évek közötti időszakban s levéltári adatok alapján tárja elénk e versengés összes számbavehető részleteit. A versengés tárgya az árumeállító jog, minthogy azonban az árumeállító jog kizárólagos birtoka egyben gazdasági hegemóniát is jelentett tulajdonképpen Felső-Magyarország gazdasági hegemóniája fogott kockán a vitában.

Az árumeállító jog lényegében árusítási kényszer, mely a vásárra járó kereskedőt arra kötelezte, hogy portékáját hosszabb-rövidebb ideig a jogosított helyen áruba bocsássa. E jog a városi polgárságnak alkalmat adott arra, hogy árucikkét nagyban vásárolhasson s ezzel a közvetítő kereskedelmet teljesen magához ragadhassa.

Az árumeállítás tulajdonképpen nagy akadály volt a kereskedelem szabad fejlődésének s hatása alatt azon vá-

rosok lettek kereskedelmi központokká, melyek e kiváltságot meg tudták szerezni, a természeti viszonyok nem érvényesülhettek szabadon. Ennek eredménye volt, hogy egy-egy kereskedelmi útvonalon az országhatárokon belül nem is alakulhatott több kereskedelmi központ s e kereskedelmi központok lehetőleg az országhatárok mentén tudták biztosítani fennmaradásukat, minél távolabb estek az országhatároktól, annál fenyegetőbb volt a veszély, hogy az útvonal mentén eső másik város ragadja el tőlük kereskedelmi kiváltságukat. Ez volt az eset Lőcsénél is, mely a lengyel kereskedelem szempontjából távolabb esett az országhatártól, mint versenytársa s ezért árumegállító jogát minden eszközzel törekedett érvényesíteni. Ezzel szemben Buda 1244. évi árumegállító jogát csorbíthatatlanul fenn tudta tartani, ámbár nagyon távol esett az ország határától s nem kellett kiváltságos állásáért Lőcséhez hasonlóan harcolni. Ennek oka azonban abban rejlett, hogy Buda a rajnai kereskedelem végállomása volt, melynek szabatosan megállapított s bizonyára ki is épített útvonalán nem alakult ki másik kiváltságos város. Bécs 1221. évi árumegállító joga Magyarország kereskedelmi érintkezését megszakította a nyugattal s természetes volt a törekvés, hogy az összeköttetés újra megteremtessék. Az Anjouk erélyes kormányzása alatt történt ez meg végérvényesen, amikor is 1336-ban I. Károly király megállapította a brünni—budai illetőleg prágai—budai országút állomásait, miáltal a nyugati kereskedelemnek irányt szabott. Ugyancsak az Anjouk kormányzása alatt épült ki 1364-ben egy másik hatalmas kereskedelmi útvonal, mely Felső-Magyarországgal kötötte össze a sziléziai és csehországi kereskedelmet s melynek magyarországi végállomása Lőcse lett. Lőcse és Kézsmárk versengése nem ez útvonalra, illetőleg az azon határadó kereskedelemre, hanem a lengyel kereskedelemre vonatkozott, melynek jelentősége I. Lajos király uralkodásától kezdve mind nagyobbá lett. E kereskedelemért vitázott a két város s a vitában Lőcsét támogatta a jog, Kézsmárk mellett pedig a természeti fekvés szólt. Míg a két város szívós kitartással harcolt egymás ellen, addig a lengyel kereskedelem egy harmadik város, Kassa hatalmába kerül, amely 1347-től kezdve gyakorolta az árumegállító jogát. Kassa nem csupán az északi, hanem az északnyugati utakon járó kereskedelmet is lefoglalta s szigorúan őrködött felette, hogy árumegállító jogának természetes előfeltétele, az útkényszer betartassék, mert enélkül az árumegállító jog értéktelenné vált. Az árumegállító jog alapján aztán olyan kereskedelmi szokások alakultak ki, melyek a mesterségesen megalkotott piacok fennmaradását biztosították s csupán a közelekedési technika modern átalakulása kapcsán következtek be azon elföldölások, melyek a természetes előfeltételeket jobban számba vették.

A nagyérdekű tanulmány teljes mértékben megérdemli a figyelmet, mert olyan fontos gazdasági tényezővel ismertet meg, amelynek a középkori életre messzeszemenő hatása volt. A kereskedelmi utak terén ugyan vannak már a területre vonatkozó előmunkálatok, az árumegállító jogot azonban ilyen alapos forrástanulmány és beható kritika keretében eddig még nem mutatták be. Amint e tanulmányból biztos következtetéseket vonhatunk a XIV—XV. századok magyarországi kereskedelmi politikájára, úgy sajnálattal kell megállapítanunk, hogy úgy Buda 1244. évi mint Győr 1271. évi árumegállító jogának hasonló gazdaságtörténeti értékelését még mindig nélkülöznünk kell. Pedig amint Lőcse és Kassa esetében az Anjou-politika megnyilvánulásait szemlélhetjük, úgy Buda és Győr az Arpád-házi királyok gazdasági politikáját tárnák elénk. Külkereskedelmünk fejlődéséről csupán akkor fogunk összefoglaló képet adhatni, ha árumegállító joggal felruházott városaink gazdasági életébe olyan mély bepillantást nyerhetünk, amelyet Domanovszky nyújt munkájában.

Gárdonyi Albert.

Kremmer Dezső: Pest-Budát ábrázoló német metszetek.
Budapest, 1923. 4° (81—215) l.

A főváros XVI—XVII. századi grafikus ábrázolásaival foglalkozik Kremmer Dezső munkája, mely az évtizedes álom után újból életre kelni készülő Budapest Régiségei koraszülött darabja. A szerző nagy gonddal gyűjtötte össze Buda és Pest grafikus ábrázolásait, melyeket hasonmásokban is bemutatott. Elsősorban azt teszi kritika tárgyává, hogy mennyi topográfiai hűséget találunk a nevezett metszetekben. E szempontból óriási értéket képviselnének számunkra, ha valósággal volna bennük topográfiai hűség. Ez azonban, sajnos, csaknem teljesen hiányzik belőlük, még a Salamon Ferenc által olyan nagyra értékelt Schedel-féle krónikából is. Topográfiai hűségről csupán akkor lehetett volna szó, ha a mesterek a helyszínen tanulmányozták volna tárgyukat. Ez azonban nem történt meg, hanem egyszerűen a leírások nyomán készítették műveiket, amely leírásokból pontosan tudták, hogy az ábrázolt városok a Duna mellett fekszenek, egyikük hegyen, a másik síkon s a hegyi város egyik részét a királyi palota alkotja. Ez adatokat törekedtek ábrázolás útján kifejezni azzal a művészi készséggel, amely rendelkezésükre állott. A természethűség ez időszak művészetében nem vitt nagy szerepet, különösen a tájkép-ábrázolásban, amelynek a figurális alakítások mellett alárendelt szerepe volt s inkább eszményített háttérrel alkotott. Ezenfelül a rajzolás merev technikája sem engedte meg a természethű ábrázolást, mert az erős vonalvezetés inkább az ornamentális ábrázolás felé hajlott, amely kevés figyelemmel lehetett a természethűségre.

Végül a perspektíva érzékeltetésére sem rendelkeztek elegendő technikai készséggel az akkori mesterek, minek következtében a tárgyak térbeli elhelyezkedése is zavarossá vált az ábrázolásokon. Ezekre az általános érvényű művészi fogyatkozásokra nem mutat ugyan rá mindenhol a szerző, értékelni törekszik azonban a metszetkészítők technikai készségét s ezzel tulajdonképpen azonos célt szolgál.

Főérdeme a munkának, hogy grafikus alapon pontosan megállapítja a metszetek azon darabjait, amelyek eredeti alkotásoknak tekinthetők s megállapítja azon darabokat is, amelyek régiebb típusokról vannak átvéve. E szempontból még arra kellett volna kiterjeszkednie, hogy a vonatkozó szövegeket is összehasonlítsa s e tekintetben is megállapítsa a leszármazás sorrendjét. Kétségtelen, hogy a grafikus megállapításokat a szövegek segélyével még jobban alá lehetett volna támasztani s megkaptuk volna Buda és Pest grafikus ábrázolásainak pontos genealógiáját.

A tárgyalt anyag nagy értékkel bír ránk, mert a korbeli okleveles anyagunk nagyon szegény s erősen rá vagyunk szorulva a nyomtatott anyagra, e nyomtatott anyag kritikai analízise pedig éppen olyan értékkel bír ránk nézve, mint az oklevél-kritika.

Nagy gonddal s kivált nagy szeretettel dolgozott a szerző munkáján s eredményei jó szolgálatot fognak tenni azoknak, kik a főváros e korbéli történetével foglalkoznak. Sajnos, olyan pontos eredményeket nem kaptunk, de az anyag természeténél fogva nem is kaphattunk, melyek a részleteket illetőleg is kielégítőek lennének. Tulajdonképpen azt látjuk a feldolgozott metszetekből, hogy milyennek képzelték a német metszők a rendelkezésükre álló leírások alapján Buda és Pest fekvését nagy általánosságban. A ház- és templomtípusok, melyek a metszeten leginkább a szemünkbe ötlenek, tulajdonképpen német típusok s a mesterek lakóhelyének prototípusaiból vannak merítve, amelyeket természetesen technikai készségük arányában reprodukáltak.

Az eredmény inkább negatív, de a negatív eredmény is óriási érték a tudomány számára, mert elejét veszi azon törekvéseknek, hogy a grafikus ábrázolásokból forrásanyagot teremtsünk.

Gárdonyi Albert.

Biró Vencel: Erdély követei a portán. Cluj-Kolozsvár, 1921.
8° 149 l.

Szerző az erdélyi történet legszorgalmasabb művelőjének egyike. Idevágó műveiről folyóiratunk több ízben megemlékezett,¹ s szerző hivatottságát s dolgozatainak tudományos értékét méltánylással emelte ki. E művek nem levéltári

¹ Századok. 1909. 785. 1912. 147. 1915. 116. 1917. 603.

kutatások eredményei, de igen hasznos összefoglalásai az eddigi kutatásoknak, ilyenekre pedig szükségünk van, hogy megítélhessük a korábbi kutatómunka irányait és méreteit, megállapíthassunk bizonyos eredményeket, esetleg hiányokat s ezzel mintegy programot adjunk a jövő kutatóknak. Az ismertetendő mű is összefoglalás, melynek alkalmosszerűséget adott a magyar külpolitikának és diplomáciának a közzelmultban történt önállósulása.

Az újkorban önálló magyar diplomáciát, nem tekintve Thököly, II. Rákóczi Ferenc s az 1848—49-i függetlenség korszakát, csak Erdélyben találunk. Végigtekintve ennek a kis magyar fejedelemségnek másfélszázados történetén, elégtélen állapíthatjuk meg, hogy az erdélyi diplomácia feladata magaslatán állott s ezt a kis országot, mely annyi ellentétes érdekek célja és ütközéspontja volt, — meg tudta tartani függetlennek és magyarnak. Ebbe a tervszerű, szívós s a nyilvánosság elől elzárt küzdelembe vezet be bennünket Biró Vencel könyve, mely az erdélyi diplomácia egyik, talán legérdekesebb fejezetét tárgyalja.

Mióta Erdély függő viszonyba jutott a portával, a diplomáciai érintkezés közöttük intézményes jelleget öltött. Viszonyukat az athnamék csak nagy általánosságokban szabályozták s így a diplomáciai érintkezés a gyakorlatban az eleven élet s a belső és külső politikai viszonyok időleges alakulásai szerint igazodott. Biró könyve e diplomáciai érintkezés külső történetét, jobban mondva, technikáját adja elő; lekiismeretesen összegyűjti a követküldés, a Konstantinápolyba való utazás, a portán, vagy a nagyvezér táborában való tartózkodás minden mozzanatát és szemléltető képet nyújt azokról a nehézségekről s gyakran nem kicsinyelhető veszedelmekről is, melyekkel egy-egy követi megbízatás járt. Különösen érdekesek azok a fejezetek, melyekben a portai ügyvivők, az ú. n. kapitihák, továbbá a török tolmácsok, diákok tevékenységéről s általában az „erdélyi ház”-ban folyt, gyakran nélkülözésekkel teljes életükről ad színes képet; szerző méltán magasztatja őket, mint a kötelességérzet és a hazaszeretet mintaképeit. Szerző végül időrendi egymásutánban összeállította (1543-tól 1688-ig, illetőleg 1690-ig) a Konstantinápolyba küldött fő- és rendkívüli követek, nemkülönben az állandó portai ügyvivők és végül a tolmácsok, diákok s egyéb alkalmazottaik névsorát, mely névsor itt-ott talán bővílni fog, egészben véve azonban jól használható útmutatóul fog szolgálni.

Mindenesetre örvendetes jelenség, hogy a magyar történetírás figyelme újabban fokozottabb mértékben fordul a hódoltság korának története felé; ebben bizonyára nagy része van Takáts Sándor történetírói működése s a Magy. Történelmi Társulat elnöke személyes vezetésének. Biró Vencel érdemes könyve mutatja hogy a hódoltság koráról való

ismereteink még mennyire hiányosak; ma még egyáltalában nem vagyunk abban a helyzetben, hogy pl. az erdélyi diplomácia török vonatkozásainak külpolitikai jelentőségét való értéke szerint megítélhessük s egyelőre meg kell elégednünk e diplomáciai összeköttetés külsőségeinek leírásával. Történeti ismereteink lényeges módosulását várhatjuk azonban akkor, ha a Magy. Történelmi Társulat által kezdeményezett törökkori diplomáciai és egyéb történeti emlékek kiadása megindul. A bécsi udvar konstantinápolyi követeinek jelentései ugyanis telve vannak erdélyi vonatkozásokkal; az udvarnak fáradhatatlan és körültekintő ügyvivői Erdély külső és belső politikájának minden jelentős mozzanatáról megemlékeznek, sőt a szükséghez képest a tolmácsok és más befolyásosabb portai személyiségek megvesztegetésével a legfontosabb erdélyi államiratokat is megszerzik és Bécsbe juttatják mindenre kiterjedő jelentéseikhez mellékelve. E jelentéseket méltán sorozhatjuk az erdélyi diplomáciai történelem legelsőrangú forrásai közé, melyeknek rendszeres közzététele után lesz csak lehetséges az erdélyi történelem külpolitikai vonatkozásainak módszeres feldolgozása. —ch —e

Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben. I. kötet. (1520—1745-ig.) Budapest, 1922. — XII + 613 lap.

Harminenyolc íves, — tehát a mai nyomdai viszonyok közt nagy terjedelmű könyv jelent meg Bruckner Győző volt iglói, jelenleg miskolci jogakadémiai tanár tollából, akit eddigi s majdnem kizárólag a Szepességre vonatkozó irodalmi munkássága alapján már jól ismer a *Századok* olvasóközönsége.

A munka előszóra és négy részre oszlik. Az előszóban a szerző elmondja, hogy műveinek megalkotásánál milyen szempontok vezették, s ismerteti azokat a levéltári és kiadatlan forrásokat, amelyekre a munka megírásánál támaszkodott.

A mű *első* része „A reformáció története a Szepességben” főcímet viseli (1—172. l.) és 13 fejezetben tárgyalja az idevonatkozó anyagot. Szerző a szepesi ev. esperességeknek ősfarmáját a 24 szepesi város lelkészeinek kalandos társulatában látja, s ez művének kiinduló pontja. Vákolja azután a reformáció előképét és első jelentősebb megmozdulását, a husszitizmust, leírja a Szepesség reformáció előtti egyházi és közerkölesi állapotait, illetve az egyházi állapotok leírása címén Lomnicai Horváth János, a hírhedt szepesi prépost viselt dolgait adja elő s főleg ennek tulajdonítja azt, hogy a Szepességben olyan rohamosan terjedt a reformáció. Azután rátér a szerző a reformációnak a Szepességben való elterjesz-

tésének¹ és első terjesztőinek, különösen pedig Fischer András és Leudischer György működésének történetére, azután az ev. egyháznak szepességi szervezetét mutatja be, majd átér a confessio Pentapolitana és Scepusiana méltatására, a Liber Concordiae-nek a Szepességen való behozatalára, amelynek példányait, úgy látszik, Batthyányi Boldizsár küldötte meg Grádeci Horváth Stansith Gergelynek, amint ezt egy 1582 október 3-án Szalónakon kelt és Gergelyhez intézett leveléből következtethetjük.²

Bruckner műve 128. lapján tárgyalja ezt, s e lap második bekezdésében említi, hogy Bornemissza Gergely szepesi prépost 1551 dec. 31-én Svábócon fogadta az esperesség lelkészeit. Ez az évszám nyilvánvalóan sajtóhiba, vagy tévedés, mert hiszen egyrészt Bornemissza Gergely 1561—1584-ig volt szepesi prépost,³ másrészt pedig tudvalévő, hogy a Liber Concordiae terjesztőjének, Grádeci Horváth Stansith Gergelynek Junius Menyhért, a strassburgi egyetem rektora 1582 aug. 28-án állítja ki tanulmányai befejezése után a távozási bizonyítványt.⁴ Ennélfogva egész természetesen hibás a 129. lap második bekezdésében említett 1552 január 29-iki dátum is.

A Szepesség reformációjának egyébként egyik oszlopa a Grádeci Horváth-Stansith-család volt, s különösen a főnt-nevezett Gergely, aki úgy a külföldi, mint a hazai protestáns nagyságokkal élénk összeköttetésben állott. Így például Batthyányi Boldizsáron kívül vallási ügyekben levelezett Nádasdy Ferencel, akinek uradalmaiba Gergely a Szepességről küldött németül és tótul tudó prédikátorokat.⁵

Összeköttetésben állott Gergely a Bécsben élő Balási Istvánnal is, aki teológiai kérdésekben fordul Gergelyhez s egy ízben véleményét kéri, hogy vajjon a faragott képeket nem kell-e kihányani az egyházakból?⁶

¹ A Varkócs-családnak, sőt mondhatni dinasztianak tagjai is lutheránus érzelműek valának. Varkócs Menyhért 1556 augusztus 9-én Mekksei Ferenc szepesi örkanonok és társai előtt végrendelezik, s a végrendelet egyik pontja így kezdődik: „Item parcho de Cruce ordino decem florenos et *postilla Lutheri*...“ — Az itt szereplő Mekksei Ferenc 1562 február 1-én végrendelezik. Könyveiről úgy intézkedik, hogy „que sunt cristiani dentur docilibus, *ethnici vel heretici comburrantur*“. — Grádeci H. Stansith lt. Nagyőr: Orig. 13. — Máriássy lt. Márkusfalva, új rendezés 1562 febr. 1.

² A kérdéses levélben azt írja Batthyányi Gergelynek, hogy már egyetlenegy Liber Concordiae sincsen, mert mind elkert, ha majd ismét hoznak, tudatni fogja. A levél eredetije a nagyőri Horváth-Stansith ltárban.

³ *Hradszky*: *Initia, progressus et praesens status capituli... de Monte Scepusio*. Szepesváralja, 1901. 404. l.

⁴ Gr. Horváth-Stansith ltár: Orig. 6.

⁵ U. ott. 1586 okt. 1, 1586 dec. 6-án kelt levelek.

⁶ Gergely a feltett kérdésre ezt válaszolta: „Az képeknek az templomokból való ki mozdításáról mivel hogy Nagyságod tudni kívánia ez az én mondásom. Az prédikátor giakor prédikállással és keresztieni tudománianak (mint Luther uram és nem némeli vi tudomani találó megzédült

A XVI. század második felében s a XVII. század elején nagy szolgálatokat tett a protestáns ügynek a Máriássy-család is, különösen Ferenc és Pál, akik nemcsak a márkusfalvi iskola megalapításával és fenntartásával, hanem a protestáns szellemi könyvek terjesztése által is kitűntek. Így pl. kétségtelen, hogy a híres Bornemissza Péter könyveinek legbuzgóbb terjesztői a Szepességben ők voltak.¹

Szerző az első részt a szepesi egyház szervezetének ismeretése után a naptárreform helyi történetével² és a szepesi prépostoknak a fraternitásokhoz való viszonyának leírásával fejezi be.

A munka *második* részében „Az ellenreformáció kísérletei és győzelemre jutása a Szepességen” cím alatt (183—355. l.) előadja szerző a katolikus vallási visszahatás történetét s Pethe Márton nagyváradi püspök és szepesi prépost föllépésével kezdve, elmondja az ellenreformáció kísérletezéseit, a minoriták, a jezsuiták, a pálosok, a Csáky-család ellenreformatori tevékenységét, ennek sikereit s végződik ez a rész, amely 23 fejezetre oszlik, a Lubomirszky lengyel staroszta által 1674-ben Szepesváralján felállított bírósági (judicium compositum) működésének történetével, annak az ítéletnek a vázolásával, amelyet ez a bíróság hozott meg s amellyel a Szepesség ellenreformációja győzelmes befejezést nyert, mert hiszen ezen ítélet folytán a Szepesség negyvenegy utolsó evangélikus lelkésze is kénytelen volt innen távozni s legnagyobbrészt Németországba vándorolni. Művének e legterjedelmesebb része után szerző áttér a *harmadik* rész tárgyalására, melyben a szepesi ev. egyház

emberek hatta) zorgalmatos tanításával az bálványozást irtsa ki. Ez pedig az züben vagion. Ezt ki veuén az mint Jerusálemben az kerubin, pomogranátok, oroszlániok képi sem nem ártottak és Kristust is az cházár képe meg nem rettentette. Ez képpen az templombeli képek akar irottak, akar faragottak legienek, vezteg álhatnak. Sőt még (imádás avagy tisztelet kivül) emlékezetre meg is tartathatnak. De ez nemellieknek az szokások, hogy az képek ellen kezdik az hadat és végre Kristust az iv zeméliében és vég vachoráiában is bele hozzák. Ezekből Nagyságod idvesége veztese alatt, mint az megtestesölt ördögöktől érizze magát. Tanáchoth kérdet Nagyságod, tanáchoth adok. És ziuem zerént adok.“ — Eredetiye Nagyörön a gr. Horváth-Stansith ltárban.

¹ 1578 márc. 16. Pozsony. Bornemissza Péter levele Máriássy Pálhoz, melyben többek közt írja: „Írja meg kegyelmed, *hány emberre való könyvecet külgyec*: En huszonhat emberre valót szántam, mind az négy részből, az mintegy két száz forint érő lenne.“ Máriássy lt., Márkusfalva, Batizfalvi rész. — Ugyanitt VI. csomó 75/c. 1586 febr. 10; ugyanitt Máriássy rész, új rendezés: 1585 febr. 26; 1590 május.

² 1584 január 20. Kassa. A szepesi kamara a felségtől 30 példány új naptárt kér. Ekkor Kassa és a többi városok és megyék még a régi naptárt használták (nemcsak vallási okokból), a mi rendkívül sok zavart okozott. Orsz. Levéltár, szepesi kamarai iratok, Liber expeditionum III/183. l.

elnyomatásának korszakával (356—480. l.) ismertet meg benünket. Elmondja, hogy milyen szomorú helyzetbe került az 1674. évi események után a szepesi ev. egyház, amelybe csak Thököly fölkelése hozott némi reményt, amely azonban a fölkelés elmulásával párhuzamosan halványodott s utána beáll úgy a magyar, mint a lengyel uralom alatti Szepeességen a teljes katolikus visszahatás, amelyet csak rövid időre szakított meg II. Rákóczi Ferenc föllépése. Katolikus részre kerül a késmárki Thököly-vár kápolnája is és 1717-ben Késmárk város ev. lakói kénytelenek a falakon kívül fölépíteni azt a fatemplomot, amely később a város nevezetessége lön. Jogtalanság, üldözés, zaklatás korszakát éli ekkor a szepesi ev. egyház, amely csak a XVIII. század közepe felé kezd enyhülni.

Ezzel a 12 fejezetből álló résszel a reformáció és ellenreformáció helyi története 1745-ig terjedőleg véget is ér s a szerző még hozzáfűggeszti a *negyedik* részben (481—577. l.) az ág. ev. közoktatás helyi történetét, s öt fejezetben tárgyalja a Horváth-Stansith-, Máriássy- és Görgey-családok által alapított és fenntartott nagyóri, márkusfalvi és toporci nemesi iskolák s a löcsei partikuláris iskola történetét, ez utóbbinak azonban nem a szerző által említett 1589. évi rendtartása volt az első, mert vannak adataink arra, hogy a löcsei iskolának már 1570—71-ből is kellett valami statutumának vagy rendtartásának lenni.¹

Megemlékszik a szerző a késmárki lyceum alapításáról, fejlődéséről, az iglói ág. ev. főgimnázium történetét pedig (ennek szerző tanára volt) 1919-ig elmondja.

A munka végéhez külön-külön irodalom, tárgy-, név- és helységmutató van fűggesztve, ami a mű használhatóságát mindenképpen emeli.

Mindenesetre nagy szorgalomról, széleskörű kutatásról tanuskodó, hatalmas munkát végzett a szerző, amidőn művét a meglehetősen nehéz viszonyok közt megírta. Teljesítményeért teljes elismerés és dícséret illeti meg, dacára annak, hogy munkájába, éppen annak nagy terjedelme miatt, tévedések és hibák is csúsztak be, ami nem is csoda, mert az összehordott óriási anyagon nem volt könnyű feladat uralkodni. Így történhetett meg — hogy csak egy konkrét példát idézzünk —, hogy a mű 102. lapján az 1546. évi eperjesi zsinatról mondtak, a 109. lap 27-ik jegyzete és a 156. lap 26-ik jegyzete közt Drüblert illetőleg ellentmondás van. A 102. lapon az 1. jegyzetben felsoroltak voltaképen nem az 1546. évi eperjesi, hanem az 1590 november 12-iki bártfai zsinaton vettek részt.

¹ Orsz. Levéltár, Exped. camerales min. 1571. — Szepesi kamara: Liber exp. 1571. fol. 71. stb.

Ilyen és ehhez hasonló apróbb elírások és tévedések azonban szerző érdemeit nem kisebbítik, s eme érdemek közé sorolandó, hogy munkájához a kiadott források összegyűjtése mellett igyekezett a levéltári, kézirati anyagot is lehetőleg felkutatni és értékesíteni, azonban a munka teljessége szempontjából mindenestre nagy kár, hogy a közbejött politikai szomorú események Szepes vármegye levéltára anyagának felhasználását szerzőre nézve lehetetlenné tették. Ezt a hiányt szerző pótolhatta volna az Országos Levéltár (különösen az itt őrzött szepesi kamari iratok), helyesebben a budapesti anyag (Csáky-, Görgey-, Máriássy- stb. levéltár) és a bécsi közös pénzügyi levéltár stb. anyagának felhasználásával, aminek elmaradása valószínűleg nem is az ő, hanem a zavaros idők s a nehéz anyagi viszonyok terhére irándó.

Végül a szerző javára ki kell emelnünk még, hogy művében mindenütt a tárgyilagosságra törekszik, bár szűkebb hazájának s vallásának szeretete gyakran észrevehető, és hogy munkája nem száraz évszám- és adathalmaz, hanem érdekes, sőt élvezetes olvasmány.

Iványi Béla.

Fraknói Vilmos: A Habsburg-ház trónöröklési jogának megállapítása az 1687/88-ik évi országgyűlésen. Budapest, 1922. Kis 8°. 60. l.

Az 1687/88. évi országgyűlés történetére csak újabban irányult fokozottabban történetíróink és jogtörténészeink figyelme. Nevezetesen azóta, hogy *Turba Gusztáv* bécsi egyetemi tanár közzétette „Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion“ című munkáját. E mű első kötetének körülbelül fele a fiági trónöröklés megállapításának történetével foglalkozik, mint amit a *pragmatica sanctio* alapjának tart és amit 1722-ben követendő mintául állítottak a nőági öröklés behozatalakor. *Turba* történeti bűvárlatai eredményképpen merész kombinációkra való hajlandóságától elcsábítva, olyan elméleteket állított föl, amelyek a magyar közjogászok és jogtörténészek éles bírálatát hívták ki.² De szükségesnek lát-

¹ I. Ungarn. II. Die Hausgesetze. (Wiener Staatswissenschaftliche Studien. Bd. X, H. 2 und Bd. XI, H. 1.) 2 Bd. Leipzig und Wien 1911—12.

² V. ö. *Schiller Bódog*, Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion. (Pester Lloyd vom 30. April 1911, Morgenblatt.) — *Andrássy Gyula* gróf, A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. Budapest, 1901—11., III. k., 397. s k. 1. — *Apponyi Albert* gróf, Graf Julius Andrássys Werk. (Pester Lloyd vom 3. Dezember 1911, Morgenblatt.) — U. a., Magyar közjog osztrák világításban. (Budapest, 1912, 48. s k. 1.) — *Wlassics Gyula*, Alkotmányjogunk védelme — Tezner és Turba ellen. (Budapesti Szemle, CL. k., 1912, 361. l.) U. e. németül, Das ungarische Verfassungsrecht und die Theorien Tezners und Turbas. (Ungarische Rundschau, Jahrg. I, 1912, S. 713.) — *Marczali Henrik*, A *pragmatica sanctio* új megvilágításban. (Budapesti Szemle, CLXIV. k., 1915.,

szott az 1687/88. évi országgyűlés történetének forrásokon alapuló gondos áttanulmányozása is.

Még 1914-ben jelent meg *Goldschmiedt Kálmántól* egy értekezés „A trónörökösödés kérdése az 1687/88-i országgyűlésen” címmel.¹ Ez azonban alig mutat föl haladást és csak igen gondos kritikával használható. Eppen ezért jónak látam „A magyar trónöröklési jog” című munkámban történeti szempontból is behatóan tanulmányozni a kérdést: és ebből a célból a bécsi állami, valamint osztrák belügyminisztériumi, a m. kir. országos levéltárban, a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtára kéziratára és levéltárában, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában, az egyetemi könyvtárban, az egyetemi levéltárban, az esztergomi hercegprímási levéltárban és a Főegyházmegyei Könyvtárban, Kassa város levéltárában, a kismartoni herceg Esterházy-féle családi főlevéltárban, a pozsonyi gróf Pálffy-féle szeniorátusi és vármegyei, valamint városi levéltárban, Zágrábban a hrv.-slav.-dalm. zemaljski arkivban forrástanulmányokat végeztem és munkámban e tárgyra vonatkozó tíz, eddig kiadatlan oklevélmellékletet tettem közzé.³

Legutóbb a magyar országgyűlések történészeinek nesztora, *Fraknoi Vilmos* tette gondos tanulmány tárgyává a főági trónöröklés történetét s főleg a bécsi osztrák belügyminisztérium okiratainak bűvárlatai során, mint maga megjegyzi, *Turbával* és velem szemben „több tekintetben jelentékeny új eredményeket mutathat föl.”⁴

Ezek az új eredmények két kérdés körül csoportosulnak.

Az egyik *Turbának* az az állítása, amelyben szerinte én is osztozom,⁵ „hogy az ország rendei túltették magukat az országgyűlési régi rendtartáson és ünnepélyes megnyitása előtt, a trónöröklés tárgyában határozatot hoztak, melyet a királynak bemutatnak.”⁶

Turbát erre a megállapításra egy az osztrák belügyminisztérium „Fremde Gegenstände” című osztályában az 1687/88-i országgyűlés irományai közt lévő négy ívrét lapra terjedő latin irat vezette, amely címzést, keletet, aláírást, ere-

195. s k. U. e. Az Ujság 1915. október 31-i sz.) — *Csekey István*, Das Inauguraldiplom. (Pester Lloyd vom 8. Dezember 1916, Morgenblatt.) U. e. magyarul, A hitlevél (Kecskeméti Lapok, 1916, december 14-i sz.) — U. a., A hitlevél tervezetéhez (Az Ujság 1916. december 10-i sz. U. e. Kecskeméti Lapok 1916. december 15-i sz.). — U. a., A trónörökléssel kapcsolatos alkotmánybiztosítékok a királyi hitlevél és eskü alakjában. (Magyar Figyelő, VI. évf., 4. k., 1916, 402. s k. l.)

¹ Történeti Értekezések, 7. sz.

² 106—162. lap.

³ 475—492. l.

⁴ 5. l., 1. j.

⁵ 17. l., 1. j.

⁶ 15. l.

detére és rendeltetésére vonatkozó jelzést nélkülöz, tartalmát tekintve azonban országgyűlési végzésnek tűnik fel.¹ *Turba* szerint ez az irat az országgyűlés legelső ülésében, 1687 október 25-én tényleg alkotott végzést tartalmaz, amelyben az ország rendei, a királyi előterjesztést mellőzve, a fiági trónöröklést és az ellenállási jog eltörlesztését önkéntesen törvénybe iktatták.

Mindenesetre könnyen tévedésbe ejthette az embert az irat hátlapjára valamelyik kancelláriai tisztviselőtől rávezetett következő cím: „Declaratio Statuum et Ordinum regni Hungariae super successione haereditaria et coronatione Serenissimi Archiducis Josephi nec non formulae iuramenti clausulaeque de licentia resistendi in decreto Regis Andreae de 1222 articuli 31 immutatione.“

Fraknoi az irat külső formájából, tartalmából és a történeti emlékek hosszú sorozatából merített érvekkel mutatja ki, hogy ez az irat alighanem az udvar valamelyik párthívének törvénytervezetét tartalmazza, amely azonban végzéssé soha nem lett.

Igaz, hogy az 1687 november 30-i pozsonyi értekezletről azt mondja az osztrák és a cseh udvari kancellár referátumában: „...mit möglicher beybehaltung des Eurer Kay. May. nomine publico statuum offerierten aufszaces in articulos redigirt vnd denen Ständen hinausgegeben werden solte...“² De *Turbának* is ez az egyetlen támpontja, amelyből megkonstruálja az 1687-i kezdeményező határozat történetét és a fenti iratot teszi meg azzá. A nőági trónöröklés 1722-i elfogadásakor pedig erre az 1687-i kezdeményező határozatra mint „mintára és alapra“ hivatkozik. Holott most már *Fraknoi* figyelmeztetése folytán megállapíthatjuk, hogy éppen fordítva, az 1722-i kezdeményező határozat történetéből konstruálta meg az 1687-i országgyűlésnek ezt a mozzanatát, amelyhez aztán merész következtetéseket fűzött.

Fraknoi egyik legjelentősebb forrásszerű ellenérvét éppen az én főntebb idézett munkámból veszi. Ott közlök egy 1722-i emlékiratot, amely az 1687-i országgyűlésnek szemére hányja, hogy nélkülözte a szolgálatkészséget és előzékenységet, a szabad királyválasztáshoz ragaszkodott és a trónöröklési jog önkéntes följajnlásától tartózkodott.³

Fraknoi szerint feltűnő, hogy én ennek ellenére is *Turba* felfogásában osztozom. Igaz, hogy éppen a tőlem idézett forráshely alapján az osztrák belügyminisztérium irattárában talált másolatot szigorúbb bírálattal megfoszthattam volna országgyűlési kezdeményező határozat jellegétől: ámde *Turba*

¹ Közölte *Turba*, i. m. Bd. I, S. 205. f.

² U. o. Bd. I, S. 233. *Fraknoi* idézte az osztrák referátumból.

³ 245. l.

merész kombinációkra hajló felfogásában semmi esetre sem osztottam, sőt ellenkezőleg idevonatkozólag munkámban a következőket mondom: „Magának e kezdeményező határozatnak azonban nem kell oly nagy fontosságot tulajdonítani, miként azt *Turba* teszi.¹ Nem volt ez még törvényhozási alkotás, még kevésbé lex perpetuo valitura, amely kifejezés kétségtelenül az udvari szellemű jogászoktól származott, mert ilyen fogalmat a XVII. századbéli magyar alkotmány nem ismert. Egyszerűen javaslat volt az a trónöröklési cikkelyi alkotása tárgyában, és mint ilyen az akkori törvényhozási technikának megfelelően vagy a királytól, vagy a rendektől indulhatott ki.“²

Új eredmények még *Fraknói* munkájában azok a részletek, amelyekben pompásan mutat rá az 1687 december 6-án kelt úgynevezett „dekrétum“ törvénytelenységére, amely „a fejedelmi önkény ténye, az alkotmányos jogok és biztosítékaik ellen irányuló merénylet gyanánt minősítendő.“³ Újak az országgyűlés végső tárgyalásaira vonatkozó részletei, amelyeket az akadémia és az országos levéltár könyvtárában lévő Kovachich-féle országgyűlési napló végén találunk följegyezve és amelyeket a magyar történetírás mindeddig nem méltatott figyelemre.

Ezekből részletesebben megtudjuk, hogy miként hagyta a király az országgyűlés törvényjavaslatát hozzájárulása nélkül megváltoztatott formában jóvá; hogy miként fosztotta meg a koronázási eskü szövegét homályos értelmű záradék (az úgynevezett „revíziós klauzula“) önkényes betoldásával erejétől; hogy miként hiúsította meg az udvar a hitlevéltervezetnek a koronázás előtt az országgyűlés elé terjesztését.

Végül elmondja röviden *Fraknói* az új királyi hitlevél kiállításának történetét és kivonatolja, amit mi a revíziós záradéokra nézve előadtunk.⁴ Általában tanulmányának majd minden lapján utal *Turbára* és énrám, anélkül, hogy egyszer is említene, melyik című munkámat idézi. Sőt még e tekintetben is vannak elnézések. A 10. lap 1. jegyzetében az „ugyanott“ *Turba* munkájára mutat vissza, holott a lapszám is elárulja, hogy az én munkámból idéz. Ugyanily téves a 43. lap 1. jegyzetében az „ugyanott“ megjelölés, amely az előző lap 1. jegyzetében a budapesti egyetemi könyvtárra mutat vissza, holott az előbbi jegyzetben idézett 1688 január 2-i két levél a bécsi osztrák belügyminisztériumi levéltárban van katalogizálva. Téves az az állítás, hogy 1687 augusztus 11-én jelentek meg a magyar rendek a bécsi várban.⁵ Ez a deputá-

¹ I. m. Bd. I, S. 29.

² 132. l.

³ 36. l.

⁴ *Csekey*, A magyar trónöröklési jog. 142—162. l.

⁵ 7. l.

ció 12-én tisztelgett. Az 1687 augusztus 16-i nádori fölterjesztést *Turba* nem „bő kivonatban“ közölte, mint *Fraknói* állítja,¹ sőt csak nagy vonásokban munkája e részének már kinyomatása után a „Nachträge“-ben.² Böven és hüen én közöltem először.³ *Kloppn*ak olasz nyelvű munkája nem 1858-ban jelent meg, amint a 4. lap 2. jegyzetében olvassuk, hanem 1888-ban.

*Fraknói*nak ez a kis tanulmánya mindenesetre értékes gyarapodása történelmi irodalmunknak, amely nem nélkülözheti ily fontos alapkérdésekben a tévedések kiigazítását és a legaprólékosabb részletekre kiterjedő forrásbúvárlatokat.

Csekey István.

P. Pinzger Ferenc S. J.: Hell Miksa emlékezete. Születésének kétszázadik évfordulójára, különös tekintettel vardői útjára. I. rész. Hell élete és működése. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1920. 145 l. 1 kép.

Könyv az elmaradt jubileum helyett. A szerény, holtában is gáncsolt magyar tudós emlékezetét újítja föl itt a késő rendtárs megértő szívvel, s műve kiadásával Akadémiánk is leteszi-koszorúját a pusztuló enzensdorfi sírra. A mai szomorú viszonyokhoz alkalmazkodó szerény füzet tulajdonképen csak bevezetése a nagy astronómusról írt monografiának, amíg hátralevő része, naplójának, levelezésének kiadása is lehetővé válik.

Hell eddigi életrírói születésének évét, napját sem tudták pontosan: három év és néhány hónapnyi különbség volt a dátumaik között. Szerzőnk a selmebányai anyakönyvekből megállapítja: 1720 május 15-én Windschacht (alias Siglisberg) bányatelepen született és 1738-ban Zsolnán beállott a jezsuita rendbe. Könyvünk ettől kezdve meleg érdeklődéssel kíséri tudományos haladását, míg a szülei házbán töltött éveiről és diákkoráról nincsenek adatai, pedig csak ez fejtené meg korán nyilvánuló tehetségét a mechanika, matematika terén, amiben bátyja, József is excellált. A továbbiakban látjuk a jezsuita novicius fejlődését változatos tanulmányai mellett: hat év múlva jelenik meg első könyve, Crivelli olaszból latinra fordított és átdolgozott Arithmetikája, nyomban utána önálló csillagászati megfigyeléseinek első kötete, de ez még nem szabott végleges irányt működésének. Harmadik műve: az *Adjumentum genealog. historicum* 1750-ben névtelenül jelent meg, csak az ötödik bővített kiadás árulta el szerzőjét 1774-ben. Folytatása, az *Adjumentum geogr. historicum* kéziratban maradt és elveszett, mert szerzője már

¹ 9. l., 1. j.

² I. m. Bd. I, S. 197 f.

³ I. m. 119. s k. l.

akkor saját pályáján haladt, a nagyszombati, majd a kolozsvári csillagvizsgáló intézet vezetője, fizikai tanulmányokkal foglalkozott. 1755-ben kinevezik a bécsi egyetemi csillagvizsgáló vezetőjének, e minőségben hívja meg őt VIII. Keresztély dán király (1767. aug. 18.), hogy Vénus bekövetkezendő átvonulását a Nap korongján át figyelje meg Vardóban. Pinzger műve alapján Hellt, a csillagászt akarja bemutatni, azért közvetlen levéltári kutatások alapján foglalkozik északi expedíciójának jelentőségével és eredményével. Meggyőzően igazolja, milyen elfogult és méltatlan támadást intézett Hell emléke ellen Littrow 1835-ben, mikor téves megfigyelésekről, hibás számításokról és utólag, mások eredményei nyomán bejavított adatokról beszél. Ezeket a vádakot S. Newcomb és mások ugyan már megcáfolták, de nálunk még mindig ismétlik e rágalmakat; lexikonjaink, kézikönyveink nem vesznek tudomást Hell rehabilitálásáról. A továbiakban beszámol Hell szellemi hagyatéka és művei sorsáról. Ezek ugyan javarészt érdeklődésünk körén kívül esnek, ámde Hell ezenfölül historikus, ethnografus is volt, sőt mint az elkallódott: *Expeditio litteraria* szerzője is helyet érdemel a hazai őstörténelem munkásai sorában. Még inkább érdemes erre elveszett Anonymus-tanulmányai jogán, mint Cornides munkatársa a *Vindiciae* megírásában. Ez fejti meg Cornides kéziratának hiányait, ezért kereste Engel is Hell irodalmi hagyatékát, mert immár bizonyos, hogy Rauscher nemcsak Hell, hanem Cornides kéziratait is elvitte Mohilevbe. Csak a véletlennek köszönhető, hogy Szirákon előkerült Hellnek Cornides számára készített 1772. évi térképe: „*Tabula geogr. Ungariae veteris. Ex historia Anonymi Belae.*“ (Megjelent az Engel féle: *D. Cornides Vindiciae Anonymi. Budae, 1802.* kiadásában.) Ez az értékes mű Pinzger figyelmét elkerülte, bár a 131. lapon maga figyelmeztet rá, milyen buzgalommal gyűjtötte Hell Anonymus helyneveit, megemlíti Szihalomról és Szabolesvárról készült fölvételeit, melyek mind e térkép kedvéért készültek. Hogy történt mégis, hogy a *Vindiciae* kiadása elmaradt, sőt Cornides halála után Hell is késlekedett az *Expeditio* kiadásával, erre érdemleges választ a szerzőtől várunk. Kétségtelen ugyanis, hogy Hell már északi útja előtt foglalkozott a magyar nyelvrokonság, az őshaza kérdésével, olvasta a kútföket, levelezett Prayval, Kaprinaival, ismerte a finn-magyar rokonság elméletét, kapóra vehette tehát a dán király meghívását s azzal a reménnyel kelt útjára, hogy e kérdésre fölvilágosítást szerez. Útitársa, Sajnovics, a „*Demonstratio*“ szerzője, maga hangoztatja, hogy műve Hell sürgetésére, személyes közreműködésével készült, Pinzger tehát joggal mondhatja, hogy „hőse a szellemi szerzője annak a műnek, amely a magyar nyelvészet történetében új korszakot jelent“.

A minden tekintetben sikerült és tanulságos könyv érté-

kének kisebbitése nélkül néhány észrevételt fűzünk adataihoz, tudva azt, hogy kiegészítésükre a mai viszonyok között alkalom nem nyílt. Téves az a Paintner nyomán elterjedt nézet, hogy az eredeti *Höll(e)* euphemistikusan változott *Hell*-re, mivel ez illendőbb név a csillagász jezsuita számára. A név átidomult Selmec rohamosan tótosodó népének ajkán, ugyanakkor, mikor a patricius Hellensteiner, a protestáns hitű báró Hellenbach eredetileg ő-vel írt neve is megváltozott. Addig a rajnavidéki páter Höllenstein S. J. is zavaratosan viselte nevét a szomszéd Körmöcbányán, de már beköltözött rokonságát itt, valamint Selmechányán is e-vel kezdik írni, az új ejtés szerint. Ellenben a tót hatástól ment bécsi akták, és az idegenből jött tisztviselők még 1773-ban is Höllnek írják Miksa testvéreit.

Való igaz a szerző állítása, hogy a selmeci bányászat története szorosan összefügg a Hell-család történetével, hiszen beköltözése az utolsó virágzás korszakába esik, de ennek megteremtése nem pusztán Hell érdeme. Spilenberg, a két Moller, a két Hellenbach, mindmegannyi orvos működése, már egy századdal előbb tudományos alapot adott az itteni bányászatnak, újításaik a kohászat és a hidraulika terén már gyümölcsöztek, mikor a bányakincstár Fürstenberg Egon herceg és Breuner Kristóf gróf idején, fölismervén elmaradottságát, a honiakhoz hasonló szakembereket keresett a külföldön. Így hozták Selmece az öreg Höllt.

Mi különbség volt aztán báró Hellenbach és Hell mechanikája, gépei között, megállapítani nem tudom, de bizonyos, hogy a labanc-világban menekült báró elrontott vízműveit Hell megigazítani és működésbe hozni nem tudta, bár elvileg mind a ketten a víz hajtóerejével oldották meg a víztelenítés problémáját. Ennek érdekében építette az öreg Hell a hegyi műtavakat (1728-tól 40-ig), amiben fia, József váltotta fel, bár a munka irányítása, amint pontosan követhetjük, Lauren és Angreth kamaragrófok kezébe futott össze. A selmeci kamarai levéltár bőven ontja a két Hell működésére vonatkozó részleteket, tehát nem vagyunk pusztán föltevésre utalva, mi az apa és mi a fiú érdeme az elért sikerekben (11-ik lap). Ott vannak a jelentések, bírálatok, rajzok és számos technikai adat, melyek értékét méltányolni nem tudtam, csak azt olvastam ki, hogy az öreg Hell terveiből nem sok valósult meg.

A 12. lapon említett gőzgépekre vonatkozólag Delius adatait (Anleitung zu d. Bergbau. Wien, 1775.) messze felülmúló részleteket láttam, de akkor csak a kérdés historikuma érdekelt, mint művelődéstörténeti mozzanat. Bizonyos, hogy a gőzgépekkel való kísérletek még az öreg Hell idején, de tőle függetlenül indultak meg. A cornwalli Potter-rendszerű gőszivattyút 1719-ben Trautson herceg bécsi kertjében mutaták be legelőbb, akkor merült fel a gondolat, e gépeket bányá-

ban alkalmazni. Az első ilyen gép 1720-ban készült Besztercebányán, az új-bányai telep számára és már Windschacht számára is készült a párja, mikor Fischer von Erlach kritikája megakasztotta e tervet. Sternbach bányagróf most a javított Fischer-féle rendszert fogadta el és négy ilyen gépet állított fel. Ebben a munkában Hell nem vett részt, mert az egész újítást nem helyeselte, s az eredmények igazolták is álláspontját, mert a költséges, utóbb szénrel is fűtött gőzszivattyúk nem váltak be és a reformátorok visszatértek a régi vízajtásra. Hell József első találmánya, a vízállástól függetlenül működő kerek vízemelőgép, 1734-ben épült, mikor mestere alig érte el 21-ik évét. Két év múlva újabb, kerék nélkül működő, nagyobb emelőerővel bíró gépet állított fel és 1744-ben már három ilyen gépe működött a szakemberek ovációja közben. Ez időbe esik két gépfegyverének bemutatása is, az egyik löpornélküli, vízerővel hajtott, légnyomásra volt beállítva, a másik löporos, mindenik átlag 1600 golyót lőtt egy óra alatt. 1753-ban légnyomással dolgozó vízemelőt is szerkesztett, de ezt romlandónak találták, ellenben 1749-i javított vízoszlopos gépe olyan sikert ért el, hogy a kinestár egymásután nyolc ilyen gépet állított fel. Delius még 20 év múlva is emlegeti, hogy a Selmecen működő öt vízemelő-rendszer közül kettő Hell találmánya. Mind a mellett tévedésnek tartom azt az állítást, hogy e gépek közül egy még ma is működik. Tudomásom szerint az utolsót még az 1830-as évek derekán kikapcsolták a munkából és csakhamar elpusztulhatott, mert már Faller az 1859-ik évi *Jahrbuch*-ban adott leltára nem említi. Ugyancsak korán enyészett el az 1753-ban felállított szellőztető gép, ha nem csalódom, még maga Hell bontotta le. E két utóbbi gépet illetőleg meg kell jegyezni, hogy elméleti megalkotásukban közreműködött Hell Miksa is, mert erről két levelét láttam rajzokkal, számsorokkal és képletekkel tarkítva: az egyik kelet nélküli, a másik 1754-ből való kolozvári, mind a kettő latin.

A 14-ik lapon keresztnév nélkül említett gróf Königseg, akit Hell Miksa a bányaméréstanban oktatott, az orosz-lánkői ágból való Károly, utóbb selmeci bányatiszt, 1755 után birtokein maga is nyitott aknákat.

Ismétlem, ezek az apró nézeteltérések, hiányok mit sem vonnak le a mű értékéből, mert a bányatörténelemre vonatkozó adatait csak melleleg adja, a részletkérdések tanulmánya keretén kívül esnek. Részemről észrevételeimet csak azért fűztem ide, hogy megvilágítsam Hellék szerepét bányászatunk e nagy korszakában.¹ Érdeklődéssel várhatjuk a mű második részét.

Ernyey József.

¹ A Siglisbergen működő Szent Jeromos-rend tagja Pater Felix 1754-ben, tehát akkor, mikor Hell József a legszebb sikereit aratta, szintén szerkesztett egy vízemelő-gépet. A kamaragróf jelentése szerint: egy-

Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Budapest. 1922. Fővárosi Könyvkiadó R.-T. főbizományosa. 8° 488. l:

A magyarországi zsidóság klasszikus történetírója, Hajnik Imre csak a középkort dolgozta föl. Előtte hosszú időn át a magyarok őseit látták íróink a zsidókban, s még Benkő József (Transsilvania, 1833-i kiadás, I. 382—3.) közeli rokonnak mondja a magyar nyelvet a zsidóval, amellyel 600 szavunkon kívül a szoképzést és ragozást megegyezőnek tartja, csak azt nem hiszi, hogy minden szavunk zsidó eredetű volna.

Hajnik után a reformáció korabeli iránynak ellentéte homályosította a kérdést. — A derék Kohn Sámuel Nagy Gyula igazságosan bírálta a kritikai érzés hiánya miatt, — de el kell ismernünk Kohnról, hogy gondosan összehordta az adatokat 1526-ig, sőt a gyűjtést az újkori anyagra is megkezdte. — A zsidók történetével foglalkozó későbbi írók nem vették figyelembe Nagy Gyula bírálatát, Pauler jegyzeteit (A magyar nemzet története Szt. Istvánig 135/6.) Marczalinak azt az észrevételét, hogy Konstantinos Porph. kozár tendenciával ír (Enchiridion 28/9.) s most Venetianer művében újra találkozunk a Kohn Sámuel által hirdetett gondolattal: hogy a kabarok zsidók voltak s így a magyar zsidóság eredetét részben fajmagyarokra vezetheti vissza.

Ez a gondolat teljesen beleillik a Venetianer rendszerébe. Előszavában jelzi, hogy a hazai művelt közönség fölvilágosítását akarja szolgálni s munkáján végig látszik, hogy a zsidók társadalmi egyenjogúsításra érdemes voltát akarja bebizonyítani. Természetesen mi ezzel a politikai ízü kérdéssel nem foglalkozhatunk, csak sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy ez a célzat néhol a minket érdeklő történeti hűségtől eltérésre bírta a szerzőt — pedig sok esetben úgy hisszük a rideg tények kedvezőbbben hatnának az olvasóra, mint a többi adatokat is gyanussá tevő színezések. Takáts Sándor, Szekfű Gyula stb. munkái sokkal jobban elkényeztettek, semhogy a történeti hűségtől való eltérést meg tudnók bocsátani a népszerűség kedvéért.

Venetianer kritika nélkül átveszi Kohntól, hogy Isauriai Leót is valószínűleg a zsidó kozárokkal való érintkezés vezette a képprombolásban, holott Kohn szerint a kozár khagánok 740 körül tértek zsidóhitre, Isauriai Leóról pedig tudjuk, hogy uralma (717—741) ekkor végződött. A kozár fejedelem zsidósága pedig olyan lábon állott még 860 körül is, hogy Konstantinus (Cyrill) a khagán megtérését remélhette. Sem Kohnnak, sem Venetianernek nem jut eszébe,

szzerű olcsó szerkezete mellett igen jól működik, sok megtakarítást jelent a kincstárnak. A rentház ezért az első évi haszonból kétszáz forint jutalmat kapott.

hogya ha a X. század elején a zsidóság erősebb gyökeret is vert az előkelő kozárok közt, ebből igen merész dolog azt következtetni, hogy zsidók lettek volna éppen a kabarok, — akik a zsidó valláson levő khagán ellen föllázadtak! Sokkal inkább lehetne ebből a kabarok mohamedán voltát föltételezni, (mivel a kozár harcosok mohamedánok voltak) s ez a föltevés erős támaszt lelne Kálmán törvényében, amely hazánkban mohamedán *falvakról* beszél. Venetianer azzal sem törődik, hogy a Sebestyén székely-kabar elméletét pl. Karácsonyi egyáltalán nem fogadja el, sőt a kabarokat Dél-Magyarországon képzei — hanem a Sebestyén elméletéhez a Kohnét adva ezt írja: „*tehát a székelyek a kabaroknak, vagyis a zsidó kozároknak egyenes leszármazottjai!*”

Kézből idézi, hogy az ősmagyarok tartották a kúrtharosság ünnepét (festum tubae), amely a zsidó újévi szertartásnak felel meg. Kézainak többszöri elolvasása után sem tudtam a vonatkozó helyre akadni (Venetianer 15.), a bécsi képes krónikában pedig az van, hogy a festum tubaet azok a lányok ünnepelték, akiket a magyarok elraboltak, amiből inkább valamely rokon nép zsidóságára vonnék következtetést.

Állítja (48. l.), hogy az ősi zsidó telepekhez új külföldiek csak IV. Béla ideje óta jöttek. Ha nincs is adatunk az ellenkezőre, ezt ilyen határozottan állítani nem lehet, mert pl. a keresztes hadak korában a rajnai zsidómészárlások miatt, sőt tán már előbb is a keresztes hadakat megelőző izgalmak miatt valószínűnek kell tartanunk, hogy voltak, akik Magyarországra menekültek. — Törvényeink valóban csak 1092 óta foglalkoznak a zsidókkal.

Takáts Sándorból idézve (53/4. l.) annyira követi ezt a forrását is, hogy egészen ideálisnak képzei a török uralom alatti állapotokat, még azt sem veszi észre, hogy éppen az általa idézett helyen a zsidók elfogására Takáts szerint a törökök adtak a magyaroknak alkalmat. Önállóságát Venetianer csak abban mutatja ki, hogy egészen modern szemüveggel nézve a török korbéli viszonyokat, a zsidó híján sok mindenre vetemedő végbelieket „vitézi csöcselék“-nek nevezi.

Naivitásának megható példáját olvashatjuk a 69. lapon, ahol az 1721-i népszámlálás zsidó adatairól így szól: „885 vallotta magát *Magyarországból valónak*... Joggal föltehető, hogy ezen magát *magyarnak* (nb. most már magyar!) valló 35% beszélt is magyarul (!), ami a XVIII. század elején mindenestre nagy elismerést érdemel.“ A külföldi zsidók... „legtöbbje azért települt itt le, hogy itt is nősüljön (a nősülés az osztrák tartományokban korlátozva volt a zsidók részére) *tehát a feleségek és gyermekek magyar származásúak voltak* (!)... ami a magyar származású zsidók arányszámát 77 százalékra emeli!“ Ezt a humoros számítást ki-

egészíti egy oldaldőfés: „tekintetbevéve az összeírás időpontját megelőző nagyarányú nemzsidó letelepüléseket, távolból sem látszik valószínűnek, hogy akkor az ország nemzsidó összlakosságának 35%-a vallotta volna-e magát magyar származásúnak.“ Csak a kiadott forrásokig kellett volna mennie, s elolvashatta volna a zsidók adatait is közlő műből (Magyarország a Pragm. Sanctió korában 51. l.), hogy 1721-ben még 45.49% volt magyar *anyanyelvű* s kétségtelesen jól több a magyarországi származású lakos hazánkban.

A 144/5. lapon a szöveget úgy lehet érteni, mintha az Iparvédegyelet Széchenyinek kedves intézmény lett volna, holott a Gyáralapító Társaságot is amiatt hagyta el, mert a Védegyelettel nem tudott megbékülni.

Horn Edének állítólag Kossuth Lajos által megerősített nyilatkozata szerint a 180,000 főnyi 1848/49-es honvédből 20,000 volt a zsidó, Klapka a veszprémi zászlóaljából 8%-ra (beinahe ein zwölftheil) emlékszik — a mostan folyó bécsi kutatások talán erre is világot fognak deríteni. — Nem tartom kizártnak, hogy Klapka tévesen emlékezett a zsidók arányára, mint ahogy a győri (V.) zászlóaljat tévesen negyedik zászlóaljnak (negyedik a pozsonyi volt) írja az idézett levelében (Venetianer 189—9. l.), — de azt a zsidók kedvezőbb halálözsi statisztikájából joggal következtethetnők, hogy ha a honvédsereg 11%-a valóban zsidó volt, akkor a 48-as honvédegyetek tagjai közt a 80-as 90-es években 11%-nál több zsidónak kellett volna lennie. Ilyen nagymondások helyett méltóbb apologia volna a zsidó névtelen félistenek részére az, hogy őket megvetésből nem akarták eleinte bevenni a 48-as nemzetőrségbe, mégis voltak, akik beállottak honvédek, s Görgeynek Venetianertől idézett nyilatkozata szerint becsülettel megállották helyüket, ezenkívül a Haynau kivégzettjei közt is volt zsidó. Hasonló nagy mondás (336. l.) a következő: (a 60-as évek óta) „dobra kerültek régi nemesi kúriák s felszabadult jobbágytelkek — s akadt birtok, akadt telek, mely az árverésen zsidó kézre jutott . . . S ez az *egynéhány* zsidó szúrta szemet, nem pedig az osztrák abszolutizmus által megkímélt, a jobbágyság fölszabadítása által érzékenyen nem sujtott nagybirtokosság, melynek a tönkrement kisnemesek birtokainak megszerzése által eszközlött birtoktömörítése mai napig érezteti hatását.“ Tehát a magyar nagybirtokok nem a Rákóczi-kor utáni óriási adományok idejéből származnak, hanem 1849 óta vásárolták össze az urak?

Részletesen foglalkozik a zsidók egyenjogúsítása fölötti vitákkal, a tiszzaeszlári pörrel, — egész bibliográfiát közöl a zsidó írók műveiből, — a fölsorolás szárazságát legtöbbször üres szóvirágokkal igyekszik tűrhetővé tenni. Pl. miután hosszasan foglalkozott az Izr. Magyar Irodalmi Társulat megalakulásának vajudásával, így méltatja működését (371. l.): „A társulat, melynek... elnöke jelenleg Vadász

Lipót és Fischer Gyula, magas hivatást tölt be úgy a zsidó, mint a magyar nemzeti kultúra terjesztésével, évkönyvei és kiadványai, melyek eddig 44 kötetre rúgnak, a zsidóság tudományos megismerésének kútforrásait képezik. "Ennél helyesebb lett volna, ha az IMIT évkönyveiben megjelent történelmi tanulmányokat a maguk helyén fölhasználva megemlítette volna. Pl. a zsidók XVIII. sz.-beli állapotára érdekes világot vet egy ilyen tanulmány, egy másik mindenkit megelőzőtt annak kimutatásában, hogy Galiciából hazánkba irányuló zsidó bevándorlás nincsen (!), ezt azóta a hivatalos statisztika nemcsak elismerte, de megoldotta azzal, hogy a zsidóság száma *a kivándorlás révén veszteséget szenved* (az 1910. népszámlálási mű VI. köt. 60* l.).

A munkát roppant adattömege dacára azzal az érzéssel tesszük le, hogy fölületes és egyoldalúan irányzatos propagandamunkával van dolgunk.

Dr. Török Pal.

Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon.
Budapest, 1922. 8° 77. l.

Magyarország megcsonkítása a trianoni békében meglepő hirtelenséggel egy új nemzetiségi kérdést tolt előtérbe, amely már régóta lappangott, de a zsidóság külsőséges, pusztán nyelvi asszimilálódásának palástja alatt hosszú ideig el tudta magáról terelni a figyelmet. Csak az utolsó évtized világrengető eseményeinek hatása alatt terjedt el annak a tudata, hogy az ország nem szenvedheti el kár nélkül egy idegen nép oly nagymérvű beözönlését és terjeszkedését különösen a vezető birtokos, gazdasági és szellemi pozíciókban, mint ahogy ez ebben az esetben történt. E megállapítás a túldalról a zsidók iránti türelmetlenség vádját vonta a magyarságra. Az e részben elhangzott és különösen a külföldön terjesztett vádak indították kiváló demografusunkat, Kovács Alajost arra, hogy a zsidóság magyarországi térfoglalására vonatkozó adatokat a közönség kezére adja. Amit Kovács ebben a munkában megállapít, mint élettapasztalat alapján leszűrt meggyőződés már régen élt a köztudatban, az ő érdeme tehát a köztudatban élő tények számszerű alátámasztása a statisztikai számoszlopok pontos adataival.

Hogy számottevő zsidóság Magyarországon csak a XVIII. század vége óta van, hogy ez azonban azóta példátlan rohamossággal hatalmasodott el és kerítette kezébe a földbirtokot, a gazdasági és a szellemi vezetést, hogy növekedése nem természetes szaporodásának, hanem bevándorlásnak következménye és hogy a XIX. század második felében Magyarország lett az a terület, ahol a keleti zsidó (Ostjude) legkönnyebben és leggyorsabban alakult át művelt nyugati polgárrá (Westjude), közismert tények. Mégis jó volt az erre vonatkozó adatokat összeállítani különösen olyan idő-

ben, amikor egyrészt épp ezzel az országgal és nemzettel szemben a türelmetlenség vádját hangoztatják, másrészt pedig a Nyugaton is azt a fölfogást kívánják elterjeszteni, — s ennek Venetianer könyvében immár magyar propagátora is akadt — hogy a keleti zsidóság nem is zsidó, hanem kozár eredetű s hogy a honfoglaló magyarság soraiban is a zsidók a három kabar törzssel voltak képviselve.

Az utóbbi állítás abszurditását mindenki tudja, aki magyar történelemmel foglalkozik. A kozároknak csak egy kis töredéke, a fejedelem körül élő előkelő városiak voltak zsidók, a katonák ellenben muzulmánok. A magyarsághoz csatlakozott és előhadukat alkotó kabar törzsek tehát ez utóbbiakhoz tartoztak, utolsó az iszlámhoz ragaszkodó csoportjaik mint izmaeliták Kálmán idejében olvadtak a keresztény lakosságba. A keleti zsidóság kozár és magyar eredetű tehát csak ott lehet hirdetni, ahol a magyar őstörténettel s a déloroszországi puszták népeinek népvándorláskori viszonyaival a közönség nincs tisztában.

Az első állításra, a türelmetlenség vádjára pedig citáljuk Kovács megállapítását: „... amíg 1720-ban csak minden kétszázadik ember volt zsidó Magyarországon, ma már minden huszadik. Az Északamerikai Egyesült Államokat kivéve, nincs ország, a fölkerekségén, ahol a zsidók ilyen rohamosan szaporodtak volna el“ (12. l.), bizonyára nem azért, hogy itt különös türelmetlenségbe ütköztek volna.

A statisztikai adatok az összlétszámot illetőleg visszanyúlnak 200 esztendőre, azon túl csak néhány gondosan föl-kutatott hozzávetőleges adat tájékoztat hozzávetőlegesen a fejlődésről. A XVIII. századi adatok azonban valószínűleg valamelyest alatta vannak a tényleges számnak, mert akkor a zsidóösszeírás még nagy nehézségekkel járt. A probléma azonban már akkor erősen foglalkoztatta az embereket. Le-gyen szabad e részben egy 1803-i adatra hivatkoznom.

A magyar kamarai könyvelőség egyik számtisztje, Holtsche Agoston a kancellária útján ekkor javaslatot tett a zsidótaksa ügyében, egyben panaszkodva, hogy a magyarországi közigazgatási hatóságok nem korlátozzák eléggé a zsidók bevándorlását és csak felületesen végzik az ellenőrzést. A kancellária ugyan az ennek kapcsán előterjesztett javaslatot a taksa rendezésére nem tartotta összeegyeztethetőnek a zsidóügy intézésének akkori szempontjaival, de ezt a részt kikapcsolva, Holtsche javaslatát mégis áttette a helytartótanácshoz: adna véleményt, hogy addig is, míg a regnikoláris deputáció elkészül elaboratumával, miként lehetne a zsidók bevándorlását korlátozni?

A helytartótanács indokolását a következő adatokra alapozta. 1778-ban összeírtak 8898 zsidó családot, 1785-ben számuk 1509-cel növekedett, míg 1801-ben 12,244 volt, az 1785-ivel

szemben tehát újabb 6928 családnyi szaporulatot tüntetett föl. Ebből következtetve lélekszámukat 70,000-re teszi. Minthogy 1790-ben az országgyűlés megengedte nekik a bennlakást, legfeljebb az azóta bevándorlottakat lehetné kiutasítani, úgy vélte azonban, hogy ezek közül is csak azok volnának tényleg kiutasítandók, akik nem jöttek be engedéllyel, hanem a türtek szolgálainak adva ki magukat, kószálnak és spekulálnak. A további elszaporodást azonban a bevándorlás megnehezítésével és a községenként meghonosítandó szigorúbb nyilvántartással és ellenőrzéssel vélte elérhetőnek.

A kancellária ehhez a véleményhez hozzájárult. Így került az az államtanács elé, ahol a kérdés élénk vitára adott alkalmat. Referense Somogyi, a magyar államtanácsos volt. Holscheval szemben ő nem látta oly rózsásnak a zsidók helyzetét, amilyennek ez festette, sem a veszedelmet oly imminensnek, de mégis óhajtotta a bevándorlás korlátozását, mint-hogy a bevándorlottak „mit gänzlicher Ausserachtlassung der Grundsätze einer guten Moral abgesagte Feinde einer jeden Arbeit zu seyn scheinen und ihren Unterhalt durch nichts als Spekulation und Handel, wovon beides am Ende in Trug oder Wucher ausartet zu erwerben pflegen“. Különben is meg volt győződve, hogy az államnak nagy hátrányára vannak és azért a kancellária által fölterjesztett helytartó-tanácsi javaslatot elfogadásra ajánlotta.

Az aufklärista Zinzendorf ezzel szemben egészen fizkalis szempontból nézte a kérdést. Az ő statisztikája más. Szerinte 1787-ben 20,186 család volt, családonként $4\frac{1}{2}$ fejet számítva (a helytartótanács csak 4-et számított!), 90,837 lélek. Az 1799-i statisztika azonban csak 14,015 családot, vagyis 63,067 főt mutat ki, ami 27,770 főnyi apadást jelentene, egy 1802-i akta viszont 17,244 családot, vagyis 77,598 egyént, ami még mindig 13,239 főnyi csökkenésnek felel meg. Ez összeírásokban tehát hiba van. Másrészről azonban arta hivatkozik, hogy a zsidók taksájukkal állandóan nagy hátralékban vannak. Ez 1755-ben még 25,000 frt volt, 1772-ben 50,000, majd 1778-ban 80,000 frtra emelték. 1780 elején azonban 49,666 frt 25 krral, 1801 ápr. 30-án 318,361 frttal tartoztak, amiből azt a következtetést vonta le, hogy nem tudják fizetni, a fölemelt taksa befizetése érdekében tehát szaporodásuknak nem állaná útját.

Ezzel szemben az ellenkező álláspontot Baldacci államtanácsos képviselte. Zinzendorffal ellentétben a statisztikai adatok fogyatékoságait a zsidók terhére írta. Magyarországon — szerinte — összeírásuk nem is lehet tökéletes, mert valósággal nomád életet élnek és mindenkép igyekeznek magukat az összeírásból kivonni. Galiciában sem tudtak róluk, még katonai asszisztenciával sem, megbízható adatokat szerezni. Ott sem tudták taksájukat behajtani s onnan adójuk csak azóta folyik be rendesen, hogy azt egy szombatnapi

gyertyagyújtási adóvá alakították át.¹ E részben azonban lerovásaikat ellenőrizni kellene. Különben nem kétli, hogy Magyarországon tényleg szaporodnak s ezért Somogyival szavaz bevándorlásuk korlátozása mellett.

Véleményéhez Grohmann államtanácsos is csatlakozott s így Ferenc császár az 1803 júl. 19-én kiadott rendeletben hozzájárult azokhoz az intézkedésekhez, amelyeket a kancellária a bevándorlás apasztására a helytartótanács véleménye alapján javasolt (Staatsrath 4129/1803.). Az ellenőrzést azonban, amelyet e rendszabályok tartalmaztak, a községi és megyei közigazgatás ezután sem tudta foganatosítani. Nem volt meg az erélye, de szervei sem, hogy az engedély nélkül belopóztokat fölkutassa és eredeti lakóhelyükre visszazsárlíttassa. A közigazgatási ellenőrzés lanyhasága és kismemességünknek a XIX. század elején bekövetkezett rohamos romlása pedig mind kívánatosabb színben tüntették föl a galíciaiak előtt az ide való átköltözködést.

A problémát tehát akkor is látták, bár még aránylag csekély jelentőségű volt, de a fizkalis szempontok érvényesülése, a rendőrség hiánya, az indolencia a bevándorlás elől úgyszólván elhárított minden akadályt. Innen az 1805 és 1825 közti rohamos emelkedés 130,000-ról 190,000 lélekre. —y.

Magyary Zoltán: A vallás- és közoktatásügyi központi igazgatás 1867 előtti történetének vázlata. Budapest, 1922. 8° 16 l.

E kis füzet, mint címe is mutatja, csak vázlat s eredetileg a Néptanítók Lapjában jelent meg, tehát szélesebb körök számára készült. Örömmel üdvözljük azonban minden vázlatossága mellett is, mert oly területet érint, amely méltán tarthat számot érdeklődésünkre.

Központi igazgatásról csak azóta lehet szó közoktatásügyünk terén, amióta azt, mint politikumot, az állami igazgatás feladatának tekintették. Ettől az időponttól, Mária Terézia uralkodásától kezdve a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnak 1867-ben történt végleges megszervezéséig eltelt évszázad történetét ismerteti a szerző az Orsz. Levéltárból s a minisztérium elnöki irattárából vett néhány érdekes darabbal illusztrálva. E száz esztendő a következő három korszakra oszlik: 1. A rendi alkotmány kora, 1848-ig; 2. a felelős magyar minisztérium kora, 1848—49-ben és 3. Az abszolútizmus kora 1849—1867-ig, s lezáródik báró Eötvös Józsefnek 1867 március 10-én kiadott azon körrendeletével, amelyben a minisztérium működésének megkezdését rendeli el, s

¹ Ez az udvar kegyeit hajhászó zsidó Kofler Salamon javaslatára és unszolására történt.

egyben kijelöli az ideiglenesen érvényben tartandó régi osztályok személyzetét.

Elhanyagolt közigazgatástörténetünkre nagy nyereséget jelentene, ha a szerző nem maradna e vázlatnál, hanem tárgyát részletesebben is kidolgozná, majd a kultusz-közigazgatás újabb történetére is kiterjeszkednék. **Hib.**

Schmidt Henrik: Tisza István boldog évei. Budapest, Studium. 8° 139. l. és egy melléklet.

A magyar történetírásnak, az egykorú történettel foglalkozó munkáknak is van egy sajátos jellemvonása: az absztrakcióra való hajlam. E részben szöges ellentétben áll a francia hisztóriografiával, amely mesterien tudja érvényesíteni a színes részleteket, az intimitásokat, általában az egyedi vonásokat. Talán ebben az ellentétben keresendő annak az oka, hogy a racionalista franciában mégis oly nagy érdeklődés van a történelem iránt, míg a mindig a multa és a történelmi jogokra hivatkozó magyar legtöbbszörre bizony saját hazája történetében is meglepően járatlan és e feltűnő hiányának pótlására vajmi keveset foglalkozik történelmi olvasmányokkal.

A saját multja iránti érdeklődést minden egyén és minden nép egyformán magával hozza a világra. Az e részben tapasztalható különbségek okai az egyes népek sajátos gondolkodásmódjában, illetve nevelésében keresendők. Az ember veleszületett érzése, hogy ismernie kell családjának, nemzetének, az intézménynek, melynek kebelében működik, történetét, még nem elegendő ez érzés tudatos kifejeztésére. És hogy sok maradiság mellett éppen nálunk olyan kevés a törekvés történelmi ismereteinek kiegészítésére, bizonyára onnan származik, hogy gondolkodásunk eme pályáinak kifejeztését elhanyagoltuk.

Az absztrakcióra hajló földolgozások az értelmi fejlődés legmagasabb fokának felelnek meg. Az erre való nevelés éppen a franciáknál oly gyakori és divatos, nem absztraháló, hanem a cselekvényt külsőségeinek összes jellemző vonásaival visszatükröző történelmi munkák révén történik legtermészetesebben.

Sajnos, a magyar közönség még hazája legkiválóbb fiait sem ismeri, pl. Kossuth Lajosnak vagy Hunyadi Jánosnak színes elfogadható életrajza, arról nem is szólva, hogy akár az utolsó század kiemelkedő politikusaírói és államférfiaírói: Hajnóczyról, Ürményiről, Vay Józsefről, Nagy Pálról, Szentkirályiról, Klauzálról alig vannak halavány sejtelmek. De az ismert nagyságok is többszörre annyira leegyszerűsített formában élnek a köztudatban, hogy alakjuk nem is stilizáltnak, hanem valósággal csak szimbolumnak nevezhető. Legjobb életrajzaink is csak ritkán foglalkoznak hősükkal, mint

emberrel és lehetőleg magas piedesztálra igyekeznek őt állítani, amivel az olvasótól csak eltávolítják. Pedig a magyar-nak a nyugodt humorra hajló természete szereti a jellembe bevilágító apróságokat. Csakhogy nálunk nagyrészt hiányszának az egykorúaknak a későbbi történetíróra oly fontos visszaemlékezései, amelyek a szeretet melegével nem a pályát, hanem az embert teszik földolgozásuk tárgyává. Szinte szokatlan jelenség volt, amikor Péterffy Jenő, majd újabban Riedl Frigyes emlékét intim környezetükből többen is megörökítették. A szenvedélyek harcától sívár politikai pályán azonban mintha nemesak a babér, hanem az ilyen visszaemlékezések is nehezebben teremnének meg.

A halálküzdelmében még nagy Magyarország hatalmas vezéralakjáról, Tisza Istvánról jelent meg Schmidt Henrik kolozsvári egyetemi tanár tollából egy ilyen munka, amely hőstét nem pályáján, hanem otthonában, családi és baráti körében, élete válságos fordulói is bizalmas nyilatkozatok és cselekvések tükrében mutatja be. A cím: „Tisza István boldog évei“ nem fejezi ki teljesen a könyv tartalmát, mert hiszen szó van benne pályája legmondterhesebb korszakairól is. Inkább azt kellett volna a címben éreztetni, hogy a szerző nem a közélet porondján munkáló és küzdő államférfiút óhajtja bemutatni, hanem Tiszát akkor, amikor pihenésre bizalmas körbe vonul, amikor mindennapi dolgait végzi, amikor az új erőgyűjtés nyugalmas perceiben lelkét közvetlenebbül tárja föl bizalmasai előtt. Mert ez volt a szerző célja és ezt a célt igen szépen meg is oldotta.

Schmidt nem szépíró, sem nem publicista. Száraz filologus. És mégis a szeretet, mellyel hőse iránt mindig viseltett, a hű ragaszkodás és éles megfigyelései oly értékessé teszik kis könyvét, hogy jótollú írók is megírgyelhetik. A geszti millieuból kiindulva, annak tájképe, a régi kastély, a ház jellegzetes alakjai, Tisza mindennapi élete az ő körükben, majd egész sor apró kép a politikai pálya rögös útjáról, de nem a küzdőtérről (kivéve egy följegyzést a híres november 18-iki szavazásról) vonzóan beállított, melegsínű karcolatok. Ami pedig Tisza fejlődését illeti, különösen az anyjától örökölt tulajdonságok fejtegetése és a debreceni környezetnek és Géresi Kálmánnak hatása világítanak be szépen azok közé a szálak közé, amelyekből Tisza egyénisége szövődött.

Örömet ajánljuk tehát e kis kötetet Tisza tisztelőinek figyelmébe. Vajha ez a műfaj nálunk minél jobban meghonosodnék, hogy a jövő történetírásnak megkönnyítse feladatát s az ember megvilágításával a közönség érdeklődését is fokozottabb mértékben keltse föl nemzeti életünknek az első sorokban küzdött nagyságai iránt.

Anton Hekler: Kunst und Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen. (Különnyomat a *Strena Buliciana*-ból 12. l.)

A pannóniai művészet és kultúra képeinek végleges összeállításával még adós a magyar régészet tudománya. Nagyjelentőségű kezdeményezések e téren is történtek (elengendő Kuzsinszky Bálintnak a Szilágyi-féle történelemben megjelent Pannónia és Dácia történetét tárgyaló alapvető munkájára utalunk), de a speciálisan pannóniai kultúra és művészet véglegesen összefoglalt képe még nincsen előttünk.

Hekler Antal a Buliz-féle évkönyvben megjelent kis tanulmányában sikerrel próbálkozik meg egy ilyen, a kultúra és művészet minden ágára kiterjedő összefoglalással. Ahogyan az eddigi kutatások eredményeiből levonható tanulságokat egybeállítja, abból Pannónia kultúrájának és művészetének képe egységesen bontakozik ki, azonban egyelőre csak kontúrjaiban. A bennszülött kelta-pannóniai műveltség és művészet, bár a római kultúrfelsőbbségnek gyorsan meghódolt, alkotásaiban, hitében, intézményeiben bizonyos eredetiséget végig megőrzött. A Kr. u. első századok itáliai befolyása, — melynek eredményeikép korai falfestészeti emlékekre (Baláca), bronzedényekre, bizonyos kőemléktípusokra stb. hivatkozhatunk — a II. században a provinciák között megindult eleven kereskedelmi forgalom következtében Germániának és Galliának befolyása váltotta fel, mely éppen úgy jelentkezik bizonyos árúk tömeges importjában, mint bizonyos művészi típusoknak és képeknek néha értelem nélküli lemásolásában. Emellett a kelettel beállott erőteljes összeköttetés s keleti származású csapatoknak Pannóniában való megjelenése amellet, hogy bizonyos keleti technikáknak meghonosodását okozza, egyszerűsmind vallási téren kelt nagy változásokat, a már meglévő kultuszok mellé új, misztikus, belső lelki élményeket kereső, külső kifejezéseiben mágikus jegyekben tobzódó és túltömtött kultuszok egész sorát hozza. A pannóniai kultúra és művészet a sokféle és a sokirányú hatás következményeként a III. században meglehetősen tarka képet mutat, e tarkaságban azonban a római állami és vallásos intézmények szilárd alapvonalakat visznek. A IV. században e határmenti s az északról s keletről jövő támadásoknak kitért provinciában megkezdődik az általános elszegényedés és pusztulás, amelyből azután a népvándorlás ideje romoknál egyebet nem őrzött meg számunkra.

Hekler tanulmányának eredményeit a későbbi, részletkutatások csak erősíteni fogják, ami végül is meg fogja hozni a pannóniai kultúra és művészet részletes összefoglalását is, melyhez Hekler tanulmánya fontos és nélkülözhetetlen iránymutató.

O. Z.

Otto Voetter: Die Münzen der römischen Kaiser etc. von Diocletianus bis Romulus (284—476.). Wien 1921 [helyesen: 1923!]. Druck u. Verlag d. Kunst. u. Buchdruckerei P. Gerin. 4° 416 l. (Ára: 150.000 osztr. k.)

A római császárkori numizmatika, mint történeti segédtudomány, ma úgyszólván még gyermekkorát éli. Oka ennek, hogy a számos tízezerre menő veretek kronológiája még csak részben van biztos alapra fektetve és ezért a nagy, tudományos Corpus Nummorum Romanorum még nem született meg. Ennek hiányában a historikusok csak olyan egyes példányok feliratait, tanulságait vehetik figyelembe, melyek önálló korhatározást nyújtanak; ez pedig csak a kisebb rész. Mily más lesz ezen emléksorozat forrásértéke, ha túlnyomó esetben pontosan tudjuk majd a keletkezési időt! Számos speciális tanulmány mutatta meg eddig, hogy ez nem elérhetetlen kíváncsi. A múlt század második felében egyszerre kezdte meg ez irányban a kutatást az angol de Salis és a Missong dr. köré csoportosult nagyjelentőségű bécsi gyűjtőkör, mely utóbbi a Kr. u. III. és IV. század töméntelen rézpénzét verdejegyeik szerint igyekezett rendezni; ennek az iskolának kiemelkedő (és utolsó élő) tagja Voetter Ottó. Módszer tekintetében ma már messzebb jutottunk a bécsiéknél: kiderült, hogy a verdejegyek mellett a 284 előtti pénzekre vonatkozólag fontos a stílkritikai és epigrafiai elem figyelembevétel, aminek L. Laffranchi az első mestere. A legújabb időben örömdetes szárnyalásra kapott e téren a háborúban stagnált munka; így 3 alapvető mű jelent meg egymás után Augustus császár, illetve a julius-claudiusi dinasztia érmészetének kronológiájáról az említett olasz Laffranchi, M. v. Bahrfeldt hallei egyetemi tanár és a londoni H. Mattingly tollából.

De bármily alaposak és megbízhatók legyenek ezek a művek, históriai hasznuk aránylag csekély, mert a principatus korszakának eseményeiről kitűnő irodalmi kútfők és mellettük gazdag feliratos anyag bőven tájékoztatnak nélkülük is. De annál nagyobb szükség van a pénzek szűkszavú de *konkrét* adataira a katonai anarchia periodusától kezdve, amelynek megítélésére a „Scriptores historiae Augustae” főcímű munkája csak vajmi gyenge támpontot nyújt. Fokozott érdeklődésünkre tarthat tehát számot Voetter új munkája, mely tulajdonképpen az első kísérlet a negyedik századi érem-corporum megalkotására, habár az arany- és ezüstpénzek szisztematikus feldolgozását nem foglalja magában. Részletes bírálata itt nem volna helyénvaló; csak néhány megjegyzést fűzünk hozzá. A numizmatikai leírások rendkívül áttekinthetők és könnyen használhatók, emellett megbízhatók is. Persze — mint első kísérletnél magától értetődő is — még sok a hézag és hiányzik a történeti kommentár. Messze mő-

götte maradnak a numizmatikai résznek az egyes pénverdekhez fűzött bevezetések és nem pontosak a császárok rövid életrajzai sem. Mindamellett nélkülözhetetlen segédeszköz lesz e könyv a hanyatló imperium történetével való foglalkozáshoz és többek közt jó szolgáltatokat fog tenni a római Pannonia kutatóinak is. Dr. A. A.

O. Oppermann: Rheinische Urkundenstudien. I. Teil. Die kölnisch-niederrheinischen Urkunden. (Bijdragen van het Instituut voor middeleeuwsche Geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht. VII.) Utrecht, 1922. XII+458 l.

A szerző már 1900-ban átvette a megbízást a legrégibb rajnai oklevelek kiadására. A viszontagságos idők okozta megszakítások miatt azonban csak most adja a munkának első kötetét.

E kötet a kritikai résznek első felét tartalmazza; a második fogja hozni a trieri-mosellandi oklevelek vizsgálatának eredményeit. Egy harmadik kötet foglalja majd magában az oklevél-hasonmásokat.

A jelen munka első része az okleveles gyakorlat jellemzésével foglalkozik a 870—1158. évekből, megvilágítván az oklevélről való jogi felfogás fejlődését, különösen a régibb időkben, az oklevéladó fórumok és az írók szerepét és működését, az oklevélformák főbb változásait.

Majd áttér a különböző oklevélesoportok kritikai vizsgálatára. Közel 20 nagyobb ágazatát a hamisításoknak követi nyomon, úgy hogy munkája valóságos gyökeres tisztogatása az alsó-rajnai oklevélkincsnek e három évszázadból és teljesebben tehermentesíti a készülő kiadványt a magyarázó résztől. Tökéletes biztonsággal uralkodik anyagán; ritka hamisítvány az, amelynek eredetéről, céljairól és készítőjéről ne tudna közelebbi felvilágosításokat adni. Igen érdekesek és a történeti kritika számára fontosak azok a részletek, amelyekben az írókéz megfigyelésével és szövegkritikával egykorú évkönyvek, életrajzok keletkezéséről és írójáról ad biztos meghatározásokat.

Elszórtan számtalan felvilágosítást találunk e kritikában a tárgyalt területnek okleveles szokásairól, amiket az összehasonlító diplomatika hasznosan értékesíthet.

Igen sajnáljuk azonban, hogy összefoglaló, részletes diplomatikát nem adott és, amint látjuk, annak megírását a kiadvány során nem is tervezi. E tekintetben elveszítőnek rengeteg tapasztalatát és tudását, melynek tanúsága e kritikai munkának minden fejezete és amelynek megszerzéséhez egy másik tudós élet lesz majd szükséges. A mi szempontunkból egy messzi vidék diplomatikájában az összehasonlításra alkalmas megállapítások természetesen fontosabbak, mint az oklevélkritikai eredmények.

Ugyanígy vágyódnánk az oklevéladó fórumokról szóló bővebb adatokra is; nevezetesen azok említésére, akik a kölni érsek mellett mint udvari papok foglalatostokdtek. Oppermann csak azokat veszi sorba, akiknek az egyenes említések szerint is jelentékenyebb szerepük volt az oklevelezés gyakorlatában.

Mindez azonban csak a távoli ország szakemberének kívánsága, aki különben valóságos tankönyv gyanánt forgathatja e munkát és figyelheti meg benne a legmodernebb diplomatikai módszerek mesterei alkalmazását. Hajnal István.

Ybl Ervin: Az olasz szobrászat három százada. I. kötet:
A gótikus szobrászat. Budapest. Lampel R. kiadása, 1923.
8°. 160 l.

Kisebb-nagyobb tanulmányok értékes és változatos sorozata után Ybl Ervin most megjelent könyvében mint talpig vértezett, komoly és alapos műtörténetíró mutatkozik be. A tárgyáról szóló gazdag irodalom s a méltatásra kiszemelt emlékcsoport közvetlen, tüzetes ismerete jellemzik munkáját s ami nélkül műtörténetírót el sem képzelhetünk, sok jó ízlés, erős kritikai érzék felfogását, módszerét.

Erős kritikai érzékkel támogatott módszere segíti át a nehézségeken, amelyekkel az egymásnak gyakran homlok-egyenest ellenmondó írók és forrásmagyarázók különböző felfogásának áthidalása jár. Jó ízlésének köszönhetjük, hogy hatalmas anyagából mindig ki tudja válogatni a lényegest s henye részletekkel nem terheli meg fejtegetéseit és jöllehet munkája nem műtörténelmi népszerűsítés, olvasmánynak is élvezetes képet rajzol a plasztikus felfogásnak a renaissance-ot megelőző évszázadban elért fejlődéséről Itália s egyben Európa művészetében.

Könyvét az antik és a középkori művészet között vont párhuzammal kezdi, s eszerint az utóbbi eltávozott a természet kultuszától, amit azonban föltétlenül nem írhatunk alá. Mert ha a formai elem hangsúlyozása helyett elsősorban a lelki kifejezésre tör, a középkori művészet velejében ezzel is csak a természetet utánozza. Más úton-módon ugyan a francia gótikus dómok mesterei nem kevésbé értékes eredményeket értek el, mint Phidias korában a görög klasszikus művészet. A plasztikai felfogás szempontjából az eredmény az antik művészetével szemben természetesen kevesebb. Am viszont ennek sohasem tettek szemrehányást, hogy festői felfogás tekintetében meg sem közelítette azt a magaslato, amelyet a középkorban gyökerező művészetekkel az újkor nagy festői értek.

Nicola Pisanonak, a középkori olasz szobrászat, vagy másként a protorenaissance úttörő mesterének méltatásával azonban Ybl szakít a szubjektív esztétizálással s inntől

kezdve szigorú műtörténeti módszerrel igen tanulságosan vonultatja föl előttünk a különböző fázisokat, amelyekén át az olasz szobrászat renaissance-kori nagy diadalaihoz jutott. Nicola Pisano művészetével még a középkorban gyökerezett, de a szeme elé került antik mintaképek kongeniális felhasználásával hatalmas ugrással előzi meg kora román stílusú szobrászatát.

Íránya mégsem szolgálhat új fejlődés kiinduló pontjául, mert monumentális felfogásával voltaképen egy rég letűnt kor művészi hagyományait eleveníti csak fel, amelyeket követői zsenialitása híján nem igen értenek meg. Az új fejlődés csak a természet tüzetes tanulmányozásából indulhatott ki. Ennek mestere volt Giovanni Pisano, akinek domborművei az úttörőknél gyakori túlzásokkal kompozícióikban merőben festőiek s csak alakjaik részletformáiban mutatnak plasztikus felfogást, amely Madonnáiban francia hatás alatt már igazi szobrok megalkotására is képesíti, amivel a szobrászat a művészet testvérágaitól függetlenné kezd válni.

Nicola Pisano tanítványai és követői közül Fra Guglielmóval és Arnolfo di Cambióval foglalkozik Ybl tüzetesebben. Utóbbi Firenze híres építésze s neki tulajdonítják Szent Péter világszerte ismert római ülő bronz szobrát s Anjou Károlynak a római Kapitóliumon hasonló helyzetben ábrázolt alakját. Giovanni Pisano nyugtalan stílusát Andrea Pisano teszi higgadtá s domborművein plasztikusabbá a firenzei San Giovanni egyik bronz kapuját díszítő művében. Az olasz gótikus szobrászat egyik legbájosabb epizódjának méltatása következik most Ybl könyvében: az orvietói dóm márvány bibliájának tüzetes ismertetése. Ennek vezető mestere Lorenzo Maitani s a poetikus felfogással párosuló festői-ség, amely ezeket a márvány domborműveket jellemzi, Ghiberti firenzei bronzkapuján hallatja utolsó akkordját.

Pisa, Firenze, Siena mesterein kívül a XIV. században még Nápolyban és Milanóban dolgoztak számottevő szobrászok. Az előbbi városba Tino da Camaino, az utóbbiba Balduccio ültette át a pisai iskola hagyományait. Észak-Itália egyéb városaiban a Campionei mesterek terjesztették el sajátos stílusukat, akik többek közt a Scaligerek veronai lovas síremlékeit faragták. Minderről s végül Velence mestereiről s a firenzei szobrászat 1400 körüli képviselőiről Ybl, mindvégig érdeket kelteve, tüzetesen értekezik. Előadása eleven és világos. Csak itt-ott zavarja meg egy-egy idegenszerű kifejezés, amelynek kiküszöbölését az olasz szobrászatról készülő következő két kötetének még nagyobb sikere érdekében figyelmébe ajánljuk. Alak, szobor helyett sokszor használja a figura szót, ami a magyarban csak torzító értelemben használatos. Kerek szobor, kerek figura francia vagy német mintára szintén fölösleges kifejezés, mert szobor és dombormű szavunk bármely más nyelvnél határozottabban fedi

ennek fogalmát. Bélés helyett a kapufelek belsejét burkoló dísz, vagy tagozás értelmében, mely mást jelent, szintén bírvást használhatná a régi jó magyar béllét szót, amellyel már Henszelmannék is éltek. Viszont a mérmű Bugátos ízű s vagy mértani művet, vagy kőcsipkét kíván pótlásul.

Mindezek az apró kifogások azonban semmit sem vonnak le Ybl munkájának értékéből s igazán nagy érdeklődéssel várhatjuk következő két kötetét.

D. K.

D. Th. Enklaar: Het landsheerlijk bestuur in het stricht Utrecht aan deze zijde van den Ijsel gedurende de regeering van bisschop David van Bourgondie 1456—1496. (A fejedelmi kormányzás az utrechti püspökségnek az Ijselen inneni részében, Burgundiai Dávid püspök idején 1456—1496.) Utrecht, 1922. 8°, 206 l.+1 térkép.

Gondos kutatáson alapuló részletmunkának készült ez a könyv és mint ilyen, az eddig kiadatlan anyag gondos felhasználásával, az idevágó irodalom alapos ismeretével s a függelékben adott értékes anyaggyűjteménnyel fényesen meg is állja helyét. De több is egyúttal lelkiismeretes részletmunkánál, azoknál a magasabb szempontoknál fogva, amelyek művében érvényesít. A kormányzás gépezetét a legkisebb részletig ismerteti Dávid püspök idején, de a legkisebb részletkérdés tárgyalásánál is ki tudja domborítani azokat a vonásokat, amelyek ezt a korszakot tipikus átmeneti korrá teszik a bomladozó hűbériség és az erőben lévő abszolút monarchia között.

A részletes tárgyalást történeti áttekintés előzi meg. Dávid püspök a burgundi uralkodóháznak volt törvénytelen sarja és tipikus képviselője. Céltudatos politikus, mint atyja, Jó Fülöp, igazi nagyúr, maecenás, de sokszor bosszúálló zsarnok, mint testvére, Merész Károly. Országában azt akarta felvirágoztatni, amit atyja birodalmában valósággá látott érni: a centralizációt. Abszolutisztikus törekvéseiben a burgund államhatalomra támaszkodott s a fejedelmi hatalmat Utrechtben addig soha nem látott fényre emelte. De Merész Károly bukásával ő is bukott. Olyanféle tragikus alak, mint II. József császár. 1477-ben összes reformjait, küzdelmeinek gyümölcsét vissza kellett vonnia.

Az általános jellemzés után a szerző áttér a források ismertetésére, azután a fejedelmi tanács, az igazságszolgáltatás, pénzügy, hadügy s a Hollandiában annyira fontos vizügy legkisebb részletekre is kiterjedő tárgyalására Dávid püspök idején. Mindenütt vázolja az addigi fejlődést és rámutat Dávid mindig centralizációt célzó reformjaira; végül az akkori hivatalnokok névjegyzékét adja.

Dávid legnevezetesebb reformja az igazságszolgáltatásra vonatkozott. Ennek legfőbb szervei az ő idejéig a lovagi tör-

vényszékek voltak; ezek pedig a legrosszabb fajtájú párt- és osztályigazságszolgáltatást képviselték, hamis esküvel és vásárolt tanúkkal. Dávid ezeken az állapotokon egy föllebbviteli törvénytörvényszéknek, a „schive“-nek a felállításával igyekezett segíteni. Miután az ellenséges párt fejeinek elfogatásával megtette az első lépést az abszolutizmus és centralizáció felé, 1473-ban III. Frigyes császártól privilégiumot szerez a föllebbviteli püspöki törvénytörvényszék felállítására. Ez igen jelentékeny dolog, mert semmiféle más hűbérállamban nem találunk rá példát. Dávid a schive tagjainak nagyobb hatáskört adott, mint amennyit a császári privilégium biztosított nekik. A hűbéresek Burgundia virágkorában kénytelen-kelletlen túrik, de a Merész Károly halálával bekövetkező nagy össze-roppanáskor aztán számúzik a schive főbb tagjait. Ez Dávidnak az a reformja, amelyhez legszívesebben ragaszkodott s ebben a tekintetben az 1477-i egyezményt mindenképpen igyekezett kijátszani, úgy, hogy Utrechtben 1481-ben formális lázadást okozott.

Dávid minden tekintetben olyan reformokat hozott, amelyek javították az eddigi helyzetet; csak a vizügyekben vezettek az ő intézkedései igen rossz eredményre; ugyanis a gátaknak olyan mérvű elhanyagolása származott belőlük, hogy a Rajna 1496-ban kiáradt s a püspökség nagy részét elöntötte.

A befejező áttekintés rámutat arra, hogy az államhatalomnak és a hűbéri jogoknak ez az első összeütközése csak előjátéka volt egy nagyobb küzdelemnek. A hűbéresek győzelme most még időszerű volt; de V. Károly világhatalmára támaszkodva megvalósítja azt, amiért Dávid püspök hiába küzdött. Hollandiában is az volt a fejlődés természetes menete, hogy a hűbérállam abszolút monarchiává alakuljon. De Alba herceg olyan erőszakos módon akarta ezt megvalósítani, hogy céljainak elérése helyett az északi államok elszakadását okozta. Így északon az Egyesült Németalföldi Államok föderalisztikus köztársasága lépett az abszolút monarchia helyébe, míg délen megvalósult a centrális autokrácia. De az ipar és kereskedelem, tudomány és művészet délről északra húzódnak ekkor s az aranykor csak a felszabadult részekre virul fel.

Kádár Jolán.

Kretschmayr, Heinrich: Geschichte von Venedig II. Bd.
Gotha, 1920 (Allgemeine Staatengeschichte I. Abt. 35. Werk)
8°, XIX + 701.

Mikor Kretschmayr munkájának első kötete, mely a kezdetektől a latin császárság megalapításáig terjedő részét tárgyalta Velence történetének, megjelent, a *Historische Zeitschrift*-ben (3. Folge 99. Bd. 1907) *Walter Level* írt róla terjedelmes tanulmánnyá bővülő kritikát. Level a német történet-

írók közt körülbelül legjobban ismeri Velence régebbi történetét, az alkalom is csábító volt, így csak örülhettünk, ha a könyvnek az ismertetése ürügyet szolgáltatott neki, hogy kifejtse a nézetét néhány odavonatkozó kérdéstről, melyekben Kretschmayr-tól eltérő eredményekhez jutott. Mindamellet nagy általánosságban elmondotta a véleményét magáról a könyvről is. Bár a már akkor is nagy tekintélynek örvendő szerző munkásságából igyekezett inkább az elismerésreméltó vonásokat kiemelni, nem hallgatható el néhány kifogást, amelyek a szakembert néha gondolkodóba kell, hogy ejtsék. Azért említjük föl ezt, mert e második kötet olvasása közben lépten-nyomon kellemetlenül éreztük, hogy, ha az író kiváló kvalitásai az első kötet megjelenése óta eltelt 16 esztendő alatt talán inkább gyarapodtak, mint csökkentek, viszont ma, 16 év után legalább annyira szembeszökőek a hibái is. Részben maga az anyag az oka ennek. Természetesen, minél előbbre haladunk az újkor felé Velence történetében, az annál sokoldalúbb, változatosabb, komplikáltabb, annál inkább összeshövődik két világrész minden jelentősebb államának fejlődésével. Az írott adatok óriási halmazzá nőnek. Igaz, a kiadottak távolról sem oly mértékben, mint a kéziratok. Kretschmayr pedig igen kevés kivétellel csupán kiadott forrásokra támaszkodik, sőt e második kötetben fokozottabb mértékben alkalmazkodik előző kutatók előadásához, lemondva új eredmények kereséséről. Ezt nem gáncképpen mondjuk. Éppen az anyag óriási terjedelme és változatossága érthetővé teszi a munkának ezt a módját. Velence története a virágzás eme három századában már sok tekintetben modern jellegű; rendkívül fejlett, komplikált állami léttel állunk szemben, melyet szigorú reálpolitika irányít tetteiben, s éppen ezért történetéből hiányoznak a könnyen fölismerhető, sokáig ható vezérgondolatok, nemzedékről-nemzedékre öröklődő célok és ideálok. Története fokozott mértékben igazodik a pillanat eventualitásaihoz. Ennek az eredménye, hogy ez a történet nehezebben áttekinthető, bajos benne fölismerni az állandóan ható mozgató erőket, a történelemnek mintegy csontvázát kipreparálni, végül igen nehéz a lényegesebb, döntőbb jelentőségű jelenséget, tényt az átmenetítől, esetlegestől, elmellőzhetőtől különválasztani.

Mondom, jórészen az anyagnak tulajdonítható, ha azok a hibák, melyek az első kötetben megvoltak, a másodikban — itt-ott fokozottabb mértékben — ismét föllelhetők. Egykettőre, amelyek lényegesebbek a mű megítélése szempontjából, szabadjon röviden rámutatnom, anélkül, hogy a részletek kritikájába kívánnék bocsátkozni.

Kretschmayr kétségkívül igen jól ismeri a Velencét érintő történeti irodalmat. A kötetnek jelentékeny részét töltik meg az egyes fejezetekhez csatolt jegyzetek, telve a vonatkozó irodalom bőséges felsorolásával. Nem vettem külön vizsgálat alá

ezt a bibliografiát; a háború óta sokkal kevésbé tájékozódhatunk az olasz, angol, francia kutatás új eredményeiről, semhogy az a legjobb akarat mellett is megfelelően módomban lett volna. Mindamellett futólagos átnézésre az a benyomásom, hogy alig van jelentékenyebb devonatközö munkája, melynek eredményeivel a szerző ne lenne ismerős. Leggyakrabban persze a legtöbb értéket jelentő nevekkel találkozunk, hogy csak találomra említsek párat: Pertik, Cipolla, Level, Manfroni, Calvi, Besta, Molmenti és mindenekelőtt Romanin. Ez utóbbi nagyérdemű szerző tizkötetes munkája (*Storia documentala di Venezia*) tényleg az az alap, amelyen a további kutatás tovább épít. Bizonyos, hogy Kretschmayr az irodalomból a legjavát használta fel. Jól ismeri az elbeszélő forrásokat is. Mint az első kötethez, ehhez is egy elég terjedelmes excur-siót csatol, mely a források ismertetésének van szentelve. Ez részben — ismétlése — szóról-szóra — az első kötet megfelelő részének. Nyilvánvaló, hogy az író — nevezetesen, ami a kiadott forrásokat illeti — igazán ura a tárgyának. Így annyival inkább hálásak lehetünk ezért az áttekintésért, mert tudvalevőleg az olasz történelmi forrásokról nincsen kielégítő ismertető kézikönyvünk. Ki kell azonban emelnünk, hogy szerző is inkább csak a XIV. századig nyújt kellő tájékoztatást. Azon túl óriási tömege következik a kiadatlan krónikáknak, naplókknak, emlékiratokknak, melyeket eddig még senki sem vizsgált át közelebbről. Valószínű, hogy ezek közül soknak a forrásértéke igen csekély. Kretschmayr azt hiszi, hogy mindezek az elbeszélések néhány, viszonylag csekélyszámú ősforrásra mennek vissza. Ezt a véleményét nem indokolja bővebben, csak megemlíti, hogy Winkler Melitta bárónő segítségével megkísérelte megszerezni ezt az áttekinthetetlen tömeget, de célhoz nem jutott. Ezekről a jóformán ismeretlen forrásokról Winkler bárónő mellett értékes felvilágosításokat adott a szerzőnek Merores Margata. Így tehát, részint közvetlen tanulmányaiból, részint az említett hölgyek révén, annyira ismerős az elbeszélő forrásokkal, mint bizonyára csak igen kevesen.

Áttekintést ad — igen röviden — azokról a velencei levéltárakról is, amelyekben gazdagabb történelmi értékű anyag található az itt tárgyalt korra vonatkozólag. Feltűnő, hogy kizárólag a velencei gyűjteményekre szorítkozik, a többi lelőhelyről — nevezetesen éppen Bécsről, amely velencei vonatkozású anyagban Velence után kétségtelenül a leggazdagabb — teljesen hallgat. Ennek a magyarázatát talán ne kutassuk. Valószínűleg inkább politikai, mint tudományos motívumok vezették az írókat. A velencei gyűjteményekről adott áttekintés egészen vázlatos. A szerző véleménye szerint ilyen természetű munkánál az okleveles anyag felhasználásának szűk határokat kell szabni, s a levéltáraknak csak megközelítően kielégítő szisztematikus átkutatása előre is kilátás-

talán. Az író előadásában, vagy jegyzeteiben alig is találjuk valami nyomát a kiadatlan okleveles anyag felhasználásának.

Igy tehát az előadás jórészből az idevonatkozó, fentebb pár névvel jelzett történeti irodalomra támaszkodik. Ez nem akar kifogás lenni; a Staatengeschichte kötetének tényleg nem az úttörő kutatás a feladata, bár Huber, L. M. Hartmann — hogy éppen két osztrákot említsünk — ebben a keretben is tudtak új értékeket alkotni. De Huber a hazájáról írt, Hartmann meg Itáliáról, amelyet módjában volt nagyon alaposan megismerni. Kretschmayr a háború s az azt követő esztendőök alatt a legjobb akarat mellett sem folytathatott volna a helyszínén kutatásokat. Mégsem hallgathatjuk el, hogy az ő előadása, benyomásunk szerint, nagyon is nélkülözi az egyéni jelleget. Olyan, mint egy mozaik; minden kövecskéje máshonnét való, s a különböző származást nem feledteti el egy alkotóművész kiegyenlítő, összeolvasztó, újat teremtő ereje.

Ez nem a stíluson múlik. Kretschmayr előadása oly kellemes, mint csak kevésé a német történetírók közül. Itt-ott egyenesen lírai, illő a velencei történet gyakran romantikus, sőt melodramaszerű fordulataihoz. Ebben van persze a gyengéje is. Más szavakkal már Level is kifejezte ezt főntemlített ismertetésében. Szereti az éles, határozott kifejezéseket, melyek az elbeszélésnek bizonyos élénkséget, erőt adnak, de tán sokkal tudatosabbnak, drámaibbnak tüntetik fel az elmondott eseményeket, mint aminők azok a valóságban voltak. Kitalálja — úgy tetszik, néha kellő alap nélkül — a motivumokat, melyek a köztársaság kormányát mozgatják, és vannak lapjai, mint ahol Foscari dogeról, vagy Cyprus megszerzéséről szól, amelyek Dorn grófot juttatják eszünkbe. Az előadásnak ez a módja tanulók számára készült, különben nagyon értékes, történeti kézikönyvekben általános, és pedagógiai szempontból meg is van a maga előnye. Velence története a maga eltörölhetetlen romantikájával és a források sokat sejtető hiányosságával egyenesen felhív az ilyen természetű elbeszélésre. Mégis, nem hisszük, hogy a szerző intuíciója mindenütt megmutatta volna neki a történeti igazság valóságos képét, melyet néha oly éles kontúrokból igyekszik megrajzolni, s a levéltárak száraz aktái gondosabb átkutatás után sokban le fogják tompítani vonzó előadásának néha nagyon is élénk színeit.

Még egyet a stílusról. Kretschmayr — nyilván a háborús irodalom hatása alatt — ismételten mond elítélő véleményt Velencének, mint kereskedő és tengeri világhatalomnak politikájáról. Alig tévedünk, ha azt hisszük, hogy itt, részben legalább, a mai Anglia lebegett szeme előtt. Ezek a hasonlatai és általánosításai gyakran bizonyára igen szellemesek és plasztikusak. Nagy kérdés azonban, helyesebb képet kapunk-e a középkori Velencéről, ha olyan általános ítéleteket olvasunk

róla, melyek kétségtelenül igazak, ha egy modern gyarmati és kereskedő hatalomra alkalmazzuk azokat?

Végül a kötet magyar vonatkozású részeire kellene megtennünk észrevételeinket. Ilyen rész természetesen igen sok van, hiszen éppen ebben a korban Magyarország egyik legjelentősebb tényezője Velence külpolitikai életének. És bizonyos, hogy a jövőben nem tárgyalhatja magyar író a magyar-velencei vonatkozásokat anélkül, hogy Kretschmayr könyvét szorgalmasan ne használja. Előadása ezekben a magyar vonatkozású részekben is alapos, megbízható, és megvilágítja azokat a szélesebb világpolitikai háttereket, amelyekre magyar íróink ez események rajzolásánál nem fektettek kellő figyelmet. De természetesen neki Velence a fontos, és nem Magyarország. A magyar monografiákat — nem sok van, de köztük néhány igen derék — nem használja fel, s egészen Magyarországot meglehetősen háttérbe szorul az ő előadásában. Ennek részben az is lehet az oka, hogy elsősorban velencei forrásokat használt — s hogy így mondjuk — velencei szemmel olvasta azokat. Szembeötlő ez főként Nagy Lajos velencei háborúinak elbeszélésénél, különösen ami az úgynevezett chioggiai háborút illeti. Feltűnő a kontraszt, ha egyrészt Lajost mint a nagy és dicsőséges, hatalmas magyar királyt halljuk emlegetni, másfelől ez a hős olyan szerepet játszik az elbeszélésben, melynél különbhöz jutnak a harmadrendű olasz dinasztiák és kommunek is. Valljuk meg, hogy ez nem éppen a szerző hibája. A magyar történetnek ezeket a fényes lapjait magunk sem ismerjük eléggé, s ha vannak is idevágó értékes dolgozataink, nem vehetjük rossz néven az idegen szerzőtől, ha ezeket nem méltatta kellő figyelemre. Elkedvetlenítőbb, hogy Magyarország hősi harcáról a török ellen — miknek nem utolsó sorban Velence látta hasznát — alig van néhány mondata, míg pl. Skanderbegnek néhány szép lapot szentel. Igaz, a rhodusi johanniták sem jártak sokkal jobban. De nincs módunkban ezekre a magyar vonatkozású részekre itt kellően kitérni. Talán egy más helyen adódik erre is alkalom.

A kötet anyaga három könyvre oszlik. Az első (Reichsausbau) könyv első fejezete a velencei hatalom kiépítését tárgyalja a keleten, különösen a latin császárság s a görög archipelagus területén, továbbá Velence Adria-uralmának biztosítását az északkeleti Itália városaival, a német birodalommal, Anjoukkal, a patriarchátussal szemben. Végül a Dalmáciában vívott küzdelmek, bosnyák viszonyok, s az első és második génuai háború kerülnek szóba. Tartalmazza tehát a politikai történet eseményeit a XIII. század végéig. — A második fejezet az állam belső organizációjának fejlődését tárgyalja, be egészen a XV. századig. Sorra veszi a különböző tanácsokat az adminisztráció szerveit, a pénzügyek igazgatását, a diplomáciát, a hadügyet s az igazságszolgáltatást. A velen-

cei köztársaság rendkívül bonyolult szervezete mellett — aminek mását alig találjuk a világtörténetben — nyilvánvaló, hogy igen nagy anyag van összezsúfolva az aránylag rövid fejezetben. Tényleg ez tán a legvázlatosabb s tegyük hozzá, legkevésbé sikerült része a könyvnek. A velencei diplomáciát pl. — a XV. század végéig — két oldalon tárgyalja. A harmadik fejezet a velencei lokális, egyéni kultúra kifejlését rajzolja a földművelés, ipar, kereskedelem, társadalmi élet, szellemi kultúra és képzőművészetek terén. Ehhez a fejezethez a szerzőnek kitűnő előmunkálatok álltak rendelkezésére, melyek közül ki kell emelnünk Molmenti könyvét, *La storia di Venezia nella vita privata*. (Három kötet, sok dokumentummal.) Különben is meglátszik, hogy Kretschmayr előszeretettel foglalkozik kultúrtörténeti kérdésekkel.

A kötet második könyvének (*Handelsweltmacht*) három fejezete Velence történetének „arany századát” tárgyalja a XV. század első évéig bezárólag. Amint látható, az egész munkának ez a gerince s tényleg ez is van a legtöbb szeretettel, a legalaposabban kidolgozva. A két első fejezet a politikai történetnek van szentelve: a Levanteban elfoglalt hatalmi állás fenntartásáért vívott változatos harcokat, a Genuával folytatott sorsdöntő küzdelmet, a Terraferma és az Adria-monopólium megszerzéséért végrehajtott diplomáciai és katonai akciókat s az emelkedő török hatalommal való első összeköttetéseket. A tárgy természeténél fogva a magyar olvasót ez a rész fogja leginkább érdekelni. Majd minden oldal szoros vonatkozásban van a magyar történettel s a kissé mostoha bánásmód mellett is Nagy Lajos ügy tűnik élénk, mint Velence arany századának tán legvégzetesebb alakja. A könyv harmadik fejezete a nagy század kultúrhistoriáját foglalja össze igen sikerülten, nagyjában azon beosztás szerint, mint azt az előző könyv utolsó fejezeténél láttuk.

A harmadik könyv Velence további történetét tárgyalja a Szent Liga háborújának befejezéséig, ismét három fejezetben. Ezek közül az első a mindig nagyobb jelentőséghez jutó Terraferma-politika változatait adja elő, az első nagy török háborút, és Cyprus megszerzésével zárul. A második a francia háborúknak, a törökökkel vívott mind súlyosabb küzdelmeknek, a cambrayi liga s a Szent Liga háborúinak van szentelve. Hangsúlyozza azonban a szerző, hogy Velence erejét, jelentőségét nem annyira ezek a — különben magukban is végzetes háborúk — ásták alá, mint inkább azok a fölfedezések, melyek a tengeri forgalom súlypontját a Földközi-tengerről az óceánokra helyezték át, nevezetesen az Indiába vezető tengeri út fölfedezése. A harmadik fejezet megint a század kulturális viszonyait tárgyalja. A tárgy óriási bősége persze nem szorítható egy viszonylag rövid fejezet kereteibe; vázlatnál többet nem szabad várnunk. Hisz e század utolsó évtizedei nem csupán a társasélet rendkívüli differenciálódását

hozzák magukkal, de ez a velencei humanizmus virágkora, a velencei építészet ekkor alkotja legragyogóbb műveit, s a festészet is eljut, ha nem is Tizianhoz, de a Belliniek iskolájához.

Ezekben számolhatunk be röviden Kretschmayr munkájának második kötetéről. Ismételjük, hogy a magyar vonatkozású részek alaposabb kritikáját itt nem volt szándékunk adni, inkább csak fel akartuk hívni a figyelmet e könyvre, amely okvetlenül helyet kér a magyar történelem bibliográfiájának jelentékenyebb számai közt. Rámutatunk néhány hibájára — s ezeket még más kifogások is követhetnék —, de hangsúlyoznunk kell, hogy, ha jelentékenyen új eredményekkel nem is gyarapította tudásunkat a szerző, igen derék munkát végzett, mert olyan kézikönyvet adott Velence életének virágkoráról, amelyhez mindig bizalommal fordulhatunk, mert néha tán cserbenhagy, de lényeges dolgokban soha nem vezet félre bennünket. A munka tulajdonképpeni célja ez volt, s ennek tisztességgel megfelelt.

Patek Ferenc.

Folyóiratszemle.

A Hét. Temesvárott hetenkint megjelenő lap. 1922. évfolyam 5. szám. *Szentkláray Jenő: A bántság elnevezése.* Abból az alkalomból, hogy a napi sajtó nyelvtani szempontból vitatta a Bánát elnevezésének helyességét, kimutatja a Temesi Bántság elnevezésének eredetét, és jogosulatlanságát. Utóbbi címem az Akadémia kiadásában Pesy Frigyesztől külön értekezés jelent meg. — *Pacha Agost: A temesvári pestis emlékeiből.* Az 1738—39. években dühöngött pestis rajza a szalvatorianus ferencesek naplója alapján. E kéziratot a csanádi püspöki levéltár őrzi. Anyagát a történetirodalom eddig alig használta.

Az Ujság. 1923. 74. szám. *Gratz Gusztáv. Naplóból.* Feljegyzéseket közöl Szombathely, 1921. ápr. 1., Luzern, 1921. júl. 21., Tihany, 1921. nov. 1. kelettel, melyek Károly király visszatérésére nyújtanak felvilágosítást, s fényt vetnek azon célokra, melyek a királyt vezették. — 91., 94., 97. szám. *Beniczky Odön. A király tragédiája.* Br. Werkmann Károlynak „Der Tote auf Madeira“ munkájának ismertetése, melyhez saját értesüléseit és megjegyzéseit, tevékenységét fűzi. — 97. szám. *Gr. Andrássy Gyula. Andrássy és Bismarck.* Párhuzamot von a mult század második felének két legkiválóbb államférfia között, akik mindketten az európai béke nagy művén dolgoztak. Mindkettő tetőtől talpig nacionalista. Mindketten keményen és nehezen dolgoztak. Bismarck minden során, tervén érezni azt a lelkiismeretes megfontolást, alaposságot, mely jellemezte. Mindig a legrosszabb feltevésekből indult ki, s csak ezután cselekedett. Kettőjük között Andrássy az idealista, Bismarck az erőember, a megtestesült erő, csak az érdek, a belátás kever céljához mérsékletet. Andrássy erejéhez nemesség és finomság párosul. A két államférfiút sok tekintetben eltérő felfogás vezeti. Bismarck a császárával szemben is csupa önállóság. Andrássy optimista embertársaival szemben. — *Erzsébet királyné és Andrássy Gyula gróf.* Két levél Andrássy miniszterelnök korából. Az egyik előterjesztése Erzsébet királynéhoz, mikép köszönje meg Pest és Buda lakosságának szeretetét. A másik br. Nopcsához, a királyné udvarmesteréhez van intézve, a magyar honvédség királyné-zászlója ügyében.

Budapesti Hirlap. 1923. 1. szám. *Vadász Lipót. Tisza István gróf — vallomása.* Azon beszéd, melyet Vadász a Szabolcs vármegye törvényhatósága által rendezett Tisza-ünnepen elmondott volna, de betegsége miatt a gyűlésen nem vehetett részt. — 27. szám. *Szász Károly. Tisza István munkái.* Vázlatos ismertetése az Emlékbizottság által kiadott Tisza I. művei I. kötetéről. — 62. szám. *Szász Károly. Régi magyar kapitányok és generálisok.* Méltányló ismertetése Takáts Sándor hasonló című munkájának, melyben a XVI—XVIII. századok nevezetes főtisztjeiről ad jellemzést.

Dunántúli Protestáns Lap. 13. és 20. szám. *Antal Géza* ismerteti *Miklós Ödönnek* a Századokban megjelent közleményét: *Hop Jakab bécsi követ intervenciója 1688—1700.* Az ismertetésre Miklós Ödön választ s erre Antal Géza újabb megjegyzéseket közölt. Antal Géza Miklós Ödön következő tévedéseit igazítja helyre: 1. Hamel Bruyninx Gerard követi megbízatása 1669-ben kelt ugyan, de állását Bécsben 1670 szeptember 7-én foglalta el. 2. Hamel Bruyninx nem 1693-ban, hanem 1691 szeptember 30-án hunyt el. 3. Hop Jakab nem 1688-tól 1700-ig működött Bécsben s nem volt Hamel Bruyninx követtársa s ennek halála után a bécsi követség egyedül vezetője, hanem 1688-ban nyert megbízatása alapján csak a következő év nyaráig volt Bécsben s azután majdnem tíz év mulva, 1698-ban, kapott újabb megbízatást, ez alatt az idő alatt pedig különböző udvaroknál és országokban volt a Németalföldi Követségi társaságnak követe. 4. Fagel Henrik, aki Fagel Gáspárnak nem öccse, hanem idősebb féltestvére, mikor Hop második bécsi küldetéséből leveleit írta, már nem élt s az időben a griffier Fagel Francois volt. Ezeket a tévedéseket, melyeket a XVII. századvégi holland államélet helyes ismerése szempontjából nem lényegtelenek, szükségesnek tartottuk, utalással a Századokban megjelent dolgozatra, itt röviden rektifikálni.

Egyházi Szemle. A lecsatolt területek katolikus papságának Temesvárott havonként megjelenő folyóirata. Szerkeszti Faragó János dr. teológiai tanár. Az egykori *Havi Közönyt* szándékozik pótolni, mely szerkesztőjével Temesvárról Budapestre költözött, hol *Egyházi Lapok* címen 46-ik évfolyamban jelenik meg. A temesvári *Egyházi Szemle* a gyakorlati lelkipásztorkodástan kérdéseivel foglalkozik. Elméleti cikkei jobbra a szorosán vett hittudomány ágából veszik tárgyukat. Történelmi dolgozatok csak elvétve fordulnak elő benne. Ezek általában *egyház-történelmi*ek. — 1922. évf., 4. szám. *Szentkláray Jenő: Östörténeti helynevek.* Bessarabia és az aradmegyei Selindia (Selénd) elnevezések eredetét világítja meg. Az előbbi „*Bess-arabia*“ annyit jelent, mint a bessek, a bess nép hegyaljai és felföldi országa. Helytelen az állítás hogy „Bessarabia“ a „Bessarab“ nevű családtól származik. Inkább megfordítva: a Bessarabok kölcsönözték nevüket Bessarabiától, ahol laktak. — A *Selindia* helynév értelmezésével cikkirő *gróf Teleki Pálnak Stein Aurél* angol tudós „*Serindia detailed report of explorations in Central Asia*“ c. művéről szóló ismertetése alapján foglalkozik. A helység igazi neve *Serindia*, *Ser-India* a történelmi ősidőkben itt lakott ázsiai vagy indiai származású nép emlékét hirdeti.

4., 5. és 6. szám. *Juhász Kálmán: A csanádi egyházmegye a Propaganda Congregatio gondozása alatt.* A római Congregatio de propaganda fide főnállásának háromszázados jubileuma alkalmából a püspökség területén működött propaganda-missionáriusok tevékenységét rajzolja. Adatait legnagyobb részben *Fermendzsín, Acti Bosnae* (Zágráb, 1892) c. kútffögyűjtéséből meríti, mely a Propaganda levéltárából veszi a vonatkozó forrásanyagot. Alig három évre a Propaganda megalapítása után, ennek joghatósága alá került a csanádi egyházmegye és még a XVIII. század elején is

elki gondozása alatt állott. Az ideküldött misszionáriusok jelentései szivetrázó panaszok az itt lakó nép magárahagyatottságáról.

7. szám. *Szentkláray Jenő: Történeti mozzanatok a csanádi egyházmegyében a XVIII. század elején.* A török hódoltság utáni időszak egyházi viszonyaira rendkívül élénk fényt árasztó adatok időrendben felsorolása a temesvári bánsági adminisztrációnak az Országos Levéltárban levő iratai alapján az 1716—1729. évekből.

Fejérmegyei Napló. 1922. 250. szám. *Polgár Iván. Az utolsó koronázás.* I. Ferdinánd magyar királynak 1527 nov. 3-án történt koronázását és a kapcsolatos eseményeket írja le.

Hajdúföld. 1923. 74. szám. *Szabó Istrán Egy angol királyi követ Debrecenben.* A városi jegyző feljegyzései alapján azon fogadtatásról ír, melyet a város rendezett Milord de Paget, konstantinápolyi angol követ tiszteletére 1702 június havában Angliába visszatérte alkalmából.

Hírnök. Ez a Kolozsvárott kéthetenként megjelenő lap túlnyomórésztben szépirodalmi irányú. Ennek keretében azonban helyt ad történelmi dolgozatoknak és történelmi művek ismertetésének. A lecsatolt területek magyarságának kitűnő szolgálatokat tesz. Utóbb az Erdélyi Katolikus Népszövetség *Karácsonyi János* elnöklete alatt álló Irodalmi osztályának folyóiratává lett. 1922. *évfolyam, 3. szám. Biró Vencel: Erdély követei a főiezer előtt.* Szerzőnek „Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése” című könyvét a Magyar Tudományos Akadémia néhány éve a Bojárí Vigyázó Sándordíjjal jutalmazta. Ez a cikke részlet „Erdély követei a Portán” című értekezéséből. E leírás színes és eleven képét adja az akkori követi életnek, a regényesség-számba menő sok körülményességnek, mely a kihallgatást megelőzte s főképen annak a Portán ma is pompásan virágzó ajándékrendszernek, melyet baksisrendszernek nevezünk.

13. és 14. szám. *Juhász Kálmán: Lelkipásztorok hiánya a török világban.* A hódoltság-korabeli paphiány esetelese.

15—16. szám. *Temesváry János: Goblin erdélyi püspök. 1376—1386.* Szemelvény szerzőnek „Erdély püspökei” című jubiláris könyvből, melyet Majláth erdélyi püspök 25 éves jubileuma alkalmával adott ki az erdélyi római katolikus status igazgatótanácsának megbízásából a kolozsvári Minerva.

17. és 18. szám. *Juhász Kálmán: A hitélet föllendítése a török hódoltságban.* A paphiány miatt alkalmazott iskolamesterek intézményének ismertetése.

21. szám. *Juhász Kálmán: Újabb adatok Mártonffy György báró, erdélyi püspök életrajzához.* Eddigi összes életríró szerint Mártonffy 1688-ban mint a pozsonymegyei Vásárút plébánosa kezdte meg pályáját. Ezzel szemben cikkíró a főpap végrendelete, pázmánita korában írt levele és a vásárúti anyakönyvi bejegyzések alapján kimutatja, hogy Mártonffy nem volt Vásárúton plébános.

22. szám. *Juhász Kálmán: A licentiatusi intézmény Magyarországon.* Ismerteti *Karácsonyi János*.

2—23. szám. „Levelesládánkból” című fejezetben *György József* a harmadik magyar ferenczes-rendtartomány, vagyis a szent István első magyar királyról elnevezett erdélyrészi Szentferenc-rendi rendtartomány (Stefaniták) multjából közöl adatokat. Foglalkozik az erdélyi kusztodia keletkezésével, első kolostoraival (1640—1729), viszontagságaival, káptalani üléseivel és egyes tagjaival, majd részletesen a csiksomlyói klostrom történetével.

24. szám. *Erdélyi László: „Arpádkor”* című könyvét ismerteti *Boros Fortunát*.

Kelet Népe, 1923. 1., 2. szám. *József főherceg: Aus meinem Tage-*

buch. A karinthiai, a 6. és 9. isonzói csata lefolyásáról szóló naplójegyzeteit közli. — *Vadnai Emil „Chaos“* címmel Nowak K. F. hasonló című munkájának ismertetését adja. Lásd alább a Pester Lloydban közölt erre vonatkozó sorokat. — 3. szám. *Gratz Gusztáv. Die auswärtige Politik der sogenannten „Emigration“.* Károlyi Mihálynak a Bécsi Magyar Ujságban megjelent cikke cáfolásával foglalkozik. Károlyi fenti cikkében Gratznak a Pester Lloydban megjelent „Magyarország külügyi politikájá”-ra tesz megjegyzéseket. Tiltakozik Károlyinak azon állítása ellen, hogy az ő gondolatmenete teljesen megegyezik Károlyinak és barátjainak külügyi politikájával, melyet ő hazaárulásnak tartott. Polikájának hazaáruló jellegét az alkalmazott módszer adja meg. Ha valaki egy kormány politikájával nem ért egyet, az nem ad jogot arra, hogy hazáját az ország ellenségeivel kapcsolja össze. De nemcsak a módszer hamis, hanem tárgyi tartalmuk is. Károlyi a magyar politika problémáját oly álláspontból ítéli meg, mely kívül esik a magyar politikán. Gratz ezután Károlyinak az általa ajánlott politikai irányáról mondott kritikai ellenvetéseit boncolja. Károlyi cikkében a külpolitika legfőbb követelményének mondja, hogy a „szláv veszedelem agyrémét” ki kell verni a fejünkből, mert az a politika, mely Magyarországot arra akarta felhasználni, hogy a német militarizmus segítségével az északi és déli szlávok közé éket verjen, megbukott. De e politika nem új keletű. Ezt megteremtette a magyarok honfoglalása, mely a szláv írók szerint, a szlávokért legnagyobbat katasztrófa. E veszedelem ellen létesült a Németországgal kötött szövetség, mely nélkül a monarchia talán már a nyolcvanas években rombadőlt volna. És e veszedelem a világháború után még fenyegetőbb jellegű lett. Károlyinak azon megjegyzésére, hogy a szláv érdekesoporthoz kell kapcsolódni, hogy az ismert korridort el lehessen kerülni, Gratz azt mondja, hogy Magyarországra nézve még nagyobb veszedelem van, t. i. a Károlyi-politika. Ez létesítené azt, hogy a megmaradt Magyarország lenne az egyedüli korridor, mely az ország önállóságát is megsemmisítené. Végül a királykérdésre tesz megjegyzést. Ez nem oly kérdés, hogy a kis-ententel való egyetértéssel meg nem lehetne annak idején oldani. Gratz szerint a kis-ententének ettől való félelme indokolatlan. A legitimizmus fenntartása Közép-Európa békéjére kedvező. Gratz hiszi, hogy végül a kis-entente sem zárkozhatik el előle. A kis-ententének ma talán még érdeke a belsőleg szétszakított Magyarország; egy Károlyi-szellemű köztársaság. De eljön annak az ideje, amidőn nem lesz érdekük, hogy közvetlen szomszédságukban folytonos zavarok tüzhelye legyen és akkor talán maguk is belátják, hogy Magyarország belső viszonyainak konszolidációja érdekében a legitimista megoldás szükséges lesz.

Keresztény Politika. 1923 4. szám. *Frühwirth Mátyás. A nagy francia forradalom és pénzügyi viszonyai.* A nagy francia forradalom rem-napjairól ír. Ennek okai néhány évszázadra nyúlnak vissza. A politikai okok mellett gazdasági, pénzügyi és szociális indokok voltak a francia forradalom előidézői. A francia nép közéleti viszonyainak romlása már a XV. században kezdődik, s a XVIII. században a tetőfokára hágott. Az állam roskadozott az államadósságok terhe alatt. XVI. Lajos alatt folytatódott a lelelkiismeretlenebb pénzgazdálkodás. Az állam pénzügyi helyzete rettenetesen igénybe vette az adózók fizetőképességét. A királyoknak egyik legnagyobb gondja volt a tekintélyes pénzszükségleteket előteremteni. A király 1720-ban a skót születésű Lawt hívta meg pénzügyminiszternek, aki az ércpénz helyett papírospénz kibocsátását javasolta. Law inflációs politikája azonban csődöt mondott, úgy hogy decemberben a nép dühe elől menekülnie kellett. Az állam helyzete kétségbeesett volt. Utódai: Turgot, Necker, Brienne, Calonne tudásuknak legjavát igyekeztek nyújtani a haza megmentésére. Az államháztartásban azonban még nagyobb anarchia

mutakozott, mint a közélet egyéb területein. A pénzsajtot (assignáták, mandat territorial) a forradalmi kormányok sem voltak képesek megállítani. A devalvációk nagy vagyoni összeomlásokat idéztek elő. Csak Napoleon föllépésével kezdett lassankint a rend helyreállni. Napoleon nemcsak a politikai közéletben teremtett rendet, hanem hozzálátott a köztársaság gazdasági életének megszervezéséhez. Sikeres háborúi nagy arányokban fokozták a belső termelést, fejlesztették a külföldi kereskedelmet, sok arany és ezüst özönlött az országba. A mandatokat, később a papirosutalványokat ércpénzzel helyettesítette. Franciaország külkereskedelme is a pénzügyi konszolidációhoz vezetett. Az ipar és kereskedelem nagy fejlődése jólétet teremtett. A kivetett adók megfizetése pedig az államháztartás aktivitását is megerősítette.

Kőszeg és vidéke. 1923. 14. szám. *a—j. Kőszeg város polgári kapitányt választ 1910-ben.* Kiadtlan adatok a város azon szabadalmáról ir, melynek alapján a város a bírót és a magisztrátust maga választhatta. 1610-ben Jukhofer Erhard városkapitány elhalván, a város fiát, Jánost, választotta meg, aki a választás előtt kitért. Erre 1610 augusztus 6-án a város a királyhoz folyamodott, hogy őt királyi paranccsal a kapitányság elfoglalására felszólítsa. Ez megtörtént De nem a király, hanem az alsóausztriai kormány egyik tagja, Gunold intézte el. Jukhofer János ezután el is fogadta a kapitányi tisztséget. — 17. szám. *A—j. Kőszeg városának sérelmei 1548-ban Ausztria ellen.* Ismeretlen adatok alapján két dologban tesz a város panaszt. Az egyik, hogy Ausztria 1548-ban elzárta a határt a kőszegi bor bevitelére elől; a másik az italmérési jog. A polgárság e miatt sokat szenved. Számos érvet hoz fel a város kérvényében, az italmérési jog ellen. Ausztria a bort nem engedi be, mert magyar bor. Magyarország pedig azért nem, mert az adót Ausztriának fizeti. Sérelme az is, hogy a bort ausztriai kismértékkel kell mérni, s nem magyar iccével. További sérelme az adó ellen, hogy ámbár Ausztriának fizeti az összes adót, mégis, mivel földjei magyar területen fekszenek, Vas vármegye felhívására a törökök ellen a védelemben hathatós részt vesz. — 18. szám. *A—j. Zámbo István kőszegi városbíró elfogatása 1599-ben.* Özv. Nádasdy Kristófné, a kőszegi uradalom akkori zálogbirtokosnője, a városbíró elfogatta s tömlőbe záratta. Minthogy a városnak a birtokosnőnél tett közbenjárása eredménytelen volt, a magisztrátus Mátyás főherceghez fordult, aki megparancsolta a bíró szabadonbocsátását. De ennek sem volt más eredménye, minthogy a rabok cellájából világos szobába záratta. Csak október 9 én szabadult ki.

Magyar Gazdák Szemléje. 1923. 1. sz. *Csérer Lajos. Az erdélyi földművelő köznép állapota a fejedelmi kor kezdetén.* A honfoglaláskori köznép kialakulásának megrajzolása után áttér a magán-, egyházi, kincstári és városi birtokkategóriák nyomán a földbirtokjog létesülésére a XVI. században, s e nyomon a földművelő tömegek jobbágysítására. Az 1514-iki törvény óta a jobbágy ura beleegyezése nélkül telkéről, még ha kötelezettségeinek eleget is tett, nem költözhetett el. Ennek következménye az lett, hogy a zsellér jobbágy megszökött. Ez idézte elő azután az oláh parasztság beszívargását a magyar jobbágyság helyére. Tetőfokát érte el ez a bevándorlás a XVII. században, midőn Básta császári generális a Mezőség lakosságát tervszerűen pusztította. Azóta mindinkább erősödött a moldovánok, muntyánok, pakulárok stb. bevándorlása. — 2. szám. *Csérer Lajos. A székely földbirtokjog az erdélyi fejedelmi korban.* Ismertetvén az összékelység földbirtokjogának legrégebb formáját, mely az ősfoglalás alapján való közösség volt, a régi székely földbirtokjog alapjait ismerteti. A fejedelmi kor után a gubernium idején a székelység földbirtokjoga mindjobban homályosodik.

Magyar Irredenta. 1923. 1. sz. *Tisza István grófnak eddig nyilvánosságot nem látott bizalmas felterjesztései.* Három irat, 1915. március 26., 1916. január 21., 1916. január 21. kelettel. Az első Frigyes főherceg főparancsnokhoz van intézve, amelyben a cseh katonaság szellemére és megbízhatatlanságára hívja fel a főherceg figyelmét. Vezetését megbízható tisztekre kell bízni, a gyáva magatartásra példás büntetést ajánl. A második levél a katonai iroda főnökéhez van intézve, s ebben kéri, hogy a főherceghez intézett bizalmas átiratot a király elé terjessze. A harmadikban ismét a főherceg figyelmét hívja fel arra, hogy a tisztek némely köreiből magyarelleses áramlatot lehet tapasztalni, amely bomlasztó hatást gyakorolhat.

Magyar Nyelv. XVIII. évf. 1922. *Németh Gyula: A besenyők ismeretéhez.* A Konstantinos Porphyrogenetos De admin. imp. c. művének 37. fejezetében közölt nyolc besenyő törzs nevének megfejtése. Valamennyi, még a görög átíráson át is megmagyarázható ó-török szó. A nagyszentmiklósi ú. n. Attila kincsén levő görögbetűs feliratban is két besenyő tulajdonnév van. — *Hóman Bálint: Még egyszer a hún-kérdés.* Visszatartja Király György vádjait, melyek e kérdésnek politikai szempontokkal való összekeveréséből erednek. E kérdésekhez elsősorban csak történeti kritikával szabad nyúlni, ezen az alapon továbbépíthet a filológia és a néptan, a napi politikát azonban teljesen ki kell zárni. — *Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana.* Vizsgálja XI.—XIII. századi neveinknek eredeti jelentéseit, melyek művelődés- és társadalomtörténeti tanulságokat rejtenek. E nevek eredete: testi tulajdonságok, rokoni viszonyok, állat- és növénynevek, cselekvést kifejezők és jellemnevek és hasonlók. — *Tolnai Vilmos az aradmegyei Simánd koldusközsegnék nyelvéről* szól, melyről Oláh Miklós tudósít. A koldusok a társadalomban külön önjogú alakulat voltak. — *Siebenbürgen,* Erdély német nevét Bedeus Gusztáv szász kutató már a százok betelepéde előtti források „septem castra” megjelölésében látja; a Cibin: Sieben származtatás nem állja meg helyét. — *Melich János: Szvatopluk,* Nagy-Morávia 870—894 közt uralkodott fejedelemének nevét magyarázza. Összláv alakja Szvetoplk és „szent sereg” a jelentése. Régi forrásainkban hat változata van e névnek. — *Németh Gyula: Karcag városának nevét a kún „karszok”: pusztai rókát jelentő személynévből magyarázza.* — *Zichy István Grexa Gyula: A Csaba-monda c. tanulmányáról* mond helyreigazító bírálatot. — *Melich János Moson magyar nevét ó-bajorból származtatja; jelentése: ingovány volt.* A XII. század elején németül a Misenburg, majd a mai Wieselburg váltja fel. A magyar név megtartotta eredeti alakját. — *Jakubovich Emil* Rilius Mihálynak 1517-ben megjelent történeti munkájában előforduló „Herdeche-lin” névről kimutatja, hogy ez „Erdöelvé” = Erdély torz alakja; Benczédi Székely István pedig Világkrónikájában Géza, Gejca helyett Seita-t ír. — *Zichy István* az arabs forrásokban található adatot, hogy a magyarság húszezer lovasból állt, úgy magyarázza, hogy hún—ó-török szervezet szerint két „tűmen”-ből, tízezres sergeből állott (mai nyelvünk „tömen-telen” szavában is megvan). Ez a laza törzs- és nemzetség-szervezetnél fejlettebb állapotra mutat. — *Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások c. művének méltatása Pais Dezsőtől.* — *Fehér Géza: Bolgár-magyar vonatkozások az V.—XI. században c. tanulmányának bírálata Zichy Istvántól.*

XIX. évf. 1923; 1.—6. füz. *Karácsonyi János* a bihari Gyán falukról (Kötögyán, Mezögyán, Vizesgyán) kideríti, hogy a XI.—XII. században letelepedett vallónok János nevéből erednek. — *Melich János* szerint a Constantinusban előforduló *Tica* folyónév a Tisza-nak tájnyelvi ejtése, mely még ma is részben külön vízfolyást, részben magát a Tiszát is jelenti.

— *Laborc* folyónévről ugyanő kimutatja, hogy szláv átvétele az ó-török 'Al-bars', a. m. hős párdue személynévnek. — *Pais Dezső: A Turóci fennsík helynévtörténete* c. cikkében részben Mályusz E. művét bírálja, részben a helynevek történeti vonatkozásait fejtegeti. — *Jakubovich Emil* a tihanyi alapítólevélben előforduló 'Segisto' olvasását helyesbíti 'segisti' alakra, mely a mai Sükösd-nek neve. — *Melich János* az Érd mellett levő *Százhalomban* ó-török emlék nyomát látja.

Nyelvtudományi Közlemények. XLVI. köt. 1. füz. 1923. *Gombocz Zoltán: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány* című tanulmányának második részében a 'Magna Hungaria' fogalmát tisztázza, mely a XIII. században, különösen Julián utazásaival kapcsolatban került a történelmi irodalomba. A szerző Juliánnak mind a két útját s a róluk szóló irodalmat fejtegeti. Julián tudósításának kritikai alapon teljes hitelt ad, t. i. hogy valóban magyarokat talált Nagy-Magyarországban s a kölcsönös nyelvi megértést sem tartja lehetetlennek. Az e réven felmerült baskir-magyar rokonság elméletét azonban minden való alapot nélkülöző, tudós eredetű hagyománynak ítéli.

Nemzeti Ujság. 1922. 154. szám. *Ifj. Kriszt Béla. Nyolcszázéves ez aranybulla.* Történelmi visszapillantás. — 1923. 47. szám. *Váradai Antal. Séta Pest multjában.* A városi jegyzőkönyvekből az 1698—1832 közti évek fontosabb eseményeire vonatkozó adatokat közöl. — 51. szám. *Tári Béla. Andrássy Gyula gróf.* Vázolja államférfiúi munkáját, melyet a merészség, a nagyvonalúság és a határozottság jellemez. Zsenialitása által pozícióját mindig csak az elérhető cél érdekében mérlegelte és csak akkor tartotta meg. — *Egy nagy magyar államférfiú élete,* névtelen cikk, Andrássy Gyula gróf pályáját nyújtja az emigrációtól a külügyminiszterségig.

8 Órai Ujság. 1923., 33. szám. *Benedek tábornok tragédiája.* Horánszky Lajos: „A régi Magyarország küzdelmeiből“ sajtó alatt levő I. kötetének egy részletét közli Königrätz tragikus hősről. — *Szász Károly. Tisza-könyvek* címmel a „Tisza-Evkönyv“ és gr. Tisza István munkái I. kötetét ismerteti. — 63. szám. *Mikszáth Kálmán. Mi volt az oktoberizmus lényege?* Végigkísérve az oktoberizmust kezdetétől fogva, arra az eredményre jut, hogy annak lényege az a törekvés, mely az öncélt a nemzeti érdek fölé helyezi, a szabadportyázást a fegyelem fölé, a léha kritikát a becsület munká fölé, a lelkiismeretlen jelszavakat az igazság fölé, a sikert a becsület fölé. — 74. szám. *Nadányi Emil. Deák és Tisza.* Az 1873 i fuzió történetét eleveníti föl.

Orosházi Ujság. 1923., 57. s köv. sz. *Orosháza története.* Balassa Pál 1844 ben megjelent „Orosháza multja és jelenének rövid vázlatá“ című munkáját közli újra egész terjedelmében.

Pester Llyod. 1922., 276. esti szám. *Wertheimer Ede. Aus dem politischen Nachlass des Grafen Taaffe.* Taaffenek sajtó alá rendezett hára hagyott iratait ismerteti. A munka Ausztria történetére a mult század második felében nyújt fontos adatokat. Feltárja Ferenc József azon tervét, mint vezette Ausztriát monarchikus alkotmány leple alatt autokratikus uralom felé. Az iratok különösen Ausztria belső viszonyaira vonatkoznak; de Magyarországra is bírnak jelentőséggel. Itt első sorban Klaudy prágai polgármesternek Deákkal foglalkozó iratát ismerteti, mely semmikép sem méltó Deák Ferenchez, akinek oly szavakat tulajdonít, melyek nem igen valószínűek. Foglalkozik Rieger cseh politikus iratával, melyben elveti Bismarck azon tervét, hogy a monarchia súlypontja Budapestre helyezendő. Az örökös tartományokat a német császár szuverénitása alá rendelné, csak Magyarországot hagyná meg szuverén államnak, s ezt nagyon is kérdéses törökországi területek hozzácsatolásával egészítené ki. Az ismertetés

többi része kizárólag Ausztriával foglalkozik. — 1923., 4. esti szám. *Ludwig Emil. Aus Deutschlands letzter Kaiserzeit.* Hammann Ottó, a német külügyi hivatal egykori sajtófőnöke „*Bilder aus der letzten Kaiserzeit*” című munkájának ismertetése, melyben az évszázad utolsó húsz esztendejének német államférfiiról és politikai szereplő személyeiről ad jellemrajtot. — 6. szám. *Aus Wilsons Memoiren.* Baker, az amerikai kormány sajtófőnöke nagy munkát készített Woodrow Wilson Emlékek és okmányok címmel. A cikk a legközelebb megjelenendő német kiadásból a szövetségesek titkos szerződéseire vonatkozó részleteit közli. Wilson e titkos szerződések nem ismerte, midőn a békekonferenciára ment. Ez az oka, hogy az elnök igazságos békére való törekvése hajótörést szenvedett. — 8. esti szám. *Kaiser, Könige und Staatsmänner unter sich* címmel gróf Stürgk József tábornok „*Politische und militärische Erinnerungen*” című munkájának ismertetése. Jellemző adatokat közöl a munkából Ferencz Józseféről, Vilmos német császárról, Ferenc Ferdinándról és Károly királyról. A diplomaták közül Gulochowskyról, Szógyéniről és Tisza Istvánról. — 10. reggeli szám. *Das Martyrium eines Feldherren.* Moltke Helmuth német vezérkari főnök emlékiratainak kimerítő ismertetése. „*Erinnerungen und Briefe, Dokumente*” munkát az özvegy adta ki, férje azon kívánsága ellenére, hogy azok sohase adassanak ki. Az adatok fényesen bizonyítják, hogy Moltke jobban felismerte a nemzetközi helyzetet, mint akárhány diplomata. A háború végeredményét is előre látta. Vilmos császár befolyását, intézkedéseit sem tartotta olyanoknak, melyek kedvező hatással lehettek volna a kimenetelre. A történelmi anyagok áttekintése után meg lehet állapítani, hogy Vilmos császár dilettáns befolyása és nagyúri szeszélyessége is okozója volt a hadsereg vereségének. Ezt súlyosbította katonai tapasztalatlansága, politikai rövidlátása, makacs nyeresége, melyet a legjobb férfakkal szemben tanusított. De Németország politikusai és katonái sem kerülik ki a szigorú kritikát. Azok sem álltak feladatuk magaslatán. — 14. reggeli szám. *Molnár Dezső. K. F. Nowack's Chaos* címen megjelent munkáját bírálja. Az 1918. november közepéig lefolyt középeurópai eseményeket a munka hihetetlen felületességgel tárgyalja s jellegzetesen magyarelles. Az Asiago melletti eseményeket, különösen a magyar csapatok magatartását a tiroli hadsapat akkori parancsnoka, József főherceg szerepét általában ferdtíve ismerteti, s különösen Ő Fenségét teljesen hamis, sőt rosszakaratú beállítással le akarja dönteni a piedesztálról. A cikk különösen a könyv első fejezetével foglalkozik izelítőül. — A 19. reggeli számban *Nowack válaszol* Molnár bírálatára. Hivatkozik arra, hogy adatait forrásokból merítette, s ezekre alapította ítéletét. — *Molnár viszonzválaszában* cáfolja Nowack állításait, s kifogásolja, hogy az ő kétségtelen tényeivel szemben a hadsereg-főparancsnokság tanulmánya, a császári katonai iroda stb. adatokra csak általánosságban hivatkozik anélkül, hogy a tényeket bizonyítékokkal megdöntené. — 31. szám. *Vadnai Emil. „Chaos”* cikkében bírálja Nowack fenti munkáját, melyről megállapítja, hogy úgyesen irt mű, azonban sebtiben összehordott, nem eléggé feldolgozott anyag alapján nyugvó s vonzó iránya és a jól értesültség látszatával hamis világlátásban tünteti fel az eseményeket. — 34. reggeli szám. *Sosnoski Tivadar. Hinter den Kulissen des Deutschen Kaiserreiches.* Gróf Waldersee tábornagynagy emlékirataiból vett részleteket közöl, melyek Frigyes Vilmosról, fiáról, Frigyes császárról, Bismarck Herbertről, továbbá II. Vilmos császárról alkotott jellemzéseit tüntetik fel. Az öreg Frigyes Vilmost jelentékeny uralkodónak, jó, igazságos embernek mondja. Fiát, Frigyes császárt, kis képességű, hiú embernek jellemzi, aki szellemileg jóval kimagasló nevének bábja volt. Ismerteti Bismarck Herbertről Ausztria-Magyarország iránti ellenszenvét. Atyját buzdította, hogy Oroszországhoz való vonzalmáért

áldozza fel azt. Erről Bécsben az államférfiak nem ringatták magukat illuziókban, amiért Ferenc József panaszkodott is Dienes őrnagy attaché előtt. — 49. reggeli szám. *Szana Bernát. Die Geliebte des Zaren.* A nemrég Nizzában 75 éves korában elhunyt Dolgoruckij Jurjevskaja Katalin hercegnőnek, II. Sándor cár morganatikus nejenek emlékiratai alapján II. Sándor cár jellemzését és viszonyát a hercegnőhöz, adja. Szól az orosz felsőbb köröknek befolyásáról a cárra. — 51. reggeli szám. *Báró Wlassics Gyula. Graf Julius Andrássy in der europäischen Politik.* Andrássy politikai működését kimerítően jellemzi. Bismarckot és Andrássyt kapcsolatba hozza egymással. Vizsgálat tárgyává teszi a szellemi rokonságukban nyilvánuló egyéni tulajdonságait. — 52. reggeli szám. *Báró Wlassics Gyula. Die Orientpolitik des Grafen Julius Andrássy.* A terjedelmes cikkben arról szól, hogy Andrássy egész Balkán-politikájának az volt a vezető eszméje, hogy Törökország hatalmi állását Európában mindaddig fenn kell tartani, amíg lehetséges. Ha azonban az osman birodalom meg nem menthető, akkor semmi körülmények közt nem lehet megengedni, hogy helyében egy nagy szláv állam létesüljön. Ily esetben okvetlen követelmény, hogy Boszniát és Hercegovinát birtokunkba vegyünk. Kényszerítő ok nélkül azonban agresszív fellépés részünkről nagy hiba volna, melynek súlyos következményei lennének. Keleti politikájának alapja továbbá az volt, hogy a balkáni államok egymástól és egy harmadik államtól függetlenül fejlődhessenek. Erre Ausztria-Magyarország saját érdekében függetlenségük biztos zálogul szolgálta. A Duna-monarchia széthullása után is Andrássy keleti politikája megtartotta jelentőségét. — 58. reggeli szám. *Block Henrik. Ein historisches Rätsel.* Vitral Philippe-Egalité et Monsieur Chiappini: „Histoire d'une substitution“ munka alapján Chiappini modiglianoi börtönőr Stella nevű leányának esetével foglalkozik. Chiappininek Stellához írt levelében megírja, hogy nem az ő leánya, hanem egy nőé, akit nem nevezhet meg. Feleségének fia született, s az ismeretlen nő részéről felszólítást kapott, hogy a két gyermeket cseréljék ki, amibe ő beleegyezett, s így a lány csak fogadott leánya. Stella e levél nyomán mindent megmozdított, hogy e különös történet végére jusson. Ugyvédje segítségével levéltári kutatások és élő személyek nyilatkozatai alapján arra az eredményre jutott, hogy egy Louis de Joinville grandseigneur gyermeke. E gróf Joinville, a Párisban talált adatok szerint nem volt más, mint a chatresi herceg, aki később Lajos Fülöp néven a francia trónra lépett. Lajos Fülöp sok akadályt gördített útjába, úgy, hogy Stella Farrarában egyházi bíróság elé vitte a dolgot. A legtöbb bizonyíték arra vallott, hogy Maria Stella a chatresi herceg és hercegnő gyermeke, s szülei, kik fiút reméltek, Chiappinivel megegyeztek, hogy ez fiát nekik cserébe átengedi. A körülmények pontos vizsgálata azt mutatja, hogy az egyházi törvényszék igen fontos momentumokat figyelmen kívül hagyott. Számos adat megdönti azt, hogy Stella a chatresi herceg leánya. De hát kié? Mert csere történt. Stella atyja, midőn a dolog kiszivárgott, a priseghellai Szt. Bernát-kolostorba menekült, ahonnan a ravennai börtönbe került. A priseghellai levéltárban levő dossierből kitétnék, hogy a titkos cserélő gróf Battagliere Károly volt, aki nem volt nős, és Stella maitressének Modiglianoban született gyermeke. Így érthető Chiappini levele is. — 64. reggeli szám. *Gratz Gusztáv. Oktobristische Ausenpolitik.* Az októberi külpolitikát bírálja, melynek megítélésénél Károlyi Mihály magatartása a háború alatt, a felfordulás hónapjaiban, valamint az alkotmány helyreállítása óta, gazdag anyagot szolgáltat. A háború alatt entente-barát volt, s ennek az összeomlás napjában nyíltan kifejezést is adott ami erkölcsi súlyedést jelent; mert megtagadván a multat, a győző ellenség oldalára állt. E magatartást külföldön az ország jellemtelenségüül tekintik, ha mindjárt csak egy párté is. A belgrádi kirándulást

elitéli. Még a régi uralom igazi politikusaira nézve is kellemetlen lett volna. De ezek meg tudták volna védeni az ország méltóságát. Így azonban Károlyiék önérzet- és méltóság-hiánya Belgrádban ellenszenvet és visszautasító benyomást keltett, mely Magyarországnak csak kárára volt. — 74. reggeli szám. *Gratz Gusztáv. Tage der Erinnerung.* Az újság fent említett számában közölt naplókivonat. — 79., 80. reggeli szám. *Gratz Gusztáv. Der Tote auf Madeira* címmel Werkmann munkájának kimerítő ismertetését adja. A munkának fő jellemvonása az igazságszeretet. Ha a meghalt uralkodó, a szerző véleménye szerint, hibázott, azt magyarázni és érthetővé tenni iparkodik, az igazság eferdítését azonban kerüli. Az egyes szereplőkről, akiknek az uralkodó tragédiájában részük volt, természetesen bizonyos keserűséggel és élességgel nyilatkozik. Joggal-e, azt a későbbi kutatásoknak lesz a feladata megállapítani. A szerző politikai tekintetben osztrák érzelmű. A könyvben vannak célzások, melyekből következtetni lehet, hogy a szerző az urakodónak elhatározásaival, különösen a Magyarországra vonatkozókban, nem értett egyet. Annál érdekesebb Magyarországra nézve az, hogy az uralkodó számkivetése egész ideje alatt elsősorban magyar királynak tekintette magát és elhatározásaiban s cselekedeteiben Magyarország ügye vezette. Az országot a jövőben teljesen független és nemzeti államnak gondolta, mely szabad elhatározás alapján esetleg államjogi vagy nemzetközi viszonyokban önállóan fog más államokkal szövetkezni. A munka nagy részében szerző kimerítően szól az urakodónak viszonyáról Németországhoz, béketerüvéseiről. Nagyértékű a király és József főherceg közt folyt levelezés közzététele. Jelentékeny helyet foglalnak el a könyvben a királynak Magyarországra való kétszeri visszatérési kísérletére vonatkozó adatok. — 85., 86. reggeli szám. *Alexander Bernát. Graf Stefan Tisza.* Összes munkái első kötetének ismertetése kapcsán Tisza jellemzését adja. Kiváló embernek mondja, aki rendkívül képzett nemzetgazda volt, kitűnő tájékozottsággal a politikában. Politikai lángész, erőteljes személyiség. Deák, Andrassy, Tisza Kálmán óta a legnagyobb államférfi. Midőn látta, hogy az, amit e nagyok alkottak, veszélyben van, akkor nem habozott, nem ingadozott. Legfőbb hitelve volt a királyával kibékült és a hagyományain újra virágzó Magyarország, melyet a radikalizmus veszélyéből meg kell menteni. Ezekben nem ismert alkut. Telve volt belső meggyőződésével. A legbecsületesebb politikus volt. Szerző Tisza jellemzése után áttér a munka tartalmi ismertetésére. — 97. reggeli szám. *Gratz Gusztáv. Graf Julius Andrassy.* Andrassy államférfiúi működését jellemzi. Andrassy jó magyar volt, de a nagy világgal való kapcsolatot sohasem tévesztette szem elől, s a magyar kérdést is messze távlatból tudta megítélni. Jellemző Andrassyra az a művészet, mellyel politikáját Magyarország, s csakis Magyarország érdekeivel hozta összefüggésbe. Magyarországot az európai népcsalád egyik tagjául tekintette, s látta az összefüggést a magyar érdekek és az európai politika általános érdekei között. Az utólagos kritika ma kifogásolja Andrassy államférfiúi működését, különösen a világháború eseményeinek világánál. E szerint a német szövetség, Bosznia elfoglalása, sőt még a monarchia föderalisztikus átalakulása elleni állásfoglalása az országot a világháború katasztrófájára vezette. Ez téves felfogás. Andrassy oly politikát folytatott, mely teljesen magyar volt. Ő akadályozta meg Ausztriának a szlávsággal való megkülését (Hohenwart). Látta, hogy a szlávság és ennek expansív törekvései az utolsó évszázad folyamán mennyire veszélyeztették Magyarország létét, függetlenségét. Politikájának célja az volt, hogy Törökország ne kerüljön orosz kézre s ezáltal a monarchiát délről is be ne kerítse és szét ne morzsolja. Andrassy politikája helyes volt s megfelelt Magyarország érdekeinek. Minden más politikával Magyarország már előbb szétmorzsoló-

dott volna. — 97. esti szám. *Wertheimer Ede. Neues zum Osterartikel Deáks vom Jahre 1865.* Azon feltevést igazítja helyre, hogy az eddig ismert adatok alapján joggal azt lehetett következtetni, hogy Deáknak husvéti cikke saját elhatározásából látott napvilágot a Pesti Napló 1865. április 16-iki számában. Kimutatja eddig kiadatlan forrásokból, hogy a cikk nem hirtelen támadt gondolata Deáknak, hanem hosszas beható tárgyalások eredménye, melyeket br. Augusz-szal folytatott, aki 1852—59-ig a budai magyar helytartóság alelnöke volt.

Temesvári Hirlap. 1922. 293-ik, karácsonyi szám. *Szentkláray Jenő: A bánati gabonakereskedés multjából.* Dél-Magyarország középső vidékének, a Tisza balpartján, Török-Becse volt gabonakereskedelmi központja. A Sissány-családnak köszönhette fölvirágoztatását. Mikor Szegedről Temesvár felé a kikindai és zombolyai vasút elkészült, a kereskedők nem vették többé igénybe a vizen való teherszállítást. — *Schiff Béla: Haynau és Lonovics.* 1848. április második felében, Lonovics József csanádi püspök temesvári székházában ebédet adott a város katonai és polgári hatóságai tiszteletére. Az ebéd folyamán Haynau Gyula báró, akkor temesvár hadosztályparancsnok, oda nyilatkozott, hogy a márciusi törvények érvénytelenek, mert a király ezeket nem szabad akarattól, hanem erőszak hatása alatt szentesítette. Lonovics ez ellen erőlesen óvást emelt s a tábornokot rendreutasította. Allítólag ennek az incidensnek lett következménye, hogy Haynaut — minthogy a püspökön elégtételt nem vehetett — Bresciába helyezték. Midőn a következő évben, a kisbecskereki csata után, 1849 augusztus 9-én, mint győztes hadvezér Temesvárra bevonult, halálra kereste a püspököt. Annyit elért, hogy száműzték az országból.

Világ. 1923., 86. szám. *Tábori Kornél. Az akasztófa lovagja.* Szekrényessy Endre rendőrkapitánynak, gróf Andrássy Gyulára vonatkozó ismeretlen titkos jelentését közli. Ismerteti a fontosabb politikai jelentéseket, melyek 1849 tavaszán kezdődnek, amidőn Andrássy külföldre utazott Kosuth megbízásából. — 87. szám. *Szukai Mária. Szeptemvirek Bécsben.* Jellemző adatokat közöl azon magyar jogtudósokról, akik 1849 nyarán szolgálataikat felajánlták Schmerlingnek, illetőleg a császári kormánynak. 1850 február elején történt a kinevezés a legfőbb törvényszék magyar osztályához, s a volt szeptemvirek helyett decemvireket állítottak. Az első ülést 1850 elején tartották meg, melyen a tárgyalás és ítékezés magyar nyelven folyt. Taaffe megjelenvén az üléseken, azt kéri, hogy a kisebb pereket németül tárgyalják. A magyar senatus behódolásaként a jelentékeny pereket is németül kezdték tárgyalni. Csak Noszlopy Antal ragaszkodott makacsul a magyar referáláshoz. Taaffe intriguálni is kezdett ellene Schmerling utódjánál, br. Krausznál, de eredménytelenül. — 88. szám. *Werkmann százados emlékiratai.* IV. Károly király utolsó titkára munkájának ismertetése. Az emlékiratok IV. Károly feltételes lemondásának történetével kezdődnek. A lemondás előzményeinek nagy része már ismeretes. Werkmann csak annyiban egészíti ki az eddig ismert részleteket, hogy tisztázza az osztrák keresztényszocialista párt nagy szerepét a lemondási dekretum kieroszakolásánál. — 88—103. számok. *Edvi Illés Károly. Emlékeim a szegedi várból.* Érdekes korrajzok közlését kezdi meg, melyek a szabadságharc utáni mozgalom betyárvilágával és annak hőséivel, Rózsa Sándorral foglalkozik.

Tárca.

Felvidéki hét alsó bányavárosunk sérelmei 1696-ban.

A felszabadító török háborúk tömérdek terhet róttak az országra. Az átvonuló, téli szállásra maradó katonaság az egyes vidékeket teljesen kifosztotta, a lakosságot megkol-dusbotra juttatta. A kivetett magas adó többször arra készítette, hogy lakóhelyét elhagyja, csakhogy az adózástól megmeneküljön.

1696-ban újabb contributióról lévén szó, a rendek Es-terházy Pál nádor elnöklete alatt összegyűltek július hóban Pozsonyban,¹ hogy a kivetést megbeszéljék. A gyűlésen megjelentek a bányavárosok követei is, hiszen különösen érdekelt felek voltak, mivel a Buda visszafoglalását követő években a császári hadak zöme az északnyugati felvidéken táborozott.

A megbeszélések július 6-án indultak meg. A nádor az egybegyűlteket kötelességük teljesítésére figyelmeztette s felszólította, hogy a kivetendő adó felosztására írják össze a portákat. Az összeírást idejekorán küldjék be, mert a katonaság téli szállásáról gondoskodni kell. A felségtől méltányos adókivetést kell kérni, mert e kifosztott országtól nagy áldozat nem várható. Megnyugtatóul megjegyezte, hogy az ország régi területének visszahódításával a vármegyék területe, száma is megszorodott, a kivetendő adó tehát több megyére oszlik fel, kivételt egyik sem képezhet.

A felséget arra is kell kérni, hogy a katonaságot vonja össze a határon téli szállásra, hogy a vármegyék mennél nyugodtabban tudják előteremteni a szükséges adót, továbbá, hogy kihágás se történhessék a katonaság részéről. Oda is kell hatni, hogy a felség a katonák zömét másfelé vigye az országból téli szállásra, mert nem lehet elvárni, hogy ekkora terhet csupán egy ország viseljen el. Tartassék be a császári katonai szabályzat is; megye és katonaság közt külön megegyezés ne legyen;² nagyobb összeget, mint amennyit a felség kíván, a katonaság se követeljen.

¹ A gyűlés határozatairól szóló jelentés Újbánya város levéltárában, az 1650—1699-ig terjedő fasciculus számozatlan iratai között.

² Ezt rendeli el I. Lipót 1693. ápr. 6-án Bécsben kelt katonai szabályzata 2. pontjában. (Újb. ltár: fasc. 1650—1699., számozatlan.)

A gyűlés egy másik pontja a megadóztatandó megyék összeírása volt, majd pedig a portalis összeírás módozatait állapították meg. A július 12-i gyűlés az adórovókat jelölte ki. Megszabta, hogy egy-egy megye melyik megye vagyoni állapotát fogja összeírni; július 16-án pedig körvonalazta a városok teendőit. A bányavárosokat illetőleg úgy intézkedtek, hogy Körmöcbánya vagyoni kimutatását Pozsony fogja elkészíteni, Selmecét Sopron; Bakabányaét Korpona, Besztercebányaét Zólyom összegezi; végül Breznóbánya összeírja Libet-, Béla- és Újbányaét.

A dikátorok tehát nem kerültek ki ugyanazon város polgáraiból. Mint fölesküdt személyeknek a következőket kellett figyelembe venniök:

1. Minden lakosnak ingatlan tulajdona, t. i. háza, szőlője, földje, rétje, malma tekintetbe veendő, nemkülönbén foglalkozása. Meg kell tudni azt is, hogy mit állt ki a gyakran megforduló katonaságtól s ez idézte-e elő elszegényedését?

2. A városok középületeit, földjeit, az ezekből eredő hasznot nem kell fölvenni az összeírásba.

3. A városban lakó nemesek sem irándók össze, mert a megye kötelékébe tartoznak.

4. A városi tanács alkalmas személyeket küldjön ki az összeírás végzésére, kiket előzetesen megesket. Napidíjuk az utazástól a hazatérésig 5 rajnai frt., melyet a város törleszt.

A lakosokat arra kötelezték, hogy az adórovókat munka közben ne zavarják; a vétkesre büntetesképpen az előző évi adó kétszeresét vetik ki. A rovók pedig siessenek és fejezzék be az összeírást Lukács evangelista napjáig (okt. 18.), különben 500 frt bírságra ítélik. Október 18-án ismét a nádornál jelentkezzenek. Ha az összeírás nem lenne pontos, a hamis eskütelre szabott büntetéssel sujtják.

E hosszas megbeszélés után a gyűlés szétoszlott.

A kilátásba helyezett adókiivetés különösen a bányavárosi követeket aggasztotta. Jól tudták és érezték, hogy a válságos helyzetű városok zavaros pénzügyi viszonyaik közepette újabb adózást nehezen bírnak el. Hiszen a hagyományosan gazdagnak hitt bányatelepek pusztulásnak indultak a XVII. században. A közteherviselés, a bányaalás elmaradása, a török-kuruc portyázások egyaránt apasztották jövedelmüket és adósságba sodorták. Jellemző példa Újbánya városa. Míg Magosmart község az övé volt, elzalogosította;¹ majd pedig a század utolsó évtizedeiben malmait és bormérési jogát kötötte le,² csakhogy pénzforrást nyisson. Ehhez

¹ Újb. ltár: városi számadások a hetvenes, nyolcvanas évekből, fasc. 1650—1699-ig több számozatlan oklevél.

² Újb. ltár: 1650—1699. terjedő fasciculus több számozatlan oklevele a nyolcvanas és kilencvenes évekből.

járul, hogy 1664-ben a török felgyújtotta, lakosait fogságba hurcolta.¹ Nem csoda, ha a dikátorok fallal kerített házat csupán egyet, gunyhót 156-ot találtak, pusztán álló házat pedig 25-öt. Az összeírás idején a férfiaknak csupán egy-negyed része volt otthon, a többi az ország termékenyebb vidékeit kereste föl és gazdasági munkát végzett, hogy megélhessen.²

Ily körülmények közt a városok terhök könnyítését kísérelték meg s mikor a rendek a kitűzött időben ismét Pozsonyban gyülekeztek, első teendőik közé tartozott régi adósságuk, a taksahátralék elengedéséért folyamodniok.

A városok szóvivője Gaitz Mátyás libetbányai jegyző volt. A polgárok meghagyása értelmében elsősorban a pozsonyi kamarához fordult. Megbeszélés szerint kimutatni igyekezett, hogy a taksahátralék követelése nem mindenben jogos, amiért visszatér a harmincnégy évvel előbbi állapotra és álláspontja helyes voltát a következőkkel bizonyítja.

1662-ben, mikor a török a bányakerületet veszélyeztette, a kamara 10.000 frtnyi taksát kívánt a városoktól; 1681-ben, a Thököly-felkelés korában pedig 12.000-et; Buda visszavétele után, 1687-ben ismét 10.000-et, összesen tehát 32.000 frtot. E követelésekkel szemben a városok a következőket jegyzik meg. Az 1662. évi taksakivetésről nem volt tudomásuk; utóbb a kamara rájuk írt, miszerint a császári udvar az összeget 1663-ban is követelte volna. A városoknak azonban az udvar felszólításáról sincsen értesülésük, a levélírás talán el is maradt, aminek oka a török háború lehetett. Ha pedig mégis rájuk írtak volna, elegendő mentésül szolgáljon, hogy az ország tűzben állott s már ezért sem tudtak volna fizetni. Mindennek tekintetbevételével remélik, hogy a kamara e taksát nem fogja tőlük követelni. Ami az 1681. évi soproni országgyűlésen kivetett 12.000 frtnyi összeget illeti, a városi követek, visszatérvén az utolsó pozsonyi gyűlésről, azt mondták, hogy a kamara a városok taksáját visszamenőleg 1681-re még az ülés alatt 6000 frtra leszállította. Az egész taksahátralék tehát 16.000 frt lenne.

Ez összegből a pozsonyi gyűlés alatt 2500 frtot fizettek nyugta szerint; hat hét előtt ismét ugyanennyit. A három nagy bányaváros a Wesselényi-féle tartozásportio címén 4155 fortot fizetett, mert a kamatot elengedték. Mindehhez járul Új- és Bakabánya fölmentése, mert a török dúlás ide-

¹ V. ö. *Relković Neda*: Városi élet Újbányán az 1664. évi török pusztítás után. (Békefi Emlékkönyv, Budapest, 1912.)

² Idézett fasciculusban: Padlicius Tamás és Grendl Jakab breznóbányai tanácsstagoknak 1696 szept. 30-án kelt jelentése Újbánya vagyoni állapotáról.

jén legtöbbet szenvedtek.¹ Hozzávévén az egyes városokra kivetett 1000 frtnyi taksából a már törlesztett összeget, 11.735 frt adódik, melyet a 16.000 frtnyi tartozásból levonva, 4265 frt törlesztendő összeget eredményez. De mivel a városok ez évben igen sokat szenvedtek, a kamarától a maradék elengedését kérik.

A második hatóság, melytől a városok támogatást kértek, a császári bizottság volt. Folyamodványukban kiemelik, hogy őket már többször pártolta a hadbiztosi hivatalnál, ne vonja meg pártfogását most se. Egyébként a felség még 1692 április hóban utasította a hadbiztosi hivatalt, hogy a városokat ne terhelje a beszállásalással és a portiópénzekkel, már a felség érdekeltségénél fogva se.

Kérésük támogatására felhozzák, hogy rengeteg kiadásuk voltak. Így 1692—1695-ig a hét város hozzájárult a selmeci főbánya víztelenítéséhez, ami nagyon költséges volt. A bányapolgárok utolsó fillérüket is odaadták a bánya fenntartására s helyöket mégsem tudják megállni. A kamara egyébként úgys kénytelen őket segíyezni. Selmeceet volt kamaragrófja, jelenlegi kamarai tanácsos Richter von Grueb báró néhány évvel ezelőtt a taksahátralék elengedése felől biztositotta. Éppen így biztatták Besztercebányát is. Hiszen a városok hozzájárultak a háborús költségek fedezéséhez, amit a pusztán maradt házak és adóssági jegyzőkönyvek eléggé bizonyítanak. A négy kis bányaváros inkább elpusztult faluhoz, mint szabadalmazott városhoz hasonlít s éppen ezért már régebb idő óta taksamentesek. A bizottság tehát könyörüljön meg; a taksa elengedését pedig jutalmazza az Isten békével és bányaáldással.

Ami a kivetendő contributiót illette, ez is súlyos gondot okozott a városoknak. A nyár folyamán történt összeírások terhes adóketést sejtettek. Ha menekülés előle nem is volt, legalább a kivetés módját szerették volna megfelelően kieszközölni. Ezért, mint a bányakerület polgárai, az udvari kamarához fordultak. Benyújtott kérvényükben fölemlítik a királynak Rabatta főhadbiztoshoz intézett levelét 1692-ből, mely szerint a városok a beszállásolás és portiópénz helyett egy összeggel megválthatták magukat. Igaz, hogy eredménnyel nem járt. Ezért kérik a kamara elnökét, hogy közbenjárására egy összegben vessék ki az adót és engedjék el a katonaság élmezését. Kérésük támogatására felhozzák, miszerint Körmöcön évenként nagyszámú katonaság tartózkodik; Selmece nagy összeget róttak a hadsereg költségei fedezésére; Besztercebányán magasrangú tiszteket szállásol-

¹ Újbányát — amint említem — a török felgyújtotta; Bakabánya pedig a negyvenes évek török betörései óta pusztulásnak indult. (V. ö. Relković Neda: Bakabánya védelmi szabályzata 1642-ben. Hadt. Közl. 1916. évf.)

nak el, kik a különben is portiópénzzel sújtott városnak sokba kerülnek. Egész Zólyom vármegyét háborús terhekkel sújtották, mióta a Karaffa-féle kormány ott székel. Mindez elegendő ok arra, hogy kérésük teljesíttessék.

A városok folyamodása nem maradt hatás nélkül. Az udvari kamarai tanács és a főhadbiztosi hivatal részéről a városokat Melioni Palm János Dávidnak, a hadiadó pesti biztosának ajánlották. Az ajánlólevelet Jakob Chrob v. Mayeren írta alá Bécsben, okt. 30-án. A városi követek erre Palmhoz fordultak. Előterjesztésükben leírják a haditerhek következtében elnéptelenedett városok állapotát; vázolják Besztercebányának katonailag nehéz helyzetét, melyhez járul, hogy az ott székelő német hadbiztos mellé most magyart is rendeltek. Ismételten kérik fölmentésüket a beszállásolás és ellátás alól.

A városok nagyon szorult helyzetben lehettek. Úgy látszott, hogy eddigi utánjárásuk eredménytelen lesz s ezért újabb pártfogót kerestek. Ezért fordulnak most a budai kamara elnökéhez, kinek eddigi utánjárásukat előadják. Elpanaszolják, hogy a nádori gyűlés 2 millió frtot vetett ki, ebből pedig 173 ezert a városokra. Mivel azonban a követek csak 100 ezret akartak elfogadni, a nádor alig egy fél órával ezelőtt a városok bevonása nélkül kivetette a fenti összeget, ami ellen tiltakoznak és az udvarnál keresnek menedéket. Végül hozzáfűzik, hogy a contributio elviselhető lenne, ha a hadbiztosi hivatal megkímélné a portiópénzektől.

E sokféle folyamodás után a bányavárosok a rendek elé terjesztették sérelmeiket. Panaszaik ezek: bányavidékről lévén szó, a talaj a földművelésre alkalmatlan; erdeikkel szabadon nem rendelkezhetnek, mert a bányakamara rendelkezési jogot követel magának; a beszállásolás, a főtisztek ellátása állandó terhe a városoknak; a portiópénz elől sokan elmenekülnek, akik pedig ott maradtak, terhekkel sújtattak. Mivel nincsen pénzük, kölcsönhöz folyamodnak. De a kamatot egyhamar nem tudják megfizetni, ezért sokat kiszolgáltattak a hitelezőknek; mások meg ingatlanaitak vetették zálogba. Hozzájárul ehhez a rendkívüli hadiélmezés, fuvar. Még a főbányaváros, Körmöcbánya is sokat szenvedett. Bányászata hanyatlott; községeit, melyeknek lakossága favágókból, bányászokból, ácsokból és ércmunkásokból áll, az adórovók portáknak vették és kivonták Körmöc joghatósága alól.¹ Hiába volt minden tiltakozás. A négy kis bánya-

¹ Állításukat az 1696. évi aug. 11-én történt összeírás igazolja. Orsz. Ltár: dicalis összeírások V. k. 802. l., Arch. Reg. lad. FF. fasc. G nro 5). A kivetett összeg 1260 frtot tett ki. Ujb. ltár. id. helyen). Egy évvel későbbben u. annyit róttak rájuk s mivel az akkori összeírás szerint 5 portának vették, feltehető, hogy 1696-ban is öt volt a porták száma összesesen. (U. o.) Arch. Reg. lad. FF. fasc. HM. nro 12 és 8.)

város inkább falu, mint város. Kérik tehát a rendeket, helyezték az adót az 1685., 1687. és 1688. évek normájára.

Utoljára a nádorhoz fordultak. Panaszaik a fentiekkel azonosak, megtoldva azzal a megjegyzéssel, hogy a polgárok közül többen életükkel fizettek a fölkelések idején. Ha kérésükre nem csökkenti az adót és a portiópénzek alól föl nem menti, a királyhoz fordulnak. Mindezt „per sacra Christi vulnera“ kéri, mivel a polgárok végső romlásra jutottak.

Noha e kérvényt a hét város tanácsa írta alá, a négy kis város külön is csatolt folyamodványt, melyet november 2-án reggel 6 órakor terjesztettek elő a nádornak. Panaszaik ugyanazok; a nádort „ob viscera misericordiae divinae“ kéri, hogy többet, mint a következő összegeket ne kelljen fizetniök: Baka- és Libetbánya 250 frtot, Újbánya 300-at és Béalbánya 200 frtot. A norma tehát az lenne, mint 1686-ban és 1687-ben.

Másnap, november 3-án a gyűlés véglegesen döntött. Kétmillió frtot vetettek ki a kiszipolyozott országra.

A bányavárosok célt nem értek.

Körmöcbánya faluk nélkül	4350 frtot	(17 porta)
Selmecbányára	7700 „	(31 „)
Besztercebányára... ..	7900 „	(32 „)
Bakabányára	1050 „	(4 ¹ / ₄ „)
Újbányára	1265 „	(5 ¹ / ₄ „)
Béalbányára	1050 „	(4 ¹ / ₄ „)
Libetbányára	1050 „	(4 ¹ / ₄ „)

Összesen ... 24.635 frtot (98 porta)¹ vetettek ki.²

Összehasonlítva az ország többi városaival legtöbbet a hét dunáninneni fizetett (52.450 frtot); utánuk a hat felvidéki város sorakozott 34.300 frttal, ezeket pedig a bányakerület követte, melynek adója Breznóbánya, Zólyom és Korpona adójával együtt 33.965 frtot tett ki.

Dr. Reikovič Néda.

Olvasóinkhoz!

A hazánkra és kultúránkra nehezedő és folyton-folyvást rosszabbodó viszonyok közt Társulatunk kénytelen a Századok megjelentetése körül bizonyos intézkedéseket életbeléptetni, amelyek eltérnek az eddigi bevett szokástól, de elkerülhetetlenek voltak, ha a Társulatot nem akarjuk veszedelembe vinni.

¹ A városok portalis kimutatása 1697-ből származik. De mivel ez évben u. annyit vetettek ki rájuk mint 1696-ban, a porták számának is azonosnak kell lennie. (Orsz. Ltár: Arch. Reg. lad. FF fasc. HM nro 12 és 8).

² Újb. ltár id. helyen.

Hosszú évtizedek után kénytelenek voltunk nyomdát változtatni. Ez a füzet már a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalatánál készült, amely más nyomdáknál olcsóbban s a kultuszminiszter úr Ö Nagyméltósága által rendelkezésre bocsátott kedvezményes papíron vette át a Századok előállítását.

Még így is a május havi számítás alapján a 25 nyomtatott ívre tervezett évfolyam egy példányának önköltségi ára 1000 K lenne. Minthogy ezek az árak még jelentékenyen el is fognak tolódni, az igazgató válaszmány, a pótdíj fölemelésével, kénytelen volt a tagdíjat évi 1000 K-ban, előfizetőknek a Századok bolti árát 3000 K-ban megállapítani. Ennek megfelelően emeltetek egyéb kiadványaink árai is, amelyek rendelésénél a rendelőt a csomagolási és postadíj még külön terheli.

Ez emelésekkel kapcsolatosan kényszerült Társulatunk arra is, hogy a hátralékos tagoknak hátralékaik befizetéséig beszünteti a Századok küldését. Kérjük tehát egyrésztől hátralékos tagjainkat, hogy kötelezettségeiknek tegyenek eleget, másrésztől alapító tagjainkat, hogy alapítványaikat a változott viszonyoknak megfelelő arányban felemelni szíveskedjenek. (V. ö. ezekre vonatkozólag a boríték hátlapján közölt hirdetést!)

Végre még egy változásról kell megemlékeznünk. Az újonnan fölállított Könyvforgalmi Központ által a külfölddel teremtett csereegyezmények értelmében a Századoknak a cserecélokra külföldre menő példányaihoz ezentúl egy idegennyelvű kivonat van csatolva, amely a füzet cikkeinek rövid összefoglalását és eredményeit ismerteti valamely nyugati: német, francia, angol vagy olasz nyelven. Erre való tekintettel arra kérjük munkatársainkat, hogy beküldendő kézírataikhoz tanulmányuknak egy rövid (egy nyomtatott ív után kb. másfél nyomtatott lapnyi) terjedelmű kivonatát is mellékeljék, esetleg már a fent felsorolt nyelvek valamelyikén. Könyvismertetésekhez csak néhány sornyi kivonat szükséges, annak feltüntetésére, hogy a munkának mi a jelentősége s az ismertető mily szempontból értékeli azt, illetve mit kifogásol rajta.

A mai krízisben Társulatunk anyagi támogatását a legmelegebben ajánljuk igen tisztelt tagjaink s az érdeklődő közönség szíves figyelmébe; hiszen még ezerkoronás tagdíj mellett is a Magyar Történelmi Társulat nagy áldozatot hoz hazai történelmünk műveléséért!

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1923. évi január 18-án d. u. 5 órakor tartott igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Csánki Dezső ügyv. alelnök elnöklete alatt: dr. Fejérpataky László alelnök, dr. Angyal Dávid, dr. Aldásy Antal, dr. Ballagi Aladár, dr. Boncz Ödön, dr. Döry Ferenc, dr. Eckhart Ferenc, Fest Aladár, Friedreich Endre, dr. Gárdonyi Albert, dr. Gerevich Tibor, dr. Gombos F. Albin, dr. Herzog József, dr. Holub József, dr. Hóman Bálint, dr. Iványi Béla, dr. Jakubovich Emil, Kollányi Ferenc, dr. Márki Sándor, dr. Melich János, dr. Reiszig Ede, Soós Elemér, dr. Szabó Dezső, dr. B. Szabó László, dr. Szádeczky Kardos Lajos, dr. Závodszy Levente ig. vál. tagok és Novák Nándor pénztárnok.

Elnök üdvözlí a megjelenteket s a Petöfi emlékezetére összehívott ülést megnyitván, felkéri dr. Márki Sándor igazgató-választmányi tagot felolvasásának megtartására.

1. *Márki Sándor* felolvassa „*Petöfi a történelemről*“ című értekezését. Elnök köszönetet mond a felolvasónak és. az ülést öt percre felfüggeszti.

2. Elnök az ülést újból megnyitja, jelenti, hogy távolmaradásukat kimentették: dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök, dr. Lukinich Imre főtitkár és dr. Domanovszky Sándor szerkesztő. Mivel dr. Kossányi Béla titkár betegsége miatt szintén nem jelenhetett meg, a jegyzőkönyv vezetésére Novák Nándor társulati pénztárnokot kéri fel.

Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére Kollányi Ferenc és dr. Aldásy Antal ig. vál. tagokat kéri fel.

3. Elnök felkéri a pénztárnokot a mult választmányi ülés óta beérkezett tagajánlások felolvasására.

Novák Nándor pénztárnok felolvassa a tagajánlásokat és alapítvány-felemeléseket. Alapítótagul ajánltatik dr. Vargha Gyula nyug. államtitkár, Budapest, 10.000 koronával, aj. dr. Angyal Dávid. — Megválasztatik. Alapítótagul jelentkezett Nádosy Ida évdíjas rendes tag, aki 10.000 koronát küldött azzal, hogy hátralékban maradt 1919—1920. évi tagdíjai abból törlesztessenek, a fennmaradó 9860 korona pedig fogadtassék el alapító tagdíjúl. — Elnök a bejelentéssel kapcsolatban javasolja, hogy az igazgató-választmány a hátralékos 140 korona rendes tagdíjat irassa le és az egész 10.000 koronát fogadja el alapító tagdíjúl. — A javaslat elfogadtatik. Alapítványukat újabban felemelték: Boldizsár Kálmán, dr. Iványi Béla és Rudnay Béla 500 koronával 1000 koronára, dr. Lechner Tibor 400 koronával 1000 koronára, dr. Döry Ferenc 1800 koronával és dr. Szigethy Gyula 1600 koronával 2000 koronára, Glück Frigyes 3800 koronával 5000 koronára. — Örvendetes tudomásul van. Évdíjas rendes tagokul ajánltatnak: 1922-től: dr. Ostör József ügyvéd, Sopron, dr. Siklóssy László, dr. Udvardy Miklós nyug. belügyminiszteri titkár, Budapest, mindhármat aj. a főtitkár; dr. Hacker Ervin jogakadémiai ny. r. tanár, Miskolc, aj. dr. Bruckner Győző; dr. v. Bodnár István orvos, Görög Béla belügyminiszteri számv. tanácsos, Görög Jenő belügyminisztériumi számv. főtanácsos, mindhármat aj. a pénztárnok; Balla Mária bölcsészettanhallgató, Szeged, aj. dr. Márki Sándor; Gelsy László fővárosi tanár, Budapest, aj. dr. Farkas László; dr. Galla Ferenc hittanár, Csömör, Zsiga Margit fővárosi tanár, Balogh László, dr. Barta Sarolta, Erdélyi Pál, dr. Haas Olga, tanárjelöltek, dr. Fettich

Nándor zeneakadémiai növendék, Hamvai Vilmos egyetemi hallgató, Beer Teréz, Felházi Margit, Gedeon István, Halász Gábor, Kriska Mária, Lénárt László, Munkácsi Noémi, Persa Adrienne, Radler János, Schleiter Mária, Tóth Erzsébet, Török Margit bölcsészethallgatók, Budapest, Kvaszna Ilna egyetemi hallgató, Pollák Katalin bölcsészethallgató, Kispeszt, Nagy Sarolta tanárjelölt, Újpest, Sipos Klára bölcsészethallgató, Vác, valamennyit aj. dr. Szabó Dezső; Bayer József Máv. irodaségétiszt, Albertfalva, aj. ifj. Follajtár József; 1923-tól: Finta Sándor tanító, Szombathely, aj. dr. Kapossy János; lovag Knebel Aladár ezredes, dr. Rákosi György alezredes, Budapest, mindkettőt aj. Gyalókey Jenő; Pesitz Nándor államvasúti főtisztviselő, Budapest, aj. Ungváry József; Sánta Kamil tanítóképzőintézeti tanár, Esztergom, aj. dr. Angyal Dávid; ifj. Szegedy-Maszák Aladár egyetemi hallgató, Budapest, aj. dr. Csánki Dezső; Szittyay Dénes Jézus-társasági atya, Pécs, aj. a pénztárnok; Újpesti I. sz. állami polgári leányiskola, aj. a főtitikár. — Megválasztatnak.

Pénztárnok bejelenti, hogy a kőbányai polgári fiúiskola tanári kara a társulat céljaira 1000 koronát adományozott.

Elnök a bejelentett tagokat megválasztottaknak, a Nádasy Ida-alapítványra vonatkozólag tett elnökségi javaslatot elfogadottnak jelenti ki, egyúttal indítványozza, hogy az igazgató-választmány az alapítványt tevőknek, az alapítványukat felemelő tagoknak és az adományozóknak mondjon köszönetet. — Az indítvány elfogadtatik.

4. Elnök felkéri a pénztárnokot a pénztári jelentés felolvasására.

Pénztárnok bemutatja a múlt évi október—december hónapokról szóló pénztári kimutatást. Eszerint:

Kiadás a postatakarékpénztárnál ugyanezen idő alatt	22.741·70
A postatakarékpénztárnál bevétel 1922 okt.—dec. hónapokban	158.279·87
Összes pénzmaradvány 1922 december végén	233.434·57
Pénzmaradvány a postatakarékpénztárnál 1922 december 31-én	135.538·17
Hozzá a P.H.E.T.-Egyesületnél levő folyószámlakövetelésünket	97.896·40
Ebből levonandó lekötött rendeltetése miatt	39.000—

A rendelkezésre álló pénzmaradvány tehát 194.434·57

5. Elnök kéri, hogy a titkár betegségére való tekintettel a tárgysorozat további pontjai a következő igazgató-választmányi ülés tárgysorozatára tűzessenek ki csupán azt az indítványt óhajtja tenni a maga részéről, hogy az igazgató-választmány — tekintettel a rendkívül nagyra emelkedett nyomdai árakra — a rendes tagsági díjat az 1923. évre 240 korona pótdíjjal évi 300 koronában állapítsa meg. — Dr. Szádeczky Kardos Lajos és dr. Iványi Béla felszólalása után az igazgató-választmány az indítványt azzal a kiegészítéssel emeli határozatra, hogy a „Századok“ előfizetési díját az 1923. évre 800 koronában állapítja meg, az alapítótagokat pedig tovább is buzdítja alapítványaik felemelésére.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Novák Nándor s. k.
jegyzőkönyvvezető.

Dr. Csánki Dezső s. k.
elnök.

Hitelesítjük: Dr. Aldásy Antal s. k. ig. vál. tag.

Kollányi Ferenc s. k. ig. vál. tag.

A Magyar Történelmi Társulat 1923. évi június 21-én tartott felolvasó, illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: Kollányi Ferenc ig. vál. tag elnöklete alatt: Babics József tisztt., dr. Aldásy Antal, dr. Angyal Dávid, dr. Boncz Ödön, dr. Domanovszky Sándor, dr. Madzsar Imre, dr. Patek Ferenc, dr. Reiszig Ede, dr. Szabó Dezső, dr. B. Szabó László, dr. Szentpétery Imre, dr. Tóth Zoltán ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök az ülést azzal a bejelentéssel nyitja meg, hogy ezen ülés elnöki tisztét a Társulat elnökének és ügyvezető alelnökének akadályoztatása következtében a Társulat elnökségének felkérésére tölti be. Elnök üdvözlí a megjelenteket,

6. és felkéri *Miskolczy Gyula* évd. r. tagot, hogy *Herzog József* ig. vál. tagnak „*A királyi uradalom és a kincstár tarcali szőlőjének keletkezése*“ című értekezését felolvassa. Felolvasás után elnök az értekezés szerzőjének a Társulat köszönetét nyilvánítja és az ülést öt percre felfüggeszti.

7. Elnök az ülést újból megnyitja és a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Madzsar Imre és dr. Szabó Dezső ig. vál. tagokat kéri fel és jelenti, hogy távolmaradásukat akadályoztatásuk miatt kimentették: dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök, dr. Csánki Dezső alelnök, Baranyai Béla, dr. Herzog József, dr. Holub József, dr. Hóman Bálint, dr. Petrovics Elek ig. vál. tagok.

8. Elnök kegyeletes szavakkal emlékezik meg a Társulat nagyérdemű alelnökének, dr. Fejérpataky Lászlónak elhúnytáról és felkéri a főtitkárt, hogy olvassa fel dr. Csánki Dezső ügyv. alelnöknek ez alkalomból írt, az ig. választmány későbbi határozatából jelen jegyzőkönyvbe felvett következő megemlékező sorait:

Tisztelt Igazgató Választmány!

Utolsó ülésünk óta nagy veszteség érte Társulatunkat.

Fejérpataky László másodalelnökünk ezévi március 6-án váratlanul elhunyt. Megdöbbenő halála Társulatunk kebelében kifejtett közel fél-százados, állandó, eredményes munkásságának vetett váratlanul véget. Még egész fiatalon, az 1870-es években és később is buzgóan működött közre a Társulat vidéki kirándulásain, és különösen szakszerű előadói jelentéseivel gazdagította e kirándulások tudományos eredményeit. Évtizedeken át működött mint különböző előkészítő és szervező társulati bizottságok tagja; s mindenütt ott találjuk, ahol a Társulat tudományos és adminisztratív ügyeit tanácsal, szervező vagy írói munkával intézni és előbbre vinni kellett. Különösen az 1885. évi budapesti országos történelmi kongresszust emelhetjük ki, amelyen „A történelem segédtudományai és különösen az oklevéltan hazánkban“ címen nagybecsű összefoglaló jellegű felolvasást is tartott. 1878, tehát már 21 éves kora óta Társulatunk folyóiratát számos nagyrértékű, különösen levéltárakról és oklevelekről szóló, s ezenkívül művelés-történelmi tartalmú és értékű dolgozataival gazdagította.

Ily természetű volt egész életének tudományos munkálkodása. Történetírásunknak, főleg az úgynevezett segédtudományok művelésével, azon legmélyebb, sokszor úgyszólván láthatatlan alapját erősítette, amelyeken történetírásunk egész épülete megdönthetetlenül emelkedik.

Ez a szigorúan tudományos munkálkodás azonban nem tette őt szűklátókörűvé vagy egyoldalúvá. Figyelme, érdeklődése, munkálkodása mindenfelé ért, ahol a történelmet és ennek más rokon szakokkal való kapcsolódását ápolják és művelik. Ebben emberi mivolta is segítette, mely mintegy

észrevétlenül keltett iránta a szívekben, a társas érintkezésnél rokonszenvet, szeretetet és hűséget. Ez értékes emberi tulajdonságai ügyünk vezetésében is megnyilvánultak, különösen 1910 óta, mely időtől fogva Társulatunk másodalelnöki tisztét viselte.

A Társulatunk életét jellemző szép harmóniában, ennek nehéz körülmények között, viszálykodásokon alapuló válságoktól érintetlen maradt békés és sikeres fejlődésében az ő tudós és kedves, gondolkodásban mindig méltányosságtól vezérelt és szabatos, érintkezésben és magaviseletben mindig finom és előzékeny egyéniségének is megbecsülhetetlen része volt.

Bár nehéz elképzelnünk, meg kell nyugodnunk abban a fájdalmas gondolatban, hogy sohasem látjuk többé körünkben bizalomtól és szeretettől kísért kedves alakját, és nem számíthatunk többé bölcseségére, támogatására és munkálkodására. De míg élünk, mindig hálával, kegyelettel és hűséggel fogjuk ápolni felejthetetlen emlékezetét.

Indítványozom, hogy ez érzelmeinknek mai ülésünk jegyzőkönyvében is adjunk kifejezést.

9. Titkár felolvassa a tagajánlásokat és bejelenti az alapítvány-felemléseket. *Alapító tagokul ajánlatnak:* dr. Támedly Mihály tanár és dr. Thim József orvos, Bécs, Luger Sarolta m. kir. postamesternő, Budapest (alapítványát néhai Luger Valér jászói premontrei perjel emlékére teszi), valamennyit ajánlja a főtítkár. — *Megválasztatnak. Alapító tagul jelentkezik:* dr. Csánky Dezső, Szeghalom, dr. Schleiminger László, dr. Szekfű Gyula, dr. Závodszy Levente, dr. Zachár Emil, Esterházy hercegi könyvtár eddigi évd. r. tagok. — Tudomásul van. *Alapítványukat bezárólag folyó évi május hó 31-ig felemelték:* Kollányi Ferenc 10.200 koronára, Hertelendy László 5000 koronára, dr. Szőke Gyula 2500 koronára, dr. Iványi Béla 2500 koronára, dr. Pintér Jenő 2000 koronára, Tagányi Károly 2000 koronára, dr. Hóman Bálint 1200 koronára, dr. Szádeczky Kardos Lajos 1200 koronára. — Örvendetes tudomásul vétetik. *Érdíjas rendes tagokul ajánlatnak:* Lyka Károly, a Képzőművészeti Főiskola rektora, dr. Meller Simon múzeumi oszt. igazgató, dr. Takáts Zoltán múzeumi oszt. igazgató, dr. Hoffmann Edith szépművészeti múzeumi igazgató-őr, dr. Rózsaffy Dezső szépművészeti múzeumi őr, dr. Ybl Ervin miniszt. titkár, Beer József szépművészeti múzeumi képkonzervátor, Lederer Sándor műtörténeti író, Budapest, valamennyit ajánlja dr. Petrovics Elek; dr. Cseresy József egészségügyi főtanácsos, Veszprém, aj. dr. Lukacsics József; Aggházy Kamill őrnagy, Budapest, aj. dr. Morvay Győző; Pannonhalmi Szt. Benedek-rend közp. főkönyvtára, Pannonhalma, aj. dr. Császár Elemér; dr. Tasnádi Nagy András ügyvéd, Budapest, aj. dr. Hóman Bálint; dr. Szabady Béla hittanár, káptalani levéltáros, Győr, aj. dr. Döry Ferenc; Szira Béla áll. főgimn. tanár, Budapest, aj. dr. Balanyi György; Szudy Elemér min. o. tanácsos, dr. Bencs Zoltán min. titkár, dr. Rákóczy Imre m. kir. miniszterelnökségi sajtóelőadó, dr. Jancsó Sándor ügyvéd, Budapest, valamennyit aj. dr. Hlatky Endre; Lósy Schmidt Ede Máv. főmérnök, Majorszky József pénzügyminiszt. főtiszt, Budapest, mindkettőt aj. dr. Anyos Lajos; dr. Kozák Lajos főgimn. tanár, Budapest, aj. dr. Miskolczy Gyula; dr. Weisz Leó tanársegéd, Zürich, aj. dr. Mályusz Elemér; dr. Horváth Henrik fővárosi múz. tisztviselő, Budapest, aj. dr. Nagy Lajos; Tihanyi István gyógyszerész, Budapest, aj. Vasváry Béla; dr. Csonka József ügyvéd, dr. Rimler János kir. járásbíró, Csurgó, mindkettőt aj. dr. Várnay Ernő; szentivánbaksai Bakay Jenő főhadnagy, Zebegény, aj. Nagy Zoltán; Simon Sándor városi tanácsos, dr. Juhász Viktor városi főlevéltárnok, dr. Gál János főreáliskolai tanár, Arvai János leánygimn. tanár, dr. Preiszler Károly pénzügyi titkár, Cseh István m. kir. áll. pénzügyi számellenőr, Székesfehérvár, valamennyit aj. dr. Kiss Jenő; Angol kis-

asszonyok polg. tanárképzője, Budapest, aj. dr. Miskolczy István; Oláhné, dr. Sennyey Erzsébet, Lederer Emma, Gönczi Erzsébet, Skopál Ilona, dr. Jónás Elemér tanárjelöltek, Adám László szalézi áldozópap, Budapest, valamennyit aj. dr. Szabó Dezső; dr. J. Paulovich Tibor min. fogalmazó, Ruzsnyák József polg. isk. tanár, Budapest, mindkettőt aj. Novák Nándor; dr. Németh Artúr miniszt. tanácsos, Budapest, felsőalmási Fábry Károly ügyvéd, földbirtokos, Békéscsaba, dr. Lintner Sándor kir. közjegyző, Debrecen, Halácsy Endre székesfőv. tanár, Budapest, dr. Popović Dušan egyetemi tanársegéd, Belgrád, dr. Eperjessy Kálmán főgimn. tanár, Makó, dr. Polgár Imre kir. törv. jegyző, Budapest, dr. Kollár Kálmán, Pécs, Jakabffy Guido bankhivatalnok, Szombathely, Vértes Sándor körjegyző, Oriszentpéter, Steiner Antal és Juhász Pál városi hivatalnokok, Cegléd, M. kir. Ferenc József Tudományegyetem Könyvtára, Szeged, Középiskolai Kat. Fiú-internátus, Győr, Szent Orsolya-rendi polg. tanítóképző intézet, Sopron, valamennyit aj. a főtitkár; Karpa György posta- és távirdafőellenőr, Gengely József posta- és táv. ellenőr, Günscher Károly Máv. tanító, Budapest, Szitte Ferenc Máv. s.-tiszt, Mátyásföld, Maluka Imre Máv. tisztviselő, Szentendre, Forinda Béla Máv. s.-tiszt, Oeltl Mária Máv. irodasegéd-tiszt, Kovács József nyug. csendőrmester, Budapest, valamennyit aj. Bogyó Pál. — Megválasztatnak.

10. Pénztárnok bemutatja az 1923. év január—május hónapokról szóló pénztári kimutatást. Eszerint:

A postatakarékpénztárnál bevétel 1923 jan.—máj. hónapokban	424.656·17
Kiadás a postatakarékpénztárnál ugyanezen idő alatt	119.096·73
Pénzmaradvány a postatakarékpénztárnál 1923 május 31-én	305.559·44
Hozzá a P. H. E. T.-Egyesületnél levő folyószámlakövetelésünket	109.559·—
Összes pénzmaradvány 1923 május végén	415.118·44
Ebből levonandó lekötött rendeltetése miatt	62.600·—
A rendelkezésre álló pénzmaradvány tehát	352.518·44

Tudomásul van.

11. Titkár bemutatja az elhalt, kilépő és hátrálékos tagokról készített kimutatásokat. — Tudomásul szolgáltnak.

12. Titkár jelenti, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr öngyméltósága az 1922/23. évi költségvetés keretében 174.752/1922. III. b. és 17.361/1923. III. B. számú rendeleteivel összesen 5.000.000 (ötmillió) korona segélyt engedélyezett a Társulat „Fontes“ vállalkozásának céljaira. Az összeg a Tudományos Társulatok Sajtóvállalatának az Országos Központi Hitelszövetkezethél vezetett folyószámlájára már befolyt, miért is ezen nyomda az említett összegig terjedő munkateljesítmény erejéig a Magyar Történelmi Társulat rendelkezésére áll. Ezen ötmillió korona terhére óhajtja az Elnökség a „Magyar Történettudomány Kézikönyve“ című kiadványsorozat sajtókész füzetét is kiadatni. — Örvendetes tudomásul van.

13. Titkár folytatólagosan jelenti, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr öngyméltósága 1964/1923. eln. sz. rendeletével a gr. Széchenyi István összes műveinek kiadásával járó költségekre a Magyar Történelmi Társulatnak 10.000.000 (tízmillió) korona államsegélyt engedélyezett. Az elnökség ezt az összeget a Széchenyi Könyvtár R.-T.-nak a Földhitelbanknál vezetett folyószámlájára már befizette azzal a kikötéssel, hogy amennyiben a tervezett kiadványsorozat bevételei alul maradnának a kiadásra járó költségeken, Társulatunk ez összeg visszatérítését nem igényli, és csupán csak az esetleges tisztja jövedelemből kér kárpótlást. Elnök ezen a R.-T.-gal kötött megállapodáshoz kéri az ig. választmány utólagos hozzájárulását és javasolja a titkár megelőző jelentésével kapcsolatban is, hogy az igazgató-választmány a vallás- és közoktatásügyi

miniszter úr Öngyméltóságának a Társulat minden vállalkozását melegen felkaroló gondoskodásáért jegyzőkönyvileg fejezze ki köszönetét. — A javaslatok elfogadtatnak.

14. Titkár jelenti, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr öngyméltósága 18.848/923. III. B. számú rendeletével folyó évi február havában a Társulat bécsi történeti intézete részére 250.000 korona segélyt engedélyezett. — Társulatunknak így a legközeltekintőbb gazdálkodás mellett sikerült az intézetben folyó munkát mindmáig a régi keretekben fenntartania. Minthogy azonban Társulatunknak e célból rendelkezésére álló mindennemű anyagi erőforrása — beleértve az említett államsegélyt is — a legközelebbi jövőben teljesen kimerül, az Elnökség előterjesztést tett a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr öccsellenciájának újabb 400.000 (négysszázezer) korona államsegély folyósítása tárgyában. — Tudomásul van.

15. Ttkár jelenti, hogy az igazgató-választmány utólagos jóváhagyásának reményében Társulatunknak a „Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetségé“ben való képviselővel a Társulat elnöke, a szerkesztő, főttkár és titkár bizattak meg. — Az igazgató-választmány felsoroltak kiküldetéséhez utólag hozzájárul.

16. Titkár jelenti, hogy dr. Reiszig Ede ig. vál. tag könyvtáradományozásának ténye a multévi október 26-án tartott ig. választmányi ülés által elfogadott módózatok mellett (41. jkp.) közjegyzői okriatba foglaltatott. Titkár tudomásvétel céljából bemutatja az erről készült folyó évi február hó 19-én kelt közjegyzői okiratot és jelenti, hogy annak felvételekor az eljáró kir. közjegyző, dr. Hedry Aladár úr a Társulattal szemben páratlan előzékenységet és áldozatkészséget mutatott. — A választmány a bejelentést örvendetes tudomásul veszi és az elnök javaslatára megbizza az elnökséget, hogy dr. Hedry Aladár kir. közjegyző úrnak mély köszönetét fejezze ki.

17. Titkár jelenti, hogy dr. Balogh József úr, hozzá több oldalról eljuttatott adományokból a „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című kiadványsorozatunk munkatársai tiszteletdíjainak céljaira 100.000 koronát ajánlott fel, s abból már 25.000 koronát le is fizetett. Titkár közli, hogy az elnökség adományozónak a Társulat köszönetét már tolmácsolta. Elnök javasolja, hogy az ig. választmány dr. Balogh József úrnak jegyzőkönyvileg is fejezze ki köszönetét. — A javaslat elfogadtatik.

18. Titkár bemutatja dr. Kovách Elek nyiregyházi kir. közjegyző értesítését, mely szerint néhai dr. Meskó László volt évd. r. tag Társulatunknak 20.000 koronát hagyományozott, a hagyomány az örökhagyó özvegyét megillető jog megszűnésével lesz esedékes. — Tudomásul van.

19. Titkár jelenti, hogy folyó évben válik esedékessé a „Szilágyi Sándor-alap“ 200 koronás jutalomdíjának odaítélése. Ez alkalommal a Társulat folyóiratának, a „Századok“-nak 1918—1922. évfolyamaiban megjelent cikkek fognak figyelembe vétetni. Az említett öt évfolyamban megjelent dolgozatok elbírálására illetőleg a jutalom odaítélése tekintetében való javaslatételre bizottság lévén kiküldendő, elnök javasolja hogy az ig. választmány a bírálóbizottságba dr. Angyal Dávid elnöklete alatt dr. Madzsar Imre és dr. Szabó Dezső ig. vál. tagokat küldje ki, javasolja azonban, hogy a 200 (kettősszáz) korona jutalomdíj a Társulat „Forgótőke“ folyószámlájának terhére 5000 (ötezer) koronára egészíttessék ki. — Az ig. választmány a javaslatához hozzájárul.

20. Dr. Domanovszky Sándor ig. vál. tag, a Társulat közlőnyének, a „Századok“-nak szerkesztője javasolja, hogy a nyomdaárak folytonos nagymérvű emelkedésére való tekintettel határozza el az ig. választmány, hogy az évi 60 korona tagdíj pótdíját az eddigi 240 koronáról 940 koro-

nára emeli fel, a „Századok“ előfizetési díját pedig évi 3000 koronában állapítja meg. Számszerű adatokkal kimutatja, hogy a Társulat tagjai a „Századok“-at még így is mélyen az *önköltségi áron alul* kapják. — Az ig. választmány az előadottak alapján a javaslatokhoz hozzájárul.

21. Dr. Domanovszky Sándor ig. vál. tag, szerkesztő jelenti, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter úr ónagyméltósága 3338/1923. eln. sz. rendeletével a szakfolyóiratoknak jövőben adandó államszegélyt egyéb fel-tételek között ahhoz köti, hogy a folyóiratok a megszervezendő nemzet-közi tolyóirat-csere érdekében tartalmukból valamely nyugateurópai nyel-ven megfelelő kivonatot adjanak. — Az ig. választmány többek hozzá-szólása után a szerkesztőnek megadja a felhatalmazást arra, hogy a „Századok“-ban német, vagy a szükség szerint más nyugateurópai nyelven tartalmi kivonatokot közölhessen.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Kollányi Ferenc s. k.
elnök.

Hitelesítjük: *Dr. Madzsar Imre* s. k. ig. vál. tag.
Dr. Szabó Dezső s. k. ig. vál. tag.

A Magyar Történelmi Társulat tagjaihoz!

Több ízben fordultunk már tisztelt tagjainkhoz azzal a kéréssel, hogy tagsági kötelezettségüknek szíveskedjenek eleget tenni.

Kénytelenek vagyunk ezen kérésünket nyomatékosan megismételni.

A mai válságos viszonyok között, amikor a papírárak és nyomdaköltségek állandó, rohamos emelkedése mellett számban is megfogyatkozott tagjaink eddigi évi tagdíja a Századok egy-egy számának költségeit sem fedezte — folyóiratunkat csak nagy áldozatok árán tudtuk megjelentetni.

Ilyen körülmények között a hátralékos tagdíjaknak sok költséggel járó egyénenkénti szorgalmazására nem vállalkozhatunk. Énnélfogva az az elszomorító tény, hogy csonka hazánk területén megmaradt tagjainknak is majdnem a fele hátralékban van tagsági díjával — más megoldás hiányában — arra kényszerít, hogy a Századok példányszámát csökkentve, azt az 1923. évtől kezdve már csak azoknak a tisztelt tagjainknak küldjük meg, akik a mult füzethez mellékelt befizetési lap felhasználásával tagsági kötelezettségüknek úgy a multra, mint az 1923. évre eleget tesznek.

Társulatunk törekvéseit megértő és méltányoló tisztelt tagjainkhoz ezúttal is azt a kérést intézzük, hogy fontos misszióinkat taggyűjtés, alapítványfelemelés, adományok által tőlük telhetőleg támogatni szíveskedjenek.

Budapest, 1923 június havában.

A Magyar Történelmi Társulat elnöksége.

Érdeklődőknek készsággel szolgálunk felvilágosítással, azonban válaszbélyeget okvetlenül kérünk mellékelni!

Tájékozásul megjegyezzük, hogy a rendes tagsági díj az 1918. év végéig évi 10 K, az 1919. és 1920. évekre évi 15—15 K, az 1921. évre 50 K, az 1922. évre 60 K, az **1923. évre 940 K, pótdíjjal együtt 1000 K.**

A Századok előfizetési díja (nem tagok részére) az 1918. év végéig évi 12 K, az 1919. és 1920. évekre évi 25—25 K, az 1921. és 1922. évekre 100—100 K, az **1923. évre 3000 K.** A művészettörténeti szakosztályi díj 700 K.

A Magyar Történeti Életrajzok utolsó kiadványa: Bezerédj István két-kötetes életrajza az 1918—1920. évek folyamaiban jelent meg. A Magyar Történeti Életrajzoknak egyelőre nincs újabb kiadványa.

A Századokban az alapítványok összegét és a beküldött tagdíjaknak és előfizetéseknek mely évek történt elszámolását nyugtázzuk.

Alapítvány, tagdíj, előfizetés és kiadványaink ára mindenkor 1099. számú csekkszámilánkra fizetendő. Ha a befizetés postautalványon történik, az utalvány szelvényén meg kell jegyezni, hogy az összeg az 1099. számú csekkszámilára telepítendő.

Előfizetési felhívás.

A m. kir. Országos Levéltár az 1923. évtől kezdve szakfolyóiratot ad ki „Levéltári Közlemények” címen.

A „Levéltári Közlemények” évenként négyszer, ú. m. március, június, szeptember és december hónapokban (esetleg félevenként kettős füzetben) jelenik meg, évente körülbelül 28—30 ív terjedelemben. Előfizetési ára évfolyamonként 500 K. A Magyar Történelmi Társulat tagjai 40% kedvezményben részesülnek. Az előfizetési pénzek és a folyóiratnak szánt közlemények a »Levéltári Közlemények« szerkesztősége címére: Budapest, I., Vár, Országos Levéltár küldendők be.

AZ ELSŐ SZÁM TARTALMA:

Dr. Csánki Dezső: Beköszöntő. — Dr. Miskolczy Gyula: Az Országos Levéltár felállítása. — Dr. Eckhart Ferenc: A bécsi udvari kamarai levéltár. — Dr. Holub József: Kutatások a párisi levéltárakban. — Dr. Hajnal István: Kivonatok Hunyadi János kormányzói okleveleiből. — Dr. Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei (1531—49). — Föglein Antal: Zólyom vármegye levéltára.

Kisebb közlemények: Dr. Herzog József: A szepesi kamara levéltárnokának 1622. évi utasítása és a levéltár ugyanazon évből való leltára. — Dr. Lukinich Imre: Tranquillus Andronícus életéhez. — Gyalóky Jenő: Bem tábornokra vonatkozó külföldi iratok a Nemzeti Múzeum levéltárában. — Dr. Lukinich Imre: Haynau minősítési táblázatai.

Ismertetések: École nationale des chartes. Livre du centenaire (1821—1921) Ism. Dr. Holub József. — Tasnádi Nagy Gyula: Anjoukori Okmánytár. VII. k. Ism. — á — Szigethi Gyórfy István: Nagykovácsy Krónika. Ism. m—a.

Vegyes közlemények; m—a: A Magyar Történelmi Társulat bécsi intézete. — Dr. Károlyi Árpád: Dr. Winter Gusztáv † — x.: Pecz Samu † (1854—1922). — Dr. Holub József: Fejérvataky László (1857—1923).

PÁLYÁZAT.

A Pusztaszeri Árpád Egyesület pályázatot hirdet dr. Hunyadi Vass Gergely egyesületi tag pályadíjára az Árpád-kultusz ápolása céljából. Az értekezés címe: »Árpád alkotása és nemzetünk fennmaradása«. A jelleg és az ív egyoldalán gépirással írt 2—3 nyomtatott ív terjedelmű pályamunkák az egyesület elnökségéhez (Szeged, Városháza) 1924 április hó 30. déli 12 óráig nyújthatók be.

A pályadíj ötvenezer korona, melynek odaítélési joga az egyesületet illeti.

Az értekezés az Árpád-politikát és nemzeti sajtáságunkat tudomány-népszerűsítő modorban tárgyalja, amely a külföld bírálata előtt is megállja helyét.

Raffner Dezső, főtítkár.

Bárdoss Béla, ügyvezető elnök.

SZÁZADOK
A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE
A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
Dr DOMANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LVII. ÉVF. 7-10. SZ. 1923. AUG.-DECEMBER.
MAGY. TUD. TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLALATA RT
BUDAPEST, 1923.

Tartalom.

<i>Gr. Klebelsberg Kunó</i> : Elnöki megnyitó	225
<i>Hekler Antal</i> : Ipolyi Arnold emlékezete	235
<i>Bartonic Emma</i> : A magyar királyáavatáshoz	247
<i>Lederer Emma</i> : Régi magyar ürmértékek (II. közl. vége)	305

Történeti irodalom.

<i>Teleki, Count Paul</i> : The evolution of Hungary and its place in European History. Ism.: <i>Czeke Marianne</i>	327
<i>Schönemann, Konrad</i> : Die Deutschen in Ungarn bis zum XII. Jahrhundert. Ism.: <i>Pukánszky Béla</i>	332
<i>Gombocz Zoltán</i> : A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. Ism.: <i>Hóman Bálint</i>	335
<i>Fehér, Géza</i> : Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten. Ism.: <i>Hóman Bálint</i>	335
<i>Schönebaum, Herbert</i> : Die Kenntniss der byzantinischen Geschichtschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme. Ism.: <i>Hóman Bálint</i>	335
<i>Gr. Zichy István</i> : A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. Ism.: <i>Hóman Bálint</i>	335
<i>Németh Gyula</i> : Húnok, bolgárok, magyarok. Ism.: <i>Hóman Bálint</i>	335
<i>Lapedatu, Alex.</i> — <i>Lupaş, Joan</i> : Annuarul institutului de istorie nationala. Ism.: <i>Török Pál</i>	356
<i>Gragger, Robert</i> : Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone. Ism.: —ig—	363
<i>Kuzsinszky Bálint</i> : Aquincum, az ásátások és múzeum ismertetése. 6-ik kiadás. Ism.: <i>Oroszlán Zoltán</i>	365
<i>Kubitschek, W.</i> und <i>Frankfurter, S.</i> : Führer durch Carnuntum. 6. Aufl. Ism.: <i>Oroszlán Zoltán</i>	365
<i>Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve.</i> I. 1920—22. Ism.: —n —n	368
<i>Kuzsinszky Bálint</i> : Budapest régiségei. Ism.: <i>Oroszlán Zoltán</i>	370
<i>Rachel, Hugó</i> : Geschichte der Völker und Kulturen von Urbeginn bis heute. Ism.: <i>Dr.</i>	373
<i>Bauer, Wilhelm</i> : Einführung in das Studium der Geschichte. Ism.: <i>O. P.</i>	375
<i>Folyóiratszemle</i>	377

Tárca

<i>Lukinich Imre</i> : A Magyar Történelmi Társulat 1923. évi közgyűlésén előterjesztett főtitkári jelentés	382
<i>Szentpétery Imre</i> : Pótlások az »Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke« I. füzetéhez	384
<i>Az Országos Levéltár átköltözése</i>	385
<i>Tagjainkhoz!</i>	386
<i>Hivatalos értesítő</i>	387

A szerkesztésért és a kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A tagsági és előfizetési díjak Novák Nándor pénztárnokhoz, Budapest, I., Márvány-utca 25. III. 25. címre küldendők. A tagdíj évi 10.060 K; előfizetők a Századokat 46.000 K-ért rendelhetik meg. — Postatakarékpénztári számlánk száma 1099.

Tagdíj pótdíjjal f évre 45.000 K.

korábbi

Elnöki megnyitó beszéd.

A Magyar Történelmi Társulat 1923 dec. 27-én tartott évi r. közgyűlésén mondotta dr. gr. Klebelsberg Kunó elnök.

Tisztelt közgyűlés!

A centenáriumok korát éljük. Nem akarom mondani divatját, mert a divat változó, a visszaemlékezés, a megemlékezés szüksége pedig egyik legnemesebb állandó sajátsága az emberi léleknek. A rómaiak undenos decies per annos tartották klasszikus emlékünnepeiket Kr. e. 346-ban, 236-ban, 126-ban és 17-ben. Az utóbbi alkalomra íratta Augustus császár Horatiussal a Carmen Secularet, minden idők emlékénekeinek legnagyobbjéből. A római klasszikus tradíciót, mint annyi más téren, úgy itt is átvette a római katolikus egyház s anno santói révén belevitte a jubileumi év gondolatát a világegyház tömegeibe. De e százas évfordulók alkalmával nemcsak a kegyelet adóját rójuk le, hanem történelmi szelekciót is gyakorlunk. Egy egész század már erős szelektor, szűrőjén az egykorúak véleményéből, a kortársak dicséretéből és gáncsából sok-sok minden lemarad, retortája már előállítja a jellemekből és a cselekményekből azt a párlatot, mely felszívódik a történelembe. Soha a magyar história folyamán centenáriumok tartására szebb és gyakoribb alkalom nem kínálkozott, mint éppen mostanában. Hiszen a múlt század 20-as éveiben vette kezdetét a reform-kor, mely nagy emberek születésében és föllépésében, meg nagy eseményekben egyaránt termékeny volt. Száz évvel ezelőtt született Petőfi, Madách és Ipolyi, száz évvel ezelőtt írta Kölcsey örök dalát: a Himnuszt, a reform-kor nyitányát.

Petőfi általános történeti jelentőségéről a mult évben emlékeztem meg.

Madáchot még inkább a magunkénak mondhatjuk, mert az embernek tragédiáját a világtörténelem legjellemzőbb koraszakaiból vett képekben tárja elénk. Darabját szinte kis világtörténelemnek nevezhetjük, melyben csiráit látjuk a legújabbban annyira hangsúlyozott *eszmetörténeti* szempontoknak is. Hiszen Ádám minden jelenetben az illető kor uralkodó eszméjét képviseli s miközben csalódik abban, már fejlődik is lelkében a következő idők új iránya, látjuk a korszellem változásának lélektani indokait s annak átalakulását az örök ember lelkében, mi voltaképen eszmetörténet drámai formában.

A három nagy ember közül azonban *Ipolyi* a mienk leginkább, nemcsak azon az alaki jogcímen, hogy Társulatunknak 1878-tól 1886-ig elnöke volt, hanem mert irányító és szervező tevékenységével döntő befolyást gyakorolt a magyar történetírás munkájára és fejlődésére. Sokoldalúsága megkapó. Egyaránt lehetne nevezni a magyar *folklore*, *művelődés-* és *művészet-történelem* megalapítójának vagy legalább is egyik első művelőjének. Figyelemreméltó, milyen korán meglátta a *gazdaságtörténeti* kutatások jelentőségét, melyek óriási kiterjedésüket a külföldön is az ő kezdeményezése után érték el. A művészetet nemcsak a történész, hanem a műértő szemével is nézte; érzéke volt az élő művészet iránt. Jelentőségét különösen művészettörténeti szempontból Hekler Antal tagtársunk méltatja mai emlékbeszédében, de mint e Társulat elnöke és mint kultuszminiszter egyaránt kötelességemnek ismerem, hogy nemes egyénisége és gazdag tehetsége előtt meghajtsam a magyar közművelődés zászlaját. A kiegyezéstől az összeomlásig eltelt időnek Trefort mellett legnagyobb *kultúrpolitikusa* volt Ipolyi, kinek nem volt szüksége az államhatalom birtokára ahhoz, hogy kitörölhetetlen betűkkel írja be nevét nemzete művelődésének történetébe.

A reform-kor fenséges ouverture-jének: a *Himnusz-*

nak centenáriumát *Kölcsey* csonka vármegyéjének székhelyén, Mátészalkán és a költő sírjánál, Csekén, a nyár elején megültük s ez alkalommal Szatmár vármegyével elhatároztuk, hogy Kölcsey országgyűlési naplójából, beszédeiből és egyéb politikai, vagyis általános és nem szorosan irodalomtörténeti jelentőségű műveiből, mint történeti kútfőkből és mint a magyar politikai gondolkozásnak rendkívül becses emlékeiből kritikai kiadást rendezünk. Nem vagyok barátja az olyan ünnepeknek, melyek csupán beszédekben merülnek ki, s az ily ünnepek főcélját abban látom, hogy lelkesítő hatásuk alkotásokra: áldozatkészségre, irodalmi és tudományos tettekre serkent. A mátészalkai nap ilyen termékeny centenárium volt.

De csak a küszöbön álló esztendő választ el bennünket egy másik, még jelentősebb centenáriumtól, *Széchenyi* 1825-i föllépésének százéves fordulójától. Azok, akik a korszakok elejét és végét konkrét tényekhez szeretik hozzáfűzni, a *reform-kor* kezdetét *Széchenyi* nagyszerű adományában látják, mellyel megvetette Akadémiánk alapját. Mily jellemző, hogy ugyanebben az évben adta ki *Vörösmarty* a honfoglalás korának hőskölteményét: a *Zalán* futását. *Palma*, *Pray*, *Katona*, a XVIII. század nagy historikusai föltárták nemzeti multunk főbb forrásait s azokat latin műveikben összefoglalták, nagyjából feldolgozták. A XIX. század elején *Virág* magyar, *Fessler* pedig német művében átírta, feldolgozta a gazdag anyagot s így azt szélesebb köröknek is hozzáférhetővé tette. Az így feltáruló nagyszerű nemzeti mult szinte elemi erővel inspirálta költőinket. Innen van az, hogy fejlődő epikánk és drámánk történeti tárgyakat választott s hazafias líránk is ezekből táplálkozott. A nemzet multjának költői által tolmácsolt nagyságából merítette az erőt az akkori jelen küzdelmeihez s a reményt a jövőbe. De míg a költőket inkább a mult vonzotta, abba tekintettek vissza s *Vörösmarty* 1823-tól 1825-ig csengő hexameterjeivel valósággal megzenésí-

tette Anonymust, addig Széchenyi, a reformer, a jövő felé orientálta a nemzetet s tette buzdított. És valójában a tett emberének centenáriumát méltóképen csak tettel ünnepelhetjük meg, mire már jó előre felkészült Társulatunk. Még 1921-ben megindítottuk „Gróf Széchenyi István összes munkái“-nak kiadását, amiből eddig csak 2 kötet látott még napvilágot. *Széchenyi naplói* teljes kiadásának *I. kötetét* azonban már szedik, úgyszintén *Blickjének* kritikai kiadását is; *levelezésének I. kötete* és a *Kelet Népe* pedig legközelebb nyomdába kerül. Remélem, hogy a centenáris év végére a 20 kötetre tervezett nagy jubiláris kiadás 8 kötetét a nemzet kezébe adhatja Társulatunk.

Széchenyi kezdését követni fogják a *reform-kor* többi nagy eseményeinek emlékünnepei. Lassankint megtelt a közélet tehetségekkel. Egymásután fölléptek a vezetők: Wesselényi, a két Dessewffy, Deák, Kossuth, Batthyány, Eötvös, Kemény, eredeti, érdekes, értékes, tartalmas egyéniségek, kik bekapcsolták nemzetüket az európai nagy eszmeáramlatokba s mégsem mosták el különös sajátosságait. Jöttek az alkotások: reformok és intézmények, melyek Magyarországot teljesen európai színvonalra emelték s azon megtartották. Embereknek és alkotásoknak különös varázst kölcsönöz, hogy alapjában hatalmas *művelődési vágy* mozgatott mindent. Sokáig, szinte a forradalom előestéjéig gátat tudtak vetni annak, hogy a sivár politizálás elnyomja a kulturális mozzanatokot, mert az volt a meggyőződésük, hogy csak a „kipallérozott“, a műveltség által fajsúlyában megnövekedett nemzet találtatik majd súlyosnak, ha a világtörténelem mérlegén megméretik. Reform-korunk igazi belső tartalma művelődési s éppen ezért mindazok a centenáris ünnepek, melyek a közelebbi jövőben egymást fogják érni, megannyi alkalom lesznek arra, hogy megmutassuk a világnak, mily értékes, becsületos munkása ez az igazságtalanul meggyötört kis nemzet az emberiségnek. De mégis a reform-kor emlékünnepei iga-

zán haszonhajtók csak akkor lesznek, ha fel tudjuk rázni a szunnyadó *nemzeti áldozatkészséget*. Az az áldott kor a nagyszerű nemzeti intézményeket többnyire közadakozásból hívta életre. Milyen lesújtóan szomorú lenne, ha ma még a színvonaluk fenntartásához szükséges összeget sem tudnánk összekoldulni.

A vége felé közeledő esztendő nemcsak emlékekben volt gazdag, hanem minden szegénységünk dacára is három olyan kultúrális alkotást tudunk befejezéséhez közelebb vinni, melyek művelődésünk életében számottevők fognak maradni. Befejeztük az első *két debreceni klinikát*, új székhelyére: Pécsre költöztetett a hajléktalanná vált *Erzsébet-egyetem* s a mi bennünket legközelebről érdekelt, *új palotáját* elfoglalhatta az *Országos Levéltár*.

Éppen e helyről, a Történelmi Társulat elnöki székéből először mint egyszerű kultúrpolitikus sürgettem, utóbb mint belügyminiszter megígértem, mint kultuszminiszter pedig Isten segítségével keresztülvittem a háború folytán több mint 10 évig épült és félig befejezetlenül más célra használt *levéltári palota* visszaadását s eredeti rendeltetésének megfelelő befejezését. Ha váratlan akadály ismét közbe nem jön, pár hét alatt a még fölszerelés alatt álló II. emeleti nagy raktár is elkészül s akkor formáserint is átadhatjuk a Gyűjteményegyetemnek az új palotát. Az új épületbe való átköltözés azonban nemcsak az Országos Levéltár elhelyezésének kérdését oldotta meg véglegesen, hanem szimbóluma annak a belső átalakulásnak is, melyen ez a nagy közgyűjteményünk főigazgatójának: Csánki Dezső kedves alelnökünknek vezetése alatt átment. Tudományos személynézet a leggondosabb szelekció alapján nem kevesebb, mint 7 új taggal egészült ki s az így megerősödött intézmény ez év nyarán megindította saját tudományos folyóiratát: a *Levéltári Közleményeket*. Ekként immár megvan minden külső és belső előfeltétele annak, hogy a

Levéltár a magyar történeti kutatásnak egyik legfőbb tényezőjévé válják.

Midőn az ősz elején az *Erzsébet-egyetemet* Pécssett új otthonába bevezettem, azt a kívánságomat adtam útravalóul, legyen a magyar Heidelberg a Mecsek alján. Azt hittem, közmegnyugvást fog kelteni, hogy Ferenc József korának ezt az utolsó alkotását életben tudtuk tartani és kedvező környezetbe helyeztük. Pécs éghajlata enyhe, talaja telítve van történeti emlékekkel; az ókeresztény katakombák, a román dóm, a mecsetek és türbék, a barokk épületek mind arról regélnek, hogy a város minden korban számottevő művelődési gócpont volt, amit lakosságának színvonala is elárul. Annál inkább meglepett, midőn még egyetemi körökből is *hangokat* hallottunk *a vidéki egyetemek ellen*. Készséggel elismerem a felszólalók jóhiszeműségét és intencióik tisztaságát, de annál inkább kötelességem rámutatni akciójuk veszedelmes voltára. Érveiket mások felhasználják annak bizonyítgatására, hogy az utóbbi időben túlsok történik minálunk a magas kultúra érdekében. A demagógia, ha egyszer ezt jelszóként felkapja, nem fog különböztetni egyetem és egyetem között. A feleslegesség nagyon relativ valami — különösen kulturális téren. A fővárost egyébként sem jó szemmel néző vidék pl. egy szép napon megsokalhatja a budapesti egyetem párhuzamos tanszékeit s a takarékoság örve alatt könnyen kezdetüket vehetik a legfájdalmasabb megszorítások. Ne játsszunk a tűzzel. A katonai leszerelést már ránk kényszerítették. Végzetes lenne, ha ezt a *kulturális leszerelés* követné.

Az igaz, a multakban is voltak nagy magyar tudósok. Fajunk tehetséges s az igazi lángész magának sok esetben utat tör. De ki tudta-e fejteni pl. a kedvezőtlen körülmények között egyedül álló Bolyai gazdag tehetségének teljességét, nem hiányzott-e neki ijesztő elszigeteltségében a megértő környezet termékenyítő ereje. Az intézmények fejletlensége mellett lehetnek *egyed*

tudósok, de nem lehet *tudományosság*. Mi pedig éppen *magyar tudományosságot* akarunk. Akarjuk, hogy kutatóink egymást tudományosan ellenőrizzék, bírálataikkal egymást kiigazítsák, elismerésükkel buzdítsák. Akarjuk az eszmék és irányok surlódását — természetesen személyeskedések nélkül. Akarunk megértő olvasóközön-séget a szaktársak szűkebb és a művelt társadalom tágabb körében. De mindehhez nagyobb számú állás kell.

Ha most már azt vizsgáljuk, hogy maradék Magyarországon maradt-e annyi kulturális intézmény, hogy keretében a történeti tudományok művelői számára *elégleges állás* legyen rendelkezésre, akkor a következő megnyugtató kép tárul elénk.

A budapesti egyetemen a világtörténelemnek 3, a magyar történelemnek 2, az egyháztörténelemnek 1, a művelődéstörténelemnek 1, az irodalomtörténelemnek 2, a művészettörténelemnek 1, az archeológiának 1, a jogtörténelemnek 3, a történeti segédtudományoknak 1 tanszéke van. Együtt 15 katedra, nem is szólva a klasszikus és modern nyelvek tanszékeiről, melyeknek köre nemcsak a nyelvtanra, a nyelvészetre, hanem az illető irodalom történetére is kiterjed. A három vidéki egyetemen van 5 világtörténelmi, 3 magyartörténelmi, 4 egyháztörténelmi, 3 irodalomtörténelmi, 1 művelődéstörténelmi, 1 archeológiai és 3 jogtörténelmi, összesen 20 történelmi tanszék. Ha még ideszámítjuk a műegyetemünkön szervezett 1 magyar irodalomtörténeti, 1 ókori és 1 középkori építészeti katedrát, úgy egyetemeinken nem kevesebb, mint 38 történelmi tanszéket mutathatunk ki, mihez a képzőművészeti főiskolán, az Eötvös-kollégiumon, a Pedagógiumon és az Erzsébet-nőiskola főiskolai tagozatán szervezett 3 történelmi, 3 irodalomtörténelmi és 1 művészettörténelmi, együtt 7 további főiskolai állás járul. Ebből a 45 historikusból kétségtelenül igen tekintélyes szellemi vezérkar kerül ki.

A Gyűjteményegyetem tudományos tisztviselői karába ezidőszerint 53 történész tartozik. Ez az új

intézményünk azonban külön még arra is hivatott, hogy az egyetemek történelmi szemináriumaiából kiszemelje a kifejezetten tudományos hajlammal bíró ifjúságot, az ekként seligáltakat külföldi kutatási intézeteinkbe küldje s az ott is beváltak számára saját tudományos létszámában állást biztosítson s így a nagy *hídvérést az egyetemtől a hivatáshoz* olyan módon végezze, hogy a fiatal tudós a mindjárt az élet kezdetén eléje tornyosuló nehézségek közepette fel ne őrldődjék, hanem első lendületét sorvasztó csalódások nélkül közvetlenül a tudományos kutatás szolgálatába állíthassa. Hogy ennek a gondolatnak intézményes biztosítását korábban elmulasztották, sok tehetség elkallódásának volt oka és annak, hogy számosan fáradtan értek a célhoz, mikor már nem tudták azt az erőt és munkásságot kifejteni, mintha kedvező viszonyok között kezdték volna meg tudományos pályájukat.

*Középiskoláinkon, gimnáziumainkon és reáliskoláinkon a történelmi tudományoknak 906 tanára működik, kik kiképzésüket minősítési szabályaink értelmében egyetemen nyerték. Ekként az 1000-t is meghaladja az egyetemi minősítéssel bíró történelmi szaktanárok száma, kikhez még a tanítóképző, a felső kereskedelmi és a polgári iskola történelmi tanárai járulnak. Olyan tekintélyes létszám az, melyből író és szakközönség bőségesen kikerül. A kellő létszám megvan, csak arra kell ügyelni, hogy ne maradjon összefogó vezetés nélkül, hogy ne atomizálódjék, hanem történéseink egy öntudatos karrá forrjanak össze. Ennek első eszköze, hogy minden tanári könyvtár számára járjon két történelmi folyóiratunk: a Századok és a Levéltári Közlemények, ami megnyitja a lehetőségét annak, hogy különösen vidéki tanáraink is lépést tarthassanak a tudomány haladásával és a tudományos életünkben előforduló eseményekről tájékozást nyerjenek. Közelebb kell továbbá hoznunk *irodalomtörténéseinket* a politikai történésekhez. A XIX. század specializáló iránya még*

a történeti tudományok keretén belül is szinte izolálta az egyes ágakat, pedig az irodalom mindenkori fejlődése csak egyik mozzanata a nemzet összéletének, a politikai történelem pedig szegény és sivár, ha azt a szellemi élet fejlődésének kihasításával tárgyaljuk. Az irodalomtörténelem tanárait szívesen látnánk minél nagyobb számban Társulatunk tagjainak sorában. Hiszem, hogy csatlakozásuk és részvételük Társulatunk nagyobb vállalkozásaiban az ő tudományos törekvéseiknek is nem kis mértékben javára válnék.

De hogy a történelmi tudományok valóban virágozzanak hazánkban, ahhoz főképen kell széleskörű *olvasóközönség*, kell *nemzeti érdeklődés*. És míg ma a források feltárása és tudományos felkészültség tekintetében hasonlíthatatlanul előbbre vagyunk, mint mondjuk Horváth Mihály és Szalay László idején voltunk; addig a közérdeklődés ma távolról sem olyan élénk a történelem iránt, mint korábban volt. Pedig ez igen nagy baj. Az orvos, a mérnök írhat oly szakszerűen, hogy azt csak kartársai értik meg, mert az orvosi vagy a műszaki tudományoknak nem éppen szükséges a széles néprétegek közé kijutniok; elég ha a betegeket jól gyógyítják, az utakat, gátakat, hidakat, vasutakat, házakat jól építik. A theológusnál sem baj, ha azt csak paptársa érti meg; a fő itt is a hívek lelki gondozása, hogy szépek, épületesek legyenek a prédikációk. De ha a historikus csak kartársa számára ír, l'art pout l'art, és szava nem hat el közvetlenül nemzetéhez, akkor tudománya halott, mert itt hiányzik a közvetítő a tudós és a hasznélvező közönség között: a gyakorló orvos, az építész, az ügyvéd, a lelkészkezdő pap. A historikus, miközben feltárja a legkeserűbb igazságokat, nemzetének moralistája, nevelője, s így közvetlenül kell, hogy ahhoz szóljon. A segédtudományok művelése, a forráspublikációk előkészítésének közepette soha se feledkezzünk meg arról, hogy minden történelmi munka végcélja az emberiség, a nemzetek, a kimagasló egyéniségek és esemé-

nyek történetének olyan világos, művészi előadása, hogy azt minden műveltebb ember ne csak megértse, hanem érdeklődéssel, élvezettel fogadja be lelkébe.

A magyar nemzet a nagy háborúból nagybetegen került ki s most lábadozik. Idegrendszere izgékony, lelke tele van kétellyel, bizonytalansággal. A politika pokoli zshivájában, zürzavarában hasztalan keres eligazítást. Soha irodalomra és tudományra olyan *szent feladat* nem várt, mint ma nemzetünknek ebben a lelki válságában. Megmutatni nemzeti multunkban, nemzeti géniuszunkban az örök értékeket, ennek révén növelni az önbizalmat, az önmegbecsülést, figyelmeztetni a nemzeti hibákra, fejleszteni a nemzeti erényeket, saját értékének öntudatára ébreszteni a magyart: ez a szent feladat. Én nemzetemnek további életképességében, jövőjében erős, eleven hittel hiszek s éppen azért remélem, hogy amint nemzeti katasztrófáink után a történelmi tudományok művelőiben új munkakedvet tudunk fakasztani, azonképen visszahódítjuk a hazai történelem számára a nemzet szerető érdeklődését.

Ebben a reményben nyitom meg Társulatunk ezidei közgyűlését.

Ipolyi Arnold emlékezete.

A magyarság különös helyzete magyarázza meg, hogy nemzetünk lelki fejlődésében a történeti jog és a történeti tudat sokkal nagyobb szerepet játszott, mint Európa bármely más népénél. Nagy összeomlások és megrázkódtatások után, midőn nemzeti létünk kockán forgott, íróink és költőink a múltban kerestek vigaszt és reményt, hogy a jelenben csalódott nemzet fiaiban ébrentartsák a történeti erők győzelmes erejébe vetett hitet. A XIX. sz. elején az abszolutisztikus és kozmopolita törekvésekkel szemben a kor romantikus eszmeáramlataitól sarkalt történettudomány is sorompóba lépett. A szabadságharc bukása után pedig a nemzeti történetírás nagy föllendülésével párhuzamosan Toldy Ferenc, Ipolyi Arnold, Henszlmann Imre és Rómer Flóris munkásságukkal alapjait rakják le a magyar irodalom-, művelődés-, régészet- és művészettörténetnek. A nemzeti erőknek ez a hazafias célzat sugallta minden irányú felkutatása teljesen megfelel a nyugaton már idejét múlt romantika programjának és gondolkodásának, melyhez különösen Henszlmann és Ipolyit egyébként is szoros szálak fűzik. Művészetelméleti meggyőződésük s Ipolyi történetfelfogása a romantika tanításaiban gyökerezik. Henszlmannra a francia, Ipolyira ellenben inkább a német romantika szellemiránya volt elhatározó befolyással.

Mindkettejüket, mint a tudományalapítók egész pleiádját munkásságukban az a törekvés hatotta át, hogy a múlt emlékeinek felkutatásával és megismertetésével nemzetükben a történeti tudatot s a történeti erőkbe vetett hitet erősítsék és fejlesszék. Ez a törekvés azonban az alapítók közül tán egyben sem volt oly tudatos, mint Ipolyi Arnoldban, akinek egész széleskörű munkásságát és sokoldalú kezdeményezését a Magyar Mithologia megírásától a Képzőművészeti Társulat élén kifejtett tevékenységéig ez a törekvés vezérelte és irányította. A történelem mint cselekvések és alkotások története fel-

fogása szerint csak akkor tölti be hivatását, ha nem csupán önmagáért műveli a multat, nem csak ismereteket közöl, hanem egyben cselekvésekre és alkotásokra is ösztönöz, mert „holt a történet még oly bő, élénk és tanulságos anyaga is, ha azt az élet vonatkozásaival nem kötjük össze“. (III., 194.)¹ E tanításnak megfelelőleg Ipolyi egész életében nemcsak kutatót, nemcsak új adatokat és szempontokat tárt fel a mult ismeretéhez, hanem tán még ennél is fokozottabb mértékben nevelt és alkotásokra ösztönzött. Ha kultúrpolitika céltudatos kezdeményezést és szervezést jelent a nemzeti műveltség szolgálatában, úgy Ipolyi kultúrpolitikus volt a legjavából. Nem üres retorikával, nem csillogó jelszavakkal, nem szemfényvesztéssel, hanem odaadó munkával, bátor kezdeményezéssel és nemes példaadással szolgálta hazáját. Ebben van munkásságának nemzetethikai jelentősége.

A történet lényegének felfogásában nálunk Ipolyi működése hozza meg azt a súlyponteltolódást, mely a pozitívizmus tanainak megfelelőleg a történet lényegét nem „az állami és hadi akciókban“, dinasztiai és népek külső sorsának elbeszélésében, hanem a műveltség fejlődésében, a kollektív tömegjelenségekben látja. „Nem lehet többé kétségbe vonni, — mondja az 1885-i történelmi kongresszus alkalmából tartott megnyitó-beszédében —, hogy a nemzetek kulturái kérdése immár azok létkérdésévé vált.“ (III., 235.) Ha a kultúrtörténetnek ilyen önálló, a politikai történettől szinte mesterségesen elszigetelt beállításával és művelésével hűen követte is a pozitívista történetfelfogás irányításait, a történeti erők sorában a nemzeti eszmét s az erkölcsöt nem volt hajlandó feláldozni. Meggyőződése szerint „a legfőbb nemzeti tényezők egyike az államban és társadalomban a nemzettestben a közös eszmények kultusza“. (III., 255.) Csaknem félszázaddal a trianoni béke előtt fejtegeti, hogy a történeti jogcím a legerősebb jogcímek egyike, s képtelenségnek bélyegzi ama „népfaj-eredeti vagy nemzetiségi eszmét, mely a történeti, politikai és állami nemzetegységi összetartozás elvét szem elől téveszti“. A magasabb életképességgel összekötött erkölcsi és műveltségi túlsúly, „...a történetfolyam az, mely nemcsak

¹ Ipolyi Arnold: Kisebb munkái, 5 kötet, Budapest, 1873—1887.

jogosít, hanem képesít is a létre s egyszersmind a nemzetek mai magasabb történetjogát képezi“. (III., 23—24. l.)

Az organikus történetfejlődés legerősebb rugóját a romantikus és történeti iskola felfogásának megfelelőleg a nemzeti szellemben látja. Élesen szembefordul a történelmi materializmussal s nem hajlandó követni „ama historiai fatalizmust, mely a nemzet történetét a természettani szabályok egy ágának tekinti s ezzel a históriának új törvényt és célt akar nyitni. Mert akik valami végzetnek adják magukat előre oda s nem készek küzdeni a végzet ellen, azok a végzet áldozataivá lesznek“. (A Magy. Műtört. Emlékek tanulmánya, 80. l. Századok, 1878.)

A fizikai vagy akár pszichikai félszeg törvények keresését épp úgy elítéli, mint a történelmi ideologia meddő spekulatív irányait vagy az újabb kor nyugtalan és kóros társadalmi elméleteit. (III., 236/7.) „Tarthatatlanok és kivihetetlenek — írja — az újabb philantropiai elméletekkel oktrojált szocialisztikus és kommunisztikus tanok, melyek az eszményi egyenlőséggel az emberi szabadságot és egyéniséget tönkretethetik, de az emberiség és társadalom igényeit éppen ezért sohasem elégíthetik ki. A római lex-agraria vagy Menenius Agrippa munkamegtagadó sztrájkja óta Fourierig és St. Simonig vagy akár Cabetig, Blancheig és Rospallig képesek voltak az államokat felforgatni, de nem újabb és boldogabb társadalmakat alkotni.“ (III., 94/5.)

A történet nagy kérdéseit nem természetjogi vagy bölcséleti, hanem csak gondos rész kutatások alapján tartja megoldhatóknak. Sürgeti a levéltárak rendszeres átkutatását, de egyben hangsúlyozza, hogy a részgazságok utáni kutatás lázában a nemzeti történelmi élet magasabb elveit és irányait nem szabad szem elől téveszteni. De nemcsak programot ad, hanem példaadásával maga is elől jár. Levéltári munkássága bátran tekinthető a magyar művelődéstörténet-tudomány alapkövetelményének. Ipolyi teljes mértékben tisztában volt azzal, hogy nemzeti multunk emlékeinek rendszeres felkutatása olyan feladat, mely egy ember erejét messze meghaladja, s csak szervezett munkával oldható meg, mely az egyéntől fegyelmet, alkalmazkodást és önmegtagadást kíván. Erre a rendszeres, megszervezett munkára való hajlandóság hiányát nem egyszer panaszolja, pedig több ered-

ményre vezetne, mint a nálunk dívó kapkodás és ötlet-szerű egyéni kezdeményezés.

A történeti megismerés egymagában Ipolyi számára nem volt végcél. A multban mindenütt emlékekben és intézményekben a nemzetegyeniség jegyeit és sajátos megnyilatkozásait kereste, hogy általuk a nemzeti érzés és öntudat számára új erőforrásokat nyisson. A történeti tudat nemzetfenntartó erejébe vetett hittel lelkében szegődött a nemzeti történet szolgálatába s kereste számára a nyilvánosságot, a termékenyítő kapcsolatot a nemzet szélesebb rétegeivel. Jellemző, hogy kutatási eredményeinek közlésére rendszeren a legszuggesztívebb irodalmi formát: a beszédet választotta s hogy a nyújtott történelmi áttekintések tanulságait, rendszeren igyekezett a jelen aktuális problémáival kapcsolatba hozni s ezek megoldására értékesíteni. Tárgyválasztásában is mindenkor szerencsés érzékkel alkalmazkodott a helyhez s a közönség igényeihez. Rimaszombaton a magyar nemzetegység és államnyelv alakulásáról, Pozsonyban a magyar iparélet történeti fejlődéséről, Marosvásárhelyt, a székelyek földjén a magyar hadtörténelem tanulmányáról beszél, Besztercebányán a város műveltség-történeti vázlatát rajzolja meg, Kassán pedig a magyar műtörténeti emlékek tanulmányáról szóló hatalmas beszédével nyitja meg a Történelmi Társulat vidéki nagygyűlését.

Ipolyi felfogása szerint a történelem nemzetnevelő ethikai hivatása nem merül ki a nemzeti mult kincseinek öntudatfejlesztő föltárásában. A történelem a mult példáival nemcsak tanít, hanem egyben a jelen fokozottabb és tisztább megismerésére képesítve a nemzetélet érdekében alkotó munkára is ösztönt és irányítást nyújt. Ipolyi lelkében a mult ismerete nem üres szólamokba torkollott, hanem cselekvő és teremtő hazaszeretetté tüzesedett. Tudományos eredményein keresztülgázolhat az idő, de mint célkitűző és kezdeményező örök időkre beírta nevét a magyar tudomány és kultúra történetébe. Programja jó részének megvalósításával ma is még adósai vagunk. Amiről 1877-ben panaszkodik, hogy fiaink idegenkednek az ipari pályáktól, hogy gimnáziumaink nagy száma mellett nincsenek szakiskoláink, hogy az értelmi pályákra való özönlés következtében a hivatalnoki proletariátus veszélye fenyeget, napjainkra is érvényes. (III., 81. s köv. l.) Amire a nemzet csak későn eszmélt rá, azt Ipolyi már 1885-ben világos szemmel fölismerte. Már

ekkor fölemeli intő szavát az idegen elemek beáradásával szemben, „melynek befolyása már a közéletben is föltünedez, amint a sajtóban, az iskolában, a katedrán, hogy ne mondjam a büroban jelentkezik, hol a kevésbbé szorgalmas vagy jóval kényelmesebb magyar vagy hazai elem előtt könnyen helyet talál és maholnap már bizony iskolája is lesz vagy hogy már van is“. (III., 251/2.) Aggódó lélekkel figyelmezteti nemzetét, nehogy „egykedvű s a nemzettörténeti szellemtől nem lelkesedő vagy éppen idegen érzetű és irányú tanár kezébe jusson a hazai történelem tanítása, oly időben, midőn már az ifjúság utilitárius hasznossági realizmusa sem éppen rokonszenvez a tárggyal vagy csak nem könnyen képes általa lelkesedni“. (III., 251—254.) Talán Ipolyi volt az első, aki nálunk a tudományos nevelésben a nemzetközi felelősség nagy ethikai és serkentő jelentőségét hangsúlyozta s a történettanítás terén intenzív szemináriumi munkásságot követelt. Ezek a messze előrevilágító szempontok vezették akkor is, mikor kassai beszédében monumentális műemlékstatisztikánk elkészítését sürgette s a feladat megoldására programot adott. Amit nálunk emberek megítélésében is oly gyakran szem elől tévesztenek, fölényes hiperkritika és lekicsinylés helyett meglévő értékeink szeretetére és megbecsülésére intette nemzetét. „Azért, hogy nincsenek világraszóló nagy alkotmányaink, azok, amelyekkel bírunk, képezik a mi világunkat. Mert ezek megfelelnek nemzetünk világszerepének.“ (79. l.) Mint refrain tér vissza újra meg újra beszédeiben a követelés: Órizzük, tartsuk fenn emlékeinket, gyűjtsük össze töredékeinket, nehogy végleg elveszenek s ezáltal is üresebb legyen a mult, szegényebb a jelen és kétesebb a jövő! „Föl kell venni egy vidéket, megyét, annak kerületét, sorbajárni minden templomát, emlékét, lelhelyét, kastélyát és várát. Ezek leírásánál tájékozunk kell magunkat előbb a helyről szóló legrégebb adatok, okmányok éve, annak története, helyirata s egyház-vizsgálati könyveinek régebb adatai följegyzésével. Inventálni aztán s a leírásban teljes műtörténeti tanulmánnyal ismertetni annak emlékeit. Míg ez meg nem történt, nagybárá mégis csak tapogatózunk...“ (63. l.) Hiába volt minden sürgetése és intelme, nehogy elkéssünk. Ma, midőn országunk műemlékekben leggazdagabb részeit elszakították tőlünk, keserűséggel kell megállapítanunk, hogy a Műemlékbizottság a műemlékek megbízható sta-

tisztikájával 50 zavartalan esztendő után is adósunk maradt. Legyen végre bátorságunk bevallani, hogy a 60-as—70-es évek alapító nemzedéke által kitűzött nagy koncepciójú programmok be nem váltása, a zátonyra került kezdeményezések egész sora a legsúlyosabb vádirat a következő nemzedékek részkutatásokba elaprózódó, fölényes rendszertelenségével szemben.

Ipolyi gondja a múzeumügyre is kiterjedt. Sürgeti az elkallódás veszélyének kitett ingó műemlékek rendszeres gyűjtését. Amennyiben egyes történetileg fontos darabok nem volnának megszerezhetőek, úgy azokról legalább gipszmásolatot kellene a tervbevett állami főszöntőde útján a múzeum részére készíttetni. Antik gipszgyűjteményre is gondol s annak helyét a Művészeti Akadémiában jelöli meg. Több ízben is hangsúlyozza a vidéki múzeumok megteremtésének nagy fontosságát s a műemlékek konzerválására vonatkozólag tájékoztató füzetek kiadásának kezdeményezésével kíván az elhanyagolt műemlékvédelem ügyének segítségére sietni.

A nemzeti műemlékek elhanyagolását a multban a pozitivismus bűnének minősíti, „mely mindig kizárja a magasabb eszmei emelkedést, a transzcendentális eszményi irányt“. Itt Ipolyi nyilván a felvilágosodás korára céloz, mely mint tudjuk, a francia nemzeti művészet, a gótika ellen a legélesebben állást foglalt. Boileau, La Bruyère, Rousseau, Montesquieu s utóbb Quatremère de Quincy a gótikában csak a barbárság, a rossz ízlés s a rendszertelenség szellemét látták. A XIX. század első tizedeiben a tudomány és művészet újra fokozott megértéssel fordul a nemzeti mult, a középkor emlékei felé. Ezt a romantikus eszmeáramlatot az európai tudományban Mertens, Boisseré és Viollet le Duc képviselik. Tanításaik egyik pozitív eredménye a műemlékvédelem intézményes biztosítása. Franciaországban már 1830-ban megtörténik az első lépés, amikor Guizot L. Vitet-t a történeti műemlékek inspektorává nevezi ki. Hét esztendővel utóbb felállítják az állami műemlékbizottságot. Ez a nagyarányú szellemi mozgalom az, melynek Ipolyi nálunk már az ötvenes években apostolává szegődik, s amelynek erőteljesen nemzeti és történeti iránya művészeti felfogásában és művészetpolitikai kezdeményezéseiben is híven tükröződik.

A romantika tudományos és művészi meggyőződésének megfelelőleg Ipolyi a középkor művészetének rajon-

gója. A gótikát tartja a nagy monumentális művészet kulminációjának, mert „e stílusban minden megvolt, ami a lángész nagy koncepcióját s a tökéletes alkotást jellemzi. Az eszme nagyszerűsége, szépsége és magasztossága, a tervezet merészsége, a számítás és megoldás matematikai biztonsága.“ (Magy. Műtört. Emlékek tanulmánya, 39. l., Századok, 1878.) A hazai művészet középkori emlékeinek felkutatására szívbeli vonzalma mellett főként az a meggyőződése ösztökéli, hogy ez a művészet hazánkban nem volt pusztán import, hanem e korszakban volt sajátos nemzeti műirányunk és műízlésünk, melynek megismerése nemzeti öntudatunkat erősítheti s melynek tanulmánya révén nemzeti művészetünk újabb iránya is fölemelkedhetik kozmopolitizmusából. A nemzeti elem hiánya az, mely a későbbi korok művészetével szemben éles kritikai állásfoglalásra készíteti, teljesen megfelelőleg a nemzeti érzéstől vezérelt romantizmus történeti igazodásának. Az érett renaissance-művészetben kifogásolja, hogy „a klasszikus művészetnek nem annyira előtte ismeretlen lényegét, mint inkább alakzatai és ékítményei külső műidomát és rendszerét kezdi korcosodott példányai szerint utánoztatni vagy hasznosíthatni“. „A cikornyás, gyötrött barokk és rokokó-idom csak a renaissance-ízlés elkorcosodott kinövései. Ami e korszakokból egész hazánkat ellepve fennmaradt, „elrontva még régiebb, nemesebb műemlékeinket is újjaalakításaival vagy csak toldozásai- és feldozásaival, mindez szót sem érdemel, ha csak nem keményen kárhóztatót“. (I., 16., 69—71. l. és Magy. Műtört. Emlékek tanulmánya, 53. l.) Az a nemzeti szempont mindenhatóságára fölépített egyoldalúság, mely e sorokban megnyilatkozik, Ipolyinál nemcsak mímelt divat, hanem hit és meggyőződés, melynek szolgálatában az igazságkeresés szent hevületétől sarkalva töltötte életét. A tudománynak vannak napszamosai és vannak hívői. Ipolyi határozottan az utóbbiak sorába tartozott. Ezek azok, akiknél az egyéni emelkedettség még tévedéseikkel szemben is tiszteletet parancsol.

A középkori nemzeti műidomba vetett hitét évtizedekre terjedő szorgos kutató munkával igyekezett igazolni. Középkori építészetünk és szobrászatunk emlékein mindenütt kereste a helyi jegyeket s levéltári kutatásai nyomán egész sor magyar mesternév lett ismeretes. Ha megállapításai egy részét a módszertanilag fejlettebb és nagyobb anyagismerettel rendelkező újabb művészet-

történeti kutatás kénytelen is volt revidéálni, az kétség-telen, hogy a hazai művészettörténet feladatait helyesen jelölte ki s célkitűzése ma is érvényes. Tévedései is csak kötelességeinkre figyelmeztetnek. Nagy érdeme, hogy a művészettörténeti tanulmányoknál a levéltári kutatásokon felépülő szigorú történeti alapvetés szükségességét nemcsak hangsúlyozta, hanem példaadásával egyben be is bizonyította. Nemzeti művészetünk megoldatlan problémáinak tisztázására „az alkalmi, rendszertelen, diaspor munkálkodás helyett“ rendszeres munkát követel, melynek megindítása érdekében külföldi példákra hivatkozva pályadíjak kitűzését sürgeti. (III., 248/9. l.)

Hogy a középkor műemlékeinek kultusza nála nemcsak tudományos meggyőződés, hanem a szív ügye is volt, ezt gyűjtőtevékenysége is igazolja, hol egyéni vonzalmát szabadon követve, kizárólag a XIII—XV. század emlékeire szorítkozott. Különösen a sienai festőiskola mélyérzelmű líraisága ragadta meg. Szépművészeti Múzeumunk ez iskola alkotásainak egész sorát köszöni az ő nemes áldozatkészségének. Hont vármegye fia a német középkor emlékei iránt sem lehetett közömbös. Gyűjteményében R. Frueauf, Schüchlin és Zeitblom, a liesborni s a lywersbergi passió mestere is helyet találtak. Írásaiban több ízben is nagy megértéssel szól a középkori német szárnyasoltárok szépségéről. Elítéli az újkor színtelen szobrászatot kedvelő „félszeg esztétikai ízlését“. A középkori szobrászat polychromiájában nemcsak a külső pompát, hanem egyben a jellemzés eszközt is látta, mert „csak ezen színezés által volt teljesen elérhető a középkori keresztény művészetet jellemző szellemítés, a gyengédebb és finomabb érzések ábrázolása... Ehhez járul még, hogy ezen fafaragványok többnyire festői dús csoportozatokban vannak előállítva, ami már a megkülönböztetés és jellemzés végett is a színek használatát, a festészeti elemet mintegy föltételezi és megkívánja“. (I., 150 l.)

A német klasszicizmus és romantika tanításainak megfelelőleg a művészi emlékek megítélésében a tárgyi hierarchia Ipolyinál fontos szerepet játszik. Felfogása szerint csak az oly alkotás érdemli meg a műemlék nevet, „mely a köznapi élet természetes tárgyain túl, vagy éppen az eszményi alakítás magaslatáig emelkedik. (I. 69—70. l.) A műalkotásokban nemcsak formát, hanem tartalmat is kell keresni. A művészet hivatása,

hogy bennünk magasabb érzéseket keltsen föl, ez pedig csak úgy lehetséges, ha benne a formai tökély jelentős tárggyal és jellemzetes tartalommal párosul. Ez az alapjában romantikus meggyőződés vezette Ipolyit kora művészetének megítélésében s abban a művészetpolitikai irányító tevékenységben, melyet a Képzőművészeti Társulat élén, mint annak elnöke kifejtett. A Történelmi Arcképcsarnok s a Magyar Művészeti Akadémia felállítását innen kezdeményezte. (V. 237.) A nemzeti kultúra nagy kérdéseiben kicsinyes pénzügyi aggodalmakat nem ismerő Trefort mindenkor nagy megértéssel fogadta Ipolyi kezdeményezéseit s igyekezett azokat lehetőleg valóra váltani.¹

A Képzőművészeti Társulat élén elmondott elnöki megnyitónak állandóan visszatérő tárgya és vezérgondolata: a magyar nemzeti művészet megteremtése, mely művészi jellemzéssel a nemzet valódi, belső jellegét juttassa kifejezésre. Éppen ezért elítéli a modern festészetben divatos alacsony, selejtes tárgyakat, valamint azt a törekvést, mely a nemzeti elemet csak feltűnő külsőségekben keresi. A nemzeti irány megerősödését a magyar történeti és egyházi festészet föllendülésétől várja. Történeti tárgyú pályázatok kiírásával igyekszik évről-évre e célt előmozdítani. A történeti igazságot a művészetben nem a történelmi aprólékosságban, a külső hitelességben, hanem a történeti szellem hathatós kifejezésében látja. (V. 352.) A magyar hősmondák, regék s a magyar történet képeivel kívánja középületeink falait benépesíteni, hogy szemléletük révén az ethikai

¹ Hadd álljon itt igazolásul és tanulságul néhány sor abból a levélből, melyet Trefort 1881 április 26-án Ipolyihoz, mint a Képzőművészeti Társulat elnökéhez intézett: „...Nagy eszalódás azt hinni, hogy a népeket képzőművészetek által nevelni lehet, ha a művészetet a múzeumokban és gyűjteményekben fogvatartjuk. A művészetet be kell vezetni a középületekbe, a templomokba, az iskolákba, a nyilvános terekre és sétahelyekre. *Ismerem az ellenvetést: szegények vagyunk, nincs pénzünk! Ez a folytonos refrainünk mindennél, amit nem akarunk, vagy amihez nem értünk; de valamely kedvenc eszményünk vagy elbítéleteink érvényesítésére van pénzünk!*... Excellenciád is érezni fogja, hogy eszméink és törekvéseink a képzőművészet terén azonosak. Részemről abban biztosítékát találok helyességüknek s reményt merítetek sikerök iránt. Csak ne féljünk az akadályoktól s tartunk ki mindegyikünk a maga körében s az eredmény, habár lassan, de meglesz elmaradhatatlanul...”

emelkedettség s a történeti érzék a nemzetben megerősödjék. Ezért emelte fel szavát Lotz operaházi mennyezetfreskójának tárgyválasztása ellen. Sajnálatosnak tartja, „hogy a festőnek ily fényes téren nem volt nemzetéhez egyéb mondanivalója s eszmeszegényen elkopott és elfakult antik allegóriákat és mythológiákat nyújtott“. (V. 404—5.)¹ A nyers, realiztikus irányt a történeti festészet terén is elítélte. Nem vitatja a modelltanulmány jogosultságát, de ez csak részlet; „az egész csak csupán a természeti anyaggal párosult kifejezés, az eszményi emelkedettség ihlete képezi“. (V. 333.) Az eszményinek a természethűvel való magasabb synthésise a művészet legmagasabb hivatása. Az a nagy szerep, mely Ipolyi művészeti felfogásában a tárgy s az eszmei tartalom jelentőségének, a művészet ethikai nevelő hivatásának jutott s mely őt Cornelius, Rethel és Kaulbach gondolatművészetének csodálójává tette, nem csupán a német klasszicizmus és romantika szellemi öröksége, hanem benne gyökerezik egész munkássága alapgondolatában, mely minden rendelkezésére álló eszközzel a történeti érzék és történeti tudat erősítését kívánta szolgálni.

Méltó örököse volt azoknak a nagy magyar főpapoknak, akik áldozatkész cselekvéssel és munkával szolgálták nemzetük kultúráját. Élete nem volt szegény sikereikben, de külső emelkedése lelki emelkedettségének szintjét sohasem haladta meg. Egyéni ambícióktól túlfűtött, lelki egységében megrendült, iránytvesztett korában a világnézeti egyensúlyozottság és ethikai emelkedettség szellemét képviselte. Ez adja meg írásainak a kissé terjengős, szétfolyó előadásmód ellenére is a lebilincselő, szuggesztív varázst. Nem érte be a zárkózott tudós léttel, lelkében olthatatlanul égett az alkotás és cselekvés vágya, a „lármás föllépéshez azonban nem értett oly időkből, midőn a tért a rhetorok és sophisták vagy az üzérek és kalandorok foglalták el, kik a jövő

¹ Nem érdektelen megemlíteni ebben a kapcsolatban, hogy Leon Battista Alberti nyomán Leonardo da Vinci is a történeti festészetben látja a művészi tevékenység csúcspontját, mert az alkotó művésztől a legnagyobb sokoldalúságot kívánja. (Trattato II. 107, 178, 186; III. 280, 357, 373, 377, 380). Ezzel szemben a mesterkélt allegóriát a festészet leggyarlóbb részének mondja (la piu debole parte della pittura. Trattato II., 52).

politikája nagy eszméinek hirdetésével, vásárra hozott hazafiságukkal túlárverezik a józanabbakat és kiknek, mint egy francia államférfi mondja, hasonlóan a jósokhoz és charlatanokhoz, csak a politikai köznyomor idején van legnagyobb hitelük“. Még inkább irtózott egész nemes valója „amaz aljas industrializmustól és szennyes spekulációtól, mely a minél zsírosabb állások kiválogtatását tűzte céljául“. (V. 88.)

Ipolyi a munkás és cselekvő hazaszeretetnek kimagasló példaképe.

Tudományos munkásságának eredményeit s kultúrpolitikai kezdeményezéseinek jelentőségét mi ma a történet távolából tisztábban látjuk és helyesebben ítéltetjük meg, mint kortársai. Amilyen elfogult volt életrajzírójának, Pór Antalnak fenntartás nélküli, erősen szubjektív magasztalása, épp oly igaztalan a zsugorító kritika éleselméjű mesterének, Gyulai Pálnak nyilván célzatos aláértékelése, mellyel Ipolyi történetírói hivatottságát tagadásba vette. (Bírálatok 327—328. l.)

Nemzeti művelődéstörténetünk tudományos meg-alapítóját érte ez a vád, akinek igazságszereteténel talán csak honszerelme volt nagyobb s akinek lelke az adatok és tények világából olykor a történelmi intuició magasságaiba emelkedett.

1879-ben Marosvásárhelyt tartott elnöki megnyitó beszédében, miután a magyar hadi szervezet és hadviselés történetéről képet adott, tekintete a jelenbe fordul s fölpanaszolja a magyar hadi erények elapadását, minthogy a nemzet fiai a hadiszolgálattól idegenkednek. Vallásos lelkének eszményhitével sóvárgó bizalommal reméli, hogy tán eljön egyszer az idő, midőn talán mégis megszűnnek a harcok, „midőn egyszer a társadalom a vallás és morál szent elveit egészen sajátjává tette“ (III. 223.), de addig, amíg a népek sorsát háborúk döntik el, nekünk is föl kell készülnünk a nagy küzdelemre, melyben Magyarországnak lesz a legtöbb veszteni valója. „Úgy látszik, hogy a végzetes nagy dráma, mely nemzetünk győzelmes föllépésével egy ezredév előtt kezdődött Európa színterén, annyi véres felvonás és csataepizód után most, egy ezredév után fog végjeleneteiben lejátszatni. Ne adja Isten, hogy befejezése végzetes tragédiává legyen“. (III. 196.)

A tragédia bekövetkezett. S mi ma a rettenetes összeomlás után, melyet Ipolyi prófétai lélekkel megsej-

tett s melynek fenyegető veszedelmétől óvni próbálta nemzetét, ismét visszatértünk a mult nagy erőforrásaihoz, hogy innen merítsünk hitet és erőt. Ez a történeti kutatás háború utáni nagy föllendülésének pszichológiai magyarázata. S amikor a Történelmi Társulat ebben a kutató munkában az élen halad, egykori elnöke szellemében jár el, kinek lelkében szilárd volt a hit a történeti tudat nemzetfenntartó erejében. Ez a megindult, nemzeti szellemtől áthatott tudományos munka s annak intézményekkel való biztosítása a legméltóbb áldozat Ipolyi Arnold emlékének!

Hekler Antal.

A magyar királyáavatáshoz.

1. Szent István koronázása.

Géza fejedelem a törzsfők és a nép tanácsa kikérésével utódjává tette fiát, Istvánt a fejedelemségben, s leendő alattvalóit esküvel kötötte le neki.¹ Ez a jogalap: az előd kijelölése vérségi jogon a nép beleegyezésével és hűségesküje kivételével, elég volt ahhoz, hogy arra István, Géza halála után, magyaroknál addig még nem látott fejedelmi hatalmat építsen.

Mikor István koronát kér, vagyis a fejedelemséget királysággá akarja emelni, illetőleg keresztény-germán alapra helyezni, ehhez megint kikérte a fők és immár a „püspökök” tanácsát is.²

Kérdés mármost, nem volt-e a népnek valami formában része a *koronázásban* is?

Kútfőink, Szent István életratai a koronázás szerzetársait így írják le: Presulibus cum clero comitibus cum populo laudes congruas acclamantibus, dilectus deo Stephanus rex appellatur et unctione crismali perunctus, diademate regalis dignitatis feliciter coronatur.³

Vagyis: a magyar egyház és nép magyar királynak kiáltotta ki Istvánt, miután fölkenetett és a királyi méltóság jelvényével megkoronáztatott.⁴ A kikiáltás pedig „laudes”-szel és akklamációval történt. E két kifejezés különösen a francia X. és XI. századi koronázási leírásokban használatos állandó terminus.⁵

¹ Szt. István nagy legendája, Mátyás Flórián: Fontos Domestici 15. l.

² U. o. 18. l.

³ Nagy legenda 9. cap. u. o. 18. l.

⁴ Pauler Gyula: A magyar nemzet története, 2. kiadás 1899. I. 33. l.

⁵ Így V. Lajos 986. koronázásáról: a duce reliquisque principibus Ludowicus rex adclamatus... in regnum Francorum promotus est. Vagy I. Róbertnél 987-ben: Rotbertum Francis laudantibus coronant. Vagy Capet Hugónál: a

Értelmük legendáinkban is csak e nyugati használatból állapítható meg.

A kikiáltás aktusa, melyet a legendákban e két terminus jelöl, frank eredetű, a IX. század óta megvan az összes német és francia koronázásokban — természetesen mindig változó jelentőséggel —, de mindig mint egy mód, mellyel a nép a felavatásnál akaratát nyilvánítja, egy világi mozzanat az éppen 1000 körül mindinkább klerikalizálódó koronázási szertartásban, mely egyház és nép együttes cselekményévé teszi azt.¹

Hartvik és a nagy legenda előadásában az akklamáció egyenest döntő momentum. István királlyá kiáltatik ki, s minthogy a kikiáltás laudatióval történt, ennek előzőleg feltett kérdésre kellett válaszlnak lennie.² De, s ez adja meg az aktus súlyát, a föltett kérdésre adott helyes akklamációval kész is a király: rex appellatur, s az unctio utáni koronázás már csak a királyi méltóságot megillető jelvény átadása.³

Ez a X. századi német gyakorlat, így történt I. Ottó koronázása is, így van a X. századi német koronázási ordóban (ahol a korona azonban corona regni) és hasonló a X. századi francia is. De Franciaországban erősebb az öröklési jog, s ezért halványabb a választási elem, úgy, hogy itt „rex“ már a koronázandó nemcsak a kenés és koronázás, hanem a kikiáltás előtti is, örökös jogán.

Ha Szent István akklamációban részesült egyháziak és a nép részéről, akkor ezzel a magyar nép beleszólt az ő

reimsi érsek felszólítására: *hac sententia promulgata et ab omnibus laudata dux omnium consensu in regnum promovetur*. Vagy I. Fülöpnél 1059-ben: *...militis et populi [tam maiores quam minores] uno ore consentientes laudaverunt ter proclamantes: „Laudamus, volumus, fiat.“* (V. Lajosra Schreuer, i. m. 34. I. 3. jegyz., I. Róbertre Lindner, Theodor: *Der Elector und die Laudatio bei d. Königswahlen in Frankreich*. Mitteilungen d. Instituts f. österreichische Geschichtsforschung XIX. k., 406. I. Hugó 24. I. 4. jegyz. és 34. I. 4. jegyz. I. Fülöpre 26. I. és 2. jegyzet.

¹ V. ö. Schreuer *Hans*: Die rechtlichen Grundgedanken d. französischen Königskrönung. Weimar. 1911. § 16. kül. 166—170. ll.

² Lindner, i. h. 405. és 409. ll.

³ Hartvic és a nagy legenda: *diademate regiae dignitatis... coronatur*. V. ö.: *accipe regiae dignitatis onulum*, a X. századvégi, István avatásánál valószínűleg felhasznált ordó gyűrűátadási imáját. A fölkenésről nem szólhatunk, mert erről forrásaink (legendák!) hallgatnak.

⁴ Schreuer, i. m. 37—9. ll.

koronázásába, s ebben a koronakéréshez való főntemlített előzetes hozzájárulás mellett, a magyar királyság megalapításába.¹

¹ Szövegileg ellentmond Hartviknak a lengyel-magyar krónika leírása Szent István koronázásáról.

<i>Hartvik és a nagy legenda,</i>	<i>Lengyel-magyar krónika,</i>	<i>Német koronázási szabályzat (DF).</i>
presulibus cum clero comitibus cum populo laudes congruas acclamantibus dilectus deo Stephanus rex appellatur et unctione crismali perunctus diademate regalis dignitatis feliciter coronatur.	post hec autem sancte dei genitricis... incipit officium; salve sancta parens... infra missam... rex oleo sacro inungitur et consecratur. <i>post missam uero osculum pacis</i> omnibus prebet, (alii uero manum sacram et annulum sacrum salutant et benedictionem ab ipso recipiunt. quo finito) presul cum clero, milites cum <i>populo kyrie eleison</i> cum laudibus congruis proclamant <i>deum</i> omnipotentem, sanctos apostolos Petrum et Paulum <i>benedicunt</i> , quod sanctus et dilectus Stephanus unctione sacri chrismatis perunctus diademate regalis dignitatis feliciter coronatus est...	Post hec det illis <i>oscula pacis</i> . Cunctus autem coetus clericorum... hymnum alta voce concinat: <i>Te Deum laudamus</i> . [cantante <i>populo Kyrieleyson</i>] <i>Tunc</i> episcopus... <i>missam</i> celebrat...

Vagyis a krónika elhagyja a legenda leírásából a legényesebbet, az akklamációt (rex appellatur), s a koronázást és a mise introitusán s a kenésen kívül csak az egész szertartás legjelentéktelenebb mozzanatát, a befejező hódolást adja. (post missam uero... coronatus est.) Az első ketőt saját fantáziájából, a hódolást részben szintén, részben pedig Hartvic rövid, de logikus és szabatos szövegével, de helyes értelméből kiforgatva. Mégis, ez elferdített és kuszált előadásban van három pont, melyet a legauthenticusabb fórummal, az István koronázásánál is valószínűleg felhasznált német koronázási szabályzattal lehetne hitelesíteni: a békecsók, a kyrie eleison és a Te Deum. De ez részben a szabályzat elenyésző csekély része, részben a krónikairó nem az eredeti rubrikával adja, részben ezt is teljesen összekeveri: a kyrie-t és Te Deumot a legenda egészen más jelentésű laudésével, a békecsókot saját kitalálásaival: manum sacram et annulum sacrum salutant, benedictionem ab ipso recipiunt. Az elsőt nem menthetjük a kézkenés adta felszenteléssel: ez a szent Jobb visszavetítése, a másik telje-

A korona föl vételére: hatalma keresztény alapra helyezésére talán nemcsak a nyugati intézmények tervszerű átvétele, s nemcsak politikai meggondolások készítették Istvánt.

Úgy véljük, az egyházhoz való viszonya is közreműködhetett ebben, s magában a királyi hivatal tartalmában is voltak motívumok, melyek úgy az államférfi, mint a vallásos ember előtt ezt a méltóságot kívánatosá tették.

István a magyar egyházat még mint pogány jogon uralkodó fejedelem kezdte szervezni,¹ s működésére csak utólag kért pápai megerősítést, amikor koronát is. Csakhogy éppen ekkor éli virágkorát az a felfogás, hogy a király csak az egyházi kenés és koronázással nyeri el teljes uralkodói hatalmát, csak ezen egyházi szertartással lesz keresztény értelemben is teljesjogú király.

Hogyan folytathatná az egyház szervezését egy olyan fejedelem, akinek hatalma nem ilyen alapon nyugszik?

Elküldte tehát Astrikot, hogy Szilveszter pápától a pannóniai kereszténységre áldást, egyházi intézkedéseire megerősítést kérjen, de azért is, hogy: regio eciam dignaretur ipsum diademate roborare, ut eo fultus honore, cepta per dei gratiam posset solidius stabilire.²

sen ismeretlen minden koronázási gyakorlatban, s a király sem szokott áldást osztogatni. És mindezt oly kuszált és értelmetlen formában (nincs koronázás, mert forrása: Hartviknak a koronázást elmondó szavaival ó a szertartásvégi Te Deumot okolja meg: *quod... coronatus est.*), hogy nem érthetünk egyet *Kaindl*-l, aki a krónika e passzusában eredeti esztergomi tradíciókat lát. Ha ilyen tradíciót követett volna az egyházi szertartások iránt érdeklődő krónikáíró, akkor a hagyományos koronázási ordónak nem a befejezéséből választott volna ki három mozzanatot. Így ezeket sem értékesíthetjük szent István koronázására.

¹ V. ö. pl. *Szentpétery* Imre: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. 49. l. Értekezések a tört. tud. köréből XXIV. k. 10. sz. 1918.

² Hartvic legendája. *Endlicher* i. m. 172—3. l. Az alábbiak is ennek előadásán, amennyiben pedig a királyi méltóság tartalmáról szólnak: *Kern*, Fritz: Gottesgnadentum u. Widerstandsrecht, Kiel 1914. § 3. és u. a. Recht und Verfassung im Mittelalter, Historische Zeitschrift, 120. Bd. (3. Folge 24. Bd.) I. Heft. 1. kk. műveiben kifejtettek alapszanak.

Valami összefüggés egyházi intézkedések egyrészt és pápai áldás és királyáavatás közt másrészt már István tettei egymásutánjából is kitűnik, a belső összefüggést pedig Hartvik mondja ki egész határozottan.

Kétségtelen másfelől, hogy István a kereszténység eszmekörében élt, s így az uralkodói hivatásról is a keresztény felfogást kellett osztania, vagyis a királyi méltóság nyújtotta hatalmat isteni eredetűnek kellett tartania, hiszen nulla potestas nisi a deo, mely nagy hatalomra jogosítja ugyan fel az Isten által neki alárendelt egyház és alattvalói fölött, de egyben a legmagasztosabb feladatot is rója rá: a jog fenntartását, s ezzel az igazság és béke uralmának megvalósítását.

Talán a királyi méltóság ezen theokratikus felfogása is — melyet Astrik, s a Koppány leverése után hozzásereglett szent férfiak közölhettek vele — közrejátszott annak fölvetelésében. Hiszen ez népével szemben is erősítette helyzetét: már nemcsak örökös jogán és az ő beleegyezésükből uralkodik rajtuk, hanem Isten kegyelméből, s amennyiben az új hatalmat az ő hozzájárulásukkal vette fel (előzetes beleegyezés, akklamáció), ez a beleegyezés már keresztény formában történt meg, a koronázás keretei közt.

De a királyáavatásnak tisztán lelki tartalma is hatott István vallásos kedélyére: hogyan vágyott volna erre a, mondhatni szentségre, mely, mint a keresztység, eltörölhetetlen jegyet hagy a fölkent lelkében, s ha nem is szenteli pappá, kiemeli a világiak sorából, s uralmának új tartalmat kölcsönöz?

Nem akartunk a magyar királyság megalapításának — mint általában történeti jelenségeknek — igen összetett motívumai kifürkészésébe bonyolódni, s fentiekben e lehető okoknak csak egy csoportjára kívántunk rámutatni.

2. A koronázási eskü, különösen az integritási pont.

Isten, s a neki tetsző jog szuverén, nem a fejedelem; s bármily korlátlan is formailag a középkori uralkodó hatalma, materialiter a leghatalmasabb fejedelem is tehetetlen legkisebb alattvalója legkisebb jogával szemben is. A joghoz kötöttség korlátozza az uralkodó hatalmát, s ezzel a középkori alkotmányelvhez vezet.¹

¹ V. ö. erre is *Kern* i. m.

A felavatási esküben a fejedelem személy szerint, kifejezetten veti magát alá a jognak, ez eskü tehát erkölcsi biztosíték arra, hogy az uralkodó végrehajtja mondhatni egyetlen feladatát: a jog védelmezését.

Miután Szent István a magyar népet is beleillesztette a keresztény-germán kultúrközösségbe, ennek jog- és alkotmányfelfogása is átszűrődött Magyarországra. Átvették az alkotmánynak esküvel való biztosítását is.

Első eskümaradványaink a germán jogfelfogást tartalmazzák: a király nem sértheti senki igaz jogát, legyen az akár saját uralkodói, akár alattvalói birtokjoga, sőt kötelessége mindezek megtartása és megvédése.¹ Sőt ezen első eskütörvények fennmaradását is annak köszönhetjük, hogy szentszék és ország a koronázási esküben látták elismerve a király részéről ennek jogvédő feladatát.

Miután a germán jogfelfogás átvétele elvben, a koronázási eskü behozása pedig — bármily primitív módon — formában is megkötötte a magyar király hatalmát, az eskü tartalmi változásait a király és alattvalók mindenkori viszonya adja; anélkül persze, hogy ezt a viszonyt a maga egészében kifejezné. Minthogy pedig a magyar népet királyával szemben a középkorban a rendek képviselik, a koronázási eskü a rendi alkotmány részévé válik, története a rendiségének egy szála.

Alábbiakban az eskük egy legállandóbb és általánosabb pontjáról, az ország területi épségének fenntartásáról lesz szó, s minthogy a magyar területet a magyar alkotmánynak egyéb intézkedései is védik, az integritási eskü is csak ez intézkedések körében tárgyalható.

Alkotmányunkban az ország területi épségének első kifejezett biztosítója III. Endre koronázási esküjében a két utolsó pont. Ez a két pont pedig szerves része a XIII. század végén fenyegető állami és területi bomlás ellen tett intézkedéseknek.

Ekkor ugyanis Magyarország főproblémája a nagybirtok hovafejlődése, minthogy megvan annak a lehetősége, hogy egyes nagybirtokosok, többnyire állami főméltóságok viselői is, s eddig csak a királytól és legfől-

¹ Így II. Endrére mondják, hogy *tenetur* uralkodói jogait és a korona tekintélyét megőrizni, és erre meg is esküdött. *Fejér*, Cod. Dipl. III/1. k. 294. l. Az alattvalói jogok megőrzése általánosan elismert királyi kötelesség: okleveleink egy állandó, formulaszerű kitétele, hogy a királyt elvál-

jobb saját nemzetségüktől függő nemesek urai, a királyi hatalomtól függetlenítsék magukat és földjeiket. — A belső egységnek ez a problémája külső ellenség elleni védelemmé bonyolódott a Henrikfiak lázadásakor.

Henrikfi Iván comes, hatalmas, határmentén is fekvő birtokok és várak ura (ő emelkedik ki legjobban a három testvér közül) és több főméltóság viselője, Albrecht osztrák hercegnek, IV. László lekötelezettjének szomszédja, 1286 őszén ötödször lázadt fel a másik két Henrikfival együtt László király ellen, s hármuk aztán Tótországbán és a kezükön lévő dunántúli megyékben önállóan intézkedett.¹ Így László csakúgy érdekében állónak látta ezeknek a tyrannusoknak megtörését, mint az állandóan zaklatott osztrák.

Hallgatólagos megegyezés jött létre köztük: László túrtte Albrecht foglalásait és így az állam belső egysége ellentétbe került területi épségével. László király és Albrecht herceg együttműködésének eredménye a nyugati határ elvesztése volt. A Henrikfiak voltak azok (más urakkal), kik ötödik és végleges elpártolásukkor III. Endrét László ellen királyul fölléptették, László halála után királyul meghívták és megint csak ők, illetőleg Iván comes volt az Albrecht ellen megindított háború

lalt méltósága (susceptum officium) kötelezi arra, hogy (jutalmazza hívét és azt, aki benne remél és hogy) minden egyes alattvalóját régi jogaiban megtartsa. (Ilyen jogot meg nem is sérthet.) Az esküben ez V. István óta szerepel. A IV. Béla által megindított százados várbirtok-reokkupációt is az igazságos birtokjogok visszaállításával okolják meg.

¹ *Karácsonyi* János: Magyar nemzetségek. II. k. 151. l. Hatalmi állásukat találoan jellemzi az a mód, mellyel Henrikfia Henrik mester szlavoniai bán Róbert Károlynak hűséget esküdt, t. i. a maga és dédunokaöccse (i. m. 146.) s a két-*tőjükhöz tartozó nemesek nevében*, pedig 1308 nov. 27-én a nemesek személyesen esküdtek hűséget Károlynak. Csák Máté pedig, mint egy fejedelem, nemeseivel congregációt tart és tanácsukat meghallgatva, állást foglal a királyválasztás ügyében. V. ö.: Mon. Hung. Vat. I. 2. k. 303—4. l. 1309 jún. 4. ill. 113. l. 1308 nov. 10. De már őt is fenyegeti nemesei részéről a gyámkodás veszedelme. 1316. IX. 26. oklevelében megerősíti egy — nyilván — familiarisát birtokaiban [a congregációira való pecsétetes citáció alól mentesíti, a fölötte való bíráskodást saját bíráinak, de csak az ő (Csák Máté) személyes jelenlétében tartja fenn, s végül, ez a Stephanus de Luce nobiscum vel cum hominibus nostris exercituare nem köteles, csak fia Miklós;] s a megerősítést Csák Máté esküvel ígéri egy pár (nyilván) familiarisa kezessége mellett, mert

lelke is s ezt ő személyes kárpótlásának tekintette.¹ Az elveszettek visszakerültek, a tyrannus, kinek hatalmát a király még az ország épsége árán is meg akarta fékezni, mozgósítani tudja a királyt és a közvéleményt magán-hatalma helyreállításáért, az integritás jogcímén.

Tehát a magyar állam területépségének kifejezett biztosítását a magyar alkotmányban az a véletlen körülmény teremti meg,² hogy az egyik úr érdeke egybeesik a területépség ideáljával.

Ez királyi kötelesség előbb is, mikor az esküben még nem szerepel. A királynak nem azért kell az országot megvédelmeznie, mert erre (a XIII. század vége óta) megesküdött, hanem, az általános meggyőződés szerint, az elvállalt méltóságból kifolyóan.³ Ennek a királyi tisztéből reá háruló kötelességének koronázási esküjével kifejezetten is aláveti magát, azt hitére elismeri.

Ebből a közfel fogásból következik aztán, hogy, mint említettük, a közvélemény 1920-ban Iván, illetőleg az ő ügyét magáévá tevő király mellett, s a hadjárat országos vállalat volt, hogy maga Iván comes, de meg az esztergomi érsek is többször említik, hogy a magyar királynak kötelessége az ország területi épségét fenntartani, s végül, hogy ezt a kötelességét szemére vetették IV. Lászlónak is, mikor Ivánt az osztrákokkal szemben magára hagyta, pedig ő *nem* esküdött meg erre.

Igy tehát, midőn III. Endre a már szokásban lévő eskübe (királyaink közül elsőül) integritási pontot vett be, nem új királyi kötelességet alapított, hanem a már meglevő szokásjogot formulázta.

Mert a magyar alkotmányban sokkal régebbre

eskütársai *pro domino nostro M... unaque ipso... hec omnia... per dominum nostrum... Stephano promittimus teneri. Házi Jenő Detrekő vára, 15. l. 2. jegyzet. Történeti értekezések. XI. század. Budapest 1917.*

¹ *Pauler Gyula: A magyar nemzet története 1301-ig. Budapest 1899. 2. jav. kiadás, II. k. 426. és 429. ll.*

² Régebbre nem tudunk visszamenni és az esküszöveg is alkalomadta intézkedésre vall.

³ Curiosumként felemlíthetjük e felfogás egy igen késői — teljesen megváltozott viszonyok közti — előfordulását:

1790-ben a rendek bevétetik a törvénybe: ...*Maiestas erga propositionem statuum... ad partes regii sui officii pertinere declaravit, ne metae regni Hungariae, partiumque adnexarum abalienentur. 1790—l. II. te. Általában az alkotmány megtartására pedig v. ö. Csekey István, A magyar trónöröklési jog. Budapest. 1917. 157. k. l.*

visszanyúló gyökerei vannak az államterület fenntartásának.

Már a honfoglaló magyarság körültekintő határvédelmet szervez, amely tehát területvédelem is,¹ s a királyság korában a király dolga. E mellett áll fenn a nemesek hadkötelezettsége, melynek alap gondolata csakúgy az ország épségének védelme.²

A XIII. század végén azonban az állam területi épségére újabb veszedelem lép fel, magában az országban, még pedig a nagybirtokosok említett függetlenségi törekvései. Ezek fegyveres erővel is rendelkeznek, úgyhogy ekkor már hovatovább a bárók és urak magánhadai a magyar hadszervezet jelentékeny tényezőivé lesznek.

Ez a fejlődés éppen úgy veszélyezteti az állam belső egységét, mint a nemesek érdekeit (v. ö. a 249. lap 1. jegyzetét), kik — vagy legalább is nagy részük — halani sem akartak a hatalmasok szolgálásáról, s ezért általános nemesi hadbaszállást ajánlanak fel segítségül ezek ellen természetes szövetségesüknek, a királynak,³ csakúgy, mintha az ország területét külső ellenség fenyegetné.

Ezek mellett a királyok a hadszervezet ama másik részét is igyekezzenek felhasználni az állam területépségének és egységének védelmére, már amennyire tehették, s amennyire az urak magánvállalkozásaik mellett országos célokra kaphatók voltak.

III. Endre például Pál, György és Mladen Brebiri grófoknak örökbe adományozza a tenger melléki bánságot, azon feltétellel, hogy a király elismerésén (recognitio) s a királyi udvarban való megjelenésen kívül hadaikat a királyi hadseregbe elküldik, külső és domesticos inimicos ellen, quibus familiaribus... inimicis nulla pestis potest inveniri efficacior ad nocendum.⁴

Károly Róbert ilyen magán familiaris csapatok segítségével verte le belső aemulusait: adományait gyakran okolja meg azzal, hogy a megadományozott ser-

¹ S amely fellelhető a szomszédos szláv népeknél is.

² Ezt olvassuk ki az Arany Bulla katonai cikkeiből.

³ 1290—1. X. tc. v. ö. *Ferdinandy* Géza, Az Arany Bulla 88. l. Budapest. 1899.

⁴ *Fejér*, Cod. Dipl. VII. 4. köt. 227. l. és *Wenzel*, Árpád-kori új okmánytár VIII. 321. l. hol a serviens köteles urát a kir. udvarba és hadseregbe elkísérni.

viens-csapaival tevékeny részt vett ennek meg ennek a rivalisának legyőzésében, miközben ennyi meg ennyi szervienst és *rokont* veszített. ¹

Ahogy tehát a nemesi hadkötelezettség alapgondolata a védelem külső és (a XIII. század végétől) belső ellenség ellen, úgy megvan ez a motivum a keletkező banderális rendszerben is, melynek azonban főtendenciája nem ez. Így hát a határvédelemben, mely a király feladata, s melyhez a királynak külön honvédő kötelessége járul, a nemesi hadkötelezettségben s a banderális rendszer XIII. századvégi kezdeteiben az integritás materiális biztosítékaira vélünk ismerni.

Első kezdet volt az 1290-i eskü integritási pontja, mint alkotmányos biztosíték, melyet a következő ismeretes ígéret szintén tartalmaz, sőt úgy magát ezt az 1309-i esküt, mint a Károly elismerését és koronázását megelőző egyezményeket is foglalkoztatja az a probléma, melyből az integritás materiális biztosítékainak a belső egységre való kiterjesztése származott: a nagybirtok és a nemesség küzdelme. ²

A támadó visszaverésére a török veszedelem kezdetén is elsőül a király köteles. Sőt az ország megvédé-

¹ Valamely úr családtagjai gyakran teljesítenek hadi famulatust is az úr szolgálatában. V. ö. *Szekfű* Gyula, *Serviensek és familiarisok* 32. l. (Értekezések a történeti tudományok köréből XXIII. köt. 3. sz.) Ezeknek azonban beleszólásuk van az úr birtokait illető intézkedéseibe is. A serviensnek ilyen állami célokra teljesített hadi szolgálata valami közjogi színt ad ennek az intézménynek, s közvetlenebbé teszi a serviens viszonyát a királyhoz: ő a király iránti hűségéből harcol ura csapataiban, *Fejér*, C. D. VIII. 1. k. 92. l. 1302-ből.) s ilyenén érdemeiért jutalmat is a királytól kap (*Szekfű*, i. m. 29. l. és 1. jegyz., 30. l., 31. k. l.).

² *Fejér*, C. D. VIII. 1. k. 221. k. l. 1307. okt. 10. Magyarországon nem játszik nagy szerepet az országterület épségének másik két veszedelme, egyes területdarabok zálogbavevése meg az ország felosztása, melyek közül az elsőt Zsigmond és lánya Erzsébet praktizálták. A nevezetesebb elzálogosítások az ő műveik. Ez iránt a nemzet eleinte meglehetősen közönyös (v. ö. Mátyás esetében), a török hódoltság, idején jobban sürgeti a visszaváltást. Egy püspök ebben a korban egyszer fel is ajánlta a szepesi városok visszaszerzését — saját költségén. Az ország csak II. Ulászló kapitulációja óta biztosítja elvileg (ekkor a hitlevélben formulázva) a király ez irányú kötelességét. — Az ország felosztása az Árpádok kihalta után kiment a divatból. Erdély különválása egész más természetű és túlhaladja a magunk elé szabott kereteket.

sére való alkalmasság dönti el a választandó-király személyét is e korban, ezért választják más országok uralkodóit, s e kor alkotja meg azt a formulát is, mely az ilyen, hadvezetésre személyileg és hatalmát tekintve alkalmas egyéntől az ország védelmét megköveteli.¹ (XV. sz.)

V. László teszi le elsőnek azt az esküt, melyet csekély változtatással mai alkotmányunk is mint koronázási esküt ismer. László esküjének napja 1453 január 29-e volt.

Ugyanez év tavaszán László királyává választatott Csehországnak. Esküt csek Prágában tett: okt. 28-án.

V. László

1453. I. 29-i esküje:

. . . dominus rex iurabit, quod Regnum suum Hungarie cum suis Regnicolis in omnibus et singulis iuribus et libertatibus et legibus ac approbatis consuetudinibus inuolabiliter conservabit In quibus predecessores sui puta dominus Sigmundus Imperator auus et dominus Albertus pater sui Idem Regnum et eius Regnicolas tenuerunt et conservauerunt *Et quod metas Regni non alienabit sed pro posse defendet et alienata recuperabit.*²

V. László

1453. okt. 28-i cseh esküje:

Wir Ladslaw . . .³ also geloben vnd sweren wir czuuoeran gote dem Herren vnd inwonern desselben konigreichs das wir einen itzlichen stam⁴ vnd alle inwoner in demselben Konigreich sullen vnd wollen halden und behalden auch beschutzen und beschirmen in ihren rechten, freiheiten, vorschreibungen, privilegien und gewohnheiten, die da von aldir her gehalten sein; auch mer, *das wir die Gemerke vnd Grenizen und czugehorungen dis konigreichs nicht entpfremden noch mynnern werden, sundir die meren und breiten und weiter machen, so wir aufs allermeist werden mugen, noch allen vnsern vermugen und vngebrechens halben, vnd alle sachen das wir handeln und thun werden czu eren vnd nucz dem obgeschriben konigreich, in massen als das die allerdurchleuchtigsten vnser vorfordern,*

¹ I. Ulászlót értjük, kinek esküjét ugyan szószerint nem ismerjük, de a választási kapitulációban megvan az integritás biztosítása. *Katona, St., Hist. crit. XIII. k. 26. kk. ll.*

² V. László hitlevelének 1. pontja. Becikkelyezve az 1453. I. tc.-be. V. ö. *Corpus Juris, millenáris kiadás. I. 314. l. ill. M. Nemz. Múzeum Levéltára. Törzssanyag. V. László hitlevele.*

³ Wir Ladslaw von gotis genaden Erwelter Konig zu Behemen: so wir denn ietzund eintreten vnd aufgenommen sindt in dasselbe königreich zu Behemen: also geloben...

⁴ Jeden Stand.

desselben konigreichs zu Behemen konige, in demselben konigreich zu Behemen gethan haben. Das helff vns gott der Herre vnd alle heiligen.¹

Honnan ez az azonos tartalmú formula?

Itt vissza kell nyúlnunk a cseh történetben egészen a XIV. század elejéig. IV. Károly idejére mennek vissza a cseh koronázási eskü első nyomai. Ő próbálta meg a cseh korona területének összetartására egy, a királyavatastnál teendő eskü behozását.

Ennek okai Csehország XIV. század kezdeténi zilaht helyzetéből adódnak.

Mint általában a német territoriumokban, Csehországban is kénytelen a XIV. század elejei fejedelem a koronajavakat s regálékat eladományozni, eladogatni, elzálogosítani. E gazdasági okokból történő elidegenítésekhez járulnak az uralkodócsalád tagjai közti felosztások, s a hűbérjogi átruházásokban rejlő önállósodási és elszakadási tendenciák.

Luxemburgi János kormányzása a tönk szélére juttatta Csehországot nemcsak gazdaságilag, hanem még inkább a korona területének idegen kézre juttatásával.²

Az olyan sülyedésből, ahova Csehország János király alatt jutott, vagy a rendek, vagy egy erős utód menthette ki a királyságot. A cseh rendek egyes közvetlenül érdekelt csoportjai — és nem a rendek egyeteme az általános, trónváltozáskori privilegiumokban — a szokásos, egyeseknek szóló privilegiumokkal biztosítják magukat a cseh koronától való elidegenítés ellen. Így

¹ *Palacky, Franz, Geschichte Böhmens, Prag 1857. IV., 1. köt., 337. l. 283. jegyzet. Az ő javításaival közöltük. Az eskü németül tétetett, de, Palacky szerint, csehből fordítva. U. o. De az eskünek külső szertartásai közt is egyezés van a két országban. A XV. századvégi cseh eskütheória szerint (Palacky, i. m. IV. 1. 336. és 282. jegyzet) a választott király háromszor esküszik, ha idegenből jön: a határ átlépésekor, Prága előtt és a prágai várban. Elég Mátyás hármas esküjére utalni, (Buda városa előtt, fent a várban s a templomban) s arra, hogy I. Ferdinánd 1527. VII. 31-én a magyar határra érve egészen cseh módra esküszik: Báthori nádor felszólítására átugrat a határt képező patakon a magyar partra, hol az esküt (az V. László-félet) le is tette. *Katona Steph., Hist. crit. XX. 1. 88–90. ll.**

² *Bachmann, Adolf: Geschichte Böhmens. Gotha, 1899. I. 783–4.*

a János zálogbavetéseitől legjobban veszélyezett városok, pl. Bautzen, Eger és Görlitz.¹ De az elhatározó lépés az egész országterület védelmére, felülről történt, a korona részéről, midőn IV. Károly vette kezébe a kormányzást. Neki, mint a föltörekvő Luxemburg-ház fejének, erős házi hatalomra volt szüksége.² Ennek feltétele egy erős territorium, s abban erős fejedelmi hatalom. Kedvezett vállalkozásának a Németországban éppen ekkor felvirradt politikai újjászületés,³ melynek tartalma az állameszme újraerősödése és közjogibb felfogása erős fejedelmi hatalommal, hordozói pedig egyes kiválóbb territoriális fejedelmek, köztük legelsősorban éppen maga IV. Károly.

A koronajavakat helyreállítva, a regálékat a koronának biztosítva, a cseh királyságot a többi német territoriumokban szokásos módon kikerekítve,⁴ az összehozott birtokok összetartását a jövőre is mintha a francia terjeszkedési technika egy-két eszközével próbálta volna meg Csehországnak a francia udvarban nevelkedett királya. A fellebbezési bíróságok kisajátítása a korona részére, a hűbéri átruházások megszorítása (a király alattvalója nem lehet idegen úr hűbérese) a királyi védelem (aki a király védelme alatt van, nem mehet másnak a törvényseke elé)⁵ vagyis az a három út, melyen Károly a szerzeteket összetartani és a jövőre konserválni, s azokban a királyi hatalmat megalapozni és kiépíteni akarta, minde három út (a két utóbbi ellenkező irányban), notórius útjai a francia király terjeszkedésének, ahogyan a francia koronavazallusok területeire,

¹ Bautzen- és Görlitznek János király 1339. VI. 8., ill. 1339. III. 1. kiváltságlevelei, (*Emler*, Regesta Boemiae. IV., 697. 698. ll.) Egernek IV. Károly, 1348. III. 1. Cod. Jur. Bohemici II. 1., 281. 1. Bautzen örgrófságnak János király, 1319. VIII. 31. Cod. Jur. Boh. II. 1. 37. kk. ll.

² *Loserth* ezt egyenesen döntő motívumnak látja Károlyban. *Geschichte d. späteren Mittelalters*. 298. l.

³ V. ö. *Spangenberg*, Hans: *Vom Lehnstaat zum Ständestaat*. München u. Berlin 1912. *Historische Bibliothek* Bd. 29., VII. fejezet, kül. 123. l.

⁴ V. ö. *Werunsky*, Emil: *Die Maiestas Karolina*. *Zschrft. d. Savigny Stiftung*. Germ. Abt. IX. 65. l. és 1. jegyz. és *Bachmann*, Adolf: *Geschichte Böhmens*. Gotha, 1899. I. 7. Kapitel, kül. 842. kk. ll.

⁵ V. ö. 1355 április 5. Római aranybulla. *Codex Juris Bohemici* II. 1. 393. kk. ll. és az 1356. XII. aranybulla VIII-X. pontjai.

sőt a német birodalmi hűbérekbe és a spanyol félsziget határos királyságaiba behatolt.¹

Ezenkívül IV. Károly más,² köztük közjogi eszközökkel is megpróbálkozott.

Először a morva hűbérlevéllel, majd az 1355. aranybullában, végül a Maiestas Karolinában sáncolja körül drágán összehozott szerzeményeit: *egy koronázási eskü alkotásával*.³ Ez eskü egyetlen létrehozó oka és egyetlen tárgya a cseh terület összetartása. 1349-ben Morvát óhajtja ezzel örök időkre Csehországnak biztosítani, 1355-ben, császárrá koronázása napján, Sulzbachot és egyéb acquisitumokat.

Legrészletesebben és legáltalánosabban a Maiestas Karolinában szabályozza az eddig kissé ötletszerűen felvetett cseh esküt. Itt háromféle tartalmú, négy alkalommal letett esküt állapít meg: egyet a koronajavak megtartására,⁴ egyet Csehország és a cseh korona területének integritására⁵ és egyet az ország összes tisztségei és praerogatívái fenntartására.⁶ Végül még a koronázást is kötelességül rója leendő utódaira.⁷

A bomlás itt is belülről és kívülről fenyeget, s Károly mindkét esetre intézkedett. (XV. §. 1. és XVI.)

Az eskü leteendő az utódláskor (VI. XV.), a koronázás előtt az utódlást követő 6 hónapon belül (VI.), a koronázás alatt (XI. XV.), s a városoknak.

Az eskü kivételét a rendeknek (a városoknak tett esküét az illető városok hivatalnokainak) szánta, hogy őket az integritás biztosításában való közreműködésre bírja.⁸

¹ *Viollet*, Paul: *Droit public, Histoire des institutions politiques et administratives de la France*. II., 168–184. ll. és *Kern*, Fritz: *Französische Ausdehnungspolitik*. 3. Kap., kül. 38., 40. és 44. ll.

² Pl. 1355. IV. 5. aranybulla. *Cod. Jur. Boh.* II. 1., 397. l.

³ 1349. XII. 26. *Codex Juris Bohemici* II. 1. 335. l., 1355. IV. 5. u. o. 397. k. l. és 1355. lásd lejjebb.

⁴ *Maiestas Karolina* VI., IX., X. és XI. pontok. *Cod. Jur. Boh.* II. 2., 112., 116., 118. ll.

⁵ U. o. XV. és XVI. § 1. u. o. 120. l. és 122. l.

⁶ U. o. XVI. § 2. u. o. 122. l.

⁷ U. o. XXXVIII. pont. 138. l.

⁸ A morva privilegiumban még az összes cseh és morva rendeket is meg akarta a következő koronázásokkor a cseh király- és morva örgróffal együtt esketni. XIII. *Cod. Jur. Boh.* II. 1. 335. l. Igen érdekes, hogy Károly milyen aggodalmasan kerüli az ellenállási jogot: a király egyetlen bírója

Noha a Maiestas Karolinát még 1355-ben vissza kellett vonnia, a koronázási esküt Károly fenn akarta tartani: öccsével, János morva örgróffal megígérteti, hogy utódlás esetén ezt az esküt még cseh koronázása előtt leteszi.¹

E koronázási eskük integritása nem földrajzi, sőt területileg meg sem határozható fogalomra vonatkozik. Jelenti az egyszer valamely állam kezén levő és valaha kezén volt birtokok megtartását illetőleg visszaszerzését. Ebből lett Magyarországon Egész Magyarország alkotmányos védője az idegen uralkodóval szemben, Franciaországban a hódítások végnélküli sorozatának évszázados, egyik jogcíme (a pár évtizeddel későbbi francia integritási eskü tartalma ugyanez), a német birodalomban a császári választási kapituláció egy jámbor óhaja.

Csehországban IV. Károly esküterveinek nem lett folytatása. Ami a cseh terület együtttartását illeti, ennek hordozóivá a cseh rendek lesznek a választási kapitulációkkal. Sőt ezen túlmenve, egyenest annexiókat terveznek. Természetesen eredmény nélkül.²

Az első cseh koronázási eskü, — ahogy a rendelkezésünkre állott igen fogyatékos eszközökkel kimutatható — Lászlóé, a magyar V. Lászlóé.

László 1453 október 28. esküje és IV. Károly eskütervei közt semmi összefüggés nincsen. Úgy a formula, mint egyáltalán az eskü szokása új dolog 1453-ban.³

László 1453-i magyar esküje Pozsonyban már január

és büntetője Isten, (Maiestas Karolina XV. § 2., 1355. IV. 5. Cod. Jur. Boh. II. 2. 121. l.) és méltatlan dolog volna, hogy a királyt testi büntetés érje. (Aranybulla 1355. IV. 5-ről, Cod. Jur. Boh. II. 1. 397. l.)

¹ János morva örgróf oklevele 1356. VIII. 1. Prága. Cod. Jur. Boh. II. 1., 426. k. 1.

² Zsigmond halála után (1438) Albrechtnek az osztrák, az ő halála utána Albrecht bajor hercegnek a bajor hercegség Csehországgal való egyesítését szabják feltételül. De egyik sem teljesítette. *Palacky*, Franz: *Geschichte von Böhmen*, Prága 1857. IV. 1., 34., 323. ll.; *Bachmann* i. m. II. 386—7., 431. ll.

³ A „Tobitschauer Könyv“ (Kniha Tovacovská) ugyan eskütheóriája megokolására ezt a szokást réginek mondja, de nem tudunk régebbre semmi ilyen nyomot találni. — *Monumenta Rerum Bohemico-Moravicarum et Silesicarum*. Sectio II. Leges et Statuta Liber I. Német fordítása *Palacky*, i. m. IV. 1. 336. l. 282. jegyzet.

29-én elhangzott, sőt talán már az előbbi eskükben is ezt a formulát kell keresnünk.

Ezt tehát magyar alkotásnak tekinthetjük.

Hogyan jutott ez egyik országból a másikba?

Magyar- és Csehország közt már az Árpádok sűrű érintkezést tartottak fenn, ami az Anjouk alatt is folytatódik (nem is szólva a Vencel-féle perszonáluniós kísérletről) s családi összeköttetéseken kívül politikai és gazdasági szövetségekre vezetett. Midőn Zsigmondban és Albrechtel először kapott a két ország közös uralkodót huzamosabb időre, ezek a német territoriumokban szokásos kormányzati módszereket Magyarországra is kezdték alkalmazni. Így a trónöröklés családi szerződésekkel, magánjogi formák közt való rendezését,¹ a pénzügyi politikában területek zálogba vetését, az alkotmány formáiban (a német birodalomban gyakori perszonáluniók következtetéseképp) különböző országok országgyűléseinek közös gyűlésre vagy pedig az országon kívüli helyre való összehívását. Arról a meg nem valósult tervről nem is szólva, hogy Albrecht végrendeletileg közös kormányt akart adni Magyarországnak, Csehországnak és Ausztriának, Pozsony székhellyel.²

Amidőn pedig Magyarország I. Ulászló, Csehország Albrecht halála után „elárvul“, az összeköttetéseket a két ország rendei veszik fel és fűzik szorosabbra. Az alkalmat és okot a közös uralkodójelölt ügye adta. Osztrák kezdésre 1452 februárja óta ismételten tanácskoznak együttesen magyar, osztrák és cseh rendek. Majd a közös uralkodó hívja őket egy terminusra Bécsbe országgyűlésre (1452 XI. 11.)³

Úgy látszik, László cseh hitlevele végső tárgyalásában⁴ magyarok nem vettek részt, pedig ebben a hitlevelében igéri meg László, hogy, ha koronázására Prágába megy, a cseh határon és bent a cseh fővárosban megteszi és megadja mindazt, amit elődei, a cseh kirá-

¹ *Ferdinandy* Gejza: Rendi elemek a magyar alkotmányban. 31. l. Ertekezések a társadalomtudomány köréből. XIII. k. 1907.

² *Huber*, Alfons: Geschichte Österreichs. III. k. 17. l.

³ *Fraknói* Vilmos: A Hunyadiak és a Jagellók kora 113. kk., 116. kk. ll. *Szilágyi* Sándor: A magyar nemzet története IV. k.-ben és *Bachmann* i. m. II., 430. l.

⁴ 1453. áprilisban, *Bachmann* i. m. II., 434. kk. ll. ille-tőleg *Palacky* i. m. IV. 1.; 322. kk. ll.

lyok megtettek és adtak. Ezt csakis esküre lehet érteni,¹ vagyis ekkor intézkedtek véglegesen az esküről.

A tényleges határátlépésnél és a koronázásnál azonban már voltak jelen magyar méltóságok, mint a közös fejedelem tanácsadói: Hunyadi, az 1440-ben két magyar királyt koronázott Széchy Dénes primás, Vitéz János. (Ez alkalommal Hunyadi szövetkezik a cseh rendi kormányzás hordozójával: Podjebráddal, ki László királysága alatt is megmaradt kormányzónak. Szövetségük rendi érdekeket szolgált, s csak formában nem irányult a közös uralkodó ellen.)

Ezek voltak tehát azok az alkalmak, melyeken magyar és cseh rendek az országaik rendi alkotmánya nyújtotta formák közt találkozhattak: maguk kezdesére összeült tanácskozásokon, a közös fejedelem által összehívott országgyűléseken s végül a közös fejedelem tanácsában.

Ezen a három helyen s az ott lefolyt tanácskozásokban kell keresni a magyar és cseh eskü azonos tartalmának okát is.

Az eskü útjait nem tudjuk követni, pusztán az időrend nyújt némi felvilágosítást: a magyar eskü már január 29-én elhangzott, a csehről az első, indirekt említés csak május 1-én történik. Magyarországon a szokás és talán a formula is régi, Csehországban mind a kettő újítás.² Minden jel arra mutat, hogy a csehek veszik át a magyaroktól. A legvalószínűbb pedig az, hogy a cseh rendek veszik át a magyar rendektől, s nem a közös fejedelem viszi magyar esküjét Prágába: hiszen a kapitulációk is, ez az eskü is rendi érdeket szolgál s a rendek követelése.

Ez az esküátvétel — vagy legalább is hatás, mert ily sűrű érintkezés mellett ily erősen egyező formula véletlen találkozás nem lehet — a két ország alkotmányának asszimilálása felé tett, már akár tudatos, akár öntudatlan lépés. S ha valóban rendek veszik át rendektől, akkor ez a közös uralkodók fentjelzett asszimiláló kormányzásának rendi megfelelője.

¹ V. ö. a „Tobitschauer könyv“ eskütheóriáját és a későbbi cseh eskügyakorlatot.

² Eltekintve természetesen a cseh koronázási ordó esküjétől, mely ezzel a László-féle formulával semmi összefüggésben nincsen, s melyről alább lesz szó.

A rendek tehát, a királlyal szemben az ország képviselői — totum regnum Hungariae repraesentantes — csak folytatják az uralkodók, egy Zsigmond, egy II. Albrecht politikáját, de — anélkül, hogy ezt az esküformulát akár az alkotmány szempontjából, akár politikailag túl akarnának becsülni — mégis az általuk képviselt nemzet részéről is hozzájárulnak ez esküvel azon kapcsolatok létrehozásában, melyek Magyar- és Csehországot öt századig együtttartották.

Mint uralkodói politika: ez az összehangolás, benne az esküvel, az 1370 óta megvalósított és már Károly Róbert, sőt a cseh II. Vencel által tervezett nagy államkapcsolatok felé való perszonaluniós törekvések egy következménye.

A cseh koronázási eskü nem maradt mindig a László-féle formula. Mindjárt a nemzeti király Podjebrad György sem ezt teszi le. Az ő koronázása és esküi azonban szintén erős magyar befolyás alatt állanak: vallási esküjét két magyar püspök, Agoston győri és Vince váci püspökök írják elő s veszik ki, koronázását e két főpap végezte, kiket ő maga kéretett magához Mátyástól — ekkor még barátjától. Podjebrad katolikus koronázást akart, s erre alkalmas cseh püspök nem akadt.¹ Az említett vallási eskün (máj. 6.) kívül Podjebrad koronázása alatt (máj. 7.) az ordóbeli esküt is letette.² Csak éppen a magyar-cseh formula hiányzott.

Mátyás királyáválasztási esküje keletkezését nem ismerjük: de ő egy László-féle magyar-cseh típusú esküt mondott el.³

II. Ulászló úgy látszik szintén, de ennek sem határmenti, sem koronázási esküjéről semmi közelebbit nem tudunk.⁴

Lajossal aztán véglegessé válik a László-féle magyar-cseh típus.

Mint V. Lászlóén (és természetesen Mátyás válasz-

¹ *Bachmann*, i. m. II., 484. kk. II. és u. az, *Archiv für österreichische Geschichte*. 54. Bd. I. Hälfte, 1876. 110. kk. II.

² Ez, mint az ordókról szóló részben látni fogjuk, a német formula professiója volt, a jelenlegi Pontificale Romanum ordójának esküje, alkotmánytörténeteink „iuramentum iustitiae et pacis“-a. V. ö. *Haselbach*, *Chronicon austriacum: Pez, Scriptores rerum Austriacarum* II. 892. l.

³ *Katona*, *Steph.*: *Historia critica...* XV., 383. l. és *Bachmann*, i. m. II., 626. l. 1469. május 3-án, Olmützben.

⁴ 1471. aug. 19. és 22. *Dlugoss*: *Hist. Pol.*, II. köt. 469. l.

tásán), az ő cseh koronázásán is voltak jelen magyarok. ¹ Esküjét (Magyarországon 1521-ben) Csehországban 1522-ben tette le, apjának a koronázáskor tett ígérete alapján (mint Magyarországon). De úgy a cseh, mint a magyar esküt igen heves küzdelem előzte meg. A cseh rendek egy része: az urak, a prágaiak és a többi városok, Ulászló 1509-i reverzálására, benne a baseli kompaktáták végrehajtására akarták Lajost megesketni, míg a lovagi rend és a király tanácsosai (köztük a legbefolyásosabbak egyike Szalkai László váci püspök és magyar kancellár) sokkal szívesebben láttak volna egy a csehországi eretnekség kiirtására tett esküt. A harcnak kompromisszum vetett véget: Lajos a László-féle magyar-cseh típus szerint esküdött. (Prága, 1522 május 9, magyar esküje: 1521 december 11.) ²

Ezt az esküformulát aztán bevezették a cseh „Landtafel“-be és a 30 éves háborúig minden cseh (magyar) király letette. ³ Így Miksa is 1563-ban, ami azért emlí-

¹ *Palacky*, Franz, i. m. V. 2., 162. kk. 1509. II. 11.

² *Acta Tomiciana* V. k. 415. l.

II. *Lajos cseh királyi esküje*
1522. V. 9.

Wir schwören zu Gott, der Mutter Gottes und Allen Heiligen auf die heil. Schrift, dass wir die Herren Ritter und Edelleute, die Prager und Städte und überhaupt die ganze Gemeinde des Königreichs Böhmen bei ihrer Verfassung, ihren Rechten, Privilegien, Begünstigungen, Freiheiten und Ansprüchen und alten löblichen gewohnheiten erhalten und von diesem Königreich Böhmen weder etwas entfremden noch verpfänden sollen und wollen, sondern dasselbe lieber nach Möglichkeit erweitern und vermehren und alles thun, was zum Wohle und zur Ehre dieses Königreiches gereicht. Dazu helfe uns Gott und alle Heiligen.

I. *Ferdinánd magyar királyi esküje.* 1527. XI. 3. koronázásakor.

... iuramus per Deum vivum, per eius sanctissimam genitricem virginem Mariam et omnes Sanctos, quod nos ecclesias Dei, dominos praelatos, barones, nobiles, ciuitates liberas et omnes regnicolas in suis immunitatibus et libertatibus, iuribus, privilegiis ac in antiquis bonis consuetudinibus conservabimus, omnibus que iustitiam faciemus: ... *Andree regis decreto obseruabimus: fines ... Hungariae et quae ad illud quocunque iure aut titulo pertinent, non alienabimus nec minuemus; sed quoad poterimus augebimus et extendemus: omniaque alia faciemus, quaecumque pro bono publico, honore et incremento omnium statuum ac totius regni ... iuste facere poterimus. Sic nos...* ⁴

³ *Palacky*, Franz: i. m. V. 2. k. 461. k. l. A Landtafel = tabulae regni 1549. kiadása Lajos 1522. V. 9. esküjét adja. *Codex Juris Bohemici* IV. 1. 152. Az 1564. szintén. U. o. 502—3. ll.

⁴ *Katona*, Steph.: i. m. XX. 1. k. 190. k. l.

tésreméltó, mert ő 1564-ben letette az ezzel teljesen összevágó magyar esküt is. A szakadatlan magyar-cseh párhuzam itt kezdődik és tart II. Ferdinándig bezárólag.¹

Már Caro megjegyezte, hogy az esküformula, melyet eddig a László-féle magyar-cseh típusnak nevezünk, tartalmilag megegyezik IV. Kázmér lengyel király 1453 június 30-i esküje főbb pontjaival. Minthogy ez négy hónappal megelőzi Lászlóét, felmerülhet a gondolat, hogy nem ezzel függ-e, vagy nem függ-e ezzel is össze Lászlóé. De éppen a László csehországi elismerése, koronázása és esküje körüli tárgyalásokban nincsen részük lengyeleknek, míg a magyarok mindenütt ottan vannak. Mátyás választásánál sem tapasztalható lengyel befolyás: riválisa, a végleges nyerő II. Ulászló ugyan képviseltette magát ennél az aktusnál követeivel, de ezek sem az eskiüre, sem a választásra befolyással nem lehettek. I. Lajos már magyar ember, prágai koronázásakor csak magyarul tudott. Később az ő udvarában voltak lengyelek is: egyik befolyásos tanácsosa Tarnowsky János gróf volt. De ekkor már Lengyelországgal nincs olyan szoros kontaktus, mint Magyarországgal. Apjának, a lengyel Ulászlónak esküjéről pedig nem tudunk annyit, hogy arról ítélnénk.²

Igy hát megállapítható, hogy az V. László-féle magyar-cseh formulát csak azok a cseh királyok használták fel, kik egyúttal magyar királyok is voltak. Sőt — az egy Mátyás kivételével, kinek magyar esküjét nem ismerjük — mind e királyok Magyarországon is, Csehországban is letették ez egyező esküt, még pedig mindig előbb a magyart és csak azután a csehet.

Minden külső és belső körülmény amellett szól tehát, hogy itt magyar hatásról van szó a cseh alkotmányra, függetlenül a szintén egyező lengyel gyakorlatól. Az újkorba mind e három nemzet egy olyan koronázási esküvel lép, melyet a XV. században fejlesztett ki, a magyar és cseh egymás hatása alatt, a lengyel, úgy látszik, önállóan, s mely három eskü tartalmilag fedi egymást.

¹ II. Ferdinánd cseh koronázása 1617. VI. 29. volt. A magyar 1618. VII. 1-én.

²A lengyel dolgokra: Caro, Jacob: Geschichte Polens, Gotha, 1875. IV. 448. l. és 1. jegyz. u. o. V. 348. Lajosra *Palacky*, i. m. V. 2., 163. l. és 456. l.

Ebben, és abban, hogy az esküt az ordóbeli professiók kiegészítésére alkotja meg, e három ország a nyugat (Német-, Francia- és Angolország) koronázási gyakorlatától — honnan pedig a királysággal együtt a koronázás intézményét és az avatás szertartásait egyaránt, még pedig egymástól függetlenül átvette — egymásközt egyezően eltér.

Vagyis Magyar-, Lengyel- és Csehország ez egyező tartalmú koronázási esküformulával egy külön területté határolódik el, szemben a nyugat — e keleti országokban legfeljebb „egyházi“ eskünek megmaradt — négyféle koronázási ígéreteivel.¹

Mi a nyugati kereszténység három legkeletibb királysága esküformulájának tartalma? Az egyesek privilégiumainak, a szokásjognak s az országterületnek megvédése.

Kern — aki pedig nem ismeri a magyar, lengyel és cseh formulákat² — a nyugati koronázási eskük legáltalánosabb tartalmául a szokásjog, az egyesek privilégiumai s a birodalmi területállomány megtartását állapítja meg.

Tehát a királyi feladatnak ugyanaz a tartalma fejeződik ki a nyugati koronázási eskükben, mint amelyet a magyar (cseh) és lengyel alkotmányos gyakorlat oly szabatosan fogalmazott meg a keleti esküben.

A gondolat egy: Magyar- (Cseh-) és Lengyelországot a nyugattól csak szavak választják el.

3. A koronázási ordókról.

Ha nem is indultunk volna ki jelen dolgozatunkhoz abból a felfogásból, hogy a nyugatról átvett magyar koronázást csakis egyenes és kizárólagos őseivel, a nyugati koronázásokkal összefüggésben szemlélhetjük, a kül-

¹ Az *angol* három *praeceptum*, mely átmegy Franciaországba, s ott az eredeti frank promissióval alkotja a *francia* esküt, a szintén kétféle *német*: a koronázási szertartás elejei kérdések, s a mai Pontificale Romanumbeli ordó típusába átment, a németeknél szertartásvégi professio. A Magyar-, Lengyel- és Csehországba átment nyugati eskük-ről alább lesz szó, az ordók tárgyalásánál.

² Magyarországra *Timon* alkotmánytörténetének német kiadását használta, melyben nincs meg az 1453-i, későbbi Habsburg-kori eskü szövege. Lengyel- és Csehországra nem terjeszkedett ki. V. ö. *Gottesgnadentum* u. *Widerstandsrecht*. Lipcse 1914. 154. l. és Anhang XIII. és XIV. sz.

földdel való összefüggésre vezetett volna pusztán a magyar intézmény eredetének és további élete feltételeinek kutatása is.

Schreuer az egész koronázási kérdést internacionális jellegű problémának nevezte, Kern átfogó rekonstrukciója a középkori királyáavatás gondolati tartalmáról az összes keresztény országokra érvényes.

Alábbiakban a koronázási intézménynek csak egy részéről, az egyházi szertartások ordóiról lesz szó.

A koronázási szertartások legbővebb forrásai hivatalos jellegű egyházi vagy udvari szabályzatok. E szabályzatok, ordók, formulák bejárják a keresztény udvarokat, vándorútjuk egyfajta útjelzői valamely országból kiinduló, vagy arra tett kultúrhatásoknak.

Egy ilyen ordó — minden valószínűség szerint a német-római típus — 1001-ben eljutott Magyarországra is.

Hogyan alakult a későbbi magyar gyakorlat és hogyan alakult a magyar és külföldi gyakorlat egymáshoz való viszonya, mindenekelőtt a magyar és a környező országoké?

Hogy erre megfelelhesünk, előbb tisztába kell jönnünk a nyugaton, azonkívül Lengyel- és Csehországban dívott szokással.

A legrégebb koronázási szabályzat az Egbert yorki püspök (732—766) pontificaléjabeli angolszász formula. Utána következik időrendben Hinemar reimsi érsek ordónak vehető leírása Kopasz Károly 869 szeptember 8-i metzi és Hebegő Lajos 877 december 8-i compiègne-i koronázásáról, tehát ófrank, de nyugati frank ordók, az ugyancsak nyugati frank Ratold corbie-i apát († 986) formulája, majd az alig későbbi (lásd lejjebb) angolszász II. Ethelredhez (978—1016) fűzött ordó, a III. Ottó korabeli római és német formulák (R. F. és D. F.), a XII. századi I. Henrikhez fűzött angol (ehhez nem tudunk hozzáférni), a XIII. századelejei franciák: VIII. és IX. Lajoséi, a XIII. századvégi cseh (lásd lejjebb) (talán ideszámítható II. Endre koronázásának leírása Ottokár stejer rímes krónikájában), a XIV. sz. elejei angol a „Liber Regalis“-ból (L. R.), a XIV. sz. elejei sensi francia ordó, VII. Henrik 1309. német ordója, V. Károly francia király 1365. koronázási könyve, a XIV. sz.-i cseh: IV. Károlyé, a XIV. sz. e.-i arelat-i, a XV. sz.-ban Magyarországon használt, még kiadatlan német

formula, s a kiadott, arelati típusú, Albrechthez fűzött, II. Ulászlónál tényleg felhasznált három más ordó és a XIII—XVIII. sz.-i lengyel.

Ez a sor magában foglalja — a délitáliei, a spanyol és skandináv királyságok kivételével — az összes keresztény államok koronázási gyakorlatát.

Mind e felsorolt ordók rokonságban vannak egymással. Az egy Egbert-féle, s a XIII. sz.-i két francia kivételével nincs köztük egy primár ordó sem.

Legeredetibb köztük Egberté. Az utána időrendben következő ófrank, IX. sz.-i (848, 858) koronázások más rendjét adják a szertartás egyes aktusainak. Hogy ez a különbség kiterjed-e a szövegi részekre is, nem tudni, mert a frank leírások (nem a fentjelzett ordók) beérik az aktusok felsorolásával. De e két eltérő rendszer megmarad a koronázás két főtípusának az egész középkoron át.

Egbert angolszász rendszere (a későbbi németrómai): *Az ófrank és császári rendszer (a későbbi angol):*

unctio	unctio
sceptrum	corona
baculus	sceptrum
<i>galea</i> (corona)	virga
eskü	

Az első ordószámba vehető ófrank koronázási leírás, Kopasz Károly 869-i kieroszakolt lotharingiai koronázásáról,¹ már tartalmaz egy imát, melyet Egbertből vett, (Deus qui populis...) s melyet két önálló imájával együtt tovább ad 877-i utódjának.² (Extendat omnipotens dominus... és Coronet... et ungat te in regni regimine.)

Úgy a 869-i, mint a 877-i koronázási ceremoniale a politikában és tudományban egyaránt vezető szerepet játszott Hincmar reimsi érsek művének tekinthető. Hincmar lehetett az is, aki a 869-i kenő és koronázó imát (coronet te deus) 877-ben kettévágta, az első részt koronázási imává önállósította, a másodikat, szövegileg a tulajdonképeni unctiós részt (oleo gratiae Spiritus sancti...) erősen megtoldva unctiós imává tette. Ez az új, omnipotens sempiterne Deus kezdetű ima az ordók

¹ Mon. Germ., Leges II., capitularia II. 456—458. 1.

² U. o. Capitularia II. 461—2. 1.

egymásközti viszonyában ezentúl iránytűként szolgál, s eldönti mindenekelőtt az elsőbbség kérdését az angolszász és a frank koronázás második fázisát képező Ratold-féle és II. Ethelredhez fűzött ordók között, melyet Waitz és Schreuer függőben hagytak.

Az omnipotens ima magja a 869. coronet te deus... unctiós része,¹ ez elé teszi Hincmar omnipotens kezdetű végleges kezdetét.²

A következő megállapítható étape Ratold, aki Hebegő Lajos 877. omnipotens-ébe hunc famulum tuum szavaknál hosszú angolszász és frank vonatkozású részt told be:³ illum quem supplici devotione... et pacem tibi militantibus laetanter reportet.⁴ Ezután folytatja 877-i mintáját, ahol a betoldással elvágta: uirtutibus quibus... et oleo gratiae spiritus sancti perunge.⁵

Itt levágja, s ide beszúrja: hic unguatur oleo. Egyben közli az Unxerunt Salomonem Sadoch sacerdos... kezdetű antiphonát Egbertből, melyet kenés közben a kórus énekel. Következik az omnipotens 877. redakciójának folytatása: unde unxisti sacerdotēs... egészen végig. In cuius manu victoria omnis, gloria et potestas consistunt, et tecum vivit et regnat Deus in unitate Spiritus sancti per. (A 877-i még folytatja: secula seculorum Amen.)

Ethelredben megvan ugyanez az omnipotens kezdetű ima, hiszen Ratold és Ethelred egymásnak csak variációi.⁶ Ebbe is interpolálva van ugyanannál a szónál ugyanaz a rész, benne ugyanazon angolszász vonat-

¹ ...ungat te deus in regni regimine oleo gratiae Spiritus sancti sui unde unxit sacerdotēs, regēs, prophetas, et martyres qui per fidem vicerunt regna et operati sunt iustitiam atque adepti sunt promissiones; eisdemque promissionibus gratia Dei dignus efficiaris quatenus eorum consortio in coelesti regno perfrui merearis. Amen. (M. G., Cap. II. 457. l.)

² M. G., Cap. II. 461.

³ V. ö. Schreuer, H.: Über altfranzösische Krönungsordnungen. Zeitschrift d. Savigny-Stiftung f. Rechtsgeschichte. Germ. Abt. 30. Bd. 1909. 172. kk. kül. 172. l. 4. jegyzet és Waitz, i. m. 22. l.

⁴ Legg, L. G. W.: Three coronation orders. 55. és 166. ll. Henry Bradshaw Society. XIX. köt. London, 1900.

⁵ Per dominum in unitate eiusdem. Ez a befejezés csak Ethelredben van meg. V. ö. Legg, i. m. 55. és 166. ll.

⁶ A legönállóbb szöveg közlése mellett az összes variációk Legg-nél, i. m.

kozásokkal¹ (a frank el van hagyva). Ugyanannál a szónál levágja ez is az omnipotens imát, s ugyanarra a helyre beszúrja ez is a kenés-antiphonát, Egbert Unxerunt-ját. Csakhogy Ethelred a 877. omnipotens imát az antiphona előtti résszel be is fejezi, s az azutáni részt már új imának nevezve,² kezdetül odateszi az új omnipotens véggondolatát: *Christe perunge hunc regem in regimèn regale, unde unxisti... majd pedig bevégzi még in celesti regno perueniat per.-nél, anélkül, hogy Ratoldnak a 877. imából való folytatását átvénné.*

Tehát Ratold omnipotense voltaképen, a kenésrubrika és az Unxerunt antiphona közbeszúrása ellenére is,³ megtartja 877. szerkesztésében az omnipotens imát, mint egy egészet. Ezzel szemben Ethelred az antiphona előtt befejezi azt, s az antiphona után új imát kezd a 877. omnipotens második, unde unxisti kezdetű részével, s mert ennek így nincs értelme, eléje teszi *Christe perunge...*

Vagyis: Ratoldnak a 877. redakció után kellett dolgoznia. Ratold nem szűkíthette vissza a 877. eredeti szöveggé Ethelred *Christe perunge* bővítését, s másrészt honnan vehette volna saját omnipotense (mely folytatódik az Ethelredben önálló unde unxisti résszel) befejezésére azt a 877. omnipotens is befejező részt, mely Ethelredben nincs meg.

Ratold és a 877. leírás közé Ethelred nem szűrhető mint közbeeső fok, még az angolszász vonatkozás miatt sem. Feltéve, hogy Ratoldnak volt angolszász mintája (amire abból lehetne következtetni, hogy a frank vonatkozások, az angolszászokhoz való hozzátoldás jellegűek, s hogy Ethelred értelmes „Gregorii *anglorum* apostolici“-je Ratoldban értelmetlenné lesz: *angelorum* apostolici) ez az angolszász minta nem az Ethelred kéziratcsoporthoz volt. Nem áll azonban semmi sem útjában annak, hogy Ethelredet származtassuk Ratoldból. Apróbb

¹ Csak annyiban térnek el, hogy Ethelred szerint: in regem *Anglorum* vel *Saxonum...*, *anglosaxonum ecclesiam...*, uidelicet *anglorum uel saxonum...*, addig Ratoldban: in regnum *N. Albionis* totius uidelicet *Francorum...*, *Albionis aeclesiam...*, uidelicet *Francorum scepra...*

² *Legg*, i. h. 55. 166 ll.

³ Hiszen az antiphonát nem a koronázó mondja, hanem a kórus énekli, a kenésrubrika pedig csak azt jelzi, hogy ima közben mely szónál kell a kenést elkezdni.

nehézség, az említett angolszász vonatkozáson kívül, mely a frank Ratold elsőbbsége ellen szól, hogy Ratold az *Extendat* kezdetű ima első részéhez hozzáírja a második rész első mondatát (*Indulgeat... gessisti*),¹ mert ez lehet pusztán interpunkciós hiba is, ahogyan elírásnak vehetjük az *angelorum apostolicit* is, hiszen Ratold kétegy nélkül vesz át angolszász vonatkozást és ismeri is az angolszász viszonyokat.

Legvalószínűbbnek látszik előttünk az, hogy egy frank író, talán maga Ratold, akart a Ratold típusban egy olyan ordót szerkeszteni, amely mindkét országra alkalmas, s ezért írt Albionról és frankokról, s ezért tette a szertartás elejére a frank (mely *Ethelredben* hiányzik), végére (mint *Egbertben*) az angolszász koronázási esküt.² Erre vall az is, hogy Ratold angol és frank ordókat forraszt egybe. De hogy az összeolvasztás alapja frank, mutatja a frank aktusrend, mely ekkor megy át Angliába.

<i>Egbert :</i>	<i>Hebegő Lajos (877):</i>	<i>Önálló részek :</i>
	<i>Petitio és promissio.</i>	
Te invocamus...	—	
Deus qui populis...	Deus qui populis...	
In diebus...	—	
—	Omnipotens...	
Unxerunt...	Unxerunt...	
—	—	Deus Dei filius...
—	—	Accipe anulum...
—	—	Deus cuius est...
—	—	Accipe hunc gladium...
—	—	Deus qui providentia...
—	Coronet te...	
Deus perpetuitatis...	—	
—	Accipe sceptrum	
—	—	Omnium domine fons...
—	—	Accipe virgam...
—	Extendat omnipotens...	
Benedic Domine...	—	
—	—	Sta et retine...
Rectitudo regis...	—	
(eskü).		

Vagyis a X. sz. végi új frank ordó, mely átmege Angliába is, két kivétellel egyesíti magában *Egbert*

¹ *Legg*, i. m. 60., 169. ll.

² Ilyen több országra való koronázási ordó több is van; az általános római formula, s az arelati, mely ezt ki is mondja. V. ö. *Waitz*, i. m. 24. l.

összes imáit, s két versiculus kivételével Hebegő Lajoséit is. Önálló részei forrásait koronázási leírásokban nem találjuk.

Mindent összevéve megállapítható, hogy Ratold Ethelredtől függetlenül használja fel Hebegő Lajos 877. koronázását, s hogy sokkal valószínűbb a fordított viszony. Ez esetben Ethelred nem keletkezhetett a 970-es évek előtt (Ratold meghalt 986-ban), s így időben nem tévedett az a XVII. sz.-i kéz, mely az ordó egy kéziratára II. Ethelred (978—1016) nevét írta.¹

A német és római formulák kérdését tisztázta Waitz:² a német koronázási szertartás a X. sz. végén, a római formula alapján készült Rómában, Ethelred felhasználásával.

Csakhogy éppen a kritikus omnipotens... kezdetű imában van meg a római német formulában (D. R.) is az a vég, mely a 877. redakcióból csak Ratoldba ment át, Ethelredbe pedig nem.³

Hogyan használja fel D. R. Ratoldot?

Az omnipotens ima D. R.-ben, mint praefatio, végződik a letanter reportet szónál. Itt elmarad Ratold folytatása: uirtutibus christe hunc... spiritus sancti perunge. Elmarad az Unxerunt antiphona, ellenben az omnipotens végéhez (letanter reportet) hozzáilleszti D. F. az unde uixerunt-ot bevégző részt: Per dominum nostrum, qui virtute... qui vivit. (3. jegyz.)

Mért hagyta el D. R. a uirtutibus... perunge paszszust? Mert nem ismerte az omnipotens ima eredeti szerkesztését, a 877-it. Ez imának u. i. letanter reportet utáni, Ratoldnál következő, D. R.-ben kihagyott része nem egyéb, mint az interpolált részben részletesen kifejlesztett első gondolatnak: Isten a bibliai hősök erényeivel áldja meg a királyt, rövid ismétlése. Aki nem veszi tekintetbe a Hebegő Lajos-féle 877. recensiót, az előtt ez a

¹ *Legg*, i. m. XXXVIII. k. 1.

² *Waitz*, Georg: Die Formeln der deutschen Königs- und d. römischen Kaiserkrönung. Abhandlungen der hist.-phil. Klasse d. kön. Gesellschaft d. Wissenschaften zu Göttingen. XVIII. Bd. 1873. Ahol közölve a X—XII. sz.-i D. F. és R. F. az összes variánsokkal. Ahol D. F. és R. F. egyeznek, = D. R.-nek jelezzük.

³ Per Dominum nostrum qui virtute sanctae crucis tartara destruxit... salusque populorum, qui tecum vivit. Nincs meg Ratoldnál D. F. e végződése: qui est gloria humilium et vita salusque populorum.

rövidebb rész fölösleges ismétlésnek tűnik fel. Csak Hebegő Lajossal való összehasonlításból tűnik ki, hogy a dolog fordítva van. D. R., mely a Ratold—Ethelred-féle omnipotens imát különben is erősen megnyirbálta, az interpolált részt itt meghagyta, s az eredeti, gondolatilag egyező részt hagyta el.

Befejezésül pedig hozzáfűzte az idézett részt (269. l. 3. jegyz.), mintája, Ratold unde unxisti kezdetű imájának zárszavát.

Világos tehát, hogy nemcsak D. F., hanem ennek forrása, az e részt vele egyező R. F. is használta, ha nem is az angolszászt, de Ratoldot, kihagyva belőle a frank-angolszász vonatkozásokat.¹

Van azonkívül R. F.-ben és D. F.-ben egy máshová át nem ment Egbert-ima is: a Benedic Domine hunc regem nostrum... kezdetű. Csak az interpunkció más (s ez nehezíti meg az átvétel felismerését), azonkívül D. R. beszúrja a *Honorifica... adornent* mondatot, s elhagyja Egbertből az *Et praesta ut gentes illi teneant fidem... ut semper maneat tripudians, in pace victoriosus* részt.²

Tehát R. F. felhasznál egy frank és egy angolszász forrást.³

Mert a Ratold—Ethelred-csoporttal közös másik két részt: *accipe virgam* és *Sta et retine-t* is Ratoldból kellett vennie, s nem megfordítva, ha a szintén közös omnipotensre kétségtelen, hogy Ratoldból került hozzá.

Minthogy ez a kérdés nem tartozik szorosan véve tárgyunkra, R. F., D. F. forrásaik és egymáshoz való viszonyukra sem terjeszkedünk ki részletesebben. Jelen-tősebb ránk, hogy D. F.-ben önálló részek is vannak. (Az említett *unctio*, a *Prospice Omnipotens Deus...*, *Spiritus sancti gratia...* kezdetű imák.) (V. ö. a lengyel ordó tárgyalását.) D. F.-nek négy későbbi változatát ismerjük: VII. Henrik 1309-i⁴ ordóját, a Martène-féle IX.

¹ V. ö. Schreuer, H.: Die rechtlichen Grundgedanken... 86. k. l.

² Egberté még a szertartás utáni miséből: *Salvum fac servum tuum...*, *Auribus percipe...* *Domine in virtute tua...*

³ V. ö. Waitz, i. m. 26. l., aki valószínűbbnek tartja, hogy R. F. volt az angolszász csoport (ideértve Ratoldot, de nem Egbertet) forrása.

⁴ Mon. Germ. Leges II. 384. kk. V. ö. Schreuer, Hans: Die rechtlichen Grundgedanken... 6. l.

ordót,¹ bővítve a Rómában tett császári esküvel, a Godefroy-féle VIII. Lajos francia királyhoz fűzött ordó Schreuer által kiolvasztott német részét az 1220-as évekből,² s végül a kiadatlan, Magyarországon használt XV. sz.-i ordót.³

Ezek közül csak VII. Henrikében van lényegesebb változás: az unxerunt... antiphona beiktatása és az eskü lényeges kibővítése. A magyarországi közel áll Péter senlisi-i püspök († 1356) ordójához, de mégis közelebb a X. sz.-i D. F.-hez.

A koronázási ordók sorában időrendben következő angol, I. Henrikhez (1100—1135) fűzött ordó már a D. F. hatása alatt áll. Minthogy ehhez nem férhettünk hozzá, vele nem foglalkozhatunk.⁴

Ezt követi a XIV. sz. első éveiben az angol koronázási gyakorlat negyedik fázisa: a Liber Regalis-beli ordócsoport.⁵ Csak a rövidebb rubrikájú redakcióval, ennek is csak egykorú francia fordításával dolgozhatunk.⁶ De a cseh ordó megoldásához — főtémánkhoz a magyaré mellett — éppen erre volt szükségünk, s mint-hogy tartalmi és nem szigorúan vett szövegi összehasonlítással kellett dolgoznunk, a nyelv sem volt akadály. Itt más nehézség van: az, hogy e Liber Regalisbeli ordónak (ezentúl L. R.-nek jelezzük) elődjét, a XII. sz.-it nem ismerjük. Említettük, hogy már ez is német hatás alatt állt, az előttünk fekvő L. R.-ra pedig ezt ki is mutathatjuk. Eldöntetlenül marad azonban, hogy mennyi volt meg az angol ordó L. R.-beli alakjából a XII. sz.-iban, hogy a L. R.-nak D. F.-ből való részei már a XII. sz.-ban mentek-e át Angliába, vagy csak a XIV. sz.-i L. R.-ba, vagy pedig két étape-ban.

¹ *Martène*, Edm.: *De antiquis ecclesiae ritibus* 1736. Antwerpen. I. kiadás., II. k., 636. kk. II. Péter senlisi-i püspök († 1356) pontifikálójából.

² *Godefroy*, François és *Denys*: *Cérémonial françois*. Paris 1649. és *Schreuer* H.: *Über altfranzösische Krönungsordnungen*, i. h. 143. kk. II.

³ Magyar Nemzeti Múzeum 317. sz. középkori kézirat. Lásd lejjebb, a magyar gyakorlat tárgyalásánál.

⁴ V. ö. *Schreuer*, H.: *Die rechtlichen Grundgedanken...* 7. I. és 6. jegyzet.

⁵ Készült 1307 előtt. *Hatschek*, J.: *Englische Verfassungsgeschichte*. 200. l. *Legg* dies a quo-ként 1272-t, ad quem-ként 1325-öt állapít meg. I. m. XXXII. l.

⁶ *Legg*, i. m. XXXI—XXXVII. 39—49. és 121—4. II.

A L. R. továbbfejlesztése Ethelrednek, a bevezetésben önállóan, később D. F. erős felhasználásával. A szertartás egész menete is német: az önálló rész: a király keresése, majd az eskünek, a hagyományos három *praeceptum*nak kérdésekre és feleletekre bontása. Igaz, az érsek bevezető, függő beszédben közölt kérdése: *si uoudra granter ... par seint edward*, csak a 141. sz. kölni kézirata,¹ vagyis egy francia rendszerű ordóban van meg, de, minthogy L. R. átvesz olyan imákat, melyek nincsenek a kölni 141. sz. kéziratban, hanem csak D. F.-ban, ez a kombináció elejthető. Így Ethelred *Te invocamus ...* kezdetű és *Deus qui populis ...* kezdetű imái közé szúrja a kritikus *omnipotens* ima D. F.-i szerkesztését — szemben Ethelred, Ratold és a kölni 141. sz. kézirat hővebb szövegezésével,² kihagyva benne mindazt, amit D. F. is kihagyott, így az angolszász vonatkozásokat is!!, melyek pedig a korabeli francia, Ethelreden alapuló redakcióban mindben *megvannak!!* Az *omnipotens* mögé, tehát a *Te inuocamus* és a *Deus qui populis* közé teszi D. F. *Benedic Domine ...* és *Deus inenarrabilis ...* kezdetű imáit.³ Másrészt eltérések is vannak D. F. és L. R. között: L. R. már itt közli a prefációt, előbb hozza a kéz-, mint a fejunctiót. Ismét találkoznak a *Prospice ...* imában, s a többi kenés utániban, ha sorrendben, s az *omnipotens* helyében eltérnek is.⁴ A felöltöztetési ceremó-

¹ Waitz, i. m. 76. kk. ll.

² D. F., mint említettük, erősen megrövidítette a Ratold-szöveget, s minthogy L. R.-ban ez a rövidebb szöveg van meg, kétségtelen, hogy az angol a németet használta, s nem Ethelred Ratolddal egyező szövegét. A kihagyott rész: *David puerum tuum regni fastigio sublimasti eumque de ore leonis ... inimicorum liberasti et Salomonem sapientiae pacisque ineffabili munere ditasti*. L. R.-ban: *David nostre vmbre enfaunt et la hautesce de realte. Salomon festez richesse par le noble doun de sauer et de pes... s ami még érdekesebb, kimaradt a notóriusan angol eredetű passzus, minthogy ezt D. F. is elhagyta: contraque omnes visibiles et in visibiles hostes potenter regaliterque tuae virtutis regimen administret [vt Regale solium videlicet Saxonum, Merciorum, Nordanchumbrorum scepra non deserat sed] et ad verae fidei pacisque concordiam... reformet*. L. R.: *qil gouverne pussantmet et realment cuntre tuz enemis conuz et desconutz et refourme lour corages a la uerre foy e bone pes... és elhagyja, szintén D. F.-fel egyezően, a reportet után: uirtutibus... oleo gratiae Spiritus sancti perunge-t.*

³ Legg, i. m. 42. l.

⁴ A L. R. sorrendje: *Deus Dei filius, Deus qui es justo-*

nia L. R. önálló újítása. Talán francia hatás. L. R. alkotása a ruhaáldás (*Deus rex regum*) és a kardáldás is. (*Exaudi Domine.*) Tiszta német azonban a kardátadás rubrikája és imája, a következő jelvények és sorrendjük: kard, *armillae*, *pallium*, (*corona*), *anulus*, *sceptrum*, (*virga*), ahol csak a korona maradt eredeti Ethelredi helyén: a *sceptrum* és *virga* előtt, s csak Ethelred virgája marad meg D. F. *baculusa* helyett. Idegen mármost D. F.-től a kardövezési szertartás, s talán VIII. és IX. Lajos francia ordójára megy vissza. Ethelredé az összes jelvényima, kivéve a kard- és gyűrűét. (A *virga*, éppígy az inthronisatiós beszéd: *Sta et retine* eredetileg R. F.-é, ettől veszi Ethelred, és Ratold, Ratoldtól D. F.¹ Az angol L. R.-be vagy Ethelred- vagy D. F.-ből mehetett.) A kardbeszéd német, szintúgy a gyűrűátadási beszéd is. Német hatás az inthronisatio békecsókja és a *Te Deum*. Kissé feltűnő azonban, hogy a *Te Deum* megelőzi a *Sta et retine* inthronisatiós imát és az inthronisatiót.²

Mint az angolok, D. F. hatását mutatják a XIII. sz. elejei francia ordók is a szertartás főcsomópontjai elrendezésében. VIII. Lajos (1223—1226.) és IX. Lajos (1226—1270.) koronázási szabályzatai tiszta rubrika-ordók: csak VIII. Lajos adja szövegét az eskünek (a Kopasz Károly 869-i és Hebegő Lajos 877-i Ratoldba is felvett *Petitio* és *promissio* és az angol három parancs)³ és az unctiós antiphonának.⁴ A francia XIII. sz.-i koronázás (L. VIII. és L. IX.) egész menete azonban az átvett sorrend ellenére is elüt a némettől, még pedig főleg a kenés előtti részletes felöltöztetési ceremóniával, hová a kardátadását is áttolják. A francia koronázás gerince ez:

rum, ... D. F.-ben csak most jön, az unctio utáni imák *után* az Omnipotens ...

¹ *Waitz*, i. m. 26. l. V. ö. másrészt e dolgozatunk 269. kk. ll. a németrómai és Ratold-Ethelred viszonyát.

² Ez így megmarad Angliában. V. ö. Oranje-i Vilmos és Mária koronázását 1688-ban, *Legg*, i. m. 29. l.

³ V. ö. *Schreuer*, Hans: Die rechtl. Grundgedanken. § 7.

⁴ VIII. Lajos ordóját *Schreuer* olvasztotta ki a Godefroy-nál közölt kompilációból, s ezzel egy teljes, IX. Lajoséval egyező francia és egy teljes, D. F.-fel egyező német formulát rekonstruált. Az egész kompilált ordót ezentúl L.-nek, a francia részeket L. VIII.-nak, a német interpolációkat [L. VIII.] -nak nevezzük. V. ö. *Schreuer*, H: Über altfranzösische Krönungsordnungen. I. h. 143—161. ll. IX. Lajosé u. o. 162—167. ll.

eskü, felöltöztetés és kardátadás, unctio, sceptrum, virga corona, inthronisatio, szemben az ófrank, talán még a XII. sz.-i francia gyakorlatban is használatos, Ratold-féle sorrenddel, melyet az eredeti (XII. sz. óta francia), angolszász sorrend pótlására Ethelred bevezet Angliába, hogy ott a XVII. sz.-ig megmaradjon.¹ Az első német hatás óta Franciaország nem szabadul többé D. F.-től. A legközelebbi fennmaradt ordónk, a XIV. sz. elejei sensi típus, éppen az unctiók imát veszi át (ungo te in regem) a németből.² Maga a sensi formula nem más, mint VIII. és IX. Lajos rubrika-ordói egy variációjának,³ és Ethelred szövegének (nem Ratoldénak,⁴ mint ezt francia ordótól várhatnánk) összeillesztése.

Ez a sensi típus előzménye V. Károly 1365. koronázásának.⁵ 1365-ben a francia koronázási szabályzatokat királyi rendeletre átdolgozzák, ami abból áll, hogy a sensi típusba interpolálják a németrómai (D. F. és R. F.) és az angol: L. R.-beli ordók egyes részeit és egy-pár önálló újítást. Mindjárt az első interpoláció: a királykeresési ceremónia s a király bevonulása maga német eredetű, imái D. F.-ből valók, melynek rubrikái,

¹ Legg, i. m. utoljára II. Jakab koronázásán.

² Schreuer: Die rechtlichen Grundgedanken... 87. l. A formula Ed. Martène-nél, II. 622. kk. ll.

³ De sem VIII., sem IX. Lajos-énak, mert Sens esküjében nincs meg az 1215-ben elrendelt, Franciaországban 1226 óta bevezetett eretneküldözési pont, amely megvan L. IX-ben, de nincs L. VIII-ban; viszont a Te Deum Sensban követi a három angol parancsot, míg L. VIII-ban megelőzi. Másfelől a nép megkérdezése megvan L. IX-ben, de nincsen meg Sens és L. VIII-ban. Schreuer synopsisában kitűnik, hogy továbbiakban sem következetes Sens L. VIII vagy L. IX-hez.

⁴ Nem Ratoldénak, mert Sens átveszi a confortare antiphonát, az Omnipotens deus det tibi de rore celi... és a Benedic Domine fortitudinem principis kezdetű imákat, amelyek vannak Ethelredben, de nincsenek Ratoldban; az omnipotens második részét Christe perunge-val kezdi és nem unde unxistivel, s esküje is L. VIII-hoz simul Ratolddal szemben. Mindössze ennyi megfelelés van Ratold és Sens között: Sens és L. VIII: cum autem venerit archiepiscopus ad altare, debet pro omnibus ecclesiis sibi subditis a rege petere: ammonitio (innen csak Ratold: episcoporum vel clericorum seu populorum) ad regem dicenda ita. Vagyis még e pár sornyi egyezésben is van eltérés.

⁵ Schreuer, H.: Über altfr. Krönungsordnungen i. h. 170., 184. ll. jegyzet. Kiadva az ordó Godefroy i. m. 35. kk. ll.

némi bővítéssel, maguk egészében átmennek az új francia ordóba.¹

Hogy az eretnek-klauzula megvan K. V.-ben, az csak annyit jelent, hogy mintája nem a véletlenül fennmaradt sensi kézirat volt, hanem ennek egy variánsa. Hiszen mindez itt tárgyalt ordóknál nem lehet szó a véletlenül fennmaradt *kéziratok*, hanem csakis a bennük hagyományozott *typusok* rokonságáról.

A Te Deum-nál, melyet Sensban már az eskü után elénekelnek, K. V. írója egyenest hivatkozik a római formulára.

A következő interpolált ima: Deus inenarrabilis, D. F.-é. A kardáldás (Exaudi Domine) mint láttuk, angol, L. R.-ből való. Önálló francia újítás, hogy a király a confortare antiphona alatt kezében tartja a kardot. A kardátadási első ima a sensi, a második D. F. és L. R.-é.

Ezután Sens folytatva, K. V. a confortare antiphona szövegét közli. A következő interpoláció D. F. Prospice-je, melyet az önálló újítások² követnek a litánia utáni oratióig bezárólag. Az unctióban K. V. megint D. F.-et követi: csak négy kenést ismer, fej, mell, vállak, csukló, s elhagyja Sens, illetőleg L. VIII. és L. IX. vállak közötti kenését a mell után.

¹ A bevezetésben: Sens \cong KV: multis indecenter interpositis (csak KV: Et debent canonici... assurget rex reuerenter). Együtt: Quando sancta Ampulla debet venire... V. ö. *Schreuer*: Altfranz. Krön. ordn. 185 l. 4. jegyzet. Az imák még sorrendben is megfelelnek D. F. sorrendjének: Omnipotens, Ecce mitto, (Israel si me audieris) Deus qui seis, (Domine in virtute, Egbertből) Omnipotens sempiterna Deus, caelestium terrestriumque moderator... Némi eltérés a két szertartás menetében, hogy D. F. az első omnipotenst már azutánra teszi, hogy a király a hálósobából kijött, míg K. V. mikor még bent fekszik, D. F.-ben a királyt azután kezdi vezetni a két püspök kezén fogva, miután már kijött, K. V.-ben ezek keltik fel. A rubrikák szószerint egyező részei ezek: ... cum duabus crucibus... cum incenso... habentes SSorum RR-as in collo pendentes... suscipiant eum duo praedicti episcopi dextera leuaque honorifice... ducant ad ecclesiam canentes hoc responsorium... (Ecce mitto...) cunctoque eum populo sequente. ad hostium ecclesiae clerus subsistat... Introentes autem ecclesiam precedentes canonici (D. F. clerici) dicant (D. F. decantent) usque ad introitum chori hanc antiphonam...

² Benedic Domine quesumus hunc principem nostrum, Deus pater aeternae gloriae, a responsoriumok: Gentem Francorum stb. és az oratio: Deus qui populo tuo aeternae salutis beatum Remigium... és a litánia betoldásai.

A ruhaáldás rubrikáját nem, imáját azonban L. R.-ből veszi.¹ D. F.-et követve hozzátoldja ezután Senshoz a kézkenést az unguantur... imával. D. F.-et és nem L. R.-et, mert itt a kézkenés megelőzi a fej stb. kenését s attól több imával el is van választva. Követi a kézkenést D. F. kenés utáni harmadik imája: Deus qui es iustorum... Keztyű ceremónia van a L. R. egy variációjában,² egy rubrikaordóban, ahol az imák nincsenek mind kiírva. Így — valószínű ugyan, hogy a szövegek is L. R.-ből származnak, mégis — a keztyűáldást (Omnipotens creator qui..., Circumda Domine manus huius famuli... és Deus totius creaturae...) míg forrása fel nem található, önálló újításnak kell tekinteni. A két gyűrűáldás angol import. (Deus caelestium és Benedic Domine),³ ahonnan a gyűrű átadása is származik. Mert, nem tekintve, hogy a sorrend e részt teljesen egybevág L. R. és K. V.-ben (maga a gyűrű, mint jelvény megvan Sensben és D. F.-ben is), csak az angolban van meg a két gyűrűáldás. Az átadási ima megvan L. R. és Sensban is, átadás utáni ima van Sensban, de viszont nincsen L. R.-ban, úgy, hogy K. V. itt csak a két áldást interpolálta L. R.-ből, az átadási és ezutáni a törzsé: Sensé. A virga és sceptrum rubricák elárulják az ordó összetoldott voltát.⁴ Ez a gyűrű-passzus dönti el különben, hogy sem Sens, sem K. V. nem használta a 141. sz. kölni kéziratot, mert ebben gyűrű nincsen. A koronaáldást: Deus tuorum corona fidelium... megint L. R.-ből vette K. V.⁵ A koronázási ceremónia némileg eltér egymástól Sens és K. V.-ben, de ez nem tartozik tárgyunkra.

K. V.-ben három korona-ima is van: az ősi francia Hincmar—Rat. (—Ethelred)— Sensi coronet te... mellé interpolálják a császári koronázási ordó⁶ accipe coronam-

¹ *Legg* i. m. 44. Deus rex regum...

² *Legg* i. m. 123. l. et puis les gauntz li serront mys.

³ *Legg* i. m. 46. és 47. u. i. a gyűrűátadás is.

⁴ Deinde datur ei ab Archiepiscopo sceptrum in manu dextera et virga in sinistra... Sed notandum, antequam datur sceptrum et virga, datur anulus... majd a gyűrűceremónia bevégeztével megint folytatja Sens: detur anulus et dicatur... V. ö. *Schreuer*: Altfranz. Krön. ordn. 190. l. 3. jegyz.

⁵ *Legg* i. m. 46. l.

⁶ Ordo Cencius. 85. l. V. ö. *Eichmann* Eduard: Kirche u. Staat. Paderborn 1912. *Quellensammlung* zur kirchlichen Rechtsgeschichte u. zum Kirchenrecht. Herausg. von Ed. Eichmann. 1. sz.

ját és D. F. u. e. kezdésű imáját. Már most a koronázás utáni, Ethelred—sensi ima után következik: Extendat omnipotens Deus... Ez megvan Sensban, ennek mintájában: Ethelredben (és Ratoldban) is, de csak az: Et tali eum... reperiatur locupletatus. Amen. részig bezárólag, míg K. V.-ben van kb. mégegyszer ennyi. K. V. és Ethelredben—Sens Extendat imája két részből áll, ill. két imából van összetéve: az első az Et qui te voluit... tribut esse consortem. Amen. résszel végződik. Külön ima voltát végződése: Quod ipse praestare. árulja el. A második rész, melynek önálló voltát Sensban az alia benedictio cím jelzi, a már ismert D. F.-be átment Egbert ima: Benedic Domine hunc regem nostrum N., mely Egbertnek ugyanazon részeiből áll itt K. V.-ben, mint D. F.-ben, noha eleinte az interpunkció D. F.-fel szemben Egberttel egyezik, a Honorificától kezdve azonban Egberttől még szövegi eltérés is van, míg a szószerinti egyezés D. F.-fel végig megvan. A befejezés is ugyanaz K. V.-ben, mint D. F.-ben, míg Egbert még hosszasan folytatja a versiculusokat.

Tehát az Extendat ima Benedic kezdetű második része D. F.-ből jutott K. V.-be, még pedig úgy, hogy K. V. Sensból, mely nem a Benedicnél, hanem három mondatnál később, csak a Da ei tuo spiramine-nél hagyja el az Extendat-ot, elhagyta az Extendat azon végét, mely D. F.-ben már a Benedic-hez tartozik, s ezt D. F. Benedic-jével, mint új imával pótolta.

Az inthronisatiós szertartás L. IX-ből való, a végén (His expletis-től kezdve). L. VIII-ra támaszkodik, némi változtatással.

A Te Deumnál K. V. ismét egyenest utal a római formulára. A követő versiculus és responsoriumok, kivéve az Ethelred és L. R.-ből vett Firmetur manus tuat, önállóak.¹ A miserészek: oratio, secreta, és Postcommunio Ethelrednek Sensba fel nem vett részéből valók.²

Ami K. V. királynéi ordóját illeti, a királynék koronázását a feldolgozók rendszeren elhanyagolják, s az ordók írói sem mindig terjeszkednek ki erre. K. V. és Sens részletes leírása igen fontos tárgyunkra, mert a IV. Károlyhoz fűzött cseh koronázási ordó megoldásának egyik legfőbb eszköze.

¹ *Legg* i. m. 53. l., 40. l.

² *Legg* i. m. 63. k. l.

K. V. a királyné koronázásában a sensi típust követi, interpolációkkal.

Az első bővítés mindjárt a királyi ordó főforrásából: D. F.-ből származik. (Omnipotens aeterne deus, fons et origo totius bonitatis.) A következő imának nemcsak szövegét, de még rubrikáját is ugyanonnan veszi. (Benedictio eiusdem ante altare, Deus qui solus habes immortalitatem.)

A következő betoldás forrását sem D. F.-ben, sem az angoloknál nem találom. (Omnipotens sempiterna Deus hanc famulam tuam...) Az unctio utáni interpolált Spiritus sancti... ismét D. F.-ből való. Ezután K. V. ismét önállóan szúrja Sensba a Deus Pater aeternae gloriae-t, a sceptrum és virga átadási imát, s önállóan folytatja a Sensból vett következő két imát: Accipe coronam gloriae... exultatione coroneris. Eddig Sens. Most K. V.¹ ut scias te esse consortem regni... és Omnium Domine fons bonorum... operibus corroboram gloriam. Per Ominum etc.² Innen csak K. V. Domine sancte Pater omnipotens aeterne Deus...

Most Sensban következik egy ima, Benedictio vexilli, mely nem megy át K. V.-be, s így az előbbi kettővel együtt perdöntő a cseh ordó kérdésében.

Önálló a Pax Domini befejezése is. (cuius est regnum et imperium sine fine permanet in secula seculorum. Et benedictio Dei omnipotentis Patris et Filii et Spiritus sancti super vos descendat et maneat semper. Amen.)

Összegezve: az 1365 francia királynéi koronázás ordójára is áll az, ami a királyira: alapja a sensi ordó típusa, melybe D. F.-et, L. R.-et és önálló részeket interpolálnak.

Ezzel lezárjuk a nyugati koronázási ordók vizsgálatát, melyet nemcsak azért végeztünk ilyen részletesen, mert a XIV. századtóli ordók még nem voltak analizálva, hanem inkább azért, s ez volt a kiindulópont is, mert enélkül nem látunk tisztán a keleteurópai katolikus államok: Magyar-, Lengyel- és a német birodalom kötelékébe tartozó Csehország koronázásai kérdésében.

Lengyel- és Csehországban éppoly kevésbé alakult

¹ Godefroy: Cérémoniae françois, Paris. 1649. 49. k. 1.

² U. o. 50. l.

önálló egyházi koronázási gyakorlat, mint *Magyarországon*.

A nyugati kereszténység két keleti határállama s Csehország az angol és német koronázási gyakorlat hatása alatt áll: azok ordóit veszi át, kisebb-nagyobb módosításokkal.

Talán éppen ezért, e három ország között közös vonások mutatkoznak, melyek őket a nyugattól egyformán megkülönböztetik: a magyar koronázásból ismert világi szertartások az egyházi szertartások után, (lovagütés, kardvágás, világiak erős részvétele a koronázás egyházi részében, a korona feltevése előtti akklamáció), s az ordóbeli, angol, ny. frank és német eredetű — e keleti országokban egyházi jelentőségűvé zsugorodott — eskükön kívüli, nagy fontosságra emelkedett alkotmánybiztosító eskük, melyek — mindenek betetőzésére — mindhárom országban tartalmilag teljesen fedik egymást.

Az esküről már szólottunk, itt csupán a koronázási szertartásokról lesz szó.

A cseh fejedelmek XI. századi inthronisatóját elmelőzhetjük, ez nem bizonyít mást, mint azt a negativumot, hogy a magyar egykorú királyavatás ettől semmit sem kölcsönzött.¹ A XII. századbéli cseh királyi avatásokról meg nem tudunk annyit, hogy azokról kialakult képet alkothatnánk.²

A későbbi cseh koronázásokról aztán több ordó maradt fenn. E sorok írója a következőket ismeri: egyet a XIII. század végéről, melyet II. Vencel 1297 koronázásánál is alkalmaztak, egy XIV. századit, melyet IV. Károlyhoz fűznek, és egy XV. századit: II. Albrechtét.³

¹ A későbbi magyar szokás: a nép közé pénzt szórni, itt található először: célja, hogy a szertartásra egybesereglett tömeg a pénz után szaladjon és ne nyomja agyon a fejedelmet. (Ut ducem in solio non comprimant, Jireček a 2. jegyzetben i. m. 69. l.)

² *Jireček* Hermengild: Das Recht in Böhmen u. Mähren. Prága 1866., I. 2., 50—53. ll. Még az első cseh királyi koronázás: II. Wratislawé 1086-ban sem mutat semmi rokonságot Salamon koronázásával, melyet pedig éppúgy, mint az 1086. csehet, IV. Henrik hajtát végre.

³ Az első kettőt *Loserth* adta ki: Archiv f. öst. Geschichte, 1876. Bd. 45. I. Hälfte, 27—36. l. részletes bevezetéssel, melynek lényege, hogy a XIII. sz. ordó a valódi, IV. Károly-féle szertartás bevezetése: a felöltöztetés, az ehhez mondott imákkal (u. o. 16. l.), s hogy a XIV. sz.-i IV. Károly 1347-re datált ordója a francia gyakorlatot követi, L-et és

Kétségtelen, hogy a *Loserth*nél 27—28. ll.-on közölt ordó különálló kerek egész, melyben megvan a koronázás minden lényeges alkatrésze, az unctio kivételével:

ruhák és armillae
gyűrű
(pallium cum monili)
corona
sceptrum
pomum
inthronisatio

Ez nem bevezetése valamely más ordónak, hanem önálló, bár csonka ordó, mely a következő, *Loserth*-féle második, IV. Károlyhoz fűzött ordóval semmi összefüggésben nincsen.¹ Itt legfeljebb az vezethetne arra a gondolatra, hogy ez nem teljes ordó, hanem az ordónak csak felöltöztetési ceremoniája, ha kiindulási pontnak K. V.-öt veszük, s hogy a *Loserth*-ordó végén ez áll: Post indumenta psalmus Domine in virtute. (Egbert és D. F.)

De ez nem más, mint egy, a ruhák mögül kifejejtett zsoltár utólagos betoldása, hiszen ugyane mondatban még egy ilyen betoldás van: a Quare fremuerunt gentes... után és iudicium tartásakor éneklendő psalmus. K. V.-re lejjebb térünk ki.

Pusztán felöltöztetés nem lehet ez az ordó, mert akkor miért mondja: imponat coronam, postea sceptrum, postea pomum, és miért szerepelne a ruhák közt — a trónus? (ad solium dicat.) Az ordó azonban egy bizonyos célra készült: a zsoltárok pontos közlésére.

Ahogy a későbbi misekönyveknek a XIII. század előtt több különböző műfaj felel meg: a sacramentarium (a mise állandó és változó imái, melyeket a pap mond) az antiphonarium, később graduale, a comes (lectionarium, plenarium, liturgikus olvasmányok a Bibliából) „ordók” (melyek a rubrikákat tartalmazzák),² úgy a koronázás egyházi szertartásánál is vannak rubrika-, vannak ima- és antiphona szabályzatok. L. VIII. és L. IX.

K. V.-öt, vagyis azt a kompilációt, melyet Schreuer egy teljes német és egy francia ordóra bontott szét, s az 1365-ben készült hivatalos szabályzatot. Francia hatást állapít meg IV. Károlyra már a névtelen *Das königliche böhmische Crönungsceremoniel. Frankfurt und Leipzig 1723. 18. l.* is.

¹ Érezte ezt *Jireček* is: a Codex iuris Bohemici II. 1.270. kk. ll.-on csak a IV. Károlyét közli.

² *Gühr*, Nikolaus: Das heilige Messopfer. 9. Aufl. Freiburg i. B. 1907. 297. l. 1. jegyzet.

rubrika ordók, Egbert, Ethelred, Ratold ima és anti-phona ordók, D. F. és az újabbak: Sens, L. R., K. V. kombináltak.¹ Ez a XIII. századi cseh, zsoldár-ordó, mely használatban is volt.

II. Vencel 1297 VI. 20. koronázásakor, a prágai katedrálisban, ezt az ordót alkalmazták. Ez aktusnak két, egymástól független leírását bírjuk: Ottokár steier rímes krónikájában és a *Chronicon Aulae Regiae*-ben,² melyek tökéletesen kiegészítik a Loserth-ordót, még pedig az angol formulává, annak is L. R.-beli recensiójává.

A szertartás menete:

<i>Königsaal</i> :	<i>Ottokár</i> :
unctio	unctio
királyi ruhák	—
corona	corona
sceptrum	zepter
—	aphel.

A jelvények sorrendje, az egész szertartás struktúrája megfelel egymásnak a két krónikában és megfelel a Loserth-ordónak is, noha Ottokár elhagyja a ruhát és a königsaali kútfő az almát.

Egyikük sem szorítkozik az aktusok felsorolására, különösen a *Chronicon Aulae Regiae* ad aránylag bő kivonatokat a szertartás szövegeiből is.³ Így mindjárt ez a passzusa: *Convenerunt siquidem principes in unum, nequaquam aduersus dominum et aduersus Christum eius... ut constituent te principem, nem más, mint a Quare fremuerunt gentes... kezdetű zsoldár (Psalm. David. II. 1.) átstilizálása az ellenkező értelemben. Ez a zsoldár pedig a Loserth-ordó első, ruha előtti psalmusa.*

¹ Ezért mondja L. IX. befejezésül: a megfelelő imák, les oraisons... sont escriptes en lordinaire. *Schreuer*: Altfranz. Krön.-ordnungen, 192. l.

² A steier rímes krónika *Mon. Germ. Deutsche Chroniken* II. 915. l. 69., 137—69181. sorok. A königsaali kútfők *Fontes Rerum Austriacarum* I. Abt. SS. 8. köt. 151. k. l. Cap. LXII. Függetlenségüket, a régibb kutatókkal egyezően, kimutatta Miloš *Vystyd*: Die steierische Reimchronik und die Königsaal Chronik, szemben *Seemüllerrel*: a *Mon. Germ.* kiadójával. *Mitteilungen d. Instituts f. öst. Geschichtsforschung.* 34. k. 1913., 218. kk. és 596. kk., a koronázásra pedig 226. kk.

³ Igaz, hogy nem mindet, mint a koronázási szertartás szövegét, hanem mint saját érzelmei kifejezését. Mint a Loserth-ordóval való összehasonlításból kitűnik, ezek az ordó egyes részei.

A következő imakezdet a cseh forrásban: Ungat te deus, deus tuus prae participibus tuis... az angol Ethelred—L. R.-ordó sceptrum-, de egyben a Loserth-ordó tunica-átadási beszédéből való.¹

Az, hogy Vencelt sancti spiritus invocata (et coeoperante) clementia kenik fel és koronázzák meg, a Szentlélek segítségül hívását jelzi, ami L. R.-ban Veni creator... imával történt. Beszámol még a cseh krónika a koronázás utáni Te Deumról, a máshol nem található Gloria et honore coronasti... a csehek lelkesedésében quodlibetté fajult zsoltárról, (Psal. XX. 4.) és az igen jellemző Vivat rex W. vivat rex W. vivat rex in aeternum angol antiphonáról.²

Ottokár rövidebb, csak néhány gondolatot jegyez fel a jelvény-átadási imákból, melyeket kissé erőltetve lehetne csak az Ethelred—L. R., vagy bármilyen más koronázási szövegbe beleilleszteni. A nyelv, s a kötött beszéd is akadályozza a forrás felismerését.

E három forrásból tehát úgy II. Vencel koronázását, mint az akkor használt ordót rekonstruálni lehet:

Quare fremuerunt gentes... et timor domini...

consecratio et unctio

ornamenta regalia (tunica, sandalia, armillae, dalmatica, chirotheca) a hozzávaló zsoltárokkal.

anulus, accipe regiae dignitatis annulum catholicae fidei signaculum = Rat. = Eth. = L. R.

pallium cum monili, Zsoltár.

corona, zsoltárok.

sceptrum, (accipe virgam...) virga recta est, virga regni tui, diligas iustitiam et odio habeas iniquitatem, propterea unxit te deus deus tuus oleo laetitiae prae consortibus tuis.³

pomum, Ottokár részletes beszédével és a Loserth-féle ordó zsoltára éneklése közben adhatták át.

Inthronisatio. zsoltár.

¹ *Legg* i. m. 58., 169. l.

² *Legg* i. m. ez Ethelredben az Unxerunt antiphona befejezése. A königsaaali forrásban az angol mintához simulva: leti dicentes (angol: dixerunt) vivat stb.... Mint a szertartás befejezése, ahogy a cseh-ben, csak Ethelred legelütőbb variációjában: *Legg* i. m. 61. l. ahol pedig nincs: leti dixerunt.

³ Ezt Loserth I. ordója a tunicához fűzi, a cseh krónika csak általánosságban közli, nem is a szertartás keretein belül. Minthogy ez a zsoltár (XVII. 35.) úgy az angol, mint D. F.-ben a sceptrum ill. virga átadásba van ékelve, e cseh ordóban is ide helyezhetjük. — A Loserth-ordó zsoltára: virga directionis, virga regni tui viszont a Rat. = Eth.-féle sceptrum imára utalna.

(Omnipotens deus) det tibi de rore celi... Ez csak Egbertnél, Ethelrednél és L. R.-ben, tehát csak angoloknál van. Sens-ba megy csak át Eth.-del. XIV. sz. e.

Te Deum
Gloria et honore...
Vivat rex W....

A mondottak után nem kell hosszasan bizonyítani, hogy ennek az ordónak forrása angol.

A XIII. század végén csak Angliában (és Magyarországon) divatos a fentjelzett aktusrend, a szövegek átvételére pedig döntő az omnipotens deus det tibi de rore celi...,¹ mely Angliában keletkezett, csak ott található, s Franciaországba csak a XIV. század ejelén, a sensi ordóban ment át.

A Loserth által kiadott II. cseh ordónak, melyet IV. Károlyhoz fűz, sőt 1347-tel datál, forrásaiul a francia gyakorlatot jelölték meg,² közelebbről a VIII. Lajosra vonatkoztatott kompilációt, L.-t és V. Károly 1365. ordóját.

L.-ről már Schreuer kimutatta, hogy a szerint koronázni nem lehet,³ K. V. ellen pedig az időrend szólana: ha IV. Károly tényleg 1347-ben vezette be, saját koronázására (IX. 2.) ezt a formulát, akkor nem meríthetett az 1365. franciából.⁴

Ezzel szemben L. kész van már 1223 körül,⁵ s így ezt forrásul felhasználhatta a XIV. században a cseh. Arra pedig, hogy ez a második cseh ordó tényleg 1347-ben már kész lett volna, vagy akár 1365 előtt, vagy akár-

¹ A cseh író zavaros előadásából ez így állítható helyre: [Omnipotens deus] donet tibi de rore celi benedictionem, seruiant tibi tribus populi, esto dominus fratrum tuorum, et incurventur ante te filii matris tuae, et qui benedixerit tibi benedictionibus repleatur, qui maledixerit tibi sit ille maledictus. Fontes Rerum Austriacarum i. h. 151. l. és *Legg* i. m. 61. Hogy ez az angol mintára való rekonstrukció megokolt, mutatja az, hogy a cseh krónika egészen összezavarja: a kezdést: donet tibi de rore celi... a végefelé teszi, s utolsó mondatnak ennek egy folytatását: incurventur ante te... mondatot teszi.

² *Loserth* e véleményét 1903-ban megismételte: *Geschichte d. späteren Mittelalters*. München u. Berlin 1903. 301. l.

³ *Schreuer*: *Über Altfranz. Krön. ordn.* i. h. 144. l. és 156. l.

⁴ V. ö. *Loserth*: *Archiv*... i. h. 20. l.

⁵ *Schreuer* i. h. 15. l.

milyen pontosabb keltezésre éppen semmi támasztékunk nincsen.¹

Itt tehát megint a kútfőelemzéshez kell fordulnunk.

A kiadott cseh ordó jelzi L.-ben és K. V.-ben található imáit. Ezek között vannak olyanok, melyek csak L.-ben, olyanok, melyek L. és K. V.-ben és olyanok, melyek csak K. V.-ben fordulnak elő. Láttuk L. és K. V. dolgozásmódját: L. az egész D. F.-et összefűzi L. VIII.-cal, K. V. pedig interpolálja D. F.-et és L. R.-et mintájába, Sensba. Mármost a cseh ordónak csak L.-ben található imái kivétel nélkül L.-nek D. F.-ből interpolált részei.² Ami a csehből megvan úgy L., mint K. V.-ben, azok L.-nek német (D. F.) betoldásai,³ két kivétellel, melyek angolok.

Ami a csehben csak K. V.-ének látszik, az K. V.-nek vagy saját, vagy Sens útján szerzett, *angol* betoldása.⁴

Nincs tehát az egész cseh ordóban egyetlen egy ima sem azok közül, melyek K. V. és L.-ben is előfordulnak, melyek ne lennének meg a németeknél és angoloknál is. Az omnipotens, a legérzékenyebb útjelző pedig D. F.—L. R. redakciójában kerül a cseh ordóba!⁵ S a K. V. és

¹ Loserth i. h. 20. l.

² Ezek: a kérdés és feleletek (az eskü) v. ö. Schreuer i. h. 178. és 2. jegyz. még pedig egyenes beszédben, ami a német redakció ismertető jele a francia függő beszédével szemben. V. ö. Schreuer u. o. 147. k. l. az *akklamáció*, *Benedic Domine, Accipe dignitatis... anulum, Benedicat tibi, Desiderium anime eius, Te Deum Hospodyn* pomiluy ny. = Kyrie eleison *Professio*.

³ Ezek: *Ecce mitto, Deus qui scis, Omnipotens, Deus inenarrabilis, Omnipotens*, (a D. F. szövegezéssel!) *Deus inenarrabilis, Ungo te, Deus qui es, Unguantur manus... Prospice, Accipe gladium, Accipe coronam, Sta et retine*. Mindezek D. F. imái, s mindössze két L. és K. V.-ben közös ima van meg a csehben is, mely nem D. F.-é: az *Unxerunt* antiphona, mely azonban megvan VII. Henrik 1309. német ordójában és a *Christe perunge... is ilyen* fogalmazásban Ethelreddel jött Sens útján Franciaországba, hol Ratold *unde unxisti-ja* otthonos.

⁴ Ezek: *Te inuocamus... Deus qui populus... Deus rex regum... Deus electorum... Exaudi quaesumus... Benedic* (gyűrűáldás) ... *Accipe sceptrum... Omnium Domine... Deus tuorum, Deus perpetuitatis... Confortare...*

⁵ Loserth az imáknak csak kezdő- és végzavait adja. A bécsi kézirat pontos másolatát Zsinka Ferenc szívességének köszönöm. (A bécsi állami (volt udvari) könyvtár 556. sz. kéziratából.) De Loserth is jelzi a kritikós ut regale solium... sed ad. mondat hiányát (30. l. 10. jegyzet), a pontos szövegben pedig csak a német-angol rész van meg.

L.-ben meglévő összes angol, francia és német eskük közül éppen a két németet választja ki.

Még így is erőltetni lehetne azt a feltevést, hogy a cseh író véletlenül válogatta össze a francia ordók német és angol interpolációit, ha nem volna a csehben hat olyan ima, mely nincsen sem L. sem K. V.-ben.¹ Ezek közül, a jegyzetben felsorolt sorrendet tekintve, az első kettő D. F.-é, a harmadikat sehol máshol nem találom, a negyedik, ötödik és hatodik meg van Angliában. A prefáció Ethelredben (*Legg* i. m. 63. l.), az *accipe* armillus = *Receuet* les bracers de clarete et del aiournement, és az *accipe* pallium = *Receuez* mauntel oue les quatre corners ... (*Legg* 45.) a L. R.-ban.

Egészen kétségtelen tehát, hogy a többi német és angol ima is ezekből és nem a franciákból került a csehhez.

Csakhogy a koronázási szabályzatok rokonságára nem az imák az egyedüli útmutatók. Hiszen ezek annyit vándoroltak, hogy a X. századi angol omnipotens ima a XIV. századi L. R.-ba a X. századi német redakcióban kerül vissza, s ekkor már csak Franciaország őrzi meg ennek eredeti angolszász vonatkozásait, pedig itt is megelőzte azt egy frank szövegezés.

A rubrikákban viszont egyetlen sor egyezés francia (K. V. és Sens) és a cseh között nincsen. D. F.-fel, L. R.-rel egész mondatok, sőt teljes rubrikák szóról-szóra egyeznek. Az aktusrend, a szertartás egész menete: a bevezetés az eskü utáni litániáig tiszta német. A király keresése ugyan közvetlenül angol eredetű, de oda is valószínűleg Németországból került. A litánia e helyen — eskü mögött — angol hatás, a litániától a koronázásig a szöveg angol, (különösen a jelvények átadásánál írja ki szószerint L. R.-t) az aktusrend azonban német, mely ekkor már a L. R.-t is módosította; mindenesetre teljesen eltér az L. VIII., L. IX., Sens, K. V.-beli francia szertartás menetétől. Az inthronisatiótól kezdve pedig szószerint írja ki D. F. megfelelő részét: imákat, rubrikákat egyaránt.²

¹ Ezek az akklamáció, *Spiritus sancti gratia* (az itteni helyén), *Omnipotens*.... deus, qui Azahel super Syriam... a prefáció: *fons inmarcescibilis lucis*, *Accipe* armillas, *Accipe* pallium.

² *Omnipotens*, *Ecce*, *Deus* qui, *Omnipotens* — *Firmetur*, *Deus* humilium, *Te* invocamus, litánia, *Deus* inen., *Deus* qui

Mint láttuk, a Loserthnél közölt I.-ordót egészen más alapon kellett vizsgálni, mint a II.-at, s ugyanez áll a II. királyi ordó királynéi részére is. A IV. Károlyhoz fűzött ordó királyné koronázását más szempontból kell szemügyre venni, mint a királyét. — L.-et itt és ki kell kapcsolni: ez e részében sem más, mint a francia rubrikák, megtoldva D. F. szövegeivel.

Másképp áll a dolog K. V.-tel. Loserth, a cseh ki-

populis, *Benedic, Omnipotens, Deus inen., Deus qui populis*, a mise önálló cseh (hogy az egyik oratio megvan Kopasz Károly 869. miséjében is, a francia fejlődés ismerője előtt mitsem jelent). Ilyen összeállításban, a szertartás e helyén az első négy ima csakis D. F.-ben van, a Firmeturtól a sor végéig csakis L. R.-ban van meg. (*Legg*, i. m. 41. k.) Az unctio D. F.-é, minthogy K. V.-ben ez is mind D. F. interpoláció: *Ungo te, unxerunt* (ez van VII. Henrik, M. G. LL. II. 387.) a második *ungo te in regem* kezdetű imában ez idézett szavak csak ismétlései az első kenőimának, maga az ima: Spiritus sancti gratia D. F.-é, s ott is kenés utáni ima. A következő *Christe* perunge ima Ethelredé (nincs L. R.-ban), az utána-jövő *Deus Dei* és *Deus qui es e* helyen D. F. és L. R.-é. Ezzel szemben a francia kenés teljesen eltér, s eltér az imák sorrendje is: *Deus inen., Omnipotens, Hic inungatur, Unxerunt, Christe* perunge, *Ungo te, Deus electorum, Omnipotens, Deus Dei*. A csehben következő Omnipotens teljesen önálló. Most a ruhaceremónia következik a csehben, *Deus rex regum*, majd a kézkenés, s ez az egyetlen hasonlóság K. V.-höz, hogy a ruha elválasztja a kenést a kézkenéstől. Az ezt követő imákat elhagyjuk, mert sorrendi érdekességük nincs, eredetüket pedig már láttuk. A jelvényeknél a sorrend német: *pallium, kard, armillae, anulus* (a gyűrűáldások közül közli K. V.-nek két L. R.-ból vett áldását, *Benedic, és Deus caelestium*), de az önállót nem! újból a (kard, ami angol), *sceptrum* (almával) *virga, corona*. Itt feltűnő angol átvétel az *armillae*-, a *pallium*-, a gyűrű-, a *sceptrum*-, a korona-átadási imák és áldások, szintúgy a kard másodszeri átnyújtása, melynek egész rubricája L. R.-ból való (*Legg*, i. m. 47. *Deinde accipiat insem...*), ahogy a koronaáldási ceremónia is tiszta angol. (U. o. 46.: *Hic aspergatur aqua benedicta... super coronam... incensetur... L. R.: Puis serra la corone arosee dewe benete et ensense u. e. áldással: Deus corona arosee fidelium... = Dieu qi estes la corone de voz lealx gentz...)* A kardceremónia pedig eldönti, hogy ez a rész nem D. F., hanem L. R.-ból származott a csehbe: D. F. csak egy kard-átadást ismer, L. R. és utána a cseh, kettőt: *E puis offra le roy le espeie dount il fust saint sur lautre que le plus haut counte rechatera et postera deuant luy dirra quant le ceptre serra done = Deinde accipiat insem unde accinctus fuerat, et eum super altare offerat, quem comes alius superior vel maior... redimet et redemptum ante eum ferat. Cum datei sceptrum (et cum pomo) dicat. Loserth, 32. k. 1.)*

rálynöi ceremoniaknak rubrikáiból hasonlít össze egy részt¹ K. V. megfelelő helyével, s megállapítja, hogy azok fedvén egymást, a cseh forrása itt is K. V.

Kérdés mármost, hogy ez egyező részek a kompilált K. V.-be honnan kerültek: az 1347-re datált ordó valóban az 1365 franciát írta-e ki.²

¹ *Loserth*, i. h. 21. k.

² Mindjárt a cseh első mondata nem található máshol, mint K. V.-ben (quae debet consecrari... post coronationem regis). Innen K. V. ∞ Sens-nal, de eltér a csehtől, nemcsak az egész rubrikával, hanem még azzal is, hogy K. V. és Sens első közös imája: Adesto Domine... virtutis impleatur nincs meg a csehben. Viszont megvan itt K. V. következő, D. F.-ből átvett *Omnipotens sempiternus*-je (K. V.: aeterne) és Deus qui solus-a, mely D. F.-nek is királynéi imája. A következő cseh rubrica: Notandum est... inungit eam szóról-szóra K. V.-nek e részt Sens-nal egyező passzusa. Ez elé azonban K. V. beszúr mintájába, Sensba, egy önálló, nem D. F.-ből vett imát (Omnipot. sempit. Deus hanc famulam), mely már nincsen meg a csehben. Az unctiónál K. V. betoldotta Sensba: in qualibet unctione. Ez nincs a csehben. Viszont az unctió imá befűzése: in secula seculorum amen, a csehben K. V.-tel egyezően tér el D. F.-től. Kenés után K. V.-ben hosszabb interpoláció következik. Az első egy D. F. ima betoldása, Spiritus sancti gratia, mely megvan a csehben is, bár az ezt bevezető rubrikák eltérnek. (K. V.: Facta unctione dicat archiepiscopus: oremus, a csehben: orationes post unctio-nem) s a befűzés is, mely itt nem a jelentéktelen secula seculorum amen., hanem a nem annyira sablonos és magától értetődő, egyénibb auxiliante domino nostro, ami pedig megfelel D. F.-nek. A Spiritus sancti-t követi K. V.-ben a második interpolált ima (alia oratio: Deus pater aeternae gloriae), mely nem D. F.-é és nincsen a csehben sem. Ezután K. V. áttér a jelvényekre, míg mintája, Sens, az utolsó közös, In nomine patris kezdetű unctió imá után közvetlenül ezt az imát közli: Omnipotens semp. Deus affluentem... A cseh az In nomine után beszúrja D. F. kenő imáját: a K. V.-ben is tartalmazott Spiritus sancti gratia-t, s ez után adja a Sens omnipotensét, míg ez K. V.-ben csak a gyűrű és virga átadása után következik. Az omnipotens... affluentem után Sens és cseh egymással összevágóan folytatják a jelvény-rubrikát: Post istam..., s csak a sceptrum rubrika szavaiban térnek el: Sens: sceptrum modicum alterius in omni... cseh: sc. modice alterius modi. K. V., mely nem ez összefüggésben hozta ezt a passzust: sc. modicum, alterius modi in omni... Sens- és a csehben sceptrum és virgát absque orationibus adják át, míg K. V. e két szót elhagyva közöl átadási imákat (lásd lejjebb). A gyűrűrubrikánál azután cseh és Sens találkozik K. V.-tel, a gyűrűátadás s a gyűrű utáni ima (Deus cuius est...) is egyezik hármukban, míg a gyűrű utáni imát megelőzően csak K. V. írja: Dominus vobiscum amen, de Sens és a cseh ezt elhagyják. A gyűrű utáni imá-

Mint a jegyzet mutatja, K. V., Sens, D. F. és az angol csoport összevetéséből kitűnik, hogy azok a részek, melyek a csehben egyeznek K. V.-tel, K. V.-nek sensi törzsét képezik, ami Sensban K. V.-ből nincsen meg, de megvan a csehben, az K. V.-nek D. F.-ből interpolált része, (*omnipotens. fons totius bonitatis, Deus, qui solus habes, In nomine Patris, Spiritus sancti gratia*) s K. V.-nek egyetlen Sens és D. F.-től független újítása sem ment át a csehbe (*Omnipotens... hanc famulam, Deus pater aeternae gloriae, Accipe virgam*). Az pedig, hogy a cseh valóban csak Sensst használta egészen függetlenül K. V.-től, abból tűnik ki, hogy a csehben megvan Sensnak Benedictio vexillije, melyet K. V. kihagyott, s hogy a koronázási (*accipe coronam..*) és az utána következő imából (*Omnium domine fons bonorum..*) a K. V.-féle hozzátoldásokat elhagyja, ahogy nincsenek meg még azok Sensban sem.

tól kezdve aztán megint eltér a három szöveg: K. V. most hozza Sens és a cseh sceptrum és virgarubrikáját a következő imával: *Accipe virgam virtutis...*, s csak most közli az *omnipotens... affluentem...*-et. Ezután megint találkozik a három: a koronarubrikában, melyet csak a csehben előz, meg a koronaadás, *Deus tuorum corona, a királyi ordóból, s az átadási imában (accipe coronam)*, melyet u. a. szöveggel közöl, u. a. szavaknál végez Sens és cseh, míg K. V. folytatást told hozzájuk: K. V., Sens, cseh: *...exultatione coroneris K. V. folytatja: vt scias te esse consortem Regni... regiam caelestis aulae merearis ingredi ianuam auxiliante Domino nostro Jesu Christo qui cum Patre et Spiritu sancto vivit et regnat per infinita seclorum Amen. Vagyis már nem az állandó befejezési frázisokkal, hanem lényeges szöveggel és igen tetemesen hosszabbítja meg K. V. mintáját. A cseh, de csakis ő, közli még D. F. királynői koronázási imáját: Officio nostrae indignitatis..., mely nincsen sem Sens, sem K. V.-ben. Loserth megjegyzése i. h. 34. l. 11. jegyz. téves, v. ő. Godefroy, I. 50. l.). Az *omnium Domine fons bonorum* ima már közös mindháromban, egészen a corrobora (cseh corroborare) gloriam szavakig. Itt K. V. megint hozzátold: *Domine sancte Pater omnipotens aeternae Deus... qui cum Patre et Spiritu sancto vivit et regnat Deus. Per omnia saec. scl. Amen.* A következő inthronisatiós rubrikában azonban, ahol visszatér mintájához Senshoz, ezzel együtt a cseh szöveggel is találkozik. Post istam orationem barones... csakhogy itt a cseh interpolál: Sens: *ubi sede parata collocatur, most cseh így folytatja: associante ipsam... Sens és K. V. circumstantibus...* (Loserth 34. l. utolsó bekezdés.) Ezután Sensban vagy egy benedictio vexilli, mely nincsen meg K. V.-ben, de megvan a csehben. (*Inclina Domine... adquisisse laetetur. Qui cum Patre (cseh itt bevégzi Sens folytatja): et Spiritu sancto vivit**

Átveszi a cseh az *officio* koronázási imát D. F.-ből, mely nincsen K. V.-ben. Ezzel a cseh át is vette az egész királynői D. F.-et — még pedig K. V.-től függetlenül. Egy újítása is van mintáival szemben: A koronázás beszúrása saját királyi ordójából. (Deus corona... ut supra megjegyzéssel.)

Végeredményben: a XIV. századi cseh királynői ordó törzse a sensi francia típus, melybe a cseh írója közvetlenül interpolálja az egész D. F.-et, egy önálló beszúrással, s a sensi (rubrikákra és imákra egyaránt kiterjedő) ordó királynői része végéhez hozzátoldja a királyi ordó utasításait a koronázási miséhez, egy, talán két pontban az angol formula felhasználásával.

A XV. századból e sorok írója a cseh koronázásnak csak egy részletesebb leírását ismeri, amelyből az egész

et regnat.) Most a cseh önállóan közli az evangelium szövegét, Secundum Matheum. In illo tempore... abeuntes pharisei, ami nem más, mint a Mon. Germ.-ban lévő VII. Henrik-féle ordó (L. L. II. 387) és L. tiszta német királynői részének evangeliuma. (Megvan Egbertben is, *Martène*, i. h. II. 597. l.) Ezután a cseh Sens és K. V. királyi ordója végéről közli az evangeliumrubrikát, éppígy az offertoriumét is. Mindkettőben Sens követi, s még azokat a csekély módosításokat, melyeket K. V. Sensba betoldott, sem ismeri. (Cseh és Sens: Notandum quod dum legitur evangelium, míg K. V.: quando, s csak lejjebb hozzá: notandum quod lecto...) A secreta a csehben is, mint K. V.-ben: Munera quaesumus, csak hogy nem ebben az összefüggésben és azonkívül ez így van Ethelredben is (*Legg* i. m. 63), ami azért figyelemre méltó, mert az Agnus Dei említése s az ez előtti benedictio solempnis super regem et populum pedig L. R.-ban van meg (*Legg* i. m. 123) és nincsen sem Sens, sem K. V.-ben. L. R.: Agnus dei, et dirra lercheuek vne solempne benicion sour le Roi et sur le poeple. A következő cseh imát máshol nem találom, talán angol. Az omnipotens L.-nek D. F.-ből interpolált egyik imája és megvan D. F. királyi részében. (*Eichmann*, i. h. 76. k. l.) a következő „pax“ rubrika Sensban és a csehben egyezik egymással, de eltér K. V.-től: a cseh és Sens: ... pacem ... deferre regi et reginae cum libro et post... dant osculum pacis. K. V.: deferre regi cum oris osculo et reginae cum libro... (Az előbb említett omnipotens imában is a cseh közelebb áll D. F.-hez, mint L.-hez: a befejezés a csehben: ... dignetur, cuius regnum et imperium sine fine permanet in sela scolorum, D. F.-ben ugyanígy, de csak a regnumig, a többi elmarad, míg K. V.: dignetur, et pax eius sit semper vobiscum.) A folytatás: Item nota, quod post kezdetű Sens-hoz igazodó áldozási rubrikában megint van angol reminiscencia (*Legg* 123, L. R.) cseh si placet, L. R. si li plest, a király áldozik, ha neki tetszik.

koronázás képét meg lehetne alkotni: II. Albrechtét. (1438 VI. 29. Prágai katedrális.)¹ Ebből kétségtelen, hogy ez is a XIV. századi ordó szerint folyt le. A király keresése a palotában, a koronázási menet, a szent Vid oltár előtti „ceremóniák“ a „hármaskü“, a néphez intézett kérdés, ennek akklamációja, a koronázás, Te Deum, inthronisatio, mind pontról pontra megfelel IV. Károly ordójának. Van egy-két lényeges eltérés is: az eskü után az akklamáció előtt, Rosenberg Ulrich magasra emelte a koronát, s ezt a kérdést intézte a néphez: „Cseh urak! Nézzétek a cseh koronát. Akarjátok-e, hogy a király fejére tegyük, s őt cseh királlyá koronázzuk?“ Erre a nép Igent felel.² A mise után a király kb. száz lovagot üt. Az inthronisatio pedig úgy látszik oltárra emelés, Altarsetzung volt.

Vagyis megvan ugyanaz a két mozzanat, melyből Magyarországon az elsőt Kis Károly, a másodikat Károly Róbert koronázásakor konstatálhatjuk először. A lovagütés különben Lengyelországban már János király 1311-i koronázásánál is megtörtént.³

Ezzel végeztünk a középkori cseh koronázással, mely angol kezdet (XIII. század vége) után a XIV. századi koronázási gyakorlat központjában álló német formula hatása alá kerül, de egyben a magyarral közös, a nyugattól eltérő világi mozzanatokot is felveszi.

Lássuk mármost a lengyelt.⁴ A XIII. századtól kezdve, minden századra esik egy-egy lengyel ordó.

Az első, XIII. századnak alapja D. F., melyet a lengyel teljesen átvesz,⁵ s abba Ratoldnak a jelvények utáni imáit interpolálja.⁶

¹ V. ö. *Palacky* Franz, i. m. III. 3., 312. kk. II.

² V. ö. János király koronázását 1526. XI.-ben. *Szerémi* György, *Epistola de perdicione Hungariae*.

³ *Fontes rerum Austriacarum*, I. Abt. SS. Bd. 8. Bécs, 1875. *Königsaller Geschichtsquellen*, 316. l.

⁴ Kiadva az egész XIII—XVIII. sz.-i csoport: *Archiwum komisyi historycznej*. Tom. XI. Krakó 1909—12. Kiadta *Kutrzeba* Szaniszló.

⁵ D. F.-et és nem R. F.-et, melyre a kritikus omnipotens ima helye és a három kérdés oratio obliquája mutatna (*Waitz* i. m. 71. l.); mert D. F. és a lengyelben *van*, R. F.-ben nincsen kézkenés és az unguantur ima.

⁶ Ratoldot és nem Ethelredet, vagy a 141. kölni kéziratot, mert unde unxisti-t és nem christe perunge-t ír.

Omnipotens...
 (Postea suscipiant...)¹
 Ecce mitto...
 (Introeutes)
 Domine salvum fac...
 Exaudiat
 Omnipotens
 (Tunc [postea] designatus)
 Litánia

teljes egyezés szövegileg és elrendezésben is D. F.-fel.

A metropolitánus kérdései függő beszédben, míg D. F.-ben egyenes beszédben.

Benedic Domine. (D. F.)
 Prefáció: omnipotens. (R. F. v. ö. Waitz i. h. 71. kk. 11.)
 Deus inenarrabilis... (D. F.)
 Unctio, ima: Ungo te... (D. F.)²
 Kézkenés, ima: unguantur. (D. F.)³
 Prefáció: *Unde unxisti...* (Ratold)⁴
 Prospice... (D. F.)
 Deus qui es... (D. F.)
Deus electorum fortitudo... (Ratold)
 Deus Dei filius... (D. F.)
 kard D. F. accipe-jével.
Deus qui providentia tua... (Ratold)
 gyűrű D. F. accipe-jével.
Deus cuius est... (Ratold)
 virga D. F. accipe-jével.
 korona D. F. accipe-jével.
sceptrum Ratold accipéjével.
Omnium Domine fons... (Ratold)
 (Statim sequitur...) D. F.
 Benedicat.
 Sta et retine (inthonisatio).
 Professio.
 (Sequitur ordo missarum).

Teljes egyezés D. F.-fel, még pedig a XII. sz. kölni 139. sz. kézirattal, mert csak ebben van meg a professio. (A VII. Henrikében ugyan szintén megvan, de bővebben, s ott megvan pl. Az unxerunt antiphona is, mely a lengyel XIII. sz.-iban nincs, s az első kérdés sem csupán három, hanem öt.)

¹ Zárjelben a rubrikák.

² Nincs a 141. kölni kéziratban.

³ Nincs a 141. kölniben.

⁴ Minthogy a 141. kölni kéziratban Perunge...-val kezdődik, R. F.-ben pedig egyáltalán nincsen, ide csak Ratoldból jöhetett. Hogy ez betoldás D. R.-be, mutatja, hogy már volt egy prefáció, R. F. omnipotense. D. F. omnipotens-ét kell itt ez imának pótolnia, mert ezt már közölte az R. F. rendszerben elfoglalt helyén. Tehát a lengyel író egy olyan D. F. kézirat után dolgozott, melyben ez a kritikus ima *kétszer* volt meg. V. ö. Waitz, i. h. 26. l.

A XIV. századi lengyel¹ ordó még közelebb áll D. F.-hez, mert a Ratold-interpolációkat elhagyja, s a kézkenést is D. F.-i helyére, a többi unctio *elé* teszi.

A XV. században aztán a lengyelek átveszik a XIV. századi cseh ordót. A két ordó tartalmilag teljesen, s nagyrészt szövegileg is egyezik. Természetesen a cseh vonatkozások lengyelekkel cseréltetnek fel.²

Mind ez a három ordó abban tér el legerősebben követett mintájától a német formulától, hogy Ratold aktusrendjét adja: kard — korona — sceptrum, vagyis a XIII. századvégi cseh — mint látni fogjuk magyar — s a X—XVII. század közepéig dívott angol sorrendet.

A következő XVI. századi formula aztán az ugyane rendszerű, a maig érvényes Pontificale Romanum-beli ordó típusának mintájára készült. Természetesen önálló újításokkal és egyes régi elemek megtartásával. De ez az ordó minket csak a Bonfini közölte II. Ulászló magyar ordó szempontjából érdekel.

A lengyel koronázások hivatalos szabályzatai tehát

¹ I. h. 155—6. ll.

² Prága = Krakó, Visegrád = Scalca, a lengyel érsek a gneseni, a prágai katedrális szent Vid oltára, Krakóban a katedrális nagyobbik oltára, szent Vid = szent Szaniszló, a Rady = Radzy, Szent Vencel kápolna = szent Katalin kápolna. A versiculusok és responsoriumokban is vannak eltérések, melyek minket nem érdekelnek. Nagyobb eltérés azonban csak a gyűrűceremóniában vannak. A lengyel eddig is pongyola másoló volt. Pl. A cseh tentis vestimentis ante reverenter in subtili dalmaticáját tentis subtili dalmatica-vá egyszerűsíti. A gyűrűátadásnál pedig egészen elvét a fonalat és ide, a szertartás közepébe beszúrja a mise complendáját, (a D. F.-féléit) és ugyancsak D. F.-ből az utolsó királyáldást: Omnipotens Deus qui te... *Eichmann* i. h. 76. k. l. Ennek végeztével ismétli azt, amit már a gyűrű előtt elmondott: Accinctus autem ense... de a Deinde accipiat insem rubrikánál kihagyja, ami cseh mintájában ezután következik és átugrik a cseh koronaáldásra. Utána hozza, nyilván a XIII. sz.-i lengyel ordó nyomán a koronázás utáni Ratold imát: Deus perpetuitatis..., a koronázást és a cseh accipet. Erre következik a sceptrum és a baculus (D. F. két jelvénye) a cseh sceptrumbeszéddel és sem a csehben, sem az eddigi lengyelben nem szerepelt D. F.-i virgabeszéddel. Folytatja a cseh sceptrum utáni Omnium Domine fons bonorum imával, majd a csehnek D. F.-ből vett befejezésével: Et statim dicatur... benedictio, ahonnan a cseh és lengyel végig egybevág. A professio a lengyelben a szertartás elején, az akklamáció után van.

³ VIII. Kelemen és VIII. Orbán pontifikáleja, igen sok kiadása van.

igen egyszerűen illeszkednek a nyugati szervezetbe: eleinte (XIII. század) a német gyakorlat lényegének átvétele mellett egyes francia imákkal bővítve, az eredeti frank, de ekkor már csakis Angliában szokásos aktusrendet követik, hogy a következő századra még a francia imákat is elhagyják, s a némettől most már csak az aktusrendben különbözzenek. A legközelebbi lépés aztán a német és angol mintára készült cseh ordó akceptálása, míg a XVI. század az előzőleg már Magyarországon meghonosodott Pontificale Romanum típust vitte dialdra, mely megmaradt a lengyel királyság bukásáig.

Utóljára hagytuk a hazai gyakorlatot. Szent István, úgy látszik, a német rendszert vezette be Magyarországra. Hogy ez a következő időkben megmaradt-e, vagy helyt adott más rendszernek, nem tudni. Ordó ez időből nem maradt fenn, leíró forrásaink pedig mindössze az „*Esto Dominus fratrum tourum*“ passzust¹ hagyományozzák az Omnipotens deus det tibi de rore celi kezdetű koronázási énekből Salamon koronázására, ami az angol formulára mutatna. Ugyanígy Acsádynak III. Béla esküjéről való adata.² De e két adatot részben több mint 100 év választja el egymástól, s így nem igen lehet őket összefüggésbe hozni egymással, részben az Acsády-féle adat forrását e sorok írója nem ismeri, s így erre nem építhet.

Így az angol formula XI. vagy XII. századi felhasználásáról sem mernénk beszélni.

III. Endre az első, kiről valamit tudunk. Az ő koronázása, csakúgy, mint kortársa a cseh II. Vencelé, s mint utódja (III.) Vencelé, az angol rendszer szerint ment végbe.³

¹ Képes krónika, Toldy kiadása. LIII.

² Acsády Ignác: A magyar birodalom története. 226. l. III. Béla eszerint az angol hármassal parancsot mondotta volna el. Hogy itt csak az angolról lehet szó, mutatja az, hogy a XII. sz.-ban e három parancs magában, csak angoloknál található. Franciaországban Ratold óta állandóan kapcsolatos a Hebegő Lajos-féle 877. petitio és promissióval.

³ Itt megint Ottokár steier rimes krónikája a forrásunk, Mon. Germ. i. h. V. 2., 83., 395. kk. sorok. III. Endrére u. o. V. l. 41., 240—41., 291. sorok. Ottokárt szemtanúnak tartjuk. See-müller érvei, melyekkel ezt kétségbevonja nem meggyőzőek. Abból: „hogy ott volt-e mind az öt“ a magyar királynak alávetett „herceg“ (bánok és az erdélyi vajda) Endre koronázásán „nem tudom, de hogy egypár ott volt és hűbéreit átvette a királytól, azt láttam, az erdélyit és a zágrábit láttam“.

III. Endre.

Ruhák,
kenés,
korona,
sceptrum,
alma.

(III.) Vencel magyar
koronázása.

Ruhák,
kenés,
kard, sarkantyú,
korona,
szent Jobb?
sceptrum.

Az esküt Endre, mint ismeretes, a szertartás befejezése után tette le, melyben megvan az angol ordó három praeeptuma a régibb fogalmazásban, (975—1110) a L. R. ekkor már valószínűleg kész utasítása szerint a nép által hozzátoldott (4) más igérettel.¹

A XIV. századról mit sem tudunk.²

A XV. századból — az egy Mátyásé kivételével — minden magyar király koronázásának ordója megállapítható.

Mindjárt Albrechtéhez egy, két kéziratban fennmaradt ordót fűznek, mely az új, ó-frank—angol rendszerű Arelati típuson (v. ö. *Waltz*, i. m. 24. k. l.) alapszik. Más forrás Albrecht koronázására nem lévén, nem tudjuk megállapítani, hogy több joggal írták-e be e szabályzatokba az ő nevét, mint Edwardét a L. R.-ba, II. Ethelredét az angolszászba.

Albrecht fiát, s a másik 1440-ben koronázott magyar királyt, a lengyel III. Ulászlót, nem ilyen, hanem német-francia rendszerű ordó szerint avatták fel, melyet *Tubero* nemzetinek nevez.

ebből nem következik az, hogy ezt a kettőt sem látta, sőt hogy ez az összefüggés kizárná azt is, hogy Ottokár egyáltalán ott volt a koronázáson. *Mon. Germ. i. h. V. 1. XLVI. és XCVII. ll.* Itt más nehézség van: a „lehen“. A hűbérmegejítés valóban tipikus mozzanat Ottokár koronázási leírásában. Vegyük azonban szemügyre az 1290. koronázást: először megtörtént a koronázás, aztán felszólítják a királyt, hogy tegyen esküt, mert az ország csak aztán hajlandó hűséget esküdni. Amit Ottokár hűbérmegejítésnek nézett, az a prelátusok, urak és nemesek hűségesküje lehetett. (41.325—8. sorok. 536. l. és 41.400—2. sorok.)

¹ *Legg* i. m. 40. l.: Et puis a ceo serra aiustee ceo que la comune noudera ordiner solonc ceo que hom entendera que bien soit.

² Itt legfeljebb a Kis Károly koronázásakor akklamáció nyomán lehetne a XV. sz.-ban újra felbukkanó német ordóra következtetni. De ez egyrészt túlságosan kevés, másrészt az akklamáció a XIII. sz. óta már nemcsak a D. F.-ben van meg.

V. László, I. Ulászló és Tubero koronázási leírásai a szertartásnak csak vázát adják. Egy esztergomi ceremóniáléban azonban maga a teljes felhasznált ordó is fennmaradt: D. F. egy variációja, mely legközelebb áll ennek párizsi kéziratához és Péter senlis-i püspök (†1356) ordójához.¹

Tehát Magyarország közvetlenül merít Németországból, s nem cseh estleg lengyel közvetítéssel. Az esztergomi ceremoniale koronázási ordója D. F. eredeti X. századi fogalmazása, s e, valamennyi közt legkonzervatívabb szabályzatnak legkésőbbi előfordulása, jó száz évvel fiatalabb az utolsó ismert VII. Henrik-féle e típusú, de már lényegesen módosított recensiónál, s jó háromszázaddal az utolsó egybevágó redakciónál: a 139. sz. kölni kéziratnál.²

Így eredeti D. F.-i alakját adja az eskünek is és, mint az összes D. F. variációk, (a 139. kölni kézirat és VII. Henriké kivételével) csak egy esküt tartalmaz: A szertartás elejei három kérdésre adott feleleteket. Nincsen meg benne a szertartásvégi, alkotmánytörténeteinkben „iuramentum iusticiae et pacis“ nevű egyházi eskü: a XII. századi 139. sz. kölni kézirat és VII. Henrik, a csehek és lengyelek, majd pedig a római pontificale típus professiója.

Ez a professio először a XII. századi 139. sz. kölni kéziratban fordul elő mai alakjában, tehát még nem lehetett meg abban a német-római formulában sem, melyet Szent István koronázásakor felhasználhattak.

Magyarországon a professio nem a német formulában, hanem az Arelat-Pontificale Romanum típusú, II. Albrechthez fűzött ordókban jelentkezik először. Azonkívül a mohácsi vészig csak még egyszer: II. Ulászlónál található. E két eseten kívül, melyek közül az 1438 jan. 1.-i kétés, az egész középkorban semmi nyoma, annak, hogy ez a iuramentum iustitiae et pacis bármikor is elhangzott volna.

D. F. professziója használatos a középkorban Lengyel- és Csehországban.

De Magyarországon II. Ulászló és esetleg Albrecht

¹ A kézirat: Magyar Nemzeti Múzeum Cod. lat. med. aevi: nr. 317. Fol. 88vo—96vo V. Lászlóra, I. Ulászlóra és Tuberóra v. ö. Századok 1917. 25. k. 1. Péter senlis-i püspök ordója *Martene-nél*, i. m. II. 636. kk. II. 9. ordó.

² V. ö. *Waitz* i. m. 23. és 33. kk., mint D. F. variációja.

leszámításával, csak a Habsburg-korban állandósul. Erőről, mint külön egyházi és a másiktól, mint külön alkotmánybiztosító világi esküről tehát forrásszerűleg csak 1526 óta lehet szó. Hiszen Albrecht alkotmánybiztosító esküjéről csak hypothesiseket állíthatnánk fel. II. Ulászló koronázása után pedig nem az V. László-féle, későbbi Habsburg-formulát használta.

Az ú. n. alkotmánybiztosító eskü első dátuma 1453 január 29. Az egyházié legkorábban 1438 január 1, de lehet, hogy csak 1490 szeptember 23. Vagyis az egyházi eskü mindössze 15 évvel régiebb, ha egyáltalán régiebb az alkotmánybiztosítónál.

A XV. század előtti időkre általán esküről alig valamit, külön egyházi és külön világa esküről, s e feltételezett eskük egymáshoz viszonyáról éppen semmit sem tudunk.

* * *

Dolgozatunk második részében kimutatni próbáltuk, hogy a magyar és a cseh koronázási eskük között szerves összefüggés van, s ez összefüggés okát, illetőleg az átvétel útjait a két ország közös fejedelmének vagy rendjeinek politikája adta sokszoros, majd pedig állandó kapcsolatában s e kapcsolatokból adódó asszimilációs törekvésekben véltük megtalálhatni.

Volt-e ilyen kölcsönhatás a koronázási gyakorlatban is, mely aktus gyakran hozta össze a két ország lakóit, s nyújtott alkalmat az átvételre? A világi járulékok közti egyező vonásokat már láttuk. Az egyházi szertartásra, az ordókra már a fentiekből kitűnik, hogy más a magyar és más a cseh koronázási gyakorlat. S ez így van a Habsburg-korban is.

I. Ferdinánd magyar koronázása a Pontificale Romanum¹ aktusrendjével ment végbe, kar és hátunctióval, de egyházi examen nélkül. Az alkotmánybiztosító eskü az egyházi szertartás után, a szabad ég alatt tétetett. A cseh a hagyományos cseh, tehát D. F. típusú aktusrenddel, fej-, mell-, hát- és csuklókenéssel, s a hagyományos jelvényekkel (kard, pallium, [Magyarországon nincs] anulus [Magyarországon nincs] újból a kard, sceptrum, pomum, corona, inthronisatio) köztük más kardceremóniával folyt le. Ez a különbség megmarad

¹ *Katona* i. m. XX. 1. 195. l.

II. Mátyásig, (magyar koronázása 1608 XI. 19., a cseh 1611 V. 27.) kinél közeledés történik a két gyakorlat között: a magyar átveszi a cseh aktusrendet, a cseh a magyar unctiót. Viszont újabb eltérés a magyarban (mint már Rudolf 1572 szept. 25. magyar koronázásában is) 1608-ban a püspöki examen,¹ mely az 1611 csehben elmarad. II. Ferdinándnál megint megszűnik még e csekély egyezés is. Az 1617 VI. 29. prágai koronázás a püspöki examentől s a jelvények átadásától eltekintve, D. F. szerint folyt le (éppígy I. Lipóté is 1656 IX. 14-én), míg a következő évi július 1-ei pozsonyi visszatér a hagyományos magyar aktusrendhez: kard — korona — sceptrum. Érdekes az eskü helye a cseh szertartásban: a professio után következik, úgy hogy II. Ferdinánd, és I. Lipót három esküt is tett le: D. F. három kérdésére adott feleleteket, a professiót, s az alkotmánybiztosító I. Lajos-féle formulát.

A II. Ferdinánd magyar koronázása évében kitört harmincéves háború egyik első eredménye a cseh rendi alkotmánynak egy oktrojált chartával: az Erneuerte Landtafelrel való helyettesítése volt. II. Ferdinánd a cseh koronázási esküt sem kimélte: a hagyományos formula erősen megrövidült, s ezzel a magyar-cseh kapcsolat megszűnt. A koronázás egyházi ordójában eddig sem volt közösség, ezutáni viszonyuk részletezésére — mely ugyanerre az eredményre vezet — nincs szükség.

Összefoglalva vizsgálataink eredményeit: a középkori koronázási ordók elseje egy angolszász VIII. sz.-i ordó, melyet Angliából a X—XI. sz. fordulóján kiszorít egy, a IX. sz. végi frank koronázási gyakorlatból kialakult X. sz. végi frank ordó. Körülbelül egyidős ezzel a római, alig későbbi a német formula. Ezekkel adva van az egész középkorban követett szokás alapja: az összes későbbi angol, francia és német ordók a frank-angolszász és német-római, egymástól aktusrendben, imák tartalmában, s a közös imák sorrendjében különböző két típus kombinációi és variációi. Ez alól csak a XIII. sz. elejei két önálló, de a német-római aktusrendet átvett francia rubrika-ordó kivétel. A XIV. sz.-ban Franciaország egyesíti a XIII. sz.-i rubrika-ordót a X. sz. végi angolszászsal, s ezt aztán 1365-ben kibővíti német-

¹ *Kovachich*, M. G. *Solennia inauguralia*... Pest 1790. 55. l.

római és angol interpolációkkal. Anglia még a XII. sz.-ban német hatás alá kerül, s ez marad forrása a XIV. sz.-i újabb ordómódosításnál is. Velük szemben Németország következetes marad X. sz.-végi alkotásához, a német formulához.

Anglia, Franciaország, Róma és a német birodalom önálló típusokat produkáltak; a nyugati kereszténység három legkeletibb királysága: Magyar-, Lengyel- és Csehország a három nyugati típus valamelyikét vagy egészében, vagy egymással való kombinációjában átveszi anélkül, hogy az egyházi szertartások terén más önálló dolgot alkotott volna, mint a kombinálást.

Ezzel nagyjában előttünk állanak a koronázási ordók vándorlásának irányai, de nem útjai s motívumai. Arra sem terjeszkedtünk ki, hogy valamely ordó átvétele mennyiben történt az átvevő közjogának szempontjai szerint, másfelől, hogy az átvett ordó mennyiben hatott az átvevő koronázási jogára.

Csupán a magyar koronázási gyakorlatnak és a magyar közjognak kölcsönhatásáról szólunk.

A XV. sz.-ból fennmaradt ordóink — a D. F. típusú és az arelate-i csoporthoz tartozó — erősen egyházas tendenciájuk: az a kenés központba állításával, ez az egyházi examennel, mindkettő a világi elem háttérbeszorításával. Ezzel szemben a XV. sz.-i magyar koronázási jogban — sem Werbőczy theóriájában, sem az emlékekben — egyházas felfogásnak nincs nyoma. Mindenütt a világi elem dominál: ekkor alakul a világi eskü, világiak részvétele a koronázásban, a szent korona felfogásában új fázis, nem is szólva az I. Ulászló koronázásakor kialakult koronázási elvről.

Itt tehát sem arról nem lehet szó, hogy D. F.-et vagy a VIII. Orbán és VIII. Kelemen pontificale-jában kanonizált arelate-i típust a magyar közjog szempontjából választották, sem pedig arról, hogy az ezekben kifejezett eszmék a magyar közjogot befolyásolták volna. A magyar koronázási ordók átvétele tisztán liturgikus, egyházi irodalmi tény, melynek motívumait az összehasonlító szertartástan töretlen útjain kell keresni.

Még ki kell térnünk egy magyar vonatkozású ordóra. A fent tárgyalt három magyar ordón kívül egy negyedik is maradt fenn Simor Jánosnak, jelenleg az esztergomi primási kincstárban őrzött egy díszes és bő-

tartalmú XV. sz.-i pontificaléjában.¹ A könyv maga XV. sz.-i: a címlapon lefestett címerből megállapítható első tulajdonosa 1476 és 1490 közt élt. A koronázási ordók azonban régebbiek. A királyi és királynői ordó közvetlenül követi a császári, ill. császárnőit, s a könyv III. részében megjelennek a comes vagy princeps palatini-ra mondott áldások is.

A királyi ordó esküje így kezdődik: Ego Lodouicus profietor... míg a császárnak a római nép részére tett fogadalma: Ego Karolus rex bohemie futurus imperator..., a pápának tett esküje pedig: Ego Karolus rex Romanorum... Ez a császár csakis IV. Károly, a cseh király lehetett, az „alius rex“ pedig csakis Nagy Lajos magyar király. A XV. sz.-i pontificalenak mintául szolgált koronázási ordók tehát — minthogy IV. Károly később lépett trónra, s korábban halt meg mint Nagy Lajos — IV. Károly uralkodása alatt, 1347—1378 között íródtak. De ennél többet nem is mond IV. Károly és I. Lajos neve. Már láttuk, hogy egy király neve valamely ordóban magában véve nem jelenti az ordó felhasznált voltát. *Waitz* — helyes szkepsissel — közelebbi támasztékok híján nem fogadta el D. F.-et a német királyok koronázási ordójának. Hogy ez mégis az volt, azt csak *Schreuer* döntötte el — nem ugyan a *Waitz* által kijelölt módon: az ordó gyakori kéziratos előfordulásával német kolostorokban, — hanem tulajdonkép csak akkor, midőn kimutatta, hogy a német koronázások a gyakorlatban is D. F.-et követik, legfőképp II. Konrád koronázásának *Wipo*-féle leírásával. Vagyis: az ordókat a tényleges koronázásoknak az ordóktól függetlenül megállapítható képével kell egybevetni. A múzeumi 317. sz. codex ordóját is csak a XV. sz.-i magyar koronázásokkal ellenőrizve, s a codex esztergomi voltából nevezhettük magyar ordónak.

IV. Károly császárrá koronázását a rávonatkozó aktákkal együtt bírjuk az avignoni pápa által a koronázásra kiküldött ostiai püspök titkárának *Johannes Porta*-nak Liber de coronatione Karoli IV. c. művében. Eszerint a VI. Ince által küldött hivatalos szabályzat,

¹ M. SS. No. 26. régi számozás LIIvo, új 59vo, a császári, régi XLVI, új 53. l. V. ö. (*Sujánszky*) Catalogus bibliothecae card. J. Simor Esztergom 1887. codices 177. l.: a harmadik codex: codex lat. liturg. s. XV. és *Fraknoi*: Két pontificale. M. Könyvszemle 1879. 86. kk. II. és u. o. 1884. 1—4. ll.

melyet 1355 április 5-én tényleg alkalmaztak, ha némi eltéréssel is (pl. a római népnek tett eskü helyében) megfelel a pontificale ordójának.¹ Nagy Lajos koronázásához nincs ilyen eszközünk az ordó ellenőrzésére, a múzeumi ordó meghatározásánál követett másik elvünk pedig: az ordó felhasználását bizonyítja, hogy a koronázó főpap metropolisának szertartáskönyvében fordul elő, itt nem alkalmazható. A codex ugyanis későbbi, mint az ordók, s így nem lehet irányadó azokra, de másfelől azok esetleges XV. sz.-i gyakorlatára sem, mert sem magában a codexben, sem modern irodalmában nincs nyoma, hogy az a középkorban Esztergomban használatos lett volna. Ez váradi, később nyitrai pontificale volt. Így ezt az ordót sem tekinthetjük Nagy Lajos koronázási ordójának, sőt még arra sincs alap, hogy egyáltalán Magyarországon való tényleges használatára következtessünk. Pedig ez típusának, az Arelate-Pontificale Romanum Clementis VIII-i et Urbani VIII-i csoportnak második legkorábbi tagja (esküje is ennek, illetőleg D. F.-nek professiója): legközelebb a müncheni kéziratához áll (1409),¹ mellyel csaknem szószerint egyezik (szemben az Albrecht magyar koronázásához fűzött bécsi és melki kéziratokkal,² melyektől szövegi eltérés mellett legfeltűnőbbben a királynéi ordó közlésével különbözik) de 1347 és 1378 között keletkezvén azt megelőzi. Így az Arelate-Pontificale Romanum fejlődési sor második fázisát az esztergomi, s nem a müncheni kézirat vezeti be.

Bartoniek Emma.

¹ *Joh. Porta*. M. G. isk. kiadás. Hannover és Lipese 1913. 25. kk. és 84. kk. ll.

² *Waitz*: Die Formeln d. dtsehen Königs- u. der römischen Kaiserkrönungen. Abhandlungen d. kgl. Ges. d. Wissenschaften zu Göttingen. Bd. XVIII. 1873. 24., ill. 88. kk. ll.

³ A melki: *Pez*, B.: Codex diplomatico-historico-epistularis. Augsburg és Grác 1729. III. rész, 228 l. 107. sz. A bécsi *Meynert* H.: Das königliche Krönungsceremoniell in Ungarn, Wien 1867. III. l.

Régi magyar űrmértékek.

(II. közl., vége.)

3. Bormértékek.

Bormértékeknel más beosztást kell követnünk, mint a gabonamértékeknel. Míg a gabonamértékeknel a nagyobb egység alkotja a rendszer középpontját és ez a nagyobb egység csak az idők folyamán *bomlik fel* osztórészeire, addig éppen ellenkezőleg a bormértékeknel a kisebb egységekből fejlődnek a nagyobb bormértékek.

Példával illusztrálva a dolgot, a kassai köblöt csak nagy nehézséggel és hosszas számítások útján tudjuk 100 budai iccére felbontani, a pozsonyi mérő iccésbeosztása pedig még a XVIII. században is bizonytalan, viszont a bormértékeknel mindig a legkisebb osztórész, az *icce* alkotja az alapegységet.

Tehát a bormértékek tárgyalásánál legelőbb is a különböző iccek fejlődését kell vizsgálnunk.

a. Az icce.

Az icce, mint bormérték-osztórész, középen áll a *pint*, melynek fele és a *messzely*, melynek kétszerese, között. A messzely azonban, mint máshelyt kifejtettem, késői átvétel, derivált mérték, melyet alapegység gyanánt sohasem használnak, míg a pint ilyen szereplése az icce mögött háttérbe szorul.

A régi magyar mértékek nyomait aránylag legtökéletesebb módon a dézsmaszedő-lajstromok őrizték meg. A dézsmaszedésnél még a XV. és XVI. századi törvények is megengedték a helyi mérték használatát,¹ természetesen azonban a dézsmaszedők, akiknek kötelességük volt a bécsi vagy a legelterjedtebb magyar mérték szerinti elszámolás, mindig igyekeztek az illető hely mértékének és az elszámolás mértékének volumenét egymással viszonylatba hozni. Sajnos, a gabonánál ez a segítőeszköz nem áll rendelkezésünkre, mert itt a dézsmát nem szemről, hanem kéve szerint kellett szedni, a csépeltetés eredményét pedig rendszerint már az elszámolási mértékben közlik. Bormértékeknel azonban ezek a lajstromok megbecsülhetetlenek. Ezek alapján összeállít-

¹ Már az 1405-i Zsigmond-féle decretumok (Corpus iuris hung. I. 2121. l.), nem is szólva a helyi rendelkezésekről, például Vas megye 1715. stat. (Kolosváry és Óváry V. köt. I. rész, 306. l.)

hatjuk úgyszólván az összes Magyarországon — természetesen a XVI—XVII. századbéli úgynevezett királyi Magyarország az a terület, melyre kutatásaink kiterjeszkedtek — használatban volt bormértékeket.

Ha a dézsmaszedő-lajstromokba csak felületesen tekintünk bele, a mértékek sokfélesége egy pillanatra elkápráztatja szemünket; ha azonban adatainkat jobban szemügyre vesszük, úgy fogjuk találni, hogy a mértékek tulajdonképpen két rendszer szerint képződtek: a köböl-rendszer és az urna-(akó-) rendszer szerint; mindkettőnek alapját körülbelül hatféle icce képezte.

Mindezek közt az iccek közt legáltalánosabb elterjedtségű a *budai icce* volt. Azt a kérdést, hogy ez az icce tényleg Budáról került-e ki és mikor, nem tudjuk eldönteni; tény az, hogy a XVI. században ez az általánosan ismert icce.

Bárhol is üssük fel a dézsmaszedő-lajstromokat, mindig ezt az adatot találjuk: „in qualibet urna Viennensi computantes medias 64 Budenses“.¹

Ennek a régi bécsi Eimernek a nagyságát azonban nem tudjuk megállapítani.²

Beosztása ugyan eredetileg 32, de már a XVI. században 35, majd 41 Maass (a mi pint mértékelnevezésünknek megfelelő mérték).

Igen kérdéses, hogy a budai icce néven ismeretes mértékünk a bécsi-vel azonos lett volna, bárha a kamarai felterjesztések úgy tüntetik is fel.³ Az azonban mindenesetre bizonyos, hogy a XVI. század folyamán egy olyan úgynevezett „bécsi“ Eimer vagyis akó terjedt el, amely 32 úgynevezett „budai“ icceből állott.

Mint eddig mindig, most is a mérce lesz segítségünkre, ha meg akarjuk kísérelni ennek a budai iccének a bécsi akóból való kiszámítását. Pozsonyban 1540 körüli időből származó bormértékmércéket őriznek: az akó 54·30 liter, az icce pedig 0·8484 liter.

¹ Zemplén Reg. Dec. 1586. iiszkai dézsma, Ugocsa Reg. Dec. 1595. turtarebesi dézsma (u. itt 1616, 1636, 1690), Gömör Reg. Dec. 1571. balogi és gedői dézsma (1590), Máramaros Reg. Dec. 1597. dobrai dézsma és más számtalan esetben.

² Schalk többször idézett munkájában még csak hozzávetőleges nagyságát sem állapítja meg.

³ Az 1550. decretum XIII. cikke is 32 pintesnek tekinti. Exped. lib. VIII. fo. 394. az 1588-i országgyűlésen előterjesztendő törvénycikkekre vonatkozó kamarai felterjesztésből: „videretur in tota hac Provincia aliis omnibus abrogatis mensuris unicum mensurae genus, sicuti in Decreto quoque minori Sigismundi Imperatoris Anni 1405. art. 1. fuit sancitum esse constituendam et quidem in liquidis eam quae Viennae ac in aliis inferioribus Regni Hungariae partibus in usu est, urnam videlicet trigintaduarum pntarum Cassoviensis mensurae quae eadem est Budensi.

⁴ Ezt az adatot szintén Kováts Ferenc professzor úr szíves közlésének köszönhetem.

Ha a 0·8484 literes iccét 64-szer vesszük, pontosan 54·2976 literet kapunk, tehát éppen a Pozsonyban őrzött mérce nagyságát. Kétségtelen tehát, hogy a bécsi akó neve alatt ismeretes akó 54·30 liter, a budai icce pedig 0·8484 liter.¹

A budai icce Felső-Magyarországon és Nyugat-Magyarországon egyaránt elterjedt volt. Abauj megyében a XVI. században ez a domináló mérték. Emellett azonban feltűnnek itt még más iccék is, melyekről később fogunk szólni. Bereg vármegyében igen ritka az előfordulása, viszont Zemplénben ismét nagyon gyakori a budai icce.

Borsod megye egész területén kevés kivétellel a budai icce szerepel, Gömör megyében hasonlóképen, Heves megyében, mint az egri köböl osztórésze, szintén domináló jelentőségű, bár mellette itt-ott még más iccék is feltűnnek, Nyitra és Pozsony megye területén majdnem kivétel nélkül a budai iccével találkozunk. Gyakori a budai icce Szatmár, Ung és Ugocsa megyékben is (bár mellette más iccék is vannak), kevésbé gyakori Máramaros és Szabolcs vármegyékben.²

A második iccenem, melynek elterjedtsége vetekszik a budaival, a régi vagy nagy magyar icce. Ezt az elnevezést „nagy magyar icce“ a forrásokban is fellelhetjük, például a gömri tizedszedő-lajstromokban is előfordul: „cum latella mensura Ungarica“,³ vagy a trencsényi vámszedőnek adott utasításból: „si quis mensuram Hungaricam, sive iustas maiores indicaret“.⁴

Minthogy a nagy magyar icce a budai és egyéb iccék közé ékelve fordul elő, igyekezni fogok a reávonatkozó adatokat megyék szerint (de természetesen nem az összes egybehangzó adatokat) felsorolni.

Abauj megyében, 1604-ben Radványban a következő meghatározás fordul elő: „cubulus usualis constat ex iustig No. 8 constituentes Budenses justas 12“; Zemplén megyében igen gyakori a nagy magyar icce, a budai icce mellett szinte vele egyenlő elterjedtségű, pl.:⁵ Nagykövesd 1637-ben „usualis cubulus constat ex iustis Zecheniensibus 10 facientes justas Budenses 15“; Cseke 1637. „cubulus facit iustas usuales 10 Budenses vero 15“; Borsod megyében kivételesen feltalálható a budai icce mellett, pl. Mártoni 1567-ben: „tina ex justis eius loci 50, quae constituunt Budenses 75“, vagy Sajószentpéterben „septem iustae usuales faciunt decem Budenses“.⁷ Bereg vármegye egész területén ezzel az iccével talál-

¹ Az akó használatát Pozsony megyében és Pozsony közvetlen közelében évről-évre 8—10 adat bizonyítja. I. Reg. Dec. Archiepiscopatus Strigoniensis.

² Az erre vonatkozó adatok az illető megyék dézsmaszedő-lajstromaiban évről-évre számtalan esetben feltalálhatók, hogy milyen községekben szerepelnek budai és hol más iccék, azt a mellékelt térkép fogja feltüntetni.

³ Reg. Dec. Gömör balogi járás.

⁴ Instr. lib. XI. fo. 428. 1667. évből.

⁵ Reg. Dec. Abauj szilvásujfalu-radványi dézsma 1604-ből, amellel Kísszaláncon is 1607-ben.

⁶ Reg. Dec. Zemplén nagykövesdi, illetve csekei dézsma 1637. évből.

⁷ Reg. Dec. Borsod 1567. mártóni, 1627. sajószentpéteri dézsma.

kozunk, itt kivételes a budai icce. Az adatokból csak kettőt említek meg (a többi egyértelmű ezekkel). Munkácson 1587-ben „iustae 20. faciunt cubulum unum Agriensem iustis vero 30”. Salánkon 1587-ben: „iusta huius oppidi una facit Agriensem seu Budensem 1 $\frac{1}{2}$ ”.¹ Máramaros megyében a budai mellett igen nagy szerepet játszik, itt erdői icce az elnevezése, pl. 1583-ban „singula pinta facit Budenses 1 $\frac{1}{2}$ ”.² Szabolcs megyében szintén igen sokszor találkozunk ezzel az iccenemmel, pl. 1578-ban Kisvárdán: „una pinta Kiswardensis dicitur constituere Budensem vel Agriensem pintam 1 $\frac{1}{2}$ ”.³ Ung megyében is feltűnik ez az icce 1621-ben „iusta per Agrienses iustas computando 1 $\frac{1}{2}$ ”.⁴ Heves, Sáros, Ugocsa, Pozsony, Nyitra megye területén a XVI. században nem találjuk fel ezt az iccenemet.

Annak illusztrálására, hogy a felsorolt megyékben — Abauj és Borsod kivételével, ahol helyenkint a budai mellett még más iccenem is feltűnik — csak ez az úgynevezett nagy magyar icce szerepel a budain kívül, bárha néhol a számítások csekély mértékben eltérő iccét mutatnak is, a következő példát óhajtom megemlíteni:

A Zemplén megyében, Bodrogkeresztur községben 1637. évben előforduló icce például látszólag eltérő a nagy magyar iccétől, mert a dézsmaszedő kijelentése szerint: „7 usualis icce = 12 budai iccével”. Ha azonban tovább vizsgáljuk a lajstromokat, 1639. évben ugyancsak Bodrogkereszturnál a következő adatot találjuk: „Keresztur usualis ex iustis Zecheniensibus 8”. Már előbb láttuk, hogy szécsényi icce alatt Zemplén megyében a nagy magyar iccét értik, most még megerősíti ezt az 1639-i adathoz fűzött megjegyzés, melyből egyúttal kitéjük, hogy a dézsmaszedők itt meglehetősen felületesen jártak el.

(„Usualis cubulum constabat ex iustis Zecheniensibus octo qui efficiunt Budenses iustas 12. Domini Decimatores scribunt in his possessionibus usualem cubulum constare ex iustis Cassoviensibus decem. Hoc est ipsorum testimoniis authenticis defectum hinc de quovis cubulo iustas 2.”)

Látjuk tehát, hogy ha a dézsmaszedőknek ilyen kis mértékben eltérő feljegyzésére akadunk, nem szükséges mindjárt új icce létezését feltételeznünk, csak akkor, ha a következő néhány év alatt a lajstromokban nem akadunk az eltérés magyarázatára.

A nagy magyar, vagy erdői, illetve szécsényi icce nagysága tehát az egybehangzó adatok tanúsága szerint 1 $\frac{1}{2}$ budai icce, vagyis $0.8484 \times 1.5 = 1.2726$ liter.

A következő iccenemek már távolról sem vetekszenek elterjedtség tekintetében akár a budai, akár a nagy magyar

¹ Reg. Dec. Bereg munkácsi, illetve salánki dézsma 1587-ből.

² Reg. Dec. Máramaros erdői dézsma 1583.

³ Reg. Dec. Szabolcs kisvárdai dézsma 1578.

⁴ Reg. Dec. Ung ungvári járás (Korlát, Helmec) 1621.

A különböző iccék elterjedése Heves, Borsod, Gömör, Abauj és Zemplén megyékben.

iccével, hanem csak ritkán előforduló, szinte helyhez kötött iccék.

A leggyakoribb még ezek közül egy Abauj megye területén több-
 ízben előforduló icce „iustae 10 usuales = iustae Budenses 12¹/₂”,¹ mellyel
 Borsod megyében egy alkalommal találkozunk „cubulus usualis continet
 iustas usuales 16 Budenses vero iustas 20”.² Számítások mindkét alkalom-
 mal egy eredményt adnak $\frac{0.8484 \times 12.5}{10} = \frac{0.8484 \times 20}{16} = 1.0605$ *litert*.

Nagyon hasonló, sőt minden valószínűség szerint ezzel az iccével
 azonos, a nyitrai megyei ludányi járásban előforduló icce, „notandum est
 quod in Districtu Ludaniensi utuntur similiter cum mensura antiqua ideo
 quinquagintadue mensurae faciunt urnam unam Wiennensem”.³ Miután egy
 bécsi akóban 64 budai icce van, tehát $\frac{64 \times 0.8484}{52} = 1.0442$ *liter*.

Tudjuk, hogy Pozsonyban, Nagyszombaton és környékükön — bár
 a XVI. század óta a budai icce győzelmesen haladt előre —, még ebben
 az időben más iccék használata is dívott. Nagyszombaton a gabona-
 mérték, a mérő alapját a nagyszombati pint képezte.⁴

Hogy a nagyszombati (mely különben Pozsonyban is gabonamérő
 pintül szolgált) pint vagy icce mennyiben szolgált bormértékül, annak a
 megállapítására közelebbi adatokat nem leltem. Megközelítő hasonlatossá-
 gok, amelyek ennek az iccének nagysága, 0.97703 liter és egyes észak-
 vidéki helységek usualis iccái közt megállapíthatók, még nem szolgálnak
 döntő bizonyossággal az iccék azonos volta mellett.

Tény az, hogy Abauj vármegyében két ízben is találkozunk egy
 ilyen hasonló iccével Telkibányán,⁵ ahol 7 usualis icce = 8 budai iccével,
 tehát $\frac{0.8484 \times 8}{7} = 0.9696$ *liter*, továbbá Szikszón⁶ „cub. constat ex iustis

10 constituentes Agrienses iustas 11.”, ennél fogva $\frac{0.8484 \times 11}{10} = 0.93324$
liter. A szikszói icce azonossága a telkibányaival nagyon valószínű, mint-
 hogy azonban a kettő közti relációra több adat nem áll rendelkezésemre,
 elegendőnek tartom rámutatni a két abauji icce és a nagyszombati icce
 hasonlatosságára.

Pozsonyban a nagyszombati, a XVI. században csak gabonamérésre
 szolgáló icce és a budai icce mellett, még egy másik iccével is találkozunk.

A pozsonymegyei és az esztergomi érsekség tizedszedő lajstromai
 szerint, hogy míg Pozsony megyében mindenütt 64 icceből áll a bécsi akó,
 addig ez magában Pozsonyban még a XVI. században is 80 icce. Erre az
 1595. évben a következő magyarázatot kapjuk: „ex minoribus pintis 40
more antiquo una urna computatur”.⁷ Tehát 40 kisebb pintből áll
 Pozsonyban régi szokás szerint az akó. A XVI. században még ez a kisebb
 pint általánosan ismeretes, viszont a mérce előfordulása bizonyítja, hogy
 a budai iccét már ekkor is használták. A XVII. században már teljesen

¹ Reg. Dec. Abauj alsódobsai dézsma 1610, felsődobsai dézsma 1609.

² Reg. Dec. Borsod Processus Miskolc 1624.

³ Reg. Dec. Archiep. Strigeniensis 1600. évből.

⁴ l. a pozsonyi mérőről szóló fejezetet.

⁵ Reg. Dec. Abauj telkibányai dézsma 1603. évből.

⁶ Reg. Dec. Abauj szikszói dézsma 1610. évből.

⁷ Reg. Dec. Poson. 1595.

kiszorul a kis pint a használatból, ahogy ez természetes is. Nem állhatott meg a legszűkebb szomszédságban is tért hódító budai icce mellett.¹

Azonban ez az icce vagy egy hozzá hasonlatos később is fennmaradt, csak hogy nem Pozsonyban, hanem Sopronban. Karl Rumler szerint a XIX. század elején a soproni akó 84 soproni icce = 52:50188 liter. Így ez a soproni icce még a pozsonyi bormérő iccénél is jóval kisebb lett volna,

miután egy régi pozsonyi bormérő icce $\frac{54 \cdot 30}{80} = 0:679125$ liter.²

Az eddig tárgyalt iccek mellett az általunk ismertett területen még csak egy iccenem fordul elő gyakrabban. (Zemplén vármegyében két ízben, Máramarosban pedig egyszer fordul elő.) 1583. csikófalui járásban „cubulus constat ex pintis eius loci 8., qui faciunt Budenses pintas 16“.³ 1634. Zemplén megye nagymihályi járásban „tina continet vini iustas 30 constituentes Budenses iustas 60“.⁴ Ugyanezen évben Krivostyánban: „usualis tinna continet iustas 52 constituentes Budenses iustas 104“.⁵ Ez az icce tehát megegyezik két budai iccével vagyis egy budai *pinttel*, $0 \cdot 8484 \times 2 = 1 \cdot 6969$ liter. Kérdéses, hogy ez a mérték nem derivált mértéke, vajjon nem azon a félreértésen alapszik-e, mely szerint a budai pintet egyszerűen iccének minősítették és mint ilyet fogadták el. Ezt az iccét mindenesetre megkülönböztetésül a többi iccéktől a nagy budai iccének fogjuk nevezni.

Mindezek az iccek már igen régen alakultak ki és helyi jelentőséggel bírván, mint promontoriális és dézsmaszedő-mértékek megtartották nagyságukat és jelentőségüket a méterrendszer átvételéig. Kivétel csak az úgynevezett magyar icce.

Mint a pozsonyi mérőről szóló fejezetben említettük, a pozsonyi mérő nagyságának változása következtében ez az icce a XVIII. századtól fogva szerepel és nagysága 0·8338 liter. Hogy ezt az iccét, mely tulajdonképpen csak gabona-mérték volt, tekintették és használták-e bormértékül is, arranézve a XIX. század elején két nézet állott fenn. Az egyik a Jäckel—Rumler-féle, amely a magyar iccét 1715-től, illetve 1807-től úgy borra, mint gabonára egyenlőnek és 0·8338 liternek számítja, a másik a Noback—Salomon—Herzog-féle⁶ álláspont, amely különbséget tesz a boricece, melyen

¹ Pl. kaposvári uradalmi gazdasági utasításban: „minden pozsonyi akó 60 icce tiszta bor és 4 icce seprő“. M. G. T. Sz. XII. 45. l. és l. a Reg. Dec. Poson és Archiep. Strigon.

² Arra, hogy már a XVI. században is ismeretes a soproni iccének a budainál kisebb volta, példa az abauji Reg. Dec. 1566-ban, mely szerint „... medias Sopronienses parum minores Budensi...“ Karl Rumler id. munka.

³ Reg. Decim. Máramaros csikófalui dézsma 1583. évből.

⁴ Reg. Dec. Zemplén nagymihályi járás (*Vásárhely* és *Sárköz* községekben) 1634. és

⁵ Krivostyáni járás ugyancsak 1634.

⁶ Edm. Herzog: Darstellung des Meter-Systems Ableitung der Massgattungen desselben u. deren Vergleichung mit den alten Mass-Systemen, Budapest 1876.

a 0·8484 literes budai iccét érti és a gabonaiacce, vagyis a 0·8338 literes magyar icce közt. Valószínű, hogy miután az akó nagysága nem változott, egész akós méréseknél a régi budai icce alapján történt a kimérés, míg viszont ha icceszám mértek — úgy hiszem főkép 1807 után —, a budai icce már inkább feledésbe menván, alapul a magyar iccét vették.

Összefoglalva most már az iccékről elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy a XVI—XVII. századi Magyarországon (a töröktől megszállt területet és Erdélyt nem említve) a két legelterjedtebb icce

1. a budai icce 0·8484 liter és
2. a nagy magyar icce 1·2726 liter.

Ezek mellett még használatban vannak:

3. Abauj és Borsod megyében egy icce, melynek nagysága 1·0605 liter (Nyitra megyében valamivel kisebb),
4. a nagyszombati vagy pozsonyi gabonamérő icce 0·97703 liter (Abaujban 0·9696, illetve 0·93324 liter),
5. a régi pozsonyi bormérő icce 0·679125 liter,
6. nagy budai icce 1·6968 liter és végül a XVIII. századtól fogva
7. az úgynevezett magyar icce 0·8338 liter.

b. A köbölrendszer.

Az a terület, hol a bornak köböl szerinti mérése általánosan elterjedt, főképen az ország északi és északkeleti része volt, míg a nyugati vidék már igen korán átvette az urna (akó) rendszerét.

Ezt a tényt már a XVI. században is konstataálták, mint ahogy a szepesi kamarának 1587-i, az országgyűlésen előterjesztendő törvénycikkekre vonatkozó és már többször idézett felterjesztése mutatja. Abban ugyanis sürgeti a bécsi urnának a felsővidékekre való behozatalát, mely itt — így szól — ismeretlen és helyette a csebrek és köblök bitorolják a mértékek nevét.¹

A használatban levő összes borköblök közül, a legelterjedtebb a budai köböl, illetve az ebből képezett cseber és az egri köböl voltak.

A budai köböl, mely még a méterrendszer behozatalakor is változatlanul ismeretes „kanta“ elnevezés alatt tíz budai icceből állott.² A budai icce 0·8484 liter lévén, 1 budai köböl nagysága: 8·484 liter. A budai köblöt — Nyitra- és Pozsony megyék kivételével — mindenütt megtaláljuk, ahol

¹ Lib. Exp. VIII. fo. 394. „cuius vocabulum in his partibus insolitum sit, siquidem tinnae et cubuli mensurarum nomina usurpentur“.

² Reg. Dec. Borsod szalonnai dézsma 1636. „singulae autem Budenses iustae decem constituunt cubulum Budensem unum“, tov. Reg. Dec. Abauj bodokői jár. 1607., Reg. Dec. Abauj Felső-Kéked 1569., Reg. Dec. Zemplén lizskai járás 1585. s. i. t. L. az iccéről szóló fejezetben.

a budai icce feltűnt és vele párhuzamosan találkozunk a budai köbőlnél nagyobb, de vele szoros összefüggésben álló másik bormértékkel a *cseberrel* is.

A cseber, vagy latin formájában tinna a köböl mellett a legrégebb bormérték, beosztása pedig már a XIII. században is a későbbihez hasonlatos volt.

Egy 1296-ból származó adat szerint u. i. „pro quolibet chibrione solvent 5 quartalia“¹ a XVI. században pedig majdnem kivétel nélkül 5 budai köböl alkot egy csebert.²

Abauj, Borsod, Zemplén, Heves, Bereg és Gömör vármegyékben évről-évre újólágt feltűnik a 10-iccés budai köböl mellett az 50 budai icceből álló cseber. Ahol pedig nem a budai icce a helység usualis mértéke, hanem más iccék, legtöbbszörre úgy találjuk, hogy az 50 budai iccének megfelelő számú usualis icce alkot egy csebert. Például Kászonyban, Bereg vármegyében a nagy magyar iccével élnek és itt azt találjuk, hogy 33 icce egy cseber. Hasonlóképen a Szatmár vármegyei Erdődön 18 pintből áll egy cseber.⁴ (Ez utóbbi esetben ugyan valamivel nagyobb a cseber, de igen valószínű, hogy eredetileg ez az erdői cseber sem lehetett eltérő a rendes magyar csebertől.)

Egyes kivételes esetekben azonban eltérő nagyságú cseber is előfordulnak. Ezek úgy jöttek létre, hogy az illető helység usualis iccét 50-szer és így alkották meg a csebert. Pl. Borsod megyében egy helyen 50 ilyen usualis, vagyis 75 budai icceből álló csebert használtak;⁵ ilyen az ungmegyei Korlát, Huszka, Helmece községekben használt cseber is.⁶

Egy-két kivételes esetben azonban cseberen az előbbiektől teljesen eltérő nagyságú edényt, illetve mértéket értenek: Zemplén vármegyében találkozunk két cseberfajtaival, melyek közül az egyik 30, a másik 52 nagy budai iccét, tehát 60, illetve 104 budai iccét tartalmaz.⁷

¹ Wenzel Codex diplomaticus Arpadianus continuatus V. 162. l. közli Hóman id. munka 482. l. Megjegyzendő, hogy quartale alatt gyakran értettek borköblöt még később is, így pl. 1551-ben hallunk ilyen értelemben a quartale Budensisről. (Inst. lib. III. fo. 24.)

² Reg. Dec. Abauj 1569. felsőkékedi, 1566. újvári dézsma, Reg. Dec. Borsod 1567. kisborsodi, 1574. szalonnai, 1573. szendrővölgyi, 1631. kazinci dézsma, Reg. Dec. Zemplén 1585. lizskai dézsma, 1585. bodrogkereszturi és tokaji dézsmák, Reg. Dec. Bereg 1571. beregszászi, Reg. Dec. Gömör 1597. tornai, 1627. u. o., Reg. Dec. Heves 1597. szarvaskői dézsma, Reg. Dec. Ung 1580. ungvári dézsma.

³ Reg. Dec. Bereg kászonyi dézsma 1600.

⁴ Reg. Dec. Máramaros (fascic.-ban) erdői dézsma 1678.

⁵ Reg. Dec. Borsod mártoni 1567.

⁶ Reg. Dec. Ung ungvári járásban 1621.

⁷ Reg. Dec. Zemplin nagymihályi járás vásárhelyi és sárközi dézsma 1634. évből. Reg. Dec. Zemplin krivostyáni (ma Görömböly) dézsma 1634. évből.

Ezektől a kivételektől eltekintve megállapíthatjuk, hogy a XVI—XVII. században, cseber, tinna alatt olyan bormértéket kell értenünk, amely 50 budai iccével egyenlő és így 42·42 liter űrtartalmú.

A XIX. század elejéről származó mértékösszehasonlítások emellett az 50 iccés cseber mellett, egy nagyobb 100 iccés csebert is megemlítenek, még pedig Debrecenben, Bihar megyében és Temesvárott.¹ Ennek a nagy csebernek a XVI—XVII. században való előfordulásáról nincsenek adataink, ha csak az előbb említett krivostyáni 104 budai iccés csebert nem tekintjük annak. Mint már a kassai köbölről szóló fejezetben kifejtettem, Debrecenben a felsőmagyarországi űrmértékek voltak használatosak, mint ahogy tulajdonképpen egész Erdélyig a mértékrendszer azonos alapokon nyugodott. Úgy látszik, hogy a rendes felsőmagyar cseber mellett Debrecenben a XVIII. századtól kezdve egy másik, az előbbinek kétszeresét kitevő nagy csebert is használtak, és ennek a használata elterjedt egész Bihar megyében.

A budai köböl és az ebből képezett cseber mellett a Felsővidék legelterjedtebb bormértéke az *egri köböl* volt. A dézsmaszedő lajstromokban a XVI. századtól kezdve megnyilvánul az a tendencia, hogy az egységes bormérték alapjául az egri köbölt tegyék. Pl. egy 1606-ban Kassán kelt, a dézsmaszedőknek adott utasításban elrendelik, hogy minden helyi mértéket a budai pinttel vagy az egri köböllel kell arányba hozni.²

Az egri köböl minden adat egybehangzó tanúsága szerint 30 iccéből áll, ez az icce pedig „az Régi mód szerint... budai iusta“.³

Tehát az egri köböl $0.8484 \times 30 = 25.452$ liter. Az egri köböl főképpen Abauj, Borsod, Bereg megye területén terjedt el és a XVII. század folyamán mindjobban kiszorította a helyi mértékeket,⁴ ellenben a nyugati részekben alig találkozzunk vele, itt helyét a bécsi akó foglalta el.

Természetesen ismert és használatos az egri köböl Heves megyében is, de itt mellette egy másik köböl is feltűnik a *gyöngyösi köböl*, mely 16 usualis, illetve 15 budai iccéből áll.⁵ Az elszámolásokból, melyeket itt is mindig az egri köböl szerint igyekeznek megejteni, azt látjuk, hogy ez a gyöngyösi köböl az egri köbölnek fele. Ugyanígyen formában találko-

¹ Karl Rumler id. m. (Debrecen), Joseph Jäckel id. m. (Temesvár).

² Reg. Dec. Abauj 1606. csomójában.

³ Reg. Dec. Borsod 1646. kászói dézsma.

⁴ Reg. Dec. Abauj 1603. nagyszikszó, elsővadászi dézsma, Reg. Dec. Bereg 1587. munkácsi dézsma „iustae 20 faciunt cub. Agriensen iustarum vero Budensium 30“, Reg. Dec. Borsod 1576. nyéki, miskolci dézsma, 1578. kászói dézsma, Reg. Dec. Heves 1596. gyöngyösi dézsma, Exp. lib. IX. fo. 175. „vini cub. Agriensis 15 pintarum“.

⁵ Reg. Dec. Gyöngyös 1578.

zunk ezzel a köböllel Bereg megyében is.¹ Egy másik formája, melyre Zemplén és Ung megyében akadunk, a magyar mértékrendszer 10-es beosztását juttatja eszünkbe.

Eszerint ugyanis ez a gyöngyösi köből nem más, mint egy *10 nagy magyar iccéből* álló köből, mely tehát 15 budai iccével egyenlő.²

Tehát az eddig tárgyalt budai és egri köblön kívül meglehetősen elterjedt egy olyan köből (fellelhető Heves, Bereg, Zemplén és Ung megyékben), mely az egri köbölnek fele és hol 16 helyi usualis, hol 10 helyi iccére bomlik, mely utóbbi esetben ez az icce a nagy magyar icce. A köből nagysága eszerint: $10 \times 1.2726 = 12.726$ liter.

Borsod megyében több helyen találkozunk oly köböllel, mely 16 helyi iccéből áll. Ennek a helyi iccének nagyságáról az 1624-i miskolci lajstrom ad felvilágosítást, mely szerint „cub. usualis continet iustas usuales 16, Budenses vero 20“. Az icce tehát az abauji icce néven tárgyalt icce (1.0605 liter), a miskolci köből pedig ennek alapján (1.0605×16) 16.969 liter, vagyis éppen két budai köből, tehát 20 budai icce.

Tehát ismét a 10-es beosztás nyomaira akadunk, mint ahogy egy ilyen nagyságú 20 budai iccéből álló köbölre akadunk Bereg megyében is,³ valamint ezt bizonyítja az a mintamérce, melyet a budapesti Kereskedelmi Múzeumban őriznek (modern felirata szerint Szepes megyéből származik), mely belevésétt adat szerint 10 M, tehát Maassból (a pinttel egyenlő mértéknevezés) áll. Ennek ürtartalma 16.99211 liter, tehát majdnem pontosan fedi az előbb megállapított köből nagyságát.⁴

Míg az eddig tárgyalt köblök mindegyike alapján a 10-es beosztáson alapszik, addig teljesen a 8-as beosztás érvényesül egy köbölfajtában, melyet egyes vidékeken „ur“-nak neveznek.⁵ Az „ur“ az „urna“ szó megrövidítéséből keletkezett és így már maga az elnevezés is igen érdekesen mutatja, hogy ez a mérték mennyire az urnarendszer hatása alatt állott. Az ugoicsai előbb idézett jegyzék szerint ez 4 pintből áll, abauji és zempléni lajstromok⁷ adatai ezt megerősítik és kiegészítik azzal, hogy ez a pint a nagy magyar pint, illetve *8 nagy magyar icce*. Az ur nagysága tehát $1.2726 \times 8 = 10.1808$ liter.

Az „ur“ elnevezéssel Erdélyben állandóan találkozunk

¹ Reg. Dec. Bereg Beregszáz 1571. Reg. Dec. Bereg 1673. kászói járás.

² Reg. Dec. Zemplin Nagykövesd 1636., Homonna 1634. „usualis cubulus ex iustis 10. facientes iustas Budenses 15“. Reg. Dec. Ung ungvári dézsma 1631. és 1688.

³ Reg. Dec. Borsod Sajókeresztur 1577., daróci és kövesdi járás 1578., csabai járás 1624. etc.

⁴ Reg. Dec. Bereg bégányi dézsma 1600. „cubulus per iustas 20 Budenses“.

⁵ A mérce magassága 43 cm, alsó átmérője 28.5 cm, felső átmérője 13 cm.

⁶ Reg. Dec. Ugoicsa 1571. turterebesi járás „ur sive cubulus vini...“

⁷ Reg. Dec. Abauj 1604. Szilvásújfalu, Aszaló 1558. és Reg. Dec. Zemplin Csergő, Legenye 1583. etc.

a XIX. században s a nagyságát cca 11 literben határozván meg, így 8 bécsi „maassal“ tekintik egyenlőnek. Véleményem szerint azonban az Erdélyben használatos és a most ismeretett „ur“ azonos mértékek és az erdélyi „ur“ is eredetileg 8 ilyen nagy magyar icceből állt.

Az „ur“-hoz hasonlatos, szintén a 8-as beosztás alapján áll egy Abauj megyében igen gyakran előforduló köböl. Ez a köböl 8 budai icceből, vagyis 4 budai pintből állt.¹ Ennek a köbölnek 8-as beosztása azonban csak látszólagos. 1603-ból ugyanis a telkibányai dézsmaszedő lajstromban a következő megjegyzést találjuk: „hic cubulus possessionalis constat ex iustis septem, quae iustas constituunt Budenses octo“, 1564-ben Alsónémetiben „cubulus ex pintis Budensibus 4.“, 1605-ben ugyanott „cubulus constat ex iustis usual. 7“. Tulajdonképen tehát ez a köböl 7 icceből állt, mely iccek igen erősen hasonlítanak a nagyszombati iccéhez² és idővel egyes helyeken, tekintettel arra, hogy 7 ilyen icce 8 budaival volt egyenlő, ami a quartalnak, az ú. n. kassai köbölnek felét képezte, könnyedség kedvéért egyes helyeken így számították, míg másutt, mint pl. Göncön a régi 7 iccés (usualis iccés) beosztás továbbra is fentmaradt. Ennek alapján tehát a köblöt 8 budai iccével számítva $8 \cdot 484 \times 8 = 6 \cdot 7872$ liter.

Két ilyen köböl alkot egy úgynevezett kassai köblöt. Hogy ez a két köböl egymás mellett is előfordulhat, arra példa gyanánt felemlíthetjük: Tehányban 1567–68-ban „cub. continet pintas 4 Budenses“, 1628-ban viszont „cub. const. ex iustis 16. Budensibus“.³

Ennek a kassai köbölnek kialakulására lényeges befolyása volt a bécsi urnának. Ez ugyanis 64 icceből állt s negyedrészre, a quartale éppen 16 icce. Miután a borköblöket, mint láttuk, már régebben is szokták quartalnak nevezni, igen könnyen azonosítanak vele valamely hasonló nagyságú — a XVI. században már kiveszett— usualis köblöt.

Ezt a köblöt kassai köböl elnevezéssel dézsmaszedő lajstromok először 1616-ban illetik,⁴ de maga a köböl — bár elvértve — már előbb is ismeretes. Tulajdonképeni kialakulása azonban, mint az előbb említett tehányi példa is mutatja, hol még 1567-ben 8 iccés köblöt, 1623-ban már a kassai borköblöt használják, a XVII. század folyamán következik be.⁵ Ekkor találkozunk vele, Abaujon és Ugoesán kívül, Szatmár megyében is.⁶

¹ Reg. Dec. Abauj kisujvári járás 1558, garadnai 1560, széplaki, bogdányi 1565 s. i. t.

² Reg. Dec. Abauj telkibányai dézsma 1603.

³ Reg. Dec. Abauj alsónémetii dézsma 1564. és 1605-ből, igen érdekes, hogy Szikszóújfalun, mely a fentemlített helyek szomszédságában van, kifejezetten iusta Tynaviensisről beszélnek.

⁴ Reg. Dec. Ugoesa turterebesi járás 1616.

⁵ Exp. lib. VIII. fo. 394. (többször idézett kamarai felterjesztés 1587-ből) szerint a 32 pintes bécsi akó feloszlik négy 8 pintes quartalera, melyet a nép köbölnek nevez.

⁶ Erdődi gondviselőnek adott instructio (M. G. T. sz. IX. 276.)

A kassai borköböl nagysága 16 budai icce (0·8484×16) = 13·5744 liter.

Ezzel a borköblökre vonatkozó tárgyalásainknak végére érve, a XVI—XVII. században előforduló köbölmértékeket a következőképen csoportosíthatjuk:

budai köböl — — — — — 8·484 liter
ebből cseber 42·42 liter (emellett más csebrek, pl. 63·63 liter és 88·2336 liter nagyságban a XIX. századtól Debrecenben 84·84 liter)

egri köböl — — — — —	25·452 liter
gyöngyösi köböl — — — — —	12·726 „
miskolci köböl — — — — —	16·968 „
ur — — — — —	10·1808 „
abauji usualis — — — — —	6·7872 „
kassai köböl — — — — —	13·5744 „

c. Hordók.

A hordók (vas, kufe) szerinti számítás azokon a helyeken volt szokásos ahol a bort köböllel mérték.

A XVI. században a hordók, mint mértékegységek alapján való számítás még nem annyira általános, mint később a XVII. század végén és különösen a XVIII. században. A hordók nagysága még igen ritkán van megállapítva és ebben az időben tulajdonképen csak kétféle ilyen kialakult hordómértékkel találkozunk: 1. a felsővidéki hordóval, amelyet gönci, kassai vagy egri hordónak nevezhetünk, mely elnevezések ez időben még azonos értelműek, 2. egy Máramaros megyében használatos hordóval, melyet „arw“-nak neveznek.¹ Ez utóbbi nagyságának megállapítására adatok egyáltalán nem állnak rendelkezésünkre. Az összegből azonban, amelyért vásárolják, láthatjuk, hogy nagysága alig lehetett több egy akónál.²

A másik hordóra vonatkozólag már a XVI. századot megelőző időből is állnak adatok rendelkezésünkre. Tudjuk, hogy már a XIV. és XV. században is ismeretes egy olyan bormértékül használt hordó, amelynek 30 kisebb mérték képezte az alapját.³ A XVI. században már pontosabb meg-

4 köblöt tudva egy akóra. Rég. Dec. Sáros Miztőtfalu 1582. Reg. Dec. Szatmár thomani dézsma 1652. és erdőszádai dézsma 1632.

¹ Lib. Inst. IV. fo. 30. máramarosi sószedőkapitánynak adott utasításban „vini vase arw vocata“. Tört. Tár. 1902. 463. l. máramarosszigeti lajstromok 1540—63 köt (Harangöntő Aladár közlése) „unum arw vini quod emeram florenis tribus et den. quinquaginta.“

² A XVI. század közepén általában 3 magyar forintért vásárolják a bor Eimer-jét (akóját). (L. Liber Resoluitionum Cam. Hung.)

³ Zalai okl. tár. II. kötet 17. l. 1368. évből „nam tunellam vini boni in qua triginta tina vini cum tinis de Kurmund“. Michnai—Lechner:

határozások alapján kísérhetjük meg a hordónak, mint bormértéknek megállapítását.

1558-ban Telkibányán, mely ma a Gönczel szomszédos füzéri járásban van, a következő számítással találkozunk: „signulum vas computando pro cubulo 60 continet pintas 210“.¹

1565-ben, 65-ben, 68-ban, 69-ben évente Göncön ugyan-
csak: „vas computando per cubulos 60“.² Tudjuk, hogy úgy
Telkibányán, mint Göncön azonos köböl volt elterjedve, mely
7 usualis, illetve 8 budai icceből állott, tehát $60 \times 8 = 480$
budai icce. Ez a hordó tulajdonképen a kassai hordó, de úgy
látszik, míg magában a városban ezt kisebbre készítik, Kassa
környékén egy nagyobb hordó vált szokásossá. Legalább ez
tűnik ki egy XVI. század közepéről származó élelmezési
utasításból, mely szerint „mensura vasis Cassoviensis....
ultra Cassoviam 250 pintas continet, tamen cum vasa, quae
infra Cassoviam praeparantur quaedam vix 200, quaedam
autem vix 150 pintas continent“ etc.³

Eredetileg a kassai hordó nagysága bizonyára 200 pint
volt, idővel talán nem ragaszkodnak olyan pontosan a nagy-
ság betartásához és minthogy Göncön — de a *nagyobb*
usualis iccével számítva — éppen 60 köböl tett 210 pintet,
nagyon könnyen érthető, hogy a 200 pintes kassai hordót és
ezt a 210 pintes hordót azonosnak tekintik és ez okozza a
kamara által kifogásolt eltérést a városban magában és a
városon kívül használt kassai hordó között.

Azonban már a XVI. században a hordónak nem ere-
deti kassai, hanem gönci formája terjedt el. Ezzel találko-
zunk a század közepén már Egerben is.⁴ Ennek a XVI. szá-
zadban használatos teljes gönci vagy helyesebben kassai
hordónak a nagysága $480 \times 0.8484 = 407.232$ liter.

A XVI. század folyamán, a jelek szerint, az eredeti
teljes nagyságú gönci hordó — talán éppen terjedelmes volta
miatt — mind ritkábban használatos és helyette egy, ennek
a felét alkotó hordó jön divatba. A „media vasa“ és a
„vascula“ kifejezések így értendők.

Ofer Stadtrecht fo. 133. 236/a. cikk: „Darumb sullen sy haben aller legel
losung dy da seyn pey 30 eymern und darunter“ etc.

¹ Reg. Dec. Abauj telkibányai dézsma 1558.

² Reg. Dec. Abauj gönci dézsma 1565, 66, 68, 69.

³ Lib. Instr. I. fo. 245. Ordo victualium etc.

⁴ Lib. Instr. V. 435. 1566. évből, Zoltán Imre kassai élelmezőmester-
nek adott utasításban: „vini vero quinque vasis Cassov. ducentenas pin-
tas continentes“. Nemzeti Múzeum levéltára kamarai iratok fol. lat. 2128.
egri számadáskönyvben „Joanne Suhan Rationistae arcis Agriensis pro
anno salario vini media vasa 4 per singulos 16 cubulos Agrienses com-
putando“. (1 egri köb. 30 budai icce. $16 \times 30 = 480$ budai icce.)

Ekkor még Tokajban ugyanez a hordó, illetve félhordó — természetesen a cseber mellett — a bormérték.¹ A XVI. század legvégén azonban Tokajban egy másik hordóval is találkozunk. 1597-ben ugyanis egy 5-urnás hordóról történik említés.²

A hordók nagyságában — a XVII. századtól — egy-egy fejlődési folyamat állapítható meg, melynek eredményét csak a XVIII. század közepén láthatjuk.

A nagyobb gönci hordó mellett ugyanis a régi 200 pintes kassai nem veszt el jelentőségét, sőt miután a XVII. század folyamán — főképen ennek vége felé — a budai icce Kassa környékén mindinkább tért hódít, ismét ilyen nagyságúra készítették a hordót, illetve most már a félhordót, 200 icce ürtartalommal.³ Valószínű azonkívül — bár erre vonatkozó adataink, sajnos, nincsenek —, hogy az előbb említett 5-urnás tokaji hordó alapján is készülnek félhordók, annyival is inkább, mert az a törekvés nyilvánult meg, hogy a hordók, mint mértékegységek, kisebbek legyenek. Ez a tokaji félhordó 160 icces lett volna.

A XVII. században tehát az abauji és zempléni, vagyis a gönci és tokaji hordó között a XVI. században észlelt egyöntetűség megszűnt. A XVIII. század közepéről származó rendelkezésekből ismét azt vesszük észre, hogy a két hordó egyformaságát helyreállítani igyekeznek és mindkettőnek nagyságát 180 iccében határozzák meg.⁴ A kormányzat azonban, miután 1715. óta a pozsonyi mértékek voltak országos mértékek, igyekezett ezt a mértéket — ha már teljesen megszüntetni nem is tudta — valamiféle kapcsolatba hozni a pozsonyi vagyis a régebben bécsi akónak nevezett mértékkel. Ezért 1807-ben országos intézkedéssel a tokaji hordó nagyságát $2\frac{3}{4}$ pozsonyi akóban határozta meg és így 176 magyar iccével tette egyenlővé.⁵

¹ Lib. Exp. VII. fo. 83. 1575. tokaji borra vonatkozó felterjesztésből: „unum vasculum vini continens urnas tres et tria quartalia“ (1 urna 64 icce, 1 quart 16 icce, tehát ez a vascula 240 icce.)

² Exp. Lib. XI. fo. 7. 1596. De Decimatione Thokaiensi. „quinque urnarum vasa“.

³ 1867. Kassa város statuma: „az . . . szüretre készített hordóknak . . . az tekintetes nemes kamara parancsolatjából legalább 200 icceseknek kell lenniök“ etc. (Kolosváry & Óváry stat. gyűjt. II. kötet második fele, 415. l.)

⁴ Gömör megye 1746-i statuma: „item dolia vulgo gönczi hordó vel fa dicta 180 iustas Posenienses capientia“ (Kolosváry & Óváry stat. gyűjt. II. köt. I. rész 440. l.). Instr. lib. XIV. ann. 1769. tokaji felügyelőnek adott utasításból: „ut ne vasa capacitate singillatim 180 mediarum minore confici vel adduci permittat“.

⁵ Jäckel i. m. II. 382. l. „Durch das Reichstagsgesetz von 1807. ist

Igen érdekes azonban, hogy míg így az országos rendelet 176 iccében határozza meg a tokaji hordót, a régi tokaji félhordó a gönci hordó neve alatt él tovább. A XIX. század elejétől kezdve ugyanis a gönci hordót 160 iccével számítják.¹

A XIX. században készült mértékösszehasonlító munkák ismernek még egy egri hordót is, melynek nagyságát hol 3.² hol 1½ pozsonyi akóval³ veszik egyenlőnek. Hogy ez az egri hordó milyen összefüggésben van és hogyan alakult ki a XVI. századi egri hordóból, az adatok elégtelensége folytán nem tudjuk eldönteni. Elterjedtsége azonban távolról sem vetekedhetik a tokaji és gönci hordókkal, a XVIII. század végéig csak egészen elvétve fordul elő, ez időtől fogva pedig — úgy látszik — a fenti nagyságban ismeretes (1½ akós alatt bizonyára az egész 3 akós hordóból képezett félakót kell értenünk).

Eddigi fejtegetéseink eredményét számszerűleg a következőképen foglalhatjuk össze:

A XVI. század folyamán a felsőmagyarországi hordó (gönci, kassai vagy egri) nagysága 480 budai icce, tehát — — — — —	407·232 liter,
ismeretes ugyanekkor media vasa és vascula néven ennek a felét kitevő hordó — — — — —	203·616 liter.
A XVI. század legvégétől kezdve a XVII. században körülbelül a XVIII. század közepéig ismeretes egy tokaji hordó à 5 bécsi akó, tehát 320 budai icce — — — — —	271·488 liter,
ugyancsak ennek a fele à 160 icce — — — — —	135·744 liter.
A XVII. század közepén a régi kassai hordó fele 200 budai iccés hordó is használatos	169·68 liter.
A XVIII. század közepétől a XIX. század elejéig a tokaji és gönci hordó egyenlő 180 budai icce — — — — —	152·712 liter.
1807-től tokaji hordó (176 icce) — — — — —	149·3184 liter,
gönci hordó (160 icce) — — — — —	135·744 liter.

d. Az akó- (urna-) rendszer.

A címben szándékosan emlitem az „urna“ szót. Ha ugyanis a köbölrendszer mellett Magyarországon kialakult másik bormértékrendszert vesszük szemügyre, azt minden további megjegyzés nélkül nem lehet akórendszernek neveznünk.

das Tokayer Weinfass 2¾, Pressburger Eimer 176 ung. Halbe“, ugyanígy Rumler id. m.

¹ Rumler id. m. 96. l.

² Noback id. helyen.

³ Rumler id. helyen.

Az akó ugyanis Magyarországon már az Árpád-korban ismeretes mérték, melyet hol a köböl, illetve csebernél nagyobb mértéknek tekintenek, hol a nagy gabonaköböllel azonosítanak,¹ tehát semmiesetre sem fedi az ausztriai „eimer“ (urna) fogalmát. Valószínű, hogy az „akó“ szót nem sokkal a honfoglalás után vettük át az itteni szláv elemektől² és az beleolvadva már meglevő mértékrendszerünkbe, mint a köbölnél nagyobb mérték szerepelt.

A nyugati határszéleken, mint azt a mérőrendszernél is megállapítottuk, az osztrák mértékek hatása már a XIV. és XV. században is érezhető volt. Ezeken a vidékeken már ez időben az urna, az eimer válik általánosan ismert bormértékké, a régi koblöket kiszorítva helyükből. Míg tehát hivatalos írásokban, elszámolásokban az urna vagy eimer szerepel bormérték gyanánt, a nép — ismerve az akónak, mint a köbölnél nagyobb bormértéknek fogalmát — az akót az eimerrel azonosította. Tulajdonképpen fogalomeltolódással állunk szemben s ezért az Árpád- és Anjou-korban szereplő akómértéket semmiesetre sem szabad a bécsi vagyis a később Magyarországon általánosan használt „urnával“ (Eimerrel) azonosítanunk.

Ugyanezek a megállapítások érvényesek az Eimer másik fordítására, a *vederre* vonatkozólag. Ez szintén szláv jövevényszó, amely idria, hydria alakban már az Árpád-korban ismeretes Magyarországon,³ mint a csebernél nagyobb mérték. A XVI. századtól fogva az akó mellett ezt a mértéknevezést használják leggyakrabban az Eimer fordításának megjelölésére.

Az Eimer Magyarországon majdnem mindig a bécsi Eimer (urna Wiennensis, Wiener emmer etc.) alakban fordul elő, tehát látszólag e téren a Habsburg-uralom óta a bécsi mértékek elfogadtatására irányuló törekvést e téren teljes siker koronázta.

Mint az iccékről szóló fejezetben említettem, nem bizonyos, hogy ez a mérték tényleg azonos a régi bécsi „Eimer“-rel, ennek megállapítása annyival nehezebb, mert a régi bécsi „emmer“ nagyságának meghatározására még csak megközelítő pontosságú adatok sem állnak rendelkezésünkre.⁴ Mindössze annyit tudunk, hogy a XVI. század előtt 32 pintből állt, majd a természetbeni illeték, a „Tätz“ következtében a pintek száma hárommal megnő, míg úgy látszik maga a pint megfelelő módon kisebb lett. Nálunk talán a „Tätz“ fogalmának ismeretlen volta miatt és mert az urna még a

¹ Hóman id. helyen.

² Melich—Gombócz Etym. szótár id. helyen.

³ Hóman id. helyen.

⁴ Schalk id. helyen.

XVI. század előtt terjedt el, azt 32 budai pinttel, illetve 64 budai iccével veszik azonosnak és mint az iccékről szóló részben láttuk, ennek nagysága — a mintamérce tanúsága szerint — 54:30 liter volt.¹ Az akó ilyen formában elterjedt Pozsony megye egész területén, Trencsén megyében, Nyitrában, Gömör, Máramaros és Szatmár vármegyékben, de ismeretes volt az akó Ung és Ugocsa, sőt Szatmár megyében is.²

Az a tény, hogy a bécsi „Eimer“, mint említettük, a XVI. században 35 pintből állott, befolyásolja a kamarát is. Míg a többször idézett 1587-i kamarai felterjesztés még egész határozottan azt állítja, hogy a bécsi akó, amely azonos a Magyarországon használttal, 32 budai, illetve kassai pintből áll,³ egy ugyanezen évből származó másik felterjesztésében a szepesi kamara kérdést intéz a bécsi kamarához, hogy a kassai pint csakugyan egy-e a bécsivel és hogy egy bécsi akóban 32 vagy 35 pint van-e, mert úgy tudják, hogy a bécsi akó 35 pintből áll.⁴ És tényleg, amikor a bécsi „Eimer“ mintaméréjét a várkapitányoknak megküldik, 35 pintes Eimerről beszélnek.⁵

Nyilván ennek a hatása alatt Bereg és Borsod vármegyékben⁶ a bécsi akót 35 pinttel, még pedig 35 budai pinttel egyenlőnek számítják. Ha tehát e vidéken bécsi akó elnevezéssel találkozunk, annak nagyságát, eltérően a más helyeken dívó bécsi akótól, 35 budai pinttel kell egyenlőnek tekintenünk, vagyis $0:8484 \times 70 = 59:388$ liter.

Az eredeti 54:30 literes bécsi Eimerről megemlítettük fentebb, hogy az Pozsony megye egész területén el volt terjedve és mindenütt 32 pintből, illetve 64 icceből állt. Magában Pozsony városában azonban a XVI. században és az azt megelőző időben ugyanezen akó szerepel ugyan, azonban ez

¹ Csehországban a bécsi Eimer neve alatt ismeretes Eimer szintén 32 pintből áll, ez a pint azonban a cseh pint, melyből 20 tesz 27 bécsi maast. (Nelkenbrechers Taschenbuch etc. és a bécsi városi múzeumban őrzött bécsi maass felirata.)

² Reg. Dec. Arch. Strig. és Poson évről-évre majd minden községben azonos adat. 1609. trencsényi stat. (Kolosváry & Óváry IV. köt. II. fele 345. l. és Reg. Dec., mint fent, Reg. Dec. Arch. Strig., mint fent, Reg. Dec. Gömör 1571., 1590., 1591. években, Reg. Dec. Máramaros 1597. Dobra, Reg. Dec. Szatmár Erdőszada 1632., Thoman 1634, Reg. Dec. Ung (Ungvár 1580), Reg. Dec. Ugocsa turterebesi járás 1595., 1616., 1636., Reg. Dec. Zemplin 1586 Liszka és Exp. lib. VII. 444. l.

³ Lib. Exp. VII. fo. 394.

⁴ Lib. Exp. VI. fo. 169. (közli Tagányi M. G. T. Sz. I. 108. l.)

⁵ Instr. lib. III. fo. 298. Viczmándy Tamás kövári kapitánynak szóló utasításban és Inst. lib. V. fo. 156. Rosenperger Kristóf győri élelmész-mesternek szóló utasítás.

⁶ Reg. Dec. Borsod Distr. Kisborsod 1572. Reg. Dec. Bereg Beregszász 1571., 1572., Munkács 1587., 1613.

40 kisebb pintre oszlott.¹ Ennek az akónak előfordulását a XVI. században Pozsonyban állandóan megtaláljuk, míg a XVII. századtól kezdve helyét a 64 iccés beosztás váltja fel.²

Megemlékeztünk még a Magyarországon előforduló akók közül a soproni akóról, mely 84 iccéből állott.³ Erről azonban csak későbbi adatok állnak rendelkezésünkre és — mint láttuk — Rumler 52·50188 literes megállapításával szemben a többi XIX. századi mértékösszehasonlítás 84 budai iccével tekinti egyenlőnek.⁴

Hasonlóképen adatok hiánya miatt nem tudjuk meghatározni az akóból képezett magasabb egységek ürtartalmát. Ugy hiszem azonban, ezeknek nagysága helyenkint változott. Míg ugyanis Michnay-Lechner a dreylinget 18 akóval veszi egyenlőnek,⁵ Kováts viszont 20 akóval számítja, az egyetlen rendelkezésemre álló adat szerint „Treylling, das ist 24 Eimer“, tehát 24 akóval egyenlő.⁶

4. A magyarországi ürmértékek külső története.

A mértékek kérdésében, mikor azok adminisztratív, külső történetéről szólunk, nagyon nehéz különbséget tennünk a mértékek (tehát az ür- és hossz mértékek), valamint a súlyok között. Minden intézkedés, mely rájuk vonatkozik, egyenlően szól mind a súlyokról, mind egyéb mértékekről. A következőkben igyekszem a rendelkezéseknek az ürmértékekre vonatkozó idetartozó részét különválasztani.

Kinek van joga a mértékek ügyében rendelkezni? Általánosságban kimondhatjuk, hogy mindig az a fórum jogosult a mértékek nagyságának megállapítására, illetve az azok feletti rendelkezésre, amely a súlyt és ezzel együtt a pénznek a súlyát megállapítja. Tehát a pénzverés és a mértékmegállapítás joga általában egy kézben egyesült.

Külföldön, a középkorban, a pénzverés jogával együtt, de néha még attól függetlenül is, a mértékmegállapítás joga a földesurak kezébe került. A németországi helyi mértékek kialakulását Lamprecht ezzel a szokással hozza összefüggésbe.⁸ Valószínű, hogy nálunk, amint a pénzverés, a mérték-

¹ Reg. Dec. Poson „ex minoribus pintis 40 more antiqua una urna computatur“.

² L. az iccékről szóló fejezetben.

³ L. ugyanott.

⁴ L. az iccékről szóló fejezetet.

⁵ Michnay—Lechner id. helyen 280. l.

⁶ Kováts Ferenc: Városi adózás a középkorban, 27. l. (Pozsony 1900.)

⁷ Instr. lib. I. fo. 112. Ezt erősíti Takáts Sándor adata is (Magyar Nyelv 1905. évf. 110. l.) „quilibet drayling ad akones 24, 23, 22, 21 et 20. computantes“.

⁸ Lamprecht id. munka 488. l.

megállapítás joga sem tartozott állandóan és törvényesen egyes földesurak hatáskörébe. Árpád-kori mértékviszonyainkról azonban még csak megközelítő képet sem tudunk nyerni, miután sem törvények, sem egyéb oklevelek nem szólnak a mértékekről.

Ha nem is a földesurak, de már igen korán nyernek exemptiókat az országos mérték használata alól a városok. Még a XVI. században is hallunk Nagyszombat és Somorja „régii privilegiumairól“, még 1528-ban is megújítják Késmárk mértékmegállapító jogát.¹ A városok szívósan ragaszkodtak mértékeikhez, igyekeztek azt lehetőleg elterjeszteni, úgy, hogy még abban az időben is, amikor már törvényes rendeletek szólnak a mértékmegállapításról, nyíltan szembe helyezkedtek ezekkel.

A törvényes intézkedéseknek sorát Zsigmond király 1405-i decretumai nyitják meg. Az I. ez évből származó decretum 1. cikkében és az ugyanezen évbeli II. decretum 6. cikkében elrendeli, hogy az összes magyarországi mértékek a budai mértékkel egyenlővé tétessenek.² Úgy látjuk tehát, hogy Magyarországon a helyi mértékek ekkor már kialakultak és a törvényhozás fölismerve ezeknek a kereskedelem érdekeire hátrányos voltát, igyekezett a mértékeket egyesíteni.

Nagyon szembetűnő, hogy ez után a rendelkezés után a XV. században több ilyen országos intézkedés nem szól a mértékekről. Még Mátyás királynak decretumaiban sem találkozunk erre vonatkozó cikkellyel. Nem képzelhető, hogy ennek oka az 1405-i rendelet pontos végrehajtása lett volna; a mértékrendeletek be nem tartása még a későbbi századokban is megszokott dolog volt. Száz évvel az első rendelet után, az 1504-i decretum 17. cikke elrendeli, hogy Magyarországon gabonára és borra mindenütt egy és ugyanazon mérték használtassék. Érdekes, hogy itt nem említik meg a budai mértéket.³

A Habsburgok alatt, bár Buda török kézre jutott, a budai mérték — vagy annak elnevezése — továbbra is él. Azonban Ferdinánd, de főképp Miksa centralizáló politikáját a mértékek terére is átviszi és bárha ezt országos érvényű rendelkezésekben nem is teszi, magánjellelű rendszabályokkal mindenütt igyekszik a *bécsi* mértékeket elterjeszteni.

Így az egyes élelmezőmestereknek, várkapitányoknak — a kamara útján — adott utasításokban a *bécsi* mértékeket teszik kötelezővé, fából, ólomból készült lepecsételt mércéket küldenek, amelyeknek elterjesztését az élelmezőmesterekre

¹ Pozsony megye 1696. statutuma (Kolosváry & Óváry IV. k. első fele 550. l.).

² Corpus iuris hungarici (Milleneumi kiadás) I. kötet 212. és 232. l.

³ Corpus iuris hung. I. köt. 681. l.

bízzák.¹ Az 1566-ban Thurzó Ferenc főélelmezőmesternek adott instructióban kijelenti Miksa, hogy a magyar mértékekkel nem kell törődni és a bécsit kell elfogadni.²

Ezek a kísérletek azonban nem igen vezettek eredményre, a bécsi mérőt sehol sem sikerült elfogadtatni és hogy vajjon a bécsi akó neve alatt ismeretes mérték tényleg a bécsi „Eimer“ volt-e, mi sem tudtuk eldönteni. Talán ebben kell okát keresnünk annak a ténynek, hogy 1588-ban (a 16. törvénycikkben) ismét visszatérnek az 1405-i decretumhoz és annak intézkedéseit megújítva, általános mértékké teszik a „mensura antiqua Budensis“-t, a régi budai mértéket.³ Egyúttal azonban a mértékek feletti felügyeletet a megyék alispánjainak és a szabad királyi városoknak kezébe adják.

A budai mértékhez való visszatérés azonban arra a visszás helyzetre ad alkalmat, hogy — mint láttuk — hol Nagyszombat, hol Kassa, hol Pozsony állítja, hogy az ő mértékei azonosak a régi budaival. Közülük győztesen Pozsony került ki, mert az 1655-i decretum 31. cikke a „budai, illetve az azzal azonos pozsonyi“ mértéket teszi országos mértékké.

Hogy a törvény rendelkezésének „preciz“ betartását lássuk, vessünk egy pillantást az országos mértékrendeletek végrehajtó közegeinek, a megyéknek, statutumaira. 1691-ben Máramaros megye kimondja, hogy „indifferenter mind városokon, mind falukon a kassai vékával éljenek“.⁴ 1698-ban Liptó megye a különböző korecek egyesítéséről szól, egy szóval sem említve a pozsonyi mértéket.⁵ Fejér megye 1694-ben „cubulus Albensis“-ről beszél, mint amelyet a megyében kötelezővé kell tenni,⁶ sőt maga Pozsony megye 1696-ban, noha elrendeli a pozsonyi mérték kötelezővé tételét, meghagyja Nagyszombat és Somorja régi privilégiumait.⁷

Mindez, de más körülmények is, melyekről a pozsonyi mérőről szóló részben szóltunk, újabb rendelkezést tettek szükségessé a mértékek egyenlősítése tárgyában. Nem említve az 1659. évi 23. törvénycikket, mely újólág kiemeli, hogy a komáromi élelmezőmester a borkimérésnél a pozsonyi

¹ 1551. Viczmány Tamás kővári kapitánynak adott intézkedésben: „regula lignea Viennensis mensurae tam supremo Zathmariensi anonnae magistro, quam ipsi transmittetur“, ugyanitt „stanneae pintae Viennensis mensurae“-ról beszél. Instr. lib. III. fo. 298. és hasonlóképen a Rosenperger Kristóf győri élelmezőmesternek adott utasításban 1567-ben (Instr. lib. V. fo. 460.)

² Instr. lib. V. fo. 442.

³ Corpus iuris hung. II. 715.

⁴ Kolosváry & Óváry III. 199. l.

⁵ Kolosváry & Óváry IV. köt. első fele 562. l.

⁶ Kolosváry & Óváry V. köt. első fele 228. l.

⁷ Kolosváry & Óváry IV. köt. első fele 550. l.

mértékekkel éljen,¹ 1715-ben a 63. törvénycikk ismét a pozsonyi mértéket teszi országosan használandó mértékké.²

A megyék most erélyesen lépnek akcióba és majd mindenütt szigorú rendelkezésekkel próbálják megvalósítani a mértékegyenlősítést. Ennek dacára a helyi mértékek tovább élnek, a kassai köből még mindig diadalmas a felső részeken, a városok még mindig ragaszkodnak a privilégiumaikhoz és magának a pozsonyi mérőnek bizonytalan nagysága következtében is sok nehézség merül fel. 1729-ben a 14. cikkben nagy általánosságban szólnak ismét egységes mértékről, míg az 1807-i törvény 22. cikkében a pozsonyi mérő nagyságának ismételt meghatározása mellett,³ a pozsonyi mértéket teszik újlag országos mértékké.

Az országos rendelkezéseknek ezzel végére is jutottunk, az 1874. évi VIII. törvénycikkben áttérnek a méter-rendszerre és ezzel hivatalosan, a törvénykezésben megszűntek a régi mértékek.

A régi lokális mértékekhez azonban olyan nagy volt a ragaszkodás, hogy egyes falvakban még ma is tovább élnek a köblök, mérők, iccék és vékák.

FÜGGELÉK. A felsővidéki várak gabonakészlete.

Annak az illusztrálására, hogy a mértéktörténet jelen dolgozat bevezetésében megjelölt célokon kívül még más — bár kevésbé fontos — célokat is szolgálhat, említjük fel a következőket.

A dézsmaszedő lajstromok tornai 1600—1652. terjedő csomójában, az 1631. évből származó jegyzékben egy „extractus“-t találtunk arról, hogy mennyi gabonát szükséges évente begyűjteni a végvárak „német“ katonasága számára.

„Extractus quantum annonae in singulis locis postspecificatis confiniariis Regni Superioris Hungariae ad praesidarios germanos modernos ordinarie ac annuatim requiratur:

ad Tokayum in Tritico cub. cassav.	4500
Kalloviam..... „ „	1080
Zendroviam..... „ „	800
Dyosgiorinum..... „ „	216
Onodinum..... „ „	800

Summa cub. cassav. 7396

Die 10 May 669.

Anonnae Praefectus K.“

Tudva, hogy ezidőben egy kassai köből 83 liter ürtartalmu volt, megállapíthatjuk, hogy Kálló, Tokaj, Szendrő, Diósgyőr, Onod egy évi gabonaszüksége 6138 Hl és 68 litert tett ki.

Dr. Lederer Emma.

¹ Corpus iuris hung. IV. köt. 153. l.

² Corpus iuris hung. IV. köt. 491. l.

³ Corpus iuris IV. köt. 672. l.

Történeti irodalom.

Count Paul Teleki: The Evolution of Hungary and its place in European History. New-York, 1923. The Maxmillan Co. XXXIV + 312 p., 42 ábra, 1 térképmelléklet.

Kormányférfiak iratait vagy egyéb nyilatkozatait azon államok viszonyairól, melyek sorsának intézésében aktív részt vesznek vagy vettek, minden időben különös érdeklődéssel fogadták és különös figyelemre méltatták. S bár éppen az aktuális politikustól szinte a priori megtagadjuk a tiszta objektivitásnak még csak lehetőségét is, ennek dacára, bizonyos esetekben a Lloyd George-ok vagy a Wilsonok irataiból több információt várunk, mint a legkiválóbb tudósok irataiból, mert hiszen olyan betekintésre tesznek szert a puszta adatokon túl, melytől a tudósok el vannak zárva. Amikor pedig egy államférfiú egyúttal szaktudós is, és pedig olyan tudománykörnek tudósa, mely kiváltképen azon fizikai adottságokat teszi kutatása tárgyává, melyek az államok alakulásának és kifejlődésének legfontosabb tényezői, akkor egy ilyen államférfi iratai fokozott jelentőséggel, fokozott hitellel kell hogy bírjanak, midőn országáról nyilatkozik. Éppen azért, hazánk nai súlyos helyzetében, dr. gróf Teleki Pál, a budapesti közgazdasági egyetem tudós geografa, Magyarországnak volt miniszterelnöke és két ízben külügy-minisztere, a magyar békedelegáció földrajzi szakértője — midőn 1919 augusztusában, tehát röviddel lemondása után, Amerikában, a williamstowni Institute of Politics, politikai tudományok intézetében előadássorozatot tartott Magyarországról, nemcsak a tudományt szolgálta, hanem hazafias cselekedetet is vitt véghez, mert tudományosan megalapozott, leginkább a geografia és közgazdaság köréből merített tényekkel, az angolszász mentalitásnak annyira kedves „facts“ felsorolásával, sőt halmozásával, ügyesen kiszemelt amerikai analógiákkal (tapintatosan kerülve az ír analógiákat) illusztrálva, Magyarország igaz képét festette meg és megkönnyítette a történelmi és nemzeti szempontok átértését is. Már pedig erre szükség volt; mert hiszen az osztrák kapcsolatok idejében bizonyos események és viszonyok tárgyalása ki lévén zárva — pláne aktív vagy aktíve működött államférfi részéről —, homály fejlődött a magyar történelem és politika körül, mely a magyarországi történéseket a külföld előtt érthetetlenekké és félremagyarozottakká tette.

Ezt a homályt deríti fel Teleki előadásai során, amelyek könyvbe foglalva a nevezett intézet kiadványai között jelentek meg a fenti címen: Magyarország evolúciója és helye Európa történetében. A nyolc előadás, illetve fejezet címe a következő: I. Földrajzi alapvonalak. II. Az állam megalakulása. III. A török invázió hatása a modern Magyarország sorsára. IV. Magyarország gazdasági állapota a háború előtt. V. A modern politikai átalakulás az 1867-i kiegyezéstől a bolsevizmusig és az újjáépülésig 1919-ben. VI. A nemzetiségi (faji) kérdés és Magyarország politikája. VII. Keleti Közép-Európa közgazdasági állapota a háború után. VIII. A nemzetiségi (faji) kérdés egy geográfus szemléletében.

Tehát, mint már e címekből kiviláglik, e fejtegetések felölelik Magyarország összes problémáit genetikus fejlődésükben, s bármi csábító és tanulságos volna a mű eszmemenetének tüzetes bemutatása, helyszűke miatt csak röviden mutathatunk rá azokra a ténycsoportokra, melyeket a szerző kiváltképen és igen szerencsés választással kiemelt.

Ide tartoznak elsősorban a gazdasági élet tényei és a nemzetiségi kérdés, amelyeknek a szerző két-két fejezetet szentelt, melyeknek tárgyalását a történeti fejtegetései folyamán már kellőleg előkészítette. A geográfiai-történeti előadásokból tényként domborodik ki Magyarország idegentelepítésének sorsdöntő befolyása. Míg a nemzeti királyok alatti e betelepítések asszimiláció folytán faji és kulturális erősödésre, egységesítésre vezettek, s a már eredetileg nagyszámú és politikailag egyenjogú nemesség demokratikus jellege még fokozódott a nemzeti királyok faj- és osztálykülönbségre való tekintet nélküli nemességadómanóvázása által a nekik nyújtott szolgálatokért, — addig a török invázió idejében és utána a XVIII. században történt idegen, magyarellenes törekvéseket szolgáló tömeges betelepítés, s a magyarságot üldöző birtokfosztó intézkedések — akárcsak a mai megszállt területeken — ahogy találoan mondja Teleki —, egyenesen Magyarország faji kisajátítását mozdították elő. Ez a tény szülte meg az osztrák problémát és a nemzetiségi kérdést, mely speciális alakulásában Magyarországon — ugyancsak szerző szavai szerint — súlyos immigrációs, bevándorlási problémává fejlődött, és pedig idegen, magyarellenes hatalom ellen irányított, idegen politikai célokat szolgáló bevándorlási és telepítési akcióvá. Ez a körülmény azután politikai meg szociális tekintetben egy különös konzervativizmust eredményezett, mely nem volt arisztokratikus vagy reakciós a szó európai értelmében, hanem igenis reakció volt a császári kormány centralizációs törekvéseivel szemben, és reakciós volt a császári kormányt támogató és általa támogatott — különben európaszerte felbukó — nemzetiségi aspirációkkal szemben. Az állandó alkotmányvédelem belecsontosodott a gravaminális politikába, s így

elmulasztotta az ágaskodó veszedelmeket az élet realitásain alapuló bölcs államintézkedésekkel ellensúlyozni. Ilyenformán az idegen telepesek kezén a magyar tradicionális szervezettől idegen latifundiumok megszilárdultak, az osztrák merkantilizmus és industrializmus megerősödött s alkotmányértés nélkül az alkotmány oly hevesen védett bástyáit megkerülve, Magyarországot gyarmattá süllyesztette, miáltal egészségesen fejlődő földműves-, agrár-, valamint ipari és kereskedelmi s nemzetiségi politika lehetetlenné vált. Tehát az osztrák és nemzetiségi kérdés és az ebből eredő, maradiságnak tűnő konzervativizmus, mihez az új érában hozzájárultak a rohamosan előretörő liberális eszmék, ezek a tényezők nyomták rá bélyegüket az új Magyarországra, ezek adták meg történelmének és politikájának azt a szinte kétszínű ingadozását, melynek folytán egyidejűleg és együtt állhatott fenn a liberalizmus és a maradiság, az államéleti puritánság és a korruptság, kifejlődhetett a konfliktus a királyhűség és hazafiasság között, az alkotmánytisztelet és a forradalmias ellentállás, — ami természetszerűen, már Erdély magyar alkotmányt és a magyarságot védő szerepe óta mindig megmagyarázhatatlan volt az idegenek előtt, és ezáltal félremagyarázottá lett.

Ebbe a történeti keretbe van beleillesztve a gazdasági helyzet fejlődése, nehézségei, aktuális állapota, melyet a szerző kitűnő diagrammákkal, térképekkel, ábrákkal, statisztikai adatokkal tesz szemléltetővé s mellyel kapcsolatban frappánsan illusztrálja a békeszerződés monstuozításait.

Ugyancsak e történeti előzményekre építi fel a nemzeti-ségi kérdést tárgyaló két fejezetét, mert kétségkívül ez az a tárgy, mely a gazdasági állapoton kívül az idegeneket leginkább érdekli, s melyhez, úgy hiszik, legjobban értenek, az évek sora óta folyó publicisztikai megtárgyalás folytán. Mint-hogy azonban e kiadványok leginkább az ellenséges propaganda termékei voltak, e problémák oly ferde és hamis beállításban vannak adva, melyet sok esetben a belföldi tudományosságot pózoló irodalom is magáévá tett, támogatva ezzel az előbbieket, hogy elsőrendű kötelessége mindazoknak, kik Magyarországról értekeznek, — ha későn is — e megtevesztéseket helyesbíteni. Nem tagadható azonban, hogy erről a tárgyról igen nehéz írni vagy szólni, nemcsak azért, mert e téren a világgá szórt vádak legmélyebben vertek gyökeret s az említett belföldi iratokban is támaszt lelnek, hanem azért, mert ennél a tárgynál, hol a flagrans igazságtalan ráfogások oly döntő szerephez jutottak a gyászos eseményekben, legnehezebben óvható meg az a higgadt tárgyalási mód, mely egyedül felel meg a tudomány méltóságának, s melyet különösen a legyőzötteknek kell megőrizniök, hogy a pro domo szónoklás, a propaganda-szándék gyanúját kikeresszék, s hogy a legyőzöttség feletti elkeseredettséggel gyanúsítva, a pártos beállítás vádját elkerüljék. Teleki Pál gróf

ezeket a nehézségeket ritka tapintattal győzte le, s képes volt itt is azt a matter of fact hangot megtartani, mely az egész művet jellemzi.

Seton Watsont (Scotus Viator) kivéve neveket nem említ, de mégis megfelel azokra a fő propaganda-tirádákra, melyekből oly óriási tőkét kovácsoltak s melyek az Ausztria-Magyarország ellen S. Watson és W. Steed által vezetett propagandának azt a győzelmét szerezték meg, melyről Sir S. C. Stuart, *The Secrets of Crewe House* c. jelentésében így dicsekszik: *The result was the greatest victory achieved by war propaganda...*

A szerző itt is a nemzeti kérdésnek az osztrák problémával való szoros kapcsolatából kiindulva, kimutatja, hogy tetelesen másképp festett a domináló magyar faj fennsőbbisége, mint ahogy az világszerte dogmaszerűen van megkonstruálva. Így például a nemzetiségiek politikai elnyomatását hangoztató vádakra nézve kimutatja, hogy az osztrák probléma miatt éppen az ellenkezője áll a fennen hirdettnek. Ugyanis, többek között a választási erőszakosságok, a választókerületi beosztás körüli visszaélések, a cenzus stb. nem a nemzetiségiek, hanem igenis a tisztán magyar szavazók elnyomatását célozták, mert a magyarság többsége a kiegyezést nem tartotta szerencsés megoldásnak s így annak fenntartására a parlamenti többséget a magyar kormány a nemzetiségi vokok révén bírta csak megszerezni.

A szerző a nemzeti surlódásokat két forrásra vezeti vissza. A helytelen közigazgatásra, törvényalkotás és végrehajtás terén, azután pedig a külföldről pénzelt propagandára. A közigazgatás céltudatos irányítását és állami ellenőrzését az osztrák probléma által szükségelt megyei autonómia tette lehetetlenné, s így a törvények végrehajtását, akár a magyarság, akár a nemzetiségek javára hozattak, bizonyos hanyagság jellemezte (Tharaud szerint: *une indifférence superbe*). Példaképen felhossa az 1906-i népoktatási törvényt, melyet nem hajtottak végre, éppúgy, mint ahogy a nemzetiségek érdekében hozott 1868-i nemzetiségi törvényt se. — Az ellenes propagandáról szólva megjegyzi, hogy az szabadon működhetett mindinkább szaporodó bankok és takarékpénztárak vezetése alatt álló egyesületek útján, — melyekről mindenki tudja, hogy idegen hatalom pénzei — és hogy azzal hatott leginkább, hogy nemlétező kedvezőtlen politikai vagy gazdasági viszonyokat konstruált, vagy pedig tényleg létező kedvezőtlen viszonyokat úgy állított be, mintha bizonyos *faj*l sujtánának, holott faji különbség nélkül bizonyos *néposztály*l sujtottak. Mindazonáltal a szerzőnek egészen eredeti konstruktív eszméje van a nemzetiségi problémák megoldására nézve, vagy legalább is a probléma helyes, tudományos módszerű megközelítését teszi lehetővé azáltal, hogy egy újrendű etnográfiai mappát szerkesztett, mely az eddigiektől el-

térőleg az első tekintetre megadja egy bizonyos fajra vonatkozólag az összes információt. A nemzetiségi igényeket pedig bizonyos regionális felosztásban, kompenzációk útján óhajtaná kielégíteni, igen érdekesen rámutatva azokra a modern fejlődési lehetőségekre, melyeket e téren a XVI. századi régi erdélyi alkotmány nyújthatna, melynek keretén belül három nemzet autonómiával és bizonyos extraterritorialitásban helyezkedett el, sűrűlódás nélkül.

E rendkívül érdekes és tanulságos munkához bibliografia is van csatolva, a fejtegetések tárgykörére vonatkozó idegen nyelvű munkákról, és pedig az előadások szerint csoportosítva, betűrendbe helyezve. Az összeállítás Feleky Károly New-York, és Miss Florence S. Hellmann, a Library of Congress tisztviselőjének munkája.

A kimerítőnek látszó könyvjegyzékből mégis egy vagy két, véleményünk szerint fontos művet nélkülözünk. Így a „Modern politikai evolúció“ c. fejezetből a *Tharaud* testvérek érdekes művét, *Bolchévistes de Hongri* (*Revue des deux Mondes*, 1920—1921.), mely könyvalakban is megjelent *Quant Israël fut roi* címen, továbbá *Fracaroli*, *Bolscevismo nell' Ungheria* címűt (1920). — A „Faji kérdés“ csoportból hiányoznak a következők: Charles *Loiseau*, *Le Balcan slave et la question d'Autriche* (persze Magyarországot is tárgyalva), Paris, 1901, talán az első ilyenmő tendenciózus könyv, továbbá *Sosnosky* másik műve, *Die Politik im Habsburgreiche*, 2 köt. 1913, mely Magyarországra vonatkozólag támogatja Seton Watson nézeteit, azonkívül még *Denys*, *Les Slovaques* c. könyve, Paris, 1916, és az American Association for International Conciliation, New-York, 1917—1919, köteteiben foglalt vonatkozó cikkek. Bizonyos tekintetben ide kellene még sorolni a Northcliffe-propaganda működésének hivatalos jelentését, *The Secrets of Crewe House* by Sir S. Campbell *Stuart*; London, New-York, 1920, melyben ugyancsak Seton Watsonék és Wickham Steedék működésének fényes eredményei vannak regisztrálva. Kiegészítésül megemlítünk egy nemrég megjelent művet, Robert *Birkhill*, *The seeds of War. A political study of Austria, Hungary, Czecho-Slovakia, Roumania and Yugoslavia*, London, 1923, mely úgyszólván Teleki könyvének bizonyos értelemben supplementumául tekinthető.

Gróf Teleki Pál könyvéből, e bőséges bibliografiával egyetemben, az igazán információkat keresők meggyőződhetnek Magyarország igazáról, minélfogva minden szigorúan tudományos tárgyilagossága mellett mint elsőrendű, magasnívójú propagandaművet üdvözölhetjük. Kivétkezés azonban a propagandában inhaerens szofisztikából. Eppen azért joggal hihető, hogy a szerzőnek a sok homályosnak látszó magyar történelmi tény sikerült megvilágítani, amire annál inkább van remény, mert egész művét, mint már említettük, igaz mérséklet hatja át, melyen keresztül azonban mégis

az igazságtalanságokat érző, a békeszerződés következetlenségeit, gonoszságait tehetetlenül meglátó, hazafiisan gondolkodó tudós szólal meg önérzetesen, nem egy burkolt szemrehányásban, midőn olyan ismereteket akar terjeszteni, melyek hiányoztak akkor, mikor a békét megkötötték, s „melyeknek megszerzésére nagyon kevesen nyilvánították óhajukat“.

Kétségtől ez a mérséklet, ez a tárgyilagosság kellett hogy kedvezően predisponálja a hallgatóságot a bemutatandó igazságok befogadására. És hogy tényleg mennyire elismerték Telekit, nemcsak mint tudóst, de mint hazafit is, arról tanúskodik a könyv elé írt Előszó, melyben Lawrence Martins ezredes, washingtoni geográfus, igazi megbecsüléssel méltatja Teleki ügy tudományos szakmunkásságát, valamint a súlyos viszonyokhoz képest eredményes működését, mint a magyar béke delegáció hivatalos geográfusa.

Mindenesetre teljességgel csatlakozhatunk ez Előszó befejező szavaihoz, s ismételhetjük Martins ezredes szavait (XVIII. l.): „A szerző által bemutatott geográfiai (hozzáteszük: történelmi, politikai, gazdasági, szociális, ethnikai) kép erőteljes és kifogástalanul igaz. Én ezt a könyvet az idei év legkiválóbb geográfiai kiadványának tekintem, mely lényeges részét fogja képezni azon gondolkodó kutatók tudományos fölkészültségének, kik geográfiát, történelmet, ethnográfiát, közgazdaságtant és folyó európai politikát akarnak tanulmányozni.“

Czeke Marianne.

Konrad Schünemann: Die Deutschen in Ungarn bis zum 12. Jahrhundert. Ungarische Bibliothek für das Ungarische Institut an der Universität. Berlin, hg. von Robert Gragger. Erste Reihe, 8. Berlin und Leipzig 1923. VWV. 8-r., VI+153 l.

Schünemann könyvét egyformán őszinte örömmel üdvözi a történetíró és a germanista. Lelkiismeretesen, mód-szeresen dolgozza fel a hazai németiség történetét a magyar állam fennállásának első három századában és ezzel régóta várt, megbízható munkát ad kezünkbe.

A hazai németiség eddigi monografusai (Krones, Strakosch-Grassmann, Schwicker, Kaindl) a régibb kor tárgyalásánál a fősúlyt a II. Géza korában megindult nagyobb-szabású telepítésekre fektették. Az ezt megelőző korra nézve megelégedtek közismert általánosságok ismétlésével vagy elfogult túlzásokba estek (Kaindl); pedig a hazai németiség történetének ez a legrégebb korszaka éppen a magyar-német viszony kialakulása szempontjából döntő fontosságú. Az eddigi monografusok munkáinak nagy hiánya az is, hogy magyar nyelvtudás híján a magyarnyelvű szakirodalmat kénytelenek voltak figyelmen kívül hagyni; ily módon a legjobb esetben is csak fél munkát végezhettek (l. erre nézve Steinacker részletes bírálatát Kaindl egyik magyar tárgyú

munkájáról. Mitth. SÖG. XXIV.). Schünemann éles kritikával áttanulmányozta a kérdésre vonatkozó egész forrásanyagot s így — ha új adatokat nem is hozott napvilágra — eddigi tudásunkat világosan, módszeresen összefoglalta.

A könyv öt fejezetre oszlik: 1. Die deutsche Kolonisation der Karolingerzeit in Pannonien. 2. Die abendländischen Gäste in Ungarn im Zeitalter Stephans I. 3. Die Gäste in der Zeit der Thronwirren (1038—1081.). 4. Die Gäste unter Ladislaus I. und Koloman. 5. Die soziale Stellung und Wirksamkeit der Gäste. — A Karoling-korszakbeli Pannóniában a német telepítést a frank fennhatóság alatt álló szláv fejedelmek kezdik meg. Priwina és fia, Chezil, akik Pannóniának a Rába és Dráva között fekvő részében uralkodtak, a salzburgi püspökségtől kérnek hittérítő papokat és ezzel szabad utat nyitnak a német befolyásnak. Ezzel egyidejűleg a Duna és Rába között (valószínűleg még Nagy Károly német telepein), továbbá Pannónia északi részében, a Rábától keletre eső területen is folyik a telepítés. A IX. század elején még gepida néptöredékek is vannak Pannóniában. Schünemann pontosan lokalizálja a IX. századi németlakta telepeket és ezeknek eddigi azonosításait modern helységekkel szigorúan megrostálja. Revízió alá veszi Kaindlnek azt az állítását is, hogy a magyarok előnyomulásuk alkalmával a pannóniai német telepeket mind elpusztították. A magyarok csak lassan, fokozatosan foglalták el Pannóniát s előnyomulásuk alatt az itt telepedett németek nyugodtan visszavonulhattak. Pannónia elfoglalása után a magyarok kb. egy félszázadig nem telepednek le az ország nyugati részében, hanem meghagyják lakatlan határterületnek („gyepüelve“), amely az országot az ellenséges földtől elválasztja. Ily módon a németiség visszatérhetett előbbi lakóhelyeire és tovább művelhette földjeit. A honfoglalást közvetlenül követő korban az első német telepések foglyok, akik titokban megtartották kereszténységüket. Lassanként megindul a hittérítés is. A nyugati egyház befolyásával egyidejűleg Géza felesége, Sarolta révén a görög befolyás is terjed. Szt. István már határozottan a nyugati kereszténységhez kapcsolódik. Felesége, Gizella kíséretében sok előkelő nemzetség őse jön be hazánkba. A rokoni kötelék nyomán a német befolyás csakhamar az egész állami berendezésben megnyilvánul. A magyar-német baráti egyetértést rövid időre megzavarja ugyan az 1030-i hadjárat, de az ellentétek rövidesen elsímulnak és Szt. István felhasználja a hadjárat tanulságait arra, hogy a nyugati hadviselést nálunk meghonosítsa. Az udvarában tartózkodó lovagok közül Hunt és Pazman nyugtították néki a lovagi kiképzést, és Wenzellin de Wasserburg vezette seregét a lázadó Koppány ellen. (A Koppány elleni harc azonban nem volt magyar-német viszály, amint ezt Kaindl a pannonhalmi alapító oklevélnek az 1030-i hadjáratra vonat-

kozó, valószínűleg később betoldott helyéből kikövetkeztette.) A magyar királyi udvarban tartózkodó lovagokkal és katonákkal kapcsolatban Schünemann tisztázza a *hospes* fogalmát; ezen elnevezés alatt általában külföldi jövevények értendők, tekintet nélkül társadalmi helyzetükre.

A Szt. István halálát követő évtized zavaaraiban a németiség hazánkban számban és befolyásban erőteljesen gyarapodik. A német befolyás betetőzése Péter megkoronázása Székesfehérvárott 1044-ben és III. Henriknek tett ünnepélyes hűbèresküje 1045-ben. A túlzó német befolyás ellenhatásaként kiobbant nemzeti felkelés lezajlása után a magyarság ismét Németország felé orientálódik. Már I. Endre uralkodásának elején magas udvari méltóságokat németek viselnek. Miután a száműzött Konrád bajor herceg befogadása miatt III. Henrikkel támadt ellentét elsímult, Endre fia számára feleségül kéri IV. Henrik hugát, Juditot és 1058-ban ünnepélyesen megkötik a magyar-német szövetséget. Béla rövid uralkodása alatt szintén megkísérli — bár sikertelenül — a németiséghez való közeledést. Új megvilágításba helyezi Schünemann a német befolyást Salamon alatt, amelyet eddig krónikáink alapján erősen túlbecsültek. Szt. László uralkodásának első felében IV. Henrik ellenségei útján kapcsolódik a németiséghez, később azonban kibékül magával Henrikkel is. Kálmán alatt a hazánkban átvonuló „keresztes” gyülevészhadakból igen sok idegen foglyot ejtenek, akik végleg letelepednek hazánkban. Német azonban nagyon kevés akad köztük. A dömösi oklevélben 1138-ban említett hat német foglyóról Kaindl tévesen állította azt, hogy Dömösön telepedtek le.

A jövevények szociális helyzetére nézve becses források Szt. László és Kálmán törvényei. Ezek szabályozzák a betelepített német papok helyzetét, megállapítják a német kereskedők, a várőrök (cives) és várjobbágyok (civiles) jogait és kötelezéseit; ezekből a társadalmi osztályokból kerül ki a városi polgárság legrégebbi rétege. A legfontosabb jövevény társadalmi osztályt, a lovagit és katonait nem említik külön a törvények, miután ennek a magyarokkal egyenlő jogi helyzete volt. Ez a társadalmi osztály adja meg az első hazai német telepítések jellegét. A német lovagok bevándorlása a XII. század folyamán fokozódik és II. Endre alatt éri el tetőpontját. Ekkor azonban a lovagok már csak csekély szerepet játszanak a hospesek között; ez az elnevezés a XII. század végétől kezdve a tömegesen letelepülő német polgárookra (főleg az erdélyi szászokra) vonatkozik.

Röviden vázoltuk Schünemann könyvének gondolatmenetét. A munka utolsó szakasza a lovagi társadalom hatásának legfontosabb emlékeivel, a lovagi jövevénysszavakkal foglalkozik. Ezek a szavak (helym, pánfél, fegyver, kastély, torony, várta, zsold, tornír, hódol, frigy, herceg stb.) nem

származtathatók a középfrank nyelvjárásból, amint ezt Schünemann szerint Melich János igyekezett bebizonyítani. A lovagi jövevényszavak közvetítésében csaknem valamennyi német törzs résztvett, amint a krónikák is különféle származású: szász, thüringiai, meissenai és rajnai előkelő jövevényekről szólnak. A jövevényszavak közvetítésében földrajzi helyzeténél fogva a bajor törzs állott előtérben. Nem térhetünk ki e helyen ennek a kérdésnek részleteire, csak röviden megjegyezzük, hogy Schünemann itt nyitott ajtókat döngtet. Nem vette figyelembe Melich Jánosnak német jövevényszavainkra vonatkozó újabb megállapításait. Melich már a tövégi magánhangzókról írt dolgozatában (MNy. VI. 118—120. l.) rámutatott arra, hogy már az ófelnémet korszakban vannak osztrák-bajor nyelvterületről való jövevényszavaink; egy másik tanulmányában (Német jövevényszavainkról MNy. XII. 290—292., 310—319. l.) pedig éppen régi német jövevényszavainkkal kapcsolatban szögezi le azt a fontos megállapítást, hogy „a jövevényszavak, amennyiben műveltségtörténeti szavak, a mindenkori köznyelv, a műveltek által beszélt nyelv hangalakjában terjednek el“. A magyar nyelvre a középfelnémet korszakban (és a lovagi jövevényszavakkal kapcsolatban csakis erről lehet szó) kétféle német köznyelv hatott: az egyik az osztrák-bajor, a másik a középnémet (frank), az a nyelv, amely nálunk rajnai frank telepések révén vált otthonossá.

Ezzel a megjegyzésünkkel azonban nem kívánjuk kiselbiteni a lelkiismeretes szerző érdemeit. Kitünő kritikai érzékről és alapos forrásismerteiről tanuskodnak a könyvhlöz függelékképen esatolt szakaszok is. Ezekben tisztázza a Karoling-korszakbeli „Pannónia“ fogalmát és a Gellért-legendát, valamint a Képes Krónika interpolációit vizsgálja forráskritikai szempontból.

Pukánszky Béia.

Gombocz Zoltán: *A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány.* (Nyelvtudományi Közlemények. XLV. Budapest, 1918. 129—194., XLVI. 1923. 1—33. lap.)

Fehér Géza: *Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten.* Veröffentlichung der Körösi-Csoma-Gesellschaft. Budapest, 1921. 190.; 1 lap.

Schönebaum Herbert: *Die Kenntniss der byzantinischen Gesichtsschreiber von der ältesten Geschichte der Ungarn vor der Landnahme.* (Ungarische Bibliothek; hg. v. R. Gragger. I. 5.) Berlin, 1922. IV.; 50 lap.

Gróf Zichy István: *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig.* (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. I. 5.) Budapest, 1923. M. Tud. Akadémia. 82 lap, 2 térkép

Németh Gyula: *Húnok, bolgárok, magyarok.* Székfoglaló. Felolvasta a M. Tud. Akadémia I. osztályának ülésén

Az őstörténet a legrégebb idők óta kedvelt és széles körben érdeklődést keltő studiuma a történetíróknak. A történeti szerephez jutott, történeti életet élő népet éppúgy érdekli saját származása és távoli ősei, mint a társadalmi és gazdasági jólét magasabb fokára emelkedett, kultúréletet élő egyént családjának eredete és leszármazása. Naiv érdeklődésének forrása a sajátmagunk teljes megismerésére irányuló, gyakran öntudatlanul jelentkező, természetes emberi vágy, de fölkeltésében része van a néplélek misztikum felé való vonzódásának is. Ennek az emberi természetben rejlő ösztönös *genealogiai érdeklődésnek* köszönhetjük a középkori krónikások és históriaírók — nálunk az elveszett XI. századi *Gesta Ungarorum*, *Anonymus*, *Kézai* s a többiek — színes őstörténeti elbeszéléseit. A középkori történetírók tollán a nép tudatában fennmaradt való őstörténeti hagyományok a népfantázia szülte naiv mondákkal s a krónikások biblikus eredetű vagy idegen forrásokból kompilált tudások megállapításaival vegyültek.

A kései középkor történetírói — nálunk *Bonfini* — új szempontokat, a renaissance-ban életre kelt *nacionalizmus* szempontjait viszik az őstörténetbe. A krónikás hagyománynak a nemzeti hiúságot legyezgető, az ősök nagyságát hirdető részleteit domborítják ki. A klasszikus ókor íróitól kölcsönzött tárgyi részletekkel és retorikai elemekkel bővítik és színezik középkori forrásaik egyszerű elbeszélését.

A hitviták korában az őstörténet — híven a kor történet-szemléletéhez és felfogásához — *theologikus irányba* fejlődik. A tudósok, *Sylvester János*, *Geleji Katona István*, *Otrokosi Foris Ferenc*, sőt még *Bél Mátyás* is a középkori krónikás hagyomány biblikus származást hirdető részleteire támaszkodva, tudományos színezetű nyelvhasználással bizonygatják népük zsidó származását. Tökéletlen módszerük mellett is kétségtelen érdemük, hogy az őstörténetet elsőnek igyekeztek tudományos alapon tisztázni.

A XVIII. század visszatért a renaissance hagyományaihoz s az őstörténeti irodalomban újra a renaissance-tól örökölt s e korban izzó sovinizmussá fajult nacionális szempontok dominálnak (*Dezsericzky*, *Cetto*). E század második felében azonban feltűnnek a kritikai őstörténetírás első nyomai. A XVII. század óta Európaszerte tért hódító történetkritikai irány és a kialakulóban levő összehasonlító nyelvtudomány hatása alatt *Pray György* alapját veti a *tudományos őstörténeti kutatásnak*. A török-magyar, majd — *Hell* és *Sajnovics* nyelvhasználati eredményeinek megismerése után — a finn-török-magyar nyelvhasználat szempontjainak és eredményeinek figyelembevételével, de a régi, történeti hűn-hagyományt is tiszteletben tartva, első kritikai feldolgozását adta a magyar őstörténetnek. Sajnos, történetírásunk nemsokára letért az általa kijelölt helyes útról.

A XIX. század első felében a politikában elemi erővel érvényesülő nacionális irányzat és az irodalmi romantika hatása alatt — östörténetírásunk *fellengző, délibábos elméletek és föltevések* hatalmába került. A történeti kutatás és oklevélkritika terén szép eredménnyel dolgozó, tudós *Horvát István* az östörténet ingoványos mezejére tévedve, egy módszerében tudománytalan, felfogásában naivul hazafias, eredményeiben meseszerű, modorában aggresszív és türelmetlen östörténetíró-iskola megalapítójává lett. *Horvát István* és *Fejér György* a nyomukban haladó sok dilettánszal, kik közül elég *Somogyi, Bálint Gábor, gróf Zichy Jenő, Fischer, Fáy, Némäti* nevét említenünk, képtelennél-képtelenebb eredet- és rokonság-elméletekkel árasztották el irodalmunkat, mindenütt és minden népben a magyarok őseit keresve. Ez a dilettáns östörténeti irány hatalmába kerítette szépirodalmunkat, a népszerű történetirodalmat s a művelt magyar közönség lelkét, mely naiv örömmel fogadta a nemzeti hiúságot legyezgető, bizarr elméleteket.

A komoly történettudósok — élükön *Horváth Mihállyal, Szalay Lászlóval, Szabó Károllyal* — *Pray* nyomdokain haladva, eredmény nélkül szálltak szembe a tobzódó dilettantizmussal, mert nem volt merszük az östörténeti kérdések alapos, kritikai vizsgálatához s mert határozottan idegenkedtek a finn-ugor származás külföldön mindinkább terhódító, majd a mi nyelvtudósainktól tudományosan bizonyított elméletétől. Helyettük nyelvtudósok és ethnografusok igyekeztek az östörténet homályos problémáit s a velük kapcsolatos mondatörténeti kérdéseket tisztázni. *Hunfalvy* föllépése (1878) óta a legújabb időkig szinte kivétel nélkül a filológusok és ethnografusok közül kerültek ki a magyar östörténet és a magyar hún-hagyomány vizsgálói. *Vámbéry, Thury, gróf Kuun, Munkácsi, Réthy, Nagy Géza, Heinrich, Petz, Sebestyén, Bleyer* stb. kutatásai útját egyengették a tárgyilagos történeti kritikának és számos részletkérdést tisztáztak, de a főbb történeti kérdések megoldását nem sokkal vitték előbbre. Annál nagyobb eredményeket ért el a tisztán nyelvtudományi szempontokból kiinduló, nyelvtudományi módszerrel dolgozó *Budenz*-iskola. Nálunk *Budenz* és *Szinnyei*, a finneknél *Setälä* és *Paasonen* tisztázták a magyar nyelv finnugor eredetét. A módszeres nyelvhasznalással nyert eredményekről, nyelvünk alaprétegének szókészletéről *Szinnyei József* alapvető műve (*Magyar nyelvhasználat*) tájékoztat. Az ősi finnugor- s az ezt követő ugor-nyelvegység korabeli kultúráról pedig nyelvi alapon egységes történeti képet adott az Árpád-millenniumkor (1908) megjelent kitünő tanulmányában.¹ Szinnyeinél az utolsó félszázadban virág-

¹ A magyarok eredete és ősi műveltsége. (Csánki: Árpád és az Árpádok. Bpest 1908.)

korát élő finn-magyar összehasonlító nyelvtudomány évtizedes munkásságának eredményeként végérvényes megállapítást nyert nyelvünk s vele a nép alaprétegének finnugor eredete. Tisztába jöttünk az ősi, ugor-korbéli műveltség színvonalával. De egyben az is bebizonyosodott, hogy a magyar nyelv erős török, majd a honfoglalás után szláv, német és más kultúrhatásokon ment keresztül, mert a nyelv finnugor alaprétegébe lerakódva, számos török és árja (szláv, német stb.) jövevényszó ismerhető fel.

E kölcsönszavak kiválasztására korábban is történtek kísérletek. *Munkácsi* Bernát és mások idevágó tanulmányai sok szolgálatot tettek a tudománynak. Egységes szempontokból kiinduló, következetes, rendszeres és módszeres vizsgálatuk azonban csak a legutóbbi két évtizedben történt meg.

Melich János a honfoglalásutáni szláv, német, francia és más jövevényszavak kiválasztásával és vizsgálatával vetett fényt honfoglaláselőtti szókészletünkre és tisztázta a kései szláv és német szóátvételek — korábban nagyon is túlbecsült — kulturális jelentőségét.

Török kölcsönszavaink *csuvaszos* jellegét már *Budenz* megállapította, alapját vetve annak az elterjedt elméletnek, mely szerint a magyar nyelv török szavai a csuvasz őсібől, az *ó-bolgár* nyelvből valók. Ezeket a nyelvtudományi eredményeket a magyar történettudomány (*Pauler, Marczali, Tagányi* stb.) is elfogadta. Hátra volt azonban a török hatás terjedelmének és jelentőségének módszeres tisztázása, minek következtében a kutatók közt e kérdésben lényeges ellentétek támadtak. Egy részük — főleg a nyelvészek — nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget ezeknek a szerintük szomszédsági érintkezés révén nyelvünkbe került bolgár-török szavaknak s a honfoglaló magyart nemcsak nyelvében, hanem kultúrájában is finnugor népnek tartják. Mások — különösen a történeti források adatai után induló historikusok — e nyelvi hatást a finnugor alaprétegbe olvadt bolgár-török elemekre vezetik vissza s a keveredésben a magyarok kultúráját átformáló, azt a hún-török kultúrához áthasonlító történeti eseményt látnak.

Ez ellentétek elosztatásának, az egész kérdés tisztázásának érdeme *Gombocz Zoltáné*. A magyar nyelv török elemeinek rendszeres vizsgálatával végérvényesen megállapította, hogy török jövevényszavaink első, honfoglaláselőtti rétege csak a hún birodalom romjain feltűnő *ó-bolgár* nép (szabatosabban: a *csuvaszt* kivéve valamennyi ma élő török népet magában foglaló keleti törökök köztörök nyelvétől eltérő nyugati törökök, az *ogurok*), nyelvből juthatott nyelvünkbe. Megállapította továbbá, hogy e jövevényszavak jelentős műveltségbeli gyarapodást, az ősi finnugor kultúra teljes átalakulását jelölik. Kimutatta például, hogy az állattenyésztés, földművelés és más kulturális értékű fogalomesoportok

szavai túlnyomórészt ó-bolgár (*ogur*) eredetűek.¹ Utóbb a külföldi tudósoknak az ó-törökök s köztük az ó-bolgár nép közelebbi meghatározására irányuló újabb turkológiai eredményeit is felhasználva, arra a meggyőződésre jutott, hogy a hún származás hagyománya — az ó-bolgár jövevényzavakkal együtt a magyar népnek a kialakításában résztvett ó-bolgár elemektől egyenes ágon örökölt hagyománya. E tekintetben döntő bizonyóságot lát az ó-bolgár királylajstromban, melynek élén a Dulo-dinasztia őseként Attila és Irnák szerepelnek. Ezzel elismeri a korábbi tanulmányában még kétségbevonott finnugor-török keveredés tényét s a keveredés korát történeti és nyelvi alapon hozzátéve a Kr. u. V—VII. században állapítja meg s a Kaukázus vidékén lokalizálja. Ugyanez időre és helyre mutatnak nyelvünk *oszét* (*alán*) jövevényiszavai.²

Bizonyításában *Gombocz* már felhasználta *gróf Zichy István* növényföldrajzi alapon nyert nyelvtudományi eredményeit, melyek szerint ó-bolgár jövevényiszavaink egy részéről (bor, seprő, szőlő, kőrisfa, som) határozottan megállapítható a kaukázusi eredet.

Gombocz nyelvtudományi alapról — a finnugor-török keveredés és a hún-származás lehetőségét mereven tagadó ortodox nyelvtudományi iskola tanításaiból — kiindulva,³ a tárgyi bizonyítékok kényszerítő hatása alatt jutott fokról-fokra a történettudósaink által *Pray* óta hirdetett finnugor-török keveredés tényének és a közvetlen hún-bolgár-magyar leszármazás lehetőségének elismeréséig, a legutóbbi félszázadban nyelvtudósainktól hevesen ostromolt és hitelében megtámadott ősi hún-hagyományunk tudományos igazolásáig. Állásfoglalása egyértelmű a *kizárólagos* finnugor származás nyelvtudományi elméletének és egyben a nyelvtudomány félszázados őstörténelmi *egyeduralmának* feladásával.

Kétségtelen, hogy a nyelvtudomány még sok értékes *részlet* kutatási eredménnyel egészítheti ki őstörténeti ismereteinket, de a főkérdések — az eredet és az ősi ethnikum kialakulása — tekintetében *Budenz*, *Szinnyei*, *Melich* és *Gombocz* után lényeges, új eredményeket nem hozhat. Viszont a történeti kutatás *Gombocz* új szempontokat felvető és évtizedek óta elhanyagolt, régi hagyományokat új megvilágításban bemutató eredményeiben határozott ösztönzést nyert a magyar őstörténet teljes revíziójára. Ez ösztönzés eredménye az őstörténeti kutatásnak az utóbbi években tapasztalható nagy föllendülése.

¹ Bulgarisch-türkische Lehnwörter. 1912.

² A bolgárkérdés és a magyar hún-monda. Magyar Nyelv, 1921. 15—21. lap.

³ A jövevényiszavakról írt tanulmányában még kereken tagadta a keveredés tényét, a szavak forrását a finnugor magyarsággal szomszédos bolgár-török népben keresve.

A *Gombocz* nyelvtudományi eredményei nyomán újra fölmerülő főbb történeti problémák: a magyar ethnos kialakulásában részes finnugor és bolgár-török elemek közelebbi történeti meghatározása, keveredésük korának és helyének — az őshazáknak — pontos megállapítása s a magyar nép nyomainak és irodalmi nevének felkutatása az őt későbbi nevén nem ismerő V—IX. századi görög és keleti forrásokban, kapcsolatban e kútfők összes keleteurópai ethnografiai adatainak szabatos megfejtésével.

I. E történeti kérdések egyikének, az őshaza kérdésének tisztázására maga *Gombocz* tett kísérletet, tanulmányában külön-külön vizsgálat alá véve a középkori irodalomban népünk őshazájának mondott *Scythia*, *Magna Hungaria* és *Jugria* kérdését.¹

A magyar forrásokban — Anonymusnál és Kézai rokonságánál — fenntartott „*Scythia*“ tudós eredetét bizonyítja. A róla szóló leírásban mindössze az *Etul*-folyó és a *kerecset*-madár említését tudja az ősi hagyományra visszavezetni.² Harmadikul ide kell soroznunk a forrásainkban a honfoglalóktól elszakadt magyar töredék hazájaként emlegetett *Dentumogert*, amit külföldi írók a XI. századi *Gesta Ungarorum* nyomán *Ungaria vetus* és *Magna Hungaria* néven emlegetnek.³ Közbevetőleg megjegyzem, hogy a *Dentumogert Németh Gyula* újabban „*doni Magyarországnak*“ értelmezi, tudományosan igazolva az irodalomból régen ismert „*dontövi magyarok*“-at.⁴

A „*Magna Hungaria*“-ra, respektive a XIII. század vége óta azzal synonyme használt „*Pascatur*“-ra vonatkozó — Julián előtti és Julián utáni — történeti adatok kifogástalan elemzésével megállapítja, hogy ez nem a magyarok őshazáját, hanem a magyar nép zömétől a IX. században elszakadt s a volgai bolgárokkal együtt észak felé sodródott, majd a iatárjárásban a XIII. században elpusztult magyar töredéknek Volga—Bjelaja-menti hazáját jelöli. *Gombocz* kutatásai tehát e ponton is igazolják a *Gesta*-ban fenntartott magyar hagyományt. *Magna Hungaria*-val kapcsolatban tudós ala-

¹ A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: I. *Scythia*. II. *Magna Hungaria*. III. *Jugria*. (Nyelvtud. Közlemények. XLV. 1918. 129—194.; XLVI. 1923. 1—33. l. A III. sajtóra készen álló részt a szerző szívességből ismertem meg.)

² A feltételeesen idesorozott *Togora* folyónév tudós eredetét azóta kimutatta *Fehér Géza* (Kőrösi Csoma Arch. I. 40—58.)

³ A Szt. László-kori *Gesta Ungarorum* c., sajtóra készen álló tanulmányomban forráskritikai alapon bizonyítom a „*Magna Hungaria*“ ősi magyar hagyományokon alapuló XI. századi említését. Igazolja ezt egyébként *Konstantinus* császár is, ki a X. sz. közepén magyaroktól hallott keleten maradt testvéreikről.

⁴ On-ogur, létmagyar, *Dentumogyer*. (Kőrösi Csoma Arch. 1921. 148—155.)

posszággal cáfolja a magyar-baskir rokonság téves azonosításon alapuló elméletét.

A történeti Magna Hungariától keletre eső *Jugriá*-ról szóló részben, mely eddig — sajnos — nem jelent meg nyomtatásban, az irodalmi adatok ismertetése után arra keres feleletet, vajjon honnét vették *Aeneas Sylvius* és követői azt a ma már tudományosan is igazolt föltevést, hogy a magyarok és az ekkor még orosz uralom alá nem került Jugria vogul lakói rokonok s hogy Jugria a húnok és magyarok őshazája. A forrást az egyházi unió érdekében orosz földön járt papokban látja, kik Moszkvában és másutt a vogul prémkereskedőktől értesültek a vogul és magyar népek nyelvének rokonságáról, illetőleg arról, hogy a magyarok Jugriából vándoroltak mai hazájukba. A nyelvrokonság tényének ily korai fölismerése éppen nem meglepő. Alig száz évvel utóbb *Fögel Márton*, majd *Sajnovics* is rájöttek erre közvetlen érintkezések alkalmával. A magyarok Jugriából való kivándorlásának hite azonban valami történeti hagyomány létezését bizonyítja. *Gombocz* ezért vizsgálat alá veszi annak lehetőségét, vajjon fennmaradhatott-e ily hagyomány Jugriában vagy a szomszédos orosz területen? Hogy a magyarok őshazája csakugyan Jugria volt,¹ ez nyelvtudományilag s újabban — mint alább látni fogjuk — történetileg is bizonyított tény. Az azonban, hogy a magyarok V. századi kivándorlásának emléke a jugriai népeknél a XV. század közepéig ily határozott és világos formában fennmaradt volna, semmi esetre sem hihető el. *Gombocz* ezért egy hipotézist kockáztat meg, szerencsésen hidalva át az évszázadok időbeli ürt. Az Ural-vidékről — Jugriából — körülbélül az V. században a Kaukázus vidékére költözött magyaroknál kétségtelenül fennmaradhatott a IX. századig az — egyébként hadjáratok, kalandozások alkalmával is valószínűleg többször viszontlátott — őshaza emléke. Ez a hagyomány új erővel elevenedett föl a IX. században a „hétmagyar“ törzstől elszakadt s északra, a régi haza szomszédságába sodródott „magymagyarországi“ (Magna Hungaria) magyarok lelkében. Ők azután állandó érintkezésben e terület lakóival, egészen pusztulásukig, a IX. századtól a XIII.-ig, fenntartották e hagyományt, amikor megjelent köztük a régi hagyományt igazolva, a nyugatra szakadt testvérek követe: Julián barát. Ezt a XIII. század közepén friss benyomásokkal erősödött ősi magyar hagyományt azután átörökölték

¹ Megjegyzendő, hogy a XV. században Jugria alatt az osztyákok és vogulok lakta, jórésztben már európai, de az Uralon át Ázsiába átnyúló területet értik. A korábbi, nevezetesen az V. század körüli időben azonban Jugria az Uraltól keletre lakó török fajú *ogur* népek hazája, melynek neve utóbb a nyugati szomszédos területre s mint népnév (zürjén: *jugra*) az itt lakó vogulokra és osztyákokra, a ma ugornak nevezett finn népekre ment át.

tőlük a szomszédos népek, akik közé a tatárdúlás után a Volga—Bjelaja-menti magyarok megmaradt töredékei beolvadtak. Az ezeréves ür így — *Gombocz* szerencsés hipotézisével — egy körülbelül 350 (450—900) és egy 200 (1237—1440) éves ürre olvadt le, mert a közbeeső időben (900—1237) maguk a volgai magyarok őrizték e hagyományt, éppúgy, mint tőlük 900-ban elszakadt és 1235-ben keresésükre indult nyugati magyar testvéreik.

Amennyiben *Gombocz*nak ez a hipotézise megállhat — és ennek semmi akadályát nem látom —, úgy hiszem, még egyszer revízió alá kellene vennie a dolgozata első részében a magyar krónikák „*regnum Jurianorum*“—áról kifejtett véleményét. Mivel ugyanis ez országnév tudós eredete eddig egyáltalában nem volt kimutatható s a Jugria emlékét őrző IX. századi magyar hagyomány létezése valószínűvé van téve, a *Hunfalvy*-féle *Juriani Jugra* egyeztetés felett sem szabad oly könnyen napirendre térnünk.

*Gombocz*nak ezt a szigorú módszerességgel fölépített, kitűnő történelmi tanulmányát nemcsak a történettudomány terére kirándul s ott gyakran megbotló nyelvtudósok, hanem a történet régi, homályos korszakaival foglalkozó történettudósok és forráskritikusok is mintaképül vehetik.

II. *Fehér Géza* a bolgár és magyar nép legrégibb érintkezéseit kutatja.

Az eredetkérdésben *Szinnyei* és *Gombocz* korábbi eredményei alapján s a történeti iskola felfogásával szemben az ortodox nyelvtudományi iskola híveként mutatkozik be. A IX. századi magyarságot keveretlen, tiszta finnugor népnek tartja, mely a bolgár műveltségi szavakat szomszédosági érintkezés révén sajátította el. Irodalmi hivatkozások mellett főleg arra a fontosnak vélt tényre támaszkodik, hogy a harcok, katonanépként ismert magyarok nyelvében nincsenek bolgár-török eredetű katonai műszavak. Ez az érvelése azonban semmiképen sem állja ki a kritikát.

Igaz, hogy a magyar nyelv ó-bolgár eredetű szavai közt eddig nem ismerünk szorosán vett hadi műszavakat, de éppenígy hiányzanak nyelvünkéből a finn-ugor eredetű katonai szavak is.

A *had'* szó a finnugor korban tudvalevően társadalmi értékű fogalom; jelentése: *nemzetség*. Az *ij'*, *nyíl'*, *tegez'*, *lő'* vadászati szavak. A *lő'*, *nyereg'*, *ostor'* szavak csupán a ló háziállatként való használatát bizonyítják, de nem a fejlett hadikultúrát, sőt még a fejlett állattenyészetet sem. Ne feledjük, hogy e szavak a legkezdetlegesebb zsákmányoló életmódot élő finnugor népek nyelvében is közösek a magyaréval. Ezeknél sokkal több joggal mondhatjuk katonai értékűeknek az ó-bolgár eredetű *sereg'*, *tömény'* (= 10.000 harcosból álló sereg), *bátor'*, *harang'* (= rézdob) szavainkat. Legrégibb igazán katonai szavaink azonban az alán eredetű *hard'* és

„vért”, ami persze nem jelenti azt, mintha a magyarok ősei az alánoktól tanultak volna harcolni. A török (ó-bolgár) katonai szavak hiánya csupán azt bizonyítja, hogy ezeket utóbb más népektől átvett szavakkal helyettesítették. Jellemző példa erre a hajító fegyver sokféle elnevezése. A *dárda* (olasz), *lándzsa* (olasz), *cúca* (szláv), *gerely* (német), *kopja* (szláv), *kelevéz* (árja), *dsida* (oszmán, legfőljebb besenyő vagy kún) egytől-egyig honfoglalás utáni kölcsönszavak,¹ noha a IX—X. századi íróktól biztosan tudjuk, hogy a magyaroknak volt ilyenfajta fegyverük. Ezek az egyoldalúan kiemelt nyelvi adatok tehát nem dönthetik meg annak a ténynek bizonyító erejét, hogy a történelem nem ismer oly fejlett és határozottan török jellegű hadikultúrával rendelkező, nagyobb katonai erő kifejtésre képes, lóról harcoló finnugor népet, aminő a magyar volt. Kár, hogy *Fehér* e kérdés vizsgálatánál *Gombocz* korábbi föltevésére hivatkozva, figyelmen kívül hagyta az ő jól megokolt újabb eredményeit s a történetírók által annyiszor kiemelt adatokat és tényeket, amik a magyar nép finnugor és ó-bolgár elemekből való keveredését bizonyítják.

Bevezetésül a magyar mondakutatás és nyelvtudomány ismert eredményeit összefoglalva, megállapítja, hogy a magyar néphagyomány (Bulár, Dula) s a magyar nyelv ó-bolgár és szláv jövevényszavainak tanúsága szerint a magyar, bolgár és alán népek a Kr. u. IV—VI. században a Kaukázus vidékén hosszasan és közvetlenül érintkeztek egymással s hogy a nomád, ősfoglalkozásokat űző finnugor magyarság itt sajátította el a nála műveltebb bolgároktól az állattenyésztés, földművelés, háziipar, írás stb. fogalmait.

Az írott történeti emlékek vizsgálatára áttérve, először is a — helytelenül *ősbolgárnak* nevezett² — *ó-bolgár* nép régi irodalmi nevét és lakóhelyét igyekszik meghatározni. Azok felfogásához csatlakozik, akik a bolgárokat az Ural-vidékről az avar nyomás elől az V. században előretörő *szavírok* által régi, volgamenti hazájukból elűzött s a Kuban és Don folyók közére sodort *onogur* néppel azonosítják. A szerinte avar nyomás alatt szétszakadt *onogur* népből kiváló *utigur* (és *onogundur*) és *kuturgur* népnevek értékét tisztázva, az *onogur*-nép három — pontusi, volgai és dunai — töredékének szoros összetartozását vitatja.

Fejtegetéseivel nagyobb világosságot derített az ó-bolgár (helyesebben pontusi *ogur*) nép két ágának, a Kaukázus-Kuban-Don-vidéki, *utigur* és *onogundur* néven is szereplő

¹ *Gombocz*. (M. Nyelv. 1911. 425—426. l.)

² A *Fehér* használta „*Urbulgarentum*” és „*Urungartum*” kifejezések nem illenek az írott forrásokból ismert ó-bolgár és ó-magyar népre. *Őstörténet* alatt ugyanis a tudomány a népeknek az írott történelmi művekben való feltűnésüket megelőző korát érti.

onogurok (pontusi bolgárok) és az V. században a Don-Dnyeper vidékén tanyázó *kuturgurok* s az ezekből kiszakadt *volgai bolgárok* és *dunai bolgárok* összefüggésére és legrégibb történetükre.

Kár, hogy a *Prokopiustól* és *Theophanestól* ismert, irodalmilag eltorzított bolgár eredetmondára támaszkodva, figyelmen kívül hagyta *Németh Gyula* meggyőző kis tanulmányát a bolgárok népneveiről.¹ *Németh* bizonyítása után nem lehet kétségünk afelől, hogy az *on-ogur* (= tíz ugor), *utur[uti]-gur* (= harminc ugor), *kutur [tukur]-gur* (= kilenc ugor) a magyar hagyomány *hét magyarjával* együtt a *tokuz-oguz* (= kilenc oguz), *on-ujgur* (= tíz ujjgur), *otuz-tatar* (= harminc tatár) nevekkal rokon, a törzsek számát jelölő népnevek, mint ezt már *Nagy Géza*, *Thúry*, *Marquart* s mások is vallották. Ezt a magyarázatot ismerve, nehéz volna elhinnünk, hogy a *tukurgur* (*kuturgur*) nép az *onogurból* szakadt ki. Ellenkezőleg, a *tokuz oguz* és *on-oguz*, *tokuz ujjgur* és *on-ujgur* népnevek analogiájára támaszkodva, két — az egységes *ogur* népből kiszakadt — testvérnépet kell bennük látnunk. *Priskosnál* 465 táján egymás mellett szerepelnek a Volga—Ural vidéken a *saragurok*, *ogurok* (*urogok*), *onogurok* s tőlük keletre a *szavirok*. Közülük a *saragurok* (= fehér ogurok) az *akatzirok*ra telepedve, velük és *türk* törzsekkel egyesülve formálták ki a hatalmas *kazár* (fehér ogur; ugri bieli) népet. A *Priskosnál ogur* (= bolgár) összefoglaló néven említett *kuturgurok*, az *onogurok* és *szavirok* a 465-i geográfiai helyzetnek megfelelően nyomultak, az avaroktól űzve, dél felé a Pontus északi partjára és a Kaukázus északi lejtőjére. A *kuturgurok* a Dnyeper és Don, az *onogurok* a Don és Kuban, a *szavirok* a Kuban és Volga-torkolat közt éltek a VI. század közepéig, mikor az újabb avar támadás bomlásba és új alakulásokba kényszerítette e népeket. Mindenesetre ki kellett volna terjeszkednie az *ogur* (*urog*; *Priskos*), az *altziagir* (*Jordanes*) és *kuturgur* (*Prokopius* stb.) népek azonosságának kérdésére. A forrásokból úgy látom, ezek egyazon népnek eltérő elnevezései. A VI. századi avar áradat azután e nép nagyrészét magával ragadta nyugat felé, kik egyideig még *kuturgur* néven szerepelnek, majd a Balkánra költöző *töredék bulgár* néven alapítja meg uralmát. A Don-Dnyeper közt maradt s utóbb a Közép-Volga vidékére sodródott *töredék* — úgy látszik három törzs népe — a forrásokban ez idő óta kezd egyik törzséről *barzalt* (zál) vagy *barszula*, majd a másíkról *bulgari* néven szerepelni. *Fehér*, bár a *zál*, *barzalt*, *barszula* összefüggést helyesen ismerte föl, ezt a kérdést nem fejtette ki teljesen.

Mivel a finn magyarság valamelyik *ogur* (6-bolgár)

¹ *On-ogur*, hétmagyar, Dentümgöyver. (Kőrösi Csoma Arch. 1921. 1921. 148—155. I. M. Nyelv. 1921. 205—207. I.)

néptől vette át a maga ó-bolgár műveltségsvait s az ezek által jelölt magasabb kultúrát, ennek a népnek szomszédságában kell a magyarok őseit keresnünk. *Fehér* az ó-magyarokra — *Thüry* és *Marquart* eredményeit felhasználva — a *szavirokban* ismer rá, kiket az örmény és arab források gyakran emlegetnek *sevordik*, *savardi* néven az alánok szomszédságában s akiknek nevét a magyarok ősi történetéről magyaroktól értesülést szerző, *Konstantinus*, a magyar nép régi neveként említi fel *szavarti-aszfali* (=erős szavartok) összetételben. Az összes idevágó forrásadatok alapos és meggyőző értelmezésével bizonyítja az elmélet helyességét. A szavir-magyarok őshazáját *Priskos* értesítése nyomán az Ural vidékén (tehát a *Gombocz* által meghatározott *Jugria* területén) keresi, hol az V. század közepén, mint az *onogurok* keleti, respektive északkeleti szomszédai tűnnek fel. Innét az *avaro*k elől menekülve, délnyugatnak indulnak s az onogurokat maguk előtt űzve jutnak el a Volgatorokolattól a Kuban, Kuma és Terek folyókig elterülő vidékre, az alánok szomszédságába. Tőlük nyugatra, a Kuban, Don és Dnyeper közt telepednek meg az általuk űzött *onogurok*.

A *szavirokat Fehér* az őket kifejezetten hún népnek nevező byzánci és keleti források ellenére zsákmányoló életmódot folytató, de harcos, katonailag megszervezett finnugor népnek tartja, noha e források alapján ítélve legalább is törökkel (húnnal) vegyült, török kultúrájú népnek kellett lennie.

Nem értem *Fehér* nagy idegenkedését a *szavir-onogur* keveredés lehetőségétől, holott ezt sok körülmény teszi valószínűvé. A tíz törzsből álló *on-ogur* (=tíz ugor) nép a VI. századi avar támadás óta az *uturgur* (=harminc ugor) nevet viseli. Nyilvánvaló tehát, hogy új törzsekkel gyarapodott, melyek valamely szomszédos rokon népből szakadtak ki. Az *uturgur* népet a VI. század közepén (558) kezdik emlegetni az *onogurok* helyett a Kuban—Don-közi *Onogoria* területén, hol ugyanez időtájt egy a magyar nép, illetőleg vezető törzse — régi formában *Mogyer* nevű — névadó ősenek nevét viselő ΜΟΥΔΥΡΟΙΣ (*Muaggyar*) hún király élt. Ez idő óta (576.) a *szavirokat* többé egy byzánci forrás sem említi. *Menander* szerint az avarok elpusztították volna őket. Viszont *Jordanes* kissé zavaros, más forrásból kivonatolt szövegéből a *szavirok* és az e vidéki *onogurok* azonossága olvasható ki. Háromszáz évvel utóbb a szlávok és görögök a Don-Kuban közén lakó és magát *Ibn Rosteh* tanúsága szerint már *mogyerne*k nevező népet az *onogur* nép néven (*ungri*)¹ nevezik, de a magyarokkal érintkező Konstantinus császár megtudja ezektől, hogy a népet korábban „erős

¹ Az *onogur* és *ungri* népnév azonosságáról legújabbán *Németh Gyula* id. h.

szavart“ népnek hívták. Ennyi adat alapján minden merészség nélkül feltehető, hogy az *onogur* nép éppen a *szavirok* újabb támadása következtében, a nyugatra költözött *kuturgurok* elválása után a *szavirok* törzseivel egyesülve alkotta a harminc törzset számláló, hatalmas *utigur* (később *onogundur* és a régi *onogur* néven is szereplő) népet. Az örmény és arab források továbbra is a régi néven emlegetik őket, mert ők a *szavirokkal* voltak ismerősök. Ez a *szavir* népnév utóbb a *kazárookra* alkalmazva is előfordul, mikor ezek a *szavirok* régi területére, a Volga-torkolat és Kuban közére kiterjesztették uralmukat. Viszont a bizánciak és szlávok a jobban ismert *onogur* réteg nevét kapják fel. E keveredés emlékét őrzik nyelvünkben a növényföldrajzi alapon a Kaukázus vidékére lokalizálható ó-bolgár szavak (szőlő, bor, seprő, kőriska stb.)¹ A törzsszövetségek efajta bomlására és újjáalakulására számos bizonyítékot hozhatunk fel az egykorú török népek történetéből. Maga *Fehér* is érdekes analógiára mutat rá, mikor az *akacirok* és a rájuk telepedő *saragurok* (= fehér ugorok) összeolvadásáról szól, kiknek ivadékait a *fehér ugornak* (*ugri bjelii*) nevezett *kazárok* közt kell keresniük.

Amit *Fehér* a mondákból vagy mondának minősített hagyományból akar kiolvasni — pl. az Abák és más magyar hősök besenyő származása² — semmiképen sem állhat meg. Általában a mondaelemző részletek a leggyengébbek művében. Idevágó ismeretei és forráskritikai előtanulmányai fogyatékosak.

Műve további részében kimerítő forrástanulmányok alapján foglalkozik a IX—X. századi bolgár-magyar érintkezésekkel. Céлом az újabb őstörténeti eredmények méltatása lévén, e rész ismertetését mellőzöm.

Fehér Géza műve imént kiemelt fogyatkozásai ellenére is nagyon hasznos munka. Főeredményei: az *onogur-kuturgur bolgár* és *szavir-magyar* azonosság megállapítása, e régi elméleteknek minden eddiginél meggyőzőbb kifejtései. Hasonlóképen meggyőző e népek Kaukázus-vidéki hazájának geográfiai meghatározása, bár kétségtelen, hogy a *szavirok* az általa tagadásba vett *onogur-keveredés* és a *kazár* terjeszkedés után mindinkább nyugat felé húzódtak s a VIII—IX. században már a Kuban és Don közén — *Onoguriában* — lehetett birodalmuk súlypontja.

A szépen kifejtett elmélet bármily meggyőző is egyes részeiben s éppen a főkérdésekben, mégsem oszlat el minden homályt és nehézséget. A történelem — mint említettem —

¹ *Zichy*: (Uj Magy. Szemle. II. *Gombocz* id. h. XLVI. 26—27. l.)

² Ezt az elméletet már korábban kifejtette a Csaba-monda elemzése kapcsán, de bizonyítása történetileg tarthatatlan. *Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen.* (Körösi Csoma Archivum. I. 1921. 123—140.)

a *szavirt* hún (tehát török) népnek ismeri. *Fehér* finnugor népnek tartja, mely csak új hazájában, az *onogurok* és *alánok* szomszédságában lett állattenyésztő és földműves néppé; itt „civilizálódott”. Magát a tényt, mintha már a finnugor magyarság harcias, katonáskodó nép lett volna, nyelvi alapon — láttuk — nem sikerült bebizonyítania. Így adósunk maradt annak bizonyításával, mikép tudott ez az erdei halász-vadász nép — aminőnek a történelem az összes finn népeket ismeri — a steppén keresztülhatolni asszonyaival, gyermekeivel, ha nem volt kiterjedt állattenyésztete és mikép fejlődött ez a nép rokonaitól — a voguloktól, osztyákoktól stb. — eltérően ily hatalmas katonai erő kifejtésre képes, harcos, lovas néppé? A finnugor népek e korbéli, sőt sokkal későbbi kezdetleges kultúrája, társadalmi és politikai szervezete teljesen valószínűtlenné teszi azt a feltevést, mintha egy finnugor nép a törökség legműveltebb ágához tartozó, nagyszámú és katonailag szervezett *onogurokat* legyőzve és maga előtt űzve, az Ural, Volga és Don folyók közt elterülő nagy síkságon át a Kaukázusig tudott volna hatolni. A finnugor népek története és mai — az ősi geográfiai állapotot visszatükröző — elhelyezkedése azt bizonyítják, hogy e népek, a halász-vadász népek szokása szerint, elsősorban lassú, fokozatos előnyomulással terjeszkedtek a finn-ugor őshazából kelet és északnyugat felé, idegen, harcos népektől nem fenyegetett, erdős és vízben bővelkedő tájakra. A germán és török népekre jellemző, fergetegszerű népvándorlási mozgalmaknak a leghalványabb nyoma sincs e népek történetében.

Ezeknek a nehézségeknek megoldását hozta meg *gróf Zichy István* alább tárgyalandó tanulmánya.

III. *Schönebaum Herbert* a honfoglaláselőtti magyarokról a bizánci történetírók műveiben található feljegyzéseket ismerteti.

Malalas és *Theophanes* adatát a VI. századi Muager hún királyról és *Theophylaktes* Matzarjait röviden érintve, *Georgius Monachus*, bölcs *Leó* és *Konstantinus* értesítéseivel foglalkozik bővebben. *Leó* értékelésében *Darkó* nyomán halad, hiteles forrásnak ismerve el azt a magyar haditörténetre. *Konstantinus*nak a besenyő, kazár és magyar népekre vonatkozó értesítéseit a vonatkozó irodalom felhasználásával ismerteti. Figyelmünket leginkább a *Georgius* adatait ismertető terjedelmes rész érdemli meg, hol az V—IX. századi bizánci irodalom felhasználásával igyekszik a magyarok *Georgius*nál használt három népnévének eredetét és értékét, valamint a magyar nép eredetét tisztázni.

Az *ungri* népnév kapcsán, amit *Darkó* nyomán az *ogor* (ogor, ugor) népnévre vezet vissza, a magyarokat az *ogur-törökökkel* s a hozzájuk tartozó *onogurok*kal hozza kapcsolatba. Mellőzi azonban *Munkácsi* és *Németh* helyes magya-

rázatát az *onogur* és *ungri* nevek közvetlen kapcsolatáról. Igen nagyot téved, mikor az *ogur* (bolgár) törököket, *Vám-béryt* követve, az ázsiai törökségnek a VII—VIII. században nagyobb szerephez jutott *ujgur* ágával azonosítja. Ezt a *Thury* által annakidején nagy történeti apparátussal vitatott elméletet a turkológia eredményei régen megdöntötték.

A *hún* és *türk* népnevekről helyesen állapítja meg, hogy ezek a görög s általában a keleti irodalomban politikai értékű gyűjtőnevei a hún, illetőleg türk birodalomba tartozó népeknek. Hozzá kell azonban tennünk, hogy ez a politikai fogalom nincs híjával az ethnikus tartalomnak. Az eddig ismert adatok legalább azt bizonyítják, hogy *hún*nak és *türk*nek csak a törökséghez tartozó, vele rokon népeket neveztek. Ez eredményeit a forrásokban hún és türk néven említett népekre vonatkozó adatok alapos vizsgálatára építi.

Új adatot és szempontot nem találunk *Schöncbaum* művében, de mindenesetre örvendetes jelenség, hogy a magyar szakirodalomnak a német tudósoktól — még *Marquart*-tól is — következetesen mellőzött eredményeire a német kutatás figyelmét felhívta.

Az értekezéssel kapcsolatban őstörténettudományunk egy nagy hiányára fordul figyelmünk. A kutatónak s főleg az őstörténeti kérdésekkel az egész magyar történeti fejlődés kapcsán foglalkozó kutatónak szinte áthághatatlan nehezéget okoz, hogy a forrásadatokat nehezen hozzáférhető kiadványokból kell összekeresnie, gyakran megbízhatatlan irodalmi idézetekre támaszkodva. A mi kötelességünk volna a húnokra, avarokra s általában a keleteurópai és nyugat-ázsiai török és finn népekre vonatkozó forrásadatoknak összegyűjtése egy a *Magyar honfoglalás kútforrásaihoz* hasonló, de annál tökéletesebb corpusban. E kiadványba természetesen csak az idevonatkozó részleteket kellene felvennünk az írók teljes szövegükben amúgyis kiadott műveiből.

IV. *Gróf Zichy István* az őstörténet forrásaival és módszerével foglalkozó rövid bevezetés után műve első részében a magyar nép finnugor őseinek — mint ő nevezi — a *magyar-ugoroknak* ősi műveltségét és geográfiai elhelyezkedését, az őshaza kérdését igyekszik tisztázni.

A legutóbbi félszázadban nemesak nagy lendületet vett, hanem teljes kivirágzáshoz ért finnugor összehasonlító nyelvtudomány ma már vitán felül álló, biztos eredményeiből kiindulva, a magyar nyelv finnugor alaprétegéhez tartozó, ősi szókészlet alapján, kulturális fogalomcsoportonként haladva, világítja meg az *obi ugorokkal* (vogulok, osztyákok) együttélő *magyar-ugorok* ősi kultúráját. A nyelvi adatokat minden egyes fogalomcsoportnál a magyarhoz nyelvi legközelebb álló *obi ugorok* életmódját és szokásait ismerető X—XIX. századi ethnográfiai leírásokból és ugor népköltészeti emlékekből merített analógiákkal világítja

meg. A kultúra értékelése szempontjából legfontosabb részben, ahol az ugorok életmódjával, gazdasági kultúrájuk színvonalával foglalkozik, az egész finnugorság életéből meríti analógiáit. Évvel a módszerrel sikerült megállapítania, hogy a finnugor népek általában csak az újabb időkben jutottak el a *termelő* (állattenyésztő, földműves) *életmód* gazdasági színvonalára. A legműveltebb finnek a XIII., a mordvák és permiek kb. a XV—XVI., a cseremiszek a XVII., az obi-ugorok egészen a XIX. századig s természetesen az utóbbiakkal rokon történetelőtti *magyar-ugorok* is, *lényegében zsákmányoló* (halász, vadász) *életmódot* folytattak. Ha ismerték is a termelés valamely ágát, némely elemét (háziállatok tartása stb.), az igazi termelőéletmód ismeretlen volt előttük. Megállapítja továbbá, hogy a *magyar-ugorok* és rokonaik társadalmi és politikai szervezete kezdetleges *nemzetségi szervezet* volt. Magasabb, törzsi vagy éppen állami szervezkedésnek, fejlettebb hadikultúrának, katonai szervezetnek semmi nyoma sincs. Az állat- és növénynevekben a *magyar-ugorok* földrajzi helyzetének meghatározásához felhasználható forrást ismert fel s ez alapon megállapítja, hogy őshazájukat az Ural-hegység két oldalán, *Jugria* délnyugati részén kell keresnünk.

Ez eredmények ellenőrzésére felhasználja a finnugorság Volga—Oka—Káma-menti őshazájának területén s ettől keletre az Ural-hegységen át-húzódóan egészen az ázsiai Tavda, Pisma és Tobol folyók forrásvidékéig talált s a Kr. e. VI.-tól a Kr. u. VII. századig terjedő időből való archeológiai leleteket. E leletek, az ú. n. *ananjinói korszak* emlékei közül a kezdetleges váraeszkák maradványait fenntartó ú. n. *csontos gorodiscek* évszázadokon át stagnáló kultúrája pontosan megfelel az ugorság ősi kultúrájáról nyelvi és ethnográfiai alapon nyert képnek.

A csontos gorodiszekről majdnem teljes bizonyossággal megállapítható, hogy a finnugor őskultúra emlékei. Ez a kultúra a leletek tanúsága szerint az Uraltól keletre eső vidékekre is átterjedt. Ily távoli keleti helyzetben azonban a XI. század előtt egy finnugor népet sem ismerünk. Az obi-ugorok a XI—XII. században kezdtek erre az Uralon túli *jugriai* területre — mai hazájukba — áthúzódni. Mivel már most e területen a leletek alapján jóval ez idő előtt, mindenesetre már időszámításunk első századaiban finnugorok laktak, ezek csak a *magyar-ugorok* lehettek, akikben egyébként a nyelvtudomány is az őshazából természetes sorrendben északnyugati és keleti irányba lassan terjeszkedő finnugor népek legkeletibb ágát látja.

A tanulmánynak ez az első része szinte matematikai biztossággal van felépítve. *Zichy* nyelvi adatai régóta ismereteseek; ez adatok kulturális értékét és jelentőségét is tisztázták *Budenz*, *Szinnyei*, *Setälä* és követőik mélyreható

tanulmányai. *Zichy* azonban az ethnográfiai analógiák és az archeológiai emlékek rendszeres értékesítésével új megvilágításba helyezte s az eddiginél tökéletesebb rendszerbe, egységesebb kultúrképbe illesztette ezeket a történeti értékű nyelvi forrásadatokat. Eredményeit szigorú történettudományi módszerességgel vezeti le s az őstörténet nyelvi és más forrásainak használatáról szólva, többhelyt elvi értékű módszertani szempontokat vet fel.

A második részben *Gombocz*nak a magyar nyelv ó-bolgár elemeit illető eredményeiből kiindulva, mindenekelőtt a keveredés korát igyekszik meghatározni. Biztos történeti adatok híján hipotézishez folyamodik s elfogadva a hún-bolgár azonosságnak *Zeuss* óta közkeletű elméletét, a kínai évkönyvekben emlegetett *Csit-ki* hún fejedelemnek a kínaiak látóköréből Kr. e. 50 táján eltűnt népében látja a magyar-ugorokat leigázó, őket megszervező és kiművelő hún-bolgár népelemet. E húnok — *Zichy* szerint — ellenségeik elől menekülve jutottak az Ural vidékére s itt az erdős zóna és steppe határán talált magyar-ugorságra telepedve, velük összeolvadva formálták ki a történeti magyar népet, átadva saját nyelvüknek műveltségi szavait és fölvéve a meghódított nép finnugor nyelvét. A nyelvi áthasonulás aránylag rövid idő, 150 év alatt megtörtént, mely időben *Csit-ki* kivándorolt húnjai rokonaiktól elszakadva éltek az ugorok társaságában új hazájukban. A Kr. u. 91-ben megindult nagy hún-vándorlás áradatában nyugat felé tóduló húnok már nyelvükben átalakulva találták fel ezeket a korábban kivándorolt rokonokat.

E hipotézis után — amire még visszatérek — az első részben követett módszerrel, a magyar nyelv ó-bolgár jövevényszavait alapul véve s a kínai évkönyveknek a Krisztus születése körüli századokban Kína határán élt hún népről adott nagyértékű leírásából vett analógiákat felhasználva, ad képet a finnugor és hún elemek összeolvadásából időszámításunk kezdetén kialakult magyar nép ősi (I—IX. századi) kultúrájáról. Eredményei szerint a magyar-ugor-kor zsákmanyló életmódját a keveredés után a termelő életmód váltotta fel. A halász-vadász tevékenység háttérbe szorul a állattenyésztő és földműves gazdálkodás mögé. A kezdetleges nemzeti szervezettel a fejlett hún katonai állam törzsszervezete váltja fel. Hún-török jellegű hadiszervezet és hadikultúra alakul ki s általában jelentős műveltségbeli fejlődés konstatalható. E korai kulturális átalakulás jellemzése közben főleg állat- és növényföldrajzi megfigyelések alapján egy másodlagos, fiatalabb bolgár-török hatás nyomait mutatja ki nyelvünkben. E fiatalabb kölcsönző-réteg átvételét a Kaukázus-vidéki bolgár-magyar érintkezésre vezeti vissza.¹

¹ V. ö. fentebb 343. l.

Ezután a VI—X. század írott források alapján a magyarok Kaukázus- és Don-vidéki hazáját és az e vidéken lakó népekkel való összefüggését igyekeznek megállapítani. *Fehér*-től eltérően nem lát összefüggést a szavirok és magyarok közt, mert a VI—IX. században a Kaukázus feletti területnek Volga—Kuban-közi része (a régi szavir terület) kazár uralom alatt állt. A magyarok őseit a Kuban és Don közt, az *Onogoria* területén lakó bolgárok (onogurok, utigurok) közt keresi.¹ A két elmélet — nézetem szerint — mégsem áll ellentétben egymással. Az eltérés onnét ered, hogy *Fehér* az 558 előtti, *Zichy* a későbbi állapotot rögzíti meg. Fentebb kifejtettem, hogy a forrásadatokból egész határozottan arra következtethetünk, hogy a Volga és Kuban közt lakó *szavirok* a VI. század közepén valami okból megtámadták a szomszédos *onogurokat* s miután ezek nyugati szomszédai — a *kuturgur* néven ismert bolgárok (a volgai és dunai bolgárok ősei) — elszakadtak, a Kuban és Don közt lakó *onogurok*kal egyesülve, ezeket uralmuk alá vetve, egy harminc törzsből álló (*uturgur*) szövetséget formáltak, mely azután nyugaton *onogur* néven szerepel. Később, a VII—VIII. században a *kazárok* a régi szavir területre hatolva, egészen a Volga-torkolatig s az alánok szomszédságába hatoltak, adófizetőjükké téve a nyugat felé szorított Kuban—Don—Dnyeper-közi (*lebediai*) ekkor már *onogur* néven ismert magyarokat. Ez az új alakulás magyarázza meg, miért nevezi egyik-másik arab író a kazárokat *szaviroknak* s a magyarokat *bolgároknak*. Általában nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy a népnevek értéke ezeknél a népvándorlás országútján élő félnomád és nomád népeknél korántsem oly állandó, mint a teljesen megtelepült népeknél.

Befejezésül *Zichy* a IX. századi magyarokra és bolgárookra vonatkozó forrásadatok alapján szól kultúrájukról.

Művének ez a második része — tekintettel arra, hogy *Gombocz* eredményei óta ez az első rendszeres *történeti* összefoglalása a tárgyalt kérdésnek — talán még értékesebb, mindenesetre újszerűbb az elsónél. Módszere és eredményeinek megbízhatósága amazéval egyértékű. Nagyjelentőségű az első keveredés korának és helyének merőben új meghatározása. *Zichy* azzal, hogy a magyar nép kialakításában részes finnugor és török elemek keveredését az uralvidéki őshaza területére s a Krisztus születése körüli időbe teszi, áthidalta a *Fehér* elmélete után is fennálló, legnagyobb nehézséget. E föltevés alapján most már megérthetjük, mikép lett a fejlődés során az egykori erdei halász-vadász ugor népből az állat-

¹ Ennek bizonyításához felhasználja *Ibn Kordadhbeh* leírását Sallam tolmács útjáról Góg és Mágóg falához. Idevágó eredményeit bővebben adta: *Le voyage de Sallam* (Körösi Csoma Arch. I. 1922. 190—204) c. cikkében.

tenyésztő és földműves síklakó, lovas harcos, török jellegű szavir (magyar) nép. Megérthetjük, miként tudott ez a nép az Ural vidékéről a nagy orosz steppén át nagy katonai erőkifejtéssel a Kaukázus vidékéig hatolni. Ez az Ural-vidéki keveredés nem pusztá hipotézis. Fontos és meggyőző bizonyítéka van a magyar nyelvben fölismerhető két különböző korbeli ó-bolgár kölcsönszó-rétegben s magában a finnugor nép által kivihetetlen leköltözés tényében. Ki kell még emelnem, hogy *Zichy* a keveredés helyét ugyanazon a területen keresi, ahol *Gombocz* és más tudósok *Jugriát*, a magyarok urali őshazáját s ahol az V. század közepén a *Fehérnél* népünk öseként szereplő s a történeti forrásokban töröknek (húnnak) nevezett, harcias *szavirokat* találjuk.

Az Ural-vidéki népkeveredés megokolt elmélete igen nagy nehézséget hártott el a magyar őstörténeti kutatás útjából s végre kielégítő magyarázatát adta a finnugor nyelvet beszélő, de török kultúrájú magyar nép eddig szinte érthetetlen vándorlásainak.

Más kérdés, vajjon a *magyar-ugor* népet megszervező s vele összevegyülő bolgár-török népet helyesen ismerte-e föl *Zichy* a Kr. e. 50. év táján Kína határvidékéről eltűnő hún néptöredékben? E kérdésben már teljesen hipotétikus alapon mozog. Föltevésében két más föltevésre támaszkodik. Egyik az, hogy a kínaiak elleni harcban elbukott és számos vitézével kivégzett *Csit-ki* hún fejedelem népe csak erre menekülhetett ellenségei elől. Ha ez a hún töredék csakugyan menekült, valóban csak erre a vidékre juthatott. E tekintetben *Zichy* bizonyítása meggyőző. Nem tudja azonban kielégítő tárgyi adatokkal bizonyítani a kivándorlás tényét. A kínai források e néptöredékről s általában kivándorlásról e korban egyáltalában nem szólnak, sőt *Csit-ki* népének teljes pusztulásáról írnak s a bukás után e népről többé nem is esik szó. Ez nyilván úgy magyarázandó, hogy *Csit-ki* — bukása alkalmával vele együtt tényleg elesetek és kivégeztettek az előkelők, vezérek; maga a nép, illetőleg maradványai pedig a szomszédos, velük rokon népek, törzsek közé olvadtak be. *Zichynek* ez a hipotézise tehát pusztá föltevés. Egyetlen támasztéka az a másik általánosan elfogadott föltevés, hogy a húnok és bolgárok azonos nép voltak. Ez utóbbi föltevés, egybevetve a magyar nyelv török műveltségszavaival, valószínűséget ad a *Csit-ki* népére vonatkozó hipotézisnek is. Ezért az egész konstrukció szerencsés hipotézisnek mondható mindaddig, míg a hún-bolgár azonosság tétele megáll. Mihelyt azonban e tétel meginog, vele bukik a *Csit-ki*-elmélet is. *Zichy* hipotézisének erre a gyengéjére *Németh Gyula* hívta fel a figyelmet, aki akadémiai székfoglalójában nyomós okok alapján kétségbevonja a hún-bolgár azonosságot.¹

¹ A nyomtatásban még meg nem jelent értekezést a szerző szíves-

V. Németh a kínai évkönyvekben fenntartott tulajdonnevekben és köznevekben, valamint néhány Attila-kori hún-névben korunkra jutott csekély, de jellemző hún szókészlet nyelvtudományi vizsgálatával megállapítja, hogy az a hún nép, mely Kr. e. 209-ben Ázsiában Mo-tun fejedelem, a Kr. u. V. században pedig Európában Attila alatt egy-egy hatalmas, de rövidéletű nomád birodalmat alapított és szervezett meg, nem tartozott sem a mongol néphez, sem a törökség *bolgár (ogur)* ágához, hanem a köztörök nyelvet beszélő törökséghez. Ez eredmény alapján azután megállapítja, hogy a húnok és bolgárok azonosságáról oly értelemben, mint *Zeuss* és általában az újabb kutatók beszélnek, szó sem lehet. A hún és a bolgár — szerinte — a törökségnek két, különböző nyelvjárást beszélő ága.

A bolgárookra áttérve, ugyancsak a kínai források alapján megállapítja, hogy a kínai forrásokban *ting-ling*nek nevezett legnyugatibb török nép Nyugat-Szibériának az Ural-vidékkel érintkező termékeny területén lakott a Kr. e. századokban. Tőlük délre laktak — mai hazájukban — a *kirgizek* s ezektől keletre, tehát a *ting-ling*től délnyugatra az *O-kut* (= *ogur*) nép. Ezek *ogur* voltához nem igen fér kétség, de nyelvi okokból, a *ting-ling* néptől jövő ezüstrókanak kínai forrásban fenntartott török nevéből következettve, a *ting-linget* is *ogur* (bolgár) nyelvet beszélő népnek kell tartanunk. Az *ogur* népek — akik nem tévesztendőek össze a köztörökséghez tartozó *ujgurok*kal és *oguzok*kal — ezek szerint Nyugat-Szibériában, Mongolia északnyugati határától északnyugatra az Ural-hegységig húzódó tájakon laktak.

Ezeknek a népeknek nemzeti nevét őrzi ma is a *Jugria*, korábban *Ugra* vagy *Jugra* országnév — melynek régi területe *Lehrberg* szerint az északi Uraltól s az Obi-öböl déli részétől Szurguton át az Alsó-Irtis, továbbá a Tavda, Tura, Csuszovája vidékéig terjedt — s aze területre telepedett finn népek (vogulok, osztyákok) tudományosan használatos *ugor* gyűjtőneve. A *Jugria* fogalom eredetileg nemcsak ezt a területet, hanem általában az *ogurok* sokkal nagyobb kiterjedésű hazáját jelentette. E fogalom azonban — az *ogur* nép vándorlásával egyidejűleg — mind nyugatabbra eső területre, előbb a *Lehrberg* által megjelölt vidékre, majd az *ogur* népek V. századi, majd az ő helyükbe lépő, *ugornak* nevezett finn népek részben európai lakóhelyének megfelelő *Jugriára* toldott át.

Ezek az *ogur* népek — Németh kutatásai szerint — a törökség legkulturáltabb, már földműves és állattenyésztő félnomád elemei voltak, mikor a Kína határáról Kr. u. 91-ben megindult hún áradat őket Európába sodorta. Az V. század máso-

ságából kéziratban használhattam. Ugyanő szíves volt készülő nagy munkája néhány elvi jelentőségű megállapításával megismertetni.

dik felében már az Ural-hegység délnyugati és délkeleti lejtőin s az innét délnyugatra eső területen találjuk a részeire bomlott *ogur* népet. Priskos együtt sorolja fel nyugat-keleti irányban haladva a *saragur* (=fehér *ogur*), *ogur*, *onogur* (=tiz *ogur*) és *szavir* népeket, kiket az *avarok* előretörése ez új hazájukból is kiűzött.

E tényekből *Németh* arra következtet, hogy az Ural-hegység keleti lejtőjén az erdős zóna határáig húzódó finnugor nép — *Zichy magyar-ugorjai* — a Kr. e. századokban nem egy véletlen körülmény, hanem évszázados szomszédsági érintkezés révén kerültek közelebbi kapcsolatba az *ogur*-ság legnyugatibb ágával, mely őket alávétve, a maga fejlettebb kultúrájának részesévé tette, viszont maga az alávétett nép nyelvét sajátította el.

A hún-bolgár (*ogur*)-magyar kapcsolatot illetően megállapítja, hogy Mo-tun hún fejedelem már Kr. e. 209-ben uralma alá vetette a nyugat-szibériai *ogur* népeket, kik ez idő óta Attila bukásáig beletartoztak a hún-birodalomba s ennek bomlása után Dél-Oroszország tengerparti vidékeire húzódva, mint *húnok* vagy legalább is a szomszédoktól *húnnak* nevezett népek élték tovább valamennyi török népnél kulturáltabb életüket.

Németh eredményei után joggal hihetjük, hogy a jövő kutatás be fogja bizonyítani, hogy a kínai források prémkereskedéssel foglalkozó *ting-ling* népe azonos az V. században az Ural délkeleti és délnyugati lejtőjén feltűnő *szavirok*kal, az *ogur*-törökkel keveredett finnugor-nyelvű magyar nép őseivel. Ahhoz már most sem fér kétség, hogy a Kr. e. századokban tőlük délkeletre lakó — tehát földrajzi helyzetük következtében az Európa felé irányuló népvándorlás áramlásába előbb belekerült — *ogurok* a szaviroktól nyugatra, délnyugatra feltűnő tiszta *bolgár népek* (*onogur*, *ogur*, *saragur*) ősei.

Németh Gyula meggyőző és rendkívül világos fejtegetései megdöntik ugyan *Zichy* szép hipotézisének *Csit-ki* kivándorló húnjaira vonatkozó részletét, de nem érintik az ő főeredményeit és nem érintik a *szavir*-magyar azonosságnak *Fehér*-nél kifejtett elméletét s még kevésbé *Gombocz* óshaza-kutatásának eredményeit. A négy elmélet — a fentebbiekben bírált ingatag föltevések kiküszöbölése után — a legszebb összhangban egészíti ki egymást. *Gombocz* jugriai ősmagyarjai, *Fehér* szavirjai, *Zichy* magyar-ugorjai és *Németh* *ogur*-nyelvű *ting-ling* népe ugyanarra a területre, az Ural-hegység délkeleti lejtőjére vezetnek bennünket.

A hún-bolgár-magyar közvetlen kapcsolat elméletét sem cáfolják meg *Németh* eredményei, csupán új megvilágításban mutatják be e három nép történeti kapcsolatát. Mint *Németh* is kiemeli, az *ogur* (*bolgár*) népek — beleértve a magyarok őseit is — hét századon át a hún birodalomba tartoztak,

annak számottevő támaszai voltak. Ez időben természetesen a *hún* népnevet viselték, mint a török szokás szerint vezető népéről elnevezett politikai egységbe tartozó népek gyűjtőnevét. A birodalom bukása és a többi hún népek eltűnte után pedig a húnok ivadékainak tartották magukat. E hitükben, illetőleg tudatukban megerősítette őket az a körülmény, hogy az V. századi hún birodalom uralkodó nemzetsége — Attila családja — a birodalom bukása után — a bolgár királylajstrom tanúsága szerint — a *kuturgur* (bolgár) nép élén tartotta fenn magát. Mikép került a hún s nem ogur származású Irnik 453-ban a kuturgurok élére? Erre kétféle föltevessel válaszolhatunk. *Priskos* rhétor követsége idején értesült a hún udvarban, hogy az *akacirok* fellázadtak Attila ellen s erre ez szigorú büntetőhadjárat után 448-ban megfosztotta a lázadó népet szabadságától és legidősebb fiát, *Ellákot*, tette uralkodójukká. Nagyon is elképzelhető tehát, hogy Attila másik fiát, *Irniket*, viszont a szomszédos *kuturgur* nép felett való uralommal bízta meg. Lehetséges azonban az is, hogy Irnik csak később vonult vissza keletre, talán a környezetében levő *kuturgur-bolgárok* hívására. Erre következtethetünk *Jordanes* elbeszéléséből, akinél Irnik apja és Ellák bátyja halála után az ezidőtájt *kuturgur-bolgároktól* lakott Kis-Scythiában, az Al-Duna vidékén uralkodik. Akármint volt is, *Mikkola* kronológiai eredményei után történeti tényként kell elfogadnunk, hogy a *kuturgurok* (bolgárok) első történetileg ismert uralkodója s a bolgár *Dulo-ház* őse Attila fia Irnik volt. A magyar hagyomány szerint pedig az Árpád-ház őse, *Mogyer* (talán az V. századi ongoriai Muagyer hún fejedelem) rokonságban volt e fejedelmi családdal (*Bular* és *Dula* szerepe a nőrablás mondájában). A hún származás tudata tehát a bolgár és magyar uralkodócsaládokban *Németh* elmélete után is való tényeken alapuló történeti hagyomány marad, sőt a XIII. század tudákos toldásaitól megtisztított magyar hagyományt — hol a hún-magyar azonosság gondolata a fejedelmi családra szorító *nemzetségi hagyomány* alakjában jelentkezik — *Németh* eredményei szinte a részletekig igazolják.

* * *

Hosszúra nyúlt ismertetésem végére érve, úgy érzem, hogy a ma virágkorát élő tudósgeneráció őstörténeti munkásságának méltatásánál nem feledkezhetünk meg azokról a tudósokról, akik merész intuícióval és nagy fantáziával sejtítették meg és kortársaik sokszor kíméletlen kritikájától kisérvé, hirdették a források homályos sorai közt rejlő történeti igazságot. *Nagy Géza*, *Thúry József* és *Munkácsi Bernát* őstörténeti munkásságára gondolok, akiknek nem egy merész, sőt megmosolygott föltevése jutott a legújabb kutatások során végérvényes tudományos igazoláshoz.

A magyar őstörténeti kutatás a legutóbbi öt esztendőben igen nagy eredményeket produkált. Bár még sok részletkérdés vár megoldásra, a főkérdések lényegükben megoldottnak tekinthetők. A finnugor-bolgár (ogur) keveredés; annak hozzátevőleges kora és kulturális jelentősége; az Ural-vidéki őshaza (Jugria) és a kaukázusi haza (Onogoria), a szavir és onogur népeknek a magyarral, a kuturgur népnek a bolgárral való történeti összefüggésbe többé nem hipotézisek. Az eredet és őstörténet kérdései fölül eloszlott az a százados sűrű homály, ami a komoly történetkutatókat elrettentette e problémák érintésétől és utat nyitott a tudománytalan dilettánsok érvényesülésének.

Ez az eredmény elsősorban a magyar nyelvtudósok érdeme. Nélkülük, az ő rendszeres és következetes alapvető munkásságuk nélkül a historikus ma is sötétben botorkálna. A magyar őstörténet épületének teljes fölépítése, a nyelvtudósok munkájának betetőzése már a magyar történettudomány feladata.

Hóman Bálint

Lapedatu, Alex. și Lupas, Joan: Anuarul institutului de istorie națională. (A hazai történelmi intézet évkönyve. Kiadja Lapedatu Sándor és Lupas János.) I. kötet. 1921—22. Kolozsvár, 1922., 8° XIV + 434 lap.

A kiadók előszava megköszöni azt a 624.000 leut, melyet a király (400.000) és néhány pénzüintézet ajándékozott s beszámolnak röviden eddigi működésükről és céljaikról. A hazai történetírás új feladatairól (*Novă imprejuri de desvoltare ale istoriografiei naționale*) Lapedatu értekezik (1—18. l.). „Felső-Dácia ezer évi idegen uralom után ma a mi régi királyságunk integráns és elválaszthatatlan része... a román nép azzal a joggal, melyet neki a történeti elsőség, a néprajzi fölény és a politikai jelentőség ad — gyakorolja a szuverenitást, amelyet eddig a magyar állam... bitorolt ezeken a részekén“ miután „*csaknem* egész nemzeti területét megszerezte a Dunától északra“. Ezek a bevezető sorok megadják az egész könyv alaphangját. Azután megemlékszik az első román történelmi tanfolyamról, melyet Kogalniceanu Mihály 1843 nov. 24-én kezdett a jászvásári Academia Mihailenában. Idézi Kogalniceanu szavait: „hazámnak tekintem mindazt a földet, ahol románul beszélnek... Moldva... Havasalföld (a Valachiei), — s az erdélyi testvérek földjét.“ Nehéz volt a helyzete, mert a drinápolyi béke (1828) óta a török felsőségénél súlyosabb orosz védnökség alá került a két fejedelemség. Az iskola és a sajtó csak szigorú ellenőrzéssel működhetett s Kogalniceanu el-elhallgatott a román történetből részleteket, amint hallgatóinak mondogatta: „Önök, Uraim, meg fogják érteni, miért.“ Pár hét múlva az orosz konzul kérésére a tanfolyam bezárult. Összehasonlítja azt az

időt a maival, amikor Kolozsvárt nyílik meg a román történeti tanfolyam.

Lupas János *Factorii istorici ai vieței naționale românești*. (A román nemzeti élet történeti tényezői.) (19—45.) azt bizonyítja, hogy az erdélyi románoknak nemzeti történetük van. Nála is látszik az a korlátlan tekintély, melyet Jorga Miklós, a szaporán író politikus történész honfitársai körében élvez. „Nincs hiteles szöveg, sem fölirat, amely bizonyítaná ennek a (dáciai) népességnek kivonulását vagy megsemmisülését a római légiók visszavonulása után.“ Ezt kissé erős állításnak kell tartanunk, mivel eddig még nem hallottuk, hogy Vopiscus művét és a közel egykorú Eutropiusét magyarok vagy szászok hamisították volna, ők pedig világosan beszélnek: „provinciam Transdanuvianam, a Traiano constitutam, sublato exercitu et provincialibus, reliquit... abductosque ex ea populos in Moesia collocavit“ és „abductos Romanos ex urbibus et agris Daciae in media Moesia collocavit. Et est in dextra Danubio in mare fluenti, quum antea fuerit in laeva.“

Ezután nem csodálkozhatunk, hogy jelenlegi hazája határait szűknek érzi: románok „maradtak a Dnyeszteren, Tiszán, a bánsági demarkációs vonalon és a Dunán túl... akik előbb-utóbb szintén uralkodni fognak a földön, melyet az Úr az ő őseiknek adott“.

Szól a román nép faji összetételéről, vallásáról, amely szerinte lényegében ma is egy, amint 1786-ban II. Józsefnek írta Pap Mihály: az egyesültek a nem egyesültektől csak abban különböznek, hogy ezek Péter, azok Pál püspökhöz tartoznak, az 1700-i négy pont nem férközött a románok szívébe. A nyelvnél azt írja, hogy „a XIX. század nemzeti türelmetlensége a XVI. századbeli szerencsétlen vallási elv után: ‚cuius regio eius religio‘ a teljesen abszurd ‚cuius regio eius lingua‘ elvét követi“. A mai viszonyok igazolására idézi Roth Lajost, aki szerint Erdélyben mindenki tud románul (nb. az 1910-i népszámlálás szerint románul tudott Erdélyben 69·2%, román volt 55%, magyarul tudott 44·3%, magyar volt 34·3%, a magyar anyanyelvűek közül románul nem tudott 77·4%, a szászok közül 41·3%). A jogról szólva idézi a középkori erdélyi oklevelekből a jus valachicumot s a jelenkori állapotok hasonló jelenségeivel olyan büszkén veti össze, mintha sohasem olvasta volna a Priskos Rhetor és Onegesios elmékedését erről a tárgyról. Az erkölcsi tényezőnél előttünk merőben ismeretlen adatok alapján (hacsak Jorga Miklós képzelőtehetségét történeti kútfőnek nem tekintjük) állítja, hogy a románok a legrégebbi időben völgyek és vidékek szerint (Körös-vidékiek, Olt-, Maros- stb. vidékiek: Criseni, Olteni, Muraseni etc.) voltak szervezve s minden völgy külön politikai életet képviselt egy vajda alatt. Ha Lapedatu úr azt állította, hogy a román történettudomány

európai színvonalon áll, kénytelen vagyok azon bámulni, hogy ők olyan nép *szervezetéről* tudnak beszámolni, amelynek *létezéséről* az európai történettudomány semmit sem tud. Fájlalja, hogy Vitéz Mihályban nem volt elég erős a nemzeti öntudat, különben 300 éve megvalósult volna a Romania mare.

Mihnea-cel-rau si ungurii (Gonosz Mihály és a magyarok 46—76. l.) címen *Lapedatu* II. Ulászló azon törekvéséről ír, hogy Radu-cel-Mare után a havasalföldi vajdaságba saját hívét ültesse. Elrendelte evégből Som Józsa temesvári ispánnak s a szászoknak, hogy Radu halála esetén vonuljanak be Havasalföldre, mire azonban a végleges parancs hozzájuk érkezett, Mihnea-vajda a dunai pasák segítségével elfoglalta a trónt s nyomban írt a brassaiaknak és szebenieknek, hogy ő nem feledkezett meg a magyar király jótéteményeiről s alattvalóinak is békét ajánl. Valószínű, hogy Som Józsnak és az erdélyi vajdának is írt hasonló levelet. Ulászló késett az elismeréssel, de ezalatt a Mihnea helyzete megszilárdult s a fogarasi bojárok az ő fennhatósága alá kívánczoltak. Mihnea hűségnyilatkozatot tett II. Ulászlónak, aki 1508 szept. 26-án tudatja az erdélyi vajdával, hogy Mihneának általa közvetített kérését (követküldés Budára) elfogadja. Közben a Havasalföldre vezető utak el voltak zárva, a szászok küldöttei kémkedés végett (ad explorandum rumorem Turcorum et habitudinem Michnae vaivoda) jártak a vajdánál. 1509 júniusában Czobor Imre követése intézte el Bukarestben, hogy 1509 szeptemberben Mihnea elismertetésére külön követség mehessen a budai udvarba. Júliusban Mihnea fényes küldöttséggel jelentette hódolatát, a küldöttség feje Maxim metropolita volt, akinek személye bizonyosság arra, hogy a küldöttséget a bojárokkal egyetértően szervezte Mihnea, amint ezt II. Ulászló az erdélyi vajdához írt levelében kívánta. Július végén Mihnea Brassóban jár ötvösmunkák vásárlása végett, a szebeniek augusztus közepén ajándékokat küldenek neki „ut... amicitiam firmanent“, — Mihneától érkezett híreket küldenek az erdélyi vajdához, novemberben a drágaság miatt Havasalföldről akar-nak gabonát venni. Mihnea kegyetlenségei miatt mind több bojár keresett szállást és lakást Brassóban, — végre a hatalmas Crajovestiek a törökhöz fordultak s Mehemed nikápolyi bég elől 1510 februárban Mihnea Erdélybe menekült. Nagy pártja volt Radu testvérének, Vladnak, mely igazi magyar pártnak tekinthető. Magyarország zilált állapota amúgy sem engedte volna meg a beavatkozást. Mihnea Szebenben keresett menedéket. Itt ellenségei is éltek, Jaksics Demeter, Cepelus Dancs, akiktől a szászok írásos biztosítékot vettek arról, hogy zavart nem csinálnak. Mégis 1510 március 12-én, mikor Mihnea fia az erdélyi vajda kíséretében elhagyta Szebent, Jaksics Demeter és társai megtámadták a mai Huetplatzon

Mihneát, amint a templomból jött. A gyilkosokat még aznap megölték vagy a fölháborodott szebeniek, vagy Mihneának fegyveresekkel visszatérő fia. Az erdélyi vajda elismerte, hogy a Mihnea gyilkosai méltán bűnhődtek. Mihneát Szebenben temették el, ahol az ev. temetőben ma is látható a sírfömlirata.

Petru Maior in cadrul vieții naționale și culturale a epocii sale (Major Péter kora népművelési és kulturális életének környezetében) c. előadásában ugyancsak *Lapedatu* újból szónoknak mutatkozik, a történetíró munkáját *Lupas* Jánosra hagyta, aki *Scierile istorice ale lui Petru Maior* (Major Péter történeti művei 87—108) c. cikkében írja: „Az igazság szereteténél a Major lelkében csak egy érzelem volt erősebb: fájának szeretete.” Természetesen ez csak elszólás, *Lupas* azért ugyanazt hirdeti, amit *Lapedatu*, hogy t. i. a Major tételei ma nagyobb hitelnek örvendenek, mint valaha. Ez az ő meggyőződésük őszinte is lehet, hiszen ugyanez az Anuarul közli *Lupas*nak azt a bírálatát, amely diktátor módjára töröltet és toldoztat az erdélyi szász iskolák részére készülő tankönyvben: ők nyomtatásban csak azt tűrik meg, ennél fogva csak azt látják, amit maguk hirdetnek. Major Péter műveit ismerteti, kiemelve az élesebb nyilatkozatokat. Pl. hogy Major Priskos Rhetor „auson“-jaiban erdélyi románokat sejtett, a székelyek görögkeletiek voltak eredetileg, a besenyők, húnok tulajdonképpen románok voltak stb. A hihetetlen politikai sikerek után a történetirodalomban józanodást lehetett volna várni a románoktól, de náluk Major Péter, aki a történetet gyakorlati, politikai célok ápolása végett tanulmányozta, nem jutott a mi Horváth Istvánunk sorsára, hanem ma is a román történetírók példajaként nyer magasztalást.

Parerile lui Petru Maior despre limba română (Major Péter nézetei a román nyelvről 109—119) címen *Pușkariu* Sextil ismétli Major bizonyítékait a román nyelv latin eredetéről s idézi a Major-féle nyelvújítás elveit (latinból kölcsönözni a hiányzó román szavakat).

Cea mai veche revista literară românească (a legrégebb román irodalmi folyóirat 120—137) *Lupas* Jánostól. Az első román napilap megjelenését részben Bánffy György erdélyi kormányzó tiltakozása akadályozta meg 1794-ben. 1817-ben Bécs helyett Budán a királyi (egyetemi) nyomdában kiadni szándékolt lap terve szintén meghiusult, 1821-ben azonban megindult a Bibliotheca Românească, de 451 előfizetője dacára még 1821-ben megszűnt. 1825-ben új fölhívást bocsátott ki a kiadó Karkaleki Zahariás, egy macedóniai román, de csak 1829-ben jelent meg az első példány. A történeti rész bevezetésében Bojâncă Damaszkini (m. kir. táblai jegyző) kifejtette, hogy a román történelmet a rómaiakéval kell kezdeni, akik a románok ősei, — s akiknek története olyan fontos, hogy nélküle az ókori népek története érthetetlen. A Bibliotheca Românească

VIII. részében a történeti részt Triffu János IV. éves teológus írta, aki később Majorescu János néven vált híressé. Ő megnevezte a fólhasznált forrásműveket is (Tacitus, Suetonius, Eutropius, Josefus Flavius, Dio Cassius). Az egyes részek arcképeket közöltek a régi oláh vajdákrol s ajánlásokat egyes mecénásokhoz, pl. „Seceni“ (= Széchenyi) István magy. tud. akad. alelnökhöz, akiről Lupas azt hiszi, hogy pénzt adott a nyomtatás költségeire. En inkább másnemű támogatást képzelek, — lehet hogy adomány reményében, lehet hogy a jobbágyság barátjának megtiszteléseül történt az ajánlás, de Széchenyiről tudjuk, hogy nagyszabású magyar célokra kívül egyébre nem szívesen adott. Az előfizetők kétharmadrészét Magyarország és Erdély adta, — az egy Krassó-Szörény vármegyében több előfizető (130) volt, mint egész Romániában (126); feltűnő, hogy Jassy nincs képviselve, holott Bukarest 100, Arad, Budapest 40—40 előfizetőt adott. A romániai bojárok buzdítására a III. részben Gojdu Emánuel pesti ügyvéd intézett fölszólítást, tán ennek tulajdonítható, hogy 1830-ban a Bibliotheca Românească-nak 850 előfizetője lett 450 helyett, s 1834-ig fönn tudta tartani magát.

Cele mai vechi štiri bizantine asupra românilor dela Dunarea-de-jos (a legrégebbi bizanci tudósítások az aldunai románokról) címen *Bănescu* először Jorgának következő elméletét ismerteti: Alexiasnál (bonni kiadás I. 323) ezt olvasuk: Γένος τι Σκυδικόν παρά τῶν Σαυροματῶν καθ' ἐκάστην σκυλευόμενον, ἀπάραντες τῶν οἰκoi κατήλθον πρὸς τὸν Δάνουβιν. ὡς δὲ πρὸς ἀνάγκης ἦν αὐτοῖς μετὰ τῶν κατὰ τὸν Δάνουβιν οἰκοῦντων σπεισασθαι, τούτου συνδόξαντος πᾶσιν, εἰς ὁμιλίαν ἦλθον μετὰ τῶν ἐκκρίτων, τοῦ τε Τατοῦ καὶ Χαλῆ ὀνομαζομένου καὶ τοῦ Σεσθλάβου καὶ τοῦ Σατζᾶ...

(Azután valami szittyja faj, üldözve a szarmatáktól [itt = kúnok], a Dunához menve kénytelen volt a folyam mentén lakókkal kiegyezni, tárgyalást kezdett a vezetőkkel Tatoszal és Khalés nevűvel és Sesthlav-val és Szasz-szal.)

1087-ben Alexios elfoglalva Dristrát, nem tudta a két fellegvárat elfoglalni Tatos nemzetségétől (παρὰ τῶν συγγενῶν τοῦ καλομένου Τατοῦ), Tatos átkelt a Dunán, hogy a szittyák megsegítésére kúnokat hozzon.

Jorga azt állítja, hogy a Tatos szittyái — románok. Ezt a föltevést megerősíti a szerző szerint az, hogy midőn Komnenos Emanuel 1164-ben a Fekete-tenger felől indult Magyarország ellen, ahonnan még sohasem támadtak a magyarok ellen, oláhokat is nagy számban vezetett. Banescu igazolja, hogy a bizánci írók a Dunától északra lakó népeket szittyáknak nevezik (Glykas 605. 3: ἔθνος Οὐζικόν (Σκύθαι δὲ οὗτοι), — Glykas 595. 6: Σκύθαι, τοῦτ' ἔστιν οἱ Ῥωσοί, — Zonaras, III. 67]. 5: τῶν Σκυθῶν, οἱ Πατινᾶνται λέγονται) — csak éppen azt nem igazolja, hogy éppen a románokat is szittyáknak nevezték volna. — Azt a nehézséget, hogy a vlah népnév nem 1090 körül, de már 976-ban (Hunfalvy: Oláhok tört. I. 266.) ismerős a Balkánon,

s ezt a Dunamelléki népet mégsem nevezik meg az írók, azzal hidalja át, hogy Anna Komnena ismerte ugyan a déli Balkán vlah-jait, de nem ismerte az északiakat. Szerinte a Paristrion (Aldunamellék) archonjai románok fölött uralkodtak. Megemlíti azt a Budilát, aki mint a vlahok kapitánya, éjjelenként haladva ad hírt Komnenos Alexiosnak a kúnok átkeléséről a Dunán. Hivatkozik egy X. sz.-beli kéziratra (Leo Diaconus 1828-i bonni kiadásának jegyzeteiben 496. l.), amelynek írója, egy toparches az Alduna északi partján lakó hatalmas uralkodóról tud a X. sz. végén. Erről az uralkodóról és népéről azt gondolja szerző, hogy szláv-román keverék lehetett s így előzője az aldunai román alakulatoknak.

Cea mai veche carte Rákóczyană. (A legrégebb Rákóczy-könyv 161—278. l.) címen *Drăganu* Miklós közli, hogy az eddig legrégebbinek tartott Rákóczy-féle román könyvvel (az 1640-i Catechismussal) egyidőben készült szláv-román könyvet sikerült fölfedeznie Todorescu Gyula könyvei közt. A könyvnek 58 kis 8° lapja van, a végén több lap hiányzik. A papiros vízjegye Erdély címere, alatta G. R. kezdőbetűk. Korhatározó a könyvben az 1643—49. évre vonatkozó húsvét ünneprend, mely *Draganu* szerint az 1639. évvel kezdődött s az eleje az elveszett lapokon volt. Közli belőle a román szövegeket, több facsimilével elemzi helyesírást, fonetika stb. szempontjából.

Vlahii din Serbia in sec. XII.—XV. (Szerbiai vlahok a XII.—XV. sz.-ban 279—299. l.) *Dragomir* Silviustól. A legrégebb szerb oklevél, amely a vlahokról megemlékszik, 1198/99-ből való és Nemanja Istvántól származik. Ő adalma után az Athos-hegyi monostorba vonult, s ennek adományozta egyebek közt „az oláhok közül Radu és Gyorgye judetiaját, s összesen 170 oláhot“. A további oklevelek kapcsán igyekszik bebizonyítani, hogy a vlahok részben letelepült életet folytattak s az egész Szerbia területén el voltak terjedve. Az idézett oklevelek közül nem merném föltétlen bizonyítéknak tekinteni azokat, amelyek csak általánosságban szólnak a „községek, emberek, községek lakosai, határai és oláhjai“-nak elajándékozásáról, mert a magyar oklevelek is említnek formulaszerűen hegyeket, folyókat stb. a hirtokadományozásoknál olyan helyen is, ahol pl. hegyekről szó sem lehet. A Milutin István által alapított mitrovicai (kosovo polje) monostor oklevelében az oláhok „törvényéről“ (t. i. kötelezettségeiről, $\frac{1}{50}$ a juhokból stb.) van szó, egyetlen kötelezettség, amely félig földműves jellegre mutat, a szénakaszálás, ez is tulajdonképpen állattenyésztőkre vall. *Dragomir* csak úgy fogadja el a *Novakovic* nézetét, mely szerint a „szrbín“ földművest, „vlah“ pásztort jelent ebben az oklevélben, hogy a pásztorokat románoknak tekinti. Az 1340-es években *Dusan* meghódította Albánia, Epirus jó részét,

Thessaliát, Macedóniát, s önmagát „imperator Raxie et Romanie, dispotus Larte et Blahie comes“-nek címezte, Blahának Thessaliát nevezvén. Dusan okleveleiben nemzetiségi megkülönböztetést is tesz, pl. mikor 1353-ban a prizreni monostor oklevelében rendeli, hogy ha oláhok telelnek az egyházi földön, adják meg a törvényes fűbért, éppúgy a szerbek is. Ebben az esetben nem a szerb földműves, hanem a szerbnyelvű pásztor áll a románnyelvűvel szemben. A trebinjei vámnál fizetni kötelesek a raguzai kereskedők, a vlahok és a szerbek stb. Ezután ritkulnak a vlahokról szóló levelek, s a vlahok beolvadása a szerbek közé megkezdődik a XV. században, amint a románokra nézve kedvező bizánci területen fennállott vlah püspökség is megszűnt azután, hogy Prilep és Florina szerb kézre került.

Legenda lui Dragoș (Dragos legendája 300—309.) címen *Vuia* Romulus fölsorolva a hasonló legendákat, legközelebbinek a Dragos legendájához az ezt időben megelőző magyar esodaszarvas regéjét tartja. Az előző cikkek után meglepő, hogy a szerző nem a Dragos legendából származtatja a korábban keletkezett esodaszarvas-regét.

Több kisebb cikk után könyvismertetések jönnek. *Lupas J.* ismerteti *Dragomir Silvius: Istoria desrobirei religioase a Românilor din Ardeal* c. művét, mely az erdélyi románoknak görög katolikus hitre térítéséről szól.

A 394—399. lapokon a tudományos nyomtatványok közt unikumra bukkanunk: *Lupas* János bírálata ez egy *kéziratban levő tankönyv* fölött, melyet Nagy-Románia németnyelvű iskolái számára írt Müller Frigyes. „A vörös ceruzával kihúzott rész mellőzendő, mivel a történeti valóságnak nem felel meg“ — szól a bíráló; hogy aztán ez mire vonatkozik, annak *Lupas* úron kívül csak Müller úr a megmondhatója. A neveket először románul s csak zárójelben lehet németül kiírni, „ha szükséges“, — tehát nemcsak „Oradea-Mare“, hanem pl. Vitéz Mihály helyett Mihai Viteazul stb. irandó, sőt „Muntenia“ vagy „Țara Românească“, a Valachei helyett, amely „történeti igaztalanság“. Vajjon olvasta *Lupas* úr ezt az Anuarult, amelyet ő maga szerkesztett? Vajjon írt-e ebben az ügyben a franciáknak, akik térképen, könyvben, lexikonban Valachie-nak ismerik Havasalföldet? És aztán az egész Jorga-féle történelem, amelyet végérvényesen elfogadottnak tekintenek a román történetírók, hiszen az utóbbi évtizedben nem törődött senki a cáfolatával, abból az egyszerű okból, mert Jorgáról — aki ebben az Anuarulban félistenként szerepel — és követőiről szemmel látható, hogy történelmet nem az adatok alapján, hanem saját politikai vágyaik után indulva írtak. Méltó befejezésül követeli *Lupas* a tankönyv végére a medgyesi szász és temesvári „sváb“ (ez ugyan szintén gúnynév, de úgy látszik mégis megmaradhat a könyvben) hűségnyilatkozat *teljes szövegét*.

Bírálata után saját magyarnyelvű tankönyvéről is megemlékszik, melyről a kolozsvári Ellenzék ezt írta az elismerő sorok után: „mi még mindig nagyobb tárgyilagosság eljövételében hiszünk“. A szerző kérdést intézett ebben az ügyben az Ellenzék szerkesztőségéhez, de választ nem kapott — s ezen csodálkozni látszik, — pedig gondolhatná, hogy nehéz vitatkozni az olyan országban, ahonnan az esetleg ellenkező nézetűek irodalma ki van tiltva.

Török Pál dr.

Robert Gragger: Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone. Ungarische Bibliothek. Erste Reihe, 6. Berlin und Leipzig 1923. Walter de Gruyter et Co. 8°. X+158 l.

A szatmári béke után a békés fejlődés útjára tért a magyar nemzet; megelégedett alkotmánya formális elismerésével, s nyolc évtizeden keresztül lemondott minden külpolitikai tájékozódásról. II. József erőszakos reformjai kellettek ahhoz, hogy a nemzet, önállóságának energikusabb védelmére kényszerítve, régi kapcsolatok felújítására gondoljon, amivel csaknem beláthatatlan kimenetelű háborús bonyodalmat idézett fel.

Marczali és Mitrofanoff II. József uralkodása és az 1790/1-i országgyűlés történetében rámutattak azokra az okokra, amelyek a magyar arisztokrácia és középnemesség egy részét megnyerték a porosz szövetség gondolatának; Sörös Pongrác „Franyó Remig felségárulási pöré“ben a rendelkezésére állott források alapján felfedte ennek az exaltált piarista tanárnak siralmasan végződött összeesküvés-tervét. Gragger jelen művében pontos áttekintést ad — amennyiben ezt a rendelkezésére álló adatok lehetővé teszik — a porosz beavatkozásnak és Károly Ágost trónrajelölésének diplomáciai előkészítéséről és tárgyalásairól.

Az európai helyzet által megokolt volt Franyó azon szándéka, hogy a Habsburgok detronizálása után a porosz királynak ajánltassék fel Magyarország koronája; a porosz-osztrák viszony Szilézia megtámadása óta semmit sem veszített feszültségéből, s II. Frigyes kevéssel előbb hozta létre a „Fürstenbund“-ot, melynek élé éppen az új császár, II. József ellen irányult. 1787-ben már oly erősen mutatkoztak Magyarországon az elégedetlenség jelei, hogy a porosz udvarnak számolnia kellett azokkal, s Frigyes Vilmos, az új porosz király, főleg Jacobi-Klöst bécsi rezidense jelentései alapján, 1788 őszén megparancsolta bécsi képviselőinek, hogy iparkodjanak a magyarok között párhíveket toborozni, akiket két esetben használhatna fel: ha a magyarok azt követelik, hogy Poroszország és Törökország garantálják alkotmányukat, abban az esetben el lehetne érni, hogy Ausztria a megegyezés érdekében lemondjon Poroszország javára Osztrák-Sziléziáról; ha a császár meghalna, akkor talán örök

időkre el lehetne választani Magyarországot az örökös tartományoktól. Jacobi október 22-i válasza a király ezen kilátásaira szkeptikus volt: igaz, hogy nagy az elkészeredés Magyarországon, de hiányoznak a megfelelő vezetők, mivel a főnemesség jórésze már családi összeköttetéseinél fogva is udvarpárti; a protestáns nemesség javát a tolerancia-rendellett, a parasztságot pedig a nemesség megadóztatásának tervével megnyerte II. József. Ilyen viszonyok között úgy Jacobi, mint jelentésének bírálója, Möllendorf tábornok csak abban az esetben tartották lehetőnek a porosz akciót Magyarország függetlenné tételére, ha a törökök nagyobb hadisikereket aratnak.

II. József az elfogott porosz követjelentések („Interzept“-ek) alapján régen sejtette, hogy a magyar urak egy része tárgyalásokat folytat Jacobival, s Pergen rendőrminisztert megbízta, hogy a „hazaárulók“-ról pontos adatokat szerezzen. A bécsi rendőrség több előkelő úrra gyanakodott: B. Orczy Józsefre, br. Podmaniczkyra, gr. Festetich Ferencre és Ignácra stb., de gyanúját nem volt képes megalapozni; hiába tartóztatta le 1788 novemberében Grossingot, ezt a tipikus XVIII. századbeli kalandort, s 1789 elején Hompescht, ki német mágnásból szenvedélyes magyar patriótává lett, mert az első mindenkit megharapott hazugul, a másik semmit sem vallott, úgyhogy szabadon kellett boesátani. Pedig Hompesch éppen Károly Ágost weimari herceghez és a porosz király környezetéhez utazott, hogy megnyerje őket a magyarság ügyének.

Károly Ágost az osztrák-ellenes politika egyik főtámogatója volt, ki már a „Fürstenbund“ megteremtésénél nagy szerepet játszott. Hompesch ajánlatára hajlandó volt beleegyezni, hogy a magyar trónra kandidáltassék, de csak abban az esetben, ha arra a porosz udvartól indul ki a javaslat. Hompesch feltárta tervét a braunschweigi hercegnek is, azután Berlinbe ment, ahol nemcsak a király környezetét nyerte meg, hanem Ewart angol követtel is beható tárgyalásokat folytatott. Hertzberg porosz minisztert hidegen hagyta az a kilátás, hogy a porosz politika exponense kerülhet a magyar trónra, ő reális célokat szeretett volna megvalósítani: Poroszországnak megszerezni Danzigot és Thornnt, Lengyelországot Galiciában s Ausztriát Moldvában juttatni kárpótláshoz.

1789 tavaszán Jacobi szorosabbra fűzte az összeköttetést a magyar elégedetlenkedőkkel, kik a háború szerencsétlen fordulata következtében török heitéstől tartottak, s eljuttatta uralkodójához a magyar urak beadványát, melyben a porosz király segítségét kérik, mint a bécsi békét garantáló hatalomét. A király egyidejűleg felszólította Hertzberget, hogy mutassa ki háza igényeit a magyar trónra; Hertzberg genealogiai összeállításából azután kitűnt, hogy az Albrecht

királyunk idősebb leányától származott Hohenzollern-dinasztianak több joga van a magyar trónra, mint a Habsburgoknak. 1789 novemberében új magyar kiküldött érkezett Berlinbe: Bek Pálnak, a Tisza-család egyik ősenek személyében, kit a király magánkihallgatáson fogadott. Lassan kialakult az a terv, hogy Poroszország 1790 tavaszán háborút indít Ausztria ellen, s siker esetén Károly Ágostot ülteti a magyar trónra. Maga Frigyes Vilmos király adjutánsa, Bischoffswerder és Károly Ágost komolyan számítanak a tavaszi hadjáratral.

1790 elején azonban végzetes események következnek egymás után. Szászország nem hajlandó véd- és dacszövetséget kötni Poroszországgal, úgyhogy a porosz csapatok csak erőszakkal törhetnének maguknak utat Szászországon keresztül; Anglia hallani sem akar arról, hogy Poroszországot támadó hadjárat esetén segítse. A legfontosabb, sorsdöntő tény azonban József halála és II. Lipót trónralépése volt, ki minden áldozatot meghozott, hogy a porosz háborút megelőzze. Frigyes Vilmosnak alá kellett írnia a reichenbachi egyezményt, mivel közben pártja nem tudta elérni, hogy a magyar országgyűlés a porosz király garanciáját követelje.

Graggernak sikerül csaknem teljesen tisztáznia a magyar elégületlenek és a porosz udvar között folytatott tárgyalásokat. Rengeteg levéltári anyagot használ fel a pesti, bécsi, berlini és weimari levéltárakból; a fontosabb aktákat beiktatja vagy teljes terjedelmükben, vagy fő kivonatokban előadásába, másokat a jegyzetek között közöl. Bár ez az eljárás nem egy ízben azzal fenyeget, hogy szétrobbantja műve kompozícióját, Gragger mégis ura marad anyagának, s az anyag gyűjtésében, kiválasztásában és interpretálásában hivatott történetírónak mutatkozik; külön ki kell azonban emelnünk jellemzéseinek erejét, így pl. Grossing jellemzésénél, ahol ezt a szemérmetlen, csaló kalandort a legfrappánsabban egy, a porosz királyhoz intézett szemtelenhangú levélnek közlésével, diszkrét módon és mégis mesterien, kitűnő megvilágításba helyezi.

—ig—

Kuzsinszky Bálint: *Aquincum, az ásatások és múzeum ismertetése.* (Hatodik átdolgozott kiadás. Megjelent Pest és Buda szabad kir. városok egyesítésének 50. évében. Egy melléklettel és két ábrával. Budapest, 1923. Budapest székesfőváros kiadása. 8°, 44 lap.)

W. Kubitschek und S. Frankfurter: *Führer durch Carnuntum.* (6. Auflage. Wien, 1923. 8°, 198 lap, 3 táblával és 127 ábrával. Az Osztrák Archeológiai Intézet kiadványa.)

Pannónia helyőrségének törzse az a négy légió volt, amely Vindobonában, Carnuntumban, Brigetióban és Aquincumban állomásozott. E táborhelyek közül Ausztria Car-

nuntum föltárását s emlékeinek összegyűjtését tűzte ki célul, míg Vindobona castrum feltárását lehetetlenné tette Bécsnek reáépítkezése, mely csak részletleleteknek napfényrehozását engedte meg (így a mai Operaház mult századbéli építése alkalmával kerültek elő nagyértékű provinciális leletek). Carnuntum helyén ellenben ma nagyobbrészt szántóföldek területnek el s így mi akadályja sem volt annak, hogy évtizedek rendszeres munkájával a tábort jóformán teljesen fölássák, falait, főbb épületeit meghatározzák.

A magyar földön fekvő táborhelyek közül Brigetio nagyrészt áldozatául esett annak a rablóhadjáratnak, amelyet környékbeliek és idegenek (főleg a közeli Komárom várának közhadseregbeli tisztjei és katonái) indítottak földdel borított kínesei ellen, amelyeknek java része így veszett el illetéktelenek kezén, vagy került idegenbe, más múzeumok látványosságául. A brigetioi tábor felásására még nem történt kísérlet.

Aquincummal másként áll a dolog. Havas Sándor, Torma Károly, Hampel József és Kuzsinszky Bálint munkássága folytán Aquincumnak polgárvárosa részben föltárult, míg maga a táborhely nagyobb része a mai hajógyári szigeten állván, a körülmények alakulása folytán jó időre le kell tennünk arról, hogy a tábor épületéről összefoglaló ismereteket szerezhessünk ásatások segítségével; be kell érünk azokkal a tekintélyes fűrdőmaradványokkal, amelyeket a mult század hatvanas éveiben ástak ki a hajógyári szigeten, s amelyek valószínűleg a tábor praetoriumához tartoztak.

Így tehát Ausztria méltán hivatkozhat a Carnuntum feltárása körüli tudományos érdemekre, de nem kisebb dícséret illeti azoknak a férfiaknak munkáját sem, akik Aquincum feltárása körül buzgólkodtak.

Érdekes véletlen, hogy e két nagyfontosságú római telep romjairól tájékozást nyújtó, emlékeit magyarázó kalauznak hatodik kiadása jóformán egyidőben, félév leforgása alatt jelent meg. Az anquincumi kalauzt Kuzsinszky Bálint professzor, Aquincum legkiválóbb ismerője, a múzeum igazgatója s az ásatásoknak immár 35 év óta vezetője, írta. Kalauzában mindenekelőtt Aquincum rövidre fogott fejlődéstörténetét adja az eraviscusok itteni telepétől kezdve a III. századi virágkoron át a lassú hanyatlás és elpusztulás idejéig. Meghatározza a feltárt részeknek Aquincummal való összefüggését, amelyek egy egészen különálló polgárvároshoz tartoztak, amelyet a tulajdonképeni Aquincumtól egy sírokkal borított temető választott el. Azután végigvezet az ásatások által feltárt épületmaradványok között, amelyeknek épségbentartása és konzerválása az ő érdeme. A leleteket ismerteti azután, mindenütt kiemelve a fontosabb darabokat. Nyomatékosan fölhívja a

figyelmet az Aquincum belső életére oly fontos köemlékek tanulságaira. Ismerteti az itteni fazekasműhelyek terracotta- és cserépmaradványait, amelyek az új óbudaí gázgyár területén kerültek elő. Nagy hírre jutottak az aquincumi múzeum fából készült kútleletei, ezek a fenék nélkül alkalmazott hordók, melyeknek bélyegzőjét igen szellemesen fejti meg Kuzsinszky. A könyvecskét az ásások pontos tervrajza illusztrálja.

Aquincum látogatói mindenestre kitűnő vezérfonalat kaptak e könyvecskében, melyet nemcsak a laikus, de a szakember is haszonnal forgathat, Aquincum romjai közt járva, emlékeit szemlélgetve.

Az Osztrák Archeológiai Intézet minden elismerésre méltó buzgalommal adja egymásután kiadványait. A két éve megjelent klagenfurti kalauzt most a carnuntumi követte gyönyörű kiállításban, sok képpel és tervrajzzal. A „Führer“ nemcsak Deutsch-Altenburg, hanem a közelfekvő Hainburg és Petronell emlékeivel is behatóan foglalkozik.

Az olvasó megtalálja Carnuntumnak jól megírt történetét, a prehisztórikus időkben elvesző kezdettől fogva a népvándorlás zavaaraiban elvesző végzetig. Azután a carnuntumi civil város életéről kapunk színes áttekintést, összefoglaló képet, mely sok hasonlóságot mutat Aquincum életével és fejlődéstörténetével. (A „civil város“ ott terült el, ahol ma a petronelli kastély és vásártér van.) A deutschaltenburgi Carnuntinum emlékeit szakszerű leírásban kapjuk. A Petronell felé vezető úton, a Museum Carnuntinumtól kb. 10 percnnyire levő amphitheatrum — amely valamivel nagyobb volt az aquincuminál — romjai szintén kellő méltatásra találnak a „vezető“-ben, valamint a mellette levő Nemesis templomnak építészeti maradványai is, melynek szobordíszét ma a carnuntumi múzeum őrzi. A carnuntumi tábor leírását kapjuk ezután, amelyet, sajnos, ma már csak térképen követhetünk; a romokat kiasásuk és térképészeti fölvételük után a földtulajdonosok kívánságára újra be kellett temetni. Az ásások napfényre hozták a tábor falait az árkokkal és kapukkal, az utcákat a kanalizációval és vízvezetékekkel, a Praetorium és Quaestorium romjait, a különböző katonai célú épületmaradványokat s a legénységi kaszárnyákat és tisztí házakat.

Végül a petronelli kastélyban őrzött leletekről és a többszomszédságban, meglehetősen elhanyagolt állapotban levő, a „civil város“-ból származó épületmaradványokról kapunk áttekintést, s a „Heidentor“-nak nevezett római síremlék romjaihoz visznek el a szerzők, akiknek munkája a Carnuntumra vonatkozó kérdésekre adott s a legújabb tudományos eredményeket is már magában foglaló felelet.

Hogy mind a két Kalauz immár 6. kiadásban jelent meg a két ország olvasóközönsége előtt, mutatja azt az érdeklő-

dést, melyet a római emlékek keltettek a látogatókban, s amely a két kitűnő „Kalauz“ nyomán, hisszük, még fokozódni is fog.

Oroszlán Zoltán.

Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve. (I. évfolyam 1920—22. A választmány megbízásából szerkeszti: *Gerevich Tibor*. Budapest, 1923. Franklin-Társulat. 8°, 236 lap, 62 ábrával, 18 képes táblával és 1 melléklettel.)

Az 1920-ban újjászervezett Országos Magyar Régészeti Társulat (azelőtt Országos Régészeti és Embertani Társulat) az 1920—22. évek között lefolyt társulati munka eredményeként kiadta Évkönyvének I. kötetét Gerevich Tibor titkár szerkesztésében. Az Évkönyv a hivatalos részen kívül, mely a két év munkásságát és történetét magukban foglaló titkári jelentéseken kívül az egyesület vagyoni állapotáról szóló beszámolókat, valamint a tisztikarnak és választmánynak névlajstromát tartalmazza, Kuzsinszky Bálint elnök „bevezető“-jéből és tizenhét értekezésből áll, melyek a régészet és művészettörténet legkülönbözőbb ágaiból veszik tárgyukat s csaknem mind önálló kutatások eredményei.

*Kuzsinszky Bálint*nak, a Társulat érdemes elnökének „Bevezetője“ a legszebb cikkek egyike, mely az összeomlását követő időkben a régészet köréből megjelent. A Kárpátok koszorúzza Magyarország geográfiai egységének a rómaiak által való felismerését és ennek az egységnek már a prehisztórikus időkben való meglétét régészeti és történelmi tudásának sokszínű, érdekes adataival mutatja ki és bizonyítja, s régészetünk bizonyos mértékig való tespedését is mint főokra, hazánk oktan megcsónkítására vezet vissza. *Bella Lajos* a bodrogkeresztúri aeneolithkori temetőben végzett ásátásainak ismertetésében rámutat azokra a jelentős eredményekre, amelyeket a hazai régészet köszönhet az itt előkerült nagybecsű arany- és kerámiai leleteknek, melyek a sokat vitatott rézkor életéhez adnak értékes adatokat. *Kuzsinszky Bálint* „A római határvédelem és a balhavári erőd“ címmel részletes áttekintést nyújt a pannóniai római határvédelem koronkint változó, principiumaiban más és más rendszeréről, s evvel kapcsolatban bőségesen ismerteti a Valentinianus korából származó, Váccal szemben levő ú. n. balhavári erődöket. *Oroszlán Zoltán* két mitológiai reliefet ismertet a Nemzeti Múzeum lapidáriumból; tárgyukat pontosan meghatározva illeszti be ezeket a pannóniai mitológiai domborműsorozatba. „*Alföldi András* a régészetben már régóta ismeretes „Carnuntumi díszes ruhájú nőszobor“-ról írt kis értekezésében a nyolcvanas évek ásátásainak e becses emlékére mondja ki a visszavonhatatlanul utolsó szót, meghatározván korát és az ábrázolt személyét (császárné) éremképek alapján. Ugyancsak *Alföldi András* a „Nagytényi pénz-

lelet"-et ismerteti, levonva a Pannóniát pénzzel ellátó ver-
dékre vonatkozó tanulságokat. *Nagy Lajos* „Kézművesszer-
számok a pannóniai síremlékeken“ című dolgozatában össze-
állítja a pannóniai síremlékekről az elhúnyt foglalkozására
utaló szerszámokat és eszközöket, melyeknek kultúrtörté-
neti jelentőségét is ügyesen megvilágítja. *Fettich Nándor*:
„Adalékok Savaria amphitheatrumához“ című értekezésében
egy Szombathelyen talált, eddig publikálatlan oltárkövet
mutat be, fontos következtetéseket von le a savariai amphit-
heatrum fekvésére s a helybeli császárkultuszra vonatkozó-
lag. Az egyiptológiát *Pitkó János* cikke képviseli, aki az
egyiptomi emlékek jellegzetes díszítő motívumát: a nap-
korongot ismerteti, megállapítva annak kultúrtörténeti von-
atkozásait és a fejlődés minkéntjét. *Láng Margit* az ókori
öltözködési stílusokról közöl áttekintő értekezést, főleg az
akropolisi leányalakok ruházatát lévén vizsgálódása tár-
gyává. *Lattyák Sándor* térkép kíséretében Ptolemaios geog-
raphiájának módszerét iparkodik újszerű, de egyáltalában
ki nem fejtett módon magyarázni. Következtetéseit, sajnos,
addig a tudomány nem teheti a magáévá, míg rendszerének
lényegét világosan meg nem magyarázza. *Stöhr Géza* a
numantiai ásátások történetét és gazdag eredményeit ismer-
teti az olvasókkal. *Ernyey József* a „Turóci várhelyek és
Szklabina“ című terjedelmesebb dolgozatában a turóci vár-
helyek kialakulásával foglalkozik röviden, hogy azután
Blatnica várának történetével folytassa s építészeti emlékei-
nek leírásával fejezze be értékes tanulmányát. *Lux Kálmán*
a kolozsvári szentferencendi kolostor épületéről ír, közép-
kori építészetünknek e minden későbbi átépítése ellenére is
értékes gyöngyszeméről. *Halaváts Gyula* a „Nagyszeben-
környéki erődtemplomok“-ról értekezik, magyarázván az Er-
délyben szokásos építkezési mód keletkezésének okait és el-
terjedését, bemutatva egy sorozatot e nemű emlékeinkből.
Gerevich Tibor Kolozsvári Tamásról, a garamszentbenedeki
apátsági templom szárnyas oltára képeinek festőjéről közöl
magvas tanulmányt. Ma az esztergomi primási képtárban
örzött képek mesterét plasztikusan állítja be a korabeli
(XV. század) magyar festészet törekvéseibe, kinek munkájá-
ban egyfelől a rajnai, másfelől az olasz hatások szervesen
összeforrva jelentkeznek. E hatások alapján színesen rekon-
struálja a művész pályáját s kiemeli öntudatos magyar voltát,
melyet a képeken alkalmazott névalírás: „Thomas de Colos-
war“ is elárul. Gerevich cikke értékes műve a magyar művé-
szet középkorával foglalkozó gyér irodalmunknak. *Csányi*
Károly a herceg Eszterházy Kincstár magyar ötvösműveinek
jelentősebb darabjait foglalja össze, többször sikerrel állapít-
ván meg a mesterneveket is, megannyi becses adalékkal gya-
rapítva ötvösművészetünk történetét. *Schoen Arnold* „A bu-
dai szobrászat két empire emléke“ c. cikkében a gróf Sándor-

féle (ma miniszterelnöki) palota reliefjeiről (megállapítása szerint nem Ferenczy, hanem Kirchmayer pesti szobrász alkotásai) és a budaujlaki temetőben levő Thimi-síremlékről (Witwer Hermann akadémiai szobrász műve) értekeznek.

A külfölddel való kapcsolatok újrafölvétele és megerősítése érdekében az Évkönyv valamennyi cikkéről bő német kivonatot is ad, amely az idegen nyelvű szakemberek és közönség számára is hozzáférhetővé teszi a könyvet, melynek kiadásával a Régészeti Társulat elismerésreméltó munkát végzett. Reméljük, hogy mihamarább a II. kötetet fogjuk üdvözölhetni.

Dicsérorog kell megemlékeznünk a mű izléses nyomdai kiállításáról is, amely a Franklin-Társulat érdeme, amint-hogy az Évkönyv megjelenését is a Franklin-Társulat generozitása tette lehetővé.

—n —n.

Budapest Régiségei. Régészeti és történeti évkönyv. Szerkeszti: *Kuzsinszky Bálint*. X. kötet. Kiadatott Pest és Buda szab. kir. városok egyesítésének 50. évében. — Budapest. A székesfőváros kiadása. 1923. 216 lap. 7 tábla melléklettel.

A főváros jubiláris esztendeje meghozta a „Budapest Régiségei“ jubiláris X. kötetét s Budapest e kötettel adózik azokért a nagy szolgálatokért, melyeket a magyar régészet e város történetének és legrégebbi multjának kikutatása és földerítése érdekében végzett.

1889-ben látott az első kötet Gömöri Havas Sándor szerkesztésében napvilágot s az azóta eltelt 34 esztendő alatt megjelent kilenc kötetben a Budapestre vonatkozó régészeti, históriai és műtörténeti tanulmányok egész sorozatát üdvözölhattük. Munkatársakul a magyar archeologia és a rokon tudományterületek kiváló jeleseit, — köztük: Hampel Józsefet, Nagy Gézát, Fröhlich Róbertet, Áldásy Antalt, Láng Nándort, Finály Gábort, Gohl Ödönt nyerték meg a szerkesztők. Az évkönyv megindítója Gömöri Havas Sándor négy kötetnél látta el a szerkesztés nehéz feladatát, azóta pedig változatlanul Kuzsinszky Bálint egyetemi tanár szerkesztésében jelentek meg a kötetek, ki a leggondosabb s emellett tudományos szempontból is változatosságra törekvő szerkesztői munkája mellett maga is a legszorgalmasabb írója a „Budapest Régiségei“-nek s köteteket töltenek meg az évkönyv lapjain megjelent, Aquineumra és Pannóniára vonatkozó alapvető tanulmányai.

A jubiláris évkönyvnek is minden lapján meglátszik a szerkesztő gondossága, ki ez alkalommal őt, rövidebb-hosszabb értekezésből állította össze a kötet tartalmát.

Első a sorrendben Láng Nándor kitünő tanulmánya

Herakles és Omphaléről, melyet egy, a gróf Zichy Jenő-féle gyűjteményből 1913-ban az aquincumi múzeumba áthelyezett elefántesonrelief ismertetése kapcsán írt. A kiváló műremek jól sikerült képét az első tábla közli. Témáját Láng a mondabúvár, az irodalomtörténetíró, s a műtörténész szempontjaiból, tehát sokoldalúan és kimerítően tárgyalja.

A Herakles—Omphale-monda, amely már a klasszikus görög kornak ismeretes mondája volt, tulajdonképpen csak a hellenisztikus korban nyerte azt az értelmzését, hogy benne az érzéki szerelemnek az öregemberre való végzetes hatása kigúnyolását látták, mely a világverő hősből, Heraklesből is — papushóst képes teremteni. Láng ezt az értelemváltozást alapos mondatörténeti fejtegetésekkel bizonyítja, majd felkeresi a szerelem összes római irodalmi feldolgozásait Terentiusztól—Martialisig. Ugyancsak összegyűjtötte az antik műtörténeti irodalomnak e szerelem művészi ábrázolásaira vonatkozó tudósításait is, amelyek elárulják, hogy a Herakles—Omphale-monda kedvelt tárgya volt különösen az Augustus alatti és a Kr. u. I. századbéli római művészetnek, amely korból való különben az irodalmi feldolgozások java-része is.

Ezután az archaeologus veszi át Láng tanulmányában a vezető szerepet. A ránkmaradt antik emlékanyagból bő anyagismerettel és irodalmi utalásokkal sorolja föl és foglalkozik a Herakles—Omphale történetét ábrázoló műalkotásokkal. A szobrok, reliefek, falképek, terra sigillata vázák, gemmák, érmék sorban felvonulnak és időrend szerinti elhelyezést nyernek az élvezetes formában megírt tanulmányban. Hazánkban a tárgyalt elefántesont domborművön kívül még egy székesfehérvári terrakotta relief ábrázolja Omphale alakját. A relief formai felépítésében, a hármass alakú csoport elrendezésében Láng helyesen mutat rá a római Villa Albaniban őrzött Orpheus—Eurydike-relief félreismerhetetlen hatására, s végeredményben domborművünket az Augustus korabeli klasszicizmus művészi termékei közé utalja.

Foerk Ernő az „Óbudai aquaeductusról“ értekezik s tanulmányához mérnöki felvételeinek egész sorozatát (közük 5 táblát) esatolja. A ma is látható pillérek alapján rekonstruálja az aquincumi vízvezeték belső elrendezését és első megépítés szempontjából. A vízvezetékbelül körülbelül 2300 méter hosszú, pillérekben nyugvó íves szerkezetű vonal volt konstatalható, szóval külsejében ez a vízvezeték is a szokásos római tipushoz tartozott. A víznek vezetése boltozott csatornáknak, mészkőből készült vályukban vagy agyagcsövekben (tubuli), míg a szétosztás, a különböző épületekbe való bevezetés ólomcsövekkel történt. Aquincumban az „agyagesöves“ (tubuli) rendszer volt elsősorban használatos, amire igen jó bizonyítékul szolgálnak az ószőnyi (bri-

getioi) vízvezetéknek hasonló felszerelést bizonyító romjai, melyek Neszmélytől az őszi tábor felső végéig vezetnek. Az aquincumi vízvezeték kezdő és végző állomásai a régebbi kutatók által említett maradványoknak tökéletes elpusztulása miatt ma már csak hozzávetőlegesen állapíthatók meg. (Az ókori irodalmi források között sokszorosan hivatkozik Vitruviusra, kinek nevét rosszul esett németesen Vitruvnik írva látnunk.)

Foerk alapos tanulmánya után Kuzsinszky Bálint „Aquincumi sírlelet” című dolgozata következik. A több-helyütt előkerült aquincumi temetőkből — melyeknek topográfiai jelentősége a város kiterjedésére vonatkozóan a temetkezésnek a városban való szigorú eltiltása folytán igen fontos — feltűnő a sírok viszonylagos szegénysége. Ezek nagyobb része a Kr. u. IV. századból valók, az elszegényedés korából, míg aránylag kevés azon sírok száma, amelyek a Kr. u. III. századból, tehát a jólét idejéből valók. A III. század a sarkophagokban való temetkezés kora is, amelyek feliratokkal, domborművekkel ellátva az utak mentén voltak felállítva s mivel közismerten a vagyonosabb osztályok sírjaiul szolgáltak, a későbbi dúló fosztogató időkben a legjobban voltak kitéve a kirablásnak. Ezt a kifosztást csak a rögtön föld alá tett sarkophagok kerültek ki, amelyek így elrejtetten megőrizték az utódok a halott mellé adott kegyeleti tárgyait a késői utókor számára. Kuzsinszky egy gyár telkén talált ilyen eltemetett sarkophagból előkerült értékes kincsleletet mutat be tanulmányában. A sírban a női csontváz mellett egyebek között aranykeretbe foglalt áttetsző üveglapból készült, kedves, szerelmes felirattal ellátott medaillont, egy valószínűleg talizmánul szolgáló hatszögletes, kb. 3 cm. hosszú aranycsövecskét, két különböző aranyfülbetvalót, egy kis aranybullát, aranyfejű bronz és ezüst tűt, két meduzafejes aranymedaillont, borostyán és smaragdgyöngyököt, különböző csonttárgyakat és egy bronzlapokkal borított kazetta maradványait találták. A darabok pontos és kimerítő ismertetése után Kuzsinszky tanulmánya végén a sírleletek együttartása mellett érvel, mert csak úgy lehetsz a síroknak legalább relatív chronologiai meghatározásáról, ha mindaz, ami együtt került, mint körülbelül egykorú tárgy a sírba, a múzeumi kiállítás alkalmával is együtt marad.

Kuzsinszky Bálintnak a római sírkultuszra vonatkozó érdekes és alapvető tanulmánya után Foerk Ernő: „Újabb leletek a Viktória telkén” címmel összefoglalja azokat a tanulságokat, amelyeket ennek a sokat emlegetett óbudai téglagyárnak telkén a legutóbbi 10—15 év alatt végbement ásatások nyújtottak abban az irányban, hogy e területen volna keresendő a sokat emlegetett Alba Maria. Amint pontosan megállapították, a különböző kultúrretek sorrendjében a legelső a római volt, amelyet sarkophagok s a szét-

dult sírok mellékletei bizonyítanak; a népvándorlásokat, nyílhegyek, függők és halántékgyűrűk jelezték. Középkoriak a Zsigmond, V. László és Mátyás érmei mellett a jellegzetes bronzgyűrűk, pitykék, csatok, rozetták stb. E fölött pedig egy barokk réteg volt konstatálható. Ellenben nem került elő egyetlen románkori lelet sem az egész területen, sőt nem került elő a római s a középkori kultúrréteg között olyan falmaradvány sem, melyből egy Szent István korában épült templomra lehetne következtetni. A legutóbbi évtizedek tanulságaképpen kimondható, hogy a Viktória téglagyár területén Alba Mária nem állhatott.

A kötetet Kremmer Dezsőnek „Pest-Budát ábrázoló német metszetek“-ről szóló derék tanulmánya zárja, melyet mult füzetünk külön ismertetett. A nyomdai kiállítás a Franklin-Társulatot dícséri.

Oroszlán Zoltán.

Rachel, Hugo: Geschichte der Völker und Kulturen von Urbeginn bis Heute. Berlin, Paul Parey, 1920. 8°. XII+418 l.

Két mondatot citálunk a szerző előszavából könyvéről: „Es will ein Führer durch die Vergangenheit sein, um daraus die Gegenwart verstehen zu lernen, will Geschichte zeigen nicht als eine Aneinanderreihung von Tatsachen, sondern in der Art, dass sie ihren vornehmsten Beruf als eine wahre Lehrmeisterin erfüllen kann. Es will auf knappem Raum eine alle Zweige der Entwicklung behandelnde Geschichte der Menschheit geben und die verwirrende Menge der Einzelheiten in grosse Zusammenhänge bringen...“ „Die äussere Geschichte tritt demnach zurück gegen die innerliche Entwicklung der Völker und Staaten, des Werden und Wachsen der Kultur; nur für das Verständnis der neuesten Zeit war ein näheres Eingehen auf Politik und Kriegführung nötig.“

E két citátum jellemzi a szerző törekvéseit. Ha az újkor elejétől kezdve nem választaná el a fejlődést nemzetek szerint és a legújabb kort nem tárgyalná, az előbbi részekről el-
térően, a politikai történet meglehetősen hangsúlyozásával — a könyv címlapjára bátran azt lehetett volna írni: *Geschichte der Kultur*. Fejtegetéseiben a szellemi, gazdasági és társadalmi tényezők állanak előtérben. A népek belső fejlődését akarta vázolni, mint maga mondja, nem külső viszálkodásait s az utolsó évtizedek gondolkodásában annyira le-
kicsinyelt háborúikat. E részben azonban nem elég következetes. A legújabb kornál is alkalmazható lett volna ez az elv, ha a szerző a szellemi és szociális tényezők vizsgálatában komolyabban elmélyed és kimunkálja a kor mentalitásának jellemző vonásait és megnyilvánulásait az életformákban.

Rachel e kötettel kétségtelenül szép és érdemes munkát művelt. Az emberi művelődésnek illetően rövid áttekintő

képe főképp a nagyközönség igényei szempontjából nagyon szükséges volt. És a szerzót szellemessége és formaérzéke segítette az ilyes föladatok legnagyobb nehézségein. A szintézis, különösen ha korlátolt tér áll rendelkezésére, sok tekintetben koncepció-kérdés. „Die verwirrende Menge der Einzelheiten in grosse Zusammenhänge bringen“ az, ami Rachelnek nagyon jól sikerült. Művészi formába öntött, könnyen olvasható, szép munkát adott olvasóinak kezébe, amelyben azok élvezettel szerezhettek okulást.

Ne vegye tőlünk rossz néven a szerző, ha őt és olvasóit mégis bizonyos hiányokra és egyenlőtlenségekre figyelmeztetjük.

A legnagyobb élvezettel munkájának a régibb időkre vonatkozó részeit olvastuk: az ókort és az ókori műveltség fölbomlását, majd a humanizmus és róneszánsz korát. Ezzel szemben mostohának találjuk méltatását a középkorról és kevésbbé átgondoltnak rajzait az újabb művelődési mozgalmakról. Hogy ez egyenlőtlenségnek mi az oka, az-e, hogy az ókort és lehanyatlását és a róneszánszt illetőleg egy részleteiben is kidolgozott, széles irodalmi alapon álló, kialakult kép állott rendelkezésére, amit a többi korokról kevésbbé lehet elmondani, avagy hogy e korok individualizmusa erősebb rezonanciára talált lelkében, mint például a középkor univerzalizmusa, vagy a legújabb kor nacionalizmusa, nem tudjuk eldönteni. Lehet, hogy ez egyenlőtlenségnek módszerei és világnézeti okai is vannak.

Amilyen szép a hellenisztikus kultúrának és bukásának rajza, annyira nincs semmi érzéke a szerzőnek a kereszténység és a középkor intézményei iránt. Mintha nem is értené őket! Mert ez esetben elengedhetetlen lett volna Szent Ágoston komoly méltatása. A szerző hat helyütt is említi az ő nevét, mindig mint a fejlődés nevezetes sarkpontját, de jellemzésében csak világnézetének komorságát emeli ki. A szerzetességet csak az ókori tudomány párhuzamában értékeli, ami ferde megítélésre vezet. A városi életről két oldalon nyújtott ismertetése vértelen. Mintha nem is ismerné, avagy nem akarná értékét elismerni! És mily aránytalanság, hogy ugyanabban a fejezetben féldalnyi terjedelmet szentel a középkori zene fejlődésének, a mű irányaihoz semmiképp sem illő aprólékosságokat is fölemlítve.

A szellemi fejlődést tárgyaló fejezetekben a szerző általában nagyon sokat markol. Tárgyalja a hitéletet, a világnézetet és filozófiát, a tudományt és irodalmat, a képzőművészeteket és a zenét, rövid egymásutánban, de különösen az újabb korokban nem elég szerves összefüggésben. Elismerjük, hogy e részben nehéz föladat előtt állott, amikor sokféle szétágazó irányzatok jellemzését kellett volna adnia. De viszont azok a száraz névsorok, amelyekkel az újabb irodalmi és tudományos élet tárgyalásánál találkozunk, néhány

kevesetmondó megjegyzés hozzábiggyesztésével, valósággal meghazudtolják a szerzőnek azt a programpontját: „der ungeheure Stoff (musste) gründlichst verarbeitet werden durch Weglassen, Hervorheben und Gliedern“. (V. ö. 260—266., 322—336. l.)

Bizonyos, hogy földolgozásában van újszerű, hogy a szellemi tényezők erős hangsúlyozása, különösen a természettudományok haladásának kiemelése és keverése az intézmények fejlődésével és a politikai élet eseményeivel lekötik a figyelmet és sokakat — akiknek nem igen volt módjukban ezeknek a tényezőknek a történetéről olvasni — valósággal megveszteget; nekünk mégis az a véleményünk, hogy Rachel műve jobban van megírva, mint átgondolva, hogy a szerzőben nagyobb a formai írói készség, mint a földolgozásban a lelkiismeretesség és az elmélyedés.

Csak még egy rövid kitérést. Bennünket magyarokat mindig érdekel az, hogy idegen írók mit írnak rólunk? Amit Rachel Magyarországról ír — nagyrészt per tangentem felsorolt kitérések — többnyire helyes ismereten alapszik. Amin mégis megütköztünk, az a nemzetiségi kérdésre vonatkozó néhány megjegyzése. A kiegyezéssel kapcsolatosan ugyanis azt írja, hogy az egységes magyar államnak akkor fölládozták Erdélyt, Horvátországot és Szlavóniát „und damit wurden die Magyaren, obwohl nur etwa die Hälfte der Bevölkerung, das unbedingte und unbedenklich herrschende Volk“ (321. l.); a hármasszövetségben azzal vádol bennünket, hogy „die Ungarn nur nationale Selbstsucht anerkannten“ (340. l.), majd azt állítja, hogy a monarchia nemzeti földarabolását (föderalizálását?) a vezető körök rövidlátása és határozatlansága mellett „die ungarische Grossmannsucht“ akadályozta meg (376. l.). E megjegyzések azonban csak nemzeti törekvéseink meg nem értéséről tesznek tanúságot; nagyobb botlás, hogy két helyen is arról beszél, hogy a XI. században cseh területet hódítottunk (177. és 182. l.), hogy a tótokat keleti cseheknek mondja és e hódítás időpontját is közli: 1018!

Dr.

Wilhelm Bauer: Einführung in das Studium der Geschichte.
(Tübingen. 1921. 8°, 395 l.)

„Ez a könyv nem akar kompendium lenni. Legfőbb célját eléri, ha az ifjú történést arra bírja, hogy tudományának alapvető kérdéseiről gondolkozzék és ha önálló kutató munkájának kezdetén a legfontosabb segédeszközöket kezébe adja.“ E szerény sorokkal kezdődik Bauer könyve, melyet címében is igen óvatosan a történelem tanulmányozásába való bevezetésnek nevez. Mindezek ellenére azonban egy percig se szabad azt gondolnunk, hogy a szerző minden tudományos célra való törekvéstről lemond és csupán arra igyek-

szik, hogy gyakorlati tanácsokat adjon az arra szorulóknak, mert könyve fele (10—151. l.) a történettudomány elméletét adja, amelyet megelőznek (1—10. l.), illetőleg követnek (152—370.) a praktikusnak nevezett részek.

Az elméleti részben a szerző a legnagyobb gonddal vigyáz arra, hogy a történettudomány lényegével minél alaposabban ismertessen meg bennünket. Tárgyalás alá veszi a történelem „theoretikus” alapjait, vagyis a történelem szó fogalmát, a történelem helyét a tudományok közt és a különböző tudományokhoz (politika, szociológia stb.) való viszonyát. Ezután az individualizmusnak és a kollektívizmusnak a történetírásban való szerepe következik és a történelmi felfogás különböző megnyilvánulásainak (politikai és művelődéstörténet, történelmi materializmus) ismertetése. Egy-egy igen alapos fejezet szól a történelmi kutatás lelki alapjairól (itt van szó a történelmi objektivitásról is) és az anyag beosztásáról, mely utóbbit különösen jellemzi a részletesség, amennyiben pl. nem kevesebb, mint három cím alatt ismereti a történelem korszakokra osztására vonatkozó, talán nem is túlságosan fontos elméleteket. Végül a történettudományt az előadás formája szerint elbeszélő, pragmatikus, genetikus és szociológiai történetírássra osztja fel és ezeket jellemzi. A munkának ez a része mutatja talán legjobban Bauer dolgozási módját. A történetírás különböző fajait egyes példákban mutatja be, vagy részletesen körülírja őket, de nem törekszik arra, hogy logikai formákba foglalt meghatározásokat adjon. Így mindenesetre kevésbé lesz nehéz könyve tanulmányozása, bár viszont őszintén meg kell azt is vallanunk, hogy ily módon a kezdő historikus nem kap oly határozott képet a történetírás egyes fajairól, mint aminőt nyer akkor, ha pl. Bernheim könyvét veszi a kezébe.

Annál bizonyosabb azonban, hogy új világ tárul fel a kezdő történész előtt, ha a mű második felét tanulmányozza, amely a történelmi forrásokkal és feldolgozásokkal ismerteti meg. Itt egy fejezet a történelem segédtudományait mutatja be, két másik a külső és a belső kritikát tárgyalja, egy negyedik pedig a legfontosabb történelmi forrásokat sorolja fel. Ez utóbbi a legnagyobb körültekintéssel készült s olyan világba vezet be a kezdő historikust, amelyről eddig keveset tudott, míg itt rendszeresen feldolgozva találja, összeállítva azokat a műveket, melyeket egyébként sok esztendő fáradságos munkájával magának kellene összeszednie. A kútfőknek minden lehető faja tárgyalás alá kerül s nincsen olyan jelentőségesebb forrás, melyre, vagy amelynek kiadásaira fel ne hívnák figyelmét. Végül még ennél is praktikusabb célt szolgáló fejezet zárja be a művet, amely a bibliográfiai segédeszközök használatára tanítja meg a kezdő historikust. Itt kerül sor a történelmi feldolgozások ismertetésére is, melyeket a kútfőkkel együtt a legkülönbözőbb szem-

pontokból foglal egybe a szerző. Talán egy szempontot lehetett volna még itt felvennie: az egyes országok történetének feldolgozását. Magától értetődik, hogy e fejezet egyes részei már előbb is előfordultak a műben, úgy hogy sokszor a már ismert dolgoknak más szempontból való összeállítását kapjuk, de ezt nem lehet kifogásolni, mert vannak dolgok, melyeket jobb minél gyakrabban felidézni emlékezetünkben.

Noha a könyv határozottan hangsúlyozza, hogy kezdőknek készült, igazságtalan lenne ki nem emelni, hogy a szakember is a legnagyobb haszonnal forgathatja, mert sokszor olyan bibliográfiái összeállításokat talál benne, melyeket másutt hiába keresne. Ránk magyarokra nézve, kik kevésbé ismerjük a háború óta külföldön megjelent történelmi irodalmat, külön nyereség, hogy ez a könyv rendszerint ezt is tekintetbe veszi; amit pedig külön ki kell emelnünk, az, hogy a magyar történelmi irodalmat nemcsak nagyobb mértékben dolgozza fel, mint hasonló célú munkák rendszeresen tenni szokták, hanem nagyobb pontossággal is idézi. A dolog természetéből folyik, hogy néha-néha nincs benne egy-egy dolog, amit keresünk, vagy kevésbé pontos egy-egy munka ismertetése, de mindez az egész mű használhatóságán nem változtat semmit, mert elenyészően csekély azokhoz az útbaigazításokhoz képest, melyeket belőle kezdő és szakember egyaránt meríthet.

O. P.

Folyóiratszemle.

A Nép. 1923. 141. szám. *Nagy Kossuth Lajos üzenete.* Tóvölgyi Elemér Kossuthnak, Turin, 1872 jún. 17. és 1884 szept. 7-én kelt levelét közli, melyet Kossuth nagyanyjához intézett.

Budapesti Hírlap. 1923. 118. szám. *Lőrinczy György. Teleki László gróf.* Részlet „Tóth Vilmos élete“ c. munkájából, melyben Teleki halálával foglalkozik. Kivonatot ad Tóth két leveléből az öngyilkosságra vonatkozólag. — 123. szám. *A szatmári béke új megvilágításban.* Lukinich Imrének a bécsi levéltári kutatásáról szóló tudósítása. E kutatás eredménye az 1711-i szatmári béke oklevéltára. Az összegyűjtött levéltári anyag alapján megállapítja Károlyi Sándor és Pálffy János szerepét. A béke kötőjük műve, egyfelől a bécsi udvar, másfelől Rákóczi akarata ellenére. — 152. szám. *Gábor Gyula. József nádor.* Budapest egyesítésének 50 éves fordulójának alkalmából József nádor emlékének szentelt sorok, melyben a város fejlesztése körül kifejtett munkásságát, az ország alkotmányos függetlenségét célzó törekvését méltatja.

Egyházi Lapok. XLIV. évfolyam. 1921. 16—17. szám. *A protestáns „vértanúk és gályarabok“ történetéhez.* A névtelen cikk-író Lányi-Knauz, Szalay László, Angyal Dávid, Katona és Kerékgyártó munkái alapján bizonyítani igyekeznek, hogy a Wesselényi-féle összeesküvés után a protestáns lelkészek ellen indított perek pusztán politikai természetűek voltak, azokat a híreket pedig, amelyek az elitéltekkel való rossz bánásmódról szólnak, egykorú hazai és külföldi protestánsok rágalmainak mondja. (A névtelen író, amint az minden sorából látszik, nem módszeresen képzett historikus, nyilván ennek tulajdonítható cikkének

hangja is, amely meglehetősen szokatlan történeti irodalmunkban.) — *Hám Antal. Az IHS monogramm eredete.* I. A középkori rövidítési rendszerek rövid ismertetése után a szerző a középkori íróknak a monogramm magyarázatára vonatkozó nézeteit ismerteti. — *Juhász Kálmán.* A szentferencrendiek lelkipásztorkodása a török hódoltságban, II. A bányási ferencrendiek működésének rövid ismertetése az eddig ismert anyag nyomán.

18. szám. *Hám Antal. Az IHS monogramm eredete.* II. A monogramm latin és görög formái eredetének és fejlődésének magyarázata. — A könyvismertetések közt *Hannay Ferenc* meleg elismeréssel szól *Juhász Kálmán*-nak a licentiatusi intézményről írott munkájáról.

19. szám. Egy névtelen röviden ismerteti *Takáts Sándor* munkáját. (A régi Magyarország jókedve. Budapest, 1921.) — *Bánáti. A „kooperáció“ történelmi megvilágításban.* A kissé különös című cikkben az álnevű szerző eredeti levéltári kutatások nyomán ismerteti a katolikusok és protestánsok küzdelmeit az 1790/91-i országgyűlésen. Pray György és az evangélikus Krudy Dániel irodalmi vitájának kapcsán pedig megállapítja, hogy a királyi benigna resolútiót támadó „Ad amicum augustanæ confessionis amici catholici de Viennensi et Lincienſi pacificatione epistolæ trea“ című röpiratot eddig tévesen tulajdonították Katona Istvánnak, mert az Pray György munkája. — Az irodalom-rovatban *Velics László* ismerteti *Hartmann Grisar* újabb Luther-tanulmányait. (Luther-Studien. I—II. Freiburg, 1921.)

XLV. évfolyam, 1922. 1. szám. *Begaői. A jus placeti.* I. A jus placeti egyház- és államjogi bírálata.

2. szám. A könyvismertetések során *Lukcsics József* meleg elismeréssel és bő részletességgel szól *Jabloukay Gábornak, Loyolai Szent Ignác*ról írott életrajzának II. kötetéről.

3. szám. *Bánáti. A placetum regium.* II. A hazai és a külföldi joggyakorlat történetének rövid ismertetése. — *A Malachias-féle pápai jóvendölések.* A névtelen szerző röviden ismerteti az általánosan elterjedt, nyilvánvalóan apokrif jóvendölések tartalmát, annak állítólagos szerzőjét, Malachias írországi püspököt, keletkezésük idejét pedig Menestrier nyomán az 1590-i conclave idejére teszi.

4. szám. *V. J. A. A Malachias-féle jóvendölés védelmében.* Joseph Maitre munkája (La prophétie des papes. I—II. 1894—95) nyomán a szerző a jóvendölések hitelessége mellett foglal állást.

5. szám. *Szunyogh Ferenc. A szentbenedekrendi oblatuokról.* A Pannonhalmi rendtörténet adatai nyomán ismerteti a XVI—XVIII. századbeli magyar bencés confraternitásokat. — *Dombi Márk. Még egyszer az állítólagos Malachias-féle jóvendölésekről.* Az a körülmény, hogy Szent Bernát Malachias életrajzában szó sincs a pápa jóvendölésekről, végleg eldönti a jóvendölések apokrif voltát.

7. szám. *Zágrábi szerzetesből — Paraguay királya.* Plantics Miklós horvát jezsuita rövid életraja.

8—9. szám. *F. E. A pálosok betelepítéséhez.* A pécsi egyházmegyei pálos-kolostorok rövid története.

Köszög és Vidéke. 1923. 30. szám. *aj. Köszög szab. kir. város Rákóczi szabadságharcának ideje alatt.* Kiadatlan források nyomán a Rákóczi-korszakból egyes homályban maradt epizódokat közöl. — 33. szám. *aj. Özv. Nádasdy sz. Choron Margit Locsmánd község ellen.* A községi uradalom Choron János halála után leányára szállott. Alig vette át az uradalmat, máris bepanaszolta a locsmándi községbíróat az alsóausztriai kamaránál, hogy nem akarja az ő fennhatóságát elismerni, s nem engedelmeskedik, hanem külön bírói jogot gyakorol. A császári decretum szerint pedig

a bírói jog az uradalmat illeti. A kamara a fennforgó ellentéteket ki akarta egyenlíteni. Tárgyalást indított. Az eredményről a város levéltárában nincs semmi nyom. Valószínűleg egyezség útján megszűnt az ügy. — 38. szám. *Strasoldo-Regiment Kőszegen 1599-ben*. Strasoldo csapatainak, mely olasz, vallon, horvát katonákból állott, viselkedéséről közöl kiadatlan adatokat. A vallon katonák Kőszeg város békés polgáiraival úgy bántak, mint elleneségek. Erőszakoskodtak, megkárosították a polgárságot házaik felgyújtásával. Strasoldo parancsnok elvonulása előtt arra kényszerítette a várost, hogy a katonai kincstárral való utólagos elszámolás ellenében előlegeket adjon. A város, hogy minél hamarább szabadulhasson, az árvák pénzéből 1456 rebus forintot adott át. Az elismervényen levő jegyzet szerint a pénzt sóval fogják a városnak visszatéríteni. A visszatérítés azonban csak hosszú idő után (1613 körül) történt meg Kőszeg városának egy jó ismerőse segítségével.

Levéltári Közlemények. *Csáki Dezső: Beköszöntő.* Az Országos Levéltár főigazgatója, a folyóirat szerkesztője, visszatekint a magyar történetírás utolsó öt évtizedére. A kiegyezést követő évtizedekben bámulatosan fellendült a történelmi kutatás, de a világháborút megelőző években már a program hiányának jelei mutatkoztak. Az utóbbi évek nyomora és reménytelensége már összeomlással fenyegette tudományos életünket, mikor Klebelsberg Kunó gr. a magyar történettudományt megmentette a pusztulástól. Az elmúlt években új irányokat mutatott a kutatóknak, új feladatokat jelölt meg, s azok megoldására új intézményeket létesített. Ő kezdeményezte a „Levéltári Közlemények“-et is, mint belügyminiszter. Az új folyóirat általában a levéltárügyet, közelebbről az Országos Levéltár gyűjteményeinek feldolgozását szolgálja és a levéltárak berendezését, történetét és állagát óhajtja ismertetni. Közül azonban levéltári tudósításokon felépített szigorúan tudományos cikkeket, továbbá a feldolgozása körébe vágó szakirodalomról szóló ismertetéseket is. — *Miskolczy Gyula: Az Országos Levéltár felállítása.* Az új Országos Levéltár felállításának történetét írja meg a belügyminisztérium és a levéltár irataiból. A nyugati államok nagy levéltárai hatással voltak a magyar tudósokra. Már 1848-ban készült egy levéltár-tervezet, amelynek további sorsa azonban ismeretlen. A 60-as években a M. T. Akadémia vette át az iniciatívát s 1867-ben memorandummal fordult a minisztériumhoz az egységes levéltár érdekében. 1872-ben az országgyűlés sürgetésére enquete-re hívta össze a belügyminisztérium a legkiválóbb szak tudósokat, hogy állapítsák meg a felállítandó levéltár alkatrészeit, s beosztásának alapelveit. Az enquete-bizottság a regnikoláris levéltár mellé óhajtotta beosztani a rendi főkormányiszékek irattárait; a beosztás tekintetében a logikai elvnek hódolt, amennyiben az összes iratokat összeolvasztani és tárgyi csoportok szerint rendezni kívánta (külügy, hadügy, igazságügy stb. stb.). A kormány egészében elfogadta az enquete-bizottság javaslatát, de az új egységes levéltár felállításának még több akadályát le kellett küzdeni, melyek közül az alkalmas helyiség hiánya volt a legnevezetesebb. Végre a király 1874-ben Pauler Gyulát nevezte ki a regnikoláris levéltár s a rendi kormányiszékek irattárainak főlevéltárnokává, s ezzel elvben megvalósult az egységes levéltár. Pauler a kiválóbb külföldi levéltárak megtekintése után terjedelmes munkálatban kifejtette az új levéltár célját és a szervezeténél követendő elveket. A levéltár az ő koncepciója szerint nemcsak tudományos hivatást töltött be, hanem a közigazgatásnak is szolgálatába állott. Az anyag rendezésénél feladta a logikai beosztás elvét s az egyes nagy registraturák mai napig is érintetlenül együtt vannak. 1875 tavaszán kezdette meg az új levéltár működését, s így ezt az évet lehet alapítási évének tekinteni. — *Eckhart*

Ferenc: A bécsi udvari kamarai levéltár. Behatóan ismerteti a nevezett levéltár anyagát. A kamara hatásköre kiterjedt az egész monarchia területére s így megmaradt registratúrája nemcsak a volt osztrák örökös államok gazdaságtörténetére megbecsülhetetlen fontosságú, hanem a magyar történetírás sem nélkülözheti. A levéltár, melyből csak a csehek vittek el nagyobb gyűjteményt, három főcsoportra oszlik: 1. a régi registratúrára; 2. az újabb registratúrára; 3. a kisebb önálló registratúrákra. Eckhart rendszeresen ismerteti az egyes registratúrákat s értékes utasításokat ad a segédkönyvek használatára. — *Holub József: Kutatások a párisi levéltárban.* Holub J. 1921-ben kutatott a párisi levéltárakban, hogy azoknak a magyar történelemre vonatkozó anyagát gyűjtse és ki-egészítse az eddigi kutatásokat. A külügyminisztérium levéltárában a 1. „Mémoires et documents“ és 2. a „Correspondence politique“ c. gyűjteményeket nézte át a „Fonds Turquei“ csoportból; az Archives nationales-ban a k. 1318. és k. 1319. fasciculusk foglalkoztatták és az úgynevezett simancsi levéltár. — *Hajnal István: Kivonatok Hunyadi János kormányzói okleveleiből.* Hunyadi János azon kormányzói okleveleiből közöl regesztákat, amelyek eredetiben vagy átiratban az Országos Levéltárban vannak letéve. Ezek a regeszták azért igen fontosak, mivel a nagyméretű aktaközlés még nem jutott el Hunyadi koráig s az ő okleveleiből csak mintegy 150 jelent meg nyomtatásban. A közölt oklevelek jórésze Hunyadi személyének jellemzéséhez szolgált értékes adatokat. — *Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. (1531—49).* Az Országos Levéltárba bekebelezett Nádasdy-levéltárból közül még nyelvelékszámba menő magyar leveleket. A magyar nemzeti állam kiépítésére irányuló politikai küzdelem felébresztette a XIX. század elején az érdeklődést a magyar nyelvelékek iránt, több levelet kinyomtatnak, de az egyes nagyobb családi levéltárak nyelvelék-anyagának pontos katasztere mai napig sem készült el. A Nádasdy-család levéltárában kb. 160 magyar levél van az 1531—49 évekből, melynek vagy a Nádasdy Tamás nádor környezetében levő személyektől származnak, vagy idegenek intézték ugyancsak a nádorhoz. Mivel nagyobb összefüggő történeti fontosságú magyar levelezés 1550 körül kezdődik, ezen dolgozat élje az ezen évet megelőző levelek összegyűjtése és betűhív közlése. — *Föglein Antal: Zólyom vármegye levéltára.* Föglein A., Zólyom vármegye volt főlevéltárnoka a nevezett megye levéltárának történetét és anyagát ismerteti. A levéltár a XVI. században keletkezett, legrégebb anyagát az alispánok és a jegyzők kezelték. Az első fennmaradt jegyzőkönyv 1500-zal kezdődik. Már a XVII. század második felében történtek intézkedések az iratok elhelyezését illetően, de állandó szállást csak a XVIII. század második felében, az új megyeház építése után nyert a levéltár, 1795-ben levéltárnoki állás szerveztetett s megkezdődött az iratok rendezése és mutatók készítése. A levéltárban kb. 135 jegyzőkönyv van az 1500—1848. évekből, melyekhez használható mutatók állanak rendelkezésre. A fennmaradt iratok közül különösen a gyűlések jegyzőkönyvei fontosak, mint a megye közigazgatási, egyházi és kereskedelmi viszonyainak forrásai. Szerző nagy vonásokban ismerteti az iratok tartalmát és terjedelmét. — *Kisebb közlemények. Herzog József: A szepesi kamara levéltárnokának 1622. évi utasítása és a levéltár ugyanazon évből való leltára.* Bethlen Gábornak, hogy fejedelmi jogai csorbát ne szenvedjenek a nikolsburgi béke következtében nyert területen, biztosítania kellett magának a szepesi kamarai levéltár használatát. A két uralkodó nem osztotta fel a levéltárat, hanem közös levéltárnokot állítottak annak élére, kitől mindketten kivették a hivatali esküt. Egyidejűleg leltárt készítettek a levéltár iratairól. Szerző közli úgy a levéltárnoknak adott utasítást, mint a leltárat, mely utóbbi

a kamarai levéltárnak eddig ismert legrégebbi leltára. — *Lukinich Imre* adatokat közöl Tranquillus Andronicus humanista életrajzához; *Gyalóka János* és *Lukinich Imre* Bem tábornok és Haynau altábornagy igen jellemző katonai minősítéseit adják közre. — *Ismeretesek. Holub József* azon műveket ismerteti, melyek az École des Chartes fennállásának százéves évfordulója alkalmából jelentek meg. — *a* — az Anjoukori Okmánytár újonnan megjelent VII. kötetét ismerteti; *m—a* Szigethi György István Nagykünsági krónika c. művére hívja fel levéltári szempontból a figyelmet. — *A Vegyes közlemények*-ben *m—a* a Magyar Történelmi Társulat bécsi intézetének megalakítását tárgyalja; *Károlyi Arpád* meleg szavakkal emlékezik meg Winter Gusztávról, a bécsi Staatsarchiv nemrégien elhunyt volt igazgatójáról; — *X* — Pecz Samuról, az Országos Levéltár új épületének tervezőjéről, *Holub József* Fejérvataky Lászlóról, a Nemzeti Múzeum főigazgatójáról s a diplomatika egyetemi tanáráról közölnek nekrológokat.

8 Órai Újság. 1923. 140. szám. *Gratz Gusztáv. Tisza és a háború.* Részlet szerzőnek a Revue de Hongrie júniusi számában megjelent cikkéből, melyben Tisza Istvánnak a világháború megindításában való szerepét világítja meg. Szerző kimutatja, hogy Ausztria-Magyarország külpolitikája a szlávok terjeszkedési szándékai ellen való védekezés által volt meghatározva. Bosnyák politikája is csak a földrajzi helyzetből és a szlávok agresszív tendenciájából folyt. Ha ez a politika hozzájárult a háború kitöréséhez, nem ezt a politikát kell érte okolni, hanem ismét a szlávok terjeszkedési szándékát. E helyzet dacára Tisza ellenezte a háborút. A serajevo-i merénylet következtében az volt az álláspontja, hogy Szerbiával csak teljesíthető követeléseket kell támasztani és csak elutasítás esetén gondolt ultimátumra. Később kénytelen volt álláspontját módosítani eddig még meg nem világított okokból.

Pester Lloyd. 1923. 119. esti szám. *Wertheimer Ede. Zur Ermordung des Grafen Lamberg* (28. September 1848). Új adatokat közöl Lamberg meggyilkolásához. — 126. esti szám. *Schay Gusztáv. Der Krieg gegen Rumänien 1916/17.* Nagy vezérőrnagynak a honvédelmi minisztérium kiadásában megjelent hasonló című munkáját kimerítően ismerteti. — 134. esti szám. „*Im Feuer zweier Revolutionen.*“ Tartalmi ismertetés Böhm Vilmos volt népbiztos Münchenben megjelent munkájáról. Az ismertetéssel kapcsolatban cáfolja a könyv egyes állításait. — *Horváth Henrik. Budapest Alterthümer* címmel Kuzsinszky Bálint „Budapest Régiségei“ munkája 10-ik kötetét ismerteti. — 137. esti szám. *Ein englisches Buch über die Nachfolgestaaten.* Tartalmi ismertetése Birkhill Robert „Seeds of war“ Londonban 1922-ben megjelent munkájának, melyben az utódállamok politikai, gazdasági és szociális viszonyairól írt az utazásai alatt szerzett tapasztalatai alapján. — 152. esti szám. *Die Briefe der Ecarin Alexandra Fedorowna an Nikolaus II.* Kivonata a „The Slavonic Review“-ben, a Berlinben, 2. köt. angol nyelven és oroszul kiadott levelek ismertetésének. — 185. reg. szám. *Gragger Róbert. Die Kandidatur Karl Augusts von Weimar auf den ungarischen Königsthron.* Részlet szerzőnek „Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone“ munkájából, melyben Károly Agoston weimári hercegnek a magyar trónra jelölését tárgyalja. — 194. esti szám. *Wühlereien gegen Ungarn Anno dazumahl.* Részlet Graggernek Berlinben megjelent „Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone“ munkájából, melyben Grossing szélhámosnak, a bécsi udvar bizalmasának viselt dolgait tárgyalja.

Tárca.

A Magyar Történelmi Társulat 1923. évi közgyűlésén előterjesztett főtitkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Azok, akik a magyar tudomány és művelődés ügyét szívükön viselik és azon fáradoznak, hogy a magyar kultúra továbbfejlődésének útját biztosítsák, bizonyára aggodalommal látják azt a lassú sorvadást, mely közgazdasági helyzetünk kedvezőtlen alakulása következtében tudományos közéletünk életműködésében észlelhető. Tudományos társulataink jelentékeny része csupán nevében él s a siker mindinkább esökkenő reménye mellett küzd a részvétlenséggel és a szegénységgel. Mindez egy vesztett háború természetes következménye ugyan s hisszük, hogy a magyar kultúra jövő történetírója csupán csak egy válságos korszak átmeneti jelenségeinek fogja azokat minősíteni, — bennünket azonban, akik e válságnak passzív részesei vagyunk, mély gondokkal és komor gondolatokkal tölt el. Nem látjuk ugyanis biztosítva a magyar tudományos élet jövőjét, mert nem látjuk a magyar társadalom tudatos érdeklődését tudományos közéletünk és intézményeink iránt, nem főleg azok részéről, akiket a történelmi név, vagy az anyagi eszközök bősége a magyar szellemi élet istápolására és felsegítésére erkölcsileg valósággal kötelezne.

Ezen — egyébként nem új — megállapítás alól Társulatunk sem kivétel. Igaz ugyan, hogy működése éppen a legutóbbi évek alatt szokatlanul nagyarányúvá bővült és Társulatunk kebelében a programmszerű kutató és feldolgozó munka állandóan egy egész történetírói gárdát foglalkoztat, mindez azonban Tisztelt Közgyűlés, a Magyar Történelmi Társulat elnökének legsajátosabb egyéni műve. Kizárólag az ő energiájának és fáradhatatlan buzgóságának köszönhetjük azt, hogy élünk és működünk, mert nem tekintve Saxlehner András 80 ezer koronás adományát, melyet a nagylelkű adakozó a Századok egy füzetének előállítására költségeire ajánlott volt fel még 1922 elején, Társulatunk fönntartásához a történeti nevek és nagy vagyonok képviselői semmivel sem járultak hozzá. Ezt a tényt a jövő történetíró számára kultúr-történeti adalékként kénytelenek vagyunk megállapítani. Azt a nagy vérvesztéséget, mely Társulatunkat az úgynevezett

Csonka-Magyarország létesítésével érte, csak annak megfelelő arányú áldozatkészséggel lehet kiegyenlíteni; ilyenek pedig az 1922-ik év folyamán történt gyarapodás — mindössze 10 alapító és 110 évdíjas rendes tag —, semmiképen nem tekintendő.

Tisztelt Közgyűlés! A magyar szellemi élet válsága szomorú tény, melyet Társulatunk elnöke, mint egyúttal a magyar művelődés legfelsőbb irányítója, szinte emberfeletti erőfeszítéssel igyekszik ugyan enyhíteni, de ebben az erő kifejtésben a magyar társadalomnak is ki kell vennie a maga részét. Aggodó lelkünk a magyar kultúra folytonosságának olyan megszakadásától tart, mint aminő a mohácsi vész után a Mátyás korában kifejlődött renaissance-műveltségnek vetett végett. (V. ö. Budapesti Szemle. 1923. szept.) Míg azonban a XVI. századi magyar politikai és társadalmi közélet képviselőit, akik szűk látókörű, pártpolitikai, vagy hatalmi érdekekért mindent könnyelműen kockára vető politikájukkal Magyarország földarabolását s a magas színvonalú magyar renaissance-kultúra teljes megsemmisülését közvetve és közvetlenül előidézték, történelmi kulturájuk fogyatékosága némileg talán mentheti, alig hisszük, hogy a történelem ítélőszéke a köteleességteljesítés elmulasztásának súlyos vádjá alól felmenthetné azokat, akiket származásuk és vagyonuk a jelen magyar szellemi élet természetes fenntartóivá és támogatóivá rendelt, akik azonban előkelő idegenekként viselkednek.

Midőn oly Társulat részéről fordulunk megértésért a magyar társadalomhoz a tizenkettedik órában, mely Társulat a régi nagy Magyarország emlékeit és hagyományait s ezzel a magyar feltámadásba vetett hitet és bizalmat őrzi és ápolja, hisszük, hogy remélhetünk.

Áttérve ezek után a Magyar Történelmi Társulat múlt évi működésének részletes ismertetésére, jelenthetem, hogy a Társulat folyóirata, a *Századok*, melyet imént megválasztott új alelnökünk, dr. Domanovszky Sándor ig. vál. tag immár egy évtized óta minden elismerésre méltó ügyszeretettel és gondossággal szerkeszt, 1922 folyamán 25 iv terjedelemben, rendkívül változatos tartalommal, mint a Századok 56-ik évfolyama jelent meg s az egyes felolvasó üléseken bemutatott dolgozatokon kívül számos kiváló történelmi tanulmányt, szakszerű ismertetést és bírálatot, nemkülönben élénk folyóirat-szemlélt tartalmaz.

Tagtársaink és folyóiratunk olvasói a Századok-ban időnkint alapszabályszerűen közzétett társulati jegyzőkönyvekből már tudomást szerezhettek arról a nemes elhatározásról, mellyel Társulatunk régi, érdemes ig. vál. tagja, dr. Reiszig Ede, egy emberéleten át nagy anyagi áldozatok árán gyűjtött szakkönyvtárát a Magyar Történelmi Társulatnak adományozta. Tagtársunk, ki mint történetíró is tisztelt nevet vívott ki magának, s Társulatunknak mindenkor legszolgá-

latkészebb tagjai közé tartozott, nevét e nagylelkű lépésével Társulatunk történetében bizonyára megörökítette.

Külön megemlítendőnek tartom, hogy 1922 folyamán Társulatunk tisztikarában is változás történt. Baranyai Béla titkár ugyanis, minthogy tudományos kutatásai miatt s Budapesttől távol, titkári teendőit nem végezhetette, tisztéről lemondott. Helyébe az 1922 május 17-én tartott ig. vál. ülés alapszabályszerűen dr. Kossányi Béla addigi titkárságát választotta meg a Magyar Történelmi Társulat titkárává. Kiben Társulatunk egy rendkívül értékes munkaerőt nyert s aki az 1922. év második felében a bécsi levéltári kutatásai miatt távollevő főtitkár teendőit is végezte.

Társulatunk kutató munkásságának súlypontja 1922-ben is a *bécsi magyar történelmi intézet*re esett. Minél tervszerűbben s minél rendszeresebben vétetnek kutatás alá a bécsi nyilvános- és magánlevéltárak, annál bőségesebben buzognak főleg az újabbkori magyar történetre vonatkozó források. Kétségtelen már most is, hogy egyes korokról, vagy egyéni ségekről eddig vallott felfogásunkat szigorú revízió alá kell vennünk, mert a tárgyilagos történelmi kritika feltételei most inkább vannak birtokunkban, mint akkor, midőn a levéltári anyag censura alatt állott. Elnökünk gondoskodásából, kinek Társulatunk ezen intézménye, mellyel maga iránt örök hálára kötelezte a magyar történetírókat, különösen szívéhez nőtt, 1922. év folyamán több magyar lakója volt a pompás testőr palotának. Remélhető, hogy főként bécsi levéltárak adatai alapján megírt, vagy megírandó munkáik a magyar történelmi irodalom értékes gyarapodását fogják jelenteni.

Rövid jelentésem végére érve, bizonyára megállapíthatjuk, hogy küzködve ugyan és jóformán csak egyetlen férfiúnak: Társulatunk elnökének kifogyhatatlan gondoskodásától támogatva, haladunk célunk felé s Társulatunk történetében az 1922-ik esztendő is a fejlődés újabb állomását jelenti.

Dr. Lukinich Imre.

Pótlások az „Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke“ 1. füzetéhez.

Közelebről sajtó alá kerülő Oklevéltanomom dolgozva középkori okleveles anyagunkat a *Kritikai jegyzék* 1. füzetévéinek kinyomása óta újra át kellett tanulmányoznom, s ez alkalommal néhány adatra bukkantam, melyek előbb elkerülték figyelmemet. Addig is, míg ez a maga helyén történhetik, ezen az úton kérem a *Kritikai jegyzék* t. használatát az alábbi pótlásoknak figyelembevételére.

1. Az 53. szám után kimaradt II. István király — egyébként ismeretlen — 1125—28 körüli oklevele záradékának említése, melyet a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár kódexéből

Varjú Elemér közölt a Magyar Könyvszemle 1900. évf. 31. lapján.

2. Imre király 1203. évi nagyváradi oklevelének kivonata (207. szám) a váradi káptalan statutumai alapján az Újvármegyében Újvár és Heves körül és Békés megyében adott vásárvámmal egészítendő ki. (Bunyitay, A váradi kápt. legrégibb stat. 7. és 12. l. Azonban ez az 1203. évi oklevél aligha azonos az 1198. évi — 176. számú — oklevéllel, mint Bunyitay véli.) A töredékben szereplő Forum Reginae nem azonosítható a bars- vagy hontmegyei Báth-tal, melyet szintén Forum Reginae vagy F. Dominarum néven említenek.

3. A 98. lapon felülről a 3. sorban „(MODL. 3122.)“ után kimaradt: „és István nádor 1389. jún. 1-i oklevelében. (MODL. 7460.)“ A közölt tartalmi kivonat ebből az utóbbi oklevélből való, amint ezt az Imre nádor 1371-i oklevelére való utalás is mutatja. Ugyanott az oklevélszövegben (Dóry Ferenc úr szíves közlése szerint) „predictum Beren“ helyett „predium Beren“ olvasandó. Szentpétery Imre.

Az Országos Levéltár átköltözése.

A magyar történelem művelőit és barátait bizonyára őszinte örömmel töltötte el a napilapok hírei közt annak idején szerényen meghúzódo azon hír, hogy az Országos Levéltár végre, post tot discrimina rerum, beköltözhetett pompás palotájába. Ezt a — főleg adott viszonyaink közt — nagyjelentőségű kutúreseményt Társulatunk elnöke, mint egyúttal a magyar szellemi élet ezidőszertint legfőbb intézője, méltó keretek közt a magyar tudományosság ünnepévé fogja avatni; a Magyar Történelmi Társulat azonban, mely megalakulása óta állandóan sürgette egy országos levéltárnak létesítését s utóbb annak sorsa és működése iránt mindenkor a legnagyobb érdeklődést és megértést tanúsította, már most siet ez eredmény felett érzett legőszintébb örömeinek kifejezése mellett hálás köszönetét leróni azok iránt, akik ezen legsajátosabb értelemben vett s hozzánk legközelebb álló nemzeti kultúrintézmény eszméjét felvették és létrejövetelét mind kedvezőtlenebbé váló viszonyaink ellenére is lelkes ügyszeretettel, a nemzet jövőjébe vetett hitükkel, soha el nem csüggedve megvalósították. *Gróf Khuen-Héderváry Károlynak*, aki az Országos Levéltár számára emelendő új épület eszméjét magáévá tévén, az igének testet adott és *Petz Samunak* a tervező s az építési munkálatokat személyesen irányító építész-tanárnak, már csak kegyeletos megemlékezésünk hálás szívből fakadó szavai szólhatnak. Annál közvetlenebbül üdvözölhetjük *dr. Csánki Dezső* orsz. levéltári főigazgatót, Társulatunk ügyvezető alelnökét, aki az Országos Levéltár méltó elhelyezésének szükségéről gróf Khuen-Héderváry Károly akkori belügyminisztert meg-

győzvé, fáradhatatlan és szinte önfeláldozó ügyszeretettel az eszmét valóra váltotta. Az építkezés és berendezkedés tíz éve a nemes és tiszta örömök csekély alkalmá mellett bőven ontotta számára a megpróbáltatásokat és keserőségeket, hiszen volt idő, midőn a már kész épület eredeti rendelkezésének eszméje szinte teljesen elhomályosulván, az Országos Levéltár jóformán túrt intézménnyé lett a részére épített palotában. Abban azonban, hogy erős próbáknak kitett türelme, az általa nagyra és modernre fejlesztett magyar kultúrintézmény iránt érzett szeretete végre diadalt arathatott, döntő része volt a sors különös kedvezése következtében, Társulatunk elnökének, *gróf Klebelsberg Kunó* kultuszminiszternek, aki az Országos Levéltár ügyét a legnagyobb megértéssel és ügyszeretettel vette gondozásába s a végleges berendezkedés és beköltözés anyagi feltételeit előteremtette, sőt személyes, mindenre kiterjedő érdeklődésével és figyelmével példáját mutatta annak, hogyan kell szeretnünk és megbecsülnünk multunk emlékeit.

A Magyar Történelmi Társulat és a magyar történelem művelőinek nevével hálás szívvel üdvözljük őket a nevük-höz fűződő s valóban kultúreseményt jelentő átköltözés alkalmából.

Tagjainkhoz!

A „Századok“ utolsó füzetének megjelenése óta oly változások állottak be folyóiratunk megjelentetése körül, hogy a Társulat igazgató választmánya 1923 december 21-én tartott ülésében az eddigi szokástól eltérő intézkedéseket volt kénytelen életbe léptetni.

1. Minthogy a mai viszonyok közt a mult évi tagdíj-jövedelem a Századokban szokásos tagdíjnyugtázás költségeit sem fedezi, a nyugtázások közlését megszüntetjük.

2. Ennek megfelelően ezentúl a Századokat csak azoknak küldjük meg, akik tagsági kötelezettségeiknek eleget tettek. E részben az első félévi tagdíj befizetése minden év március elejéig, a második félévi (amennyiben valaki két félévi részletben akarja tagdíját leróni) legkésőbb szeptember elejéig teljesítendő. Az e határidő után hátralékban maradók a Századok időközben elmaradt füzeiteit csak hátralékaik kiegyenlítése után igényelhetik.

3. A jelenleg hátralékban levőknek már e számot nem küldjük meg, de felszólítást kapnak tartozásaik kiegyenlítésére. Az egyidejűleg megküldött elszámolásban a korábbi évek hátralékos tagdíját évenkénti 1000 K-val számoljuk el, de amennyiben a tartozás április 1-éig nem folya be, 1924 április 1. után minden évet az 1924. évi tagdíj összegében fogunk elszámolni, mert lehetetlen, hogy valaki 1921. évi tagdíját mai 15 K-val rójja le.

4. Az 1924. évre ig. választmányunk a 60 K tagdíjhoz 10.000 K pótdíjat állapított meg, amely esetleg két félévi részletben is fizethető.

5. Ezentúl jelentkező alapító tagoktól 200.000 K-nál (20 évi előfizetésnek megfelelő összeg), erkölcsi testülettől 500.000 K-nál kisebb összeget nem fogadunk el. Régi alapító tagjainkat is kérjük, hogy alapítványainkat a változott viszonyok közt tehetségükhöz mérten, esetleg fokozatosan emeljék föl.

6. Kérdezősködésekre csak az esetben felelünk, ha a kérdezősködő válaszbélyeget csatol.

Ezeket az intézkedéseket azzal a határozott reménnyel közöljük t. tagjainkkal s a hazai történettudomány barátai-val, hogy kéréseinket méltányolni fogják és támogatják az igazgató választmányt a Társulat érdekében kifejtett munkájában. Indokolásul csak azt jegyezzük meg, hogy ma egy ív nyomdai költsége már közel jár a félmillió koronához. Tagjaink még a fölemelt tagdíjak mellett is alacsony áron kapják a Századokat, amihez még az a kedvezmény is járul, hogy egyéb kidványainkat a bolti árral szemben mindig legalább 30%-kal olcsóbban szerezhetik meg.

Kérjük azonban tagjainkat, hogy további sikeres munkásságunk érdekében indítsanak nagy taggyűjtő-mozgalmat, mert a Társulat csak jelentékenyen megnövekedett taglétszám mellett valósíthatja meg kitűzött céljait.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1923. évi november 8-án d. u. 5 órakor tartott igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Csánki Dezső ügyv. alelnök elnökleto alatt: dr. gróf Klebelsberg Kunó elnök, Babics József, báró Forster Gyula tiszteleti, dr. Angyal Dávid, dr. Császár Elemér, dr. Domanovszky Sándor, dr. Friedrich Endre, dr. Hóman Bálint, Kollányi Ferenc, dr. Madzsar Imre, dr. Morvay Győző, dr. Patek Ferenc, Pilch Jenő, dr. Reiszig Ede, Soós Elemér, dr. B. Szabó László, dr. Tóth Zoltán, dr. Závodszy Levente ig.-vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kosányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Dr. Csánki Dezső elnök üdvözli a felolvasó ülésen megjelent József főherceg Ó Fenségét, valamint a nagyszámú előkelő vendéget és társulati tagot és az ülést a Társulat által József főherceg nádor közéleti működése emlékeinek feltárására és tudományos feldolgozására megindított vállalkozás ismertetésével nyitja meg. Meleg elismeréssel emlékezik meg ez alkalomból dr. Domanovszky Sándor ig.-vál. tag ezirányú fáradhatatlan munkásságának és tudományos kutatásainak eredményeiről és felkéri nevezett e tárgykör egy részére vonatkozó előadásának megtartására.

22. Dr. Domanovszky Sándor ig. vál. tag felolvassa „József nádor és I. Pál cár“ című értekezését.

Elnök köszönetet mond a felolvasónak és az ülést öt percre felfüggeszti.

Szünet után az elnök az ülést újból megnyitja és jelenti, hogy az ig.-választmányi ülésről való távolmaradásukat akadályoztatásuk miatt kimentették: dr. gróf Klebelsberg Kunó elnök, Baranyai Béla, dr. Döry Ferenc, dr. Herzog József, dr. Szekfü Gyula ig.-vál. tagok. Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri dr. Angyal Dávid és Kollányi Ferenc ig.-vál. tagokat.

23. Elnök felkéri a főtitkárt a múlt választmányi ülés óta beérkezett tagajánlások és az alapítvány-felemelések bejelentésére. Főtitkár a következőket jelenti:

Alapítótagul ajánlatik: Schmidt Ottó földbirtokos, Sorokmajor (u. p. Szombathely), ajánlja dr. Pálovich István. — Megválasztatik.

Alapítótagul jelentkeztek: Balanyi György, Kirchner Hermann, Krausz Károly, Kresz Ferenc, Tasnádi Nagy András és Virter Ferenc, eddigi évdíjas tagok. — Tudomásul van.

Alapítványukat újabban a következő összegekre fölemelték: gróf Zichy Nándor 100.200 K-ra, dr. Márki Sándor és dr. Temesváry János 50.200 K-ra, dr. Lukinich Imre 10.000 K-ra, özv. Jeszenszky Ferencné 8.000 K-ra, dr. Friedreich Endre 6.500 K-ra, dr. Hartyáni Imre 6.350 K-ra, dr. Vargha Zoltán 5.200 K-ra, Majovszky Pál és Novák Nándor 5.000 K-ra, Németh József 3.100 K-ra, dr. Pálovich István 3.000 K-ra, dr. Morvay Győző 2.700 K-ra, dr. Hofhauser Ödön és dr. Jalsoviczky Sándor 2.000 K-ra, Barabás Samu 1.920 K-ra, dr. Kún József 1.200 K-ra.

Évdíjas rendes tagokul ajánlatnak: dr. Kvapil Jenő m. kir. min. oszt. tanácsos, Wien, aj. dr. Domanovszky Sándor; dr. Fertsek Gyula m. kir. ítélőtáblai bír. Budapest, aj. Juhász Béla; Császár Károlyné min. tan. neje, Budapest, aj. dr. Császár Elemér; Lukáts Károly százados, Budapest, aj. Gyalókey Jenő; Trautmann Róbert építézmérnök, Budapest, aj. dr. Szinnyey Ferenc; Hábori György, a Ganz-gyár cégjegyzője, Budapest, aj. dr. Madzsar Imre; Nagy Pál Sándor földbirtokos, Kiskúnhalas, Onódi Balázs földbirtokos, Tajópuszta, Kiskúnhalasi Hangya Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet, Kiskúnhalas, aj. Nagy-Szeder István; dr. Baradlai János gyógyszerértulajdonos, Dunaharaszti, aj. Ernyey József; Dr. Borsoss Imre orvos, dr. Janák Viktor főgimn. tanár, Katona Imre állatorvos, dr. Pilisy Elemér ügyvédjelölt, dr. Várady János főgimn. tanár, Csongrád, valamennyit aj. Nagy Balázs; Nyakas János tanárjelölt, Hajdúnánás, aj. Csobán Endre; dr. Gruber Mária középisk. tanárnő, Budapest, aj. dr. Szabó Dezső; dr. Csór Leona tanárjelölt, Morvay Béla bölcsészettanhallgató, Budapest, aj. dr. Mayer Béla; Kácsor Lajos bölcsészettanhallgató, Budapest, aj. Csetényi Imre; Viezzoli József főreálisk. tanár, Fiume, Baky István ref. főgimn. tanár, Gyöng, dr. Huszár Ferenc m. kir. pénzügyi fogalmazó, Major Ervin zenetanár, dr. Szabolcsi Bence bölcsészettanhallgató, Brunner László egyetemi hallgató, Budapest, Nagy Sándor magánhivatalnok, Debrecen, M. kir. Állami Tanítóképző-Intézet, Győr, valamennyit aj. a főtitkár.

24. Pénztárnok bemutatja az 1923. évi június—október hónapokról szóló pénztári kimutatást. Eszerint:

A postatakarékpénztárnál bevétel 1923 június—október hónapokban	1,562.498 K 84 f
Kiadás a postatakarékpénztárnál ugyanezen idő alatt	656.191 K 68 f
Pénzmaradvány a postatakarékpénztárnál 1923 október 31-én	906.307 K 16 f

Áthozat.....	906.307 K 16 f
Hozzá a P. H. E. T. Egyesületnél levő folyószámlakövetelésünket	436.235 K — f
Összes pénzmaradvány 1923 október végén	1,342.542 K 16 f
A pénzmaradványból levonandó, a különböző alapoknak visszatérítendő	419.680 K — f
A rendelkezésre álló pénzmaradvány tehát 1923 október végén	922.862 K 16 f
— Tudomásul van.	

25. Elnök előterjesztést tesz az 1922. évi zárszámadások megvizsgálására kiküldendő bizottság megalakítása tárgyában. — Az igazgatóválasztmány a bizottságba dr. Illés József és dr. Reiszig Ede ig.-vál. tagokat választja meg, szakértőkül pedig Strömpl János évd. r. tagot kéri fel.

Minthogy az előrehaladott időre való tekintettel az ig.-választmány úgy határoz, hogy a tárgysorozat további pontjait a köv. ig.-vál. ülés tárgysorozatára tűzi ki, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Csánki Dezső s. k.
elnök.

Hitelesítjük: *Dr. Angyal Dávid* s. k. ig.-vál. tag.
Kollányi Ferenc s. k. ig.-vál. tag.

A^o Magyar Történelmi Társulat 1923. évi december hó 21-én d. u. 5 órakor tartott igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Angyal Dávid ig.-vál. tag elnöklete alatt: dr. Boncez Ödön, dr. Domanovszky Sándor, dr. Döry Ferenc, Fest Aladár, dr. Friedreich Endre, dr. Gerevich Tibor, dr. Herzog József, dr. Hodinka Antal, dr. Hóman Bálint, dr. Jakubovich Emil, dr. Madzsar Imre, dr. Melich János, dr. Morvay Győző, dr. Reiszig Ede, Soós Elemér, dr. Szabó Dezső, dr. Tóth Zoltán ig.-vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök az ülést azzal a bejelentéssel nyitja meg, hogy ezen ülés elnöki tisztét a Társulat elnökének és ügyvezető alelnökének akadályoztatása következtében nevezettek kérésére tölti be, Elnök üdvözlí a megjelenteket és a jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri Fest Aladár és dr. Melich János ig.-vál. tagokat.

26. Titkár felolvassa a tagajánlásokat és bejelenti az alapítvány-fölemeléseket.

Alapítótagul jelentkeztek: dr. Békefi Remig, dr. Csánki Benjámín, Neuschloss-Knüsli Kornél és R. Kiss István eddigi évdíjas tagok. — Tudomásul van.

Alapítványukat bezárólag folyó évi november 30-ig fölemelték: Glück Frigyes 10.000 K-ra, dr. Tóth László 5.400 K-ra, dr. Pálovich István 5.000 K-ra. — Örvendetes tudomásul van.

Évdíjas rendes tagokul ajánlatnak: dr. Kalmár Gusztáv bencés tanár, lelkész, Tárkány, aj. dr. Erdélyi László; dr. Kocsis Lénárd főiskolai igazgató, Pannonhalma, Gy. Wohlmuth József esperes, Bakonypéterd, u. p. Veszprém, Hegyi Damján, Zalán Menyhért, Varsány; Kálovics Rezső, Kuzmich Virgil, Gál Geláz, dr. Bánhegyi Jób főiskolai tanárok, Pannonhalma; Szentkirályi Márton házgondnok, Schaller Mátyás számvevő,

Mayer Sixtus, Németh Romuald bencés tanárok, Dukits Aurél, Herzogh Frigyes, Novák Odön, Takáts Emőd, Vanyó Tihámér bencés tanárjelöltek, Pannonhalma, valamennyit aj. dr. Mihályi Ernő; Varga Tiadar áll. főrealiskolai tanár, Budapest, aj. dr. Vargha Zoltán, dr. Szentiványi Róbert teol. tanár, a Batthyány-könyvtár igazgatója, Budapest, aj. dr. Anyos Lajos; dr. Komjáthy Aladár, dr. Dulin Elek m. kir. miniszterelnökségi sajtóelőadók, dr. Kováts István ügyvéd, Budapest, dr. Szunyoghi Szunyogh Zoltán földbirtokos, Nagymarja, valamennyit aj. dr. Hlatky Endre; dr. Kudar Anna tanár, Pestújhely, dr. Vargha Anna tanár, Budapest, mindkettőt aj. dr. Csetényi Imre; dr. Tirscher Jolán orsz. levéltári segédtiszt, dr. Fekete Lajos orsz. allevéltárnok, Máthé Kálmán m. kir. honvédszázados, Allami Erzsébet nőiskola gyakorló-iskolája, Budapest, valamennyit aj. a főttkár. — Megválasztatnak.

27. Pénztárnok bemutatja a f. év november haváról szóló pénztári kimutatást. Eszerint:

A postatakarékpénztárnál bevétel 1923 november hónapban	1,305.337 K — f
Kiadás a postatakarékpénztárnál ugyanezen idő alatt	135.772 K — f
Pénzmaradvány a postatakarékpénztárnál 1923 november 30-án	1,169.565 K — f
Hozzá a P. H. E. T. E.-nél levő folyószámlaköveteléseinket	436.793 K 50 f
Összes pénzmaradvány 1923 november 30-án	1,606.358 K 50 f
Ebből levonandó a különböző alapoknak visszatérítendő	477.685 K — f
A rendelkezésre álló pénzmaradvány tehát	1,128.637 K 50 f
— Tudomásul van.	

28. Főttkár bemutatja a gazdasági bizottság jelentését az 1922. évi zárszámadásnak, a számvizsgáló-bizottság jelentésének és az 1923. évi költségvetési tervezetnek felülvizsgálatáról.

A gazdasági bizottság jelentésével és dr. Domanovszky Sándor ig. vál. tag előterjesztésével kapcsolatban többek hozzászólása után az igazgató-választmány

a) elhatározza, hogy addig is, amíg alapszabálymódosítással a tagdíjak ügyét megfelelően rendezheti, a tagdíjpótlékot az 1924. évre 10.000 koronában állapítja meg, amely összeg az elnökség által megállapítandó időpontig két egyenlő részletben is lefizethető. A Társulat régi alapító-tagjait alapítványaik felemelésére szólítja, illetve kéri föl. Megbízta a titkárt, hogy a tagdíjhátralékosoknak a kiadványok küldését szüntesse be mindaddig, amig nevezettek az évenként 1000 koronában megállapított tagdíjhátralékokat nem fizetik meg. Elhatározza, hogy a jövő évben az elnökség által megállapítandó záros határidőn túl az évenkénti tagdíjhátralékok fejében 10.000 korona lesz fizetendő. Az új alapítványok összegét 200.000 koronában, a jogi személyek részére 500.000 koronában állapítja meg.

b) Felkéri az elnökséget, hogy a kiadványok árát a jövőben olyképp állapítsa meg, hogy az egyes kiadványok részére bizonyos alapárat határozzon meg. Ez az alapár időnként meghatározandó szorzószámmal lesz megszorozandó. Egyelőre a szorzószám mértékét tagok részére 1000-ban, nem tagok részére 1800-ban állapítja meg, felhatalmazza azonban az elnökséget, hogy azt a szükséghez képest megváltoztathassa.

c) A nyomdaárak folytonos emelkedésére való tekintettel felhatalmazza a szerkesztőt, hogy a tagdíjbefizetésekről szóló nyugtázásnak a „Századok”-ban való közzétételét beszűntethesse.

d) Felhatalmazza az elnökséget, hogy a „Századok“ írói tiszteletdíjait a változott viszonyoknak megfelelően emelhesse.

Ezen határozatok után elnök javasolja, hogy az ig.-választmány a számvizsgáló-bizottságnak egyidejűleg bemutatott jelentését azzal az indítvánnyal terjessze a közgyűlés elé, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentés a szokásos fenntartással megadassék, továbbá, hogy az 1923. évi költségvetés a közgyűlésnek elfogadásra ajánltassék. Végül indítványozza, fejezze ki az ig.-választmány dr. Illés József és dr. Reiszig Ede ig.-vál. számvizsgáló-bizottsági tagoknak és Strömpl János évd. r. tagnak, mint szakértőnek fáradságos és lelkiismeretes munkásságukért őszinte köszönetét.

Az előterjesztett javaslatok elfogadtatnak.

29. Elnök felkéri a főtitkárt az alapszabálymódosításra vonatkozó előterjesztés megtételére. Többek hozzászólása után az ig.-választmány az alapszabályoknak a tagdíjakra, a művészettörténeti szakosztályi díjra, valamint az alapszabálymódosítás, vagy a társulat esetleges feloszlása tárgyában összehívandó közgyűlés határozatképességére vonatkozó pontjait az előterjesztés értelmében módosítja és a jóváhagyott szöveget a közgyűlésnek elfogadásra ajánlja.

30. Elnök Hóman Bálint ig.-vál. tagot a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává történt kinevezése alkalmából melegen üdvözlöi és felkéri, tegye meg jelentését a „Magyar Történettudomány Kézikönyvé“ re vonatkozólag. Dr. Hóman Bálint megköszöni az üdvözlést és jelenti, hogy a kézikönyv két első füzeté, ú. m. dr. Aldásy Antaltól a „Címertan“, dr. Szentpétery Imrétől a „Chronologia“ már megjelent, a harmadik füzet, dr. Korniss Gyula „Történetfilozófia“-ja pedig a nyomdában van. — Örvendetes tudomásul szolgál.

31. Titkár jelenti, hogy a Társulat elnöksége, nehogy a már eddig is jelentős tudományos eredményeket felmutató bécsi történeti intézet munkásságát megfelelő anyagi erőforrások hiányában megszüntetni legyen kénytelen, felkérte a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi minisztériumot az intézetnek az Országos Magyar Gyűjteményegyetem szervezetébe való átvételére. Minthogy az elnökség javaslata illetékes helyen elfogadtatott, az elnökség az átvétel részleteinek megtárgyalásával az ügyv. alelnököt, a „Századok“ szerkesztőjét, a főtitkárt és titkárt bízta meg. Az intézet végleges átadása tárgyában az Országos Magyar Gyűjteményegyetemmel kötendő egyezség annak idején jóváhagyás végett az ig.-választmány elé fog terjesztetni. — Az ig.-választmány a jelentést tudomásul veszi és az elnökség eddigi intézkedéseivel a jóváhagyást utólag megadja.

32. Titkár bemutatja a „Szilágyi Sándor jutalomdíj“ odaítélése tárgyában kiküldött bizottság jelentését. (L. közölve a „Századok“ 1923. évf., 7—10. füzetében.) Az ig.-választmány a bizottság javaslata értelmében a jutalomdíjat dr. Patek Ferenc a „Századok“ 1918. évfolyamában megjelent „Az Árpádok és Anjouk családi összeköttetése“ című értekezésének ítéli oda.

33. Titkár bemutatja a december 27-re szabályszerű időben már megelőzőleg meghirdetett közgyűlés tárgysorozatát. — Az ig.-választmány a tárgysorozathoz hozzájárul.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Angyal Dávid s. k.
elnök.

Hitelesítjük: Fest Aladár s. k., ig.-vál. tag.
Dr. Melich János s. k., ig.-vál. tag.

A Magyar Történelmi Társulat 1923. évi december 27-én d. u. 5 órakor tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

Dr. gróf Klebelsberg Kunó elnök a közgyűlésen megjelent társulati tagok és vendégek üdvözlése után az ülést nagyszabású beszéddel nyitja meg. (Közölve a „Századok“ 1923. évi 7—10. számában.) A megnyitó beszéd után

34. elnök felkéri dr. Hekler Antal ig.-vál. tagot felolvasásának megtartására. Dr. Hekler Antal felolvassa „Ipolyi Arnold emlékezete“ című értekezését. A nagy tetszéssel fogadott felolvasásért elnök felolvasónak köszönetet mond.

35. Főtitkár bemutatja jelentését a Társulat 1922. évi működéséről. (Közölve a „Századok“ 1923. évi 7—10. számában.) — Tudomásul van.

36. Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Berzeviczy Albert és Babics József tiszteleti tagokat kéri fel. Jelenti, hogy dr. Fejérpataky László elhalálózása következtében a másodalelnöki szék megüresedett. Elnök megállapítja, hogy az alapszabályok értelmében a megválasztandó másodalelnök megbízatása az 1922/27. évi évkör hátralévő idejére fog szólni. Elnök ennél fogva az alapszabályok 13. és 30. §-ai értelmében elrendeli a titkos szavazást.

37. Elnök előadja, hogy az alapszabályok értelmében lejárt a múlt évben sorshúzással az 1919—22. évkörbe sorolt tíz ig.-választmányi tag megbízása. Elnök az alapszabályok 20., 21. és 30. §-ai értelmében elrendeli a megüresedett választmányi tagsági helyek betöltésére a titkos szavazást.

Elnök javasolja, hogy úgy a másodalelnökre, mint az ig.-választmányi tagokra történő szavazás egyidejűleg egy bizottságnál menjen végbe. A javaslat elfogadatik. Elnök a szavazatszedő-bizottság elnökéül dr. Aldásy Antal, tagjaiul pedig dr. B. Szabó László és dr. Gerevich Tibor ig.-vál. tagokat kéri fel és a szavazás tartamára az ülést felfüggeszti.

38. Szavazás után az elnöklést dr. Csánki Dezső ügyv.-alelnök veszi át. Dr. Aldásy Antal, mint a szavazatszedő-bizottság elnöke jelenti, hogy a másodalelnökre történt szavazásnál 70 szavazat adatott be. Ebből 67 szavazat dr. Domanovszky Sándor ig.-vál. tagra esett. Elnök a szavazás értelmében dr. Domanovszky Sándor ig.-vál. tagot az 1922—27. évkör hátralévő idejére a Társulat megválasztott másodalelnökének jelenti ki. Elnök dr. Domanovszky Sándort, kit a Társulat tagjai lelkesen ünnepelnek, melegen üdvözlí és felkéri a másodalelnöki szék elfoglalására. Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök köszönetet mond a megnyilvánult bizalomért és elfoglalja helyét az elnökségnél.

39. Dr. Aldásy Antal bizottsági elnök jelenti, hogy az ig.-választmányi tagokra összesen 64 érvényes szavazat adatott be. Ebből dr. Erdélyi László, dr. Hóman Bálint, dr. Karácsonyi János, dr. Melich János, dr. Szentpétery Imre, dr. Takáts Sándor, dr. Tóth Zoltán 64—64, Nagy Gyula, Pileh Jenő 63—63, Soós Elemér 60 szavazatot nyert. Elnök ennek alapján nevezetteket az 1923—28. évi évkörre megválasztott ig.-vál. tagoknak jelenti ki.

40. Elnök jelenti, hogy az ig.-választmány f. hó 21-én tartott ülésében a „Szilágyi Sándor-alap“ jutalomdíját dr. Paták Ferenc ig.-vál. tag a „Századok“ 1918. évfolyamában megjelent, „Az Árpádok és Anjouk családi összeköttetése“ című értekezésének ítélte oda. — Tudomásul van.

41. Elnök felkéri a főtitkárt a számvizsgáló-bizottság jelentésének és az igazgató-választmány által megállapított évi költségvetés bemutatására. Főtitkár kéri, tekintse a közgyűlés a betekintésre kiosztott számvizsgáló-bizottsági jelentést és az évi költségvetést felolvasottnak. Főtitkár

kéri a közgyűlést, vegye tudomásul a számvizsgáló-bizottság jelentését és adja meg a felmentést Novák Nándor társulati pénztárnoknak a szokásos fenntartással, az igazgató-választmány megbízásából pedig javasolja, hogy a közgyűlés Elnökségnek gondos ügyvitelért és a nagy körültekintéssel vezetett gazdálkodásért elismerését és köszönetét, a számvizsgáló-bizottság tagjainak pedig fáradozásukért köszönetét fejezze ki. — A javaslatok elfogadtatnak.

42. Elnök jelenti, hogy az alapszabályokat jóváhagyó belügyminiszteri záradékban foglalt rendelkezés értelmében az alapszabálymódosításhoz a tagok kétharmadának jelenléte szükséges. Elnök megállapítja, hogy a tagok a közgyűlésen ilyen számban nem jelentek meg. Elnök bejelenti, hogy az Elnökség ezért nyolc nap után, de 30 napon belül új rendkívüli közgyűlést fog egybehívni, amely tekintet nélkül az azon megjelent tagok számára, határozni fog az alapszabályok módosításának tárgyában. — Tudomásul van.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. gróf Klebelsberg Kunó s. k.
Dr. Csánki Dezso s. k.
elnökök.

Hitelesítjük: *Babics József* s. k., tisz. tag.
Dr. Berzeviczy Albert s. k., tisz. tag.

Jelentés a „Szilágyi Sándor-alapítvány” jutalomdíjának odaítélése tárgyában.

A Magyar Történelmi Társulat 1923. évi június 21-én tartott igazgató-választmányi ülése alólírottakat avval bízta meg, hogy a „Századok” 1918—1922. évfolyamaiban megjelent cikkek bírálata alapján a „Szilágyi Sándor-alap” jutalomdíjának ötödik ízben való odaítélése tárgyában az igazgató-választmánynak javaslatot tegyenek.

Kötelességünknek véljük rámutatni azokra a szempontokra is, amelyekre megbízásunk teljesítésénél tekintettel voltunk.

Az alapítvány szabályai szerint e díjjal a „Századok”-ban megjelent, *szép feldolgozás, magasabb felfogás vagy kritika által kitűnt munka* jutalmazandó. A legelső (1903) bíráló-bizottság a jutalmat elsősorban fiatalabb történetkutatóink buzdítására vélte fordítandónak. Végül az 1918-i bizottság kiemeli, hogy javaslatában főleg arra volt tekintettel, mennyiben tartalmaz a jutalomra méltónak ítélt dolgozat *új eredményt*.

Az eddig jutalmazott munkáknak és a szerzők neveinek áttekintése is igazolja, hogy a díj odaítélésénél valóban a felsorolt szempontok érvényesültek.

Ezek szerint bizonyára helyesen jártunk el, midőn idősebb, tekintélyes nevű történetíróink munkáitól eltekintettünk. Természetesen alólírottak cikkeit és a kisebb közleményeket is mellőztük. De még egy megszorítás alkalmazását véljük indokoltnak a „Századok” most figyelembe veendő lustrumánál. Korábbi évfolyamokhoz képest szembetűnően nagyobb számban találunk ebben az öt kötetben oly tanulmányokat, melyeknek tárgya valamely speciális történettudományi ágban, mint a gazdasági vagy hadtörténelemnek, a művészettörténetnek vagy a filológiai kutatásnak körébe tartozik, és pedig legalább is részben oly szerzők tollából, kiknek eddigi kutatásai nem a szorosabb értelemben vett történetírás mezéjén mozogtak. Mivel pedig e díj bizonyára szakszerű történetbúvárok kitüntetésére ala-

píttatott, a jutalomra érdemesnek vélt dolgozatokat is elsősorban az *általános történeti* tárgyúak köréből választottuk ki.

Három tanulmányra bátorkodunk fölhívni a Tisztelt Választmány figyelmét. Ezek: *Biró Vencel* dolgozata *Béldi Pál fölkeléséről* (1920), *Miskolczy Istváné Nápolyi Lászlóról* (1922), és *Patek Ferencé az Árpádok és Anjouk családi összeköttetéséről* (1918).

Mind a háromban megtalálható az az alapos forrástanulmány és ki-merítő tárgyismeret, melyet történelmi dolgozatnál elsősorban szükséges megkívánnunk, *Biró Vencel* értekezése az erdélyi történet szűkebb színpadán lejátszódó eseményt tárgyal, mely fontosabb következményekkel alig járt. A másik két dolgozat tárgya már világtörténelmi vonatkozásainál fogva is jelentősebb. *Miskolczyé* életrajzi és elbeszélő jellegű, *Pateké* kritikai vizsgálat. Az 1270-i kettős házasság érdekindokainak problémáját szabatosan és világosan állítja elénk a szerző, módszeres, élesen taglaló elem-zéssel vizsgálja és széles történeti látókörből igyekszik megoldani. Amíg *Miskolczy* dolgozata egészben véve már ismert anyag egybeállítására és megvilágítására, addig *Patek* tárgyát új szempontból tekinti és eredményei is újak.

Mindezek alapján tisztelettel javasoljuk, hogy a Szilágyi Sándor-alap esedékes jutalomdíját *Patek Ferenc tagtársunk idézett dolgozatának méltóztassék kiadni.*

Budapest, 1923 november 14-én.

Dr. Madzsar Imre s. k.

Angyal Dávid s. k.

Szabó Dezső s. k.

Az 1922. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgató-választmány 1923. évi november hó 8-án tartott ülésében alulirottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulírt napon a következőleg jártunk el.

Ez idén is fölkértük *Strömpl János* m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszteri számvevőségi főtanácsos urat, hogy mint szakértő a pénztárnok által vezetett könyveket, a számadáshoz mellékelt utalványokat, nyugtákat és számlákat, s a m. kir. postatakarékpénztár, valamint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület értesítéseit és számlakivonatait tételről-tételre vizsgálja át és eljárása eredményéről tegyen jelentést.

Strömpl János úr, mint szakértő, kérésünknek eleget tévén, tapasztalatairól az 1. :/. alatt mellékelt jelentésben számolt be.

E jelentés alapján folyó évi december 3-án *Novák Nándor* pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénztárkezelését.

Eljárásunkat a pénztári főnapló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1922. évi bevételt 227,866 korona 99

fillérben, az 1922. évi kiadást 92.328 korona 82 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1922. évi december 31-én 135.538 korona 17 fillér volt, mely összeg a postatakarékpénztárnak 1922. évi december hó 30-án kelt 113-ik számlakivonata szerint 135.538 korona 17 fillér pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél vezetett, Forgótöke című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. E szerint a könyv szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 1922. évi december hó 31-én 91.405 korona volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásául csatoljuk a 2. % alatt az illető folyószámlakivonatot.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1922. évi december hó 31-én összesen 226.943 korona 17 fillérnyi készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv összesített bevételeiből és kiadásából az átutalásokat levonván — nehogy azok a zárószámadást módfelelt nagyra növezzék és esetleg helytelen következtetésekre adjanak okot — a Magyar Történelmi Társulat 1922. évi összes bevételeit 516.917 korona 53 fillérben és összes kiadásait 289.974 korona 36 fillérben állapítottuk meg. E szerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1922. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 226.943 korona 17 fillérben állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1922. évi zárószámadás megbírálására. Ezt a zárószámadást 3. % alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási tiszta (t. i. az átutalások nélküli) eredményeit tünteti fel. E szerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1922. évi december hó 31-én 226.943 korona 17 fillér volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyon főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 150.650 koronát tesz ki. Ez a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 150.650 korona névértékű értékpapírban. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 4. % alatt csatolt letétjegyéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab milleniumi emlékérmét is őriz. Őriz még a nevezett takarékpénztár egy Pesti Magyar Kereskedelmi Bank-részvényt is. Erről a részvényről az 1911. és 1912. évi pénztárvizsgálati jelentésben, melyeket szintén alulirottak terjesztettek elő, kimerítően tájékoztattuk a tisztelt közgyűlést. Ez a részvény a Terray István adománya s felerészben a Régészeti és Embertani Társulat

tulajdona. Úgyszintén a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület örzi Novák Nándor pénztárnoknak 1000 korona hadikölesönbe fektetett biztosítékát.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1922. év folyamán 19 különböző rendeltetésű alapot kezel. A 19 alap közül 15 alapnak a pénzei folyószámlákon, 4 alapnak a pénzei pedig betétkönyvecskékben vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél. Az egyik alapnak (a 2. sz. alattinak) értékpapírai a Magyar Földhitelintézetnél őrzettek.

Az alapok a következők:

1. Thaly-alap, mely az 5. % alatt csatolt számlakivonat szerint 1922. évi december hó 31-én 370 K készpénzmaradvánnyal és a 6. % alatt csatolt letétjegyzék szerint 2100 K n. é. értékpapírral rendelkezett.

2. „Néhai dr. Thaly Kálmán alapítványa magyar történelmi célokra“ című alap 1922. évi december hó 31-én a 7. % alatt csatolt számlakivonat szerint 23.276 K készpénzmaradvánnyal zárult. Ennek az alapnak a Magyar Földhitelintézetnél a 8. % alatt csatolt értesítés szerint 53.300 K-nyi értékpapírvagyona is van.

3. Teleki-alap, mely 1922. évi december 31-én az 5. % alatt csatolt számlakivonat szerint 191 K készpénzmaradvánnyal, a 9. % alatt csatolt letétjegyzék szerint pedig 900 K n. é. értékpapírvagyonnal rendelkezett.

4. „Teleki Mihály levelezései“ alap, melynek a 10. % alatt csatolt számlakivonat szerint 23.306 K készpénzmaradványa volt 1922 december 31-én.

5. Zichy Jenő-alap 1922 december 31-én a 11. % alatt csatolt számlakivonat szerint 2561 K készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

6. Thallóczy-alap a 12. % alatt csatolt számlakivonat szerint 1922 december 31-én 5778 K készpénzmaradvánnyal zárult, a 13. % alatt csatolt letéti jegyzék szerint pedig 23.900 K n. é. értékpapírral rendelkezett.

7. „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című alap, mely a 14. % alatt csatolt számlakivonat szerint 1922. évi december 31-én 206.543 K és a postatakarékpénztárnak 1922. évi december 22-én kelt 37. számú befizetési lapja szerint 70.644 K 46 fillér készpénzmaradvánnyal és a 15. % alatt csatolt letétjegyzék szerint 2.015.650 K n. é. értékpapírral rendelkezett.

8. „Magyar történetírás története“ című alap, melynek az 5. % alatt csatolt számlakivonat szerint 916 K készpénzmaradványa, a 16. % alatt csatolt letétjegyzék szerint pedig 4000 K n. é. értékpapírvagyona volt 1922 december 31-én.

9. „Magyarország története német nyelven“ című alap 1922. évi december hó 31-én az 5. % alatt csatolt számlaki-

vonat szerint 3533 K készpénzmaradvánnyal zárult. Ennek az alapnak a 17. % alatt csatolt jegyzék szerint 14.000 K n. é. értékpapírvagyona van. Így ennek az alapnak végső összege 17.533 K.

10. „Magyar hősiesség emléke“ című alap, melynek az 5. % alatt csatolt számlakivonat szerint 720 K készpénzmaradványa volt 1922 december 31-én.

11. „Diplomáciai források“ című alap 1922 december 31-én 18. % alatt csatolt számlakivonat szerint 5823 K készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

12. „Századok név- és tárgymutatójának kiadására szánt alap“ egyenlege a 19. % alatt csatolt számlakivonat szerint 1922 december hó 31-én 692.217 K volt, de ez az alap a 20. % alatt csatolt jegyzék szerint 8200 K n. é. értékpapírvagyonnal is rendelkezett.

13. A „Bécsi történeti intézet“ című alap, melynek a 21. % alatt csatolt számlakivonat szerint 1922 december 31-én 605.728 K készpénzmaradványa volt.

14. A „Művészettörténeti szakosztály“ című alapnak 1922 december 31-én 72.454 K készpénzmaradványa volt a 22. % alatt csatolt számlakivonat szerint.

15. Az Alapítványi folyószámla 1922 december 31-én 105.898 K készpénzvagyonnal rendelkezett, a 23. % alatt csatolt számlakivonat szerint, a Forgótőke című folyószámla letétében pedig ugyanakkor a 24. % alatt csatolt letétjegyzék szerint 15.100 K n. é. értékpapír és 150 K-ás betétkönyvecske volt.

A 4. % alatt csatolt letétjegyzék szerint 1922. évi december hó 31-én:

16. A Zichy-kódex-alap 45 K.

17. Várnai-síremlék-alap 284 K 50 fillérnyi készpénzzel rendelkezett.

Ugyancsak a 4. % alatt csatolt letétjegyzék szerint 1922. évi december hó 31-én:

18. Szilágyi Sándor-alap 535 K 68 fillér készpénzzel és 2600 K n. é. értékpapírral,

19. „Gróf Nádasdy-féle Árpád sírja“ alap 494 K 20 fillér készpénzzel és 2200 K n. é. értékpapírral rendelkezett.

Végezetül felsoroljuk a „Magyar Történelmi Társulat“ című folyószámla értékpapírjait a 4. % alatt csatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1921 december 31-én volt eredménnyel:

1. Kisbirtokosok Orsz. Földhitelinté- zete záloglevél 4·5%-os	1921 4.800 K	1922 4.800 K
2. Magyar Jelzálog-Hitelbank zálog- levele 4·5%-os	29.900 „	28.700 „
3. Magyar koronajáradék - kötvény 4%-os	31.400 „	31.400 „
Átvitel	66.100 K	74.900 K

	Áthozat	66.100 K	74.900 K
4.	Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület-kötvény 4 ⁰ / ₀ -os	37.000 „	37.000 „
5.	Magyar Jelzálog-Hitelbank záloglevél 4 ⁰ / ₀ -os	13.900 „	13.900 „
6.	6 ⁰ / ₀ -os hadikölcsönkötvény	22.350 „	22.350 „
7.	5·5 ⁰ / ₀ -os állami pénztárjegy	11.500 „	11.500 „
8.	Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületi kötvény 4·5 ⁰ / ₀ -os	1.000 „	1.000 „
9.	Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvénye (közös a Régészeti és Embertani Társulattal)	— „	— „
	Összesen:	151.850 K	150.650 K

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Novák Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt közgyűlést, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Maradtunk tisztelettel:

Budapesten, 1923. évi december hó 3-án.

Dr. Illés József s. k.

a számvizsgáló-bizottság tagja.

Dr. Reiszig Ede s. k.

a számvizsgáló-bizottság tagja.

Kimutatás a Magyar Történelmi Társulat törzsvagyonáról 1922. év végével.

A) Alapítványi természetű tőke.

1.	Magyar Jelzálog-Hitelbanki záloglevél 4 ¹ / ₂ ⁰ / ₀ -os	28.700 K
2.	Magyar Jelzálog-Hitelbanki záloglevél 4 ⁰ / ₀ -os	13.900 „
3.	P. H. E. T. Egyesületi kötvény 4 ⁰ / ₀ -os	37.000 „
4.	P. H. E. T. Egyesületi kötvény 4 ¹ / ₂ ⁰ / ₀ -os	1.000 „
5.	Magyar koronajáradékkötvény	31.400 „
6.	Kisbirtokosok Orsz. Földhitelintézeti záloglevél 4 ¹ / ₂ ⁰ / ₀ -os	4.800 „
7.	Magyar járadékkötvény 6 ⁰ / ₀ -os	22.350 „
8.	Állami pénztárjegy 5 ¹ / ₂ ⁰ / ₀ -os	11.500 „
9.	P. H. E. T. Egyesületi folyószámlán	105.898 „
	Összesen:	256.548 K

B) Nem alapítványi természetű tőke.

1.	Magyar koronajáradék 4 ⁰ / ₀ -os	10.200 K
2.	P. H. E. T. Egyesületi kötvény 4 ⁰ / ₀ -os	3.200 „
3.	Magyar járadékkötvény 6 ⁰ / ₀ -os	1.700 „
4.	Takarékpénztári könyv a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban	150 „
5.	P. H. E. T. Egyesületi folyószámlán	91.405 „
	Összesen:	106.655 K

C) Századok név- és tárgymutatójának kiadására szánt alap.

1. Magyar koronajáradék 4%-os	6.300 K
2. P. H. E. T. Egyesületi kötvény 4%-os	1.800 „
3. Magyar járadékkötvény 6%-os	100 „
4. P. H. E. T. Egyesület folyószámláján	692.217 „
Összesen:	700.417 K

Az A), B) és C) rovaton lévő összes törzsvagyon 1922. évi december 31-én 1,063.620 K

A Magyar Történelmi Társulat 1922. évi zárószámadása.

I. Bevételek.	Előirányzat 1922-re	Eredmény 1922-ben
1. Pénztári maradvány	15.978.40	15.978.40
2. Alaptőke utáni kamatok	6.000.—	8.444.61
3. Forgótőke utáni kamatok	400.—	1.450.—
4. Tagdíjak, tagdíjhátralék, előfizetések	50.000.—	54.605.—
5. „Századok“ és egyéb kiadványok eladásából	20.000.—	69.972.50
6. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium segélye	25.000.—	25.000.—
7. A PHETE. és EMÁBT. adománya	1.200.—	1.200.—
8. A „Thaly-alap“ folyószámláról	100.—	171.91
9. A „Századok“ folyószámlájáról	200.000.—	112.990.15
10. Rendkívüli bevételek	30.000.—	167.904.51
11. Remélhető új alapítványok	20.000.—	55.280.—
12. A „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ c. számláról	—.—	—.—
13. A „Magyar történettudomány kézikönyvé“ -re	—.—	—.—
14. Átfutó pénzek	—.—	3.920.45
Összesen:	368.678.40	516.917.53

II. Kiadások.		
1. Tisztviselők tiszteletdíja	4.800.—	5.516.61
2. A szolgák díjazására	1.800.—	1.340.—
3. Irodai költségek	20.000.—	17.152.70
4. Raktári kezelés költségei	10.000.—	2.600.—
5. „Századok“ nyomdai és expedicionális költségei	300.000.—	104.420.15
6. „Századok“ írói honoráriumai	15.000.—	22.576.—
7. Egyéb nyomtatványokért	10.000.—	12.347.—
8. A takarékpénztáraktól felszámított díjak stb.	3.000.—	1.453.66
9. Postai megbízások költségeire	4.000.—	—.—
10. Rendkívüli kiadások	30.000.—	34.393.91
11. Alapítványok tőkésítésére	49.633.88	84.253.88
12. A „Magyar történettudomány kézikönyvé“	—.—	3.920.45
13. Átfutó pénzek	—.—	—.—
Összesen:	448.233.88	289.974.36

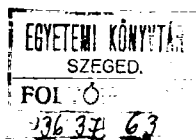
Összegezés.	Előirányzat 1922-re	Eredmény 1922-ben
I. Bevétel	368.678.40	516.917.53
II. Kiadás	448.233.88	289.974.36
Hiány, illetve fölösleg	79.555.48	226.943.17

A Magyar Történelmi Társulat 1923. évi költségvetése.

I. Bevételek.	Eredmény 1922-ben	Előirányzat 1923-ra
1. Pénztári maradvány	15.978.40	226.943.17
2. Alaptőke utáni kamatok	8.444.61	9.000.—
3. Forgótőke utáni kamatok	1.450.—	2.000.—
4. Tagdíjak, tagdíjhátralék, előfizetések	54.605.—	500.000.—
5. „Századok“ és egyéb kiadványok el- adásából	69.972.50	300.000.—
6. A vallás- és közoktatásügyi minisz- terium segélye	25.000.—	1,500.000.—
7. A PHETE. és EMÁBT. adománya	1.200.—	1.200.—
8. A „Thaly-alap“ folyószámláról	171.91	—.—
9. A „Századok“ folyószámlájáról	112.990.15	—.—
10. Rendkívüli bevételek	167.904.51	50.000.—
11. Remélhető új alapítványok	55.280.—	100.000.—
12. Átfutó pénzek	3.920.45	—.—
Összesen:	516.917.53	2,689.143.17

II. Kiadások.	Eredmény 1922-ben	Előirányzat 1923-ra
1. Tisztviselők tiszteletdíja	5.516.61	6.000.—
2. A szolgák díjazására	1.340.—	10.000.—
3. Irodai költségek	17.152.70	100.000.—
4. Raktári kezelés költségei	2.600.—	—.—
5. „Századok“ nyomdai és expedicio- nális költségei	104.420.15	2,450.000.—
6. „Századok“ írói honoráriumai	22.576.—	62.000.—
7. Egyéb nyomtatványokért	12.347.—	200.000.—
8. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	1.453.66	40.000.—
9. Postai megbízások költségeire	—.—	—.—
10. Rendkívüli kiadások	34.393.91	50.000.—
11. Alapítványok tőkésítésére	84.253.88	100.000.—
12. Átfutó pénzek	3.920.45	—.—
Összesen:	289.974.36	3,018.000.—

Összegezés.		
I. Bevétel	516.917.53	2,689.143.17
II. Kiadás	289.974.36	3,018.000.—
Fölösleg, illetve hiány	226.943.17	328.856.83

A Magyar Történelmi Társulat kiadványai árának kiszámítására ezentúl **alapszámot** alkalmaz. Az alapszám a könyvtári forgalomban a mindenkori könyvtári szorzószámmal szorzandó. **Tagjaink részére** az elnökség **kedvezményes szorzószámot** állapít meg, ez jelenleg **2000**, de az elnökség fönntartja magának a jogot, hogy azt a viszonyok változtával megfelelően fölemelhesse.

MAGYAR TÖRTÉNETI ÉLETRAJZOK.

Megrendelhetők még: *Décsi Lajos*: Író és könyvnyomtató a XVIII. században, alapár: 8; *Kretschmayr Henrik*: Gritti Lajos: 8; *Pór Antal*: Keszei Miklós: 8; *Veress Endre*: Kakas István: 8; *Tóth Szabó Pál*: Szatmáry György: 12; *Márki Sándor*: Rákóczi Ferenc, a II. és III. kötet kötetenként: 20; *Veress Endre*: Berzeviczy Márton: 8; *Ferenczi Zoltán*: Rimay János: 12; *Császár Elemér*: Ányos Pál: 12; *Décsi Lajos*: Tinódi Sebestyén: 8; *Márki Sándor*: Dózsa György: 20; *Ortvay Tivadar*: Mária, II. Lajos magyar király neje: 20; *Fest Aladár*: Br. Révay Pál: 20; *Décsi Lajos*: Br. Józsi Miklós: 20; *Márki Sándor*: Horváth Mihály: 20; *Bodnár J. és Gárdonyi A.*: Bezerédj István I—II.: 40; *Széchy Károly*: Gr. Zrinyi Miklós III. kötet: 12. Néhány életrajzból egyes füzetek is kaphatók.

Szerémy—Ernyey J.: A Majthényiak és a Felvidék. I. kötet.
Alapára: 15.

FÖLÖLVASÁSOK STB. *Csánki Dezső*: Szilágyi Erzsébet nyaralópalotája a budai hegyekben, alapára: 3; *Magyar történeti jellemrajzok* (Széchenyi Pál, Wesselényi Ferenc, Pálffy Miklós): 3; *Szent István emlékezete*: 5; *Lukinich Imre*: Bethlen István támadása 1636-ban: 3; *Budavár visszafoglalása*, 1886 szept. 1-én elmondott beszédek: 3; *Károlyi Árpád*: Bocskay és a bécsi béke, *Szendrei János*: Bocskay István fejedelemre és korára vonatkozó egykorú emlékek: 3.

 Minden megrendelés a Magyar Történelmi Társulat titkári hivatalához (Budapest, I. kerület, Vár, Országos Levéltár) intézendő. — A megrendelt könyvek ára 1099. számú postatakarékpénztári számlánkra előre beküldendő, minden megkezdett tíz kötet rendelésénél 2000 korona csomagolási díj fizetendő és a mai magas szállítási díjak mellett a postai szállítás költsége is a vevőt terheli.

Tagság: ... 000.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KIADÁSÁBAN

MEGJELENT

BENICZKY LAJOS

BANYAVIDEKI KORMÁNYBIZTOS ÉS HONVEDEZREDES

VISSZAEMLÉKEZÉSEI ÉS JELENTÉSEI AZ 1848/49-IKI SZABADSÁGHARCRA ÉS A TÓT MOZGALOMRÓL

ÉLETRAJZÁT EREDETI LEVÉLTÁRI OKMÁNYOK ALAPJÁN ÍRTA,
A VISSZAEMLÉKEZÉSEKET ÉS JELENTÉSEKET SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

STEIER LAJOS

E kötet a Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai „Emlékiratok” sorozatát nyitja meg.

Beniczky Lajos 1848/49-ben a felvidéken vezette azokat a guerrillaharcokat, melyeket a honvédek a pánszláv tótokkal vívtak. Később fölkért közvejtő volt Görgei, Kossuth és Dembinszky közli, majd a világosi fegyverletétel előtt Pöltenberggel együtt küldetett ki Rüdigerhez. E szereplése következtében szabadságharcunk legérdekesebb mozzanatait világítja meg emlékirataiban és hivatalos jelentéseiben. Visszaemlékezéseit kufsteini fogságában írta. Az emlékiratok és jelentések között anyagán kívül azonban élvezetes olvasmánnyal szolgált a kiadó is Beniczky több mint 200 lapra terjedő életrajzával.

A 786 lapos szép kiállítású kötet

alapára 20 korona,

amely a könyvadási forgalomban a mindenkori könyvadási szorzószámmal szorzandó. *Tagjaink részére egyelőre a szorzószám 2000,* de az elnökség fenntartja magának a jogot, hogy a viszonyokhoz képest ezt a szorzószámot fölemelje.

A csomagolási és postaköltség is a vevőt terheli.

A munka kapható a Magyar Történelmi Társulat titkári hivatalánál (Budapest I, Vár, Országos Levéltár). Megrendelhető ugyanott az összegnek 25.217. sz. postatakarékpénztári számlánkra történt előzetes befizetése után.

Érdeklődőknek készséggel szolgálunk felvilágosítással, azonban válaszbélyeget okvetlenül kérünk mellékelni!

Tájékoztatásul megjegyezzük, hogy a rendes tagsági díj az 1923. év végéig április 1-ig fizetve évi 1000 K, az 1924. évre 10.000 K pótdíjjal együtt, 10.060 K.

A Magyar Történelmi Életrajzok utolsó kiadványa: Bezerédj István két-kötetes életrajza az 1918–1920. évek folyamaiban jelent meg. A Magyar Történelmi Életrajzoknak egyelőre nincs újabb kiadványa.

Alapítvány, tagdíj és előfizetés mindenkor 1099. számú csekk-számlánkra fizetendő. Ha a befizetés postautalványon történik, az utalvány szelvényén meg kell jegyezni, hogy az összeg az 1099. számú csekk-számlára telepítendő.

Magyar Tud. Társulatok Sajtóvállalata Rt., Budapest VIII, Múzeum-körút 6. Szabó T. István.

Tagdíj pótdíjjal 1. évre 45.000 K.

korábbi évekre a 10.000 K

56645

SZÁZADOK

**A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE**
A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
D^o DOMANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

DR. CSÁNKI DEZSŐNEK

AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁR FŐIGAZGATÓJÁNAK
ÉS A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ALELNÖKÉNEK

**AZ ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
ÚJ ÉPÜLETÉNEK ELKÉSZÜLTE
ALKALMÁBÓL**

EMLÉKÜL FELAJÁNLIJA

**A MAGYAR
TÖRTÉNELMI TÁRSULAT**

LVIII. ÉVF. 1—6. SZ. 1924. JANUÁR—JÚNIUS.
MAGY. TUD. TÁRSULATOK SAJTÓVÁLLALATA RT.
BUDAPEST, 1924.

Tartalom.

	Oldal
<i>Gróf Klebelsberg Kuno</i> : Előszó	401
<i>Döry Ferenc</i> : Az új Országos Levéltár megépítése	403
<i>Lukinich Imre</i> : Gr. Pálffy János főparancsnoki megbízatása. (1710.)	418
<i>Herzog József</i> : A magyar kincstár háborús hitelműveletei Grassalkovich kamaraelnöksége idején	433
<i>Föglein Antal</i> : XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből	466
<i>Jánossy Dénes</i> : Adatok a fiumei kikötő történetéhez	495
<i>Kossányi Béla</i> : Az úzok és kománok történetéhez a XI—XII. században	520
<i>Mályusz Elemér</i> : A helytörténeti kutatás feladatai	538
<i>Miskolczi Gyula</i> : A horvát kérdés (1790—1847)	567
<i>Kapossy János</i> : A magyar királyi udvari kamara építészeti Mária Terézia és II. József korában	585
<i>Fekete Lajos</i> : Hódoltságkori oszmanli-török helyneveink	614
<i>Paulinyi Oszkár</i> : A sóregále kialakulása Magyarországon	627
<i>Mayer Béla</i> : Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végén	648
<i>Anyos Lajos</i> : Budapest székesfőváros oklevéltára	669

A szerkesztésért és kiadásért dr. Domanovszky Sándor felelős.

A tagsági és előfizetési díjak ügyében kérjük, tessék **Novák Nándor pénztárnokhoz (Budapest, I., Márványutca 25. III. 25.)** fordulni. A **tagdíj évi 45.000 korona. Előfizetők** a Századokat **65.000 koronáért** rendelhetik meg. Alapítvány, tagdíj és előfizetés mindenkor **1099. számú postatakarékpénztári csekkszámlánkra** fizetendő. Ha a befizetés postautalványon történik, az utalvány szelvényén meg kell jegyezni, hogy az összeg az 1099. számú csekkszámlára telepítendő.

A **Századok korábbi évfolyamaiból** megrendelhető még az 1903—1923. évfolyam. Egy évfolyam ára 65.000 korona, tagoknak 45.000 korona. Kaphatók ezenkívül még a következő füzetek: 1891. 1. 3—10.; 1892. 1. 3—10.; 1893. 2—10.; 1894. 3., 4., 6., 8.; 1895. 2—10.; 1896. 3—10.; 1897. 2—10.; 1898. 2—10.; 1899. 2—10.; 1900. 2. 4—10.; 1901. 2—10.; 1902. 1. 3—10.; 1903. 2. 3—10.; 1904. 2—10.; 1905. 3—10.; 1906. 2—10.; 1907. 2—10.; 1908. 1—4., 5—10.; 1909. 1—3., 5—10.; 1910. 2—4., 6—9.; 1911. 1. 3—10.; 1912. 2—10.; 1913. 2—3., 5., 7—10.; 1914. 1—8.; 1915. 3—10.; 1916. 1—5., 7—10.; 1917. 2—5., 7—10.; 1918. 5—10. Füzetenként 6500 koronáért, tagoknak 4500 koronáért.

A **Magyar Történeti Életrajzok** utolsó kiadványa: Bezerédj István kétkötetes életraja az 1918—1920. évek folyamaiban jelent meg. A Magyar Történeti Életrajzoknak egyelőre nincs újabb kiadványuk.

Érdeklődőknek készséggel szolgálunk felvilágosítással, azonban válaszbélyeget okvetlenül kérünk mellékelni!

Azon tisztelt tagjainkat, akik a tagsági díjat 1924. évre még nem fizették be, kérjük, hogy tagsági kötelezettségüknek szíveskedjenek mielőbb eleget tenni.

ELŐSZÓ.

Országos Levéltárunk két férfiú műve: Pauler Gyuláé és Csánki Dezsőé.

Pauler alapvető érdeme, hogy jóakarató, de dilettantisztikus javaslatok leküzdése után a magyar ancien régime hatóságainak irattárait szakszerűen egyesítette s ezáltal magasabb értelemben vett levéltárat, nagy nemzeti közgyűjteményt létesített.

Nagy közintézmény azonban nem élhet virágzó életet saját otthon, saját épület nélkül. A budai Klarissa-apácáknak raktárrá átalakított, több emeletre felosztott templomában Országos Levéltárunk csak zsellérkedett és lassú sorvadás lett volna sorsa, ha félszázados sóvárgás után végre nem kap a levéltári különleges szükségleteknek megfelelően megszerkesztett saját palotát. Csánki ezt tisztán látta és példátlan eréllyel keresztülvitte, hogy még a nagy háború előtt az Országos Levéltár új hajlékát felépítsék. Csánki Dezsőnek hervadhatatlan érdeme, hogy a magyar történelemnek kútforrásait immár biztos helyiségekben őrzik és hogy a történelmi kutatás számára méltó műhelyt emelt. De nem elégedett meg a virágzás külső előfeltételeinek megteremtésével, intézményébe pezsgő belső életet is tudott lehelni, aminek tanúsága ez az emlékkönyv, mely-

nek minden egyes cikkét az Országos Levéltár tudományos tisztviselői írták.

Az összeomlás idejének pénzügyi bajai következtében az építés befejezése nehezen megoldható feladattá lett, minek közös gondjai és aggodalmi megannyi baráti kötelékké váltak közöttünk. Midőn végre bejutott az ígéret földjére és átvitte intézetét az új palotába, munkatársi kézszerítással üdvözlöm.

Budapest, 1924. évi május 18-án.

Dr. gróf Klebelsberg Kuno

m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter,
a Magyar Történelmi Társulat elnöke.

Az új országos levéltár megépítése.

A Századok utolsó száma (1923. évf. 385 l.) röviden már méltatta azt a nagyjelentőségű eseményt, hogy az országos levéltár a múlt év nyarán sok nehézség után végre átköltözhetett új palotájába. Ennek kapcsán talán nem lesz időszerűtlen részint hivatalos ügyiratok, részint személyes visszaemlékezés alapján kissé részletesebben is megörökíteni azokat a küzdelmeket, melyek az új épület tervének megvalósítását megelőzték, s azokat az akadályokat, melyek szinte szakadatlan láncolatban az építkezés befejezésének s az átköltözésnek útjába gördültek. Középületeink sorában bizonyára nem sok akad, melynek létesítése annyi viszontagsággal lett volna összekötve, mint az országos levéltaré. Mintha valami fátum nehezedett volna az építkezés ügyére, a legszebb reményekkel biztató kezdeményezések sorra meghiusultak, s végül is szinte egy hajszálon mult, hogy az új épület terve beláthatatlan időkre el nem lett temetve.

Egy külön levéltári épület gondolata először a mai országos levéltár felállításával kapcsolatban merült fel. Midőn a képviselőház 1868 szeptember 25-iki ülésében utasította a kormányt, hogy az addig Bécsben őrzött magyar és erdélyi udvari kancelláriai levéltárakat szállíttassa Budára, az utasítás végrehajtása a szükséges hely hiánya miatt megakadt. Az Országház-utcai régi ú. n. országházban ugyanis, melynek földszintjén az akkori országos és nádori levéltár s a helytartótanácsnak a belügyminisztérium kezelésében levő levéltára őriztettek, a kancelláriák iratai részére alkalmas hely nem állt rendelkezésre, úgyhogy a belügyminisztérium kénytelen volt az iratok átvételének elhalasztását indítványozni, míg megfelelő helyiség üresedik meg, vagy míg a levéltár számára új épületet emelnek.¹

¹ V. ö. Dr. Miskolczy Gyula: *Az Országos Levéltár felállítása*. Levéltári közlemények. I. évf. 10. l.

Új épület tervével azonban a kormány ekkor komolyan még nem foglalkozott; ehelyett úgy határozott, hogy az országház mellett épülő belügyminiszteri épületben fog a levéltár részére megfelelő helyiségeket átadni.

Iddőközben — az 1870—71. évek folyamán — a képviselőház pénzügyi bizottsága ismételten sürgette nemcsak a két udvari kancellária, hanem a magyar királyi udvari kamara s az erdélyi főkormányshéz levéltárának az országos levéltárral való egyesítését is. Ezzel azonban az országos levéltár anyaga túlnőtt az eredetileg tervezett kereteken s a belügyminiszter szükségesnek látta figyelmeztetni a miniszterelnököt, hogy a készülöben levő minisztériumi épületben a levéltár céljaira szánt helyiségek ekkora irattömegek befogadására nem lesznek elegendök, miért is újra felvetette a külön levéltári épület gondolatát.

A felállítani tervezett új országos levéltár elhelyezésének kérdése végre is egy — részint a belügyminiszterium tisztviselőiböl, részint szaktudósokból 1872 október 4-ére összehívott — bizottság elé került, mely a régi országház s az új belügyi épület meg szemlélése után azt indítványozta, hogy az utóbbinak levéltári célokra szánt, de nem teljesen száraz, souterrain helyiségeibe vigyék át a helytartótanács s az abszolút-korbeli cs. kir. helytartóság iratait, a helytartótanács régi helyén, t. i. az országház földszintjén pedig helyezze el a két kancellária nagybecsü levéltárát. Az udvari kamara s az erdélyi főkormányshéz iratainak elhelyezésére szintén a régi országházban jelölt meg a bizottság néhány termet, melyeket azonban előbb megfelelő módon át kellett volna alakítani.

A belügyminiszter magáévá tette a bizottság javaslatát, s az 1872 őszen Bécsből leérkezett kancelláriai, valamint a helytartótanácsi és az abszolút-korbeli iratokat ennek értelmében el is helyezte. A kamarai és erdélyi levéltárak részére szánt termek átalakítása azonban pénzügyi nehézségek miatt késett; a helytartótanácsi iratok pedig a nyirkos souterrain-helyiségekben csakhamar penészedni és rothadni kezdtek, úgyhogy gr. Szapáry Gyula belügyminiszter 1874 őszen újra előállott a külön levéltár tervével, de ezúttal is eredmény nélkül.¹ Mindössze annyi történt, hogy a helytartó-

¹ Az előadottakra nézve lásd bővebben dr. Miskolczy

tanács iratait 1876-ban felszállították a régi országház második emeletére az állami számvevőszék volt helyiségeibe, az első emelet egyik termét pedig berendezték a kamarai levéltár részére. Az erdélyi főkormányshé iratai az új belügyminiszteri épületet az Uri-utcára nyíló zárdaépülettel összekötő udvari szárnyban maradtak összezsúfolva, míg az 1877-ben beszállított királyi kúriai levéltár az Uri-utcára szolgáló földszinten nyert elhelyezést.

Nagyon természetes, hogy ezek az eredetileg nem levéltári célokra készült, jórészt sötét, néhol nyirkos, s tűzbiztonság szempontjából éppen nem kifogástalan helyiségek, melyek némelyikében az iratokat alig lehetett kezelni, a legszerényebb követelményeket sem elégitették ki, nem is szólva arról, hogy az iratraktárak mellett a levéltári tisztviselők s a kutató közönség részére sem állott rendelkezésre kellő számú, megfelelő szoba. Arra azonban ezek az ócska helyiségek is elegendők voltak, hogy az amúgy is nehézségekkel küzdő pénzügyi kormányzat az országos levéltár elhelyezésének kérdését egyelőre elintéztnek tekintse; s ezzel a külön levéltári épület eszméje is hosszú időre feledésbe merült.

Az építkezés ügyét 1897-ben az akkor felállított közigazgatási bíróság elhelyezésének kérdése hozta ismét felszínre. A közigazgatási bíróságot ugyanis a kormány egyéb helyiségek hiányában a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumnak kevéssel azelőtt megüresedett, szintén a régi országházhoz tartozó, Uri-utcai épületében helyezte el, mely előbb az országos levéltár kibővítésére volt szánva s melyet a levéltár részben már el is foglalt. Ez a kétemeletes épület azonban magának a közigazgatási bíróságnak sem lévén elegendő, Perczel Dezső belügyminiszter tervbe vette egy harmadik emelettel való megtoldását; az emeleti részek a bíróságnak, a földszint pedig az országos levéltárnak jutottak volna. A kereskedelemügyi miniszter már meg is bírta volt a szükséges tervek és költségvetés elkészítésével Kovrig Tivadar főmérnököt, mire azonban ezek elkészültek volna, Lukács László pénzügyminiszter már más elhatározásra jutott: a közigazgatási bíróság elhelyezését az új pénz-

ügyminiszteri palota építésével kapcsolatban kívánta megoldani, a levéltárnak pedig a közigazgatási bíróság helyiségeit akarta annak idején átadni.¹ Erre a belügyminiszter az átalakítási tervek készítését megszüntette s minden a régiben maradt.

A levéltár helyzete azonban egyre tarthatatlanabbá vált. A túltömött raktárak már képtelenek voltak újabb iratanyagot befogadni, holott a belügyminiszterium irattárának hasonló zsúfoltsága folytán már sürgőssé vált a cs. kir. helytartósági s a provizórium idejéből való m. kir. helytartótanácsi iratoknak az országos levéltárba való átszállítása. Mindezek arra indították a levéltárnak egyébiránt szerény igényű főnökét, dr. Pauler Gyulát, hogy az országos levéltár megfelelő elhelyezését a belügyminiszteriumban erélyesen szorgalmazza. Előterjesztésében azt kérte, hogy vagy adja át a kormány a vallás- és közoktatásügyi miniszterium régi épületét egészen az országos levéltárnak, vagy emeljen a részére új, külön épületet. Perczel belügyminiszter 1899 jan. 29-én pártoló átirattal² megküldte dr. Pauler előterjesztését báró Bánffy Dezső miniszterelnöknek, ki éppen akkor erősen exponálta volt magát a bécsi udvari kamarai levéltár magyar vonatkozású anyagának kiválasztása és Budapestre szállítása iránt s már ez okból is meleg érdeklődéssel karolta fel a levéltár ügyét. Válaszában kijelentette, hogy az első megoldást nem tartja megfelelőnek, minthogy a közigazgatási bíróság elhelyezését a pénzügyminiszter egy nagyobb szabású építési program keretébe vonván be, az épület csak hosszabb idő múlva szabadulna fel; miért is inkább az új levéltári épület mellett foglal állást, tekintve különösen, hogy az országos levéltár anyaga a közel jövőben a miniszteriumok régebbi irataival amúgy is jelentékenyen növekedni fog.³ 1899 márc. 10-én a pénzügyminiszter is hozzájárult elvileg ahhoz, hogy a levéltár részére új palota emeltesék, s e célból a szükséges tanulmányok és előmunkálatok megtéteszenek; csupán azt kötötte ki, hogy az így felszabaduló levéltári helyiségeket bocsássák a közigazgatási bíróság rendelkezésére.⁴

E felhatalmazás alapján Széll Kálmán belügymi-

¹ 3400/1897. P. M. sz.

² 7141/1898. B. M. sz.

³ 1482/1899. I. M. E. sz.

⁴ 514/1899. eln. P. M. sz.

niszter dr. Paulert 1899 ápr. 7-én tanulmányútra küldte ki Németországba s egyben intézkedett az országos levéltári iratanyag köbtartalmának felmérése iránt.¹

Dr. Pauler Boroszló-, Drezda-, Lipcse-, Weimar- és Strassburgba tett útjáról hazatérve, beszámoló jelentésében, a szerzett tapasztalatok alapján, az úgynevezett magazin-rendszer mellett foglalt állást, melyet a weimari és strassburgi új, bár kisméretű levéltárakban volt alkalma tanulmányozni. Szükségesnek vélte, hogy a levéltár különálló épületet kapjon; a raktári emeletek — a létrák kiküszöbölhetése céljából — legfeljebb 2·25—2·50 m. magasak legyenek s egymástól vasrostély-padlóval legyenek elválasztva. Az állványokat keményfából tervezte; a raktárak befogadóképességét pedig az akkori 3865 köbm. iratanyag s a bécsi közös pénzügyi levéltárból és egyebünnen remélt iratok mennyiségének számbavételével felfelé kikerekítve 5000 köbméterben vélte megállapítandónak. A hivatali helyiségek számát pedig az országos levéltár akkori létszámához mérten kívánta megszabni. Az épület terveinek elkészítésére Gränzenstein Béla pénzügyminiszteri államtitkár tanácsára és Radisics Jenő ajánlatára Pecz Samu műépítész, műegyetemi ny. r. tanár megbízását javasolta. A belügyminiszter a jelentést tudomásul véve, utasította Paulert, hogy szemeljen ki alkalmas telket s a kívánalmakat Pecz Samuval közölve, készíttessen vele vázlatot.²

Elsősorban a Werbőczy-utcában levő s akkor már a pénzügyminiszterium által kezelt régi, úgynevezett József-laktanya telke került szóba; a Pecz által készített vázlatból azonban kitűnt, hogy e telkek elégtelenek. E helyett Pauler öt telket ajánlott, melyek mindegyike megfelelt volna: egyet a Várfok-utca, Ósaba-utca, Vermező-út és Krisztina-körút által határolt területen, egyet a Nagy-Rákos-utcában, kettőt a Naphegy-utca és Orvos-utca között (ezek egyikét tartotta Pauler legmegfelelőbbnek), s egyet a Csalogány-utcában.³ Pecz e telkek mindegyikére készített vázlatot, melyeket a belügyminiszterium döntés, illetve a telkek megszerzése céljából

¹ 938/1899. eln. B. M. sz.

² 2424/1899. eln. B. M. sz.

³ Szó volt időközben még a Werbőczy-utcai gr. Zichy-palotának a levéltár részére való megvételéről is, de az épület még átalakítások mellett sem felelt volna meg a célnak.

áttett a pénzügyminiszteriumhoz.¹ Itt azonban időközben — már nem báró Bánffy Dezső állván a kormány élén — megváltozott a hangulat. Lukács László pénzügyminiszter vonakodott a levéltár-építéstől, s avval a tervvel foglalkozott, hogy az országos levéltárt az új parlamenti palota souterrainjében helyezze el. Ez irányban meg is indította a tárgyalásokat, s elejtve a külön levéltári épület ügyét, a terveket 1901 márc. 21-én visszaküldte.²

A parlamenti palotára vonatkozó tárgyalások azonban meghiusultak, s a belügyminiszter 1902 ápr. 5-én³ újra megkereste a pénzügyminisztert, hogy az új levéltár építési költségeit is vegye be az akkor készülő állami beruházási törvényjavaslatba. Egyidejűleg a székesfővárosi közmunkák tanácsát is felkérte nyilatkozattételre, vajjon nem kiszemelt telkek nem fognak-e a szabályozási tervek alapján megváltozni. A tanács jelentése alapján el is ejtette az elsősorban kiszemelt naphegyi telket, s egy másik telek megvásárlását javasolta, mely a II. kerületi Ország-út, Orvos-, Erőd- és Szegényház-utcák által volt határolva. Az építkezés céljára 1·5 millió koronának a költségvetésbe való beállítását kérte a pénzügyminiszteriumtól.⁴

A pénzügyminiszterium az átirat elintézését függőben tartotta. Időközben magában a belügyminiszteriumban is fordulat állott be, amennyiben felmerült egy új belügyminiszteri palota építésének terve. Bizalmasan érdeklődött is a miniszterium a közmunkatanácsnál, vajjon nem lenne-e a parlament közelében alkalmas telek szerezhető, s a tanács válasza alapján 1903 ápr. 20-án közölte a pénzügyminiszteriummal, hogy az új levéltár építésének tervétől eláll. Ezt azzal indokolta, hogy az országos levéltár kitelepítésével sem a belügyminiszterium, sem a közigazgatási bíróság elhelyezése nem volna megoldva, mert a levéltár helyiségei rosszak. Ha azonban új belügyi palota épülne, az 1870-es években emelt belügyi palota át lenne adható a közigazgatási bíróságnak, s ennek a céljaira elegendő is volna; míg a belügyminiszteriumi épület többi részei s a közigazgatási bíróság addigi helyiségei az országos levéltárnak juthatná-

¹ 1913/1900. eln. B. M. sz.

² 2982/1900. P. M. sz.

³ 2412/1902. eln. B. M. sz.

⁴ 1902. okt. 3-án. 5254/1902. eln. B. M. sz.

nak. Ezért kérte, hogy a beruházási javaslatban az országos levéltár részére felvétetni kért 1·5 millió korona fordítottassék a belügyminiszterium építkezésére s e célra még újabb 1·7 millió állítottassék be.¹ A beruházási törvényjavaslat benyújtását megelőző tárgyalásokon azonban az új levéltár építését elejtették s ezzel az új belügyi palota terve is megghiúsult.²

A következő évben, 1904-ben — gróf Tisza István miniszterelnöksége és belügyminisztersége alatt — báró Radvánszky Béla koronaőr szorgalmazására ismét komolyan szőnyegre került az új levéltár ügye. Alkalmat erre az a körülmény szolgáltatott, hogy a kormány időközben letett a miniszterelnöki palota újjáalakításáról, s így az erre szánt hitelösszeg felszabadult. Gróf Tisza István 1904 dec. 12-én Sándor János belügyminiszteri államtitkár elnökelete alatt már meg is alakította az építési bizottságot, melynek tagjai voltak: báró Radvánszky Béla, dr. Thallóczy Lajos, dr. Károlyi Árpád, Horváth Emil miniszteri tanácsos és Óvári Lipót országos főlevéltárnok.³ A bizottság 1905 febr. 25-én tartotta első — s egyúttal utolsó — értekezletét, melyen az elnöklő államtitkár közölte a bizottsággal, hogy a kormány az új levéltári épület céljára a Szentháromság-tér és a Tárnok-utca sarkán levő, üres kincstári telket kívánja felhasználni, s Pecz Samu önszántából már el is készítette e telekre a vázlat-terveket. A bizottság a terveket elfogadta azzal a feltétellel, hogy a telek a szabályozási terv figyelembe vételével eszközözendő pontos felmérés után csakugyan elegendőnek fog bizonyulni — ekkor 20.000 köbméter iratanyag elhelyezéséről volt szó! — s hogy az épületnek a szemközt levő pénzügyminiszteri palota s a Mátyás-templom miatt nem mellőzhető díszesebb kiképzése nem fog nagyon sokba kerülni. Egyúttal javasolta a belügyminiszteriumnak, hogy a tervek elkészítése előtt Pecz Samut, levéltári szakértők kíséretében, küldje ki külföldi tanulmányútra. A kiküldetés meg is történt;⁴ Pecz Samut mint szakértők részben dr. Thallóczy Lajos és dr. Károlyi Árpád, részben Óvári Lipót s mellette, egymást felváltva, dr. Csánki Dezső, Tagányi Károly és e sorok írója kísérték Strassburgba és Baselbe, illetve

¹ 1717/1903. eln. B. M. sz.

² 3255/1903. P. M. sz.

³ 7257/1904. eln. B. M. sz.

⁴ 2153., 2512. és 3793. eln. B. M. sz.

Bécsbe, Drezdába, Lipcsébe, Weimarba és Párisba. A tanulmányútról a kiküldöttek 1906 elején részletes jelentést nyújtottak be. Ekkor azonban már nem gróf Tisza István, hanem báró Fejérváry Géza volt kormányon. Kristóffy József belügyminiszter a jelentés vétele után kitűzött ugyan még 1906 febr. 25-re újabb értekezletet, ez azonban el lett halasztva s többé nem hivatott össze. Gróf Andrássy Gyula belügyminiszter 1907 jan. 15-én felvéve az elejtett fonalat, kérdést intézett Wekerle miniszterelnökhöz, hogy a Szentháromság-tér s a Tárnok-utca sarkán levő kincstári telket — melyen Pecz Samu számításai szerint 10.000 köbméter iratanyag elhelyezhető lett volna — az országos levéltár céljaira átveheti-e,¹ választ azonban nem kapott, s ezzel az építkezésnek olyan biztató kilátásokkal megindult ügye megint zátonyra jutott.

Végül is dr. Csánki Dezsőnek, az országos levéltár jelenlegi főnökének sikerült a megfeneklett hajót újra vízre juttatni és szerencsésen révbe vezetni. 1911 elején részt vevén az akkor tervbe vett Árpád-síremlék helyének kijelölése végett gróf Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök vezetésével tartott helyszíni szemlén, felhasználta a kedvező alkalmat s a szemle befejeztével bizalmas beszélgetés közben felhívta a történelmi kérdések iránt nagy megértéssel bíró miniszterelnök figyelmét az országos levéltár tarthatatlan állapotára és pártfogásába ajánlotta az új épület ügyét. Gróf Khuen-Héderváry tréfás hangon ígérte meg a támogatást, a tréfát azonban komolyan vetté. Ennek bizonyosága volt az, hogy az 1911 márc. 11-én a pénzügyminiszteriumban megtartott értekezlet, mely több budapesti állami hivatal elhelyezésének kérdésével foglalkozott, a létesítendő középületek közül az új országos levéltár megépítését nyilvánította legsürgősebb feladatnak, s az új épület helyéül a Bécsi kapu-téren levő régi laktanya és a szomszédos ház telkét jelölte ki azzal a megjegyzéssel, hogyha ezek nem volnának elegendők, a szükséghez mérten a további szomszédos ingatlanok is szereztessenek meg e célra. A szóban levő laktanyát s a szomszédos ingatlant a kincstár eredetileg az állami számvevőszék részére vásárolta meg; Rakovszky István számvevőszéki elnök halála után azonban utódjának ellenkezése folytán el-

¹ 166/1907. eln. B. M. sz.

ejtette e tervet, s így a telkek rendelkezésre állottak, csupán a laktanyát kellett kiüríteni, melyben 1904 aug. óta az országos levéltár iratainak egy része volt elhelyezve. Pecz Samu azonban, kit gróf Khuen-Héderváry megbízott, hogy eszközöljön számításokat, nem találta e két telket elegendőnek s még három szomszédos ház megvásárlását javasolta s az így egyesített öt telekre mindjárt el is készítette a vázlatot. A raktárak befogadó-képességét 10.000 köbméterre, az épület költségeit pedig 3,200.000 koronára prelinálta. Gróf Khuen-Héderváry Pecz jelentésének vétele után rögtön meg is kereste a pénzügyminisztert a három telek sürgős megszerzése iránt,¹ majd Horváth Emil belügyminiszteri államtitkár elnöklete alatt építési bizottságot alakított,² melybe a belügyminiszterium részéről Bosnyák Zoltán miniszteri tanácsost és Jendrássik Alfréd osztálytanácsost, az országos levéltár részéről Nagy Gyula országos főlevéltárnokot és dr. Csánki Dezső országos levéltárnokot küldte ki, azonkívül meghívta dr. Thallóczy Lajost és dr. Károlyi Árpádot, a kereskedelmi miniszterium, a közmunkák tanácsa, a Magyar Történelmi Társulat s a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet képviselőit és Pecz Samut, mint tervező műépítészt.

A bizottság 1911 július 3-án tartotta első ülését, melyen Pecz Samu bemutatta az új levéltári palotának fentemlített első tervvázlatát. Pecz az úgynevezett adminisztratív helyiségeket a telek középső részére tervezte, a Bécsi kapu-térre néző homlokzattal; ehhez mindkét oldalt U betű alakban csatlakoztak az iratraktárak. Kiegészítésül szolgált volna egy különálló kétemeletes épület, az igazgató és egy kapus részére szolgáló lakással. Hibája volt a tervnek, hogy a hivatali helyiségek tekintetében szigorúan a dr. Pauler által annak idején közölt kívánalmakhoz alkalmazkodott s nem számolt a későbbi fejlesztés lehetőségével. Pecz a bizottsági ülésen elhangzott észrevételeket figyelembe véve, átdolgozta s az 1911 szept. 7-iki ülésen újra bemutatta a tervet. E terven kibővítette az adminisztratív épületrészt, s a központi fűtés kéményének leplezése és a víztorony elhelyezhetése végett az épülethez egy tornyot illesztett; ezen módosítások folytán azonban a költségelőirányzat

¹ 2223/1911. eln. B. M. sz.

² 4305/1911. eln. B. M. sz.

3,200.000 koronáról 4,000.000 koronára emelkedett. A bizottság ezen a terven is szükségesnek látott bizonyos változtatásokat, melyeket Pecz gyorsan keresztülvive, 1911 okt. 4-én már harmadik kidolgozásban mutatta be a tervet. A bizottság ehhez hozzájárult és 3,800.000 korona költségelőirányzattal elfogadásra ajánlotta.

Gróf Khuen-Héderváry el is fogadta a tervet és költségvetést, a pénzügyminiszter azonban ragaszkodott az eredetileg előirányzott 3,200.000 koronához. Horváth Emil államtitkár ennél fogva az 1911 nov. 20-iki ülésen indítványozta, hogy az épület a baloldali raktár 600.000 koronába kerülő toldalék-szárnyának elhagyásával építtessék meg, minthogy ez egyelőre nélkülözhető és szükség esetén bármikor hozzátoldható lesz. A bizottság az indítványt elfogadta, s javaslata alapján gróf Khuen-Héderváry 1912 márc. 25-én felhívta Pecz Samut az új országos levéltár általános építési tervének és költségelőirányzatának benyújtására.¹ Pecz a megbízásnak eleget tett s már jún. 7-én bemutatta a részletes terveket és költségvetést. A belügyminiszterium ezeket először hivatalból a kereskedelemügyi miniszteriumhoz küldte át, hol Berczik Gyula miniszteri tanácsos tette meg rájuk észrevételeit; majd 1912 aug. 28-án egy szűkebbkörű bizottság elé kerültek, melynek Horváth Emil elnöklete alatt tagjai voltak: Bosnyák Zoltán, dr. Csánki Dezső, Szaploneczay Mihály számvevőségi igazgató, Jendrássik Alfréd, dr. Thallóczy Lajos, dr. Károlyi Árpád, továbbá a kereskedelemügyi miniszterium képviselőiben: Berczik Gyula és Micseh Endre miniszteri tanácsosok, a pénzügyminiszteriumében: báró Pongrácz Vince miniszteri tanácsos és báró Splényi Ernő miniszteri titkár, s a középítési tanács részéről: Hauszmann Alajos műegyetemi tanár, végül a tervező műépítész.² E bizottság a kereskedelmi miniszterium észrevételeinek mérlegelésével többféle változtatást javasolt. Így indítványozta az épületben kapuslakás és kapuspáholy, valamint tűzoltó-órszoba létesítését, a központi fűtés kazánházának s a szén- és salakraktárnak alagúttal való összekötését

¹ 2272/1912. eln. B. M. sz.

² Az építési ügyeket ettől kezdve ez a szűkebbkörű bizottság intézte, melynek a miniszteriumok részéről kiküldött tagjai az építés folyama alatt több ízben változtak. Elnöke Horváth Emil, nyugalmomba vonulása után dr. Némethy Károly államtitkár lett.

és a raktári lépcsőknek — melyeket Pecz a raktárakhoz illesztett saroktoronyokba tervezett — az adminisztratív épület mellé való áthelyezését. A nagy torony tekintetében a bizottsági tagok nem tudtak megegyezni. A nagyobb építési bizottság másnapi ülésében egyebekben hozzájárult a szűkebb bizottság javaslataihoz, a nagy tornyot is megépítendőnek ítélte, az igazgatói lakásnak szánt, különálló épületet azonban esztétikai szempontból törölte. Pecz Samunak újra át kellett tehát dolgoznia a terveket, melyekhez 1912 nov. 6-án a bizottság s nov. 29-én végre maga a belügyminiszter is hozzájárult.¹

Csak ezután foghatott hozzá a tervező műépítész a szükséges részletrajzok elkészítéséhez s az egyes építési munkák részletezésének összeállításához. Mindezek, s utánuk a pályázatok kiírása, az ajánlatok beérkezése, megbírálása és az egyes munkák bizottsági odaitélése² természetesen hosszabb időt vettek igénybe, úgyhogy az új épület telkén álló régi épületek bontási munkálatai csak 1913 október havában kezdődhettek meg. Jelentékeny nehézséget okoztak és sok időt és költséget emésztettek fel az alapozási munkálatok, amennyiben egyfelől a sziklás talajban csak robbantások segítségével lehetett az alapárkokat kiásni, másfelől az üregekkel teli talajban, illetve a várbástya külső, feltöltött részén a szilárd talajig kellett az alapokkal lehatolni, ami helyenkint 9—10 méter mély, betonból készült alapfalakat tett szükségessé. Különösen mély és szilárd alapozást kívánt a rendkívül súlyos nagy torony.

Mindezeket a nehézségeket is sikerült azonban legyőzni s az 1914. évi nyár elején már kezdtek az épület falai a földből kiemelkedni. Az építés rendben haladt előre; komolyabb akadályokra senki sem számított. És mégis! A balszerencse, mely az országos levéltár építésének ügyét kezdettől fogva üldözte, most az utolsó felvonásban sem hagyta el. Már a belső berendezés és felszerelés kitervezésén dolgoztunk és éppen visszatértünk Bécsből, hol a házi, udvari és állami levéltár fényképészeti berendezését tanulmányoztuk, mikor eldördültek

¹ 7879/1912. eln. B. M. sz.

² A kőműves munkákkal a Peterek és Wagner, a vasbetonmunkákkal a Biehn János cég, a raktári vasállvány-szerkezetekkel pedig a Schlick-Nicholson gépgyár részv.-társ. bíztattak meg.

Szerajevóban az orvgyilkos revolverlövések s reánk szakadt összes szenvedéseivel a világháború.

Ennek első hatása abban nyilvánult, hogy az építőmunkások jelentékeny része hadba vonult, s bár a vállalkozó cég iparkodott a távozókat pótolni, a munka már csak lényegesen megfogyott erővel, lassú ütemben folyt tovább. Második súlyos következménye volt a hosszantartó háborúnak a munkabérek és építési anyagárak folytonos emelkedése, úgyhogy az eredeti ajánlatok nem voltak többé fenntarthatók, s felárak fizetése elől nem lehetett kitérni. Még nagyobb nehézséget okozott az a körülmény, hogy bizonyos építési anyagokat a hadvezetőség saját céljaira foglalt le, másokat pedig, melyeket itthon nem állítottak elő, külföldről nem tudtunk behozni. Mindezek nem egy esetben arra indították az építési bizottságot, hogy az eredeti tervtől eltérve, bizonyos munkákat olcsóbb kivitelben, rosszabb anyagból készíttessen el, másokat pedig elhalasszon. Az állam pénzügyi helyzete azonban egyre súlyosbodván, még így is megállást parancsolt s az építkezés az 1917. év végére csaknem teljesen megakadt.

Ekkor, 1918 január havában, elkövette a kormány azt a nagy hibát, hogy a félig kész épületet az ú. n. felmentési osztály elhelyezése végett átadta a honvédelmi miniszteriumnak. A belügyminiszterium képviselői az átadáskor ugyan kikötötték, hogy az épületet egyedül a felmentési osztály részére és csakis a háború tartamára engedik át; a honvédelmi miniszterium azonban a megállapodáson túltette magát és egyéb hivatalokat, sőt magánlakókat is betelepített az épületbe. Annyiban ugyan előrehaladt az építkezés, hogy a hadvezetőség bizonyos építési anyagokat, melyek le voltak foglalva, az építésvezetőség rendelkezésére bocsátott; ezt azonban ellensúlyozta az a hátrány, hogy a honvédelmi miniszterium az iratraktárakat gipszfallakkal apró szobákra osztotta fel, úgyhogy a raktárak felszerelése lehetetlenné vált és a már beszállított vasállványok anyaga a pincében rozsdásodott.

A bajokat betetőzte azután a háború szerencsétlen kimenetelekor bűnös módon felidézett forradalom, melynek kitörésekor első sorban épen katonai intézményeink omlottak össze. Az épület kellő felügyelet és gondozás nélkül maradt; egyik hivatal a másikat váltotta fel benne; újabb lakók költöztek be, az épületet

hepiskolták, megrongálták, felszereléseit lopkodták. A belügyminiszterium 1919 febr. 15-én felszólította ugyan az akkori hadügyminiszteriumot, hogy az épületet mielőbb adja át az ő gondozásába s a benne levő hivatalokat a hadtörténelmi levéltár kivételével — mely ideiglenesen még ott maradhatna — legkésőbb május 15-ig máshová telepítse ki; az ú. n. proletárdiktatúra kikiáltása azonban az ügyet megakasztotta s a vörös katonai és egyéb hivatalok, valamint a magánlakók továbbra is az épületben maradtak.

A proletárdiktatúra után dr. Csánki Dezső nem mulasztotta ugyan el az egymást követő belügyminiszterek figyelmét az országos levéltár helyzetére felhívni s az új épület átadását és befejezését szorgalmazni, hosszabb ideig azonban nem tudott eredményt elérni. Az építési munkák némi javításokra szorítkoztak; s a félig kész helyiségekből is csak alig néhány jelentéktelent sikerült az országos levéltárnak birtokba venni; a többit még mindig katonai hivatalok, a hadtörténelmi levéltár, a belügyminiszterium kivándorlási osztálya és nagyszámú lakó tartotta elfoglalva.

Csak 1921 tavaszán határozta el a minisztertanács, hogy az épületet belsőleg is befejezteti s eredeti rendeltetésének átadja. Pecz Samu számításai szerint e célra 10,000.000 korona elegendő lett volna, Hegedűs Lóránd pénzügyminiszter azonban csak 3 milliót engedélyezett, mellyel az építkezést nem lehetett befejezni, nem is szólva arról, hogy az 1918-ban vagy még előbb teljesített és leszámolás alatt álló munkák után is körülbelül 3,500.000 korona tartozás állt fenn. Az építési bizottság, mely több mint két évi szünetelés után 1921 jún. 25-én ismét összeült, mindamellet úgy határozott, hogy az építkezést a megadott összeg keretein belül folytatja. Ekkor indult meg az egyes katonai hivatalok s néhány lakó kiköltözése folytán megüresedett raktárhelyiségekben a honvédelmi miniszterium által beépített gipszfalak kibontása s a vasállványok felszerelése, azonkívül megrendeltetett több kisebb munka és javítás. Ez azonban még távolról sem volt elegendő ahhoz, hogy az épület csak a legszükségesebb mértékben is befejeztessék s az országos levéltár beköltözhesse. Az építési bizottság ennél fogva — melybe időközben gr. Klebelsberg Kunó nyug. államtitkár és nemzetgyűlési képviselő is kineveztetett tagnak — 1921 nov. 12-én kénytelen volt

újabb összeg utalványozását, illetve annak az állami költségvetésbe való felvételét kérni. A minisztertanács a belügyminiszter ily irányú előterjesztésére egyfelől a régi tartozások kiegyenlítésére 3,150.000 koronát engedélyezett, másrészt felhatalmazást adott arra, hogy az 1922/23. költségvetési év terhére 5,350.000 korona erejéig már előre megrendelések tétessenek. Pénzünk értékének időközben bekövetkezett rendkívüli leromlása azonban keresztülhúzott minden számítást; a megszavazott összeg ismét elégtelennek bizonyult.

Ekkor állott be a kedvező fordulat, hogy gróf Klebelsberg Kunó előbb mint belügy-, majd mint vallás- és közoktatásügyi miniszter maga vette kezébe az országos levéltár építkezésének ügyét s az ő hathatós támogatásának köszönhető, hogy a kormány a szükséges összegeket rendelkezésre bocsátotta és az új épület anynyira elkészülhetett, hogy legalább egy részében eredeti rendeltetésének át volt adható¹ és az országos levéltár átköltözése 1923 nyarán végbemehetett. Dr. Csánki Dezső tehát megérte azt az örömet, hogy az új palotába, melynek létesítését annyi sikertelen kísérlet után ő kezdeményezte s melyért annyit fáradott, a vezetése alatt álló országos levéltárral végre is bevonulhatott. Az épület nagyérdemű tervezőjének, Pecz Samunak azonban, sajnos, nem adatott meg, hogy oly sok tanulmány, munka és küzdelem árán alkotott művét befejezés lássa. Csaknem a cél előtt, 1922 szeptember 1-én ragadta el körülből a halál. A befejezés feladata egykori adjunktusának, majd a műegyetemi tanszéken utódjának, Nagy Károlynak jutott osztályrészül, ki neki a tervezésben munkatársa, az építés vezetésében jobb keze s hosszú betegsége alatt helyettesítője volt.

Végigtekintve az előadottakon, nem zárkozhatunk el annak a megállapítása elől, hogy az új levéltár építésére irányult korábbi kísérletek megghiúsulása magának az ügynek végeredményben kétségtelen hasznára vált. Az építési technika azóta nagyot haladt, s nyilvánvaló, hogy a levéltár, melyet a kormány az 1870-es években — kivált az akkori pénzügyi helyzethez mért takarékossággal — épített volna, már régóta elavult volna.

¹ A II. emeleti hivatali szobákat még a belügyminiszterium kivándorlási osztálya, a III. emeletet s a IV. emelet felét a hadtörténelmi levéltár tartja elfoglalva, másik felében pedig még néhány lakó huzódik meg.

Több tekintetben szintén túlhaladott és kisszerű lett volna az a levéltári épület is, mely a múlt század végén dr. Pauler szemei előtt lebegett; míg most a legmodernebb rendszerben épült, tágas és a levéltár fejlesztésére alkalmas palota áll rendelkezésünkre. Igaz, hogy még nem tudtuk egészen befejezni s a mostoha viszonyok miatt nem valósíhattunk meg mindent úgy, amint terveztük; amit azonban a mai nehéz helyzet meg nem enged, azt, bizton reméljük, meg fogja hozni egykor egy jobb jövő.

Dr. Döry Ferenc.

Gr. Pálffy János főparancsnoki megbízatása.

(1710.)

Az 1710 januárius 22-én Romhány és Vadkert közt vívott ütközet¹ II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának sorsát eldöntötte. A fejedelem, bár egyébként vitatta, hogy az ütközet lefolyásának hatása alatt hadainak „nevekedett szivek s el sem oszlott“, kénytelen volt beismerni, hogy „az német ellen regularis had nélkül“ siker reményében nem veheti fel a küzdelmet, s ennek következtében feltétlenül szükséges a kuruc haderő gyökeres átszervezése, mert nincs értelme olyan katonát fizetni, „az ki sem harezolni nem tud, se tanulni nem akar“.² A közelmúlt hadieseményeiből levont tanulságok gyakorlati alkalmazására azonban nem kerülhetett sor. A fejedelem szolgálatában álló idegen zsoldosok, főleg a svéd csapatok körében határozott elkedvetlenedés állott be,³ s habár a svédek utóbb „szép resolutioval declarálták magokat“,⁴ alig volt kilátás arra, hogy akár ezeknek, akár a francia segítőcsapatoknak jelentékenyebb mértékben való szaporítása ez idő szerint keresztülvihető lett volna.

A fejedelem maga is elsősorban a lengyel zsoldosoknak nagyobb arányú gyarapítására gondolt,⁵ de csakhamar kitűnt, hogy még azokra sem lehetett számítania, akik tényleg szolgálatában állottak. „Az lengyeltségben

¹ *Márki Sándor*: II. Rákóczi Ferenc. III. k. 80—83. ll., a teljes irodalommal.

² 1710 januárius 22-i levele gr. Esterházy Antalhoz. Archivum Rakocziaum. III. k. 10. l.

³ 1710 január 31-i levele Bercsényi Miklóshoz. Archivum Rakocziaum. III. k. 13. l.

⁴ Rákóczi 1710 február 18-i levele Bercsényihez. Archivum Rakocziaum. III. k. 34. l.

⁵ V. ö. Rákóczi 1710 február 18-i (Arch. Rak. III. 34. l.) és Bercsényinek Károlyi Sándorhoz intézett 1710 február 23-i levelével. Rákóczi-tár. II. k. 331. és 334. l.

is belébújt az fantázia, — írta 1710 március 12-én Bercesényinek, — passust kérnek az visszamenetelre és többször harcolni nem akarnak.¹ Rákóczi az ő lengyel zsoldosainak csekély katonai értékét egyébként jól ismerte, s jöllehet többre tartotta őket, mint a török katonaságot,² egészben véve „irtózott“ tőlük.³ Kétségtelen, hogy csak a végső szükség kényszerítette volna arra, hogy a kuruc haderő tervbe vett átszervezésében a lengyel zsoldosokra támaszkodják; a lengyel csapattek hirtelen szétmállása azonban 1710 tavaszán,⁴ ez irányú számításait is meg hiúsította.

Általában véve a kuruc haderő 1710 tavaszán már csaknem mindenütt a bomlás tüneteit mutatta. A fegyelem meglazulása s ennek természetes következményeként a harc készség leohadása a változó szerencsével folyt háború nyolcadik esztendejében s egy teljesen kiélt ország területén érthető is. Károlyi Sándor bizonyára nem túlzott akkor, midőn a fejedelemnek azt jelentette, hogy „éhelhaló az szegénység“;⁵ a legutóbbi években kelt megyei felterjesztések is⁶ a gazdasági viszonyok

¹ Archivum Rakocianum. III. k. 65. l.

² „Csak jobbnak tartom én annál az lengyelt, a ki már régtől fogván, ha rosszul is, de csak hadakozik s az puskaport szagolja; amaz (t. i. a török) az dohánt és amaz a pénz mellett az dicsőséget is szereti, de emez csak az pénzt; emennek sacczoltatása meg nem szünik s minden basa-változásban új ajándékokat kell készíteni, s egyszóval, az kevés is meg emészt.“ 1710 február 18-i levele Bercesényihez. Archivum Rakocianum III. 34. l.

³ 1710 március 28-i levele Bercesényihez. Archivum Rakocianum. III. k. 85. l.

⁴ V. ö. Rákóczi 1710 március 10-i (Arch. Rak. III. 85. l.), április 5-i (Arch. Rak. III. 89. l.), április 11-i (Arch. Rak. III. 93. l.), április 13-i (Arch. Rak. III. 95. l.) stb. leveleivel Emlékiratai. (Pest, 1872.) 273—75. ll. — A lengyel zsoldosok ügyével részletesen foglalkozik *Márki*: III. 94. s köv. ll.

⁵ Rákóczi 1710 április 7-i levele Bercesényihez. Arch. Rak. III. 90. l. Több adat *Takáts Sándornál*: Szalai Barkóczy Krisztina. 158—159. ll.

⁶ *Mármaros megye* rendjei 1708 április 2-án kelt felterjesztésükben írják: „De ha miben vagy késedelmeskedés, vagy pediglen incomplete való administratio történik, nem tiszteink ő kglmek negligentiájok, hanem az szegénységnek tehetetlensége miatt vagyon, mert annyira jutottak már szegény lakosaink, hogy meg nem adhatván quantumikat, executioval mennek tiszteink és merő tyrannusi formában füstre köttetvén az lakosokat, félholtan bocsáttatják el, mégis semmit sem vehetnek rajtok.“ *Ugocsa megye* szerint (1708 május 26) „sír,

feltartóztatlan leromlásáról tettek tanúságot, melyet szükségszerűen követnie kellett a termelő munka megbénulásának. Mindezen bajok főleg 1710 folyamán öltöttek válságos jelleget, midőn az országszerte elterjedt pestis pusztításai következtében országrészek, s kuruc várak és őrhelyek váltak néptelenekké.¹

Rákóczi e feltornyosuló nehézségekkel szemben szinte tanácstalanul állott. Volt idő, midőn az ügyek intézésétől egy időre félre akart állani,² máskor viszont fegyverszünetre gondolt, „de nem tudta feltalálni az útját propositiójának“.³ Egyik levelében a Tisza áradására célozva keserűen jegyzi meg, hogy teljes biztonságban érzi magát, s ha — úgymond — „még egy kevéssé árad az Tisza, naturális frigyem lesz az némettel, mert se ú engem, se én ütöt nem fogom bánthatni; s mi lesz ezután? Tempus et fata docebunt, mert eszem fel nem éri“.⁴ Az időtől és a jószerencsétől várta a július folyamán gr. Pálffy Jánostól megszállott s stratégiai szempontból rendkívül nagyfontosságú Érsekújvár megsegítését, esetleg felmentését is, mert „biztatásnál egyébbel“ nem segíthette az újváriakat.⁵

Érsekújvárnak bukása, mely az adott viszonyok közt egyáltalában nem lehetett meglepetés Rákóczi számára,

jajgat a szegénység, hogy már a tehenit is elcserélte“ etc. Ugyanez a megye egy évvel utóbb is (1709 március 20) felpanaszolta Károlyi Sándornak, hogy „annyira megromlott az szegénység, hogy éhelhalásra jutott, amint is sok helyeken már az orosz és oláhok között tengeri csutkábul és mogyorófa barkából sült kenyérrel élnek“; a lakosság nagy része „felszedvén gyermekeit, Lengyelország felé annak széleibe recipiálta magát“. *Kraszna megye* rendjei 1709 április 16-i felterjesztésükben „Jézus Krisztus kinszenvedésére“ való hivatkozással kértek könnyebbítést, hogy „legyen respiriuma vármegyénknek“. A Károlyi-levéltárból vett másolatok után, melyeket néhai Eble Gábor bocsátott rendelkezésemre. Ez adatokat egyébként felhasználta *Acsády Ignác: Millenniumi tört. VII. k. 651—52. ll. és Takáts Sándor: Szalai Barkóczy Krisztina. Budapest, 1910. 166—170. ll.*

¹ A részletekre l. *Márki S.*: III. k. 113. s köv. ll.

² 1710 március 3-i levele Bercesényihez. Archivum Rakocianum. III. k. 56. l.

³ 1710 április 7-i levele Bercesényihez. Archivum Rakocianum. III. k. 90. l.

⁴ 1710 április 23-ról Bercesényinek. Archivum Rakocianum III. 104. l.

⁵ 1710 augusztus 8-i és 1710 augusztus 13-i levelei Károlyi Sándorhoz. Archivum Rakocianum. III. 147. és 149. l.

mindamellett mélyen leverte a fejedelmet. „Én is azért bátran mondhatom, — írta az első hiteles híradás hatása alatt Károlyinak, — hogy mindeneget elkövettem, melyek túllem lehetnek... Hitemre mondom, esztendőök folyanak, ... hogy magunk ereje által való boldogulásunkat nem reménlettem, hanem külső segítségekben vettem reménységemet s ezek által most is bátran bizom, hogy Isten megsegít bennünket.“ „Minthogy pedig az békeséghez, — folytatja ugyanott tovább, — éppen nem bízhatván, az hadakozással kintelenek vagyunk, arra fordítjuk minden erőnket, hogy üdőt nyerhessünk és adjunk azoknak, akiktől minden jót remélhetünk.“¹ Néhány nappal utóbb már leplezetlenül megjelölte Károlyi előtt imént csak sejtetett elhatározásának tulajdonképeni tartalmát, midőn kijelentette, hogy „látván, hogy magunk erejével való boldogulásunkat nem remélhetjük s csak egyedül az moszkva segítségére kell elménket vetnünk, ... nincs egyéb mód benne, hanem az mezőt elhagyván, erősegekre kell szorulnunk“.² Rákóczi ezzel világosan megjelölte jövő politikája legközelebbi irányait és feladatait: egyfelől a császári hadakkal szemben való defenzívát, másrészt a Nagy Péter orosz cárral való szövetség létesítését. Tevékenysége ettől az időtől kezdve valóban teljesen e kettős cél szolgálatában állott.

Amióta Rákóczi béketörekvései a bécsi udvar tudomására jutottak,³ — hol azonban a fejedelem közeledését gyengesége bizonyítékának tartották, — de még inkább az 1709 szeptember 11-i malplaqueti diadal óta, mely XIV. Lajost a béketárgyalások útjára irányította,⁴ Bécsben elérkezettnek látták az időt a Rákóczi ellen való döntő fellépésre. Az 1710 januárius 22-i romhány-vadkerti ütközet a császári hadak harcshintéri fölényét mindenestre igazolta s Rákóczit válságos helyzetbe is juttatta, amely helyzet a kuruc várak (Lőcse, Szepesvára, Érsekújvár) bukása s a kuruc harcötelékekben ugyanekkor mutatkozó bomlás következtében hovatovább mind élesebb jelleget öltött, mindamellett még korántsem jelentette a kuruc haderők ellenállóképességének belátható

¹ 1710 okt. 1-ről. Archivum Rakocianum. III. 170—71. ll.

² 1710 okt. 3-ról. Archivum Rakocianum. III. 173 l.

³ Rákóczi levele 1709 július 29-ről gr. Lambergnek. *Márki Sándor*: III. 40. l.

⁴ *Arneth A.*: Prinz Eugen von Savoyen. II. k. 102. l.

időn belől várható megtörését, más szóval: a császári fegyverek végleges diadalát. A szűk földrajzi határok közé szorított nemzeti küzdelmet néhány jól felszerelt és védelemre kiválóan alkalmas váron kívül olyan tényezők is támogatták, melyeket a defenzivára szorított kurucság a maga előnyére huzamosabb időn keresztül is jól kiaknázhatható, minők az utak hiánya, a tiszántúli vidék nehezen megközelíthető lápos és mocsaras területei s a gyér lakosság, mely hihetetlenül szegényes viszonyok között immár évek óta viaskodott a legborzalmasabb ellenféllel, a pestissel. Ilyen területen csak lassú, megfelelő élelmezési, utánpótlási és egészségügyi intézményekkel tervszerűen támogatott, s az adott viszonyokhoz lehetőleg alkalmazkodó előnyomulás volt lehetséges, mely szinte teljesen lekötötte volna a haditanács figyelmét és energiáját.

Bécsben azonban Magyarországot mellékharcszín-ternek tekintették, s ennek megfelelően az itt működő császári haderőkre aránytalanabban kevesebb figyelmet és gondot fordítottak, mint akár a Rajna-mentén, akár a Spanyolországban ez idő szerint küzdő csapattestekre. Így válik érthetővé az a jelentés, melyet gr. Heister Sigbert, a magyarországi császári katonaság főparancsnoka 1710 júliusában terjesztett fel a haditanácshoz, mely szerint egy krajcárja sincs a pékek fizetésére és más kiadások fedezésére, s hogy főhadbiztos sem áll rendelkezésére.¹ Az érsekújvári vár megszállását vezető gr. Pálffy János tábornagy 1710 júliusában és augusztusában ismételtlen jelentette Bécsbe, hogy az élelem és a fuvarszközök hiánya miatt számolnia kell a körülzárás megszüntetésével.² Gr. Stainville István, az új erdélyi főparancsnok, viszont a pestis miatt nem mozdulhatott; egyébként sem tartotta volna azonban tanácsosnak Erdélyt elhagyni, mert szerinte a fejedelemség várai oly állapotban vannak, hogy ellenséges támadás esetén alig tarthatók.³ A zsoldhiány és az élelmezés fogyatékosága okozta a császári csapatok körében ismétlődő tömeges szökést is részint török területre,⁴ részint egyenesen kuruc

¹ Prot. Expedit. 1710. Nr. 464. p. 587. Kriegsarchiv.

² Prot. Expedit. 1710. Nr. 464. p. 602, 627, 650. U. o.

³ Prot. Expedit. 1710. Nr. 464. p. 654, 742. U. o.

⁴ Gr. Stainville 1710 júliusi jelentése. Prot. Expedit. 1710. Nr. 464. p. 597. Gr. Montecuccoli jelentése 1710 július. U. o.

zászlók alá,¹ ami, ha emberileg talán indokolható is, de mindenesetre a császári zsoldos hadsereg fegyelmének meglazulására mutat.

Kétségtelen, hogy e bajok az örökös pénzügyi nehézségekkel küzködő császári kormány előtt megszokott jelenségek voltak, miért is itt, az évszázados tapasztalatok alapján, nem tulajdonítottak azoknak különösebb jelentőséget. A pénzügyi bajok nyomását érezték ugyan és a helyzet orvoslására időnkint tettek is kísérleteket, egészben véve azonban a haditanácsot inkább a hadvezetés tárgyi és személyi vonatkozásai érdekelték s e tekintetben hajlandó volt jelentékeny hatáskört biztosítani az alája rendelt főparancsnokoknak, akiktől kezdeményező javaslatokat, indokolt haditerveket, sőt bizonyos tekintetben az adott viszonyokhoz alkalmazható politikai irányelveket is várt, annyival is inkább, mert a haditanács volt ez időben egyúttal a birodalmi külpolitika egyik jelentős irányító szerve is. E felfogásnak főképviselője Savoyai Jenő hg., aki a XVIII. század első harmadában, mint a haditanács elnöke, közvetlen intézője volt a Habsburg-dinasztia politikájának, s aki ezen szerepe következtében a különböző harctereken működő főparancsnokoktól a szorosabb értelemben vett hadvezetésen kívül magasabb politikai érzéket is követelt.

A császári haderő ez idő szerinti magyarországi főparancsnokát, gr. Heister Sigbertet, azonban a politikai érzék teljes hiánya jellemezte. Mikor gr. Starhemberg Guido, akinek hadvezéri kiválóságát Rákóczi is elismerte,² a haditanács rendeletéből átvette a spanyolországi császári hadak főparancsnokságát (1707), az öreg Heister (szül. 1646) egyidejűleg felterjesztett s szerinte merőben új s különösen hatásosnak ígérkező haditerveire utalva, főleg azzal az indokolással kérte újból a magyarországi főparancsnokságot, hogy oroszországi összekötetései kiválóan alkalmasak arra, hogy Rákóczi orosz törekvéseit ellensúlyozzák.³ Az 1708 augusztus 4-i trencséni csata főparancsnokságának bizonyára nagyjelentőségű eredménye volt s attól Bécsben sokat is vártak; kitűnt azonban, hogy Heister egyáltalában nem tudja

¹ V. ö. Rákóczi 1710 augusztus 10-i lev. Bercsényihez. Arch. Rak. III. 303. l.

² Emlékiratai. (Pest, 1872.) 227. és 229. l.

³ *Arneht*: id. mű II. 109. l.

kiaknázni győzelmét, sőt ellenkezőleg, a sok hiábavaló meneteléssel kifárasztja és tönkreteszi saját lovasságát.¹ Ezen hadvezetői jellemvonása már a korábbi évekből ismeretes volt,² Rákóczi is tudta róla, hogy „a gyalogságnál öregekvén meg, semmit sem értett a lovassághoz”,³ azonban kegyetlensége miatt félelmetes ellenfél volt; „azt hívé, hogy a gyermekek gyilkoltatása és azáltal, hogy katonáit féktelenül engedi garázdálkodni, félelmet önt a nép szívébe s elrettentí a fegyverfogástól”.⁴ A terror eszközeinek okatlan használata azonban hovatovább mind erősebb visszatetszést keltett az udvarban, hol a Magyarországnban méltán gyűlölt főparancsnok durva és kiméletlen személyében legfőbb akadályát látták egy esetleges békés megegyezésnek, amelyre pedig a kuruc haderő bomlása, másfelől Rákóczi passzivitása némi biztatást látszott mutatni. A haditanács ezek alapján legfőbb feladatának azt tekintette, hogy Heister örökébe oly egyént helyezzen, aki az adott viszonyok ezen fölötté kényes alakulatában helyes érzékkel megtalálja, vagy legalább is megkísérelje a kibontakozás útját, s aki a háborúnak akár karddal, akár a diplomácia fegyvereivel, esetleg mindkettővel, mielőbb véget vessen.

A haditanács legszívesebben Savoyai Jenő hercegre ruházta volna a magyarországi főparancsnokságot, nemcsak közismert fényes hadvezéri tulajdonságai miatt, hanem főleg arra való hivatkozással, hogy személyének a magyarság előtt nagy tekintélye és hitele van s így remélhető, hogy a különben is kimerült országot könnyebben tudja megnyugtanni és lecsendesíteni, mint a gyűlölt és rettegett császári generálisok.⁵ A herceg azon-

¹ Wratlslaw 1708 szeptember 10-i levele III. Károlyhoz. *Arneth* közlése. Archiv f. Kunde österreich. Geschichtsquellen. XVI. (Wien, 1856.) p. 78.

² Wratlslaw 1705 április 18-i levele. Archiv. XVI. p. 16.

³ Emlékiratai. 92. l.

⁴ *Rákóczi*: Emlékiratai. 89. l. *Arneth*: Prinz Eugen. II. 109—10. ll.

⁵ „Die Hungarn der bisherigen so lang daurenden und dispendiosen Rebellion selbstn mieth und überdrüssig seien, wan dahero ein rechtschaffenes und accredirtes Hautb, wie E. Durchlaucht seind, das gubernaculum des hungarischen Kriegs übernimbt, zu hoffen stehet, es werde durch E. D. und deroselben bei diser Nation habenden grossen Respect und Credit, tota rerum facies sich bald ändern und bellmodo leichtlich erhalten werden können, was durch verhasst- und

ban elhárította magától a felajánlott parancsnokságot, s ennek következtében a haditanács, bár elvben Heister már elejtette, várakozó álláspontra helyezkedve, a döntést a jövő eshetőségeire kívánta bízni. A haditanács megváltozott hangulatáról és elhatározásáról az öreg generális nem vett tudomást, sőt újabban sértően támadt az udvari kamarára és a hadbiztosságra is, úgy hogy a haditanács, bizonyára e két intézmény nyomása alatt, kénytelen volt Heistertől a császár útján elégtételt követelni.¹

Mindez természetesen nem szolgált Heister helyzetének megszilárdítására; tekintettel azonban Érsekújvár folyamatban levő körülzárására, melynek irányítása végső elemzésben mégis csak a főparancsnok hatáskörébe látszott tartozni, a főparancsnokság kérdését Bécsben egyelőre nem bolygatták. A rendkívül nagyjelentőségű vár körülzárását egyébként már 1710 július közepén kezdte meg gr. Pálffy János² mindössze két dragonyos ezreddel és 450 muskétással,³ s bár az élelem és a fuvar-eszközök hiánya miatt nagy nehézségekkel kellett megküzdenie s Heister sem támogatta kellőképen, egy hónapi körülzárás után az érsekújvári őrséget, illetőleg Ordódi György kapitányt mégis reábirta a vár átadására, annyi-
val is könnyebben, mert ezen idő alatt felmentésükre még csak kísérlet sem történt. Pálffy augusztus 20-án már örömmel jelentette Bécsbe a vár meghódolását,⁴ jelentése azonban időelőttinek bizonyult, mert Beleznay János, akinek éppen e napokban sikerült a kétségkívül hiányosan körülzárolt várba⁵ bejutnia, a már megkötött megállapodások félretolására s a védelem erélyes folytatására bírta a várőrséget.⁶

abhorrirte Generalen, auch mit starken Gewald nit zu erzwingen.“ A haditanács 1710 augusztus 7-ről Savoyai Jenőnek. Fogalmazványban Kriegsarchiv. Hofkriegsrath. reg. 1710 aug. Nr. 72.

¹ A haditanács jelentése Savoyai Jenőhöz 1710 augusztus 20-ról. Prot. Reg. 1710. Nr. 466. p. 589. Kriegsarchiv.

² Rákóczi 1710 július 19-i levele Bercsényihez. Arch. Rak. III. 134. l.

³ Pálffy jelentése 1710 júliusból. Prot. Expedit. 1710. Nr. 464. p. 602. Kriegsarchiv.

⁴ Kriegsarchiv. Hofkriegsrath. 1710. exp. aug. Nr. 289.

⁵ Rákóczi: Emlékiratai. 280. l.

⁶ Pálffy 1710 szeptember 1-i jelentése. Kriegsarchiv. Hofkriegsrath. 1710. exp. szept. Nr. 10.

Pálffy kudarcra elsősorban Heistert, a régi vetélytársat,¹ töltötte el elégtétellel, aki azonnal jelentette is Bécsbe, hogy tekintettel arra, hogy Érsekújvár további sikeres ellenállása az egész hadjárat eredményét veszélyeztetné, a rendelkezésére álló összes erőknek a vár alá való irányítása után személyesen kívánja vezetni a rendszeres ostromműveleteket.² Elhatározását egyidejűleg Pálffyval is tudatta azzal, hogy teljesen tetszésére bizza, részt akar-e venni az ostromban, vagy pedig a Cusani lovassági tábornok parancsnoksága alatt álló hadtesthez kíván-e csatlakozni, melynek feladata az Ipoly-folyó mentén az ellenség szemmeltartása és az Érsekújvár esetleges felmentésére irányuló támadások elhárítása volt.³ Pálffy azonban betegeskedésére hivatkozva, egyelőre félrevonult.⁴

Heister a vár ostromát nagy eréllyel folytatta s ennek hatása alatt a védősereg, mely hiába várta a Beleznaytól annak idején megígért felmentő csapatok megérkezését, szeptember 20-ika körül újból tárgyalásokat kezdett a főparancsnokkal. Heister szeptember 22-i jelentése szerint „a komédia néhány napon belül bevégeződik“,⁵ s szeptember 24-én Érsekújvár valóban megnyitotta kapuit a császáriak előtt.⁶ Ez volt az öreg generális utolsó fegyverténye. Heister ugyanis már az ostrom ideje alatt küldött jelentéseiben ismételtlen kifejezést adott önhajtasának, hogy Érsekújvár meghódolása után egészségi okokból hosszabb szabadságot kíván igénybe venni, melyet stájerországi birtokain töltené el.⁷ A haditanács a főparancsnok kívánságának teljesítése elől nem zárkozhatott ugyan el, azon lehetőség ellen azonban már eleve állást foglalt, hogy a magyar-

¹ V. ö. erre Rákóczinak 1710 július 25-én Károlyi Sándorhoz (Arch. Rak. III. 286. l.) és július 26-án Vay Ádámhoz intézett leveleivel. Arch. Rak. III. 289. l.

² Kriegsarchiv. Hofkriegsrath. 1710. exp. szept. Nr. 123.

³ Heister levele 1710 szeptember 5. Pálffyhoz. Egykorú másolatban Kriegsarchiv. Feldakten. 1710. szept. Nr. 4.

⁴ Gr. Herberstein Lipót jelentése Savoyai Jenő herceghez 1710 szeptember 20. U. o. Feldakten. 1710 szept. Nr. 12.

⁵ Kriegsarchiv. Hofkriegsrath. 1710 exp. szept. Nr. 247.

⁶ Heister 1710 szeptember 24-i jelentése. U. o. Hofkriegsrath. exp. 1710 szept. Nr. 260. V. ö. *Rákóczi*: Emlékiratai. 218. l. Az ostrom leírása s a vár meghódolása részletesen Wienerisches Diarium. 1710. Nr. 745 és 746.

⁷ Jelentése 1710 szept. 22-ről. U. o. Feldakten. 1710 szept. Nr. 14.

országi hadműveletek irányítása, illetőleg a megerősített védelmi vonalak felett való parancsnokság a szabadság ideje alatt továbbra is Heister kezében maradjon.¹

A haditanács ezen álláspontja mellett azonban még mindig nyílt kérdés maradt Heister helyettesítése, vagy esetleg utódjának megválasztása. A haditanács mindezekelőtt gr. Pálffy Jánosra, mint a Heister után rangban legidősebb tábornokra gondolt,² akit Érsekújvár bevétele után Heister az ideiglenes parancsnoksággal és a biztosított állások felállításával egyébként is megbízott, aki azonban ugyancsak betegség címén időközben elnyert szabadságára hivatkozva, Pozsonyba vonult vissza.³ A helyzet annál kínosabb volt, mert a haditanács most alkalmoszerűnek látta az időt a politikai érzékkel s külföldi összeköttetésekkel nem bíró és emellett kellemetlenkedő Heister félretolására, hogy így a főparancsnokváltozással egy esetleges megegyezés útját a maga részéről is egyengesse. Kétségtelen azonban az is, hogy abban, hogy elsősorban és főként Pálffyt hozta előtérbe, a fent említett rangidősbségen kívül döntő szerep jutott a haditanács előtt jól ismert császári akaratnak is, mely félreismerhetetlenül Pálffy személye mellett nyilatkozott meg, azon befolyás következményeként, melyet a tábornagy legidősebb leánya, Mária Anna, ez idő szerint a fiatal uralkodóra gyakorolt.⁴ A haditanács ezek alapján már 1710 szeptember 27-én kelt leiratában értesítette Pálffyt az uralkodó azon elhatározásáról, mellyel a magyarországi főparancsnokságot reáruházta, azzal az utasítással, hogy azt minél előbb vegye át s lépjen összeköttetésbe az alája rendelt tábornokokkal a további haditervek megállapítása végett.⁵ A beállott változásról röviddel utóbb (október 2) a kirchbergi birtokán tartózkodó Heistert is

¹ Gr. Herberstein Lipótnak, a haditanács alelnökének, levele Savoyai Jenő herceghez 1710 szeptember 20. Eredetije Kriegsarchiv. Feldakten. 1710 szept. Nr. 12.

² Gr. Herberstein Lipót fent id. levelében. U. o.

³ Pálffy jelentése 1710 szept. Prot. Exp. 1710. Nr. 464. p. 756. Kriegsarchiv.

⁴ „Aiant appris que Palfy par le crédit de la fille, Favorite de l'Empereur Joseph, avoit obtenu le commandement en chef de l'armée imperiale“ etc. Histoire des Revolutions de Hongrie. VI. k. (A La Haye. 1739.) p. 34. V. ö. Thaly fordításával: Emlékiratok. 284. l.

⁵ Fogalmazványban Kriegsarchiv. Hofkriegsrath. reg. 1710 szept. Nr. 333.

értésítették, akit a haditanács ez alkalommal arra utasított, hogy tekintettel előreláthatóan hosszabb időre szóló szabadságoltatására, haladéktalanul adja át kijelölt utódának a teljes hadi irodát a törzsszel és a pénztárral együtt. A haditanács rendelkezését Heister rendkívül zokon vette s főleg a pénztár átadása ellen emelt kifogásokat, arra hivatkozva, hogy azt az alsóausztriai rendek annak idején kifejezetten az ő személyes őrizetére bízták; mindezt nem tekintve azonban — mint 1710 október 17-én jelentette —, úgy érzi, hogy egészsége hamarább, vagy talán éppen akkor fog helyreállni, amikor a szintén betegeskedő Pálffynak, s így az egész intézkedés tárgytalanná fog válni.¹

A haditanács intézkedéseire Savoyai Jenő hg. is hozzájárulván,² úgy látszott, hogy a főparancsnokváltás véglegesen elintéztetett. Pálffy azonban most meglepetésszerűen feltételekhez hasonló kívánságokhoz kötötte a főparancsnokság elvállalását; a biztosított állások felállítására vonatkozó tervezetét előterjesztette ugyan, azonban egyúttal engedélyt kért arra is, hogy Bécsbe mehessen s ott értekezleteket tarthasson a reá várakozó feladatok tárgyában; kívánta továbbá, hogy főparancsnoki megbízatása ne szűnjék meg Heister visszatérése esetén, hanem 1711 nyarán át is érvényben maradjon; s végül kérte, hogy mindaddig, míg Bécsben ezen kívánságokra nézve megegyezhetik, Cusani lovassági tábornok helyettesítse a főparancsnokságban.³ Kívánságait azonban a császár, akihez azokat a haditanács döntés végett felterjesztette, elutasította, azzal az indokolással, hogy a minap Heisternek sem engedélyezték a Bécsbe való menetelt; de különben sem volna semmi értelmük a Pálffytól sürgetett értekezleteknek, mert a haditanács éppen Pálffytól várja a helyszínén, a pestis által teremtett helyzet s a kuruc haderő minőségének gondos mérlegelése alapján készült tervezeteket és javaslatokat, mert mindezekre nézve Bécsben ez idő szerint teljes tájékozatlanság uralkodik. A haditanács ezek alapján Pálffynak a hadsereghez való mielőbbi visszatérését

¹ 1710 okt. 17-i jelentésének eredetije Kriegsarchiv. Hofkriegsrath. exp. 1710 okt. Nr. 232.

² 1710 okt. 5-ről. Fogalmazványban Kriegsarchiv. Feldakten. 1710 okt. Nr. 2.

³ Locher tanácsos jelentése Savoyai Jenő herceghez 1711 okt. 8-ról. Eredetije Kriegsarchiv. Feldakten. 1710 okt. Nr. 3.

fölötte szükségesnek tartotta, annyival is inkább, mert a hadsereg gazdasági ügyeit is főparancsnoki hatáskörébe utalta, s másrészt, mivel a kuruc haderő mind szembe-tűnőbbé váló bomlása s az átpártolások mind gyakrabbi ismétlődése következtében a császári politika kegyelmezési joggal felruházott képviselőjének a harctéren való állandó jelenléte múlhatatlannak látszott.¹

A főparancsnokság kérdésében folytatott ezen tárgyalások a katonai fegyelem fogalmával alig voltak ugyan összeegyeztethetők, de úgy látszik, e korban szokások voltak. Mindamellett Savoyai Jenő hg., bár Pálffy-t alkalmasabb főparancsnoknak tartotta, mint például Cusani lovassági tábornokot, a tárgyalások halatára sietett kifejezésre juttatni rosszaságát; különösen tartotta, hogy parancsnokságok megüresedése esetén az egyes tábornokok tetszésére van bízva a megbizatosok elfogadása vagy visszautasítása, holott arra kellene azokat szoktatni, hogy szó nélkül teljesítsék a parancsokat.² Egyébként azonban teljesen osztotta a haditanács azon felfogását, hogy a Pálffy által előterjesztett feltételek egyike sem fogadható el, s ha mindamellett Pálffy azokhoz mégis ragaszkodnék, a főparancsnokságot egyszerűen másra kell ruházni, de akkor Pálffy a jövőben parancsnokságra többé nem hozható javaslatba.³

Tekintettel arra, hogy a Wienerisches Diariumban ugyanekkor az a meglepő és bizonyára célzatos hír látott napvilágot, hogy Heister egészsége már annyira helyreállott, hogy bármikor visszatérhet Magyarországra s természetesen a főparancsnokságot is átveheti,⁴ Pálffy is tanácsosabbnak látta eddigi álláspontja feladását, hogy főparancsnokságát ne veszélyeztesse. Elsősorban tehát a haditanácsot igyekezett meggyőzni arról, hogy kérelmezett bécsi útjának nem volt más célja, mint a minisztériummal való közvetlen tárgyalás; minthogy azonban ez most nem lehetséges, módját kellene ejteni annak, hogy

¹ Mindezekre l. a haditanács 1710 okt. 8-i leiratát Pálffy-hoz. Fogalmazványban u. o. Hofkriegsrath. reg. 1710 okt. Nr. 71.

² 1710 okt. 12-ről Locherhez. Fogalmazványban u. o. Feldakten. 1710 okt. Nr. 6.

³ 1710 okt. 29-ről. Fogalmazványban u. o. Feldakten. 1710 okt. Nr. 11. és Hofkriegsrath. Prot. Expedit. 1710. Nr. 464. p. 843.

⁴ Wienerisches Diarium. 1710. Nr. 753.

a közel jövőben Petronellben, vagy egyebütt találkozhas-sék a haditanács alelnökével, gr. Herberstein Lipóttal és gr. Schlick vezérhadbiztossal a küszöbön álló téli had-járat terveinek megállapítása végett, amire annyival nagyobb szüksége van, mert a távozó Heister nem intéz-keedett aziránt, hogy alája rendelt tábornokai vele, mint kijelölt utóddal, összeköttetésbe lépjenek.¹ Egyébiránt hivatkozással a Wienerisches Diariumban napvilágot látott feltűnő hírre, nemkülönben baráti kezekből e tárgy-ban vett bizalmas értesüléseire, Pálffy sietett panasszal fordulni a haditanácshoz a személyét fenyegető sérelem miatt, mely arra kényszeríténé, hogy néhány heti fő-parancsnokság után, mint afféle „téli generális“, szégyen-szemre visszavonuljon; e híreknek — úgymond — nem akar ugyan hitelt adni s meg van arról győződve, hogy úgy a haditanács, mint a császár változatlanul meg-maradnak eredeti elhatározásuk mellett, bármiként szől-jon is azonban végeredményben a döntés, gyors intézke-dést kér.²

Az udvar Pálffyt valóban nem ejtette el, amit Pálffy már abból is sejthetett, hogy a haditanács a Pálffyt nyugtalanító bécsi újsághírekkel szinte egyidejűleg hozzájárult ahhoz is, amit pedig imént még feleslegesnek tartott, hogy a tőle annyira sürgetett megbeszélés Hain-burgban létrejőjön (1710 október 22 körül).³ Pálffy, mint a Rákóczi ellen működő császári haderő főparancsnoka, november elején tényleg átvette a főparancsnokságot és a Hainburgban megállapított haditervek értelmében hadműveleteit megkezdte.

Az új főparancsnok (szül. 1663 augusztus 20)⁴ ekkor már tiszteletreméltó harcéri pályára tekinthetett vissza. Kora ifjúságától fogva a császári zászlók alatt küzdött

¹ 1710 okt. Kriegsarchiv. Hofkriegsrath. Prot. Exp. 1710. Nr. 464. p. 811.

² 1710 okt. 28-i jelentése a haditanácshoz. Eredetije u. o. Hofkriegsrath. Exp. 1710 okt. Nr. 247.

³ A haditanács 1710 nov. 29-i leiratából. Fogalmazvány-ban u. o. Hofkriegsrath. reg. 1710 nov. Nr. 372. A Wienerisches Diarium (1710. Nr. 754.) jelentette, hogy okt. 23-án gr. Herber-stein és gr. Schlick visszaérkezett Bécsbe Hainburgból.

⁴ Életrajzát, mely azonban sok helyreigazításra szorul, l. *Jedlicska Páltól*: Eredeti részletek a gr. Pálffy-család ok-mánytárához. Budapest, 1910. 512. s köv. ll., továbbá *Reiszig Edétől*: A Pálffyak. (Különlenyomat a „Magyarország vár-megyéi és városai“ pozsonymegyéi kötetéből.) 39—42. ll.

s gyorsan emelkedett a legmagasabb tisztségekre. A hadiszolgálatot 1681-ben gr. Pálffy Károly ezredében kezdte meg, mely ezred hivatva volt az ez évi soproni országgyűlés alatt a rendek és a királyi család biztonságát védelmezni. 1683-ban részt vett Érsekújvár sikertelen ostromában, Bécs felmentésében, utóbb a párkányi és esztergomi ütközetekben, 1684-ben pedig Visegrád, Vác és Buda ostromában, mely alkalommal a legfőbb hadvezetőség dícséretét is kiérdemelte. 1685-ben Érsekújvár bevételénél és Esztergomnak egyébként sikertelen ostrománál tevékenykedett; különösen kitüntette magát Buda 1686-i ostroma idején, midőn a felmentő török haderő ellen vívott harcok alkalmával harmincöt török hadijelvényt ejtett zsákmányul, melyeket személyesen vitt Bécsbe, honnan visszatérve, Károly lotharingiai hg. főhadsegéde lett. Részt vett ugyanazon év őszén Pécs ostromműveleteiben, nemkülönben a következő évek csaknem valamennyi török hadjáratában, mint a bajor választófejedelem főhadsegéde. 1698—1700-ig a Rajna mentén harcolt a franciák ellen, 1701-ben pedig a Savoyai Jenő hg. vezérlete alatt álló itáliai harctereken működő hadseregben szolgált, honnan József főherceg (a későbbi I. József magyar király) hadseregéhez rendelték, mely Landau ostromával volt elfoglalva. 1703-tól kezdve, mint egyúttal horvátországi bán is, Magyarországon küzdött Rákóczi ellen s hadvezéri képességeinek több ütközetben adta tanubizonyságát.¹

Főparancsnoki megbízatása a magyarság körében nem keltett meglepetést. Rákóczi már 1710 februáriusában tudni vélte, hogy „ugyan csak Pálfi lesz itt az commandérozó generalis“,² s bár ez értesülés korainak bizonyult, mégis fölötte alkalmas volt arra, hogy a békés megegyezés gondolatával az új főparancsnok magyar származása kapcsán még azon körökben is érdemlegesen

¹ 1704-ben Pudmericnél, 1706-ban Nagymagyarnál, 1708-ban Trencsénnél stb. Ezért írja végrendeletében: „Certe donec Vienna, Strigonium, Væcium, Buda, Salankamen, Petrovaradinum, Belgradum, Nissa, Tyrnavia, Trencsinium, Tapolcsány, Nagy-Magyar, Ujvarinum, Pudmericz, Nyergesujfalu, Arva, Agria, Szatmár, Munkácsinum et Ungvarinum exstabit, virtutis meae, aut victoriarum mearum memoria perennabit.“ Végrendeletének hiteles másolata Orsz. Levéltár. Kanc. oszt. Orig. Ref. 1751. Nr. 120. Pálffy katonai pályájának leírását ez után adtam.

² 1710 febr. 25-ről Bercsényihez. Arch. Rak. III. 52. l.

foglalkozzanak, melyek az idegen főparancsnokokban idáig a béke legközvetlenebb akadályait látták.¹ A következők igazolták, hogy Pálffy megbizatása, bár azt voltaképen személyi tekintetek s nem gondosan mérlegelt tárgyi okok döntötték el, az adott viszonyok legszerencsésebb politikai tényének tekinthető.

¹ „Csudáljuk legelsődször is azon csudálatos munkáját az Istennek, amely által — példa nélkül — ellenségünk fegyverének kormányozását magyar (Pálffy) kezére adta és juttatta, oly időben, amidőn az idegen nemzet nemzetünk felől magában régen elvégzett sentenciáját exequálni kívánja és midőn ezt álmélkodással szemléljük, vizsgáljuk meg, miként lehetne ezen nemzetnek ügyét állandó boldogulásunknak és nyugodalmunknak csendes révpontjára hoznunk?“ — olvasuk „egy igaz magyarnak hazája dolgai felől való elmélkedése“-ben, mely Thaly szerint 1710 november 22—29-e közt iratott, s szerzője, vagy legalább is sugalmazója Rákóczi volt. Arch. Rak. III. 199. l.

Dr. Lukinich Imre.

A magyar kincstár háborús hitelműveletei Grassalkovich kamaraelnöksége idején.

Mária Terézia trónraléptekor igen megfogyatkozott erőben, fontos jövedelmeitől megfosztva találta a magyar kamarát. A költségvetés, amelyet a kamara számvevősége 1741 végén királyi parancsra készített, meglepően szegényes képet tár elénk. A teljesítendő kifizetések összege kerek számban évi 355.000 frt volt, s ennek fedezésére — az utolsó három (1738—1740) esztendőtvénén alapul — átlagosan csak évi 340.000 frt bevétel állott rendelkezésre.¹ A pénztelenség okai azonban néhány esztendő alatt teljesen megszűntek. A kamara függetlenségét alaki tekintetben már 1741-ben visszanyerte,² gazdasági erejét pedig az egymást követő királyi rendeletek egyre növelték. Ezek az intézkedések, amelyek a harmincadügy 1742. évi rendezésével kezdődtek³ és 1749-ben nyertek befejezést, a magyar udvari kamarának a pénztárügyek igazgatásával együtt visszaadták mindazokat a kincstári jövedelmeket, amelyeket az előbbi korban tőle elvontak és közvetlenül a bécsi udvari kamara kezelésére bíztak.⁴ A jövedelmi források visszaadása hirtelen felszökkentette a bevételeket. Ezek az 1750-es években már meghaladták a harmadfél millió frtot, sőt gróf Grassalkovich Antal gazdálkodása mellett kamaraelnökségének utolsó éveiben még a negyedfél millió is fölülemelkedtek.⁵

A magyar kamarán kezelt kincstári jövedelmek szaporodásához mérten nagyobbodtak a kamarára rótt terhek, s ezek között a királyi kincstár adósságai is, ame-

¹ Lásd Függelék I. 1. alatt.

² Orsz. Ltár, Camera Hung., Ben. res. 16. Oct. 1741.

³ U. o. Ben. res. 11. Aug. 1742.

⁴ U. o. Exp. cam. 1749 Jan. Praesidi 4. — Ben. res. 30. Jan. 1749, — Litterae praesidis Grassalkovich 5. Jul. 1762. (mell.)

⁵ Lásd Függelék I. 2. és 3. alatt.

lyeket eleinte a pozsonyi bankális reprezentáció, majd ennek 1746-ban történt megszüntetése után a helyébe lépő pozsonyi kamarai főpénztár¹ és a külső kamarai pénztárak a kamarai számvevőség ellenőrzése mellett kezeltek, még pedig nem elkülönítve, hanem a többi bevétel és kiadás között.² Az említett 1741. évi költségvetésben a kölcsönök, a kamarai hivatalnokok óvadékai és a kincstár kezelésében maradó tőkék (főleg alapítványok) kamatai címén összesen 17.200 frt van felvéve. Az akkor a kamara kezelése alatt állott kincstári jövedelmeket terhelő összes tartozásokat tehát (minthogy kamatuk legalább is 5% volt³) legfeljebb 300—350.000 frtra lehet tenni. Ez az összeg a sójövedelemnek visszanyerésekor bizonyára lényegesen gyarapodott, mivel annak átvételével természetesen el kellett vállalni a sópénztáraknál befizetett kölcsönök terhét is. A tehernek ennél is nagyobb szaporulatát okozták azonban azok a kölcsönök, amelyek az osztrák örökösödési háború költségeinek fedezésére szolgáltak. E háborúnak első, a kamara hitelét is érintő kihatása az 1742 tavaszán kibocsátott királyi rendelet volt.⁴ A rendelet a háborús gazdálkodásnak két jellegzetes kényszerintézkedését tartalmazta. Az egyik a netán kikötött magasabb kamatlábra való tekintet nélkül, bár a hitelezők szerződéses jogainak fenntartása mellett, az összes kölcsönök kamatait kivétel nélkül 5%-ra szállította le, míg a másik a már lejárt kölcsönök kifizetését április 1-ével beszüntette s ez alól csak abban az esetben engedett kivételt tenni, ha a törlesztés nem kincstári jövedelemből, hanem új kölcsön útján történhetett. Az első rendelkezés, némi ingadozás után, a kamarán kezelt alapítványokra is alkalmazást nyert.⁵ A második a kincstári hitel érdekében utóbb oda módosult, hogy az általános törlesztési tilalom alól az 1739 óta készpénzben befizetett kölcsönök visszafizetése kivétel, amennyiben ez az udvari kvóta esor-

¹ Orsz. Ltár, Camera Hung., Ben. res. 26. Jan. 1746.

² U. o. Cam. Scepus., Ben. mand. 1746 Jan. No 5. Mellékelve a kamarai hivatalok elszámolását szabályozó nyomtatott „Norma“.

³ Ez az alább idézett, a kamatokat 5%-ra leszállító kir. rendeletből következtethető.

⁴ O. L., Cam. Hung., Ben. res. 28. Apr. 1742. — Exp. cam. 1742 Jul. Augustae 6.

⁵ U. o. Ben. res. 15. Mart., 27. Apr. 1748. — Exp. cam. 1748 Mart. Augustae 10.

bítása nélkül történhetett, aminek azonban kevés eredménye lett.¹

Ez a korszak a kényszerintézkedéseken kívül, amelyek — bár az örökösödési háború befejeztével megszűntek — a kamara hitelét mégis csökkentették,² az egész monarchia területére meghozta a kamarai gazdálkodás és ennek keretében a hitelügy rendszeresebb kezelését, különösen pedig a kincstárt terhelő követelések összeírását és megvizsgálását. Az első kísérlet a kölcsönökre vonatkozólag még 1742-ben,³ az alapokra nézve pedig 1747-ben történt, amidőn ez utóbbiaknak kezelőit, illetőleg élvezőit a kamatfizetés beszüntetésének terhe alatt az alapítólevelek bemutatására kötelezték.⁴ A végleges, összefoglaló eredményt azonban csak a kamarai gazdálkodás újjászervezésével kapcsolatban alkotott új, a monarchia összes hitelügyeit irányító és a közönséges kamarai igazgatástól elkülönített központi szerv, a hitelpénztárigazgatóság felállítása hozta meg. Az igazgatóság, amelynek tagjai a felállításkor báró Prandau Péter Antal, a bécsi udvari kamara elnöke és Koch József, ugyanennek a kamarának és a miniszteriális bankodeputációnak tanácsosa voltak,⁵ rövid ideig közvetlenül a királynőnek,⁶ majd uralkodótársának, Ferenc császárnak volt alárendelve.⁷ Később gróf Hatzfeld Károly Frigyesnek, a miniszteriális bankodeputáció elnökének vezetése alá került.⁸ Utóbb ismét az uralkodótársnak rendeltetett alá és ennek elhunytával újból gróf Hatzfeld, akkor udvari kamaraelnök vezetése alá helyeztetett.⁹ E változásoknak megfelelően a magyar kamara a hitelügyekben tett jelentéseit hol a királynőhöz, hol uralkodótársához címezte. Az újjászervezés a magyar kamarára, amelyre nézve kétségtelenül üdvös és előnyös intézkedései is voltak, egy terhes kötelezettséget rótt:

¹ U. o. Ben. res. 21. Mart., 26. Aug. 1748.

² U. o. Exp. Cam. 1749 Mart. Augustae 33.

³ U. o. Ben. res. 28. Apr. 1742. — Exp. cam. 1742 Jul. Augustae 6.

⁴ U. o. Ben. res. 2. Oct. 1747, 21. Febr., 30. Maj. 1748.

⁵ U. o. Ben. res. 22. Oct. 1748.

⁶ Beer: Finanzverw. Oesterr. 1749—1816. (Mittheil. des Instit. für oesterr. Geschichtsforschung, XV. k. 316. l.)

⁷ O. L. Cam. Hung., Ben. res. 16. Jan. 1749.

⁸ Beer az i. h. 244. l.

⁹ U. o. 245. l. — V. ö. Cam. Hung., Litt. Grassalk. 10. Jan. 1764.

minden harmincad-, só- és tisztartói hivatal köteles volt havi és negyedévi kivonatait közvetlenül a bécsi császári királyi udvari kamarához beküldeni, ami által ez a magyar kamarai jövedelmekről pontosabb áttekintést nyerhetett. A kamara több sürgető leirat dacára az említett rendelkezés végrehajtását évekig halogatta,¹ szintűgy a hitelügy terén sem látta szívesen a hitelgazgatóság ellenőrzését, amelyet ennek az új adósságokról, valamint a törlesztett tőkéről és kamatokról szóló és hozzá beküldött kimutatások útján kellett volna gyakorolni. Az erre vonatkozó rendelkezést is, két sürgető királyi leirat dacára, csak több hónapi késedelemmel foganatosította.² E kimutatásokat 1766-ig — úgy látszik — rendszeren beküldötte,³ a következő évben azonban, midőn a pénztári igazgató állásának megüresedésével a pénztár a kamaraelnök személyes vezetése alá került,⁴ a beküldés teljesen elmaradt. Gróf Hatzfeld kamaraelnök, akinek irányítása alatt a hitelügy akkor állott, 1768-ban levélben megkereste a magyar kamara elnökét a kimutatások újból való megküldése iránt. Grassalkovich azonban erről hallani sem akart és az ügyet szándékosan elodázta,⁵ úgyhogy a régóta szünetelt beküldés újabb sürgetésre⁶ csak 1770 januárjában vette ismét kezdetét.⁷ A vonakodásnak, amely félre nem magyarázható királyi rendeletek semmibe vevéséig vezetett, nyilvánvaló egyetlen oka a kamarának és elnökének az a főrekvése, hogy az amúgy is korlátolt gazdasági szabadságot megőrizze és az olykor mutatózó felesleget a legterhesebb adósságok törlesztésére fordíthassa. Ez ugyanis a kimutatások pontos beküldésével könnyen kérdésessé vált. Ha felsőbb helyen a jövedelmeket pontosan át-

¹ O. L. Cane. Hung.—Aul., Ungarn u. Siebenb. Fasc. 21b. Haugvitz keltezetlen (1751-ből való) felségelőterjesztése.

² U. o. Cam. Hung., Ben. res. 5. Nov. 1748. — 30. Jan., 6. Jul. 1749.

³ U. o. Ben. res. 3. Aug. 1755. — Exp. cam. 1766. Apr. Augustae 2.

⁴ U. o. Litt. Grassalk. 20. Febr. 1767.

⁵ U. o. Acta Cameralia II. 4. Acta consil. Konkel, No 24. Grasalkovich 1768 febr. 22-én: „Statum debitorum cassae per... comitem menstruatim desideratum praetitulata dominatio vestra actu dissimulet, et ultronee etiam, si desuper alloqueretur, ad dispositionem meam provocet.“

⁶ U. o. Cam. Hung., Prot. sess. consilii 1770. Tom. I. p. 127.

⁷ U. o. Exp. cam. 1770 Jan. Hatzfeld 1.

tekinthették és a netán mutatkozó feleslegről tudomást szereztek, könnyen megtörtént, hogy egy kieszközölt királyi rendelettel nem a kamara által szándékolt törlesztésre, hanem más célra fordították, vagy e címen a kamarára új terheket róttak.¹

Az igazgatóság működésének első fontos eredménye az az összeállítás, amelyet a bécsi kamarai számvevőség a magyar kincstárt terhelő összes követelésekről készített.² A kimutatás könnyen áttekinthető, teljes képét adja azoknak az adósságoknak, amelyek az örökösödési háború befejezésekor fennállottak. A több mint három millió frt a következőképen oszlott meg és kamatozott. A 2,537.176 frtot kitevő különböző kölcsönök 5%-osak voltak, kivéve a báró Palm testvérek 19.000 s a rokkantak pesti házának 500.000 frtját, amely után 6%, és a gróf Grassalkovich-féle 15.000 frtot, amely után csak 4% kamat járt. Az egyes tételek 1000 forinton felül a legkülönbözőbb nagyságúak voltak. A hitelezők sorában az egyháziak közül néhány püspök, káptalan, konvent, a pálosok, jezsuiták, piaristák, skótok és ferencesek, a világiak közül néhány idegen főúri család mellett a Pálffy, Erdődy, Eszterházy, Illésházy, Nádasdy, Koháry, Szapáry, Batthyány és Grassalkovich családok tagjai, kisebb összegekkel polgáremberek és végül az intézmények közül tekintélyes összegekkel a rokkantak pesti háza és a cassa parochorum szerepeltek. Az alapítványok összege 426.400 frt, amely után egy 50.000 frtos 4%-os tétel kivételével 5% kamat járt. A rokkantak házának két alapítványától eltekintve, mindannyi egyházi jellegű volt. Végül a kamarai tisztviselőknek összesen 153.272 frtot kitevő óvadékai — egy 6%-os óvadék kivételével — szintén 5%-ot kamatoztak.³

A következő korszakot fontos újítás nyitotta meg. A királynő az udvari kvótát az eddiginél 13.000 frttal magasabban, kerek másfélmillió frtban állapította meg s egyúttal a kamatfizetés terén is újítást tett: elrendelte, hogy ezentúl a kamara az összes kincstári adóssá-

¹ U. o. Litt. Grassalk. 12. Febr. 1757. — Litt. ad cameram exarat. III. 13. Cothmann: Humillima propositio, praes. 25. Oct. 1763.

² U. o. Status universorum onerum fundis cameralibus Hungaricis inhaerentium 1749.

³ V. ö. Függetl. II.

gok kamatait, amelyek ekkor kerek összegben 160.000 frtot tettek, a kvótába való beszámítás nélkül pontosan fizesse.¹ E nagy terhek az első békés esztendőben komoly fizetési nehézségeket okoztak, még pedig olyan mértékben, hogy a kamara, amely magánosoktól 5°/_o-os kölcsönt szerezni nem tudott,² nemcsak a cassa parochorumból volt kénytelen nagyobb összegeket felvenni,³ hanem egy negyedévre még az összes kamatfizetéseket is fel kellett függeszteni,⁴ amely hitelrontó intézkedésre a kamara tanácsát bizonyára csak a legnagyobb szükség kényszerítette. Az 1751. esztendőben a helyzet válságosra fordult: az esztergomi érseki és a pécsi püspöki szék betöltésével ennek a két egyházmegyének jövedelme a kamarától elvonatván, a kamatfizetés körülbelül felében lehetetlenné vált. Grassalkovich, miután ebben az ügyben a királynő meghagyására gróf Haugwitz Frigyes Vilmossal, a directorium in publicis et cameralibus elnökével tanácskozott, a következő megoldást ajánlotta. A magyar kincstárnak ekkor már valamivel több mint négymillió adósságából a bécsi bányapénztár főigazgatósága vállaljon el nem egészen kétfélmillió frtot, amivel a több mint harmadfélszázezer frt évi kamatteher közel másfélszázezer frttal csökkenne; átutalandókul azokat a kölcsönöket jelölje ki, amelyeknek kamatfizetési helye Bécs volt, mivel ez összegek hitelezőire semmi kényelmetlenség sem hárulna, közöttük nyugtalanság sem keletkezne és a kamara hitele sem szenvedne. A javaslat elfogadásra nem talált. A királynő a kérdést személyesen oldotta meg, még pedig egészen más módon. Rendelkezésére az összes adósságok a magyar kincstárnál maradtak, a kamatok egy része — 102.000 frt — azonban az udvari kvótából nyert fedezetet.⁵ A kamara, vagyis

¹ O. L. Cam. Hung., Ben. res. 16. Jan. 1749. — A kamara az udvari kvótát, amelyet rendszeren a kamaraelnökkel folytatott tárgyalások, olykor pedig ennek önkéntes felajánlása alapján kiadott kir. rendeletek bizonyos állandó összegben állapítottak meg, negyedévi részletekben a bécsi kam. főpénztárba tartozott befizetni. Ez az összeg 1747-ben 1,487.000, 1749-ben 1,500.000, 1763-ban 1,400.000, 1768-ban 1,800.000 frtban nyert megállapítást. — Az óvadékok és alapítványok kamatai 1749-ig a kvótába beszámítottak. (Cam. Hung., Ben. res. 5. Nov. 1748.)

² U. o. Cam. Hung., Exped. cam. 1749 Mart. Augustae 33.

³ U. o. Prot. sess. consilii 1749. p. 266.—1750. p. 761.

⁴ U. o. Exp. cam. 1750 Sept. Circulare 7., — Nov. Circ. 1.

⁵ U. o. Orig. ref. 1751 : 137.

inkább annak elnöke és Cothmann Antal tanácsos, a pénztárügyek érdemes igazgatója,¹ mindenképen azon voltak, hogy a kincstárt legalább az adósságok egy részétől megszabadítván, a kamatfizetés terhén enyhítsenek. Még az első válságos esztendőekben megindult a törlesztés, amelyre első helyen az 1739 óta, vagyis a háború alatt felvett kölcsönök voltak kijelölve. Ám e műveletnél is erősen korlátozva volt a kamara szabadsága. Elsősorban az udvari kvóta, azután a kamarát terhelő kifizetések, az úgynevezett belső kiadások és a kamatok fedezetéről kellett gondoskodniuk és csak az ezeken felül fennmaradó összegeket lehetett a kölcsönök törlesztésére fordítani.² E természetes megszorításokon kívül azonban több királyi leirat még más korlátozást is rendelt: a szándékolt törlesztéseket minden egyes esetben be kellett jelenteni és azokat csak a királyi jóváhagyás után lehetett végrehajtani.³ Ez a szabály a kamarára nézve csak olyan terhes volt, mint a kamarai hivatalok kivonatainak és az adósságkimutatásoknak beküldése. Éppen ezért ebben az ügyben is úgy viselkedett, mint a másik kettőben: a bejelentést nem egy ízben elmulasztotta, sőt néhány esztendővel utóbb a kamaraelnök rendelkezére — aki az adósságtörlesztésre vonatkozó rendelkezeteket szándékosan a kamara javára magyarázta — azt egyenesen elmellőzte, nehogy a törlesztésre szánt összeget az akkor már kitört hétéves háború költségeire rendeljék.⁴

A béke éveiben, amelyekben a kincstár hitelét a birtokvásárlások és visszaváltások erősen igénybe vet-

¹ A westfaleni származású Cothmann a kamara 1750-ben tette meg a pénztárügyek igazgatójává, (Exp. cam. 1750 Sept. Cothmann I.) amely állásában a következő esztendőben a királynő megerősítette. (Orig. ref. 1751: 84.) Rendkívüli munkássága elismerésül már egy év múlva évi 1500 frt fizetése mellett ugyanannyi évi segélyben részesült. (Ben. res. 27. Nov. 1752). Utóbb a só- és telepépítésügy vezetése is rá bízott. 1765-ben magyar indigenatust és báróságot kapott. (Canc. H.-Aul., Lib. reg. 47. p. 317., 347.) 1766 végén a m. udv. kancellárián tanácsossá kinevezetvén, a kamarai szolgálatot elhagyta. (Prot. sess. consilii 1766. Tom. II. p. 802.)

² O. L., Cam. Hung., Ben. res. 21. Mart., 26. Aug. 1748, 30. Jul. 1753.

³ O. L., Cam. Hung., Ben. res. 2. Nov. 1749, 16. Apr. 1751, 30. Jul. 1753.

⁴ U. o. Exp. cam. 1749 Nov. Officio solutorio 14., 1752 Maj. Augustae 19. — Litt. Grassalk. 12. Febr. 1757.

ték,¹ a kamara az adósságoknak meglepően nagy részét, közel egymillió frtot törlesztett, úgyhogy a követelések összege, amely 1751-ben a négymillió frtot is meghaladta, a hétéves háború kitörésekor majdnem hárommillióra csökkent.²

A háború, amely lefolyásában a kincstár hitelét a legnagyobb mértékben igénybe vette, az első esztendőben kevésbé érintette azt. Az új, még csak 5%-os kölcsönök alig haladták meg a félszázezer frtot.³ Történt ugyan egy jellegzetesen háborús kényszerintézkedés is, amely szerint a magánosoknál gyümölcsöztetett alapítványokat a kincstárnál kellett elhelyezni, de ez is csak egészen jelentéktelen összeget hozott.⁴ A második esztendő, 1758 tavaszán azonban már beköszöntött a nagy pénzszükség, amelynek szembetűnő jelei a kamarának a hitel terén adott felhatalmazásokban nyilvánultak. Ezek szerint a hitelezőknek az új kölcsönöknél már 6%-os kamatot biztosíthatott, ezenfelül a befizetéseknél 1—2% kedvezményben részesíthette őket vagy $\frac{2}{3}$ ércpénz mellett $\frac{1}{3}$ régi 5%-os kincstári kötelezvényeket is elfogadhatott.⁵ A 6%-os kamatot a kamara ezentúl majdnem minden esetben fizette, míg a másik két kedvezményt — úgy látszik — senkinek sem adta meg.⁶

A pénzszükség, amely a háború befejezéséig egyre fokozódott, a kincstári hitel terén különböző formákban nyert kielégítést. Ez elsősorban az eddig dívott módon,

¹ A kamara e célra 1755-ben több mint 260.000 frtot fordított. (Acta post Grassalkovich 6/14.)

² Lásd Függelék II.

³ O. L., Cam. Hung., Ben. res. 18. Apr. 1757. p. 2. — Litt. Grassalk. 15. Apr., 28. Maj. 1757. — Exp. cam. 1757 Maj. Off. sol. 4., Jun. Off. sol. 1.

⁴ U. o. Ben. res. 12. Apr. 1757. p. 2., 28. Apr. 1757. p. 4., 1. Dec. 1757., 15. Dec. 1757. p. 1., 12. Jan. 1758. p. 7. — Exp. cam. 1757 Nov. Augustae 3., 1758 Jan. Augustae 8.

⁵ U. o. Ben. res. 12. Apr. 1758.

⁶ Ez a kamarának szándékában sem volt, ami abból a körülményből tűnik ki, hogy a fent említett kir. leirat alapján külső hivatalokhoz kibocsátott körrendelete csak a felémelt kamatlábról szólt, a proviziót és a régi kötelezvényekkel való fizetést pedig meg sem említette. (Exp. cam. 1758. Apr. Circ. ad admin. 1.) A 3, $\frac{3}{4}$ és 10 milliós kölcsönök befizetésével azonban jártak kedvezmények. — A befolyt kölcsönöket a kamara a bécsi általános kamarai pénztárba volt köteles beszállítani (Ben. res. 18. Apr. 1757), ahol befizetések szórványosan közvetlenül is történtek. (pl. Ben. res. 6. Maj. 1761.)

a magánosoktól felvett kölcsönök útján történt, amelyeknek egyes tételei néhány száz és félszázezer frt között váltakoztak. E kölcsönöket a királynő leiratai alapján részben személyesen Grassalkovich,¹ részben pedig a kamara szerezte meg. Az utóbbi oly módon, hogy a káptalanokat és a rendek tartományi főnökeit korlevélben felhívta a kölcsönadásra, a külső kamarai hivatalokat pedig körrendeletben utasította, hogy ezt az ügyet a legnagyobb igyekezettel mozdítsák elő.² Ezek a névre szóló királyi biztosítólevelek mellett felvett kölcsönök az 1758—1763-as években igen váltakozó nagyságban folytak be. Évi 228.000 frtról 97, sőt 61.000 frtra szállottak le, majd 138.000 frtra emelkedtek, hogy utóbb ismét 109, illetőleg 37.000 frtra csökkenjenek. Teljes, a hétéves háború alatt befizetett összegük majdnem nyolcadfélszázezer frt volt. A hitelezők sorában 10.000 frttal vagy ennél nagyobb összegekkel a zágrábi püspök, az esztergomi, pozsonyi, zágrábi és váci káptalan, a piarista-, jezsuita- és szervita-rend, valamint az Orsolyaszüzek, a Szent István-confraternitas és a cassa parochorum, a gróf Csáky, Eszterházy és Onelli családok tagjai, Bender Jakab Fülöp bécsi bankár és Berbegeg József orvos fordulnak elő.³

Bár az ilyenmő kölcsönnyújtások fokozására ezek a kamara előterjesztésére mindazokban a kiváltságokban részesültek, amelyekkel a bécsi bank kölcsönei jártak,⁴ ezen az úton mégsem lehetett a háború költségeinek fedezésére szükséges nagy összegeket előteremteni.

¹ O. L. Cam. Hung., Litt. Grassalk. 15. Apr. 1757. — Ben. res. 18. Apr. 1757.

² U. o. Exp. cam. 1757 Apr. Circulare omnibus capitulis 1., ad omnes admin. 1.

³ Az egyes befizetésekről szóló adatok a m. udv. kamara levéltárának „Expeditiones camerales“ című gyűjteményében található. A végösszeg a kamarai számvevőségnek 1768-ban az adósságokról készített összeállításából (Acta post Grassalkovich 6/10) is kitűnik, ha a hétéves háború alatt felvett kölcsönöknek a kimutatásban külön beállított összegeiből a 3 milliós belföldi kölcsön és a városi kölcsönök összegeit levonjuk. — A kamara jelentése szerint Batthyány Lajos és Károly „opiniono publica praecipui sunt in regno capitalistae“; a zágrábi káptalannak is nagyobb tőkéi voltak külföldön, nevezetesen Olaszországban. (Exp. cam. 1758 Mart. Praesidi 3.)

⁴ O. L. Cam. Hung., Exp. cam. 1759 Oct. Augustae 10. — Ben. res. 29. Nov. 1759.

Grassalkovich, akinek 1758-ban legalább kétmillió frtot kellett volna szerezni, bár teljesen átérezte a kényszerű szükségét, a megbízatást nem szívesen vállalta.¹ A felvetett tervek közül az egyiket, a francia mintára behozandó életjáradékot, mint Magyarországon megvalósíthatatlant, elvetette,² a másikhoz, amely a kamarai uradalmak nagy részének eladása vagy elzálogosítása volt, nehéz szívvel hozzájárult. Neki, aki eddig a kamara birtokait mindig csak szaporította, nehezebbre esett most azoknak elidegenítésével foglalkozni, különösen mivel ezen az úton sem remélte a kívánt összegeket előteremtetni, hiszen becslése szerint az összes birtokok zálogbavetésével alig egymillió frtot lehetett szerezni.³ E módokról, különösen a nagyváradi uradalomra⁴ vonatkozólag, mégis részletes tárgyalások folytak, de eredményre — szerencsére — nem vezettek, úgyhogy az uradalmak, közöttük a nagyváradi is, két évvel később egy más természetű nagy hitelművelet alapjául szolgálhattak. Zálogbavetés azonban mégis történt: a bécsi bankó 2,200.000 frtért az óvári, 208.000 frtért pedig a komáromi uradalom birtokába jutott tíz, illetőleg öt évre. E hitelművelet azonban, amely a többi kölcsönökkel szemben határozottan visszaesést mutat, mivel a kincstárt nemcsak biztos nagy jövedelmektől, hanem a gazdálkodással elérhető nyereségektől is hosszú időre megfosztotta, a kamaraelnök véleményének kikérése nélkül történt. A kamarát ezekben az esetekben királyi rendeletekkel befejezett tények elé állították.⁵

¹ U. o. Litt. Grassalk. 1. Mart. 1758.

² Az életjáradék tervéről amely a kamara irataiban később már nem fordul elő, Grassalkovich — sajnos — csak ennyit írt: „Praescindo a continentiis illius (t. i. rescripti) in parte idaealibus isthic impracticabilibus, quia declarationem meam quoad omnia cum proximiori ascensu meo suae Majestati Sacr. reservo.“ (Litt. Grassalk. 23. Apr. 1758.) — 1760-ban a kancellária a helytartó tanács útján kísérelte meg a terv végrehajtását, úgy látszik szintén minden eredmény nélkül. (Canc. H.—Aul., Orig. ref. 1760 : 52., — Conc. exp. 36. ex Febr. 1760. — A helytartótanácsnál az erre vonatkozó iratok a ma már meg nem lévő „Schedarum bancalium“ című gyűjteményben őriztettek.)

³ O. L. Cam. Hung., Litt. Grassalk. 1. Mart. 1758., — Ben. res. 12. Apr. 1758.

⁴ U. o. Litt. Grassalk. 23. Apr. 1758., — Ben. res. 6. Maj. 1758 (két leirat).

⁵ U. o. Litt. Grassalk. 5. Jul. 1762 (mell.)

A kölcsönszerzés harmadik, Grassalkovich által javasolt módja a szabad királyi és bányavárosokra való kivetés volt. Az első ilyenű kölcsönt egy 1758 tavaszán kelt királyi rendelet Grassalkovich számításai alapján 250.000 frtban vetette ki 29 városra, 14 várost adósságaik miatt teljesen elmellőzvé;¹ az említett összeget utóbb a kamara a Felsőbányára kivetett 6000 frttal még megtoldotta.² Ezt a kölcsönt, amely a háború befejezése után hat éven belül volt törlesztendő, a városok vagy sajátjukból vagy hitelük igénybevételével voltak kötelesek három hónapon belül befizetni. Amennyiben olcsóbban, esetleg 5%-ra tudtak pénzt szerezni, a kamara által fizetett 6%-kal szemben mutatkozó kamatkülönbözet a városokat illette.³ Az első városi kölcsön, amely egyszeri sürgetés⁴ után augusztus hó folyamán legnagyobb részben befolyt és összesen 252.000 frtot eredményezett,⁵ korántsem tekinthető valóságos kényszerkölcsönnek. Ez nemcsak a királyi leiratnak abból a rendelkezéséből tűnik ki, amely minden kényszerítést tilalmaz, hanem abból a körülményből is, hogy Szakolcának a kamaralélnök a reá kivetett rész befizetését teljesen elengedte.⁶

A következő, 1759. esztendő második felében egy megoldási mód, tudniillik a külföldi kölcsön terve, amelyet a magyar kamara már 1758 tavaszán felvetett,⁷ határozott alakot öltött.⁸ A kölcsönt, amelynek biztosítésként nagy kiterjedésű kamarai uradalmak évi 293.000 frtot kitevő jövedelme és ezenfelül az ország adója volt kizemelve, Mária Terézia mint magyar királynő 1760 február 1-ig Velencében szándékozott felvenni. Összegét négymillió frtra tervezték, amely után félévi részletekben 6%-os kamat lett volna Velencében fizetendő. A törlesztésnek a felvétel után való második évtől számítandó négy éven belül 16 negyedévi részletben kellett volna történnie. A végrehajtást néhány velencei bankár útján tervezték, akiknek 1% províziót szántak. A kölcsön felvétele annyira biztosnak látszott, hogy a királynő a

¹ U. o. Ben. res. 6. Maj. 1758.

² U. o. Exp. cam. 1758 Dec. Augustae 12.

³ U. o. Exp. cam. 1758 Maj. Circ. 1.

⁴ U. o. Exp. cam. 1758 Jul. Circ. ad civ. 1.

⁵ Lásd Függelék III.

⁶ O. L. Cam. Hung., Litt. Grassalk. 9. Febr. 1759.

⁷ U. o. Exp. cam. 1758 Mart. Praesidi 3.

⁸ U. o. Arch. Palat., Lad. 4. fasc. 5. No 25. NB.

tárgyalások továbbvitelére és a kölcsön megkötésére Grassalkovichot és gróf Eszterházy Ferencet, a directorium in publicis et cameralibus assessorát nemcsak kijelölte, de részükre a meghatalmazó levelet és az utasítást is kiadatta.¹ A tárgyalások Bécsben Eszterházy részvételével Riesch bécsi bankárral s ennek útján Pommer velencei bankárral serényen folytak az év végéig.² Az új év azonban váratlan fordulatot hozott: a kölcsön, bár egy szinte megalázó feltétel elfogadására is megvolt a hajlandóság és Velence követe is közbenjárt, megghiúsult és helyébe azonnal a belföldi kölcsön terve lépett, amelynek tárgyalására a királynő Grassalkovichot sürgősen Bécsbe rendelte.³ A megbeszélések első eredménye a második városi kölcsön volt, amelyet ismét a kamaraelnök terve szerint, ezúttal a tizenkét legtehetősebb városra 250.000 frtban vetettek ki, azokat ebben az esetben is felhatalmazván, hogy a rájuk kivetett összegek megszerzésére hitelüket igénybe vehessék. A feltételek az első kölcsönéhez hasonlóak voltak: a befizetés határideje három hónap, a kamatláb 6% és a törlesztésre megszabott idő a békekötést követő hat év. Ez a kölcsön sem volt kényszerjellegű; e vonatkozásban az elsőtől csak abban különbözött, hogy Grassalkovich javaslatára pontos befizetés esetén a városi tisztikar régóta kért fizetésemelésének engedélyezése kilátásba helyeztetett.⁴ A kamaraelnök számítása bevált: a kölcsön a kitűzött három hónapon belül a kivetett összeget meghaladóan 265.000 frtban befolyt,⁵ aminek jutalma természetesen nem maradt el.⁶

A bécsi tárgyalások alapján a városoktól felvett kölcsönön kívül az 1760 február 1-én kiadott királyi leirat a magyar kincstár terhére még két nagy kölcsön felvételét rendelte el.⁷ Az egyik, amelyet Belgiumban vettek fel, az első tervezet szerint ötmillió frt lett volna, félévi részletekben fizetendő 6%-os kamattal és tíz év lefolyása után félévi felmondással. Biztosítékul általa-

¹ U. o. Cam. Hung., Ben. res. 19. Sept. 1759.

² U. o. Ben. res. 10. Nov. 1759.

³ U. o. Ben. res. 10. Nov. 1759., 2. Jan. 1760.

⁴ U. o. Ben. res. 30. Jan. 1760. — Exp. cam. 1760. Febr. Circ. 1. — Canc. H.—Aul., Orig. ref. 1760:16.

⁵ Lásd Függelék III. — Sopron önként 5%-kal beérte. (Exp. cam. 1760 Apr. Augustae 4.)

⁶ O. L. Canc. H.—Aul., Orig. ref. 1760:121.

⁷ U. o. Cam. Hung., Ben. res. 1. Febr. 1760.

nosan az egész kamarai jövedelem, különösen pedig a harmincadjövedelem volt kijelölve. A kölcsönt, amelynek nagy kiváltságok és teljes jogsegély biztosított, az egyes belga hitelezők nevére kiállított királyi biztosítólevelek ellenében szándékolták felvenni. A végrehajtásnál e terv azonban lényegesen módosult. A befizetések után 10°/_o kedvezményt engedtek, a kamatlábat 5, illetőleg még az első kamatrészlet törlesztése előtt Chotek közbenjárására 4°/_o-ra, a felveendő összeget pedig hárommillióra szállították le, amelyhez azután még $\frac{1}{3}$ milliót csatoltak.¹ Az eredeti tervtől leglényegesebben a felvétel módja tért el. Gróf Kaunitz Vencel államkancellár közbenjárására ugyanis a cs. kir. belga kamara saját hitelének igénybevételével elvállalta a közvetítést, vagyis a kölcsön Belgiumban olyan módon vétetett fel, mint Magyarországon a városi kölcsönök.² Az egész összeg befizetése négy részletben történt, még pedig Bécsben április 15-én, június 1-én, július 14-én és szeptember 15-én egy-egy, illetőleg az utolsó $\frac{1}{3}$ millióban. A belga kamara ezekről az összegekről befizetési keltezéssel nemcsak királyi biztosítóleveleket, hanem — mivel a kölcsönnyújtást ehhez a feltételhez kötötte³ — magyar kamarai adósleveleket is kapott. E tíz évre felvett kölcsönnél, amely a legteljesebb jogsegélyben részesült, biztosítéskül részletenként 10, 12, 27, illetőleg három harmincadhivatal átlagosan 170—180.000, illetőleg 60.000 frtot kitevő évi jövedelmét kötötték le.⁴

A másik, a belga kölcsönnel egyidejűleg hárommillióban felvett kölcsön biztosítására terjedelmes, nagy részben a velencei kísérletnél is szóba került kamarai jószágoknak évi 300.000 frtot kitevő jövedelmei szolgáltak. A kölcsön, amellyel teljes jogsegély és jelentős kiváltságok jártak, mivel Magyarországon és az örökös tartományokban vétetett fel, a belga kölcsönnél sokkal magasabb, tudillik 6°/_o-os kamatot volt kénytelen viselni. Befizetési helyül a bécsi és pozsonyi kamarai

¹ U. o. Ben. res. 19. Apr. 1760., — Litterae ad cameram exar. III. 13. Chotek, 16. Sept. 1760. — Beer „Die Staatsschulden etc.“ című értekezésében. (Archiv für österr. Geschichte 82. k. 21. l.) ennek a kölcsönnek összegét tévesen 13⁴ milliónak írta.

² U. o. Litt. Grassalk. 24. Apr. 1760.

³ U. o.

⁴ U. o. Litt. Grassalk. 24. Apr., 17. Jun., 3. Sept. 1760.

pénztár szolgált. A törlesztés gondja gróf Chotek Rudolfra, a bécsi kamara elnökére és Grassalkovichra volt bízva és azt a békekötést követő negyedik esztendő után kellett megkezdeni s a kötvények sorszámainak rendjében nyolc egyenlő részletben kamatostól ismét négy év alatt befejezni.

A kölcsön a kincstári hitelügy terén jelentős újítást hozott: az eddig túlnyomóan dívott királyi biztosítólevél helyébe a kamarán őrzött királyi pecséttel ellátott s az elnök és a pénztárigazgató aláírásával kiadott kamarai kötelezvény lépett. A kötelezvényeket, amelyek szövegét ezúttal először nyomtatták, még pedig hasábonsan latin és német nyelven, a befizetések sorrendjében állították ki és ugyanakkor sorszámozták. Erről a sorszámozásról, amely ebben az esetben szintén először alkalmaztatott, utóbb e kötvényeket röviden csak sorszámozott kötvényeknek (*numericæ obligatoriales*) neveztek. De más tekintetben is figyelemre méltó újítás történt. Az eddig dívott gyakorlat szerint a kincstár bármely nagyságú kölcsönt elfogadott és ezekről a sokszor alacsony és nem is kerek összegekről adattak a hitelező nevére szóló királyi biztosító- vagy esetleg kamarai adóslevelek. A hárommillió kölcsönt Magyarországon és az örökös tartományokban meghirdető királyi, illetőleg császári nyílt parancs szakított ezzel a gyakorlattal: egyrészt megengedte, hogy a hitelező kivánsága szerint a kötelezvény névre, álnévre vagy bemutatóra legyen kiállítható, másrészt pedig az összeget, melyről a kötelezvények szóltak, kivétel nélkül 500 frt-ban állapította meg. A befizetésnél június hó végéig 8% kedvezmény adatott.¹ A kincstári hitelügy terén tehát ez alkalommal tűnik fel először a bemutatóra szóló kötvény, a címlet, a névérték és a kibocsátási árfolyam fogalma, vagyis más szóval a kamara ennél a kölcsönnél 6000 darab névre vagy bemutatóra szóló, 500 frt névértékű kötvényt bocsátott ki 460 frtos árfolyamon.

A kölcsön közhírré tételéről két kormányzók gondoskodott. A vármegyéket és a városokat a helytartótanács, harminnégy külső kamarai hivatalt pedig kör-

¹ U. o. Cam. Hung., Ben. res. 17. Febr. 1760. — Arch. Palat., Lad. 4. fasc. 6 no 27 et A. — A kötelezvények kiadásra előkészített s utóbb a pecsét átszelésével megsemmisített nyomtatott példányai „Cam. Hung., Cista ferrea No 1^{1/2}” jelzet alatt találhatók.

rendelettel a kamara értesítette, egyúttal ezeket a befizetések elfogadására is kötelezvé, ami a felek részére lényeges könnyítést jelentett.¹ Az ércpénzben² teljesítendő befizetés lassan haladt. Csak június végén érte el majdnem a kétmilliót, a tervbe vett hárommilliót pedig csak 1761 október 1-én. A túlnyomó nagy rész — 2,902.000 frt — bécsi befizetés. A magyarországi eredmény — noha Chotek Grassalkovich közreműködését különösen kérte — aránylag kevés, mindössze 98.000 frt volt.³

A monarchia gazdasági viszonyait jellemzi, hogy összesen csak harminc névre (s talán álnévre) és kilenc bemutatóra szóló kötvény tulajdonosa fizetett be 10.000 frtot vagy ennél nagyobb összeget. E befizetések — egyetlenegy kivételével — Bécsben történtek, de a bécsi befizetők sorában néhány magyar főúr is szerepel, névszerint Batthyány Károly, Eszterházy Pál és Pálffy Miklós. Az összes kibocsátott kötvényeknek több mint egyhatodát bemutatóra állították ki, ezek közül azonban egyetlenegyre sem történt Pozsonyban befizetés, ami a magyarországi gazdasági életnek és felfogásnak jellemző tünete.⁴

E két, a magyar kincstári hitelügy terén szokatlanul nagy kölcsönrel azonban ezeknek sora még nem zárult le. A háború újabb és újabb pénzáldozatokat követelt és a directorium in publicis et cameralibus számítása szerint 1761-ben újabb kétmilliós kölcsönre volt szükség.⁵ A királynő elrendelte, hogy ennek az összegnek legalább egynegyedrésze a magyar városok útján szereztesse meg.⁶ A kivetést ismét Grassalkovichra bízta, aki 1760 december 10-én Gödöllőn kelt körlevelével fel is szólította a városokat, hogy ezt a harmadik kölcsönt az előbbi kettőével azonos feltételek mellett lehetőleg a kivetést meghaladó összegekben 1761 február végéig a pesti

¹ U. o. Cam. Hung., Exp. cam. 1760 Febr. Circ. 1. — Ha nem Pozsonyban történt a befizetés, a kamat csak attól a naptól kezdve járt, amelyen a befizetésről szóló jelentés Pozsonyba érkezett.

² U. o.

³ U. o. Cam. Hung., Acta post Grassalk. 13/25., 21/1., — Exp. cam. 1767 Apr. Augustae 36.

⁴ U. o. Acta post Grassalk. 21/1.

⁵ U. o. Canc. H.—Aul., Orig. ref. 1761 : 9.

⁶ U. o. és cam. Hung., Ben. res. 7. Dec. 1760., — Prot. sess. consilii 1761. f. 6. v.

sóhivatalnál fizessék be.¹ Ez a harmadik városi kölcsön, amelynél ismét kilátásba helyezték, hogy a városoknak a tisztviselőfizetések felemelésére irányuló régi kérelmüket teljesítik,² szintén nem volt igazi kényszerkölcsön, bár ez alkalommal a városok részéről mentséget nem akartak elfogadni.³ A befizetés ez alkalommal a nyomatékos sürgetés⁴ dacára igen késedelmesen történt. A kitűzött határidőt a harmincnyele város közül csak hét tartotta be, a többi sok részletben — Selmechánya például huszonháromban⁵ — az év végéig fizetett, sőt öt város a reá kivetett összeget teljesen nem is tudta előteremteni. Az ebből származó hiányt azonban bőven pótolták a felülfizetések: a kivetett 540.000 frt helyett összesen 544.200 frt folyt be.⁶

A következő két év ilyenmű kölcsönfelvétel nélkül telt el, a kincstár adósságai tehát csak a magánosoktól felvett csekélyebb összegekkel szaporodtak. A kamara hitelét azonban más oldalról olyan súlyos támadás érte, hogy komoly veszedelemben forgott. Már 1761 tavaszán Mária Terézia Chotek elnöksége alatt udvari bizottságot szervezett, amelynek feladatául a háború által sokat szenvedett kamarai gazdálkodásnak és a hitelügynek rendezését tűzte ki.⁷ A bizottság, amely a kormányzók elnökeivel érintkezett s ezek útján szerezte be a szükséges adatokat, egészen új gazdasági rendszert dolgozott ki. A legfőbb központi szervek újjászervezése már ez év végén el volt döntve,⁸ a magyar kamarát érintő rendelkezés azonban csak a következő év tavaszán érkezett le. A királyi rendelet csupán két határozott intézkedést tartalmazott: a magyar kamara pénztárát közvetlenül a bécsi kamarai főpénztár alá helyezte és az udvari kvótát — amely az örökös tartományok kamaráinál az új rendszer behozatalával megszűnt — a magyar kamaránál egyelőre meghagyta. Ezenfelül azonban kilátásba helyezett más, ezúttal még csak általánosság-

¹ U. o. Ben. res. 7. Dec. 1760., — Exp. cam. 1761 Jan. Circ. 1.

² U. o. és Canc. H.—Aul., Orig. ref. 1760 : 16.

³ U. o. Cam. Hung., Acta post Grassalkovich 13/28.

⁴ U. o. Exp. cam. 1761 Apr. Circ. 2.

⁵ U. o. Exp. cam. 1761 Sept. Augustae 20.

⁶ Lásd Függelék III.

⁷ O. L. Cam. Hung., Litt. Grassalk. 4. Apr. 1761. — Canc. H.—Aul., Orig. ref. 1761 : 78.

⁸ U. o. Cam. Hung., Acta post Grassalkovich 13/39.

ban sem megjelölt intézkedéseket is, amelyek a Grassalkovich elnökhöz intézendő leiratok útján fognak történni.¹ A Gödöllőn távollevő elnök, mihielyt a kamara vele a királyi leiratot közölte, ennek véleményét az újítás felől bizalmas úton azonnal kikérte.² A kamara részletes fejtegetései³ alapján azután terjedelmes, meggyőző, helyenként szenvedélyes hangú felterjesztéssel⁴ fordult a királynőhöz. Abból a gondolatból kiindulva, hogy a magyar kamarai pénztárnak a bécsi pénztár alá való rendelését és a kilátásba helyezett többi változtatásokat nem célszerű a háború alatt végrehajtani, jellegzetes adatok elősorolásával vázolta azokat a nagy gazdasági eredményeket, amelyeket a kamara az ő elnöksége idején függetlenségének és jövedelmeinek visszanyerése alapján elért. Ezzel az örvendetes fejlődéssel élesen szembeállította az előző vígasztalan korszakot, amelyben a magyar kincstár jövedelmeinek legnagyobb részét közvetlenül a bécsi kamara kezelte, amikor is beigazolódott, hogy a magyar kamarai ügyeket Bécsből csupán hatalmi szóval hasznosan intézni nem lehet. Kérve kérte a királynőt, hogy a kamara függetlenségét és cselekvési szabadságát megbénító és törvénybe ütköző újításokat, amelyeket a magyar kamara az elért eredmények után meg nem érdemelt és amelyek őt a sírba döntenék, ne engedje meg. Mind e fejtegetésein végigvonul a kincstár hitelének határozott hangsúlyozása, amelynek alapjául a kamara függetlenségét, gazdasági szabadságát és kizárólagos utalványozási jogát jelölte meg. Sőt éppen a hitel terén találta a változtatások ellen szóló legnyomósabb érvét. Rámutatott arra, hogy a belga kamara kifejezett kívánságára az e kamara útján felvett kölcsön biztosítására az adott királyi biztosítólevelen felül a magyar kamara harmincadjövedelmeinek nagy részét lekötötte. Az adott királyi szó szentsége, a kamara ígérete és hitele tehát csak akkor maradhat épségben, ha e jövedelmet ezentúl is a biztosítékot adó magyar kamara hatósága alatt álló pénztárban kezelik.

Grassalkovich erélyes közbelépése a tervezett újításokat megakadályozta. Előterjesztése után két hét sem telt el és a királynő gróf Herberstein János bécsi

¹ U. o. Ben. res. 20. & 28. Apr. 1762.

² U. o. Litt. Grassalk. 7. Maj. 1762.

³ U. o. Exp. cam. 1762 Maj. Praesidi 10.

⁴ U. o. Litt. Grassalk. 5. Jul. 1762.

kamaraelnök útján máris értesítette, hogy a magyar kamaraügyek virágzó állapotával a legnagyobb mértékben meg van elégedve, és hogy ezek igazgatása körül szerzett érdemeire való tekintetből a magyar kamarai igazgatás a maga állapotában meghagyatott.¹ Ezzel az intézkedéssel tehát a kamara függetlensége, a pénztár felett való hatósága és hitele is sértetlenül megtartatott, amit ennek tanácsa túlaradó szavakkal köszönt meg az elnöknek.²

A már vége felé közeledő háború csakhamar ismét kölcsönök felvételét tette szükségessé: az év utolsó hónapjában a királynő a negyedik városi kölcsön felvételét rendelte el. Az eredetileg egy félmillió frtra tervezett kölcsönt, amelynek feltételei ugyanazok voltak, mint az előbbi kölcsönök feltételei, az egyes városokra ezúttal is Grassalkovich róttá ki.³ Az első három kölcsöntől csak abban különbözött, hogy ebben az esetben először két horvát városra is 10—10.000 frtos pótlólagos kivetés történt.⁴

Ugyanebben az időben egy nagy kölcsönnek már sokáig vajúdjó ügye nyert befejezést. Ez alkalommal először egy, havi részletekben fizetendő, 6°/_o-os kamatozású kölcsönt nem kevesebb mint tízmillió frtban az ország nevében kívántak felvenni. Az ezer frtos névértékű, sorszámozott kötvényeket ennek megfelelően ezúttal a királyi helytartótanácsi pecsét alatt gróf Batthány Lajos, a helytartótanács elnöki tisztségét viselő nádor állította ki. Biztosítéskül elsősorban az ország adója s ennek elégtelensége esetén általánosságban a kamarai jövedelem, különösen pedig az eddig meg nem terhelt sójövdelem szolgált. A törlesztést a békekötést követő hatodik esztendő lefolyása után kellett megkezdeni s erre évente egymillió frtot fordítani.⁵

A kölcsön gondolatát — nyilvánvalóan a cseh-osztrák rendek kezessége mellett felvett kölcsönök hatása alatt — gróf Pálffy Miklós kancellár már 1761 őszén felvetette.⁶ Megvalósítása azonban nagy nehézségekbe

¹ U. o.

² U. o. Exp. cam. 1762 Jul. Praesidi 2.

³ U. o. Prot. sess. consilii 1762. p. 1179/1180. — Exp. cam. 1762 Nov. Circ. 2.

⁴ U. o. Ben. res. 7. Dec. 1762.

⁵ U. o. Ben. res. 25. Jan. 1763.

⁶ U. o. Canc. H.—Aul., Orig. ref. 1761 : 239.

ütközött, mivel bizonyos nagyobb összegek befizetőinek a magyar indigenatust kilátásba helyezték és a kölcsönt országgyűlés nélkül, az összes megyék beleegyezése alapján, az ország nevében kívánták felvenni. Az indigenatus elejtésével az első nehézség utóbb megszűnt, a másodiknak elhárítására azonban hosszas tárgyalások folytak, míg végül is sikerült ehhez a törvényekkel kétségtelenül ellenkező módozathoz az összes megyék hozzájárulását megszerezni.¹ A kölcsönfelvétel módjára vonatkozólag a kancellár nézete, ki éppen ettől a jövőben előnyös eredményeket várt,² ellentétben állott a nádor, s talán még inkább Grassalkovich felfogásával. A kamaraelnök ugyanis, aki erre vonatkozó nézetét a királynő előtt élőszóval kifejtette,³ a nádorhoz küldött leveleiben és fejtegetésében — bár a háború okozta kényszerhelyzetet teljesen elismerte — a felvétel módját élesen elítélte.⁴ Nemcsak a kölcsön alapját kifogásolta, mivel az adó bizonytalan és kellő biztosítékot nem nyújt, hanem a felvétel módját a törvényesség szempontjából is részletesen és nyíltan bírálta.

Alig kezdődtek meg a befizetések erre a sokat hányatott kölcsönre, a háború a hubertusburgi békével befejeződött s ennek következtében a befizetések további elfogadása már 1763 március elején eltiltatott.⁵

A békekötés híre a kamara figyelmét azonnal a kincstár adósságaira fordította. Felterjesztéseiben fel-

¹ A tárgyalási iratok az Orsz. Levéltárban főleg Canc. H.—Aul., Orig. ref. — Arch. Palat., Lad. 1., 4. — Consil. Locumt., Miscellanea, fasc. 82, No 559. jelzet alatt találhatók.

² O. L. Canc. H.—Aul., Orig. ref. 1762 : 240. „Mir will somit lediglich übrigen Euer k. k. apost. Mayestät... zu versichern, dass sowohl in Anbetracht des... andurch beförderenden allerhöchsten Dienstes, als auch der in behöriger Rücksicht auf anderweite aus dieser nomine regni ausser einen Landtag unternehmenden Negotiation für die künftige Zeiten zu gewarten stehenden vergnüglichen Folgen sich von selbst verofenbahrenden Wichtigkeit des Geschäfts meines Orts furohin ebenfalls mit Verwendung all äussersten Kräften nichts erwinden lassen werde...”

³ U. o. Arch. Palat., Lad. 1. fasc. 2. No 16. „Meg ismerte eő Felsője, hogy nem jól volt ki füzve itt a dolog, igen gyengén mentette abban a primást.”

⁴ U. o. Lad. 1. fasc. 1. No 5. „Volt-e esze a projectansnak...” „Nyilvánságos a törvény sérelme...”

⁵ U. o. Lad. 1. fasc. 3. No 39. A. — Cam. Hung., Ben. res. 7, 8 & 10. Mart. 1763. p. 6.

vetette a kérdést, vajjon a negyedik kölcsönnel hátrálékos városok megsürgetendők-e és a kölcsönök a neki súlyosnak tetsző 6°/_o mellett ezután is felveendők-e még?¹ A felterjesztésekre kiadott királyi leiratok a kamatlábat sorban leszállították a különböző kincstári adósságok elvállalásánál. Az első rendelkezés szerint az alapítványi tőkét a kamara ezentúl csak 5°/_o-ra, a második értelmében a kölcsönöket — a városiak kivételével — szintén csak 4—5°/_o-ra fogadhatta el. A csakhamar kiadott harmadik rendelkezés alapján pedig a kamara a városokat már a kivetésekből még hátrálékos összegek elengedéséről értesíthette.² Az év végén már a meglévő kamatterhek leszállítására került a sor. Egy ezt célzó királyi rendelet alapján ugyanis a kamara felszólította a városokat, hogy a kamatkülönbözetről, amely őket az 1758 május 8-i körrendelet értelmében megillette, a kamara javára mondjanak le, abban az esetben pedig, ha a kölcsönt maga a város is 6°/_o-ra vette fel, a kamatokat a hitelezőkkel való tárgyalás vagy új kölcsön útján szállítsák le 4 vagy legalább 5°/_o-ra.³ A felszólítás, amelyet utóbb megismételt,⁴ jó eredménnyel járt: 1765 novemberéig a városok — tizenötnek kivételével — az egész kölcsönösszeg vagy ennek legalább egy része után a kamatot 5, sőt 4¹/₂^o/_o-ra szállították le.⁵ E kamatcsökkenések a következő év elején még több helyen, később pedig szórványosan fordultak elő.

De a békekötés nemcsak a kamatláb leszállítását, hanem egyszersmind a kincstár adósságainak rendezését is lehetővé tette. A tartozások, amelyek az utolsó békeévben a hárommillió frtot alig haladták meg, a háború alatt megsokszorozódtak. A négy városi kölcsön majdnem másfélmillióval, a belföldi kölcsön három, a belga három és egyharmadmillióval, a magánosoktól felvett összegek pedig több mint 700.000 frttal terhelték a kincstárt, s így ennek összes tartozásai a békekötés évében

¹ U. o. Cam. Hung., Exp. cam. 1763 Mart. Augustae 35., Maj. Augustae 11., 15.

² U. o. Ben. res. 10. Maj. 1763., 16, 23, 24 & 30 Maj. 1763. p. 14., 9, 1 & 8 Aug. 1763. p. 7. — Exp. cam. 1763 Sept. Circ. 1.

³ U. o. Ben. res. 30. Aug. 1763. p. 1. — Exp. cam. 1763 Sept. Circ. 4.

⁴ U. o. Ben. res., 17, 11. Jun. 1765. p. 2. — Exp. cam. 1765 Jun. Circ. 3.

⁵ U. o. Exp. cam. 1765 Nov. Circ. 1.

több mint tizenkettőfélmillió frtot tettek.¹ Ezek az — úgy látszik — kivétel nélkül ércpénzben befizetett kölcsönök² két élesen elhatárolt csoportra oszlottak, tudniillik a hétéves háború kitörésekor már megvolt ügynevezett régi és a háború alatt felvett ügynevezett új kölcsönökre. Azoknál a tőke- és kamattörlesztés egyaránt a kamarát terhelte, míg emezeknél a kamattörlesztés csak átmenő kiadás volt. Az utóbbiak után fizetett kamatokról szóló nyugtákat ugyanis az udvari kvóta befizetésénél készpénzül fogadták el.³ Az adósságok ez osztályozására alapította Grassalkovich azt a javaslatát, amelyet a királynő uralkodótársával, Ferenc császárral és gróf Hatzfeld Károllyal, a hitel- és bankóbizottság elnökével folytatott megbeszélések után 1763 őszén a magyar kincstár adósságainak rendezésére közvetlenül a felség elé terjesztett. A nyolc pontba foglalt javaslat alapján a királynő — csekély változtatással — személyesen döntött. Rendelkezése szerint 1763 november 1-től kezdődően az adósságoknak előbb említett megkülönböztetése megszűnt, vagyis ettől az időponttól kezdve a magyar kamara az összes adósságoknak kama-

¹ Lásd Függelék II. A magyar kincstár összes tartozása csak jelentéktelen összeg az örökös tartományok 160 milliós adósságaival szemben. V. ö. a Beer „Die Staatsschulden etc.“ című cikke mellett közölt táblázatokat. (Archiv f. österr. Gesch. 82. k. 135. l.)

² Bár nem sikerült az ércpénzbefizetésre általános rendelkezést találni, ennek kötelező voltára a belföldi 3 milliós és az ország adójára felvenni szándékolt 10 milliós kölcsönre vonatkozó rendelkezésekből és Székesfehérvár esetéből kell következtetni. Mindkét kölcsönre ércpénzben (parato aere) történt a befizetés; a második esetben különben a helytartótanácshoz intézett leirat kifejezetten ezüstöt (argenti vis) is említ. (Cam. Hung., Exp. cam. 1760 Febr. Circ. 1. — Consil. Locumten., Ben. mand. 28. Dec. 1762.) — Székesfehérvár a negyedik városi kölcsönnél 20.000 frtot fizetett be. Mikor a pénz Pozsonyba érkezett, kitűnt, hogy közte 2000 frt bankjegy is van. A bankjegyeket a kamara visszautasította, mivel „istiusmodi anticipationes aere parato fieri oporteret.“ (Cam. Hung., Exp. cam. 1763. Oct. Augustae 44.)

³ O. L. Cam. Hung., Ben. res. 18. Apr. 1757. p. 2., 12. Jan. 1758. p. 7., 2. Mart. 1758. p. 2., 26. Maj. 1759., 3., 24. Sept. 1760. — A kamatok tényleges fizetése nagyrészt a külső kamarai pénztáraknál történt a bécsi általános kamarapénztárra kiállított nyugták ellenében. A nyugtákat a külső pénztáraktól a pozsonyi főpénztár s ettől viszont az udvari kvóta fizetésekor a bécsi általános pénztár készpénzül elfogadta. (Exp. cam. 1757 Oct. Off. sol. 3.)

tait az udvari kvótába való beszámítás nélkül fizette és ezen felül természetesen a tőkét is köteles volt törleszteni, amennyiben ezt a pénztár ereje megengedte. Viszont a belga kölcsön terhétől mind tőke-, mind kamattörlesztés tekintetében teljesen megszabadult, az udvari kvótát pedig szintén november 1-től kezdődően 100.000 frttal alacsonyabban, 1,400.000 frtban fizette. Ezenkívül a kamara, amelynek minden néven nevezendő rendkívüli jövedelme meghagyatott, kifejezetten teljes felhatalmazást nyert, hogy a netán mutatkozó évi felesleget — amelyre ugyan sok remény nem volt — adósságtörlesztésekre fordíthassa, a törlesztett összegekről csak minden év végén jelentést tévén.¹

Miután a kamara ennek az intézkedésnek értelmében az eddig fedezett kiadásokon felül évi 209.389 frtnak kifizetését magára vállalta s ezáltal $3\frac{1}{3}$ millió tőke-terhertől véglegesen megszabadult, Grassalkovich az adósságok csökkentését megkezdhetette azon a módon és amaz elvek szerint, amelyeket Cothmann a kamaraelnök elé terjesztett s egy teljesen lényegtelen pont kivételével elfogadott bizalmas jelentésében kifejtett.² A pénztár-igazgató kamaratanácsos felfogásába mély bepillantást engedő előterjesztés e műveletnél két célt tűzött ki: a kamatterheken való könnyítést és a hitel sértetlen megővését. E kettős cél elérésére a következő intézkedéseket javasolta. Mindenekelőtt a lejáró vagy már lejárt, körülbelül 105.000 frtot kitevő kölcsönök kifizetendőik s erről a hitelezők a pénz felvétele végett értesítendőik. Másodsorban a felmondásra adott nagyobb összegű kölcsönök azonnali felmondását javasolta, mivel elegendő készpénz rendelkezésre állott. Ezeknek a kölcsönöknek hitelezői ugyanis a kincstár hitelét könnyen veszélyeztethették, ha kölcsöneiket olyan időpontban mondták volna fel, amelyben a pénztár nincs kellőképen ellátva. A javasolt módon azokat vagy teljesen törleszteni, vagy legalább kamatukat leszállítani lehetne. A kincstárnál

¹ U. o. Ben. res. 19. Oct. 1763., 2 & 3. Jan. 1764. p. 8. — Ettől az időponttól fogva az összes nyugták a pozsonyi főpénztárra állítottak ki. (Exp. cam. 1763. Dec. Circ. 2.) — A kvóta kedvezményes megállapítása a 3 milliós kölcsön teljes törlesztéséig, vagyis 1771-ig tartott. (Lib. ben. res. 1768. p. 332/3.)

² U. o. Litt. ad cameram exar. III. 13. Cothmann: Humilima propositio, praes. 25. Oct. 1763.

kezelt alapítványokra vonatkozóan királyi elhatározás kieszközlését javasolta, hogy — amennyiben kamatuk 5°/_o-ra leszállítható nem volna — visszafizetésük engedjék meg.¹

A felmondásnak és a visszafizetendő tőkék kiutalásának módjára is lényeges változtatást, tudniillik a kamara tanácsának ez ügyeknél való mellőzését ajánlotta, mivel a tanács nem eléggé titoktartó. A felmondások és kiutalások eszerint az elnök döntése alapján csupán az elnök helyettesítője, a pénztárigazgató és a titkár közbejöttével voltak végrehajtandók. Ezenfelül egy tisztán kezelési szempontból fontos körülményre is felhívta a figyelmet: a háború alatt felvett nagy és sokféle kölcsönök szükségessé tették új pénztári és számvetőségi könyvek felfektetését.

Az új könyvek azonnal elkészültek² és a felmondások s visszafizetések is megkezdődtek. Az első, 1763. év őszén egyházi és világi személyektől 1758—1760-ig felvett kölcsönök több mint százezer frt összegben, a következő évben egyházi személyek 1760—1761. évi, az első városi kölcsönből tizenhét város és Komárom város két kölcsöne több mint másfélszázezer frtban, 1765-ben pedig ismét egyházi személyek 1757—1762. évi kölcsönei, valamint az első városi kölcsön hét városának, Selmechánya második, gróf Onelliné és mások kölcsönei közel háromszázezer frtban kerültek kifizetésre.³

Az adósságoknak kamatleszállítása és ez a várakozáson felül történt sikeres törlesztése, amely kamatfizetésben közel harmincezer frt megtakarítását jelentette, majdnem vesztére volt a kamarának. A királynő fiának, Józsefnek, elnöklete alatt 1765 novemberében tartott pénzügyi értekezleten ugyanis — bár Hatzfeld hangsúlyozta, hogy a magyar hitelügy a legjobb kezekben van — az a vélemény alakult ki, hogy az összes adósságügyeket egy központi igazgatás alá kell helyezni, vagyis más szóval a magyar kamarától a magyar kincstár hitelügyét el kell vonni. Hatzfeld a magyar adósságok inté-

¹ A javaslat értelmében a kamara a kamatokat le is szállította. (Exp. cam. 1765 Jul. Praesidi 5., — Litt. Grassalk. 22. Jul. 1765.)

² O. L. Cam. Hung., Prot. sess. consilii 1764 p. 142., — Exp. cam. 1764 Jan. Off. rat. 1.

³ U. o. Exp. cam. 1763 Nov. Off. sol. 19., 1764 Jan. Off. sol. 10., Nov. Off. sol. 4., 1766 Febr. Augustae 11.

zését nem akarta elvállalni, ezeknek sokféle fizetési határidejére hivatkozván. De ezzel nem tudott célt érni. Felfogásával szemben a magyar adósságok új kimutatására és arra a körülményre hivatkoztak, hogy Grassalkovich igazgatása alatt a kamara jövedelmei tetemes évi felesleget mutattak. Erre az érvelésre Hatzfeld azt a véleményét nyilvánította, hogy a monarchiára nézve a leghasznosabb, ha ezentúl is Grassalkovich kezeli a magyar kincstár adósságait, ha pedig a magyar kamara évi feleslege igen tetemes, akkor leghelyesebb volna, ha a kamara a Magyarország adójára felvett s körülbelül 1,900.000 frtot kitevő kölcsönöket elvállalná. Hogy Hatzfeld ennek az adósságátvállalásnak ügyében a felségnek előterjesztést tehessen, levélben Grassalkovichhoz fordult és véleményét kérte.¹

Grassalkovich e tudtán kívül készült tervben² egy az ő és a magyar kamaratanács megbecsülése ellen irányított támadást látott. Mint 1762-ben a kamarai pénztár ügyében, úgy ez alkalommal is azonnal a kamara tanácsának véleményét kérte.³ A tanács fejtegetései⁴ alapján Hatzfeldnek válaszolván, részletesen elősorolta azokat a feltételeket, amelyek mellett az amúgy is eléggé megterhelt kamara az újabb nagy terhet — ha a felség ehhez ragaszkodik — elvállalhatja, de már előre is jelezte, hogy ebben az esetben adósságtörlesztésről többé szó aligha lehet.⁵ A kamara terheiről szóló pontos felvilágosítások, amelyeket Hatzfeldnek méltányos elbírálásába ajánlott, megtették hatásukat: az adóra felvett kölcsönök törlesztését a bécsi államadóssági pénztár vállalta el és csupán a kifizetés történt a magyar kamara útján.⁶

E veszedelem elmúltával az adósságok törlesztése folytatódott. Az 1766-ban visszafizetett összeg még majdnem 76.000 frt volt, a következő esztendőekben azonban már csak egészen alacsony tételek, utóbb pedig kizáróan részletfizetések fordulnak elő.⁷ Ennek oka az volt, hogy

¹ U. o. Litt. Grassalk. 28. Nov. 1765. (mell. Hatzfeld levele).

² U. o. Acta cameralia II. 4. Acta consil. Konkel, No 21.

³ U. o. Litt. Grassalk. 28. Nov. 1765.

⁴ U. o. Exp. cam. 1765 Dec. Praesidi 2.

⁵ U. o. Litt. Grassalk. 2. Jan. 1766. (mell., másolat), Acta post Grassalk. 23/24, 31. (fogalm.)

⁶ U. o. Prot. sess. consilii 1766. T. II. p. 511.

⁷ U. o. Exp. cam. 1767 Jan. Augustae 32., 1767 Jan. Civit. Nagybányen. 1., 1770 Jan. Augustae 16.

az 1760-ban Magyarországon és az örökös tartományokban felvett hárommillió kölcsön lejárt és a kamarának minden feleslegét e nyolc, 375.000 frtos, félévi részletekben esedékes kölcsön törlesztésére kellett fordítania. Az első, 1767 augusztusában esedékes részlet törlesztésénél már nagy nehézségek mutatkoztak, hiszen a kamara pénztára az egy évre eső két részlet, vagyis 750.000 frt kifizetését semmiképen sem bírta el. A törlesztésnél felmerülő kérdések szabályozására kiküldött bizottság vagylagos javaslatokat tett.¹ Véleménye szerint első-sorban Ferenc császár fiához és örököséhez, II. Józsefhez kellett azzal a kérelemmel fordulni, hogy az atyja által az első hatszáz, bemutatóra kiállított kötvényre befizetett 300.000 frtot hagyja meg a kincstárnál 4%-ra. Ha ez a kérelem nem teljesíttetnék, akkor a hiányt a kamarának a bécsi bankónál lévő 200.000 frtos követelésével, az esztergomi egyházmegye jövedelméből, magánosoktól, vagy esetleg Hatzfeld útján felveendő nagyobb kölcsönnel kellene fedeznie. A bizottság véleménye alapján a kamaratanács elnökének előterjesztést tett, aki úgy határozott, hogy e fontos kérdésben személyesen fog Bécsben tárgyalni.² E tárgyalásra annál nagyobb szükség volt, mivel II. József a 300.000 frtot a kincstárnál nem hagyta meg, hanem csak a megfelelő résznek a kamarának a bankónál lévő 200.000 frtos követelésével való kiegyenlítését engedte meg.³ Miután a kötvénytulajdonosok pontos jegyzékének összeállítása,⁴ ami különösen a visszafizetés helyének megállapítása szempontjából volt fontos és az első részlet törlesztésének, illetőleg 4%-ra való konvertálásának meghirdetése a bécsi német és francia újságban és a pozsonyi lapban, valamint a külső kamarai hivatalok útján megtörtént,⁵

¹ U. o. Prot. sess. commiss. mixt. I. Registrata, 20. Febr. 1767. (in negotio 3 millionum fl.)

² U. o. Prot. sess. consilii 1767. T. I. p. 358.

³ U. o. Ben. res. 17. Jun. 1767.

⁴ U. o. Exp. cam. 1767 Apr. Augustae 36., Hatzfeld 1. — Litt. ad cameram exar. III. 24. Hatzfeld, 23. Maj. 1767. — Acta post Grassalk. 21/1. (a jegyzék).

⁵ U. o. Ben. res. 17. Jun. 1767. — Exp. cam. 1767. Jun. Augustae 31., Circ. 4. — A meghirdetést a nyolc részlet törlesztésekor esetről esetre, a beváltásra kerülő kötvények sorszámainak közzététele mellett megismételték. A meghirdetésnek latin nyelvű szövege „Acta post Grassalk. 23/10.“, német nyelvű szövege pedig „Ben. res. 17. Jun. 1767.“ jelzet alatt található.

Grassalkovich Bécsbe utazott. Bécsben gróf Schlick Lipóttal, az udvari kamara elnökével és Bolzával, az általános kamarapénztár igazgatójával érintkezésbe lépett. A velük folytatott megbeszélés¹ eredményeképpen a bécsi udvari kamara az első részlet törlesztéséhez szükséges 160.000 frtot saját hitelének igénybevételével Genuában 4%-ra megszerezte.² Noha már a megbeszélés alkalmával nyilvánvaló volt, hogy a magyar kamara a kilátásba helyezett kölcsön után kamat, provízió és szállítási költség címén 4%-nál többet fog fizetni, csak ennek felvétele után tűnt ki, hogy a kamatok és a költségek még a 4½%-ot is meghaladták. Ezt Grassalkovich annyira rossz néven vette, hogy többet ilyen feltételek mellett külföldön pénzt felvenni nem akart s elhatározásához híven már a második részlet törlesztéséhez szükséges összeg megszerzésére ilyen értelmű felségelőterjesztést tett.³ Előterjesztésében nemcsak a Genuában szerzett pénz költséges voltát mutatta ki, hanem a köz és a kamara érdekében kérte, hogy a szükséges összegeket ezentúl Magyarországon 4½ vagy 5%-ra felvehesse, mivel az ilyen belföldi kölcsön sem volna drágább a genuainál és egyben azt a célt is szolgálná, amelyért az exotikus árú magas vámmal sujtatnak, tudniillik a pénznek külföldre való vándorlását meggátolná. Javaslata ezúttal elfogadásra nem talált s a magyar kamara által történt megisméltlése⁴ is hasztalan volt. Az engedély sem 5, sem 4½, hanem kizáróan csak 4%-os belföldi pénz felvételére adatott meg.⁵ A megszabott kamat mellett Magyarországon csak kisebb összegeket lehetett szerezni, a kamara tehát, bár Grassalkovich meghagyására a királyi rendelet ellenére egy-két esetben 5%-ot is fizetett,⁶ a hárommillió kölcsön részleteinek törlesz-

¹ U. o. Acta post Grassalk. 13/3. Pro memoria jul. 5-éről Grassalkovich sajátkezű megjegyzéseivel.

² U. o. Ben. res. 3. Sept. 1767. — Litt. Grassalk. 26. Sept. 1767. — Acta post Grassalk. 23/89.

³ U. o. Litt. Grassalk. 17. Oct., 5. Nov., 1. Dec. 1767.

⁴ U. o. Exp. cam. 1767 Nov. Augustae 28. (= Acta post Grassalk. 23/10).

⁵ U. o. Ben. res. 3. Dec. 1767.

⁶ U. o. Litt. Grassalk. 13. Dec. 1767. — Prot. sess. consilii 1767. T. II. p. 922. — Magyarországon ekkor még a 4%-nál magasabb kamat dívott. Ez kitűnik a kamarának abból a sikertelen felterjesztéséből is, amelyben kérte, hogy a leteendő óvadékok után 4 helyett 5% kamatot fizethessen. (Exp. cam. 1764 Jul. Augustae 27.)

téséhez szükséges nagyobb összegeket mégis csak a bécsi államadóssági pénztárnál, illetően ennek útján külföldön kényszerült felvenni, de most már pusztán $4\frac{1}{2}\%$ -ra, minden egyéb költség nélkül.¹ E visszas helyzetet, amely ellen a kamara elnöke és tanácsa hiába küzdött, egyedül az a körülmény okozta, hogy az örökös tartományokban a kölcsönök már csak 4% -ot kamatoztak, tehát ezeknek hirtelen és tömeges felmondásától lehetett tartani, ha az ugyanolyan biztonságot nyújtó magyar kincstár e százaléknál magasabb kamatot adott volna.²

A hárommillió kölcsönből csak egy kis töredék konvertáltatott.³ A kamarának a törlesztésnél tehát — amint azt a fentebb említett bizottság előre látta — minden egyes esedékes részletnél hitelét erősen igénybe kellett vennie.⁴ A bécsi államadóssági pénztárnál a második részlet kifizetésére 200.000, a harmadik, negyedik, ötödik és hatodik részlet törlesztésére 300—300.000, a két utolsó kiegyenlítésére pedig 350—350.000 frtot, vagyis összesen 2,260.000 frtot vett fel $4\frac{1}{2}\%$ -ra.⁵ E kilenc évre felvett kölcsönök közül az elsőt, tudniillik az 1767. évi 160.000 frtos kölcsönt Grassalkovich már 1771 nyarán visszafizette,⁶ a fennmaradó 2,100.000 frtot pedig a kamara négy részletben 1775 december 1-ig, tehát több évvel az esedékesség előtt teljesen kiegyenlítette.⁷

¹ U. o. Litt. Grassalk. 13. Dec. 1767. — Ben. res. 7. Jan. 1768.

² U. o. Litt. Grassalk. 13. Dec. 1767 (mell. Hatzfeld levele).

³ Nem egészen 30.000 frt. (Cam. Hung., Exp. cam. 1768 Aug. Oblig. 3 — Litt. Grassalk. 29. Aug. 1768. — Exp. cam. 1769 Febr. Oblig. 1., Jun. Oblig. 1., Sept. Oblig. 1.) — 1767-től kezdődően mind a konvertált, mind pedig az új kölcsönökről már nem királyi biztosítólevelek, hanem kamarai adóslevelek adattak.

⁴ Konkel jelentése szerint Hatzfeld két millió hitelezését helyezte kilátásba. (Cam. Hung., Prot. sess. consilii 1767. T. I. p. 605.)

⁵ O. L. Cam. Hung., Exp. cam. 1768 Jan. Oblig. 1., Litt. Grassalk. 2. Febr. 1768., Acta post Grassalk. 23/89., — Exp. cam. 1768 Jul. Oblig. 1., Sept. Off. sol. 27., — Litt. Grassalk. 10., 24. Jan. 1769., — Exp. cam. 1769. Aug. Oblig. 1., — Litt. Grassalk. 28. Dec. 1769., Exp. cam. 1770 Febr. Konkel 1., Oblig. 2., — Litt. Grassalk. 11. Aug. 1770., — Litt. Grassalk. 23. Jan., 26. Febr. 1771., Exp. cam. 1771 Febr. Oblig. 14., Mart. Konkel 1., Litt. ad cameram exar. III. 33. Konkel 20. Febr. 1771.

⁶ U. o. Litt. Grassalk. 16. Jun. 1771.

⁷ U. o. Ben. res. 21., 22. Sept. 1772. p. 5. — Cred. Comm. 1775 : 120, 145, 227, 269, 332.

1771-ben, a nagy kölcsön teljes törlesztésének évében, az utolsó hónap első napján a kamara híres elnöke szemét örökre lehunyta.¹ Halálakor a kincstár adósságai — a rendelkezésre álló adatok szerint — a következőképen állottak. A 6%-os tartozások 44.750 frtra csökkentek, az 5%-osak meghaladták a négymilliót,² a 4^{1/2}%-osak — az államadóssági pénztárból felvett kölcsönök következtében — kétmillió fölé emelkedtek, míg a 4%-osak körülbelül 900.000 frtot tehettek.³ A hiányos adatokból nem állapítható meg, vajjon az utolsó négy esztendőben eszközölt töketörlesztések elérték-e az 1763—1767. években történeteket; belőlük csak annyi tűnik ki világosan, hogy a kamara ebben az utolsó időszakban évi kamatterhének jelentős részétől szabadult.

A Mária Terézia trónralépte óta lefolyt harminc esztendőben gróf Grassalkovich Antal a kincstár hitelére és hitelműveleteire döntő befolyással volt. Célszerű gazdálkodásával szinte nem is remélt arányokban növelte a kamara évi bevételeit s ezzel a kincstár hitelének legbiztosabb alapját teremtette meg. Fáradhatatlan buzgalommal örködött a hitellel szorosan összeforrott gazdasági szabadság felett, amely a kamarát úgyis csak korlátolt mértékben illette meg. A kamara önállóságának megsemmisítését célzó tervek ellen, amelyek a kincstár hitelét is alapjában megrendítették volna, mindenkor bátran síkra szállott és legsúlyosabb érveit nem egyszer éppen a hitelügy teréről vette. Sőt e védelmezésen túl, a gazdasági szabadság érdekében a bécsi központi ellenőrzést — amennyire tőle tellett — lazította.

A háborús költségek fedezésének módjai közül a birtokeladást nem helyeselte, szintúgy a hitelműveletek legsúlyosabbját, a zálogbavetést sem. Az elsőt sikerült elkerülnie, a második elnöksége idején két esetben megtörtént ugyan, de az ő véleményének kikérése nélkül.

Az ország gazdasági viszonyait s a készpénzhez vezető utat jól ismerte: míg a hétéves háború alatt a magánosoktól felvett kölcsönök a hárommilliósz kölcsönre Magyarországon befizetett összegekkel együtt mindössze

¹ U. o. Exp. cam. 1771. Dec. Augustae 1.

² U. o. Litt. Grassalk. 16. Jun. 1771. (mell. Hatzfeld levele).

³ A kincstár 4%-os adóssága 1773-ban 1.036.350 frt volt (lásd Függelék II.), amely összegből 136.430 frt már 1772-ből és 1773-ból való. (Cred. Comm. 1773 : 1.)

kilencedfélszázézer frtot tettek, addig az általa ajánlott és végrehajtott négy városi kölesön közel másfélmilliót hozott. A kincstári adósságok 1763. évi rendezése is nagy gyakorlati gazdasági tudásra vall. A kamara teljesítő-képességét helyesen ítélte meg. A rendezés után lefolyt első négy év alatt a több mint nyolcmilliós adósságból majdnem hetedfélszázézer frtot sikerült törleszteni. A kamarát a tartozások tehát összeroppanással nem fenyegették, sőt — ha újabb aránytalan terhek reá nem rovatnak s a céltudatos gazdálkodást folytatja — negyvenhét esztendő leforgása előtt a királyi kincstárt összes adósságaitól megszabadíthatta volna.

A hitelügyet különleges érzékenysége szerint Cothmann kamaratanácsos javaslatával egyezően lehetőleg bizalmasan és a bécsi kamara előtt titkolva kezelte. Kicsinyességtől mentes¹ intézkedéseiben mindig higgadt körültekintés és megfontolt számítás vezette. Csak egy ízben ragadta el indulata, amikor az 1767-ben felvett 160.000 frt visszafizetését rendelte el, jöllehet nem ez volt a kincstár legterhesebb adóssága, amire Hatzfeld is figyelmeztette.² A pénztárügyeknek nagy fontosságot tulajdonított, ezeknek igazgatójával állandó személyes érintkezésben állott, amikor pedig ez az állás üresedésben volt, a főpénztárra közvetlenül felügyelt, sőt ennek Konkel pénztárigazgató javaslatára a kezelést nagyban megkönnyítő utasítást is adott elnöksége utolsó évében.³

A magyar kincstári hitelügy terén a legrátermettebb férfinak ismerték, aki előtt nemcsak Hatzfeld hajolt meg,⁴ hanem akinek olykor élesebb hangú, a bécsi kamara működését súlyosan bíráló és törvénysérelmet is emlegető előterjesztéseire a királynő is mindenkor csak kegyes elismerő szavakkal és őt megnyugtató, általa kívánt intézkedésekkel válaszolt.

Herzog József.

¹ O. L., Cam. Hung., Litt. Grassalk. 25., 29. Dec. 1767.

² U. o. 16. Jun. 1771.

³ U. o. 20. Febr. 1767., 11. Maj. 1770., 10. Jan. 1771.

⁴ U. o. 23. Nov. 1765. (mell. Hatzfeld levele).

Függelék.

I. A m. kir. (udv.) kamara évi bevételeinek és kiadásainak
sommás kimutatásai.

1. 1741. évi költségvetés.

<i>Bevételek</i>	1738	1739	1740
Harmincad	297.551 fl 20 dr	267.584 fl 36 dr	314.349 fl 78 dr
Egyéb	36.539 fl 66 dr	33.837 fl 29 dr	70.990 fl 15 dr
Összesen	334.090 fl 86 dr	301.421 fl 65 dr	385.339 fl 93 dr

A három év összes bevétele 1,020.852 fl 44 dr.

Kiadások

A lotharingiai herceg udvartartása.....	13.085 fl 51 dr
Közigazgatási és bírósági kiadások.....	325.067 fl 10 dr
Kamat	17.200 fl — dr
Évi összes kiadás	355.352 fl 61 dr
Bevétel évi átlaga	340.284 fl 14²/₃ dr
Evi hiány	15.068 fl 46¹/₃ dr

2. 1754—1759. évi elszámolások.

<i>Bevételek</i>	1754	1755	1756	1758	1759
Só	1.552.253	1,643.532	1,559.363	1,639.664	1,585.163
Harmincad	577.794	628.119	556.132	596.736	640.233
Egyéb	543.090	611.065	441.304	453.259	466.056
Összesen	2,673.137	2,882.716	2,556.799	2,689.659	2,691.452

Kiadások

	1754	1755	1756	1758	1759
Udvari kvóta.....	1,485.000	1,570.000		1,600.000	
A kvótán felül	44.681	15.000		—	
A titkos pénztárba ..	150.000	150.000		150.000	
Közig. és bírósági kiad.	579.167	834.469 fl 71 dr		665.169 fl 15 dr	
Tőketörlesztés	231.869	80.375		84.468 fl 33 dr	
Kamat.....	188.356	172.500 fl 81 dr		175.061 fl 30 dr	
Előző évi hiány	—	5.936		—	
Összesen	2,679.073	2,828.281 fl 52 dr		2,674.698 fl 78 dr	

Kiadások

	1758	1759
Udvari kvóta.....	1,500.000	1,500.000
A kvótán felül	183.000	152.500
A titkos pénztárba	150.000	150.000
Közig. és bírósági kiadások..	591.011 fl 24 ² / ₃ dr	685.364 fl 14 ¹ / ₂ dr
Tőketörlesztés	63.668	9.053 fl 54 ¹ / ₂ dr
Kamat.....	176.716	179.534 fl 31 dr
Előző évi hiány	—	—
Összesen	2,664.395 fl 24²/₃ dr	2,676.452

Kiadás évi átlaga

Bevétel évi átlaga.....

Hiány évi átlaga

3. 1772. évi költségvetés.

	<i>Bevételek</i>	<i>1766/71. évi átlag</i>
Só.....	2,141.360	
Harmincad.....	783.167	
Egyéb.....	735.445 fl 30 xr	
Összesen.....	3,659.972 fl 30 xr	
Kiadás.....	3,628.504 fl 46 ⁹ / ₁₀ xr	
Felesleg.....	31.467 fl 43¹/₁₀ xr	

Kiadások

A bécsi kamarai főpénztárba (udv. kvóta).....	1,905.363
A bécsi titkos kamarai pénztárba.....	360.000
A bécsi kabinetpénztárba.....	40.000
Közigazgatási és bírósági kiadások.....	988.556 fl 26 ⁵ / ₁₀ xr
Kamat.....	334.585 fl 20 ⁴ / ₁₀ xr
Összesen.....	3,628.504 fl 46⁹/₁₀ xr

A felhasznált adatok az Orsz. Levéltárban a következő jelzetek alatt találhatóak: 1. Cam. Hung., Acta Grassalk. irreg. — 2. Canc. H.-Aul., Ungarn u. Siebenb. fasc. 23. Extractus summarius 1754., Cam. Hung., Acta post Grassalk. 6/14. — 3. Cred. Comm. 1773: 1.

II. A m. kir. kincstár adósságainak kimutatása.

	<i>1749 I/31.</i>	<i>1751 VIII/17.</i>	<i>1756</i>	<i>1763 X/19.</i>
Tőke	6%o	524.000	580.000	5,474.060
	5%o	2,527.849	2,445.018	2,759.935
	4 ¹ / ₂ %o	—	—	—
	4%o	65.000	50.000	3,383.333
	3 ¹ / ₂ %o	—	—	—
összesen	3,116.849	4,033.523	3,075.018	11,617.328
Kamat	160.432	262.019	159.050	159.050
				468.440

	<i>1768 I/1.</i>	<i>1773 IV/30.</i>
Tőke	6%o	2,862.927
	5%o	4,336.332
	4 ¹ / ₂ %o	6.000
	4%o	435.320
	3 ¹ / ₂ %o	—
összesen	7,640.579	6,981.970
Kamat.....	406.275	333.594

A felhasznált adatok az Országos Levéltárban Cam. Hung., Status univ. onerum 1749., Orig. ref. 1751: 137., Acta post Grassalk. 6/10, Cred. Comm. 1773: 1 jelzet alatt találhatóak. — Az adósságok 1763 okt. 19-e előtti összegét Grassalkovich valamivel magasabbra, t. i. 11,620.433 frtra teszi. (Ben. res. 19. Oct. 1763.) Az 1773. évi hivatalos összeállítás a fenti táblázatban olvasható összegben felül tévesen még 9000 frt kamat nélküli kölcsönt is kimutat. (Cred. Comm. 1777: 165.)

III. A városokra kivetett négy kölcsön kimutatása.

A kir. rendelet kelte	1758 május 6.		1760 január 30.		1760 december 7.		1762 október 12 vagy 17.	
	Kivetés	Befizetés	Kivetés	Befizetés	Kivetés	Befizetés	Kivetés	Befizetés
Bakabánya	1.500	1.500	—	—	3.000	3.000	3.000	2.800
Bártfa	1.500	1.500	—	2.000	10.000	12.000	10.000	10.000
Bazin	—	—	—	—	6.000	6.000	5.000	5.000
Bélabánya	1.500	1.500	—	—	3.000	4.000	3.000	3.000
Besztercebánya	5.000	5.000	—	—	10.000	12.000	—	—
Breznóbánya	—	—	—	—	3.000	3.000	3.000	3.000
Buda	20.000	20.000	30.000	33.000	40.000	40.000	35.000	17.100
Debrecen	25.000	25.000	30.000	30.000	40.000	40.000	35.000	35.000
Eperjes	6.000	6.000	—	—	10.000	16.000	10.000	10.000
Esztergom	5.000	5.000	—	—	6.000	7.000	5.000	5.000
Felsőbánya	6.000	6.000	—	—	6.000	6.000	6.000	—
Győr	10.000	10.000	10.000	12.000	20.000	22.500	20.000	20.000
Kassa	15.000	15.000	10.000	10.000	30.000	30.000	30.000	30.000
Késmárk	6.000	6.000	—	—	10.000	13.200	10.000	10.000
Kismarton	—	—	—	—	6.000	3.250	5.000	—
Kisszében	2.000	2.000	—	—	5.000	6.000	5.000	5.000
Komárom	—	—	—	—	10.000	10.000	10.000	10.000
Korpona	1.500	1.500	—	—	3.000	6.000	4.000	4.000
Körmöcbánya	6.000	6.000	10.000	12.000	20.000	20.550	20.000	20.000
Kőszeg	6.000	6.000	—	—	6.000	6.000	5.000	5.000
Libetbánya	1.500	1.500	—	—	3.000	3.000	3.000	3.000
Lőcse	4.000	4.000	—	—	10.000	10.000	10.000	10.000
Modor	—	—	—	—	6.000	3.500	5.000	1.000
Nagybánya	1.500	1.500	—	—	6.000	6.000	6.000	—

Nagyszombat	10.000	10.000	10.000	12.000	20.000	21.700	20.000	20.000
Pest	20.000	20.000	30.000	32.000	40.000	40.000	35.000	15.400
Pozsony	20.000	20.000	30.000	30.000	40.000	37.000	35.000	35.000
Selmecbánya	20.000	20.000	30.000	32.000	35.000	35.000	35.000	35.000
Sopron	20.000	20.000	30.000	30.000	40.000	40.000	35.000	35.000
Szakolca	6.000	—	—	—	6.000	7.000	6.000	6.000
Szatmárnémeti	—	2.000	—	—	6.000	7.000	6.000	6.000
Szeged	10.000	10.000	15.000	15.000	20.000	20.000	20.000	—
Székesfehérvár	15.000	15.000	15.000	15.000	20.000	20.000	20.000	18.000
Szentgyörgy	—	—	—	—	6.000	6.000	5.000	5.000
Trencsén	5.000	5.000	—	—	10.000	400	10.000	600
Újbánya	3.000	3.000	—	—	10.000	10.000	10.000	10.000
Újvidék	—	—	—	—	10.000	5.100	10.000	—
Varasd	—	—	—	—	—	—	10.000	—
Zágráb	—	—	—	—	—	—	10.000	—
Zólyom	2.000	2.000	—	—	5.000	6.000	5.000	5.000
Összesen....	256.000	252.000	250.000	265.000	540.000	544.200	520.000	399.900

A négy kölcsön kivetésének összege 1,566.000 frt.
A négy kölcsön befizetésének összege 1,461.100 frt.

30 A kölcsönök kivetésére vonatkozó iratok a magyar kamara levéltárában Ben. res. 6. Maji 1758, Exp. cam. 1758. Maj. Circulare 1., Dec. Augustae 12., — Ben. res. 30. Jan. 1760, — Ben. res. 7. Dec. 1760, — Ben. res. 7. Dec. 1762., 3., 6. & 10. Oct. 1763. p. 4., Exp. cam. 1763. Sept. Augustae 33., Lymbus I. 122. Connotatio indigitans, quantumnam ad rationem 500.000 fl. . . . jam anticipatum sit? 1762. jelzetek alatt található. A befizetést igazoló iratok u. o. a Ben. res. és Exp. cam. című gyűjteményekben őriztetnek.

XVI. századi közigazgatástörténeti adatok Zólyom vármegyéből.

A vármegyék belső életének, intézményeinek s ezekből kifolyólag a vármegyék közigazgatásának fejlődését részletesen ismertető munkával még mindig adósunk a tudományos irodalom. Pedig nemcsak jogtörténeti, de művelődéstörténeti szempontok is kívánatosak teszik, hogy e kérdéssel mindenre kiterjedő figyelemmel foglalkozzunk. Az e téren végzett eddigi adatgyűjtések, de maguk az összefoglaló munkák is még mindig hiányosak; még mindig vannak problémák, amelyek megvilágításra várnak. A jogtörténeti irodalom művelői, még ha foglalkoznak is a vármegyei önkormányzat és közigazgatás fejlődésének egyes mozzanataival, az ország törvényeire, Werbőczyre, államhatalmi rendeletekre s utasításokra hivatkoznak s ezekből állítják össze azt a képet, amellyel a letűnt századok vármegyéinek közéletét s a nemesség adminisztrációs szereplését szemléltetővé tenni akarják. Ellenben a való életet, a tényleges állapotot sokszor figyelmen kívül hagyják. Nem veszik észre, hogy sokszor épp az ellenkezője történt annak, amit az országos törvény előírt; vagy nem úgy történt, ahogyan azt az országos törvény előírta. Hogy sokszor a vármegyében már régen kialakult valamely jogszokás s ezt a vármegye univerzitása statutum alakjában már kötelezővé is tette, mire az országos törvény, jóval később, erről intézkedett. Sokszor egy és ugyanazon jogszokás vármegyénként különbözőképp fejlődött; vagy ha egyforma volt is a fejlődés, időrendbeli eltérést láthatunk benne. Szóval nagyon ajánlatos, hogy a legapróbb vármegyei adatokat is összegyűjtsük: ne sajnáljuk a fáradságot a vármegyei jegyzőkönyvek s iratok alapos átlapozásától sem.

A vármegyei közigazgatás kialakulásában legfontosabbnak mondható az az időszak, midőn a XV. század utolsó évtizedeinek erős központi hatalma Mátyás halá-

lával megszűnt. Az eddigi belső rendet felváltó zűllés, II. Ulászló tehetetlensége, egyes vidéki hatalmasok erőszakossága, a parasztlázadás, majd a mohácsi vésszel az országra szakadt katasztrófa, a két király versengése hívekért, a felfordult belső jogrend, bizonytalanság, — mind elősegítette a vármegyék bizonyos fokú függetlenítését a központi hatalomtól. A vármegyék nemcsak önálló tényezőivé lettek az állami végrehajtó hatalomnak, hanem megszerezték saját belső ügyeikben is az önrendelkező jogot s végrehajtó hatalmat: kialakult a nemzet szabad tagjainak, a nemeseknek autonóm vármegyéje.

Az autonóm vármegye kialakulása nem volt egyöntetű. Vármegyék szerint eltérések mutatkoznak egyes intézmények megszületésénél, szokások kialakulásánál. A szokásokból szabályok lettek. E szabályokat leszögezték s kötelezővé tették a jövőre nézve. Így keletkeztek, mint az autonóm vármegyék legnagyobb jelentőségű megnyilatkozásai, amelyek sokszor még az országos törvényekkel ellenkező rendelkezéseket is tartalmaztak,¹ a vármegyei jogszabályok, a statutumok. E statutumok értékes forrásai a vármegyei közigazgatás történetének s ezért fontos ezeknek legrészletezőbb összegyűjtése s tanulmányozása.

A közélet nyugodt s zavartalan, főleg idegen, ellenséges behatástól szabad menete nyújthat csak módot az egyéni szabadságnak az állam céljaival való összhangba hozatalára, a helyi öncélok megvalósítására, a jogszolgáltatás, közigazgatás tökéletesbítésére. Ezért látjuk e században a törökmentes, törököt nem látta vármegyék sűrűbb s gyakoribb statutumait s nem csak azért, mert e vármegyék írott szabályai s rendelkezései épségben meg is maradhattak. Hisz számos török megszállta vármegye kormányzati szervei biztos helyekre húzódba folytatták működésüket, tovább éltek; de nagyon kevés vagy egyáltalán semmi feljegyzésünk sincs ezek szabályalkotásairól; mert nem is volt, de nem is lehetett rendes, nyugodt működésük. Mint kitépett növény talaj nélkül, mint vendég a baráti háznál, mint családfő család nélkül máról holnapra éltek.

A jogszabályalkotás terén egyes városok megelőzték a vármegyéket, ami természetes is, minthogy a városok,

¹ Ezek ellen szól az 1597 : 46. t.-c.

amelyek a középkorban már teljesen kiváltak a vármegyék területéből és közvetlen a királyi hatalom alá kerültek, önálló kormányzati tényezők lettek, amelyeknek, mint önálló joghatóságoknak, ez időben már kifejlett belső adminisztrációjuk s ez adminisztrációnak kialakult szervei voltak. Így hamarább volt módjuk s hatalmuk is jogszabályokat felállítani s azoknak érvényt is szerezni. Ezzel szemben a vármegyékben csak a teljes autonómia elérésével, tehát a XVI. században kezd az önkormányzaton alapuló közigazgatás kialakulni; hamarább jogszabályok alkotására módjuk sem volt, mert hatalmuk sem volt, hogy azoknak érvényt is szerezzenek.

Legtöbb, e századbeli vármegyei statutumot a Felvidékről s ezenkívül a Dunántúl egy-két nyugoti vármegyéjéből ismerünk. A többi vármegyének csak későbbi időből származó statutumai vannak. E statutumokat nagy munkával, fárasztó gonddal s a legnagyobb lelkiismeretességgel Kolosvári és Óvári gyűjtötték össze s látták el nagybecsű jegyzeteikkel.¹ E műben a felvidéki vármegyék statutumai között Zólyom vármegyei statutumai is szerepelnek. Előttém érthetetlen okból azonban csak 1577-ből közlik az első statutumot a tudós szerzők. Pedig Zólyom vármegyének vannak e századból korábbi iratai is, elsősorban jegyzőkönyve, amely 1500. évvel kezdődik, tehát a legrégibb vármegyei jegyzőkönyve Nagy-Magyarországnak. Nem került volna e jegyzőkönyv ott jártukban a szerzők kezébe? E jegyzőkönyvben van több statutum, amely régebbi keletű, mint azok, melyeket Kolosvári és Óvári mint legrégibb vármegyei statutumokat közöl.

Azt hiszem tehát, hogy nem végzek háládatlan munkát, ha a tudós szerzők művét is kiegészítem s pótlom a kihagyottat s ezenkívül néhány adattal hozzájárulok ahhoz az anyaghoz is, amelyből a XVI. századbeli vármegyei közigazgatás története meríthet. Szükségét érzem ennek azért is, mert aligha van kilátás, hogy egyhamar hozzájusson valaki ez elszakított vármegye levéltári anyagához, hogy ott kedve szerint kutathasson s így minden, e levéltárból származó bármily kis adat is, értékes lehet.

¹ Dr. Kolosvári Sándor és dr. Óvári Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. 5. kötet. (1885—1904.) Kiadta a M. T. Akadémia.

Főispán. A vármegye autonómiájának kialakulásával az addig csak királyi tisztviselői jelleggel bíró comes átalakult az államhatalom képviselőjévé a vármegyében, tehát közjogi méltósággá; egyúttal azonban a vármegye legnagyobb rangú igazgatási közegévé is. De tekintve a bányavidék fontosságát, valamint a század második felében a töröknek állandó becsapását a vármegye déli részébe s a vármegye nemességének folytonos hadi készütségét, Zólyom vármegye főispánjának tevékenysége e században elsősorban mégis csak katonai jellegű volt.

E század főispánjainak kinevezése vagy beiktatása a vármegyei jegyzőkönyvekben, ahogy ezt a XVII. századbeliekben már láthatjuk, még nincs megemlítve. Alig találunk róluk feljegyzést s ha találunk is, ezek is inkább azokat a panaszokat tárgyalják, amelyeket e főispánok erőszakossága ellen felhoztak. Közjogi, politikai szereplésükről még kevesebb adatunk van. Hogy mily kevés nyomot hagyott hátra e szereplésük a vármegye életében, legjobban jellemzi az a tény, hogy a XVIII. században az egyik vármegyei tisztviselő a vármegye főispánjainak névjegyzékét összeállítván,¹ a XVI. századból csak négy főispánt tud névleg megemlíteni: Thurzó Jánost és Györgyöt, Balassát és Barbaricsot. Maga Bél Mátyás is, a XVIII. század e nagy tudósa, Zólyom vármegye szülötte, aki pedig — mint maga is bevallja s ami természetes is — különös gonddal gyűjtötte szülővármegyéje történeti emlékeit s elsőnek írta meg a vármegye történetét, panaszkodik, hogy oly keveset tud a főispánokról.² Hármat említ csak: Balassát, Barbaricsot s Majthényit.

Adataink alapján a vármegye e századbeli főispánjai a következők voltak:

1500-ban Veságh (Vesák) Péter, Beatrix királyné embere³ állt a vármegye élén. Erőszakos, nyughatatlan

¹ Várm. levélt. XIII. fasc. IX. 31.

² „Jam, quod ad Magistratus Comitatus adtinet, ... potissima nobis cura fuit, ut Supremorum Comitum (quae dignitas vaga hic est seu ambulatoria) nomina et res praeclare gestas, indagaremus; sed, quam aegre potuerimus proficere, inde conicias, quod vix aliquot protraxerimus in lucem.“ (Notitia Hungariae, Tom. II. 404 l.)

³ Castellanus Dominae Beatricis Reginae, per ipsam in Castro Veterozoliensi constitutus et Comes Comitatus Zolien-

természet, aki néhány éven át (1493 óta, lehet azonban, hogy 1489 óta), míg a főispáni méltóságot viselte, nemcsak a nemességet, a jobbágyságot s Zólyom város polgárságát zaklatta,¹ hanem a környékbeli hatalmas várurakkal is állandó hadilábon állott.² Ez évben eladta a Saskó-várhoz tartozó Teplicán levő úri lakát (domus libera nobiletaria) Nagylucei Kelemennek.³ Ugyanez év Mindszentek napján még mint Beatrix királyné secretariusa említették.⁴ 1501-ben eltávozott az országból.⁵

A most következő negyedszázadon át a Bethlenfalvi Thurzók a vármegye főispánjai. Mint a körmöci kamaragrófok s Mária királyné bérlői kapták a főispáni méltóságot. Főispáni szereplésükről azonban oly keveset tudunk, hogy még az éveket sem állapíthatjuk meg pontosan, mikortól meddig viselték a család egyes tagjai a főispánságot. Annyit tudunk, hogy Thurzó János 1500-ban,⁶ 1504-ben,⁷ Thurzó György 1513-ban⁸ és 1515-ben,⁹ Thurzó Elek 1516-ban,¹⁰ 1518-ban Györggyel és Jánossal együtt¹¹ és Thurzó János 1523-ban¹² szerepel mint a vármegye főispánja.

A Thurzók után, majdnem harminc éven át, csupa idegen névvel, idegen nemzetbeliekkel találkozunk a főispáni székben. A vármegye főispánja ugyanis a min-

sis (Veterozoliensia Diplomata című oklevél-másolatok gyűjteménye a várm. levéltárban, 427. l.)

¹ L. a sértettek egyezkedését Péter, szentgyörgyi s bazíni gróf, országbíró előtt, Budán, 1501 nov. 29. — Zólyom város levéltárában őrzött okirat.

² Szerémi és Ernyey: A Majthényiak s a felvidék. I. 399. l.

³ Orsz. Lev. Dl. 20.990.

⁴ Ugyanott, Dl. 20.989.

⁵ Várm. levélt. Veteroz. Diplom.

⁶ II. Ulászló oklevele Zólyom város levélt.-ban.

⁷ Ugyanott.

⁸ Comes noster Zoliensis ac camerarius Cremniciensis (II. Ulászló okirata Körmöcbánya város évi adója tárgy. — Másolata: Orsz. Lev. kuriai oszt. 4—1585.)

⁹ Vm. jkv. No. 1 : 48. l.

¹⁰ O. L. Dl. 22.769.

¹¹ Georgio, Alexio et Joanni Thurzo de Bethlenfalva, Camerariis Regiis Cremniciensibus et Comitibus Cottus Zoliensis. — O. L. Dl. 23.048.

¹² A vármegye ez év egyik sedriáján Hány Mátyás és OsztróLuczky György birtokháborgatási ügye tárgyaltatott „coram Magnifico Joanne Thurzo quaerela proponitur“. Valószínű tehát, hogy mint főispán elnökölt.

denkori zólyomi várkapitány volt,¹ Zólyom vára pedig ez időben a királyné birtoka volt, mint hitbér. E címen bírta Beatrix királyné is,² 1515 óta pedig Mária, Ferdinánd nővére, aki apósától, II. Ulászló királytól, kapta a bányavárosok, a mármarosói sóbányák stb. jövedelmével együtt³ s akit férje, II. Lajos király, 1522-ben újra megerősített e birtokában,⁴ amelyben még Magyarországról való elköltözése után is megmaradt s csak 1548-ban, az augsburgi szerződés értelmében, mondott le róla.⁵ Miként tehát Beatrix alatt is ennek bizalmasát s tisztjét látjuk a zólyomi várkapitányságában s egyúttal Zólyom vármegye főispáni székében, 1523 után Mária királyné tisztjei voltak a zólyomi várkapitányok s egyúttal főispánok (Spaan und Hauptmann auf Altensohl) s ezek mind idegen nemzetbeliek voltak. A legelső ezek között Behem (Böheim) Bernát volt, 1525-ben.⁶ Működéséről a vármegyei jegyzőkönyv nem jegyez fel semmit. Annál többet tudunk azonban utódjáról, Thurry Kristófról. E stíriai — mások szerint karinthiai — származású várkapitány a mohácsi katasztrófa után beállott belső zavartokat s felfordulást felhasználva sorra elfoglalta s hatalmába kerítette a vármegye erősségeit, a lipcei, véglesi és dobronyai várakat s ezeket először a királyné megbízására hivatkozva, később azonban egyszerűen mint saját birtokait kezelte. Erőszakos, önző hatalmaskodása

¹ *Eventi hoc enim, ut post cladem Mohácsianam, Budamque a Turcis interceptam, iidem illi, quibus Zolii praefectura et defensandarum urbium montanarum provincia demandabatur, supremorum etiam Comitum axiomatica insignirentur: sicuti, ante eam cladem, haec ipsa dignitas iis adtribuebatur, qui Camerarum Montanarum erant Comites; credo, ut ex utriusque magistratus procuratione plus existimationis accederet eadem illa munera administrantibus.* — Bél: *Notitia Hungariae*, Tom. II. 405.

² *Beatrix Regina vidua Mathiae titulo Dotis Reginalis Castrum cum civitate Zólyom possidet, 1501.* — O. L. *Kuriai oszt.* 4—1585.

³ *In serie aliorum coronalium Jurium Castrum et civitatem Zólyom pro Dote secundum consuetudinem Reginis debita* — ugyanott.

⁴ *Castrum Zoliense inter alia Jura et Bona Coronae de Jure aut Regum Praedecessorum Donatione coronam Reginalem, eiusdemque coronae Jura concernentia Dotis nomine et reginali Jure possidenda.* — O. L. *Kuriai oszt.* 4—1585.

⁵ *Ortvay Tivadar: Mária, II. Lajos magyar király neje: 378. l.*

⁶ *Comes Comitatus Zoliensis.* — Vm. jkv. No. 1: 144., 145.

sok panaszra adott okot. Nemcsak a gyöngébb s vele szemben tehetetlen kisbirtokos nemesek panaszkodtak ellene, hanem a tehetősebbek is.¹ 1534-ig volt a vármegye főispánja.² S ő, akinek csupa erőszak volt minden tette s aki nem átallotta Dóczy Ferenc özvegyét, akitől Lipcse várát elvette s aki emiatt panasszal fordult Ferdinánd királyhoz, a vármegye sedriáján igaztalan vádaskodónak nevezni³ s egyébként az ellene panaszkodóknak csak annyit válaszolt, hogy ő a jogszokásra nem ad semmit, mert ő csak a saját szokása szerint akar eljárni;⁴ alig hogy megszűnt főispán lenni, a legelső volt, aki 1535-ben megbízottja, Szalatnai Horváth Ferenc útján a vármegye színe előtt, egyazon napon kétszer is, panaszt tett utódja, az új főispán, Ghyn Máté ellen, hogy a nemesek földjeit elveszi és sem az ő, Thurry, figyelmeztetéseire, sem a szolgabírák barátságos kérelmére nem hederít.⁵ Erre, mintegy válaszul, ott helyben, Hajnik és Ribár falvak bírái viszont Thurry ellen emeltek panaszt a főispánsága alatt véghezvitt erőszakosságai miatt. A zólyomi várhoz tartozó falvak bírái pedig azért, mert Thurry arra kényszerítette őket, hogy négy éven át több mint 800 forintot előteremtsenek s a bozóki gyalogságot is ők tartásuk el s vagy kétszáz lovas is, akiket a nyakukra küldött.⁶ Mind a sok vád és panasz Thurryt nem zavarta. Tisztének letétele után is a vármegyében maradt s a főispánság nélkül is a vármegye leghatalmasabb ura volt. Az 1542. évi dicalis összeírás szerint 12 falu volt a Thurry család kezén.⁷ Ő maga ez évben már nem élt. S bár az ugyancsak ez évi besztercebányai országgyűlés azt a határozatot hozta,⁸ hogy Lipcse vára a Nagylucei Dóczy és Lipcsey családnak, Végles vára Ráskay Istvánnak, Nógrád vármegye főispánjának, Dobronya vára pedig Werbőczy Imrének, Tolna vár-

¹ A turóci prépostság a zólyomvármegyei birtoka, Szielnica falu, elfoglalása miatt, 1536-ban (O. L. Garamszentben. conv. elench.) — Dubraviczky János, körmöci kamaragróf, hatalmaskodásért, 1540-ben. (Vm. jkv. No. 1:267.)

² Christophorus de Thurry desinit esse Comes et Capitaneus Zoliensis. — Vm. jkv. No. 1:197.

³ Vm. jkv. No. 1:158. l.

⁴ Ugyanott. 212. l.

⁵ Ugyanott. 199. l.

⁶ Ugyanott. 201. l.

⁷ O. L. Conser. Dicarum. Tom. 59.

⁸ 1542:10. t.-c.

megye főispánjának, a nagy Werbőczy fiának, mint e várak jogos tulajdonosainak visszaadassanak, a Thurry családdal, most már Kristóf utódaival, Kristóf, Antal és János testvérekkel, még sok baj volt. A Dóczyak és Lipcseyek még 1545-ben is panasszal éltek ellenük.¹ 1547-ben még mindig hét zólyomvármegyei falut követelték tőlük vissza.² Lipcsét sem kapták már vissza, kénytelenek voltak Ferdinánd királynak átengedni.³ Végles vára sem lett a Ráskay családé; királyi birtok lett. 1559, 1564 és 1567-ben ugyan Dobó István, 1570 és 1572-ben pedig a Balassák kezén látjuk,⁴ ezután azonban ismét királyi birtok lett. Werbőczy sem kapta vissza Dobronya várát;⁵ ez is királyi birtok lett.⁶

A fentebb említett Ghyn Máténak, Thurry utódjának főispánságáról a vármegyei jegyzőkönyv két éve, 1535 és 1536 tesz említést.⁷ Közelebbi adatot nem tudunk róla. Ugyanily kevésbé ismerjük az 1540-ben szerepelt Henn György⁸ főispáni működését is. A következő 1541. évben Puchwald Ádámot említi a vármegyei jegyzőkönyv mint zólyomi várkapitányt.⁹ 1542-ben — Mária királynénak Brüsszelben ez év február 13-án kelt kinevezési okiratával — Vitzkovi és Sirovitzi Prosenovszky (másutt Prussnovszky) Miklós neveztetett ki főispánnak.¹⁰ Ez év szeptember havában már ő nyugtázta az adó befizetését Besztercebánya városnak.¹¹ Főispánsága alatt két nevezetes eseménye volt a vármegyének, illetve Besztercebánya városnak: az 1542. és 1543. évi ország-

¹ O. L. Garamszentben. conv. elench.

² Ugyanott.

³ O. L. — N. R. A. fasc. 1650—1680. számos adat.

⁴ O. L. Conser. Dic. Tom. 59.

⁵ Komáromy András: Werbőczy Istv. és fia. Századok, 1910. 283. l.

⁶ O. L. — Conser. Dic. Tom. 59.

⁷ Comes et Capitaneus Zoliensis. — Vm. jkv. No. 1:197., 224. Ugyancsak: O. L. Conser. Dic. Tom. 59.

⁸ Georg Henn zu Zeltling, Königin Mariae unser gnädigsten Frauen Oberster Span und Hauptmann des Schlosses Altensohl. — Így nyugtatta 1540 okt. 20. Körmöcbánya város beszolgáltatott adóját. — Vm. levélt. Veteroz. Diplom. Ugyancsak: O. L. Kuriai oszt. 4—1585.

⁹ Vm. jkv. No. 1:281. l.

¹⁰ Arci et Cottui Zoliensi praeficitur. — Besztercebányai városi levélt. fasc. 233. No. 66. — Másutt: Miles auratus nec non Suae Regiae Majestatis Capitaneus et Comes castris et Comitatus Zoliensis. Vm. jkv. No. 1:293.

¹¹ Besztercebányai városi levélt. fasc., 953. No. 22.

gyűlés; bár az elsőnél még aligha volt a vármegyében. E két országgyűlésről különben a vármegyei jegyzőkönyv nem emlékszik meg, csak a besztercebányai városi jegyzőkönyv.¹ Prosenovszky 1545-ig volt zólyomi várkapitány s főispán.² 1546-ban Gellersdorfi Puchaim Farkas követte őt e méltóságban.³ Osztrák ember volt, aki Mária királynét Németalföldre kísérte s ott hét éven át szolgált, mint katona. Mint a királyné kipróbált embere került a zólyomi várkapitányság tisztébe⁴ s a főispáni méltóságba, amelyet 1552-ig viselt.⁵ Mikor a vármegyébe került, már javában forrongtak a kedélyek, főleg a városokban: a reformáció erősen tért hódított. Besztercebányán elűzték a katolikus plébánost s lefoglalták a templomot s javait.⁶ Hiába volt Puchaim igyekezete, nem sokat változtathatott itt sem s a vármegye déli részén sem, ahol, különösen Korponán, volt erős a mozgalom.⁷ Hiába intette Ferdinánd király a bányavárosokat, hogy Puchaimot támogassák.⁸

Puchaim után — hosszú idő mulva — újra magyar főispánt kapott a vármegye Balassa János személyében, 1553-ban.⁹ Balassa semmiben sem különbözött egyik-

¹ 1542: „In diesem Jahre haben die Herrn Prelathen und andere Landt und Schlossherrn mit gemeinem Adell aus allen Stuhlen auch den gemeinen Frey und Bergstethen Versammlung aus befehlicht kais. kön. Majestät unsers allergnedigsten Herrn alhier im Neusohl ein Lanttag gehalten. Der Angang ist 26 Februar und gewehrt bis auf den 7 Tag Martii... und zwehn Oberste Hauptleute des Landes erwölt nemlich Herrn Perinus Peter und Herrn Andreas de Bathor. — 1543: röviden annyit jegyez meg, hogy nov. 19—dec. 6-ig tartott országgyűlés alatt a városnak sok erőszakot s elnyomatást kellett eltűrnie. — Jkv. 63. l.

² Vm. jkv. No. 1: 288., 293.

³ Besztercebányai városi ltár. 1546. elench.

⁴ ...durch Kunigin Maria zu ainem haubtmann in die hungerische Perkhstet verordnet und gestelt worden. — Ortway Tiv. Mária, II. Lajos m. kir. neje: 344. l. Ugyancsak: Magnific. Dom. Wolfgangus de Pucham, Comes et Capitaneus Zoliensis. — Vm. jkv. No. 1: 323. l.

⁵ O. L. Kuriai oszt. 4—1585, valamint: N. R. A. (Kinest. oszt.) fasc. 1663. No. 27.

⁶ L. a besztercebányai plébánia-templom történetét az 1829. évi Belanszky-féle Canonica Visitatióban. (Beszterceb. püspöki ltár.)

⁷ Hont vm. monogr. (Magyarorsz. várm. és városai) 80. l.

⁸ Vm. ltár. Veteroz. Diplom.

⁹ Ferdinand királynak ez évben kelt levele: dem Edlen unserem Lieben getreuen Johann Balascha zu Germeth, un-

másik idegen nemzetbeli elődjétől. Épp úgy erőszakoskodott s hatalmaskodásai épp annyi panaszra adtak okot, akár ha idegen lett volna. Legfőbb gondja neki is csak vagyona gyarapítása volt, amelynek érdekében semmiféle eszköztől nem riadt vissza. 1555-ben az északi vármegyék főkapitánya lett.¹ Sikerült portyázásai hírt s dicsőséget szereztek neki; de a szerencsétlen szécsényi vállalkozása 1562-ben főkapitányi állásába került.² De mint főispán tovább is kedvelt embere volt Ferdinándnak, majd Miksának is. Ez ugyan nem zárta ki, hogy közben erős szemrehányásokat ne kapjon erőszakosságaiért.³ 1569 október 12-én gyanútlanul megjelent Pozsonyban az országgyűlésen, ahol — összeesküvés vádjával — Miksa király elfogatta s elzáratta.⁴ Neje segítségével azonban kiszabadulván, Zólyomba, majd Lengyelországba szökött.⁵ 1572-ben elégtételt kapott szenvedéseiért, mert az anyagi kárpótláson kívül a nógrádi főispánságot kapta, majd Rudolf koronáztatása alkalmával királyi asztalnok lett.⁶

Balassa után Erdődi Pálffy Tamás nevét olvassuk mint zólyomi várkapitányét 1570—1572-ben;⁷ ő nyugtázta az adó átvételét Zólyom város részére.⁸ Hogy azonban egyúttal a vármegye főispánja is volt-e, erre vonatkozólag nincs adatunk. Valószínű, hogy nem volt egyúttal főispán is, mert 1572-ben Murakózy Mátyás tiltakozott az ellen, hogy a főispán távollétében a sedria iratokat kiadjon.⁹ Balassa János pedig, mint tudjuk, tényleg távol volt még ez időben. Tehát Balassa tekin-

serem Span und Hauptmann auf Altensohl. — Vm. Itár. Veteroz. Diplom. 141. — Ugyancsak az O. L. NRA: fasc 252, No. 44. alatt elfekvő kihallg. jkv. szerint a főispánsága 1553 kezdődött. — Erdélyi Pál: Balassa Bálint (Magy. Tört. Életr.) 24. l. csak annyit említ, hogy Balassa János 1554-ben már Hont és Zólyom vármegyék főispánja volt.

¹ Erdélyi: Balassa Bálint. 24. l.

² Hont vm. monogr. 80. l.

³ I. Ferdinándnak 1563 aug. 17. kelt dorgáló levele Zólyom város ltban.

⁴ Erdélyi: Idézett munk. 38. l.

⁵ Ugyanott. 45. l.

⁶ Ugyanott. 49. l.

⁷ Vm. jkv. No. 1 : 489.

⁸ Quietantia Thomae Pálffy de Erdőd Veterozoliensis Capitanei super soluto censu Zoliensi. — Vm. lt. Veteroz. Diplom.

⁹ Vm. jkv. No. 1 : 490.

tendő a vármegye főispánjának 1572-ig. Utóda Gersei Pethő János lett,¹ aki 1573-tól 1576-ig viselte a főispáni méltóságot. 1577-ben Barbarics György, horvát származású vitéz katona lett a zólyomi várkapitány² s főispán.³ Több éven át ő nyugtázta az adó befizetését a besztercebányaiaknak.⁴ Legutolsó levele a városhoz 1588 december 9-én kelt Zólyomban, amelyben a besztercebányai jegyzői állásra a maga emberét ajánlja.⁵ Barbarics utóda a főispánságban a szintén kiváló katona, a Divék nemzetségből származó Kesselököi Majthényi László, Saskó vár ura lett.⁶ Mint a vármegye főispánja részt vett a nógrádvármegyei török elleni harcokban. A török elleni állandó hadakozásaival kapcsolatban számos levelet írt Besztercebánya városhoz⁷ s ugyancsak ő nyugtázta évenként a város adóját is.⁸ A főispánságot 1598-ban bekövetkezett haláláig viselte.

Alispán. A főispán, mint közjogi méltóság s az államhatalom képviselője mellett a vármegye nemességének embere s bizalmának letéteményese, az alispán állott. Míg régebben a főispán tisztje (vices-gerens) volt, akit saját tetszése szerint rendelhetett ki s bízhatott meg helyettesítésével s még a XV. század végén is csak annyiban volt a főispán keze megkötve, hogy az illető vármegye nemesei közül kellett e helyettesítést venni,⁹ e század elején már a nemesség jóváhagyása (consensus) is megkívántatott e kinevezéshez,¹⁰ vagyis aki a nemességnek nem tetszett, a főispán azt nem erőltethette a

¹ Den edlen, unseren Rath und lieben getreuen Johann Pethő Freiherrn zu Gerse zu unserem Span und Hauptmann unseres Schloss und Herrschaft Altsohl stb. (Miksa király mandatum). Vm. ltár. Veteroz. Diplom. — Ugyancsak: Supremus Capitaneus et Comes. — Vm. jkv. No. 1:545., 547., 578.

² Modernus Capitaneus Zoliensis. Vm. jkv. No. 2:112.

³ Dominus Supremus Comes et Capitaneus. Vm. jkv. No. 1:604. l.

⁴ Nyugtáján: „Ich Georg Barbaritsch Röm. Kais. Majestät Obrister Gespann und Hauptmann auf Altensohl.“ — O. L. Kuriai oszt. 4—1585. — Ugyancsak: Besztercebányai városi ltár.: fasc. 79:5; fasc. 100:6.

⁵ Besztercebányai városi ltár.: fasc. 358:12.

⁶ Bars vármegye monogr. 344., 542.

⁷ Besztercebányai városi ltár. fasc. 328:20., 330:16., 901:45. stb.

⁸ Ugyanott. Fasc. 420:30., 878:5. stb.

⁹ 1486:60. t.-c.

¹⁰ 1504:2. t.-c.

vármegyére. Ez már az első lépés volt a teljes s önálló választáshoz. Évtizedes küzdelembe került ugyan még, míg a vármegyei autonómia e teljes érvényesülését országos törvény is biztosította,¹ amikor tehát az alispán jogállása teljesen függetlenített a főispántól; de az egyes vármegyék a maguk kebelében ezt már hamarabb is keresztülvitték. Ezek között is a legelső volt Zólyom vármegye, amelynek már 1522-ben oly statutuma volt, amely elrendelte, hogy az alispánt a vármegyei *nemeség egyeteme választja*.² A főispán csak ezután adta hozzá a beleegyezését. Ezt igazolja a vármegyei jegyzőkönyvének a mindenkori alispán — s szolgabíró — választását megemlítő szövege is: *electus est et confirmatus*.³

Az alispánt a vármegye nemessége három jelölt

¹ 1548 : 70. t.-c.

² 1522 november 6. „Vice Comes eligi debet ex Consensu Universitatis Nobilium.” Vm. jkv. No. 1 : 115. l. Az eddig közzelt vármegyei statutumok között mindenesetre ez a legrégibb. Kolosvári-Ovári nem közli.

³ A vármegyei autonómia e tökéletes megnyilvánulása azonban később, már a következő században, akadályokba ütközött. Ez akadály s ellenható erő a főispáni tekintély, akarat, sokszor önkény volt; különösen akkor, ha a főispán hatalmas, nagy vagyonú főúr volt, aki nem mindig respektálta a vármegye autonómiáját. Ezt igazolja például Zólyom vármegye univerzitásának 1655-ben az újonnan kinevezett főispánhoz, gróf Csáky Pálhoz, intézett levele, amelyben feltételeit s sérelmeit (*conditiones et gravamina*) közölte. Ezek szerint a vármegye épségben fenn akarta tartani a *régi* szokást s előjogát (*praerogativa*), amiről a vármegyei jegyzőkönyvek is tanuskodnak — mondja a levél, — s amely szerint joga van a távozó alispánt, ha a vármegye nemességének úgy tetszik s a szavazatok száma e mellett dönt, újra megválasztani, illetve eddigi tisztében újra megerősíteni; sőt, ha az alispán a választást nem akarja elfogadni, joga van a vármegyének őt a *főispán megkérdése nélkül* is erre kényszeríteni. (Vm. jkv. No. 16 : 163. l.) Hogy a főispán nem sokat hederített a vármegye sérelmére, kitűnik abból, hogy már a következő év tisztújítását megőrkítő jegyzőkönyvi bejegyzés szerint a tisztviselők „*ex annuentia Domini Illustrissimi Supremi Comitum et voto universitatis in officio sunt relict et confirmati*.” Tehát elsősorban a főispáni helyeslés volt a mérvadó s csak azután jött a nemesség akarat. (Vm. jkv. 1656 : 240. l.) A nehézségekhez, amelyekkel a nemességnek szabad akarát nyilvánításánál s így autonómiája gyakorlásánál meg kellett küzdenie, csakhamar hozzájárultak e vármegyében a *vallási* kérdések is. Három századon át küzdött a jogaira féltékeny nemesség a főispáni önkény s nyomás ellen. Nyilvánvaló tehát, hogy a vármegye nemessé-

közül választotta¹ A reformáció elterjedtével — kimutathatólag a XVII. századtól kezdve — az egyik jelöltnek evangélikus vallásúnak kellett lennie. A választás nemcsak a congregatiókon, tehát a politikai vagy belső ügyeket, rendészeti, adminisztratív intézkedéseket tárgyaló, hanem a Sedes Judiciarián, tehát a jog- és igazságszolgáltató gyülekezeten is történt. Megkívántatott azonban, hogy a nemesség a választásra a sedesen is² lehetőleg teljes számban megjelenjen.³ A választás ideje rendszeren szeptember végén Szent Mihály napja, október havában Gallus vagy Simon és Juda napja, december havában Miklós napja körül, ritkán január hó első napjaiban történt.⁴ Az alispán s tiszttársai választásánál nemcsak a főnemések — közvetve tisztartóik vagy kiküldötteik útján — s a birtokos nemesek, hanem az egy sessió (curialista) nemesek s a városok kiküldöttei is leadták szavazatukat. A megválasztott alispán s tiszttársai az esküt azonnal letették,⁵ de tisztüket csak a választás után jóval később, Pál-fordulásakor, január 25-én vették át, amely napig az eddigi alispán s tiszttársai viselték tisztüket.⁶ A távozó alispán tisztségét letéve az univerzitás előtt mindenről elszámolt s felmentvényt kapott.⁷ Ugyanekkor adta át utódjának a vármegye jegyzőkönyvét s egyéb iratait, királyi rendeleteket stb., amelyeket — a vármegyének ez időben nem lévén még levéltára — a mindenkori alispán otthonában őrzött.⁸ Az alispán megválasztásakor kimondatott, hogy a kitűzött sedrián mindenkor — egy márka büntetés terhe alatt — reggel nyolc órakor megjelenni tartozik.⁹ Ugyancsak gének hosszú küzdelem árán elért autonómiája aránylag véve a legzavartalanabb a XVI. században volt.

¹ Vm. jkv. No. 1 : 282. l.

² 1564-ben Beniczky Ferenc és János protestálnak, hogy a sedes nem teljes, sokan hiányoznak s így nem választható meg az új alispán. — Vm. jkv. No. 1 : 400. l.

³ Mint később látni fogjuk ugyanis, teljes számban a nemességnek csak a congregation kellett megjelennie.

⁴ Vm. jkv. adatai.

⁵ ... qui omnes ut deberent Juramentum in eodem conventu praestiterunt. Vm. jkv. 1555 : 313. l.

⁶ 1564 dec. 28.: „Statutum est, ut Vice Comes et Judium officium suum usque Beati Pauli teneant, illo autem die iuxta antiquam consuetudinem resignare debeant.“ — Vm. jkv. No. 1 : 399. l. Kolosvári-Ovári nem közli.

⁷ Vm. jkv. 1508. (No. 1): 10. l.

⁸ Vm. jkv. No. 1 : 170. l.

⁹ Ugyanott. 1549. (No. 1) : 330; 1551. jkv. 339; 1555. jkv. 313.

kimondatott az is, hogy az alispán minden adó alól fel van mentve.¹ Restauratio évenként tartatott s miután ebben az időben az alispáni tisztség még teher volt, amely után senki sem törte magát, az év lejártával rendszeren le is tették tisztüket; legfeljebb még a következő évre is elvállalták. De az már ritkább eset volt, hogy valaki három vagy négy évig is megmaradt volna alispánnak.

A vármegye a diétai kiadásokra, az alispán, a szolgabírák s a jegyző (notarius sedis) díjazására (salarium) önadóztatási joga alapján adót (contributio) vetett ki, amelyet nemes s nem nemes egyaránt fizetett; sőt ehhez a vármegye területén levő városok is hozzájárultak.² A befolyt összeg a vármegye házi pénztárába került, amelyet a XVI. században még maga az alispán kezelt.³ Az alispán és tisztársai díjazásáról s e díjazás nagyságáról e századból nincs följegyzésünk. De Gyürky Benedek alispán 1607—1609. évi elszámolásában felsorolja a tisztviselők salariumát is s az alispánét régi szokás szerint (secundum consuetudinem longe observatam) tehát a XVI. századba is visszanyúlólag, 100 frtban említi.⁴ E salariumon kívül a vármegye alispánjának külön jövedelme volt még az általa s tisztársai által kiállított okiratok díjából s a kirótt bírságpénzekből is.⁵ Az ezekből

¹ Vm. jkv. 1569 dec. 15.

² A kivetés házanként (a domibus) történt. Vm. jkv. No. 6:51., 52.

³ A pénzkezelésben az alispánt a XVII. század első felében a szolgabírák váltották fel s a kiadásokról ezeknek kellett elszámolni. Ez az elszámolás (exactio rationum) külön e célra egybehivottak (praesentibus ad id deputatis) előtt történt, akikhez a városok s a nagy uradalmak kiküldöttjei is csatlakoztak. Az alispán most már csak arról a pénzről számolt el, amelyet a szolgabíráktól kapott. (Vm. jkv. No. 3:205.) Az adószedő (perceptor) s egyúttal pénzkezelő Zólyom vármegyében 1654-ben tünt fel. Rendszeresítve azonban ez az állás csak 1694-ben lett (1694. évi jkv. 31., 112.)

⁴ Igaz ugyan, hogy azt is hozzáteszi, hogy 3 éve viseli már az alispáni tisztséget s ez idő alatt csak 10 frt 97 dénár jutott a vármegye házipénztárából az ő részére s most, hogy három év leteltével valedicál, a vármegye 289 frt 3 dénárral tartozik még neki. Ebből tehát az is kitetszik, hogy az alispán előbb mindenkit kielégített s ami megmaradt a pénzből, az jutott neki, ha ugyan jutott. — Vm. jkv. No. 6:51.

⁵ 1570 febr. 2. kelt statutum: „Conclusio facta est per sedem, quod quilibet Vicecomitum in futurum de praemiis Litterarum omnium aliisque pecuniis videlicet Birsagiis

s egyéb ily jellegű pénzekből befolyt jövedelem egyharmadrésze az övé volt, a másik a vármegye notariusáé s a harmadik szintén az alispán kezeibe folyt ugyan be, de ennek különös rendeltetése volt.

Zólyom vármegyében ugyanis a XVI. században már kialakult szokás volt, hogy a sedriák s congregatiók után az alispán a tisztársait megvendégelte.

Statutumok írták ezt elő¹ s miként látjuk, elsősorban a bírságpénzekből befolyt jövedelmet kellett erre a célra fordítani. Ugyanerre kellett az alispánnak azt a pénzt is fordítania, amit a sedriákon meg nem jelenő esküdtek fizettek.² A vármegye tisztviselői a sedriákon s a congregatiókon egyszerű asztalok körül lócákon (scamna) ültek s az ülés befejeztével ott helyben meg is ebédeltek.³

...ac proventibus unam portionem pro se ipso, secundam notario pro labore suo, tertiam vero portionem seu partem pro se seu pro mensa recipiat et semper habeant.“ — Vm. jkv. 1570 : 474. l. — Kolosvári-Óvári nem közli.

¹ 1556 dec. 3. kelt statutum: ...„si aliquid birsagium vel de Judicio provenit, ex illo fiat *prandium Assessorum*.“ — Vm. jkv. 1556 (No. 1) : 346. — Kolosvári-Óvári nem közli.

² 1558: „Statutum est, ut quicumque ex Assessoribus pro Sede non comparuerit, birsagietur in fl. 1. Ex birsagio tenetur Vice Comes *Assessores tractare*.“ — Vm. jkv. 1558. (No. 1) : 349. — Kolosvári-Óvári nem közli.

³ E XVI. századbeli tisztí közös ebédekről nincsenek részletesebb feljegyzések. De a XVII. század vármegyei jegyzőkönyvei pontosan feljegyzik, mennyi hús, hány meszely bor fogyott el; mekkora volt a költség minden közös ebéden. A tisztviselőkn kívül a XVII. században a téli szállásra a vármegyébe került német katonaság tisztjei is állandó megvendégelésben részesültek. A különbség csak az volt, hogy ez utóbbiaknál mindig nagyobb volt a horszámla. A tetemes költségekben a szolgabírák is segítségére voltak az alispánnak, amennyiben a behajtott contributio egy hányadát e célra beszolgáltatták (vm. jkv. No. 3 : 205—217.) Legrészletesebbek e költségek felsorolásában az 1687—1690. évi jegyzőkönyvek. A vármegye ez időben Sembery Sámuel szolgabíró zólyomi házában tartotta gyűléseit s a sedriákat s utána az ebédeit is, e három év alatt 34-szer. A figyelmes vármegye a tekintetes asszonynak, Sembery feleségének — eum ob respectum, quod cum in aedibus ipsius generales congregationes et Sedriae Cottus huius celebrarentur, talique tempore ipsa labores et munia necessaria circa culinam praestaret — 58 frtot adott. — A legnagyobb volt mindig a költség, a rendesnek kétszerese, ha a vármegye főispánja is megtisztelte jelenlétével a tisztviselők közös ebédjét. E közös étkezéseket ugyan, miként említettem, a befolyt bírságpénzekből fedezték, de az alispánnak is annyi kiadása volt

A vármegyei okiratokra az alispán e század első felében még saját pecsétjét nyomta s e mellé került a két szolgabíró pecsétje. Az 1550 : 62. t.-c. azonban minden vármegyének külön vármegyei pecsétet rendelve el, Zólyom vármegye kiadmányai 1553 óta a vármegye címeres pecsétjével láttattak el.¹ Hogy azonban e mellett alispáni pecsét is volt, mutatja a vármegye 1554. évi egyik sedriabeli ítélete, amellyel Bohus Györgyöt, akinek — közelebbről ki nem fejtett — hanyagsága miatt az alispán pecsétje elveszett (super sigillum vicecomitis nil curasset) 100 frtra büntette.²

Zólyom vármegye XVI. századbeli alispánjai: Radván-szky György 1500 (O. L. Dl. 20997), 1503 (u. o. Dl. 21159), Dubra-

mindig, hogy a vármegye kénytelen volt az alispánjának külön repraesentációs költséget, 100 tallért (210 frtot) adni. (Vm. 1692 jkv. 367. l.) A XVIII. század elején végre megsokallotta a vármegye e szokást, főleg a nagy költségeket s eltiltotta a tisztviselők közös étkezését: „Prandiorum vero praestatio sive occasione sedriarum, sive Generalium vel Particularium I. Cotus congregationum a dato praesentis congregationis abrogatur“ (vm. 1726 jkv.: 134. l.). Az 1727 nov. 10. közgyűlés újra eltiltotta a tisztviselőknél a gyűlések utáni közös étkezését (vm. 1727 jkv. 258. l.) Úgy látszik azonban, hogy a szokás hatalma nagyobb volt, mint a vármegye tekintélye, mert az 1764 május 10. közgyűlés még mindig kifogásolta a szokásban levő (prandia publica usuata) étkezéseket s azokat eltörölte. (Vm. 1764 jkv. 1—7. l.) Ez állandó kifogásoknak s felszólamlásoknak eredménye lehetett aztán az úgynevezett *fundus* vagy *Cassa pipalis*, amely ez időben az ilyen külön kiadásokat, hozzá véve most már az ez időben nagyon is fényes főispáni installációk költségeit is, fedezte. Ez a *cassa pipalis* is megszűnt azonban a XVIII. század végén.

¹ A vármegye címerén a pajzsalakok már ekkor is a sziklák s a fenyőfák voltak, mint az 1837 júl. 11-i V. Ferdinánd-féle újított címeren. Az eltérés csak az, hogy a XVI. században nem hullámos (Garam-folyó), hanem vízszintes pólya osztja két részre a mezőt. E vízszintes pólya látható a címeren a XVII. században is, míg a XVIII. században már a hullámos pólya a használatos. Az egyenes pólyának hullámos pólyává való átalakítása 1683-ban történt. Hajniki Bezegh György ugyanis, a vármegyének 1679-től 1683-ig alispánja (néhány év múlva eperjesi vértanu), mint Thököly híve eltávozott a vármegyéből s magával vitte a vármegye pecsétjét is (I. Comitatus Sigillum authenticum et usuale). Miután a vármegye pecsét nélkül nem maradhatott, újat csináltatott s hogy az elvitt pecsétől némileg eltérő legyen, bizonyos csekélyebb változtatást tétetett rajta. (Vm. jkv. No. 20 : 547.) Ettől kezdve az 1683. évszámmal ellátott pecsét volt használatos. Ezt használták a XVIII. században is. (Bél: Notitia Hung. 407.)

² Vm. jkv. No. 1 : 304.

viczky Miklós 1505—1508 (a vm. jkv. 1507 és 1508-ban említi mint alispánt. Benkó [A Dubraviczai Dubraviczky-család a XVI. században, Turul, 1912] szerint már 1505 és 1506-ban is alispán volt), Radvánszky György 1509 (Századok: 1874. 579.), Osztroluczky György 1512 (vm. jkv. 25.), 1516 (Századok: 1874. 579.), Radvánszky Boldizsár 1518 (u. o.), Micsinszky György 1527 (vm. jkv. 150., 152.), Osztroluczky György 1528—1530 (u. o. 158., 170., 171.), Radvánszky György 1535 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), Dubraviczky László 1536 (vm. jkv. 226.), Osztroluczky Boldizsár 1540 (u. o. 278.), Zolnai Stek Péter 1541—1543 (u. o. 279., 284. és besztercebányai városi lt. 1543 jkv.), Osztroluczky Boldizsár 1544 (vm. jkv. 297.), Horváth Ferenc 1546 (u. o. 316.), Osztroluczky Boldizsár 1549 (u. o. 327.), Zolnai Stek Péter 1550—1552 (O. L. Litterae ad Cameram. Ser. I. fasc. 4. — vm. jkv. 339. — O. L. Dic. conser. Tom. 59.), Micsinszky János 1553 (O. L. Dic. conser.), Névbery Mátyás 1556 (vm. jkv. 313.), Radvánszky György 1557 (u. o. 346.), Zolnai Stek Péter 1558 (O. L. Dic. conser.), Micsinszky János 1559 (vm. jkv. 362.), Zolnai Stek Péter 1563 (vm. 1839. évi jkv. 669.), Polthári Soós János 1564 (vm. jkv. No. 1: 385.), Radvánszky Ferenc 1565, 1566 (u. o. 417., 420.), Polthári Soós János 1567 (Századok, 1874: 579.), idősb Polthári Soós János 1568 (Elench. Litt. Instrum. Famil. Beniczky: 147. [vm. ltár.]), Osztroluczky Gáspár 1569 (vm. jkv. 453.), 1570, 1571 (u. o. 492., 496.), Polthári Soós István 1572 (u. o. 512.), Radvánszky György 1573 (u. o. 535.), Polthári Soós János 1574—1576 (u. o. 544. és jkv. No. 2: 84., 99.), ifj. Polthári Soós János 1578—1580 (u. o. jkv. No. 2: 119., 133., 137.), idősb Polthári Soós János 1581—1584 (u. o. jkv. No. 14: 7.; No. 2: 193., 216.), Osztroluczky Menyhért 1585 (u. o. jkv. No. 2: 237.), Névbery György 1593 (O. L. Dic. conser.), Radvánszky Ferenc 1596 (u. o.), 1598 (Századok, 1874: 579., 1875: 419.).

Szolgabíró. A vármegye autonom irányú fejlődése kezdetén, tehát jóval e század előtt, kialakult már a vármegyei szervezet legnevezetesebb intézménye: a szolgabírói tisztség. A szolgabíró tehát a legrégebb önkormányzati jellegű tisztviselője a vármegyének. Amikor az alispán még csak a főispán kinevezett tisztje, helyettese volt, a szolgabíró már választott tisztviselője volt a vármegyének s így hamarabb nyugodott a vármegye önkormányzata rajta; sőt a királyi hatalmat képviselő főispánnal s tisztjével, az alispánnal szemben a szolgabíró jutatta érvényre a vármegye önkormányzatát. Főteendője eleinte a jogszolgáltatás volt; állandó tagja volt a vármegyei bíróságnak. Hatásköre idővel bővült s e században már a vármegyei belső igazgatásnak is közvetlen intézője volt.

A jogtörténeti irodalomban általánosan hangoztatott azon állítással szemben, hogy minden vármegyében

négy szolgabíró volt¹ és ennek következtében négy volt a járások száma is, Zólyom vármegyében csak két szolgabíró² találunk s ennek megfelelően két járást is: felső és alsó járást. Amaz a vármegye felső része, beleértve még Besztercebányát s vidékét, emez a vármegye déli része Zólyom várral s várossal, mint gócponttal. Ez a beosztás meg is maradt évszázadokon át 1849, illetve 1860-ig.³

A jogszolgáltatás s adminisztráció kifogástalan menetének első feltétele ezek egyik főszervének, a szolgabírónak, teljes megbízhatósága is. Megbízható pedig csak vagyoniilag független, tehát tehetős, jómódú nemes lehet, akit nem feszélyez szegénysége, aki nem fél a hatalmasoktól, akit nem lehet jutalommal kedvező véleményre hangolni. Ezért követelte már Zsigmond,⁴ majd Mátyás⁴ és Ulászló⁵ király törvénye is, hogy szolgabíróvá csak tehetős s jómódú nemes választassék. A törvény e rendelkezésének Zólyom vármegye nem mindig felelt meg. Sőt, amennyire e század szolgabíróinak jegyzékéből megállapítható, alig van közöttük vagyonos, tehetős. A legtöbbje szerény vagyonú, sőt akárhány közülük egy telkes (nobilis unius sessionis vagy curialista), tehát jobbagyitalan nemes, akinek kicsiny földje, gazdasága nem igen adott módot az úri élethez. S ennek egyszerű a magyarázata. Zólyom vármegyében sohasem volt tehetős, jómódú nemes nagy számban. A vármegye területének jó része erdőborította hegység, ahol gazdálkodni nem lehet. A gazdálkodásra alkalmas területek a völgyek, elsősorban a Garam völgye s a vármegye déli része. Ha most hozzávesszük, hogy még e gazdálkodásra alkal-

¹ Az 1291 : 5. illetve 16. t.-c.-ben (Kovachich: Sylloge 17. és 20. l.) említett négy választott nemes utódai.

² Az 1860 dec. 27. tisztújító széken választottak először *három* szolgabíró² (főszolgabíró²) s ekkor a járások elnevezése felső, központi és alsó járás lett. E beosztás szerint történt a tisztviselők kinevezése is 1862-ben — miután az 1861. évi tisztikar lemondott — s ugyancsak az alkotmányos élet újrakelése alkalmával, 1867 április 30. tartott tisztújító közgyűlésen, a választás is. Az 1871 július 25. közgyűlés négy járásra — Besztercebánya, Zólyom, Nagyszalatna s Szent-András majd Breznóbánya székhellyel — osztva a vármegye területét négy főszolgabíró² választott. E beosztás megmaradt az elszakítás pillanatáig.

³ 1435 : 2. t.-c.

⁴ 1486 : 9. t.-c.

⁵ 1492 : 34. t.-c.

mas területnek is legnagyobb része nagybirtok volt: Lipcse vára (e század elején még a Dóczyaké, majd Thurry Kristófé s végül királyi birtok) 21 faluval; Zólyom vára (a királynéé, majd királyi birtok) 10 faluval; Dobronya vára (előbb Beatrix királynéé, majd a Frangepánok, Perényiek, Werbőczy s Thurry kezén át királyi birtok) 10 faluval; Végles vára (királyi, majd Ráskay-, Thurry-, Dobó-, Balassa- és Zay- s végül királyi birtok) 7 faluval; hozzávéve még Besztercebánya város 5 faluját s a besztercebányai kamarának szintén 5 faluját; a megmaradt területen s falvakban vagy egy tucatnyi jobbmódú nemes élt s gazdálkodott, akik azonban csak az alispáni tisztséget vállalták: elképzelhetjük, hogy a még hátralevő nemesség, amely a szolgabírói, majd később az esküdti s egyéb vármegyei tisztség betöltésénél számbajöhetett, szerény vagyonú s mint említettem, gyakran csak egytelkes, curialista nemes volt. S bár, miként Werbőczy mondja: „nincs valamely úrnak nagyobb és valamely nemesnek kisebb szabadsága“¹ tehát a tehetősebb s jómódú nemessel teljesen egyenlőjogú az egytelkes, tehát szegényebb nemes is; mégis, a birtokkal s vagyonnal mindenkor együtt járt a gőg is. S miként a hatalmas főnemes a köznemest, még ha jómódú volt is, a tehetősebb köznemes a szegényebb köznemestársát nézte le s ha nála tisztje révén eljár, kellemetlenkedett is neki. Ezért gyakran találunk rendelkezéseket, amelyek a vármegyei tisztviselők megbecsülését megkövetelik s intézkedéseik iránti tiszteletlenséget megbüntetik.

1581-ben az egyik sedrián Beniczky Benedek kifogásolta Bohus Péter szolgabíró nemességét, azt állítván róla, hogy nem valódi nemes, hanem csak quartalista s miután az ország törvényei szerint szolgabíró csak tehető nemes lehet, nem ismeri el Bohust szolgabírónak. A sedria erre rendes nemességigazolást folytatván le, Bohus nemességét azon az alapon, hogy már atyja is valódi nemesnek ismertetett el, kétségtelennek jelentette ki s Beniczkyt a vármegye tisztviselőjének meggyalázása miatt 100 frtra büntette meg.²

¹ H. K. I. R. 2. c. 1. §.

² Vm. jkv. No. 2 : 149., 150. — Egyetlen egy esetet jegyez fel a vármegye jegyzőkönyve, de ezt is már a XVIII. században, mikor egy armalista nemes nem akartak szolgabírónak megválasztani, mert szegény volt. S ez esetben a főispán, gróf Eszterházy Antal, meghajolt a nemesség akarata előtt. (Vm. jkv. 1741 : 511—515.).

A szolgabírói tisztséget különben nem lehetett visszautasítani. Akire a nemesség választása esett, az köteles volt a tisztséget elfogadni¹ s legalább egy évig viselni. Egy év leteltével lemondhatott. Egyetlen egy esetről tudunk, amikor a megválasztott szolgabíró büntetés nélkül visszautasíthatta a tisztséget. 1571 szeptember 27-én megválasztott Rákóczy Imre. A megválasztott arra való hivatkozással, hogy a török elől menekült s most érkezett meg, s előbb vagyonát szeretné rendezni, a választást nem fogadta el.² A vármegye nemessége megmaradt a választás mellett s nem mentette föl Rákóczyt; néhány hónapi haladékot adott neki s erre az időre Csuhay Gergelyt rendelte ki, mint helyettes szolgabírót s az engedélyezett idő leteltével Rákóczynak a tisztét át kellett vennie.

A szolgabírákat az alispánnal együtt választották s tisztüket szintén Pál fordulásokor vették át. Megválasztásuk alkalmával az ő kötelességükké is tétetett a sedrián reggel nyolc órakor való pontos megjelenés. Az alispánhoz hasonlóan a szolgabíráknak is külön pecsétjük volt s e század elején a vármegye sedriáján kiállított okiratokon az alispán s a két szolgabíró pecsétje látható még.³

A szolgabíró díjazása e században még nagyon csekély volt: évi 12 frt,⁴ természetesen utólag s esetleg csak 2—3 év múlva, ahogy a vármegyének pénze volt.⁵ Kiállása — idézés, helyszíni szemle, végrehajtás stb. — alkalmával napidíja volt, amelyet vármegyei statutum állapított meg.⁶ A hadiadó (dica) beszédésénél való közreműködéséért 4 frtot kapott.⁷

A szolgabíró a járásban lakott, illetve csak az illető

¹ 1435 : 2. t.-c.; 1486 : 9. t.-c.; 1492 : 34. t.-c.

² Vm. jkv. No. 1 : 507.

³ O. L. Dl. 20997; 21159.

⁴ Vm. jkv. No. 6 : 51. 52.

⁵ Hogy mennyire nobile officium volt a szolgabírói tisztség, semmi sem bizonyítja jobban, mint az a körülmény, hogy még a XVII. század második felében is csak 30 frt volt a szolgabíró évi díjazása, akkor, amikor az — ez időben már rendszeresített — szolgabírói hajdúnak évi 28 frt, az alispáni hajdúnak pedig évi 48 frt volt a bére. — Vm. jkv. No. 22 : 13.

⁶ 1562-ben: „Diurna Judium exequentium, si propriis equis pro executione aut citatione iverint, den. 24 et intertentio, si equis Instantis den. 12.“ — Vm. jkv. 1562. — Kolosvári-Óvári nem közli.

⁷ O. L. Dic. conscr. Tom. 59.

járásban lakó nemes volt megválasztható. E szabály alól nem volt kivétel.¹

Zólyom vármegye szolgabírái a XVI. században — a rendelkezésre álló adatok szerint — a következők: Mertlovics István 1500 (vm. jkv. 1.), Dubraviczky György 1503 (O. L. Df. 21159.), Zolnai Stek János 1516 (vm. jkv. 66.), Zolnai Stek István 1522 (u. o. 112.), Prokop Miklós 1523 (u. o. 118.), Prokop György és Prokop Miklós 1525 (u. o. 139., 143.), Prokop Miklós 1527 (u. o. 154.), Zolnai Stek János és Prokop Miklós 1528, 1529 (u. o. 156., 162., 171.), Osztróluczky Menyhért 1532 (u. o. 190.), Prokop Miklós és Lukowszky Miklós, majd Domankus János 1535 (u. o. 199., 207. és O. L. Dic. Consc.), Prokop Miklós és Petőfalvi Illés 1536 (vm. jkv. 238., 244.), Mertlovics Máté 1538, 1539, 1540 (u. o. 252., 260., 264.), Prokop Miklós és Mertlovics Máté, majd Dubraviczky Márton 1541 (u. o. 272. és Benko idéz. munk. [Turul, 1912.]), Lesstách István 1542 (vm. jkv. 286.), Prokop Gáspár 1547 (u. o. 325.), Prokop Gáspár és Mertlovics Máté 1549 (u. o. 325., 326.), Prokop Gáspár és Lesstách István 1550, 1551 (u. o. 332., 339.), Prokop Gáspár és Petőfalvi Illés 1552 (O. L. Dic. Consc.), Prokop Gáspár és Mertlovics Máté 1553 (u. o.), Bakalár Péter és Lukowszky Márton 1554 (u. o. és vm. jkv. 303.), Bakalár Péter és Bakalár Quirin 1556 (vm. jkv. 313.), Prokop Illés és Prokop István 1557 (u. o. 346.), Rakonczay Balázs 1559 (u. o. 369.), Bakalár Péter 1562 (u. o. 379.), Rakonczay Balázs és Bakalár Péter 1563 (O. L. NRA. fasc. 1696 : 19.), Prokop Benedek és Szalathnay másk. Horváth György 1564 (vm. jkv. 385.), Prokop Benedek és Domaniky György 1565 (u. o. 406.), Szalathnay másk. Horváth György és Rakonczay Balázs 1566 (u. o. 417.), 1567 (O. L. NRA. fasc. 252 : 45; fasc. 253 : 7.), Bohus másk. Horny György és Prokop István 1569, 1570, 1571 (vm. jkv. 446., 448., 474., 477., 496., 497.), Bobor György és Rákóczy Imre 1572 (u. o. 510., 515., 521.), Bobor György és Bohus György 1573—1576 (u. o. 536., 544., 576., 583., 104., 587.), Bobor György és Bakalár János 1578, 1579 (u. o. 594. és No. 2 : 121. 134.), Bobor György és Radvánszky Ferenc 1580 (vm. jkv. No. 2 : 148.), Bohus másk. Horny Péter és Rákóczy Imre 1581, 1582 (u. o. 149., 170., 184.), Zolnay Mihály és Prékop Máté 1583 (u. o. No. 2 : 201.), Zolnay Mihály és Ábrahámffy András 1584 (u. o. 217., 224.), Zolnay Mihály és idősb Bobor János 1585 (u. o. 237.), Zolnay Mihály 1590 (u. o. No. 11 : 254.), ifjabb Bobor János 1593 (O. L. Dic. Conscr.), Bobor Simon 1595 (besztercebányai városi jkv. 100.), Szeleczky János és Bobrowszky (Bobor) Simon 1596 (O. L. Dic. Conscr.), Bobor Simon 1598 (u. o.).

E szolgabírák közül — megállapíthatóan² — Mertlovics Máté, Prokop Miklós, István és Gáspár, Lesstách István, Bakalár Péter, Petőfalvi Illés, Domaniky György és Bohus, másk. Horny György egytelkes, tehát

¹ Még a XVIII. század végén is megtagadta a főispán az egyik szolgabíró kérelmét, hogy lakhelyét a másik járásba tegye (vm. jkv. 1788: 3866. sz.).

² O. L. Dic. Conscr.

jobbágytalan, szerény viszonyok közt élő nemes volt. A többi, bár jobbágygal rendelkező, de szintén nem volt jómódú nemes. Mindenesetre figyelemre méltó körülmény, hogy oly időben, mikor a nemesi jogok és kötelezettségek mint a birtok tartozékai szerepeltek, Zólyom vármegye tisztviselőinek megválasztásánál — egy főnőbb említett, későbbi századból való esetet kivéve — nem tekintett azok vagyoni viszonyaira, hanem csak rátermettségükre.

Esküdt. A kifejlődött vármegyei autonómia az alispán s a szolgabírák mellé egyrészt segítőtársakat, másrészt ellenőrző közegeket is akart adni. Ilyen tisztviselők voltak a vármegyei jegyzőkönyvekben állandóan szereplő *assessores* vagy *iurati assessores*, az esküdtek. Ügykörük azonban nem az volt, ami a későbbi vármegyei esküdtéké, s ezért nem is tévesztendőek ezekkel össze.¹ E későbbi esküdtek, a szolgabírák mellé beosztott segítő tisztviselők, a vármegyei tisztség legalsó fokán álltak. E tisztséggel kezdte a nemes, mint ifjú, a közpályát. A XVI. század esküdtjei azonban a vármegyei nemesség sorából kiválasztott *bírótársak* voltak, akiknek ügyköre elsősorban a sedrián bontakozott ki.² Tisztük tehát a későbbi *tabulae assessores*,³ a táblabírák tisztéhez volt hasonló.

¹ Az esküdti intézmény mibenléte az autonóm vármegye kialakulásakor, különböző fejlődési folyamata s végleges átalakulása több századon át azzá a közigazgatási szervvé, amelyet esküdt néven a múlt század második felében még apáink közvetlenül ismertek, még nem teljesen tisztázott. A jogtörténeti írók adatai eltérőek. Számuk sem állapítható meg pontosan, ami természetes is; mert e szám megyénként s időszakonként is változott. Zólyom vármegyében például a XVI. században szám szerint nyolcat is, kilencet is, tizet is találunk az évenkénti választásoknál, sokszor névleg is megemlítve. Ellenben ugyanilyen működési körrel bíró, tehát a sedrián mint bírótársak szereplő esküdtek, ugyane vármegyében, a XVII. században már *huszonnyolcan* említettnek, akiknek ott kellett lenni a sedrián s ha akadályozva voltak, előre be kellett jelenteniök, hogy helyettesükről idejekorán gondoskodhassanak. — Vm. jkv. 1671 : 437—453.

² A vármegye e századbéli kiadmányai „*assessor sedis*“ vagy „*Juratus assessor nostræ sedis*“ néven említi őket. — O. L. NRA. fasc. 855 : 2; fasc. 1696 : 22.

³ Zólyom vármegye jegyzőkönyveiben legelőször 1701 november 29-i restauráción olvassuk ezt az elnevezést: „*In officium ac munus iuratorum Tabulae assessorum vocati et denominati..... ii etiam iuramento se se decretali deposito ad debita vocationis munia dediderunt.*“ — Vm. jkv. 1701 (No. 23) : 187.

A vármegye legtekintélyesebb nemesei voltak ezek, alispánságot viselt, vagy az alispánság betöltésénél mint jelöltek szereplő jómódú birtokosok: a sedriák ülnökei, akik a vármegye főispánjával, alispánjával, a szolgabírákkal s a notariussal, mint jegyzőkönyvvezetővel, együtt a vármegye ítélőszékét alkották.

Ez esküdtek választása évenként, az alispán és szolgabírák választásával együtt történt s tisztük, mint emezeké, szintén csak egy évig tartott. Az esküdtek szintén kötelesek voltak e tisztet elvállalni. Tisztüket az alispánnal s a szolgabíróval együtt vették át s az év letelével együtt köszöntek le (valedixerunt). A választásokkal kapcsolatban állandóan olvashatjuk a vármegye határozatait s szigorú utasításait, amelyek az esküdteknek a sedrián reggel nyolc órakor való pontos megjelenését rendelik el. Aki nem jelent meg, 1—3 frt bírságot fizetett¹ s neve, valamint a reá kirótt bírság a jegyzőkönyvbe került. E bírságpénzeket, mint már említettem, az alispán a közös ebéd költségeire fordította.

Jegyző. Az eddig felsorolt tisztviselőkhöz csatlakozott még a notarius sedis, a vármegyei jegyző.² Ez időben még csak a sedrián s a congregatió a jegyzőkönyv vezetője s az ugyanitt kelt s kiadott vármegyei kiadmányok írója. A sedrián s a congregatió kívül az adminisztrációnak csak egy ágában, a hadiadó behajtásánál segédkezett, mint a jegyzék írója.³ Mint a dicator segédje a beszédett dicából 4 frtot kapott.⁴ Évi rendes díjazása több volt, mint a szolgabíróé; ami természetes is. A szolgabírószágot ugyanis, mint nobile officiumot, minden nemesnek el kellett fogadnia, akire a választás esett. De jegyzőt keresniök kellett s különösen a század elején

¹ 1549. évi vm. jkv. 330; 1551. évi vm. jkv. 339; 1555. évi vm. jkv. 313; 1556. évi vm. jkv.: „sub pœna unius floreni, qui hora 8 non comparuit“, 346. l. — 1558. évi vm. jkv.: fentebb idézett statutuma: 349.

² A jegyző még 1607-ben is notarius sedis-nek említetik s csak a XVII. század folyamán lesz juratus notarius Comitatus.

³ 1529 január 8: Nobilis Georgius Osztroluczky Vice Comes et Stephanus Stek de Zolna notarius Sedis Comitatus Zoliensis coram nobis uniuersis de 33 denariis in Anno 1528. a singulis jobbagionibus dicatis et perceptis pro expeditione equestrem de singulis viginti jobbagionibus contra Turcas plenariam et omnimodam impenderunt rationem. — Vm. jkv. No. 1 : 172.

⁴ O. L. Dic. conscr.

nem nagyon válogattak még a jelentkezők között.¹ S különben sem volt nagyon keresett tisztség. Még a XVII. században is idegen vármegyebelit kellett jegyzőnek venni, aki csak a sedriákra s a congregatiókra jött a vármegyébe.² Gyürky Benedek alispánnak már említett 1607—1609. évi számadásai szerint, amelyekben már régi szokást említ, a jegyző fizetése 60 frt volt.³ Külön jövedelme volt még az okiratok díjából s a bírságpénzekből is, valamint egyéb bevételekből (proventibus), amiket az alispán beszedett s amelyeknek harmadrészét a jegyző kapta.⁴

A vármegyének e században következő jegyzői ismereteselek: Zolnai Stek István 1529 (vm. jkv. No. 1:172.), János deák 1532 (u. o. 173.), János deák 1539 (u. o. 254.), János 1559 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), János deák 1572 (O. L. NRA. fasc. 1696:22.), 1574 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), 1576 (u. o.), Polthári Soós János 1578, 1579, 1580 (vm. jkv. 599.), aki a következő évre a vármegye alispánjává választatott. (u. o. No. 2:149.).

Sedes és congregatio. A vármegye eddig felsorolt tisztviselőinek működési helye a sedes judiciaria vagy sedria, sokszor még egyszerűbben sedes és a congregatio⁵ volt; az előbbi az igazságszolgáltatás, az utóbbi a belső igazgatás fóruma. A sedria és a congregatio helye e században még rendszeren Zólyom város volt.⁶ Az 1550. évi

¹ Ezt látszik igazolni az is, hogy csak 1565-ben olvashatunk először a jegyző *választásáról* a vármegyei restauráción. Előzőleg, úgy látszik, csak felfogadták, kikötött díjazással alkalmazták a jelentkezőt.

² Ruttkay János (1603—1626), aki egyúttal Turóc vármegye jegyzője is volt.

³ Vm. jkv. No. 3:205—217.

⁴ Vm. jkv. (1570):474.

⁵ Timon (Magyar alkotm. és jogtört. 687. l.) szerint a sedes és a congregatio teljesen azonos fogalom volt. — Bár mind a kettő gyűlés, összejövetel volt s az is tény, hogy néha a sedesen oly ténykedés is történt, amely rendszeren a congregatióra tartozott — például alispánválasztás —, azért teljesen ugyanazt a fogalmat mégsem fejezte ki e két szó, vagyis a kettő között különbség volt. Ezt látszik igazolni a vármegye e századbeli kiadmányainak következő szokásos kifejezése: „Veterizolii loco nostræ congregationis ac sedis convenissemus“ (O. L. NRA. fasc. 252:45.) vagy: „Veterizolii loco solito sedium et congregationum nostrarum convenissemus“ (O. L. Dic. conser. 1596. Tom. 59.).

⁶ L. az előbbi jegyzetet s ugyancsak 1567-ből: „Datum Veterizolii loco scilicet congregationis nostræ sedisque iudiciariæ“ (O. L. NRA. fasc. 855:2.); 1572-ből: „Veterizolii, loco sedis nostræ iudriæ“ (O. L. NRA. fasc. 1696:22.). E szokás

37. t.-c.-kel szemben, amely azt írja elő, hogy a vármegyékben 15 naponként, de legalább is havonként tartassék sedria, Zólyom vármegye 1551. évi statutuma szerint minden negyedévben tartandó sedria.¹ A sedrián a főispán elnökölt vagy helyettese, az alispán. Volt rá eset, hogy a főispán távollétét kifogásolták, 1581-ben, midőn az egyik peres fél azt mondta, hogy a sedria nem mondhat ítéletet, mert nincs jelen a főispán. Erre a sedria kimondta a döntést, hogyha távol van is a főispán, a sedriának megvan azért az auktoritása, hogy a főispán nélkül is ítéletet mondjon.²

A sedrián az alispánnak, szolgabíráknak s bírótársaiknak, az esküdteknek, pontos megjelenését bírság terhe alatt számos vármegyei statutum követelte.³ Ugyancsak a sedriáknak reggel nyolc óraker való pontos megkezdését is.⁴ Számos adatunk van arról, hogy a hiányzó s igazolatlanul távolmaradó tisztviselőket bírsággal sújtották.⁵ Ugyancsak bírsággal sújtották azokat a pereskedőket is, akik a kitűzött sedrián meg nem jelentek, vagy helyettest nem küldtek⁶ s mindaddig, míg e

még az egész XVII. századon át is megmaradt; bár elég gyakran egyes vidéki kúriákban, az alispánok úri lakában is voltak sedesek és congregatiók. A XVII. század legvégén azonban Schmidegh Tamás főispán, aki állandóan Besztercebányán, vagy jószágán, a közeli Garamszegen tartózkodott, Besztercebányára hívta egybe a nemességet s hosszú ideig tartó főispánsága alatt (1690—1726), dacára a zólyomiak tiltakozásának, Besztercebánya lett az összejövétel helye. Az összejövetelek céljára bérelt zólyomi házat ott hagyták s Besztercebányán béreltek szállást, majd 1761-ben itt vásárolták meg s alakították át azt a házat, amely azután a vármegye elszakításáig, mint annak székháza, a közgyűlések helye maradt.

¹ „Sedes iudiciaria singula Angaria celebranda statutur.“ — Vm. jkv. 1551 (No. 1) : 339. — Kolosvári-Óvári nem közli.

² Vm. jkv. No. 2 : 149.

³ Vm. 1551-i jkv.: 339, 340; — 1555-i jkv.: 313; — 1556-i jkv.: 346; — 1558-i jkv.: 349. Ugyanígy a XVII. században is több statutum rendelte el a tisztviselők kötelességeit a sedriákon: 1610 június 14-én, 1633 szeptember 15-én kelt statutumok. Kolosvári-Óvári ezeket sem közli.

⁴ A XVII. században reggeli 7 órai kezdet is volt. — Vm. jkv. (1632) : 233.

⁵ Vm. 1512. évi jkv.: 22; 1515-i jkv.; 1528-i jkv.: 160.

⁶ 1508-ból: Georgius Horváth de Szlatina non comparuit nec procuratorem habens convictus est in duplo in marcas sex. (Vm. jkv. No. 1 : 12.) — 1527-ből: Dominus Job (Kozárdi)

bírságot le nem fizették, ügyüket nem vették tárgyalás alá.¹

A sedria ügykezelését szabályozza a következő, 1567. évi vármegyei statutum is:²

1. Minden bírói végzés a sedrián az ítélező bíróság s a peres felek előtt élőszóval, hangosan felolvasandó, pecséttel ellátandó s kiadandó; ha valami hibát fedeznek föl benne, ez az egész gyülekezet előtt javítandó ki.

2. Csak azok a bírság- s ítéletlevelek érvényesek, amelyeket az alispán és a szolgabírák aláírtak és sem az alispán, sem a szolgabírák ily aláírt bírság- s ítéletlevél nélkül végrehajtást nem foganatosíthatnak.

3. A sedrián kiállított prókátorvalló levélért vagy ennek másolatáért több, mint 12 dénár nem fizetendő.³

4. A keresetlevél másolatáért 24 dénár fizetendő.

5. Az ítélező bírák s az esküdtek addig el nem távozhatnak az ülésről, míg az ülésen kelt és kiadott iratok föl nem olvastattak, aláírva s pecséttel ellátva nincsenek.

6. A szolgabírák az egész vármegye területén minden nehézség és akadály nélkül végezhessek a perbeidézést.

7. Az idézés mindenkor a nemesek lakhelyétől, nem pedig a jobbágyokétól történjék.⁴ A folyamatban levők még az eddigi szokás szerint történjenek.

8. A tanulevelekért s egyéb bizonyítványokért ívenként 50 dénár fizetendő.

Míg a sedriákon csak az alispán és a tisztársai, a szolgabírák s esküdtek és a sedes jegyzője, valamint a jogkeresők voltak kötelesek megjelenni, addig a congregatiókon valamennyi nemesnek meg kellett jelennie.

castellanus castri Végles, velut actor non venit, neque misit: convictus est in marcas sex. (Vm. jkv. No. 1:150.) — Az 1610. évi jkv. 87. l. szerint a nemesektől behajtandó bírságot az alispán szedi be, a jobbágyoktól földesuraik s ezek szolgáltatták be.

¹ Bohus Georgio novum iudicium non administratur, dum Birsagia in quibus convictus fuit, non solverit. (1554 május 10.) Vm. jkv. No. 1:303.

² Vm. 1567-i jkv.: 430, 431. Kolosvári-Óvári nem közli.

³ Az okmányok kiállításáért a vármegyei tisztviselőknek járó illetéket (taxa) országos törvény nem szabályozta. E században minden vármegye maga állapította meg a fizetendő illetékeket. Egységes ez az illetékmegállapítás csak a XVIII. században lett.

⁴ A jobbágy tehát a földesura útján idéztessék meg.

Persze ez is csak a jegyzőkönyvben megörökített szabály maradt; de a valóságban sohasem tartották be. Állandó a panasz a nemesség hanygsága s nemtörődömsége miatt. De nemcsak a XVI., hanem a XVII. században is.¹ Állandóan pénzbüntetésekkel kellett a nemességet a congregatió való megjelenésre kényszeríteni.² A nemességen kívül a várak (uradalmak) tisztviselői, a besztercebányai kamara s a városok kiküldöttei is rendes résztvevői voltak a congregatióknak. A szegényebb nemességre természetesen nagy terhet rótt e kötelező megjelenés s erősen küzdöttek a fejenként (sigillatim) való megjelenés kötelező volta ellen. De csak a XVII. században érték el, hogy a vármegyeszerte élő szegényebb nemesek, valamint a városokban ekkor már tömegesen élő armalisták 2—3 társukkal képviseltethették magukat.³

Dicator. Meg kell még emlékeznünk egy fontos, a vármegyei közigazgatás keretében működő tisztségről, a vármegyei dicatorról, az adórovóról vagy adószedőről. A dicator tulajdonképen a kamara⁴ kiküldöttje s e század elején még idegen vármegyebeli nemes volt. A jogaira féltékeny autonóm vármegye azonban nem nyugodott addig, míg e tisztséget is a saját kebeléből kijelölt nemes nem kapta. A kamara megkérdezte előbb a vármegyét, kit ajánl dicatornak vagy a vármegye nemesei közül ki volna legalkalmasabb e tisztségre; a vármegye erre kijelölte az illető nembest (per Comitatum delectus) s csak ezután történt a dicator kinevezése.⁵ A dicatorok a vármegye előkelő s vagyonos — tehát anyagilag is felelősséget vállalható — nemeseknek sorából kerültek ki; alispánságot viselt férfiak voltak; néha maga az alispán volt a dicator. Ügykörüket számos XV. és XVI. századbéli országos törvény szabályozta, de zsinórmértékül mindenkor a kiküldetésük s megbízatásuk alkalmá-

¹ E században, az 1688 február 24-i congregatió például nyolc nemes jelent meg. — Vm. jkv. No. 20: 725.

² 12 frt bírságot fizetett, aki ok nélkül távol maradt a congregatióról. E büntetést még a XVII. században is alkalmazták. — Vm. 1633-i jkv.: 50; 1688: 725.

³ Vm. 1688-i jkv.: 725.

⁴ Zólyom vármegye a pozsonyi kamara alá tartozott. E kamara alá tartozott még Hont, Nógrád, Bars, Liptó, Trencsén, Nyitra, Komárom, Pozsony, Mosony, Sopron, Győr, Veszprém, Vas, Somogy és Zala vármegye. — O. L. Expeditiones Cameræ. 1560 március hó.

⁵ Vm. jkv. No. 8: 7.

val a pozsonyi kamarától részükre kiadott és személyüknek szóló instrukció szolgált.¹

A dicator mellett kiszállása alkalmával — az illető járás szolgabíróján s a jegyzéket vezető vármegyei jegyzőn kívül — mint a vármegye univerzitásának megbizottja, ellenőre, egy kirendelt (adiunctus) s erre a célra fölesketett nemes (iuratus nobilis) is szerepelt. Eleinte a vármegye esküdtjeinek egyike volt, de a XVII. század elején már maga a vármegye alispánja is mint ilyen adiunctus szerepelt.²

A dicator, amint kézhez vette a pozsonyi kamara instrukcióját, fölkereste a vármegye főispánját vagy alispánját, akiket együttesen vagy külön-külön (simul vel divisim, prout commodum visum fuerit) megkért, hogy a régi szokás szerint (antiqua fert consuetudo) közgyűlést hívjanak egybe s azon rendeljék ki melléje a szolgabírákat s megbizottjukat, az esküdt nemest.³ E közgyűlésen a dicator is megjelent s az univerzitás előtt letette az esküt⁴ s csak ezután kezdte meg a melléje beosztottakkal a nagybirtokokon, a nemesek birtokain s a falvakban a kiszállást. A kivetett dicát — az esküdt nemes s a szolgabíró jelenlétében a falu bírójának átadott rovás alapján — a bíró csak utólag, rendesen két hétre az összeírás után, szolgáltatta be a dicatornak ennek lakóhelyén vagy más, kijelölt helyen. A dica pontos beszolgáltatásáért az alispán, mint a vármegyei közigazgatás feje, volt felelős s addig nem kapta meg a salariumát a már beszédett összegből, míg az egész a dicator kezében nem volt. A dica behajtása után a dicator részletes jegyzéket küldött a kamarának. Viszont a melléje beosztott esküdt is pontos jegyzéket vezetett s ezt a vármegyének mutatta be; az alispán ellátta pecsétjével s ő is beküldte a kamarának, ahol összehasonlították a dicator jegyzékével.

A dicator salariumát országos törvény szabályozta,⁵

¹ L. Osztroluczky Gáspár zólyomvármegyei dicator részére 1566-ban és 1569-ben kiadott instrukciókat. — O. L. Liber instructionum. No. 11.

² Gyürky Benedek alispán 1609-ben Beniczky Ferenc dicator adiunctusa. O. L. Dic. conser. Tom. 59.

³ 1593-ban nem a közgyűlés, hanem a főispán jelölte ki a dicator mellé Radvánszky Ferencet, mint felesketett nemest (per Dominum Comitum adiunctus). — O. L. Dic. conser. Tom. 59.

⁴ 1521 : 30. t.-c. (Kovachich: Sylloge.)

⁵ 1467 : 8.; 1521 : 28. t.-c. (Kovachich: Sylloge.)

de a kamara instrukciója is közli, mennyit tarthat meg magának a dicator: a dica első részletének behajtásánál 50 frtot s ugyanannyit a második részletnél; míg az alispán csak 12—12 frtot, a két szolgabíró 4—4 frtot s a jegyző 2—2 frtot kapott.¹ Más célra a dicatornak tiltva volt a befolyt pénzből valamit kiadni; ugyancsak tiltva volt belőle valakinek kölcsönt adni.²

A vármegyének e századbeli dicatorai: Dubraviczky Mihály 1512 (vm. jkv. No. 1:38.), Visegrádi Nagy Mihály 1535 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), 1536 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), — ugyanez évben még Thoroczky Péter kir. udvarnok is (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), Horváth Ferenc 1545 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.) [a következő évben a vármegye alispánja], Ujlaki Rácz Miklós 1546, 1547 (O. L. Litteræ ad Camer. series I. fasc. 3.), Szegedy Domokos 1548 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), Ujlaki Rácz Miklós 1549 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), Zolnai Stek Péter, a vármegye alispánja 1550 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), Garay Jakab deák 1552 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), Gergely deák és Berényi András 1553 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), Neczpáli Justh Miklós 1554 (O. L. Expedit. Camerae. 1554.), Zonghor Mátyás (O. L. Dic. conser. Tom. 59.) és Soós János 1555 (O. L. Expedit. Camerae. 1555.), Maróthy György 1557 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), 1558 (O. L. Expedit. Camerae. 1558.), Drezneky Gáspár 1559 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), Osztroluczky Gáspár 1564 (O. L. Expedit. Camerae. 1564. ápril), 1566 (vm. jkv. No. 1:419.), 1567 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), Radvánszky Ferenc 1569 (vm. jkv. No. 1:463.), Osztroluczky Gáspár 1570, 1571 (O. L. Liber instructionum. No. 11.), Osztroluczky Menyhért 1572, 1574, 1588 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.), Glosius Boldizsár 1593, 1596, 1598 (O. L. Dic. conser. Tom. 59.).

Föglein Antal.

¹ O. L. Dic. conser. Tom. 59.

² Osztroluczky Gáspár, a vármegyének 1570—71-ben alispánja s egyúttal dicatora is — Polthári Soós János alispánnak 1573-ban kelt jelentése szerint — anyjával, nejével s újszülött fiacskájával együtt váratlanul elhalálozván, a beszédett dicáról nem tudott elszámolni. A vármegye alispánja tehát az elhunynak jegyzetei alapján állította össze az elszámolást s ezekből kitűnt, hogy Osztroluczky a tilalom ellenére Beniczky Jánosnak a dica pénzéből 34 frtot, Kéry Ferencnek 5 frtot adott kölcsön. — O. L. Liber instructionum No. 11.

Adatok a fiumei kikötő történetéhez. 1776—1848.

Midőn Mária Terézia 1775-ben az udvari kereskedelmi tanácsot a cseh-osztrák udvari kancelláriával egyesítette, tulajdonképen az osztrák örökös tartományok kereskedelmi ügyeinek decentralizálását tűzte ki céljául. Ezen nagyszabású reformnak szerves része volt a trieszti kereskedelmi felügyelőség felszámolása és az osztrák tengerpart közigazgatásának, nevezetesen Trieszt és Fiume jogi helyzetének újabb szabályozása. A szűkebb értelemben vett osztrák tengerpart a Triesztben felállított kormányzóság alatt külön közigazgatási egység lett, Fiumét a királynő külön kormányzó vezetése alatt a magyar szent koronához kapcsolta és a horvát királyi tanács útján a magyar királyi udvari kancellária ellenőrzése és igazgatása alá helyezte, Buccarit pedig mindazon területtel együtt, mely a III. Károlyról elnevezett, Károlyvárosból Fiuméba vezető műúttól (Via Carolina) délre egész Carlopágóig húzódik el, a károlyvárosi generalatus alá rendelte. Az 1776. év tekintélyes részét azok az előkészítő tárgyalások vették igénybe, melyeken az udvari kormányzóságokból alakított vegyes bizottság az új közigazgatási egységek szervezeti kérdéseit tárgyalta meg.

Mihelyt az újonnan kinevezett első magyar kormányzó, gr. Majláth József, előbb bécsi udvari kamarai tanácsos, Fiuméba érkezett és 1776 október 21-én ünnepélyes beiktatását megtartotta,¹ a területátvételre, illetve átadásra kirendelt királyi biztosokkal, br. Ricci Paschal, a trieszti kormányzóság, Skerlecz Miklós, a horvát királyi tanács és Paulich alezredes, a károlyvárosi generalatus meghatalmazottjával megkezdte az osztrák tengerparttól különváló keleti részek felszámolását és az új határvonalak megállapítására vonatkozó tárgyalásokat.² Az új polgári és katonai közigazgatási kerületek

¹ Orsz. Levéltár, m. kir. udv. kancellária, 1776 : 5464.

² U. o. 1776 : 5638.

közi határvonal (Via Carolina) egyes szakaszainak részletes letárgyalása alkalmával a fiumei kikötő kérdésénél merültek fel az első elvi ellentétek.

Fiuménak ugyanis az átkapcsolás idejében nem volt más rendes kikötője, mint a várostól keletre tengerbe ömlő Fiumara-folyónak utolsó szakasza, mely a torkolat és a tersattói hegy alatt a folyóra épített híd közt terült el. És éppen ez a folyószakasz, vagyis maga a kikötő került kettős joghatóság alá.

Ugyanis az 1776. évi augusztus 9-i királyi leirat, mely Fiuménak a magyar szent koronához való kapcsolásáról intézkedik, a várostól keletre fekvő polgári és katonai közigazgatási kerületek határvonalát a Károlyútban állapítja meg. Ez a Károlyvárosból Fiuméba vezető műút azonban a tersattói hegy alatt levő Fiumarahídnál végződik: tehát a Fiumara-folyó balpartjának, vagyis a fiumei kikötő egyik felének a katonai határőrvidék joghatósága alá kellett kerülnie. Majláth meggyőzően fejtette ki a kir. biztosok november 7-i ülésén a kikötő kettős joghatóságából származó beláthatatlan bonyodalmakat, melyeknek előidézése kétségkívül ellentétben állt a királynő szándékával. Egyben bemutatta a bizottságnak Verneda Antal, volt fiumei városi mérnök kikötőfejlesztési terveit, melyeknek megvalósítása, véleménye szerint, a tengeri kereskedelem előmozdítása szempontjából nélkülözhetetlen. Azon javaslatot terjesztette tehát elő, hogy mindazon terület, melyre Verneda mérnök kikötőfejlesztési tervei vonatkoznak, a fiumei kormányzóság joghatósága alá kerüljön.¹ Azonban Paulich alezredes kijelentette, hogy a generalatus külön utasítása nélkül nem állhat el a királyi leirat szó szerinti értelmezésétől. Nézete szerint: „... das Militare könnte die Jurisdiction auf das linke Ufer der Fiumara, ohne jedoch in die Angelegenheiten des Hafens einen Einfluss zu nehmen, sich nicht begeben...“²

Ezt az álláspontot Majláth tárgyalási alapnak nem fogadta el s ezért a tárgyalások megszakítása után az udvari kormányzások kellő tájékoztatása végett Bécsbe utazott. Ott a kikötő kettős jurisdíctiójának megszüntetésére vonatkozó javaslatát gr. Kolowrat-Krakowsky Lipót, udvari kamarai elnök és gr. Eszterházy Ferenc,

¹ U. o. 1776 : 5639.

U. o. 1777 : 201.

magyar királyi udvari kancellár is magáévá tette; de a döntés sokáig késett, mert az udvari haditanáccsal folyó tárgyalásaik hosszú ideig nem vezettek a kívánt eredményre.¹

Végre Mária Terézia 1777. évi szeptember 5-én kelt leirata Buccari, Buccariza, Porto Rè, Tersatto, Costrena és Draga helységeket a katonai közigazgatástól a polgári közigazgatáshoz csatolta át és a fiumei kormányzó joghatósága alá helyezte.² Tehát Majláth fáradozásait részben siker koronázta, amennyiben a Fiumara balpartja, illetve a balparti alluviális területen fekvő és a szentferencrendiek tersattói konventjének tulajdonát képező szőlőkert (Braidia di San Lorenzo) — melynek kikötői célokra való igénybevételét Verneda mérnök ajánlotta — a jobbparrtal együtt ugyanazon (polgári) joghatóság alá került.

Annak igazolására azonban, hogy ez a királyi leirat gyökeresen nem oldotta meg a Fiumara kikötő jurisdiccionális problémáját, meg kell említenünk, hogy a jobb folyópart ugyan a fiumei, a balpart azonban továbbra is a buccarii közigazgatási kerülethez tartozott. Ezen kétségkívül bonyolult helyzet joghátrányai átmenetileg nem voltak szembeötlők, mert a fenti királyi leirat értelmében a fiumei kormányzó Buccari felett is gyakorolta a joghatóságot. Majláth tehát nem érezte annak szükségességét, hogy a Fiumara balpartjának, illetve a balparton levő szentferencrendi szőlőkertnek Fiume város és kerületébe való beiktatása iránt lépéseket tegyen, mert a vitás folyóterületen minden esetleges hatásköri összeütközés elbírálása úgyis hozzá tartozott. A folyókikötő pedig még nem volt az a gazdasági tényező, melynek kereskedelmi forgalmánál, az átszervezés utáni első időben, a hatásköri összeütközésből származó vitás jogesetek nagy száma merült volna fel, mert túlnyomórészt csak kisebb parti kereskedelmet (cabottaggio piccolo) bonyolított le. Legfeljebb az látszott előtte kívánatosnak, hogy a szentferencrendiek szőlőkertjének a buccarii kapitányság által való megváltását szorgalmazza, hogy az ily módon köztulajdonba vett területen, illetve a baloldali folyóparton Verneda kikötőfejlesztési terveit megvalósíthassa.

¹ U. o. 1777 : 677.

² U. o. 177 : 4526.

Miután a joghatóság kérdése a vitás folyóterület alkotmányos szabályozásának mellőzésével ily módon egyelőre elintézést nyert, Majláth minden igyekezete odairányult, hogy a kikötő karbahozását és további fejlesztését előmozdítsa. Megbízása folytán Gnamb Antal fiumei építési felügyelő — Verneda tervei alapján — egy kikötőfejlesztési programot dolgozott ki. Tudniillik Verneda, aki nevét Porto Rè kikötőjének kiépítésével örökítette meg és Gnamb előde volt, még a város 1776-i átkapcsolása előtt kétféle műszaki megoldást javasolt:

Véleménye szerint a kikötő kifejlesztését legelőnyösebben a Fiumara balpartján lehetne megoldani. Tudniillik a folyótorkolattól keletre, a tersattói hegy alatt elterülő alluviális öböl mentén, megfelelő mólókkal egy olyan nagyobb medencét kellene létesíteni, melyben nemcsak parti (cabottaggio grande e piccolo), hanem hosszújárátú hajók (navigli di lungo corso) is elhelyezést nyernének. Amennyiben pedig ez a terv pénzügyi vagy műszaki szempontból elejtetnék, ugyancsak a Fiumara balpartján levő alluviális területen — vagyis az említett szőlőkert (Braidà) helyén — egy olyan vízmedence építését javasolta, melybe a folyótorkolaton át nagyobb kétárbócos hajók (Trabaccolo, goletta, tartana stb.) is felmehetnek és a quarnerói öbölben uralkodó szelek ellen védelmet találhatnak.¹

Gnamb, Verneda itt vázolt kettős tervezetét alapelveiben teljesen magáévá tette és előterjesztésében csak annyiban egészítette ki, hogy a Braidà alatti nagy kikötőterv elfogadása esetén ezen alluviális területnek a konventtől való megváltását is szükségesnek tartotta. Amennyiben pedig a kormány székek a nagy kikötő helyett a Fiumara-kikötő fenntartása és kifejlesztése mellett döntenének, *a folyó mindkét partján* egy-egy vízmedence kiképzését ajánlotta.² Ezen előterjesztéséhez egy tervezet is csatolt arra nézve, hogy miképpen lehetne a Braidà megváltásával kapcsolatos hitelműveleteket a legcélszerűbben lebonyolítani. Alapgondolata az volt, hogy az építkezéssel összefüggő pénzügyi terhektől a kincstárt lehetőleg mentesítse. Ezért úgy a Braidà, mint a jobbparti vízmedence kiképzéséhez szükséges területek

¹ U. o. 1776 : 5639.

² U. o. 1779 : ad 1344.

tulajdonosainak a fiumei kereskedelmi pénztárból a megváltási összeg helyett egyelőre csak annak kamatai volnának kifizetendők. Továbbá a hitelre vásárolt területek azon részei, melyek a kikötő kiépítése alkalmával fel nem használtak, mint tárházak építésére igen alkalmas és értékes parcellák, esetről-esetre elárverezendők. Az ily módon befolyt pénzüsszegekkel elsősorban a megváltott területek tulajdonosai kártalanítandók és ezek kielégítése után a magánosoknak előlegezett kamatok a kereskedelmi pénztárnak visszafizetendők.¹

A Gnamb által bemutatott tervet Majláth kormányzó és Struppi alezredes, trieszti építési igazgató a Fiumében és Bécsben tartott folytatólagos bizottsági üléseken vizsgálták felül és egyik javaslatot sem tartották kivitelre alkalmasnak. A vízmedencék építését pénzügyi és műszaki, a Braida alatti nagy kikötő tervét pedig kereskedelempolitikai szempontból nem tartották megvalósíthatónak. A bizottság véleménye szerint a fiumei nagy kikötő kiépítésének csak akkor merülhetett volna fel a szükségessége, ha az 1777. évi szeptember 5-i királyi leirat nem intézkedett volna Buccarinak és Porto Rënak a határőrvidék joghatósága alóli kivétele iránt. Tekintettel azonban arra, hogy a fiumein kívül még az említett két kikötő is a polgári joghatóság alá került, a *tengerparti kereskedelem arányos megoszlása szempontjából* helyesebbnek látszik, ha az egész hajózási forgalom nem a fiumei kikötőben összpontosul, hanem a három kikötő közt lehetőleg megoszlik.

Majláth és Struppi itt vázolt álláspontját az udvari kormányzások is magukévá tették, minek folytán a nagyobb arányú kikötőfejlesztési javaslatok több mint húsz évig figyelemre sem méltattak. Nem változtatott ezen a helyzeten Mária Terézia 1779-i diplomája, mely Fiume jogállását újra szabályozta, sem II. József 1783-i tengerparti látogatása, melynek során a Fiumara kikötőt is megtekintette, sőt még az 1785-i újabb közigazgatási reform sem, melynek egyik része a Littorale Hungaricum megszervezése volt. A fiumei kereskedelmi pénztár költségvetéseiben csak kisebb-nagyobb összeget találunk előirányozva a már meglévő mólók karbantartására és a Fiumarában időnként szükségessé váló kotrásokra.

¹ U. o. 1779 : 1344.

Végre is egy elemi csapás kényszerítette a kormány-székeket arra, hogy minden kereskedelempolitikai és pénzügyi szempont mellőzésével a kikötőépítési program megoldását a kellő mederbe tereljék. Ugyanis 1801 őszén, óriási felhőszakadások folytán, a Fiumara teljesen elzátonyosodott. Az egyidejűleg dühöngő scirocco (délkeleti szél) a torkolatnál megduzzadt homokzátonyokat a folyóba visszafelé hajtotta s így oda kisebb parti hajók sem futhattak többé be. Ennek folytán Klobusiczky József kormányzó Németh János kormányzósági ülnök elnöklete alatt bizottságot küldött ki a kikötő megmentése körüli teendők megállapítására. A bizottság tagjai voltak: Susanni Márk királyi tanácsos, Gnamb Antal fűméi főmérnök, Adamich Lajos, Tomassich Ferenc, Cragnez Ferenc és Rossini Domokos fűméi kereskedők. A meghívottak egyhangúlag arra az álláspontra helyezkedtek, hogy egyedül a Fiumara torkolat-feletti utolsó szakasza volna alkalmas kikötői célokra. A nézetek azonban megoszlottak a szükségesnek vélt építkezések kérdésében. Németh bizottsági elnök az eltérő vélemények közül Gnamb javaslatát tette magáévá és ennek alapján a következő tervezetet terjesztette a kormányzóság elé:

1. Feltétlenül szükséges a folyótorkolat mindkét partjának a tengerbe való további meghosszabbítása. Ennek következtében a Fiumara torkolatáig lesodort homok és kőtörmelék nem közvetlenül a torkolat melletti partoknál, hanem a partoktól távolabb, a tengerben mélyebben ülepszik le. A meghosszabbított mólók közül pedig a baloldali legyen hosszabb a jobboldalinál és nyugat felé félkörívben építtessék ki. Ezáltal meg lehetne akadályozni azt, hogy a délkeletről jövő scirocco a tengerbe lehordott törmeléket a meghosszabbított torkolatba visszasodorja. Sőt a scirocco hasznos munkát végezhet azáltal, hogy a tengerbe lesodort törmeléket északnyugati irányban a város elé hajtja s így a város előtti alluviális területek növekedését természetes úton segíti elő.

2. A folyóvíz sebességének és az üledék lesodrásának szabályozására szükséges a partok párhuzamossá tétele, megerősítése, valamint a folyó ágjának kikotrása és kimélyítése.

3. Zsilipek építése nélkülözhetetlen a Fiumara hídja felett, hogy a víz nagy köveket ne sodorhasson le a kikötőnek használt utolsó folyószakaszba.

4. Kotrógép (cavafango) beszerzése.

Ezen építkezések költségeinek fedezésére szolgáltnak a kikötői illetek, a balparton elterülő Braida megváltásából, illetve a kikötői célokra fel nem használandó területrészek felparcellázásából származó haszon, valamint a város előtt később keletkező alluviális területek elárverezéséből befolyó összegek.¹

A helytartótanács a kormányzóság által felterjesztett Gnamb-Németh-féle tervek felülvizsgálására Sax Zachariás budai építési igazgatósági segédet küldte ki Fiuméba.² Sax alapján helyesnek találta a fiumei tervezetet, sőt a Fiumara teljes elzátonyosodása miatt az építkezések azonnali megkezdését sürgette és a felülvizsgált költségvetést 132.411 forintban állapította meg.

Az ily módon felülvizsgált terveket és a költségvetést a helytartótanács a magyar kancelláriának küldte fel a legfelsőbb hozzájárulás kieszközlése végett. Tekintettel azonban az építkezések kereskedelempolitikai jelentőségére, valamint a költségek fedezésének javasolt módjára, a magyar kancellária a bécsi udvari kamara véleményét is kikérte, melynek kebeléből Wiebeking Frigyes udvari tanácsos nyert megbízatást egy újabb helyszíni szemle foganatosítására. Wiebeking, aki a nagy nyugateurópai kikötők építési rendszereit helyszínen szerzett tapasztalatokból ismerte és a vízepítészet terén a bécsi udvari körökben mint szaktekintély volt ismertes, jelentésében azon véleményének adott kifejezést, hogy kotrógép nélkül, különleges építkezések elkerülésével, egyedül a folyópartok párhuzamossá tételével biztosítani lehetne a víz gyorsabb lefolyását és a törmeléknek a tengerbe való lesodrását, miáltal az elzátonyosodás elhárításának problémája is megoldást nyerne. Számításai alapján, világítótorony építésével együtt, 52.000 forint elég volna a kikötő karbahelyezésére. A költségek fedezésére vonatkozó tervezetet pedig maga is támogatta és azt javasolta, hogy a munkálatok megkezdéséhez szükséges összegek egyelőre a felemelt sóáralapból nyerjenek fedezetet.³

Az a körülmény, hogy Wiebeking költségvetése Gnamb és Sax számításaival szemben 80.411 forinttal kisebb

¹ U. o. 1801 : 12478; 1802 : 8110.

² U. o. 1803 : 9332.

³ U. o. 1804 : 2813.

összeget tüntetett fel és az alapvető kérdésekben is az eddigiekkel ellenkező álláspontot foglalt el, megfontolásra készítette az udvari kormánysszékeket. Ugyanis Wiebekingnek, mint közismert szaktekintélynek, véleményével szemben nem lehetett figyelmen kívül hagyni Gnamb több mint 30 éves szakavatott munkásságát a magyar tengerpart kikötőépítkezéseinek terén, akinek álláspontját egyébként a fiumei kormányzóság és a helytartótanács is támogatta.

Végre is I. Ferenc 1806 május 30-án kelt elhatározásával Gnamb javaslata mellett döntött és egyúttal őt bízta meg az építkezések vezetésével.¹

A sors játéka volt, hogy a magas korú Gnambot éppen akkor érte utól a halál, amikor több mint 30 éves munkásságát a kikötő kiépítésével méltóan befejezhette volna. Utóda, Fichtel Fülöp, Gnamb terveit egy két éves munkaprogramba dolgozta át és a költségvetést a növekvő drágaságra való tekintettel 187.797 forint 33 $\frac{1}{4}$ krajcárban állapította meg, melyet I. Ferenc 1807 június 26-án jóvá is hagyott.²

A Fichtel által készített költségvetés a következő:

Az első évben teljesítendő munkálatok:

Szükséghid építése	2146	frt	—	kr.
Fiumara kikotrása	32760	„	—	„
Partmegerősítés	7310	„	—	„
Kotrógép készítése	13674	„	15 $\frac{3}{4}$	„
Előre nem látott kiadások	6271	„	30 $\frac{3}{4}$	„
A jövő évi építkezések előkészítésére	12000	„	—	„
Összesen	74161	frt	46 $\frac{1}{2}$	kr.

A második évben teljesítendő munkálatok:

Kőhid építése a Fiumarán	23850	frt	56	kr.
A parti töltések meghosszabbítása, a partok párhuzamossá tétele, leszámítva az előző évben az előkészületekre felszámított 12000 frtot	83513	„	20	„
Előre nem látott kiadásokra az anyagdrágulás és munkabérek emelkedése miatt még egyszer oly magasan felszámítva, mint a Gnamb-féle tervekben	6271	„	30 $\frac{3}{4}$	„
Összesen	113635	frt	6 $\frac{3}{4}$	kr.

Tehát az építési költségek összege: 187797 frt 33 $\frac{1}{4}$ kr.

¹ U. o. 1806 : 4670.

² U. o. 1806 : 9542; 1807 : 6213.

Azonban az egész Európát megrázó francia háborúk, Napoleon seregeinek diadalmas előnyomulása a bécsi udvar pénzügyi egyensúlyát is erősen megingatta. A kikötőépítéshez szükséges nyersanyagoknak, különösen a mólóépítésnél alkalmazott porcellánföldnek Civita-Vecchiából vagy Tunisból való beszerzése a háborús viszonyok folytán nagy nehézségekbe ütközött.¹ Ehhez járult még a munkabérek tetemes emelkedése, mire Fichtel költségvetése a pénz értékének csökkenése folytán túlhaladottá vált. 1809 április 25-én bekövetkezett haláláig csak kisebb mólóépítési és kotrási munkákat végezhetett, bár az utóbbi években az elzátonyosodás folytán bekövetkezett kikötői hajószerencsétlenségek egy tervszerű építkezési programm keresztülvitelét sürgősen szükségessé tették.²

Ilyen állapotban érte a munkálatokat az 1809-i bécsi béke, mely a magyar tengerpartot Napoleon kezére juttatta. A 1813-ig tartó francia uralom alatt úgy az építkezések, mint a karbantartási munkálatok szüneteltek. Különben a kikötő sorsa iránt a francia korszakot felváltó osztrák uralom sem nagyon érdeklődött, mert célja volt a Mária Terézia korabeli egységes, a quarnerói öblöt és Dalmáciát is magában foglaló osztrák tengerpart visszaállítása. És éppen ezért a trieszti kikötő vezető szerepének biztosítása végett másodrendű feladattá vált a fiumei kikötőfejlesztési programm végrehajtása.

Ezalatt a Fiumara-kikötő a lassú pusztulás folyamatát élte, aminek tanúja volt I. Ferenc is, aki 1818-ban a Littorale Austriacum beutazása alkalmával Fiuméba is ellátogatott. Hivatalos jelentések szerint a folyótorkolat ekkor már annyira el volt zátonyosodva, hogy oda csak kisebb parti hajók mehettek be, míg a nagyobbak

¹ U. o. 1807 : 2504, 3288, 3531, 3639. Adamich fiumei kereskedőnek 1807-ben sikerült 456³/₄ velencei mérő porcellánföldet partraszállítani, de csak törvényes ércpénzért volt hajlandó azt az építkezések céljaira átengedni. Azonban az udvari kamara a fiumei kormányzóság ismételt kérelmére sem volt hajlandó ércpénzben kifizetést teljesíteni.

² U. o. 1803 : 11735, 1807 : 10851, 10875, 11530, 11930. — A város előtti révben 1803 december 4—5. közt elsüllyedt a „La Divina Providenza“ angol hadihajó, a Fiumarában 1807 november 3-án scirocco folytán elsüllyedt Raicich, Amnich és Fiorini hajója, ugyanazon év december 1-én pedig Paolo Croce „Santa Orsola“ nevű hajója.

csak a város előtti nyitott révben vethettek horgonyt és a kereskedők a hajórakományt csónakkal voltak kénytelenek partra szállítani.

Ennek a tarthatatlan helyzetnek az 1822-i fordulat vetett véget. Ugyanis I. Ferenc ez év július 5-én kelt királyi leiratával a magyar tengerpartot az 1809-i bécsi béke idejében fennállott hatáiraival újra visszaállította és a magyar szent koronához visszakapcsolta.¹ A vissza-csatolt területek átvételével járó szervezési munkálatokkal gr. Majláth József magyar udvari kamarai elnököt bízta meg, Ürményi József temesi kamarai adminisztrátort pedig a magyar tengerpart és Fiume kormányzó-jává nevezte ki.²

A fiumei kikötő életképessége szempontjából, a visszakapcsolt területek átszervezése alkalmával, Majláthnak nagy gondot okozott a Buccari és Fiume közti határkérdés kielégítő rendezése, valamint a tengerparti egészség- és vesztegzárügyek újabb szabályozása. Ugyanis a fiumei városi hatóság azon kérelemmel fordult hozzá, hogy a Fiumara balpartján fekvő Tersatto és Šušak községeknek, valamint a martinschizzai öbölíig terjedő tengerpartnak a buccarii kerülettől a fiumei kerülethez való átsatolását legfelsőbb helyen eszközölje ki. A fiumeiek ezen kérelmüket azzal indokolták, hogy a kikötőépítkezések a tervek szerint a Fiumara balpartjára, vagyis a Horvátországhoz tartozó buccarii territoriumon levő Braidára is kiterjednek: tehát a kikötő kettős jurisdictiója közjogi vitákra ad majd alkalmat, ami semmiképen sem szolgálná a hajóforgalom és kereskedelem zavartalan fejlődését. Majláth a tarthatatlan területi viszonyok ismerete alapján maga is rokonszenvezett ezzel a megoldással, Buccari viszont minden eszököt megragadott annak megakadályozására, hogy a fiumeiek kérelme a felségnél meghallgatásra találjon; s így csak hosszas tárgyalások után sikerült Majláthnak egy ideiglenes megegyezést hozni létre. Tudniillik a kérdés alkotmányos rendezése helyett 1823 április 14-én a két város közt *bérleti szerződés* jött létre, mely az említett községek és határaik felett Fiume joghatóságát biztosította.³

¹ U. o. 1822 : 8674, 11808.

² U. o. 1822 : 14457.

³ U. o. 1824 : 2336, 2337.

A tengerparti egészség- és vesztegzárügyek újabb szabályozása is elkerülhetetlenné vált. Ugyanis a visszakapcsolás után a város a teljesen elzátonyosodott Fiumara-kikötőt már csak azért sem használhatta, mert az udvari kormányzések nem intézkedtek arról, hogy a kikötő egészség- és vesztegzárügyekben Trieszttól függetlenítették, minek folytán a hajóforgalom teljesen megbénult. Még a zenggi és carlopagói hajók is, melyek a kamarai erdőkben vágott fát rendszeresen Fiuméba szállították, előbb 40 napi vesztegzárra Triesztbe voltak kénytelenek vitorlázni. Így nemcsak az adriai, hanem a levantei hajóforgalom is rövidesen Triesztben összpontosult, mert a hajótulajdonosok a vesztegzár kitöltése után — további idő- és költségpazarlás elkerülése végett — áruikat lehetőleg mindjárt Triesztben rakták ki.¹

A fiumei kereskedelem megmentése végett most már maguk a helybeli kereskedők fordultak felterjesztéssel a felséghez és kérték, hogy a város egészség- és vesztegzárügyekben Trieszttől haladéktalanul függetlenítették. Hajlandóknak nyilatkoztak továbbá arra, hogy a kikötőt a bevételek átengedése ellenében — szükség esetén önkéntes hozzájárulással is — tataroztatják és állandóan karbantartatják.² Ez az ajánlat az udvari kormányzéseknek kedvező fogadtatásra talált, bár megfontolandónak tartották, hogy nem szolgálna-e a közérdek rovására, ha tisztán fiskális előnyök miatt egy kikötőt magánkezekbe juttatnak.

Mielőtt az ajánlat felett döntöttek volna, a helytartótanács a magyar kancellária utasítására 1824 augusztus 31-én Szvoboda János kebelbeli építési igazgatót küldte ki Fiuméba az elzátonyosodás tanulmányozására. A szakértői szemle alkalmával Szvoboda br. Portner Antal fiumei kormányzósági mérnökkel együtt első teendőnek ismerte el azt, hogy a kikötő legalább a parthajózás részére helyeztessék mielőbb használható állapotba. A helytartótanácsnak előterjesztett javaslata két részből állott:

1. Sürgősen felállítandó egy önálló, egyedül a fiumei kormányzónak alárendelt egészségügyi és vesztegzár-hivatal. A kikötő környékének bejárása után erre a célra a Fiumétól háromnegyed órányira délkeletre fekvő

¹ U. o. 1823 : 1720, 8720; 1824 : 5456, 7101.

² U. o. 1823 : 2778.

martinschizzai öblöt találta a legalkalmasabbnak, mert aránylag védett fekvésű s édesvízű kútja van és a part mellett oly nagy a tenger mélysége, hogy rövid mólók mellett is 600—700 tonnás hajók kiköthetnek.

2. A Fiumara sürgősen kikotrando és a Gnamb-Fichtel-féle építkezések haladéktalanul folytatatandók.¹

Szvoroda itt vázolt jelentése alapján József nádor azonnal intézkedett a kotrás és az építkezések megkezdése iránt, annál is inkább, mert azok még 1806-ban legfelsőbb helyen jóváhagyást nyertek.² Azonban az előkészületek láttára a fiumei kereskedők visszavonták fentemlített ajánlatukat. Visszalépésüket azzal indokolták, hogy ajánlatukat csak arra az esetre tették, ha maga a kincstár nem venné kezébe az építkezések ügyét. Számításaikban különben is csalatkoztak — amint azt visszalépésük alkalmával kifejezésre is juttatták —, mert a bécsi udvari kamara a kikötő rendes bevételeihez a konzuli illetékek hozzászámítását nem engedélyezte.³

Bevétel:	Kiadás:
1821-ben .. 5295 frt 7 kr.	1821-ben 4138 frt 51 kr.
1822-ben .. 5261 „ 21 „	1822-ben 9670 „ 42 „
1823-ban .. 5251 „ 30 $\frac{1}{2}$ „	1823-ban 2874 „ 40 „
Összesen 15807 frt 58 $\frac{1}{2}$ kr.	Összesen 16683 frt 33 kr.

A bevételekhez tartoztak még a külföldi hajók tonnája és árbóca után fizetett konzuli illetékek, a fenti kimutatásban foglalt 3 évre összesen 4836 frt értékben, a kiadásokhoz járult továbbá 774 frt 42 kr. nyugdíj. A fiumei kereskedők kérelmét, a konzuli illetékeknek a kikötői rendes bevételekhez való hozzászámítására vonatkozólag, a bécsi udvari kamara azért nem teljesítette, mert azok a konzuli alap gyarapítására szolgáltak.

Amint Szvoroda a Gnamb-Fichtel-féle tervezet átdolgozásával elkészült és azt az udvari építési tanács műszaki szempontból felülbírálta, a kormány székek közt majdnem áthidalhatatlan ellentétek merültek fel az építkezés politikai, műszaki és pénzügyi kérdéseiben. Az ellentéteket még jobban kiélesítette az időközben elhunyt

¹ U. o. 1824 : 15606.

² U. o. 1825 : 6541.

³ U. o. 1825 : 9919. A kikötő mérlege ugyanis állandóan passzív volt, bár számbavehető beruházás nem is történt, ami pedig egy kikötő használhatósága szempontjából bizonyos időközökben elkerülhetetlen.

Szvoboda utódának, Rauchmüller Ferenc budai építési igazgatónak, az építkezés ügyében készített jelentése, melyben határozottan állást foglalt a Gnamb-Fichtel-féle tervezet megvalósítása ellen, mellyel — véleménye szerint — a Fiumara elzátonyosodásának kérdését gyökeresen megoldani nem lehet. Rauchmüller azt javasolta a helytartótanácsnak, hogy legcélszerűbb volna *közvetlenül a város előtt* egy nagyszabású, mélyvizű kikötőt építeni, mert nem lehet számításon kívül hagyni a lassankint megerősödő és a jövőben előreláthatólag nagyobb arányokat öltő magyar tengeri kereskedelmet.¹

A tárgyalási iratokból megállapíthatjuk, hogy a magyar kancellária, a helytartótanács és a fiumei kormányzóság — Rauchmüller javaslata alapján — egyértelműleg a város előtti, úgynevezett *halásztéri (Pescheria) új kikötő* eszméjével rokonszenvezett, melynek megvalósítása esetén úgy az állandó elzátonyosodás problémája, mint a Fiumara kettős joghatóságából származó közjogi bonyodalmak egyszersmindenkorra megoldást nyertek volna. Ez a terv kétségkívül egy jövőbe tekintő nagyszabású kikötőfejlesztési programot jelentett. Ugyanis a halásztér előtti mólónak nyugat felé, derékszögben való tetszésszerű meghosszabbításával, egy olyan vízmedence keletkezik, mely kizárólag fiumei területen van és hosszújratú hajók befogadására is alkalmas. A halásztéri medence mellett a Fiumara-kikötő kisebb parti hajók részére továbbra is fenntartandó.

Ezzel szemben az udvari építési tanács véleménye az volt, hogy a magyar tengeri kereskedelmet arányosan kell a Littorale Hungaricum kikötői (Fiume, Porto Rè, Buccari) felé irányítani: tehát nem volt híve a fiumei nagyarányú kikötőfejlesztési terveknek. Rauchmüller javaslatát szerinte csak akkor lehetne mérlegelés tárgyává tenni, ha a magyar tengeri kereskedelem arányai

¹ U. o. A magyar tengerpart műszaki leírása. No. 23. (ill. No. 59.). Rauchmüller a helytartótanács megbízásából 1828—1829-ben bejárta Magyarország és a tengerpart összes vízi utait és tapasztalatairól 1831-ben egy ötkötetes elaborátumot készített: „Uebersicht der dem Ungarisch Adriatischen Meereshandel dienenden Land und Wasserstrassen und der dazu gehörigen Seehaefen. Bearbeitet vom königlichen Ung. Rath und Landes Ober Bau Director Rauchmüller von Ehrenstein, gelegentlich seiner Localisierung aller Baugegenstände in kgl. Ung. Küstenlande in Croatien im Jahre 1829.“

a nagyszabású építkezést indokolttá tennék. A nagyszabású beruházások mérlegelésénél ugyanis az utóbbi évek fiumei hajóforgalmi statisztikájára támaszkodott és megállapította, hogy a város a hosszújaratú hajóforgalom elenyésző csekély volta miatt csak mint parthajózás részére szolgáló, *helyi jelentőségű kikötő* érdemel figyelmet. Ez utóbbi állásfoglalás főleg annak az aggodalomnak palástolására szolgált, hogy Fiumében esetleg Triestnek versenytársa támad és céljainak legjobban megfelelt volna, ha Fiume Buccari színvonalán marad.

Az alapvető kérdésekben mutatkozó ilyen eltérő felfogások mellett az uralkodó valóban nem tehetett mást, mint hogy 1831 március 26-án kelt elhatározásával, végleges állásfoglalás előtt két újabb szakértő kiküldését rendelte el.¹ A szakértők, gr. Huyn József triestzi építési igazgató és Francesconi Hermenegild udinei tartományi főmérnök, 1831 május végén megtartott szemlájük alkalmával egyhangúlag *a Fiumara torkolata feletti utolsó szakaszban* látták a kikötőnek alkalmas egyetlen helyet. Nézetük szerint az elzáródás megakadályozásának egyetlen módja az, ha a Fiumarát tápláló Recina hegyipatak (torrente) vizét *a Braidán keresztül* vágott külön mederben vezetik le a tengerbe, a Fiumarát pedig a šušáki híd helyén zsilippel zárják el és a torkolat feletti utolsó folyószakaszt holtcsatornává változtatják át.² Ezen holtcsatornában 8 hosszújaratú és 50—60 parti-hajó férne el. Ennél nagyobb hajóforgalomra szükségtelen lenne berendezkedni, mert a magyar tengerhajózás szempontjából Buccari és Porto Rè kikötőjének befogadó képességét is számításba kell venni. A mólók meghosszabbítására, a kotrási munkálatokra, a Recina zsilipekkel való elzárására, valamint a Braida megváltására vonatkozólag a Gnamb-Fichtel-féle tervben lefektetett eszméket tették magukévá.

Az udvari építési tanács a Francesconi-Huyn-féle javaslatot a maga részéről melegen pártolta, mert benne saját álláspontjának igazolását látta. Az uralkodó pedig

¹ U. o. 1831 : 3669.

² A Braida átvágásának gondolatát először Gerhard fiumei mérnök vetette fel 1757-ben. Lásd m. udv. kanc. Acta Flumin. fasc. 29. 1757 május 16, július 1. Relation d. Gerhard. — Ugyanezt a nézetet vallotta az udv. építési tanács is I. Ferenc fiumei látogatása után, 1819 augusztus 19-én kelt tervezetében. Lásd m. udv. kanc. 1831 : 10103.

1831 november 25-én a szakértők javaslatát jóváhagyta és elrendelte, hogy a magyar kancellária annak alapján a részletes költségvetést dolgoztassa ki.¹

Felsőbb rendeletre br. Portner el is készítette a költségvetést, melyet a helytartótanács Rauchmüller különvéleményével együtt terjesztett fel a magyar kancelláriához.² Rauchmüller az 1829-i szakvéleményéhez híven, a Braida átmetésését már csak azért sem ajánlotta, mert a köves talaj kiemelésénél előre nem látható költségek merülhetnek fel. A helytartótanács pedig — a már ismertetett okokból — újra a város előtti, úgynevezett halásztéri kikötő megvalósítását javasolta, melyet Rauchmüller fiumei szemléje alkalmával az ottani kereskedők, hajótulajdonosok és hajóskapitányok is ajánlottak, sőt a Terzi, kormányzósági ülnök elnökelete alatt kiküldött ad hoc bizottság is támogatta.³

Mialatt a helytartótanács határozott állásfoglalását az udvari kormányzások mérlegelés tárgyává tették, Fiume türelmetlenül várta a már évtizedekig húzódó kikötő-kérdés végleges eldöntését. A quarnerói viharok pedig egyre-másra szedték az elzárnyosodott Fiumarában az áldozatokat,⁴ ami a lakosságot állandó izgalomban tartotta és a tengeri kereskedelmi forgalmat úgyszólván megbénította. A város kétségkívül súlyos helyzetbe került. Aligha volt más választása, mint kitartani a saját kérelme és Rauchmüller javaslata mellett, vagy belenyugodni az udvari építési tanács szakvéleményébe. Az első esetben az építkezés közeli megvalósulásának reményét végképen feladhatta, míg az utóbbiban számolnia kellett a nagyszabású építkezési tervek feladásának a kereskedelemre való hátrányos következményeivel és a Fiumara mentén mindig visszatérő kettős jurisdikciónak joghátrányaival.

Ebben a vigasztalan helyzetben a kormányzóság, a fiumei kapitányság sürgetésére, a város jövő fejlődésének kellő mérlegelése nélkül, a halásztéri kikötőre vonatkozó álláspontját önként feladta. Felírt tehát a helytartótanácsához, hogy a saját és Rauchmüller előterjesztéseinek mellőzésével, az 1831-i királyi leirat értelmében intézkedjék az építkezések haladéktalan megkezdése

¹ U. o. 1831 : 12401.

² U. o. 1833 : 3407.

³ U. o. 1833 : 10325.

⁴ U. o. 1833 : 5469, 9637, 10765.

íránt.¹ Ha ennek a lépésnek okait keressük, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Fiume lakosságának túlnyomó többsége tengeri kereskedelemről élt. De a kikötő-építkezésnek évtizedekig tartó elhúzódása miatt a kereskedelem teljesen pangásnak indult és a lakosság elszegényedése általános lett. Az elzártonyosodott Fiumarában pedig a sok hajótörés és a hajórakományok gyakori pusztulása súlyos károkat okozott a hajótulajdonosoknak és a kereskedőknek egyaránt.² Ilyen körülmények közt megisméltódott az az életben gyakori eset, hogy a fiumei kereskedők saját üzleti érdekeik megóvása végett — ezúttal a város jövő fejlődésének rovására — maguk léptek közbe a kormányzóságnál, hogy eredeti álláspontját változtassa meg.

Azonban a kormányzóság ezen lépésével nem érte el az óhajtott célt; sőt ellenkezőleg, az építkezés ügye új és szövevényes fordulatot vett. Tudniillik a Francesconi-Huyn-féle tervek szerint a Braida átvágásának előfeltétele volt, hogy az a szentferencrendiek konventjétől megváltassék. Ezért a kormányzóság Giczzy kamarai ügyészt bízta meg, hogy az erre vonatkozó adásvételi szerződésrésztervezet a konventtel tárgyalja meg azon becslés alapulvételével, melyet Majláth királyi biztos még 1823-ban tartatott meg és az udvari építési tanács 13.525 forintnyi összegben jóvá is hagyott. De kísérlete nem sikerült, mert úgy P. Pancze Vince házfőnök, mint P. Kossar Leonhard tartományfőnök kijelentette előtte, hogy a megváltandó terület gr. Frangepán Márton által 1431-ben a tersattói templom javára tett egyházi alapítvány, melynek közérdekből való elidegenítése is csak a felségnek, mint főkegyúrnak, kifejezett engedélye és a Szentszék hozzájárulása mellett történhetik. *Különben is a konvent nem tulajdonosa, csak haszonélvezője a Braidának,* tehát: nemo dat, quod non habet. Sőt P. Kossar, a jogkérdés tisztázása előtt, — a kiközösítéstől való félelmében — még az előzetes becslésbe sem egyezett bele és nem mulasztotta el az udvari kormányzások figyelmét felhívni arra, hogy a kikötőnek a Braida megváltásával való kiépítése elkerülhetetlen közigazgatási bonyo-

¹ U. o. 1833 : 10765.

² U. o. 1830 : 634; 1833 : 5469. — 1829 december 8-án 7 hajó és az egészségügyi hivatal (Casino di Sanità) pusztult el; az 1833 április 15—18-ig dühöngő déli szél pedig 60 kereskedelmi hajót tett tönkre.

dalmakat von maga után, mert a fumei kerület és Horvátország közt a Fiumara medre alkotja a határvonalat.¹

Bár az udvari kormányiszékek tisztában voltak a Braidán való építkezéssel összefüggő bonyolult határkérdéssel,² a jurisdictionalis aggályokat további mérlegelés tárgyává nem tették, mert — mint láttuk — eredeti álláspontjának feladásával maga a fumei kormányzó is pártolta a kikötőnek a Braida átvágásával való megoldását és az udvari építési tanács is következetesen ezt a tervet tartotta a legcélszerűbbnek.

Tekintettel azonban a Braidának az 1823-i becslés óta történt értékelkedésére, a magyar kancellária haladéktalanul intézkedett egy újabb becslés foganatosítása iránt. Ennek ugyan úgy a konvent, mint a tartományfőnök ismételten ellenszegült, de a fumei kormányzó a buccarii városi ügyész és városbíró bevonásával 1834 szeptember 5-én az újabb becslést mégis megtartotta és az ingatlant 20.641 forint 41 krajcárra becsülte fel.³ A következmények nem maradtak el. P. Kossar az elvi tiltakozások ismételt hangoztatása mellett panaszt emelt a kormányzó ellen a megállapított becsérték alacsony volta miatt, mert szerinte a Braida egyes parcelláinak különböző belső értéke van, amit a becslésnél nem vettek kellőképen figyelembe.⁴

A magyar kancellária azonban lehetőleg le akarta tompítani az ellentéteket és ezért P. Kossar kifogásait méltányolva, gr. Nádasdy Ferenc helytartótanácsi tanácsost küldette ki Fiuméba, hogy egy harmadszori becslést foganatosítson. Ámde P. Kossar Nádasdyval mindaddig nem volt hajlandó az érintkezést felvenni, míg a Szentszékek a megváltáshoz való hozzájárulása meg nem érkezik.⁵ Ezért Nádasdynak sok fáradságába került, míg a tartományfőnököt meg tudta győzni arról, hogy merev állásfoglalása következetlenséget árul el, mert a tersattói konvent szentszéki hozzájárulás nélkül sem kifogásolta 1807-ben a Braida egy részének a Lujza-út építése céljából való kisajátítását; sőt ugyanezen időpontban magát a Braidát is áruba bocsátotta és csak

¹ U. o. 1833 : 14811.

² U. o. 1834 : 10278.

³ U. o. 1834 : 16312.

⁴ U. o. 1835 : 9085.

⁵ U. o. 1835 : 14787.

csékélységen múlt, hogy az ügyletet Schramm Magnariussal meg nem kötötte.¹

Nádasdy már a zenggi püspököt akarta felkérni arra, hogy egyházi tekintélyével gyakoroljon nyomást a tartományfőnökre, mikor P. Kossar különböző fenntartásokkal hajlandónak nyilatkozott arra, hogy résztvesz a becslésen. Erre a bizottság 1836 február 1-én ki is szállt és Nádasdyn kívül nyolc tagból állt, úgymint P. Kossar, Renaldi Mihály a tengerparti kamarai javak felügyelője, Fésüs György kamarai ügyész, br. Portner Antal fiumei vezető mérnök, valamint két-két becsús a fiumei és buccarii városi hatóság részéről. A bizottság ezúttal 72.185 forint 54³/₄ krajcárra becsülte fel a Braidát.²

A magyar kancelláriát váratlanul érte ez az eredmény. Túlmagasnak találta a becsárat és helytelenítette az egész becslési eljárást. Véleménye szerint sokkal realisabb összeget állapított volna meg a bizottság, ha a Braida évi hozadékát 4%-os tőkeamatnak számítva állapítja meg a becsértéket. A felség pedig a kancelláriai előterjesztésre úgy határozott, hogy a Braida megváltása csak elkerülhetetlen szükség esetében történjék meg. Amennyiben pedig ezen elkerülhetetlen szükség esetében a konventel baráti megegyezés nem jön létre, akkor az 1832—36. országgyűlés 25. cikkének 3. §-a értelmében kiküldendő bíró hozzon a vételár tárgyában ítéletet, mely ellen a konvent *csak birtokon kívül* fellebbezhet.³

Ha ezek után visszatekintünk az utolsó öt év eseményeire, megállapíthatjuk, hogy Fiume a kikötő kérdésére vonatkozó elvi álláspontjának feladásával sem érte el célját: tudniillik az építkezések haladéktalan megkezdését. Ennek természetesen megvolt a visszahatása. Csakhamar széles körben mozgalom indult meg a halásztér előtti kikötő tervének felkarolására, mire a kormányzóság a helybeli építési hivatalt bírta meg, hogy a két kikötő-tervre összehasonlító költségvetést dolgozzon ki.⁴ Időközben azonban ezt a mozgalmat ellensúlyozta P. Kossar nyilatkozata, aki alaposabb megfontolás után

¹ Tudniillik a vevő az egész vételárat egyszerre le akarta fizetni, a konvent pedig nem készpénzt, hanem egyelőre a vételárnak 6%-os kamatát óhajtotta.

² U. o. 1836 : 3956, 9866.

³ U. o. 1836 : 3956, 9866.

⁴ U. o. 1838 : 22.

mégis jónak látta az udvari kormányiszékekkel való komoly összetűzés elkerülését és hajlandónak mutatkozott arra, hogy a Braidát a harmadik becslés eredményénél jóval alacsonyabb összegért, azaz 30.000 forintért, átadja. A konvent ugyanis ezt az összeget a magyar kancellária által javasolt becslési mód alkalmazásával számította ki.¹

Tehát a Braida megváltása végre megoldást nyert, a br. Portner által készített költségvetést pedig a felség 1842 február 1-én 117.199 forint $4\frac{3}{4}$ krajcárnyi összegben jóváhagyta.²

Az építkezések megkezdése azonban egyre késett, a viharok továbbra is szedték a Fiumarában az áldozatokat³ és ez újra arra ösztönözte a fiumei kapitányságot, hogy a halásztéri kikötő megvalósítása végett minden erejét latba vesse. Felterjesztéssel fordult tehát a magyar kancelláriához, amelyben engedélyt kért arra, hogy a város legalább a *saját költségén* építhesse meg a halásztér előtti medencét. A helytartótanács természetesen természetesen támogatta Fiume kérelmét, melynek célszerűségéről maga gr. Széchenyi István helytartótanácsi tanácsnok is meggyőződött, mikor 1845 november elején a kikötőt megtekintette. Sőt ott nyert tapasztalatai arra bírták Széchenyit, hogy a kormányiszékek előtt is Fiume szószólója legyen. A helytartótanácsnak tett jelentésében ugyanis azt javasolta, hogy az 1842-i legfelsőbb elhatározással a Fiumara-kikötőre engedélyezett költségek a halásztéri kikötőre ruháztassanak át és az építkezés vezetésével Kecskés Károly budai építési igazgatósági segéd bízássék meg.

De a végleges döntés a sokat vitatott építkezések ügyében még mindig késett. A kormányiszékek előtt pedig ekkor már a tervek egész sora feküdt, melyeket részben az illetékes szervek, részben pedig az érdekelt

¹ U. o. 1840 : 8655.

² U. o. 1842 : 2129.

³ U. o. 1841 : 16.813; 1842 : 18.007; 1842 : 19.157. Az 1841 november 16. és 18. án dühöngő scirocco folytán hajótörést szenvedett a kikötőnél „La giovane Mathilde” francia kereskedelmi hajó és az osztrák Piegolo „Buon Amico” nevű hajója; — 1842 október 24-én az austro-africo szél pusztítása folytán a „Britannia” angol hadihajó (Brigantino); — u. a. év november 25. és 26-án pusztító viharban pedig a „Paradiso” angol hajó.

magánfelek terjesztettek fel. Az érdeklődés általában a következő négy tervre összpontosult:

1. Az 1842-ben legfelsőbb helyen jóváhagyást nyert terv: a Fiumarának a Braidán való átvezetése és a folyó régi medrének zsilip alkalmazásával holtcsatornává való átalakítása. — 2. Br. Portner terve szerint a holtcsatornát nem zsilippel kell megoldani, hanem a folyót a *Sušáki* híd helyén egyszerűen el kell tölteni, miáltal a híd felszabadulna és más alkalmasabb helyen nyerhetne elhelyezést. — 3. Medanich Ignác fiumei ügyvéd javaslata szerint a Fiumara baloldali gátja nyugat felé, derékszögben, oly mértékben volna meghosszabbítandó, hogy azáltal a torkolatnál egy 40—60 hajót befogadó hatalmas medence létesülne. — 4. A fiumei hajótulajdonosok, hajóskapitányok, kereskedők és a budai építési igazgatóság egyhangú véleménye szerint biztos, kellő mélységű és a hosszújaratú hajók részére is legjobban megfelelő kikötő a halásztér előtti mólónak nyugat felé való meghosszabbítása által volna kiépíthető, melynél területi ellentétek sem merülhetnek fel.¹

Mialatt ezen tervek mérlegelés tárgyává tétettek, Széchenyi minden erejével a halásztéri kikötő mellett szállott síkra; sőt, a legfelsőbb jóváhagyás kieszközlése reményében — mint az országos közlekedési bizottság elnöke — beleegyezését adta ahhoz, hogy a város a tervezett helyen *egyelőre saját költségén* folytathassa a mólóépítést. A városi kapitányságnak pedig 1846 május 19-én a következőket írta: „...Legyen a ns. kapitányság meggyőződve, hogy mi engem illet, mindent elkövetendek, miszerint az e tárgyban kívánt formászerinti felsőbb engedelmet minél előbb kinyerhetnünk sikerüljön, 's hogy nem pusztá szavakkal 's legfeljebb látogatásokkal, nem is holmi fencsapongó vágyak élesztgetése által, de tettekkel kívánom megmutatni a lelkes fiumeieknek, mennyire tudom méltányolni 's igyekszem ehhez képest elősegíteni hazafias, közhasznú buzgalmunkat...“²

Miután a magyar kancellária látta, hogy az ellentétek az érdekelt hatóságok közt az 1842-i legfelsőbb elhatározás ellenére is változatlanul fennállanak, más megoldást nem tudott találni, mint hogy újabb szakértői

¹ Orsz. Levéltár. Helytartótanács. Dept. Commere. Flumin. 1846 : 28.

² U. o. 1846 : 65.

szemle megtartása iránt intézkedett.¹ A szakértő bizottság vezetésére maga Széchenyi vállalkozott és Clark Adám, a pesti lánchíd építőjének kíséretében szándékozott Fiuméba utazni. Szakértőkül pedig Paleocapa Péter velencei tartományi építési igazgató és Körber Károly lovag császári és királyi őrnagy jelöltettek ki.

Azonban Széchenyi minden idejét a Tisza-szabályozási munkálatok vették igénybe és így a bizottság kiállása egyre késett. A fiumei kapitányság pedig állandóan sürgette a szakértői szemle megtartását, mert a halásztéri kikötőépítési költségek fedezésére egy bécsi bankház — Herrmann Tedesco's Söhne — igen előnyös hosszúlejáratú kölcsönt ajánlott fel a városnak, de ajánlatát csak 1847 október 3-ig tartotta fenn.² 1847 őszén aztán Széchenyi visszaadta megbízatását, mert az időközben megnyílt országgyűlésen való részvétele miatt bizonytalan ideig nem tudott volna eleget tenni kötelezettségének és maga helyett Várady József magyar udvari kancelláriai tanácsost ajánlotta a kiküldendő bizottság elnökének.³

Várady 1848 március 29-én érkezett Fiuméba, ahol a szakértők közül csak Körberrel találkozott, mert Paleocapa az időközben Velencében kitört forradalmi események miatt a szemlén már nem jelenhetett meg. Várady és Körber *egyhangúlag a halásztéri kikötő terve mellett* foglaltak állást.⁴ Részletes jegyzőkönyvben fejtették ki nézetüket és felsorolták a már eddig ismert összes érveket a halásztéri kikötő mellett és a Fiumara-kikötő, illetve a Braida megváltása és átvágása ellen. Különösen érdekes Várady jelentése, melyet a nádorhoz intézett. Ebben a jelentésben elmondja, hogy a hivatalos szervek közül egyedül az udvari építési tanács ragasz-

¹ M. udv. kanc. 1846 : 9193.

² U. o. Präs. 1847 : $\frac{12.611}{1211}$.

³ Helytt. Dept. Comm. Flumin. 1848 : 7.

⁴ Orsz. Levéltár. Közleked. min. 1848 fons 14. pos. 14. Fiume a halásztéri kikötő kiépítésére, ill. mólómeghosszabbításra az utóbbi években *sajátjából* a következő összegeket költötte:

	1839:	746	frt.	32	kr.
	1841:	20.000	„	—	„
	1847:	17.477	„	49	„
Előirányozva 1848-ra:	25.319	„	29	„	

Összesen: 63.543 frt. 10 kr.

kodik mereven a Fiumara-kikötő tervéhez. Azt az elfogult véleményt, hogy Fiuménak nincs szüksége egy nagyobb hajókat befogadó kikötőre, Francesconi udvari építési tanácsos képviselte,¹ aki még mint udinei tartományi főmérnök 1831-ben gr. Huynnal együtt — a halásztéri kikötő tervének mellőzésével — a Fiumara-kikötő kiépítése mellett döntött és később — az udvari építési tanácshoz történt kineveztetése után — 10 évig (1833—1843) ennek az ügynek előadója volt. Tehát Francesconi presztizs-kérdésnek tekintette a Braida átvágásával kapcsolatos megoldást és féltékenyen örködött azon, hogy a fejlődő Fiumében Velencének és Triesztnek versenytársa ne támadjon. Álláspontját az összes e tárgyban leadott nyilatkozatok és tervek közül egyedül Medanich ügyvéd javaslata támogatta, akiről az elfogultság könnyen megállapítható, mert a Fiumara-partján háztulajdonos volt s így egyéni érdekei a Fiumara-kikötő megvalósulását kívánták. Az önző személyes érdekek és a hivatalos elfogultságnak a közérdek rovására való döntő érvényesülését meg is bélyegzi Várady a bizottsági jegyzőkönyvben, a következő megállapítással: „... Alles neigt sich sonach zum entschiedenem Vortheil für die Stelle am Fischerplatz, nur eines nicht, und zwar die Meinung eines Privaten (t. i. Medanich ügyvédé), welcher seinem persönlichen Interesse jenes einer ganzen Stadt opfert, und ferner die Meinung des Hofbau-rathes, welcher den Wünschen und Hoffnungen derselben Stadt, und dem Willen einer grossen Nation, seine auf Unkenntniss der Lage, der Verhältnisse und der Seebauten überhaupt begründete Ansicht nicht zu opfern vermag und darüber seine Stellung und Bestimmung gänzlich vergisst...“²

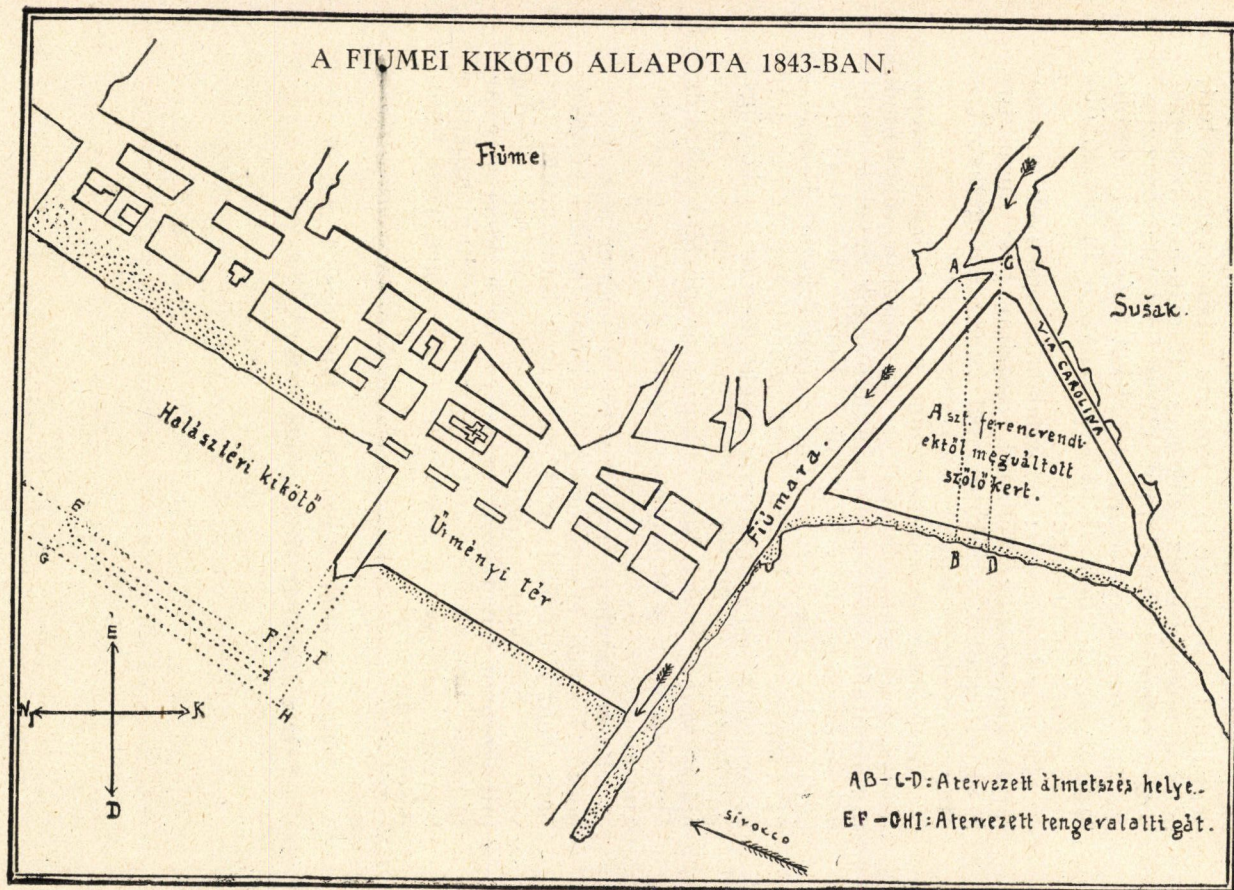
Eközben a 48-as márciusi események politikai rendszerváltozást vontak maguk után. A dicasteriumok helyébe a miniszteriális rendszer lépett, az udvari építési tanácsnak a magyar ügyekre való befolyása megszűnt és a kikötő építkezés ügyében a végső döntés István főherceg nádor és kir. helytartó hatáskörébe került.

Várady jelentésére István nádor Széchenyit bízta meg a halásztéri kikötő kiépítésének foganatosításával. Széchenyi, mint közlekedésügyi miniszter, — Kukacz-

¹ Közleked. min. 1848 fons 14. pos. 14. Bizalmas No. 18.

² Közleked. min. 1848 : 84/Präs. X. sz. melléklet.

A FIUMEI KIKÖTŐ ALLAPOTA 1843-BAN.

kay, fiumei városbíró szakvéleménye alapján, — haladéktalanul megkereste Kossuth pénzügyminisztert, hogy a mólóépítéshez szükséges santorin-föld beszerzésére a felemelt sóáralapból 42.000 frtot utalványoztasson ki. Kossuth készséggel tett eleget Széchenyi felszólításának, mert maga is át volt hatva a fiumei kikötő kiépítésének fontosságától.¹

De már későn volt: a forradalmi események minden tervet keresztettek. Jellasich csapatai 1848 augusztus 31-én elfoglalták a kikötővárost és ezzel megszakadt a Magyarország és Fiume közti kapcsolat.²

Az osztrák abszolút kormány a fiumei kikötő kiépítésével nem sokat törődött, s így pusztán véletlennek tulajdonítható, hogy a kormányhatóságok figyelme ismét a kikötőre terelődött. Ugyanis I. Ferenc József az 1852 október 10-i nagy árvíz utáni napon érkezett Fiuméba és a tapasztaltak hatása alatt személyesen intézkedett az ármentesítési munkálatok megkezdése és a kikötőügy haladéktalan rendezése iránt. Ennek folytán az udvari építési tanács eredeti tervei alapján megtörtént a Braida átvágása és a Fiumarának holtcsatornává való átalakítása.

Ezzel azonban el lett vetve a magva a magyar-horvát közjogi ellentéteknek a kikötő területi kérdésében: tehát a bekövetkezett események Rauchmüller terveit és Széchenyi kikötőpolitikáját igazolták. Pedig mindez nem következett volna be, ha a 48-as magyar miniszteriumnak ideje lett volna végrehajtani azokat a terveket, amelyek a kikötőváros egészséges jövő fejlődésére irányultak.

Dr. Jánossy Dénes.

¹ Orsz. Levéltár. Pénzügymin. 1848. fons 20. pos. 26.

² Orsz. Levéltár. Külügymin. 1848: ¹²³⁴ F.

Az úzok és kománok történetéhez a XI—XII. században.*

Hazai irodalmunkban hosszú időn át általánosan elfogadott és uralkodó volt az a feltevés, hogy a byzanci íróknál előforduló Οὔζοι, illetve Κόμανοι népneveket egyazon népre kell vonatkoztatnunk.¹ J. Marquart a kúnok ethnikumának vizsgálatánál újabban kétségtelen bizonyossággal mutatta ki e felfogás tarthatatlanságát.² Minthogy azonban Marquart a kún-problema ezen vonatkozásában e megállapításnál tovább nem igen ment, az alábbiakban felhasználva az e téren úttörő orosz kutatás értékes eredményeit is,³ e néptörzsek egymáshoz való viszonyát kísérlem meg rekonstruálható XI—XII. századi történetük alapján némileg közelebről megvilágítani.⁴

*

A kazár-γүз szövetség nyomán megindult népvándorlás a IX. század végén a besenyők népét a kievi és az azzal

* Értekezésemben az „úz“ megjelölést a byzanci forrásokban előforduló Οὔζοι népnév XI. századi jelentésében használom és így az qualitative és quantitative a keleti írónál használatos γүз népnév értelmét nem fedi teljesen. L. az 522. l.-t.

¹ Az erre vonatkozólag összeállított irodalmat l. Miskolczy Gyula cikkében. A kúnok ethnikumához. Történeti Szemle. 1918. VII. évf. 28. l.

² J. Marquart: Über das Volkstum der Komanen. Osttürkische Dialektstudien v. W. Bang u. J. Marquart. Berlin, 1911. Abhandlungen d. k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Bd. XIII/1., 38. l.

³ Itt különösen két értekezésre gondolok. Ezek: J. Samčevskij: Торки, Берендзи и Черные Клобуки. Н. Калачовъ: Архив историко-юридическихъ свѣдѣній, относящихся до Россіи. Москва. 1855. Отд. III. 83—106. l. és P. Golubovskij: Печенѣги, Торки и Половцы. Университетскія Извѣстія Кіевъ. Годъ XXIII. 1883. No. 1, 3, 5—6, 9—10. Годъ XXIV. 1884. No. 4.

⁴ Főforrásaink helyi vonatkozásuknál fogva e szempontból elsősorban az orosz őschronika az ú. n. „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ (idézve: Повѣсти) és annak folytatásai a kievi és a halics-volodimeri évkönyvek lesznek. A Повѣстит ha (I.)-vel jelezzük, az ú. n. ipatiusi kéziratban megőrzött szövegében használjuk. Mindhárom említett évkönyv kiadva az orosz archeographiai bizottság által. Лѣтопись по Ипатскому списку. Сентпѣтер-vár, 1871.

szomszédos fejedelemségekkel határos Don-Dnyeszter vidéki pusztaságokra sodorta. 915-ben jelentek meg először a besenyők orosz területen,¹ majd a bolgár hatalom aláhatlása következtében csakhamar előzönlötték az Al-Duna vidékét is.² A X. század folyamán és a XI. század első felében mint megtámadottak vagy mint támadók sok véres harcot vívtak velük az orosz fejedelmek. Azonban egyrészt a folytonos harc, másrészt keleti szomszédjaiknak a X. század vége felé újból reájuk nehezedő nyomása megosztotta, szétforgácsolta erejüket és új vándorlásra kényszerítve őket, megdöntötte a Don és az Al-Duna vonala között elterülő síkságon korábban kivívott uralmukat is. 1036-ban egyesült utoljára a besenyők népe Kiev ellen³ nagyobb, a törzsek jelentékeny erejét igénybevevő vállalkozásra. A továbbvándorlásban elszakadt, visszamaradt kisebb töredékeikről, kik megvonultak a régi szálláshelyeiket előzönlő népek uralma alá, még több mint egy évszázad után is szólnak az orosz évkönyvek, nagyobb tömegben azonban ez időponttól kezdve orosz területen már nem mutatkoztak, bár a Dnjeper környékét a byzanci források tanúsága szerint végleg csak a század közepén hagyták el.

Az orosz fejedelemségek keleti határszélein a XI. század első felében új, a besenyőkkel rokonnak tartott,⁴ de azoknál hatalmasabb ellenségek jelentek meg, akiket az évkönyvek Торкы (= Торки, Torky, Torci) és Половцы (Polovecy) néven emlegetnek.

A torkokat már régebről ismerték az oroszok. 985-ben, amikor azok még a Volga vidékén laktak, szövetségükben hadakozott Volodimir a volgai bolgárok ellen.⁵ Maga előtt üzve a besenyőket a torkok népe azonban az idők folyamán mind nyugatabbra nyomult. 1055-ben elérte már a Dnjeper vonalát,⁶ sőt azon túl is terjeszkedett. A torkok megszállván az orosz fejedelemségek érdekkörébe tartozó és korábban a besenyőktől lakott Dnjeper-vidéki pusztaságokat csakhamar

¹ Pověsti (I.) i. h. 26 l.

² V. Vasilevskij: Византия и Печенѣги. Журн. Минист. Народн. Просвѣщенія. 1872. Част CLXIV. novemb. köt. 119. és k. l.

³ Pověsti az ú. n. Laurentius-féle kézirat szerint. Полное собрание русскихъ летописей. Изд. Археографической Коммиссіи. Томъ I. Szentpétervár 1846. 65. l.

⁴ A Pověsti ma még ismeretlen írója bibliai genealogiájukat adva, mindhármukat a torkmenekkel együtt Ismaeltól származtatja. Pověsti (I.) i. h. 163. l.

⁵ U. o. 56. l.

⁶ U. o. 114. l.

közös védelemre kényszerítették a veszedelmeztetett területek fejedelmeit, amelynek eredményeként azok 1060-ban¹ közös támadásra készültek fel ellenük. Az orosz fejedelmek be nem várt támadásának, valamint az arra következő sorscsapásoknak, a pusztító ragályos betegségeknek, a kemény télnek és az azzal járó nyomorúságnak² a torkok új vándorlása lett természetes következése.

A besenyőkkel folytatott küzdelmek után 1065-ben a byzanci birodalmat új, addig ott nem említett nép támadta meg, amely a byzanci forrásokban Ούζοι néven szerepel. E népvét Marquart újabb teoriájáig a nyugati történetirodalom — mint már említettem — számot alig tevő kivétellel általában a byzanci írónál későbbben előforduló Κόμανοι névvel egyetértelműnek vette, minthogy azok műveiből határozott, szabatos megkülönböztetést e két népvévre vonatkozólag kiolvasni nem tudott. Marquart ezt az elméletet széleskörű forrásanyag alapján teljesen meggyőző érveléssel döntötte meg. Fejtegetései után annak bizonyítását, hogy az úzok és komanok két külön népegységet alkottak, megjegyvezvén, hogy a Marquart idézte űrhai Matthēos örmény író krónikáján kívül³ van még más forrásadatunk is,⁴ amely a két népet világosan megkülönbözteti egymástól, az orosz évkönyvek feljegyzései alapján még csak egy megállapítással egészítjük ki, amely magában is eldönti az egész kérdést.

A byzanci források és az orosz évkönyvek alapján — mint még látni fogjuk⁵ — teljes biznysággal állapítható meg a Κόμανοι és a Половцы (Polovey) népvévek azonossága. Ha tehát ezek után az Ούζοι és Κόμανοι népvéveket egyeztetni akarnók, az Ούζοι és Половцы elnevezéseknek is ugyanazon népre kellene vonatkozniok. Már pedig ennek lehetőségét teljesen kizárja az a körülmény, hogy a byzanci kútfők az úzok Byzanc elleni támadását egyöntetűen az 1065-ik évre teszik, oly időre, amikor a Pověsti tanusága szerint

¹ U. o.

² U. o. 114—115. l.

³ Marquart i. é. i. h. 54—55. l.

⁴ Raimundi de Agiles canonici Podiensis Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem. Migne: Patrologiae cursus completus etc. Series Latina. T. CLV. 593 l. „Nam ante et retro, dextrorsum et sinistrorsum Turci, Comani, Husi et Tenaces, Pincenati et Bulgari nobis insidiabantur.“ E sorok a byzanci birodalmon való átvonulás leírásából valók. Ugyanígy Petri Tudebodi sacerdotis Siuracensis Historia de Hyerosolymitano itinere (U. o. 769. l.) szintén megkülönböztetést tesz az úzok és komanok között.

⁵ L. az 527. l.-on.

a polovecek a Balkán-félszigetet még nem érhatték el,¹ s ott bambergi Günther püspök is csak úzokat említ.²

Az Οὔζοι népnév a byzanci íróknál a XI. század közepe előtt nem volt ismeretlen. Említi már Konstantinos Porphyrogenetos, aki ezen elnevezéssel a korabeli íróknál szereplő, hatalmas γυζ népet jelöli meg. Ennek figyelembevételével annak a népnek tehát, amely 1065-ben Byzancra tört, neve után ítélve a γυζok egykor félelmes, nagykiterjedésű, de épp azért ethnikailag heterogen conföderatiójából kellett kiszakadnia.

Az úzoknak a byzanci birodalomban való megjelenése időbelileg, mint láttuk, a besenyők és komanok ottani szereplése közé esik. Ugyanezen sorrendben azt megelőzőleg az orosz források tanúsága szerint az orosz pusztaságokon a Печенѣгы (Pečenęgy), Торкы (Torky) és Половцы (Polovecy) népe vonult keresztül. Tekintetbe véve e körülményt és azt, hogy a határaik mentén e korban lezajló népmozgalmakról kitűnően értesült orosz évkönyvek az új népnevet egyszerűen említik és a tork népen kívül más népről, amely ezen időtájt nyugat felé vándorolhatott volna, nem emlékeznek meg, közelfekvőknek látszik az a feltevés, hogy a Торкы (Torky) és Οὔζοι népnevek alatt ugyanazt a népet kell értenünk. Megjegyezvén azt, hogy e teoriának az orosz szakirodalomban, amióta Golubovskij e feltevés mellett foglalt állást,³ alig van ellenzője,⁴ a tork-úz azonosság bizonyításánál még más érvekre is hivatkozhatunk. A X. században a Povęsti a torkok szállásait γυζok lakta vidéken jelöli meg;⁵ a XI. közepén pedig e nép a Dnjeper mentén ismét oly területen tűnik fel, ahol Kedrenos tanúsága szerint⁶ az úzok és bese-

¹ L. ezt bővebben az 526. l.-on.

² Annales Altahenses maiores. Scriptores Rerum Germanicarum. MG. ed. in us. schol. 1891. 67. l.

³ Golubovskij i. é. i. h. XXIII. No. 3. 139 és 154. l.

⁴ Azzal a teoriával, amely a magyaroknak a byzanciaknál használatos Τοῦρκοι neve alapján a torkokban azoknak keleten visszamaradt töredékeit keresi, főlöszlegesen bővebben foglalkoznunk. De éppígy nem állhat meg N. P. Barsov véleménye sem, amely a torkok népet a besenyő törzsekkel akarja összefüggésbe hozni. (Очерки русской исторической географии. II kiad. Varsó, 1885. 136. l.) A torkokat ugyanis az orosz évkönyvek a besenyőktől minden alkalommal élesen különböztetik meg és amint e néptörzseknek a Povęstiben előforduló bibliai genealogiája is mutatja [(I.) i. h. 163. l.], azokat csak annyiban tartották a besenyők rokonainak, mint akár a poloveceket.

⁵ A γυζok X. századi szállásaira vonatkozólag l. J. Marquart: Ost-europäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903. 337—341. l.

⁶ Georg. Kedrenos. Corp. Script. Hist. Byzantinae. Bonn, 1839. II. k. 582. l.

nyők közötti harcok zajlottak le. Mindezeknél több bizonyító erővel támogatja azonban a tork-úz egyeztetés helytálló voltát az a körülmény, hogy a torkokra vonatkozó orosz, az úzokra vonatkozó byzanci forrásadataink egymást a legteljesebb mértékben egészítvén ki, könnyen vonatkozathatók egyetlenegy nép történetére.

Engedve a polovecek terjeszkedésének is a torkok ama törzsek kivételével, amelyek a Don mellékén vonultak meg, az 1060-as évek elején tovább húzódtak a Balkán félsziget felé, ahol a besenyők, mint a multban már több ízben előretörésüknek győzedelmesen ellentállni ez alkalommal sem voltak képesek. A tork törzsek szálláshelyeinek zömét továbbvándorlásuk következtében ezen időtájt az orosz fejedelemségek délnyugati, illetve déli és a byzanci birodalom északi határszélei között a Búg és Szeret folyamvidékén kell keresnünk. Erre enged ugyanis következtetni az a körülmény, hogy az orosz évkönyvek 1060-tól kezdve 1080-ig nem említik többé a torkokat, viszont a byzanci forrásokból tudjuk, hogy az Al-Dunát az úzok hadai csak 1065-ben lépték át először.

A torkok vándorlásának ezen újabb állomásával megváltozott azonban szereplésüknek addigi színtere is. Közvetlen érintkezésbe kerülvén a byzanci birodalommal, történetük ezen rövid korszakára vonatkozólag kizárólag a byzanci írókra vagyunk utalva.

Azon időtájt, amikor a torkok népe eljutott az Al-Dunáig, a besenyő törzsek túlnyomó része már annak déli vonala mögé húzódott. A byzanci uralkodók ugyanis a XI. század közepe táján, felhasználva a besenyő törzsek között kitört belső szétvonást és pártvillongást, tömegesen telepítették le őket a Balkán lejtőin és a Duna déli partvidékén. E telepítéseknek kiváltképp védelmi célzatuk volt. Egyik barbár nép erejét használván fel a másik ellen, a birodalom határszéleit kísérelték meg ily módon újabb ellenséges megrohanások ellen megvédeni. Nem nagy eredménnyel, mert sem ezek, sem a később befogadott népek nem tünnek ki valami nagy megbízhatóság által. A besenyők az új környezetben sem mondtak le megszokott, régi életmódjukról és pusztító rablóhadjárataikkal hosszú időn át sok bajt okoztak az őket befogadó birodalomnak anélkül, hogy azt az északról fenyegető új ellenség ellen meg tudták volna védelmezni.

A besenyőknek ez a tömeges betelepítése a byzanci birodalomba szabaddá tette a torkok útját dél felé.

1065-ben leverve a bolgárok ellentállását a torkok a byzanci forrásokban úzoknak nevezve átkeltek az Al-Dunán és megvetették lábukat annak déli partvidékén. Portyázó hadaik innen kiindulva végig rabolták a Balkán-félszigetet. Konstantinos Dukas megrettenve az új ellenségtől egyelőre nem merte nyíltan felvenni velük a harcot. Nem is került erre a sor későbbben sem. Csakhamar hírül hozták ugyanis az uralkodónak, hogy az úzok egy része visszavonult a Duna északi vonala mögé, azokkal pedig, akik visszamaradtak, végeztek a besenyők, a bolgárok, a hideg tél, a ragályos nyevalyák és az éhség. Utóbbi különben igen nagy pusztítást végzett az úzok sorában. Nagyrészt áldozatául estek azok is, akik még idejében átkeltek a Dunán és csak kevesen tudtak előle ottani szálláshelyeik elhagyásával megmenekülni. Ezek azután letelepítettvén részben a „myrmidonok“ fejedelménél, részben pedig a byzanci birodalomban találtak befogadást.¹ Így mondja el az úzok 1065. évi hadjáratát és azutáni viszontagságaikat az ezen eseményekkel egyidőben élt Attaliates Mihály byzanci történétíró.² Attaliates elbeszélésének egyes részletei, mint például az úzok pusztulásáról rajzolt kép, amelynek ilyen méreteire rácáfol különben azok későbbi története is és amely már csak az úzok népességét tekintve sem lehetett ilyen arányú, kétségtelenül erősen túlzottak. Azonban, ha számba vesszük azt a körülményt, hogy az ilyen leírások kora történetírásának jellegzetes sajátságai és hogy az általa elbeszélte események nem állnak ellentétben az úzok történetének későbbi alakulásával, nincs okunk a lényegre vonatkozólag kétségbevonni históriájának megbízhatóságát.

A besenyő törzsek zömének a XI. század közepe táján a mai Moldva vidékéről rövid idő alatt történt elköltözéséből, valamint a byzanci forrásoknak ama adataiból, amelyek az úzok megjelenésének körülményeire és azok népességére vonatkoznak, jutottunk előbb arra a megállapításra, hogy 1065-ben a byzanci birodalomra, megelőzőleg pedig az Al-Duna mellékére az úzoknak nem valamely leszakadt kisebb ága, hanem maga az 1060-iki vereség és a polovecek

¹ Az úzoknak ez a töredéke hamar beleolvadt a byzanci birodalom többi néptörzsébe. Anna Komnena még említi őket. Corp. Script. Hist. Byzantinae. Bonn, 1839. I. k. 354 l.

² M. Attaliates: Ἰστορία. U. o. 1853. 83—87. l. Rövidítve, de nagyjában ugyanígy mondják el ezen eseményeket Attaliates nyomán Skylitzes u. o. 1839. 654—7. l., Zonaras u. o. 1897. 678—9. l. és Glykas u. o. 1836. 605. l.

terjeszkedése következtében új elhelyezkedést keresni kényszerült tömege tört rá. Figyelembe véve e körülményt és azt, hogy a byzanci birodalomban e népnek megállapíthatólag nem nagy töredéke maradt vissza, Attaliates ellenkező értesítésével szemben az úzok ama részének, amely szerinte a „myrmidonok“ fejedelméhez menekült, feltehetően még mindig igen jelentős számúnak kellett lennie. Ennek ellenére az úzok egykor oly félelmes népének hatalmas politikai egysége csakhamar teljesen felbomlott, mert amint Attaliates feljegyzi, a „myrmidonok“ fejedelme a nála menedéket kereső úzokat szétszórva a körülötte fekvő városokban telepítette le.¹ Attaliates elbeszélésében nem jelzi közelebbről, hogy a korabeli forrásokban ismeretlen, mondai „myrmidon“ nevet, amely nála is csak ezen az egy helyen fordul elő, mely népre vonatkoztatja. Azok a részletek azonban, amelyeket művében a byzanci birodalom határaitól elköltözött úzok új elhelyezkedésére vonatkozólag elmond, lehetővé teszik, hogy segítségükkel a „myrmidon“ népnév tartalmát közelebbről meghatározzuk.

Amidőn az orosz évkönyvekben 1060 után 1080-ban a torkok ismét szerepelni kezdenek,² az orosz fejedelemségekhez való korábbi viszonyukban lényeges változás következett be. Ezentúl a torkok egy-két eset kivételével békességben élvén az orosz fejedelmekkel, szállásaikat is túlnyomórészt a kievi és perejaslavi fejedelemség területére tették át, amelyekben a Ros folyó mellett szélesen elterülő Поросе-*nak* (Porose) nevezett határvidéktől kezdve Torčesk, Perejaslav és több más egymástól távol eső város mellett húzódtak el telepeik, védelmi övként véve körül a steppe felől a két fejedelemséget.³ Arra vonatkozólag, hogy a torkoknak az orosz fejedelemségek határaitra történt betelepítése mikor és mily körülmények között ment végbe, nincsen közelebbi adatunk. Minthogy azonban 1080-ban az orosz évkönyvek a Vsevolod ellen támadó torkokat már „perejaslaviaknak“ mondják,⁴ a torkoknak, vagy legalább is egy részüknek az orosz fejedelmek részéről való befogadását az ezen időpont előtti évekre kell tennünk. Tekintettel már most arra, hogy a byzanci birodalom határszéleiről menekülő úzok legtermé-

¹ I. h. 87. l.

² Pověsti (I.) i. h. 143. l.

³ J. Samóevskij i. é. i. h. 90 l. P. Golubovskij i. é. i. h. XXIII. No. 9. 418., 434. l. N. P. Barsov i. m. 136. l. V. ö. még M. Hruševskij: *Исторія України-Руси* II. к. II. kiad. Lemberg, 1905. 55. l.

⁴ Pověsti (I.) i. h. 143. l.

szetesebb útiránya a már régebről ismert orosz fejedelemségek felé vezetett és hogy a XI. század második felében itt tudjuk egyedül nagyobb számú idegen nép megtelepülését oly körülmények között, amint azt Attaliates említi, kimutatni, minden valószínűség mellett szól, hogy az ezen írónál előforduló „myrmidon“ népvét valamelyik orosz fejedelemség lakóira kell vonatkoztatnunk.¹

Az úzokat arra, hogy az Al-Duna északi vidékéről az orosz pusztaságok felé térjenek vissza, a polovec törzsek előretörése kényszerítette. Az Attaliates által okul felhozott éhveszedelem és addigi lakóhelyük terméketlensége, tekintettel arra, hogy a közelben Etelköz termékeny térségein is találhattak volna elég, korábbi életmódjuknak minden tekintetben megfelelő szálláshelyet, menekülésüknél csak másodrendű tényezőkként hatottak közre.

A polovecek — mint már említettük — a torkokkal egyidőben a XI. század közepe táján jelentek meg az orosz fejedelemségek területén. Előcsapataik már 1055-ben elérték azok határait,² de harcba az oroszokkal először csak 1061-ben bocsátkoztak.³ 1068-ban hadaik három orosz fejedelem fölött arattak véres győzelmet,⁴ amelynek következményeként Černigov környékét árasztották el. Itt azonban még ez évben Snovesk mellett Svjatoslav fejedelemtől nagy vereséget szenvedtek.⁵ Amint a szórványos adatokból arra következtethetünk, az 1060-as években a polovecek állandóan északabbra eső orosz vidékeket támadtak meg, mint megelőzőleg a torkok és csak az évtized végén kanyarodtak le délre, ezek korábbi lakóhelyeire a Dnjeper környékére. 1071-ben már a kievi fejedelemség délnyugati határszéleinél Rastovec és Nejatín mellett harcoltak csapataik.⁶ Minthogy az úzok e nép elől menekülve minden valószínűség szerint ezen időtájt üritették ki addigi szálláshelyeiket, elérve e területet, azoknak újabb előnyomulásra nyílt lehetőség délen a Balkán-félsziget, nyugaton pedig a Kárpátok felé. Szövetségben a biznanci birodalom lázongó besenyőivel a polovecek 1078-ban csakugyan már Drinápolyt ostromolják⁷ és ettől kezdve 1083—

¹ Így értelmezi Golubovskij (i. h. 138. l.) és Hruševskij (i. m. 55. l. 3. j.) is.

² Pověsti (I.) i. h. 114. l.

³ U. o. 115. l.

⁴ U. o. 118. l.

⁵ U. o. 121. l.

⁶ U. o. 122. l.

⁷ Skylitzes i. h. 741. l.

1096., valamint 1109—1114. években gyakran olvasunk e korszak történetirójánál, Anna Komnenánál a byzanciakkal folytatott küzdelmeikről.

A byzanci kútfőkben a polovecek — mint már említettük — Κόμανοι néven szerepelnek, ami nemcsak a byzanci, nyugati és orosz forrásoknak néhány egyazon eseményre vonatkozó értesítéséből állapítható meg minden kétséget kizáróan,¹ de kitűnik maguknak az orosz évkönyveknek ezen népnevek azonosságára vonatkozó megjegyzéséből is.²

Elérve az Al-Dunát, a XI. század végén a déloroszországi, moldvai és havasalföldi síkságot a poloveceknek a Don és Volga melletti szállásaiból előnyomult rajai vonták hatalmuk körébe, amelyek megvetve lábukat e vidéken, csakhamar rettegett ellenségei lettek a szomszédos keresztény államoknak. Rabló, pusztító hadaik a már említett byzanci birodalmon kívül ez időtájt több ízben törtek be Magyarországba, a délnyugati orosz fejedelemségek területére, sőt azok határain keresztül Lengyelországba is. A XII. század elején a poloveceknek ez az erős, gyors lendületű előretörése azonban erejét veszítve csakhamar megakadt. A XI—XII. század fordulóján ugyanis az orosz fejedelmek az addigi meddő védekezés helyett támadásba mentek át és ezen hadjárataik eredményeként sikerült a poloveceket a déloroszországi steppe-szakaszon a Dunáig,³ keleten⁴ pedig időnként egészen a Donec és Don folyókig törzsfészkeikbe visszazsorítaniok.⁵ Ennek következtében azonban, hacsak rövid időre is, megszakadt a szorosabb kapcsolat a poloveceknek az orosz fejedelemségek keleti határszéleitől Ázsia felé zárt tömegekben tanyázó törzsei és azoknak nyugatra való terjeszkedésében előretolt, sejtethetőleg az Al-Duna és a Havasalföld területén megvonult töredékei között. E körülmény

¹ V. ö. Golubovskij i. é. i. h. XXIII. No. 3. 126—7., 129., 131. l.

² A halics-volodimeri évkönyvekben az 1292. évnél olvassuk: „Кумане albo Половци“. Hodinka A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Budapest, 1916. 452. l.

³ L. az 1106-iki hadjáratot. Pověsti (I.) i. h. 186. l.

⁴ Ezek a hadjáratok 1103-ban kezdődtek. U. o. 182—4 l. Pjen hadjáratok voltak még 1109-ben u. o. 188. l. 1111-ben Kievi évkönyv i. h. 191—93. l. 1116-ban u. o. 204. l. stb.

⁵ 1116-ban Jaropolk három telepüket foglalja el a Don mellett. Kievi évkönyv i. h. 204. l. 1120-ban pedig ugyanő a suzdali évkönyv szerint: „ходи на Половци за Донъ“. Полное собрание русских летописей. 1846. I. k. 128. l. 1135—40 között az Olgovičok harcaiban Vsevolod oldalán ismét előtörnek a polovecek, de 1140-ben újra visszazsorítják őket: „за Донъ и за Волгу, за Яикъ, и тако избави Богъ Рускую землю отъ поганыхъ.“ Kievi évkönyv i. h. 218. l.

minden bizonnyal nagy mértékben járult ahhoz, hogy utóbiak a XII. század első felében mint a besenyők, bolgárok és Byzanc többi ellenségének szövetségesei már csak ezt a birodalmat háborgatták, Magyarországnak ellenben ez időben már békét hagytak.

A polovecek erejét az orosz fejedelmek említett hadjáratai mindazonáltal nem törték meg. Szálláshelyeikről előnyomulva, a XII. század első felében is sűrűn támadták a keletre eső orosz és ezek között is különösen a rablóportyázásaiknak továbbra is leginkább kitett sēverjani határterületeket.¹ Amidőn pedig a század közepén a kievi nagyfejedelmi székért kitört viszály, majd pedig az ezt követő folytonos beháborúk az orosz fejedelmeket erősen lekötötték, megkezdték újabb előretörésüket. 1152-ben már ismét a Dnjepernél találjuk őket,² sőt a század második felében újra eljutottak az Al-Dunáig is.³ Lényegesen megkönnyítette ezen előnyomulásukat az a körülmény, hogy az uralomért küzdő pártok és fejedelmek mind gyakrabban vették igénybe a polovecek fegyveres segítségét, aminek következtében csapataik ez időtől kezdve ismét igen sűrűn fordultak meg a Dnjeper túlsó partján fekvő délnyugati orosz fejedelemségek területén. Az ezekkel határos pusztaságokat a polovecek azonban mindezeken ellenére most sem szállták meg tömegesen. Szállásaiknak zöme, akárcsak a XI. század végén, ez időtájt is a Dnjeper, de még inkább a Don folyóktól keletre eső steppés vidéken terült el,⁴ amelyről 1116-ban a torkoknak és besenyőknek ott visszamaradt töredékeit is kiszorították.⁵

A torkoknak az orosz évkönyvek tanúsága szerint még mindig igen népes szállásai a XII. század folyamán ennek következtében a kievi és a perejaslavi fejedelemségek déli határszéleire szorultak össze, ahol azok későbbben is nagy-kiterjedésű területet foglaltak el. A torkok viselt dolgairól az évkönyvek ez időben is sűrűn emlékeznek meg. Beszámolnak küzdelmeikről, amelyeket e nép az orosz határok védelmében a polovecek ellen, valamint az orosz fejedelem-

¹ V. ö. Golubovskij i. é. i. h. XXIII. No. 6. 323. l.

² Kievi évkönyv i. h. 317. l.

³ Ily vállalkozásaikról tesz említést a kievi évkönyv 1187, 1190, 1192-ben l. i. h. 444., 451., 453. l.

⁴ Golubovskij i. é. u. o.

⁵ Kievi évkönyv i. h. 204. l. Ezek 1103-ban még a polovecek oldalán küzdöttek az orosz fejedelmek ellen. Pověsti (I.) i. h. 183. l.

ségek belviszályai idején mint egyes harcban álló fejedelmek szövetsége azok seregeiben vívott.

Ugyanazon a területen, ahol a torkok szállástelepei húzódtak el, a XI. század végén megjelentek újra a besenyők is. Tekintve, hogy megjelenésük körülbelül egybeesik a torkok újbóli feltűnésével és figyelembe véve az orosz pusztaságok akkori megszállásának viszonyait, minden valószínűség mellett szól, hogy a besenyők e raját a torkok hozták magukkal az orosz határszélekre és így abban e népnek az úzok uralma alá korábban megvonult töredékeit kell keresnünk.¹

Ugyancsak ily körülmények között telepedhetett meg ez időben orosz területen az a nép is, amelyet az orosz évkönyvek Берендія, Берендичи (Berendői, Berendiçi) néven emlegetnek.² A berendők telepei elvegyülve a tork és besenyő szállásokkal, a Porose-nak nevezett orosz határvidéktől kezdve³ messze áthúzódtak a Dnjeper túlsó partjára a perjaszlavi és černigovi fejedelemség déli, illetve keleti határait. Jelentős számánál fogva e néptörzs a XII. század folyamán az oroszországi határvédelemben, valamint az orosz fejedelmek között folyt pártharcokban a torkokhoz hasonlóan igen nagy és jelentős szerepet játszott. Eredeti ethnikai hovátartozásának közelebbi meghatározásához mindazonáltal nincsen semmi támaszpontunk. Korábbi, az orosz végeken való megtelepülése előtti történetére vonatkozólag⁴ az orosz évkönyvekben nem maradt reánk adat és így a berendők eredetkérdését eddigi forrásismereteink mellett

¹ Ilyen, a torkok között élő maradványukat verték ki a polovecek a Don mellékéről 1116-ban. Kievi évkönyv i. h. 204 l. Az úzokhoz menekült besenyőkről szól már különben Konstantinos Porphyrogenetos is.

² Legelőször 1097-ben említettnek, mint akik a torkokkal és besenyőkkel együtt fegyveres segítségüket ajánlották fel Vasilko trembovlai fejedelemnek. Pověsti (I.) i. h. 174. l. E helyütt csak röviden jegyzem meg, hogy nézetem szerint az Árpád-kori Berend személynévünk és ugyanilyen középkori helyneveink helyes megfejtését e nép nevével kapcsolatban kell minden valószínűség szerint keresnünk.

³ E helyütt a polovecek 1177-i támadásuknál hat községüket foglalták el. Kievi évkönyv i. h. 408. l.

⁴ Amit J. Marquart „Über das Volkstum der Komanen“ c. értekezésében (i. h. 28. l.) Leger nyomán a berendőknek Volodimir Monomach által történt legyőzetéséről mond, az a vonatkozó forrásadat félreértésén alapszik. Az évkönyvekben nincs szó a berendők törzseinek meghódításáról és adófizetésre való kényszerítéséről. Volodimir 1121-ben olyan berendőket győz le és ver ki fejedelemsége területéről, akik ott már korábban megtelepedtek. Kievi évkönyv i. h. 205. l. A suzdali évkönyv ugyanezt az eseményt 1120-ra teszi. I. h. 128. l.

eldönteni nem tudjuk.¹ Épp így a jövő kutatás feladata azoknak az ugyancsak torkok, berendéek és besenyők között megtelepedett néptörzseknek származását, régebbi hazáját is tisztázni, amelyek az orosz évkönyvekben a XII. század második felében Ковуи = Куи = Коуи (Kovui = Kui = Koui),² valamint Турпѣи (Turpěi) és Каепичи (Kaepiči)³ név alatt szerepelnek.

A XII. század közepén a torkok megjelölésére egy új névalak tűnik fel az orosz évkönyvekben,⁴ amely, minthogy a torkok külső megjelenésére vonatkozik, a köznyelvben minden bizonnyal már korábban is használatos volt. Ez az új név a Чернии Клобуки (Černii Klobuky = fekete süvegek) azonban nem vonatkozott kizárólagosan csak a torkokra. Így nevezik, amint az forrásadatokkal igazolható, az évkönyvek a torkokon kívül a berendéeket, sőt a torkok és berendéek társaságában szereplő besenyő és koui törzseket is.⁵ Utóbbiakra azonban külön népegyedekre e megjelölés használatát kimutatni nem tudjuk.⁶

*

Végig kísérvén a polovecek XI—XII. századi történetének kiemelkedőbb mozzanatait, vizsgálódásainknak ama eredményeit, amelyek a besenyő, tork és polovec törzsek X—XII. századi geográfiai elhelyezkedésében időnként beállt nagyobb változásokra vonatkoznak, a következő oldalon levő vázlatos átnézetbe foglalhatjuk össze.

¹ Const. Jirečeknek az a theoriája, amely szerint a berendéek minden valószínűség szerint a besenyőknek egy törzsét alkották, forrásadattal egyáltalában nem igazolható. Ilyen alapon tork törzsnek is tarthatnók őket. Ezeknek a feltevéseknek azonban ellentmond az a körülmény, hogy az orosz évkönyvek a berendéeket együtt említvén a torkokkal és besenyőkkel, közöttük következetesen határozott megkülönböztetést tesznek. V. ö. Const. Jireček: Einige Bemerkungen über die Überreste der Petschenegen und Komanen . . . im heutigen Bulgarien. Prag, 1889. 6. l.

² 1151—1184 között többször említetnek. Egy részük a černigovi fejedelemség területén tanyázott. Kievi évkönyv i. h. 431. l.

³ A turpěi 1150-ben, a kaepiči 1160-ban említetnek a kievi évkönyvben. I. h. 277., ill. 348. l.

⁴ Legelőször a kievi évkönyvben 1146-ban. I. h. 230. l. A továbbiakra v. ö. Samčevskij i. é. i. h. 86. l.

⁵ Samčevskij i. é. i. h. 87—88. l.

⁶ A Černii Klobuky elnevezésnek szűkebbkörű ethnikai értelmet mindazonáltal nem lehet tulajdonítani. Az oroszok ezt későbbben más népekre is alkalmazták. Ezt használták utóbb a cserkesz törzsek megkülönböztető megjelölésére is. E megjelölés emlékéét őrzi még ma is a karakalpak törzsek neve.

	X. század:	1055 körül:	1060—1065:	1070 körül:	XI. század végén és a XII. században:
Besenyők: [Печенѣги, Παρινακίται = Παρινακται.]	A Don és az Al-Duna közötti területen.	A Dnjeper és a byzanci birodalom északi határszélei között.	Törzseikszállásai a Havasalföldre és a byzanci birodalom északi területeire szorultak össze.	U. o.	U. o. A torkok védelme alá megvonult töredékeik a kievi és a perzslavi fejedelemségek déli határain.
Torkok = úzok: [Туркы, Οὔροι.]	A Volga és a Don körüli pusztaságokon.	A Don-Dnjeper közén.	A nyugati orosz fejedelemségek és Byzanc határai között. [1065-ben betörnek a byzanci birodalomba.]	U. o. Kisebb töredékeik 1065 után visszamaradtak a byzanci birodalomban.	A kievi és a perzslavi fejedelemségek déli és keleti határszélein.
Polovecek = kománok: [Полювцы, Κομανοί.]		Azsia határszéleibe nyúló szállástelepeikből előnyomulva, a torkoktólészakra eső területen elérik az orosz fejedelemségek keleti határait.	Az orosz fejedelemségek keleti határainál hadakoznak.	Előhadaik átlépik a Dnjeper vonalát.	Törzsfészkeik, mint korábban is, a Don-tól keletre eső pusztaságokon fekszenek. Voltak ezenkívül nagyobb szállástelepeik az Al-Duna és a Havasalföld vidékén is. Csapataik a Don és az Al-Duna vonala között kalandoznak.

Végezetül az ezen átnézetből levonható megállapítások néhány magyar vonatkozásával szándékozom még röviden foglalkozni.

XI. századi történetünknek régen vitatott kérdése, hogy a Salamon király idejében (1068) keletről Erdélybe tört és az úgynevezett cserhalmi ütközetben legyőzött nép minő nemzetiségű volt. Az ezen eseményeket részletesen elbeszélő Képes Krónika szövege ugyanis a támadásban szereplő ellenséget kúnnak (cuni),¹ Kézai pedig, aki ezt az ütközetet éppen csak hogy megemlíti, besenyőnek mondja.² Pauler Gyula oly körülmények figyelembevételével, amelyekkel alább még foglalkozni fogunk, Kézai adatát fogadja el.³ E nézettel szemben Marczali Henrik, aki szerint a Képes Krónika előadását eredetibbnek és hitelesebbnek kell tekintenünk, a kérdéses népet kúnnak tartja.⁴

A kérdés megoldásának kulcsát a Magyarország keleti határainál 1068-ban tanyázó nomád népek elhelyezkedésének tisztázásában kell keresnünk. A cserhalmi ütközetben szereplő nép polovec, a byzanci források szerint koman nem lehetett. A polovecek ugyanis 1068 táján még a Dnjeper környékén hadakoztak. Előcsapataik 1071-ben nyugatra legtovább Rastovecig és Nejatinig, a kievi fejedelemség délnyugati határáig jutottak el, aminthogy forrásaink Byzanc elleni első támadásukat is legkorábban csak 1078-ban említik. Nem volt azonban ez a nép minden valószínűség szerint besenyő sem. A besenyők Moldva területét, ahonnan az 1068-iki támadás kiindult, minden bizonnyal még az úzok 1060 körüli előnyomulásakor kiűritették. Törzseik a kérdéses időben a

¹ M. Florianus: Fontes Domestici. II. 171—73. l. Az elbeszélés végén egyszer előfordul a „Cumani“ elnevezés is. Ezt azonban nyilvánvalóan egy későbbi kompilator iktatta a szövegbe. V. ö. Sebestyén Gyula: Ki volt Anonymus? II. k. Budapest, 1898. 28. l.

² M. Florianus i. k. 87—88 l.

³ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. köt. 2. kiad. Budapest, 1899. 115. l., 432. l. 236 j. Pauler szerint a Képes Krónika máskor is felcseréli a besenyőket a kúnnokkal. Ennek bizonyításául hivatkozik arra, hogy a Képes Krónika a berrhoei csatából, amelynek emlékét, Niketas Khoniates szerint, Byzancban „besenyő ünnep“ örökíti meg, a II. Istvánhoz menekülőket szintén kúnnoknak nevezi. E két ellentétesnek látszó értesítést azonban könnyen össze lehet egyeztetni. Figyelembe véve azt a körülményt, hogy a XI. század végétől kezdve a besenyők seregeiben Byzanc ellen nagy számban hadakoztak koman csapatok is, a Képes Krónika tudósítása megfelelhet a valóságnak.

⁴ Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában. Szilágyi: A magyar nemzet története. II. k. 78 és k. lk. Ugyanezt a nézetet vallja Erdélyi László is. Árpád-kor. Budapest, 1922. 113. l.

byzanci birodalomban, az Al-Duna környékén és a Havasalföldön tanyáztak, innen intézték támadásaikat Magyarország ellen.¹ Találóa n jegyzi meg Marczali Henrik, hogy a Képes Krónika elbeszélésének hitelességét nagyon emeli éppen az a körülmény, hogy a krónika ezen időben a besenyő portyázások irányát délkelet felől jelöli meg, a kelet felől támadó népet pedig megkülönböztetve a besenyőktől, kúnna k nevezi.²

Mily nemzetiségű volt azonban akkor az a nép, amely a Képes Krónika elbeszélésében szerepel? A poloveceken, besenyőkön kívül még csak egy néptörzs jöhet számításba és ez az, amelyet a byzanci források ú z, az orosz évkönyvek tork néven emlegetnek.

Az 1065-iki vereség után az orosz fejedelemségek határai felé visszahúzódó ú z törzsek vándorútja Ete lközön vezetett keresztül. Minthogy pedig a polovecek e területet csak az 1070-es évek közepe táján érték el, nem valószínű, hogy az ú zok, akik előlük menekültek az orosz fejedelmekhez, Ete lközt ezen időpontnál korábban ürítették volna ki. Azon feltevé sünket, hogy az ú zok szállásait 1068 körül a moldvai síkságon kell keresnünk, igazolni látszik az a körülmény is, hogy a torkok az orosz évkönyvekben 1060 után — mint említettük — csak 1080-ban kezdenek ismét szerepelni.

A torkok 1068-iki szállásainak ilyenén való geográfiai meghatározása után azonban módosítanunk kell Paule r Gyulának azt a megállapítását, amely szerint a cserhalmi ütközetben szereplő nép más mint besenyő nem lehetett. Amikor ugyanis Paule r Gyula a kizárás módszerével erre a feltevésre jutott, a besenyőkön kívül csak a polovecekre volt tekintettel, akik Magyarországot — mint láttuk — 1068-ban még tényleg nem érhatték el, de nem vette figyelembe egyszersmind azt az eshetőséget is, hogy az ütközetel esetleg még más nép is vonatkozásba hozható.

A polovec, besenyő, tork törzsek 1068-iki elhelyezkedésének tisztázása után csak a besenyő és tork megoldás lehetőségével lehet számolnunk. Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy előbbi ellen igen nyomós érvek szólnak, a Képes Krónikában említett Gyula vezér népét minden

¹ A Povestinek az az értesítése, amelyet Paule r Gyula annak bizonyítására hoz fel, hogy 1068 körül Moldva területén tanyázhattak még besenyők, a kievi határszéleken letelepedett torkokra, berendékre és besenyőkre vonatkozik. V. ö. Paule r Gyula i. m. 433. l. 236 j.

² Marczali Henrik i. m. 83. l. 3 j.

valószínűség szerint az ezen időtájt Magyarország keleti határainál tanyázó úz-török törzsek között kell keresnünk.

*

Kézai, a Budai, a Bécsi Képes és más rokon krónikák szerint a honfoglaló magyarok „per regnum Bessorum, Alborum Cumanorum, Susdaliam et civitatem Kyo nominatam“ jutottak el Magyarországra.¹ A felsorolt krónikákban lévő úgynevezett hún-krónika, amely a hún törzseket a Tisza irányában vezeti be Pannoniába, ebbe a kétségtelenül XI—XII. századi ethnográfiai viszonyok, illetve ismeretek alapján készült útvonalba Kievan után még a fekete kúnok földjét (terras nigrorum Cumanorum) iktatja be.²

Krónikáink fehér és fekete kún elnevezéseinek értelme és eredete után kutatva, kúnokról lévén szó, figyelmünk elsősorban a polovecekre kell, hogy forduljon. Vonatkozhatik-e mindkét megjelölés a polovecekre, ezt a kérdést kell mindenekelőtt tisztáznunk.

A kétségtelenül szláv eredetű „Polovcy“ népnév tartalmára vonatkozó nyelvészeti vizsgálódások teljes bizonyossággal beigazolták, hogy ezen elnevezésben szín után való megjelölést kell látnunk. Melich János szerint: „az orosz kútfők polovcy-ja olyan török fajú törzsnek lehetett eredetileg a neve, amely magát sary, sarig (sárga), esetleg ak-nak³ nevezte, s e szót az oroszok lefordították.“⁴ Melich János ezen nagyfontosságú jelentéstani megállapítása után a fehér kún népnevet minden nehézség nélkül vonatkoztathatjuk a polovecekre, annál is inkább, mert krónikáink a fehér kúnok szálláshelyeit oly vidéken jelölik meg, amely beleesik abba a területbe, amelyet az orosz évkönyvek is „земля Половецкая“ (zemlja Poloveckaja) néven emlegetnek.

Nehézséggel állunk azonban szemben akkor, ha a fekete kún és Polovcy elnevezéseket is egyeztetni akarnók. Mint-hogy a Polovcy népnevet orosz eredetűnek ismertük meg és így eredeti jelentése az orosz fejedelemségek területén aligha homályosodhatott el, nehezen tartjuk elképzelhetőnek, hogy az oroszok ezt a megjelölést későbbben ethnikai, avagy földrajzi értelemben egy olyan népre, néptörzsre is átruházták volna, amelyet más népek akár külső habitusa után, akár

¹ A Képes Krónika szerint. A magyar honfoglalás kútfői. Budapest, 1900. 500. l.

² Kézai krónikája. U. o. 481 l.

³ Ak = fehér.

⁴ Melich János: Szláv jövevényszavaink. I. k. 1. r. Budapest, 1903. 161 l.

egyéb megjelenésével kapcsolatos körülmények következtében a „fekete“ melléknévvel különböztettek meg.

Ennek meggondolása után számot kell tehát vetnünk annak a lehetőségével, hogy a fekete kún elnevezés esetleg más népre is vonatkozhatik.

Az előzőkben arra az eredményre jutottunk, hogy a cserhalmi ütközetben legyőzött ellenséget minden valószínűség szerint azok között az úz = tork törzsek között kell keresnünk, amelyek akkor Magyarország keleti határainál tanyáztak. Számbavéve már most azt a körülményt, hogy a Képes Krónika e népet kúnnak mondja és hogy az oroszok a tork törzsek megjelölésére a Černii Klobuky elnevezést használták, a „kún“ népnév és a „fekete“ melléknév olyan találkozásával állunk szemben, amely mindenesetre figyelmet érdemel.

Felvetődik tehát az a kérdés, kapcsolatba hozható-e a hún-krónikában szereplő fekete kún nép a Černii Klobukyval? A hún krónikának abból a szövegrészből, amely szerint a húnok „... Bessorum et Comanorum alborum terras transierunt. Deinde Susdaliam, Rutheniam et nigrorum Comanorum terras ingressi tandem usque Tize flumen . . . pervenerunt“,² a fekete kúnok földjének fekvését pontosabban meghatározni nem tudjuk.³ Annyit azonban mindenesetre megállapíthatunk, hogy a Ruthenia és a Tisza közötti útvonalba a Černii Klobuky törzseinek azok a népes és nagy-kiterjedésű szállástelepei, amelyek a kievi fejedelemség délnyugati határszélein Куниль (Kunil) nevű telepük⁴ körül terültek el, mindenképen beleestek és hogy e leírással a Černii Klobuky törzsei minden nehézség nélkül vonatkozásba hozhatók.

¹ Černii Klobuky-ról beszélünk, mert az a nézetünk, hogy abban az esetben, ha a fekete kún népnév vonatkozásba hozható a torkokkal, úgy e megjelölés a XII. századtól kezdve minden valószínűség szerint kiterjedt egyszersmind a Černii Klobuky-nak a torkok vezérlete alatt az orosz határok mentén egybeverődött, összekeveredett többi vegyülék törzseire is.

² Kézai krónikájából i. h. 481. l.

³ Thuróczi krónikájában e szövegrészt a következő átdolgozásban adja: „Capitanei supradicti (t. i. Hunorum) . . . Bessos ac Cumanos albos, tandem Susdalis, dehinc Ruthenos, crudeli sub dominatione pertranseunt in nigram Cumaniam, quae nunc Moldavia forte creditur, devenerunt . . . in Pannoniam.“ Schwandtner: *Scriptores rerum Hungaricarum*. I. Vindobonae, 1766. 70. l. Thurócziinak a nigra Cumania-ra vonatkozó megjegyzésében egyáltalában nem látunk okot arra, hogy a fekete kúnok földjét Moldva területére kellene helyoznünk. Nem lehet továbbá ezzel azt sem bizonyítani, hogy Moldvát valaha tényleg nigra Cumania-nak hívták volna, amint azt Ilie Gherghel feltételezi. *Zur Geschichte Siebenbürgens* Wien, 1892. 34 és k. l.

⁴ V. ö. N. P. Barsov i. m. 139. l.

Constantin Jireček a mult évszázad végén a Balkán félszigeten a besenyő és kún népek maradványai után kutatva, a Dobrudzsában több olyan kara (= fekete) jelzős helységet talált, amelynek régi, török nyelvű, keresztény lakosságát gagauznak, elbolgárosodott részét pedig fekete bolgárnak hívják.¹ Jireček a gagauzokban a kúnok utódait vélte felfedezni. Ha feltevése megáll, nézetünk szerint e nép épp annyi valószínűséggel lehet a torkok — úzok töredéke, mint egy esetleges kara-polovec törzs maradványa. Figyelembe kell vennünk ugyanis azt a körülményt, hogy a mongolok áradata a Černii Klobuky törzseinek nagy részét szintén elsodorta az orosz határszélekről.²

A fehér és fekete kún probléma történeti földrajzi vonatkozásainak vizsgálata után még egy cardinalis fontosságú kérdés előtt állunk, amelynek tisztázása nélkül további következtetésekbe nem bocsájtkozhatunk. Az előzőkben a torkokat és a poloveceket azok XI—XII. századi története alapján egyidőben, egymás mellett szereplő, önálló néptörzsegyeségekné ismertük meg. Igyekeztünk továbbá azt is bebizonyítani, hogy a torkok megjelölésére Byzancban az Οὔροι, a polovecek elnevezésére pedig a Κόμαιοι népneveket alkalmazták. Ezek meggondolása után azonban önként merül fel az a kérdés: vonatkozhatik-e a nigri CUMANI népnév a Černii Klobuky-ra, amikor a koman névnek a byzanci birodalomban szűkebb körű, a polovecekre vonatkoztatott ethnikai értelme volt.

Mátyás Flórián³ és Sebestyén Gyula⁴ a hazai forrásainkban a kúnok megjelölésére használt népnevek vizsgálata során arra a kétségtelenül bizonyos megállapításra jutottak, hogy a CUMANI elnevezés alkalmazását a CUNI népnév használata előzte meg. Ez a magyar nép nyelvében még ma is élő névalak fordul elő a Képes Krónikában, annak a — mint láttuk — valószínűleg tork — úz népnék a megjelölésére is, amely a cserhalmi ütközetben szerepel. Krónikáinkból bebizonyítható, hogy e névvel későbbben a poloveceket jelölték. Ennek figyelembevételével azonban nem látjuk már akadályát annak, hogy a nigri CUMANI megjelölést ne lehessen a Černii Klobuky törzseivel is vonatkozásba hozni. Elképzelhetőnek tartjuk ugyanis, hogy amidőn a CUMANI elnevezés a CUNI népnevet teljesen kiszorította a

¹ Const. Jireček i. m. 19—28. l.

² M. Hruševskij i. m. 560. és k. l.

³ I. m. 264. és k. lk.

⁴ I. m. 27. és k. lk.

hazai írásos gyakorlatból, a régebbi Cuni népnév alkalmazásának megfelelően, a helyette utóbb kizárólagos használatba jött Cumani megjelölést is tágabb értelmezésben egyformán alkalmazták az úz-tork, valamint a koman=polovec törzsekre is.

Vizsgálódásaink során nem merült föl olyan körülmény, amely a nigri Cumani és Černii Klobuky elnevezések egyeztetésének lehetősége ellen szólana. Annak megfontolása után tehát, hogy a fekete kún elnevezés több valószínűséggel vonatkoztatható egy olyan népre, amelyet maguk az oroszok is feketének tartottak, illetve így jelöltek meg, valószínűnek tartjuk azt a feltevést, hogy krónikáink a fekete kún népnév alatt a Černii Klobuky törzseit értették.

Homályos, szétszórt, apró adatok vonatkozásba hozásával szerkesztettük meg a fehér és fekete kúnok problémájának egy esetleges megoldási lehetőségét. Megáll feltevésünk, úgy sikerült kimutatnunk, hogy az úz=tork és koman=polovec törzseket hazánkban is megkülönböztették egymástól. E megkülönböztetés emlékét őrzik a krónikáinkban előforduló nigri, illetve albi Cumani elnevezések.

Kossányi Béla.

A helytörténeti kutatás feladatai.

A német történettudomány a territoriális történetírás gyűjtőneve alá sorozza a cikkünk címében jelzett tárgykört s egyszersmind élesen megkülönbözteti azt a tulajdonképeni helytörténetírástól, amelynek tárgya mindig csak egy községnek a múltja. Mivel pedig territoriumon olyan kisebb-nagyobb területet ért, amelyen már kezdetleges fejlődési fokán is valamely személy vagy testület saját jogánál fogva fejedelmi hatalmat gyakorol, legfejlettebb alakjában pedig szuverén államhatalomnak az alapja,¹ világos, hogy ez a terület tágabb jellegű annál, amelyet a mi nyelvhasználatunk territoriumnak nevez. Annak a kutatási iránynak a tárgya, amelynek feladatairól az alábbi sorokban szólni óhajtunk s amelyet helytörténetinek nevezünk, mintegy középső helyet foglal el az Ortsgeschichte és a Territorialgeschichte között. Korántsem azonosítható tehát egy-egy német közigazgatási kerülettel s sokkal közelebb van a territoriumhoz, mint a községhez, amelyet teljesen magában foglal. A német territoriális történetkutatás azonban sokkal fejlettebb a mi helytörténetírásunknál, amint az a territorium meghatározásából is következik. Egy-egy német territorium történetével ugyanis uralkodócsalád, fejedelmi vagy nagyhercegi udvar élete is kapcsolatos, amely önálló külpolitikát folytatott, háborúkat viselt s mivel ezek a szembetűnő jelenségek már a kezdetleges történetírásnak is tárgyai voltak, az illető territorium múltjával is egyre több és több s egyre fejlettebb fokon álló mű foglalkozhatott.²

¹ „Unter einem Territorium verstehen wir ein bestimmt begrenztes kleineres oder grösseres Landgebiet, in dem eine Person oder Körperschaft kraft eigenen Rechtes die landesherrliche Gewalt ausübt; diese erweitert sich dann in der Regel zur Landeshoheit und unter Umständen sogar zur souveränen Staatsgewalt.“ B. Gebhardt: Handbuch der deutschen Geschichte, 1923, 6. kiadás, II. kötet, 570. l.

² A német és osztrák territoriális kutatás fejlődésére vonatkozólag I. K. Breysig: Territorialgeschichte. Deutsche

A mi történetünkben alig két-három ilyen territóriumot különböztethetünk meg, úgymint a tulajdonképeni Magyarországot, Erdélyt, Horvátországot, Szlavóniát s a középkorban még a bizonytalan közjogi helyzetű délvidéki hátságokat. Megyéink határai politikailag nem szabdalták fel független, külön részekre az országot s így a némethez hasonlóan virágzó helytörténetírás sem fejlődhetett ki. A mi megyei monografusunk nem foglalkozhatott munkájával kapcsolatban fontos politikai eseményeknek források alapján történő megírásával, hanem első látásra túlságosan is jelentéktelen részletekkel kellett bibelődnie. Ezért történetíróink legnagyobb része bizonyos averzióval tekintett a részletfeldolgozás munkája elé s energiáját szívesebben fordította általános történeti jelenségek vizsgálatára és megírására. Ezzel azonban ismét együttjárt, hogy a monografiákat, túlnyomórészt, módszeres iskolázottságon keresztül nem ment, vidéken élő autodidakta történetkedvelők írták meg, akik munkájukban sablonszerűen jártak el, mivel invenciójuk új szempontok szerinti feldolgozásra nem volt.¹

A milleniumi ünnepségekkor jelent még meg a legtöbb komoly történeti monografia, az utóbbi két évtizedben azonban csak kivételes jelenség volt egynek-egynek a megírása. Komoly baj, ha tekintetbe vesszük, hogy a német történetírás magas fejlettségét nem kis mértékben a módszeresen dolgozó részletkutatásnak köszönhette.

Ha eltekintünk az autodidakták munkáitól, a szakképzett történetírók tollából kikerült helytörténeti részlettanulmányok túlnyomórészt a középkorral foglalkoznak. Ennek a jelenségnek okául nemcsak történetírásunknak a középkor iránti nagy rokonszenvét s azt a tényt kell megjelölnünk, hogy a monografus, a rendelkezésére

Geschichtsblätter. I. k. I. skk. I. — A. Kastner: Zur Ortsgeschichte. U. o. X. k. 237. skk. I. — A. Tille: Nachwort. U. o. 249. I. — P. Albert: Ortsgeschichte. U. o. III. k. 193. skk. I. — M. Vancsa: Über Landes und Ortsgeschichte, ihren Wert und ihre Aufgaben. Wien. 1902.

¹ Jellemző, hogy az a két német folyóirat, amely a helytörténeti kutatás methodikai kérdéseivel foglalkozik, úgymint a hét évtizedes *Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine* és az immár negyedszázados mullra visszatekintő *Deutsche Geschichtsblätter* egyetlen hazai könyvtárunkban sincs meg.

álló anyag csekélysege következtében, még a kis részlet-tanulmányokból is a nemzet egyetemes fejlődésének föltüntetésére szolgáló következtetést vonhatott, hanem legfőbbképen azt a maga nemében páratlan művet, amely a kutatók munkáját rendkívül megkönnyítette: a „Magyarország történeti földrajzát a Hunyadiak korában“, amely idősebb történetíróinknak az egyetemes, az általános felé irányuló érdeklődésének legszebb tanúsága. Nyugodtan állíthatjuk, hogy hozzá hasonló átfogó munkát hiába keresünk akár a német, akár a francia irodalomban. Amint ott egy kutató egy-egy territoriumnak csak kis részét dolgozta fel, úgy emitt is szinte csak egyetlen departement történeti földrajzát készíti el.¹ Egész Magyarország területére kiterjedőleg rekonstruálni hazánk középkori topografiáját oly óriási feladat, hogy hozzákezdéséhez nagy lelki erő kellett, kiviteléhez pedig nem kisebb energia. S ez a feladat, amellyel máshol csak generációk és társulatok mertek bírokra kelni, nálunk egyetlen embernek hangyaszorgalmára volt utalva. Ez a páratlan munka megadja megyéink és városaink középkori történetéhez a szilárd, okleveleken nyugvó alapot, amelyen a kutató nyugodtan tovább dolgozhat, megadja a legnehezebb, az első tájékozódást, amelynek segítségével útnak lehet indulni. Ahol ez a biztoskezü vezető hiányzik, ott, az újkori kutatás és feldolgozás terén, azonnal szembevetőd a nagy különbség; ezek a tanulmányok értékben mögötte állanak a Csánki segítségével feldolgozott középkori tárgyú értekezéseknek.

Ebben a tekintetben azonban figyelembe kell még vennünk a közép- és újkori történetírás anyaga, az oklevél és akta között meglevő különbséget is. Mert nemcsak az anyag, az akták kívántak más módszert, mint amelyet kutatóink az oklevelek tanulmányozása közben elsajátítottak, hanem az aktáknak folytonos gazdagodása is új feladatok elé állította az írókat. Ezekkel a követelményekkel megyei monografusaink nem tudtak megbirkózni s részlettanulmányaink szerzői is, amíg szívesen foglalkoztak a középkor gazdaság- és társadalomtörténeti problémáival, addig teljesen mellőzték ezeket

¹ Pl. Aug. Longnon: Dictionnaire topographique de la Marne.

az újkor terén, s itt megelégedtek a politikai események regisztrálásával.¹

Végeredmény gyanánt tehát azt kell megállapítanunk, hogy helytörténetírásunk egyrészt nem állott az európai tudományosság színvonalán, másrészt pedig az újkori részt túlságosan kevés figyelemre méltatta.

A helytörténet művelői módszeres iskolázottságának hiányát két általános szabályzat igyekezett pótolni, az autodidakták érdeklődését, munkaerejét helyes irányba terelni, másrészt pedig a megoldandó feladatokat is kitűzni. Az elsőt Pesty Frigyes készítette 1872-ben² s kora, a kiegyezéskori Magyarország szellemi életének, minden iránti érdeklődésének volt jellemző terméke. Bírálója, egyúttal a második szabályzat elkészítője, Tagányi Károly, találóan jellemezte, mondván, hogy a megyei monografustól az illető terület teljes Konversations-Lexikonját követelte meg. A második tervezet, mely „Vélemény a megyei monografiák tervrajza ügyében” címmel 1894-ben jelent meg,³ logikusan átgondolt alaptételtől indult ki: az illető terület szempontjából fontos adatok alkotják a megye történetének anyagát és ennek megfelelően az egyes községek történetének megírását tűzte ki a monografia legfontosabb feladatául. Helyesen, hajszálfinom pontossággal határolja el a monografiáíró munkakörét és a megbízható, pontos, részletadatok összegyűjtését teszi főfeladatává. Ugyancsak ez a felfogás érvényesült a megye általános története fogalmának megállapításánál. A szabályzat szerint ugyanis itt feldolgozás alá kerül minden adat, amely az egész területre vonatkozik, vagy arra nézve bármily szempontból is fontos. Ma, három évtized múltán is, egyedüli kifogás gyanánt csak azt említhetjük meg, hogy a monografust túlságosan széttagolt részletek, minden egyes község történetének megírására utalja, kevés alkalmat nyújt a részleteknek lehető egy képbe való összefoglalására és nem akarván a tehetség szabadságát korlátozni, elmellőzi minden olyan szempont kiemelését, amely a monografus figyelmét, érdeklődését felkelteti és őt munkájában útbaigazíthatja.

¹ Pl. Komáromy A.: Nyalábvár és uradalma. Századok. 1894. évf.

² A vármegyék történeti monographiájának tervrajza. Századok. 1872. évf. 412. skk. 1.

³ Századok. 1894. évf. 364. skk. 1.

Hatása csak két monografiánál mutatható ki. Borovszky *Csanád megyé-jét* teljesen ennek útmutatása szerint készíti el, azonban csak 1715-ig halad és így az általános fejlődést is csak csekély levéltári anyag alapján vázolhatja. A másik, Szolnok-Doboka megye eljuttatja a jelenkorig, de a községek szerint szétaprózott adatok közül csak a legrégebbiek összefoglalását kísérelte meg közigazgatás- és gazdaságtörténeti mesterművében maga Tagányi, az újkori rész szerzője ellenben megelégedett a vármegyei institúció általános ismertetésével.

A többi monografia nem követte a Tagányi-féle programot, íróik ambíciójának a Pesty-féle rendszerezés inkább megfelelt. Kétségtelen, hogy az ilyen és hasonló monografiák megjelenése amellettszól, hogy a magyar olvasóközönség egy részének tudásvágyát a hevenyében összeállított pár adat is kielégítette. Másik, fejlettebb intelligenciájú részére azonban a tudomány valamennyi szempontjának és érdekének figyelmen kívül hagyása káros következményekkel járt, mert elidegenítette azt a történelmi művek olvasásától. Mivel pedig a szakembereknek a tudomány színvonalán álló középkori tárgyú cikkei mindkettőre hatástalanok maradtak, mély szakadék keletkezett a tudomány és az olvasóközönség között, amely még csak tovább fog mélyülni, ha az olvasókat ilyen művekre hagyjuk vagy kényszerítjük.

Igy az olvasóközönség vagy intelligencia részéről teljes közömbösség, tudományos szempontból pedig alacsony nivó jellemzi helytörténeti irodalmunkat. Ebben a szomorú helyzetben a tudomány és közönség közötti kapcsolatot oly módon kell megtalálnunk, hogy a jövőben megjelenő művek megfeleljenek a tudományosság minden fokozott követelményének, másrészt alkalmasak legyenek a közönség érdeklődését felhívni, azt olvasásra bírni, neki olyan ismeretanyagot nyújtani, amely új, hasonló könyvek olvasására ösztönzi s ezzel egyáltalán olvasásra szoktatja.

Ennek a kettős célnak elérésére a Tagányiétól egyes pontokban eltérő tervet kell megállapítanunk. Ez a program ugyanis elsősorban a középkori anyag feldolgozására illik rá s itt, főleg településtörténeti problémák feldolgozásánál más módszer szerint nem is lehetne eljárunk. Ellenben a XVIII. századi anyag feldolgozásánál egy megye valamennyi községére vonatkozó adat összegyűjtése sem fog az írónak módot nyújtani a megye

életének összefoglalására. Az anyag ugyanis sokkal gazdagabb, semhogy egyetlen megyei monografiába, még ha 5—6 kötetes is, össze lehetne olvasztani, ennél fogva más szempontok kiszemelése szükséges, amelyek egységes, összefogó fejlődésrészletek megállapítását teszik lehetővé. Míg valamely megye középkori történetét az anyag hiányossága miatt egy ember írhatja meg a legjobban, addig az újkori, főleg 1711—1914-i fejlődés megállapítása több erő munkálkodását kívánja meg. Azaz monografiáiró helyett itt már a helytörténeti kutatás munkásaira van szükség.

Az alábbiakban mi sem nyujthatunk rendszeres, szigorúan körülzárt programot, sem tartalomjegyzéket egy majdan megírandó megye történetéhez, hanem csak általános szempontokra óhajtjuk a figyelmet felhívni.

Mivel a középkori kutatás terén a Tagányi-féle program a helyes irányú fejlődést jelzi, nincs semmi hozzátenni valónk. De mert ez távolesik az olvasóközönségtől, amelyet — tagadhatatlanul — az újkor feltétlenül közelebbről érint, itt kell kísérletet tennünk a kapcsolat megtalálására. Természetesen azonban nem „érdekes“ témák, antiquáriusi lomok feldolgozásával, hanem a mai művelt ember érdeklődését felkeltő és megérdemlő fejlődésrészletek megírásával.

Az újkorra utal bennünket már az a szomorú valóság is, hogy Erdéllyel és a Felvidékkel középkori forrásanyagunk legnagyobb részét is elvesztettük. Az új államok mesterségesen is megakadályozzák a szabad kutatást, úgy hogy a csonkamagyarországi kutató feldolgozhatja ugyan a pesti gyűjtemények anyagát, de nem férhet hozzá a megszállt területen levőhöz s nem juthat abba a helyzetbe, hogy a vidéket, amelyről ír, személyesen is bejárja. Viszont a vidéken élő történetíró éppen ilyen nehezen juthat el közgyűjteményeinkbe. Ma még nem túlságosan érezhető a bennünket ezen a téren ért katasztrófa, de a következő generáció idejében, — amely már a széttépett területen nő fel —, annál szembetűnőbb lesz hatása. Csonka-Magyarországnak, eltekintve a legnyugatibb járásoktól, alig van saját területére vonatkozó középkori forrásanyaga, szinte nincs is „középkori története“, hanem az anyag, amelyből a történetíró építhet, elsősorban újkori.

Ebben az újkori periódusban, amely a török kiűzésétől, tehát nagyjában Csonka-Magyarország újratele-

pülésétől kezdve napjainkig tart, röviden úgy állapíthatjuk meg kutatásunk körét, hogy itt a társadalom- és gazdaságtörténeti szempontoknak kell előtérbe nyomulniok és érvényesülniök. Külső jelenségekben megnyilvánuló politikai történet, amely a szoros időrendi egymásután kapcsán fűződik össze, nem művelhető eredményesen, mivel Csongrád megye lakóját nem érdekelhetik a szőregi csata sztratégiai leírásának kis részletei. A gazdaság- és társadalomtörténet ellenben olyan feldolgozható problémák százait nyújtja, amelyek tipikusan helyi jellegűek, csak az illető területen végzett kutatások révén oldhatók meg s amelyek nem adalékszerűek, hanem, noha az egész fejlődés kis részét képezik, kerek, egységbe foglalható, önálló részletek.¹

Kisebb tanulmányok megírására a problémákat a gazdaságtörténet szolgáltatja, míg a nagyobb, szélesebb látókört, intenzivebb elmélyedést kívánó művek, főleg társadalomtörténeti tárgyúak. De a kettő, természetesen, a legtöbb esetben szorosan egybeolvad és nem is választható szét.

Ha az eddiginél erőteljesebben érvényesítjük ezt a két szempontot, már az egyes községek története is több életet fog nyerni. Csak nem szabad az adatoknak pusztán egymásmellé sorakoztatásával megelégednünk. Elsősorban, mintegy minta gyanánt, valamely tetszés szerint kiválasztott község történetét kellene megírni s ezzel kapcsolatban felhívni a figyelmet a különböző megoldandó problémákra, amint azt például Th. Th. Neubauer tette Erfurt városával kapcsolatban (*Aufgaben und Probleme der Ortsgeschichte, dargestellt in der Geschichte der Stadt Erfurt. Mitteilungen des Vereins für die Geschichte und Altertumskunde von Erfurt.* 38. füzet, 1917.)² Természetesen a speciális magyar viszo-

¹ Ilyen helyi jellegű és érdekű gazdaság- s társadalomtörténeti tárgyú tanulmányokat a németek főleg területiális egyesületeik évkönyveiben, a franciák pedig különböző, szorosan körülhatárolt programú folyóirataikban közöltek. Mi nem remélhetjük, hogy valaha is lesznek olyan előkelő színvonalú közlönyeink, mint a *Pommersche Jahrbücher*, *Zeitschrift des historischen Vereins für Niedersachsen*, illetőleg *Bulletin d'histoire économique de la révolution*, *Revue des études napoléoniennes*, *La révolution française* stb., s ezért gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányaink megjelenését csak a helytörténeti kutatás keretében tudjuk elgondolni.

² A német irodalomban több olyan művet találunk, amely a kérdés methodikai részének fejtegetése nélkül is

nyok nem engedik meg az egyszerű átvételt s így egy magyarországi falu történeténél más szempontokat kell figyelembe venni.

Mivel szellemi mozgalomról, fejlődésről nagyon kevés szó eshet, habár az erkölcsi felfogás hullámvásárol több alkalom is nyílik megemlékezni, az anyagi állapot feltüntetése lehet csak a főcél. Ebben a tekintetben pedig egyformán fontos a lakosság számának növekedése, a „népmozgalom” és annak a területnek a változása, amelyen ez a népesség munkájából megélt.

Mivel Csonka-Magyarországon nagyon sok falu a török kiűzése után szinte újból alakult, a régibb adatok összefoglalása után a településtörténeti rész a lakosságnak és a birtokokba vett területnek összefüggő, szerves előadásban való tárgyalását kívánja meg. A lakosság számának megállapításával kapcsolatban korántsem szabad megelégednünk az általános, országos (1715., 1720., 1828.) összeírások adatainak feltüntetésével, bármennyire is legyenek ezek, főleg a legutóbbi, első látszatra részletesek, hanem segítségül kell hívunk a földesúri összeírásokon kívül az anyakönyvek adatait is. Az ily módon összegyűjtött és egész napjainkig terjedő statisztikai anyag alapján lehet azután komoly eredmény reményével vizsgálni, hogy valóban állandóan egy helyben lakott-e a „glebae adstricta plebs” s nem szivárgott-e át a városba iparosnak vagy napszámosnak, nem volt-e a közelben pl. bánya, amely nagyobb mértékben vonzhatta volna magához. Ilyen előtanulmányok után lehet azután megrajzolni a falunak a múlt században bekövetkezett proletarizálódását, a gyárak alakulásának és a kivándorlásnak immár történeti, befejezett tényben nyilvánuló hatását.¹

A XVIII. században még minden falunak a lakossága ős-

alkalmas példát nyújt az írás közben fölvetődő problémák megismerésére. Ilyenek pl. G. Dyhrenfurth: Ein schlesisches Dorf und Rittergut. Geschichte und soziale vertassung. (Staats- und sozialwissenschaftliche Forschungen. XXV. k. 2. füzet.) Leipzig, 1906. — L. Naumann: Zur Geschichte der sogen. „Kreisdörfer“ im Naumburger Kreise. Thüringisch-sächsische Zeitschrift für Geschichte und Kunst. 1913. évf. 169. skk. 1. — Cl. Heydebreck: Markowitz. Beiträge zur Geschichte eines kujawischen Dorfes stb.

¹ Alföldi falvainknál természetesen más figyelmet érdemlő szempontok is kínálkoznak. Például ismeretes, hogy első vasútjainkig, mivel a külföldön a vasutakat pótló csa-tornák csak tervezgetések maradtak, nálunk az árukat tengelyen szállították s így a fuvarozás jelentékeny jövedelmi forrás volt. Nemesak a kereskedelem történetével kapcsolatos tehát ez a kérdés, hanem annak a hatásnak a vizsgálata, hogy ez a foglalkozási ág az illető falu lakosságának vagyonosodását vagy könnyelmű tékozlását mozdította-e elő, a magyar faj lelkialkatát analizáló történetíró kezébe is felhasználható anyagot fog adni. Vagy másik általános foglalkozás volt ugyancsak az Alföldön a Tisza és mellékfolyóinak áradásaival kapcsolatban a gátkészítés, a kubikmunka.

termelő s így élete a legszorosabban hozzákapcsolódik a földhöz. Ez a föld sajátos arculatával, a szántóföldek, rétek, erdők stb. változatos egymás mellé kerülésével a lakosság életét illusztráló gazdag történeti anyag. Változásainak vizsgálata tehát már eleve is eredménnyel kecsegtető feladat. Nem szólnunk a dülönevekben rejlő, néha sokszázados fejlődés kezdőfokait feltűntető adatokról, amelyeknek összegyűjtése a német történetirodalomban évtizedes, komoly munkára tekinthet vissza, míg nálunk teljesen el van hanyagolva, sem a falu külső határának egyes szomszédos, elpusztult falvak beolvasztásában, puszták megszállásában megnyilvánuló változásairól, még csak arról sem akarunk szólni, hogy ezeknek a határoknak rendkívül allandóknak kellett lenniök, ha a XVIII. században évszázados, sőt középkori oklevelek alapján folynak miattok perek, hanem csak arra a gazdag anyagra akarjuk felhívni a kutatók figyelmét, amely a XVIII. és XIX. századra vonatkozólag rendelkezésünkre áll. A Mária Terézia-féle úrbéri rendezés iratai az egykorú térképek segítségével lehetővé teszik a földesúri magán, allodiális és a jobbágybirtok megoszlásának feltűntetését. Így szerzett ismereteinket viszont csak a kataszteri felvételekben rejlő, rendkívül fontos és instruktív anyagnak a megszólaltatása teheti teljessé. A földnek a tagosítás, arányosítás előtti állapota, az egyes birtokrészcsek egymás melletti elhelyezkedésének mikéntje hosszú, évszázados fejlődés eredménye s így ebből az eredményből óvatosan következtetve visszafelé, fontos megfigyelésekre tehetünk szert. Például adás-vételről, zálogosításról stb. szóló középkori okleveleinkben mindég „portiones possessionariae”-ről van szó. Ennek a stereotip kifejezésnek mélyebb gazdaságtörténeti háttere van: azt jelenti, hogy ha valakinek valamely falu határában csak egy birtoka is volt, azért annak, a hármaskörös nyomású rendszernek megfelelően legalább is három tagban kellett elterülnie. Ha pedig még nagyobb méretű volt az elaprozódás, abból ismét azt következtethetjük, hogy a birtokos, családtagjainak növekedésével, az első határfelosztás után később még máshol is vett művelés alá földet, a falu többi lakosával együtt.

Minden falu, úgy, amint a XX. század első éveiben, pontos statisztikai adatok alapján elénk tűnik, az ötvenes évektől kezdődő úrbéri rendezéssel kapcsolatban állapotodott meg. A telekkönyv behozatala szinte sorsdöntő fontosságú volt, mert ekkor határolódtak el pontosan az eddig könnyen összezavarható birtokrészcsek. Ekkor állapítható meg pontosan, melyik jobbágycsaládnak milyen birtok került a kezére, az egész-, fél-, negyedtelkes jobbágy és zsellér hogyan került ki a 48-as törvényhozás által felszabadítottva, milyen anyagi körülmények közé jutott, s mivel az egyes családok további sorsa a második generáció korában állapítható meg, a tisztán gazdaságtörténeti vonatkozású anyag már társadalomtörténeti következtetéseket is lehetővé tesz.¹

¹ Falvaink jobbágylakossága már 1848 előtt sem volt homogén, hanem a gazdagság foka szerint már ekkor is

Hogyan folyt le a lakosság élete az ily módon feltárt alapokon, arra vonatkozólag a közigazgatástörténeti részben kell a kutatónak feleletet adnia. Sajnos, a községi önkormányzatról szinte semmit sem tudunk. Ma még csak reményünk van, hogy a földesúri család levéltárának és a község iratainak alapján erre vonatkozólag is majd egyszer feleletet nyerünk s így ezeknek a legkisebb tényezők működésének megfigyelésével, a felsőbb hatóságok adminisztrációjának kiegészítésével közigazgatásunk története is teljessé válhat.¹

Némileg módosulna egy olyan falu fejlődésének előadása, amelynek lakosai nemesek voltak, kik közbirtokosságot alkottak. Ennek közigazgatástörténete még gazdagabb felülről és jellemző színekben (v. ö. nemesi hadnagy), s feldolgozásánál a társadalomtörténeti szempont még fokozatosabban érvényesíthető, mint a tisztán jobbágyeredetű falvakkal kapcsolatban. A kis családi levelesládából kikerülő bővebb anyag alapján ugyanis részletesebben lehet a viszonyokkal is megismerkednünk. Ilyen falunál azonban még inkább vissza kell menni egész eredetéig. Kiderül ugyanis, hogy a legtöbb esetben egy valamikor egységes földbirtok aprózódott el nemzedékről-nemzedékre egyre jobban s így, beházasodás révén is oda került más falubeli nemesek megtelepedésével alakult ki a falu lakossága. Itt figyelhető meg társadalmi téren az a fokozatos elszegényedés, amely az ugyanazon foglalkozási ág, földművelés változatlan üzése mellett, az alapul szolgáló föld kisebbedése révén, a luxussal fordított arányban növekedett. Noha e nemesi falvak klasszikus talaja, a Csallóköz, már kívül esik Csonka-Magyarország határán, Borsod, Szabolcs, Szatmár megyében még mindig maradtak falvaink, amelyek ily irányú kutatásra is elég anyagot nyújtanak. Szinte minden szétágazott családból kivált egy-egy ág a többi közül, amely megvagyonosodott, s amelynek tagjai előkelőbb megyei vagy országos tisztségeket is elnyertek. Mivel pontos genealógiai kapcsolatok álla-

rétegekre oszlott. A bíró és az esküdtek szorosabb érdekközösségéről, amely nem ritkán visszaélésekben, az adónak a szegényebb rétegekre való háritásában nyilvánult meg, érdekes részleteket beszél el Balásházy, kiről még alább fogunk szólni, egyik munkájában: *Az adó és még valami*-ben.

¹ Igen jellemző módon e községek autonóm működéséről, közigazgatási, bírói emlékeiről az irodalomban szinte egyetlen megemlékezést sem találunk, ha egy külsőség, a magyar nyelv általános elterjedését bizonyító magyar köriratú községi pecsétek iránti érdeklődés révén, mellékesen nem esett volna szó róluk. A régi generáció a Századok hatvanas, hetvenes évfolyamaiban elvégezte munkáját (pl. Nagy Iván: Técső város pecsété. 1867. évf., 422. l. — Nagy Gy.: Régi magyar községi pecséteink statisztikája. 1871. évf., 513. l. — Thaly K.: Szent-Gál nemes község magyar pecsété 1662-ből. 1875. évf., 418. l., stb.), de az utána következők nemcsak nem folytatták és nem bővítették ki ezt a tárgykört, hanem teljesen elfelejtették.

píthatók meg, a kutató könnyen regisztrálhatja, hogy mi tette lehetővé egy-egy ág kiemelkedését s ezek a megállapítások más analóg esetekkel együtt a társadalomtörténetíró számára is értékes anyagot nyújtanak.

Egy-egy nagyobb főúri uradalom története, ha az nem szorítkozik merő külsőségek regisztrálására, gazdaságtörténetünknek már magában is értékes gyarapodása volna. Sajnos, igazán mintaszerű feldolgozásokkal, mint például Aug. Scherlennek húsz évi levéltári kutatás alapján készült könyve (Die Herren von Hattstatt und ihre Besitzungen. Strassburg. 1908.) vagy R. Kötzschke tanulmányai (Studien zur Verwaltungsgeschichte der Grossgrundherrschaft Werden an der Rhur. Leipzig. 1901.), irodalmunk még mindég nem rendelkezik.

Mi azonban már forrásanyagunk fogyatékosága miatt sem gondolhatunk hasonló részletes középkori tárgyú monografiák elkészíthetésére s így magyar földön már csak ezért is más lesz a tipikus kép. Nálunk a török kiűzése után jutnak óriási területek egyes családok birtokába. Hogyan szerzik ezeket meg, milyenek a neoaquistica-commissio intézkedései, ezek már magukban is figyelemreméltók, de még inkább azok a körülmények, amint főuraink birtokaikat a XVIII. században csere,

² Eddig a genealógia, nálunk éppen úgy, mint külföldön, szinte kizárólag a dilettantizmus és személyes hiúság érvényesülésének a tere volt. Annak az új iránynak, amely a közelmúltban Németországban a *Familiengeschichtliche Blätter* legújabb évfolyamaiban indult meg s amelynek eredményességére igazán mintaszerű példát nyújt Fr. Klocke rövid értekezése (Die ständische Entwicklung des durch den Weltkrieg erlöschenden westfälischen Geschlechtes von Michels. 1920. évf. — az új irányra vonatkozólag lásd még ugyancsak Klockenek rendkívül instruktív, önálló értekezéseit is: Das westfälische Geschlecht von Klocke. Eine genealogische Studie zur Geschichte des Patriziats und Landadels von Soest und der Börde. Görlitz. 1915. és Die ständische Entwicklung des Geschlechtes Geyr (von Schweppenburg). Ein Beitrag zur Patriziatsgeschichte Westfalens und zur Ritterschaftsgeschichte des Rheinlandes. (U. o. 1919), nálunk is feltétlenül utat kell törnie. Ezt a úttörést, amely még sok meglepetéssel kecsegtet, elsősorban a helytörténeti kutatás keretében végezhetik el vidéki levéltárnokaink, kik eddig is a legnagyobb ambícióval foglalkoztak családtörténetírással. Csakhogy ennek a modern genealógiai kutatásnak nem szabad többé kimerülnie nemzedékrendek összeállításában, hanem tanulmányai gerincévé a társadalomtörténeti részt kell tennie és a család felemelkedését abban a milieuban, abban a megyében, azon gazdasági viszonyok között kell vizsgálnia, amelyben az, esetleges országos szereplésig tényleg élt.

vétel útján könnyen kezelhető egységekké igyekeznek ki-egészíteni. S ez az eljárásuk már mélyen belevág nemcsak a társadalom, de végső kihatásaiban az egész nemzet fejlődésébe is. A nagybirtokosok ugyanis megfélemlítő erőszakos módon jártak el s békés egyezkedéstől, ravasz prókatori fogásokon keresztül nyílt erőszakig mindent elkövettek, csakhogy megszerezhessék az ősi földjéhez szívósan ragaszkodó köznemes birtokát, amelyre éppen szükségük volt. A kikerekítés, az arondirozás sokszor egyértelmű volt a nemzet zömét, legértékesebb, független rétegét tevő osztályának gyengülésével, sőt pusztulásával. De miként ment végbe a közép- és kisbirtokosoknak ez a kivétele ősi földjükből, arra eddig konkrét példát még egy feldolgozás sem nyújtott.

A gazdálkodás technikája, a birtokkezelés módja, a gabonatermesztés, szőlőművelés, állatenyésztés megszokása és jövedelmezősége mind csak egy-egy nagyobb uradalom keretében vizsgálható eredményesen, mivel ezekről maradtak fenn a családi levéltárakban pontos kimutatások, jelentések, számadások, följegyzések, illetőleg őrizettek meg e levéltárakban a legalsó fokon álló ispán jelentéseitől kezdve hatalmas összefoglaló zárszámadásokig az összes iratok. Csak példa gyanánt említjük meg, hogy a sárospataki volt Rákóczi-uradalomnak az Országos Levéltár kinestári osztályában őrzött gazdasági iratai, amelyek az 1710—1775. évekből származnak, mintegy másfélszáz hatalmas fasciculust töltenek meg.¹

Ilyen összefüggő anyag azonban mindenütt van, még pedig érintetlenül és felhasználatlanul. Ha végiglapozzuk a Történelmi Társulat múlt századi kirándulásainak jelentéseit, csaknem mindegyiknek a végén ott találjuk a stereotip szavakat a középkori oklevelek és az „érdekesebb“ XVI—XVII. századi politikai iratok fölemlítese után: „ezenkívül nagymennyiségű múlt századi gazdasági irat“. Ma még mindig felhasználatlanul porosodnak és pusztulnak ezek a számadások, amelyeknek feldolgozása pedig hivatott volna közelebb hozni bennünket a való élethez, a reális alaphoz, ahonnan a kor általános politikai jelenségeit is nagyobb megértéssel vizsgálhatjuk, mint eddig, attól úgyszólván teljesen elvonatkoztatva, tettük. Feldolgozásuk sem kíván különö-

¹ Az úgynevezett Archivum Patakiense Rákóczianum-Trautsonianum.

sebb előtanulmányokat s akkor lesznek a leghasználhatóbbak is, ha lelkiismeretesen készülnek s megelégszenek a tények és adatok pontos feltüntetésével.

A XVIII. századtól kezdve tág tér nyílik a kisebb köznemesi családi levéltárak alapján a középbirtok kialakulásának végigkísérésére is. A század elején, a jelek szerint, ezek a birtokok külső formáikban még nem különböznek a főurak uradalmaitól, köznemes kezén nem ritkán van főúréhoz hasonló nagy terület. Ezek is szét vannak tagolva, szét vannak szórva a szélrózsa minden irányában, több megyében is. Csakhogy amíg a mágnások az arondirozással ki tudják kerekíteni uradalmikat, ez nem sikerül a köznemeseknek, akiket még egy másik körülmény is akadályozott vagyonuk összetartásában. A mágnásoknak ugyanis sikerült hitbizományok alakjában egy kézben összpontosítani az óriási uradalmakat s így azok nem aprózódtak el. Pedig ez sokat jelentett, hiszen a föld értéke — nemcsak pénzben kifejezve, hanem a lakosság számának folytonos növekedése és a termelés fokozása révén abszolút értelemben is — éppen a XVIII. században egyre növekedett, ellentétben az alig félszázaddal korábban még szinte lakatlan területnek értéktelenségével. Viszont a köznemesek vagyona, mesterségesen nem biztosítatván együttmaradása, a számban folytonosan gyarapodó örökösök közötti megoszlás, főleg pedig a leányok kiházásítása révén, egyre kisebbedett s idegen kezekbe jutott.

Nagybirtokos köznemesi családaink így is sokáig együtt kezelték földjeiket. Például a felsővattai Vathay-családnak a XIX. századig mintegy 180.000 hold földje volt, főleg Pest és Nógrád megyében. A birtokokat a család széniora, a XVIII. század elején még egyetlen tulajdonos, Vathay János egyenes leszármazottja, mint honorum director kezelte, de a jövedelem egyre több család között oszlott meg, amelyek közé — leánynegyed révén — a Telekiek egyik ága is belekerült. Évszázados közös gazdasági kezelés után, amelynek iratait mind együtt őrzi a családi levelesláda,¹ 1820 körül felosztják az egész vagyont. Ennek a fejlődésnek előadása, amely szintén csak tipikus eset, gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból egyaránt fontos volna. A közelmúlt közfelfogása ugyanis e természetes folyamat, a birtok-

¹ Pomázon, Pest megyében.

csökkenés eredményét látva, Mikszáth Kálmánnak a „kisnemesekről“ szóló novellái alapján téves, de ma már közhelyé lett ítéletet formált s világgá kiáltotta, hogy a XIX. század közepén és második felében élő magyar középbirtokos osztály, a gentry, önhibájából szegényedett el, így élehetetlen s ezért a pusztulásra is megérett.

Hogy birtokrendszerünk az aviticitással karöltve éppen a XVIII. században olyannyira bonyolult lesz, hogy minden gazdasági fejlődést lehetetlenné tesz, annak okát is abban véljük rejteni, hogy az a föld maradt meg a magyar nemesség egyedüli vagyona és gazdagodásának egyetlen forrása gyanánt, — mivel a gyáriparral vagy kereskedelemmel való foglalkozás lelkületétől idegen volt —, amely földbirtok a gazdasági technika stagnálásával egyre több családot volt kénytelen eltartani s így a nemességnek még csak annál szívósabban kellett ragaszkodnia ősi institúcióihoz, amelyek vagyonosodását lehetővé tették. A XVIII. században lesz a magyar corpusiuris-forgató, „jogász“ nemzet: mert a lappangó birtokjogok kutatása, az aviticitas révén perekkel érvényesíthető igények biztosították a köznemes számára az egyetlen módot, — ha csak nem volt az illető katona, vagy jólfizetett tisztviselő —, hogy több birtokot szerezzen, gazdagabb lehessen. Bármily nyilvánvaló is a kapcsolat gazdasági életünk stagnálása és fajunk gondolkodásmódjának átalakulása között, bármily közismertek is Széchenyi Hitelének birtokrendszerünk elleni kifakadásai, ennek az életerejét elveszített rendszernek sehol sem találjuk egyetlen feldolgozott példáját sem. Ily kapcsolatok kutatásához az anyagot ismét csak a helytörténet kutatói gyűjthetik össze s az ő műveik nyomán leszünk csak képesek Széchenyit és korát helyesen megítélni; addig pedig egyiket sem ismerhetjük meg.¹

¹ Sajátságos, de újkori ipar- és kereskedéstörténetünk nincs annyira elhanyagolva, mint a sokkal fontosabb agrártörténet; gazdaságtörténeti irodalmunk is több figyelemre méltatta, másrészt, főleg kereskedelmünk általános jellegénél fogva, nem is tartozhat oly szorosan a helytörténet körébe, mivel anyaga is kevésbé helyi levéltári jellegű. Noha a városi elem, az a réteg, amelyhez az ipar és kereskedelem művelői tartoztak, a nemzet egyetemes fejlődésében a szabadságharc előtt alig játszott valami szerepet, mégis megérdemelné egy-egy régi élőkölő pozsonyi vagy pesti kereskedő-család, hogy a geneológia foglalkozzék vele s vagyona növe-

Könyvismertetéseinkben ismételten és gyakran — még pedig joggal — hangoztatott panasz, hogy megyei és városi monografiáink újkori politikai történeti részükben egyszerűen a területükön végbemenő események elmondására szorítkoztak¹ és a belső életről csak a legszembeötlőbb jelenségeket regisztrálták, például a tiszt-újításokkal kapcsolatban az esetleges rezsimváltozásokat. Különösen sok könyv foglalkozott valamely városnak vagy megyének 1848—49-i történetével, de ezek sem készültek más elgondolás szerint. Így dolgozta fel Szeged történetét négy nagy kötetben Reizner János is, aki külön munkában *A negyvenes évek és a forradalom napjait* is megírta, még 1884-ben. Pedig ő előnyösen emelkedik ki a többi monografus közül, mivel kisebbik könyvében tisztán látta, hogy feladata gyanánt a város belső életét, annak aprólékos küzdelmeit, a fejlődést, a társadalmat, a közműveltséget kell ismertetnie. (4. l.) Valóban ügyel is kidolgozás közben e feladatokra s sok érdekes részletet ismerünk meg könyvéből. A kép, milyen hatása volt a 48—49-es eseményeknek a város társadalmára, a következő vonásokból tevődik össze előadásában:

1848 májusában az új törvények értelmében tartott tiszt-újításkor konzervatív elvei következtében nemcsak a régi magisztrátus népszerűtlen, hanem az új irány eddigi vezetői, a liberális követek is háttérbe szorulnak egy Tóth Mihály nevű ügyvéd kortesfogásaival szemben, kit meg is választanak főbírónak (133. skk. l.). Ez az izgága ember tisztán személyi okokból 1817 óta éveken keresztül ellenséges viszonyban volt a városi hatóság egyes tagjaival, majd az egész tanácsal, de a felsőbb hatóságok elítélték őt, mivel vádjait alaptalanoknak találták (14. skk. l.). Most egyszerre a letűnt

kedését, a család virágzását és hanyatlását, életét föltüntesse. Természetesen itt csak komoly, elfogulatlan munkáról lehet szó, mert csak ily módon nyerhetünk biztos alapot társadalmunk mai tagoltságának vizsgálatához. Időelőtti általánosításokkal, nem a részletek pontos tanulmányozásán, hanem csak másod, harmadkézből vett megfigyelések alapján a polgári osztálynak sem fogjuk más képét nyerni, mint amelyet Siklóssy Lászlónak kevés szerencséjével megírt könyve (*A régi Budapest erkölcsé*), társadalomtörténeti irodalmunknak ez a megdöbbenően felületes terméke, nyújt.

¹ Különben hasonló módon szintén általános a panasz a német történetirodalomban is, ahol főleg a harmincéves háborúval foglalkozó helytörténeti tanulmányok elégedtek meg annak feltüntetésével, hogy mikor lépett területükre egy-egy nevesebb hadvezér, milyen hadmozdulatok zajlottak le rajta, milyen rablást vitt végbe, milyen adókat követelt a katonaság stb.

rendszer mártírjának szerepét játszotta, ki egyedül hétpróbás hazafi s már június 6-án Rózsa Sándorral fenyegette meg a „hazaárulókat“, kik a tisztviselői állásokat a 48-as törvények értelmében és nem a *nép* által akarták betölteni (136. l.). Október 15-én a szerbek elleni gyűlölet, félreértés következtében, több szerb kereskedő legyilkolásában, vagyona elpusztításában robbant ki, majd azonnal átesapott szélesebb területre, s a tömeg már nemzetiségi különbség nélkül fosztogatta a vagyonos polgárokat (180. s. l.). A rend helyreállott, de a megindított vizsgálat nem vezetett eredményre „azon demagóg nyomás következtében, amelynek a tanács ezentúl mintegy alávétve maradt“ s amelynek, a „népakaratnak“ leg-hívebb képviselője a tanácsban maga Tóth volt (182. l.). Amikor az egyik nemzetőrszázad, két parancsnokát, mint „árulókat“ meggyilkolva, otthagya a harctért s ezért Vécsey két tisztet példaadás végett halálraítéltetett, az illető városrész a város felgyújtásával, lázadással, a fegyvek kiszabadításával fenyegetőzött, úgyhogy „valóban a demagógia nyomása már elviselhetetlennek látszott“ (204. l.). Ennek a demagóg irányzatnak hatalmas fegyvere volt 1849 májusától a sajtó, illetőleg a Tóth főbíró mint laptulajdonos szerkesztésében megjelenő egyetlen lap, a Szegedi Hírlap, mely Kossuthot is megtámadta, „szóval az akkori közvéleménynek bátor és szabad tolmácsolója igyekezett lenni, de a helyi s illetőleg városi ügyekben a laptulajdonos demagóg irányától szabadulni nem tudott.“ (198. l.)

Ennyi mindössze az a megállapítás, amit a két mozgalmas év társadalmi küzdelmeire vonatkozólag összedehetünk a könyvből. A szerző a demagóg-irány gyűjtőneve alá foglalta össze azokat a jelenségeket, amelyek alapoka már a korábbi gazdasági helyzet és társadalmi megoszlás, a hirtelen jött 48-as reformok s az ezekkel járó „mérsékelt“ izgatás, a *népnek* és áldozatkészségének Kossuth általi dicsőítése volt, közvetlen indítóoka pedig lelkiismeretlen kalandorok és vérbeborult szemű izgatók piaci szónoklatai lettek. Bizonyos, hogy a 48-as idők és események megértéséhez, de a magyar faj lelki életének, lelki tulajdonságainak feltárásához is ismernünk kell részletesen, minden eredőjére felbontva azt a mozgalmat, amelyet szerzünk röviden demagógiának nevez. Úgy látszik, az említett hírlap is elég gazdag anyagot nyújtana a város közhangulatának és e túlzó irány céljainak, taktikájának, jellegének közelebbi részletes megismeréséhez. De Reizner, kinek könyve különben teljesen kora tudományosságának színvonalán áll, ezt a munkát nem végezte el, mert négy évtizeddel ezelőtt ily feladatok és célok még nem lebeghettek a magyar történetírás előtt.

Viszont a mai embernek a tömegjelenségek iránt is fogékony érdeklődését sokkal inkább megragadja ilyen

fejlődés feltüntetése, mint sok más aprólékos részlet följegyzése. A modern magyar történetírásnak sem lehetetlen feladata többé ez a munka, sőt a helytörténeti kutatásnak, mondhatjuk, oly kötelessége ez, amelynek elvégzése után könyve bizton számíthat nemcsak az illető város, hanem más, távoli terület történetkedvelőjének érdeklődésére is. S hogy a feladat, a társadalmi megoszlás feltüntetése nem lehetetlen, az annál kétségtelenebb, mert már a kortársak is észrevették a szakadékokat. Az a pár szó, amelyet Vukovics Sebő kormánybiztos Kossuthhoz intézett 1849 február 6-i jelentésében Szegedről ír, mintegy a 49-i Szeged éles keresztmetszetét tárja elénk: „A szegedi nép rossz hangulatának (az urak bargyúk, leverték, szintügy félők a *bundás* magyartól, mint a rácoktól, a széles kalapú polgárok gyűlölséggel telvék a *kaputosok* ellen) fő oka, hogy e két osztály között semmi kapcsot tevő egyéniség nincs. Népszerű kaputos a szegedi tömeg előtt nem létez a városban. Én nem tudom, van-e Rengeinek vagy Osztrovszkinak népszerűsége a helybeli népesség előtt, mert a többi városbeli tiszteknek s prókátoroknak ugyan egynek sincs, de ha van, akkor jó volna, ha ők vagy egyikök itt lenne s elegyednék a nép közé.”¹ A kép lényegében ugyanaz, mint amelyet a bővelőadású könyv illető részeiből vett vonásokból összeállítottunk, — csakhogy világosabb, precízebb s szinte megdöbbentő erővel hat. Egy érdekei szerint szétoszlott társadalom áll előttünk. Az az állítás, hogy ezt csak a „hazaszeretet“ vezette volna közös cél felé, nyilvánvalóan egyszerű és kényelmes megoldás. De éppen a helytörténeti anyag alapján lehet kutatnunk, hogy ily megoszlott társadalmat egy-egy kisebb területen miként egyesíthette, hosszabb vagy rövidebb időre, valamely szellemi irányzat vagy külső ellenség fenyegetése s a Reiznernél is feltüntetett részletek analizálása alapján el kell jutnia minden írónak ahhoz a szintézishez, amelyet mintegy Vukovics sorai tartalmaznak.

Ez a taláalomra kiválasztott város és könyv, amellyel a teendőket akartuk demonstrálni, egyetlen példa csupán. Bármely városunk 1848—9-es története alkalmas hasonló tények s következtetések megállapítására. Társadalmi fejlődésben azonban nem mindenkor a külsőleg legmozgalmasabb évek a sorsdöntők is egyszersmind. Ezért

¹ Staatsarchiv, Bécs. Kossuth-Akten. 1849. 1680. sz.

korántsem szabad azt gondolnunk, hogy ennek a két évnek az eseményei mindent megmagyaráznak, vagy hogy más megoldásra váró feladat már nem is akadhat. Ismeretes, hogy városainkban már a XVIII. században, de még inkább a következőben, folytonos küzdelem folyt a polgárjoggal felruházott lakosok és a tanács, illetőleg a „külső tanácsnak“ vagy „választott községnek“ nevezett testület között. Ez ugyanis folyton önmagát egészítette ki s nem a szélesebb rétegek megbízottjai jutottak bele választással. Ez az általános jellemzővonás az országgyűlési tárgyalásokból is ismeretes volt, de természetesen konkrét példákat itt sem láttunk, noha Ráby Mátyás emlékirata,¹ még inkább azonban Jókai regénye, már a köztudatba is belevitte, hogy városaink fejlődése nem nélkülözte a zavaró momentumokat. Mivel a XIX. századi nagy belső átalakulás már történeti tény, komoly történelmi kutatás is tárgyául választhatja, amint a német irodalomban például E. Gothein tette rendkívül sokoldalú s új szempontokat feltáró könyvében (*Die Stadt Köln im ersten Jahrhundert unter preussischer Herrschaft. Köln, 1916*), amelyben már nemcsak a városnak, hanem a városi társadalomnak a gazdasági fejlődését is megírta.

Mivel jobbágyságunk nem játszott aktív szerepet a magyar nemzet fejlődésében, hiszen leszármazottja, a mai földművesosztály, még a kiegyezés utáni liberális korszakban is annyira élettelen, mozdulatlan volt, hogy a parlamentben egy-két képviselője akadt csak legfőbb, alaptalan anticipáció volna feltennünk, hogy multjának megismerése — ami a magyar történeti materialisták egyik legnagyobb tévedése — átformálhatná történelmünkről eddig kialakult felfogásunkat. Nyilvánvalóan az az osztály, amely számbeli növekedésével csak fizikai életet élt, ekkor még nem tényező a nemzet fejlődésében. Ily módon még fontosabb, mint első percben gondolnók, annak az osztálynak, a nagyszámú köznemességnek vizsgálata, amely évszázadokon keresztül egyedül volt abban a helyzetben, hogy valamit tehessen is. Ennek a nemességnek élete pedig a vármegyékben folyt le. Oly territoriális elzárkózottságban élt — s itt utalunk Széchenyi szavára, ki a megyéket mindmegannyi független

¹ Justizmord und Regierungsgreuel in Ungarn und Oesterreich. Strassburg. 1797.

kis királyságnak látta —, hogy egy-egy megye nemesi társadalmának megismerése nemcsak arra teheti képessé a kutatót, illetőleg megyei monografust, hogy a főbb megye vizsgálatától függetlenül is szintézist kíséreljen meg, hanem e részletmunkák elkészülte előtt az egész nemzet fejlődését felölelő összefoglalás sem készíthető el az elnagyolás és felületesség veszélye nélkül. Mivel pedig egy történetírótól sem kívánhatjuk meg, hogy 52 megye részleteivel foglalkozzék, a speciális helyi körülmények vizsgálata csak a helytörténetíró feladata lehet.

Hogyan erősödik meg Mária Terézia korában az ősi alkotmány betűszerinti imádata, hogyan veszíti el eddigi rugalmasságát, miként alakul ki vagy talán fejlődik vissza a haladás iránti érzék, milyen hatást gyakorolnak II. József reformjai, milyen szerepük lesz előbb a jozefinista eszméknek, később, a XIX. században mint terjednek el a liberális eszmék, mindezek a témák, a társadalom széttagoltságának pontos ismerete alapján oldatva meg, ha a történetíró egy-egy megyére korlátozza az anyaggyűjtést, lehetővé teszik számára, hogy a teljes forrásanyag segítségével elvégzendő részletkutatásain fontos és értékes eredményeket tartalmazó munkát építhessen fel.

Mivel a XVIII. és XIX. században a társadalomnak legfelső és a tömeget alkotó legalsóbb rétege is nemesi volt, amely bíróságok előtt éppen úgy szóhoz jutott, mint a megyei közgyűléseken, könnyen beláthatjuk, hogy a vármegyei levéltárakban, a kisenemesi levelesládákban, a hatalmas, nagybirtokos arisztokraták, de még inkább ezek ügyészeinek irataiban nagy anyag áll a helytörténetíró rendelkezésére, aki azután igen szerencsésen egészítheti ki kutatásait az előkelőbb, műveltebb köznemeseeknek családi vagy baráti levélváltásából. Igaz, mindezt nem országos jelentőségű férfiak írták s nem is volna érdemes kinyomatni, de azért mégis értékes forrásanyag.

A nemesség életének megyék szerinti vizsgálata annál is inkább szükséges, mivel a szellemi élet, az eszmék elterjedésének útja, anyagi érdekektől éppen nem volt független. Ennek a pozitív alapnak megismerése különösen fontos a hozzánk közelálló, 48 előtti, úgynevezett liberális-korszakkal kapcsolatban. Hogyan terjedtek el a liberális eszmék, amelyek az évezredes alkotmányt és vele a társadalmat voltak hivatva átalakítani, milyen személyi és anyagi okok s érdekek tették lehetővé ezt a

terjedést vagy milyenek eredményezték a konzervatív erőknek szembeállítását, mindez pontosan végigkísérhető s így megismerhető a talaj, amelybe a szellemi mozgalmak magvai behullottak vagy átplántáltattak.

Mai tudásunkkal ugyanis, ha nem ismerjük a részleteket, egyenesen megfejthetetlen és érthetetlen dolgokra bukkanunk. Erre vonatkozólag keresve sem lehetne Szatmár megye másfélévtizedes történeténél jobb példát találnunk. Az 1832—6-i országgyűlésre a megye Kölcey az örökváltságra kedvező utasítással küldi fel, de ezt a tárgyalások alatt megváltoztatja, úgyhogy Kölcey lemond és visszavonul. 1841-ben erős baloldali kilengés következik be: a híres „szatmári 12 pont” összefoglalja az ellenzék követelményeit és óhajait s ezzel, Kemény szerint, megalkotja a radikalizmus kátéját. De rögtön utána a konzervatívok kerekednek felül, úgyhogy a liberális közhangulat országszerte szinte megbotránkozik a hirtelen pálforduláson. A hírhedt 1843-i közgyűlésen, noha Uray vezetése alatt a tyukodi és gencsi kisnemesek tömegei is résztvettek rajta, mégis liberális követek választatnak meg, de csakhamar visszahívják őket, hogy azután 1848-ig konzervatívok képviseljék a megyét.

Naivság volna ezt a hintalengést tisztán szellemi okokra vezetni vissza. Szatmárnak éppen úgy, mint valamennyi más megyének életébe, a XVIII. században még ismeretlen tényezők vonulnak be a nyugati demokráciának keleti tájszólásra lefordított jelszavaival: a tömegek. De ez a tömeg eleinte csak eszköz volt, amely mások intését követte. A vezető tényezők, amelyek küzdelmének eredménye volt a szatmárihoz hasonló állapot, Dessewffy Aurél szerint a következők voltak: Mivel a papság nem jelenik meg a közgyűlésen, az arisztokrácia visszavonul, ifjabb tagjait pedig a népszerűség hajhászata — gondoljunk Batthyány Alajosra — sokszor tévútra vezet, „döntő szerep jut az állandóan jelenlevőknek, az ügymenet ismeretével és kitartással bíróknak s ezek: 1. a megyei hatóság (magistratus), 2. a birtokos megyei nemesség, amelyből a hatóság szerveztetni szokott, 3. az oly táblabírák, akik a megyei közigazgatásból élnek, 4. az ügyvédek, végre 5. mint karzat, a megyei ifjúság.”¹ Az öt tényező közül kétségtelenül legfontosabb

¹ Gróf Dessewffy Aurél összes művei. (Kiadta Ferenczy József.) Budapest, 1887. 204. skk. 1.

a Dessewffy felsorolásában második helyen említett középnemesség, mert hiszen ebből került ki a tisztviselői kar is, ennek volt módjában az alsó nemességet megnyerni, felhasználni saját céljai érdekében s ennek hatása alól nem vonhatták már ki magukat a 3. és 4. helyen említettek sem. Az a kevés monografia, amely bepillantást enged egy reformkori megye életébe,¹ mind azt mutatja, hogy valóban csak egy-két család személyes vetélkedése az a keret, amelybe a szellemi élet beleilleszkedik s csak e családok roknosága, érdektársai teszik mozgalmassá a keretbe foglalt képet. A Dessewffytól felsorolt tényezők működésének feltüntetése a megyei levéltári, főleg a közgyűlési iratok, nemkülönbben az illető családok tagjainak levelezése alapján mind megoldható feladat. Eddig pragmatikus előadás helyett legfőjebb, egy-egy kevésbé megbízható, vagy legjobb esetben is elfogult memoáriró² följegyzéseire voltunk utalva, ha a vidéken végbemenő mozgalmakat meg akartuk ismerni. Pedig ennek a harcnak pontos ismerete, legfőbbképen a módé, ahogyan a tömeget sikerült egyik vagy másik pártnak megszereznie, annál is fontosabb, mivel az egyes megyék határain belül folyó küzdelmek csakhamar túlemelkedtek e határokon és az egész nemzet sorsára döntő tényezővé tették az eddigi eszközt, a nemességnek legalsóbb, jobbágysorban élő rétegét, a szegény nemességet.

A magyar társadalmi fejlődést éppen az különbözteti meg a nyugatitól, ahol nemcsak a városi polgárságot, de még a falusi földművelő osztályt sem lehet figyelmen kívül hagyni az aktív politikai tényezők közül, hogy ez a nagyszámú nemesi réteg, a szegény nemesség, amely t. i. gazdaságilag jobbágysorban élt, személyes nemesi jogait azonban megőrizte, volt az a tömeg, amely már nem pusztán mozdulatlan anyag, de még nem is művelt, öntudatos, amely vezethető s amelynek hivatása, hogy az ügyes vezető szavának súlyt adjon.

Amint a liberális ellenzék ennek köszönhette legelső sikereit, úgy a kormány is az adminisztrátori rendszerrel a 40-es évek közepén ennek segítségével nyert többséget. Ennek a döntő tényezőnek a történeti szereplésé-

¹ Pl. Bodnár—Gárdonyi: Bezerédj István. (Történeti életrajzok.) I—II. kötet.

² Pl. Madarász József: Emlékirataim. 1831—81. (a fehérmegyei pártletről).

vel eleddig még nem foglalkozott történettudományunk. Csupán vázlatosan és mellékesen jelölte meg túlsúlyát Réz Mihály,¹ az események egymásra torlódásából kivillanó okok alapján, amikor azt kutatta, hogy hogyan magyarázható meg a forradalmi jelszavak varázsa egy különben arisztokratikus gondolkozású ország történetében. Valóban meglepő az a világosság, amely a bocskoros nemesség helyzetének vizsgálatából a reformkor általános politikai fejlődésére sugárzik.

A kormány használja fel legelőször ezt a tömeget 1825-ben, de egy részének megadóztatásával el is veszíti, mert ez most már egysorba kerülve a jobbággal, nem ellensége többé a haladásnak, amely csak segíthet rajta. A 40-es évek elején ez a tömeg az adóügy miatt ismét konzervatív, nemzeti előítéletei találkoznak a vagyonos anyagi érdekeivel. Ezért mérsékelt Kossuth az adóügyben és tereli mindinkább közjogi térre a harcot védegyellett és Ausztria elleni izgatással, hogy így megakadályozza a Széchenyi-féle mérsékelt reform diadalát. Amint az adóügy elbukik és a bocskoros nemesség érdektelen lesz ebben a kérdésben, a tömeg újra elhagyja a konzervatívokat Ausztria elleni gyűlöletétől vezéreltetve. Az adminisztrátori rendszer erős szervezetségével ismét Kossuth ellen fordítja a bocskoros nemességet. Már az ellenzék végpusztulásának félelme nyilvánul meg a vezetők szavaiban s ugyanakkor e csalódás megsemmisíti Kossuth előtt is a megye kultuszát s őt a parlamentarizmus hívévé teszi már 1848 előtt. Így mindkét küzdőfél csalódott s Kossuth közjogi térre, örökvaltságban s más kérdésekben túlzásra ragadtatja magát, a konzervatív-párt pedig a tömeg anyagi érdekeire való tekintettel nem képes a fokozatos reformot megvalósítani.

Anélkül, hogy a fenti sorok valamennyi állítását aláírnók, el kell ismernünk, hogy érthetővé és világossá teszik az eseményekkel túlszűfolt, mozgalmas évek történetét. S mégis, e közel két évtizede leírtakból semmi sem ment át nemcsak a köztudatba, de még történetírásunk termékeibe sem. El kép ugyanis festőjének szemei előtt nem forrástanulmányok alapján bontakozott ki, hanem intuícióval vetette kontúrjait papírra s így, amíg helyességét részletkutatások nem igazolják, csak problematikusan értékű föltevésnek, hipotézisnek látszik. Mivel pedig a területiális részletek megvizsgálását az újkori történelem terén kutatásunk figyelmen kívül hagyta, az általános események krónikásai Réz előadását nem is vehették át. Ezért maradt a circulus vitiosus folytán ez a meg-

¹ Gróf Desselwffy Aurél. Budapesti Szemle. 124. kötet. (1905. évf.) 369. skk. 1.

állapítás mindmáig terméketlen. Nemcsak azt akarjuk mondani, hogy elsőrangú teendők az egyes megyék újkori fejlődését társadalomtörténeti szempontok szerint megírni, mert ezzel megismerjük, miként lett a kezdetben eszközül felhasznált tömeg az a döntő tényező, melyvel azután a varázslóinasok nem bírtak többé s nemcsak arra akarunk utalni, hogy a külön, vidékek szerint összeállított tanulmányok egymást egységes, még mélyebb megállapításokat lehetővé tevő képpé egészíthetik ki, hanem szemléltető példával akartuk igazolni, hogy helytörténeti kutatásunk hátramaradottsága nemcsak gazdaság- és társadalomtörténetünk fejlődésére káros, hanem olomsúllyal nehezedik politikai történetírásunk fejlődésére is. Még ez a két, látszólag oly messzeálló irány is szoros kapcsolatban van egymással s ha az egyik beteg, a másik is az, s egyik sem gyógyítható a másiknak egészségesse tétele nélkül.

Politikai történetírásunk fundamentumait is tehát a helytörténeti kutatás segítségével kell leraknunk, különben történetírásunk épülete összeomlással fenyeget.

De a helytörténeti kutatás köréből nem vonhatjuk ki az irodalmi jelenségek vizsgálatát sem. Mivel nálunk általános irodalmi élet csak a kiegyezés, helyesebben a szabadságharc óta van csupán, amióta tudniillik az egész nemzetre kiható fontosságú változások és események kerültek az érdeklődés központjába, a korábbi, lokális jellegű irodalmi jelenségek is a helytörténeti kutatás körébe tartoznak. Főleg gyermekcipőiből kinövő közgazdasági irodalmunkra gondolunk.

Nem egy nemesszándékú, értékes irodalmi múltú férfi munkássága várja azt a kutatót, aki felismeri jelentőségét és kiássa őt a feledés porából. Ezek az írók ugyanis nem a szakirodalom munkásai voltak. Ha szoros gazdasági kérdést is fejtegettek, ezt mindég magasabb célból tették, szemük előtt állandóan a közjó, a közérdek emelése lebegett, a materiális hasznot hajtó vállalatokat mindég társadalomjavító tendenciával kísérve óhajtották megvalósítani. Ha például a lótenyésztés előmozdításáról írtak, akkor nem elégedtek meg annak szakszerű előadásával, hogy méneseket kellene felállítani, versenyfuttatásokat, kiállításokat, rendezni stb., hanem rátértek a szegény gazdálkodók lótartását gátló akadályok, mint a lólopás, megszüntetésének módjaira is s mindig a már meglévő bajt, a „közép romlottságát“

őhajtották elsősorban megjavítani.¹ Élet és irodalom tehát már működésük céljánál fogva is a legszorosabb kapcsolatban volt náluk, más okok következtében azonban még inkább összeforrott. Ők annak a vidéknek írtak, amelyen hosszú éveken keresztül laktak s a példákat nem könyvekből keresték ki, hanem megfigyeléseik révén, munkájuk és utazásaik közben szerezték azokat. Ezért is oly értékesek megjegyzéseik.

Példa gyanánt felemlítjük Balásházy Jánost, ki (1797—1857) Zemplén megyében és Debrecenben élt és gazdálkodás közben egy tucat könyvet írt. Egyik gazdasági műve az akadémiai nagyjutalomban Vörösmartyval osztozott, de azért legbővebb életrajzát csak Szinnyi lexikonában találhatjuk meg. Jellemző módon csak bodrogi, szabolcsi, bihari és felvidéki példákra hivatkozik, amelyeket tehát személyesen látott, azután még a külföldi szakirodalomra, de tovább nem megy. Egyik igen érdekes kis füzetében: *Debrecen mint van s jövődjéje* (1844), amelyben nemcsak a város gazdálkodásáról, szinte kiaknázatlanul heverő óriási ingatlanairól mond el igen figyelemreméltó részleteket, hanem közvetlen elének hozza a tanyai életet a város körüli hatalmas kiterjedésű pusztákon, azoknak fokozatos művelés alá vételét, magunk előtt látjuk egy debreceni civis-család városi és tanyai gazdálkodását, életének s ezzel talán jellemének is reális alapjait. Pedig könyve aktuális célból készült: tengelye a „földosztás“, a földreform örök problémája. Valamennyi közgazdasági műve ily aktuális céllal készült. De még azok is, amelyek az egész ország közvéleményét ledeklő általános problémát fejtegetnek, mivel egyhelyben lakó írójuk autopsia útján szerzett ismereteit tartalmazza, más vidéken élő által minden vonatkozásukban nem is érthetők, következésképp élete és egész működése is csak a helyi jelenségekkel ismerős történetíró által értékelhető. Egy Debrecenben élő helytörténeti kutató előtt, ki egyaránt járatos a helyi viszonyokban s a modern általános történetirodalomban, aki tisztában van a fejlettebb történeti módszertan követelményeivel, szebb feladat nem is lehet, mint megírnia egy ilyen tiszteletreméltó ember csendes működését. S könyve bizonyára érdeklődést fog kelteni széles körökben Debrecenben, azonkívül pedig értékes nyeresége lesz történetirodalmunknak is.

Minden városnak vannak ilyen férfiai, nem is egy. Így Szegednek egyik mérnöke, Vedres István, ki talán még ismeretlenebb, mint Balásházy. A sokat tervezett, de közgazdaságunk nagy kárára soha meg nem valósult Duna-Tisza csatornáról ő írta az első nyomtatásban megjelent könyvet (A Tiszát a Dunával összekapcsoló, új hajókázható csatorna. 1805.), szép tanulmánya van a még ma is műveletlen, improduktív alföldi pusztaságok befásításáról (A sivány homokság használatása. 1825.), az 1811-i devalvációt megelőző pénznyomorúságokról (A bankótzédulák elenyészethetetéséről való

¹ Például Balásházy János a „Politikai és státuszgazdasági nézetek.“ (Debrecen, 1847.) II. füzetében.

vélekedése. 1807.), az ország anyagi és szellemi felvirágzását lehetővé tevő közalap létesítéséről (Eggy nemzeti jószág. 1807.), s még ezeknek a nem tisztán Szegedről szóló műveknek a centrumában is a szegedi, alföldi polgár gondolkozása és felfogása áll — de menten minden maradi lokálpatriotizmustól. Magánéletét pedig kitölti az évtizedes, nehéz harc a rakoncátlan magyar folyóval: a Tisza áradásaitól védi a nagy várost és attól hódít el egy korábbi nagy árterületet s alapít rajta új falut, Vedresházát. Ez a produktív élet sem talált még méltatóra.

A mellőzés, mint példáinkból sejthető, Vedres és Balásházy társait nagyon érdemtelenül érte. De hogy bekövetkezett, ez ismét csak annak a jele, hogy mind- eddig nem volt komoly, átgondolt helytörténeti kutatásunk, az az irodalmi áramlat és felfogás pedig, amely utóbbi évtizedeinkben uralkodott, csak az általános jelenségek iránt volt fogékony s minden egyebet kirekesztett kutatásának köréből. Tudományos kutatásunknak erre az irányára nem minden tanulságnélküli az az elbánás, amelyben mindenki által ismert költőnk, Berzsenyi Dániel közgazdasági műve részesült. „A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól“ (1833.) szülő tanulmányában Berzsenyi érthetően és világosan leírja megfigyeléseit, amelyeket a dunántúli, kemenesaljai és somogy megyei falusi nép életének szemléleténél tett s szinte fotografiai hűségű képet nyújt az ottani magyar lelki habitusáról, úgy, hogy ma is mindenkinek el kellene olvasnia, aki csak érdeklődik falusi népünk iránt. Mert természetesen a felemelkedés útját ő sem vizsgálja a magyar faj rossz tulajdonságai megjavításának kizárásával. Megfigyelésein kívül előadja tehát nézeteit is, amelyek szerint ennek a falusi magyar népnek erkölcsi és értelmi színvonalát emelni kellene. S mivel így az „örök előhaladás“ feltételeit a népnél igyekszik lehetővé tenni — anélkül, hogy ezért csak távolról is a „népies irány“ hívének vagy előfutárjának lehetne őt neveznünk — nemes társadalom-regeneráló törekvéseit a népnél óhajtja megkezdeni, ez a helyi vonatkozású munkája, ha ily szempontokból vizsgáljuk, nemcsak a költő életét, gondolkodását fogja megvilágítani, hanem általános irodalmi értéket is jelent. Könyvének ezt az értékelését mégis hiába keressük. Hiába, mert jelentőségét a helytörténeti kutatásnak kellett volna felismernie s azután a leszűrt tanulságokat közvetítenie általános történetírásunkkal. Hogy ez utóbbinak szemét szükségképen mennyire elhomályosítja az

általános szempontok keresése, arra bizonyítékot a a tanulmány legrészletesebb méltatója, Berzsenyi életrajzírója, Váczy János nyújtja, ki a szokásos dicsérő szavak után és a tanulmány tartalmának kivonata előtt így ír róla:

„Mint a nyelvművelésben a dunántúli nyelvjárás szökincseinek elfogadása mellett harcol, a gazdaságról szóló értekezés sem egyéb, mint a dunántúli praktikus gazda észrevételeinek egymás utáni felsorolása. Az ország más vidékeit nem ismerhette eléggé sem könyvekből, sem tapasztalásból, észrevételei tehát, amennyiben helyesek, csak az ország nyugati felének nyújtják többé-kevésbé jellemző képét, de az általános érdekek magaslatáig nem érnek fel. S még mint ilyenek sem dicselkedhetnek valami gazdag ismeretkörrel, noha nem tagadható, hogy Berzsenyi sokszor legfontosabb észrevételeit mintegy készakarva rejti el, mintha eszmemenete nem volna sem elég szabályos, sem előre készített s könnyű folyamatú.“¹

Íme, ő a helyi jelleget kifogásolja, azt, hogy Berzsenyi nem az egész országra érvényes megállapításokat mondott, amit mi munkája érdemének tartunk, s amit nem *szabad* elvárunk Berzsenyitől. Balásházy „külföldieknek“ nevezi a nem debrecenieket — de szabadna-e mai gondolkozásunkkal gúnyjal fordulni feléje s mást, egyetemeséget várni tőle akkor, amikor a közlekedés és az egyetemes szellemi mozgalmak még-nem forrasztották össze a társadalmat, hanem azt még széttagolt csoportjaiban szemlélhetjük?

Példáink mindenkit meggyőzhetnek, hogy a helytörténeti kutatás működésének körébe vonhatja az irodalmi élet, a szellemtörténet jelenségeinek megfigyelését is s ezen a hálás talajon oly feladatokat oldhat meg, amelyek máskülönben nem is volnának elvégezhetőek. Sőt, az általános szellemtörténeti kutatásnál jobb helyzetben is van, mivel sokkal inkább módjában van az író egyéniségét mindennapi munkájából megismerni, így az elméleti, irodalmi hatásokat jobban észrevenni s azokat pontosabban elválasztani a reális élet okozta fejleményektől.

Főleg ennek a helyi jellegű irodalomnak alapos feldolgozása révén remélhetjük, karöltve természetesen a már említett társadalomtörténeti részletek megírásával, hogy olyan monografiáink is lesznek, amelyek nem elégednek meg a külső események vázolásával, hanem

¹ Berzsenyi Dániel életrajza. Budapest, 1895. 414. skk. 1.

mélyebben járóan a magyar faj lelkiéletét, fejlődését vizsgáló nehéz munkától sem riadnak vissza. Olyan monografiákra van szükségünk, amelyek a mozaikszemek összeillesztése közben nem feledkeznek meg a lakosság jellemének feltüntetéséről, amint az a különböző népelemek egybeolvadása révén kialakult s történetében, ma pedig foglalkozás módjában megnyilvánul. Ily szempontokat illetőleg a francia helytörténeti monografiák határozottan fölényben vannak a németekkel szemben s ezt a jó tulajdonságukat, minél inkább felülemelkedni az anyagon — ami még korántsem az alaposság rovására — nekünk is el kell sajátítanunk.¹

Sokat várunk a helytörténetnek oly irányú művelésétől, amelyet tárgyalásunkban körvonalazni igyekeztünk. Eddigi helytörténetírásunk egyszerűen narratív-jellegű volt, legfeljebb pragmatikus, nyers anyagközléssel kapcsolatban. Általános történetírásunk pedig mindmáig pragmatikus maradt s a genetikus irány még csak kevés művel dicsékedhetik, pedig ugyanakkor a külföldi történetirodalom mindinkább a szociológiai-nak nevezhető irányban fejlődik tovább. Azt reméljük, hogy a helytörténetnek helyes alapon való művelése lehetővé fogja tenni, hogy ez az irány nálunk is gyökeret verjen. Nem tömegjelenségek történetírása volna ez, hanem olyan, amely az okok ezernyi szálával egybekapcsolt inponderabilis tényezőkkel is számol, nemcsak egyes emberek lelkivilágát tudja szétboncolni, hanem pártok, szembenálló szellemi irányzatok jellegét is megtudja állapítani, nemcsak egyes intézmények gyökeréig tud lehatolni, hanem mélyen a talajban a különböző gyökérszálak szövevényes egymáshakapcsolódását is észre tudja venni. Ez az irány tudja csak annak a mai embernek tudásszomját is kielégíteni, aki a technika hihetetlen fellendülésének idejében tudományunk mai ténymegállapításaira csak lekicsinylőleg képes nézni.

Míg így egyrészt általános történetírásunk fellendülését reméljük, másrészt az olvasható, és pedig haszonnal olvasható helytörténeti művektől azt várjuk,

¹ Természetesen korántsem karakterisztikuma ez az egész francia helytörténeti irodalomnak, inkább csak általánosabb benne ez a törekvés. Ilyen szempontok érvényesítését főleg a *Les vieilles provinces de France* vállalat egyes kötetiben látjuk, elsősorban L. Febvre: *Histoire de Franche-Comté-jában*. (Paris, 1912.)

hogy közönséget fognak nevelni s abban a maradiság és szalmatűz két véglete közötti józan konzervatívizmust ébresztenek fel. Arról az útról, amelyen ezek a történeti művek az olvasóhoz eljuthatnak, csak röviden óhajtunk szólni. Teendőink ezen a téren az egykor virágzó vidéki történeti és régészeti társulatok új életre ébresztése, galvanizálása, megerősítése, újak alapítása, ahol pedig már vannak általános irodalmi társulatok, ott a történeti studiumok művelésének alaposabb ki-domborítása lesz. Az elveszített terület szellemileg leg-fejlettebb megyéje, Szepes, tudott virágzó társulatot teremteni, rendszeres folyóiratot adni ki, Hunyad megye kis magyar intelligenciája is szép évkönyvsorozatot adott ki. S ezzel szemben nem szégyenünk-e, hogy Pest vagy Heves megye, amelyek pedig sokkal gazdagabbak, ahol tőzsgyökeres magyar földbirtokosok laknak, nemcsak soha nem tartotta érdemesnek történetének, multjának művelését, hanem annak még ma sem érzi hiányát?

Sok teendő, nehéz munka vár még történetírásunkra, de a szükséges munkaerők, főleg a periferiákról elmenekült s ma alföldi városainkban működő történet-tanárok révén rendelkezésünkre állanak. Törvényhatósági levéltáraink is, egységes központi ellenőrzés és vezetés alá helyeztetve, mindenütt egy-egy tisztán tudományos állást fognak jelenteni s így vármegyei levéltárnokainkban elsőrangú segédeket nyerhetünk. Ezeknek a társulatoknak működésével érhetnők el a történeti érdeklődés felébresztését és érzék megerősödését, hogy ez az intelligens olvasóközönség a nagyobb, az egész nemzet életét érintő műveket, pl. Széchenyi naplóit vagy a tót-kérdés történetét is érdeklődéssel lapozza, kedvvel olvassa, azaz hogy ezek a tudományos kincsek átmenjenek a köztudatba, és a magyarság gondolatvilágában tényezők legyenek.

A vidéki társulatoknak azonban nem szabad egymástól teljesen függetlenül működniök, sem pedig csak az újkorra korlátozniök érdeklődésüket. Mert akkor ismét beleesünk az egyoldalúság régi hibájába, amikor csak a középkor volt a fontos. Mindkét tekintetben a történeti földrajz művelését tartjuk a legtermészetesebb kapcsolatnak. Ez ugyanis nem szorítkozhat csak a középkorra, hanem az egyes területek fejlődését napjainkig elkíséri, másrészt pedig csak a közösen megállapított egységes

programm alapján működő társulatok közös munkájával lehet Magyarország történeti földrajzát, a pozitívista történettudományi iránynak ezt a legtanulságosabb termékét, a föld és a rajta élő ember kapcsolatának szimbolumát megteremteni. Csak ez képes olyan egységes tervet készíteni, amelynek kivitelén generációk dolgozhatnak érdemlegesen, mert itt van még a legtöbb megoldandó feladat s amely történetszemléletünkbe az elmúlt és csak emlékezetben visszaidézhető tényezők mellé a meglevőt, a változások eredményét is belevonja.

Teendőinket és azok sorrendjét is tehát ezen a három fokozaton állapíthatjuk meg: újkori helytörténeti tanulmányok, amelyek felébresztik az érdeklődést; vidéki társulatok megszervezése, amelyeknek munkálkodása a közép- és újkor szerves kapcsolatbáhozásával megteremti a tudományos történetirodalom igazi olvasóközönségét és végül az integer Magyarország történeti földrajzának közös munka keretében való elkészítése.

Mályusz Elemér.

A horvát kérdés. (1790—1847.)¹

A Magyar Történelmi Társulattól 1921 nyarán megbízást nyertem, hogy a bécsi levéltárakban gyűjtsem a magyarországi nemzetiségi mozgalmakra vonatkozó adatokat a rendi állam idejéből. Az anyag rendkívüli bősége csakhamar arra készítetett, hogy munkámat egy kérdésre, a *horvát kérdés* felkutatására határoljam el. Miután a monarchia központi kormányserveinek és a magyar főkormány székeknek irattárait, főleg a bécsi állami és a budapesti Országos Levéltárban átkutattam, a megoldásra váró kérdés főbb vonásaiban tisztázódott, s a következőkben azon elveket óhajtom ismertetni, melyeket kutatásomban követtem, s egyúttal azon eredményeket, amelyekre az újonnan átvizsgált levéltári anyag alapján jutottam.

A horvát kérdés irodalmának aránylag kevés hasznát veszi a kutató. Szinte csodálatos, hogy ilyen életbevágó, nagy probléma feldolgozására, főleg állampolitikai szempontból, milyen kevés kísérlet történt. A magyar tudomány a két nemzet között több mint egy évszázadon át folyt nagy per egyes felvetődött kérdéseinek tisztázására szorítkozott, ami a nemzetiségi kérdés kutatása szempontjából csak másodsorban jöhet tekintetbe. A horvát irodalom az illyrizmust úgy fogta fel, mint a horvát nemzeti kultúra ujjaalkotására irányuló mozgalmat, — s teljes joggal; ez a felfogás a kérdés egy fontos oldalát világítja meg, de megoldásra nem vezethet. Ha most még tekintetbe vesszük, hogy a nyomtatott irodalom kívül a legkitünőbb kutatók: Kulakovszkij, Smiciklas, Dezelic, Surmin és Sisic sem használták fel egyéb anyagot, mint a horvát állami levéltár másodrangú

¹ Ezen tanulmányhoz, mely a Szent István-Akadémia 1923 május 18-iki ülésén olvastatott fel, nem mellékelek jegyzeteket, mivel a felhasznált iratokat teljes szövegükben kiadom készülő művemben.

anyagát, Sisié még a bécsi belügyminisztériumi levéltár aktáit, nem lepheti meg a kutatót, ha a kormány hivatalos iratainak nagy tömege sok tekintetben elütő képhez szolgáltat új vonásokat, mint aminő eddigi tudásunkban megrögződött.

A horvát kérdés megvilágítására a legfontosabb gyűjtemények a monarchia államtanácsának, a konferencia-minisztériumnak és az államkonferenciának iratai, amelyekhez méltóan sorakozik a magyar udvari kancellária és a helytartótanács irattára. Ezek a gyűjtemények annál nagyobb figyelmet érdemelnek, mivel történetírásunk két tényező összeütközésére egyszerűsítette le a reformkorszak történetét: a nemzetisége fejlesztéseért küzdő magyarság és a fennálló rendszer által kötött, minden haladást ellenző központi kormány konfliktusára; az utóbbi azután állítólag nagyra nevelte nemzetiségeink vágyait, hogy ezek segítségével tegye semmivé a magyar törekvéseket. A kérdésnek erre az oldalára kellett elsősorban irányítani a figyelmet; nemcsak az iratok természete kívánta ezt, hanem mivel felületes vizsgálat után is világos volt, hogy a horvát kérdés nem két nemzet összeütközésére vezethető vissza, hanem három tényező, a magyar és a horvát nemzet s a központi kormány egymáshoz való viszonyából magyarázható csak meg.

Mikor Magyarországon a horvát kérdés magára vonta a közvélemény érdeklődését, az 1840-es években, Gáj Lajos már megkezdette volt nagy művét Horvátországban; ennek a körülménynek tudható be, hogy a magyar tudatban a horvát törekvések azonossá váltak a pánszláv illyrizmussal. Pedig az illyrizmus előtt már csaknem félszázaddal feltűnnek a horvátok mozgalmában a nemzetiségi kérdés különleges jelenségei, csak az általános politikai helyzet nagy problémái mellett egyelőre háttérbe szorulnak.

Minden öntudatra ébredett nép politikai kialakulásra törekszik, és sajátos kultúrjavieri fejlesztése útján egyéni nemzeti öntudatot iparkodik teremteni. A horvátok politikailag kialakult államtest voltak a XVIII. század végén, de államukból hiányzott a nemzeti tartalom. Sajátságos helyzetük arra kényszerítette őket, hogy két egymással harcban álló hatalom egyikére kellett támaszkodniok, a magyar nemzetre, vagy a központi kormányra. A jozefinizmus szorosabb szövetkezésre utalta

őket a magyarokkal, s rámutatott az első követelményre, amelyet megrendített nemzetiségük támasztott velük szemben: erős, ellenállásra képes államtest alkotására kellett törekedniök. Az 1790-iki országgyűlésen ez a törekvés alkotja programjuk egyik felét, amelynek kivívásában a magyar rendek hűségesen támogatják őket. A horvát program másik oldala szintén a jozefinizmus hatására vezethető vissza: a kormány ellen irányul azon követelés éle, hogy Horvátország fölé is terjesztesék ki a magyar helytartótanács hatásköre, s a horvát adót csak a magyar országgyűlésen lehessen emelni.

Ez az utóbbi nagy engedmény a politika követelménye volt, a 3 megyére zsugorodott Horvátország védekezése jövő abszolutisztikus kísérletek ellenében, amint ezt az 1790-es évek nagy horvát államférfia, Skerlecz Miklós zágrábmegyei főispán nyíltan meg is mondja. A nemzetiségi kérdés azonban nemcsak abban nyilatkozik meg, hogy a horvát nemzet szívós harcot kezd a kormányal autonómiája érdekében, hanem egyre világosabb lesz a magyar nemzeti törekvések elleni visszahatás is. Az 1790., 1796., 1802., 1805., 1811-iki országgyűléseken egymás után merülnek fel a két nemzet között a vitás, elválasztó kérdések, a magyar nyelv hivatalos nyelvvé tétele, a protestánsok befogadása Horvátországban, a horvát adózás és Szlavónia közjogi helyzete. Ezek közül a kérdések közül úgy a magyar, mint a horvát történetírás csak a nyelvkérdést emelte ki, pedig a többi kérdés legalább is annyira fontos volt, mint ez utóbbi. A titkos jelentések szomorú képet rajzolnak a magyar és a horvát követek küzdelméről már a XIX. század első évtizedében, s tényleg, az egy évszázadon át folyó harc gyökerét, vitás problémáit már mind megtaláljuk a felség számára készült jelentésekben, a horvát tartománygyűlés aktáiban, és az uralkodóhoz intézett horvát felterjesztésekben.

A kérdések felvetődésének historikumát a legrövidebben a következőkben vázolhatjuk: Az 1790-ben megalakult magyar reformpárt elsősorban protestáns elemekből alakult, mely a nemzeti törekvéseket a vallásiakkal mindig iparkodott összekapcsolni. A magyar nemzetállam megalakításához az első lépés a nemzeti nyelv hivatalos nyelvvé tétele volt, a protestantizmus teljesen egyenjogúvá tételéhez viszont elengedhetetlennek látszott, hogy Horvátország és Szlavónia területén a pro-

testánsok is nyerjenek hivatalviselési és ingatlanbírhatalmi jogot. Ez a két magyar követelés egyidőben lépett fel. Horvátország mindkét törekvésnek ellene szegült municipális jogszabályaira hivatkozva. Álláspontja az volt, hogy a magyar nyelv hivatalossá tétele érinti Horvátországot is, minthogy ez *pacta conventa* útján lett Magyarországnak szövetséges állama, s az eddig közös latin államnyelv megváltoztatása igen hátrányos lenne a horvátok speciális érdekeire; a protestánsok birtokjogát pedig municipális jogaik világosan tiltják, a magyar országgyűlés ezek megváltoztatására nem illetékes. A magyar ellenzék tiszteletben tartotta Horvátország jogait, de arra hivatkozott, hogy a municipális jogszabályok hatásköre a 3 alsószlavón megyére, Pozsegára, Verócére és Szerémre nem terjed ki, mivel ezek Magyarországnak integráns részei. Az adózás kérdése volt a legbonyolultabb. Horvátország 1790-ben kérte ugyan, hogy adóját csak a magyar országgyűlésen lehessen emelni, de a törvénybe belevétette azt is, hogy a horvát adót a magyartól mindig elkülönítve kell tárgyalni. Mikor az 1802-i országgyűlésen Magyarország adóját a rendek tetemesen felemelték, a horvát megyékre is ugyanolyan arányban osztották azt fel, mint a magyar megyékre, jöllehet Horvátország addig a magyar portális adónak csak a felét volt köteles fizetni. A horvát követek tiltakozása igen éles volt, s annyit el is értek, hogy az uralkodó jogaiknak elvben való fenntartását megígérte, de már a kormány is félszegnek találta az 1790-iki törvény intézkedését.

A konkrét esetek elvi kérdések felvetődésére vezettek, amelyek kivétel nélkül közjogiak voltak: Magyarország és Horvátország egymáshoz való viszonya, a municipális jogok érvényessége és megváltoztatásuk kérdése, Alsó-Szlavónia közjogi helyzete. A törvény betűje nem egy esetben Horvátország követelése mellett szólt, de az olyan lehetetlen állapothoz vezetett, hogy Horvátország követői teljes joggal szavazhattak a tisztán Magyarországot érdeklő kérdésekben, míg Horvátország belső ügyeinek intézésénél, sőt nem egy közös kérdésnél is a magyar országgyűlés nem tekinthette magát illetékesnek, mivel Horvátország municipális jogszabályai ennek tárgyalását, vagy a fennálló helyzet megváltoztatását lehetetlenné tették. Ilyen viszonyok mellett a két nemzet egymás mellett való békés megélhetése csak

abban az esetben lett volna lehetséges, ha a magyarság, lemondva minden nemzeti törekvéséről, a rendi alkotmány törvényeinek betűjéhez ragaszkodik, ha feláldozza a nemzetállamnak a romanticizmus hatása alatt mind drágábbá vált gondolatát. A magyar nemzetiség kifejllesztésére irányuló kultúrtörekvésekkel szemben a horvát visszahatás az illyrek felléptéig nem tudott a horvát nemzetből egyetlen építő gondolatot sem kiváltani; eredménye csak a magyar kívánságok rideg tagadása volt, alakja pedig a nagyrészt elavult municipális jogokhoz való görcsös ragaszkodás. Ezekben látták a horvátok nemzetiségük biztosítékait, ezeken épült fel az a politikai program, amelyet a kormány *horvát programnak* ismert el.

Az uralkodó és központi kormány szervei az 1830-as évek végéig nem méltatták különösebb figyelemre a magyar-horvát ellentétet, bár igen jól ismerték. Nem is lehetett másként, hiszen a kor nagy kérdéseinek tárgyalásánál, mint az *insurrectio*, adómegajánlások, devalváció stb. a horvát követek többnyire az ellenzék sorában állottak.

Ferenc király rendszere egy tekintetben szigorúan következetes volt: az uralkodói hatáskör megóvásában és a rendi követelések lehető visszautasításában. A horvát nemzetiségi törekvések sorsát is ebből a szempontból kell mérlegelni. Amennyiben a horvát tartománygyűlések utasításai pozitív követeléseket támasztottak, mint a határőrvidék és Dalmácia visszacsatolását, a báni méltóság régi hatáskörének visszaállítását, elutasításra vagy agyonhallgatásra találtak az összes kormány szerveknél, a magyar kancelláriánál éppen úgy, mint az államtanácsnál vagy a haditanácsnál.

Más a helyzet, ha a magyar nemzeti törekvések ellenében keletkezett visszahatás sorsát vizsgáljuk. Ha az államtanács irányelvei konzervatívok voltak, ugyancsak konzervatív volt az a felfogás is, amelyet Horvátországban a nemzeti élet biztosítékairól alkottak; ennek a két gondolatvilágnak találkoznia kellett a magyar kívánságok tagadásában. Jellemző példa erre a magyar elvi követelések sorsa. Az államtanács magyar referense, Izdenczy, törvénytelennek és igazságtalannak találta a magyar rendek kívánságát, mivel szerinte a magyarság az ország és melléktartományai lakosságának alig $\frac{1}{3}$ -át teszi ki, s amellettt államveszélyesnek, mert teljesítése ha-

sonló mozgalmakra vezethetne a többi nemzetiségeknel is. Ennek a gondolatkörnek a szüleménye még Ferenc 1792. évi döntése, mely a magyar nyelv terjesztésében kizár minden kényszert; ez a meghatározás: „kényszer“, azután döntő hatalmat biztosított a kormánynak, hogy a rendek kívánságait arra hivatkozva visszautasíthassa, hogy mindenben kényszert lásson. Később, az 1820-as években már a monarchiát félti a kormány a magyar nyelvi törekvésektől, eszközt lát bennük arra, hogy Magyarország kiszakíttassék a monarchia államrendszeréből. Az eredmény ismeretes: Ferenc ellenállásán megghiúsult a magyar nyelvi kívánságok nagy része. A horvátok megköszönték municipális jogaik ilyen eklatáns védelmét, jóllehet a kormány nem órájuk való tekintettel, hanem a monarchia vélt érdekében cselekedett.

Az 1790-től 1830-ig folyó küzdelem jellegét az a körülmény adja meg, hogy a kormány és a horvátok a nemzetiség problémáját tisztán közjogi problémának tekintették, s szigorúan konzervatív álláspontjuk jórészt győzött a magyar nemzetállam eszméje felett.

Az 1830-as évek elején erősödött a magyarság helyzete. Reviczky kancellár, Ferenc király kedves embere, nem egy ízben sikerrel érvényesítette befolyását a magyar nemzeti törekvések mellett, s az 1830-iki országgyűlés után úgy látszott, hogy Horvátország állami különállásának megóvása mellett nem áll többé útjába a nemzetállam megalkotásának.

Ferenc halála és a gyengetehetségű V. Ferdinánd trónralépése mérhetetlen fontosságú változást jelentett a nemzetiségi kérdés történetében. Ferenc egyéniség volt, törvénytiszteletét élete utolsó szakában nem lehet kétségbevonni. Az ő irányító szerepét 1836-ban az államkonferencia vette át, mely kollégialis szervezeténél fogva magában hordotta a következtelenség csiráját. Az egész monarchia államrendszerének átalakítására irányuló törekvések nyiltabban emelik fel fejüket. Magyarország után Csehországban is megerősödik a specifikus nemzeti szellem, a pánszlávizmus első szervezkedése kezdődik, s ez közjogi tekintetben előreveti a monarchia federalizálására irányuló törekvések árnyékát.

Figyelembe kell még venni egyes nagyon fontos körülményeket. Ugyanerre az időre esik a társadalom nagymérvű megmozdítása, úgy Magyarországon, mint Horvátországban. Magyarországon ekkor szervezkedik

elvi alapon a liberális párt, melyet áthidalhatlan világnézeti különbség választ el a konzervatív kormánytól, Horvátországban pedig ekkor indul meg Gáj lapja. A kormány állásfoglalásának megértése végett döntő fontosságúnak kell tartani azt a ténytet, hogy *Gáj illyrizmusa az 1840-es évekig nem jelent politikai árnyalatot*, programjából csak két pont érdekelte a kormánytet: egyrészt tagadhatatlan pánszláv iránya, másrészt a szláv gondolat éles, világos szembeállításá a magyar nemzeti törekvésekkel.

Az államkonferencia állandó, mindenható tagjai Lajos és Ferenc Károly főhercegek, Metternich államkancellár, Kolowrat belügyminiszter és Hartig gróf, majd később még Kübeck kamarai elnök voltak. Feltűnő ebben az összeállításban, hogy egy magyar tagja sincs a tanácsnak, de még csak olyan sem, aki a magyarokkal szemben rokonszenvet érzett volna, kivéve az egyetlen Metternichet, kit a magyar köztudat és később a történetírás igazságtalanul ítélte meg. Ez a hat ember intézte a monarchia sorsát, illetve ketten közülök, Metternich és Kolowrat; az ő állásfoglalásuk döntött a horvát nemzetiségi kérdésben is.

Metternich tekintélye túlnyomó volt, de ennek megfelelő volt munkássága is; nemcsak a külpolitikának volt szuverén intézője, hanem állandóan figyelemmel kísérté a belügyi eseményeket is. Belpolitikai tekintetben egész tevékenysége a társadalmi mozgalmak figyélésében és lekötésében merült ki. Sok tekintetben hűséges folytatója volt Ferenc hagyományainak, amennyiben működése a királyi hatalom csorbíthatlan fenntartására, a fennálló intézmények védelmére irányult; ezzel szemben réme volt minden forradalmi törekvés, pedig ő minden társadalmi mozgalomban forradalmat gyanított. A nemzetiségi kérdés nyilvánulásaiban — bár Kolowrat hatása alatt nem egyszer hangsúlyozza, hogy nemzetiségek összeütkezésé idézte elő a krízist — őt csak az érdekelte, hogy egyáltalában nyugtalanság lopózott be a társadalomba, ezen nyugtalanság jellegére már kevés tekintettel volt. Elvben nem volt ellensége a nemzeti kultúrák kifejlődésének, sőt bölcs és szép gondolatokban határozta meg a kormány kötelességét népei műveltségének emelésében, de absztrakciókra hajló szelleme következetesen ugyanazon egyszerű politikai tényezőkre vezette vissza a jelenségeket. Az 1825/7. országgyűlést megvilágító em-

lékiratában a következőket írja: A magyarok excen-
trikus javaslatai jórészt túlmagasra csigázott patriotiz-
mus és megbocsátható nemzeti büszkeség eredményei;
nem lehet azonban tagadni, hogy egyes túlbuzgók ezeket
az érzelmeket politikai tekintetben ki akarják használni
a nemzeti szellem emelésére; akaratukban egység, ellen-
állásukban nyomósság elérése a céljuk. — Az ő rendsze-
rében a nemzeti büszkeség és a patriotizmus megbocsát-
ható, de veszedelmes az akaratok egységes cél szolgálá-
tába állítása, ő nem a nemzet, hanem az állam, még pedig
az abszolutisztikus állam szempontjából mérlegeli az ese-
ményeket.

Metternich egyáltalában nem mondható szlavofil-
nek. A Kollár-féle pánszlávizmusnak nem volt ellen-
sége; mivel az csak a kultúréletre irányult, őt nem
érdekelte. Annál gyanakodóbb szemmel nézte a politikai
pánszlávizmust, melynek kettős, orosz és lengyel iránya
a monarchiát diadala esetén állami épségében, vagy tár-
sadalma felépítésében fenyegette. Sajnos a párizsi és a
belgrádi szláv forradalmi központok története még nincs
felderítve, pedig ezek viselkedése rendkívül nagy befo-
lyást gyakorolt az államkancellár politikájára.

Ha mos még tekintetbe vesszük, hogy Sedlnitzky
rendőrminiszter kémszolgálatát Metternich elvei szerint
a politikai és társadalmi mozgalmak megfigyelésére irá-
nyította, úgy ismerjük a kormány működését irányító
tényezők legfontosabbikát.

Kolowrat jóval realisabb politikus volt, mint Met-
ternich, törekvéseiben szívósabb, cselszövényekben ott-
honosabb. A kutató előtt, ha megfigyeli, hogy aknamun-
kájában mennyi következetességgel, mennyi rágalmazás-
sal, ferdítéssel és rosszindulattal dolgozott, folyton
vigyázva arra, nehogy nyílt törvényteleniséget javasol-
jon, ami társainál visszatetszést szülhetne, alakja diabol-
ikus méretekre nő. Metternichhel szemben ő szívvel-
lélekkel szlavofil volt, ez az érzelme uralkodott még az
államérdek felett is. Az 1830-as években úgy ismerték,
mint a kora pánszlávizmus hatása alatt virágzásnak
indult cseh kultúrtörekvések buzgó pártolóját, aki min-
den szláv ügyet készségesen képviselt az uralkodó előtt.

A rendi országgyűlések politikai harcaiban csak két
párt állott szemben egymással: a liberális párttá fejlőd-
ött reformpárt és a kormány pártja. A horvát kérdés
kifejlését ezek a pártpolitikai viszonyok erősen kompli-

kálták; egyfelől bizonyos sympathia mutatkozott, főleg Szlavóniában, a liberális reformok iránt, de másrészt 1790 óta mindig a protestáns szellemű reformpárt veszélyeztette Horvátország municipális jogait. Itt rá kell mutatni a legfontosabb tényre, amelynek félreismerése teljes optikai csalódást okozott a magyar történetírásban, de a kortársak jórészének felfogásában is: *a horvát nemzeti párt és az illyrek nem azonosak*. Az előbbi, tisztán alkotmányos alapon álló párt a már ismertetett konzervatív horvát program képviselője, mely nem vállalt semmi közösséget sem az illyrizmus pánszláv irányával és társadalmi mozgalmaival, hanem *kizárólag az országgyűléseken és törvényes eszközökkel* küzdött a magyar kívánságok ellen.

Az illyrek — amint mondtuk — csak az 1840-es évek elején alakultak politikai párttá; programjuk kulturális célokot szolgált elsősorban, s a benne rejlő humanisztikus gondolat sok tekintetben képessé tette volna a magyar liberális párthoz való közeledésre; de másfelől harcias volt, több tevékenységet kívánt az önálló horvát nemzeti kultúra megteremtésére, elutasítóbban viselkedett a magyar kívánságokkal szemben, mint a horvát nemzeti párt programja. A pártpolitika fejlődése tökéletesen fedi az egész horvát kérdés fejlődését, s ennek történetében három világosan elkülöníthető korszak váltja fel egymást. Az első korszakban, 1790-től 1836-ig, homogén jelenségeket találunk, közjogi kérdések választják el a két nemzetet; a másodikban, 1836-től 1844-ig, három horvát párt áll szemben egymással, illetve a magyarsággal: a magyaron párt, a régi alkotmányos párt és Gáj illyrjei, míg végre 1844—45-ben az illyrek beleolvadnak a horvát nemzeti pártba, s bizonyos fokig átalakítják annak programját. A két utóbbi korszakban a nemzetiségi gondolat hangoztatása adja meg a fejlemények jellegét.

Alig kezdték meg az illyrek Zágrábban izgatásait, már az első feltűnő mozzanatokról, Gáj és Vukotinic magyargyalázó dalainak terjedéséről sietett a rendőrminiszter jelentést tenni az államkonferenciának. Bécsben erre megtették a szokásos intézkedést, periodikus jelentések tételét rendelték el; tovább nem mentek, mert a politika a horvátok kímélésére intett. A kormány és a magyar közvélemény éppen harcban állott egymással, ekkoriban történt Kossuth és az országgyűlési ifjak

elfogása, Wesselényi beperlése. Arra sem gondolhatott azonban a kormány, hogy a horvátokra támaszkodjék; ott is gyanus jelenségek tünedeztek fel, terjedni kezdett ott is az ellenzéki liberális szellem, főleg Szlavóniában.

Annál feltűnőbb Kolowrat működése, mellyel az államkonferencia eddigi egységességét és összhangját az alsóbb kormányzervekkel megbontotta. Mikor a magyar közvélemény már lázadozni kezdett Gáj mértéktelen izgatásainak hallatára, ő kitüntetésre ajánlotta a nagy agitátort, s *a magyar kancellária véleménye ellenére* értékes gyűrűt ajándékozott neki. Ez a tény rendkívül fontos. Itt került először szembe egymással Kolowrat és a magyar főkormányiszerv, s az utóbbi akaratának mellőzésével a miniszter kicsikarta a királyi kitüntetést, ami viszont nagy mértékben hozzájárult Gáj propagandájának sikeressé tételéhez, mivel az illyr törekvéseknek megszerezte az udvar támogatásának presztizsét. Általában, bármilyen kéréssel fordultak az illyrek Kolowrathoz, biztosak lehettek abban, hogy pártfogóra találnak benne. Az aktákból nem lehet bizonyosan megállapítani, hogy Ferenc Károly főherceg tényleg Kolowrat mögött állott-e, de valószínűvé teszi az a tény, hogy az illyrek maguk ezt hirdették, s József főherceg is célozgat erre felterjesztéseiben. Azt azonban bátran kiemelhetem, hogy *a kormány hivatalos működését szigorúan el kell különíteni azon kicsiny szlavbarát klikkétől, amelynek lelke Kolowrat volt, s amelynek befolyását — úgy látszik — Ferenc Károly biztosította.* Ez utóbbiak működése a háttérben történhetett, Metternich, József nádor, sőt a legnagyobb valószínűséggel Lajos főherceg megkerülésével.

A szlavofil irányú hatalmas változást jelentett a megkövült kormányzati rendszerben, éppúgy támadta elveinek konzervativizmusát, mint a magyar nemzeti eszme érvényrejuttatása. Ebből érthető, hogy ezen a területen az egész kormány szemben állott Kolowrattal. Semmi sem bizonyítja jobban ez utóbbi nagyságát, mint az az 1840-ben kelt véleménye, amelyben a horvátok fél-százados, eddig következetesen visszautasított követelése mellett száll síkra, a báni hatáskör épségbentartása mellett. Szerinte a monarchiának még egykor szüksége lehet a horvátokra a magyarok ellenében, s akkor jó lesz, ha a horvát nemzet reprezentánsának minél nagyobb hatalom lesz a kezében. Ez az első világos nyom azon

állítás igazolására, hogy *egyes* kormánykörök gondoltak a horvátok kijátszására a magyarokkal szemben, de hozzá kell mindjárt tenni azt is, hogy Kolowrat javaslatát *nem fogadta el az államkonferencia*; a Metternich vezetése alatt álló hivatalos politika nem *akart* tudomást venni erről a tervről. Kolowrat azonban ez után a kudarcra uán sem adta fel a küzdelmet, csak kevesebb nyíltsággal folytatta, mint eddig.

Érdekes történetírói feladat az 1840 és 1843 közötti évek történetének tanulmányozása. Az 1839/40. országgyűlés szerencsés kimenetele közeledést hozott létre a nemzet és kormánya között. Mednyánszky báró, a tanulmányi bizottság feje a siker reményében kezdte meg nagyszabású, gyökeresen magyar kultúrprogramjának megvalósítását; hatalmas támaszra talált az ősz József nádorban, kinek lelke ekkor már teljesen összeforrott a nemzeti ideálokkal. Metternich ingadozott; egyrészt meleg viszonya a magyarrá lett főherceghez befolyásolta őt és minden kulturális haladás iránt érzett rokonszenve, amennyiben azt az állam valósítja meg; de másfelől Kolowrat szinte ontotta a memorandumokat, amelyekben könyörgött, fenyegetett, mindent elkövetett, csak hogy a magyar nemzetiség fejlesztését, mivel az veszedelemes lehetett a hazai szlávokra, meggátolja. A magyarság történetében döntő korszak érkezett el. Sohasem állott olyan közel eszményei békés úton való megvalósulásához, mint ekkor.

Nagy előnyére vált a magyar törekvéseknek — s ez ismét igen fontos vonás a horvát kérdés megrajzolásához, — hogy a kormány a magyarországi nemzetiségek ügyét sohasem azonosította a horvátokéval. A tótok, oláhok érvényesülésért való küzdelmét nemzetiségi, illetve tisztán kulturális problémának tekintette, az az ő szemében imponderabile volt; Horvátország végeredményben azért győzött, mert nemzetiségi küzdelme közjogi kérdések körül folyt le.

A negyvenes évek elején nem sok öröme telhetett a bécsi vezető politikusoknak a horvátországi viszonyokban. A már izmossá nőtt illyr mozgalom megteremtője, Gáj, gyanusan sokat utazott külföldre, nyíltan hazaárulással vádolták. Ugyancsak ezekben az években *horvát* arisztokraták megalapították a zágrábi kaszinót, amelynek pártja nem állott ugyan kifejezett politikai hitval-

lás alapján, de főelve, az anyaországhoz való feltétlen ragaszkodás következtében örökös harcban élt az illyrekkel. Egymást követték a két párt között a véres összeütközések, a társadalmi mozgalmak megakasztották Zágráb megyében a közigazgatást, az állapot kezdett forradalmi lenni. A kormány pontosan értesült mindezekről két helyről is. A rendőrminiszter jelentéseiből nem lehetett kiokosodni, azok mindig magukon hordották a jelentéstevő politikai színezetét. Annál homogénebben illyr-ellenesek voltak a magyar kamara elnökének jelentései; különösen ki kell emelni Zerpák Edvárd zágrábi ügyész jelentéseit, mert azok indították cselekvésre a kormányt.

A konferencia-minisztérium szavazataiban egyre sürgetőbben nyilvánult meg az a kívánság, hogy történi-jék már valami a nyugalom helyreállítása érdekében Horvátországban. 1842-ben végre eljött a cselekvés ideje, miután megérkeztek Bécsbe a kívánt felvilágosítások. Úgy látszott ekkor, hogy a magyarság ügye győzött a kormány pártfogásával. Az első lépés Haller gr. kinevezése volt bánnak. Haller a nádor és Metternich teremtménye volt, becsületes, egyenes katonajellem, de — sajnos — csekély politikai iskolázottságát törvénytisztelő konzervatív felfogása és feltétlen hűsége sem tudta pótolni. Az új bán és a magyar kancellár hamarosan összeállították azokat a követelményeket, amelyek megvalósítása a béke helyreállításával kecsegtetett; kiindulási pontjuk egy volt, mindketten az illyrizmus túlkapásaiban látták a baj okát. Az ő javaslataik alapján, Metternich sajátkezű szerkesztésében jött létre a híres 1843 januári leirat, mely eltiltotta az illyr elnevezést és az illyr jelvények viselését, a horvát cenzurát tiszte szigorúbb teljesítésére utasította, de másfelől királyi szóval biztosította a horvátokat nemzetiségük fenntartásáról, és felhívta a nádort, hogy állja elejét minden magyar részről jövő kihívásnak.

Ez a leirat a magyarság és a józan konzervatív politika győzelme volt az illyrizmus és bécsi pártfogói felett. A magyarság győzelmét jelentette, de nem a horvátok elejtését is egyszersmind, hiszen a horvát nemzeti párt követelése, a horvát nemzetiség megóvása, a királyi ígéret védelme alá került. El kell utólag ismerni, hogy Metternich megoldása bölcs volt, az egyetlen lehető alapot képviselte, amelyen a magyarság és a legjelentékenyebb horvát párt, a konzervatív nemzeti párt ki-

egyezhethett egymással. Az az üdvös eredménye megvolt, hogy Gáj politizálását hívei közül is sokan elítélték, s ezzel elérkezett az utolsó alkalom, hogy a magyarság és a horvát nemzet a kölcsönös engedékenység alapján megegyezzen. A kormány jól számított, mikor köteletségét teljesítve a pártok fölé emelkedett és így akarta biztosítani a társadalom nyugalmát, mert az illyrizmusnak, mint nyugtalanúságot keltő, sőt állambomlasztó elemnek elfojtásában számíthatott a magyar és a horvát konzervatív körök támogatására egyaránt.

Hogy a várt eredmény elmaradt, annak okát a magyar liberális és az udvari konzervatív felfogás össze nem egyeztetetőségében kell keresnünk. A kormány tudatában volt annak, hogy most lojálisan viselkedett a magyar nemzettel szemben, s ennek ellenértékeképpen megértést kívánt. Maga is hajlandó volt már a mérsékelt reformok útjára térni, amire az időpontot elérkezettnek látta. A megvalósulni kezdő nagyarányú gazdasági program rámutatott az ország gyengeségére, s Metternich kész volt segíteni, de viszont ki akarta használni az alkalmat a királyi tekintély biztosítására és a törvénytisztelet helyreállítására.

Gyorsan bekövetkezett a végzetes változás, aminek főoka a szerencsétlen 1843/4-iki országgyűlés volt, amelyen a kormány és az ellenzék eddig még sohasem tapasztalt hevességgel ütközött össze, úgy, hogy számolni kellett az országgyűlés feloszlásával és az esetleges forradalmi mozgalmakkal. A magyar ellenzék theoretikus álláspontjával szemben elbuktak azok a reformok, amelyeket a kormány elengedhetetleneknek tartott, a kibékülés a nemzet és király között az uralkodó pártviszonyok mellett lehetetelennek látszott. Kolerat hatalmas alakja újult erővel bocsátkozik küzdelembe a magyarság ellen. Bőségesen kihasználja az ellenzék tapintatlanságát, egymásután diszkreditálja társai és a király előtt a magyar kormányzéseket, megdorgáltatja a magyar ügyeket intéző konferenciaminisztériumot, s elkeseredetten küzd minden magyar kívánság ellen. Nagy ellenlábasa, Metternich, egyre pesszimiztikusabban figyel az eseményeket, egyedül József nádor képviseli még a nemzet ügyét. Ez az országgyűlés csódba vitte az eddigi kormánypolitikát és végleg tönkretette a törvényes talajon álló régi konzervatív párt presztizsét, pedig az 1843-iki győzelmet az illyriz-

mus felett ennek a pártnak képviselői, Haller bán, József nádor és Metternich vívták ki.

Az alsó tábla következményeiben kiszámíthatlan lépést tett, mikor 1843 júniusában a magyar nyelvet az országgyűlés kizárólagos nyelvének nyilvánította; a horvát követek ennek folytán nem gyakorolhatták többé jogait, mivel küldöiktől azt az utasítást nyerték, hogy csak latinul beszéljenek. Abban megegyezett a kormánytényezők felfogása, hogy mindkét fél hibázott, de míg József nádor a horvátokban látta a nagyobb hibát, a kihívást, Bécsben, hol az országgyűlés elcsüggesztő hatása alatt állottak, hajlandóbbak voltak a magyar ellenzék elítélésére, s a király októberben erőshangú leiratban feddette meg a rendeket. Ez volt az első lépés a kormány részéről ahhoz, hogy a horvátokat diadalhoz segítse.

Amellett két, problémánk szempontjából végzetes fontosságú dolog történt: a horvát nemzeti program revíziója és a magyar mérsékelt haladó párt szervezkedése.

Az illyrek belátták, hogy a kormány ellenére, nemzetük osztatlan rokonszenvétől sem támogatva, eszméiket nem tudják megvalósítani. Közeledni kezdettek tehát a horvát nemzeti párthoz; viszont az országgyűlés eseményei megrendítették az utóbbi pártot, Szlavónia érzelmileg ismét szorosabban csatlakozott Horvátországhoz, megindult a szervezkedés az erősebb önvédelemre, még pedig *pártpolitikai alapon*. Az illyrizmus hajlandó volt a konzervatív program elfogadására, de magával vitte az új alakulatba a nemzeti kultúra fejlesztésének gondolatát. A magyaron párt nem vesztette el teljesen mérsékelt horvát jellegét, de Josipovič türmezei ispán és a Bathányiak befolyása alatt mindinkább ellenzéki, „bösgesinnt“ párttá lett, szemben a „gutgesinnt“-ekkel, a nemzeti párt és az illyrek koalíciójával.

A magyar mérsékelt haladó párt megítélésére ma még nem lehet vállalkozni, mivel működését nem ismerjük eléggé. Annyit meg lehet állapítani, hogy a nemzeti-ségi kérdésben buzgalmukban túllóttek a célon. Horizontjukban, mint a kormányéban is, a nemzetiségi kérdés elvesztette jellegét, pártpolitikává alacsonyodott le, s éppen ez az oka annak, hogy nagy részük van Horvátország elvesztésében.

Alig végződött be az 1843/4. országgyűlés, a kor-

mány ismét erélyes politikába kezdett Horvátországban, de homlokegyenest ellenkező értelemben, mint két év előtt. Kolowrat nézeteit valósággal rászuggerálta társaira. Metternich szerepe úgyszólván csak abból állott, hogy fedezte minisztertársát József nádorral szemben, s itt-ott még megvédett egy-egy becületes főtisztviselőt. A titkos jelentéseken is meglátszik a kormány felfogása. Sedlnitzky jelentései mind horvátszelleműek lesznek s a kamara helyét az Informationsbureau veszi át, melyben befolyásos emberek vezetik félre a kormányt lépésről-lépésre.

Egyéb, pozitív tünetek is befolyásolták a kormányt. A halálosan gyűlölt „Védegylet“ Horvátországban nem tudott erőre kapni, s a megszelídült illyr párt sietett megváltozott programját az illetékes tényezők tudomására hozni. Gáj úgy lépett fel, mint a kormányelvek lovagja, politikai elveit teljesen a kormány axiomái szerint határozta meg, — sőt hivatalos küldetésben vállalkozott a pánszláv propaganda céljainak kipuhatólására. Az illyrizmus feladta ideális törekvéseit, hogy reális célkitűzése számára megnyerje az udvar pártfogását.

A kormánynak a jóindulatú horvát nemzet iránt jóakaratot kellett tanúsítania, ha győzni akart a már erősen megszervezett, elvi alapon álló liberális párt felett. Az idők változását misem bizonyítja inkább, mint hogy maga Metternich rehabilitálta az illyrizmust, mindenesetre csak mint kultúrprogramot, mely az összes délszlávok megnyerésével kecsegtette őt, s amelynek éle az oroszbarát szerbizmus ellen irányult.

Azután következett a magyar párt és támaszainak megbuktatása. Majláth kancellár bukásához is sokban hozzájárult a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontja, Haller bánt egyenesen az buktatta meg. Egy éven át kívánta tőle a kormány, hogy ő, a politikában iskolázatlan katona, a saját felelősségére működjék. Ez alatt az év alatt pártatlanságával magára vonta mindkét párt dühét, de Kolowratét is, mert a magyar pártot, mikor már azt Bécsben elejtették, volt bátorsága védelmébe venni.

Feltűnő, hogy milyen sok hivatalnok ragaszkodott a magyar párthoz. Mikor ez a párt mindinkább ellenzéki jelleget nyert, a kormány erélyesen megintette — hozzá kell tennünk, hogy többnyire hamis értesülések alapján

— hivatalnokait, megfélemlítette, visszavonulásra kényszerítette őket. Bennük a horvátországi magyar párt művelt, tevékeny tagjait vesztette el.

Az utolsó, legfontosabb lépés a horvát tartománygyűlés puccszerű átalakítása volt. Eddig a tartománygyűléseken megjelenhetett és szavazhatott a köznemesség is, s a magyar pártnak kedvező kilátásai voltak arra, hogy a túrmezei nemesség segítségével túlsúlyba kerülhet. A tartománygyűlések az utóbbi években nagy verekedésekkel végződtek, s a kormányiszervek mind óhajtották, hogy a rend helyreállítása végett itt is történjék valami, de törvényes felfogás szerint csak a magyar országgyűlés dönthetett és hozhatott törvényt ilyen fontos kérdésben. A kormány habozott, nyílt törvényszegésre nem mert vállalkozni. Ennek a habozásnak egy sajnálatos esemény vetett véget.

1845 júliusában az illyr párt, zágrábmegyei bukásán feldühödve, összeütközött a katonasággal. A rövid harenak feltűnően sok halottja volt, s nyomában mérhetlen elkeseredés állott be az illyr körökben. A kormány meg volt döbbenve, forradalomtól félt. A jelentések komor képet festettek a horvátországi hangulatról, szerintük a nemzeti párt úgy érzi, hogy a kormány végleg elejtette, s ha érvényesülni akar, kénytelen a magyar ellenzéki párt karjaiba dobni magát.

Ebben a súlyos helyzetben kezdette meg Apponyi alkancellár erélyes, de szomorú kimenetelű működését. A fiatal konzervatív nemzedék már eddig is túlságos egyoldalúságot tanúsított a horvát nemzetiségi kérdés megítélésében, olyan engedelményekre volt hajlandó, amelyenkről csak vérmes illyrek álmodtak. Abban nem csalódtak, hogy elveik megvalósulása a kormányt és pártját nagy mértékben erősíteni fogja, csak egyet hagytak számításán kívül: azt, hogy valaha véres összeütközés állhat elő a két nemzet, illetve a magyar nemzet és a kormány között. Ami öt év előtt Kolowratnak nem sikerült, azt most jószándékú, túlbuzgó magyar emberek valósították meg.

Már a magyarpárti hivatalnokok megfélemlítésében is nagy része volt Apponyinak. Mikor az előbb említett júliusi események után Bécsben tanácsstalanság uralkodott, a magyar alkancellár találta meg a kivezető utat Kolowrathoz intézett levelében. Szerinte a bukott párt ügye a népszerű ügy Horvátországban, s a nemzeti párt-

nak nem szabad azt hinnie, hogy a kormány átengedi sorsának, hanem elégtételt kell neki adni. Haller nem maradhat tovább sem bán, sem Zágráb megye főispánja, helyébe népszerű helytartót kell kinevezni. A turopoliaiak kérdésében a horvát tartománygyűlésre kell bízni a döntést, de addig is fel kell függeszteni a köznemesség szavazati jogát. Ez a magyar párt politikai megsemmisítését jelentette.

Lehetetlen, hogy a kutató meg ne döbbenjen ezen gondolatmenet olvasásakor, s hogy helyes volt érzelmi ítélete, azt bizonyítja az egykorú konzervatívok megdöbbenése is, mikor Apponyi elveinek diadaláról értesültek. Kétségtelen dolog, hogy a kormánynak elégtételt kellett adnia a katonaság erőszakoskodásáért, csak az az érthetetlen, hogy miért gondolt Apponyi a *magyar párt feláldozására*, mikor éppen ez a párt ártatlan volt a konfliktusban, hiszen a *katonaság* és az illyrek között történt az összeütközés. A katonaság bűnös lehetett, valószínűleg az is volt, de ha annak tekintélyét nem is lehetett csorbítani, volt elég sok kielégítésre váró horvát követelés, amelyek megadásával meg lehetett volna nyugtatni a melléktartományokat, s végső esetben lehetett volna megegyezést keresni a magyar párttal, amely szellemileg, anyagilag és számbelileg elég erős volt ahhoz, hogy ellenzéki elvei elejtésével kormányzó pártot lehessen belőle alakítani. Hogy ezen utóbbi gondolatban realitás van, bizonyítja az a körülmény, hogy a mérsékeltebb magyarpárti és nemzetipárti férfiak, belefáradva az áldatlan harcba, maguk is keresték a közös platformot, amelyen kiegyezhetnek egymással.

Még csak azt sem lehet mondani, hogy Apponyi nélkül is bekövetkezett volna a magyar párt letörése. A fiatal alkancellár tekintélye rendkívül nagy volt Bécsben, az ő nézetei ellenére hasonló javaslatokat nem fogadott volna el a kormány.

Minden úgy történt, ahogyan Apponyi javasolta, s a letört, kijátszott magyar párt önszántából kivált a tartománygyűlésből, amelyen úgysis kisebbségre volt kárhozthatva.

Apponyi és a kormány lépése végzetes volt, Magyarország már 1845-ben elvesztette Horvátországot. Volt még magyar párt, hiszen Zágráb megye tisztikara 1848-ig ehhez tartozott, de a kormány mindent megtett gyengítésére. Ezt a pártot a vele szemben tanúsított

kíméletlen bánásmód végérvényesen az ellenzék karjaiba hajtotta; olyan ellenzéki magyar követeléseket kellett pártpolitikából pártolnia, amelyekről maga is tudta, hogy azok Horvátországban sohasem valósíthatók meg. A vezető állásokban az illyr-konzervatív párt emberei ültek, a kormány győzelme napról-napra növekedett.

De a rideg pártpolitika diadala nem nyujthatott a jó magyar Apponyinak elégtételt a váratlan következményekért. Már az 1845-iki tartománygyűlés is olyan követelményeket támasztott, hogy azokat még a kormány is veszélyeseknek tartotta a magyar korona épségére, s Apponyi párthíve, Zágráb megye főispánja maga is beismerte, hogy Gáj újságja csak színleg szolgálja a jó ügyet, valójában csak a lelkeket mérgezi. Az 1845-iki tartománygyűlés követelései közigazgatásilag és egyházpolitikailag teljesen függetlenítették volna Horvátországot, sok tekintetben messzebb mentek, mint az 1790-iki országgyűlés előtti állapotok megengedték volna.

A magyar konzervatív párt megdöbbenése nagy volt; ők nem közjogi, hanem pártpolitikai változásokat óhajtottak.

Apponyi horvát politikájának csődjét bizonyítja az, hogy éppen az ő teremtményének, az 1845-iki tartománygyűlésnek úgyszólván egyeflén kívánságát sem teljesítette a kormány, — magának Apponyinak a tanácsára.

Találgatásokba bocsátkozni nem történetírói feladat, de annyit mégis el lehet mondani a legnagyobb valószínűséggel, hogy a magyar és a horvát nemzet között 1848-ban mindenképen bekövetkezett volna a teljes szakítás, mert mindkét fél a lehetetlenig fokozta kívánságait már 1847 végén. A kormány nem került abba a súlyos helyzetbe, hogy döntenie kelljen s így a forradalmi idők bekövetkeztekor biztosan számíthatott a politikai tekintetben gondosan előkészített Horvátország segítségére. Politikai perspektívából nézve a kor történetét, 1845-től kezdve a Magyarország és Horvátország között folyó harcban a kormány pártfogása következtében Horvátország olyan helyzetbe került, hogy esélyei a teljes állami különállás elnyerésére megnövekedtek, s benne a monarchia föderalizálására irányuló szláv mozgalom értékes támaszra talált. Horvátországnak kellett lennie szinte szükségszerűen annak a sziklának, amelybe az 1848-ban megalakult centralizált magyar nemzetállam hajója először beleütközött.

MiskolcZY Gyula.

A magyar királyi udvari kamara építészei Mária Terézia és II. József korában.

A magyar művészet történetének emlékekben tán leggazdagabb, de eleddig legkevésbé feltárt korszaka a XVIII. század második fele, Mária Terézia és II. József uralkodásának néhány évtizede. A török iga alól felszabadult országban nagyarányú építő tevékenység indul meg. Templomok és falusi kápolnák, főúri kastélyok és paloták mellett egész városrészek épülnek újjá s nem egy vidéki városunk nyeri ekkor azt a képét, amely mindmáig megőrizte számunkra egy letűnt kor művészetének, a barokknak és rokokónak egységes szellemét, mindent átható és kifinomult művészi kultúráját. Nagy egyházfejedelmek és gazdag főurak, kisémberek és városi polgárok egyaránt foglalkoztatják a jó részt Ausztriából behívott művészeket. S a fellendülő építő tevékenységből kiveszi részét maga az állam is a munka intézményszerű megszervezésével.

Ez a század a megelőző évszázad utolsó évtizedeivel együtt az udvari élet virágzásának s a barokk-rokokó művészet gazdag pompakifejtésének kora. Fejedelmi udvarok ízlése szab irányt a művészet fejlődésének, uralkodói bőkezűség teremt alkalmat és lehetőségeket nagy művészegyéniségek megnyilatkozásának. XIV. Lajos Franciaországának gazdag művészi életében királyi építkezések és intézmények, „manufactures du roi” viszik a főszerepet, a Habsburg császárvárosban a „Hofbauamt” foglalkoztatja a művészek legjobbjait. Nálunk a művészi élet kialakulásának ez a leghatalmasabb tényezője hiányzik. Magyar udvari élet nincs, uralkodóink Bécsben székelnek: a kor minden nagyobb művészi vállalkozása egyéb mecénások, főpapok és főurak nevéhez fűződik. Csupán az állami építkezéseket irányítja középponti szerv: előbb a m. kir. udv. kamara kebelében működő építészeti hivatal s az építészeti bi-

zottság, majd II. József korában a monarchia minden tartományára kiterjedő hatáskörrel a bécsi legfőbb udvari építészeti igazgatóság, az ú. n. „*Allgemeine Ober-Hofbau-Direktion*“.

Nagy alkotások nem fűződnek e hivatal tevékenységéhez, építkezései között stílustörténetileg is jelentős emléket hiába keresünk: működése inkább a kulturális történelmet és gazdaságtörténelmet érdekli. Százával emeltet a felszabadult kincstári birtokokra küldött új telepések számára lakóházakat Erdélyben, a Bánátban s egyebütt. Gondoskodik az eltörölt rendek szerzetesházainak és kolostorainak hivatali helyiségekké és iskolákká leendő átépítéséről. Falusi templomok és paplakások, iskolák és kaszárnyák, kincstári szeszfőzők és korcsmák, harmincados házak, vámhivatalok és raktárak építése legfőbb munkaköre. Csak néha-néha kínálkozik alkalom oly építkezésre, mely — szerény keretek közt bár — művészibb megoldást kíván.

Nem is a kincstári építkezések avatják becsessé e hivatal tevékenységének emlékeit a magyar művészet múltjának kutatói számára, de a foglalkoztatott mesterek egyénisége. A hivatalos állást betöltő „Kameralarchitekt“-ek sorában nem egy igazi művészembert találunk. Ott van közöttük Johann Bapt. Martinelli, a pozsonyi kamaraépület tervezője, Franz Anton Hillebrandt, a bécsi akadémia építészeti osztályának tanácsosa, Josef Tallherr, a pozsonyi Aspremont-palota mestere; jelentkezik a fejledező osztrák klasszicizmus legnemesebb ízlésű képviselője: Hefele Menyhért is.

Annál meglepőbb, hogy e mesterek neve és egyénisége alig másfél évszázad alatt feledésbe merült, alkotásaik előtt tanácstalanul áll a mai szemlélő. A művészettörténeti kutatás csak az utóbbi években fordult nagyobb figyelemmel a magyarországi barokk építészet emlékei felé s emelt ki néhány elfeledett mestert az ismeretlenségéből.¹ Hefele alakja és művészi egyénisége immár majdnem tisztán áll előttünk, a többiekre vonatkozóan a kutatás jóformán csak a kezdetek kezdeténél tart. Nem ismerjük alkotásaikat, hiányosak életrajzi adataik, művészi fejlődésük rajzát még csak meg sem

¹ *Anton Richard Franz: Wiener Baukünstler in Preussburg im Theresianischen Zeitalter. Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes. Hg. von Max Dvořak. Bd. XIII. Beibl. Wien, 1919.*

kísérelhetjük; egyik-másikról a nevéen kívül alig tudunk egyebet. Régebbi forrásoknak róluk szóló feljegyzései, téves értesülések s hagyomány nyomán írásba foglalt adatai meg éppen alapos kritikára szorulnak.

Ily körülmények között különös figyelemre méltók a m. kir. udv. kamara építészeti bizottságának fennmaradt jegyzőkönyvei, főként pedig az 1782-ben elhalt Lorenz Lander másodépítész helyének betöltésére kiírt pályázat aktái. Sajátkezűleg írt kérvények, melyekből a mesterek életrajzi adatairól nyerünk közelebbi felvilágosítást, hivatali előljárók és szakférfiak nyilatkozatai, amelyek az egykorúak ítéletéről adnak érdekes képet.

A magyar kamarai építészek történetének megírása, alkotásaik rendszeres és pontos feltárása a csak tervben élő magyar műemlék-topográfia számára s egyéniségük megrajzolása még a jövő feladata. A mesterek jórészt Bécsből kerültek hozzánk s magyar földön magánosok szolgálatában, főpapi és főúri mecénások megbízásából alkották a legjelentősebbet. Mindezek feltárása széleskörű levéltári munkára vár. A kutatás szálai elvezetnek a bécsi udv. kamarai levéltárba éppúgy, mint a prímási és nagyváradai püspökség irattáraiba, a Grassalkovichok, Aspremontok, Apponyiak, Esterházyak régi írásaihoz. Csak ezek átkutatása vethet majd világot ma még sok homályos kérdésre s hozhat megoldást oly problémákban, amelyek jelen vizsgálódásaink során is nyíltan maradnak.

Kiragadjuk egyelőre a legújabban napfényre került anyagból a legérdekesebbet s néhány előzmény vázlatos előrebocsátása után ismertetjük a fent említett pályázat aktáit és a velük összefüggő problémákat.

A m. kir. udvari kamara kebelében működő építészeti hivatal megalakulásának története, szervezete és hatáskörének részletei mindmáig ismeretlenek, akár csak a XVIII. századi magyar közigazgatás egyéb problémái. Nem látszik tisztán az sem, minő kapcsolatban állt a bécsi udvari építészeti hivatallal, amellyel egy ideig F. A. Hillebrandt közös igazgatása alá tartozott. Működési köre kiterjedt az építés minden ágára, a mai magasépítési és kultúrmérnöki munkákra is. Élén mindenkor képzett s a maga korában elismert, sőt egy időben a bécsi akadémiában is művészi tekintélynek ismert építész állt „Kamerallarchitekt“ címmel. Mellette építési rajzoló (Bauzeichner, delineator), mérnökök (Inge-

nieur, Cameralis geometra) és gyakornokok (Zeichnungs-Praktikant, rei aedilis practicans) dolgoztak. A messzibb vidékeken, kincstári birtokokon folyó építkezéseket külön kiküldött „Kameralarchitekt“-ek irányították s vezetésük mellett a kamarai építőmesterek¹ (Kameral-Baumeister vagy Maurermeister) egész raja dolgozott. A legfelsőbb pénzügyi irányítást pedig a m. kir. udv. kamara építészeti bizottsága látta el, amely rendszeren a kamaraelnök elnöklete alatt tartotta üléseit.

A század 40-es éveiben *Johann Bapt. Martinelli* kerül a kamara szolgálatába, mint „architectus aulicus et cameralis“. Ifjabb fia *Domenico Martinellinek*, a bécsi Liechtenstein-paloták építőjének, testvéröccse és valószínűleg tanítványa a pesti Károly-kaszárnya mesterének, *Anton Erhardnak*.² Megelőzőleg már mint udvari építőmester (Hofbaumeister) szerepel Bécsben, ahonnan állítólag 1737-ben kiküldetésben is járt Erdélyben egy bizonyos templom és kolostor építéséhez tájékozódó helyszíni szemlére.³ Legjelentékenyebb magyarországi alkotása a pozsonyi kamara palotája — a későbbi kir. tábla —, melyet a kutatás eddig *Grassalkovich* egy beadványában tett említés s az Orsz. Levéltárban őrzött, aláírt tervrajz alapján tulajdonít a mesternek.⁴

A tervek alapján történő meghatározás és azonosítás nem vezet mindenkor biztos eredményhez s pontos megállapításhoz. Hisz nem egyszer nyernek már el-

¹ Ilyen kamarai építőmesterek, akiktől néhány tervrajz is maradt fenn falusi templomokhoz s egyéb kisebb igényű építkezésekhez: *Franz Karl Römisch*, a pozsonyi központban, az építész mellett működő mester, *Jakob Gföller* gödöllői, *Johann Jung* diósgyőri, *Joseph Kraliczek* óradai „Baumeister“; továbbá *Leonhard Schade* „Bürgerl. Maurer Meister in Gran“, a visegrádi templom tervrajzainak készítője (1772), *Georg Karl Zillack*, a nagyszombati és budai egyetemi építkezéseknél foglalkoztatott pozsonyi „Bürgerl. Baumeister“ — és mások.

² Szül. 1701 febr. 8., megh. 1757 jún. 24. V. ö. *C. v. Wurzbach*: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich. Bd. XVII. S. 22. Wien, 1867.

³ V. ö.: *Joh. Ev. Schlager*: Materialien zur österreichischen Kunstgeschichte. Archiv für Kunde österr. Geschichts-Quellen. Bd. X. S. 743. Wien, 1850.

⁴ V. ö.: *A. R. Franz*: id. m. 23. l. — A tervrajz: m. kir. Orsz. Levéltár, Cam. Hung., Delineationes Aedilium fasc. II. No. 109. „Delineatio Cameralis Curiae Posoniensis“. Vászorra húzva. Aláírás: „Johann Baptista Martinelly Königl. Hung. Cameral Architect.“

fogadott tervek módosítást a kivitelben, nem egyszer kap más mester megbízatást újabb tervek készítésére a jónak talált mintához való ragaszkodással. A jelen esetben a kamarának Martinelli nevére szóló kifizetési rendelkezései 1753—1756-ból igazolják a megállapítást.

Maga a tervrajz inkább csak tájékoztató vázlatnak látszik: néhány alaprajz a különböző emeletekhez s egy futólag odavetett, halvány képet nyújtó homlokzat. Részleteket, profilokat, pontos méretezést nem ad s így aligha szolgált ebben az alakban a kivitel alapjául.

Az új kamarai épület terve 1752-ben merül fel. Martinelli nyeri a megbízatást s az év őszén a királynő már részletes jelentést s a tervrajzok beküldését kéri.¹ Az építkezést — úgy látszik — a következő év tavaszán kezdik: 1753 márc. 5-én veszi fel a mester a munkáért járó 1000 frt-os részletösszeget.² Május havában terjesztik be véleményadás és jóváhagyás végett Grassalkovich-hoz a palota kapujának tervrajzát³ s ettől kezdve a munka közel négy éven át folyik. Valószínű azonban, hogy az épület nagy része még 1753 folyamán elkészült: erre az évre esik a kiutalt részletösszegek legnagyobb része, néha kéthetenként 1000—1000 frt. A következő esztendőkre mind kevesebb kifizetés esik; 1756-ban már „pro extraordinariis laboribus“ utalványoz a kamara Martinellinek 3000 frt-ot.⁴

A kamara palotájával le is zárul Martinelli építő tevékenysége. Egyidejűleg tervez ugyan Pozsonyban néhány kaszárnyaépületet,⁵ felméri a féltoronyi királyi kastélyt,⁶ de nagyobb alkotásra aligha került sor. S a következő esztendőben, 1757 jún. 24-én a mester meghalt. Utóda a magyar kamarai építészek legjelentősebb művésze, a bécsi művészeti akadémia későbbi tanácsosa s a császári ház udvari főépítésze: *Franz Anton Hillebrandt*.

XVIII. századi építőink sorában alig van még egy, akinek tevékenységéről s alkotásairól annyi homályos

¹ Cam Hung. Benignae Resolutiones 1752. Reposit. 2. nov. et Reg. fol. 271.

² Cam. Hung. Expeditiones Camerales 1753 márc. 5. O 17.

³ U. o. 1753 máj. 22. P. 9.

⁴ U. o. 1756 ápr. 8. O 10. jún. 1. O 1. aug. 5. O 4.

⁵ U. o. 1756. febr. 20. O 2.

⁶ U. o. 1755 jan. 31. O 19.

sejtés, hozzávetőleges következtetés s oly kevés biztos adat élne az irodalomban, mint éppen Hillebrandt.¹ Mi sem bizonyítja jobban a reá vonatkozó adatgyűjtés hiányait és megbízhatatlanságát, mint az a körülmény, hogy működésének eleddig ismert legutolsó emlékét, a pesti német színház és vigadónak sajátkezűen aláírt s minden valószínűség szerint 1792-ből származó, de kivitelre nem került tervrajzait Hild János nevére (1806-ból) könyvelte el a kutatás.² Magyarországi művei közül — bár úgy látszik, nagyon sokat dolgozott úgy a kincstár, mint magánosok szolgálatában — egykorú írott források nyomán eleddig csak a pozsonyi volt kincstári magtárépületre vonatkozó megállapítás lehet hiteles, amelyet 1773-ban készített s a királynőtől sajátkezűleg jóváhagyott terevei alapján valószínűleg *Franz Karl Römisch*, kamarai építőmester kivitelezett.³ Részint hagyomány, részint stílusbeli egybevetések alapján több-kevesebb valószínűséggel neki tulajdonítják a pozsonyi Grassalkovich-, Apponyi- és Nyári-palotákat, a vizi kaszárnyát s az egykori koronázási domb tervezését. Hasonlóképp az ő kezét sejtik az Esterházy-, Szécsén-Lamberg- s Wachtler-palotákon (későbbi postaigazgatóság, 1908-ban lebontva), a Szilágyi Dezső-utca egy tet-szetős külsejű, amazokkal sokban egyező stílusú palotáján (33. szám), valamint a primási nyári palota, a mai helyőrségi kórház Barkóczy-korabeli (1761—1765) átépítésében is.⁴ A Szécsén-Lamberg- és Nyári-palotákra vonatkozó megállapítást egy 1761-ből való s a tállyai szőlőben építendő kerti lak és egyben présház számára készült tervrajzával való feltűnő stílusrokonság erősen alátámasztja.⁵ Egykorú hiteles levéltári forrásokban a

¹ Szül. Bécsben 1719 ápr. 2., megh. u. o. 1791 jan. 25. V. ö.: *A. R. Franz*: id. m. 23. s köv. l.

² A tervek: Budapest Székesfőv. Levéltárában: Ver-schönerungsarchiv No. 1. jelzet alatt. Közölve: *A Ház* IV. évf. Budapest, 1911. 104—108 l. — V. ö. helyesen: *Kádár Jolán*: A pesti és budai német színészet története 1812—1847. Buda-pest, 1923. 6. l.

³ Cam. Hung.: *Delineationes Aedilium* fasc. 1. No. 46.

⁴ V. ö.: *Ortvay Tivadar*: Pozsony város utcái és terei. Pozsony, 1905. 137. l. — A gödöllői Grassalkovich-kastély építését is neki tulajdonítja. V. ö.: *A. R. Franz*: id. m. 24. s köv. l.

⁵ *Domus Vinaria Talyensis*. Vászorra húzott két lap: 1. Homlokzat és alaprajz. 2. hosszmetset és a pincék alaprajza. Dátum: „Wienn ddo 29-ten May 761.“ — A gróf Khuen-

neve felbukkan majd a pozsonyi kir. vár új szárnyának építésénél,¹ majd az esztergomi primási építkezések irányításában.² Terveket készít a budai királyi palotához³ s a kir. várkápolna papjai számára építendő préposti ház terveihez írt kísérő soraiban, melyeket a „birodalmi gróf“-hoz, valószínűleg Grassalkovich kamaraelnökhöz intéz, „Ihro K. K. Lust-Schlösser und der K. Hung. Hof Camer Hof Architect et Ingenieur“-nek mondja magát.⁴ A 70-es évek elején vezeti a nagyszombati egyetemi építkezéseket, tervei szerint épül az orvosi fakultás új épülete.⁵ 1774-ben a királynő rendelkezésére a székesfehérvári székesegyház főoltárának építése foglalkoztatja⁶ s elszórt adatok nyomán az ő kezét sejtjük a szentély s tőle az egész templom megalkotásában is. Mint a budai királyi vár építésének vezető mestere, 1778-ban megépíti a budavári Szent Jobb-kápolnát⁷ s nem csekély része van a nagyváradi székesegyház és püspöki palota építésében is. 1778—1779-ben terveket készít br. Schwarzer Lajos nyitrai nagyprépost palotája számára, melyek azonban pénzügyi nehézségek miatt nem kerülnek kivitelre.⁸ Ezenkívül a 80-as években egész sor kincstári és kolostori épület átalakítási munkálatai folynak tervei szerint s legfőbb irányítása mellett. Az egyetem céljaira átalakított kúria, a „Causarum-Regalium-Direktoratus“ palotája s a franciskánus kolostor azóta rég helyet engedett az újjáépülő nagyváros modern palotáinak; a budavári Klarissza-kolostornak a hétszemélyes tábla részére átépített szárnya s az udvari frontján emelt országgház palotája (1784) — az alig egy évvel ezelőtt elhagyott Országos Levéltár — egyszerű, de nem

Héderváry család birtokában őrzött Grassalkovich-levéltár tervrajz-gyűjteményében.

¹ Cam. Hung. Literae Praesidis Grassalkovich 1767 aug. 3.

² U. o. 1765. jún. 22.

³ „Delineatio Regiae Budensis.“ 2 lap, alap, földszint, első és második emelet tervei 1770 ápr. 14-ről „F. A. Hillebrandt“ aláírással. A Grassalkovich-levéltár tervrajz-gyűjteményében.

⁴ Cam. Hung. Delineationes Aedilium fasc. 1. No. 14. melléklete 1771 aug. 17-ről.

⁵ M. kir. udv. kancellária: Acta particularia 1771. No. 551.

⁶ Cam. Hung. Aedif. 1774. márc. No. 128. és Prot. Aedif. 1774 márc. 4. Session 17. Extra No.

⁷ M. kir. udv. kancellária 1778. No. 2724.

⁸ Ugyanott. 1779. No. 999.

minden ízlés nélkül való homlokzatával ma is fennálló emléke az öregedő mester művészetének, Johann Lukas Hildebrand és Balthasar Neumann hagyományaitól a francia Louis XVI. hatása alatt immár messzire eltávolodó, utolsó stílusának.¹

Mindezek részletes feltárása s a mester teljes oeuvre-jének pontos egybeállítása további széleskörű részletkutatás feladata. Itt csupán jelezzük a problémákat, megjelöljük a szétágazó szájakat: Hillebrandt személyével inkább csak a történeti folytonosság kedvéért s a távozásával beállott változások előzményeként foglalkozunk.

1757 július 30-án adja be kérvényét gróf Grassalkovich kamaraelnökhöz, melyben röviden vázolja eddigi pályafutását.² Már kora ifjúságától kezdve az építészetnek szentelte életét. Akadémiai tanulmányai végeztével beutazta az egész római birodalmat, Németalföldet s majd három évet töltött Schönborn herceg szolgálatában, mint építési rajzoló, a würzburgi rezidencia lángeszű mestere, Balthasar Neumann oldalán.³ S ha az akadémiai évek alatt elméleti ismeretekre tett szert, ha utazásai közben sokat látott és tapasztalt: most Neumann mellett alkalmá nyílt az építészetet, a tervezés és kivitel munkáját gyakorlatilag is elsajátítani. Hazatérve munkássága, mint a legtöbb „Architekt und Ingenieur“-é, restaurálási munkálatokkal s kész épületek utólagos felvételével kezdődik. 1741-ben önként jelentkezik a bécsi erődök restaurálási munkálataihoz, 1742-ben már Ravensburg vár erődítésénél alkalmazzák. 1745-ben Jadot de Ville Issey császári építész számára elkészíti a bécsi Burg felmérését s utólagos rajzait, 1748-ban a holics-i császári uradalom mappáit. Ettől kezdve magánosok szolgálatában is dolgozik s külön ki-

¹ Ugyanott. 1784. No. 9264. Hillebrandt s. k. jelentése 1784. aug. 2-án az építkezések előrehaladásáról.

² Cam. Hung. Literae Praesidis Grassalkovich 1757 júl. 30. — A kérvény: Literae ad Cameram exaratae, Series III. fasc. 71. 1770—1772. U. — Egész terjedelmében közli: *A. R. Franz*: id. m. 25. s. köv. ll.

³ Kérvényének tanúsága szerint B. Neumann oldalán egyebütt is dolgozott. Az említett három esztendőből az építési számadásokból kimutathatólag 1739—1740 esik würzburgi szolgálataira. — V. ö.: *Felix Mader*: Die Kunstdenkmäler des Königreichs Bayern. Bd. III. Unterfranken. XII. Stadt Würzburg. München 1915. S. 414. Anm.

emeli a gróf Ulfeld főudvarmester számára emelt bécsi palotát — eddig ismert első önálló alkotását —, melynek építése az 50-es évek elejére tehető. Mindezekre hivatkozva most az elhalt J. B. Martinelli helyére leendő kinevezésért folyamodik. Gróf Ulfeld mellékelt ajánló levelében melegen pártfogolja.¹ A döntés így meglepően gyors: augusztus 4-én kapja megbízatását, egyelőre állandó fizetés nélkül, időről-időre megállapítandó rapidíjjal.² Öt esztendeig viseli ez állását, míg végre 1762 október 29-én kézhez kapja a végleges kinevezési okmányt visszamenőleg megállapított, 1761 október 1-től folyósítandó évi 400 frt fizetéssel.³ Két év múlva a kamara évi 1000 frt-ra emeli fizetését,⁴ 1766-ban pedig 1600-ra azzal a meghagyással, hogy a pozsonyi királyi várat évenként négyszer, a budait legalább egyszer személyesen vizsgálja felül.⁵ Aligha szorítkozott Hillebrandt ténykedése a pusztá hivatalos ellenőrzésre: itt inkább az építkezések személyes irányítására kell gondolnunk.

A pozsonyi vár restaurálási munkálatai a század 40-es éveitől kezdve kísérhetők nyomon. Gyökeres átépítése s az ú. n. Mária Terézia-szárny kiépítése a 60-as évekre esik s Albert szász-tescheni herceg magyarországi helytartóságával hozható kapcsolatba. A nagyobb átalakításokat s restaurálást 1761-ben kezdik s a következő két évben — úgy látszik — nagyobb arányokban folytatják. Legalább erre enged következtetni az a tény, hogy a kamara 1763 folyamán különböző részletösszegekben 81 ezer frt-ot utalványoz az építkezéshez. 1765-ben kerül a herceg Pozsonyba, mint királyi helytartó s hamarosan felmerül a vár kibővítésének terve: „Projectum Amplificationis Arcis Posoniensis, quod ge-

¹ 1757. júl. 4-ről: „... quia non immerito competit supplicanti testimonium, quod in arte sua vere sit peritus, simile testimonium praebebit... aedificium domus meae, quae publici applausum meruit, sub unica directione ipsius Hillebrandt aedificata fuit“.

² Decretum pro Domino Francisco Antonio Hillebrandt. Cam. Hung. Exped. Camerales 1757 aug. 4. D. 1. — V. ö. ugyanott 1754 aug. 4. P3.

³ Decret für den neuernannten Cameral-Architecten Hillebrandt. Cam. Hung. Exped. Cam. 1762 okt. 29. D 1. — V. ö.: ugyanott okt. 29. O11.

⁴ Ugyanott 1764. szept. 7. O 11.

⁵ Ugyanott 1766 dec. 5. O 6. — V. ö. Literae Praesidis Grassalkovich 1766 dec. 2. és 1767 febr. 12.

ner meus, Dux Albertus elaboravit“ — írja a királynő 1767 július 31-én Grassalkovich-hoz intézett leiratában¹ s annak az óhajának ad kifejezést, hogy az építés lehetőleg egy éven belül befejezést nyerjen. E célra havi 4000 frt-ot engedélyez. S az év őszén a kamara csakugyan megkezdi az összeg folyósítását „pro novo aedificio in hujate (Poson) Arce Regia ponendo“.²

Mennyi szerepe volt Hillebrandtnak ez építkezésekben, adatok híján ma még nem látható világosan. Esetleges vonatkozó tervrajzait — ha voltak — ezideig nem sikerült napfényre hozni.

A budai királyi vár építése ugyancsak erre az időre esik. Bár alapkövét 1749 március 13-án tették le, a munkálatok a közbejött háborúk miatt csak a 60-as években folytak nagyobb arányokban.³ Az építkezés lelke gróf Grassalkovich Antal kamaraelnök, legfőbb művészeti irányítója ez időben már F. A. Hillebrandt. Az eddig rendelkezésünkre álló elszórt adatokból nem látható még tisztán, mennyi tulajdonítható Mária Terézia királyi palotájából a mester művészetének, nem ellenőrizhetők a Johann Bernhard Fischer von Erlach s főként a nagy Johann Lukas Hildebrand szerepéről szóló kósza s jórészt légbőlkapott irodalmi adatok sem. Hillebrandt neve fel-felbukkan a munkával kapcsolatban. 1766-ban részletes kimutatást terjeszt be Grassalkovich-hoz az építkezésnél felmerült apróbb kiadásairól, utiköltségeiről s kiterjedt levelezéséről,⁴ 1767—68-ban a Zsigmond-kápolna építése foglalkoztatja s Albert szász-tescheni herceg, kir. helytartó parancsára elkészíti a kir. palota kertjének terveit.⁵ 1770-ből valók a már említett alaprajz-tervei — valószínűleg inkább utólagos felvételek —, 1771-ből a várkápolna papjai számára építendő préposti lak terep-vázlatai, amely a kamara egy 1772-ben kelt utasítása szerint csakugyan „juxta in via-

¹ Másolata: Cam. Hung. Literae Praesidis Grassalkovich 1767 aug. 3. mell.

² Ugyanott. Exped. Camerales 1767 okt. 2. O3.

³ V. ö.: *Lehmann Ferenc*: A budai királyi paloták a legrégibb időktől a mai napig. Budapest, évsz. nélk. 32. s köv. l. — V. ö.: *Hauszmann Alajos*: A magyar királyi vár. Budapest, 1912. 20. s köv. ll.

⁴ Másolata: Cam. Hung. Acta post Praesid. Grassalkovich reman. fasc. 23. No. 88.

⁵ Ugyanott fasc. 23. No. 76.

tionem Architecti Hillebrand“ volna mielőbb befejezendő.¹

Ugyanezen évben, 1772 október 31-én kelt császári rendelet a mestert a bécsi Hofbauamt élére szólítja, hol mint udvari főépítész, Pacassi utóda, 1773 március 11-én az akadémia tanácsosa² s röviddel azután „k. k. wirkl. Rat“ lesz.³ A magyar kamaránál viselt állását azonban továbbra is megtartja. Egyideig személyesen irányítja a munkálatokat, a kisebb igényű vállalkozásokban *Franz Karl Römisch*, kamarai építőmester segítségével, aki ez időben majd mint „Murariorum Magister“, majd pedig mint „Architectus Cameralis“ szerepel a jegyzőkönyvekben; 1776-ban azonban már helyetteset kér. Ajánlatára a kamara 1776 november 29-én *Lorenz Landert* nevezi ki másodépítésszé⁴ (Kameral-Unter-Architekt) évi 800 forint fizetéssel, kiküldetéseknel járó 3 fkt.apidíjjal, de egyelőre próbaidőre, dekrétum nélkül.

Lander kinevezésével a m. kir. udvari kamara kebelében működő építészeti hivatal részben elveszti eddigi önállóságát s történetének új korszaka kezdődik: a hivatali bürokrácia. A változás részben már Hillebrandt távozására vezethető vissza, aki 1773-tól kezdve — sőt megelőzőleg is — Bécsből irányította a kamara építkezéseit. Ugy látszik, ekkor alakult a kamara külön építészeti bizottsága, amely időről-időre tartott ülésein — átlag hetenkint egyszer — az adminisztrációs ügyeket intézte s az építkezések pénzügyi részét látta el. S míg a megelőző évtizedek kamarai építései, Martinnelli és Hillebrandt, önálló hatáskörű mesterek, a kincstári építkezések tervezői és legfőbb irányítói voltak: az új másodépítész inkább csak hivatali előljáró lesz.

¹ Cam. Hung. Exped. Cam. 1772 ápr. 30. A24.

² „Kunsklassenrat der Architekturklasse.“ V. ö.: *Anton Weinkopf*: Beschreibung der kaiserl. königl. Akademie der bildenden Künste. Wien, 1783. S. 23. — *Carl von Lützow*: Geschichte der kais. kön. Akademie der bildenden Künste. Wien, 1877. S. 59.

³ Kinevezéséről a cseh-osztrák kancellária 1773 május 14-én kelt átiratban értesíti a magyar kancelláriát. L. m. kir. udv. kancellária 1773 No. 2614. — Ezzel szemben v. ö.: *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses*. Bd. XXIV. Wien, 1903. II. Teil Regesten S. LXXII. No. 19387.

⁴ Cam. Hung. Aedif. 1776 nov. 29. No. 645. — V. ö.: Prot. Aedif. 1776 nov. 29. Session 48. 1. pont.

avagy műszaki előadó, aki készít ugyan terveket és költségvetéseket, de a vállalkozások pénzügyi részében az építészeti bizottságtól, technikai részben s esetleges művészi kérdésekben a bécsi *Hofbauamt* igazgatójától s a magyar kamara legfőbb irányító építésztől („Dirigierender Hungarischer Architect und Ingenieur“), Hillebrandt-tól függ. Hatáskörét és munkáját külön utasítás szabályozza magától Hillebrandt-tól.¹

Az utasítás értelmében a Pozsonyban tartózkodó másodépítész a kamara építési ügyeinek vezetője. Terveket és költségvetéseket készít a kincstári építkezésekhez, nyilvántartja a legjobb anyagforrásokat s legalkalmasabb mesterembereket és művészeket; gondoskodik a munkások és mesterek szerződtetéséről, az építéshez szükséges anyagokról s a munkálatokat személyesen irányítja. Minden ténykedéséről írásban vagy előszóban tesz jelentést a kamara építészeti bizottságának és Hillebrandtnak, az udvari főépítésznek; tőle vár minden kérdésben végleges utasítást, elébe terjeszti elbírálás és jóváhagyás végett a terveket és költségvetéseket. Felügyel a kincstári épületek jókarban tartására s az esetleges átalakításokat vagy renoválási munkálatokat a tervek egyidejű elkészítésével javaslatba hozza. Ezenkívül szabad idejében, főként az építkezések szünetelése alatt, segítkezik a kamaránál előforduló mindennemű tervezési és rajzolósi munkálatokban.

Ez az utasítás egyszersmind megbízólevél; a végleges kinevezési okmány egyévi próbaidő leteltével, 1778 március 27-én kelt.²

Az új másodépítész hat esztendeig, 1782 őszén bekövetkezett haláláig viselte hivatalát. 1782 tavaszán betegségére való tekintettel szabadságolják és helyette építési rajzoló és gyakornokok Josef Kitzling és Venceslaus Lander látják el a munkát Josef Kollerrel, a már korábban mellé adott rajzóval egyetemben.³

¹ Instruktion für den Unter Cameral Architect. Wien, 1776 dec. 26. Hillebrandt s. k.: Cam. Hung. Aedif. 1777 április No. 376. — Kempelen hivatalos utasítása ugyanott.

² Cam. Hung. Aedif. 1778. Martius No. 761. Mellékelve Lander kérvénye. — V. ö.: Prot. Aedif. 1778 febr. 6. Session 6. és Aedif. 1778. Februar No. 170.

³ Ugyanott. Prot. Aedif. 1782 apr. 30. Session 27, továbbá Session 29, 32 és 34. — V. ö.: Ben. Res. ddo 24. May 1782. No. 2612.

A munka, amelyet Lander ez idő alatt végzett, művészileg jelentéktelen. Az udvari főépítész megbízásából elkészíti az egész pozsonyi várhegy s több kincstári épület utólagos felvételi rajzait, s kisebb igényű vállalkozások, gazdasági építkezések, vagy legfeljebb egy mintára húzott falusi templomok tervezésére vagy átalakítására kap megbízást. Néhány fennmaradt rajza inkább a hivatali adminisztrációnak s a kincstári építkezések száraz gyakorlatiasságának emléke, mint a kor vagy az egyén művészetéé. A művészi igényű vállalkozások továbbra is Hillebrandt kezében maradtak. Így a nagyszombati egyetemnek a budai várba történt áthelyezésekor reá vártak bizonyos átalakítási munkálatok s a csillagvizsgáló torony kiépítése;¹ 1777—1778-ban pedig az ő tervei szerint és irányítása mellett épült a budavári Szent Jobb-kápolna, melyhez a királynő 1777-ben, a munka megkezdésére 4000 frt-ot engedélyezett.²

Lander személye mindmáig alig ismert a kutatás előtt. Esetleges pályázati kérvénye, melyből tán megelőző működéséről nyerhetnénk adatokat, mint Hillebrandtéból, nem került napfényre. Nem tudjuk, honnan jött, mit alkotott. Az udvari főépítész ajánlotta s küldötte le Bécsből s így valószínűnek látszik, hogy előzőleg a *Hofbauamt* szolgálatában állt. Így eshetett rá Hillebrandt választása már 1770-ben a nagyszombati egyetemi építkezéseknél is, ahol mint építési felügye-

¹ M. kir. udv. kancellária: 1777. No. 2985.

² Cam. Hung. Aedificialia 1777 September No. 807. Hillebrandt beadványa e tárgyban ugyanott, rajta a királynő s. k. jegyzete: „Graf Ördödy solle ihme indessen 4000 f. anweisen.“ — Prot. Aedif. 1777. Session 39. szept. 26. — V. ö.: *Albert Ilg*: Die Fischer von Erlach. I. Wien, 1895. S. 708. — A mai Zsigmond-kápolnához csatlakozó Szent Jobb-kápolna [v. ö.: *Franz Schams*: Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn. Ofen 1823. S. 161.] a kir. várnak Ybl-Hauszmann-féle átépítése alkalmával lebontásra került. — V. ö.: *Hauszmann*: id. m. 42. s köv. l. Építését a királynő 1777-ben rendelte el s a következő évben folytak a munkálatok. Hillebrandt 1778 márc. 11-én részletes költségvetést nyújt be, amelynek nyomán a belső díszítés nagyjából rekonstruálható. Szól a kőfaragó, szobrász, stukkátor munkájáról, valamint a kupolára kerülő freskóról „mit der History des Heil. Stephans“. Egyidejűleg felterjesztett jelentése szerint: „Euer Mayestät geruheten... die Zeüchnung mit den mildesten Placet zu bezeüchnen...“ M. kir. udv. kancellaria 1778 No 2724. V. ö.: Cam. Hung. Prot. Aedif. 1778 márc. 27. Session 13.

lőt (Bau-Inspektor) alkalmazta.¹ A kamara építészeti jórészt magánosok megbízásából alkották művészetük legjelentősebb emlékeit: Lander privát működéséről nincsenek adataink. Hivatalos tevékenységének emlékei közül is inkább kultúrtörténetileg érdekesek az ú. n. görög katolikus normál-templomok tervrajzai, melyeket a kincstári birtokokon építendő falusi templomokhoz készített általános, tájékoztató schémául részletes költségvetéssel. Három típus: egyhajós templomok félkörű apszissal. A homlokzatot egyszerű, vagy legfeljebb triglyphes főjú lisenák tagolják; az egyenesvonalú, körülfutó, ereszes párkányon attikaszerű, volutás ormfal ovális ablaknyílással s ezen az áttört torony esetlenül kiképzett, alacsony sisakkal borítva. Kevés empire füzérdísz s a harmadik típusban, mely gazdagabb kiképzésű, jelentkezik a homlokzat középső tagozatát koronázó s az attikát átmetsző háromszögű ormfal. A költségvetés a legegyszerűbb kivitelét 2765 frt 51 $\frac{1}{2}$ kr-ba számítja, a másodikét 3865 forint 12 $\frac{1}{2}$ -be s a harmadikét 5843 frt 4 $\frac{1}{2}$ krajcárba. Szóljanak az összegek a részletesebb méltatás helyett.

1782 szeptember és október hónapjaiban, még alig terjed el Pozsonyban Lander betegségének híre s a másodépítési állás megüresedése még csak kilátásban van, egyre-másra érkeznek a kamarához jónevű mesterek, nyugalmazott kamarai és udvari építészek, mérnökök és gyakornokok pályázati kérvényei. Bár a kamara Lander ideiglenes helyettesítéséről a fentnevezett gyakornokok megbízásával idejében gondoskodott, felajánlja szolgálatait *Melchior Hefele*,² a bécsi akadémia tagja, a primás udvari építész és *Franz Martinelli* nyugalmazott kamarai építész, a bánati kincstári építkezések egykori vezetője.³ Lander halála után⁴ mind-

¹ V. ö. Hillebrandt jelentését 1770 aug. 30-ról: Kane. Acta particularia 1771 No. 551.

² Kérvénye 1782 szept. 3-ról: Cam. Hung. Aedif. 1782. September No. 467. — V. ö.: Prot. Aedif. 1782. szept. 10. Sessio 46. 2. pont.

³ Kérvénye 1782 szept. 13-ról: Cam. Hung. Aedif. 1783. fons 3. pos. 1. ad 2. Január. — V. ö.: Prot. Aedif. 1782: szept. 24. Sessio 48. 2. pont. — V. ö.: Aedif. 1782. September No 947. és Ben. Res. 1782. October No. 7. 6811. szám. a.

⁴ Lander halálának pontos dátuma a jegyzőkönyvekből nem volt megállapítható. A szept. 24-i ülésen még csak bekövetkezendő haláláról van szó, okt. 15-én már az elhunyt helyének betöltésére érkező kérvényekkel foglalkoznak.

ketten újból pályáznak s velük egyidőben *Johann Michael Neumann*, a nagyváradi székesegyház és püspöki palota építési munkálatainak vezető mestere, *Josef Tallherr*, volt udvari építési anyagszertáros (k. k. Hofbau-Materialienverwalter), *Josef Hury* kamarai mérnök, *Stanislaus Heppe*, a hajózási és víz-építési hivatal adjunktusa, *Josef Süllő* mérnök és *Georg Kitzling*, a másodépítést helyettesítő gyakornok.¹

A nyolc pályázó közül kétségtelenül *Melchior Hefe* a legjelentősebb: a maga korában is elismert, ma is méltatott művészegyéniség. Korábban a passauai érsek udvari építész, majd a 70-es 80-as években hazánkban dolgozik a hercegprimás szolgálatában, a győri székesegyház újjáépítésén, a szombathelyi püspöki palotán s itt alkotja később élete legmonumentálisabb művét, a szombathelyi székesegyházat is. Nem tartozik a legnagyobbak közé, de a századvég fejlődő klasszicizmusának nemes ízlésű, eklektikus mestere. S úgy látszik, hivatottságának maga is tudatában van. Kérvényében röviden, de nem csekély önérzettel hivatkozik pozsonyi, győri és szombathelyi építkezéseire. Tudásának és képességeinek — úgymond — ezek elegendő bizonyítékai. És hogy az egykorúak, pályatársak és mecénások mily nagyrabecsülték a mester egyéniségét és művészetét, ennek legszebb bizonyítéka az a tény, hogy amikor a mester a szombathelyi székesegyház építése közben, *1794 április 15-én* váratlanul elhunyt, nagy mecénása, Felsőszopori Szily János, Szombathely első püspöke, személyesen temette el az ottani ferenc-rendi templom kriptájában.²

¹ Cam. Hung. Aedif. 1782 October No 741, 742 és 966. — V. ö.: Prot. Aedif. 1782. Sessio 51 és 52. Valamennyi kérvény együtt: Aedif. 1783 fons 3. pos. 1. ad 2. Januar.

² Hefe halálának dátumát „A szombathelyi székesegyház és mennyezetképei“ című munkánkban (Budapest, 1922. 15. l.) a közölt egykorú levéltári adatok alapján 1794 április közepére tettük s a szombathelyi plébániahivatal halálozási anyakönyvének *Mathias Häwedler* névre szóló és számítá-sainkkal megegyező időpontra eső bejegyzését a magyar lelkész esetleges tévedésének véve, közelebbről április 17-re. Annál sajnálatosabb, hogy a *Thieme-Becker-féle lexikon magyar munkatársa*, bár idézi munkánkat, állhatatosan kitarat a nyilvánvaló tévedésnek kimutatott 1799 jan. 2-i dátum mellett. — V. ö.: *Thieme-Becker: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. Bd. XVI. Leipzig, 1923. S. 236. — *Azóta* előkerült perdöntő bizonyítéknak az egykorú hiteles feljegy-

Mennyire más egyéniség képét rajzolja Stanislaus Heppe kérvénye, aszáraz bürokrataét és számítgatókincstári hivatalnokét, akinek legfőbbérve, hogy a kamara az ő kinevezésével jelentős összeget takarítana meg, mint-hogy a hajózási és vízépítési hivatalnál ügyis alkalmazva van s a melléadott gvakornokok segítségével a másodépítész munkáját is elláthatná. Hasonló jelentéktelenség és pusztá műszaki hivatalnok más két pályázó is: Josef Hury és Josef Süllő. Georg Kitzling személye is csak annyiban érdekelhet, mert egyideig a másodépítész helyettese volt s a kérvényhez mellékelt bizonyítványai szerint 1781 folyamán ő vezette a budai katonai raktárak építését.

A többiek közül Josef Tallherr alakjával és működésével foglalkozott a legújabb kutatás, sok téves hozzávetéssel, kevés biztos eredménnyel.¹ Kérvénye és mellékelt bizonyítványai nem egy pontban hoznak új megvilágítást, tisztáznak hibás következtetéseket, kiegészítik és helyesbítik ismerteinket a mesterről, kinek művészetét ma is őrzi számunkra a pozsonyi Aspremont-palota.

Josef Tallherr egyike a XVIII. század oly meste-reinek, akiket nem csupán a magyar megbízók szolgálataiban kifejtett működés fűz hazánkhoz. Allítólag régi, birodalmi német lovagi család sarja; ősei a harmincéves háború alatt költöztek át Ausztriába, majd onnét Magyarországba.² Nagyatyja már királyi építőmester Budán.³ S ha Wurzbach leszármazási táblázatát hitelesnek fogadhatjuk, mesterünk anyai ágon nagyatyja

zés a mester haláláról és temetéséről. A szombathelyi ferenc-rendi zárda könyvtárában őrzött „Prothocollum Manuale 1° Cathologus in Crypta Ecclesiae sepultorum“ című kézirat os napló 96. számú bejegyzése 1794-ből ezeket mondja: „Die 15 Aprilis obiit in Residentia Epnali Sabariensi Cathedralis Novae Ecclesiae Wiennensis Archi-tectus D^{us} Melchior Heffele, ac die 16^a Aprilis per suam Excellentiam Epnalem ad Cryptam nostram sepultus est aetatis suae Annorum 78.“

¹ A. R. Franz: id. m. 53. s. kk. II.

² V. ö. C. von Wurzbach: id. m. Bd. XLIV. S. 146. Wien, 1881.

³ ... „Dass er von Jugend auf sich auf die Baukunst nach dem Beyspiele seines Grossvaters zu Ofen in dem Königreich Ungarn gewesenen königl. Baumeisters verwendet, und durch einen Zeitraum von 30 Jahren vollkome gebildet hat.“ — Kérvénye a felséghez 1782 okt. 16-ról: Cam. Hung. Aedificialia 1783 fons 3. pos. 1. ad 2. Januar. — V. ö. Ben. Res. 1782 October No 9., 7268. szám a.

volt a magyar irodalomtörténet nagy megalapítójának, Toldy Ferencnek.

Életrajzi adatai igen hiányosak. Születési idejéről, ifjúkori tanulmányairól semmi közelebbit nem tudunk. Nagyatya példájára — írja kérvényében — már kora ifjúságától kezdve az építészetnek szentelte életét s 1782-ben immár harminc éves gyakorlatra tekinthet vissza. Aligha tévedünk, ha születési idejét — egyelőre hozzávetőleges számítással — a 30-as évek első felére tesszük.

Építő működését magánosok szolgálatában kezdte; különösen Aspremont gróf foglalkoztatta hosszabb ideig. Majd 21 esztendő telt udvari szolgálatban részint a Hofbauamt-nál, részint a bécsi udvari kamara építkezéseinél. 1764-ben kerülhetett, mint építési rajzoló, a schönbrunni udvari építkezések felügyelője, Taddaeus Adam Karner mellé, akinek később, betegeskedése idején, 13 hónapig helyettese is volt. Szolgálati bizonyítványa 1770 október 9-én kelt.¹ Az itt töltött hat esztendő emlékeire, akár eredeti tervek, akár csak másolatok, a Hofbauamt aktái vethetnének tán közelebbi világot. 1771 december 5-én az udvarnál felállítandó építési biztosi állásra pályázik, de kérvénye elintézetlen marad.² Ehhez csatolhatta eredetiben Karner fenti ajánló sorait. Ugyancsak 1770 október 9-én kelt Brequin de Demenge katonai mérnök ajánlólevele. Brequin ezredes, II. József katonai nevelője, vízépítési szakértő s a későbbi „Ober-Hofbau-Direktion“ assessora, Tallherrt mint ügyes rajzolóts gyakorlott építészt dícséri.³ Annál meglepőbb, hogy a következő évben a mestert Franz meg nem jelölt forrásból merített adatai szerint,

¹ „Das H. Joseph Thallherr bey mir Endes gefertigten durch 6 Jahre die meiste zeit als zeichner gestanden, das derselbe alle Risse Schön Gutt und accurat entworfen, dass derselbe fähig ist Selbsten Gebäude zu entwerffen zu führen und im Stand zu steln... kann ich gewissenhaft attestieren. Taddaeus Adam Karner, K. K. Schloss und Bau Inspector.“ — Cam. Hung. Aedif. 1783 fons 3. pos. 1. ad 2. Januar, a kérvény melléklete.

² V. ö. *A. R. Franz*: id. m. 55. l.

³ Le Sieur Thallherr que je connois depuis plusieurs années pour un habil dessinateur, fors versé dans les Principes d'architecture, et qui selon le que plusieurs personnes m'ont assurés a construit des Patimens avec beaucoup d'ordre et avec toute la Probité...“ etc. Cam. Hung. Aedif. 1783 fons 3. pos. 1. ad 2. Januar mell.

mint használhatatlant nyugdíjazzák s csak 1781-ben kerül újra az udvar szolgálatába, mint építési anyagszertáros.¹ Némileg ellentmond az adatoknak maga a kérvény, amely 21 évi udvari szolgálatról szól. Hat év esik ebből — okmányszerűen kimutathatólag — 1770-ig a schönbrunni építkezésekre, de az adatokból következtetve aligha itt kezdte udvari és kamarai szolgálatait. Magánosok megbízásából pedig — főként Aspremont gróf szolgálatában — hivatalos elfoglaltsága mellett is mindvégig dolgozott.

Közelebbi adatok híján ma már nem látható világosan, hogyan oszlott meg az udvari építkezéseknél eltöltött 21 év. Annyi bizonyos, hogy 1782 októberében, mikor a másodépítési állásra pályázott, már mint építési anyagszertáros is nyugalomban volt.² Kérvényében hivatkozik is rá, hogy kinevezése esetén nyugdíját a kincstár megtakaríthatná. S hogy építészeti tudásáról és képességeiről közelebb is meggyőződhetnek, „hat über die K. K. Burg, wie selbe könne gebauet werden, zweyerley Plans entworfen und berechnet.“ A tervek ma még ismeretlenek s így csak találgatjuk, vajjon nem a budai várhoz készültek-e.

Hivatalos tevékenységének emlékeit a m. kir. udv. kamara levéltárában fennmaradt tervrajzok őrzik: jórészt az eltörölt szerzetesrendek házainak és kolostorainak átalakítási tervei iskolákká, hivatali helyiségekké, részletes, írott szakjelentéssel és beosztási tervzettel. Magánosok szolgálatában kifejtett működésének eleddig csak egyetlen emléke ismerős: a pozsonyi Aspremont-palota.³

A mestermeghatározás itt is hozzávetésből indult ki. A pozsonyi városi múzeum a palotának egy rajzát őrzi 1770-ből „Joh. Jos. Thalherr Ingerieur fecit“ aláírással. Magát a rajzot nem volt alkalmunk szemügyre venni; Franz szerint inkább utólagos felvételnek, mint eredeti tervrajznak látszik. Az aláírt évszám, 1770,

¹ V. ö. *A. R. Franz*: id. m. 56. l.

² Aláírása: „Joseph Thalherr quieszierender K. K. Hof Bau Material Verwalter.“

³ Vajjon mesterünk azonos-e azzal a Thalherr fulneki építőmesterrel (Baumeister Thalherr aus Fulnek), aki 1775–83 közt Morvaországban a sternbergi augustinusok templomát építette, a további kutatás döntheti el. — V. ö.: *August Prokop*: Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung. Bd. IV. Wien, 1904 S. 1059.

„terminus ante quem“-et adna, minthogy a rajz felírása „Prospect des *neuerbauten* Gartengebäude.“ Ebből a kutatás két irányba következtetett: a palota mesterét a kamara főépítészeben, Hillebrandtban kereste s a pozsonyi tervet csak Tallherr utólagos felvételének fogadta el. Csakhogy a palota stílusa elűt Hillebrandt minden más ismert vagy több-kevesebb valószínűséggel neki tulajdonított alkotásától. S így a másik út maradt a megoldáshoz: a mester maga a pozsonyi rajz készítője volna: Josef Tallherr.

Ez utóbbi következtetést megerősíti Johann Gobert Aspremont gróf ajánlólevele, melyet 1782 szept. 12-én írt Tallherr kérvényéhez szánt mellékletül. „Ich zu Endes Gefertigter attestire hiedurch — írja az ajánló sorokban — dass der Kais. Königl. Hof Bau Materialien Verwalter Joseph Tallherr für mich in Pressburg nicht nur ein Grosses Haus erbauet, sondern auch verschiedene andere Gebäude ganzlich veränderet, und in besten Stand hergestellet hat, dass mann dessen Geschicklichkeit in der Baukunst, und der dabey geführten besonderen guten Wirtschaft nicht genugsam rühmen und loben kann, und auch noch bis anhero werden meine Bauführungen auf meinen Güttern in dem Königreich Hungarn, von demselben durch die nöthigen Bau Risse und durch dessen Einrathung aufgeführt.“¹

E sorokból három dologra következtethetünk. Egybevetve a fent említett rajzzal, a pozsonyi nagy ház alatt minden valószínűség szerint magát a palotát kell értenünk. Ha ennek építése az aláírt dátum szerint közvetlen az 1770 körüli évekre esik, amikor Tallherr kimutathatólag a schönbrunni udvari építkezéseknél dolgozott, úgy beigazolódnik, hogy hivatalos állása mellett is vállalt magánosoktól jövő megbízást. Aspremont gróf — sorainak tanúsága szerint — még a 80-as években is vele készítettett terveket magyarországi építkezéseikhez. Végül elesik az a lehetőség, hogy Tallherr csu-

¹ Az ajánlólevél hitelesített másolata: Cam Hung. Aedif. 1783 fons 3. pos. 1. ad 2. Januar mell. — Aláírása: Johann Gobert Graf von Aspremont Lynden und Reckheim.

² Semmi esetre sem tehető az építés megkezdése 1769-nél korábbra. A házhelyet s a környező kerteket Aspremont J. G. gróf 1769 ápr. 8-án vásárolta meg a magyaróvári főhercegi uradalom birtokából. V. ö.: *Ortvay*: id. m. 268. l.

pán más terveit kivitelező építómester lett volna: a gróf ajánlólevele kimondottan az általa készített tervekről szól. Némileg ellentmondana a pozsonyi rajzból következtetett kormegállapításnak maga a palota belső felépítésének erős klasszicisztikus törekvéseivel, amely a század második felében fejledező új stílusnak megfelelően korai és öntudatos jelentkezése volna.

Lehet, hogy az Aspremont-levéltár átkutatása — ha ugyan maradtak fenn az építésre vonatkozó iratok — egy és más kérdésben közelebbit is hoz. Az eddigi adatok világánál a pozsonyi palota mesteréül Josef Tallherrt kell tekintenünk.

Sokkal bonyolultabb kérdés egy másik pályázónak, *Johann Michael Neumann*nak szerepe a nagyváradai székesegyház és püspöki palota építésében. Ő immár a harmadik mester, akinek neve e nagyszabású építkezéseknél felbukkan. A székesegyház — eddigi adataink szerint — *Giambattista Ricca* olasz építész tervei nyomán épült.¹ Alapkövét 1752 május 1-én tette le gróf Forgách Pál, nagyváradai püspök. Nagyobb arányokban folyt az építkezés báró Patachich Ádám alatt s 1780 június 25-én szentelte fel a kész templomot gróf Kollonits László.² A palota, állítólag, szintén Ricca tervei szerint épült; Patachich püspök tette le alapkövét 1762-ben.³

E régibb s nem jelzett forrásokból merített adatokkal szemben Éber László azt állítja, hogy „Nagyváradon Patachich püspök alatt Hildebrand tervei szerint épül a székesegyház és püspöki palota”.⁴ Vajjon Éber a nagy Johann Lukas Hildebrandra gondol-e, aki 1745-ben már meghalt, avagy Franz Anton Hillebrandt nevét téveszti-e össze amazéval, nem látható világosan. S ím most harmadiknak jelentkezik Johann Michael Neumann, aki a kamarához benyújtott kérvényének tanúsága szerint húsz esztendeig vezette a nagyváradai építkezéseket.

¹ *Magyarország Múemlékei*. II. köt. Budapest, 1906. 226. l.

² V. ö.: *Schematismus Historicus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadiensis Latinorum*. (*Bunyitay Vince.*) Nagyvárad, 1896. 212. l.

³ *Magyarország Múemlékei*. II. köt. 228. l. — V. ö.: *Borovszky Samu*: Magyarország vármegyéi és városai. Bihar megye. (*Vende Aladár*). Budapest, évsz. nélk. 171. l.

⁴ V. ö.: *Éber László*: XVIII. századbeli falfestmények Magyarországon. Archeologiai Értesítő, új folyam XXX. évf. Budapest, 1910. 195. l.

Messzemenő volna e helyen a kérdéssel egész terjedelmében s részletekbe menően foglalkozni: végleges megoldása a nagyváradi püspöki levéltár átkutatása nélkül nem is lehetséges. Amint az eddig rendelkezésünkre álló írott forrásokból megállapítható, maga az építés története is igen bonyolult és változatos. A munkálatokat 1751-ben kezdik s a teljes befejezés három évtizedig húzódik. Közben kétszer üresedik meg évekre terjedően a püspöki szék, változik az építész, a mecénás, módosulnak az eredeti tervek a kor s az egyén megváltozott ízlésének szellemében. És hogy a sok huza-vonával épülő székesegyház mihamar befejezést nyerjen, 1769-ben maga a felség nyúl erélyes kézzel az építkezés irányításába. Mindezek részletes, pontos megrajzolása csak a teljes forrásanyag feltárása s a műalkotás stíluskritikai elemzése nyomán lesz megvalósítható. Az Országos Levéltár kancelláriai, helytartótanácsi és kincstári osztályának idevágó aktái, néhány fontos darab kivételével, amelyek az 1769-i döntő beavatkozásra vonatkoznak, nagyrészt a püspöki szék megüresedésének idejéről, az 1757—1759. és 1776—1780-ig terjedő évekből valók, amikor a kincstár folytatta a megkezdett építkezéseket a püspökség jövedelmeiből. Az építés megkezdésére s a tervező mesterre vonatkozólag így hiába keresünk egykorú adatokat, hiteles szerződéseket avagy eredeti terveket. Annyi megállapítható, hogy 1776-ban, amikor Patachich Ádám távozásával a kincstárra hárult a munkálatok pénzügyi részének irányítása, még mindig sok volt a tennivaló. Kitűnik ez Hillebrandt főépítész terjedelmes jelentéséből, amelyet a királynő rendeletére 1777 május 14-én terjesztett a felség elé a hátralévő munkálatokra vonatkozó részletes költségvetéssel.¹ A jelentés a székesegyház átalakításáról és teljes befejezéséről szól. Ez átalakítási munkálatokat, amint egy 1778-ból való későbbi jelentése megerősíti, csakugyan az udvari főépítész, F. A. Hillebrandt tervei szerint végezték. De hogy a székesegyház eredeti tervei nem tőle valók, bizonyítja az a kemény kritika, amelyet

¹ „Allerunterthänigste Ausweisung über die Abänderung und gänzliche Herstellung der Dom Kirchen zu Grosswardein, nach denen allerunterthänigst vorgewissnen Zeichnungen.“ M. kir. udv. kancellária 1777 No. 2799. — Ugyanott egy régibb jelentés 1776 szept. 3-ról. — V. ö.: Cam. Hung. Ben. Res. 1766 november No. 5. 5. pont. A jelzett rajzok mindmáig nem kerültek napfényre.

az épülő templomról mond s amely élesen megvilágítja művészi felfogását, a barokk szertelenségeitől egyszerűbb formák felé hajló ízlését is. „Es ist Schwer genug — írja a jelentésben — dass diese Kirche so übel aus aller Symetrie und Architectur Regel ist aufgeführt und aufgebauet worden, wo man in vorigen Jahren, und auch anjetzo noch mit aller mühe hat suchen müssen so viel Es möglich ware, die fehler zu verbössern, worvon S^e Excell. der Lezt geweste Bischof die böste zeüchnis geben könnte, welcher öfters gewünschen, das die Kirchen nicht Erbauet, sondern nur die Materiallien da beysamen wären, um was gescheitertes herzustellen, in deme, wo man solche nur angeschauet, Lauter unordnungen zu Ersehen waren, da Es nun in ferdigen Stand mus hergestellet werden, und damit das Geld nicht so übel bey Verbutzung der Haupt Mauer und Faciade als bey Erbauung angewendet werde, hat Er (Neumann, az építész) um Etwas gestaltes zu Erzeigen, nach meiner darzu verfafter Zeüchnung die fehler so viell es möglich ware verdöcken, und die Mauer auf führen müssen.“¹

Hillebrandt irányító munkája azonban a megelőző évekből is kimutatható. Giambattista Ricca, az állítólagos tervező-építész, 1756-ban meghalt² s így a munkálatok legfőbb irányítása, egyes részletek megoldása és módosítása az udvari főépítészre maradt. S e módosítások, amint az adatokból kiviláglik, igen jelentősek. Alig érinthették magát a legfőbb építészeti feladatot, a téralkotást, mert hiszen a falak felemelése már 1759-ben annyira haladt, hogy ez év folyamán a hajótest befedéséről gondoskodhattak,³ de igenis magát a külső struk-

¹ M. kir. udv. kancellária 1778 No. 4773. A jelentés dátum nélküli s. k. — V. ö.: ugyanaz 1778 szept. 2-i dátummal: kanc. 1779 No. 1726. Ugyanott J. M. Neumann építész hasonló tárgyú jelentése 1778 nov. 26-ról.

² V. ö.: — 37 —: Északitáliai mesterek Magyarországon a XVII. és XVIII. században. *Művészet* I. évf. Budapest, 1902 363. l. A közlemény forrása: *Gian Alfonso Oldelli: Dizionario Storico Ragionato degli Uomini Illustri del Canton Ticino-Lugano 1807.* — Ezzel szemben Nagler sz. egy Giov. Batt. Ricca építész 1750—1780 közt működött Genuában. V. ö.: *Nagler: Neues allgemeines Künstler-Lexicon, Bd. XIII. München, 1843 S. 108.*

³ M. kir. udv. kancellária. Originales Referadae 1759 No. 87. és Conc. Ref. 1759 No. 68.

túrát. A homlokzat mai megoldása — amennyire az átalakítást az építészeti lehetőségek megengedték — Hillebrandtnak tulajdonítható.

Döntő beavatkozása 1769-re esik, bár egyes elszórt adatok azt sejtetik, hogy rövidesen Ricca halála után kezébe került az építkezés irányítása. Egy 1761-re szóló költségelőirányzat ugyanis Hillebrandt részére már évi 500 frt tiszteletdíjat és 24 frt útiátalányt állít be.¹ 1769 május 26-án kelt legfelsőbb rendelettel a kancellária királyi biztost küld Nagyváradra Koller János kamarai tanácsos személyében, melléadva Hillebrandt főépítészt, hogy vizsgálják felül a püspöki jövedelmeket s az ott folyó építkezéseket. Részletes utasítás szól a székesegyház, a püspöki palota és a szeminárium munkálatainak ellenőrzéséről s az utóbbi számára készítendő tervrajzokról.²

Hillebrandt szerepe azonban nem szorítkozott a pusztá hivatalos ellenőrzésre: az építkezést ettől kezdve az ő módosító tervei szerint folytatták. Részletes jelentései és kimutatásai, a királyi biztos jegyzőkönyvei s főként a helytartótanácshoz benyújtott terjedelmes beszámolója 1769 augusztus 4-ről a legfontosabb forrásaink e nagyszabású építkezésekre vonatkozóan.³ Megnevezi a tervező építészt is — csakugyan Ricca személyében — s rámutat a megoldási lehetőségekre, amelyekkel hibái, „errores per ejus temporis Architectum Ricca circa structuram Ecclesiae commissi“ kiküszöbölhetők. Hiszen mindössze a nyers falak állanak tető alatt; hátra-

¹ Ugyanott Orig. Ref. 1769 No 165., 179. tétele.

² M. kir. udv. kancellária: Conceptus Expeditionum 1769 No 173. ex Junio. V. ö.: Cam. Hung. Archivum familiae Koller.

³ Koller jelentése 1769 aug. 4-ről: Helytartótanács: Fundationalia 1769 Lad. D. fasc. 31. No. 2980. Másolata: kancellária: Literae Consilii Locumentialis 1769. No. 772. Mellékletei voltak kimutatások, Hillebrandt eredeti jelentései és 17 drb tervrajz. Ezek alapján készült a kancellária előterjesztése 1769 okt. 8-ról: kanc. Conc. Ref. 1769. No. 377. V. ö.: kanc. 1770. No. 5607. Ugyanott a fenti mellékletek egy része: Hillebrandt s. k. jelentése a székesegyházról, a püspöki palotáról és a szemináriumról 1769 júl. 20., 22. és 18-ról és a szemináriumnak aláírt eredeti tervrajzai B., C. és E. jelzettel: „ddo 18. Júl. 769. Hillebrandt m. p.“ A székesegyház s főleg a püspöki palota tervrajzai, amelyekre a jelentés hivatkozik, a csomóból hiányzanak. További kapcsolatok még: kanc. 1771. No. 148., 1390 és Cam. Hung. Arch. familiae Koller jelzetű gyűjteménynek a nagyváradi kiküldetésre vonatkozó darabjai.

van az egész külső és belső diszítés és tagolás, a lisenák, pilaszterek, oszlopfők és párkányok kiképzése, új kórus és lépcsők építése, a kriptá, az egész templom letisztogatása s ami a legfontosabb: a homlokzat új megoldása és a tornyok kiépítése: „In der gantzen Façiada mit denen Thuren die Nischen abzuändern und Fenster auszubrechen“ — írja Hillebrandt 1769 július 20-án kelt jelentésében. „Die Façiada nöbst denen Thuren nach der Zeüchnung (welche bey ankunfft in Wienn also gleich würdt gemacht werden) auszuführen und zu verbutzen. In sothaner Façiada werden die frey stehenden Saullen, wie auch die unnöthigen Staffeln vor eintritt der Kirchen weckgelassen.“¹

Ez a megjegyzése újabb világot vet művészi felfogására. A ferdén a sarkokra állított tornyok helyzetén immár nem változtatható, de leegyszerűsítette a homlokzat túlságosan mozgalmas plasztikáját. Hogy ezzel együtt az eredetileg magas tamburon ívelő kupola átalakítása egyszerű nyeregtetővel fedett lapos kupolává szintén neki tulajdonítható-e, a kincstári osztályban őrzött, de hovatartozásukban egyelőre kétséges tervrajzok alapján nem volt megállapítható.²

Még több része van a püspöki palota építésében. Ennek eredeti rajzait, főként homlokzatát, túlságosan díszesnek és pazarnak, kivitelét költségesnek találják. Hillebrandt új homlokzatot tervez s lényeges módosításokat ajánl az egész épületre vonatkozóan. Sajnos, a jelentésekben említett tervrajz — „per dictum Architectum Hillebrandt isthic elaborata, et ob brevitatem temporis colore duntaxat cerusali adombrata“ — eddig nem került elő. Hiányzanak az eredeti tervek is, amelyek Hillebrandt szintén mellékelt s így az egybevetés rendkívül érdekesnek ígérkező munkájáról egyelőre le kell mondanunk. Csupán a szeminárium aláírt eredeti tervrajzait sikerült napfényre hoznunk. A mesztermeghatározásban így csak egykorú hiteles levéltári

¹ M. kir. udv. kancellária: 1770. N. 5607. — Koller jelentése szerint — lásd fentebb — „... nec prospectu suo, vulgo Façada, quae primo per Architectum Viennae elaborabitur, illustrata est...“

² Cam. Hung. Delineationes Aedilium fasc. 1. No. 50. Egy oldalnézet, egy tetőzetterv s egy harmadik lapon a kupolás és nyeregtetős megoldás rajza egymás mellett. Dátum, aláírás nincs, gyenge rajzok.

források adataira támaszkodhatunk. Ezek tanúsága szerint az építkezéseket csakugyan Hillebrandt ajánlt módosítása és tervei szerint folytatták. „Quod porro aedificia in Eppatu hoc erigenda concernit, et quidem structuram Ecclesiae et Residentiae Eppalis — írja a királynő 1771 március 20-án kelt legfelsőbb rendeletében — hae interea etiam juxta modificationes per Architectum nostrum Cameralem Hillebrand factas... ultro continuanda venient.“¹ S a homlokzat mai megoldásában csakugyan sok rokonvonást mutat Hillebrandt egyéb alkotásaival. Hatalmas kétemeletes palota, U-alakban hátranyúló szárnyakkal; 25 ablaktengelyes homlokzat közép- és sarokrisalite-okkal. Az enyhén előreugró középső risalite-ot — hatalmas, félköríves, ballusztrádos ablakokkal s felettük kisebb ovális ablakszemekkel — háromszögű címeres oromfal koronázza pavillonszerű Mansard-tetővel, a homlokzat két szárnyát a rustikaszzerű, sávosan tagolt földszinten nyugvó s két emeletet egybefoglaló egyszerű lisenák, a risalite-okat díszes ionpilaszterek tagolják. Az ornamentika, főként az ablakokat koronázó párkányok kiképzése a würzburgi rezidenciaira emlékeztet. A felépítés eme stílusjegyei a palotát a budai királyi vár udvari frontja és a pozsonyi primási nyári palota körébe utalják. Későbbi levéltári adatok pedig csak megerősítik a királynőnek Hillebrandt működésére vonatkozó rendelkezéseit. Egy 1772-ben kelt kancelláriai leirat szerint „*Architectus Hillebrand*“ évi 500 frt tiszteletdíjat húzott a nagyváradi kegyes alapokból.² Jelentős összeg ez abban a korban, hiszen Hefele, a szombathelyi székesegyház tervező és vezető mestere, húsz év múlva is csak évi 600 frt tiszteletdíjat kapott. Kézenfekvő így a föltevés, hogy mindez adatokból következtetve a székesegyház és püspöki palota építésének vezető mesterét s az utóbbinak tervezőjét Franz Anton Hillebrandtban keressük. Mennyi került kivitelre az eredeti tervekből, mit tulajdoníthatunk közelebről az épületek mai alakjából Ricca-nak s mit Hillebrandt művészetének, ennek részletes és pontos megrajzolása az emlék stíluskritikai elemzésével, az összes tervek és írott források feltárásával a jövő kutatás feladata.

De mi volt akkor a szerepe *Johann Michael Neu-*

¹ M. kir. udv. kancellária 1771. No. 1390.

² Ugyanott 1772. No. 2236. — V. ö.: 1772. No. 2187.

mannak, aki írott források tanúsága szerint Patachich püspök alatt 1762-től kezdve vezette az építkezéseket s munkájáért lakás és teljes ellátáson kívül évi 300 frt fizetést kapott?¹

Neumann alakja és működése mindmáig ismeretlen a kutatás előtt; neve is csak jelen vizsgálódásaink során került napfényre. Reá vonatkozó adatainkat egyelőre csak a nagyváradi építkezések körül kifejtett működéséről szóló írott emlékekből meríthetjük. 1776-ban fizetésének fölemelését kéri, de a felség nem engedélyezi.² 1778-ban a nagyváradi káptalan vádat emel ellene a felségnél, hogy a székesegyház építését az eredeti tervek-től eltérően, saját tetszése és ízlése szerint folytatja s ezzel elrontja az épületet és tetemesen megkárosítja az építkezésre szánt alapokat.³ E vádak tisztázására készült Hillebrandt fentemlített nagy jelentése, amely megállapítja, „*dass das Dom Capitel gar geringe Einsicht oder Erkenntnus in bauten haben mus*“.⁴ Neumann tovább is folytatja a munkát. 1782 október 10-én kelt kérvényében pedig, amelyben a kamarai másodépítési állásra pályázik, részletesen elmondja, hogy előbb öt évig a bécsi Hofbauamt-nál dolgozott, majd tizenöt évig Patachich püspök szolgálatában, az utolsó öt esztendőben pedig — sede vacante — a kamara megbízásából vezette a nagyváradi püspöki palota és székesegyház építését. Immár huszonöt éve — úgymond —, hogy munkáját e nagyszerű építkezéseknek szenteli s különösen hangsúlyozza, hogy az építés teljes befejezéséig dolgozott Nagyváradon. Hillebrandt pedig, aki a kamara felszólítására a pályázók közül hármat hozott javaslatba, második helyen ajánlja Neumannt, „*der zu Grosswardein nicht allein die Cathedral Kirchen, sondern auch die Bischöfliche Residenz nebst bey anderen verschittnen gebäuden, unter so unwissenden Handwercks Leüten hergestellet und die Probe abgelegt hat*“.⁵

¹ M. kir. udv. kancellária 1776. No. 4395.

² Ugyanott. V. ö.: Cam. Hung. Ben. Res. 1776 szeptember No. 8. 11. pont és november No. 5. 5. pont.

³ A vádiratot német fordításban a kancellár 1778 aug. 7-én terjeszti a felség elé. Lásd: m. kir. udv. kancellária 1778. No. 4773.

⁴ Ugyanott. Hillebrandt s. k.

⁵ Cam. Hung. Aedif. 1783 fons 3. pos. 1. ad 2. Januar. Hillebrandt s. k.

Ez az adat vethet világot a kérdésre. XVIII. századi építészetünk történetében a munkának épp oly részletes megszervezésével találkozunk, mint a legújabb korban. A tervező építészé a művészi elgondolás, a legfőbb felügyelet s a munkának időről-időre való személyes irányítása. A tervek kivitelezője s az építkezés állandó helyszíni vezetője külön szerződötetett építőmester — *Baumeister vagy akár Architekt* —, aki nem ritkán maga is vállal önálló megbízásokat s készít terveket is. Állandó helyettesítője a művésznek, munkája hasonló-kép szellemi munka. A technikai rész vezetője a főpallér. A szombathelyi székesegyház építésénél e három tényező névszerint is kimutatható. A tervező művész Melchior Hefele, aki átlag negyedévenként jön le Bécsből az építkezés irányítására. A vezető építőmester Johann Oescher, a művész terveinek kivitelezője s utasításainak végrehajtója. Az ő személyes útmutatása mellett dolgozik Grässl, majd Anreith főpallérral az élén a kőművesek és mesteremberek egész raja.

Ha e példához még figyelembe vesszük Neumann saját vallomását, mely szerint az udvari főépítész rendelkezéseit mindenkor legfőbb irányadóul fogadta s azoktól soha egy hajszálnyira el nem tért,¹ úgy aligha tévedünk, ha Hillebrandt fent idézett tanuságtételéből következtetve Johann Michael Neumann személyében, Oescher példájára, a munkálatok vezető építőmesterét, a művész terveinek kivitelezőjét látjuk.

Még egy pályázó van, akinek kérvényéből életére és működésére vonatkozólag közelebbi s újabb adatokat nyerünk: *Franz Xav. Martinelli*, nyugalmazott kamarai építész, egyike azoknak, akiket a kincstár időről-időre kiküldött messzibb vidékeken fekvő birtokaira az ott folyó építkezések vezetőiül. Fia és, úgy látszik, tanítványa Johann Bapt. Martinellinek, a kamara egykori építészenek.² Atyja példájára szentelte életét az építészetnek. 1755-től kezdve már igénybe vették szolgálatait az udvari építkezéseknél, sőt a bécsi vigadó (Redoute) építésénél már szóba került, mint esetleg atyjának leendő utóda. Ettől fogva tizenkét éven át Bécsben dol-

¹ 1778 nov. 26-án kelt jelentésében. L. m. kir. udv. kancellária: 1779. No. 1726.

² Szül. 1729 jún. 3., megh. 1800. — V. ö.: *Wurzbach*: id. m. Bd. XVII. S. 22. Wien, 1867.

gozott — úgy látszik — a Hofbauamt szolgálatában. 1776 februárjában mint kamarai építész Erdélybe rendelik az ott folyó templomépítések vezetőjéül. A rendelet szigorúan megtiltja, hogy hivatalos küldetése alatt magánmegbízásokat vállaljon, viszont határozottan szól bizonyos tervek készítéséről. Mintegy tizennégy hónapig viseli ezt a hivatalát. 1777 április 3-án kelt királyi rendelet fölmenti állásától s becsületes és ügyes szolgálataiért 1000 frt jutalmat is engedélyez. Még ugyanazon év június 28-án a bánati építési igazgatóságához rendelik évi 500 frt fizetéssel és a kiszállásoknál járó 1 frt 30 kr napidíjjal. A Bánát ekkor nagyarányú telepítések színtere. Százával épülnek a kincstári birtokokon új lakóházak, egész falvak s Martinelli bizonyára ez építkezések vezetője volt. Közelebbit nem tudunk az itt eltöltött két esztendőről, csak annyi állapítható meg, hogy nyugdíjazás lett a vége. Kérvényében felpanaszolja, hogy az örömmel várt pozsonyi megbízatás helyett 1779 május 22-én kézhez kapta nyugdíjazását évi 375 forinttal. És most, huszonöt esztendei gyakorlat után, előbb Lander segédjéül leendő alkalmazásért, majd a halálával megüresedett másodépítési állásért folyamodik.¹

A kamara építési bizottsága 1782 november 5-én tartott ülésén foglalkozik a nyole pályázó kérvényével s valamennyit felküldi az udvari főépítésznek, Hillebrandtnak, hogy véleményét nyilvánítsa s a folyamodók közül hármat hozzon javaslatba. Hillebrandt kandidációs javaslata 1782 november 29-én kelt.² Első helyen Hefelet ajánlja, „deme Seyne Arth und Führung deren Gebäude in Pressburg schon muss bekannt seyn“, másodikul Johann Michael Neumannt s végül harmadik helyen Josef Tallherrt. A bizottság e javaslat alapján 1783 január 7-én dönt a kérdésben. A választás Josef Tallherre esik, akit a kamara megelőző szolgálatai és jó ajánlólevelei alapján legalkalmasabbnak talál. Kinevezésénél latba esik az is, hogy nyugdíját a kincstár megtakaríthatja.³ Még ugyanaznap kelt az új másodépítész

¹ Kérvénye és mellékletei: Cam. Hung. Aedif. 1783. fons 3. pos. 1. ad 2. Januar.

² Cam. Hung. ugyanott. — V. ö.: Prot. Aedif. 1782 dec. 3. Sessio 5. 1. pont.

³ Cam. Hung. Aedif. 1783 fons 3. pos. 2. és 3. ad 2. Januar. Prot. Aedif. 1783 jan. 7. Sessio 10. 2. pont.

kinevezési okmánya¹ s január 15-től folyósította a kamara évi 800 frt fizetését.²

Ez adatok nyomán főleg két pontban helyesbíthetjük az eddigi kutatás eredményeit: Josef Tallherr, az új másodépítész, nem fia a volt udvari anyagszertárosnak, de vele azonos személy és csak Lander halála után, 1783 január 7-én került a kamara szolgálatába.

Tallherr kinevezésével egyidejűleg a kamara építészeti hivatala rövid időre végleg elveszti megmaradt önállóbb hatáskörét is. II. József központosító politikája az építészeti ügyeket is egységes vezetésre bízta. Átalakul a bécsi Hofbauamt, a cseh-osztrák kancellária kidolgozza az új központi intézmény tervezetét, 1783 nyarán kinevezik főtisztviselőit s a magyar építészeti ügyek bevonásával, a császár rendeletére, 1783 októberében megalakul a monarchia összes tartományaira kiterjedő hatáskörrel a bécsi „*Allgemeine-Ober-Hofbau-Direktion*”³ Hatáskörébe vonja az építészeti és mérnöki munkák minden ágát. Elnöke Kaunitz gróf, a műszaki ügyeket assessorok irányítják: két katonai mérnök, báró Struppi ezredes, Brequin ezredes, a vízépítési szakértő és az udvari főépítész, F. A. Hillebrandt. Mérnökök, rajzolók és gyakornokok dolgoznak mellettük s külön könyvelőség. A kamara építészeti hivatala csupán e legfőbb építészeti igazgatóságnak magyarországi szerve és tájékoztatója lesz, teljesen alárendelt, úgynevezett „Landes-Bau-Departement” s tevékenysége lassankint még pénzügyileg is csak jelentéktelen munkálatokra zsugorodik össze. A másodépítésszel is az Ober-Hofbau-Direktion rendelkezik.

Ezzel az állami építkezéseket irányító intézmények néhány évig tartó új korszaka kezdődik, amelynek részletes feltárása a jövő kutatás feladata.

Kapossy János.

¹ Ugyanott fons 3. pos. 4.

² Ugyanott fons 3. pos. 6. és 7. — V. ö.: Prot. Aedif. 1783 jan. 15. Sessio 11. Extra No.

³ A megalakulás jegyzőkönyve 1783 okt. 6-ról: m. kir. udv. kancellária 1783. No. 12.024.

Hódoltságkori oszmanli-török helyneveink.

A mohamedán felfogás, az oszmanli-törökök földrajzi ismereteinek egyik főforrása, a földet vallási szempontból két nagy részre osztotta, melyek közül az egyiket *dār-ül islammak* ('a hit földje'), a másikat *dār ül harb*nak ('a harc földje, ellenséges föld') nevezte. Az oszmanli-törökök ezen arab kifejezéseken kívül az arab-perzsa összetételű *Kjāfiristan* is átvették; *Kjāfiristan* a 'hitetlenek' (másvallásúak) által lakott hely, a világ központjának tartott mohamedán országokon kívül eső föld; szűkebb határokkal bír a *frenk* ('frank, európai') alapszóból képezett *Frenkistan* ('frankok országa; bármely európai ország'), mely csak európai nyugati országot, tehát keresztényt, vagy ezeknek egy tetszésszerinti csoportját jelentette.

Magyarország a *dār-ül harb* zónájába, ennek nyugati felébe esett. Perzsa képzéssel *Madžaristan*, majd a Hungaria és Ungarn törökös alakjaival Engürüs, Engürus,¹ Ungürüs,² Ungürus,³ Ungurus⁴ változatokban emlegetik. Kemalpašazāde a mohácsi csata keresztény népeinek felsorolásakor különbséget tesz *engürüsök* és *madžarok* között⁵ s a XVII. század politikai viszonyai egy új fogalmat szülnek meg, a *kurus madžaristan* ('kurucok Magyarországa') fogalmát.⁶

A keresztény földek, illetve Magyarország elnevezése után a hódoltság korának helyneveit vizsgálva úgy találjuk, hogy az oszmanli-törökség eredeti⁷ nevet többnyire csak a saját birtokában levő fontosabb fekvésű vagy törté-

¹ Kemalpašazāde Török Történetírók (*rövidtve Tk. Tk.*), Budapest, 1893. A M. Tud. Akadémia kiadása. I. 191.

² Nešri u. o. I. 48.

³ Névtelen u. o. I. 16, 18; Kemalpašazāde u. o. I. 248.

⁴ Nešri u. o. I. 42.

⁵ Tk. Tk. I. 248.

⁶ Evlia Tk. Tk. IV. 231.

⁷ E cikk keretei nem engedték meg, hogy a törökségnek az itt talált különféle szláv, magyar és német helyneveire való vonatkozásait feltüntetni igyekezzem; ennélfogva csak az eredeti oszmanli-török helynévképzésre vonatkozó adatokat próbáltam összefoglalni.

neti szereppel bíró helyeknek adott. A legegyszerűbb és leggyakoribb eset, hogy egy falut, várat, várost azon személynél nevezett el, kihez alapítása fűződött, vagy akinek tulajdonát képezte. Szülejmán szultán parancsára Simon-tornya bégje, Hamza a mai Erd helyén a hódoltság első éveiben egy várat építtetett.¹ E vár neve a budai pasák leveleiben 1567-ben még *Hamza bek*, *Erd nevü kastélya*² alakban, 1576-ban már *Hamza beg kastélya* vagy *szaraja*³ néven szerepel. Még fejlettebb formában mutatja be Pečevi: *Hamza beg mezeje*, *Hamza beg seraj*,⁴ Kjátib Čelebi: *Hamza beg mezeje*⁵ és legfejlettebb alakjában 1590-ben egy íródeák: *Hamza bég*.⁶ Görög Magyar Atlaszán (1848) *Erd v. Hantsabég* alakban találjuk. A defterek fordítói inkább a magyaros *Hamzsabég*,⁷ majd *Hamzabég szeraj nevü párkány*, ismét másutt *Ert*, *más néven Hamza bég szeraja*,⁸ *Hamza bég majorsága*⁹ változatokban emlékeznek meg róla. Tudjuk, hogy az oszmanli-törökben *parqan* azonos jelentésű a *palánk*-kal s hogy a *seraj* szónak egyik jelentése szintén ezzel az értelemmel bír. Utóbbinak igazolására a krími, törökországi és előázsiai *seraj*-kapcsolatú helyneveken kívül utalhatunk *Bosna-seraj* vagy az arabos szerkezetű *seraj-i bosna* alakra s még két magyarországi *Serajra*, melyeket Evlia említ. Karácson ezek egyikét Göröcsénnel, másikat Radnóttal azonosítja,¹⁰ olyan helyek, melyek a *seraj* fenntébbi értelmezését nem cáfolják, sőt erősítik. A *Hamza beg seraja* kifejezés első része meg éppen nem tartalmaz újszerűséget. Törökországban ma is több *Hamza* nevű falu van és személynév szinte számtalanszor szolgál hely jelölésére. *Hamza* mint férfinév a hódoltság korában olyan gyakori volt, hogy alig száz évvel később, 1676—7-ben magyar emberrel találkozunk, kinek Hamza János a neve.¹¹

Személytől vette nevét a dzükerdeleni mező azon része,

¹ Evlia Tk. Tk. V. 213.

² Takáts Sándor, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula: A budai pasák magyar nyelvű levelezése. Budapest, 1915. 105.

³ U. o. 133, 167, 171, 194 l.

⁴ Tk. Tk. V. 172, 180.

⁵ Tk. Tk. V. 271.

⁶ Karácson Imre: Török-magyar oklevéltár. Budapest, 1912. 170 l.

⁷ Defterek II. 687.

⁸ U. o. II. 542.

⁹ U. o. II. 543.

¹⁰ Tk. Tk. III. 115, 347.

¹¹ Török-magyarkori Történelmi Emlékek. Budapest, 1863. Okmánytár II. 20.

mely Ujvár felé terül el. Evlia *Murad şachrasyn*nak (,Murad mezeje¹) nevezi. Ilyen elnevezésre a török fővárosban is találunk analog példát; Sztambul határában egy helyet *Daud paşa şachrasyn*nak (,Daud pasa mezeje²) és egy másikat, honnan a görög származású Murad pasa Mórea leigázására indult, *Murad şachrasyn*nak (,Murad mezeje³) neveznek.

Természetes, hogy nemcsak vezérek, pasák, hanem uralkodók neveivel kapcsolatosan is képződtek oszmanli-török helynevek. Törvényhozó Szülejman szívét Szigetvár alatt kivették testéből s utolsó diadalának színhelyén temették el; föléje egy síremléket (,türbe⁴) s ennek védelmére egy kisebb várat építettek. A kegyelet által búcsúhellyé avatott sírhalmot Sziget keresztény vértanújának dédunokája ugyan szétrombolta, de a mohamedán kormányhatalom és vallási buzgóság új templomot emelt a vértanúsultán sírja fölé. Az új türbe csak addig állt, míg a törökség magyarországi uralma; emléke azonban a helynévben fennmaradt. Lipszky-nél⁵ *Turbék* úgy szerepel, mint praedium c. Simighiensis s helyét ma is Turbéknak hívják.⁶ Ugyancsak Evlia írja, hogy Mohács közelében egy dombot *Hünkjār tepesinek* (,őfelsége dombja, a szultán dombja⁷) neveznek, mert az 1526-i csata idején ott állott a szultán sátora. Kjátib Čelebi egy belgrádi *hünkjār tepesiről*⁸ tesz említést. Evlia Bécs közelében Schwechattól háromezer lépésnyire is ismer egy hasonló helynevet. Ott állott *qalsā-otāy-i Sülejman han* (,Szülejman khan sátora vára⁹), ahol a szultán és udvari népe Bécs ostroma idején tartózkodott.⁵ Lehet, hogy Evlia egy Esztergom-melletti magaslatot is ugyanezen okból nevez *Szülejman han tepesinek*⁶ (,Szülejman khan dombja⁷). Az uralkodó vagy a vezér nevével függhet össze a lippai livának egy hasonló hangzású helyneve,⁷ továbbá az aradi náhijeben (kerületben) fekvő *Otāy*; (,vezéri sátor, hadiszállás⁸) falu.⁸ Keresztény és magyar kapcsolatra emlékeztet *Qral köprüsü*⁹ (,király hídja⁹) Szigetvár-Berzence tájékán és a hunyad-

¹ Tk. Tk. III. 289.

² Repertorium Hungariae. Budae, 1808. 696.

³ Németh Béla: Szigetvár története. Pécs, 1903. 308.

⁴ Tk. Tk. V. 220, 274.

⁵ U. o. IV. 152, 164.

⁶ U. o. III. 280.

⁷ Karácson: Török-magyar oklevéltár. Budapest, 1912. 264.

⁸ Defterek II. 201.

⁹ Evlia Tk. Tk. III. 498, 505.

megyei Barcsa török neve: *qarije-i barçay qral*¹ („Barcsai király faluja“).

A személynevekkel kapcsolatos helynévképzés átvezet a helynevek azon csoportjába, melyeknek *katonai* jellegű eredetük van. Az oszmanli-törökök katonás gondolkozása eredeti helynevekben is megnyilvánul. A település leggyakoribb alakja náluk a vár s ennél fogva az új alapítású helyek nevében legtöbbször megtaláljuk a *vár* valamelyik török szinonimáját. A *chişar*, *qalsā*, *palanqa*, *parqan*, *seraj* (a „vár“ szinonimái) olyan tartozékai a török helyneveknek, mint a vár, burg, grad a magyar, német és szláv nyelvekben. Törökország és a Balkán ma is százával tud ilyen összetételű helynevet felmutatni. Érdekes, hogy a nyelvhasználat ezen összetett helynevekhez épügy hozzáfűzi a *parqan*, *palanqa* szót vagy valamely szinonimáját, mint ahogy a magyarban is szólunk *Várad* vagy *Temesvár* váráról: *Qaralchişari parqan*.² Evlia jól tudja, hogy Újvár jelentése *jeni qalsā*, de a nevet egyszer se fordítja le, nem is magyarázza. Talán azért, mert zavarra adhatna okot. Zerinvárt ugyanis a török nyelv *Jeni qalsā*-nak,³ a Petrinja helyén épült török erősséget pedig *Jeni chişar*-nak nevezi⁴ (mindakettőnek egy jelentése van: „új vár“). Szigetvár nevét egyedül Sinan čauš választja szét *Seget qalsāsy* („Sziget vára“) alakban.⁵ Az Újvár bukása után épült Lipótvárat Evlia *Gečidujvar*⁶-nak mondja. *Gečid* jelentése „átkelőhely, gázló, hágó“; a név egyrészt a vár fekvését fejezi ki, másrészt őrzí egy másik helynek emlékét, melyet pótolni és ellensúlyozni hivatva van s mélyebb tartalom rejlik benne, mint a *Lipótvár* elnevezésben.

A törökök saját szókincsük bősége dacára az arab és perzsa szóanyag nagyméretű átvételén kívül a nyugati nyelvekből is kölcsönöztek katonai vagy hadászati szavakat. Átvették, sőt helynévül használták a szláv eredetű *palankát*. Evlia Szegszárd közelében, majd Temes megyében említ e néven egy telepet.⁷ A hadi étellel összefüggő eredeti oszmanli-török helynevek: *Böjük tabur* („nagy tábor“), *Eski tabur* („régí tábor“), mindkettő a Vaskapuban,⁸ *Čeri* („sereg“)

¹ U. o. IV. 250.

² Defterek II. 483, 485.

³ Evlia Tk. Tk. III. 309, IV. 181.

⁴ Pečevi Tk. Tk. 88, 92, 93; Kjatib Čelebi u. o. 200—202, 204.

⁵ Tk. Tk. II. 312.

⁶ U. o. IV. 181, 208.

⁷ U. o. III. 206, IV. 33, 38, 252.

⁸ U. o. III. 65.

Somogyban, Szil mellett,¹ *Ordu džesri*² („sereg hídjá”), vagy ugyanezen helynév tiszta oszmanli-török változatban *Ordu köprüsü*³ a temesvári ejáletben. Az *Ordu pazar*⁴ („seregvásár”) elnevezéshez valószínűleg egy tábori kótyavetye szolgált alapul. A *Murad şachrası, Hünkjâr tepesi* és ezekhez hasonló elnevezések ugyan személyekhez fűződnek, de szintén érzik bennük valami hadászati motívum.

A hadászattal összefüggő helynevek között is önálló csoportba foglalhatók a *delen* („lyukasztó, átfúró”) igenévvél összetett nevek. Példái nemcsak nálunk s nemcsak a hódoltság korában éltek. Ilyen helynév a kormányzója, Ali pasa révén hírnévre kapott albániai *Tepedelen* (*tepe* = „hegy, domb, fejbúb”; *tepedelen* = „fejlyukasztó”), ilyen a Prizrentől keletre fekvő *Qalqandelen* („pajzs-lyukasztó”, mai néven Titovo), továbbá *Bojazdelen* („torok-lyukasztó”), Nis és Kuru çeşme („száraz forrás”) között a Balkán-hegylánc.⁵ Magyar földön ideileg az első *delen*-összetételű helynév *Bükürdelen* vagy *Büürdelen* („lágycék-lyukasztó”): Szabács.⁶ A szó mint személynév is előfordul: Tesvidž Bögürdelen 1544-ben pesti ulufedži („zsoldos”) volt.⁷ A Szávaparti *Bükürdelen* nevet a törökök egy nógrádi kastélyra is átvitték. Szinan pasa 1585-ben kelt levele szerint *Büürdelen* kastély a nógrádi szandzsákban⁸ s 1582-ben Ali pasa panaszkodik, hogy „jöttek a hatalmas császár kastélyára, kinek neve *Bwgjürdeleön* Nógrád mellett.”⁹ Nemcsak Büjürdelennek, hanem Tepedelennek is van magyarországi testvére; ezt a nevet a törökök az esztergomi erődítmények egy csoportjára vitték át. Esztergom elfoglalása után 1605-ben *Qodža Mehmed* („nagy Mehmed, öreg Mehmed”) a Szent-Tamáshegyen erődöt épített, melyet *Tepedelennek* neveztek el.¹⁰

¹ Defterek I. 134, 168, 173, 183.

² Evlia Tk. Tk. III. 63.

³ Karácson: Oklevéltár 331.

⁴ Kemalpaşazâde Tk. Tk. I. 258.

⁵ Kjátib Celebi Tk. Tk. V. 245.

⁶ Szulejman Naplói Tk. Tk. I. 285, 286, 288, 290, 328. Ferdi u. o. II. 48, 89. Dželalzâde u. o. 134. Kjátib Mohamed u. o. 371. Defterek II. 631 stb.

⁷ Defterek II. 32.

⁸ Budai pasák levelei 312 l.

⁹ U. o. 243.

¹⁰ Evlia Tk. Tk. III. 266, 269, 270, 271, 279. Pečevi u. o. V. 117, 122, 181. Kjátib Celebi u. o. V. 353—6. Karácson Oklevéltár 183. N. Múz. törzsananyagának több oklevele.

Az Esztergommal szemben fekvő Párkány nevének kialakulása is egy *-delen* összetételű helynévvél kapcsolatos. Esztergommal szemben a Duna partján egy Kakat nevű község állott. Bár a defterek már 1557-ben *Csekerdén* alakban említik,¹ Musztafa pasa magyar íródeákja még 1579-ben is *Kakat*nak írja,² de 1585-től kezdve a magyar nyelvű levelekben is *Czjgerdelen*, *Czigerdelen*, *Cigerdelen* alakokban fordul elő, sőt egyszer részeire ketté választva: *Czjger delen*.³ *Džiker* jelentése: 'tüdő, máj', *delen*: 'lyukasztó'; összetéve azt fejezik ki, hogy a vár az ellenség májába (a szívébe) hatol. A török nyelvű források *Džikerdelen*-nek,⁴ *Džiker qalszsyn*nek nevezik.⁵ A defterfordítók a magyaros Csekerdén⁶ alakban közlik s bizonyosságuk szerint rendesen hozzá szokták fűzni e szót: *parqany* ('párkánya'): *Džikerdelen parqany*. Ezen birtokos kifejezésből a magyar fül a második részt érezte lényegesnek s az elsőt elhagyva, *Parkan* szóval kezdte jelölni a helyet.⁷ Auer János Naplójában⁸ 1664-ben *Džikerdelent* már *Parkan* néven említi. A budai pasák levelezéséből arra lehet következtetni, hogy a törökök Magyarországon több helyet neveztek *Džikerdelen*nek.⁹ Folyóknak, ereknek is szívesen adták ezt a nevet; Evlia utazott a *Sa džiker* völgyében s a Fehérkőrös aradmegyei mellékfolyóját ma is *Ősigernek* hívják.

Legtipikusabb és legeredetibb török helynév Lőrincfalú és Jovancsa között a Duna mentén örökdő párkánynak a neve: *Qorqmaz*; jelentése 'nem fél'. A tagadó kifejezések szerkezete és helynévül való alkalmazása a törökségnek őshazájából hozott tulajdonsága. Az oszmanli-törökök hadiszereik elnevezésénél is használták; vannak ágyúik, melyeket *zoruna durulmaz* ('ellenállhatatlan'), *čul tutmaz* ('a pokrócot, takarót nem bírja el') s az olasz *Baliemezi* után¹⁰ *bal jemez* ('mézet nem eszik') nevekkel különböztetnek meg egymástól. (V. ö. az angol hadihajók elnevezését.) A def-

¹ Defterek I. 113.

² Budai pasák levelei 169.

³ U. o. 345, 348, 383, 502.

⁴ N. Múz. törzsanyaga, Evlia, Kijātib Celebi, Pečevi sok helyen.

⁵ Evlia Tk. Tk. III. 225.

⁶ Defterek I. 113, II. 84, 229, 230, 347, 384, 579, 712.

⁷ Nem lesz fölösleges párhuzamosan megemlíteni, hogy a törökök egyideig vizont Szolnokot nevezték *Parqannak* (Dželalzāde Tk. Tk. II. 116 és *Lufi* u. o. 38 l.)

⁸ Közzétette Lukinich Imre, Budapest, 1923. 69, 76, 110, 114 l.

⁹ Budai pasák levelei 502.

¹⁰ Evlia Tk. Tk. III. 318.

terek *korokmári párkány'*-a¹ minden valószínűség szerint a *qorqmaz parqany* hibás olvasata, illetőleg fordítása.

A hadi életből ered egy új oszmanli-török telepnek, *Džanqurtarannak* neve. *Džan* jelentése: 'lélek, élet', *qurtaran*: 'mentő'. *Džanqurtaran*: 'életmentő'. Az oszmanli-törökségnek már volt egy *Džanqurtaranja* a kisázsiai Usküdár közelében s *džanqurtaran* mint mesterségszó — egy hajóárbc neve² — is régóta élt a nép nyelvén. Evlia részletelesen elbeszéli *Džanqurtaran* alapítását. Szülejman szultán 1529-ban Bécs 17 napi ostroma után otthagyván salamoni sátorát és kincseit, idáig „jött“ s „lelkét megmentette“ (džanyny qurtardy').³ Aztán megparancsolta vezéreinek, hogy e helyen várat építsenek s azt *Džanqurtarannak* nevezék el, „mert itt életünket megmentettük: *džanymyzy qurtardyq*“.⁴ Pečevi és Kjátib Čelebi többször említik e néven,⁵ de oklevelekben is sűrűn fordul elő, mert forgalmas hely volt s a hadsereg országútján rendes állomás. Hódoltságkori magyar szövegben 1685-ben *Csánkurtalán*,⁶ 1686-ban *Dzankurtaran*⁷ (?) alakban fordul elő. Fontos lesz megemlíteni, hogy *džanqurtaran* szónak tulajdonnévi jelentésén kívül jelzői jelentése is van. Evlia Fekete Bátor dicséretére emeli ki, hogy ez a vár, Várad és Jenő között, „menedékhelyül szolgáló igazi *džanqurtaran* hely“.⁸

Egy másik csoport helynév a törökség *vallási* intézményeivel hozható összefüggésbe. Feltűnő, hogy *vaqyf* (kegyes alapítvány) összetételű helynevet Magyarországon egyet se találunk, míg Boszniában különféle összetételben tíznél több egész napjainkig megmaradt. Pedig a hódoltsági területen egész városok *vaqyf*-alapítványok voltak; elég a *Köprülü Mehmed* nagyvezér által 1663-ban a temesvári, jenői, lippai, gyulai livák területén szervezett vaqyfokra utalnunk.⁹ Ép ily különös, hogy a magyarból átvett *varos'*-ból sem önállóan, sem összetételben nem alakult ki helynév, holott Boszniában több változata közt egy törökösen továbbképzett *Varošluq'* alak ma is áll; Magyarorszá-

¹ Defterek I. 165, II. 57 és még igen sok helyen.

² Hammer: Staatsverfassung u. Staatsverwaltung des osm. Reiches.

³ Evlia Tk. Tk. III. 181.

⁴ U. o. 210.

⁵ Tk. Tk. III. 171, 205, 221, 267, 289, 308, 335, 347.

⁶ Török-Magyar Történelmi Emlékek Okmánytára IX. 80.

⁷ U. o. 190.

⁸ Tk. Tk. III. 28.

⁹ Nsaima Tk. Tk. III. 410, Ahmed Refyq: Köprülüler, Istanbol 1331. A Köprülüek 81 l.

gon csak a várfalon kívüli részek, majd a nagyobb falvak jelölésére használták, még pedig elég sűrűn, de a földrajzban nem maradt nyoma. Viszont annál gyakoribb eset, hogy *chodža* (,pap, mester'), *chadžy* (,Mekkát járt zarándok'), *veli, baba* (,szent életű ember, remete') szavakkal kapcsolatosan szerkesztenek helyneveket. Egy óbudai Duna-szigetet arab *chadžy* szigetének neveztek,¹ a mai Rózsadombot *Gül baba tepesi* (,Gül apó, Gül bácsi dombja') néven említik.² A Gellérthegy is a mohamedán vallási életből kapta török nevét. Evlia szerint régen a keresztények *Gerānius* nevű vértanújukat, később a törökök *Gürz Elias* nevű evliát (,szentéletű embert') temettek a hegyre s utóbbi után *Gürz Elias hegyének* nevezték.³

A falvak nevét a várakra szorító törökség többnyire átvette a magyar nyelvből s amennyiben a vallási élettel kapcsolatos új nevet adott nekik, azt többször a keresztény hitéletből, illetőleg az ott lakó rájá vallásából merítette. *Kelise* (,templom') Törökország keresztény lakta vidékein ma is ismételten előforduló helynév. Evlia említi *Qorlat kelisesit*,⁴ Pečevi a Mohács mellett *Puşu keliseröl* (*puşu*: ,leshely'), Sinan čauš Harsány és Bata között fekvő *Virān keliseröl* (*virān*: ,rom, omladék') ír.⁵ Várhely török neve Evliánál *Quru kelise*⁶ (,száraz templom'). Nagyon sokszor átvették a keresztény szentek neveivel összetett magyar helyneveket; különféle alakjaik bizonyítják, hogy a magyar és szláv nyelvek hatásának nem álltak ellen s az átvett szavakat megállapodott szabályok nélkül változó alakokban írták le.

Egy hely elnevezéséhez alapul szolgálhattak a vidék természeti körülményei, sajátága, a hely alakja, valamely szembeszökő tulajdonsága. A Szerémséget szigetnek tekintették s annak is nevezték: *Serem aṭasy*⁷ (,Szerém szigete'); Orsovát *aṭa-i kebirnek*⁸ (,nagy sziget'). *Dejirmen deresi*⁹

¹ Evlia Tk. Tk. III. 229, 234, Defterek II. 550.

² Evlia Tk. Tk. III. 229, Kjátib Čelebi u. o. V. 338.

³ Evlia Tk. Tk. III. 220, 234, Kjátib Čelebi u. o. V. 205, 234, 271, 338.

⁴ Tk. Tk. III. 109.

⁵ U. o. II. 321.

⁶ U. o. III. 67.

⁷ Kemalpaşazade Tk. Tk. I. 192, 211, 276.

⁸ Dželalzade u. o. II. 117. 3lzzí Wickerhausernél: *Kitab-i delil-ül idrāk fi lisan ül etrāk Deutsch-Türkische Chrestomathie*. Wien, 1853. 129 l. Thúry hiányos közlését (Tk. Tk. II. 117) ezzel az adattal ki kell egészíteni.

⁹ Evlia Tk. Tk. III. 258.

(,malom völgye‘) neve bizonyára onnan ered, hogy malom állt benne, *Mzādenkjah*¹ (,bánya‘) természeti kincseitől kaphatta nevét. Kővár jelentése *Taş qalsā* — magyarázza Evlia —, de határszéli népünk *Čatal qalsā*nak (,villavár‘) nevezi, mert a két halmon szemben álló két vár olyan, mint egy villa.² *Armudkōj*, *Elmakōj*, *Fyndyqly* (,körtéfalú, almafalu‘: Körtvélyes, Almás, Mogyorós) gyakori török helynevek, bár az se lehetetlen, hogy az eredeti nevek lefordításakép álltak elő. Dobrudzában folyik a *Qamčy*-patak (qamčy: ,ostor‘). Ahogy a dobрудzsai patak, menete után az ostortól vette nevét, így kaphatták a magyarországi Csiger-patakok nevüket (,tüdő, máj‘) a tüdő véreireihez hasonló kanyargásaik után. Gyórt majd minden török író *Janyq qalsā*nak³ (,leégett vár‘) mondja, mert 1529-ben, mikor a törökök először látták, le volt égve. Az újaradi török telepet Evlia *Moriš göl qalsāsynak*⁴ (,Maros tóvára‘) nevezi. Az Adriai tenger öbölhöz hasonlít, innen a neve: *Körfez derjasy*⁵ (,öböl-tenger‘). Mint láttuk, a törökség egyáltalán nem idegenkedett attól, hogy régebbi hazájának helyneveit az újonnan szerzett területen is meghonosítsa. A perzsa *Derbend* (,végvár, hágó, vaskapu‘) szót ismertté teszik minden általuk lakott földön s valószínűleg e szó legészaknyugatibb előfordulásának a nógrádmegyei *Derbend párkányát*⁶ tekinthetjük. Evlia egy aldunai *Derbent*-ről⁷ értesít, de Boszniában is így neveztek egy palánkot.⁸ Ma is meglevő helységnevekre emlékeztet a fehérmegyei *Qoqand*⁹ *Csanakház*¹⁰ (,fazékház, fazekastelep‘), *Čaylyn bazary*¹¹ (,Csaglin vására“, a mai Csaglin, Pozsegától keletre), *Bezdan* (a perzsa *bezdan*, *bezestan* alakból: ,vásártér, vászonárú-vásár‘) és az *ābād*-összetételű (jelentése: ,liget, virány, kiesvölgy‘) falvak egy része. Az *ābād*-alak a Balkántól India belsejéig szinte megszámlálhatatlan változatban ismétlődik. Egy új telep lakóinak származása,

¹ U. o. III. 86.

² U. o. III. 87, 205. Megjegyzem, hogy Enos mellett egy falunak ma is Čataltepe (,villadomb‘) a neve.

³ Evlia Tk. Tk. III. 163 stb., Sinan u. o. II. 362, 363, Pečevi u. o. V. 104, Kjātib Čelebi u. o. V. 223; így az oklevelek is.

⁴ Tk. Tk. III. 17.

⁵ Evlia u. o. III. 47.

⁶ Defterek II. 558, 568, 569, 582, 589, 600, 651, 652, 687, 749.

⁷ Tk. Tk. IV. 256.

⁸ Hammer: Geschichte des osm. Reiches. Pesth, 1836. IV. 348.

⁹ Defterek II. 157.

¹⁰ U. o. II. 499.

¹¹ Szülejman Naplói Tk. Tk. I. 359.

nyelve után is kaphatta nevét: *Ermen* (,örmény'), *Bojdan* (,Moldva, moldvai') törökországi példái: *Iftaqlar*, *Jürükler*, *Türkmenler* (,iflakok [oláhok], jürükök, türkmének'). A Margitsziget török neve: *Qyz atasy*¹ (,leánysziget') aligha hozható összefüggésbe a keresztény hagyománnyal. Björkman „Ofen zur Türkenzeit“ c. munkájában² közöl egy oklevél-hasonmást, mely szerint a sziget neve *Qyzlar atasy* (,lányok szigete'). A többesszámú alak után valószínűnek látszik, hogy a sziget a törökkorbéli nevezetes szerepe után kapta új nevét s így a budai pasa magánélete nyújtott alapot a helynév kialakulásához. A *qyzlar*-alak (lányok, asszonyok') különben a török életben oly gyakori volt, hogy helynévül való alkalmazása nem mondható idegenszerűnek. (V. ö. Sztambulban *qyz qulesi*, *qyz taşy*: ,leánytorony, leánykő'.)³

A defterek sűrűn emlegetnek egy *Csatkadá*⁴ nevű várat; adataik nyomán a Duna-Tisza közén kell keresnünk e helyet, de a Nemzeti Múzeum törzsanyagának egy oklevele teljes világosságot derít rája. Eferman aziránt intézkedik, hogy *Jazbirin varošunda binā olunan Dzanfedā parqanyna hyşari lāzym olmayyn . . .* (a Jászberény városában épült Dzanfedā párkányába ,hisar erire' — porkolábra — lévén szükség, Szigetvár mahluljai (veteránjai) közül N. N. aga . . . foglalja el ezt az állást). A Jászberényben őrzött török oklevelek közül több erősíti ezen állítás igazságát. Dzanfedā tehát egy, Jászberényben épült párkány. Hogy a defterfordítók *Csatkadá* alakja Dzanfedā (džan: ,élet, lélek'; fedā: ,feláldozás'; džanfedā: önfeláldozás) hibás olvasata, azt, illetőleg ezen olvasat bizonytalanságát saját adataik is bizonyítják. Elvértve ugyanis *Csatfedā* alakban írják át ezt a helynevet. *Džanfedā* személynév is lehet és pedig nemi megkötöttség nélkül férfié vagy nőé egyaránt.⁵

Geografiai meghatározásoknál sokszor találunk *szín-jelentésű* helyneveket, melyek még akkor is figyelemreméltók, ha régi nevek lefordításaként alakultak ki. Az oszmanli törökök a formaságoknak, színeknek különös fontosságot

¹ Evlia Tk. Tk. III. 246, Kjätib Čelebi u. o. V. 338.

² Hamburg, L. Friederichsen, 1920.

³ Dželal Eszad: Eski Istambul Abidāt ve mebanisi. A régi Sztambul középületei és emlékművei. Sztambul, 1328, 220.

⁴ Defterek II. 384, 569, 570, 574—581, 583, 671—4, 678, 679, 708.

⁵ III. Murad korában Džanfedā asszony mint a szultáni hárem kethüdāja igen fontos szerepet töltött be az udvar életében (Achmed Refyq: Kadymlar saltanaty [Asszonyok uralma]. Sztambul, 1332. 110 s köv. l.).

tulajdonítanak és a színek neveit szívesen használják helyek, személyek jelölésére is. Gyakran szerepel a vörös szín. *Qyzyl elma*, *qyzyl seraj* (,piros alma, piros palota') nevének kialakulásáról és mesés szépségéről később lesz szó; szépségének egy töredékét éreztetik a *qyzyl sa'hra*, *qyzyl ova* (,piros mező'), *qyzyl chisar* (,vörös vár') helynevek. Kisázsia legnagyobb folyója, a török folyó: *Qyzyl yrmak* (,vörös folyó'). *Qara* (,fekete') a komoly méltóság színe, emellett a szépség föltétele; személyek és helyek jelzésére egyaránt használják. Mint jelző sokszor szerepel az *aq* (,fehér') is. Az északnyugati Kárpátok neve *Aq jajlaq*¹ (,fehér fensík, fehér hegység'), a Rába neve Ferdinél, Dželalzádenál *Aq su*² (,fehér víz'). Kötahja közelében is folyik egy *Aq su* nevű víz s Edirnetől nyugatra áll egy *Aq bunar* (,fehér forrás') nevű falu. A budai hévizeket és környéküket *qaplydža*, *ilidže* (,hévíz') összetételekben emlegetik,³ vagyis természeti tulajdonságaik után nevezik el.

A keleti *költészet és fantázia* is alapul szolgált helyek és személyek jellemzésénél és elnevezésénél. Nagy Sándor alakját bevonták a keleti mesevilágba s a törökök egy dunai hidat *Iskender küprüsünek*⁴ (,Sándor hidja') neveztek el róla. Nagybánya neve: *Nikban ežder* sárkánnyal függ össze; *Nik*' a perzsa ,jó', *ban*' azonos a magyar ,bán'-nal, ,ežder' sárkányt jelent; a várost a török kézen levő (magyar) foglyok elbeszélése szerint az adzémországi Menučeher egyik fia, Nikban (,jó bán') alapította, miután itt egy sárkánnyal sikeresen megküzdött. A közelében folyó víznek *Ežder* (,sárkány, mesebeli szörnyeteg') a neve.⁵ A török írók a fontosabb erősségeket gyakran *qahqaha-erösségü* váraknak nevezik.⁶ A frázis hazája Előázsia, melynek *Qahqaha* nevű két vára közül az egyiket Timur Lenk foglalta el, a másik alatt 1577-ben III. Murad serege vérzett sokáig.⁷ *Qahqaha* jelentése ,kacaj' s minthogy e nevet kétségkívül úgy kell értelmezni, hogy a vár vagy népe kacag az ellenség erőlködésén, önként kínálkozik összevetése az ostromlóknak fűgét mutató komáromi kőszűzzel. Evlia Kelenföld török nevéhez is mondai magyarázatot fűz. Buda lakói közt az a közmondás van,

¹ Kjátib Čelebi Tk. Tk. V. 383, 387.

² Tk. Tk. II. 89, 181.

³ Kjátib Čelebi Tk. Tk. V. 219.

⁴ Dželalzāde Tk. Tk. II. 186.

⁵ Evlia u. o. III. 88, 89.

⁶ Evlia u. o. III. 484, 508.

⁷ Hammer: Geschichte des osm. Reiches I. 217, II. 476.

hogy ha ez a mező tengernyi emberrel úgy megtelik, mint a *kile* (,mérő', 18—22 okkás változatai voltak), akkor annak a seregnek nem lehet ellenállni; ha azonban ez a mező nem telik meg, akkor annak a seregnek ellen lehet állni. Innen a hely török neve: *„kile ovasy, kile ša chrasy“*¹ (,mérő mezeje, mérő síkja').

Külön tárgyalásra méltó fogalom a *qyzył elma*; a törökök fantáziájában egy csodaszép távoli helyet jelöl, melynek birtokával az oszmanli hódítás és hatalom a tetőpontjára fog emelkedni. De *qyzył elma* nem egy helynek, nem a föld legszebb pontjának a neve; több jeles ország legpompásabb városát nevezték *qyzył elmának*. Evlia csupán *Kjāfiristan*-ban (,a hitetlenek országaiiban') hat *qyzył elmáról* tud, ezekből négy Magyarországon fekszik.² Ez értelemben említi *qyzył serajt, qyzył hišart, qyzył elma seraját*,³ mindannyiszor Budára vonatkoztatva. Esztergomot Felsőmagyarország *qyzył elmájának* mondja, dzámiját *qyzył džamzinak, qyzył elma džāmšijának*. Szerinte a magyarok Székesfehérvárt *qyzył elmának* is mondják, ami „célzás a főtemplomukon elhelyezett arany jelvényre“.⁴ Ugyanígy emlékezik meg Eger váráról, mely „800 évig Felsőmagyarországhoz tartozott s Erdélyország *qyzył elmája* nevet is kapta“.⁵ *Kjāfiristan* hat *qyzył elmájából*, melyek közül ötödiknek Rómát említi, hatodiknak „*Almanja* (Németország, a német birodalom) legerősebb várát“ sejteti, négyet a magyar királyok egykori székhelyével, illetőleg szultáni hadjáratokban meghódított fontos végvárakkal azonosít. Nincs kétség benne, hogy Evlia e kifejezéssel a keleti fantázia legszebb helyeit akarta jelölni. (V. ö. Kőrösi Csoma-Archivum 1921. 173. l.)

A magyarországi levéltárak nem nyújtanak oly bő oszmanli-török forrásanyagot, hogy pusztán annak kutatásával megállapíthatók lennének ama törvényszerűségek, melyek az oszmanli-törökök helynévadásánál megnyilvánultak. A hiány egyik okát megmagyarázza a Nemzeti Múzeum törzsanyagának egyik oklevele, melynek kelete az oklevél csonkasága dacára a rávezetett elintézésből megállapítható. E szerint a folyamodónak 974/1566. évben az aradi livában szándékbej. adományoztatott; értesítetik róla a hatvani szandzsákbej.

¹ Tk. Tk. III. 255.

² U. o. IV. 39.

³ U. o. III. 228, 234, 235, 238, 240, 241, 244.

⁴ U. o. III. 269, 370, 272.

⁵ U. o. IV. 39.

⁶ U. o. IV. 110.

Az oklevélnek különös érdekességet a hátlapjára vezetett latin szöveg nyújt: *Scriptura Turcica ex praediis in victoria de Petrovaradinum 1716*. Az adatok összevetéséből talán szabad arra gondolni, hogy a megvert törökség igyekezett Magyarországot rendszeresen evakuálni, magával vivén másfél százados iratait is. Egy újabb jel arra nézve, hogy a hódoltság okleveles emlékei után reménnyel kutathatunk a török fővárosban, ahol Karácson Imre kezdte.

Dr. Fekete Lajos.

A sóregále kialakulása Magyarországon.

A királyi (állam-) hatalomnak az egész középkoron át s azután is egyik legfontosabb jövedelemcsoportját a regále-jogi jövedelmek képezték. A királyi magán-gazdaság bomlásával helyeződik át a súlypont a regále-természetű jövedelmekre. Bár a további fejlődés nem hagyta érintetlenül az államháztartásnak ezen, a regalitásokra épült szervezetét, s az önkéntes megajánlástól függő jövedelmek előtérbe kerülésével ez ismét új jelleget nyer, jövedelmező voltuknál fogva a regale-jövedelmek mégis megőrizték jelentőségüket. Különösen így volt ez azon regále-jogoknál, amelyek révén a királyi hatalom a gazdasági élet egy-egy útőérére tehetette rá a kezét.

Magának a regálenak a fogalma, azé a jogé tudniillik, hogy a király uralkodói hatalmánál fogva előzetes megkérdezésük és hozzájárulásuk nélkül igénybeveheti alattvalóinak gazdasági erejét, a királyság intézményével együtt származhatott át mihozzánk; ellenben már az egyes regalitások eredetét illetőleg alig egy-kettőnél lehet szó közvetlen külföldi átvételről, a legtöbbje a szorosabb hazai fejlődésben gyökeredzik. A királyi hatalom szükségleteinek fedezetlen volta az addig élvezett jövedelmi forrásokból a regalitások szülője a legtöbb esetben. Míg azok tényleges tartalma a királyi hatalomnak és a regalitásban passzive érdekelt elemeknek mindenkor erőviszonyától függ. Ez dönti el, hogy az igényelt regalitás gazdaságilag mennyire használható ki, amikor is a gyakorlatnak az illetéktermészetű jövedelemtől a korlátlan rendelkezés, illetőleg kizárólagos birtoklás tényéig számos változata lehetséges.

A magyar királyok sóregále-joga az utóbbiak egyike volt, melynek gyakorlati érvényesülése jelentette királyainknak teljes egészében élvezett kizárólagos jogát úgy a só kitermeléséhez, mint értékesítéséhez. Hogyan

ment végbe e regále-jognak a kialakulása, s mint tudta a királyi hatalom azt a magánérdek rovására a leghatékonyabb alakjában kihasználni, erre akarjuk alábbiakban a választ megadni. A kérdés a XIV. századdal lezáruló korszakot vonja a tárgyalás körébe, mint amelyen belül észrevétlen fokozatokban, a királyi földesúri sógazdaság tényleges helyzetére támaszkodva alakul ki és, mondhatnók, lopózik be a köztudatba a sóregalítás fogalma.

Történetirodalmunk, amennyiben a sóregále kialakulását közelebbről érinti, mintegy magától értetődő, a priori igazságnak tartja, hogy az, a királyság intézményével egyidejűleg, kezdettől fogva érvényben volt s alapját képezte a királyi sógazdaságnak. Ezt mondja Wenzel bányászatonk történetéről írott úttörő művében, a bányaregálet (beleértve a sót is) a res nulliusra vezetve vissza.¹ Iványi Béla hasonlóképen fölöslegesnek tartja annak bizonyítását, „hogy a sóbányászat kezdettől fogva a regále-jogok közé tartozott“.² Legújabbban Hóman Bálintnak a Károly Róbert kora pénzügyi s gazdaságpolitikai problémáit fejtegető művében találjuk a sóregále eredetének magyarázatát. Hóman is már a XI., XII. századi királyi sógazdaság alapját a király felségjogában látja. „A felségjogok egyik legfontosabbika volt a király tulajdonjoga minden gazdátlan, uratlan földre, vadra, jószágra és kincsre. Kétségtelen, hogy már Szent István és XI. századi utódai érvényt szereztek e nyugatról importált joguknak.“³ Gyakorolták tehát a sóregálet is, minthogy a kincsregále jelentette — a szerző szerint — általában a talált kincshez való jogot, „beleértve a föld méhében talált kincset, a nemesérceket és a sót“. Végső elgondolásában ez a felfogás is a res nullius tényére vezet vissza a sóregále eredetét, amikor azt állítja, hogy a király mint talált kincset igényli a felfedezett sóterületet. Mint talált kincset, vagyis senkiét.

Azonban a só- és bányaregálenak, valamint a szorosabb értelemben vett „talált kincs“ regálejának a kialakulása egymástól sokkal különállóbban megy végbe, hogysen ezek — létrejöttüket tekintve — a fentebbi

¹ Magyarország. bányászatának kritikai története. 20. l. s köv.

² Két középkori sóbánya-státutum. Századok 1911. 10. l.

³ A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. 14. l.

tágabb értelmezésű „talált kincs“-hez való felségjog egységes fogalmába lennének összefoghatók. Az utóbbit történelmi kategóriának nem tekinthetjük; ez egységes fogalomban a három regalitás csak akkor volt összesíthető, amikor azok külön-külön kialakultak, de akkor is ez az osztályozás nem történelmi jellegzetességeken alapul.

Wenzélnék az érvelése a sónak mint *res nullius*nak történt általános királyi birtokbavétele mellett, már csak a benne rejlő belső ellenmondás miatt sem állhat meg. Szerinte tudniillik az ország területének nagy része mellett „a földnek felszínén az erdők használása, s a földalatti termények, amennyiben a földbirtokosok akkori gazdaságai szükségletéhez nem tartoztak, általán véve szintén a királyi hatalomnak maradtak alávetve“. Amíg azonban e termékek nem képezték a gazdasági szükséglet tárgyát, nem bírtak jelentőséggel a királyi hatalomra nézve sem. Mihelyst pedig az ország gazdasági szükségleteinek körébe bevonattak, a királyi hatalom bajosan alkalmazhatta volna az egyes földbirtokosokkal szemben a „*res nullius*“ elvét. Mert mindaz, ami a földbirtok határain belül található volt, eredetileg a föld tartozékául tekintetett, s a föld birtoklása jogán arra a mindenkori birtokos tartott igényt.

De nem jöhet tekintetbe a külföldi átvétel gondolata sem, különösen nem azon feltevés esetében, hogy az ércbányászat és a só regaléja már a XI. század folyamán hazánkban alkalmazást nyert. Ami az ércbányászatot illeti, a XII. század két utolsó évtizede az, amikor a német-római császárság területén a regalé-jognak első, de gazdaságilag még mitsem érvényesülő megnyilatkozásai észlelhetők, tágabb értelmezését és gazdasági érvényesítését pedig csak a XIII. század első évtizedei hozták meg. Addig a föld belsejében rejlő kincs, amennyiben kiaknázására sor került, a földnek a tartozéka volt és mint ilyen a földbirtokost illette meg.¹ Még az ércnél is sokkal későbbi a sóregálénak a megjelenése, melynek

¹ A. Zycha: *Das älteste deut. Bergrecht bis an d. XIII. Jahrhundert.* 1899. Zychának a ránkmaradt adatok világos értelmezésén alapuló s minden belső ellenmondást kizáró megállapításaival lezártnak tekinthetjük a német bányajognak, ill. -történetnek e sokat vitatott kérdését. Irodalmát l. u. o. és ugyanattól: *Zur neuesten Literatur über die Wirtsch. u. Rechtsgeschichte d. deut. Bergbaues.* Vierteljahrschr. f. Soz. u. Wirtschaftsgeschichte 5., 6. — 1907/8.

fejlődése különben úgy a külföldön, mint hazánkban az ércbányászatétól elkülönült. A magyar fejlődés szempontjából elsősorban tekintetbe jövő bajor sóterületen, Reichenhallban csak a XV. század végén került rá a sor a korábbi magán-birtoklással szemben a tartomány-fejedelmi sótermelési monopólium alkalmazására, amit a sókereskedelmi egy századdal később követett.¹ A szomszédos osztrák hercegség területén is csak a XIII. század végén létesült az első fejedelmi üzem.² Importáltságról ezek szerint legfeljebb fordított viszonylatban lehetne szó.

A fentebbi nyomokon nem kereshetjük tehát a hazai sóregále eredetét s azt a ténybeli előzményt, amelyre támaszkodva a királyi hatalom regalitásai körébe tudta vonni az országos termelésnek eme — tömegszükségleti jellegénél fogva — egyik legjelentősebb cikkét. De nemcsak, hogy a fenti nyomokon nem indulhatunk, hanem a kor tekintetében is megállapíthatjuk, hogy sem Szent István, sem közvetlen utódai alatt a sóregále-jogról, mint létezőről, még nem beszélhetünk.

Igaz, hogy a sógazdaság már az Árpád-korban is fejlett s igen jövedelmező ága volt a királyi gazdaságnak, ami azonban még nem jelenti azt, hogy ezen királyi sógazdaság úgy eredetében, mint egész mivoltában ne lehetett volna dománialis, földesúri jellegű eleme a királyi gazdaságnak, mint ahogy kétségtelenül földesúri jellegű volt üzemszervezetében. A már a XII—XIII. században előforduló királyi jogosítványok, amelyekben sóbányászat engedélyezéséről van szó, nem szólnak föltétlenül a regalitás mellett.³ E jogosítványok ugyanis kivétel nélkül oly sóterületekre — az erdélyire és sóvárira — vonatkoznak, melyek királyi földbirtokon feküdtek. Egyik

¹ U. a. Zur neusten Literatur über d. Wirtsch.- u. Rechtsgeschichte d. deut. Salinen. Vierteljahrschr. f. Soz. u. Wirtschaftsg. 14. (1918.) 94. l.

U. o. 98. l.

² Bakonybéli apátság Sz. László-korabeli jogosítványa: A. U. O. (Árp.-kori új okmt.) I. 38. l. Pannonhalmi rendtört. (Pannonhalmi Sz. Benedek-rend tört.) VIII. 272. l., v. ö. még az oklevélben feltüntetett sómenyisgre nézve i. m. 248. és 251. ll.— A bakonybéli Sz. László-féle összeírás (i. m. 267. l.) hamis voltára nézve l. i. m. 248. l. s. köv. 1138. Dömösi prépostság jogosítványa: Knauz: Mon. eccl. Strig. I. 94. l. — 1248. Egri püspöké. Fejér, Cod. Dipl. IV/2, 19. l. 1269. Gyulafehérvári káptalané: Zimm. Werner (Zimmermann-Werner: Urkundenbuch zur Gesch. d. Deutschen in Siebenbürgen) I. 104. l. 1285. sóvári Soócské: A. U. O. XII: 434:

sem vonatkozik nem királyi földbirtokon feltárt sóterületre s így nem jelenti a király különleges hozzájárulását valamely létesítendő magánüzemhez, amiben az állítólagos regálejog legyenyhébb érvényesülését láthatnók. A király az e jogosítványok tárgyát képező sóbányákról, mint azok birtokosa, földesúri jogából kifolyólag intézkedett. Azonos elbírálás alá esnek a XII., XIII. század sókereskedelmi jogosítványai, illetőleg korlátozó rendszabályai is, amelyekre alább részletesebben visszatérünk. A király bennök csupán saját földesúri sómívelő-üzemei termelésének kereskedelmi értékesítését szabályozza, amit nem szükséges különleges felségjoggal magyaroznunk, ehhez való jogát magába foglalta már a birtoklás ténye.

Az Árpád-kori királyi sógazdaságra vonatkozó adataink ennél bővebb felvilágosítást nem nyújtanak, s így annak határozott eldöntésére, regále tárgya volt-e az már az Árpád-korban vagy sem, nem elégségesek. E kérdésre csak a nem királyi birtokon feltárt sóterületek helyzete adhatja meg a választ, vagyis annak a körülménynek a tisztázása, hogy a só a földbirtok tartozéka volt-e s így azzal a földesúr természetesen szabadon rendelkezett, avagy valaminő különleges királyi jog érvényesülésének volt helye.

Az Aba-nembeli Péter és Sándor fiainak 1299. évi birtokosztályában a sárosmegyei Lipóca¹ vonatkozólag a következő megállapodást találjuk:

„... quod si minera auri et argenti uel cuiusuis generis metallorum, aut salifodina, seu puteus salis reperta sunt, uel reperiri poterint in futurum in possessione memorata, videlicet in porcione utriusque, prouentus huiusmodi partes communiter percipient et habebunt, cultores autem seu operarij metallorum eorundem et salisfodine seu putej salis ad illam partem pertinebunt, in cuius porcione reperta fuerint metalla, sales et puteus salis memorata; et pecuniam ad opus incoandum ipsis operarijs partes dare communiter tenebuntur.“²

Ez az egyezmény arról tanuskodik, hogy az esetleg feltárandó só a földbirtok tartozéka volt, s annak kiaknázása a földterület birtoklásának jogcímén a föl-

¹ Ma Keczerlipócz, l. Karácsonyi J. A magyar nemzet-ségek a XIV. szzd. közepéig. I. 58. l.

² A. U. O. X. 329. l. és szószerint megismételve az 1311. évi megújított egyzségben. Anjoukori okmt. I. 244. l.

desurat illetve meg. Nincs itt szó a fémbányászat későbbi korszakából ismeretes bányaszabadságról, sem királyi jogról: az egyezmény alapjául a földesúrnak azon joga szolgál, hogy a birtokán feltárt, illetőleg feltarandó sóterületet saját földesúri üzemében szabadon kitermelheti. Még csak arról sem lehet szó, hogy itt is a sóvári Sósókéhoz hasonló a sóterület adományozását is magába foglaló birtokadomány szolgálna a földesúri üzem alapjául, minthogy a kérdéses földbirtokot az Aba-nem lipóci ágának őse vétel útján szerezte Kálmán hercegtől 1229-ben, s a vételre vonatkozó oklevelekben semmi nyoma annak, hogy e vétel kapcsán szó lett volna különleges sófejtési jogosítványnak vagy sómívelő üzemnek az átruházásáról.¹

Igen figyelemreméltó egy másik, meglehetősen késői adat, amely a nagyszebeni prépostság vizaknai sóbánya-birtoklásának körülményeit világítja meg közelebről. Károly Róbert 1328-ban utasítja a gyulafehérvári káptalant, hogy a prépostság tulajdonjogát illetőleg tartson vizsgálatot. E királyi parancs többek közt ezeket mondja el: „Dicit nobis Thomas præpositus Cybiniensis, habeat quondam salifodinam in Vizokna et eam tam ipse nunc pacifice possideat, quam etiam omnes sui prædecessores quiete possiderunt et semper laborare per se ipsos potuerunt et laboraverunt ab antiquo sine quolibet contradictione, quodque locandi eandem ad laborandum aliis habuissent semper liberam voluntatem, petens a nobis eandem salifodinam dictæ suæ ecclesiæ sub libertate prædicta nostro privilegio confirmari. Verum, quia de hoc nobis veritas non constat...“ a káptalan kiküldve a királyi emberrel hites emberét, győződjk meg ennek igazságáról.² A prépostság tehát Vizaknán egy sóbánya birtokában volt, amellyel egész szabadon rendelkezett. Ami e birtoklás közelebbi körülményeit illeti, mindenek előtt az szembetűnő, hogy a prépostság annak megerősítését nem királyi adomány, avagy sófejtési jogosítvány alapján kéri, hanem csak a régi időktől fogva állandóan gyakorolt zavartalan birtoklás tényére hivatkozik. Utóbbi a megejtett vizsgálat úgy a vizaknaiak, valamint a nagyszebeniek s az összes szomszédos birtokosok egyöntetű vallomásával teljes egészében igazolta is,³ maga

¹ Magyar Történelmi Tár IX. 100. l. v. ö. Karácsonyi i. h.

² Zimm.-Werner I. 415. l.

³ I. m. 418. l.

után vonva ez alapon a kért királyi megerősítést.¹ A prépostságnak ötnegyed százados multja mellett² egy anyagilag is nagyértékű királyi jogosítvány nem mehetett volna feledésbe, s így, amikor — mint a jelen esetben — a körülmények sóbányája birtoklásának fokozott biztosítását tették szükségessé, nem mulasztotta volna el a királyi birtok- vagy jogadományra való hivatkozást, ha birtoklása ezen alapul. Annak hiánya tehát arra mutat, hogy a prépostság sóbánya-birtoklása nem királyi jogosítványban gyökeredzett, ami viszont azt bizonyítja, hogy a földesúr tulajdonjoga a földben rejlő só tekintetében még a XIII. század folyamán is, a különleges királyi jognak minden korlátozása nélkül, szabadon érvényesült. A földesúri birtoklás mellett szőlő azon körülmény is, hogy 1326-ban a már művelés alatt álló vizaknai sóterület még nem tartozott a királyi sógazdasághoz. Mikor ugyanis Károly Róbert az akadémikus királyi közegeket utasítja, hogy az erdélyi püspököt sóterület behajtásában — amely őt az erdélyi sótermelésből megillette³ — ne akadályozzák, e királyi intézkedés csak Szék-, Kolos-, Deésaknát és Tordát említi, mint a királyi sóigazgatás körébe tartozókat.⁴

E kevés fennmaradt adatból is annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a XIV. század első harmadáig a só nem tartozik a regalitások közé, hanem a föld tartozéka: azzal a mindenkori földesúr szabadon rendelkezik. Így azonban az Árpádok korabeli királyi sógazdaság is máson nem alapulhatott, mint a királynak a földesúri jogán, a véletlenül, hogy az ország legjelentősebb sóterületei a királyi földbirtok határain belül estek. Elsősorban a tordai s kolos-dobokai sóterület, majd a XIII—XIV. század folyamán a gyepük kitolásával eszközölt királyi foglalás révén a sóvári és mármarosai is.

A sóregálenak a kialakulása azonban a legszorosabb kapcsolatban van az illetén létesült királyi földesúri-üzemek gazdasági irányításával. Fejlődésének kiinduló pontját s módzatait keresve, e királyi földesúri-sógazdaság viszonyait vegyük szemügyre.

¹ 1330. i. m. 431.

² A XII. század utolsó évtizedének alapítása. V. ö. i. m. 1—3. ll.

³ 1328. „Sales vero decimales dicti domini episcopi in terra Transsiluana debitos...” i. m. 420. l.

⁴ 1326. i. m. 404. l.

Szent István alatt az erdélyi sóterületen már fennállt az a királyi sómívelő üzem,¹ amely az Árpád-korban a tordai s kolos-dobokai területet foglalta magában. Hogy a terület birtokbavételénél a királyi hatalom részéről éppen a sóterület megszervezésének különleges célja is latba esett, az valószínű, minthogy a sóterület ekkor már ismert volt s művelés alatt állott. Az erdélyi só egyik fontos kereskedelmi emporiumának, Szolnoknak, nemkülönbén Deésaknának szláv eredetű neve,² egybevetve az *Annales Fuldenses*-nek a bolgár sómívelésre vonatkozó adatával³ kétségtelenné teszi, hogy e sóbányákat már a honfoglalást megelőzőleg művelték a területnek bolgár-szláv lakói. Királyi birtokbavételük azonban nem különleges királyi jog alapján megy végbe, hanem a kérdéses területnek a királyi várbirokok sorába való illesztésével.

E birtokbavétel kapcsán a sómívelő üzemek a királyi földbirtok szervezetén belül nyertek elhelyezést s eleinte szervezeten kívül még nem képezték különálló részét a királyi gazdaságnak.⁴ Hasonló a helyzet a só kereskedelmi értékesítésére, illetőleg a magánosok részéről folytatott sókereskedelem ellenőrzésére hivatott szerveknél.⁵ Ennek megfelelően alakul a királyi sómívelő üzemeknek belső, üzemi szervezete is. Amint a gazdasági tevékenységnek egyéb ágazataiban, úgy a sómívelésnél is a

¹ A Vita S. Gerardi maior X. fejezetében (Endlicher: Monum. Arpadiana 214. l.). Ajtonyra vonatkoztatva olvassuk: „Et usurpabat sibi potestatem super sales regis, descendentes in Morosio...“, ami legalább is a tordai sóterület birtoklását kétségtellenül bizonyítja. Az itt termelt sónak a szállítása az egész középkoron át, s azon túl is a Maroson történt.

² Szolnok-Doboka vm. monografiája. I. 231. l. s. köv., 548. l.

³ Pauler-Szilágyi: A magy. honfoglalás kútfői. 316. l.

⁴ A szamosmenti sóterület s üzemei a szolnoki várispán hatósága alá rendeltettek, kinek befolyása, különösen a sókereskedelem ellenőrzése terén, még az önálló sókamarai szervezet kialakulása után is érezhető. (Szolnok-Doboka vm. monografiája i. h. Zimm.-Werner I. 166. 170. 404. l.) Torda már a XI. században királyi várként szerepel. (Knauz i. m. 59. l.)

⁵ Még a XIII. században is az egyes királyi lerakatokat vezető sótisztok szervezeten kívül nem a sómívelő üzemekkel függnek össze, hanem a területileg illetékes várispán hatósága alatt állanak. 1233. Fejér Cod. Dipl. III/2. 360. l. Szentpétery: Az Árpádházi királyok okleveleinek krit. jegyzéke I/1. 505. sz.

királynak, mint földesúrnak, megvoltak a maga szolgálói — részben az ott talált bolgár-szláv sómívelők, melyeket bizonyos mennyiségű só kitermelésének a kötelezettsége terhelt;¹ ismét más szolganépek a só szállítására voltak kötelezve.² Az üzemszervezet tehát földesúri jellegű volt, a szolgálónépeknek a földesúrral szemben fennálló munkaszolgáltatási kötelezettségén nyugodott. Minthogy azonban e telepeken jelentékenyebb számú munkaerő állandóan egy különleges munka szolgáltatásban állott, az a munkamegosztásnak már bizonyos magasabb fokát jelentette. Ez a körülmény, karöltve a részben magukon a sótelepeken összpontosuló sókereskedelemmel, fejlettebb gazdasági tevékenység gócpontjaivá tette azokat. Az így mozgékonyabbá, intenzívebbé vált élet s a lakosságnak — legalább is egyes elemeinek — velejáró vagyonosodása meghozta csakhamar itt is azon törekvéseket, amelyek a városok kialakulásához vezettek. Előmozdította e törekvések sikerét a királyi sógazdaság érdeke is. A pénzügyi hasznot nem utolsó sorban meghatározó terméseredmény ugyanis nagyrészt a rendelkezésre álló munkaerőtől függött. Ezt tehát maga a királyi hatalom is igyekezett az önkormányzat nyújtotta előnyökkel odacsábítani. Az érdekek e találkozásának eredményéül a XIII. század folyamán itt is királyi sómívelő üzemek körül létesített telepek is megszerzték a városi kiváltságokat.³

E fejlődés nem hagyta érintetlenül a királyi sómívelő üzemeket. A városi kiváltságok természetesen kiterjedtek azoknak ott lakó sófejtőire is. Munkaszolgáltatási kötelezettséggel terhelt szolgáló népekből a

¹ 1138. a dömösi adományban (l. i. h.): „In ultrasiluanis partibus sunt mansiones, que Sal dare debent“.

² i. h. „allatores salis“ s a bakonybéli adományban (l. i. h.): XX.-ti IIII-or mansiones dedit, qui... sal deferrent.:“

³ 1261. Deés: Zimm.-Werner I. 85/86. l. 1291. Deesakna: i. m. 169. l. Torda: i. m. 181. Utóbbinál utalás Szék és Kolos kiváltságaira is. IV. Béla 1236. és V. István 1261. deési privilégiumaira nézve (i. m. 65. ill. 84/85. l.) l. Szentpéterv: V. István ifjabb királysága. Századok. 1921—22. E városi kiváltságokat nem szabad úgy értelmeznünk, hogy a szóban lévő telepeken a városi intézmény csak ezzel venné kezdetét. Az írásba foglalt privilégium, még ha nem mondja is kifejezetten, rendszerint csak megerősítése a már meglévő, fokozatosan elnyert és gyakorolt kiváltságoknak. L. erre vonatkozólag: Hóman: A magyar városok az Árpádok korában. 12, 15 sk. l.

szabad polgárok sorába emelkedtek. A királyi üzemeknek tehát az így elvesztett munkaerőt másként kellett biztosítaniok. Ennek módját a bémunka-rendszerben találták meg, amely a telepek várossá fejlődésével egyidejűleg tűnik fel a királyi sómívelő üzemeknél.¹ A sófejtők bére a mindenkori munkateljesítmény szerint igazodott. III. Endre idejéből ránk maradt adatok szerint minden 100 darab kősó után egy nehezkényi dénárban volt megállapítva.² Ezenkívül minden üzemből tartott bánya után meghatározott évi segélyben részesültek,³ s megvolt az a kiváltságuk, hogy évente egy hétig a saját számukra fejthessenek sót a királyi bányákban.⁴

A városi fejlődésnek és a nyomában járó szervezeti változásoknak további következménye volt, hogy a királyi sómívelő üzemek igazgatása a királyi megyeszervezetből kiváltott s önálló kamarai szervezetet nyert.⁵ Ezen, az egyes bányatelepeken létesült sókamarák hatásköre ekkor még csak a sómívelő üzemekre terjedt ki. Hogy a sókereskedelmet lebonyolító királyi larakatok is alájuk tartoztak volna, arra ez időből semmi adatunk, ellenben megállapíthatjuk, hogy itt még a területileg illetékes megyeispán befolyása is érvényesült.⁶

Mindenzen változások azonban a királyi sógazdaságnak csak az üzemi szervezetében mentek végbe, anélkül, hogy magát a létét veszélyeztették volna. Az olyan gyökeres változás, mint aminő az ércbányászat terén kísérte a királyi bányavállalkozás megszűntének jelenlétében a bányaszabadság elvének érvényesülését és a bányász-telepek emelkedését, a sónál nem következett be. A királyi birtokon feltárt sóterület művelése — egy-

¹ 1262. „utrique (t. i. IV. Béla, és István ifjabb király) tamen suis sumptibus conducent salium incisqres...” Knauz i. m. I. 478. l.

² 1291. Deésakna kiváltságlevele, I. előző l. 3. jegyz.

³ U. o. „...quamlibet salifodinam dicti comites camerae nostrae omni anno usque ad festum sancti Johannis baptistae pro septem marcis cum aestimatione debeant redimere ab hospitibus nostris memoratis et a festo sancti Johannis baptistae usque festum sancti Martini similiter pro septem marcis quamlibet salifodinam redimant”. V. ö. Zycha Vierteljahrschrift für. Soz. u. W. G. 14 (1918.) 129. l.

⁴ U. o. és Torda kiváltsága, I. előző l. 3. jegyz. a.

⁵ Első említése 1275. „de camera nostra salis de Thurda”. Fejér, Cod. Dipl. VII/4. 161. l., utóbb: Zimm.-Werner I. 166., 169., 296., 298., 404. ll.

⁶ L. 634. l. 5. jegyz

két csekélyebb jelentőségű sóbánya eladományozásától eltekintve¹ — változatlanul megmaradt a királyi gazdaság saját kezelésben tartott vállalkozásának. Ily módon az országos termelés szempontjából legszámottevőbb sóterület továbbra is királyi tulajdon maradt, aminek azután hatása volt a regále kialakulására is.

A királyi földbirtokon feltárt sóterület művelése mellett a termelt sómennyiség kereskedelmi elosztása képezte a királyi sógazdaság másik feladatkörét. Az ezt lebonyolító sókereskedelmi üzem az első időben korántsem volt oly kiterjedt, az egész ország területét behálózó, mint aminőt például Zsigmondnak 1397-i instrukciója tár elénk.² II. Endre uralkodását megelőzőleg, amely, mint alább látni fogjuk, jelentős változásokat hoz a királyi sóval folytatott kereskedelem terén, a bányatelepeken kívül csak Szalacson és Szegeden voltak királyi sólerakatok, valamint az országhatárokon. Utóbbiak a külföldre irányuló kivitel lebonyolítására. Az aranybulla ama rendelkezéséből, hogy az ország belsejében csak Szalacson (Zoloch) és Szegeden, valamint az országhatárokon tarthatók fenn a királyi lerakatok,³ joggal vonhatjuk a megelőző korszakra nézve e következtetést. Igazolja azt a ráánkmaradt adatok tanúsága is, amelyek a XIII. század folyamán Szalacs és Szeged kivételével csak az ország határain ismernek királyi sólerakatokat, úgymint a pozsonyit,⁴ sopronit,⁵ vasvárit,⁶ s egyet Zala megye területén.⁷

A királyi lerakatok gyér voltát a királyi gazdaságon kívülálló magánvállalkozásnak ekkor még jelentős szerepe magyarázza meg, amely, a sótelepeken szerevezve be szükségletét, a királyi kereskedelemmel karöltve bonyolította le az országos sóellátás feladatát. E magánvállalkozás által a bányatelepeken vásárolt só vámjából származott azoknak a királyi sóvámoknak a jövedelme,

¹ L. 630. l. 3. jegyz.

² Wenzel, i. m. 436. l.

³ Knauz, i. m. I. 235. l.

⁴ 1217. Á. U. O. XI. 150. l., hol azonban az eredeti (M. O. D. L. 83. sz.) Posonia-ja helyett tévesen Polonia van közölve. 1229. Pannonthalmi rendtört. I. 696. l.

⁵ 1208. Á. U. O. I. 98. — 1217. Fejér Cod. Dipl. III/1. 207. l., már mint III. Béla alatt működő említve. 1233. i. m. III/2. 357. l. 1256. i. m. IV/2. 383. l.

⁶ L. 634. l. 5. jegyz.

⁷ 1215. Váradai regestrum 277. §.

amelyekkel a tordai só aranyos-marosi útján már 1075-ben¹ s a Meszesi kapun át vivő útvonalon 1165-ben² találkozunk. A közelebb eső terület sóellátásánál tekintetbe jöhettek a gyöngébb gazdasági alanyok is, kiknek vállalkozása esetenként 1—2 szekéryi sóra terjedt, ami azonban az ország távolabbi részeinek ellátását s a nagybani forgalmat illeti, arra ebben a korban a nagybirtok volt csaknem kizárólagosan hivatva. A szállítás akár szárazon, akár vizen történt, úgy a technikai berendezés (lerakatok berendezése, szállító eszközök), mint a munkaerő tekintetében nem csekély követelményeket támasztott a vállalkozóval szemben. Ezeknek a kor viszonyai között, amikor a szabad városi polgárság kialakulása még alighogy kezdetét vette, a nagybirtok tudott egyedül megfelelni. Ennek rendelkezésére állott a megfelelő munkaerő és hasonlóképen a szükséges anyagi eszközök is. Aki e követelményeknek meg tudott felelni, annak számára nem volt elutasítandó vállalkozás. A só az országnak csak néhány helyén termelt tömegszükségleti cikk lévén, kellő elosztás mellett, kockázattal alig járó s nem jelentéktelen hasznot hozó tárgyát képezte a kereskedelemnek. E kellő elosztást biztosította a királyi hatalomnak a királyi só nagybani forgalmára gyakorolt befolyása. A XII. századig visszanyúló idevágó adatokból ugyanis minden kétséget kizárólag megállapítható, hogy a királyi sónak a sótelepeken nagy mennyiségben való vétele s viszonteladása külön királyi jogosítványhoz volt kötve.

E jogosítványok eredetét nem szükséges az uralkodó közjogi helyzetéből magyaráznunk. Már magának a sóterületnek és az azt művelő üzemeknek a birtoklásánál fogva, megvolt a királynak a joga az üzemei sójával való kereskedelemnek ily irányú megszorításához. S ezt sógazdaságának az érdeke megkövetelte. Ugyanis a sónak, mint tömegszükségleti cikknek, a kereskedelmi értékesítéséből várható jelentős haszon e korlátozások nélkül oly nagyarányú versenyt hívhatott volna életre, melynek káros következményeit megérezte volna egyfelől a piac elhódításával a királyi lerakatok forgalma, másfelől az árviszonyok lerontásával az egész királyi sógazdaság. Ennek a sorsa pedig nem lehetett közömbös

¹ Knauz, i. m. I. 59. l.

² Zichy cs. oklevéltára I. 2. l.

a királyi háztartásra, mikor a királyi jövedelmek 241.000 márkányi összegéből a királyi sőgazdaság jövedelme annak 6·6%-át tette ki a maga 16.000 márkás tételével.¹ De a másik irányban, a fogyasztó közönségre nézve is károsná válhatott volna a minden korlátozástól mentes kereskedelem, minthogy az erdélyi királyi sőbányák képezték az országnak a XIII. század folyamán az egyetlen nagy-vállalkozását, az előző században pedig, gyaníthatólag, egyetlen feltárt sőterületét. Erről az oldalról főként a mértéken felüli kivitel hozhatott volna veszedelemet.

Mindezen okok eredményezték s tették indokolttá egyrészt azt, hogy a külföldre irányuló kivitel lebonyolítása a királyi kereskedelmi üzem hatáskörébe utaltassék, amelynek lerakatai nyilvánvalóan ezért találhatóak az országhatárokon. További bizonyága a kivitel ez irányú szabályozásának a budai egyház sóadományának éppen a kivitel jogosítványával való meghamisítása,² valamint a János-lovagok kiváltságának erre vonatkozó tiltó rendelkezése.³ Másrészt ugyancsak a fentebb kifejtett okoknál fogva következett be a belföldi kereskedelemnek ama megkötöttsége, hogy a nagybani forgalomban csak a különleges királyi jogosítvány birtokosai érvényesülhettek, s hogy még az ő vállalkozásuk keretei is meg voltak szabva. Tudniillik csak bizonyos meghatározott mennyiségű sőt vehettek át a királyi termelő üzemekből. Ez volt a lényege a biztrai egyház jogosítványának, amelyre az egyéb azonos tartalmú kiváltságok ismételten hivatkoznak,⁴ s amelyet Makár bán fia, Tamás jogosítványából ismerünk.

¹ A magyar király jövedelmeinek III. Béla korabeli kimutatása, I. Hóman: Magyar pénztörténet 425. l.

² 1212. Fejér, Cod. Dipl. III/1. 118. és 121. l. V. ö.: Szentpétery: Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 280. sz.

³ 1217. „...sales suos vbicunque locorum regni nostri voluerint, etiam vsque Drauum, exceptis confinibus, libere et absolute, et sine omni tributo venditioni possint exponere...” Fejér, Cod. Dipl. III/1. 241. l.

⁴ 1183. A. U. O. XI. 48. l. 1211. i. m. VI. 349. 1231. i. m. XI. 220.

⁵ 1231. „...sex naues saliferas super Morisium sub eadem concessimus libertate, quam naues Egriensis Ecclesie vel Bistriensis habere dinoscuntur, ut videlicet tres vias in anno faciant eundi et redeundi absque impedimento vel contradicione per Morisium habeant facultatem, ab omni

A ránk maradt okleveles anyag a bisztrai egyházon kívül kimondottan csak az egri,¹ aradi,² nyitrai,³ pannonhalmi⁴ egyházakat és Makár bán fiát, Tamást⁵ említi e sókereskedelmi kiváltság élvezői gyanánt. Mellettük még néhány egyházat ismerünk, melyek a királytól adományul nyert évi sójradékukat hozhatták szabadon forgalomba.⁶ A királyi gazdaságon kívül álló magánvállalkozások száma azonban ennél sokkal több volt, amint azt az 1233. évi beregi egyezmény tanúsítja. Ez egyezményt ugyanis a királlyal éppen azok az egyházak kötik, amelyek II. Endre uralkodását megelőzőleg zavartalan élvezői voltak a sókereskedelem vállalkozási hasznának,⁷ s az egyezmény egyik pontjában 29 egyházat nevez meg névszerint, de azon megjegyzéssel: „a többi egyházak pedig, amelyek nincsenek névszerint felsorolva...“⁸ Számuk tehát 30-nál is több volt.

Első pillantásra szembeötlik, hogy az egyházi nagybirtok — ha nem teljes összességében, legalább is nagyszámú képviselői — a királyi lerakatok mellett valóságosan monopolizálta a belföldi sóelosztás jövedelmező vállalkozását. Mint jutott az egyházi nagybirtok e kiváltságos szerephez? 1. Mint a kornak vezető, mondhatjuk minta-gazdaságai, elsősorban rendelkeztek az üzem lebonyolításához szükséges munkaerővel és anyagi fölszereléssel. 2. Természeténél fogva állandó, helyhez kötött szervezetet jelentett az országos ellátás számára. 3. Az egyház erkölcsi testület lévén, zálogát nyújtotta a megbízhatóságnak, a tisztességes kereskedelemnek, annál is inkább, mivel éppen ez időszakban való szereplése

exactione tributorum penitus absolute; et de quacunquee salifodina uoluerint, sales necessarios ualeant comparare precio persoluto“. M. O. D. L. 168. sz. Á. U. O. XI. 220. e rész értelemzavaró hibával közölve.

¹ 1231. i. h.

² 1211. Á. U. O. VI. 349. l.

³ 1183. i. m. XI. 47.

⁴ 1211. i. m. VI. 348. l.

⁵ L. előző l. 5. jegyz. Ezekkel egyenértékű lenne a német lovagrend 1222. évi jogosítványa is (Zimm.-Werner I. 18. l.), melyet azonban Szentpétery (i. m. 380. sz.) nem tart feltétlenül hitelesnek.

⁶ Buda: Fejér, Cod. Dipl. III/1. 118. — János-lovagok; l. előző l. 3. jegyz. — Borsmonostor i. m. III/1. 457. — Sz. Gottárd, Szentpétery i. m. 505. sz. — Tihany: Fejér, C. D. III/2. 351.

⁷ L. alább az egyezmény részletes taglalását.

⁸ Knauz, i. m. I. 292. l. s köv. 56. §.

(XII. század második fele), élén Lukács érsek feddhetetlen alakjával egyik legkimagaslóbb fejezetét jelenti a magyar egyház történelmének. 4. Mert ugyancsak ennek következtében a magyar állam életében a hatalomnak és befolyásnak nem mindennapi fokán állott.¹

II. Endre uralma azonban e téren is jelentős fordulatot hozott, amelynek talán egyetlen ránkmaradt, de annál beszédesebb emléke a beregi egyezmény. A beregi egyezmény eddigi értelmezéseiben annak jelentősége és valóságos tartalma nem jut eléggé kifejezésre. Az egyik felfogás azt látja csak benne, hogy „a hatalomban gyarapodó egyházi rend igen nagy sómennyiség rendszeres kifizetésére kötelezte a királyt“² A másik pedig úgy találja, hogy annak lényege „a só egységi árának a le szállítása“ s a hátralékos tartozásokra nézve bizonyos, a jogos követeléseknél csekélyebb százalékban való kiegyezés.³ Az első, az egyezmény természetét teljesen félreismerő felfogással szemben, utóbbi közelebb jár annak lényegéhez. De a beregi egyezmény még ennél is több. Az a királyi sóval folytatott kereskedelemnek új alapokon való szabályozása, amire vonatkozólag, többek közt a következő rendelkezéseket tartalmazza.⁴

Az egyházak szabadon szállíthatják sójukat (sales suos) székhelyeikre, hol is azt a királyi sótisztok és az illető egyház fejének pecsétje alatt elraktározzák s ott tartják lepecsételten Sz. István napja nyolcadáig, vagyis augusztus 27-ig. E naptól kezdődőleg szeptember 8-ig a királyi sótisztok kötelesek az egyházak elraktározott sóját az egyezményben megállapított árszabás rendelkezései szerint, az érték egyidejű kifizetése mellett átvenni (13. §). Amennyiben ez nem történne meg, az egyházak az átvételi határidő lejártával szabadon rendelkezhetnek az elraktározott sómennyiséggel: azt áruba bocsáthatják s az így származó kereskedelmi haszon teljes egészében az egyházakat illeti meg, arra sem

¹ Befolyására nézve I. III. István egyházi constitutio-ját 1169-ből: Marczali: Enchiridion 122. l.

² Hóman: A magyar királyság pénzügyei s gazd. pol. Károly Róbert korában. 19. l. Marczali (Szilágyi: Magy. nemz. tört. II. 432—34. ll.) felfogása is lényegében ugyanaz.

³ Pannonhalmi rendtört. I. 187. s köv. ll.

⁴ L. előző l. 8. jegyz. A §-ra való hivatkozás e kiadás szerint értendő.

a király, sem a sótiszték igényt nem tarthatnak (14., 15. §§).

A Sz. István nyolcadától szeptember 8-ig megállapított átvételi határidő mellett (nyilvánvalóan az őszi szállítási időszakra), a második a december 6—21-ig terjedő időben van megállapítva, ugyanazon föltételekkel, mint aminők az elsőnél határozottak meg (16., 17. §§).

Az egyházak azonban nem kötelesek a szállított sót egészben átadni a királyi sótisztéknek. Saját szükségletük fedezésére bizonyos mennyiséget megtarthatnak maguknak. 29 egyháznál az egyezmény állapítja meg ezt a sójuktól visszatartható mennyiséget, míg a többi meg nem nevezett annyit tarthat vissza, amennyit az egyház feje szükségletként hitére bevall (26—56. §§).

A só, amelyre e pontok vonatkoznak s amelyről az egyezmény úgy szól, mint az egyházak saját sójáról,¹ nem a király által nekik adományozott só. Az egyházak ezt az általuk szállított s azután a királyi sótiszték által megváltandó sót a királyi sótermelő üzemeknél készpénzen vásárolták, éppen úgy, mint azt az úgynevezett biztrai kiváltságnál láttuk. Elárulja ezt az egyezmény ama rendelkezése, hogy

a sóbányákban a só ne árusíttassék drágábban, mint aminő áron azt egykor adták el, azon egyházaknak, melyek szoktak volt sót vásárolni.²

E rendelkezésre egyébként szükség volt azért is, mert nélküle a megváltási kötelezettség és a kötött megváltási ár mellett a szállítás költségeinek megtérülése és a vállalkozás haszna nem lett volna biztosítva az egyházak számára. Ugyanezért újítja meg az egyezmény az aranybullának azt a rendelkezését is, hogy a király, az egyházak kiváltságai értelmében, az ország határait tartozik a sót szállítani (25. §). Az egyházak e kikötéssel a piacot akarták biztosítani sójuk számára, azon esetre, ha azt a királyi sókereskedelmi üzem közegei vonakodnának az egyezmény föltételei szerint átvenni.

Az egyezmény értelmében tehát a királyi sókereskedelmi elosztását kizárólagosan az erre hivatott királyi

¹ 13., 26. §.

² „Item uolumus et consentimus, quod sales in salifodinis non vendantur carius, quam antiquitus uendi consueverunt ecclesijs, que consueverunt emere sales.“ 57. §.

szervezet végzi, mellette az érdekelt egyházaknak csak a szállítás vállalkozása van biztosítva. De e jogosítvány sem tekinthető az egyházak által kicsikart egyoldalú királyi adománynak, mivel a beregi egyezmény a király és az érdekelt egyházak közt létrejött kétoldalú szerződés. Az utóbbiaknak is teljes jogalapot nyújtott hozzá a királyi sógazdaságnál szerzett jogon már korábban is meglévő anyagi érdekeltségük, amelynek hozamától őket azonban a királyi hatalom s annak közegei a beregi egyezményt megelőzőleg elütötték. Ennek a kárpótlásáról intézkedik az egyezménynek 58., 59. §-a, kimondván, hogy

a király az egyházaknak eleddig elvont sójövédelme fejében 5 év leforgása alatt 10.000 márkát fizessen szeptember 8-án és december 21-én esedékes 1000—1000 márkás részletekben.

Hogy pedig ez a korábbi érdekeltségük az egyezményre foglaltnál kiterjedtebb volt, az megállapítható az e ponthoz fűzött szankecióból, amely szerint, ha a király nem tesz eleget a 10.000 márka fizetésére vonatkozó kötelezettségének, akkor az egyházak, melyektől a sótvontó elvonták volt, visszanyerik ama szerepkörüket és jogukat, amely őket az egyezmény előtt illette meg.¹ Utalva fentebbi fejtegetéseinkre és az egyezménynek 25. §-ára, amely kifejezetten szól az egyházak privilégiumairól,² megállapíthatjuk, hogy ez a szerepkör nem lehetett más, mint az egyes egyházaknak a bizstrai kiváltságából ismert, de II. Endre alatt illuzoriussá vált sókereskedelmi jogosítványa. Az egyezményben pedig a jövőre nézve végképen lemondanak e szerzett, de nem érvényesíthető jogukról s a szerződés erejében bizakodva, megelégszenek a szállítás vállalkozásával. A sókereskedelemnek ez új alapokon való szabályozása adja meg az egyezmény jelentőségét.

Keresve a változás okait, megállapíthatjuk, hogy az a királyi gazdaságnak rohamosan végbement dezorganizációjával s az azt mindenek előtt bomlasztó bérletrend-

¹ „...quod ecclesie, quibus sales sunt subtracti, non obstante ista compositione, libere et integre sint in eodem statu et iure, in quo erant aute compositionem istam.“

² „Nos uero, et quicumque fuerit Rex pro tempore, debemus mittere sales ad confinia secundum tenorem priuilegiorum ecclesiarum, et deponi debent in domibus priuilegiatorum...“

szerrel kapcsolatos. II. Endrének közismerten könnyelmű gazdálkodása, minden reális alapot nélkülöző hatalmi törekvései, udvarának határt nem ismerő fényűzése, meg gondolatlan adományai rövidesen a III. Béla idején még oly bőséges jövedelmi források elégtelenségére vezettek. Az így beállott pénzügyi zavarokkal felragyog az izmaelita és zsidó hitelezők csillaga, kik kölcsöneikkel ideig-óráig enyhítették Endre pénzügyi zavarát, de a királyi jövedelmek bérleti kezelésével űzött rablogádzálkodásuk annál tökéletesebbé tette a királyi háztartás épületének lerombolását. Nem került ki a királyi sógazdaság sem a többi királyi jövedelmek sorsát. Az izmaelita és zsidó bérlők itt is megjelennek.¹ Amikor ez elemek bérletükből az elérhető legnagyobb hasznot igyekeztek kipréselni, nem kerülhette el figyelmüket a sókereskedelem jelentősége s mi sem kézenfekvőbb, mint az, hogy a királyi sógazdaság kezelését megszerezve, nem nézhették jó szemmel az azon kívül álló egyházi nagybirtoknak jogosítványokon alapuló monopóliumát. Minthogy ehhez másként nem tudtak hozzáférkőzni, nem riadtak vissza a legszemérmertlenebb eszköztől sem és az egyházak kiváltságait a só kiszolgáltatásának megtagadásával egyszerűen negligálták.² A megszorult királyi hatalom pedig, mint annyi mindent, ezt is szankcionálta. Hiába való volt az egyháznak minden tiltakozása (v. ö. az aranybullának a bérlők ellen hozott rendelkezéseit), végeredményben a menthető kevesebb érdekében kénytelen volt a királyi sógazdaság javára feladni szerzett jogait. Mert a beregi egyezmény is a királyi törekvések érvényesülését jelenti. A sókereskedelem eddig élvezett hasznánál a

¹ Izmaelita és zsidó sőtisztek említve az aranybullában (i. h.) és a beregi egyezményben (7. §.), kik ez álláshoz nyilván csak a bérletrendszer révén jutottak. Utal egyébként a bérleti kezelésre az egyezmény 15. §-a határozottabban is, amikor a sőtisztekről úgy szól, mint akik anyagilag is érdekelve vannak az egyházak által szállított sóból befolyó jövedelemben. „Et omne lucrum, quod deberemus nos, uel alius Rex, qui pro tempore fuerit, uel ipsi salinarij inde percipere, totaliter cedat in usus ecclesiarum...” Szó szerint ismételve. Szentpétery: i. m. 505. sz.

² Hogy az egyházak jogosítványait megsemmisítő támadás innen indult ki, azt eléggé bizonyítja az a szoros kapcsolat, amely a beregi egyezményben az egyházak privilegiumainak rendezése és az izmaeliták meg zsidók ellen irányuló rendelkezések közt mutatkozik. V. ö. A. U. O. VI. 520. l.

megmaradt szállítási vállalkozás hozama jóval kisebb, s ezen kívül csak a saját szükségletnek a bányáknál megszabott áron való fedezését (26. §) és az erkölcsi elégtételt mondhatják az egyházak magukénak. Ezzel szemben a királyi sógazdaság megszerezte a teljes sókereskedelmi monopóliumot (amennyiben a királyi bányák termeléséről van szó!). Amellett az egyházaknál meghagyott szállítási vállalkozásnak is hasznát látta, minthogy ily módon mentesült a lerakatok és szállítási üzemek berendezésének és fenntartásának terhe alól, ami pillanatnyilag nem jelentéktelen előnyt jelentett.

A beregi egyezmény további sorsára vonatkozólag azt kell megjegyeznünk, hogy idők multán, anélkül, hogy a részletekre vonatkozólag bármi felvilágosítást is tudnánk adni, megállapíthatjuk az egyházi nagybirtok vállalkozásának teljes megszűnését. Az egyházi nagybirtok fenntartotta szállítási vállalkozás lerakatainak helyét már a XIV. század végén az országot meglehetősen sűrűn behálózó királyi kamarai szervezet foglalja el,¹ s a szállítás is a bányák környékén lakó, ezt hivatásszerűen végző elemek kezére jut.²

Fentebbiekben igyekeztünk — amennyire az a ránk maradt adatok világánál lehetséges volt — a királyi sógazdaság viszonyairól összefüggő képet nyújtani azon változások idején, melyek hatással voltak a regále kialakulására is. E kitérés szükséges volt, mert a felvetett kérdés megoldásának kulcsát, a regále kialakulásának két fontos tényezőjét itt találjuk meg.

Az egyik azon körülményben rejlik, hogy az ország legszámottevőbb sóterülete a királyi földbirtok tartozéka volt. s a királyi gazdaság annak művelését mindenkor saját kezelésben tartott üzemekkel folytatta. Az ország ezen legnagyobb sótermelő üzemével szemben a királyi gazdaságon kívül álló elemek csak kisebb jelentőségű sóterületekkel,³ jobbra csak a királyi sóterületekből adományként nyert területrészekkel vannak képviselve.⁴ A mármarosai terület bevonásával, s az itteni sógazdaság végleges berendezésével, a XIV. század elején ez az

¹ Wenzel i. m. 436. l.

² Dernschwamnak — igaz, hogy a XVI. századi viszonyokra vonatkozó jelentése a tordai sókamara állapotáról. 1528. aug. 16. Fugger-Archiv (Augsburg) 2, 3, 10.

³ Vízaknai, lipóci sóterület, l. fentebb.

⁴ L. 630. l. 3. jegyz.

arány még jobban a királyi sógazdaság javára tolódott el. Utóbbinak e domináló helyzete azért bír jelentőséggel, mert így a királyi hatalomnak a regále igénylése esetén csak aránylag könnyen leszerelhető ellenállással kellett számot vetnie.

A másik tényező a királyi sóval folytatott kereskedelemnek a megkötöttsége, illetőleg utóbb annak kizárólagosan a királyi üzemek részére való fenntartása. Az uralkodónak, mint a sóterületek földesurának s művelőjének megvolt a joga ehhez. Azonban kettős jogkörének — a földesúrinak és az uralkodóinak — akkori el nem választottsága mellett, módjában állott annak oly mérvű ellenőrzése, aminőt más birtokos nem gyakorolhatott volna. Az ellenőrzés csak úgy volt célravezető, ha az kiterjedt a nem királyi üzemekből származó sóra is, hogy az valóban ilyen eredetű-e. Viszont ez ellenőrzésnek csak azért lehetett érvényt szerezni, mert azt királyi közegek gyakorolták. Az ellenőrzéssel természetesen vele járt az igazolás kötelezettsége. S ez, valamint a királyi közegeknek akár jó-, akár rosszhiszemű akadékoskodása ajánlatossá tette az esetleges sóterületeiket földesúri joggal művelő birtokosok számára is, hogy az általuk áruba bocsátott sónak illetően eredetét s egyben a művelés jogosságát királyi pecséttel igazolják, mint ahogy azok tehették, kik királyi adományként nyerték sóbányáikat, vagy valaminő sójárandóságot.¹ Legjellegzetesebb példája ennek a nagyszebeni prépostságnak részletesen tárgyalt esete. Innen pedig már csak egy lépésre volt szükség, hogy a királyi hatalom, amelynek rendelkezési köre földesúri jogán eredetileg csak a királyi bányák sójára terjedt ki, a sót általában az uralkodói javak körébe tartozónak tekintse. Az ellenőrzésnek s a vele kapcsolatos igazolásnak szokás szentesítette gyakorlata a legmegfelelőbb áthidalást képezett a fogalmak ezen átalakulásában, amely lassú észrevétlenséggel ment végbe a XIV. század folyamán s amelynek első megnyilvánulását írott emlékeinkben a Garayak 1408. évi adománylevele² őrizte meg számunkra, hol az uralkodó a sóművelés jogát már uralkodói hatalmánál fogva adományozza. A fogalmak ez átalakulásának érvényesülését csak elősegítette azon körülmény, hogy a királyi hatalom akkor

¹ L. pl. 633. l. 3., 4. és 640. l. 6. jegyz.

² Fejér, Cod. Dipl. X/4. 677. l.

is, amikor a sóregále elvét a magáévá tette már, a multban gyökeredző birtoklást nem sértette. Példája ennek a székelyek sómívelése, kik a földjük sóját még a sóregálenak XV. századi törvénybeiktatása után is szabadon művelhették.¹

Végigtekintve a fejlődésnek vázolt folyamatán, ha föltehető is, hogy annak végső fázisaiban nem hiányzottak a királyi hatalom részéről a tudatos regáletörékvések, kétségtelen, hogy az utóbbiak alapjául szolgáló fogalmi átalakulás a királyi földesúri sógazdaságot irányító munkának öntudatlan terméke volt. De ez egész fejlődésnek leglényegesebb eleme a királyi hatalomnak az a hagyományossá vált politikája volt, amely fölismerve a sónak gazdasági s ezzel kapcsolatos finánciális jelentőségét, sógazdaságának az országos termelésben elfoglalt különleges túlsúlyából mindenkor az elérhető legnagyobb anyagi eredményekre törekedett. Egyrészt megőrizte a fejlődés tárgyi föltételeit a sóterületekben, másrészt pedig rideg következetessége elmaradhatatlanul maga után vonta a királyi sógazdaság domináns helyzetének regálitássá való bővülését.

Paulinyi Oszkár.

¹ Székely Oklevéltár. II. 40. l., III. 63. l.

Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végén.

I.

Ismeretes történelmünkéből az a nagyfokú hálátlan-ság és rút árulás, mellyel Beckensloer János esztergomi érsek 1476 elején elpártolt Mátyás királytól s Frigyes császár oldalára állt, ki őt utóbb a salzburgi érsekséggel kárpótolta elhagyott érseki székéért.¹ Az országból nem távozott üres kézzel; nagy értékű kincseket² és iratokat vitt magával,³ közöttük az esztergomi érsekké történt kinevezéséről szóló pápai bullákat is, melyeket Salzburg érseki székén bekövetkezett haláláig gondosan megőrzött s melyek ma a bécsi állami levéltár salzburgi osztályában találhatók.⁴ 1473 vagy 1474 március 16-iki keltezéssel⁵ hét rokon tartalmú oklevél tartozik össze: a kinevezésről, illetve az egri püspökségről való áthelyezésről szóló bullák és a szokásos értesítő levelek,⁶ mind a hét a pápai kancellária évszázados gyakorlata szerint a megszokott módon megszerkesztve s belső tartalmuk-

¹ L. erről részletesen Fraknói Vilmos: Beckensloer magyar primás III. Frigyes német császár szolgálatában 1459—1489. Történeti Szemle, VI. évf. (1917), 159—186., 259—283. ll.

² Állítólag 300 ezer forintot; G. Pray: Specimen hierarchiae Hungaricae, pars I. (Posonii et Cassoviae, 1776.) 176. l.

³ Fraknói, i. h., 167. l.

⁴ Staatsarchiv: Salzburg, Geistliche Abteilung.

⁵ Az oklevelek dátuma 1473 március 16., a „pontificatus nostri anno tertio“ ellenben 1474 márciusának felelne meg. Fraknói az utóbbi évszámmal idézi; i. h. 165. l. 2. jegyzet. V. ő. még Pray i. m. I. k. 176. l., hol 1473., s C. Eubel: Hierarchia catholica medii aevi II. k. (Monasterii, 1901.) 267. l., hol 1474 jeleztetik Beckensloer érseksége kezdőévének. Megbízható magyarországi egyházi archontológiának a közepkorra Eubel műve mellett is erős híját érezzük.

⁶ A kalocsai érsekhez és a veszprémi püspökhöz intézett felszólítás az eskü kivételére a mellékelt eskümintával, a Mátyás királyhoz, az esztergomi káptalanhoz és a hívekhez küldött ajánló levelek.

ban ilyképen semmi különös újságot nem szolgáltatva. Van azonban a hét oklevél közül az egyiknek, mégpedig az esztergom-városi és egyházmegyei hívekhez („populocivitas et diocesis Strigoniensis“) János érsek érdekében intézett pápai bullának, a hátlapján egy érdekes egykorú feljegyzés, mely alkalmasnak látszik néhány tanulság levonására.¹

A rövid feljegyzés szerint 1474-ben² ezek a János érsek javára a 4000 forint illetékű esztergomi egyházmegye adományozásáról szóló bullák („presentes bulle pro reverendo patri domino Johanni olim episcopo Agriensi nunc archiepiscopo Strigoniensi super provisione ecclesie Strigoniensis taxate ad fl. IIII. m.“) megpecsételten kiadattak a Medici-cégnek („Societati de Medicis“). Az átvétel azzal a feltétellel történt, hogy ha négy hónapon belül az említett cég visszahozza a pápai kamarának a bullákat („quod si infra IIIIor menses proxime sequentes ipsa Societas reportabit camere apostolice dictas bullas sigillitas“), az esetben joggal visszakívánhatja a kamarától az említett egyházmegye adományozásáért általa lefizetett pénzösszeget („dicta Societas possit et debeat recuperare a dicta Camera peccunias per eam solutas ratione diete provisionis ecclesie Strigoniensis predictae“).

A történelmi faktum, ami a kilenc sornyi feljegyzésből kiderül, röviden tehát annyi, hogy Beckensloer kinevezési bulláit 1474-ben a firenzei Medici-bankház váltotta ki a pápai kamarától, lefizetvén az érte járó díjakat s fenntartván egyúttal magának a jogot, hogy négy hónapon belül a bullák visszaszolgáltatása esetében pénzt visszakaphassa. A feljegyzés nem mondja meg, hogy mennyi volt a Mediciék által lefizetett pénzösszeg; nyilvánvaló, hogy erről a pápai kamara külön rendes nyugtatványt állított ki részükre; ezt azonban nem ismerjük. A középkori egyházjog ismerői mindazonáltal tudhatják, milyen természetűek és mekkorák voltak ezek a díjak, melyeket „ratione provisionis ecclesie“, tehát valamely egyházi javadalom pápai adományozása után, az illető javadalmasnak fizetnie kellett.

¹ Hálás köszönettel tartozom a bécsi állami levéltár nyug. igazgatójának, Károlyi Árpád úr öméltóságának, ki e feljegyzésre figyelmemet felhívni szíves volt.

² A közelebbi dátum, sajnos, olvashatatlan.

Szokásos ezeket a XIV. században általánossá vált kinevezési illetekeket az „annatá“-k közös neve alá foglalni, holott a voltaképeni *annata*-díjat csak azon kisebb, a pápától a consistoriumon kívül adományozott javadalom után fizette elnyerője, melynek évi jövedelme 24 arany forintnál magasabb volt. Az annata-díj az évi jövedelem felével volt egyenlő s teljes egészében a pápai kamarát illette. Ezzel szemben az úgynevezett consistorialis javadalmak, melyeknek becsült (a ténylegesnél esetleg alacsonyabb vagy magasabb) évi jövedelme a 100 arany forintot meghaladta (az esztergomi érsekség természetesen ezekhez tartozott¹), elnyerőjüktől az úgynevezett *servitiumok* egyszeri megfizetését kívánták meg. Jelentős összeg csupán a pápát és a bibornoki kollégiumot közösen, egyenlő felerészben, illető *servitium commune* volt; ennek nagysága a világegyház minden püspökségére és apátságára meg volt állapítva s a liber taxarumnak nevezett jegyzékekbe foglalva. Az illeték nagyságának első megállapítása itt is, mint az annata-díjaknál mindig, az évi jövedelmet vette alapul s annak egyharmadát tette ki; idővel természetesen a tényleges jövedelem nagysága nagyon megváltozhatott, míg a *servitium commune* összege állandó maradt, bár emelések és leszállítások indokolt esetekben történhettek. A *servitium*-illetekek másik, kisebb részét az öt *servitia minuta* tette ki, melyekből egy a pápai kamara, egy a bibornok-kollégiumi kamara tisztviselőinek, három pedig más kúriai officialis-oknak jutott. A *servitium minutum* nagysága a *commune*-éhez igazodott olyképen, hogy egy *minutum* egyenlő volt az egy kardinálisra eső *commune*-résszel, illetve 1470 óta a fél-*commune* $\frac{1}{14}$ részével.²

¹ Tényleges jövedelme 1525-ben állítólag 35,000 arany volt; Knauz Nándor: A magyar érsek- és püspökségek jövedelmei, Magyar Sion III. évf. (Esztergom, 1865.) 555. l.

² A *servitium*- és *annata*-díjakról általánosságban v. ö. Ph. Woker: Das kirchliche Finanzwesen der Päpste (Nördlingen, 1878.) I. fejezetét; Confirmations-Pallengelder und Annaten. Reservatwesen (9–31. ll); A. Gottlob: Aus der camera apostolica des 15. Jahrhunderts (Innsbruck, 1889.), 190–194. ll.; A. Werminghoff: Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter, II. kiadás (Leipzig, Berlin, 1913.), 203–204. ll.; A. Schulte: Die Fugger in Rom 1495–1523. Mit Studien zur Geschichte des kirchlichen Finanzwesens jener Zeit (Leipzig, 1904.), I. k., 13. l. skk.; Kirsch: Die Annaten und ihre Verwaltung in der zweiten Hälfte des 15.

A *servitium commune* nagysága, melynek fizetésére az esztergomi érsekek már a XIV. század eleje óta minden székfoglalásnál kötelezve voltak,¹ a liber taxarumokban előbb 2000, majd 4000 arany forintnak volt megállapítva.² Hogy Beckensloer idejében 4000 forintot tett ki ez illeték, a fentebb ismertetett feljegyzés külön hangsúlyozza.³ Ehhez járult még öt minutum *servitium*,

Jahrhunderts, *Historisches Jahrbuch* IX. Bd. (München, 1888.) 300—312. ll.; Mayr-Adlwang: *Über Expensenrechnungen für päpstl. Provisionsbullen des 15. Jahrhunderts, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* XVII. Bd. (Innsbruck, 1896.) 71—108. ll.; Karlsson: *Die Berechnungsart der Minuta-Servitia, Mitteilungen des Inst. f. öst. Geschichtsforschung* XVIII. Bd. (Innsbruck, 1897) 582—587. ll.; E. Göller: *Der liber taxarum der päpstlichen Kammer, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* VIII. Bd. (Rom, 1905.) 126—128. ll.; valamint Göller fejtegetéseit a *Vatikanische Quellen zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung 1316—1378. I. kötetében* (Paderborn, 1910.) 20*—52.,* 79*—97.* ll. Magyar nyelven a szűkszavú egyházi kézikönyveknél (pl. Konek Sándor: *Egyháztörténeti kézikönyv*, 9. kiadás, Budapest, 1903., 246—247. ll.) bővebb és alaposabb ismertetés olvasható Lukács Józseftől a *Monumenta Romana episcopatus Vespreniensis III. k.-hez* (Budapest, 1902.) írt bevezetésben, CXIV—CXIX. ll.; valamint ugyanőtől: *Középkori pápai adókönyvek c. értekezésében* (Szent István-Társulat felolv. 69. sz., Budapest, 1908.) I. l. skk.

¹ Sörös Pongrác 1304-ből említi az első adatot. A pápai adófizetés Magyarországon, különös tekintettel a bencés apátságokra c. értekezésében. *Magyar Sion*, új sorozat XVI. évf. (Esztergom, 1902.) 185. l. 1. jegyzet; valamint ugyanő: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története II. kötetében* (Budapest, 1903.) 189. l. 3. jegyzet.

² A. Theiner: *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia*, tom. I. (Romae, 1859.) 601. l.; Göller: *Der liber taxarum der päpstlichen Kammer, Quellen und Forschungen* VIII. Bd., 160. l.; Lukács: *Középkori pápai adókönyvek*, 6. l.

³ Nem lesz érdektelen, ha az Eubel közölt adatok alapján (Eubel: *Hierarchia catholica medii aevi I—II., Monasterii, 1898—1901.*, az egyes egyházmegyéek latin neve alatt) felsorakoztatjuk itt a hazai püspökségeket terhelő *servitium commune* nagyságát, amint azok a XIV. század elejétől a középkor végéig, illetve a XVI. század közepéig mióta t. i. a magyarországi papság ez illetékek fizetése alól fel van mentve, kevés változtatással fennállottak. Eszerint az esztergomi érsek 4000, a pécsi püspök 3300, a kalocsai érsek, a váradi és a zágrábi püspök 2000, az erdélyi 1500, a veszprémi és a csanádi 900, az egrai és a győri 800, a váci 500, a nyitrai 275, a boszniai 200, a szerémi püspök 100, majd 133 $\frac{1}{3}$ forintot

mindegyik a fentebb jelzett számítás alapján $142^6/7$ forint, összesen tehát $714^2/7$ forint. Hogy azonban a Medicek 1474-ben Beckensloer servitium-tartozásából az egész $4714^2/7$ forintot lefizették-e, avagy, amire szintén volt eset, csak egy részletét s a többire csupán kötelezvényt adtak, azt a nyugtatvány hiányában, sajnos, nem tudjuk megállapítani.

Amde a szóbanforgó eset igazi érdekessége nem is abban áll, hogy mennyit és mi címen fizetett Beckensloer, — ez elődjainél és utódjainál hasonlóképen előfordult, — hanem inkább abban, hogy mi módon, kiknek a közvetítésével történt a fizetés. Tudnunk kell, hogy a servitium- és annata-díjak közvetlenül a kamarának, tehát a pápai udvar mindenkori székhelyén (Avignonban, Rómában, esetleg más olasz városban), voltak fizetendők. Behajtásukra nem volt szükség, de nem is lett volna alkalmas külön collectorok kiküldése, mint az a néhány év alatt lebonyolítható pápai tizedszedések céljából történt. A díjak lefizetése a javadalmasnak saját érdekében állott; a kinevezési bullákat az apostoli kamara ugyanis mindaddig visszatartotta, amíg az illető a kívánt összeget le nem fizette, vagy írásban nem kötelezte magát a záros határidőn (6 hónap, 1 év stb.) belül történendő fizetésre.¹

A hazai papság számára kétségkívül könnyítés-számba mehetett, ha az országban éppen működő pápai tizedszedők, kik a XIV. században ugyancsak sűrűn fordultak meg nálunk,² megbízást nyertek az efajta illetékek átvételére is. A kisebb tételű annata-díjak a XIV. században tényleg gyakran a tizedszedők útján folytak be.³ Petrus Stephani magyarországi pápai collector 1376

tartozott fizetni servitium commune gyanánt. V. ö. még Lukcsics: i. m. 6—8. ll.

¹ Kirsch: Die Annaten und ihre Verwaltung in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts, Historisches Jahrbuch, IX. Bd., 303—305. ll.; Lukcsics bevezetése a Mon. Rom. ep. Vesp. III. kötetéhez, CXVI—CXVIII. ll.; Lukcsics: Középkori pápai adókönyvek, 13—14., 18. ll.

² Működésükről l. a Monumenta Vaticana Hungariae első sorozatának I. kötetét: Pápai tizedszedők számadásai 1281—1375., Budapest, 1887; valamint Fejérfpataky László: Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században, Századok, 1887. évf., 493—517., 589—609. ll.

³ Lukcsics: Középkori pápai adókönyvek, 18. l.; Kirsch: Die Verwaltung der Annaten unter Clemens VI., Römische

január 29-én felhatalmazást kapott XI. Gergely pápától az esedékes servitiumok és annaták átvételére is.¹ A XV. század közepén is volt erre eset; Tatai Bálint veszprémi prépost 1448 febr. 21-én pápai adószedővé nevezetvé, a servitium-díjak átvételére is jogot nyert.² A huszita háborúk idején a német birodalomban működő pápai követ, Branda bibornok, azon jogát, hogy a kamara nevében fizetéseket elfogadhatott, szintén felhasználta magyar főpap is servitiuma kiegyenlítésére.³

Az ilyen kedvező alkalmak azonban, melyek megkímélték a hazai papságot a távol külföldi fizetés gondjától, ritkák voltak. A rendes esetekben a kinevezési díjak fizetése, illetve a rájuk adott kötelezvény kiállítása a kamara székhelyén kellett hogy történjék. Ha a javadalom elnyerője éppen a kúriánál időzött, szintén nem volt különösebb gondja a dolog elintézésére, melyet személyesen elvégezhetett,⁴ ellenkező esetben azonban gondoskodnia kellett képviseltetéséről, akár úgy, hogy egy vagy több egyházi személyt tett meg „procurator“-ává, akár úgy, — s Beckensloer 1474-ben ezt választotta, — hogy igénybe vette valamelyik pápai bankcég közvetítő szolgálatait.

A „societas de Medicis“, melyhez Beckensloer fordult, az időben már évtizedek óta a pápai udvar legelső és legbefolyásosabb bankháza volt. Szerepének kellő megértéséhez szükséges egy rövid pillantást vetnünk a pápai bankári intézmény lényegére s Magyarországon való korábbi jelentkezésére.

II.

Az első adatok arról, hogy a római kúria egyes, jobbra toscanai kereskedőcégeket megbízott pénzkövetelési behajtásával, a XIII. század első feléből, közelebb-

Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte XVI. Jg. (Rom, 1902.) 130—131., 139. ll.

¹ Mon. Rom. ep. Vesp. IV. k. (Budapest, 1907.) 357—358. ll. Nála fizetett Péter püspök a győri egyházmegye servitiuma fejében 1378 ápr. 8.-án; i. h.

² Mon. Rom. ep. Vesp. III. k. 134. l.

³ Rozgonyi Péter veszprémi püspök, 1425-ben; Mon. Rom. ep. Vesp. III. k. 47—49. ll.

⁴ Így pl. a veszprémi püspökök sorából 1403-ban György, 1426-ban Uski János személyesen adtak kötelezvényt; Mon. Rom. ep. Vesp. II. k. (Budapest, 1899.) 345. l., III. k. 51. l. Gyakran előfordult ugyanis, hogy a főpapok megerősítésük kieszközléséért a pápai udvarba utaztak.

ről IX. Gergely pápa idejéből, származnak,¹ s ettől kezdve a középkor három utolsó századán keresztül állandó, meg nem szűnő sorban következtek egymás után azok a kereskedőcégek, melyeknek különféle finánciális szolgálatait a pápai udvar a maga kiterjedt pénzügyei lebonyolítására igénybe vette.² A kereskedők a maguk mozgékonyabb üzleti szellemével, kiterjedt összeköttetésekkel alkalmasabbaknak bizonyultak a különböző pénzügyi műveletek végrehajtására, mint az egyház hivatalos szervezete. A viszony, melybe a római kúriával, jelesül annak pénzügyi hatóságával, az apostoli kamarával kerültek, igen különféle volt. Míg egy jó részük a hivatalos jelleget teljesen nélkülözve, úgy látszik, csak egyes esetekre lépett üzleti összeköttetésbe a kamarával, voltak mindig, aránylag kisebb számmal, akik állandóan rendelkezésre állottak, s akik már a XIII. század közepe óta mercator, campsor v. escambiator papae vagy mercatores camerae, vagy, s ez volt később a leggyakoribb, „mercatores Romanam curiam sequentes“, „mercatores cameram apostolicam sequentes“ s ehhez hasonló címet viseltek.³ Vannak jelek, miszerint az ilyen címmel felruházottak között is két fokozat különült el, voltak ugyanis néhányan, kiket a „praecipui mercatores camerae“ kitüntetéssel egyes pápák különösen favorizáltak, hogy azután utódjaik ismét más cégeket juttassanak ebbe a kedvező pozícióba⁴ Végül már egyenesen a pápai kamara hivatalos szervévé lettek azok a szerencsés bankárok, kik egymást felváltva,

¹ R. Ehrenberg: *Das Zeitalter der Fugger*, 3. kiadás (Jena, 1922.), I. köt. 64—65. ll.; G. Schneider, alább idézett munka, 5. l.

² A pápai bankárok szerepére általánosságban l. G. Schneider munkáját: *Die finanziellen Beziehungen der florentinischen Bankiers zur Kirche von 1285 bis 1304*, Leipzig, 1899 (megjelent a Schmoller-féle Staats- und socialwissenschaftliche Forschungen XVII. kötete 1. füzeteként); a későbbi kor. némileg változott viszonyai tekintetében A. Gottlob: *Aus der camera apostolica des 15. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte des päpstlichen Finanzwesens und des endenden Mittelalters* (Innsbruck, 1889.), 109. l. skk; A. Schulte: *Die Fugger in Rom 1495—1523. Mit Studien zur Geschichte des kirchlichen Finanzwesens jener Zeit* (Leipzig, 1904.), I. k. 6—9. ll.

³ Ehrenberg, i. m., I. k., 66. l.; Schneider, i. m., 61—63. ll.; Gottlob, i. m., 110. l.

⁴ Schneider, i. m., 62—63. ll.

elnyerték a depositarius apostolicus hivatalát s ezzel megbízást kaptak a kamara pénzeinek, mint náluk depónált tőkének, kezelésére.¹

Amilyen különböző volt az egyes kereskedőcégek viszonya a pápai kamarához, épp oly sokoldalú volt az a pénzületi tevékenység, melyet annak szolgálatában kifejtettek. Részletek mellőzésével most csak annyit emelünk ki, hogy a pénzváltás, az átutalások és a hitelnyújtás voltak a banküzlet azon három faja, melyben a pápai kamara legtöbbször rászorult a bankcégek segítségére.² Az első kettőt az egyházi pénzforgalom nemzetközisége tette szükségessé, mely az egész nyugati keresztény világra kiterjedt. Az egyes országokban az ottani pénznemben, sőt korábbi századokban még terményekben is, történtek a fizetések, a római kúria pedig mindezt nemesérebbe, a saját valutája szerint átváltva, illetve átszámítva akarta megkapni.³ Természetes, hogy a bankárok a pénzváltás, helyesebben pénzmérés, nem könnyű feladatát a maguk számára hasznóhajtóvá tették, sőt éppen a váltókurzus volt egyházi megbízásaiknál jövedelmük főforrása. Fontos szerepük jutott a pénzek továbbítása körül is, amikor különböző országokban elhelyezett fiókjaik, kiterjedt kereskedelmi összeköttetések felhasználásával, kellő provízió fejében, lehetővé tették, hogy a pénzküldemények a bajosabb és veszélyesebb tényleges szállítás helyett írásbeli átutalásokkal jussanak el sokszor igen távoli rendeltési helyükre.⁴ Első követelmény volt természetesen minden pápai bankcégre, hogy magában Rómában, illetve a kúria székhelyén, állandó ügynökséget tartson fenn, mely a kamara utasításait első kézből át tudja venni.⁵ Hogy mint hitelezőknek is nagy szerepük jutott a pápai bankcégeknek, tekintve a középkor végét jellemző általános pénzsűkét, magától értetődőnek fog tűnni. A köz-

¹ Gottlob, i. m., 109—112. ll. Ugyanó közöl egy névsort 1421-től 1513-ig a pápai depositariusokról, i. m., 111—112. ll.

² Schneider, i. m., 2. l., v. ö. Schulte, i. m., I. k. 6—7. ll.

³ Schneider, i. m., 32—33. ll.

⁴ Schneider, i. m., 33—34., 43. ll.; Schulte, i. m., I. köt., 31—32. ll.

⁵ Schneider, i. m., 34—38. ll.; Schulte, i. m., I. k. 7. l.

⁶ Schneider, i. m., 61—62. ll. Rómában a nagy számmal időző bankárok külön utcanegyedet alkottak az Angyalvár tájékán; Ehrenberg, i. m., I. k., 273. l., 4. jegyzet; Gottlob, i. m., 110. l.

vetlenül a kamarának nyújtott kölcsönöknek gyakran előlegjellegük volt behajtandó egyházi adókra¹ vagy a jövőben esedékes főpapi illetékekre;² ezek behajtásánál azután a bankárok mint közvetlenül érdekelt fél szerepelhettek. De szívesen nyújtottak hitelt a klérus egyes tagjainak is, tudván, hogy az egyház a maga fenyítő eszközeivel szükség esetén mindig képes biztosítani a fizetési kötelezettségeknek való elegettevést.³

A pápai bankárok intézménye a most vázolt kerektek között már a XIII. század végén és a XIV. század egész folyamán, teljes virágjában állott;⁴ az olasz, közelebről toscanai kereskedők egész sora, többségükben firenzeiek, osztozott kisebb-nagyobb mértékben annak erkölcsi előnyeiben és anyagi hasznában. Csupán a legnagyobb szerepet játszókra mutatunk rá, ha megemlítjük közülök a firenzei Spini, Mozzi, Bardi, Cerchi, Abati, Alfani, Frescobaldi, Pulci, Scali, Peruzzi és Alberti, a pistojai Chiarenti és Ammannati, a sienai Buonsignori, a luccai Ricciardi-céget.⁵ De egyikük sem tett szert olyan nagy és tartós befolyásra a pápai udvarban, mint a következő század elejétől fogva az a firenzei bankház, mely gazdasági, de különösen politikai hatalmával minden előzőjét felülmulta s nevét világtörténelmi jelentőségűvé tudta tenni, a *Medici*-ház.

A XV. század elejétől, XXIII. János pápaságától, egészen IV. Sixtus idejéig (1476-ig) állandóan a Medicek voltak a kúria első bankárai.⁶ A család gazdasági

¹ Schneider, i. m., 41. l.

² Schneider, i. m., 43. l. Így a XVI. század elején az augsburgi Fugger-cég nyújtott különösen gyakran hitelt a német-, lengyel- és magyarországi servitiumokra és annatákra; Schulte, i. m., I. k., 24—25., 33., 190—191., 208. ll., II. k., 5—7., 11—12., 62—63., 122—123., 169—170. ll.; Mon. Rom. ep. Vesp., IV. k., 108—109. ll.

³ Schneider, i. m., 48. l. skk. Hogy a pápai bankcégeknek nem fizető adóst excommunicatióval is sújtották, érdekes példája hazánkban 1520—21.-ből a firenzei Martelli- és Capponi-cégnek tartozó Hagymási Máté zseliczszentjakabi bencés apát esete, Mon. Rom. ep. Vesp., IV. k., 282—283., 284—288. ll.

⁴ Beható ismertetés ez idők viszonyairól G. Schneider sokszor idézett munkája: Die finanziellen Beziehungen der florentinischen Bankiers zur Kirche von 1285 bis 1304, Leipzig, 1899.; v. ö. még Ehrenberg, i. m., I. k., 44—45. ll.

⁵ L. a Schneider, i. m., 73. l. között táblázatot s az előző ll.

⁶ Schneider, i. m., 72. l.; Ehrenberg, i. m., I. k., 45—46.,

hatalmának megalapozója, Giovanni d'Averardo, erősen meg tudta vetni lábát a pápai kamaránál is. XXIII. Jánossal való szoros összeköttetése ismeretes, de a konstanzi zsinat és V. Márton pápa alatt is fenn tudta tartani kedvező pozícióját,¹ mely nem ingott meg fiai (Cosimo és Lorenzo), sőt unokái (Piero, Giovanni; Pierfrancesco) alatt sem. A bukás csak a negyedik generációval köszöntött be. Így csaknem háromnegyed évszázadon át a Medicek római ügynöksége („trafficho di Roma“²) vette ki az oroszlánrészt az apostoli kamara körüli szolgálatokból. A pápai depositarius fontos hivatalának teendőit is több ízben (1436 körül, 1447 ápr. 1-től 1455-ig, valamint 1471 aug.-tól 1474 júl.-ig, tehát a Beckensloer-féle fizetés idejében is) ők látták el.³ Nagy szerepükre jellemző, hogy a pápai kamara hivatalos könyvei sorában külön könyvek találhatóak a Medicek útján való bevételek és kiadások feljegyzésére.⁴ A mellettük kisebb szerepet játszó bankházak egy része is szoros üzleti kapcsolatban állott velük.⁵ Domináló állásukat elősegítette az, hogy aránylag kevés versenytárrsal kellett megküzdeniök. A XV. században Olaszországban a kapitalisztikus fejlődés már a nagytőke lehető koncentrációjához vezetett s a kisebb bankházak sorra beolvadtak a nagyobbakba. Firenzében, hol az Arte di Cambio, a pénzváltók céhe, 1423-ban még 72 bankárt számolhatott,⁶ egy félszázad alatt számuk 32-re csökkent.⁷

273. ll. A kúriával való kapcsolataik rendszeres monographikus feldolgozása különben még hiányzik. Egyes pontjaiban idevág H. Sieveking értekezése: *Die Handlungsbücher der Medici* (Sitzungsberichte der kais. Akademie, Phil.-hist. Klasse, 151. Bd., Jg. 1905, V. Abh.), főkép a IV-ik szakasz: *Die Rechnungsbücher der Kurie und die Medici*, 55—65. ll.

¹ Ehrenberg, i. m., I. k., 46. l.; Sieveking, i. m., 59. l. skk.

² Sieveking, i. m., 9. l. Az ügynökség vezetői közül megemlítjük az 50-es évekből Roberto Martelli és Lionardo Vernaccia (Sieveking, i. m., 9. l.; Gottlob, i. m., 111. l.), a 70-es évekből, tehát a Beckensloer-féle fizetés idejéből Giovanni Tornabuoni nevét (Gottlob, i. m., 253., 288. ll.; Sieveking, i. m., 24. l.). Ez utóbbi a nagy Lorenzo anyai nagybátyja volt.

³ Gottlob, i. m., 111. l.

⁴ Gottlob, i. m., 38., 44—45., 55. ll.

⁵ Ehrenberg, i. m., I. k., 47. l.

⁶ Sieveking, i. m., 4. l.

⁷ Sieveking, i. m., 64. l.; Ehrenberg, i. m., I. k., 272. l.

A fordulat IV. Sixtus alatt következett be, aki 1474-ben, tehát épp a Beckensloer-féle fizetés évében, megvonta Cosimo unokáitól, a nagy Lorenzótól és Giuliano-tól, a depositariusi hivatalt,¹ két év múlva pedig végleg szakított velük s helyettük a firenzei Pazzi-házat részeseit kegyeiben.² Viszonyukat a szentszékhez még jobban elmérgesítette az 1478-iki Pazzi-összeesküvés s az azt követő nyílt háború Firenze és a pápa között.³ VIII. Ince alatt még egyszer feltűnnek a Mediciek a kamara bankárai sorában, hogy azután, még az ő családjukból való pápák alatt is, teljesen átengedjék a teret más bankházaknak.⁴ Lorenzo il Magnifico amilyen kiváló államférfiú, olyan rossz üzletember volt, s míg egyrészt családjá politikai hatalmának fényes jövőt biztosított, addig másrésztől ugyanó készítette elő gazdasági téren való bukásukat.⁵

Olyan tartós, széleskörű és vezető szerepet a pápai pénzügyek terén, aminőt a XV. század folyamán a Mediciek, a nyomukba lépő olasz bankcégek egyike sem tudott többé magának biztosítani. Csak az augsburgi Fuggerek tevékenysége a következő század elejétől kezdve volt ismét az óvékhez hasonló méretű.⁶

Az egyház intézményeinek és szokásainak egyetemessége folytán Magyarország sem maradhatott a pápai bankárok működési körén kívül. A Beckensloer primás 1474-i servitium-fizetésével kapcsolatos adat csak egy példája ennek, de korántsem magában álló eset.

A XIII. század óta a keresztes hadjárat céljaira hazánkban is sűrűn eszközölt pápai tizedszedések pénz-

¹ Sieveking, i. m., 65. l.; L. Pastor: Geschichte der Päpste, II. k. (2. kiadás, Freiburg, 1894.), 497. l.

² Schneider, i. m., 72. l.; Ehrenberg, i. m., I. k., 273. l.

³ L. ez eseményekről Pastor, i. m., II. k., 502—523. ll.; Balanyi György: IV. Sixtus pápa és a Pazzi-összeesküvés, Budapest, 1910; Gino Capponi: Storia della repubblica di Firenze, II. k. (Firenze, 1888.), 367—403. ll.; E. Heyck: Die Mediceer (Monographien zur Weltgeschichte, I.), Bielefeld u. Leipzig, 1897., 83. l. skk.

⁴ Schneider, i. m., 72. l.; Ehrenberg, i. m., I. k., 274. l.

⁵ V. ö. Sieveking, i. m., 13., 16., 54—55. ll.

⁶ A Fuggereknek a pápai pénzügyekben való részvételét, a magyarországi vonatkozásokat is kellőleg kidomborítva, behatóan tárgyalja A. Schulte: Die Fugger in Rom 1495—1523., I. Bd. Darstellung, II. Bd. Urkunden, Leipzig, 1904. Hasonló feldolgozást megérdemelne a Mediciek működése is.

beli eredményét az egyházi collectorok sokszor olaszországi bankházaknál deponálták, illetve az ő közreműködésükkel juttatták az apostoli kamara rendelkezésére.¹ Ilyen szerepe volt a XIII. század végén a firenzei *Alfani*-,² majd a *Pulci*-cégnek.³ A XIV. századi tizedszedésekkel, illetve másnemű magyarországi pápai adóztatásokkal (Gentilis bíbornok követségi járulékainak, a vacans beneficiumok egy évi jövedelmének behajtásával) kapcsolatban a firenzei *Spini*-,⁴ *Bardi*-,⁵ *Cerchi*-,⁶ *Peruzzi*-,⁷ *Acciaiuoli*⁸ és *Alberti*-,⁹ a pisai *Benedicta*-,¹⁰ a pistojai *Chiarenti*-,¹¹ valamint az asti-i *Malabayla* (Mayabala)-bankház¹² neveivel találkozunk.

Még több figyelmet érdemelnek a servitium- és annata-fizetések. Amikor ugyanis ezek lebonyolításában külföldi bankárok vettek részt, az nem a pápai kamara központi intézkedésére, hanem az illető pap saját meg-

¹ Az 1375-ig Magyarországon lefolyt pápai adószedések számadási anyaga ki van adva a Monumenta Vaticana Hungariae első sorozatának I. kötetében: Pápai tizedszedők számadásai 1281—1375., Budapest, 1887. Történetüket ennek alapján megírta Fejérpataky László idézett kiadvány bevezetéséeként, XLIX—LXXVII. ll., továbbá a Századok 1887. évfolyamában: Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században, 493—517. és 589—609. ll.

² Mon. Hung. Vat. I. s. I. k., 3., 7—8., 11—12. ll.; Fejérpataky, i. ért., i. h., 501. l.; Schneider, i. m., 7., 37. ll.

³ Schneider, i. m., 17. l.

⁴ Theiner: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia, I. k., 386—387. ll.; Fejérpataky, i. ért., i. h., 502. l.; Schneider, i. m., 24., 48. ll.; Mon. Vat. Hung. I. sorozat, II. kötet: Gentilis bíbornok magyarországi követségének okiratai 1307—1311 (Budapest, 1885.), LXXXIII., 153., 377., 397., 469. ll.

⁵ Schneider, i. m., 25., 27—28. ll.; Mon. Vat. Hung. I. s. I. k., 38., 403. ll., II. k., 418., 472. ll.; Vatikanische Quellen zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung 1316—1378., I. k., 471—472. ll.; Fejérpataky, i. ért., i. h., 507—508., 593. ll.

⁶ Schneider, i. m., 27—28. ll.

⁷ Mon. Vat. Hung. I. s. II. k., 398. l.; Vat. Quellen zur Gesch. der päpstl. Hof- und Finanzverwaltung, I. k., 412. l.

⁸ Theiner, i. m., I. k., 616. l.; Fejérpataky i. ért., i. h., 513. l.

⁹ Fejérpataky, i. ért., i. h., 600. l.

¹⁰ Theiner, i. m., I. k., 386—387. ll.; Fejérpataky, i. ért., i. h., 502. l.

¹¹ Schneider, i. m., 27. l.

¹² Fejérpataky, i. ért., i. h., 595—596. ll.; Theiner, i. m., I. k., 764. l.; Aldásy Antal: Regesták a vatikáni levéltárból, Történelmi Tár, 1894. évf., 20. l.

bízásából történt, s így ez adatok a hazai viszonyok megítélésére mérvadóbbak. Sajnos azonban ezek vizsgálatánál a teljességről le kell mondanunk. A pápai kamara idevonatkozó könyvei, a libri obligationum, l. solutio-num és l. annatarum, melyek a közvetítő személyek neveit is pontosan feljegyzik, nem is teljesek,¹ de megami fennmaradt belőlük, jó részben még mindig kiaknázatlanul hever a római levéltárakban. Kedvező kivétel ez alól a Görres-társulat publikációja folytán az avignoni korszak eleje, nevezetesen XXII. János és XII. Benedek pápák uralkodási ideje (1316 aug. 7.—1342 ápr. 25.), épp azon időszak, melyben a főpapi servitiumok fizetése hazánkban is általánossá válik. A pápai kamara bevételi könyvei ez időből² összesen 18 servitium-fizetést jegyeznek föl magyarországi püspökségek részéről, melyből csupán három történt bankárok útján. Telegdi Csanád esztergomi érsek (1331) a *Buonacorsi*-,³ Rudolf váci püspök (1332) a *Bilioti*-,⁴ Miklós egri püspök (1332) az *Acciaiuoli*-bankház⁵ — mind a három firenzei cég — közvetítésével fizetett a kamarának. A többi tizenöt esetben a fizetést valamely Avignonban időző egyházi személy, mint az illető püspök procuratora eszközölte. Hogy a XIV. század további folyamán, sőt még a XV. században is a magyarországi klérus a díjak fizetésénél a ritkább, mondhatni kivételes esetekben fordult külföldi bankárokhoz, következtetnünk lehet a veszprémi püspökség példájából, mely a hazai egyházmegyék közül egyedül dicsekedhetik középkori történetére vonatkozólag a római levéltári anyag teljes kiadásával.⁶

Ugyancsak a veszprémi püspökséget vesszük például azon bankárcég szerepének feltüntetéséhez, mely minket most első sorban érdekel, a Mediciekéhez. 1399-ből van az első adatunk. Ez év június 18-án Hédervári Mihály

¹ V. ö. Gottlob: Aus der camera apostolica des 15. Jahrhunderts I. fejezetét és a II. fejezet 2. részét; Lukcsics bevezetését a Mon. Rom. ep. Vesp. III. kötetéhez, CXVI—CXIX. ll.; Lukcsics: Középkori pápai adókönyvek, 16—27. ll.

² Kiadattak a Görres-társulat által E. Göller gondozásában a Vatikanische Quellen zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung 1316—1378. I. és IV. kötetben, Paderborn, 1910—1920.

³ Vat. Quell., I. k., 254. l.

⁴ Vat. Quell., I. k., 258. l.

⁵ Vat. Quell., I. k., 259. l.

⁶ L. a Mon. Rom. ep. Vesp. II—IV. köteteit, Budapest, 1899—1907.

veszprémi püspök a Giovanni de Medici és társai cég útján („per manus nobilis viri Johannis de Medicis et sociorum mercatorum Florentinorum“) fizette meg servitium-tartozásainak egy részletét,¹ hogy dec. 23-án ugyanaz által teljesítsen újabb törlesztést.²

Mihály egyik utódja, Uski János veszprémi püspök, 1427-ben szintén a Mediciék közvetítésével fizette le servitium-díjainak egyes részleteit. Ekkor már Giovanni fiai, Cosimo és Lorenzo, nevei jelzik a céget.³

Még két veszprémi püspök vette igénybe e század folyamán a Medici-bank szolgálatait. Rozgonyi Simon 1429 febr. 24-én ez úton fizette meg kinevezési díjainak hátralékát;⁴ Gatalóczi Mátyás pedig már a fizetési kötelezettség vállalásánál 1440-ben felhasználta a Mediciék, illetve az ő római képviselőjük, Robertus de Martellis, kezességét,⁵ hogy azután 1442 márc. 14-én általuk fizesse meg tartozását, 480 forintot, az ekkor amúgy is Firenzében időző pápai udvarnál.⁶

A többi egyházmegyében hasonló lehetett a helyzet. A XV. század első háromnegyed része a Medici-hegemonia kora a pápai pénzügyek történetében s ez visszatükröződik a magyarországi klérus részéről bankárok útján történt fizetésekben is. E hegemonia utolsó évéből, 1474-ből, való az az adat, Beckensloer érsek servitium-fizetése, melyből fejtegetéseink kiindultak.

III.

A fentiekben csoportosított adatok kétségkívül hézagosak. A vatikáni levéltár gazdag anyagának ismerete

¹ Commune fejében 140 forint 42 solidus 6 denariust a pápai kamarának s ugyanannyit a bíbornoki kollégiumnak, minuta címén 75 fl. 6 solidust annak s 18 fl. 39 solidust ennek; Mon. Rom. ep. Vesp., IV. k., 364–365. ll.

² 73 fl. 17 sol. 6 denariust commune, 9 fl. 39 solidust minutum címén; Mon. Rom. ep. Vesp., IV. k., 365. l. A fizetési obligatio, i. m., II. k., 315–316. ll. Többi fizetéseit egyházi megbizottai teljesítették; u. o.

³ 1427 jan. 31-én, febr. 12-én és dec. 15-én történtek a részletfizetések, összesen 685 forint commune, 103 fl. 42 sol. 3 den. minuta címén; Mon. Rom. ep. Vesp., IV. k. 429. l. III. k. 59. l., IV. k. 431. l. A kötelezvény 1426 jan. 18-án kelt; i. m., III. k., 51. l.

⁴ 280 fl. commune és 112 fl. 25 sol. minutum servitium-ot; Mon. Rom. ep. Vesp., IV. k., 432. l. A kötelezvény, i. m., III. k., 62. l.

⁵ Mon. Rom. ep. Vesp., IV. k., 437. l.

⁶ Mon. Rom. ep. Vesp., III. k., 119. l.

volna az első követelmény egy munkához, mely akár az összes pápai bankcégek, akár csupán a Mediciek hazánkat illető működését a maga teljességében fel akarná tární. Eddigi ismereteink is megengednek mindazonáltal néhány következtetést arra a lényeges kérdésre, hogy miben is állt voltaképen és mi módon folyt le a bankárok közvetítő tevékenysége.

Magától értetődik, hogy ez üzletemberek az anyagi nyereség kedvéért dolgoztak. Fáradságukat megbízójukkal fizettették meg, tehát a servitium- és annata-díjak közvetítését az illető javadalmassal, amiként a pápai tized- és egyéb adószedéseknél való közreműködésüket az apostoli kamarával. Részesevésük nem volt csekélynek mondható. Gerardus de Mutina, az 1274-i lyoni zsinattól kivett tizedadó magyar-, lengyelországi és szlavóniai collectora, a szlavóniai tizedek nagy részét, 4576 libra 8 solidus-t (velencei pénznemben), a firenzei Alfani Jakab bankjánál deponálta, mely a maga fáradsága és költségei fejében („pro eorum laboribus et expensis“) mintegy 8%-ot (373 l. 17 sol.) mindjárt levonva, csupán 4202 l. 11 sol. tartozást ismert el a kamarával szemben.¹ A másik két ország tizedeiből átvett 53.472 l. 6 sol. ből 13.144 l. 16 sol. 2 den., tehát kb. 25%, jutott az Alfani-cégnek költségei és fáradsága kárpótlásául.² Nem volt ilyen feltűnően nagy, hanem csupán 2·4%, a Bardi-bankház proviziója, midőn 1320-ban Szebeni Rufinus tolnai főesperes, pápai adószedő, e firenzei cégnek adta át a Magyarországon gyűjtött mintegy 1223 arany forintnyi összeget s a bankház avignoni fiókja ehelyett csak 1193¹/₂ forintot volt köteles kifizetni.³ Ha a pápai kamara ily magas árt fizetett állandó bankárai fáradságáért, feltehető, hogy az egyes főpapoktól legalább is hasonló arányú proviziót követeltek a bankok, mikor az ő megbízásukban jártak el.

Önként felvetődik a kérdés: milyen ellenszolgáltatást nyújtottak hát a bankárok, mely megért ennyi pénzáldozatot. Mindenesetre számításba jött az a könnyebbség, melyet a pénzküldemények szállításában a bankok átutaló tevékenysége jelentett. Ez azonban korántsem volt oly döntő jelentőségű, mint amilyenek első pillantásra látszik. Figyelembe kell vennünk ugyanis, hogy a

¹ Mon. Vat. Hung. I. s., I. k., 7. l.; Schneider, i. m., 37. l.

² Mon. Vat. Hung. I. s. I. k., 8. l.; Schneider, i. m., 37. l.

³ Mon. Vat. Hung. I. s., I. k., 38. l.; I. s., II. k., 472. l.

bankárcegek pénzt csak valamelyik fiókjuk, illetve ügynökségük székhelyén vettek át; igen ritkán fordult elő, hogy ők küldtek volna megbízottat e célból távolabbi vidékekre.¹ Tény pedig az, hogy a XIV. és XV. században pápai bankárokként szereplő olasz kereskedőcegek egyikéről sem mutathatjuk ki, hogy Magyarország területén állandó ügynökséget tartott volna fenn. Nem volt olyan szoros a kereskedelmi kapcsolat hazánk és a toscanai városok között, hogy ilyen fiókok felállítására szükség lett volna. Emellett tanuskodik a pápai adószedések története, melyeknél a collectornak kellett gondoskodnia a gyűjtött pénzösszegnek a magyar területről valamely külföldi bankfiókig való szállításáról. Átadási helyekül egyes nagyobb olaszországi kereskedő városok szerepeltek, így Milano,² Firenze,³ Genova,⁴ leggyakrabban a magyar határhoz legközelebb eső Velence,⁵ továbbá flandriai városok is, mint Brügge⁶ és Brüssel,⁷ nyilván a Lengyelország és Avignon közti út szempontjából; a magyarországi collectorok ugyanis többnyire egyúttal Lengyelország területére is megbízást nyertek.⁸ Különleges és kivételes alkalom szolgáltatta hazánk földjére a XIV. század elején a firenzei Spini-cég egy emberét, Lapi Rocchetti Ferencet, hogy Gentilis kardinális magyarországi követsége alatt annak pénzügyeiben segítkezzen.⁹ Ilyen ritka esetektől eltekintve azonban az olasz bankházak csak hazánk határain kívül voltak megközelíthetők.

Nem volt kivétel ez alól a középkor legjelentősebb olasz bankcége, a Medicieké, sem. Fennmaradt üzleti könyveikből élénk táruul ügynökségeik elterjedtségének

¹ Schneider, i. m., 32. l.

² Schneider, i. m., 30. l.

³ Mon. Vat. Hung. I. s., I. k., 38. l.; I. s., II. k. 472. l.

⁴ Mon. Vat. Hung. I. sorozat, IV. kötet: IX. Bonifác pápa bullái. II. rész. (Budapest, 1889), 101–102. ll.; Theiner, i. m., II. k. (Romæ, 1860) 172. l.

⁵ Schneider, i. m., 32. l.; Mon. Vat. Hung. I. s., II. k., 398., 468–469. ll.; I. s., I. k., 403–404., 435–436. ll.; I. s., IV. k., 101–102. ll.; Theiner, i. m., I. k. 616. l., II. k. 172. l.; Fejérpataky, i. ért., Századok, 1887. évf. 600. l.

⁶ Fejérpataky, i. ért., i. h., 595–596., 600. ll.; Áldásy Antal: Regesták a vatikáni levéltárból, Történelmi Tár, 1894. évf. 20. l.; 1895. évf. 260. l.

⁷ Fejérpataky, i. ért., i. h., 600. l.

⁸ V. ö. Kirsch: Die Verwaltung der Annaten unter Clemens VI., Römische Quartalschrift, XVI. évf. 131. l.

⁹ Mon. Vat. Hung. I. s., II. k., 153., 377., 397. ll.

képe. Az olasz városokon kívül behálózták ezek úgyszólván egész Nyugateurópát; Brügge, London, Avignon, Lyon, Montpellier, Barcelona, Valencia, Genf, Basel, Lübeck említettetnek közöttük;¹ a levantei kereskedelem céljait szolgálta a velencein kívül a rhodusi ügynökség.² Keleteurópa azonban, s így hazánk is, kívül maradt ez üzleti hálózaton. A többi firenzei cég kereskedői és bankári tevékenységének is általában őt főterrénuma volt a középkor végén: a Levante, Itália, Franciaország, Németalföld és Anglia.³

Ily körülmények között a magyarországi papság és a pápai bankárok közti összeköttetés nehezen válhatott általánossá. Csak a XVI. század beköszöntével változott meg a helyzet. Ekkor már a sok olasz bankár mellett azoké az augsburgi Fuggereké volt az első szerep a kamaránál, akik a Thurzókkal szövetségben a beszercebányai rézbányászati és kereskedelmi vállalatuk révén Magyarországon is erősen érdekelve voltak⁴ s Budán állandó ügynökséget tartottak fenn.⁵ Nem véletlen, hogy ettől kezdve az előző századokhoz képest határozott emelkedést mutat hazánkban azon servitium- és annata-fizetések száma, melyeknél bankárok, és éppen a Fuggerek, működtek közre.⁶ Hiszen az a könnyebbség, hogy a pénzküldemény szállításáról⁷ nem kellett az illető egyházi

¹ L. Sieveking i. értekezését: *Die Handlungsbücher der Medici*. V. ö. még Ehrenberg: *Das Zeitalter der Fugger*, I. k., 272. l. skk.; Heyck: *Die Diceer*, 19—20. ll.

² Sieveking, i. m., 24. l.

³ Ehrenberg, i. m., I. k., 271. l.

⁴ Schulte, i. m., I. k., 5. l.; Ehrenberg, i. m., I. k., 90. l. Magyarországi szerepük bővebb tárgyalását l. Wenzel Gusztáv: *A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, X. k., 4. sz.), Budapest, 1882; továbbá M. Jansen: *Jakob Fugger der Reiche*. (Studien zur Fugger-Geschichte, III. Heft, Leipzig, 1910) c. munka Jakob Fugger in Ungarn c. fejezetében, 132—193. ll.

⁵ Wenzel i. m., 21. l.; Jansen, i. m., 68—69. ll.

⁶ L. a Schulte közölte összeállítást az 1495—1520 közti időből azon magyarországi püspökökről, kik megerősítési díjaikat a Fuggerek útján fizették meg, illetve adtak arra kötelezvényt; többször i. m., I. k., 265—275. ll. Ez összeállítás 13 nevet tüntet elő s mi csak egy adattal egészíthetjük ki: Szatmári György már mint veszprémi püspök is a Fuggerek római ügynöke, Johann Zink, által kötelezte magát a díjak fizetésére 1500 apr. 11-én; Mon. Rom. ep. Vesp., IV. k., 91. l.

⁷ Milyen veszélyei voltak ennek, érdekes például szolgálhat Szatmári Miklós budai polgár esete, ki a XIV. század

férfiúnak magának gondoskodnia, hanem annak terhét egy bankcég vállalta magára, csak akkor érvényesülhetett teljesen, ha a pápai kúriáig vivő út egészére, s nem csak egy részére vonatkozott.

Voltak azonban másfajta szempontok, melyek a pápai bankárokhoz való fordulást javallották, még azon időkben is, mikor ezek csak az ország határain kívül voltak feltalálhatók. Emellett tanuskodnak az olyan esetek, mikor egy főpap rendelkezett a pápai udvarban egyházi megbizottal, aki kifizethette nevében tartozását, s mégis egy bankár szolgálatait is igénybe vette. Így például Rudolf váci püspök 350 forintnyi részletfizetését 1332 március 14-én Andreas de Reate dominikánus barát és Franciscus Patule „de societate Bilhatorum de Florenzia” eszközölték.¹ Az előbbi, mint rendtárs,² a püspök bizalmi embere lehetett, míg a dolog pénzügyi részének lebonyolítása bizonyára csak az olasz bankárra, nyilván a firenzei Bilioti-cég³ avignoni képviselőjére, maradt. Valószínű, hogy a kellő pénzüsszeg nem állván rendelkezésre, volt szükség a bankár bevonására, ki azt készséggel hitelezte.

A hitelnyújtásban kell látnunk a pápai bankárok szereplésének másik ágát, mely talán még jelentősebb volt a pénzáttalalásoknál. A középkor végén mind erősebben jelentkező általános pénzszűke az egyháziakat is sokszor zavarba hozta. Hitelt legkönnyebben a pápai bankároknál találhattak, mert ezek követeléseik behajtásánál számíthattak a szentszék támogatására. Tudunk is több esetről, mikor a pápa az ilyen hitelezők érdekében hazánkban is közbelépett.⁴

30-as éveiben Jacobus Berengarii pápai adószedő megbizásából 8000 forintot szállított Velencébe a Bardi-cégnek való átadás céljából, útközben Ausztriában elfogták s Minden-szentek vigiliájától Vizkereszt nyolcadáig fogságban lévén, végre is csak követküldések után s mintegy 636 budai márka váltásdíj ellenében nyerte vissza szabadságát; Mon. Vat. Hung. I. s., I. k., 403—404. ll.

¹ Vatikanische Quellen zur Geschichte der päpstlichen Hof- und Finanzverwaltung 1316—1378, I. k., 258. l.

² Rudolf dömés szerzetesből lett váci püspökké; Eubel: Hierarchia catholica medii aevi, I. k., 541. l.

³ V. ö. Vat. Quell., I. k., 548. l.

⁴ Így IX. Bonifác 1400 ápr. 8-án a váradi püspököt szólítja fel, hogy egyházi fenyítéssel kényszerítse Lukács firenzei kereskedőnek tartozó Miklós erdélyi püspököt tartozása kiegyenlítésére; Theiner, i. m., II. k., 172. l.; Mon. Vat. Hung., I. s., IV. k., 194. l.; v. ö. Temesváry János: Erdély

Különösen gyakran szorultak kölesönpénzre főpapjaink székfoglalásuk idején, mikor javadalmuk hasznából még nem részesültek s máris tetemes kiadásokat kellett viselniök. A kétféle servitium-díjon kívül a pápai kancellária tisztviselőinek is különböző illetékek és ajándékok voltak fizetendőek,¹ ehhez járultak a kúria székhelyére való utazás s az ott tartózkodás költségei, amikor a főpap megerősítése végett személyesen járt közbe.² Még nyomasztóbb volt helyzete, ha elődjének, sőt elődjeinek fennálló tartozását is magára kellett vállalnia, ami gyakori eset volt, midőn egy javadalom rövid időközökben ismételten gazdát cserélt.³ Így nem csodálhatjuk, hogy papságunk többnyire igen nehezen, részletekben és késedelmesen róttá le a köteles díjakat, jóllehet a pápai kamarától kiszabott fizetési határidő elmulasztása, ha csak halasztást nem nyert az illető, az excommunicatio büntetését vonta maga után.⁴

középkori püspökei (Kolozsvár, 1922), 275—276. ll. Ugyanez ügyben 1401 júl. 1-én újabb bullát adott ki; Mon. Vat. Hung., I. s., IV. k., 346—349. ll.; Temesváry, i. m., 278. l. IV. Sixtus 1477 szept. 19-én egyenesen Mátyás királyhoz fordul a Medici- és Pazzi-cégek érdekében, melyeknek Imre boszniai prépost és Mihály bácsi főesperes voltak adósai; Mon. Vat. Hung. I. sorozat, VI. kötet: Mátyás király levelezése a római pápákkal (Budapest, 1891), 253. l. X. Leó 1520 okt. 15-én a pannonhalmi főapátot utasítja, hogy a firenzei Martelli- és Capponi-cégeknek 100 dukáttal tartozó Hagymási Máté zselicszentjakabi bencés apátot kényszerítse a fizetésre, s mikor ennek sem lett foganatja, a következő év febr. 23-án excommunicatióval sújtja az adós apátot; Mon. Rom. ep. Vesp., IV. k., 282—283., 284—288. ll.

¹ L. ezekről Mayr-Adlwang: Über Expensenrechnungen für päpstl. Provisionsbullen des 15. Jahrhunderts, Mitteilungen des Inst. f. öst. Geschichtsforschung, XVII. k., 71—108. ll.

² V. ö. Sörös Pongrác: A pápai adófizetés Magyarországon, különös tekintettel a bencés apátságokra, Magyar Sion, új sorozat, XVI. évf. (1902), 187. l. skk. Számítása szerint a pannonhalmi apáti szék betöltése a XIV. század közepén mai (1902) értékben kb. 10.000 forint költséggel járt az új javadalmásra nézve, i. m., i. h., 188. l.

³ Így például György veszprémi püspök 1403 március 23-án a saját 900 forintnyi commune s a megfelelő minutadíjain kívül nem kevesebb mint négy elődje (Mihály, Demeter, Maternus és Benedek) tartozását is elvállalta; Mon. Rom. ep. Vesp., IV. k., 365—366. ll.

⁴ Így járt oly magas állású főpap is, mint Demeter kardinális esztergomi érsek 1379-ben; Pór Antal: Demeter bíboros, esztergami érsek, Az esztergom-vidéki régészeti és történelmi társulat második évkönyvében (Esztergom, 1898), 14—15. ll.

Ezek voltak azok a motivumok, melyek papjainkat a külföldi bankárok kölcsönére utalták. Úgy látszik, kezdetben különös pápai engedély volt szükséges a kölcsön felvételére. Ilyent nyert Rudolf váci püspök, ki 1329 június 19-én neveztetvén ki,¹ szept. 17-én 500 frt kölcsön vételére kapott engedelmet, miután nagy kiadásai voltak, többek közt éppen új javadalma elnyerésével kapcsolatban.² Idővel az esetek mind gyakoriabbakká váltak s a bankárok kölcsönnyújtó szerepe szervesen bekapcsolódott a kamara ügykezelésébe az illetékes behajtása körül. A bankárok kifizették megbízójuk tartozását, átvették a kamarától a neki szóló kinevezési bullákat s ezeket, mint zálogokat, maguknál tartották, míg csak pénzüket (természetesen a kellő kamattal) tőle vissza nem nyerték. Ezt az eljárást ismertük meg fentebb Beckensloer esetében is, mikor a hét oklevél a Mediciek kezébe került, kik az érsek helyett a díjakat lefizették.³ Ez az eljárási mód amellest, hogy a pénzsűkében levő javadalmasokat kisegítette, még a kamara teendőin is könnyített.

A Beckensloerrel kapcsolatos adat még egy tekintetben figyelemreméltó, mert többet mond az eddig ismerteknél. Elárulja ugyanis, hogy a bankcég a bullák birtokát sem tekintette pénze biztos zálogául, hanem biztosítani óhajtotta magát az esetre is, ha az érsek nem váltja ki tőle azokat. Ezért kötötte ki, hogy négy hónapra belül pénzét visszakaphatja a kamarától a bullák visszaszolgáltatása esetében. Hogy ez nem következett be, hanem Beckensloer megfizette a Medici-bankház nyújtotta kölcsönt, tudhatjuk abból, hogy a bullák az ő hagyatékából jutottak mai őrizőhelyükre.

Arra sajnos nincsenek pozitív adataink, hogy az

¹ Theiner, i. m., I. k., 524—525. ll. Ugyane nap vállalta magára a saját és az elődje 500—500 forintnyi servitiumdíjának fizetését; Vat. Quell., I. k., 673. l.

² „ecclesie Watiensis negotiis apud sedem apostolicam expediendis“; Theiner, i. m., I. k., 525—526. ll. Minthogy harmadfél év múlva Rudolf püspök a firenzei Bilioti-cég útján eszközölt egy részletfizetést (Vat. Quell., I. k., 258. l.), könnyen lehet, hogy már a kölcsönt is itt vette fel.

³ Volt eset, hogy a kamara azonnali fizetés nélkül is kiadta a bullákat bankárjainak, így 1489 okt. 21-én ifj. Vitéz János veszprémi püspök kinevezési bulláit a sienai Ghinucci-cég ügynökének, Bertini Jakabnak, négy hónapra belül törtenendő fizetés kötelezettsége mellett; Mon. Rom. ep. Vesp., IV. k., 483. l.

oklevelek és a pénz kicserélése az olasz bankárok és a magyarországi főpap között mi módon, milyen időben és helyen ment végbe. Általában minduntalan kell éreznünk, minő hézagosa ez érdekes középkori finansiális kapcsolatokra vonatkozó adatok. A szorgos kutatásra sok probléma megoldása vár még e téren.

Bármennyire kevésbé volt célja a teljesség jelen fejtegetéseinknek, — melyek inkább csak magyarázó glosszákul szolgáltak egy új adat közlése mellé, — egy dolognak megemlítése nélkül nem maradhat meg még e töredékes kép sem, melyet pápai bankároknak hazánkkal kapcsolatos szerepéről rajzoltunk. A pápai pénzügyeknek mindig két oldala volt. Böven áramlott a pénz idegen országokból Rómába, de a szentszék nem maradt adósa anyagiakban sem népeinek. Különösen nem szabad megfélemedeznünk erről nekünk magyaroknak, kiket a török ellen vívott harcokban állandóan jelentős összegekkel segítettek a pápák.

Befejezésül említsük meg tehát, hogy ugyanazon bankárok, kik annyi buzgalommal segédkeztek a hazai papság Rómába irányuló adózása körül, voltak igen gyakran közvetítők azon segélypénzeknek is, melyeket viszont a pápák küldtek Magyarországra. Hogy példánkat itt is a Mediciekről vegyük, hozzuk fel, hogy az ő velencei bankjukban vette fel Handó György pécsi prépost, Mátyás király követe, 1466 tavaszán azt a 10.000 forintot, melyet II. Pál pápa a török elleni védekezés céljaira utalványozott.¹ 1471 elején további 18.000 dukátot utalt át a pápa a Mediciek közvetítésével Mátyásnak az ezek kezelése alatt álló s a keresztes hadjáratok céljait szolgáló pápai timsó-monopólium hasznából.² Könnyen érthető, hogy a hazánkban olyannyira otthonos fuggerek még alkalmasabb közvetítők voltak e tekintetben is, s csakugyan jelentős pápai segélypénzek jutottak az ő kezükön át hazánkba, mikor arra legnagyobb szükség volt, a mohácsi vész előtti szomorú időkben.³

Dr. Mayer Béla.

¹ Fraknói Vilmos: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szent-székkal, II. k., 135—136 ll.

² Gottlob: Aus der camera apostolica des 15. Jahrhunderts, 291. l.

³ V. ö. Schulte, i. m., I. k., 22—24., 227. ll.; Theiner, i. m., II. k., 642. l. skk.; J. Koller: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum. t. V., Posonii et Pestini, 1801, 99—101. ll.

Budapest székesfőváros oklevéltára.

Az Országos Levéltár illusztris főigazgatójának, dr. Csánki Dezsőnek, mint szerkesztőnek, avatott vezetésével csendben, nem sokaktól tudva, nagyszabású és nagyjelentőségű oklevél-kiadvány van készülöben. Budapest székesfőváros (illetőleg Pest, Buda, Óbuda városok) középkori története kútfóinek összegyűjtéséről és közzétételéről van szó.

Úgy vélem, nem végzek érdektelen és hiábavaló munkát, ha mint a nagynevű szerkesztőnek egyik jelentékeny munkatársa, ismertetni próbálom a készülő oklevél-publikációt, amelyről joggal remélhető, hogy valamikor dr. Csánki történetírói érdemkoszorújának egyik nem hervadó levele lesz.

Közismert valóság, hogy magyar hazánk fővárosának — illetőleg a részeknek, melyekből alakult, t. i. Pestnek, Budának, Óbudának — története még megírásra vár. Hiszen még ott sem tartunk, hogy a főváros fejlődésének főbb mozzanatait összefoglalva Budapest polgárságának a város népszerűen megírt — persze tudományosan megalapozott — történetét adhatnók kezébe. Az 1912. évig még az előmunkálatok is hiányoztak ilyen műhöz. Nem volt ugyan hiány tudósokban, akikben meg lett volna a kedv Budapest történetének megírására, de e feladat kielégítő megoldásáról mégsem lehetett szó, mert a főváros történetének megírásához szükséges kútfők a szétszórtság olyan állapotában leledzenek, hogy a magánkutató számára valósággal hozzáférhetetlenek. Maga a főváros levéltára a főváros nevezetes korszakaira nézve vagy rendkívül hiányos, vagy (a középkorra) teljesen üres. A főváros történetének jóformán egész kútforrásanyaga idegen levéltárakban keresendő. S e kútfők sehol sem találhatók összegyűjtve, hanem a legkülönbözőbb, gyakran egymástól igen nagy távolságban levő, bel- és külföldi nyilvános levéltárakban és magángyűjteményekben szétszórtan őriztetnek; s ily körülmények közt Buda-

pest történetének kutatása a magános kutató részéről oly nagy anyagi áldozatot, annyi utazást és fáradságot igényelne, ami a főváros történelmének megírását a szó valóságos értelmében lehetetlenné teszi. A kutatás eme technikai nehézségei okozzák, hogy Budapest történetírása még a kezdetnél tart, s a történetírók véleménye szerint még a kiváló Salamon Ferencnek műve is csak csonka és hiányos alkotásnak tekintendő. Nem is alkotott egyebet, mint tökéletlen művet, minthogy a mondottak szerint a nehezebben hozzáférhető adatok nem állottak rendelkezésére. És magánkutató sohasem érhetné el, hogy a főváros történetének megírásához szükséges összes adatokat összehordja. Egy ember ily óriási feladatra nem vállalkozhatik. Ez csak hatósági megbízásra és hatósági költségen és többeknek rendszeres szervezett munkájával, a szakemberek egész csoportjának vállvetett, egyöntetű közreműködésével lehetséges. Magának a fővárosnak kell tehát arról gondoskodnia, hogy a történetére vonatkozó kútfők összegyűjtessenek és a történetírók rendelkezésére közreadassanak úgy, mint ez sok külföldi és a magyar szent korona országaiban levő némely város (pl. Brassó, Zágráb) részéről már megtörtént.

Szerencsére akadt történetíróink között dr. Csánki Dezső személyében oly férfiú, aki mindezt mindenkinél másnál jobban látta, átérezte, egy emlékiratban Budapest székesfőváros vezetősége előtt alaposan kifejtette és megfelelő intézkedések megtételét szorgalmazta. Nem kisebb szerencse, hogy éppen akkor a főváros tanácsában a szociálpolitikai és közművelődési ügyosztály vezetőjeként dr. Wildner Ödön tanácsnok is helyet foglalt, aki az említett emlékiratban előadottakat a legteljesebb megértéssel fogadta, magáévá tette és hatáskörében mindent elkövetett, hogy a dr. Csánki Dezső által felvetett eszme testet ölthessen. Dr. Wildner 1912 február havában (13.424/1912—XIV. tanácsi szám alatt) ez ügyben előterjesztést intézett a székesfőváros tanácsához és a jelen dolgozat elejének gondolatmenete szerint való okadatlással javasolta: határozza el a tanács, hogy a Budapest történetére vonatkozó, a kül- és belföldi levéltárakban és egyebütt felfedezhető — elsősorban a középkori időszakot illető — oklevelek, összeírások, lajstromok, levelek és szabályzatok, melyek a főváros helyrajzi, jog- és művelődéstörténelmi állapotára és fejlődésére vonatkoz-

nak, egy szakférfiú vezetése alatt tudományos készült-ségű (levéltári) személyekkel és egy szakbizottság fel-ügyelete mellett összegyűjtessenek, lemásoltassanak és kiadassanak; javasolta továbbá, hogy a kijelölendő szer-kesztő időről-időre a jelzett ellenőrző és tanácsadó szak-bizottság előtt számoljon be működéséről; javasolta végül, hogy e gyűjtési, szerkesztési és kiadási munkálatok veze-tésére, mint leghivatottabb, dr. Csánki Dezső kéressék fel, aki elsőrangú történettudós és a főváros multjának ismer-etéről és szeretetéről tudományos műveiben többször fényes tanuságot tett. A tanács az előterjesztéshez min-denben hozzájárult és — az ügynek elsősorban pénzügyi oldala is lévén — tárgyalás végett (pártolólag) kiadta a pénzügyi bizottságnak, amely a javaslatot szintén el-fogadta. A tanács ezután február 13-án elhatározta, hogy az ügyet a közgyűlés elé viszi. Ez megtörténvén, a fő-város törvényhatósági bizottsága 1912 február 14-én tar-tott rendes közgyűlésén (235/1912. közgy. szám alatt) a szóbanforgó tanácsi és bizottsági előterjesztést teljes egészében elfogadta és a kútfőanyag gyűjtésének és másolásának első évi költségeire 5000 koronát szavazott meg.

A főváros történetének megszületése tekintetéből oly jelentős döntés tehát megtörtént: a főváros törvényható-sága kimondotta, hogy a főváros középkori kútfőit össze-gyűjteti és kiadatja, a szerkesztői tisztség elvállalására pedig felkérte dr. Csánki Dezsőt. Ugyanakkor az oklevél-tár szerkesztését ellenőrző bizottság első tagjainul meg-hivattak Thallóczy Lajos elnöklete alatt dr. Ballagi Aladár, dr. Békefi Remig, dr. Borovszky Samu, dr. Fejér-pataky László, dr. Kuzsinszky Bálint, dr. Harrer Ferenc és dr. Wildner Ödön. (Később a bizottság tagjai lettek: dr. Angyal Dávid, dr. Domanovszky Sándor és dr. Gár-donyi Albert.)

És a nagy munka — a szerkesztőnek minden rész-letre kiterjedő és semmi fontosról meg nem feledkező munkatervezete szerint — mindjárt meg is indult és egyre nagyobb lendülettel s eredményesen folyt tovább. A szerkesztő körül az általa kiválasztott munkatársaknak egész kis csapata tevékenykedett. A lemásolandó vagy kivonatolandó oklevelek felkutatásában és jegyzékbe-vételében a szerkesztő mellett — aki az egész kutatás vezetésén és irányításán kívül szintén sokat kutatott (pl. az Országos Levéltár nagy anyagában, a pozsonyi

káptalan levéltárában, a kolozsvári erdélyi múzeumi, illetőleg főúri levéltárakban) — részt vettek dr. Iványi Béla (aki legtöbbet kutatott és hatalmas munkát végzett), dr. Jakubovich Emil, dr. Holub József, dr. Lukinich Imre, dr. Kováts Ferenc, dr. Eckhart Ferenc, dr. Divéky Adorján, dr. Zákonyi Mihály, Gagyí Jenő és a jelen ismeretetés összeállítója. A másolás munkáját végezték: dr. Iványi Béla, dr. Kováts Ferenc, dr. Jakubovich Emil, dr. Lukesics Pál és e sorok írója, aki a rendelkezésre álló összes másolatok túlnyomóan nagyobbik részét készítette. Az összeolvasás munkájában a másolókkal együtt dr. Iványi Béla, dr. Miskolczi Gyula, Baranyai Béla, Maróthi Rezső fáradoztak.

A szerkesztő amaz említett ellenőrző bizottság előtt hat ízben tartott beszámolót (minden esetben egy megelőző év munkájáról) és bemutatott 1913-ban 85, 1914-ben 184, 1915-ben 359, 1916-ban 288, 1917-ben 287, 1918-ban 149 másolatot.

Az 1918. évi június 13-án tartott beszámoló alkalmával tehát a kész másolatok összes száma 1352 volt. Ezek közül Bártfa város levéltárából való 28, Batthyányi-könyvtárból 21, Beszterce város levéltárából 5, Bölöncsalád nagyváradi levéltárából 2, Brassó város levéltárából 7, budapesti mézáros ipartestület ládájából 16, budapesti egyetemi könyvtárból 23, Debrecen város levéltárából 6, debreceni ref. főiskola könyvtárból 6, egri főkáptalan magánlevéltárából 8, Eperjes város levéltárából 22, Erdélyi Múzeumból (a Macskási-levéltárból) 3, gróf Erdődy-család galgóci levéltárából 34, esztergomi főkáptalan magánlevéltárából 196, esztergomi főkáptalan országos levéltárából 1, esztergomi primási levéltárból 9, gyöngyösi ferencrendiek levéltárából 2, győri káptalan magánlevéltárából 2, győri káptalan országos levéltárából 5, jászói konvent levéltárából 9, Kálmán Gusztáv levéltárából 3, Kassa város nyilvános és titkos levéltárából 74, kecskeméti Jerney-gyűjteményből 1, Kiszseben város levéltárából 1, kolozsvári egyetemi könyvtár kéziratárból 1, Komárom vármegye levéltárából 3, köpcsényi hercegi levéltárból 2, Körmöc város levéltárából 12, leleszi konvent levéltárából 2, Magyar Nemzeti Múzeum törzslevéltárából 97, Máriássy-család márkusfalvi levéltárából 1, Nagybánya város levéltárából 2, Nagyszében város levéltárából 7, Nagyszombat város levéltárából 13, nyitrai káptalan levéltárából 6,

Országos Levéltárból 507, pozsonyi ferencrendiek levéltárából 1, pozsonyi káptalan levéltárából 166, Sáros vármegye múzeumának oklevél-kiállításából 5, Sopron vármegye levéltárából 17, Sopron város levéltárából 11, szepesi káptalan levéltárából 8, Szepes vármegye levéltárából 4, Trencsén város levéltárából 3.

Az 1918. évi összeomlás óta nem volt beszámoló. Munkásságunk azonban nem szünetelt, bár felét sem produkáltuk annak, amit a régi arányokban való munkássággal el lehetett volna érni. 1918 óta az esztergomi káptalan magánlevéltárából 13, dr. Gózonny Sándor magánlevéltárából 2, az Országos Levéltárból 114, Pozsony város levéltárából 338, a gróf Zichy-család zsélyi levéltárából 1, a bécsi Staatsarchivból és Hofbibliothekből 6 darabot másoltunk. Továbbá éppen most van folyamatban a veszprémi káptalani és püspöki levéltárak anyagának másolása; már nem sok van hátra. Innét legalább 150 darabra számíthatunk.

Oklevéltárunk számára tehát mostanig körülbelül 2000 másolat van készen.

Kor szerint legtöbb másolatunk van a XV. századból, azután következik a XVI., majd a XIV., tovább a XIII. és végül a XII. század, amelyből ezideig mindössze egy oklevéllel rendelkezünk.

Tartalmilag az 1918 közepéig elkészült tekintélyes mennyiségű anyag a főváros történetére vonatkozólag különféle műveltségtörténelmi szempontok szerint nagyjából a következőkre foglal magában adatokat:

1. A középkori Pest, Buda, Óbuda és környékük *helyrajzi* viszonyainak megállapítása tekintetéből figyelembe veendő adatok nagy bőségben kínálóznak. Nevezetesen említettnek és fekvésük szerint közelebről meghatározhatnak: a) *utcák*, pl. *Budán* Mindszent-u., Olasz-u., Sz. Pál-u., Sz. Miklós-u., Sz. György-u., Sz. István-u., Sz. János-u., Német-u., Örmény-u., Tej-u., Közép-u., Hátsó-u., Takács-u., Kalmár-u., Zsigmond-u., Tótfalu-u., Zsidó-, később Sz. Márton-u., Gyógyszerészek sora, Ötvösök utcája, a budai *alsóvárosban* Mészáros-u., Fleck-u., Pap-u., Csorgókút-u., *Óbudán* Sz. Margit-u., Kovács-u., *Pesten* Kis-u., Cegléd-u., Bécs-u., Sz. Miklós-u., Búzávásár-u.; b) *terek*, pl. *Budán* Szombat-piac (Szombat-hely), Szent György-tér, Duna-piac, *Pesten* Búzapiac; c) *kapuk*, pl. *Budán* Szombat-kapu, Sz. János-kapu,

Zsidó-kapu, Tótfalvi-kapu, Tósantal-kapu, *Hévizen* Duna-kapu, *Pesten* Bécsi kapu, Hatvan-kapu (ahol a marhavásárt tartották); d) *egyházi épületek* (templomok, kápolnák, kolostorok stb.) pl. *Budán* Boldogasszony-templom, Mária Magdolna-templom, Sz. Mária új egyháza (Sz. Zsigmond-t.), Irgalmasság Anyja temploma, Mindszentek-kápolnája, Sz. Márton-kápolna (a Kammerhofban), Sz. György-kápolna, Sz. László-kápolna, Sz. Imre-kápolna, Ulving comes kápolnája, királyi kápolna, Nádor-kápolna, kármelita kolostor, ferencendi kolostor, dominikánus kolostor, beginák kolostora, nyúl-szigeti apácák és prémontreiek kolostorai, pálosok Sz. Lőrinc-kolostora, szegényház stb., *Hévizen* Sz. Lélekmenedékház, Sz. Erzsébet-menedékház, Sz. Háromság-egyház, Sz. Lázár-menedékház, *alsóvárosban* Sz. Péter-t., Sz. Gellért-t., Krisztus teste kápolnája, *Sz. Jakabfalván* Sz. Jakab temploma, *Óbudán* Sz. Margit-t., a káptalani Sz. Péter-t., Sz. Ferenc-t., Sz. Katalin-káp., Sz. István-káp. a káptalani szerűn, Fejéregyház, klarisszák kolostora („mirifici operis structura“), *Pesten* Boldogasszony-t., Sz. Miklós-kolostor, Sz. Péter-kolostor és -templom; e) *világi nevezetesebb épületek*, pl. *Budán* régi királyi ház, Kammerhof, friss palota, tárnokház (levéltár is), város-ház (tanácsház), pénzverőház, Veres torony, István herceg tornya, Garai-ház (előbb a Szerecsény-családé volt, ú. n. „Szerecsény nagy háza“), Szerencsés Imre háza stb., stb., *Hévizen* fürdő, hámor, *Óbudán* vámház, királynéi vár, *Pesten* „a városi jegyzőház“ címzett szálló, Verbőczy István háza stb.; f) *hegyek, dülők* (mint pl. *Budán* Gellérthegy, Mandolás, Hengerejtő, Kemecehegye, Mázsás, Méhhegy, Áronföldre, Asszonyvölgye, Kalácsnévölgye, Hollómál, Gombamál, Nyéki völgy, Rézmál, Fejérföld, Tusmál, Kövesdmál, Újmál, Nándor, Szamárkő, Sasad, Kegler, Epptel, *Óbudán* Kereked, Nádas, Temesére, Előmál, Pápmál, Rózsamál, Lágymál, Korezán stb., stb.), *szőlők* (mint pl. Bölcös, Szakadát, Kerekszőlő, Hosszúszőlő), *kertek, dülőutak, ösvények*, országutak, *források és patakok* (pl. Diós-kút, Máli-kút, Fejéregyház mellett levő Bányaháza-forrás, Sicambria-patak), *árok* (pl. nagy árok Pesten), *Duna-ág* (pl. Kántorfoka), nyilvános *kutak* (pl. Csorgó-kút), *hidak*, városfalak, *lépcsők, révek, kikötők, halászhelyek, zsilipek* („malomzelep“). *torkolatok* (Hévizfő), *majorságok* (pl. Kunc ispán nevezetes majora a Sz. Lőrinc-kolostor alatt), *rétek* (sicam-

briai rét, Temesére-rét), *határjelzők* (pl. likaskő nevű határoszlop) és különféle egyebek (pl. horogkő nevű szegletkő). Külön említést érdemelnek: a pesti *török temető*; a Jenő és Pest között volt régi *pagánysírok*, amelyekről egy, a XIII. század közepén kelt oklevélben tétetik említés; az Óbuda határában volt (s 1373-ban említett) *Kurczán* (Korczán) nevű régi vár és végül ugyancsak Óbudán a Bányaháza melletti *romok*. Buda és Pest közvetetlen *környékéről* [mint: Órs, Csik (Csék), Nevegy, Kemece, Kána, Sasad, Kelenföld, Nándorfalu, Keszi, Nyék, Tótfalu, Logod (Logodváralja), Szentjakabfalva, Felhévíz, Békásmegyér s itt Somogyaljahegy, Kalász, Pomáz, Szentendre, Üröm s itt Monyoróshegy, Jenő, Újbécs, Szentfalva, Szenterzsébet, Pestszentlőrinc, Csepel, Nagysziget] is gyakran van szó.

2. A fővárosok (Pest, Buda, Óbuda) *lakosságának* minden elképzelhető (nemzetiségi, családi, társadalmi, vagyoni, műveltségi stb.) viszonyaira bőven van adat. Buda és Pest polgárai közt a legelőkelőbb nevekkel találkozunk. Sok családról egész genealógiai táblázatot készíthetnénk. Rengeteg lakost ismerünk meg névszerint: a magyar mellett van német, vallon, francia, (firenzei, raguzai, páduai, génuai, arezzói, velencei, sienai, milánói származású) olasz, spanyol, örmény, cseh (Pesten is), morva, lengyel. Hogy mennyire nem túlnyomóan magyar a főváros lakossága, arra nézve érdekes adalék, hogy a budavári Boldogasszony-templomnak egyébként tanult (decretorum doctor) plébánosa 1435-ben nem értett magyarul. Igen érdekes képet mutat az ingatlantulajdonosok jegyzéke, amelyben sok egyéb családon kívül szerepelnek a Garai-, Kanizsai-, Kont-, Gillei-, Czudar-, Rozgonyi-, Czobor-, Bánfi-, Ország-, Sárkány-, Drágfi-, Lipthay-, Csetneki-, Szécsi-, Dóczi-, Cseh-, Verbőczi-családok, csaknem az összes püspökök, sok prépost, káptalan és számos kolostor. A pesti és budai polgárok közül soknak volt valami vagyoni érdekelttsége (akár mint adósnak, akár mint hitelezőnek), háza vagy más birtoka az ország különböző részeiben (Győr, Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Körmöc stb., amely utóbbi város budai polgárok adósa), sőt külföldön (Bécs stb. pl. budai pap nürnbergi embernek tartozik) is. Hogy pesti polgár messze földről hozott feleséget és budai nő távoli városba ment férjhez, régente sem volt ritkaság. Egy pesti árva fiút, akit atyjának kolozsvári testvére vett magához, ottani

polgárok tanítanak meg a könnyelmű léha életre és vagyonának elprédálására.

A *zsidók* szerepéről egész külön fejezet szólhatna. A zsidóság életére, szerepére, helyzetére világot vető adatok kiváltképen számosak. Felvilágosítást nyerünk szervezetükről; az ő ügyükben való külön bíraskodásról. A zsidók bírāja keresztény (pl. budai várnagy a zsidók országos albírója), préfectusuk budai zsidó, akinek az ország zsidai taksát tartoznának fizetni, de e kötelezettség alól minduntalan ki akarnak bujni. Megtudjuk törvény előtti esküvésük előírt módját (ez pesti adat); látjuk, hogy a keresztény egyházi hatóság minő jogvédelemben részesíti őket: ha keresztény ember a zsidóval szemben fennálló tartozását nem fizeti meg, kiközösítettik. A zsidók ellen való hangulatnak sokszor akadunk nyomaira: évi türelmi díjat fizetnek a nádornak; megszorításokat, külön rendszabályokat követelnek ellenük; magánosok és némely hatóságok elnyomják, szorongatják őket és kérelmezik, hogy a zsidók a kereskedéstől tiltassanak el és megkülönböztető jelet kelljen viselniök. Zsidót a szabómesterségre megtanítani nem szabad. Szabó a zsidónak csak saját használatára készíthet ruhát, eladásra nem. És így tovább. És mégis egyre nő a befolyásuk, egyre nagyobb tért foglalnak. Náluk a pénz. Adósaik a legnagyobb előkelőségek (nádor stb.), sőt városok is: Pozsony városa Salem budai zsidónak tartozik. Budai zsidók (köztük egy Melamen nevű nő is) segítik ki a szorultságban levő főurakat, polgárokat, egyházi személyeket, sőt külföldieket is, még pedig rendesen a legzordonabb feltételek mellett; így pl. a visszafizetés halogatása esetén 200 forintnyi adósság néhány hónap alatt 1600 forintra növekszik, 200—244 forintnyi kölcsön zálogául az adós négy falut, néha egész birtokát kénytelen lekötni zsidó hitelezőjének. A zsidó hitelezők mindig enormis nagy kamatot szednek („more Judeorum“). A hitelezés révén lekötöztettjük lévén sok befolyásos ember, ki tudnak eszközölni maguk számára minden pártfogást: előfordul, hogy egyetlenegy zsidó (a budai Mendel) érdekében közbenjár a király titkára, a budai várnagy, a kincstárnok, a budai prépost, a pécsi püspök, a primás, a nádor, a király.

3. Buda és Pest szervezete, *községi élete*, önkormányzata és *közigazgatása* beható megvilágításban részeseül. A város fejének s esküdteknek megválasztása, választói

jog és gyülekezési jog szabályozása, a *polgárjog* megszerzésének föltételei, bíraskodás, igazságszolgáltatás vörös pecsét használata, vásártartó és árúmegállító jog, vámmmentesség az ország egész területén stb. stb. gyakran tárgyai a szóbanforgó okleveleknek. A *tisztviselők*, közigazgatási szervek, tanácsstagok, különféle hivatali alkalmazottak (rector capitaneus, iudex supremus, iudex pecuniarum, vásárbíró, pesti hajósok külön bírója, polgármester, esküdtek, főjegyző, jegyző stb.) névsora már eddig is hatalmas. Előfordul a város nagy jegyzőkönyve, a királyi rendeleteknek tereken és egyéb közhelyeken való kihirdetése, tanácsülések tartása, tanácsi kiküldetés és azon szokás, hogy a tanács vasárnap a peres feleket csak a két mise közt fogadja, nagymise után nem. Budának (s Pestnek) *kiváltságos helyzete*, főváros-jellege erősen kidomborodik e kútfőkben. Budának neve „nobilissima civitas“. *Buda privilegiumainak* mintájára kérnek és kapnak kiváltságokat más közületek (pl. 1217-ben a garamszentbenedeki apátság területén élő népek vagy Kassa, Eperjes, Bártfa, Kisszeben); Buda város tanácsa vidéki városok lakóinak perében mint választott bíróság vagy mint fölebbviteli forum szerepel; királyok s hadvezérek diadalmas csaták után a foglyokat és zászlókat Budára küldik; nagy bűnösök kivégztetés végett a budai városházára küldetnek; vidéki városi céhek szabályait a budaiak mintájára állítják össze; vidékiek kiváló ügyvédet Budán keresnek. Rendelkezésünkre állanak *Pest városának* 1244-ben írásba foglalt *kiváltsagai* is, amelyekről kiállított eredeti privilegialis levél a tatárjárás idején elpusztult. Jogait mindkét város féltékenyen őrzi s értük ismételten a királlyal is perbe száll (pl. Pest II. Ulászlóval). A főváros (Buda) szépítésére, fejlesztésére mind az uralkodónak, mind a tanácsnak kiváló gondja van: Mátyás király nevezetes rendeletet adott ki a romlatag házak újjáépítésére vonatkozólag. A tanács egyeseknek a város szépítése körül szerzett érdemeit úgy jutalmazza, hogy egyszer a házadót szállítja le tetemesen, másszor telket adományoz (mint pl. az esztergomi érseknek). Figyelemreméltó a pesti és budai hatóságok hivatalos érintkezése különféle ügyekben más városok (Pozsony, Kassa, Nagyszombat stb.) hatóságaival. (A kassai tanács egyszer a székesfehérvári prépost útján arra kéri a pesti tanácsot, hogy rendszabályozzon meg egy pesti polgárt, aki kassai szár-

mazású feleségével durván bánik.) Alljon itt Buda város életének egy érdekes és hatásában jelentős eseménye: 1403-ban a város vezetésével elégedetlen budaiak nagy összeesküvést szőttek a tanács ellen és a szájuk íze szerint való magisztrátust választottak, aminek következménye lett, hogy Zsigmond király a titkos összejöveteleket szigorúan eltiltotta és elrendelte, hogy a bíróválasztáshoz fegyvert vinni nem szabad.

Végül az is itt említhető meg, hogy a fővárossal kapcsolatban a megyei életre is találkozik adat, pl. Pest és Pilis megyék 1467-ben a iudicium generale-t a mai Angolkisasszonyok-templomának táján feküdt Szentfalván tartják.

4. A fővárosban székelő vagy itt bármiképen szereplő *egyházi és világi országos méltóságok* (prímás, püspökök, kormányzó, nádor, alnádor, bánok, vajda, országbíró, kápolnaispán, főkancellár, alkancellár, kincstárnok, tárnokmester, személynök, ítélmesterek stb.) és egyéb tisztséget viselők (budai s óbudai várnagyok, alvarnagyok, kamaraispánok, pesti és budai kamarások, harmincadispánok, harmincadosok, vámosok, udvarbírák, ispánok stb.) hosszú sorával találkozunk e kútfőkben Buda, Óbuda, Pest történetének folyamán.

5. A Budán lezajlott *udvari élet* kutatója is talál anyagunkban kútforrásokat. Az udvari személyzet sorából a főbb tisztségek viselőin (főajtónálló, főlovászmester stb.) kívül szerepelnek udvarhölgyek, kir. gyermekek dajkája, apródok, vitézek, udvari jegyző, királyi titkár, királyi orvos, sebész, királyi festő, istállómester, sátor-mester, kulcsár, sáfár, mesteremberek (udvari varga, kovács, szabó, kocsigyártó, hajós), szolgák s egyéb alkalmazottak. A királyi kovácsok esztergomiak. A királyi asztalhoz tartozó hévizi és jenei hajósok Esztergom és Csepelsziget között tartoznak szolgálatot teljesíteni. Az óbudai mészárosok az óbudai királynéi várnak évenként három mázsa faggyút tartoznak beszolgáltatni. Az udvari élet érdekességeiből említhetők: a király ájtatoskodása, kérvénynek a vecsernyéről palotájába visszatérő király kezébe való átnyújtása, a király előtt levő ügyek érdekében pártfogók hajszolása és jóindulatuknak ajándékkal (bor, hal stb.) való megnyerése, a király vadászata. Továbbá: Zsigmond királynak még vízhorodója van, Mátyás király várában kutat (illetőleg a felhasználó ólom nagy mennyisége után ítélve vízvezeték)

készített. Kassa városa a királynénak 1493-ban 1500 kősöt ad kölcsönképen. A királyi udvar számára hirtelenében budai lakosok pincéjéből szereznek be bort (1500). Anna királyné bizalmas titkára és tanácsadója Losonezi Zsigmond budai prépost (1505). A győri káptalan a királynénak 36 forintos kupát ajándékoz (1524), majd a királynak 400 forintot kölcsönöz. Érdekes a különféle ügyek sürgetése érdekében való gyakori küldöttségjárás a kancellárián, ami igen drága mulatság, minthogy Budán drága az élet, és rendszerint sokáig kell eredménytelenül vesztegelni. Pártfogókat kell szerezni. És igen nehéz még a várnagyokhoz is bejutni, annál inkább a magasabb méltóságokhoz. Az urak mindenféle ürüggyekkel halogatják a kérvényezők fogadását (pl. a kormányzó is betegnek teteti magát). Mindenféle ajándékokat is kell osztogatni.

6. A *jogtörténetírók* valóságos kincsesbányát találnak e kútfőkben. Az egyházi és világi jog, a kettőnek egymáshoz való viszonya, közjog és magánjog, egyházi és világi bírászkodás, pápaság és királyság jogköre, igazságszolgáltatás, perrendtartás tanulmányozása szempontjából rendkívül gazdag anyag áll előttünk. Érdekesebb adatok: pesti hajósok külön bírása, zsidók külön bírása, apácák és népeik bírói exemptiója, vérdíj, a börtönben való kínzások, kínvallatás, kivégzés módjai, szabad ispánság (amit a szentlőrinci pálosok is megkaptak), esküvés módjai (apácák a skapulárujukat fogják meg; ígéretének megtartására nyakához tett kézzel kötelezi magát az eskütevő), különféle osztály (házosztálynál megfelelő mesteremberek hivatnak meg szakértőkül), halálraítélt végrendelkezése, kiközösítés kihirdetésének szertartása (harangzúgás, gyertyák eloltása és földre vetése) stb. Polgártársai helyett adósok börtönébe jut az ártatlan; nem fizető adós kiközösítettik; egyházi hatóság bebörtönöztet; bűnös papok ellen világi karhatalmat kér az egyházi felsőbbség; a tanácsot (budait is, pestit is) hatáskör túllépése miatt az esztergomi szentszék megidézi; a primás a bírót (budait is, pestit is) kiközösítéssel fenyegeti, ha a polgárok bizonyos ügyeiben ítélkezni mer stb. Buda városa a II. Ulászló és a császár közt létrejött szerződést érvényesnek ismeri el stb. A jogélet minden ága s ezerféle nyilvánulása szóba kerül. Az életben előforduló *jogügyletek* majd mindegyikére van adat: királyi adomány, vagyonekbevitel (pl. a törökökkel meg-

szökött zsidóé), praescriptio, magszakadás, nota infidelitatis, adásvétel, ajándékozás, alapítvány, kegyuraság, csere, bérlet (bolt, istálló, malom, föld, ház), örökbérlet, osztály, végrendelet (Nagy Lajos anyjáié kiválóan nagy érdekességű), biztosíték, letét (pl. a begináknál egy levelesláda), betáblázás, kölcsön, zálog, adóslevél, kötelezvény, ügyvédvallás, meghatalmazás, házassági szerződés, hitbér s leánynegyed ügye, becslés, határjárás, iktatás (az iktatásnál jelképes szertartás), hatalmaskodás, tiltakozás, fegyveres ellenállás, árvák dolga, gyámság, számadás, nyugtatás, birság, letiltás, jótállás (a kezes adósok börtönébe kerül), fogott bírák ítélkezése, egyesség, tanuvallomás (törvényes születésről szóló bizonyítványt adnak ki tanuk vallomása alapján, elveszett oklevelek pótlása ugyancsak tanuvallomás alapján), különféle perek (birtokper, örökösödési per, rablógyilkos bűnpere stb.), perbevonás, idézés, perhalasztás, felebbezés stb. stb. mind föltárul előttünk. Sok *nagy és érdekes per* van rendelkezésünkre, mint: a budai plébániák határpere, a budai káptalan és nyúlzigeti apácák pere a budai tanács ellen a hévizi és jenei kikötőknek malmok és zsilipek beállítására által való tönkretétele miatt, nyúlzigeti apácák és a budai Szent György-kápolna rektorának pere Újbécs miatt, nyúlzigeti apácák és bizonyos óbudai polgár közt a házbér nemfizetése miatt, nyúlzigeti apácák és a cinkotai plébános közt a kegyúri jog megsértése miatt, nyúlzigeti apácák és Pest városa közt a mértékek lefoglalása miatt, nyúlzigeti apácák és pesti hajósok pere, pesti és jenei révészek pere, a beginák és a pilisi apát pere, óbudai apácák és óbudai tanács pere hatalmaskodás miatt, óbudai apácák és Pest város pere vámok miatt, óbudai apácák és beginák pere a békásmegyeri halászat miatt, a budai Szent György-kápolna rektora és az esztergomi érsek pere vám miatt, az esztergomi káptalan és pécsváradi apátság közt folyó sasadi dézsmaper, rablógyilkos banda bűnpere stb.

7. A *gazdasági életre és pénzügyi* kérdésekre vonatkozólag ugyancsak számos adat áll rendelkezésünkre. Az *adózás* különféle módjai és körülményei, az adónemek (census, taxa ordinaria et extraordinaria, újévi ajándék stb.), adószállítás, adóelengedés, új adók kivetése, a *dézsma* sok fajtája, továbbá a *sóügy*, azután a *vámügy* (vásárvám, révvám, hegyvám, harmincad), a pénz dolga és minden, mi ezekkel összefügg, tanulmányozható e for-

rások alapján. Ide tartozó részletek: a zsidók külön adózása a király és kincstár részére, budai polgár sóárusítási joga Kassán, a király az adósságát sóval fizeti, a királyné kölcsön fejében Kassa városától sót kap, a budai káptalan és nyúlzigeti apácák vámot szednek (az utóbbiak Pesten is), a nyúlzigeti apácáknak minden kocsi (szekér) után „mázsapénz“ jár, a budai káptalan vámszedési jogát Buda városa bérbeveszi, a királyok (pl. II. Lajos) bizonyos városok adójának és újévi ajándékának terhére budai kereskedőktől kölcsönt vesznek fel stb. Persze a vámok miatt szüntelen zavarok és összetűzések vannak (hatalmaskodó túlkapás a vámosok részéről, — csalás, kijátszani akarás a szállítók részéről), az apácák vámszedési joga ellen Buda és Pest városok maguk is örökösen békétlenkednek és harcolnak. A pénznemek közül a forint, rénusi forint, magyar aranyforint, budai márka, denár (majd új denár), fertó, garas, obulus, pfennig, nesyk neve fordul elő. Szó van arany-, ezüst- és rézpénzről, a pénzek különböző árfolyamáról (Budán, Kassán), kamatlábról (5% a rendes, a zsidóké rettenetes). A pénzszámításhoz is kapunk segítő adatokat. A budai árfolyam irányadó volta minduntalan kitűnik. Rendszeresen a budai pénzverőben verik a pénzt, de később (1447) Pozsonyban is engedélyezik a pénz verését. A pozsonyi pénzverés vezetői, vállalkozói budai (német) kereskedők, akik végül összevesznek és perlekednek. Midőn Pozsonyban új ezüstpénzt vernek, intézkedés történik a régi pénz bevonására, beváltására. Előfordul, hogy a pénzverés joga magánosok számára is adományoztatik (pl. Cseh Péternek Léván). — A *harmincad* ügyére (a harmincad fizetésének módja, kivételei, a harmincad fizetésének kijátszása, a harmincadosok és alkalmazottaik életmódja, fizetése, a harmincadosok számadásai, a harmincadok bérbeadása stb.) igen sok adatunk van. A budai harmincadot a XV. században hosszú ideig Pozsony városa bérelte. Rendkívüli figyelemre méltó azon részletes *harmincad-tarifa*, amelyet 1436-ban Héthársi (Siebenlinder) János óbudai várnagy, volt budai főharmincados, állított össze legfelső parancsra. Épp így különös érdeklődésre tarthat számot az a jóformán minden elképzelhető cikkre kiterjeszkedő *vámtarifa*, amelyet IV. Béla király állapított meg. Vám- és harmincadmentességre szintén van eset, pl. a Budára szállító brünni posztókereskedők

árúira, a királynéi háztartás számára a Dunán Bécsből szállított borokra.

8. Az *ipart, kereskedelmet* illető adatforrás bőségesen buzog. A budai mészárosok, szabók, szücsök *céhei*nek *szabályai* kiváló érdekességűek, amelyek művelődéstörténelmi szempontból is bőségesen tartalmaznak értékes adalékokat. Érdekes, hogy budai iparosokat vidéki városokba is meghívnak dolgozni, viszont a király (Mátyás) Bártfáról hozat puskamívest. Vagy: a végváratok a XVI. század elején Frangepán Gergely kalocsai érsek költségén hévizi kőműves javítja, viszont az óbudai palotát 1301-ben soproni kőműves tatarozza. — A *közlekedést* illetőleg szóba kerülnek közlekedési eszközök (ladik, hajó, dereglye, kocsi, rudasszekér, ajáncásszekér), hajózás, fuvarozás, a budai és pesti részek közt való személy- és árúforgalom, viteldíjak stb. *Kereskedők* (kalmárok) igen sokat szerepelnek, pl. fűszeres, viaszárús, könyvkereskedő (akitől még Beszterceére is visznek könyvet), gyógyszerész, zsemlyeárús, borkereskedő stb. Szó van boltokról, raktárakról is. Előforduló *kereskedelmi cikkek*: búza, rozs, zab, széna, szalma, ló, ökör, juh, hal (tőkehal, héring), hárj, faggyú, méz, viasz, bor, citrom, sáfrány (helyben is termesztik), bors, fahéj, szerecsendió, füge, olaj, mazsola, timsó, salétrom, kén, vas, ezüst, ólom, réz, ón, papír, pergamen, könyv, prémek, vászon, lenvászon, gyolcs, barchet, selyem (tafota, atlasz), bársony, bakacsin, a posztónak 28 fajtája, színes (zöld, piros, sárga, barna) bőrök, szalag, öv, kesztyű, fésű, tükör, gyűszű, kés, strucc toll, aranyzsinór, rózse, ölfá, zsindely, téglá és még több más. Pestnek és Budának a hazai és külföldi városokkal (Pozsony, Nagyszombat, Bártfa, Kassa, Eperjes, Nosztra, Selmec, Körmöc, Nagyvárad, Cegléd, Ráckeve, Esztergom, Paks, Zimony, Zalánkemén stb., Bécs, Hainburg, Salzburg, Köln, dalmát, olasz, cseh városok stb.) való *kereskedelmi összeköttetése* feltárul előttünk. Kassaiak Pesten bort, pestiek Kassán posztót vásárolnak; budaiak a győri káptalantól vesznek gabonát, a győri káptalan budai vásárra küldi emberét és Pestről vitet sót; a jajcai vár részére budai kereskedő szállít árút; Pesten vásárolnak a pozsonyiak kölni posztót és ezer juhot, az eperjesiek sáfrányt, a selmechányaiak bort; ugyanott a selmechányai tanács 40 mázsa faggyút rendel (4 mázsa 12 forint); a bárt-

faiak vászonlerakatot tartanak Pesten; és így tovább. Szóba kerülnek a *súlymértékek* (lat, font, mázsa), *hosszmértékek* (öl, hüvelyk, tenyér, rőf), *ürmértékek*. A budai *ürmértékek* (fertalia bladonum et pinta vinorum) kötelező használatát (1525) is megtudjuk. A *vásárokról* (Óbudán csütörtökön hetivásár, Budán két hetivásár és pünkösdkor országos vásár, Pesten Vasas sz. Péter napján országos vásár), az *árúmegállító jogról* sokszor esik szó, valamint a Budára törekvő külföldi kereskedők útirányának megszabásáról.

9. Az *egyházi vonatkozású adatok* található anyagunkban legdúsabban. A *vallásos élet* megnyilatkozásának minden elképzelhető vonatkozása előttünk áll. Mindkét káptalan (Sz. Péter és Sz. Zsigmond) prépostjai (akik közül többen magas méltóságot nyertek el) és kanonokjai, esperesek, (budai és pesti és Pest-Buda-környéki) plébánosok és káplánjaik, hitszónokok, kápolnák s egyes oltárok igazgatói, rendfőnökök (hévízi keresztések mesterei, pálosok perjelei, nyúlzigeti prémonstreiek prépostja, dominikánusok, ferencrendiek és kármeliták tartományfőnökei, nyúlzigeti és óbudai apácák apátnői stb.) különféle szerzetesek (pálosok, budai és pesti dominikánusok, prémonstreiek, pesti és budai franciskánusok, kármeliták, keresztések) és apácák (beginák, klarisszák, dominikánák), templomi karmesterek (rendesen papi személyek) stb. stb. névszerint említettnek igen nagy számban. A *kolostori élet* részletei: évenként nagykáptalan tartatik, apácák leveleznek, szerzetesek és apácák rendelkeznek örökségükről, a clausura szigorú (az apácák a külvilággal csak bizonyos ablakon át érintkezhetnek, Nagy Lajos király anyja meglátogathatta ugyan az óbudai klarisszák általa alapított kolostort, de megszállania ott nem volt szabad, sőt étkeznie sem), az apácák közt királyi hercegnőket, zászlós urak özvegyeit és más előkelő hölgyeket találunk, ugyancsak előkelő sarjadékok vannak a szerzetesek sorában (pl. Héderváry István fia a hévízi keresztések mestere), a királyi család tagjainak (Szilágyi Erzsébet) némelykor szabad bemenetelük van az apácakolostorokba; — a *szentségek* kiszolgáltatása (gyóntatás, végső szentségek feladása, papszentelés); — *egyéb* egyházi *szertartások és szokások* (mise, nagymise, fiatal pap újmiséje, szentbeszéd, vecsernye, úrnapi körmenet, engesztelő körmenet, temetés, hajnali és esti harangszó, fiúk énekkará-

nak szereplése, ünnepeken offertoriumkor pénzadomány, esküvés az evangéliumra tett kézzel, kiközösítés kihirdetése, tanuvallomásra idézés a templomajtón); — *szentelmények, kegyeszerek* (búcsú, ereklyék tisztelete, olvasó); egyházi ruhák (casula, dalmatica, infula, humerale) és egyéb felszerelések (harang, orgona, oltár, feszület, kehely, püspöki gyűrű); — kegyes célokra szolgáló *alapítványok*, misemondatás szokása, *jámbor társulatok* (kalandások, mint Sz. Jakab kalendája Óbudán, öntözők, harmadrendiek, oltáregyesületek, mint Sz. Katalin céhe, Szűz Mária confraternitása és a nagyon gazdag Krisztus teste-egyesület) és sok más előfordulnak ez oklevelekben. Említhető néhány érdekesebb részlet: A budai prépostnak helynöke van; a budai káptalan orgonistája egy kanonok; látjuk a nyúlszigeti prémontreiek és apácák, valamint az óbudai klarisszák kolostorának alapítását és a budavári Boldogasszony-templom építését; az utóbbiban 1316 körül legalább hét pap működött (míg napjainkban csak három); a budai plébánosok rendszeren nagyobb tanultsággal rendelkeznek és magasabb méltóságokban részesülnek (a Mária Magdolna-templom plébánosa nándorfehérvári püspök, a Boldogasszony-egyház plébánosa váci prépost, ugyanez egy időben kánai apát volt, a XVI. században pedig archipresbiteri rangra emelték); a Nádor-hegy alján levő pálos kolostor (Sz. Lőrinc) búcsújáráhely volt, ahol Remete sz. Pál testét őrizték (a szentnek a fejét 1523-ban a csehországi Carstyn várában találták meg és ünnepiesen visszahozták Budára); a budai Sz. Miklós-kolostorban Sz. Miklós teste őriztetett, a pesti ferencrendiekénél (1523) Sz. Gellért sírja volt, a budavári Boldogasszony-templom Krisztus keresztjének egy szilánkjával dicsekedett; a ferencendi terciáriák társas életet éltek; a budai ferencendi kolostorban Kapisztrán János szenttéavatásának költségeire 630 arany volt letéve (1526); 1436-ban a budai (magyar és német) plébániák közt nagy viszály keletkezett, amely egyre jobban elmérgesedett és György deák izgatásai folytán valóságos zendüléssé, zavargássá fajult; Budán a papoknak menedékházuk volt (1511); egy oklevélben a budai káplánok külön bírójáról van szó (1511); a budai Boldogasszony-egyház ingóságainak jegyzéke szerint (amely 1526-ban készült, midőn az értékes holmit a török elől Pozsonyba mentették) e templomnak sok más értéken kívül tíz kelyhe volt, továbbá igen

sok remekbe készült, gyönyörűen hímzett miseruhája, amelyek közül több darabon a magyar királyné, a lengyel király és királyné címere ékeskedett. A vallásos érületnek a világiak részéről való számtalan nyilvánulása mutatkozik: rengeteg adományozás a kolostorok és templomok javára, misealapítványok, előkelő urak és úrnők díszruhájukat egyházi ruhák készítése céljából templomokra hagyják, sokan felvétetik magukat valamely rend (pálos, kármelita, dominikánus) confrateraságába, szeretnek templomba temetkezni; a budai szabócéh tagjai által bizonyos esetekben fizetendő minden bírság jámbor célokra (oltárgyertyákra) megy, a szabócéh minden tagja a Mária Magdolna-templom (a mai helyőrségi) plébánosának húsvétkor 12 zsemlyét, 2 pint bort s 1 bárányt, Úrnapkor 12 zsemlyét, 2 pint bort s 4 csirkét, karácsonykor 12 zsemlyét, 2 pint bort s 1 nyulat adott. A szerzetesek és apácák iránt való tisztelet általában rendkívül nagy, csak ritkán van példa az apácák gyalázásában nyilvánuló ellenséges indulatra. Az egyház hatása, a vallásos szellem a laikusok minden életviszonyában érezhető; ezzel ellentétben az is előfordul, hogy kármelita szerzetes a rendtársától elrabolja a szerzet pénzét és hogy szerzeteseket (a szentlőrinci pálosokat) a királynak kell az irgalmas szeretet követelményeire figyelmeztetnie.

10. A szorosabb értelemben vett *művelődéstörténelem* tanulmányozójának is elegendő anyag kínálkozik, miként ez egyébiránt már az eddig mondottakból is kitűnik. A szociálpolitikus érdeklődésére számottartó adatok szintén szép számmal akadnak. Ide tartozik elsősorban a *lakásügy* minden részlete: a polgári és főúri házak építkezési módja, a házak beosztása, a lakás részei (tornác, „nagyház“, nagyszoba, nagypalota, ebédlő, „kemenes ház“, pince, kert), gazdasági és egyéb melléképületek (istálló, faskamra, levélszín, kunyhó a szőlőben), tatarozások (kéményjavítás). Az előkelő házak beosztását illetőleg nagyon becses kútfő a Garai-testvérek házosztály-levele. A *lakbérleti viszonyokkal* a lakbérleti szerződések változatainak kapcsán szintén megismertünk: a bérlő az utca kövezésére köteleztetik, a bérlő tartozik a „locus secreti“ tisztogatási költségeihez hozzájárulni, az ablakokat és kályhákat javíttatni, a szemét- és trágyahordás is kötelező, iparos a szakmabeli iparosársát több bér ígéretével nem szoríthatja ki a lakásá-

ból, kereszténynek kivételesen zsidó lakója is van stb. A lakásberendezés (ágynemű, lámpás), *ruházkodás* (kesztyű, cipő, öv, suba, ködmön, női köpeny, főkötő, vörös atlasz-szoknya, coboly, hermelin, hiúzprém), ékszerek (gyűrű, násfa, korall), fegyverek (íj, kard, hajító-gép, ágyú), edények s más *háztartási* holmik (aranyserleg, ezüstkorsó, kupa, csésze, tál); kertészet (sáfránytermelés), állattenyésztés, *gazdasági* felszerelés (kocsi, pokróc, lószerszám), gazdasági alkalmazottak (tiszt, udvarbíró), halászat, ipar, kereskedelem, *művelődés* (elemi és felsőbb oktatók, könyvek), *művészet* (festés), családi és társadalmi élet, cselédség (szakácsnő, szolgálak), életmód, ételmisszerek (bárány, csirke, kappan, nyúl, hal, sajt, vaj, liszt, zsemlye, zsír, méz), közélet stb. mind mind szóba kerülnek. *Szociális szempontból* fontos rendelkezésekről és intézményekről is értesülünk. Vannak jóléti, emberbaráti intézetek (szegényház a Szombatpiacon, menedékhelyek Budán is, Pesten is). Közegészségügyi szempontból jelentősek a Mátyás király vízvezetéke, amelynek az építése folytatásához a király Kassa városától 100 mázsa ölmot szerzett be, továbbá a fürdők léte és a már ismertett tisztasági szabályok. Nagyjelentőségűek az imént említett szempontokból azok az irányelvek, amelyekhez a mészárosoknak igazodniuk kell: a húsárak hatóságilag állapíthatnak meg, bármely szegénysorsú polgár kimérheti a maga nevelte állatjainak húsát, lopott marhát vágni tilos, intézkedések vannak az úgynevezett tisztességtelen verseny ellen (ki van szabva a heti kiárusítható húsmennyiség), a bőrök eladásánál elsősorban a helybeli tímárok szükségletét kell kielégíteni, a hal és vad behozatala a mészárosok nemtetszése ellenére is megengedett, a helyben fogott halakra kiviteli tilalom van. A szó legszorosabb értelmében vett művelődésre, az elemi és felsőbb oktatásra, a magasabb tudományos készülségre is akadnak adatok: szerepelnek elemi tanítómesterek (pl. a Mária Magdolna-plébánia iskolájának *két* tanítója, a Boldogasszony-plébánia iskolájának rektora és *három* tanítója) és főiskolai tanférfiak (egyik budai plébános „artium et s. theologiae professor“, egy dominikánus a „regens studii Budensis“), említetnek egyetemi fokozatok: medicinae doctor (az orvos egyszemélyben gyógyszerész is), artium et medicinae doctor, doctor phisicus (az illető pap), iuris utriusque doctor, decretorum licentiat, magister artium liberalium. A köz-

erkölcsiség kérdése nem kevésbé tanulmányozás tárgyává tehető. A legnagyobb ellentéteket láthatjuk: Altlában rendkívüli vallásosság, csak az égre néző, más világgal törődő istenes, jámbor élet, de ugyanakkor más oldalon szerzetesek kapzsisága és szeretetlensége, kánokok hatalmaskodása és betörésre bujtogatása, káplánok által elkövetett gyilkosság, orgazdaság, rágalmazás, nőgyalázás, oklevélrablás stb. stb. tapasztalható. Van idő, hogy a zsványok, rablók, útonállók igen elhatalmasodnak (1511).

A lemasolt oklevelek némelyike érdemes arra, hogy néhány szót külön is szóljunk róluk. Nevezetesen:

Egész kötetet kitevő terjedelmesebb irat Buda városának az Országos Levéltárban őrzött 1505. évi *bordézsma-jegyzéke*, mely e városra vonatkozólag mind gazdaságtörténelmi és népességi, mind nyelvi és nemzetiségi tekintetben megbecsülhetetlen adatokat tartalmaz.

Rendkívüli heraldikai és művelődéstörténelmi becse van Óbudai Ferenc deák II. Ulászló királytól nyert *armálisának*, amelynek színes címerképpel ellátott eredetije Sopron vármegye levéltárának egyik régi letétében található.

A *győri* káptalan magánlevéltárában őrzött (s a tudományos világ előtt eddig ismeretlen volt) három kötetre terjedő középkori *káptalani számadáskönyvben* 345. a mi oklevéltárunkat érdeklő igen értékes bejegyzés van. E bejegyzések a győri káptalannak a budai, illetve rákosi országgyűléseken való szereplésére, a nyolcados törvényt napokon való részvételére, a budai királyi udvarral s az itt székelő orsz. főtisztviselőkkel (így Werbőczyvel), a Budán tartózkodó főpapokkal való összeköttetéseire, a káptalan két budai házára, a királyi udvarba Budára Győrön át igyekvő külföldi követekre, a káptalan és budai zsidók financiaiis összeköttetéseire, élelmiszereknek és egyéb anyagoknak a Dunán Budára való szállítására, Budával kapcsolatos művelődéstörténelmi részletekre stb. vonatkozólag bőséges és értékes adatokat foglalnak magukban.

A gróf *Erdődy-család* galgóci *levéltárából való darabjaink*, mint beces adatokat tartalmazók, szintén nem közönséges figyelmet érdemelnek. Nagyon érdekesek azok az oklevelek, amelyekben II. Ulászló király 1500-ban a budai prépostságot Losonczy Zsigmondnak adja, sőt, még ugyanazon évben, a prépostság javadalmaiktól főkgyúri jogát is reá ruhazza. És ugyanennek a prépostnak, atyja temetésére, egy budai polgár kölcsönöz 200 forintot. — Páratlan becsú az a műtörténelmi adat, mely Czobor Imre 1516. évi végrendeletében olvasható, aki a budai Mária Magdolna-egyházban felállítandó címeres sarcophagjára 150 forintot hagyományoz Péter budai kőfaragónak, aki azt lehetőleg olyan vörös márványból tartozik kifaragni, amelyenből Czobor Márton síremléke készült.

A debreceni kollégium levéltárából való a *budai magyar szabók* 1492-ből származó *céhlevele*, melyet (mint sok más

értékes oklevelünket) dr. Iványi Béla kutatott fel. E céhlevélből megtudjuk többek közt, hogy Budán a bíróválasztás Sz. György-napja körül ment végbe, hogy a céh erősen beletisztult a tagok magán- és családi életébe, szigorúan ügyelt a tisztességre, az üzleti és magánélet tisztaságára; kitűnik az is, hogy a céhtagnak jelvénye, cimerpajzsa van, amelyen rajta van a céh szignuma, és ennek a ház falán, az eresz alatt kellett függnie; pontosan meg van határozva, hogy a céhtagok milyen egyházi ténykedéseken és hogyan tartoznak részt venni stb.

A *Garaí testvéreknek a XV. század elejéről való ház-osztály-levele*, mely az Országos Levéltár tulajdona, egész külön tanulmányozást érdemelne a műtörténészek, építészek részéről.

És ezzel be is fejezhetem.

Szerkesztőnknek rendszeres és nagyarányú munkálkodásról szóló utolsó beszámolója — miként már említettem — a nagy háború reánk nézve oly szomorú befejezésének évében volt, nem sokkal a gyászos bukás előtt. Azóta, az előbbi évek eredményeivel összehasonlítva, nem sok történt, de ennek elegendő magyarázatát adják a forradalmak korszakának rázkódtatásai és utóhatásai, főként pedig a Trianon átkos nevéhez fűződő szomorú helyzet: hiszen a fővárosnak sokszor életbevágó szükségletekre sincs pénze. Ámde azért — miként a fölebb mondottakból kitűnik — még eme képzelhető legmostohább viszonyok közt is haladtunk valamelyest. És minden remény megvan reá, hogy rövidesen változik a helyzet, s a régi lelkesedéssel és a soha nem csökkent ügyszeretettel, nem lankadó buzgósággal újra az összeomlás előtti vagy még nagyobb méretekben folytathatjuk azt az érdeemes munkát, amely a dicső emlékű dr. Fejérpataky Lászlónak (az 1915 május 15-i ellenőrzőbizottsági ülésen mondott) szavai szerint „fényes perspektívát nyit arra nézve, hogy a főváros történelme idővel valóban hitelesen megismerhető lesz“.

Dr. Ányos Lajos.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KIADVÁNYAI
A MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK
FORRÁSAI CÍMŰ SOROZATBAN MEGJELENT

BENICZKY LAJOS

BANYAVIDEKI KORMÁNYBIZTOS ÉS HONVEDEZREDES

VISSZAEMLEKEZÉSEI ÉS JELENTÉSEI **AZ 1848/49-IKI SZABADSÁGHARCRA** **ÉS A TÓT MOZGALOMRÓL**

ÉLETRAJZÁT EREDETI LEVÉLTÁRI OKMÁNYOK ALAPJÁN ÍRTA,
A VISSZAEMLEKEZÉSEKET ÉS JELENTÉSEKET SAJTÓ ALÁ RENDEZTE

STEIER LAJOS

Beniczky Lajos 1848/49-ben a felvidéken vezette azokat a guerrillaharcokat, melyeket a honvédek a pánszláv tótokkal vívtak. Később fölkért közvetítő volt Görgei, Kossuth és Dembinszky közt, majd a világosi fegyverletétel előtt Pöltenberggel együtt küldetett ki Rüdigerhez. E szereplése következtében szabadságharcunk legérdekesebb mozzanatait világítja meg emlékirataiban és hivatalos jelentéseiben. Ezeket a kiadó több mint 200 lapra terjedő Beniczky-életrajza és bevezetése előzi meg.

A 786 lapos kötet

alapára 20 korona.

A MAGYARORSZÁG TÖRÖKKORI TÖRTÉNETÉNEK
FORRÁSAI CÍMŰ SOROZATBAN MEGJELENT

AUER JÁNOS FERDINÁND

POZSONYI NEMES POLGÁRNAK HETTORONYI FOGSÁGABAN ÍRT

NAPLÓJA

1664.

KÖZZETETTE

DR. LUKINICH IMRE

A német nyelvű napló részletességgel tárgyalja az Érsekújvár bukását megelőző 1663-ik évi hadi események pozsonyi vonatkozásait, majd szerzőjük fogságba jutását s esztergomi, budai, belgrádi és konstantinápolyi rabságának szenvedéseit és tapasztalatait. Alig van történetirodalmunkban egykorú mű, mely az 1663-ik augusztus 7-iki vereség körülményeiről, s általában a magyar rabok török fogságáról részletesebben, közvetlenebbül és érdekesebben írna, mint Auer naplója. A naplót dr. Lukinich Imre terjedelmes történeti bevezetése előzi meg.

A 272 lapos kötet

alapára 10 korona.

A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVE

A Magyar Történelmi Társulat igazgató-választmánya elhatározta a Magyar Történettudomány Kézikönyvének kiadását. A kézikönyv célja egyrészt a magyar történet új synthetikus feldolgozásának útját egyengetni és a jövő tervezési részlelkutatásnak irányító szempontokat adni, másrészt a történettudomány művelőinek, a középiskolai tanároknak és egyetemi hallgatóknak kezébe használható vezérkönyvét adni. A kézikönyv szerkesztője DR. HÓMAN BALINT. A kézikönyv két részben fog megjelenni.

ELSŐ RÉSZ :

BEVEZETÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNYBA

I. KÖTET :

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY ELMÉLETE ÉS FORRÁSAI

II. KÖTET :

A TÖRTÉNET SEGÉDTUDOMÁNYAI

III. KÖTET :

A MAGYAR TÖRTÉNET RÉSZTUDOMÁNYAI

MÁSODIK RÉSZ :

MAGYAR TÖRTÉNET KÉZIKÖNYVE

KÉT KÖTETBEN

A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉZIKÖNYVÉBŐL EDDIG MEGJELENT

ELSŐ RÉSZ. I. KÖTET, 1. FÜZET :

TÖRTÉNETFILOZÓFIA

IRTA : KORNIS GYULA

ALAPÁRA : 10 KORONA

ELSŐ RÉSZ. II. KÖTET, 5. FÜZET :

CHRONOLOGIA

IRTA : SZENTPÉTERY IMRE

ALAPÁRA : 2 KORONA

ELSŐ RÉSZ. II. KÖTET, 6. FÜZET :

CÍMERTAN

IRTA : ÁLDÁSY ANTAL

ALAPÁRA : 35 KORONA

Hirdetett kiadványaink alapára a könyvvarusi forgalomban a mindenkori könyvvarusi szorzószámmal szorzandó. *Tagjaink részére az elnökség kedvezményes szorzószámot állapított meg, ez jelenleg 4000, de az elnökség fenntartja magának a jogot, hogy azt a viszonyok változtával megfelelően felemelhesse. Kiadványaink a Magyar Történelmi Társulat titkári hivatalánál (Budapest, I. Vár, Országos Levéltár) kaphatók. Megrendelhetők ugyanott az összegnek 25217. sz. postatakarékpénztári számlánkra történt előzetes befizetése után.*

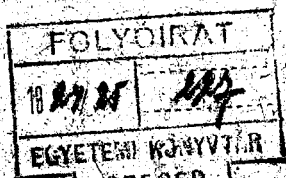
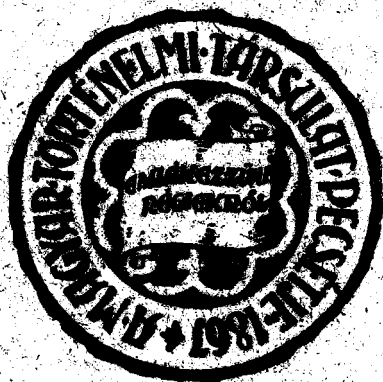
A csomagolási és a postaköltség is a vevőt terheli.

50045

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI
TÁRSULAT KÖZLÖNYE

A VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL SZERKESZTI
DR DOMANOVSKY SÁNDOR MÁSODALELNÖK

LVIII. ÉVF. 7—10. SZÁM. 1924. JÚLIUS—DEC.
KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA, BUDAPEST.
1925.

Handwritten signature or stamp, possibly 'K. L. ...'

Tartalom.

	Oldal
Csánki Dezső : Szabó Károly emlékezete	689
Melich János : Pozsony magyar, német és tót nevééről	695
Meszlényi Antal : A miniszteri országos ideiglenes bizottság működése 1848 március 24-től április 20-ig	714
Történelmi irodalom.	
Szentpétery Imre : Az Arpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. I. Ism. <i>Hóman Bálint</i>	758
Karácsonyi János : Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Ism. <i>Patek Ferenc</i>	765
Bölcskey Ödön : Capistranoi Szent János élete és kora. I. Ism. <i>Patek Ferenc</i>	768
Lukcsics Pál : A vásárhelyi apácák története. Ism. <i>Horváth Tibor Antal</i>	772
S. Szabó József : Műveltségi állapotok, főként az iskolázás Debrecenben a reformáció korában. Ism. <i>R.</i>	775
Nagy Szeder István : Adatok Kiskún-Halás város történetéhez. I. Ism. <i>Mayer Béla</i>	776
Tragor Ignác : Vác utcái és terei. Ism. <i>Mályusz Elemér</i>	777
Tragor Ignác : Vác lakossága a XVIII. század elején. Ism. <i>Mályusz Elemér</i>	777
Tragor Ignác : A váci múzeum-egyesület 25. évi jelentése. Ism. <i>Mályusz Elemér</i>	777
Németh Imre : A Szt. Domonkos-rendű apácák vezetése alatt álló 50 éves községi r. kath. tanítónőképző története. 1874—1924. Ism. <i>Mayer Béla</i>	786
Papp Ferenc : Báró Kemény Zsigmond. II. Ism. <i>Császár Elemér</i>	787
Br. Prónay Dezső emlékeiből és válogatott beszédei. Ism. <i>Szelényi Ödön</i>	789
Srobár, V. : Pamäti z vojny a z väzenia (1914—1918). Ism. <i>Podhradzsky György</i>	790
Bittner, Ludwig : Die Lehre von den völkerrechtlichen Vertragsurkunden. Ism. <i>Eckhart Ferenc</i>	792
Diculescu, Const. C. : Die Gepiden-Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes. I. Ism. <i>v. l.</i>	794
Hoffmann, Max : Der Krieg der versäumten Gelegenheiten. Ism. <i>Grexa Gyula</i>	796
Dieppen, Paul : Geschichte der Medicin. IV. Ism. <i>Györy</i>	806
Kemmerich, Max : Kulturkuriosa. I. Ism. <i>Györy</i>	806
De Quervain, F. : Der medizinische Unterricht einst und jetzt. Ism. <i>Györy</i>	807
Manitius, Karl : Naturwissenschaft im beginnenden Mittelalter. Ism. <i>Györy</i>	808
Fichtner, Horst : Die Medizin im Avesta. Ism. <i>Györy</i>	808
Folyóiratszemle	809
Tárca.	
Lukinich Imre : A Magyar Történelmi Társulat 1924. évi közgyűlésén előterjesztett főtítkári jelentés	817
Rédeyné Hoffmann Mária : Adalék a magyar emigrációhoz	820
Mályusz Elemér : Városi kiváltságlevél-e a 1257-i túróci privilegium?	824
Csánki Dezső : Nagy Gyula †	826
Dóry Ferenc : Gróf Zichy Nándor †	827
Csánki Dezső : Békefi Remig †	830
Holub József : Tagányi Károly †	833
Aldásy Antal : Fraknoi Vilmos †	837
Vegyes közlések	841
Hivatalos értesítő	843

Szabó Károly emlékezete.

Elnöki megnyitó beszéd, mondotta a Magyar Történelmi Társulat 1924. évi december hó 11-én tartott közgyűlésen **dr. Csánki Dezső** első alelnök.

Tisztelt Közgyűlés!

Három nap mulva, e hó 14-én telik be Szabó Károly születésének századik évfordulója.

A Magyar Történelmi Társulat ezévi közgyűlésén, az elnöklés tisztjét teljesítve, híven a Társulat hagyományaihoz, de egyéni érzelmeimhez is, kedves kötelességemnek ismerem, hogy ez alkalomból emlékének áldozzak.

Kedves nekem ez a kötelesség, különösen egy, talán nem szerénytelen összehasonlítás miatt. Bizonyára a véletlen műve, hogy Szabó Károly is Békés megyében, egy Körös-menti helységben született, református lelkész fia volt, Debrecenben és Késmárkon tanult, a gróf Teleki József művét folytatta, s alföldi születésű létére éppúgy szerette, bálványozta Erdélyt, mint aki e pillanatban emlékezetének hódolni kíván.

A kötelességet pedig a legnemesebb értelemben vehetjük, mely mindenkép ráillik az ő emberi mivoltára. Fialtal korában a legnagyobb végletek közt kereste pályáját. Ügyvédi vizsgát tett, mint annyi más, kenyérkeresetből, de árverezni nem bírt; tengerésznek ment hazafiságból, de ehhez meg testi ereje nem volt; a véletlen ujságíróvá, aztán katonává, majd a Hunyadiak korán dolgozó gróf Teleki József titkárává és munkatársává tette; végül a „gutgesinnt“-ség szomorú korszakában egy felekezeti középiskolában találta meg a hivatásának való és tudásához méltó állást: a tanárságot.

Kékszemű, kedélyességre hajló és társaságba vágyó, szívével csak szeretni, gyűlölni nem tudó, megnyilvánulásaiban kíméletes sőt gyöngéd, de alapjában véve heves vérmérsékletű férfiú; jellemére őszinte, hűséges és megbízható, gondolkodásra világos és józan, munkában kitartó és gyors, beszédében tájszólást használó s ezért sajátságos; alacsony természetével és magas homlokával, inkább szabálytalan, mint harmonikus, szakállal benőtt ábrázatával férfiszépségnek éppen nem mondható, s máshoz alig hasonlítható eredeti egyéniség.

E jelleme, elmélyedésre hajló elméje s kitartó szorgalma úgyszólván predestinálták a tudomány, különösen pedig a történettudomány művelésére, mely a multak emberi élményeinek, tetteinek és alakulatainak zűrzavarában keresi az utat és igazságot.

A mi tudományunk a nyugaton, épp az ő születésének idejében nagy lendülettel és gondolatokkal halad előre. Niebuhr már egy évtizeddel előbb (1811—13) elmondta véleményét Liviusról s a történetírás követelményeiről, a párisi École des Chartes három évvel előbb (1821) alakult meg, a Monumenta Germaniae, a majdan több mint 50 éven át szerkesztő Pertz vezetése alatt épp az előbbi évben (1823), Ranke pedig épp ez évben (1824) boesátotta ki (a román és germán népek történetéről szóló) első hatalmas kötetét, s állította fel a történetírók főkérdéseül, hogy: „Wie es eigentlich gewesen?“ és „Woher konnte dies neu erforscht werden?“

Olyan állomásai ezek a fejlődő tudománynak, melyekről a történetkutatás helyes útjai, minden nemzetek és országok felé, szinte a végtelenbe látszanak vezetni.

E biztató kép ellentéteül nálunk a kritikus fejű Katona és Engel, de főleg Pray után, Horvát Istvának „Rajzolatok a magyar nemzet legrégebb történetéből“ cím alatt 1825-ben megjelent műve, a történetkutatásnak úgyszólván szégyenletes sülyedését mutatja.

A felhevülés nemes és szép lehetett; hiszen ugyanaz az eszme, mely Horvát Istvánt lelkesíté, vezetí ekkor

irodalomban és politikában a más-más irányokban induló Kisfaludy Sándort és Vörösmartyt, sőt Széchenyit, és fogja majd vezetni Petőfit és Aranyt is; de a nemzeti érzésnek ez a terméke a kritika nélkül való tudománytalanság tévelygése volt.

Horvát István egyszerre akarta megtalálni, a biblia és a régi kor minden valamire való népében, a költő által is, bizonyára helyesebb úton keresett régi magyar dicsőséget, s a társtalannak érzett magyarság előkelő rokonságát.

A másik végleten már előbb, aztán a következő évtizedeken Schlözer tanítványa Rösler, majd Palacky, Neumann, a Monumentákat Pertz után szerkesztő Dümmler, Büdinger és mások, német, cseh és osztrák történetírók állanak, akik a magyarság vezérek korabeli európai támadásán, majd elkövetkezett szabadságharcunkon elképedve, ontották régi krónikáinkra, helyesebben reánk, gyűlöletük tudományos tartalom nélkül való áradatát.

Ebbe az ellentétes, kettős, szinte torzképbe állította be végzete a Szabó•Károly szintén hazafias és temperamentumos, de egyszersmind kritikus s hovatovább tudós és tárgyilagos történetírói egyéniségét.

Eleinte, ifjú korában, úgy látszik ő sem menekült a Horvát István befolyása alól. Nyomunk van rá, hogy 1848 június 5-én a Magyar Tudományos Akadémiában „Az óhellén és magyar nyelvbeli némely rokon és hason szók“ cím alatt olvasott fel, szintén nyelvbéli külsőségekre alapított szóegyzésekről és rokonságokról szóló értekezést. De a Toldy Ferencsel, majd Teleki Józseffel való együttműködés, aztán a nagykőrösi Arany-Szilágyi-Salamon-Mentovich együttes mindjobban kifejlesztették saját önálló egyéniségét. 1853-ban már, „A X. századi besenyőkről“ írt (s az Új Magyar Múzeumban közzétett) tanulmányában Jerneyt és társait erősen kritizálja és gúnyolja, a besenyők „Vas“ nemzetéről és Attila „Acélos“ királyáról is szóló, erőltetett és üres szó-

magyarázataikért, melyek aztán ezzel végkép meg is buktak.

S a másik oldalon a német történetírók ellen, akik „kritikai negációval belföldi forrásaink értékét nullra akarták leszállítani“, 1858-ban és 1860-ban, tehát politikailag véve még mindig nehéz időkben, folytat kiméletlen tollharcokat.

De a magyar rokonságot, a hazai krónikák által határozottan támogatva, ő is a dicsőség fonalán: Attila képében kereste.

A nagy kérdés két ponton mozgott az ő elméjében: Attila egyéniségén és a székelyek eredetén. Attila világtörténelmi alakja már ifjúkorában megihlette őt; Prizkosznak a nagy fejedelemről szóló értesítéseit részben már 1851-ben kiadta, később (1855, 1863, 1865) pedig Thierrynek rávonatkozó műveit fordította, és adta közre, nagy készültséggel és lelkesedéssel. A székely rokonság kérdésében egyik főérve a csiki székely krónikának nevezett, állítólag 1533-ból való tákolmány volt, melynek védelmében, az óvatos gróf Kemény Józseffel, 1854-ben, már fejlődő kritikai érzékében szinte méltatlan lelkesedéssel szállott irodalmi párviadalra.

Közelebb jött a székelyekhez, de az eredet kérdésétől úgyszólván eltávolodott egy másik tollharcban, melyet a túlkritikus Hunfalvy Pállal, egykori késmárki tanárával, a székelyek nemzeti nevééről (1880), a székelyek királyi telepítéséről (1884), s a székelyek régi törvényeiről és szokásairól (1887) írott értekezéseiben vívott meg; s még inkább a Székely Oklevéltárral, melynek általa kiadott első 3, és kéziratban hátrahagyott 4-ik kötetében, a székely nemzet történetének valóban gazdag és értékes forrásanyagát gyűjtötte össze.

A székelység iránt való nagy, szinte regényes érzelmeivel, e nép teljes történetének megírására is vállalkozott; a hún eredet tekintetében azonban — mint fiú barátja, a csiki székely krónika megdöntője s e történet-

írói tárgyának örököse: Szádeczky Lajos megjegyzi -- utóbb, úgy látszik, maga is megingott.

A hún-magyar rokonság ügyével elválaszthatatlanul összefüggött a magyarság őstörténetének kérdése, melynek eredeti forrásokon alapuló gondos és lelkes tanulmányozásában filologiai, különösen pedig, történettudományi irodalmunkban eddig szinte páratlan görög nyelvismeretei segítették őt.

Már a negyvenes években buzgón tanulmányozta Thukyddest; majd, mint említők, Priszkoszt (1851), aztán a nagy görög drámaírókat: Eurypydest (1849) és Sophoklest (1857), valamint Anakreont (1853), jóval később Kritobulost (1875) fordította és adta ki.

Nagykörösre (1855) is a görög, majd Nagyenyedre (1859) is a filologiai tanszékre hívták meg.

E görög előtanulmányaival már szigorúbban tudományos alapon állott, s megbízhatóbb kritikai eszközökkel indult útra a magyar őstörténet szövevényébe. Egymásután jelentek meg „A magyarok hadi szerkezetéről Böles Leo szerint“, a 888. évi bolgár-magyar háborúról, Elő vajdáról, a hét magyar nemzetségről (1851—2), a X. századi besenyőkről (1853, valamennyi az Új Magyar Múzeumban), majd Bíborban született Konstantin görög császár munkáiról (1860, az Akadémiai Értekezések közt) szóló tanulmányai.

Egyidejűleg a magyar és nyugati források kutatásába is elmélyedt s e több irányú kútfő-tanulmányainak eredményeképp az 1850-es évek végén és 60-as évek elején szintén egymásután tette közzé (most már a Budapesti Szemlében) Árpád és Zsolt vezérekről (1858—59), Béla király névtelen jegyzőjéről (1860), Taksonyról és Gyejcsről (1864) szóló dolgozatait, továbbá 1860—64 közt remek magyar fordításban „Magyarország történetének forrásai“ címen a Névtelen jegyző, Rogerius, Tamás spalatói esperes, és Kézai Simon mester krónikáit, s a magyar keresztyén-ség első századának emlékiratait; végül pedig 1869-ben

fő művét: „A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig“ cím alatt, melyben eddigi magyar őstörténeti és vezérek korabeli kutatásait és már kiadott tanulmányait egységesen foglalta össze.

A magyar történelem tág mezején ezenkívül, 1890-ben bekövetkezett haláláig, számos más, kisebb-nagyobb, értékes cikket, értekezést vagy tanulmányt írt és adott közre, így az Árpád-kor folytatását tervezve, Péterről és Abáról (1872), majd hosszabb életrajzot Kun Lászlóról (1886); összeállította négy kötetben (részben Hellebrant Árpáddal együtt) az 1711-ig megjelent magyar- és nem-magyarnyelvű hazai s magyar szerzőktől külföldön megjelent nem-magyarnyelvű nyomtatványok rendkívüli becsű könyvészeti kézikönyvét; nevének emlékezetét azonban az ősmagyar rokonságról, intézményekről és történetekről közrebocsátott kútfőkiadványaival, kritikáival és tanulmányaival örökítette meg.

A vezérek korának az írói előadás bizonyos művészetével megalkotott történelmi alakjai ugyan már sokat vesztek hitelükből, s idők folytán a róluk szóló egész mű jórésze elavult, de az összeállítás, mint első kísérlet s ezzel kapcsolatos kútfő-tanulmányai, nagy hatással voltak tudományunk helyes irányba terelésére.

Azóta, különösen újabban, ezeket a területeket a kutatók: földrajz- és néprajzírók, nyelvészek és történetírók egész raja lepte el, mintegy összedolgozva az elkülönülő tudományok hovatovább pontosabb megállapításaival, élesebb eszközeivel és fokozódó leleményességével; de ha kritikai tudásunknak ezen mai területre vezető útját meg akarjuk rajzolni, meg kell állapítanunk, hogy az a Szabó Károly birodalmán vezet keresztül.

Ezzel a közgyűlést megnyitom.

Pozsony magyar, német és tót nevééről.

Pozsonyt a magyarok egész a legújabb időkig *Pozsony*-nak, a németek *Pressburg*nak (helyi ejtéssel: *Prešpurk*nak), a tótok pedig *Prešporok*nak (alakv. *Prešporek*) hívták. Jött a világháború, amely reánk szerencsétlenül végződött. Pozsonyt elszakították tőlünk s az új urak hivatalos nevét is megváltoztatták. 1919-ben a cseh-tót kormány elrendelte, hogy Pozsonynak ezentúl *Bratislava* (olv. *Bratyiszlava*) lesz a hivatalos tót neve. E rendelet megjelenése alkalmával *Pozsony — Bratislava* címmel cikket írtam a Magyar Nyelv 1919. évfolyamába (l. MNy. XV, 49—57) s ebben a következő eredményeket állapítottam meg:

a) A város magyar nevére legrégebb adatunk 1052-ből van, ha pedig az 1002. évi pannonthalmi alapító oklevél csakugyan eredeti, illetőleg ha szövegének az a része, ahol Pozsony város neve előfordul, Szent István-kori, akkor az első adat 1002-ből való. A magyar *Pozsony* név eredetét eddig végleg senkinek sem sikerült tisztázni, nyomós okok azonban a mellett szólnak, hogy azoknak van igazuk, akik a város nevét a régi magy. *Pozsony* személynévből származtatják.

b) Pozsony német nevére a legrégebb adatunk 1042-ből való, ekkor írott alakja *Brezesburg* (olv. *Breszeszburg*, esetleg *Breceszburg*). A névnek a XI.—XII. sz.-ban *Brezisburg*, *Breziburc*, *Brezzizburch*, *Preslawaspurch*, *Bresburg*, *Bresburch*, *Bresburh*, *Bresburc*, azontúl *Presburch*, *Presburc*, *Prespurch*, a szókezdetben állandóan *p*-vel írott változatai vannak. A német név összetétel; utótagja a ném. *burg* 'vár', az előtag pedig egy szláv eredetű német *Brezislaw*, *Precislaw* ~ *Preslau* szn. rövidült alakja. Az osztrák-bajor nyelvjárást beszélő németek közt szláv eredetű szn.-ek is el voltak terjedve. Így pl. Karinthiában 1050—1065 közt volt egy *Brezlawesburch* nevű hely. Ennek az összetett német helynévnek is előtagja egy szláv eredetű német nyelvi *Breslau* szn.

c) A tótok a német *Pressburg* névben levő szláv eredetű német szn. alapján Pozsonyt a XIX. század negyvenes-hatvanas éveiben tudós etymológiával irodalmi művekben tótul *Vratislavanak*, *Brecislavanak* *Břetislavanak*, *Bratislavianak*, *Bratislavanak*, *Rastislavanak* kezdték nevezni. A leggyakoribb talán a *Bratislava* volt, melynek használatára a legelső adataim az 1838—1843. évekből vannak (l. Slov. Pohl'. XXV, 589, 600). Hogy ki a név alkotója, azt nem tudom, bizonyos azonban, hogy Štúr Lajos volt a legbuzgóbb terjesztője. A név szóvégi *-a*-ja alapján latinositott alaknak látszik.

A csehek az utóbbi időben sokat foglalkoztak a tót *Bratislava* névvel. Így a többek közt *Chaloupecký Vencel*, a pozsonyi cseh-tót egyetemen a történelem tanára „K nejstarším dejinám Bratislavy“ (= *Bratislava* legrégebbi történetéhez) címen írt egy értekezést, amely az egyetem kiadványai 9. számában jelent meg. Az értekezést nem olvastam, minthogy azonban *Weingart Miloš*, szintén pozsonyi cseh-tót egyetemi tanár Pozsony tót-német-latin neveiről *Chaloupecký* dolgozata után írt egy értekezést s ebben *Chaloupecký* eredményeit felhasználta, *Weingart* fejtegetéseiből megítélhetjük *Chaloupecký* eredményeit is.

Weingart értekezésének *Bratislava — Pressburg — Posonium* a címe s az egyetem kiadványai 17. számában (l. 113—131. lap) jelent meg. A dolgozathoz azt látom, hogy sem *Weingart*, sem *Chaloupecký* az én fejtegetéseimet nem ismeri. Az eredmények, amelyeket *Weingart* részint a saját, részint *Chaloupecký* kutatásai alapján megállapít, a következők:

a) A csehben és a morva-tótban olyan helynévnél, mint *Přibislav*, *Čáslav* (Csehország), *Břeclav* (= Lundenburg, Morvaország) a XV. sz. óta a *-v*-be végződő alak mellett van *-va*-ba végződő alakváltozat is, tehát *Přibislav* mellett *Přibislava*, *Čáslav* mellett *Čáslava*, *Břeclav* mellett *Břeclava*. Ilyen *-va*-ba, illetőleg *-a*-ba végző tót-cseh neve a XI. sz.-ban Pozsonynak is volt. Erre az *-a*-ba végződő alakra ugyanis mutat Pozsonynak az *Annales Alta-*ban 1052. évszám alatt közölt *Preslawaspurch* neve (vö. Pertz, MG. SS. XX: ad urbem *Preslawaspurch*). E *Preslawaspurch* ilyen *-a*-ba végződő népi cseh **Bręcislava* > **Bręcłava* ~ tót **Bracislava* ~ **Bratislava* ~ **Braslava* névre mutat. Hogy ilyen *-a*-ba végződő alakv. régen is, a XI—XII. sz.-ban lehetett, arra idézi *Weingart* Lundenburg = morva-tót, morva-cseh *Břeclav*-, népi *Břeclava*-nak latin

oklevelekben található lat. *Bratislavia* alakját is (vö. de ponte *Bratislaviae*). E latin alak is esetleg bizonyíték az egykori (értsd XI. sz.-i) népi cseh ~ népi tót **Brěcislava* ~ **Bratislava* mellett. — Pozsony népi cseh ~ népi tót neve *Brěcislav* ~ *Břetislav* cseh herceg (1037—1055) nevéből származik. Az ő nevét viselte e város a cseh-tót népnél a XI. sz.-ban. Később e név a cseh-tótoknál feledésbe ment. A nevet a XIX. sz. első felében felelesztették. A név felelesztője tulajdonkép Šafárik, elterjesztői *Bratislava* alakban Štúr és követői. E megállapításokon kívül a szerző részletesen vizsgálja a cseh *Brěcislav* szn. szláv nyelvi eredetét; lényegében a Gebauer Slov. staroč.-ben található magyarázatot igazolja.

b) *Pressburg* neve magyarázatában azt mondja, hogy az —ss— német népetymológiával keletkezett a ném. *presse* hatása alatt előbbi ném. *Presburg*-ból. E német *Presburg* régebbi *Bresburg*-ból való s a *Bresburg* még régebbi *Brecisburg* (hol fordul elő e *c*-vel írott alak?), *Brezesburg* mása. A név előtagja természetesen szerinte a cseh *Brěcislav*-ból való s azt tartja, hogy a régibb ném. *Brezesburg*, *Brecisburg*-(?)-ből a későbbi ném. *Bresburg* > *Presburg* nyilván a cseh *Brěcislav* > *Brěclav* névben történt rövidülés hatása alatt keletkezett (vö. „patrně vlivem českého zkrácení vzniko i zde *Bresburg* — *Presburg*“).

c) A lat. *Posonium* (mert hiszen a szerző mindég erről, és soha sem a magyar Pozsonyról beszél) *Weingart* szerint így keletkezett: 1000 körül „Slovensko“-ban két híres tót család élt, az egyik *Poznan*, akiről a pannonhalmi alapítólevél is megemlékezik, a másik *Hunt*. *Poznan* neve szláv név s a tót *po-znat* 'megismer' ige *poznan* 'megismert' part. praes. pass.-nak tulajdonnévvé lett alakja. Mint tulajdonnévnek jelentése: „slavný, berühmt, dícső, híres”. *Poznan* nevű emberek sem a morva-, sem pedig a csehországi oklevelekből ki nem mutathatók, voltak azonban ily nevű emberek Lengyelországban. *Posen* városát lengyelül *Poznań*-nak hívják s ez hímnemű melléknévi —io— tő egy *Poznan* személynév-főnévből. A tót *Poznan* szn.-ből alakult *Posonium* egykori tót **Poznań* név mása. A mikor a tót eredetű *Poznan* megmagyarosodott, akkor lett a tót **Poznań* hn.-ből *Posonium* hn. Lehetséges, hogy miként a lengy. *Poznań* hn.-ből keletkezett a ném. *Posen*, azonképen lett a tót **Poznań*-ból előbb német *Posen* (vö. hogy a cseh Kosmas történetírónál *Posonium*-nak *Possen*, *Pozzen* neve fordul elő) s azután ebből a lat. *Posonium*. Hogy hogyan lett a ma-

gyar *Pozsony*, azt Weingart alig érinti, mert hiszen ő — miként fentebb érintettem — mindég a lat. *Posonium*ról beszél. *Pozsony* nevét csak egyszer említi s akkor is hibásan *Poszonym*nak írja. Hibás a többi magyar név is. Szerinte a megmagyarosodott tót *Poznan* szn. ma is él a *Pazmányi* (sic!) nemesi névben („v mad'arském šlechtickém příjmení“), továbbbbá a győrmegeyi *Pázmand* (így kétszer) és a szabolcsmegyei *Pazony* hn.-ben. — *Hunt*, *Hont* neve szerinte alig lehetett a szláv *Hon*, *Hoňata* szn.-vel azonos. Sokkal valószínűbb — mondja ő —, hogy a *Hunt* család német eredetű, s a ném. *Gunther*ből való. E család már Szvatopluk idejében élhetett a régi „Slovensko“-ban. A név a magyarok közt is tovább élt s *Hont* alakját a tótok, elfelejtvén a régi *Hunt* alakot, ebben hogy *Hontská* v. *Hontanská stolica* (= Hont vármegye) a magyarból vették át.

S miután Chaloupecký nyomán Weingart így — hite szerint — „kimutatta“, hogy a tót *Bratislava* ~ cseh **Brécislava* cseh eredetű s már a XI. sz.-ban használt név, „kimutatta“, hogy *Presburg Brezishurg*ból cseh hatás alatt lett, s igyekezett bebizonyítani, hogy a lat. *Posonium* egy ó-tót **Poznaň* mása, fejtegetéseit azzal fejezi be, hogy íme a jelenlegi tót közmívelődési központnak mind a három neve szláv, még pedig cseh-tót s mind a háromnak kilencszáz-esztendős multja van. A régi cseh **Bréc(i)slav(a)* névnek tótosított *Bratislava* alakja és a cseh névnek *Brec(i)sburg*, *Bresburg* alakban való német átírása bizonyítja, hogy itt a második évezred elején erős cseh politikai hatalom volt, a latin-magyar név pedig visszatükrözteti annak a régi tót nemzetségnek a nyomait, amelynek itt az 1000 esztendő körül nagy hatása volt. S így a vár eredeti cseh és a nemzetség és vidék eredeti tót neve, amelyek egy és ugyanazon város elnevezésénél egyesülnek, az ezer esztendős közös cseh-tót multat egy teljes egészéé egyesíti.

Minden lényeges pontban hűen igyekeztem visszaadni nem csupán azt, amit Weingart megállapít, hanem azt a gondolatvilágot, amelybe megállapításait beállítja. Az alábbiakban részletesen ki fogom mutatni, mennyire hibás és téves mindaz, amit Weingart megállapít és mennyire nem az igazság, hanera a politika érdekében íródott dolgozata. Kimutatásomban abban a sorrendben haladok, amilyenben Weingart fejtegetéseit megírta s én fentebb ismertettem.

a) Weingart — Chaloupecký alapján — azt mondja, hogy Břetislav cseh herceg (uralk. 1037—1055) neve van megörökítve a *Pressburg* névben s hogy *Pozsony*nak a her-

ceg nevéből volt cseh **Bręc(i)slav* (tót **Bratislav*) neve is s e mellett a —*v*-be végződő alak mellett volt —*va*-ba végződő **Bręc(i)slava* (tót **Bratislava*) népi név is. Ezt a népi alakot szerinte az Annales Altah. 1052. évszám alatt említett *Preslawaspurch* (= Pozsony) adat, valamint a morvaországi Lundenburg cseh *Břeclav* nevéből latinositott régi oklevelekbeli lat. *Bratislavia* alatt világosan bizonyítja. Mindez állítások nyilván való félreértésen alapulnak. Ha egy cseh nevű város nevét a csehországi latinban —*ia* szóvéggel latinositják, akkor a latinositott név nemcsak cseh nyelvi —*a*-végű (vö. pl. cseh *Sázava*, *Morava* = csehországi lat. *Sazavia*, *Moravia* stb.), de mássalhangzón végződő cseh névnek is megfelelhet (vö. pl. csehországi lat. *Czaslavia*, l. 1313-ból: In *Chaslavia*, 1433: de *Czaslavia* l. Gebauer, Slov. hist.: cseh *Časlav*-ból). A nemzeti nyelvek tulajdonnevei latinositásának ezen módja megvan a közép-korban minden olyan népnél, amelynél a latin nyelv a hivatalos, az egyházi nyelv (vö. pl. a lengy. *Kraków*-ból lat. *Cracovia*, a magy. *Bakony*, *Eger*, *Vác*-ból lat. *Bakonia* l. MFlor. FontDom. III, 192, *Vacia*, *Agria* stb.). Így van ez Csehországban is. Ha tehát Lundenburg cseh *Břeclav* nevéből van csehországi lat. *Bratislavia*, ez nem okvetlenül bizonyítja azt, hogy a cseh név *Břeclav* mellett *Břeclava* is. Tekintettel aztán arra, hogy ilyen cseh nyelvi alakpárok csak a XV. sz.-tól fogva mutathatók ki, nem is valószínű, hogy ép Pozsonynak feltételezett XI. sz.-i cseh-tót **Bręc(i)slav* neve mellett lett volna a XI. sz.-ban egy **Bręc(i)slava* ~ **Bratislava* népi alak.

Súlyos hibát követ el azonban Weingart, mikor az Annales Altah. 1052. évszám alatt közölt *Preslawaspurch* adatát, amely itt Pozsony neve, hívja fel tanuul arra, hogy a XI. sz.-ban Pozsonynak nemcsak hogy cseh-tót neve volt, hanem hogy **Bręc(i)slav* mellett —*va*-ba végződő, tehát **Bręc(i)slava* ~ *Bratislava* alakpárja is volt. — Az Annales Altah. *Preslawaspurch* neve német és nem cseh név, épp úgy nem cseh vagy szláv név, ahogy nem szláv helynév a magy. *Szentlászlóvára* ~ *Lászlóvár* (l. Krassó m., Csánki II, 96), bár a magy. *szent* szó is, meg a *László* név is szláv eredetű a magyarban. — A ném. *Preslawaspurch* tipikusan bajor, még pedig XI. századi, és csakis XI. századi bajor német név. (l. Förstemann, ON. I, 630). Bajor nyelvjárásra mutat az összetett német név utótagja, a *purch* (= irod. *burg* 'vár'). Bajor benne a szókezdő *b* helyén álló *p*, s az a szóvégi —*rk* (< *rg*) helyén

írt —*rch* is (l. Schatz, Althai. Gramm. 62. §). Egyenesen korhatároló azonban a név előtagja, a *Preslawas*. A bajor nyelvjárásban ugyanis a XI. sz.-ban az —*o* ~ —*jo*-tövű főnevek genitívusa —*es*, —*is* mellett —*as* is, tehát *tag* ‚dies‘ *tages*, *tagis* mellett *tagas*. Különösen helynevekben vannak ez alakokra példáink. Ilyen helynévi adatok: *Gozoltasdorf*, *Frimuntaspach*, *Umpalasdorf*, *Piritas chiricha* stb. stb. Azt, hogy itt az előtag genitívus s hogy az összetételek birtokos összetételek, vitán felül áll. Ilyen genitívus van *Preslawaspurch*-ban is. Ez —*as* genitívusi alakokról Schatz, Altbair. 96. § (l. Braune, Alth. Gr.³ 193. § is) azt írja, hogy „Alle diese Namen mit —*as* im Gen. fallen ins 11. Jahrhundert“. *Preslawaspurch* tehát XI. századbéli bajor német név, értelme pedig: *Preslaw's Burg = Preslav vára*. — A német *Preslawaspurch*-béli *Preslawas* genitívus tehát nem bizonyíthatja azt, hogy Pozsonynak a XI. sz.-ban csehül **Bréc(i)slav*, és **Bréc(i)slava*, *Bratislava* neve lett volna, nem bizonyítja a többek közt azért sem, mert hiszen a német név nem így tagolandó *Preslawa—s—purch*, hanem *Preslaw—as—purch*.

Említettem, hogy *Preslawaspurch* német név s hogy benne *Preslaw* olyan szláv eredetű németté lett személynév, amilyen szláv eredetű magyar név a *László* név ebben, hogy *Lászlóvár*. A bajor nyelvjárás területén a IX.—XI. században német emberek közt szláv eredetű személynevek is el voltak terjedve. Dittrich József, ismertetvén Adalbert, salzburgi érsek (923—9 . . ?) ránk maradt kódexében előforduló német személyneveket, ezeket írja: „Ausser biblischen Fremdnamen kommen auch einige slavische vor, da ja in der Diözese auch slavische Siedlungen waren. Besonders *Moimir* und *Zwentipolh* sind öfters genannt. *Zwentipolh* ist der Enkel des Erzbischofs, der Sohn Diotmars. Es war demnach nicht ausgeschlossen, dass Personen deutscher Abstammung einen slawischen Namen trugen“ (l. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 1921 : 60 : Personennamen im Codex Adalberti). Ismerünk a IX.—XI. századból stajeri német embereket, akik német neve *Zuentipolch* (alakváltozás —*polh*, —*bold*), sőt 1043-ból ismerünk *Preslaw*-ot is (l. Zahn, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I. köt., l. 1043-ból: per manum advocati sui *Prezlai* nobis donavit). Minthogy pedig bajor nyelvterületen voltak szláv nevű német emberek is, csak természetes, hogy e területen ilyenévű emberek neveiből helyneveket is találunk. *Dr. Stur J.*, Die

slawischen Sprachelemente in den Ortsnamen der deutsch-österreichischen Alpenländer zwischen Donau und Drau. Wien 1914 (I. Sitzungberichte der Kais. Ak. der Wiss. Wien Bd. 176, Abhandlung 6.) c. művében kimutatja, hogy az alsó-ausztriai *Prinzersdorf* valaha *Prinzlawisdorf*, a felsőausztriai *Pröselsdorf* pedig valaha *Brumizlawisdorf*, *Primislasdorf* volt. Mind a két név szerinte végeredményben a cseh *Přemysl* névre megy vissza. — Az osztrák tartományok helynevei közt *Breslav* névvel is találkozunk. Egy 1050—1065 közt kelt karinthiai oklevél arról szól, hogy *Liutfrid* a Greifenburg melletti Kerschbaumban, a Pusarnitz melletti Steindorfban és Wolfsteinban javakat adományoz. Az oklevél „Actum in *Beezlauesburch*“. Az oklevél regestájának kiadója azt írja, hogy *Brezlauesburch* talán a Karinthiában Gmünd táján a Lieser folyó völgyében fekvő mai *Pressingberg* (I. Dr. Osw. Redlich, Acta Tirolensia I, 38—39). Ez adatokat Redlich nyomán Stur is közli i. műve 74. lapján.

A felhozott példák alapján tehát tagadhatatlan, hogy bajor nyelvterületen a németek közt a IX—XI. században szláv eredetű német személynveket viselő emberek is voltak. Természetes, hogy ilyen német nevű emberek neveiből német helynevek is keletkeztek.

Nem állítom, hogy a szláv eredetű német személynveket feltüntető német helyneveknek ez az egyetlen lehetséges magyarázata. Lehetséges az is, hogy egy-egy szláv nevű és szláv nemzetiségű úrnak volt tiszta német vagy vegyes ajkú: német és szláv nyelvű lakossággal bíró falva, városa, vára. De ebben az esetben is a német lakosok a szláv úr szláv nevét német beszédjükben német nyelvük szelleméhez alkalmazva ejtették ki s várát, városát, falvát a maguk nyelve szellemében nevezték el. Hogy Pozsony német *Preslawaspurch*, *Brezisburg*, *Brezizburch*, *Bresburg*, *Bresburch*, *Bresburc*, *Prespurc*, *Pressburg* stb. nevénel melyik esettel van dolgunk, azzal-e, hogy német ember szláv eredetű német nevéből való a helynév, vagy azzal-e, hogy a szláv úr szláv nevét a német lakosok a maguk nyelvébe átvették s így képezték saját nyelvük szellemében a mai helynevet, adatok hiányában ki tudná megmondani. A név mindenképen német név s belőle a város XI. századi cseh vagy tót nevére semmi, de semmi komolyan számba vehető következtetés nem vonható. Chaloupecký nyomán Weingart azt mondja, hogy a város neve Břetislav cseh hercegnek, aki a XI. sz. első felében élt, nevéből való s hogy ekkor a cseh név a

német névből következtetve **Bręc(i)slav* és **Bręc(i)slava*, tótul *Bratislav(a)* volt. Az előző sorokban kimutattam, hogy ez mind tévedés, hogy ne mondjam — önámítás. Břetislav herceg történetünkben Péter és Aba királyok idejében szerepel (l. Pauler, A magy. nemz. tört. az Árpád-házi királyok alatt I² 78, 80, 82, 104), neve krónikáinkban említve van (vö. Kézai 26. §. ed. MFlor. Font. Dom. II, 80: Movit itaque expeditionem ingentem [értsd: Henrik császár] et consilio *Ratislai* ducis Bohemorum ex aquilonali parte venit ad Hungarie confinia = KépKr. 49. §. Font. Dom. II, 148: *Baratzlai* ducis Bohemorum = variánsok más krónikákban Font. Dom. III, 53: *Vratizlai*, *Varatizlai*, *Varazitilai*, *Wradislay* ducis). Pozsony városa is sokat szerepel mint országos események színhelye Péter, Aba, Endre, Salamon királyaink idejében, de nincs egyetlen egy adatunk reá, amely arról adna hírt, hogy 1055-ig, amikor Břetislav herceg meghalt, csak rövid időre is övé lett volna Pozsony, vagy hogy várát ő alapította volna. Nagyon lehetséges különben, hogy Pozsony német *Pressburg* neve a XI. századnál is régebbi név s akkor az egész Chaloupecký—Weingart-féle, a cseh Břetislav herceggel kapcsolatos politikai mese magától elesik. A magyaroknak ugyanis 907-ben csatájuk volt a bajorokkal. Régebbi történetíróink e csatát a XVI. sz.-i Aventinus nyomán pozsonyi, az újabb történetírók, élén Pauler Gyulával (l. A magy. nemz. tört. Szent Istvánig 45, 162) bánhídi csatának nevezik. E csata a magyarok fényes győzelmével végződött. 1921-ben Klebel Ernő az Oesterr. Institut für Geschichtsforschung megbízásából Admontban kutatott. Ez alkalommal a monostor levéltárában talált egy kódexet, amelyben XII. sz.-i írással 725—957 közt történt események évkönyvszerűen vannak leírva. Ez Admonti Annales-ekben a 907. évszámnál ez áll: „907 Bellum pessimum fuit ad *Brezalauspure* 4° Nonas Julii“. Klebel e helyhez a következő jegyzetet írja: „*Brezalauspure* kann nur Pressburg (čech. *Břetislawa*) sein. Also auch dieser Ort entstammt samt seinem deutschen Namen der vormagyarischen Zeit!“ (l. Eine neuaufgefundene Salzburger Geschichtsquelle. Von Ernst Klebel. Mitteilungen der Ges. für Salzburger Landeskunde 1921: 33—54). Történetíró tollából ez Annales Admont. történeti értékéről értekezést nem olvastam. Nem tartom azonban lehetetlennek, hogy a bejegyzés a helyet illetőleg hiteles. S ha hiteles, akkor Pozsony német *Pressburg* neve olyan honfoglalás körüli név, amilyen Sopron *Oedenburg* neve.

Chaloupecký—Weingart *a*) pont alatt ismertetett eredményei tehát meg nem állnak. Pozsonyt németül a XI. sz.-ban *Prespurc*-nak, *Preslawaspurch* stb. hívták, de hogy csehül-tótul hogy hívták, vagy hogy volt-e cseh, tót neve is, arról semmit, de semmit sem lehet tudni.

b) Weingart *b*) pont alatt ismertetett feltevésében azt hiszi, hogy a régibb ném. *Brecisburg*- (?), *Brezesburg*-ból a későbbi ném. *Bresburg* > *Presburg* „nyilván a cseh *Brěcislav* > *Brěclav* névben történt rövidülés hatása alatt keletkezett“. Nem tudom, jól értem-e Weingart megállapításának ezen pontját. Nem tudom pedig azért, mert nem tehetem fel, hogy Weingart ne tudná, hogy a *Brecisburg*- (?), *Brezesburg*-beli *-is*, *-es* német genitivusi rag, olyan genitivusi rag, amilyen van pl. ezekben is: *Reganisburg*, *Pochespach* stb. (l. Förstemann, Alt. Nbuch. ON.). Az ilyen birtokos összetételekben az *-s*, vagy gyenge ragozásnál az *-n* előtti *-i* ~ *-e* idővel ki is eshetik, így lesz a fenti *Reganisburg*-ból *Regensburg*, így keletkezett a mai tiroli *Poschbach*, ausztriai *Hainburg* régebbi **Poscespach*-ból, *Heimenburg*-ból stb. Ilyen német nyelvi fejlődéssel, s nem cseh befolyás alattival lett a ném. *Brezisburg*-, *Brezesburg*-ból **Brez-s-burg* > *Bresburg*, amely *b*-vel írott alakokat a bajor nyelvjárásban természetesen mindenkor *p*-vel ejtették. De lehet, hogy Weingart azt hiszi, hogy a ném. *Brecisburg*- (?), *Brezesburg*-ban *Breci* (?), *Breze* az előtag s ez a cseh *Brěci*(slav) mása, míg ellenben a későbbi *Bresburg*-ban a *Bres*- előtag a későbbi cseh *Brěc*(lav)-beli *Brěc*-hatása alatt keletkezett. Ha így állana a dolog, akkor az nyelvészeti szempontból Weingart súlyos, semmivel nem menthető tévedése volna.

A ném. *Brezisburg* ~ *Bresburg* ~ *Presburg* *r* utáni *e*-jének magyarázata is hibás Weingartnál, még pedig hibás cseh nyelvtörténeti szempontból. Weingart a német nevet közvetlenül az ó-cseh *Brěcislav* > *Brěclav* alakból származtatja, a német név *e*-jét az ó-cseh *ě*-ből vezeti le s épp ezt kifogásolom én. A német név szerintem is szláv eredetű s szerintem is azzal a szláv személynévvel függ össze, amelyből a mai cseh *Břetislav* való. Kétségtelen dolog, hogy a mai cseh *Břetislav* egy ős-cseh **Brěci-slav*-ra megy vissza (l. Gebauer, Slovn. staroč.). Hogy ilyen nazalizált *e*-nel ejtett alak az őscsehben és az őstótban a VIII., IX. sz.-okban még élhetett, bizonyíthatná a lat. *Vence-slaus*, amely egy ős-cseh **Věce-slavъ* (mai cseh *Václav* ‚Vencel‘) latinositása, s bizonyíthatná *Svatopluk* neve, akit az emlékek

σφεντόπληκτος-nak. *Zwentipolch*-nak neveznek, amely név egy ős-tót **Sveto-plk* mása (l. Vondrák, Vgl. Gr. I, 114—115, Gebauer, Hist. ml. I). Kétségtelen azonban az is, hogy már a X. sz.-ban, s természetesen a XI. sz.-ban még inkább, mind a csehben, mind a tótban az *e*-ből *ia* lett, a név tehát akkor az ó-csehben is, az ó-tótban is *Bracislaw* s a *c* — *s* diszímilációjával *Brätislaw* (ebből latinositva: *Bracizlaus* l. Gebauer, Slovn. staroč.). A cseh *ia* azután *é*-vé lesz; minthogy reá a legrégebb adatok a XIII. sz. elejéről vannak, fel lehet tenni, hogy a *ia* > *é* változás a csehben a XII. sz. folyamán keletkezett (l. Hujer, Úvod do dějin jazyka českého. V Praze 1914 p. 55). E változás bizonyos helyzetekben az *e*-ből keletkezett cseh *ia*-t is érte. Az ó-cseh *Břacislaw* > *Brätislaw* tehát a XI. sz.-ban csakis *řa*-val és nem *rě*-vel hangozhatott. Ezért helytelen tehát Weingart származtatása cseh nyelvtörténeti szempontból is. Nekünk a német név magyarzatában csakis a X., XI. századi ó-cseh, ó-tót *Břacislaw* (esetleg *Brätislaw*) alakból szabad kiindulnunk. S ebből az alakból a német név kifogástalanul meg is magyarázható. Az ó-cseh, ó-tót **Břacislaw* szn.-ból ugyanis a X—XI. sz.-ban umlauttal **Prezi-slav* (olv. *Precislaw*, mai ném. átírással: *Pretzi-slav*) lett; az umlautra a többek közt vö. hogy a lat. *archi*- [< gör. ἀρχι-] olv. középkori lat. kiejtéssel *arci*-ből az ófn.-ben *erzi* lett ebben: *erzi-bischof*, ebből később *erz-bischof*, l. Kluge, EtWb⁸. Amikor már most *erzibischof*-ból *erzbischof*, a ném. *Altu-perht* ~ *Alti-perht*, *Altu-rih*, *Fridu-rih*, *Pilicrim* (vö. lat. *peregrinus*, Schatz, Alth. Gr. 83. §) stb.-ből *Altperht*, *Altrih*, *Fridrih*, *Pilicrim* ~ *Pilgrim* stb. lett, akkor lett a szláv: ó-cseh, ó-tót **Břacislaw* névből átvett bajor-német **Prezislav*-ból is *Prez-slav* > *Preslaw* (vö. a *z—s* > *s* félig hasonló bajor *Cotes-scalh* > *Cote-scalh* Schatz, Alth. Gr. 47. § b). Ilyen ó-cseh, ó-tótból átvett bajor-német személynévből lett Pozsony ném. *Preslawaspurch*, *Brezespurg*, *Presburg* stb. neve. Az ó-cseh *Břecislaw* > *Brěclav* *ě*-jének a német név *e*-jéhez semmi köze sincs.

c) Weingart *c*. pontban ismertetett feltevése az, hogy a lat. *Posonium* s vele természetesen a magy. *Pozsony* tót eredetű név. Volt ugyanis 1000 körül egy előkelő tót úr, úgy hívták, hogy *Poznan*. Nevéből a tótok *Pozsonyt Poznaň*-nak nevezték. Amikor ez a *Poznan* úr megmagyarosodott, egyszerre csak *Poznaň*-ból is *Posonium* — *Pozsony* lett. Volt egy *Hunt* nevű úr is, az ő neve aligha tót, valószínűleg német a név *Gunther*-ből, maga a család azonban, mint

német család már a IX. sz.-ban Szvatopluk alatt élhetett „Slovensko“-ban, mert hiszen Szvatopluk birodalmában német urak is éltek! Mindebből az látszik, mennyire a semminél is kevesebbet tud Weingart arról a tárgyról, amelyről olvasóit kioktatni akarja. Szinte restelkedve íróm le a következő közismert dolgokat, de szolgáljon melegségemül, hogy Weingart és Chaloupeckýéknak íróm e cikket, ők pedig az alábbiakat — úgy látszik — nem tudják.

A magyar krónikák egyhangúlag vallják, hogy Géza fejedelem (971—997) idejében hazánkba került jövevények közt van két lovag, akik Németországból, még pedig a Svábföldről jöttek. Az egyik loagnak Kézai Simon mester krónikája szerint *Pazman*, a másiknak *Hunt* volt a neve. A krónika illető helye így szól:

„Post hec venit *Hunt* et *Pazman* duo fratres carnales, milites coridati de Sueuia. Hi enim passagium per Hungariam cum suis militibus facientes ultra mare ire intendebant. Qui detenti per ducem Geicham, tandem sanctum regem Stephanum in flumine *Goron* Teutonico more gladio militari accinxerunt“ (l. MFlor. FD. II, 94).

A két testvérrel más magyar krónika is megemlékezik. Mindegyik Géza fejedelem idejében hozzánk be jött lovagoknak, jövevényeknek mondja, akik Szent István hívei lettek. E krónikákban a két testvér neve *Hunt* ~ *Chunt*, *Poznan*, *Paznam*, *Paznan* alakban fordul elő;

vö. KépKr. ed. MFlor. FD. II, 130, 139: *Hunt* et *Paznan*; Dubn. Kr. ed. MFlor. FD. II, 34, 43: *Hunt* et *Paznan* (Sambucus Cod. *Pazuan*, *Pazuam*); Pozsonyi Kr. ed. MFlor. FD. IV, 28: *Chunt* et *Paznan*; Chron. Mon. ed. MFlor. FD. III, 220: *Hunt* et *Paznan*, no. 224: *Hunt* et *Gazna*.

A két testvér a *Huntpázmány* nemzetség megalapítója, amely nemzetségből több, részben ma is élő magyar család származik (így pl. a Forgách grófi család, l. Pauler, A m. nemz. tört. Szt. Istvánig 112, 194; Karácsonyi J., A m. nemzetségek II, 182—184). A nemzetségnek a XI—XIV. sz.-i emlékekben ezek a nevei: *Paznan* (vö. KépKr. ed. MFlor. FD. II, 209: Cosma de genere *Paznan*, II. István király [1116—1131] idejében), *Huntpazman* (vö. az 1318., 1322. évi okleveleket Karácsonyi i. m.), *Huntpaznan* (több okl., l. Karácsonyi), *Huntpazdan* (vö. 1287-ből: *Pazdan* de genere *Huntpazdan* l. Kovács, Ind.), *Huntpazlan* (vö. 1322-ből Karácsonyi i. m.).

A két testvérré vonatkozólag történetíróink abban a

tekintetben, hogy *Pazman* és *Hunt* Géza fejedelem idejében hozzánk került jövevények, teljesen egyetértenek, csupán abban nincs meg köztük az egyetértés, hogy honnan jöttek. De itt is csak Karácsonyi Jánosnak van különvéleménye. Ő az egyetlen, aki nem Svábföldről jötteknek tartja őket s nevük sem német, hanem „inkább olasz“. De szerinte is bevándorolt lovagok.

Mind a *Pazman* — *Paznan*, mind pedig a *Hunt* — *Chunt* személynév később is, a két testvér halála után, a XI. sz. közepe után használt személynév volt mind a Huntpázmány nemzetségen belül (az utolsó *Pazman* nevűt 1408-ból idézi Karácsonyi, A magyar nemzetségek II, 237), mind pedig más magyar vagy magyarországi emberek közt. Ime néhány adat a sok közül: 1287-ből *Pazdan* de genere *Hunthpazdan* l. Kovács, Ind. | 1290 — 1301-ből: *Paznanus*... *Paznanum* (latinositott alak *Paznanból*), az illető pásztói (zólyom v. hevesm.-i) ember, l. ÁrpÚjOktár XII, 666 | 1293-ból: a terris *Paznani*, Nysik et Radizlaj piscatorum uestrorum de Halaz; abhinc uersus fluuium *Goron*; zólyommegyei Halászi, ma Rybáry községbeli halászok l. ÁrpÚjOktár X, 120 | 1298-ból: *Paznan*, filio Vyda; bána-i, trencsénmegyei várjobbágy neve l. ÁrpÚjOkt. XII, 620 | 1299-ből: *Paznanus*... *Paznano*... de Guerche, zágráb egyházmegyei ember neve l. ÁrpÚjOktár XII, 647 stb.

1220-ból: indice *Hunt*, comite de Borsua, Vár. Reg. 59. § | 1266-ból: ad terram *Hunth* comitis, l. ÁrpÚjOkt. VIII, 145 | 1266-ból: Comitibus *Hunt* de genere *Hunth Paznani* l. ÁrpÚjOktár VIII, 151 | 1278-ból: ad domum *Hunth* prope fluv. Tornua, Dunantúli, veszprémmegyei ember, l. ÁrpÚjOktár IX, 219 stb. l. még Karácsonyi, A m. nemzetségek II, 193, 209, 226, 230, 237, ahol *Hunt* és *Pazman* nevű férfiak vannak említve.

Tudnunk kell már most azt, hogy a magyarban tőszótagbéli *a*-ból a középkori magyar nyelvben *o* is lett. Így lesz az ó-magyar *pagán*, *Pangrác*, *Alt* nevekből a középkori magyarban *pogány*, *Pongrác*, *Olt*. Az ilyen *o*-k aztán sok szóban újból *a*-kká lettek, vö. ó-magy. *Haram*, középkori magy. *Horom*, XVI. század óta *Harom* > *Haram*; ó-magy. *Gran*, középkori magy. *Goron*, XVI. század óta *Garom* > *Garam* stb. — Ez utóbbi változást látjuk *Pazman* — *Paznan* nevében is. Ez is a középkori magyarban *Po* — kezdetűvé is lett. Hogy ez így van, annak bizonyítéka a többek közt az is, hogy egy és ugyanazt az embert az egyik oklevél *Paznannak*, az ugyanazon évi párja pedig

Poznannak mondja (vö. 1220-ból: *pristaldo Paznano* de genere *Zak*, l. Pannonh. SztBenRend tört. I, 648 = 1220-ból: *pristaldo Poznano* de genere *Zak*, uo. I, 647). — E szerint emlékeinkben, okleveleinkben található *Pozman* — *Poznan* alakok egyszerű változatai a régibb *Pazman* — *Paznannak*, vö. 1086-ból: *Pozman*, vicalis cum equo, a bakonybéli apátságánál, l. ÁrpÚjOktár I, 36 | 1165-ből: *Ego Forcos*, filius *Poznan* (Garamszentbenedeki monostor egyik adományozója), l. ÁrpÚjOkt. VI, 104 | 1224-ből: *Poznanus* Vár. Reg. 306. §. (közrenden lévő ember neve). Ilyen alakváltozat a pannonhalmi alapítólevél *Poznanus* alakja is (vö. *astantibus ducibus uidelicet Poznano, Cuntio*, Orzio l. Pannonh. SzentBenRend tört. I, 589). Az oklevél mai alakja némelyek szerint egykorú eredeti, mások szerint a mai alak Kálmán király kori renovációs oklevél. (Az eredeti hiteles oklevélnek interpolált utánpótlása.) Vannak, akik az oklevelet a XII., XIII. sz. határán, utóbbi elején készült hamisítványnak tartják (l. Szentpétery Imre, *Regesta regium stirpis Árp. crit.-dipl.* I, 1). — A *Pozman* ~ *Poznan* alakból aztán újból *Pazman* ~ *Paznan* lett, amint azt a szn.-ből lett helynévi adatok bizonyítják.

Fentebb láttuk, hogy a *Pazman* — *Paznan*, *Hunt* — *Chunt* szn. sűrűn használt szn. volt a magyarban a XI—XV. században. Nem csoda, hogy mindkettőből helynevek is alakultak. A magyar helynevek egyik sajátja, hogy a személynév nominatívusi alakja egyszersmind helynévül is használható. Ha valakinek *Bors*, *Csanád*, *Solt*, *Taksony*, *Tas* stb. a neve, lakása helyét, birtokát, falvát, várát is magyarul *Bors* (ebből a mai *Bars*), *Csanád*, *Solt*, *Taksony*, *Tas* stb.-nak nevezték. Természetes dolog, hogy a magyar nyelvben használt személynevekből is régen is lehetett becéző, kicsinyítő neveket alkotni. Így pl. *Bors* kicsinyítő, becéző alakja —*d* képzővel *Borsod* s ilyen személynevet őriz *Borsod* vármegye neve előbbi *Borsod* vára nevéből. Így volt ez *Hunt* ~ *Chunt*, *Pazman* ~ *Paznan* személynévvel is. *Hunt* ~ *Chunt* vára már Szent István király idejében, tehát a XI. sz. elején meg volt, meg kellett lennie, mert Hont vármegye már Szent István idejében megvolt (l. Pauler, *A m. nemz. tört.* I² 403). A vár a mai *Hont* község helyén az Ipolytól nem messze állott. Lakosai ma is, a múltban is szintiszta magyarok voltak. A vár, helység neve *Chunt* ~ *Hunt* volt [vö. 1156-ból: in parrochia *Chunt*, Germanus *chuntiensis* comes, Knauz, *Mon. Strig.* I, 108; 1232-ből: de *Chunt*, Pannonh. SzentBenRend tört. I, 712; 1237:

ad castrum *Hunth* Knauz i. m.): a XIV. sz. közepétől pedig *o*-val: *Hont*. A magyarban ugyanis a tőszótagbéli *u*-ból *o* lett a XIV. sz. közepétől, innen a *Hunt* > *Hont* változás.

A *Pázmány* név gyakoribb használatú szn. volt a XI.—XV. sz.-ban, innen van az, hogy vele több helynév is alakult, mint a *Chunt* — *Hunt*-tal. Ide való helyneveink: *Pázmány* puszta Békés m.; *Pázmánd* 1. falu Fejér m., 2. falu Győr m., 3. puszta Fejér m., 4. puszta Heves m.; *Pázdány* (régibb neve *Pazman*, *Paznan* l. Csánki II, 515; *Pazdány* Lipszky, Rep.) falu Baranya m. E helyneveknek emlékeinkben ilyen írott alakjai találhatók: *Pazman* (vö. *Kyspazman*, *Naghpazman*) l. Csánki I, 68, 654, II, 515, III, 555; *Pozman* l. Csánki I, 523; *Paznan* l. Csánki I, 654, II, 515, III, 342, 554, 555, PannonSztBenRT, II, 290, 366, 368, 369, 405, III, 775, Kovács, Ind.; *Pasnan* l. PannonSztBenRT. III. 564; *Paznaan* l. Csánki I, 654, II. 515; *Poznan* l. Vár. Reg. 39. §, Csánki III, 554, PannonSztBenRT. I, 775, Kovács Ind.; *Paznam* l. PannonSztBenRT. II, 368; ?*Páznád* l. Csánki III 342, 554; *Pazdán* l. Lipszky, Rep.; *Pázmán* l. Pannon. SztBenRT. IV, 776; *Pázmánd* l. PannonSztBenRT. 14, 865.

Látnivaló ez adatokból, hogy a *Pázmán(d)* helyneveknek ugyanolyan írott alakváltozatai vannak, amilyenek vannak a *Pázmány* sz.-eknek is.

Az a kérdés már most, hogy a *Chunt* — *Hunt*, valamint a *Pazman* — *Pozman* — *Paznan* stb. írott alakoknak mi a korabeli magyar ejtett alakjuk. E kérdésre a két név etymológiájának figyelembevételével fogunk felelni.

A magy. *Chunt* ~ *Hunt* > *Hont* szn. a szláv nyelvek szláv eredetű szókészletéből meg nem fejthető. Tudja ezt jól Weingart is. Nem származhatik azonban a magyar név a német *Gunther*ből sem, amelyből Weingart származtatja. Egy ném. *Gunth* (l. ily alakra Förstemann, Altd. Nbuch. P. N. I, 693—713 s e német névre l. Meyer-Lübke, Rom. Namenstudien 32, 62, 86), amely a *Gunther* összetett név előtagjával azonos (vö. germ. *gun þ i*, 'Kampf'), az őstótban **Gōtþ*, s ebből a X.—XII. századi tótban **Gut*, a mai tótban **Hút* ~ **Hut* lett volna. Ugyanez a ném. *Gunth* az ó-tótban, értem a X.—XII. században, akkor tehát, mikor a tótban már nazalizált magánhangzók nem voltak, **Gunt* lett volna s belőle a XII. sz. utáni és mai tótban a név *Hunt* volna. Akár az őstót *Gōtþ*, akár az ó-tót **Gunt* a magyarba kerülve, itt csakis *Gunt* lett volna s e *Gunt*ből a XIV. sz. második fele folyamán, akkor mikor a magy. tőszótagbéli *ú*-ból *o* lett, *Gont*

fejlődött volna. Természetesen mindebből a magyarban semmi sincs. A magyarban a X.—XIV. sz.-ban *Chunt* (olv. *Chunt*) ~ *Hunt* a név, a XIV. sz. második fele óta pedig *Hont*.

Az ó-magy. *Chunt* ~ *Hunt* alak már most kifogástalanul megmagyarázódik, ha magyarázatunkban a történelmi adatokhoz tartjuk magunkat. *Chunt* ~ *Hunt* lovag a X. sz. második felében Svábföldről, tehát felsőnémet területről jött hazánkba. Felsőnémet területen a VII.—XI. században közönséges német személynév volt a *Hunto*, *Hundo*, *Hund*, *Huntilo*, *Huntprecht*, *Hundpold* stb. (l. Förstemann, Altd. Nbuch. PN. I, 928—929). E szn. nyilván a nyug. germ. *chunna* (Malb. gl.), ó-fném. *hunno*, *hunteri* 'centurio', *hunt* 'centum' (l. Braune, Alth. Gr. 274 §, Schatz, Altb. Gr. 144 lp.) közszóval azonos (l. így Förstemann is), s mint szn. értelmére azonos a régi magy. *Chodunogyu* (= mai magy. *hadnagy* 'leutnant' közszó) személynévvél, melyre l. Nyelvtud. Közl. XLIV, 334. Az ó-felnémet *Hunt* szn. a magyarba kerülve hanghelyettesítéssel — mert a magyarban *h* akkor nem volt, l. Melich: Nyelvtud. Közl. XLIV, 333—372 — *Chunt* lett, ebből később *Hunt*, majd *Hont*. Az Ipoly folyó mente ma is magyar lakosságú s az volt a X., XI. sz.-ban is. Amikor erre felé a tótok terjeszkedni kezdtek, a magyarból ebben, hogy *Hont'anská stolica*, *Hont vármegye*' átvették a *Hont* nevet is.

Világos és megdönthetetlen a magy. *Pázmán* > *Pázmány*, kicsinyítve *Pázmánd* eredete is. A történelmi adatok itt is azt vallják, hogy *Pazman* lovag *Hunt* testvérevel együtt, egyszerre jött a X. sz. második felében Svábföldről, tehát felsőnémet területéről hazánkba. Felsőnémet területen csakugyan találunk is a X. sz.-ban egy *Pazman* nevű személyt (l. Förstemann, Altd. Nbuch. P. N. T. 254, 1088). Hogy e felsőnémet szn. összetétel s hogy utótagja a német *man* 'vir' szó, abban alig lehet kételkedni. Alaktanilag az összetétel előtagja is világos. Ismeretes dolog, hogy a felnémetben a IX. sz. első felében az ilyen összetételekben mint *Hadu-perht*, *Patu-rih*, *Fridu-rih* stb. az *u* helyén —*a*-t is találunk, van tehát *Hada-perht*, *Pata-rih*, *Frida-rih* stb. (l. Schatz, Altb. Gr. 49. lap). A X. sz.-i felnémet *Paza-man* ilyen alak egy előbbi **Pazu-man*-ból. S ahogy már most a *Fridurih*—*Fridarih*-ből lett *Fridrih*, azonképen lett a *Pazu-man*—*Paza-man*-ból ném. **Pazman*. Hogy mit jelent a *Pazaman* szn. előtagja, az nincs tisztázva. Csak annyi bizonyos, hogy felnémet szó s benne a *p* felnémet hang nyug. germán *b* helyén. A magánhangzó-

közi írott *-z-* az ófelnémetben magy. *sz-et* és magy. *c* hangot jelölhet. Nézetem szerint a *Pazaman*-beli *z* hangértéke *sz*. A nyug. germ. **Pazu-man*, felném. *Pazaman* előtagja lehetne azonos a ném. *Baso*, *Basila* szn.-ben levő német közszóval (l. Förstemann, Altd. Nbuch. PN. I, 248), de összefügghet az ófn. *buz* ‚besser, mehr‘, baj. *paz* (l. Schatz, Altb. Gr. 135. lp.) ua. szóval is. Ez utóbbi esetben a név körülbelül a. m. középkori lat. *bonus homo* = magy. *jámbor*. Szarvas Gábor a Nyr. XXI, 294. lapján azt fejtegette, hogy a magy. *Pázmány* olyan német tulajdonnév mása, amely a kfn. *baseman* ‚feigling‘ (vö. ném. ‚base‘ amita; matertera; sorores consobrinae, s. patruelis + *man* ‚vir‘, lásd baj. *Pazman* tulajdonnév? Schmeller² 286) köznévből való.

A felném. *Pazaman*-ból alakult *Pazman* az ó-magyarban *Pazmán*, majd ebből a magyarban jól ismert illeszkedéssel *Pazmán* lett (írva a régi iratokban *Pazman*, lásd fentebb). Az ó-magy. *Pazmán*-ból azután a magyar nyelv történetében az egyes nyelvjárásokban részint *Pozmán* (írva *Pozman*), részint *Paznán* [írva *Paznan*, *Paznaan*), részint *Pázmán* > *Pázmány* (kicsinyítve *Pázmánd*) lett. A *Paznán* alakból fejlődött egyrészt *Pazdány* > *Pázdány* ~ *Pazlán* > *Pázlán*, másrészt *Poznán* (írva *Poznan*). E nevekől való hazai latinosítások; *Pazmanus*, *Paznamus*, *Poznanus*. Ugyanilyen hazai latin alak a *Chunt*-ből *Cuntius* (így az 1002.-i pannonh. okl.-ban). A magy. *Poznán* átkerült a horvátba is. Varasd megyében van egy *Poznanovec* (l. Lipszky, Rep.; Mikl. Denkschr. XIV, 36), s Verőce megyében volt egy hely, melyet a XVI., XVII. sz.-i emlékek *Poznanovecz*-nak, a XIV. XV. sz.-iak azonban még *Paznanfalva*-nak (olv. *Paznánfalva*) neveznek (l. Csánki II, 515). Világos és kétségtelen, hogy a *Poznanovec* helyek a magy. *Pazmán* — *Paznán* — *Poznán* — szn.-ből való horvát-magyar alakulások.

Végigvizsgáltuk egyrészt a magy. *Pazmán* > *Pázmán* szn., másrészt a belőle keletkezett *Pázmány*, *Pázmánd*, *Pázdány*, *Poznanóc* helynevek összes, magyar emlékeinkben előforduló alakváltozatait s tisztáztuk egyszersmind az ó-magy. *Pazmán* szn. eredetét. Megállapíthatjuk, hogy soha, egyetlen egy esetben sincs sem *Pázmán* szn.-nek, sem a belőle keletkezett *Pázmány*, *Pázmánd*, *Pázdány* helyneveknek *Poson* > *Pozsony* alakváltozatjuk. Másrészt megállapíthatjuk azt is, hogy *Pozsony* városa nevének sincs az emlékekben soha olyan változata, amely *Pazman* ~ *Pozman* ~ *Poznan* ~ *Paznán* írott alakú volna. Már pedig

Pozsony magyar neve a XI. sz. óta emlékeinkben rendkívül sűrűn fordul elő, írott alakja azonban mindenkor *Poson* (l. *Fontes Dom. ed. M. Flor. II, 160, 186, 188, 190, 193, 216, III, 66, 88, 89, 91, 94, 208; Vár. Reg. 112. §., Erdy K. 399 stb.*), *Posson* (l. *Font. Dom. ed. M. Flor. III, 66*), *Posony* > *Pozsony* (l. *Szikszay 1590, MA³ m. 153, Bernol., Lipszky, Rep. stb.*) A magyar nyelv történetében soha a magy. *Pozsony* név és a magy. *Pázmány* egyetlenegy korszakában sem volt azonos, egy hangalakú. Erről egyébként Weingart az általa idézett 1000 (recte 1002). évi pannonhalmi alapítólevélből is meggyőződhetett volna, mert hiszen ott is a két név merőben különböző hangalakú (vö. az oklevél szövegének következő helyeit: „*astantibus ducibus Poznāno, Cuntio . . . tertia pars tributi de poson*“ l. e részről Pauler, *A m. nemz. tört. II² 588*). Azt mondani, hogy a feltételezett ó-tót *Poznan*-ból, amely Pozsony ó-tót neve volna, talán a németben alakult *Posen* s így lett a magy. *Pozsony*, s e mellett felhozni a cseh *Cosmas*-ban, illetőleg folytatóinál feljegyzett *Possen* alakot (= *Pozsony*, l. *Pertz, MG. SS. IX.*), az adatok értékének hibás értelmezése. A XI. XII. sz.-i magy. *Poson*-ból *Freisingeni Ottó* anyanyelvében *Bosan* lett (l. *Pertz, MG. SS. XX.*), *Cosmas*-ban pedig *Possen* olv. *Pošēn*. Ez alakok a magyar név eredete vizsgálatánál éppúgy nem vehetők eredetibb alakoknak, ahogy nem vehető *Pozsonynak* Rank szótárában közölt cseh *Požun*, vagy *Otto*, *Slovník naučný*-ban levő tót *Požůň* sem. Ezek a magyarból kölcsönzött XIX. sz.-i tót, cseh nyelvi nevek, míg *Cosmas Pošen*-e a magyarból kölcsönzött XI—XIII. sz.-i cseh név. Hiszen *Cosmas* más magyar helynevet is átvesz. Ott van pl. *Zobor* (Nyitra m.-ben, hegy, hely, monostor neve), amelyet *Cosmas Zober* nek (l. *E. Cosmae, Chron. Boem. lib. I, 14: in latere montis Zober . . . in Zober quodam cenobio in Pannonia*) ír. Hogy ez magyarból való, azt csak az nem hiszi, aki nem tudja a magyar név eredetét. Az a körülmény, hogy *Cosmas* sem *Pozsonynak*, sem *Zobornak* más, mint magyar nevéből lett cseh nevét nem közli, nagyon is fontos vallo-más a mellett, hogy *Pozsonynak* a XI. sz.-ban sem ó-tót *Poznaň*, sem ó-cseh *Brěclav-Brěclava* neve nem volt. Ha lett volna, *Cosmas*, aki 1125-ben halt meg, s Magyarország megfordult, alig mulasztotta volna el megjegyezni. — Magyarból való latinosítás, még pedig kései latinosítás *Pozsony Posonium* neve is.

A magy. *Pozsony* névnek tehát a *Pázmány* névhez sem

közvetlenül, sem közvetve tót—német révén semmi etymológiai köze, vele semmi összefüggése nincs. S ha azt kérdezzük, mi hát a magy. *Pozsony* helynév eredete, akkor e kérdésre ezt felelhetjük:

A legvalószínűbb az, hogy e név régi magyar személynévből való (így már Knauz, A pozsonyi prépostság 34). Való igaz, hogy vannak személyneveink, amelyek előbbi helynevek, így pl. van *Musun* „Moson” nevű férfi (l. Kovács, Ind.), s itt a név etymológiája alapján (l. Melich: MNy. XVIII, 145) bizonyos, hogy a helynév az eredeti. Hogy *Pozsony* esetében mégis a *szn.* az eredeti, a mellett felhozható érvek ezek: a) A helynév nominativusi alakjából lett *szn.*-ekre alig tudunk példákat s ha vannak is, az ilyen eredetű *szn.* ritka használatú. Ezzel szemben *Poson* nevű emberünk a XII—XIV. sz.-ban sok van; íme az adatok: **1138**-ból: *Poson* a dömösi prépostság két emberének: egy sakani szolgájának és egy endrédi jobbágyának neve, l. Knauz, Mon. Strig. I, 91, 95; **1211**-ből: *Posuntoua*, változat: *Posontaua*, l. Pannonh. SztBenRT. X, 510, Árp. Űl Okt. I, 116 (bácsbodrogm.-i hely neve, előrészében *szn.*-nel); **XIII.** sz. eleje: *Poson* archipreco, l. Vár. Reg. 174. §.; **XIII.** sz. eleje: *ioubagiones castri* [Heves] s. Forcos, *Poson*, Ipolit . . . l. Vár. Reg. 206. §.; **1221**-ből: *Poson* (jobbágy neve) l. ÁrpŰjOkt. I, 173; **1231**-ből: *Posun* (szolga neve) uo. VI, 4995; **1251**-ből: *Poson* (szabados neve) l. Fejér, CD. IX, 7: 667; **1252**-ből: *Poson* (szőlőműves) HazOkt. VI, 72; **1292**-ből: Magister *Poson* (budai kanonok, ki az ez évi esztergomi zsinaton jelen volt s ki még 1346-ban is élt, l. Knauz, A pozsonyi prépostság 36). Van a székelyeknél is egy nemzetség, melynek *Poson*-ága a neve, l. SzékOklt. II, 80. — b) Alaktanilag *Poson* ~ *Posun* ~ *Pusun* > *Poson* > *Posony* > *Pozsony* a XI—XIII. sz.-i magyar *szn.*-ek csoportjában megmagyarázható. E név ugyanis olyan magyar —*n* (s ebből fejlődött —*ny*) kicsinyítő képzővel alkotott származéknak látszik, amilyen —*n* > —*ny* képzős származék *Abony* (< *Obun*, l. Gombocz: MNy. XI, 343), *Appony* (< *Apon* < *Opon* l. Gombocz: MNy. XI, 345) stb. *Poson* > *Pozsony* is ilyen képzés egy ó-magy. *Posu* (l. Vár. Reg. 313. §), *Pos* (l. Vár. Reg. 323. §, Kovács, Ind.) *szn.*-ből. Ennek a *Posu* > *Pos* *szn.*-nek —*a* képzős származéka az ó-magy. *Posa* (l. Vár. Reg. 38. §, Kovács, Ind.) *szn.*, amely össze nem tévesztendő az ugyan-ezen korbéli ó-magy. *Pousa*, mai magy. *Pósa* névvel.

Azt hiszem, sikerült kimutatnom Weingart (s vele részben Chaloupecký) súlyos, nagy tévedéseit. Sikerült bebizonyítanom, hogy Pozsonynak urai tót *Bratislava* neve a XIX. sz. tudatos etymologizáló alkotása, amely tót névnek a XIX. sz. előttről semmi története sincs. Sikerült kimutatnom, hogy Pozsonyt csehül a XI. sz.-ban nem hívták *Brěclav* ~ *Brěclavanak* s nem cseh helynévtől való a német *Pressburg* név. Végül sikerült bebizonyítanom, hogy Pozsonyt sohasem hívták tótul *Poznaň*nak s a magyar név sem ebből, sem a *Pázmány* szn.-ből nem származhatik. A nagy és súlyos tévedéseket könnyű volt kimutatnom, könnyű azért, mert csak össze kellett gyűjtenem a közismert magyar és német tényeket. Ha Weingart (s vele Chaloupecký) is ezt tette volna, ő is ugyanarra az eredményre jutott volna, amire én. Csakhogy akkor az igazságot és nem a politikát szolgálta volna. Már pedig ő — a tudomány örve alatt — a politikának óhajtott szolgálatot tenni, ezért zárkozott el e kérdésekben minden magyar és minden német tudománybeli eredmény előtt s ezért fejezte be cikkét azzal, hogy ime *Pozsony* — *Pressburg* — *Bratislava* nevek is kilencszáz éves „čechoslovák“ közös műveltségről, multtról beszélnek. Az igazságnak ily elcsavarása méltatlan a tudományhoz, méltatlan a tudóshoz. A magyar tudomány, magyar tudósok az ilyen valótlanságok hirdetését magához méltónak sohasem tartotta, sohasem is fogja tartani.

Melich János.

A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottság működése 1848 március 23-tól április 20-ig.

A párizsi februári forradalom híre villámként cikázott végig Európa országain. A szabadság lehelete, mint a reakció bilincseibe vert népek hatalmas sóhaja rázkódtatta meg a levegőt. Mindenki érezte, hogy itt a cselekvés órája. Hozzánk március 3-án érkezett meg e hír, épp abban a pillanatban, mikor országunk a nagy közjogi és közgazdasági átalakulás mesgyéjén állott. Képzeltető, hogy nemzetünket mennyire elfogta a forradalmi láz. Meglátszott ez a törvényhozáson is. A félrendszabályozók szisztémája most csütörtököt mondott. Akik huzavonával késleltették az ország érdekét, azok most letértek erről az útról s a gyors cselekvés terére léptek. Néhány nap elég volt arra, hogy évtizedes mulasztások hozassanak helyre. Szőnyegre került olyan kérdés is, melyről azelőtt hallani sem akartak. Vezéregyéniség lett ismét Kossuth, az ő szavát hallgatta mindenki, ráesküdött az egész alsó-tábla s őt tapsolta, amikor március 3-án, mint a nemzet lelke, megszólalt s követelte önállóságunkat s ennek garantálására a független magyar minisztérium kinevezését.

Mozgalmas képet mutatott a parlament, de hevesen lüktetett a nemzet vére egyebütt is. A forradalmi hangulat nagyon hatalmába kerítette a lelkeket, áttörte a fegyelmezettség korlátait s felszabadította a szenvedélyeket. Ennek következtében országszerte mind gyakoribbá vált a forrongás, zavargás. A szabadságra ébredő köznépet hirtelenül találták a reformok. Egyes helyeken egyáltalán nem értette meg, hogy miről van szó, másutt meg félreértette. Nyert jogait vonakodott megosztani. Százados surlódása a zsidósággal most nyílt kitöréssé fajult s több helyen elkezdte üldözni. Nyugtalankodott az úrbéri terhek megszüntetése miatt is. „A zsellérek ugyanis irigyelték a jobbágyot, aki most szabad föld-

birtokot kapott. Ott, ahol a parasztok már előbb is zugalódtak a legelők és szántóföldek szabályozására vonatkozó törvényszéki ítéletek miatt, most erőszakkal akarták elvenni, amit a magukénak hittek. Sokan a szabadságot a földesúri birtokok elfoglalásával akarták megünnepelni. A nemzeti és radikális szenvedélyek a hadsereg ellen fordultak. Általánosan elterjedt a gyanakodás a kamarai igazgatás ellen... Horvátországban, a tót és szerb vidékeken már észrevehetőek voltak az első izgatások a magyar állam ellen.¹

Az anarchia tehát itt fenyegetett sötét képével. Elfojtására elégtelennek bizonyult a miniszterelnök, gr. Batthyány Lajos március 17-én kiadott körlevele, melyben a hatóságok fejeit felszólította a béke és a nyugalom fenntartására, hogy „a hon magához méltólag s boldogságát elősegítőleg érezze át a nemzeti szabadság első örömeit“. A régi hatóságok is tehetetlenek voltak, hiszen senki sem akart nekik engedelmeskedni. A késedelmezésre nem volt idő, minden pillanat újabb és újabb válságba sodorhatta az országot. A hazának szüksége volt erőskezű és vasakarátú vezetőkre, kik biztos tudják kormányozni mindaddig, míg a minisztérium megerősítése bekövetkezik. S ennek lehetősége meg is volt adva. A király ugyanis a március 17-én és 18-án kelt kéziratában megbízta István nádort, hogy szervezzen egy országos rendőri bizottságot, ha a haza bizonytalan helyzete ezt kívánatossá teszi. A nádor élt is jogával, hiszen országszerte tornyosodtak a bajok. Minden tétova nélkül kiadta március 23-án a következő kéziratát:

„Kedves gróf Batthyány miniszterelnök úr!

Addig is, míg az ön által javaslatba hozott miniszter-társainak bizton várt megerősítése bekövetkeznék, önnek javaslatára a jelen rendkívüli körülmények között a közrend és -csend érdekében szükségesnek tartom, hogy azok közül, kiket ön a miniszteri tárcákra előterjesztett, Klauzál Gábor és Szemere Bertalan urak, a szükséghez képest netalán még ön által kinevezendő más tekintélyes férfiakkal egyetemben ideiglenesen mindazon intézkedési joghatósággal megbizassanak és felruháztassanak, mely az egész országban s kapcsolt részeiben a rend fenntartására megkívántatik. Felhatalmazom önt erre nézve a szüksé-

¹ Angyal Dávid dr.: Még egyszer 1848 történetéből. (Századok, LII. évf. 5—6. sz. 1918.) 246. l.

ges intézkedéseket megtenni s minden hatóságot ezen ideiglenes miniszteri országos rendőri bizottmány rendelkezéseire utasítani.

Kelt Pozsonyhan, martius 23. 1848. István nádor.¹

Batthyány miniszterelnök a nádor által kinevezeteken kívül még Nyáry Pált és Pulszky Ferencet hívta meg a miniszteri bizottságba. Erről a következőkben értesít Pulszky: „Másnap (március 24-én) Batthyány közölte velem a nádor leiratát, melyben Szemere felterjesztett belügy- s Klauzál kereskedelmi minisztereket, Nyáry Pál belügyminiszteri államtitkárt s engem, mint pénzügyi államtitkárt kormánybiztosokul kinevez a közcsend és rend fenntartására az egész országban... Nyáry azonban nem fogadta el sem a biztos, sem az államtitkári állást, hanem Rottenbillerrel együtt megmaradt a pesti közességi választmány elnökének...² Tehát csak hárman mertek vállalkozni e súlyos feladatra, bár nehezebb pillanatokban Nyáry és Csányi is segítette őket. Titkárnak Kiss Miklóst kérték el a helytartótanáctól.

Hivatalukat március 25-én foglalták el. A pesti közönség nagy lelkesedéssel üdvözölte őket. Az esti órákban fáklászenét adott tiszteletükre s a város nevében Kacs Kovics Lajos városi főjegyző, Irányi Dániel s Degré Alajos, a márciusi napok ünnepelt hősei szólottak hozzájuk. A miniszteri biztosok külön-külön köszönték meg a meleg fogadtatást s az eleve biztosított bizalmat. A közönséget különösen Szemere beszéde ragadta magával, mikor hazánk nagy átalakulását vázolta előttük, melynek „komoly és szent perceit éljük“. Eléjük tárta, hogy mit vívtunk ki már eddig is: kivívtuk — úgy mond — mindazt, ami alapja mindennek. Megvan már a föld a lábunk alatt, melyen álláspontot vehetünk, megvan már a nap a fejük felett, mely világít és melegít. még kevés fejlődés, kevés előhaladás kell s mint nem sokára a világra ráköszönt a természet tavasza, úgy bekövetkezik hazánkra is a dicsőség tavasza... Az ó alkotmány, mint egy vén épület, összedőlt, új fog omladékainak helyén emelkedni. De ehhez idő kell s az időben rend, béke és bizalom, de félre ne értsetek: béke, rend és bizalom nem a szabadság rovására kell. Csuna tűz, csupa láng az egész beszéd, hiszen e néhány nap alatt

¹ Pesti Hirlap, 1848 március 28. 12. sz. 265. 1.

² Pulszky Ferenc: Életem és korom. II. k. 66. 1.

— hirdette a szónok — a villám gyorsaságával félszázadot éltünk át. Istennek különös gondviselése virrasztott felettünk s aki eddig kételkedett, most meggyőződhetett róla, hogy a magyaroknak saját Istene van.¹

Szemere beszéde méltó nyitánya volt a miniszteri bizottság működésének. Tekintélyét a közönség előtt hirtelen oly magasra emelte, aminővel Magyarország korábbi hatóságai közül egyik sem rendelkezett. Igaz, hogy erre szüksége is volt, mert különben az országot nem tudta volna a fenyegető anarchiától megmenteni. Munkássága, mely március 23-tól április 20-ig tartott, óriási anyagot ölelt fel. A törvényhatóságok leveleinek ezrei keresték fel, hogy tanácsot kérjenek, vagy hogy tájékoztassák a vidék hangulatáról, viselkedéséről. Állandó összeköttetésben volt a helytartótanáccsal, a kamarával s a katonai főparancsnoksággal is. Minden harmadik nap referált neki az egyes városok közesendi választmánya is. Ha pedig valami rendkívüli eset fordult elő, azt sürgönyileg jelentette, hogy az adott körülményekhez képest gyorsan tudjon intézkedni. Ahol pedig a zavargási mozgalmak általánosabb jelleget kezdtek öltetni s a közbiztonságot mind nagyobb veszély fenyegette, oda teljes hatalommal s intézkedési joghatósággal felruházott kormánybiztosokat nevezett ki. Ennek szükségserűsége merült fel Sopron, Vas, Veszprém és Zala megyékből alkotott kerületben is, hol a belnyugalmat felborító zavarok mind gyakoribbakká váltak. Kívánatos volt, hogy e megyék élére oly erőskezű egyének kerüljenek, mint aminők Csányi László és Széll József voltak.

I. Nemzetőrség.

A miniszteri bizottság figyelmét mindenekelőtt a nemzetőrség ügye kötötte le. Észközt látott benne célja elérésében, azért felkarolta s fejlesztette. Megalakításának a szükségét már március 14-én hangsúlyozták a követek, mikor elhatározták, hogy választmányt küldenek a nemzetőrségi törvényjavaslat elkészítésére, hogy ezáltal a belnyugalom és béke, az élet és vagyon biztonsága a honfiak védőpajzsa alá tétessék.² Ugyanezt követelte az ismeretes 12 pont ötödike is. Az eszme megértésre talált, mert március 15 után országszerte kezdtek

¹ Pesti Hirlap, 1848 március 28. 12. sz.

² Budapesti Híradó, 1848 március 16.

szervezni a nemzetőrséget. A miniszteri bizottság tehát, mikor országos misszióját megkezdte, már mint kész intézménnyel találkozott vele, melyet csak tovább kellett fejlesztenie. Elve ugyanis az volt: „hogy polgári szabadságunkra alapított társadalmi átalakulásunk nem annyira a katonai erőben, mint inkább a felállítandó nemzetőségben keresendő“.¹

Ezt az eszmét népünk is szívesen felkarolta. A bizottság felszólítására százan és százan esküdtek fel a nemzetőség zászlajára. A vidék és a főváros egymással vetekedtek ebben. Budán és Pesten a lelkesedés öt csoportot toborzott össze, úgymint: a köznemzetőrök, a vagyonosabb polgárok, a minisztériális hivatalnokok, a zsidók és a halálfejük csapatját. Tekintélyes számokkal csatlakozott a főváros mellé a vidék is. Ezt fényesen igazolja az egyes törvényhatóságok utolsó beszámolóia. Eszerint: Abaúj-Torna vm. 1400, Arad v. 400, Bakabánya 217, Baja 470, Baranya vm. 4000, Bars vm. 1112, Bazin 270. Bártfa 500, Bereg vm. 170, Bihar vm. 800, Borsod vm. 600, Csanád vm. 970, Eperjes 448, Esztergom vm. 720, Gömör vm. 1829, Hajdú-kerület 1200, Heves vm. 2000, Kaposvár 215, Kassa 800, Keszthely 400, Konárom vm. 900, Körnöcbánya 60, Kőszeg 400, Losonc 300, Moson vm. 549, Nagybánya 480, Nagvkanizsa 600, Nagykároly 775, Pécska 800, Pozsony v. 3200, Ruszt 150, Selmecbánya 1500, Sopron v. 800, Szabadka 500, Szakolca 160, Szatmárnémeti 150, Székesfehérvár 1800, Szigetvár 200, a szepesi 16 város 2000, Temesvár 600, Tolna vm. 6000, Trencsén v. 177, a turopolyai kerület 2000, Újbánya 400, Újvidék 142, Veszprém vm. 728 s végül Zalaegerszeg 400 tagot számlált.³

Ezeket az adatokat kiegészítik még azok a referátumok, melyek általánosságban szóltak a nemzetőrök számáról. Azonban mellőzve ezeket, az előbbi statisztika is elégséges annak kimutatására, hogy nem megvetendő erő rejlett ebben az intézményben; méltó volt tehát arra az

¹ Orsz. Levéltár: Min. orsz. ideigl. bizottság iratainak 17. száma.

² Az utolsó beszámolót Szentmiklóssy Antal, Gömör vm. alispánja küldte április 14-én. Statisztikám tehát eddig terjed.

³ Orsz. Levéltár: 522., 187., 490., 148., 164., 488., 338., 466., 464., 295., 172., 381., 252., 186., 540., 179., 305., 371., 515., 259., 188., 387., 315., 223., 203., 449., 759., 376., 405., 335., 244., 51., 162., 149., 80., 380., 364., 371., 280., 156., 152., 401., 405., 416., 267., 160., 259. sz.

ügybuzgalomra, melyet érdekében a miniszteri bizottság s az egyes helyek válaszmánya kifejtett.

A sok gond között, melyet a nemzetőrség okozott, a legsúlyosabb volt a felfegyverkezése. A vármegyék mindegyikének volt ugyan kisebb-nagyobb fegyvertára, de ezek csakhamar kiürültek.¹ Ezért a miniszteri bizottság br. Lederer Ignác katonai főparancsnokhoz fordult, aki ki is utalt a budai lőszertárból 3000 puskát a megfelelő töltésekkel. Ez a mennyiség azonban alig volt elég Budapest és Székesfehérvár nemzetőreinek. Pedig ezeken kívül számos más törvényhatóság is ostromolta a bizottságot fegyverekért. Így március 30-ig Pest vm. 2000, Veszprém vm. 800, Fejér vm. 500, Nógrád vm. 1000, Esztergom vm. 1000, Szeged v. 2000, Esztergom v. 600, Komárom v. 500 darab fegyverre tartott igényt.² A miniszteri bizottság újólá Ledererhez fordult, de elutasító választ kapott, mert a fegyvertár csak annyi fegyverrel rendelkezett, amennyi éppen a sorkatonaságnak elég s különben is ily nagyszámú fegyver kiadására amúgy sem érezte magát feljogosítva a nádor, vagy a bécsi hadügyminisztérium hozzájárulása nélkül. Nem volt tehát más mód, mint a nádorhoz fordulni. Élénk színekkel vázolta előtte, hogy mennyire fontos a nemzetőrség felfegyverzése. A kicsapongások, rendetlenségek lépten-nyomon s országszerte fenyegetnek. Elfojtásukra csak ez az egyetlen lehetséges eszköz, mert katonáink csak kevés számmal vannak itthon s azok is szét vannak forgácsolva. De a nemzetőrök ezen feladatuknak csak úgy tudnak megfelelni, ha felfegyverzik és kiképezik őket. Ezért arra kérte István nádort, hogy a fent elsorolt, valamint az alább következő törvényhatóságok igényeit, amennyiben lehetséges, elégítse ki. Névszerint újabban: Szabolcs vm. 500, Nagyszombat 250, Temesvár 500, Szentgyörgy 200, Debrecen 1500, Selmecebánya 1000, Tolna vm. 5500, Vas vm. 3000, Csanád vm. 600, Csongrád vm. 3000, Baranya vm. 4000, Abaúj-Torna vm. 2000, Kassa 800, Bazin 150 s a Hajdú-kerület meghatározatlan mennyiségű fegyverre jelentett be igényt.³

A miniszteri bizottságon azonban a nádor sem tudott

¹ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből. III. k. 437. l.

² Orsz. Levéltár: u. o. 19., 20., 23., 25., 32., 36., 39., 41. sz.

³ Orsz. Levéltár: u. o. 114., 115., 116., 117., 118., 119., 152., 180., 161., 160., 164., 176., 177., 178., 179. sz.

segíteni. Csupán ígéretet tett, hogy le fog jönni Budára, megvizsgáltatja a fegyvertárakat s amennyiben ott lesznek használható fegyverek, szívesen bocsátja a bizottság rendelkezésére. Egyben azt tanácsolta s erre Batthyány miniszterelnök figyelmét is felhívta, hogy a külföldi fegyvergyárakkal kell összeköttetésbe lépni s onnan beszerezni a szükséges fegyvereket. A miniszterelnök tehát tüstént 5000 darab lőfegyvert rendelt meg Bécsből, majd pedig a belga fegyvergyárakkal kötött szerződést fegyverek szállítására.¹

A nemzetőrség kiképzése már könnyebb probléma volt. Ezt a feladatot részint hadseregbeli aktív tisztek, részint onnan kilépett nemzetőri tisztek végezték. Ezen a téren szívesen járt a bizottság kezére Lederer is. Körrendeletileg parancsolta meg a hadseregbeli tisztek kiküldetését s felelősség terhe alatt utasította parancsnokait, „hogy a kirendeltek minél pontosabban feleljenek meg kötelességüknek“.²

A nemzetőrség kezdett számottevő eleme lenni Magyarországnak. Erőben izmosodott, számban pedig gyarapodott. Igaz, hogy akadtak olyan helyek is, hol nem tudott gyökeret verni. Főleg ott idegenkedtek tőle, hol a kultúra fénye még kevésbé derengett a lelkekben. A tótok tetszését például sehogy sem tudta megnyerni. Ezeknél sok helyütt még az úrbér megszüntését is csak ámitásnak vették és mézesmadzagnak, mellyel őket a katonaság e neméhez akarják csalogatni. Ennek oka részben az is volt, „hogy ügyetlen apostolok kontárkodtak s nem arra való emberek világosították fel a népet“.³ Nem tudott meghonosodni Zólyom megyében sem. A nép ugyanis azt hitte, hogy az ellenség ellen akarják szervezni s az ellenkezőjéről nem lehetett meggyőzni.⁴ Turóc megyében meg annál bajosabb volt felállítani, mert nagyobb műveltségű városa nem volt; azután nem lehetett számítani a nemesek és a felszabadított jobbágyok egymás iránti rokonszenvére sem s így félni lehetett, hogy a kevésbé műveltek a kezükbe adott fegyverrel vissza fognak élni.⁵ Ung megyében a nemzetőrség eszmé-

¹ Gelich Richárd: Magyarország függetlenségi harca 1848—49-ben. I. k. 23. l.

² Orsz. Levéltár: u. o. 188. sz.
Budapesti Híradó, 1848. 813. l.

³ Orsz. Levéltár: u. o. 140. sz.

⁵ Orsz. Levéltár: u. o. 242. sz.

jének megpendítésével a kedélyek szintén hullámozni kezdtek s így a megvalósítás ott sem kecsegtetett reménnyel. Ugyanígy volt Trencsén megyében. Az ország déli részeiben, különösen Torontálban, a nép meg azért nem rokonszenvezett a gondolattal, mert félt, hogy e területet határőrvidékké szervezik s katonai szolgálatot kell majd teljesítenie.¹

Ezek a balvélemények oly mély gyökeret vertek a nép lelkébe, hogy nagyobb erőszak alkalmazása nélkül kiirtani nem lehetett. Ezért az ilyen helyeken nem is honosította meg a nemzetőrséget, hanem a katonasággal helyettesítette. E részben azonban nagyon tapintatosan kellett eljárnia. Tudta, hogy népünk s az idegen katonaság közt bizonyos antipátia van s félt, hogy igénybevételével több kár, mint haszon származik a közjóra. A magyar katonaság viszont nem volt itthon, hanem a monarchia különböző tartományába volt szétszórva. A katonai erőt ily körülmények közt csak a legvégső esetben lehetett alkalmazni, mikor már minden eszköz hiábavalónak bizonyult. Ilyen alkalmakkor maga Lederer is szívesen nyújtott segédkezet a megbomlott rend helyreállítására. Sőt ennek sikeresítésére ő maga ajánlta a miniszteri bizottságnak, hogy a vármegyékben szerteforgácsolt katonaságot koncentrálni kellene a székelyekre, honnan azután nagyobb számban és gyorsabban tudna a veszélyeztetett helyre segítségül menni.

Ha figyelemmel lapozgatjuk a miniszteri bizottság s Lederer egymással váltott leveleit, meglepnek megértő s barátságos hangjukkal. Lederer tőle felhetőleg alkalmazkodott a miniszteri biztosok rendeleteihez, igyekezett harmóniát teremteni katonái s a nemzetőrök között. Egyes intézkedéseit közölte velük s csak akkor fogantatította, ha a bizottság mintegy approbálta. E bizottság helyeslése alapján helyezte például a Hardegg vasaserező őrnagyi osztályát a rend célszerűbb fenntartása érdekében s a nemzetőrök megkönnyebbítésére Somogyból Zalába, ezredesi osztályát Tolnából Somogyba, végre a Bácskában tanyázó János főherceg lovaseszedének alvezredesi osztályát Tolnába.² Viszont hatályon kívül helyezte a Verőce megyében tanyázó huszárok elhelyezését célzó rendeletét egyenesen a miniszteri bizottság fel-

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 363. sz.

² Orsz. Levéltár: u. o. 194. sz.

szólítására, minthogy a verőcei alispán, Jankovich László jelentése szerint „megbízhatóságuk miatt nagy szükség van rájuk a jelzett megyében, annál is inkább, mert a köznép folyton lázong az úrbér miatt“.¹

Vizont a miniszteri bizottság is tett szívességeket a katonai főparancsnoknak. Így midőn a nép ingerültsége Pesten mind jobban fokozódott a katonasággal szemben, úgy hogy méltán lehetett az összetűzésektől tartani, a nemzetőrség szállított bizonyos katonai szereket a vidékre, s ugyancsak ők hozták a laktanyákba azokat a cikkeket, melyek Bécsből érkeztek a katonaság számára. Ez a barátságos viszony állandóan megmaradt a miniszteri bizottság s a katonai főparancsnokság között. S ez a rend és béke érdekében fontos volt, mert csak így lehetett biztosítani. A nemzetőrség és katonaság egymást egészítve, áldásos munkát végzett. E két szervvel a miniszteri bizottság gyakran megfékezte a nép ki-kitörő szenvedélyét, mint ezt különösen a zsidóüldözésnél látni fogjuk.

II. Zsidóüldözés.

Az 1848. év megteremtette a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméjét. Ettől az esztendőől várta a zsidóság is régi álmának, a teljes jogegyenlőségnek a megvalósulását. Azonban ez nem ment oly símán, mint gondolta. A polgárság ugyanis hosszú elnyomatásából új jogokra ébredve, nem akarta azt a zsidósággal megosztani. A paraszt azt hitte, hogy neki most minden szabad, adót nem kell fizetnie, adósságot még kevésbbé. A zsidó viszont azt gondolta, hogy ugrásszerűen fog ott teremni, ahova a magyarság zöme százados küzdelmek árán jutott: „hivatal, rang, mód, tisztesség, közbeesülés egyszerre kellett volna neki“.² S ez az ideges előretörtetés kihívta az ellenszenvet. Ehhez járult még a multban tanusított magatartása is.

A zsidókat gyakran vádolják az „ubi bene ibi patria“ elvével s talán nem egészen alaptalanul. A haza nyújtotta előnyöket szívesen kihasználták, de nem így a hazafias kötelességek teljesítését. A magyarság ügye mintha kissé hidegen hagyta volna őket. Szeparált osztályt alkottak, megvetették a köznépet s csak arra tartották jónak, hogy minél jobban kizsákmányolhassák. Mint „házi zsidók“

¹ Századok, XXXIII. évf. 1899. 457. l.

² Orsz. Levéltár: u. o. 267. sz.

állandóan a főpapok és főurak kegyét keresték. Horváth Mihály uzsorával, csalással és immoralitással vádolja őket.¹ S ezt hiába igyekszik megcáfolni Bernstein Béla „Az 1848/49-i magyar szabadságharc és a zsidók“ című művében, mert tényleg így van. Erre vonatkozólag mi is tudnánk elég szomorú statisztikával szolgálni a világháborúból. S a zsidó psziché 48-ban sem volt más. Akkor is egymás iránt méltányosak tudtak lenni, egymáson segítettek, de ha keresztény magyarról volt szó, tüstént megfordították a morális mérlegét. Azután a terhebb munkát sem szerették. Ellepték a kereskedői pályákat, hol eszközökben nem válogatva, veszedelmes versenytársai lettek a keresztény kereskedőknek. Meggyőződésük is nagyon ingatag volt. Szentnek egyet ismertek: ami egyéni céljukat szolgálta. Ezek a tulajdonságok erős osztálygyűlöletet idéztek elő s ebből lehet levezetni a 48-as zsidóüldözést, nem csupán a „nyárs-polgárok irigy önzéséből“.

Az antiszemitizmus szelidebb alakban nyilatkozott meg a színmagyar helyeken. A német-lakta városokban azonban hevesebb kitöréssel fenyegetett. Legelőször abban nyilvánult meg, hogy a polgárság nem igen akart a zsidósággal együtt nemzetőri szolgálatot teljesíteni.² De ez még tűrhető nyitánya volt a szomorú koncertnek, melynek első számát Pozsony játszotta el. A nép alsó rétege március 20-án megtámadta a Várhegyet s a zsidó-lakta utcákat. A polgárság ugyanaznap népgyűlést tartott, melyen az 1840. évi országgyűlés 29. törvénycikkének megsemmisítését követelte. E törvénycikk ugyanis a zsidók jogviszonyát szabályozta. Kimondta, hogy a bányavárosok kivételével mindenütt lakhatnak. Gyárakat alapíthatnak, kereskedést űzhetnek. A tudomány azon ágait, melyek eddig nyitva állottak előttük, ezután is művelhetik, azonban tartoznak vezeték- és tulajdonnevet használni, anyakönyvet vezetni s az okiratokat magyar nyelven kiállítani.³ A pozsonyiak viselkedése hatással volt az országgyűlésre is, mert a választójogot, melyet előbb mindenkire kiterjesztett valláskülönbség nélkül, most csak a törvényesen bevett vallásúaknak adta meg.

¹ Lásd Horváth Mihály i. m. III. k. 463. l.

² Graza György: Az 1848—49-i magyar szabadságharc története. I. k. 258. l.

³ Bernstein Béla: i. m. 14. l.

Az országgyűlés azt hitte, hogy ezzel sikerült a nép zsidóellenes hangulatát lecsillapítani. A kassai példa azonban az ellenkezőt mutatta. Itt eleinte csak gúnyos megjegyzésekkel kellemetlenkedtek nekik. Majd márc. 21-én, mikor a pesti 12 pontot nyilvánosságra hozták, eltiltották őket a nemzetiszínű sapkarózsa viselésétől. Ez mélyen sértette önérzetüket, azért azzal fenyegetődtek, hogy a vidéki parasztokat hívják segítségül s felgyújtják a várost, ha nem engedik őket békében.¹ Ez azonban csak olaj volt a tűzre. Néhány túlzó most már azt indítványozta, hogy rögtön izzék ki őket a városból. De erre mégsem hallgatott a városi tanács, hanem az indítványt olyképen módosította, hogy a háztulajdonosok a jövőben 200 forint büntetés terhe alatt zsidó lakót nem fogadhatnak, jelenlegi lakóikat pedig a szokásos három havi idő betartása mellett kilakoltatják.² S ezt a határozatot aláírta a polgármester is. Egyesek mindezt még azzal tetőzték, hogy éjjel bevették a zsidó lakások ablakait, a kereskedők címtábláit leszakgatták, betörték a zsinagógába s a nyílt utcán megtámadták őket. Persze volt erre nagy riadalom. Tüstént futárt küldöttek Pestre a miniszteri bizottsághoz, hogy elmondja a történeteket. A bizottság nem is mulasztotta el komolyan figyelmeztetni a város polgárait, hogy mindenkiben tiszteljék az embert, valláskülönbség nélkül s az egyenlőség diadalát ne szennyezzék be kitöréseikkel. De a zsidókat is figyelmeztette, hogy kerüljék mindazt, ami ellenük az ingerültséget növelhetné.³

Damokles kardja Pécssett is ott függött a zsidóság feje fölött. A március 27-én tartott városi közgyűlés hevesen követelte, hogy a várost három nap leforgása alatt hagyják el. S ez ellen a józanabb elem minden érvelése hiábavalónak bizonyult. Végre is bele kellett nyugodni a változhatatlanba s a tanács kénytelen volt kiadni a kitűztető rendeletet, mely 40 családot fosztott volna meg tűzhelyétől. A közgyűlés után azonban a hatóság titkos ülésre gyűlt össze s itt elhatározta, hogy a zsidóságot nem kényszeríti a távozásra, hanem védelmére nemzetörököt rendel ki. Boltjait azonban becsukatta s ez nem tévesztette el hatását, mert az ingerültség kezdett csillapulni.

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 198. sz.

² Orsz. Levéltár: u. o. 198. sz.

³ Orsz. Levéltár: u. o. 72. sz.

Megszűnt pedig teljesen, amikor a zsidóság alázatos deputációban meakulpázott a polgárság előtt.¹ Ugyanilyen könnyűséggel lehetett az idegességet lecsapolni Balassagyarmaton, Egerben, Esztergomban, Győrött, Nagykanizsán és Sopronban. E helyeken senki bántódást nem szenvedett.

De nem így volt ez mindenütt. Ezért, amikor a miniszteri bizottság arról szerzett értesítést, hogy a zsidóság közbiztonságát itt is, ott is veszélyeztetik, április 3-án körlevéllel fordult az egyes törvényhatóságokhoz s mélységes megdöbbenésének adott kifejezést e szomorú tünet miatt. A szabadság érájában egyesek szabadságának fenyegetését igen kemény szavakkal ostorozta. Ma — úgymond — mindenki a szabadságnak örvend. Még az eddigi némi ellentétekben álló nemzetiségek is karöltve mutatják be hálaáldozataikat a Gondviselésnek a nyert vívmányokért, éppen azért annál furcsábbnak tartja, hogy a zsidóságot háborgatni akarják. Hiszen — úgymond — ma nincsen másról szó, minthogy a zsidók is szabadon élvezhessék eddig nyert jogait. Háborítatlanul űzhessek kereskedelmüket, természetesen a törvényes kereteket megtartva, biztonságban éljenek s ne tartsa őket rettegésben a házitűzhely elhagyásának a gondolata. Ezen jogait a törvény biztosítja, ezt pedig mindenkinek megtartani szent kötelessége. S minthogy éppen a törvény szentségének érdekében nem lehet tűrni, hogy az újjászületett haza bármely néposztálya a már meglévő jogában háborítottassék, azért a törvényhatóságok elnökeinek a kötelességét a következő pontokban foglalta össze: „1. Miután hazánkknak ez új napjaiban annyi előítélet végkép megszűnt s az átalakulásban oly sok ellenszenv sírját lelte: igyekezzenek odahatni, hogy az izraeliták elleni előítélet vagy ellenszenv is elenyésztetvén, a törvények megoltalmazó erejének a jótékonyosságát ők is teljes mértékben élvezhessék. 2. Mindenkinek személy- és vagyonbiztonsága a törvények pajzsa alá van helyezve, ezért hassanak oda (t. i. a törvényhatóságok elnökei), hogy azt senki meg ne sértse s aki ez ellen vétséget követ el, az okozott kárért felelős lesz vagyonával. 3. Minthogy a közrend és csend, a törvények megtartását, a szabadság pilléreit a nemzetörtség alkotja, használják fel a nemzetörséget arra, hogy ez megtéve kötelességét, min-

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 256. sz.

denkinek biztosítsa szabadságát. 4. Ne mulasszák el az izraelitákat is komolyan figyelmeztetni, hogy kerüljenek mindent, kivált a jelen körülmények közt, miáltal maguk ellen ingerültséget idézhetnének elő.¹

A miniszteri bizottság e körlevéllel akarta megakadályozni az üldözés tovaterjedését. Sikerült is neki a legtöbb helyen, bár akadtak oly városok is, hol nem vették figyelembe. Az első, mely e rendeletnek ellenszegült, Székesfehérvár volt. Színkeresztény lakossága egyáltalán nem tudott megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy a zsidókat is megtűrje kebelében. Április 5-én népgyűlést tartott a városház udvarán, hol a több ezerre menő közönség hangosan követelte, hogy a gyűlés programpontjai közé vegyék föl a zsidók ügyének végleges rendezését is. Két és fél óráig vitatkoztak e kérdésről pro és kontra, végül is a zsidóellenesek győztek s az őskoronázó várost három nap alatt el kellett hagyniok. A népgyűlés határozatát kiplakátírozták s a megrémült zsidók még aznap olvashatták a rideg valót. Szorult helyzetükben a pozsonyi országgyűléshez s a pesti miniszteri bizottsághoz folyamodtak. Küldöttségük azonban mindkét helyről kevés reménnyel s még kevesebb vigasszal tért haza. Már azon a ponton voltak, hogy tényleg elhagyják a várost. Mielőtt azonban elhatározásukat fogantositották volna, dr. Zipser Mór rabbi rábeszélésére újólaj fölkeresték a miniszteri bizottságot, hogy a népgyűlésnek az 1840: XXIX. t.-c.-be ütköző rendeletét semmisítse meg. A miniszteri bizottságot most már jobban kezdte az ügy érdekelni s ezért felvilágosítást kért Miskei Ferenc székesfehérvári polgármestertől, aki mindenben megerősítette a zsidóság panaszát. Arra a felszólításra azonban, hogy a zsidókat, akik már április 8-án el is hagyták a várost, helyezze vissza, tagadó választ adott. „A városi tanács — úgymond — csak a nép akaratát követte s a jelen alkalommal nem hajlandó a miniszteri bizottságnak engedelmeskedni.“² Ez volt az első eset, hogy parancsának ellenszegültek. No de nem is volt rest. Pulszky Ferencet teljhatalommal küldte Székesfehérvárra, hogy rendet teremtsen. Pulszky, hogy szavainak súlyt is adhasson, báró Lederer Ignác katonai főparancsnoktól egy század lovasságot kért és kapott Mór-

¹ Magyar-Zsidó Szemle, 1884. I. évf. 413. l.

² Orsz. Levéltár: u. o. 189. sz.

ról. Majd megbízta Kiss Miklós bizottsági titkárt, hogy szerezzen számára megbízható embert, ki majd előkészíti számára az utat Székesfehérvárra. Erre Kempelen Imre vállalkozott. Színlelt rémuléssel vitte hírül városának a miniszteri bizottság sötét tervét, melyet ellene szőtt. „Holnap jön — úgymond — Pulszky, huszár helyett hóhér ül a bakon, a lovasság is útban van már Mórról, a pattantyúság egy ágyúüteggel követi. A miniszteri biztos rettentéseket forral agyában; olyanokat, aminőket Franciaországban a konvent tagjai követtek el, Fehérvár könnyen Lyon sorsára juthat.“¹ Kempelen szavai kissé megdöbbentették a várost.

Másnap délben tényleg megérkezett Pulszky. A megyeházán szállt meg, hol a megyei tisztviselők illően fogadták, míg a városiak a háttérben várták sorsukat. A miniszteri biztos nagyon ridegen bánt velük; még üdvözlésüket sem fogadta, hanem rájuk förmedt, hogy hallgassanak, míg nem kérdezi őket. Előbb a polgármestert, azután a városi tanácsosokat hallgatta ki. Ezekről megtudta, hogy a polgárság zendülésének egyik főpostola egy német kereskedő volt. Őt tehát magához hívatta, szigorúan megfedte s kijelentette, hogyha a holnapra kitűzött népgyűlés az előbbinek végzését vissza nem szívja, örök hörtönnel fog lakolni. A kereskedő sem volt rest a védekezésben, kijelentette, hogy a zsidók sem oly kezességűek, mint szeretik magukat feltüntetni. Ők provokálták maguk ellen a polgárságot; március óta ugyanis szemtelenebbek, mint valaha, csalják a népet, uzsoráskodnak stb. Pulszky felelősségre vonta a város befolyásosabb polgárait is. Szigorúan megdorgálta őket s kijelentette, hogy a miniszteri bizottság nem tűrheti az engedelmesség megtagadását s a legszigorúbb eszközöktől sem riad vissza, ha a holnapi népgyűlés nem semmisíti meg az előbbinek a határozatát s vissza nem hívja a zsidókat.

A város polgármestere másnapra, április 9-re tényleg ki is hirdette a népgyűlést a megyeháztérre. Nagy néptömeg sereglett össze, úgy hogy a nemzetőrségnek s a Mórról érkezett katonaságnak kellett kordont állania. A gyűlést 10 órakor nyitotta meg Pulszky s kezdte olvasni megbízó levelét: „Mi, Szemere Bertalan, Klauzál Gábor s Pulszky Ferenc a királyi teljhatalommal felruházott nádor István főherceg Ófensége által a közesend és rend

¹ Pulszky Ferenc: i. m. II. k. 74. l.

fenntartására kinevezett biztosok . . . “ De tovább nem tudta folytatni, mert egy hang közbevágta: „nem ismerjük el!“ A megdöbbenés moraja futott végig a jelenlevőkön s mindenki mozgolódni kezdett. Pulszkyt ez nem hozta ki sodrából, elkezdett beszélni folyton növekedő erővel és páthosszal, dörgő hangon harsogta oda: „aki neki ellenállni merészkedik, szörnyen meglakol, eltiporja mindazt, aki meg akarja zavarni a közrendet, ne gondolja senki, hogy a szabadság a rendbontás érája . . . A szabadság nem kiváltság, hanem olyan, mint az égő gyertya, mely nem vesz semmit világából, ha más gyertyát gyujtanak meg rajta . . . A zsidók is úgy fiai a hazának, mint a nemzsidók, mily dicsőség az a magyar nemzetre, hogy amit mások csak vérök árán tudtak megszerezni, azt a magyar békés úton vívta ki s mily szégyen volna, ha köztük meghasonlás állana be, ha rendbontás szennyezné be a nemzeti dicsőség napjait. Székesfehérvárnak dicső a multja, ne homályosítsa azt el vallási és nemzetiségi türelmetlenséggel.“¹ Másfél óráig dörgött a nép fülébe, de csak ritkán bírt egy-egy tetszést kicsalni. Beszéde végén pedig föltekerte a kérdést: „akarják-e megsemmisíteni előbbi határozatukat s visszahívni a zsidókat?“ S a fehérváriak szép tanújelét adták keresztényi türelmüknek, mikor semmisnek nyilvánították előbbi határozatukat s visszaengedték a zsidókat azon reményben, hogy hazafiságuk nem hagy maga után semmi kívánnivalót a jövőben s viselkedésük is a legkorrektebb lesz.

A fehérvári eset nem maradt elszigetelten. Csakhamar talált követőkre. Utána a várpalotaiak kardoskodtak nagyon amellet, hogy a városuk tisztuljon meg a zsidóktól. Azonban komolyabb bajuk nem lett, mert az odarendelt nemzetőrség megvédte őket a polgárok haragjától. Ellenben Szombathelyen nem ily könnyen úszták meg az árt. Itt a bevezetést maguk a nemzetőrök adták meg, amikor közösen elhatározták, hogy esküjüket mindaddig le nem teszik, míg a zsidóságot ki nem pusztítják a városból.² Április 4-én, mikor a gyakorlatról hazatérve szétoszlottak, a hozzájuk csatlakozókkal meg is kezdték romboló munkájukat. Megtámadták a zsidók lakásait, boltjait és kifosztották. Feltörték a pincéket s

¹ Pulszky Ferenc: i. m. 77. l.

² Orsz. Levéltár: u. o. 265. sz.

az ott levő bor- és pálinkakészletet kifolyatták. Nem kímélték a zsinagógát sem, behatoltak s belsejében mindent elpusztítottak. A tóratekereset kiragadták a frigyszekrényből s darabokra szabdalták. S mint Bernstein mondja: nem remélt szerencse, hogy kisebb-nagyobb, de életveszély nélküli sebzéseken kívül a lázadásban egy élet sem esett áldozatul?² Azonban, mint láttuk, ebben eddig sem esett kár.

Másnap népgyűlés volt. Pontjai azonosak a kassai- vagy fehérvárival. Az első pontban kimondták, hogy minden zsidó kivétel nélkül Szent György-napon túl ne csak Szombathelyről, hanem a szomszédos Szentmárton és Perént községből is távozzék. Az 1840: XXIX. t.-cikk ugyanis mélyen sértette a városnak II. Miksától 1567-ben kapott privilégiumát, mely szerint lakossága kizárólag katolikus lehet. S most így akarták keresztülhúzni a zsidók lakhatási jogát, hogy megőrizhessék saját kiváltságukat. A népgyűlés második pontja arra kötelezte a város minden ház- és telektulajdonosát, hogy zsidónak házát, vagy telkét bérbé nem adja, a vele kötött eddigi szerződéseit megsemmisíti s zsidó bérlőjét Szent György- napon túl kilakoltatja. Azokra pedig, akik e határozatokat nem tartják be, 1000 pfrt pénzbüntetést rótt. A harmadik pont meg a zsidó házaló-kereskedést tiltotta meg.²

Ezek voltak a népgyűlés főbb pontjai. El kellett fogadni a ház- és telektulajdonosoknak, bár tetemes jövedelemcsökkenést jelentett számukra. Aláírta a városi hatóság is, mert a tömeg különben nem akart csillapulni, a nemzetőrségnek pedig nem lehetett hasznát venni, mert ez egy követ fújt a lázadókkal. Katonaság alig volt a megye területén, mely segítséget tudott volna nyújtani a hatóságnak. A megye alispánja, Széll József, értesítette a történekről a miniszteri bizottságot. Látván ez, hogy április 3-i körrendeletét csak írott malasztnak tekintik, erős kézzel fogott a baj orvoslásához. Nyert hatalmánál fogva kinevezte a fent említett alispánt és Csányi Lászlót kormánybiztosnak. Felruházta őket teljes intézkedési joghatósággal. Hatalmukat Vas megyén kívül kiterjesztette a szomszédos Sopron, Veszprém és Zala megyékre is. S működésük sikeresítésére rendelkezésükre boesá-

² Bernstein Béla: i. m. 60. l.

² Orsz. Levéltár: u. o. 265. sz.

totta Lederer útján a Hardegg-vasasezred őrnagyi osztályát s a Kern-lovaseszred egy századát.¹

A miniszteri bizottság ezen intézkedése bölcse előrelátásról tanúskodik. Tudta, hogy Szombathely példája a vidéken nem marad követők nélkül s ez csakhamar be is igazolódott. Körmend, Kőszeg, Ruszt, Sárvár, Vasvár mind ki akarták venni részüket a zsidóüldözésben. Azonban Széll és Csányi ezeket is békére tudta inteni. Komolyan intette a népet, hogy ily rút cselekedettel ne bélyegezze meg magát az ország színe előtt s tartózkodjék mindenféle kihágástól. S a nép engedelmes lélekkel fogadta a kormánybiztosok rendeletét.

Temesvár lakossága túlnyomólag szintén német volt, a zsidóság tehát itt sem kerülhette el végzetét. Az emancipációnak a gondolata is már erős hullámszóba sodorta a kedélyeket. Mikor pedig azt látták, hogy a zsidókat másutt meg akarják megtűrni, ők is erre az álláspontra helyezkedtek s követelték, hogy a várost 8 nap alatt ne csak a kóborló zsidók hagyják el, hanem azok is, akik lakhatási joggal bírnak.² Ez ellen természetesen a zsidók protestáltak s kérték a miniszteri biztosok intervencióját, amit meg is nyertek. A város előljáróságát felhívták, hogy az április 3-i körendelet paragrafusait tartsa be. Ezzel azonban még nem szűnt meg a zsidók bojkottálása, éppen azért küldöttségileg kérték kérésük orvoslását s a kitiltottak visszahelyezését. Am nem volt rest Temesvár polgársága sem. Ő is küldöttségileg kereste fel a miniszteri bizottságot s kifejtette azokat az indokokat, melyek alapján a zsidóságot kilakoltatta. A szerénységet ugyanis nem ismerték, míg ennek ellenkezőjét bántó módon valószínűsítették meg a gyakorlati életben. A kereskedelmet is a legtisztességtelenebb módon üzik. S amily mértékben gazdagodnak ők üzleti életük révén, épp úgy szegényednek a keresztény kereskedők.³ A miniszteri bizottság méltányolta e kifogásokat. Klauzál ígéretet tett, hogy mint kereskedelemügyi miniszter revideálni fogja a zsidók kereskedelmi jogát és módját s ahol szükséges lesz, gyökeresen fogja a bajt orvosolni s megszünteti az általános felpanaszolt visszaéléseket az üzleti élet terén. A lakhatási jogra nézve pedig megjegyezte, hogy addig, míg a törvényhozás másként nem rendelkezik, ne hábor-

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 265. sz.

² Orsz. Levéltár: u. o. 432. sz.

³ Orsz. Levéltár: u. o. 530. sz.

gassák őket. A zsidóságnak tehát itt sem kellett mártíromságot szenvedni. S nem volt komolyabb jellege Horvátországban sem. Eszéken, Pozsegában és Varasdon zúgott a nép a zsidók ellen, de tetteleg itt sem bántalmazta, jóllehet nem egy embernek licitálták el tehenét, földjét s egyéb jószágát, azért a néhány eldecizett vutkiért, melylyel oly kitűnően tudták hálójukba fogni már akkor is a szegény, földhözragadt embert.

Az említett városokon kívül még Pesten április 19-én, Pozsonyban másodszer április 25-én s Vágújhelyen május 1-én tört ki nagyobbfokú zsidóüldözés. De ezen időpontok mindegyike kiesik a miniszteri bizottság működésének időtartamából, ezért nem is tárgyalom ezeket.

A 48-as zsidóüldözést szeretik a magyar szabadságharc legsötétebb pontjának, szennyfoltjának tekinteni, magyar bűnnek tartani. Azonban ha figyelemmel kísérjük az eseményeket, meggyőződhetünk, hogy magyar helyeken nem igen volt talaja, hanem inkább a nemzetiségi városokban s itt sem nézték hatóságaink ölbetett kézzel, mint bűnhődik a zsidóság a múlt és jelen, meglevő vagy vélt bűneiért, hanem elfojtásukra minden lehetőt megtett. E tekintetben csak hálával gondolhat a miniszteri bizottságra. Azután meg ne felejtjük, hogy nemcsak a zsidók voltak 48-nak feltolt vértanúi, mert ha többet nem, hát annyit mindenesetre szenvedtek magyar uraink is a tömegtől, mint alább látni fogjuk. E tekintetben a forradalmak pszichózisa mindig egyforma. A sötét emléké Károlyi „őszirózsás“ forradalom idején is a vidék csőcseléke a zsidókon kezdte az ütést s folytatta a többi nadrágosokon. S ez nem volt másként 1848-ban sem.

III. Jobbágyszavarak.

Az 1848. év a jobbágyság történetében is korszakalkotó. A márciusi törvények révén ugyanis befejezést nyert az a nagyszerű épület, mely teljes három századon át épült s mely magába fogadta az ország minden fiát, az egyszerűt épp úgy, mint az előkelőt. Az országgyűlés megértette a kor szavát, lomtárba dobta azt a régi elvet: „hogy az államnak nem hivatása a tömegek gazdasági helyzetével törődni, csak maradjon a nép tudatlan és szegény, hiszen mentül kevesebbek szükségletei, annál türelmesebben hordja a jármot“.¹ Ezt az elvet felváltotta most a jogegyenlőség.

¹ Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. 291. l.

Kossuth Lajos, a jobbágyság lelkes pártfogója március 3-i felirati javaslatába belevette a következőket is: „Elhatároztuk, hogy a közös teherviselés alapján a nép közterheiben, melyekkel a megyei közigazgatást eddig egyedül fedezte, osztozni fogunk s az ország új szükségleteinek pótlásáról is hasonló alapon gondoskodunk. Elhatároztuk, hogy az úrbéri viszonyokból való kibontakozást kármentesítéssel összekötve eszközöljük és ezáltal a nép és a nemesség közti érdekeket kiegyenlítve, hazánk boldogságának gyarapításával, Fölséged trónját megszilárdítjuk. A népnek is politikai jogokban illő részesítésére az időt elérkezettnek véljük.“¹ Valóban, az idő már nagyon előrehaladt s ezt észrevették a konzervatívok is. A demokratikus eszmék kezdtek uralomra jutni mindenütt; a pesti 12 pont hangosan követelte az egyenlőséget a törvény előtt polgári és vallási tekintetben, nemkülönben a közös teherviselést s az úrbéri terhek megszüntetését. Ezek elől most már nem lehetett elzárkózni. A duzzogóknak tehát bele kellett az ügy gyors elintézésébe törődniök. Az alsó tábla márc. 19-én végleg elfogadta a közös teherviselésről, az úrbér, valamint a papi tized eltörléséről szóló javaslatokat s a nyomban megtartott országos egyes ülésben a javaslatok mindkét tábla által hitelesítettven, megpecsételték s szentesítésül a királyhoz fölterjesztették.²

A 31 cikkelyből álló törvényjavaslat következő pontjai foglalkoztak a jobbágysággal: Az V. t.-c. elrendelte az országgyűlési követeknek a népképviselőlet alapján való választását.

A VII. t.-c. a közös teherviselést rendelte el, amennyiben kimondta: „Magyarország s a kapcsolt részek minden lakosai minden közterhet különbség nélkül, egyenlően és aránylagosan viselik.“

A IV. t.-c. megszüntette a robotot, dézsma- és pénzbeli fizetéseket, kimondván, hogy „Az úrbér és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok, dézsma és pénzbeli fizetések e törvény kihirdetésétől fogva örökösen megszüntetnek. A magán földesurak kármentesítését e törvényhozás a nemzeti közbecsület védpajzsa alá helyezte.“³

¹ K. Nagy Sándor: A jobbágyság története Magyarországon. 156. l.

² Acsády Ignác: i. m. 503. l.

³ Horváth Mihály: i. m. III. k. 507. l.

A X. t.-c. intézkedett az összesítésről, legelő-elkülönzésről.

A XI. t.-c. megszüntette a földesúri törvényhatóságot, úgy polgári, mint büntető tekintetben.

A XIII. t.-c. a papi tized megszüntetését mondta ki.

A XV. t.-c. eltörölte az ősiséget.

A XVI. t.-c. feljogosította a jobbágyokat, hogy a megyei közgyűlésre községenként képviselőket küldjenek s így a megyei hatóság gyakorlatában részt vegyenek.

A XIX. t.-c. a tanulás, a XX. t.-c. a vallás szabadságát s egyenlőségét mondta ki.¹

E törvénycikkek körülbelül tizenkét millió jobbágyot támasztottak a jogegyenlőség életére; befogadták őket az alkotmány sáncái közé, a terhekhez most odakapcsolták a jogokat is.

A törvények királyi szentesítését be sem várva, a törvényhatóságok a miniszterelnök s a miniszteri bizottság rendelete alapján nyomban kihirdették. Így akarták a nép lázongó hangulatát lecsillapítani, mely már itt-ott kitéréssel fenyegetett. S reményükben nem is csalakoztak, mert a nép látva azon üdvös reformokat, melyeket a fentebbi törvénycikkek hoztak számára, száműzött lelkéből minden gyűlöletet s boldog örömmel üdvözölte felszabadítását. Történtek némely helyen rendbontó jelenetek, de ezek okát nem a nép újabb követelődzésében kell keresni, hanem a földesúr és jobbágy feszült viszonyában, vagy a törvény helytelen értelmezésében. Hiba volt az is, hogy a szabályozási perek nem folytak le pártatlanul a közelmúltban, hanem a földesúrra nézve kedvezően s a nép hiába akarta a maga igazát törvényes úton kimutatni, mert, mint Gertenyes községnek a miniszteri bizottsághoz intézett levele mondja: az abszolutisztikus kormányrendszer alatt folyamodványuk mindig elsikkasztatott, ők maguk pedig ezen tettükért megbotoztattak.² S most az átalakulás izgalmas napjait felhasználva, nem igen igyekeztek törvényes úton elégtételt szerezni, hanem erőszakos módon foglalták vissza azon földeket, melyeket a magukénak gondoltak.

Az úrbéri terhek megszüntetése sem történt egyöntetűen. Ugyanis az egyik földesúr, aki megfelelő erő-

¹ K. Nagy Sándor: i. m. 158—159. l.

² Orsz. Levéltár: u. o. 535. sz.

vel rendelkezett, tüstént felszabadította jobbágyait minden szolgálat alól, mihelyst a törvény tudomására jutott. Viszont a másik ezt nem tehetette, különösen, ha nem volt előkészülve az új gazdasági rendszerre. Nem lévén neki sem megfelelő számú dolgos állata, sem pedig gazdasági eszköze, nagyon is rászorult, hogy legalább még a tavaszi munka a régi rendszer alapján történjék. Most már, ha ilyen helyre eljutott annak híre, hogy másutt megszűntek az úrbéri tartozások, a jobbágyok nagy része nem volt mindig belátással földesurával szemben s megtörtént nem egyszer, hogy a szolgálatok teljesítését megtagadta.

A jobbágyzavarokat elősegítették az izgága emberek is, akik a szabadságot akként magyarázták, hogy most már minden szabad, az egyenlőséget pedig, hogy a földbirtokokat kommunizálni kell. Mi sem természetesebb, hogy az egyszerű nép lelkében nagyon fogékony talajra talált e kárhuzatos tan. A miniszteri bizottságra ezen a téren is nagy feladat várt, amit szintén ügyesen oldott meg.

Legelőször Veszprém megyéből kapta a hírt, hogy Szilasbálhás és Tótvázsony helységek akarnak kis parasztforradalmat rendezni. A kuriális zsellérek ugyanis csoportokba verődve, botokkal és dorongokkal fölfegyverkezve fel-alá járkáltak az utcán s hangosan kiabálták: hogy ők árendájukat az Istennek sem fizetik meg s hogyha földet nem kapnak, akkor vér fog folyni.¹ S hogy ebbeli követelésüknek kellő erélyt kölcsönözzenek, a földesurak házablakait kövekkel beverték, a bezárt ajtókat pedig fölfeszegették s mint ilyenkor szokás, a ház mozgatható értéktárgyait magukkal vitték. De ennél tovább nem mentek, mert a miniszteri bizottság utasítására az odarendelt megyei választmány embereinek felvilágosítása letérítette őket a helytelen útról.

A devecseriek viszont abba a hibába estek, hogy helytelenül magyarázták a törvény szavait, minek folytán a közlegelőn nem akartak megosztózni az uradalmi földbirtokossal, hanem maguknak tartották meg kizárólag s az uradalmi juhnyáj legeltetését is megtiltották.

Ugyanígy járt el Hidegkút jobbágylakossága is; nemesak az uradalom juhait tereltette el a közlegelőről,

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 63. sz.

hanem még az uradalmat is felgyújtotta; erre a katonaság sem volt rest és sietett a falu további romboló vágyát megfékezni.

Fejér megyében Csapdi nemesi puszta házas zsellérei elégedetlenkedtek. Az egyenlőség elvének hangoztatásával a puszta közös felosztását s szerződésbeli adóságuk elengedését követelték. Zavargásukra kivonult a megyvei csendválasztmány a sorkatonasággal, s így sikerült békés útra terelni őket. Ugyanígy kellett észretéríteni a magyaralmásiakat is, akik szintén a zavarosban szerettek volna halászni.

Mindezeknél súlyosabb természetű volt Sopron megyében a nagymartoniak eljárása. Az 5000 lakossal bíró mezőváros előljárósága levelet intézett a vasúti társaság igazgatóságához, melyben a vasúti forgalom megakadályozásával fenyegetőzött, ha az igazgatóság a föld kisajátításából hátramaradt sérelmét 48 óra alatt nem orvosolja.¹ A sopronmegyei közcsendi választmány a miniszteri bizottságtól ajánlott békés utat választotta a nép kibékítésére, csak mikor azt látta, hogy szavait figyelemre sem méltatja, vette igénybe a Sopronban tanyázó 200 főnyi katonaságot. Ám a nép ettől sem riadt meg, mert száma ekkor már tetemesen megsaporodott; a vasút mentén fekvő legtöbb község ugyanis a nagymartoniakhoz csatlakozott s szintén azzal fenyegette a vasúti társaságot, hogy a sineket szedi föl, ha igényeit ki nem elégíti. A miniszteri bizottság látva, hogy a vaspályát komolyabb veszély fenyegeti, Széll és Csányi kormánybiztosokat küldte ki, rendelkezésükre bocsátva nagyobb számú katonaságot. A kormánybiztosok a zendülő falvakban tüstént statáriumot hirdettek, ami nem is tévesztette el a hatását, mert a nép annyira megremült, hogy minden jogtalan kívánságától elállt. Ugyancsak Sopron megyében Csepreg mezőváros jobbágyai meg az úri szolgálatokat tagadták meg. Azonban kellő felvilágosítás után ezek is megtértek. A rossz példa a csendes Moson megye némely községeibe is elhatott, de komolyabb bajt itt sem okozott. Esztergom megye egyes helyein szintén az alsóbb néposztály azzal akarta meghálálni felszabadítását, hogy az uraságok majorjait gyújtogatta, földbirtokait pedig kommunizálni akarta. Ezirányú tevékenységét azonban nem sokáig folytat-

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 429. sz.

hatta, mert a miniszteri bizottság csakhamar meggátolta benne.

Vas megyében Szombathelyt Simonyi népes községe kezdte utánozni. Csakhogy ennek haragja nem a zsidók, hanem a földesurak ellen irányult. Az innen kiinduló lázadási szellem már oly fokra hágott, hogy egész Kemencsalját rettegésben tartotta. A főcinkosok kitűnően szervezték magukat, hogy földbirtokfoglalási terveiket annál biztosabban keresztülvihessék. Számukat folyton növelték. Azokat, akik nem akartak hozzájuk csatlakozni, erőszakkal készítették erre. S ez nem egyszer véres verekedést is idézett elő.¹ Ez a község tehát veszedelmes rablófészeknek bizonyult. Rablókalandjaival azonban nem sokáig rettegettette a környék uradalmait, mert a kormánybiztosok lehetetlenné teték. Az odarendelt katonaság a főcinkosok közül tizenegyet bekísért a fogházba. s a többieknek ez elég intőjel volt arra, hogy garázdálkodásait meg ne ismétlje. Kisebb méretű volt Zala megyében a Lövő járásbeli jobbágyok eljárása, akik az izgató demagógok lázítására szintén foglalni akartak. De a lázítók bebörtönözését itt is jó eszköznek találták a megsértett jogrend helyreállítására. Hasonló jelenségek mutatkoztak Baranya megye egyik-másik járásában is. Így Szentlőrinc járás egyes helyiségeiben, mint Bitsérden, elérkezettnek látták az időt, hogy maguk igazítsák helyre azt a hibát, melyet szerintük a földesúr javára a bírák követtek el a legelőelkülönítési per alkalmával. Ezért most a vitás földeket lefoglalták maguknak. Ez a tünet ismétlődött meg Baksa, Gerdi és Kákits nevezetű községekben is. Bakonya lakói pedig nemcsak, hogy az úri tartozásokról nem akartak hallani, hanem még a megyei közmunkát s a lelkészi kongruát sem akarták teljesíteni. Ugyanígy jártak el a pécsi járás Szalánta nevű községében is.²

A miniszteri bizottság az így bomladozó rend helyreállítását bizton várta a megyei csendválasztmánytól s nem is esalatozott várakozásában, mert e jogtalan eljárások is épp oly csendesen leülepedtek, mint ahogy elcsitult a pécsiek szenvedélye a zsidók ellen a hatóság tapintatos és ügyes eljárása folytán.

A jobbágyzavaroknak a Duna nem tudott határt

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 531. sz.

² Orsz. Levéltár: u. o. 479. sz.

szabni, mert az Alföldön is előfordultak hasonló esetek. Itt is a legtöbb esetben a legelő és a szántóföldnek törvénytől elkülönítve képezte a zavar és panasz tárgyát. Erről panaszkodott a miniszteri bizottságnak Wodianer Sámuel gyomai földbirtokos. A legelő elkülönítése ugyanis Gyoma már 1834-ben megtörtént. Gyoma lakossága ebbe nem nyugodott bele, hanem a legelőt, melyet igazságtalanul vettek el tőle, magának követelte s minthogy ezt Wodianer nem volt hajlandó teljesíteni, perelte. De mind a helytartótanács, mind pedig a kancellária a Wodianer javára döntött. S ebben látszólag megnyugodott a község. Most azonban az átalakulás napjaiban ismét felszínre vetette a kérdést s küldöttségileg felszólította, hogy a legelőt szépszerével adja át, mert ha nem, akkor erőszakosan veszi birtokába. A földbirtokos a békés megegyezést akarta s azért kárpolásul a legelőért 1072 hold földet ajánlott fel ingyen a községnek, amit ez visszautasított.¹ Ezért a miniszteri bizottsághoz folyamodott, hogy szolgáltatson igazságot közte s a község között. A bizottság az alispán útján megrótta a gyomaiakat erőszakos föllépésükért, mellyel nemcsak a földesúr ellen követnek el jogtalanságot, hanem a közjó ellen is, mert lázongásuk ezt sem hagyja érintetlenül.

A haza elleni rút bűnnek minősítette szándékukat, mely annál is inkább megbélyegzendő, mivel a törvényhozótestület épp most hozott érdekükben üdvös intézkedéseket, hogy megszűnjön minden úrbéri adózás, szolgálat s pénzbeli fizetés. Figyelmeztette őket, hogy törvényes úton keressék igazságukat, ne pedig önhatalmúlag bíraskodjanak. S egyszersmind intette őket, hogy ha a megkezdett úton akarnának tovább is haladni, a miniszteri bizottság elég erősnek érzi magát, hogy szintén erőszakkal fékezze meg őket. Teljesen a miniszteri bizottság intenciója szerint járt el a temesmegyei Gertenyes község lakossága. A szabályozási per itt sem folyt le teljesen kifogástalanul. Hogy ezt bebizonyíthassa, arra kérte a miniszteri bizottságot, hogy bocsássa rendelkezésére a temesi kamarai igazgatóság útján a helyiség 1783. évi térképét. Ezt a kérésüket ők már többször megismételték az abszolutisztikus kormányrendszer alatt, de minden eredmény nélkül. Most azonban nem, mert a

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 375. sz.

bizottság kiadatta a térképet, hogy ennek segítségével kimutassák, mennyi földjük jutott a szabályozási per részreahló ítélete folytán az ottani földesúr birtokába s ha ez tényleg így történt, hogy most ismét visszakerüljön a jogos tulajdonosok kezébe.

A közelmúltban végbement úrbéri szabályozás miatt nyugtalanokdtak Szatmár megye egyes községeiben is. Így Kismajthény a szabályozás előtti viszonyokat kívánta vissza s azokat a földeket, melyek a szabályozás révén a Károlyi-uradalomé lettek, önkényüleg visszafoglalta. Ez az eset megisméltódott Nagyzsádanban is. Reszege lakói meg nem engedték felszántatni azon földeket, melyeket a szabályozási per juttatott földesuruknak.¹ A miniszteri bizottság azonban itt is rendet teremtett. Kismajthényben ez annál könnyebben ment, mert a lakosság elfogadta Károlynak kárpótlási ajánlatát.

A hevesmegyei jobbágyoknak szintén kihirdették felszabadulásukat, de az eredményét még nem igen élvezték, mert az úrbéri terheket még mindig kellett nekik teljesíteni. Ezért azután mozgolódni kezdtek. Bántotta őket az is, hogy a törvény a szőlőadózásról sem rendelkezett. A miniszteri bizottság azonban felvilágosította őket, hogy a szőlőadózás is úrbéri teher s mint ilyen szintén megszűnik. Egyszersmind felhívta őket, hogy míg egyelőre a földesurak rászorulnak szolgálataikra, teljesítsék készséggel, hisz úgy sem tart soká.

Ily felvilágosításra szorult Zólyom megye Dettva nevű mezővárosa is. Az úrbéri törvényeket ugyanis akként értelmezte, hogy most már a katolikus lelkész szántóföldjét sem tartozik megművelni, ezért a tavaszi munkálatot meg is tagadta. Csak mikor a miniszteri bizottság megmagyarázta, hogy e kötelesség nem az úrbérből, hanem a „canonica visitatio“-ból ered, akkor látott ismét a munkához.

A tótság alacsony szellemi nivóját igyekezett felhasználni a minden idők konkolyhíntői. A néppel minden badarságot elhitettek, lázították, uszították a földesurak ellen, hogy minél több hasznot harácsolhassanak maguknak.

Turóc megyében például annyira elvakították a népet, hogy még a közadót sem akarta fizetni, annál kevésbbé dolgozni, hanem fosztogatással, rablással akart

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 513. sz.

magának jólétet teremteni.¹ Sáros megyében pedig elhitették vele, hogy Ófelsége leghőbb vágya sorsán könnyíteni, azonban a nemesség minden követ megmozgat, hogy ez ne sikerüljön. Így akarták a köznépet Ung és Zemplén megyében is fellovalni a nemesség ellen. S ha a miniszteri bizottság erélyesen föl nem lép e lázítók ellen, a felvidéki nemesség alig kerülte volna el az 1831. évi szomorú mérsárlás megismétlődését, mert a nép dühe végzettszerűen tombolta volna ki magát e hamis próféták lázítására. Azonban gondoskodott róla, hogy az ilyenek első föllépésük után ártalmatlanná legyenek téve s a nép kedve elmenjen a vérfürdők rendezésétől.

Horvátországban különösen Varasd megyében lehetett tapasztalni e beteges tünetet. A nép állandóan összejöveteleket tartott s nagyon fenyegető magatartást tanúsított a földesurakkal szemben. Az úrbért megszüntető törvény kihirdetése után a jobbágyok némely helyen kijelentették: „hogy ők senmi szín alatt nem mennek többet robotra“, azoknak pedig, akik készpénzért készeknek nyilatkoztak a mezei munkára, megtiltották. Ez a tünet megegyeztette általános volt. Mindenkit hatalmába kerített a dologtalanság, úgy, hogy egész területek feküdtek volna parlagon, ha a miniszteri bizottság nem avatkozott volna be. Minthogy szép szóval nem bírta magát megértetni, hát a katonasággal állította a népet ismét a munka mellé.²

Verőce megye egyes községeiben a nép azt követelte az alispántól, hogy ossza fel közöttük az urasági földeket s mikor ezt nem tette, maguk fogtak a felosztásba; különösen oly földeket foglaltak le, melyek a bírói eljárás tárgyát képezték. Így a karlovici érsek Dálya nevű uradalmát szemelték ki erre elsőnek, azonban szándékuk nem került kivitelre, mert a miniszteri bizottság erős akaratán megtörött, ők maguk pedig szépen ismét rátértek a törvényszerűség útjára.

A 48-as jobbágyzavargásoknak legfőbb oka a szabályozási perekből eredt. Ezek részrehajló ítélete ütött éket a jobbágyság és a földesuraság közé. A miniszteri bizottság legnagyobb érdeme, hogy ezt az éket sikerült eltávolítania. Döntéseiben mindig a jogos érdek vezette s így igazságos eljárásával ismét békét teremtett a földesurak

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 466. sz.

² Orsz. Levéltár: u. o. 433. sz.

s a jobbágyok között. Munkaköre azonban ezzel még nem zárult le. Hátra volt egy másik országos baj sürgős orvoslása s ez a pénzügy volt.

IV. Pénzügyi krízis.

A pozsonyi országgyűlés vége felé állandóan itt kísértett a pénz nagy kérdése is. Az osztrák nemzeti bank pénzjegyei ugyanis sohasem tudtak valami nagy tekintélyre vergődni, ezért mindenki igyekezett tőlük szabadulni. Fokozottabb mértékben állt ez az átalakulás napjaiban, amikor egyik rémhír a másikat kergette. A lelkekben feltámadt az 1811. és 1816. évi devalvációnak minden szomorú emléke. Mindenki attól félt, hogy ismét bekövetkezik az az idő, amikor száz forintja ismét csak huszat fog érni. Ezért minden gyanús hír nyomán felújult „a kétség és a gyanú a papirpénzek iránt”.¹ S ezt növelte még az osztrák nemzeti bank is, mely nem akart nálunk fiókintézetet felállítani. Beváltási pénztár is csak Budán, Temesvárott, Nagyszébenben és Kassán volt. Itt sem váltották be a pénzt mindig, hanem csak bizonyos napokon s a készlet arányában. Így aztán gyakran megtörtént, hogy a bankjegytulajdonosnak mérőfoldeket kellett megtenni s mégis eredmény nélkül.

Ezek a nehézségek természetes, hogy csak fokozták a bizalmatlanságot a „banknótákkal” szemben. Ennek hangjai eljutottak az országgyűlésig is s Balogh Kornél, Győr vármegye követében nyertek kifejezést.² A bankókrízisen Kossuth a deszignált pénzügyminiszter s a miniszteri bizottság minden tőle telhető módon igyekezett segíteni. Lefoglalt mindennemű országos pénztárt s ezek őrizetét a nemzetőrségre bízta. Erre az intézkedésre azért is szükség volt, mert híre járt, hogy a kamara megbukott tagjainál nagymennyiségű arany- és ezüstpénz van.³ Olyan jelentés is érkezett a miniszteri bizottsághoz, hogy a bányák arany- és ezüsttrudjait is ki akarják csempészni. Így például az abaújtornai csendválasztmány arra figyelmeztette a bizottságot, hogy az aranyidkai arany- és ezüstkészletet ne engedje kiszállítani, „mert — úgymond — most már önálló nemzetté lettünk

¹ Faragó Miksa: A Kossuth-bankók kora (A szabadságharc pénzügyei) 13. l.

² Lásd Horváth Mihály: i. m. III. k. 337. l.

³ Pesti Hírlap 1848. március 31. 279. l.

s ami a nemzet sajátja, azt másnak ajándékozni nem fogjuk“.¹ A miniszteri bizottság nem is engedte másnak ajándékozni. Nyomban átiratot intézett gróf Almássy Móric a m. kir. kincstár alelnökéhez, melyben arra kérte, hogy függessen föl minden pénzkiviteli engedélyt.²

Az arany- és ezüstpénzre ugyanis idehaza is nagy szükség volt. A nép a beváltókat ezrével ostromolta, hogy gyanús értékűnek vélt bankjegyeitől megszabaduljon. A beváltási mánia oly nagy volt, hogy a kincstári elnökségnek a miniszteri bizottság felszólítására igénybe kellett vennie erre a célra a só- és harmincad-hivatalokat is. A szerte szállongó rémhírek miatt megrohanták a takarékpénztárakat is, hogy betétjeiket kivegyék s maguknál nagyobb biztonságban elhelyezzék. A pesti takarékpénztár állandóan kiadásokról számolt be. A folytonos kiadás és a semmi bevétel az intézet existenciáját fenyegette. Hogy ezt elkerülhesse, arra kérte a miniszteri bizottságot, szerezzen neki valahonnan 50—100.000 pengő frtnyi kölcsönt. A bizottság meg is tette. Így a takarékpénztár a közalapítványi pénztárból 50.000 frt-ot kapott, s ugyanennyire még ígéretet.³

A pénzjegyválság megérezttette hatását a kereskedelmi s ipari világban is. A kereskedelmi testület belátta azokat a mérhetetlen károkat, melyeknek az ország gazdasági élete ki van téve, ha a pénzkrisis még tovább tart. Ezért mozgalmat indított annak hirdetésére, hogy az osztrák bankok teljes értékkel bírnak és semmi ok sincs, hogy a közönség idegenkedjék tőle. De ez sem használt semmit. Az ércpénzt kivonták a forgalomból s ezzel teljes üzleti pangást idéztek elő. Ennek jegyében folyt le a legforgalmasabb József-napi pesti vásár is. A vevők nagy része távol maradt. A pesti piac főhitelezője: a bécsi gyáros meg nem akart többet hitelezni. A kereskedelmi testület kénytelen volt a miniszteri bizottsághoz folyamodni. Memorandumában kifejtette, hogy a pusztítás, amit a pénzkrisis okoz, mindent magával fog seperni ebben az országban. A kereskedővilág már odáig jutott, hogy a legjobb váltót sem tudja leszámíttatni. Itt a gyors segítség elengedhetetlen. Ezért arra kérték a miniszteri bizottságot: eszközöljön ki a testület szá-

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 358. sz.

² Orsz. Levéltár: u. o. 358. sz.

³ Orsz. Levéltár: u. o. 330. sz.

mára a kereskedelmi banknál kétmillió forint kölcsönt.¹

A kereskedelmi testület kérését a bizottság magáévá tette s még aznap a következő levéllel fordult Batthyány gróf miniszterelnökhöz: „Mind a bécsi általános pénzkrízis visszahatása, mind az itteni már közel három hétig tartó izgatott állapot, leginkább pedig azon körülmény, hogy az úrbéri törvények következtében a földbirtokosok, kik most minden pénzüket jószágaik fölszerelésére fordítják, fizetéskötelezettségüknek nem felelnek meg, oly nyomasztólag hatnak a pesti kereskedelmi és ipari világra, hogy az általános pangás következtében számtalan bukás és munkafelfüggesztés már a legközelebbi napokban elkerülhetetlen, ha ezek az osztályok a status által föl nem segítettnek. Miután pedig a pesti iparosságok száma meghaladja a 8000-t, a kereskedősegédké pedig a 2000-t felülmúlja, ha ezek egy része kenyérkereset nélkül marad, úgy a közcsend és rend, melynek őrei vagyunk, föltétlenül a viszálynak van kitéve, ha tüstént nem vesszük tekintetbe kérésüket.”²

A miniszterelnök ez ügyet átutalta Kossuthnak. Ő nem is habozott, hanem hivatalának elfoglalása után mindjárt 300.000 pfr-t kölcsönöztetett a kereskedelmi testületnek, szintén a közalapítványi pénztárból.³

A vidéken hasonlóképp nem volt kedvezőbb a helyzet. Már március 31-én panaszkodott Radvánszky Antal, Zólyom megye alispánja, hogy a nép nagyon elégedetlenkedik a bankjegyek miatt. Tömegesen rohanja meg a besztercebányai kamarai pénztárt, hogy bankóit kicserélje. Ennek következtében a pénztár csakhamar kiürült, úgy, hogy április 2-án már ezüstpénzért folyamosított a miniszteri bizottsághoz.⁴ Ugyanezt tette Rimánóczy Antal, Kassa és Pruyer János, Temesvár polgármestere, akik egyenként 50.000 pfrt ezüstöt kértek.⁵ Jankovics László Verőce megye alispánja szintén az ezüstpénz hiányát jelentette április 2-án.⁶ Ugyanilyen értelemben panaszkodott Auguszt Antal Tolna megye, Blaskovich Gyula Heves megye, Horváth Gábor Ung megye

¹ Faragó Miksa: i. m. 27. l.

² Orsz. Levéltár: u. o. 140. sz.

³ Orsz. Levéltár: u. o. 145. sz.

⁴ Orsz. Levéltár: u. o. 129. sz. és 134. sz.

⁵ Orsz. Levéltár: u. o. 141. sz.

⁶ Faragó Miksa: i. m. 27. l.

alispánja is.¹ A miniszteri bizottság mindent elkövetett a veszély elhárítására s gróf Almássyval Kassának 50.000, Temesvárnak szintén 50.000, Eszéknek 29.000, Mohácsnak 29.000 és a tolnai dohányhivatalnak 4000 pfrt ezüstöt utaltatott ki.

De alig intézte el ezek ügyét, máris jelentkezett Knézy Antal, Bács megye alispánja is. Bácskában — úgymond — az ezüst huszasok forgalma naponként kevesbül s emiatt a kereskedelem tetemesen fennakad. Tanúja ennek a megye kereskedelmének a székhelye: Baja, hol még a kir. sóház is szűkölködik az ezüstpénzben. Arra kéri tehát a bizottságot, hogy mielőbb küldessen Bajára és Zomborba a kincstári igazgatóságához 30—30.000 ezüst frtot.² Míg Lengyel Pál, Szeged város főbírája, ugyane célból 100.000 pfrt küldését kérte Szegedre.³ A bizottság újból fölkereste a kincstári elnökséget, hogy a kért összegeket kieszközölje e három város számára, ami meg is történt. Egyúttal azonban a kincstár elnöksége megkérte a miniszteri bizottságot, hogy körlevelek útján nyugtassa meg a közönséget. Világosítsa fel, hogy fölösleges megrohanni a beváltókat, hiszen pénzét semmi veszély sem fenyegeti. Aggodalomra egyáltalán nincs ok, mert az ausztriai nemzeti bank állapota egészen megnyugtató, ugyanis hivatalos jegyzéke szerint 230,871.745 pfrtja van.

A miniszteri bizottság ebben az értelemben járt el, amikor április 5-én a következő körlevelet intézte a törvényhatóságok elnökeihez: „A magy. kir. kincstár elnöke f. hó 4-én kelt levelében nekünk azt jelentvén, hogy a bankjegyeknek ezüstpénzzel történő kicserélésével nemcsak a kir. só- és harmincad-hivatalok bízattak meg, hanem oly intézkedés is történt, miszerint az országban levő fiókbankhivatalok elegendő ezüstpénzzel ellátandók. — Azonban a megkívántató ércpénz mennyiségének az ország különböző részeibe leendő átszállítása a távolság és a közlekedés nehézségei miatt mindenestre időt igényelnek. Az előrebocsátottak nyomán felhívjuk Önt (t. i. a törvényhatóságok képviselőjét), hogy a bankjegyek beváltása iránt netalán keletkezhető aggodalmat ezen intézkedésnek a közönség tudomására leendő juttat-

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 152., 155., 227. sz.

² Orsz. Levéltár: u. o. 168. sz.

³ Orsz. Levéltár: u. o. 422. sz.

⁴ Orsz. Levéltár: u. o. 173. sz.

tása s kellő felvilágosítása által eltávoztatni igyekezzék." A közönségnek e rendeletet az újságok és plakátok hozták tudomásul, de megnyugvást ez sem teremtett. Újában Bálint Antal Csanád megye, Blaskovich Gyula másodszor Heves megye, Csillagh Lajos Zala megye, Donner Ede Győr megye, Károlyi János Nógrád megye, Perczel Imre Baranya megye, Radvánszky Antal másodszor Zólyom megye, Rosos István Veszprém megye, Sántha György Bihar megye, Sárközy Albert Somogy megye, Szepesy Ferenc Borsod megye, Széll József Vas megye, Szombathelyi Antal Békés megye, Török Gábor Arad megye alispánja, Gerliczy Henrik Fiume város h. kormányzója, Bachich Mihály Szabadka város főbírája folyamodtak a miniszteri bizottsághoz nagyobb mennyiségű ezüstpénzért. A jelentkezők nagy száma gondolkodóba ejtette a bizottságot. Most már nyilvánvalóvá lett, hogy a pénzkrisis nem szórványos jelenség, hanem elég általános. Ha az ország a fenyegető veszedelemtől meg akar szabadulni, akkor ezen segíteni kell okvetlenül. Ezért ismét érintkezésbe lépett a kincstári elnökséggel. Április 8-án levelet intézett hozzá, melyben kifejtette, hogy e betegséget félrendsabállyal nem lehet meggyógyítani.

A bankjegyek beváltására megkívánt ezüstpénznek hiánya országsszerte mindinkább érezhető. Ezért a nép között már az a gyanú kezd elterjedni, hogy komolyan lehet tartani a bankjegyek értékének alászállásától. Ha ez tovább így tart, akkor a nép kitörését alig lehet megakadályozni. Ennek meggátlása pedig e forrongó időkben elsőrangú fontosságú volt. Eppen ezért felszólította a miniszteri bizottság a kincstári elnökséget:

1. „Hogy rendkívüli futár által eszközölje ki az osztrák nemzeti banknál, miszerint a bankjegyek beváltása végett az országba minél előbb nagyobb mennyiségű pénz szállíttassék.

2. Mind a bankban levő ezüstpénzmennyiségről, mind a beváltás végett időről-időre beszállítandó összegről a miniszteri bizottságot azonnal esetenként értesítse.

3. Az érkezendő ezüstpénzösszegeknek az ország különböző vidékein levő fiókbeváltó bankintézetekhez, sós és harmincad-, továbbá kincstári hivatalokhoz aránylagos részletekben történő szétküldése iránt a kincstárnak f. hó 4-én 173. sz. a. kelt hivatalos levele értelmében kellőkép intézkedjék, oly világos meghagyással, hogy

azon hivatalok a bankjegyeket beváltani kötelesek legyenek.

4. Az ország részeibe szétküldendő részletek mennyiségéről is értesítse a kincstár a miniszteri bizottságot, hogy az illető hatóságokat idejekorán értesíthesse s nemzetőri kíséretről is gondoskodhasson.¹

De addig is, míg mindezek az intézkedések megtörténnének, arra kérte a kincstári elnökséget, hogy Arad városa részére 150.000 pfrtnyi ezüstpénzt küldjön a temesvári főbankhivatalhoz. Továbbá Szombathely városa számára a közelgő szentgyörgynapi vásár miatt 15—20.000 frtnyi összeget, nemkülönbén Besztercebánya városának, úgyszinté Somogy vármegyébe a barsi és Veszprém megyébe a veszprémi sóhivatalhoz nagyobb mennyiségű ezüstpénzt tüstént küldjön. Végre Bihar vármegyébe, hogy a környék pénzszükségletét képes legyen ellátni, 200.000 pfrtnyi ezüst elszállításáról is haladék nélkül gondoskodjék.

A kincstári hivatal ezek után gyorsfutárt küldött a bécsi nemzeti bankhoz. Így csakhamar 500.000 pfrtnyi ezüst érkezett Bécsből. Az újabb összeg feladása szintén folyamatban volt. Gróf Almássy Móric utasította az Erdélyben levő nagyszebeni főbankot is, hogy Temesvárra 150.000 pfrtot szállítson. Hasonlóképen Kőrmendre is küldött ezüstöt, hogy Szombathelyt elláthassa. A barsi, veszprémi és kanizsai sóhivatalokról szintén gondoskodott.²

Ezen intézkedésekkel sikerült némileg elhessegetni a már hetek óta itt kísértő pénzkrisis rémét. A kedélyek kezdtek csillapodni, a pénzbeváltók közönségének sorfala pedig ritkulni. A panaszok is elnémultak. A miniszteri bizottság megnyugtatta a pénzéért aggódó népet. Tanúja ennek Schönfelder Ferenc, Arad v. polgármesterének április 13-án kelt levele, melyben a közönség háláját tolmácsolta a miniszteri bizottságnak azon áldozatos munkáért, melyet ezen a téren kifejtett.³

A bécsi udvari kamarillának sehogysen tetszett a magyar önállóság kivívása, ezért korán megkezdte aknamunkáját ellenünk. Fellázította a hazánkban élő különféle nemzetiségeket; pedig hogy ezeknek a lázongásra

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 230. sz.

² Orsz. Levéltár: u. o. 525. sz.

³ Orsz. Levéltár: u. o. 354. sz.

mennyire nem volt okuk, azt látni fogjuk alább. A miniszteri bizottságnak tehát a végeken is sasszemmel kellett őrködni.

V. A nemzetiségi igazgatások.

A márciusi napok vívmányai, mintha a fajgyűlölet izzó tűzét is hirtelen kioltották volna, érthető, hiszen e napok eseményei az ország minden ajkú, minden osztályú lakosait a haza egyenlőjogú, szabad polgáraivá emelték: fajt, egyént, birtokot és munkát egyaránt felszabadítottak. A szabadság érzete tehát a Kárpátoktól az Adriáig ismét igazi testvérnemzetté kovácsolta e hon lakóit. Elnémult az igazgatók szava s a németek, tótok, horvátok, szerbek és oláhok testvéri jobbot nyújtottak a magyaroknak. Mindenkiiben csak a szent lelkesedés tüze lángolt. De fájdalom, a lelkesedés csak szalmatűz volt s a miniszteri bizottsághoz érkezett elismerő, hála- és magasztaló nyilatkozatok csak rövid életűek voltak.

A nemzetiségeknek a magyar szabadság iránti megértése keresztelte a bécsi udvar reakcionárius politikáját, azért igyekezett azt ellenséges indulatúvá változtatni. Kísérlete sikerült is, mert csak az elaludt tüzet kellett újra lánggra lobbantani, ezt pedig a szép szavak, az ígéretek s a gördülő aranyak meg is tették. Az imént elhallgatott népuszítók most ismét fölléptek a porondra. Hamis jelszavakat, hazug rágalmakat szórtak a közzélelménybe, hogy minél jobban ellenünk uszítsák a nemzetiségeket. „Halált mondtak például mindazok fejére, kik a népnek azt merik hirdetni, hogy az úrbéri terhek eltörlését a magyaroknak lehet köszönni“, vagy: „ki a legközelebb alkotott törvényeket a magyar nemességnek tulajdonítja, a horvátokat magyaroknak nevezi, rögtön ítélet alá esik“.¹ Régi sérelmeket vetettek fölszínre, melyeket azonban a mostani törvényhozás máris nagy részben orvosolt. Egyenlően megosztott ugyanis a nemzetiségekkel minden jogot, minden terhet; semmi egyéb felsőséget nem kívánt magának fölöttek megtartani, mint azt, mit az igazgatás közössége múlhatatlanul szükségessé tett, t. i., hogy a közélet hivatalos nyelve a magyar legyen, anélkül, hogy a többi nyelvek jogai a hatósági és községi életben bármi korlátozást szenvedtek volna.

¹ Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. I. k. 164. l.

A terrornak s hazugságnak az eszközei nagyon alkalmasak voltak, hogy a nép hangulatát megváltoztassák. S ebben a korifeusok a felvidéken az ev. papok voltak; azonban bármennyire szónokoltak ellenünk, akár a szószéket, akár a profán helyeken, a hazafias német és tót népet nem igen tudták eltántorítani. Pánszlávisztikus hangjuk csak Liptó megyében keltett némi visszhangot, de itt is csakhamar elcsöndesedett, mert a miniszteri bizottság felvilágosító szavai megértették a néppel, hogy mindazt, amit most nyertek, csakis a magyar nemzetnek köszönhetik.

Nagyobb eredményeket ért el az aknamunka Horvátországban s a szerb lakta vidékeken. Vezéregyéniség volt báró Jellasics József s Gáj Lajos. Mindketten izzó magyargyűlöltek voltak telítve s 1836 óta másról sem ábrándoztak, mint Nagy-Illyria megalkotásán. Már ekkor törhetetlenül dolgoztak ellenünk minden eszközt felhasználva, akár megengedett, akár nem. Folyóiratuk, a „Danica“ és az „Illyrszke Narodne Novine“¹ csak úgy ontotta ránk az átkot s a gyűlöletet. Az udvar tehát e két embert választotta bérencéül s hogy szavuk még súlyosabb legyen, Jellasicsot március 28-án a báni, Gájt pedig udvari tanácsosi méltósággal ruházta fel. Most tehát kettőzött erővel dolgoztak ábrándjuk megvalósításán. Szolgálatukba szegődttették a horvát hírlapokat, a papokat s ezek ahelyett, hogy az evangéliumot és a felebaráti szeretetet hirdették volna, „a gyűlölet, üldözés, lázítás apostolaivá lőnek“. Dél-Szlávia eszméje egészen elkápráztatta szemeiket, semmi lehetetlent nem ismertek érdekében.

Az izgatás egyik főfészke a Szerémség volt. Itt tört ki legelőször nyíltan az elszakadási vágy. Az illyr-horvát pártiak, megkülönböztetésül az alkotmányos érzelmű magyarpárti horvátoktól, fővegükön kis papirszeletkét viseltek e fölírással: „Slaviáni.“ Elszakadási törekvésüket a piros-fehér-kék karszalag szimbolizálta. A Vukovárrott tartott közgyűléseik botránys lefolyásúak voltak. Rendesen a magyarpártiak szidásával vették kezdetüket, majd folytatták azzal, hogy kiűzték őket az ülésteremből, hol azután egyedül tanácskoztak s azzal szokták befejezni, hogy pontokba szedték kívánságaikat, melyek elseje Magyarországtól való elszakadásukat s

¹ Illyr nemzeti újság.

külön állami életüket alkotta.¹ A miniszteri bizottság, midőn értesült ezekről, mindent megpróbált, hogy visszatérleje őket a törvényes útra. A törvényhatóságok fejeit felszólította, hogy minden tünetre szigorúan ügyeljenek, alkossanak megbízható emberekből nemzetőrséget s ezek segítségével gátoljanak meg minden elszakadást célzó tömörülést.² Ezek végre is hajtották a miniszteri bizottság rendelkezéseit, csak hogy legtöbb helyen ellenkező értelemben. Megalkották a nemzetőrséget, de illyr-párti férfiakból. Felfigyeltek a személy- és vagyónbiztonságra is, de csak azon polgárokéra, kik az illyr-horvát párthoz tartoztak, míg kérelhetetlenül üldözték azokat, kik alkotmányos érzelműek mertek lenni.

Ilyen volt a kép a horvát politikai élet centrumában, Zágrábban is. Itt a pesti központi csendbizottmány példájára megalakult az úgynevezett „nemzeti bizottmány“; ennek elsősleges célja nem a csend és rend fenntartása, hanem a déli szlávok egycsítése s Magyarországtól való elszakadása volt. Hogy ennek minél nagyobb propagandát csináljon, március 25-ére nemzeti gyűlést hirdetett Zágrába. Erre meghívattak a Horvát-Tórországhban, valamint a Dalmáciában lakó „horvát testvérek“. A gyűlés valóban méltó kifejezője volt az illyr érzelmű horvátoknak. Mindenünnen számosan sereglétek össze, hogy kívánataiknak minél nagyobb erőt adjanak. Ezeket „Nemzet kívánságai“ címen 30 pontban foglalták össze. A közismert pontok telve ellenmondásokkal s jogi fikciókkal csak egy célt szolgáltak: elszakadni az anyaországtól s megalkotni nélkülünk, sőt ha kell, ellenünk az önálló Horvátországot. Kívánságaikat küldöttségük által föl is terjesztették a királyhoz. A miniszteri bizottságot megdöbentette a horvátoknak ezen vakmerősége, mindazonáltal nem viszonzotta hasonló modorban tán attól tartva, hogy ez úgy is csak olaj lenne a tűzre, vagy mert nem számíthatott az otlélvő katonákra, mint hogy azok is már tökéletesen illyrizálva voltak. Egy teljhatalmú kormánybiztosnak a leküldése szintén kevés reménnyel kecségtetett, amint a későbbi napok ezt fényesen is igazolták. Így nem volt más mód, minthogy a szép szó fegyveréhez fordulni. Főlemlítette előttük azokat a javakat, melyeket a törvényhozás már eddig is hozott

¹ Pesti Hírlap, 1848 ápr. 14., 29. sz. és ápr. 15., 30. sz.

² Orsz. Levéltár: u. o. 219. sz.

számukra s melyeket tervbe vett. Szemük elé állította magát a miniszterelnököt, gróf Batthyány Lajost, ki meleg szimpátiájának a horvátok iránt már eddig is oly sokszor tanújelét adta s ki most is a legnagyobb jóakarral kezeli a horvát ügyeket. Felvonultatta előttük hét-százados közös történelmi multunkat, mely alatt oly sok dicsőségen, nemkülönben balsorson osztozkodtunk meg a legnagyobb testvéri megértéssel. Azonban mindez sem használt, a horvátok már sokkal jobban inficiálódtak az elszakadás rögeszméjétől, a bécsi udvar már sokkal jobban belelovalta őket a független Horvátország lehetőségébe, semhogy visszatértek volna a hűség útjára. Meg sem állva rohantak tovább s a 48-as magyar kálvária kiépítéséhez nagyban hozzájárultak.

A bécsi udvar fekete keze a szerbek közt is korán megkezdte működését. Ezek azonban keményebb diónak bizonyultak, mint a horvátok s nem is oly könnyen aratta sikereit, mert a szerb nép nagyon hűségesen viselkedett a magyar nemzettel szemben. Akik azelőtt oly erősen fújták ellenünk a gyűlölet tűzét, mint Trifunác Pál, Nikolics Izidor, Sztojakovics György, Paulovics Tivadar, most a nyilvános lapokban nyilatkozatokat bocsátottak közre, melyekben magukat magyar polgároknak vallották s kijelentették, hogy „a magyar királyi székért s magyar hazájukért mindent elkövetni, érettüek élni s halni készek“.

A szerb és oláh-görög nemegyesültek, vetélkedve a magyar s német katolikusokkal végezték hálaistentiszteleteiket a márciusi vívmányokért. Újvidékről, a szerb izgatások székhelyéről s egyéb szerbblakta városokból tömegesen jöttek a hűséget, rokonszenvet s az együttérzést kifejező nyilatkozatok a miniszteri bizottsághoz. Sajnos azonban, a szerbek sem maradtak mindvégig kitartók ezen érzületükben. Engedve a folytonos csábításnak s látva a horvát példát, ők is kezdtek lesiklani a törvényes útról.

A zágrábi nemzetgyűlés példájára Újvidék városa szintén küldöttséget intézett a maga kebeléből, csakhogy nem Bécsbe a királyhoz, mint a horvátok, hanem Pestre a miniszteri bizottsághoz s Pozsonyba az országgyűléshez. A küldöttség szónoka, Kosztics Sándor, előadta, hogy ők készséggel elismerik a magyar felsőbbiséget, de belügyeikre nézve bizonyos önállóságot, autonómiát kí-

vántak. Szintén közismert kívánságaik nem voltak törvényellenesek, sőt bizonyos tekintetben jogosak és méltányosak, azért a miniszteri bizottság meg is ígérte, hogy pártolólágg lép föl mellettük s kérésüket az országgyűlés teljesíteni is fogja, csak tartsanak ki a magyarság mellett s nyugodt lélekkel bocsátotta őket Pozsonyba, az országgyűlés elé is. Április 8-i kerületi ülésében fogadta őket a kormány, melynek nevében Kossuth Lajos felelt pontjaikra. Előadván, hogy a törvényhozás már kimondta a vallások teljes egyenrangúságát, tehát vallási tekintetben teljesen egyenlők a katolikusokkal. A hivatalviselést s az országgyűlési képviselést illetőleg a törvény nem a polgárok nyelvét, vagy vallását vette tekintetbe, hanem azok számát. Tehát mindenki előtt nyitva áll az érvényesülés kapuja, csak a képességei meglegyenek rá. A határvidékre vonatkozólag pedig megjegyezte, hogy ugyanaz az egész nemzet kívánsága, mi a szerbeké, azonban annak keresztülvitele nem a legkönnyebb, de hiszi, hogy keresztülvitelét semmiféle fondorlat sem tudja megakadályozni.

A küldöttséget Kossuth szavai megnyugtatták. Azonban mikor magánkihallgatáson is fogadta őket, a kép hirtelen megváltozott. Itt ugyanis a küldöttség vitába elegyedett Kossuthal, s némelyek közülük elismerték, hogy a nyereségek nemzetiségükre nézve jelentékenyek és a külön kormányzatot nem tartják szükségesnek. Voltak azonban közülük, kik az ellenkezőt állították s a külön nemzetiség eszméjétől elvághatatlanak mondták a külön kormányt. Sőt Stratimirovics György annyira ragadtatta magát, hogy azzal fenyegetődzött, ha nemzetiségi igényük a külön kormányt illetőleg nem teljesülne Pozsonyban, úgy másutt (t. i. az udvarnál) keresnek erre orvoslatot. Kossuthot, ki szintén nagyon hevülékeny volt, kihozták e szavak sodrából s azt válaszolta, hogy „ez esetben köztünk inkább a kard döntsön“.

Ezzel megindult a szerb lavina is, mely magával ragadta később az oláhokat, hogy ránk zúduljon a nemzetiségek harca. Azonban ennek további menetét már nem állt módjában a miniszteri bizottságnak figyelnie, mert hatalmát április 16-án átvette a magyar miniszterium, mely április 20-án végleg föl is mentette terhes, de sikerrel megállott hivatalától. S míg a miniszteri

bizottság szorgos kézzel oltogatta a nemzetiségek gyűlöletének itt-ott felvillanó tüzeit, addig éber szemmel kísérte és figyelte Pestnek minden mozgalmát.

VI. Főváros az átalakulás napjaiban.

Az átalakulás napjaiban a főváros képe olyan volt, mint a belsejében állandóan forrongó vulkán, melytől mindig lehet tartani, hogy kitör. A miniszteri bizottság jelenléte tehát rendkívül fontos volt, mert az emberek sokszor még ott is rosszat sejtettek, ahol annak még csak árnyéka sem jelentkezett. Szerencsére, hogy nagy volt a tekintélye. Így föllépésével a felizgult kedélyek pattanásig feszített ideghúrja mindig engedett s egy-két szava mindig meg tudta nyugtatni.

Pestnek első viharos szenzációja március 27-én volt a királyi leirat késedelmezése miatt. Ez még a közcsendi választmány egyes tagjait is oly idegessé tette, hogy nemzeti konvent megalakításáról kezdtek tárgyalni. Sőt Csányinál, március 28-án este tartott értekezleten Perczel Móric meg is tette ezt a botor indítványt, azonban Szemere és Klauzál letérítette a helytelen útról azért, hogy még egy napi várakozó álláspontot ajánlott. Azonban abban már nem tudta a miniszteri bizottság e két tagja az értekezletet megakadályozni, hogy már előző nap, március 27-én, egy felhívásban ne értesítse a „hazafiakat“ a kamarilla megdöbbentő okvetetlenkedéséről, mely a pénz- és hadügyet még mindig nem akarja kezéből kiadni. A felhívás szerint: „A független nemzeti kormány ügye veszélyben van. Miután a Felség már megígérte a magyar önálló minisztériumot s Batthyányt miniszterelnöknek ki is nevezte: a had- és pénzügynek a nemzeti kormány kezéből való kivétele az adott királyi szó meghíúsítása, a nemzet igazságos követelésének a kijátszása s nyílt megcsalása lenne, ami ellen határozottan tiltakozik (t. i. a közcsendi választmány).

A pragmatika szankció, melyben a nemzetnek s az országló háznak jogai különösen biztosítva vannak, kétoldalú szerződés; eddig csak egyik része volt életben, mely az országló ház javát érdekli; jelenleg szükséges, hogy kormányunk, függetlenségünk biztosításával, a másik része is teljesedésbe menjen, a nemzet jogai is biztosítsanak. A nemzet vérért áldozta a pragmatika szank-

ció egyik részéért, ugyanezt fogja tenni, ha kell a másik részéért is.“¹

Csak ez kellett, hogy a választmány a nemzet véreire hivatkozzék! Ezzel azután olyan forrongást idézett elő a különben is fölingerült fővárosi lakosságban, hogy csak a legnagyobb erőfeszítéssel lehetett a kitöréstől megóvni. A népet csak azzal lehetett megnyugtatni, hogy a jelenlevő Szemere és Klauzál kijelentette, hogy semmi veszély sem fenyegeti s különben is, ha ez bekövetkeznék, már utasította a katonai főparancsnokot 1000 darab fegyver kiszolgáltatására, amit ő meg is tett. Erre elcsöndesedett a morajló nép zúgása, hogy másnap annál nagyobb erővel törjön ki.

Március 28-án ugyanis egész áradat rohanta meg a váltótörvényszéket s hangosan követelte a kereskedői ügyek nyilvános tárgyalását. De ez még nem volt elég. Az ifjúság berontott a termekbe s ott a „gyűlöletes kétféjű sassal ellátott latin köriratú pecsétnyomót“ kézhez kerítette, hogy a Dunába dobja s ezzel örökre eltemesse. Azonban ezt idejekorán megakadályozta az odaérkezett közönségi választmány néhány tagja. Nyáry Pál a közönség előtt bereszelte s a múzeum régiségtárába küldte, mint az elmúlt idők megmaradt emlékéét. A miniszteri bizottság komolyan intette a népet s különösen a magáról megfélelmezett tanulóságot, hogy az ily törvénysértő eljárástól tartózkodjék, hanem, ha valami kívánni valója van, azt közölje vele.²

Végre megérkezett a várva-várt királyi leirat is, hogy öröm helyett csalódást, lelkesedés helyett megbotránkozást váltson ki a lelkekből. Beteljesedett, amitől félt a nemzet: a pénzügy- és hadügyminisztériumot kikapcsolták a magyar kormányból. A kamarilla tehát nyíltan megkezdte a nagy tragédia preludiumát, mely végül Világosnál nyert befejezést, de mely után nem ő, hanem csak segítőtársa tudta a befejező pontot odatenni.

Pozsonyban iszonyú elkeseredéssel tárgyalták a leiratot a rendek s a hazafi legszentebb haragjával követelték a visszavonását, ami meg is történt István nádor közbenjárására, de — sajnos — a visszavonás nem volt őszinte.

¹ Szeremlei Samu: Magyarország krónikája az 1848—49. évi forradalom idejéből. I. k. 53. l.

² Orsz. Levéltár: u. o. 25. sz.

A leirat híre március 30-án éjjel terjedt el Pesten. Izgalomba jött az egész város. Mindenki a Szabadságtérre sietett. Egy kiáltás zúgott szerte a városban: „Fegyverre! Le a német kormányral!” Sokan már a harangokat akarták félreverní. A tengernyi tömeg közé sietett a miniszteri bizottság mind a három tagja s igyekezett leesendesíteni a háborgó tengert. Először Pulszky szólott a néphez és felolvasta az országgyűlésnek a leiratra hozott méltóságos határozatát, meg István nádor és Batthyány nyilatkozatait. Nyáry, Klauzál egymásután kérték a népet, hogy várja meg, mi lesz a nádor közbenjárásának az eredménye. De a tömeg ezt kiáltotta: „Késő lesz!” „Ha késő lesz, uraim — harsogta Pulszky —, nem a nemzetre lesz késő!” De a tömeg nem akart csillapodni. Ekkor Szemere ment föl a szószékiül előkerített asztalra. Egész lelkét öntötte bele beszédébe. Elismerte ő is, hogy a leirat gyalázatos csalás, de még azért nincs itt az ideje, hogy fegyveres erővel követeljék a királyi ígéret teljes beváltását. Azért indítványozta, hogy 1. proklamációt készítsenek, melyben mutassák ki, hogy a haza veszélyben van; 2. a nemzetőrségbe köteles legyen beállani minden polgár, ne csak az eddigi önkéntesek; 3. a hatóság foglaljon le a boltokban minden puskaport s 4. a katonaságot, melynek egy része a mi fiainkból, más része olyan ország fiaiból áll, mely szintúgy küzd a zsarnokság ellen, mint mi, meg ne támadja senki. És a megesalatásában fölgerjedt nép elfogadta e férfiak tanácsát, kik őt még soha meg nem csalták s a miniszteri biztosokat lakásukig kísérve, kevés csoportozás után eloszlott.¹

Másnap a miniszteri bizottság jegyzője, Kiss Miklós, fölment Pozsonyba, Batthyányhoz, hogy a nép megnyugtatóására egy proklamációt eszközöljön ki. A közönség is felkuldötte a maga megbízottját, Degré Alajost, hogy beszélje el az országgyűlésnek Pest ingerült állapotát. Csakugyan rekkenő hangulat uralkodott itten; félni lehetett az összeütközéstől a katonasággal, hiszen erre utalt Szemere indítványának 4. pontja. A tisztek nem kerülték többé a kávéházakat, a legénység nem volt többé konzignálva, a nép pedig délutánonként most is összegyűlt a múzeum előtt, melynek akkor még nem volt rácskerítése s hallgatta a népszónokokat, kik a lépcsőzet oldal-

¹ Dr. Kiss Ernő: Szemere Bertalan 102—103. l.

falának magas, keskeny sarkáról tartották beszédeiket. Ez szédítő szószék volt nagyon, de azon napokban más-tól szédült a fejünk — írja Pulszky — s nem a magasságtól.¹

Március 31-én az éjjeli gőzhajó ágyúördülése jobb reményekre ébresztette a pestieket. Ekkor érkezett meg ugyanis Eötvös József és Perczel Móric azzal az örvendetes hírrel, hogy a kancellária feloszlott, a minisztérium meg van erősítve, a had- és pénzügy az ország kezében marad.² A nemzet végre tehát megkapott mindent, amit várt s amiért kész volt vérét is ontani. A leiratot meg azon éjjel felolvasták a fáklya kísérteties világánál, s a derengő hajnal mintha a szívekbe lopta volna a közeledő húsvét allelujás békéjét.

E napoknak volt még egy más izgalmas jelenete is, mely a miniszteri bizottság erélyes föllépése nélkül végzetes zavart idézhetett volna elő. Március 28-án ugyanis éjjel fölfedeztek egy lehorgonyzott hajót Promontornál, mely, minthogy nem volt rajta semmiféle jelzés, gyanút ébresztett s ezért följelentették. A miniszteri bizottság utasítására Rottenbiller nemzetőri ezredes megvizsgálta a kincstári zászlók és koronaőrök nélküli hajót s kiderítette, hogy nem bűtort szállít, hanem 30 mm puskaport. Ez a körülmény nagy riadalmat keltett a közönségben, mert azt hitte, hogy a szállítás ellenséges céllal történik. Rottenbiller nyomban le is foglalta s a nemzetőrségre bízta az őrizetet. A miniszteri bizottság a rejtélyes ügy kiderítése végett a hadi főkormányzóhoz fordult, aki azonban hirtelen nem tudott róla felvilágosítást adni. Csak mikor utánajárt Bécsben, akkor tudódott ki, hogy a lőpor kincstári s Bécsből megy az eszéki várba.³ Ezért kiadatását kérte. De a miniszteri bizottság nem teljesíthette a kérést, mert az ő tudta s engedelm nélkül, alattomban történt a szállítás. Különbösen is, ha teljesítené a kérést, csak újabb tápot adna az ingerültségnek, mely ügyis e fölfedezés óta ezerféle gyanút táplált a katonasággal szemben. Az a hír keringett ugyanis róla, hogy az udvar szolgálatában veszélyes terveket forral a nemzet ellen. A legkisebb zendülésre kész kivonulni

¹ Pulszky Ferenc: i. m. 299. l.

² Pulszky Ferenc: i. m. u. o.

³ Téves tehát Horváth Mihály azon állítása, hogy a lőport a budai löportoronyból szállították volna Eszékre. L. H. U. i. m. 436. l.

a városból s azt porralóni. A közönség megnyugtatóására tehát arra kérte a miniszteri bizottság Lederert, hogy ezentúl az ő tudta nélkül semmiféle fegyvert és lőport ki ne adjon. Ne tegyen változást a katonaság elhelyezésében, mert ez leginkább megzavarná a közcsendet. Majd intézkedett, hogy a katonasággal együtt álljon őrt a nemzetőrség is, a Duna hídjának két végénél, a fegyver- és lőportáraknál, nemkülönben az országos pénztáraknál is.

Az izgatottsággal telített napokban fölléptek a porondra a hazafiság hazug leple alatt a demagógok is, kik népgyűléseket hirdettek sörös és boros poharak között s az összesereglett, többnyire napi munkájából élő, értelmetlen tömeget a budai városi tanács s a tisztviselők ellen bujtogatták. Ily bujtogatás első kitörését március 27-én érezte a városi tanács, mikor nyilvános ülését tartotta a városházán. Jakabsohn Károly és Bogosits György vezérlete alatt egész csapat rohanta meg a tanácstermet s arra kényszerítette a tanácsot, hogy semmisítse meg a mult századból eredő ama szerződést, mely a budai polgárokat is a hídvám fizetésére kötelezte. S mikor a tömeg azt látta, hogy a megrettent tanács enged követelésének, még nagyobb vérszemet kapott s erőszakos támadását március 29-én megismételte. Most meg azt követelte, hogy a tisztviselőség mondjon le „beneficiumaról“, mert ezt ők így határozták.¹ S ki tudja, vakmerőségük hol ért volna véget, ha a miniszteri bizottság nem tette volna lehetetlenné e népvézerek szerepkörét.

Pesten meg valamivel később a kézműves legények s a munkások akarták a rendet felborítani. Nem voltak megelégedve a céhszervezettel, a munkabérükkel s a munkával, mert az előbbit kevésnek, az utóbbit pedig soknak találták. Ezért sztrájkba léptek s igényeik kielégítésére népgyűléseket tartottak.

A munkásság mérsékeltebb része megelégedett azzal, hogy a vezetők törvényes úton eszközöljék ki a közép-korból fennmaradt s a megbukott kormány által kiváltságokkal felruházott céhek eltörlését s az általuk sokféle módon korlátolt munka és ipar szabadságát. De voltak közöttük szenvedélyes emberek, kik a mérsékeltebb pártot elhagyva, erőszakosan akarták kivívni érdekeiket. Elhatározták, hogy elfoglalják a céhládát s elégetik, a

¹ Orsz. Levéltár: u. o. 39. sz.

zsidóságot pedig megtámadják s kiűzik. S ehhez hasonló több kicsapongást vettek tervbe. A népgyűléseken azonban mégis győzött a mérsékeltebb párt józansága. Nem csekély érdemeket szerzett e tekintetben ismét a miniszteri bizottság, nemkülönben a közcsendí választmány is. A renitenseket ugyanis, akikkel semmiként sem lehetett megegyezni, kitiltották a városból, míg Nyáry Pál az egyik népgyűlésen oly határozatra bírta az iparosok és munkások többségét, hogy addig is, míg az országgyűlés a céhek és munkaszabadság tárgyában kimerítőleg nem rendelkezik, legégetőbb sérelmei orvoslását kérje a miniszteri bizottságtól. Ennek folytán Klauzál oly intézkedéssel szüntette meg a munkásosztály leghangosabb panaszait, hogy azon jogot, mely szerint a különben céhbeli kézművesek is köthetnek a céhektől függetlenül szerződéseket s amelyet a zsidó iparosoknak már az 1840. évi törvény megadott, a keresztény iparúzó segédre is kiterjesztette.¹

Ezzel az izgalmas napok utolsó akkordja is elnémult a fővárosban s lakossága ismét kezdett a zavartalan idők békés vágányába beilleszkedni; azonban csak rövid utat tehetett meg, mert a kamarilla aknamunkája csakhamar kizökkentette onnan, mikor a nemzet jogos vívmányait a kard élével készült visszarabolni.

A főváros képe most olyan volt, mint az átlátszó tó síma tükre, melynek csapdosó hullámai elcsöndesedtek, piszkos habjai leülepedtek. A zavaros tavat ilyené a miniszteri bizottság varázsolta. De oroslánrészt vett ki ebből Pest város közcsendí választmánya is; méltán mondotta tehát Vasváry az új kormányt üdvözlő beszédben: „Mi előkészítők az utat, hogy ti, polgártársaink. tisztelt miniszter urak a romok felett építhessétek fel a szabadság dicső esarnokát. Forradalmi mozgalmaink épp egy hónapig tartottak, de a nép úgy tudja magát mérsékelni, miszerint az éjen egészen lecsendesül és holnap már visszatérend a polgári élet magányába. E nép most kezeitke tesz egy forradalmi hatalmat s felelősségekre bízva a nemzet sorsát. Ti egy újjászületett, egy hatalmas nemzet előtt fogtok számolni eljárástokról s azért a haza szent ügyét figyelmetekbe ajánljuk...”²

¹ Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története. I. k. 34. l.

² Graeza György: Az 1848—49-i magyar szabadságharc története. I. k. 248. l.

A miniszteri bizottság tehát derekasan felelt meg feladatának. Mikor az ország vezetését átvette, olyan volt az, mint a tajtékzó s medréből minduntalan kikapni szándékozó folyam. S mikor április 20-án az első magyar független minisztérium örökébe szállt ez a hatalom, egy szabadságért lelkesülő, dolgozni szerető s nagvot akaró országot kapott tőle. S ez kétségtelen a miniszteri bizottság érdeme. Nem áll tehát, amit a radikális irányú „Március tizenötödike“ állított róla: a pesti miniszteri bizottmány — úgymond — naponként összeül és mondják folytonosan el is van foglalva. Kívülről azonban életének és működésének úgy adja jelét.¹ Hogy az ellenkezőjéről meggyőződjenek, nem kellett volna mást tennie, mint kissé szétnézni s akkor látta volna azt a nagyméretű munkát, mely a bizottság vállaira nehezedett. Nélküle az 1848-as Magyarország függetlenségünk kivívásának mindjárt az első napjaiban az 1918—1919-es Magyarországgá fajult volna. Hisz a bécsi reakcionáriusok részéről oly nagyfokú izgatás folyt független kormányunk ellen nemcsak a nemzetiségek, hanem saját népünk körében is, hogy teljes felfordulás, anarkia következett volna be e három férfiú alkotta testület nélkül. De ők dolgoztak éjjel-nappal. Működésük nem a lármás zsbivásár jellegét hordta magán, hanem a komoly, elmélyedő s a csendesesen folyó, de eredményeiben annál hangosabb munka volt. Elérték, hogy öntudatra ébredt a magyarság akkor, midőn a bécsi udvar, miként az éhes oroszlán leskelődött ránk, hogy felfaljon bennünket kivívott szabadságunkkal együtt.

Dr. Meszlényi Antal.

¹ Március tizenötödike. 1848. ápr., 11. 23. sz.

Történeti irodalom.

Szentpétery Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. A M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából szerkesztette —. I. kötet. 1000—1270. 1. füzet, Budapest, 1923. Kiadja a M. Tud. Akadémia. 4-r. XVI, 176 lap.¹

Tudományunk művelői igen jól ismerik a nehézségeket, melyekkel a magyar középkor kutatójának a forrásanyag összegyűjtése és értékelése közben az egyre szaporodó kiadványok nagy részének kritikátlansága, az egész anyagot összefoglaló, modern codex diplomaticus hiánya s a módszeres diplomatikai vizsgálatok elégtelensége miatt meg kell küzdenie. Szakembereknek nem kell magyaroznunk, mennyi energia megy veszendőbe az elszórt forrásanyag összegyűjtésére és kritikai vizsgálatára fordított hosszadalmas munkával. Nem kell magyaroznunk, mily lehangoló, mikor problémáink megoldása közben minduntalan a tulajdonképeni tárgy feldolgozását késleltető kritikai előmunkálatok végzésére kényszerülünk. Mindnyájan tudjuk, mily nehézze vált az eligazodás a XVIII. század óta egyre szaporodó speciális oklevéltárak és folyóiratok elszórt okleveles anyagában. És szomorúan látjuk a rendszeres diplomatikai vizsgálatok terén még ma is tapasztalható elmaradottságunkat, a tárgyi szempontból kiinduló, ötletszerű s ezért elfogult oklevélkritika elharapódzását. Ezért fogadtuk egy évtizeddel ezelőtt oly nagy örömmel a hírt, hogy Szentpétery Imre valóra készül váltani az Árpád-kori okleveles anyag egységes diplomatikai vizsgálatának és regesztaszerű feldolgozásának évtizedek óta sürgetett tervét.

A tervet először *Fejérpataky László* vetette fel az 1885. évi történelmi kongresszuson. „A magyar diplomatikai és történelmi kutatásokra nézve — mondotta előadói jelentésében — már-már nélkülözhetetlennek bizonyul a magyar királyi oklevelek regesztáinak elkészítése. Az Árpád-kori okleveles anyagot már meglehetősen ismerjük; az összes eredetiben vagy átiratban fennmaradt vagy csak említett oklevelek és oklevélnyomok (vestigium) regesztaszerű feldolgozásának itt az ideje; s a feldolgozó fáradságos

¹ V. ö. Századok. 1916. 290—292. lap.

munkáját kétségtelenül a belőle származó legnagyobb tudományos haszon fogja jutalmazni“.

Modern diplomatikánk úttörő mesterének szavai élénk visszhangra találtak a kongresszuson összegyűlt tudósok körében, a magyar tudománynak mégis négy évtizedig kellett várakoznia, míg a mester hivatott tanítványa s ma már a katedrán is utóda valóra váltotta a tervet.

A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága 1913-ban bízta meg *Szentpétery Imrét* az Árpád-kori regestagyűjtemény általa készített munkatervének beható megvitatása után a nagy mű elkészítésével. Tíz évi szorgalmas kutató- és kritikai munka után, melynek fázisairól a szerző évenként részletesen beszámolt a Bizottságnak, végre kezünkben van a körülbelül 130 negyedréti nyomtatott ivre terjedő nagy mű első füzeté. A füzet a sajtóra teljesen kész munka egyhatodrészt a II. Endre haláláig terjedő korszak (1000—1235.) okleveles anyagának kritikai jegyzékét foglalja magában s a IV. Béla korának anyagát tartalmazó további két füzettel fogja a mű I. kötetét alkotni. A II. kötetbe az Árpád-kor utolsó harminc évének hatalmas anyaga kerül.

Szentpétery kritikai jegyzéke nem öleli fel az Árpád-kor teljes okleveles anyagát, csupán az anyag egyik legfontosabb, számra is legtekintélyesebb csoportját: a királyi okleveleket. A közhatóságok és magánosok okleveleinek regesztái — szerző tervei szerint — később, külön műben fognak napvilágot látni.

Az anyagnak ez a korlátozása, illetőleg kettészakítása a császárok és pápák okleveleinek ismert regesztagyűjteményeire emlékeztet s a magyar történet kutatójában némi aggodalmat kelthet. A császárok és pápák oklevelei ugyanis a császárokra és pápákra vonatkozó más forrásadatokkal kiegészítve, tárgyi, köztörténeti szempontból is különálló, zárt források csoportot alkotnak, melyeknek a németországi és itáliai egyéb forrásanyagtól független, önálló publikálása nemesak indokolt, hanem szükséges is. A magyar királyok oklevelei viszont többi, különösen közhatósági okleveleinkkel szorosan összefüggő, velük köztörténeti szempontból egyazon csoportba tartozó források. Szétválasztásuk tehát *tárgyi* szempontból nem látszik indokoltnak, s a felületes kritikust arra a feltevésre készítheti, mintha Szentpétery *Regesta regumja* a *Regesta imperii*nek és *Regesta pontificum*nak a magyar történet szempontjait figyelmen kívül hagyó s a mintául vett művek természetének félreértésén alapuló utáztatása lenne. E feltevés azonban igazságtalan és téves volna.

Szentpétery műve lényegesen különbözik az ismert külföldi regesztagyűjteményektől. Míg azok *tárgyi* szempontból kiindulva, az imperium, pápaság, egy-egy territorium történetére vonatkozó források lehetőleg teljes összegyűjtésére törekedtek, a mi szerzőnk *oklevéltani* érdekből kiindulva,

esupán egy oklevéladó hatóság, a király által kiadott okleveleinket dolgozta fel, tudatosan mellőzve minden más — tárgyi szempontból talán fontos, de az oklevéltan szempontjából érdektelen — forrást. Míg azok megelégedtek a *kiadott szöveg* kivonatolásával, Szentpétery minden esetben az *eredeti oklevél*ig megy vissza, autopszia alapján bírálva el valamennyinek forrásértékét s a regestaművel párhuzamosan kidolgozta a magyar királyi diplomatika teljes rendszerét. A középkori magyar okleveles gyakorlatot ismertető alapvető monográfiája a magyar történettudomány kézikönyvének egyik füzeteként a közeli napokban hagyja el a sajtót.

A céloknak és eszközöknek ez a különbözősége a művek természetében is kifejezésre jut. A külföldi regestaművek a források *tárgyi kivonatainak sorozatát* adják, Szentpétery a királyi oklevelek *kritikai jegyzékét*. Amazoknál az *anyaggyűjtésen*, ennél az *anyag kritikáján* van a súlypont. Az oklevéltani érveknek ez a pregnáns előtérbe nyomulása azonban korántsem jelenti a tárgyi szempontok mellőzését. Fejérpataky, mikor a *Regesta regum* tervét 1885-ben felvetette, az Akadémia Történelmi Bizottsága, mikor azt magáévá tette és Szentpétery, mikor megvalósította, teljes tudatában voltak az anyag szétválasztása ellen szóló tárgyi indokoknak. „A kritikai jegyzékhez fűződő céloknak” — írja szerzőnk előszavában — „tárgyi szempontból kétségtelenül inkább megfelelt volna az összes Árpád-kori oklevelek jegyzékének együttes, a királyi és egyéb oklevelek különválasztása nélkül való közzététele”. Ha mégis a királyi oklevelek regesztáinak különválasztott közlése s az anyagnak speciálisan *oklevéltani* érdekű vizsgálata mellett döntöttek, ennek igen súlyos okai voltak.

A teljes Árpád-kori okleveles anyag tárgyi szempontból kiinduló regestagyűjteményének feldolgozása és publikációja sokkal komplikáltabb feladat, semhogy reá a hasonló természetű külföldi kiadványok mértékét alkalmazhatnók. A külföldi regestaművek szerzőinek feladata — ha mellékesen, itt-ott ki is kell térniük egy-egy oklevél, oklevélcsoport vagy más forrás diplomatikai, illetőleg kritikai vizsgálatára — lényegében csak *gyűjtő és rendszerező* munka. Elsőrendű, kritikai kiadásokból ismert s a diplomatikai, illetőleg forráskritika szűrőjén már keresztülment anyaggal operáltak, minden részletkérdésben alapos felvilágosítással szolgáló diplomatikai monográfiák kalauzolása mellett. A magyar kutató elé a minden kritika nélkül kiadott, alapos diplomatikai vizsgálatnak soha alá nem vetett oklevelek százai merednek. Árpád-kori oklevelesanyagunk esekély kivétellel ki van adva, de túlnyomórésztben csak régi, kritikátlan kiadásból ismeretes és rendszeres diplomatikai vizsgálatban — a XI. és XII. századi oklevelek kivételével — alig egy-két kisebb oklevélcsoportnak volt része. Minden szakértő előtt nyilván-

való, hogy ily körülmények közt a magyar regesztamű szerzője nem elégedhetett meg a kiadott anyag összehordásával, kivonatolásával és rendszerezésével.

Vissza kellett térnie az *eredeti* oklevelekhez s a regeszták kidolgozásával egyidejűleg minden egyes oklevelet alapos diplomatikai vizsgálat alá kellett vetnie. Tárgyi szempontból teljesen megbízható, kritikai regesztagyűjtemény a magyar diplomatika rendszerének egyidejű kidolgozása nélkül nem jöhetett létre. Az oklevelek alapos kritikája, a királyi, közhatósági, hiteleshelyi és magán diplomatika kidolgozása nélkül készült regesztamű az oklevélkiadványainkból ismert valódi, hamis és interpolált oklevelek kétes értékű tartalommutatójának talán bevált volna, de nem mentesíténé az oklevelekből tárgyi adatokat és tanulságokat merítő történetírót a tudományos munkát olyannyira kisleltető kritikai előmunkálatoktól. Ez a megfontolás vezetett az okleveles anyag tárgyi szempontból aggyályosnak látszó megosztására. A diplomatikai feldolgozás ugyanis módszertanilag csak oklevélesoportonként, még pedig az oklevélkiadó hatóságok és testületek szerint elkülönített csoportok külön-külön vizsgálatával volt végrehajtható.

A királyi oklevelek regesztagyűjteményének az eredetiek vizsgálatán alapuló s a magyar királyi diplomatika rendszeres feldolgozásával párhuzamos, a többi oklevelektől elkülönített kidolgozása — ezek szerint — *módszertani* szempontból a vállalt feladat sikeres megoldásának egyedül helyes útja volt és — tekintettel az okleveles anyag kritikai vizsgálatához fűződő tárgyi érdekre — *tárgyi* szempontból is helyesnek mondható. Legfeljebb az a kérdés merülhet fel, nem lett volna-e helyesebb a regesztáanyag publikálásával addig várni, míg valamennyi oklevélesoport diplomatikai feldolgozása és regesztáiknak kidolgozása is befejezést nyer s így a teljes Árpád-kori okleveles anyag kritikai regesztáit egységes kronológiai sorozatban összefoglalva adni a kutatók kezébe? A későbbi kutatás szempontjából és elvi álláspont-ról nézve, ez a várakozás kétségtelenül kívánatosnak tűnhetett fel. A tudomány gyakorlati szempontjai azonban a rögtönös közlés mellett szóltak. A királyi oklevelek feldolgozása tíz év szorgalmas munkájának eredménye. Legalább ennyi időt vesz majd igénybe a többi Árpád-kori oklevelek feldolgozása, nem is szólva arról, amit a szerző is kiemel előszavában, hogy hazánk feldarabolása következtében az eredetiek jórészen felkeresése ma s talán még hosszú időn át leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Ha normális viszonyok közt még indokoltak tarthatunk volna is a várakozást, ma a tudomány érdeke egyenesen megkövetelte a kész anyag nyilvánosságra hozatalát, mert a kiadás halasztása hosszú évekre, sőt évtizedekre megfosztotta volna a kutatást a királyi oklevelek kritikai vizsgálata útján elért nagyfontosságú cred-

mények ismeretétől. Ha *clci* szempontból kifogásolható is az összefüggő forrásanyag külső, methodikai szemponton alapuló megosztása, a körülmények figyelembevételével mégis helyeselnünk kell a szerző eljárását. A közhatósági és magánoklevelek kritikai feldolgozása után eljön majd annak az ideje is, mikor egy második kiadásban az összes oklevelek és más természetű források jegyzéke, illetőleg regesztái egy összefüggő kronológiai sorozatba lesznek foglalhatók.

Szentpétery kritikai jegyzéke az Árpád-házi királyok okleveleinek és leveleinek kronológiai rendbe foglalt regesztáit tartalmazza a megfelelő kritikai apparátussal. A regeszták minden formális rész mellőzésével és egészen rövidre fogva adják a tartalmat, a kollektív záradékot rövidített alakban, a köztörténeti szempontból fontos tulajdonneveket s a tanúk, illetőleg méltóságviselők teljes névsorát. A kronológikus sorrendben elhelyezett regeszta után minden esetben az eredetinek és középkori átiratainak, illetőleg ilyenek hiányában az újkori másolatnak lelőhelye van feltüntetve, ha szerző maga nem látta, a lelőhelyet megnevező forrás megemlítésével. Ezt követi a kiadások időrendi felsorolása, majd az illető oklevélre vonatkozó irodalmi utalások és a szerző kritikai megjegyzései. Az eddig kiadatlan oklevelek teljes szövege az apparátus után következik. Ezeket a szerző eredetileg külön kötetben akarta kiadni, de utóbb — a Történelmi Bizottság véleménye alapján és tekintettel csekély számukra — helyesebbnek vélte némely külföldi kiadók példájára (pl. *Erben-Emler*) a regesztasorozatba való beillesztésüket az amúgyis nagyszámú oklevélkiadványok szaporításánál.

Az apparátusban gyakrabban és rövidítve idézett művek külön jegyzékbe foglaltattak. Nélkülözzük azonban az átkutatott levéltárak és a felhasznált másolatgyűjtemények felsorolását. Szerző ezt feleslegesnek véli. Nézetem szerint a teljes mű függetlenül ki kellene adni.

A regesztasorozatban megtaláljuk az összes teljes szövegben és töredékesen ismert, sőt a csupán más forrásokban említett királyi okleveleknek is a kivonatát. A teljesség szempontjából azonban kívánatos lett volna III. Béla koráig az összes XI—XII. századi *úgynevezett* „magánoklevelek” felvétele is. Az újabb kutatások után aligha szabad ezek közül egyet is magánoklevélnek tekintenünk. Tény, hogy a szóbanforgó oklevelek magánosok adományairól vagy hagyományairól szóló iratok, de jogi értelemben vett oklevelekké — e korban — csupán a király pecsétjének ráfüggesztése, illetőleg a király hozzájárulásának, consensusának szövegbeli kifejezése által váltak. Lényegileg tehát egytől-egyig királyi oklevelek és jogi tekintetben miben sem különböznek azoktól az egyházi testületek részére kiadott királyi oklevelektől, amelyek akár az illető egyházi testület által, akár a királytól kirendelt főpap vagy notarius által irattak, a királyi el-

határozást narratív formában adják elő s csupán a signum rátétele, illetőleg a pecsét ráfüggesztése által váltak oklevéllé (pl. Szt. László somogyvári, Kálmán veszprémvölgyi és zobori, II. Béla dömösi és bakonybéli, II. Géza pannonthalmi oklevelei). Helyesen járt tehát el Szentpétery, mikor nagy részüket (pl. Dávid herceg, Acha, Fila, Szines, Fulko, Márton, Magdolna, Farkas, Martirius stb. okleveleit) felvette a királyi oklevelek sorába; de nem lett volna szabad mellőznie a többit sem, így a király consensusát kiemelő szászti oklevelet, melyet felemlít ugyan, de „nem királyi oklevél”-nek minősít, a Guden-féle oklevelet, melyet Eckhart megállapításai után eredetileg királyi pecséttel ellátott iratnak kell tartanunk, Felicián ítéletlevelét, melyben kifejezésre jut a királyi consensus stb. Ha ezek mai formájukban a pecsét elveszte vagy újjal pótlása miatt nem is látszanak királyi oklevélnek, a maguk korában és eredeti alakjukban kétségtelesen azok voltak.

A kelet pontos kritikai meghatározására a szerző igen nagy gondot fordított s az okleveleket az így megállapított valódi kelet sorrendjében adja. Ha az eredetiben a keletzés hibás, vagy a mai naptári számítástól eltérő kalkulus szerint van kifejezve, a hibás keletnél utalás található a helyes évszámra. A pontos kronológiai sorrendet csak az ifjabb királyok oklevelei szakítják meg, melyek az öreg király okleveleinek teljes sorozata után ékeltek be. A királynék és hercegek oklevelei függelékbe kerültek.

A regeszták célja — mint a szerző helyesen megállapítja — nem az oklevélszövegek pótlása, hanem csupán a kiadások kritikai használatának megkönnyítése. A túlságosan bő tartalmi kivonat s a kivonatoló által fontosnak vélt szövegrészek eredeti nyelven való közlése, amire egyik-másik külföldi kiadványban látunk példát, nem ajánlatos, mert a dolog könnyebb végét kereső kutatót könnyen a teljes oklevélszöveg vizsgálatának mellőzésére csábítja, holott a végső eredményben mindig szubjektív szempontú kivonatokra építeni sohasem szabad. Ezért csak dicsérettel szólhatunk a regesztáknek csupán a tartalom lényegére kiterjeszkedő, rövid és szabatos formájáról. A tanúk és dignitáriusok nevének teljes felsorolása rendkívül becses, sőt az Árpád-kornál egyenesen nélkülözhetetlen kritikai segédeszközt ad a történetíró kezébe. Ez adatok pontos közlésének nemcsak a homályos kronológiai, hanem fontos tárgyi kérdések megoldásánál is igen nagy hasznát fogjuk venni. Ki kell emelnem a személy- és helynevek írásában tapasztalható módszeres, kritikai eljárást is.

A kiadások mintaszerű felsorolása mellől — sajnos — hiányzik a viszonylag legjobb szövegkiadás hibáinak és eltéréseinek jelzése. Szerző — a borsmonostori oklevelekről írt dolgozatának tanúsága szerint — tervbevette ugyan ezt, de

mint előszavából értesülünk, technikai nehézségek miatt lemondott megvalósításáról. Ezeknek a tárgyi kritika szempontjából is fontos jegyzeteknek elmaradása részben gazdasági okokra vezethető vissza; kinyomatásuk sok helyet foglalt volna el és drágította volna a kiadványt.

Ugyanez a takarékosági szempont kényszerítette szerzőt a kritikai jegyzetek redukciójára. Bár minden egyes oklevél hitelességét és körülményeit szigorú kritika tárgyává tette, e művelet eredményéről csupán ott számol be s ott is lehetőleg szűken mérve a szót, ahol vitának lehet helye vagy amikor egy eddig hitelesnek vélt oklevelet hamisnak deklarál. A hitelesnek talált oklevelek regesztáit, ha ellenük támadás eddig nem hangzott el, minden kritikai megjegyzés nélkül közli. Vitás esetekben is gyakran megelőgszik a kérdést tisztázó irodalomra való rövid utalással. Csak néhány vitás oklevélhez fűzött hosszabb — bár így is csak pár sornyi — kritikai fejtegetéseket (pl. 2., 32., 36., 46., 129., 175., 199., 202., 241., 250., 296., 317., 325., 333., 340., 350., 356., 380., 386., 433a., 485., 567. szám). A szükséztől és minden felesleges megjegyzéstől tartózkodó kritikai jegyzetekből ilyenképpen csak az Árpád-kor anyagát ismerő történész tud magának a szerző fáradságos és hálátlan kritikai munkájáról fogalmat alkotni. Eredményeinek részletes indokolását és kifejtését Szentpétery — mint előszavából értesülünk — külön tanulmányokra tartotta fenn. Közülük néhány már régebben megjelent s ezekből az egyes oklevélesoportokra (pl. a borsmonostori, topuszkói oklevelekre, Szt. István okleveleire), egyes uralkodók pecsét- és címváltoztatásaira stb. vonatkozó előtanulmányokból a laikus is tiszta képet kap a szerző gondos kritikai munkájának természetéről.

Szentpétery oklevéltani érdekből kiindulva, az oklevéltan módszerével vizsgálta anyagát. Figyelemmel volt a tárgyi szempontokra, de mégis a formális kritikára vetette a súlyt, céljául tekintvén az egyoldalú tárgyi kritika ellensúlyozását. Ítéleteiben a legnagyobb óvatossággal járt el, kétes esetekben megelégedve a gyanúokok közlésével, a további kutatásra hárítva át a döntést. Elve, hogy „a biztos ítéletnek egészen biztos alapokon vagy legalább is nagyfokú valószínűségen kell nyugodnia“. A diplomatikai vizsgálódásnak ez az öncélúsága s a kritikának ez a módszeresen tartózkodó természete, mint azt már más alkalommal is kiemeltem, a tárgyi szempontból kiinduló ötletzerű vagy — Tagányi találó jelzőjét használva — „kormányozható“ oklevélkritika hazájában eleve szép eredménnyel kecsegtetett.¹ Szentpétery eredményei valóra váltják e reménységünket; a diplomatika tárgyilagos és elfogulatlan fegyvereivel teljes győzelmet aratott az előre megalkotott történeti elnéletekből és feltevésekből kiinduló

¹ Századok. 1916. 290., 1917. 99., 1918. 413. 1.

tudósok ötletszerű hyperkritikája felett. Árpád-kori okleveles anyagunkról szerzónk alapos kritikai vizsgálata után sokkal kedvezőbb képünk van, mint az utóbbi évtizedekben lábra kapott skepsis hatása alatt remélni lehetett volna. Kiderült, hogy Árpád-kori okleveles anyagunknak — még ha a legkevesebbé gyanús okleveleket is oda soroljuk — csak igen kis százaléka hamis.

Kétségtelen, hogy a jövő kutatás egyes részleteiben módosítani fogja és sokban kiegészítheti Szentpétery eredményeit, de az is bizonyos, hogy a magyar középkor kutatója jövőben már nem fog sötétben botorkálni, mert a királyi oklevelek kritikai jegyzékére, — melynek befejező füzeteit mielőbb várjuk —, mint biztos alapra, teljes bátorsággal építhet. Szerzőjét a magyar történettudomány hála és elismerése illeti meg.

Hóman Bálint.

Karácsonyi János: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. A Forster-Scitovszky-díjjal jutalmazott pályamunka. I. kötet. 8°, 562 l. Budapest, 1923. A Magyar Tud. Akadémia kiadása.

A magyar történelem, szorosabban egyháztörténelem művelői és kedvelői már régebb idő óta nagy érdeklődéssel várták ennek a munkának a megjelenését. A Magyar Tud. Akadémia ugyanis még 1906-ban megbízta ennek a tárgynak a feldolgozásával a tudós szerzőt, akit erre nem csupán akkor viselt tanári állása képesített, mint a munka Előszavában maga szerényen mondja, hanem sokkal inkább azok a jelentékeny tudományos eredmények, amelyeket már addig, viszonylag még fiatalon, irodalmi működése folyamán elért. Az ő munkálkodása sokoldalú érdeklődésről, rendkívül eleven és eredeti szellemről, csodálatos erudicióról és fáradhatatlan szorgalomról tett már akkor tanuságot. S emellett, hogy a magyar egyháztörténelemnek már akkor is, nem csupán hivatalból, de érdemeinél fogva még inkább, mestere volt, megvolt benne a fiatalos bátorság, munkakedv, sőt merészség, mely a legnehezebb, legkényesebb történeti feladattól sem riad vissza. Mindez érthetővé teszi, hogy az Akadémia akkor őt bízta meg a magyarországi ferencesek történetének megírásával, s érthetővé teszi az érdeklődést, amellyel a munka megjelenését vártuk.

A mű meglehetősen soká késett. Része volt ebben a szerző személyes viszonyaiban beállott változásoknak, része volt más irányú elfoglaltságainak, igen nagy mértékben a világháborúnak s az az után bekövetkezett szerencsétlen eseményeknek, hazánk szétdarabolásának. Ez okozta, hogy az író, akit szent hivatása oláh megszállás alatt álló területhez Váradhoz kötött, tudomásunk szerint nem vezethette maga

a kötet kiadásával járó munkákat, nem ügyelhetett fel a nyomásra. Szinte csoda, hogy ennyi akadály dacára most készen előttünk fekszik a nagy munkának legalább első kötete. Annál hálásabbak lehetünk ezért a szerzőnek, mert közben nem szünt meg más téren is szinte lázas irodalmi, tudományos munkásságot fejteni ki. Hogy kisebb, magyar történeti és genealógiai cikkeiről ne is szóljunk, csak Magyarország egyháztörténetének második kiadását, a horvát történetírással, a Sylvester-bulla koholójával stb. foglalkozó dolgozatait említjük, általában a horvát s oláh propaganda-történetírás elleni küzdelmét, s emlékezetbe idézzük egyes hibái mellett is kitűnő kis könyvét: Magyarország történeti jogai.

Emellett a sokoldalú, sohasem pihenő munkásság mellett, mint az előttünk fekvő eredmény mutatja, mintaszerű lelkiismeretességgel dolgozta fel a ferencrendiek történetére vonatkozó nyomtatott irodalmat és adatokat — ez ugyan édes-kevés —, továbbá a kéziratban maradt ferencesrendi történeti munkákat s a különböző — szépszámú — levéltárak okleveles anyagát. Az így összeszedett anyagról az a benyomásunk, hogy az nagyjában teljes. Meglehet ugyan, sőt valószínű, hogy egyes, különösen magánlevéltárakban még lappanganak adatok a magyar ferencesek régebbi történetére vonatkozólag, de szilárd meggyőződésünk, hogy ezek a talán meglévő adatok semmi lényegesben nem változtathatnak vagy bővíthetnek azon a képen, amelyet Karácsonyi rajzolt. Ez tulajdonképen sajnálatos, mert a szerző minden lelkiismeretessége mellett is ez a kép, különösen az első két századot illetőleg, bizony elég homályos és hiányos. De hát a ferencesek nem voltak birtokos rend, alig maradtak fenn rájuk vonatkozó oklevelek, amelyeken keresztül szervezetüket, szokásaikat, viszontagságaikat, sőt az egyes tagok életfolyását megismerhetnők, mint a bencésekénél, cistercieknél. Nem is foglalatoskodtak sokat tudományokkal, sok szép könyvet, históriát nem írtak, s nem tartották első századaikban a szent szegénység alázatosságával összeférőnek, hogy a maguk történetét elbeszéljék az utódoknak. Nem voltak várszerű kolostoraik, székesegyházszerű templomaik és amikor a török áradat jött, alig kellett előre többet menteniök a puszta életüknél. Ők nem dicsőségre törtek. Az egyszerű nép életét élték, annak a lelki szükségleteit igyekeztek kielégíteni, azt iparkodtak támogatni, nevelni, jó szóval, példával. De ezt a feladatot kitartóan, híven teljesítették, török-veszély, kurucdúlás, zsoldos-fosztogatások között is. Megmaradtak a szegény magyar jóformán egyedüli lelkipásztorainak a szigorú török urak alatt és elkísérték a jámbor magyar legényeket, amikor azok a császár regimentjeiben elmentek véruket onani idegen országokba. Írott emléküik kevés maradt: igazi emléküik azok

a katolikusnak, magyarnak megmaradt népfoltok, telepek, városok, amelyek az ő vezetésük alatt túléltek a százados török uralmat.

A még meglevő kevés írott emléket Karácsonyi, mint mondtuk, körülbelül teljesen hordta össze és gondosan felhasználta. Ez nála természetes, éppen úgy, mint hogy az előadás világos, jól elrendezett és áttekinthető, bár természetesen — ezt a tárgy természete hozza magával — néha bizony fárasztó, egyhangú. Egyebekben a szerző kitűnő történetírói sajátosságaira felhívni a *Századok* olvasóinak figyelmét valóban felesleges volna, elég annyit megjegyeznünk, hogy ez a kötet Karácsonyit képességei teljében mutatja. Apró elírásokat, inkább sajtóhibákat össze lehetne tán vadászni egyet-kettőt a könyvben, de ennek az aprólékoskodásnak igazán semmi értelme nem volna.

Egy dolgot nélkülöztünk ismételten a munkában: hogy a szerző a magyar ferencesek életét az egyetemes szerzet életéből jóformán teljesen kiszakítva adja elő, anélkül, hogy tudomást venne a rend kebelében századok folyamán ismételten végbement jelentékeny felfogásbeli és szervezetbeli változásokról. Igaz, hogy ezek előadása egyáltalában nem volt feladata, nagyon meg is duzzasztotta volna munkáját, ha erre vállalkozik. Az is igaz, hogy az érdeklődőknek ebben a tekintetben kitűnően használható, könnyen hozzáférhető kézikönyv áll rendelkezésükre, amely minden tudományos igényt kielégít. (Holzapfel: Handbuch der Geschichte des Franziskanerordens.) Mégis, különösen a nem papi, sőt nem katolikus olvasók kedvéért hasznos lett volna sűrűbben utalni a rendet éltető ideálokra, ez ideálok fejlődésére és különböző megjelenési formáira a századok folyamán. De hát az kétségtelenül a szerző szuverén joga volt, hogy feladatát hogyan fogja fel. Ahogy ő felfogja, mintaszerűen oldotta meg.

Az igazat megvallva, némi aggodalommal várjuk a munka későbbi részeit. A szerző ugyanis igen széles mederben fogott a dologhoz. Nem csupán a tulajdonképeni ferencesek történetét ígéri, hanem az úgynevezett minoritákét, kapucinusokét, klarisszákét és beginnákét is. A jelen kötet mindössze a marianus ferencesek általános történetét, egyes kolostoraik részletes történetét, végül a salvatorianus ferencesek általános történetét adja. Ez ugyan a többihez viszonyítva aránytalanul nagy anyagot jelent, mégis attól tartunk, hogy a hátralevő részek előadásához több kötet lesz szükséges. Hogy Karácsonyi ezt a munkát elvégzi, abban nem kételkedünk; nagyon meglehet, hogy már el is végezte. De mikor és hogyan fognak ezek a kötetek a mi rettenetes pénzügyi viszonyaink között megjelenni? A jelen kötet költségeit Várady L. Árpád kalocsai érsek fedezte. De az ő fajtájabeli mecénások ritkák — s ma már ő sincs többé. Pedig minél hamarább szeretuénk

a folytatást, a teljes művet látni. Ellenségeinkkel szemben sokat emlegetett kultúrfölényünknek olyan emléke lesz ez a munka, aminőt az utolsó szomorú tíz év igen-igen keveset alkotott.

Patek Ferenc.

Böleskey Ödön: Capistranoi Szent János élete és kora. I. és II. kötet. Székesfehérvár, 1923, 1924. 8°, 614, 735 lap.

Capistranoi Szent Jánosnak, aki Magyarországnak a török hatalom ellen vívott küzdelmeiben a nándorfehérvári csata előkészítése s abban játszott szerepe révén oly hatalmas segítőtje volt, mind a mai napig vajmi kevéssé rója le háláját a nemzet. A magyar franciskánusok ugyan egyik rendtartományukat róla nevezték el, s egyébként is szorgalmasan ápolják kiváló rendtársuk emlékét, a Hunyadiak korával foglalkozó nagyobb munkáink is többé-kevésbé méltóképen emelik ki érdemeit, de nem tudunk egyetlen valamennyire is kielégítő, tudományos szempontból számbavehető monografiáról, vagy cikkről, amely magyar nyelven vele foglalkoznék. Pedig Capistranoi Szent János kétségtelenül egyik legjelentékenyebb embere korának. A török ellen Magyarország és a kereszténység érdekében kifejtett működése jelentőségénél és nagy következményeinél fogva koronája ugyan pályájának, de, legalább időben, voltaképpen csak kis részletet teszi ki szentünk igen változatos, tág körre kiterjedő, soha nem szünő tevékenységének. Az ő egyénisége abból az erőteljes vallási renaissanceból nőtt ki, amely a XIV. század végefelé jelentkezik Itáliában, s amelyet, ha személyhez egyáltalán köthetjük, Sienai Szent Katalin működésével kell kapcsolatba hoznunk. Közvetlen elődje az a rendtársa, akitől tanult, aki iránt egész életében a legnagyobb tiszteletet tanusította, akitől számos újonnan alapított kolostort neveztek el: Bernardin di Siena. Mindezek a szentek a hamisítatlan régi, középkori franciskánus-ideált testesítik meg, semmi közük az újabb korhoz, a humanista renaissancehoz, amely pedig szentünk élete vége felé már virágkorát élte, s éppen az egyház emberei közt találta legjelentékenyebb támogatóit. Gondoljunk pl. Enea Sylvio Piccolominire, aki ugyanabban az időben működött az Alpeseektől északra, mint szentünk, s aki II. Pál pápa korában oly sokat tett Magyarorszáért a török ellen folytatott küzdelmében. II. Pál nem tipikus renaissance-pápa; a célok, amelyek felé tör, az ideálok, amelyekért lelkesedik, sok tekintetben azonosak a Capistranoi Szent János céljaival és ideáljaival. Mégis, mily óriási a különbség a két ember világszemlélete közt, amint az írásaikból, tetteikből, eljárásuk módjából, minden megnyilatkozásukból kitűnik. A két ember működése több ízben érintkezett, s ez az érintkezés nem volt mindig barátságos, mint az Böleskey előadásából is kitűnik. Felesleges kutatnunk, hogy az esetleges surlódásokért melyi-

küket terhelte a felelősség. Capistranoi Szent Jánosban a Poverello XIII. százada élt újra, s próbálta még egyszer — hiába — visszahódítani a keresztény világot attól a modernebb világfelfogástól, amely — éppen Enea Sylvio példája mutatja — talán éppen olyan nemes tudott volna lenni, mint az ősi franciskánus világszemlélet, de amelynek hallatlan kinövései a kortársak előtt sokkal nyilvánvalóbbak, mint előttünk, kétségtelenül nagy erkölcsi és társadalmi veszedelmet rejtettek magukban.

Capistranoi Szent János élete alig más, mint az Assisi Szent Ferenc XIII. századának küzdelme az Enea Sylvio XV. százada ellen. A küzdelem nem végződött győzelemmel, nem is végződhetett: a humanitás modern eszméjében ugyanaz a Gondviselés nyilatkozott meg, mint a szegénység franciskánus ideáljában. De azért jó harcot harcolt és sok eredmény kísérte működését. Rendjében sikerült kedvező pozíciót, sőt terjeszkedést biztosítania a szigorúan értelmezett szentferenci szegénység irányzatának, az observanciának. A nép között folytatott prédikatori tevékenysége, bár a dolgok természeténél fogva gyakran efemer jellegű, de annál eklatánsabb sikerrel járt. Az eretnekségek, nevezetesen a husszizmus elleni küzdelme nem volt ilyen szerencsés. Ez természetes. Szent János a husszizmust kizárólag vallásos, dogmatikai és erkölcsi szempontból nézte. Az pedig, ha jól látjuk, első sorban szociális és nemzeti kérdés volt már akkor, amikor ő megkezdte a harcot ellene. Annál nagyobb eredménnyel járt — és hírét első sorban ez biztosította későbbi századokra — az a küzdelme, amelyet a török veszedelem ellen folytatott. Ez élete legutolsó éveire esik, s ő maga talán nem is volt egészen tisztában jelenetőségével. Itt az ő törekvései, amelyek a középkori keresztény Európa univerzális szolidaritásának gondolatából táplálkoztak, találkoztak a Hunyadi János Magyarországnak céljaival. Ez a harc győzelemmel járt, s ez a győzelem teszi Capistranoi Szent Jánost a mi nemzeti hősünnké.

Idáig nem sokat mutattunk iránta érzett halánkból. Annál kellemesebben esik, hogy most, legsanyarúbb esztendeinkben, aminők tán Szent István óta nem szakadtak ránk, egy sok segédeszköztől megfosztott, vidéken élő szerzetes támogatva a szegény, s az utóbbi években ugyancsak sok kárt szenvedett Szent Ferenc-rend kormányától, egy minden tekintetben imponáló munkával állít emléket Magyarországnak s a ferencesrend közös hőségének. Az itt tárgyalt két kötet Capistranoi Szent János életét és működését tárgyalja minden vonatkozásban, a kilátásba helyezett harmadik kötet, úgy tudjuk, első sorban a szent irodalmi hagyatékával fog foglalkozni.

Az előttünk fekvő két kötet minden tekintetben méltó

a szenthez, akinek emlékét tárgyalja. Tulajdonképen felmentve érezhetném magamat a részletes kritikától, mert ezt jól elvégezte Balanyi György tisztelt kartársam a Katholikus Szemle lapjain, s habozás nélkül elmondhatom, hogy az ő ott kifejtett véleményéhez — bár csak az első kötetről számolt be — lényegében mindenben csatlakozom. A szerző előadásában mindenütt elsősorban az egykorú vagy közel egykorú, legautentikusabb forrásokra támaszkodik, s ahol ezek előadása, inkább a háttér megrajzolása szempontjából, tán hiányos, csaknem mindig a leggondosabban megválogatott újabb irodalmat használja fel. A jól összeválogatott, körülbelül teljes forrásanyag oly részletes, megbízható előadást tesz lehetővé, amely minden Capistrano-életrajzot nemcsak a magyar, de az idegen irodalomban is hosszú időre feleslegessé tesz. Monografikus munkáról nagyobb dícséretet alig mondhatunk.

Van azonban egy-két megjegyzésünk a munkához, amelyek egyáltalában nem akarnak semmit levonni az író érdemeiből, de amelyeket el kell mondanunk, hogy megvilágítsuk az ő dolgozási módját.

A könyv ugyanis tárgyánál és természeténél fogva nem csupán történeti mű, de egyben hagiografikus is. Célja tehát nemcsak az, hogy a történeti igazságot a legmegbízhatóbb alapon minél teljesebben előadja, hanem az is, hogy — ismételjük, éppen az igazsághoz mindenben hű és teljes — előadása révén fokozza szentje iránt az érdeklődést, tiszteletet, s ezzel élessze, táplálja a vallásos érzést. Ez a kettős cél az anyagnak olyan módszerű feldolgozását teszi célszerűvé, amire a politikai, szociális, kulturális történelemben vágó műveknél kevés a példa, de ami annál elterjedtebb az egyház-történelem, nevezetesen a hagiografia klasszikus alkotásai-ban, ahol ezt a módszert a protestantizmus elleni kénytelen küzdelem fejlesztette ki főként a XVII—XVIII. században. Nincs itt elég terünk, hogy ezt a metódust itt jellemezzük, nem is lenne célja, hisz a szerzőnél ennek főként csak két vonása észlelhető, melyekre elegendő rámutatnunk.

Az egyik az, hogy előadása sok helyütt apologetikus természetű. Az egykorú és legmegbízhatóbb források, nagyobb-részt rendtársak művei, minden lehető módon magasztalják szentjüket. Viszont újabb életírói, köztük tekintélyes protestáns tudósok, sokszor látható örömmel igyekeznek tépázni a feje köré fonódott nimbuszt. A buzgó monografusnak aztán nehéz elkerülni a hibát, hogy hőjét olyan esetekben is megvédelmezze, amikor arra semmi szüksége nincsen. Fontos-e például, hogy hősünket ebben vagy abban a lombardiai vagy német városban százezer vagy százötvenezer ember hallgatta, mikor prédikált? A derék, jóhiszemű franciskánus barát a maga Vitájában ezt a számot írta, holott legalább is való-

szinü, hogy nem volt módjában az összegyűlt sokaságot megközelítően sem számbavenni. Az ilyen és ehhez hasonló adatokat egyszerűen nem érdemes védeni, mert körülbelül bizonyos, hogy azok csak nagyon hozzávetőleges szubjektív becsléseket tartalmaznak. Gondoljunk arra, hogy a különböző pártállású újságok manapság mennyire különböző értesítéseket hoznak ugyanazon népgyűlés lefolyásáról. Fontos az, hogy Szent János prédikációi igen nagyhatásúak voltak és mindenki elment őt meghallgatni, aki csak a környékben tehette. Ugyanez áll az általa véghezvitt csodákról. Végül, hogy egy konkrét példát említsek, szentünk nagyságából semmit nem fog elvenni, ha Rokyennával való vitairatváltása nem egészen úgy folyt is le, mint szerző állítja, ámbar a magam részéről szívesen elhiszem, hogy az ő előadása fedi a valóságot.

Némileg ezzel a hagiografikus színezettel függ össze az előadás egy másik hibája, amelyet Balanyi is említ kritikájában, de amelyet én kénytelen vagyok hangsúlyozni, éppen mert a régebbi irodalom klasszikus termékeiben gyökeredzik, s alkalmas arra, hogy a jövőben is iskolát csináljon. Az író ugyanis nagyon szereti forrásait beszéltetni. Az elbeszélő, de még inkább az aktaszerű forrásokat néha oldalszámra közli magyarul és gyakran latinul is. Elismerem, hogy egy jó forrás olvasása mindig többet ér az igazi historikusnak, mint a legkitünőbb feldolgozás. De éppen ezért kellenek feldolgozó munkák, mert azok célja nem a források leközlése, hanem valami egészen más. Az ilyesmi szükségtelenül megduzzasztja a könyvet, s mint olvasmányt igen nehézkessé teszi. Idézni szabad, sőt kell. Hogy az idézetek minő terjedelműek legyenek, annak meghatározása persze a szerző szuverén joga, de nem ajánlatos ezzel a joggal visszaélni. Ez a könyv néha úgy hat, mintha pl. *Raynald Annales*eit olvasnánk. Pauler Gyula nem volt az előadóművészetnek olyan mestere, mint teszem Ranke, Macaulay vagy Taine, de ő igen jól eltalálta, meddig szabad menni az ilyen idézetekkel. Ajánljuk őt jövőre a szerző figyelmébe.

Elvi kifogások ezek, amelyekben lehet vitatkozni, s amelyeket tán szükségtelen is volt ily bőven tárgyalni, mert szinte az a színezetük, mintha a mű tudományos értékét érintenék, holott erről szó sincs. Ismételjük, hogy jobb Capistranomográfiát nem kívánhatunk magunknak. *In camera cartatis* azonban elmondtuk ezeket, mert úgy hisszük, hogy a szerző még sokat fog dolgozni — adja Isten — és későbbi munkájában az itt elmondottak inkább serkentőleg, mint lehangolóan fognak rá hatni.

Tárgyi kifogást a könyv ellen keveset emelhetünk. Néhányat már Balanyi említett bírálatában. Egypár tévedésre mi is rámutatunk. bár ezek lényegtelenek.

Az I. kötet 199. lapján az ostiai és a portói bíboros püspökségeket azonosítja. Ez csak elhúzás lehet szerző részéről. Porto egyesítve volt Celon candidával, de Porto és Ostia sohasem tartoztak össze.

Ugyanott a 213. lapon és ismételten „Reverendus pater et dominus meus Dominus Ariminensis“. Amint azt szerző is bizonyosan tudja, a rimini-i püspökről van szó.

Ugyanott 224. lapon. IV. Eugén nem 1247 február 27-én halt meg, hanem február 23-án, és V. Miklóst nem március 6-án választották meg, hanem március 8-án. Ez az ott elbeszélte csodát is érthetővé teszi.

Ugyanott 564. lapon Kristóf koroni és (nem Coronii) püspökről van szó.

II. kötet 129. lapon. „sok báró, katona és nemes“. Katona (miles) kétségtelenül = lovag.

Ilyen apróság van néhány, és ezt a listát tán még bővíthetnénk. Inkább még egy megjegyzést. Szerző az idegen tulajdonneveket — helyesen — mindig az illető nemzet szokása szerint írja. Ebben a törekvésében azonban kissé messzire megy, s néha kénytelenségből következtelen is. Mert, hogy csak a II. kötetet nézzük, ilyen nevek fordulnak elő nála: Nicolaus von Cuza (84. l.); Johann Tova^oowsky von Cimbürg; (u. o.) Johann von Barotin; (174. l.) Udalricus von Eytringer, nem is szólva a sok Napoliról, Veneziáról és egyebekről. Ez az elv szép, de nem lehet ilyen következtelen keresztülvinni anélkül, hogy hasonló következtelenségek elő ne forduljanak.

Eleget téve kritikusi kötelességemnek, iparkodtam a szerzőt minél több apróbb nagyobb hibájára figyelmeztetni. Szeretettel tettem, fogadja tőlem ő is ezzel az érzéssel. Egyebekben pedig csak hálát mondhatok neki azokért az élvezetekért, amelyekben könyve révén részem volt: Szabadjon remélnem, hogy szegényes egyháztörténeti irodalmunk az ő révén még több értékes munkával fog szaporodni. **Patek Ferenc.**

Lukcsics Pál: A vásárhelyi apácák története. Közlemények Veszprém vármegye multjából. 1. sz. Veszprém, 1923. 8°.

Sorozatosnak tervezett kiadvány első füzete jelent meg Lukcsics Pál szerkesztése és kiadásában. Szerző Veszprém vármegye monografiájának megírására gondol s mint előszavából kitűnik, ehhez egy legalább negyedévenkint megjelenő történelmi folyóirat kiadását tartaná szükségesnek. Mivel ez az ő anyagi erejét meghaladja, határozta el magát a Közlemények kiadására. Közli egyúttal az első öt füzet címét is.

„A vásárhelyi apácák története“ kisebb részben monografikus feldolgozás, nagyobbik felét az apácák hiteleshelyi

és magántermészetű kiadványai és levelei, valamint regeszták történetükhöz foglalják el.

Részletesen ismerteti a kolostor történetét 1511-ig, míg a Szent Benedek-rend kezén volt, kevesebbet tud az akkor betelepített premontreiekről s egészen vázlatos a kolostori birtokok újabb története. Tanulmánya a kiadott anyagon kívül főleg a Magyar Nemzeti Múzeum és az Orsz. Levéltár anyagán alapszik, teljesen mellőzi a vasvári káptalan hiteles helyi levéltárát s nem vesz tudomást Karácsonyi Jánosnak a Magyar Nyelv-ben megjelent cikkéről sem.

Teljesség kedvéért meg kellett volna említenie, hogy a vásárhelyi bencés apácák eltávolításuk után az esztergomi kolostorba költöztek a Duna szigetére,¹ hogy az utolsó premontrei abbatissa Forgács Ferenc veszprémi püspökre hagyta birtokaikat,² hogy a vásárhelyi premontrei apácák számára 1519-ben iratta Fegyverneki Ferenc sági prépost, a premontrei tartomány akkori feje a Lányi-kódexet,³ hogy a XVIII. században keresték is a premontreiek vélt joguk alapján az Apáca- vagy Somlyóvásárhelyre vonatkozó iratokat és hogy a Klarisszáknak történt adományozás után azok fejedelemasszonya „Abbatissa de Veteri Buda et de Vásárhel” címezi magát.⁴

Nem lett volna felesleges megállapítani a birtokok egykori és mai terjedelmét és megemlíteni, hogy bár sem apát-ság, sem prépostság nem volt, mindkét címet máig is adományozzák.

A regeszták kiegészítésére a következőket közlöm:

1. Pozsony, 1546. április 28. I. Ferdinánd a vásári káptalannal megidézeti a vásárhelyi apácák panaszára ifjabb Erdewdy Pétert és embereit, kik az apácák Csapó Gergely nevű jobbágyát a somlyói várba vitték s ott addig kínozták, míg a gyermeke által Kisszöllösön az apácák birtokán talált kincset el nem árulta, s azóta is fogságban tartják.

Eredetije: Vasvári hit. levtr. f. E. n. 27.

2. Vasvár, 1558. A vasvári káptalan Nádasdy Tamás nádor parancsára átírja Palásthy Katalin vásárhelyi abbatissa tiltakozását s a másolatot devecseri Chóron Jánosnak adja ki.

Eredetije: Vasvári hit. levtr. f. E. n. 29.

3. Bécs, 1558. szeptember 17. I. Ferdinánd parancsa a vasvári káptalanhoz devecseri Chóron János megidézése végett. (Rávezetve a káptalan válasza is.)

Eredetije: Vasvári hit. levtr. f. E. n. 30.

4. Bécs, 1574. január 20. Miksa meghagyja a vasvári káptalannak, hogy levelét juttassák el devecseri Chóron János Sopron megye főispánja és Sopron város kapitányának (a

¹ Pannonhalmi Rtört. V. 520.

²⁻³ Magyar Nyelv. 1921. 149—151. l.

⁴ Dr. Szabó György Pius: A ferencrendiek a magyar tört. 443.

vásárhelyi apácák ügyében) s ennek választát vele közöljék. (Rávezetve az elintézés is.)

Eredetije: Vasvári hit. levtr. f. E. n. 31.

5. Bécs, 1575. január 25. Miksa mandatum exhibitoriuma a vásárhelyi apácák érdekében devecseri Chóron János ellen a vasvári káptalanhoz. (Rávezetve az elintézés is.)

Eredetije: Vasvári hit. levtr. f. E. n. 32.

6. Bécs, 1575. március 28. Károly főherceg meghagyja devecseri Chóron Jánosnak, hogy ne avatkozzék az apácák dolgába s ha a patronátust bizonyítani tudja, írásait mutassa fel.

Eredetije: Vasvári hit. levtr. f. E. n. 33.

7. Bécs, 1575. március 23. Károly főherceg mandatum exhibitoriuma a vasvári káptalannak, hogy devecseri Chóron Jánosnak adja át levelét és kérjen választ a vásárhelyi apácák ügyében. (Rávezetve az elintézés is.)

Eredetije: Vasvári hit. levtr. f. E. n. 34.

8. Bécs, 1577. február 10. A 105. sz. regesztá eredetije. Vasvári hit. levtr. f. E. n. 35.

9. Bécs, 1577. február 10. Ernő főherceg utasítja a vasvári káptalant, hogy levelét juttassa el devecseri Chóron Jánoshoz s választ kérjen az apácák ügyében. (Rávezetve az elintézés is.)

Eredetije: Vasvári hit. levtr. f. E. n. 36.

10. Bécs, 1580. április 15. Ernő főherceg a vásárhelyi apácák érdekében parancsot küld a vasvári káptalannak devecseri Chóron János ellenében. (Rávezetve elintézés is.)

Eredetije: Vasvári hit. levtr. f. E. n. 37.

11. Pozsony, 1589. március 19. Fejérvölgy István nyitrai püspök és királyi helytartó utasítja a vasvári káptalant, hogy az apácavásárhelyi apácák Iszkáz, Kisszöllös és Csösz birtokain határjárást tartson. (Rávezetve az egész reambulatio.)

Eredetije: Vasvári hit. levtr. f. E. n. 38.

Ezenkívül egyes oklevelek a vasvári hiteleshelyi levéltárban is, a zalavári konvent levéltárában¹ is érdekelhetik még a szerzőt.

Érdeklődéssel várjuk a vállalatnak kilátásba helyezett további füzetait.

Horváth Tibor Antal.

¹ 1571. Zalavári kv., extractus I. 1010. és 1011. — 1573. Zalavári kv., extractus I. 1013. és 1014. — Hevenesi: T. 50. szintén közöl egy regesztát, mely szerint János király egy szőlőt ítél oda az apácáknak.

S. Szabó József: Műveltségi állapotok, főként az iskolázás Debrecenben a reformáció korában. A debreceni Tisza István Tudományos-Társaság I. osztályának kiadványai. I. kötet. 8. szám. Debrecen, 1924.

Szerző dolgozatát két részre osztja. Az első részben Debrecen művelődésének alapjait és föltételeit ismerteti, s csak a második részben kerül a sor a dolgozat tulajdonképeni tárgyára, t. i. a reformáció korabeli debreceni iskolára. Ennek a résznek a kidolgozásánál maga a szerző is bevallja, hogy újat nem tud nyújtani, hanem csak néhány ismert adatra és ezeken nyugvó következtetésekre és feltevésekre építi dolgozatát, melyben kimutatni igyekszik, hogy a debreceni protestáns iskola a város középkori iskolájából fejlődött, amire azonban tárgyi bizonyíték nincsen. Azután a tanulókról, tanításról, ennek anyagáról, végül a tanárokról értekezik a szerző, ez utóbbiaknak szinte életrajzukat is adva. Ha a szerző dolgozatában nem is ismertet meg új részletekkel, azokat az adatokat, amelyek Békefi, Bunyitai, Karácsonyi, Takáts Sándor, továbbá Szücs István közismert műveiben, Zoltai derék dolgozataiban széjjel vannak szórva, ügyesen állítja össze.

Tárgyi megjegyzéseink: Műve 4. lapján tévesen írja, hogy Mátyás király az „árúciók lerakodási jogát” helyezte át Váradról Debrecenbe. Csak a váradi vámot helyezte át, inus stapulae-t Debrecen nem kapott.

Hogy Debrecennek a XVI. században milyen árukban volt főforgalma, azt nem Kalmár Gergely kassai nagykereskedő üzleti könyveiből, hanem inkább a debreceni városi levéltár ritkabecsi jegyzőkönyveiből lehet megállapítani. (4. lap.)

Rendkívül nagy szolgálatot tenne szerző a magyar történettudománynak, ha felfedné, hogy hol vannak azok az oklevelek, amelyek a XIII. század közepén Debrecen város iparosait a kalmárokkal egyidejűleg emlegetik. (5. lap.)

Messzemenő szerzőnek az az egyetlen adaton alapuló következtetése, hogy a hospitalis a caetusok és mai internatusok (!) ősi formája. Ez tévedés, mert a hospitalis keveréke a mai szegényháznak és kórháznak.

Kissé erős és kiáltó hiba az, amit a szerző a 16. lapon követ el, ahol, nem értvén meg a középkori latin terminológiát, a város főterén (in theatro) fekvő hospitalist egyszerűen a színház (!) mellé helyezi.

Nem hagyhatjuk szó nélkül azt sem, hogy szerző nem Debrecen város levéltárának eredeti okleveleit és írásait használja, hanem például a Herpay-féle kevésbé megbízható és hibás regesztagyűjteményt. A történetírásnak nemcsak a latin terminológiával kell tisztában lenni, hanem ott, ahol megvan a lehetősége, az eredeti forrásokat is használnia kell.

Debrecen város nagybecsű levéltára, a ref. kollégium értékes kéziratára, a főiskolai s egyházi levéltár olyan forrástömeget tartalmaznak s a helyi kutatás oly hatalmas tényezői, hogy ma már ezeket figyelmen kívül hagyni nem szabad és nem is lehet. R.

Nagy Szeder István: Adatok Kiskun-Halás város történetéhez. I. kötet, Kiskunhalas, 1923. 8°, 127 l.

Visszaszorítva a csonka ország határai közé, helytörténeti kutatásunk bizonyára az eddiginél fokozottabb érdeklődéssel fog fordulni a megmaradt részek emlékei felé. A felvidéki vagy erdélyi városok és megyék fényes múltjával, gazdag levéltári anyagával az alföldi és dunántúli helyek közül mindenestre kevés veheti fel a versenyt, — a másfél-százados török uralom megszakította a folytonosságot. A török elvonulával azonban új élet támadt s az utolsó két század békés fejlődésének adatait az egyes helyekre vonatkozólag összegyűjteni méltó és hálás tárgya a kutatásnak.

Kiskunhalas is azon helységek egyike, melyeknél a török idők valósággal tabula rasa-t teremtettek. A középkorban is viruló régi kun község nyomtalanul elpusztult, még a helyét sem tudják ma megállapítani. Több évtizedes lakatlanság után 1630 körül Baranyából jövő telepések vették meg a ma is fennálló város alapjait. Ennek az új Halásnak történetére gyűjti össze az adatokat *Nagy Szeder István*. Munkája első gyümölcseit egy kötetbe foglalva már a nagyközönség elé is bocsátotta. A kötet hét különálló darabból áll, melyek inkább csak nyers anyagot nyújtanak a város megírandó történetéhez, csupán az első bír feldolgozás jellegével. Ebben a halasi református templomok építéstörténetét adja 1667-től a legújabb időkig, meglehetősen részletekkel.

A forrásközlemények sorát az 1699-ben készült s az Országos Levéltárban őrzött jászkunkerületi összeírás Halásra vonatkozó részeinek fordítása nyitja meg. Összehasonlítva az eredetivel, meggyőződünk, hogy a kiadás és fordítás gondos és lelkiismeretes munkával készült, ha egy-két hiba csúszott is beléje (így a szerző „Vuxa Mihály örökösé“-t és „Thurzó János örökösé“-t fordít, 45. és 47. l.; holott a conscriptio szövege határozottan *relicta*-t vagyis özvegyet mond), úgyhogy kellő bizalommal fogadhatjuk azon közléseket is, melyek számunkra nehezebben ellenőrizhető forrásokból, legnagyobb részt a halasi városi levéltárból, származnak.

Az 1720 előtt Halason szereplő családoknak több forrás alapján összeállított lajstroma után „Halasi Krónika“ cím alatt azokat az évekről szóló feljegyzéseket közli a szerző, melyeket a városi jegyzők 1723 és 1799 között a város első

jegyzőkönyvébe írtak. Érdekes adatokat kapunk ezután az 1739-i pestisjárványra, továbbá az 1745-i redemptio-ra vonatkozólag, amikor t. i. a Jászság és a két Kunság községei Mária Terézia engedelmével 572.399 forint és 60 dénár összegben kiváltották magukat abból a zálogos birtokból, melyben a német lovagrend után a pesti rokkantakháza tartotta őket. Halasra 50.900 forint jutott a válságösszeg terhéből. A változatos tartalmú kötet két (1751—52 és 1759) Halason folytatott boszorkányper jegyzőkönyvével zárul.

A mostani első kötet borítéklapján a megjelenendő II. és III. kötetek tartalmát már előre jelzi a szerző, az előszóban pedig hangoztatja, hogy ez adatok kiadása csak előmunkálat a város egész történetének megírásához. Reméljük, hogy munkakedve meg fog küzdeni a nehézségekkel és szép tervét úgy váltja valóra, hogy az a történettudományak hasznát jelentsen.

Mayer Béla.

Tragor Ignác: Vác utcái és terei. Vác. 1918. 8°. 112 l.

Tragor Ignác: Vác lakossága a XVIII. század elején. Statisztikai és településtörténelmi tanulmány. Egy térképmelléklettel. U. o. 1921. Nagy 8°. 80 l.

Tragor Ignác: A váci múzeum-egyesület 25. évi jelentése. U. o. 1921. 8°. 48 l.

Helytörténeti irodalmunk nem áll azon a magaslaton, amelyen lennie kellene, — e szavak bizonyára nem hatnak új megállapítás erejével, hanem általános tapasztalatot fejeznek ki. Néha azonban különösebb intenzitással kell éreznünk történetírásunk hiányait s figyelmünk ekkor önkéntelenül is kutat a baj alapoka után. Ezért, midőn az alábbi sorokban egyik szorgalmas vidéki történetírónk két tanulmányát óhajtjuk ismertetni, ezen munkánk köréből már eleve sem akarjuk az általános fejlődés vizsgálatát kikapcsolni, amit annál kevésbbé tehetünk meg, mert szemébe akarunk nézni annak a kérdésnek is, hogy miért lehet gyümölesötetlen a szorgalmas munka és eredménytelen a legjobb igyekezet.

Ha a Váci Múzeum-Egyesület történeti műveket tud kiadni még 1921-ben is, ez kétségtelenül annak a jele, hogy van közönsége, mely érdeklődik a város multja iránt. Hiszen más vidéki történeti társulataink működése teljesen megbénult, sokról (pl. békés-, esanádmegyei) azt sem tudjuk, hogy megvannak-e még legalább névleg? Korántsem a háború s annak gazdasági következményei voltak ennek a szomorú korhadásnak az okai, mert a mai Magyarország területén megalakult társulatok már régóta, a háború kitörését megelőzőleg is alig-alig prosperáltak. Ahol mégis virágoztak történetírásunknak e gyenge csemetéi, azoknak székhelyei sem színtiszta magyar területen voltak, hanem a fejlettebb kultúrájú perifériákon, mint Szepes vagy Hunyad megyé-

ben. Ellenben Heves, Borsod, Veszprém, Vas, Somogy stb. megyében még csak meg sem alakultak ily társulatok, amelyek ha mást nem is, de legalább több érdeklődőnek állandóbb jellegű csoportosulását jelentették volna. Közismert az a szójárás, hogy az Alföldnek nincs története és ennek a történetnélküliségnek lelki velejárója volt az a lethargikus álom, amely a magyar lakosságú területek helytörténeti kutatóinak munkáját elzsibbasztotta.

Azonban az érdeklődésnek az a teljes hiánya, amelyet a magyar olvasóközönség lakóhelyének multja iránt tanusít, csak szimptomája intelligenciánk ahisztórikus hajlamának és történelmi műveletlenségének. S ez általános baj főokát nem kereshetjük egyedül a magyar társadalomban, hanem főleg történetírásunknak ferde irányú fejlődésében kell azt felismernünk.

A 70-es és 80-as évek magyar intelligenciája, amely Szalay és Horváth Mihály műveinek olvasása közben nőtt fel, őszintén érdeklődött nemzetének multja iránt. Toldy Ferenc Új Magyar Múzeuma és a Budapesti Szemle, amelyekből magasabb szellemi szükségletét kielégítette, az akkori történettudomány színvonalán álló cikkekkkel is ellátta. Ezt a már meglevő érdeklődést akarta kielégíteni a kiegészítés utáni kor hírlapirodalma is a szélesebb rétegek számára írott tárcáival, amelyekben következetesen meglepően nagy mennyiségű történelmi anyagot hozott. Mindez ismeretek azonban már szétszórt mozaikdarabok voltak csupán, amelyeket az olvasónak fáradságos munkával lehetett volna csak önmaga számára értékesíteni s bensejében gondolkozásmódja irányítására képes tényezővé kifejleszteni. Így ellenben e tárcacikkek csak a feldolgozott kis téma érdekességével óhajtván hatni, felületesen foglalkoztatták az olvasó érdeklődését s rövid pár óra múlva ki kellett esniök mindenki emlékezetéből, még pedig maradandó nyom nélkül.

A szorosán vett szaktudomány, a Történelmi Társulat a Századokkal és az akadémia tömördek kiadványával e tudós tárcairodalom szellemében szintén a téma érdekességével akart hatni. Sikerrel használta ki azt a varázst, amelyet *akkor* Bethlen vagy Rákóczi Ferenc neve minden laikusra gyakorolt és korszakaik egyes epizódjainak feldolgozását úgy állította az olvasó elé, mint a legnagyobbat, mit a történettudomány csak nyújtani tud. Ennek a történetirodalomnak munkásai, egy Deák Farkas, Jakab Elek vagy Thaly Kálmán még dilettánsok voltak s mint ilyenek mondanivalójukat elő tudták úgy adni, hogy könyveiket a nem történetíróknak is el lehetett olvasnia.

A 90-es évek és századunk első évtizedének szaktudósai a specializáló hajlamaiknak inkább kedvező középkor művelésére vetették magukat. De átörökölték azt a hitet, hogy az olvasóközönségnek érdekes témák kellenek s nem gondolták

meg, hogy amíg egy XVII. századi főbenjáró per is csak esetleg érdekes egy szaktudós előtt, teljesen érdektelen lehet, kivétel nélkül, minden jóhiszemű laikus szemében. A közép-kor terén az író helyzete még nehezebb lett s így fokozottabb mértékben is lett volna szükség arra, hogy tanulmányát ne egyhangúan, élvezhetetlenül adja elő, hanem stílusára is fordítson gondot. Még így is nehéz lett volna a színtelen kis szürkéséget, amelyet a kutató által érdekesnek deklarált oklevél tartalmazott, színéssé varázsolni. De ugyanekkor a stílus teljes elhanyagolásával karöltve megdöbbentő felületességgel csak az olyan kérdések iránt nyilvánult meg a történetkutatók részéről érdeklődés s egyszersmind vágy szövevényük áttekintésére, amelyek magukban véve voltak felöltők, „érdekesek“. A történetíró tehát ahelyett, hogy oly helyes érzékkel kiválasztott témát dolgozott volna fel nehéz munkával, amelynek eredményei érdekesek és pedig azért érdekesek, mert tanulságosak, szívesebben vállalta magára a kutató szerepét s mikor azután egy szakember kezétől még nem bolygatott családi vagy más levéltárban a kutatás láza elfogta, sok, jelentőség nélküli oklevelet talált érdekesnek s azt kívánta azután bizonyos naivsággal az olvasótól, hogy ő is ugyanazt a véleményt alkossa felőle, amikor elolvassa annak alapján készített cikkét vagy nyers szövegkiadását.

Mivel történetírásunk ily módon maga is lemondott arról, hogy komoly szellemi tényező lehessen, az olvasóközönség meguntta, hogy kuriózumok olvasásával töltse idejét és elfordult attól az irodalomtól, amely nem tudta fejlettebb szellemi szükségleteit kielégíteni. Történetirodalmunk így szinte teljesen elszakadt az olvasóktól.

Vidéki történeti társulataink élete ugyanezt a proceszszust illusztrálja. Néhol felébred az érdeklődés, hamarosan megalakulnak a társulatok s az érdeklődést eleinte teljesen kielégítik az „évkönyvekben“ megjelenő történeti és archeológiai cikkek, amelyek akkor még meg is felelnek az olvasók szellemi kívánságának. Amint azonban ez a közönség tovább növekszik, két-három évtized technikai fejlődésével egyidejűleg szellemi élete fejlettebb lesz s kialakul az a felfogás, hogy mindaz, amivel a mindennapi életben érintkezésbe jut, főleg pedig az állam- és társadalom fejlődés eredménye, organizmus s amint így a biológia hatásaképpen a fejlődés iránt lesz fogékony gondolkozásmódja, már csak az ifjabb generáció fölényével tud apáinak tiszteletreméltó olvasmányaira tekinteni. Ekkor már nem elégíthetik ki szellemi szükségleteit azok a cikkek, amelyek a múltból pillanattfelvételeket s mozaikdarabokat állítanak csak eléje s amelyek a tárgy kiválasztása, a módszertani elvek alkalmazása, a feldolgozás módja tekintetében sem jelentenek semmiféle haladást. Mert itt is fellép ugyanaz a baj, amelyet történetírásunk általános fejlődésénél jegyeztünk fel: kiszakított részletek kerülnek

feldolgozásra, amelyek még az író figyelmét is csak riktó voltokkal vonták magukra s csak a felületesség palástolására szolgáltak — ezért a vad hajsza is „érdekes“ témák után. Csakhogy itt, helytörténetírásunk terén ehhez még egy másik baj járult: a fejlettebb nyugateurópai módszeresség vívmányai nem nyertek alkalmazást termékeiben. Ez a teljes megállapodás eredményezte, hogy még ott is, hol már volt történeti társulat, mint Békés megyében, széthullott az olvasóközönség és megszűnt a társulatok működése.

Hogy történetirodalmunk ebből a szomorú helyzetéből kiemelkedjék és újból helyreállítsa az olvasóközönség és tudomány közti kapcsolatot, helytörténetíróinktól azt kell, még pedig joggal, megkövetelnünk, hogy tárgyválasztás és feldolgozás tekintetében egyaránt európai színvonalra törekedjenek feljutni.

Tragor mindkét tanulmányának főhibáját is abban látjuk, hogy egyik sem *fejlődést* tüntet fel, hanem csak egy-egy fejlődési fokot mutat be: az egyik a modern Vác valamennyi utcáját és terét a város jelenlegi, legkiterjedtebb alakjában, a másik pedig XVIII. sz. eleji lakosságát. Ez a hiba különösen szembetűnő az utóbbinál, amely különben tárgyánál fogva alkalmas lenne az olvasóközönség érdeklődésének lekötésére s egyszersmind a magyarság egyetemes fejlődésének történetére vonatkozólag is fontos következtetések levonását engedhetné meg.

Már Inama-Sternegg is észrevette, hogy nem sok jelentősége van valamely terület lakosságának bizonyos időpontból mintegy keresztmetszetét nyújtani, hanem itt a vizsgálat alá vett területnek a szűkítésével a kutatás korhatárát kell minél inkább kitolni s így lehetőleg nagy, 3—400 éves népesedési mozgalmat kell megrajzolni. Szerzőnk is tehát sokkal több eredményre jut, ha vizsgálatában nem szorítkozik csak a XVIII. század elejére, hanem eljut addig az időig, amely fordulópont volt e kis város népesedéstörténetében is, amely t. i. régi, XIX. sz. eleji gazdasági életének és társadalmi megoszlásának végét s új idők bekövetkezését jelzi. Mikor volt ez az idő, az ötvenes, hetvenes években, vagy még később, nem tudjuk, de éppen ennek a fordulópontnak a kijelölése lett volna a szerző széles alapokra fektetett munkájának szép feladata, amely azután a helyi határokon túl emelkedve az általános fejlődés kutatóit is érdekelné.

Szerzőnk azonban nagyon korlátozza érdeklődését időben. Miután ugyanis a bevezető fejezetben ismerteti a „török uralom lakóit“ s megállapítja, hogy a várost, visszafoglalása után, szinte újból meg kellett alapítani, az új település rövid rajza után, — amelyről szívesen olvastunk volna még többet és bővebben — a rendelkezésére álló forrásanyagot ismerteti, majd e forrásokból a tanulmány gerince gyanánt (28—66 l.) összeállítja a XVIII. sz. eleji Vác lakóinak név-

sorát, végül pedig az utolsó fejezetben bizonyos kezdetleges statisztikai tanuságokat von le. A tanulmány nagyobb része tehát nem olvasásra van szánva, mert hisz a közölt hosszú névsor még egy váci származását is csak annyiban érdekelhet, hogy utána néz, vajjon szerepel-e benne egy ismerős név, vagy sem.

Nem tartjuk kielégítőnek Tragar forrásanyagának összegyűjtését sem, pedig ez legelső kötelessége minden történeti munkának. Így az Országos Levéltár egyik gyűjteményében (*Urbaria et conscriptiones*) a jelzett időszakból két fontos összeírást találunk. Az egyik közvetlen a török kiűzése utáni időből, 1688-ból való¹ s egyrészt névszerint felsorolja azt a 40 váci lakost, akik már a török uralom alatt is itt laktak, tehát a mai Vác őslakóit, a töröknek fizetett adó feltüntetésével együtt, másrészt megnevezi az első idegeneket (*advena*) is, akik hajlandók voltak a török szőlőket művelés alá venni, még pedig az első évben tizedmentesség feltételével. E 17 új telepés neve mellett pontosan meg van említve, hogy honnan való — valamennyi magyar vidékről, Hatvan, Kálló, Taresa stb. költözött át, — de ettől eltekintve az összeírás, mivel a lakosoknak nemcsak családtagjait tünteti fel, hanem háziállataikat, sőt szőlőiket is, figyelemreméltó összevetésekre nyújthatott volna alkalmat a szerzőnek. Pl. a régi lakosok csak szőlőműveléssel foglalkozhattak (mindegyiknek neve mellett fel van tüntetve, hogy mennyi szőlője van), mert összevissza csak 6 ökröt, 5 lovat írtak össze az egész városban, ellenben az „idegenek“ csaknem valamennyien egy pár ökröt hoztak magukkal, csaknem valamennyinek volt tehene, az egyiknek öt is, sőt Cseskó Lukács Szentlászlórol 200 juhhal telepedett meg. Eppen ilyen részletes, csak természetesen nagyobb terjedelmű a másik, 1734-i összeírás is,² amely nemcsak felsorolja Vácnak 427 polgár, 18 nemes lakóját s Kisvác 73 lakóját, hanem pontosan megmondja azt is, hogy kinek mekkora házhelye, mennyi szántóföldje, rétje, szőlője volt. Ezenkívül feltünteti a lakosság egyéb jövedelemforrásait is, azaz pontosan számot ad anyagi erejéről. Azt hisszük, hogy az összeírásokban rejlő nagy gazdaságtörténeti anyag önként rávitte volna a szerzőt, hogy tanulmányában ezt is feldolgozza s így tegye szemléletessé a lakosok életét.

¹ Fasc. 7. nr. 59. Beschreibung der jenigen Städt und Dönffer zu der Haupt Vestung Ofen gehörig, so nach der Donau aufwärts auf beeden Seiten gelegen seint, sambt allen ihren Zinnsen, Zechendten und Dienstbarkeiten, welche sye vormahls denen Türcken geraichet haben. Geschehen anno 1688.

² Fasc. 62. nr. 36. Conscriptio universorum bonorum et proventuum episcopatus Vaciensis comitatus Pestiensis adiacentium ex commissione inclitae camerae regiae Hungaricae peracta anno 1734.

De ha meg is engedjük a szerzőnek, hogy a gazdasági alapot figyelmen kívül hagyja, még mindég nem érthetünk egyet az anyag feldolgozásának módjával. Egyrészt nem kellett volna azt külön fejezetekben származási helye szerint (Országos Levéltár, anyakönyv stb.) ismertetni, másrészt az is csak külsőleges dolog, hogy valamely összeírás milyen kötésben van stb. amit mind jegyzetben lehet felemlíteni, hanem ehelyett az anyagot egységesen kellett volna feldolgoznia. A feldolgozás mikéntjére, hogy az ne legyen egyszerű névjegyzék, hiába keresett volna magyar mintát. Meg kellett volna tehát néznie, hogy legalább a nálunknál fejlettebb német történetírás hogyan foglalkozik hasonló kérdésekkel. Egy-egy város középkori népesedéstörténetét sok tanulmány választotta tárgyául (pl. osztrák szomszédainknál A. Helbok: Die Bevölkerung der Stadt Bregenz am Bodensee vom 14. bis zum Beginne des 18. Jahrhunderts) s a gazdasági alapot is mindegyik figyelembe vette. Valamennyi közül eredményeit tekintve az a legmeglepőbb, amely tárgyának feldolgozásában a genealógikus módszert alkalmazta. Azonban O. K. Roller könyvét (Die Einwohnerschaft der Stadt Durlach im 18. Jahrhundert in ihren wirtschaftlichen und kulturgeschichtlichen Verhältnissen dargestellt aus ihren Stammtafeln. Karlsruhe 1907) nemcsak módszere miatt, hanem azért is legmegfelelőbb minta gyanánt választhatta volna, mert ez is az általa választott korrallal és egy kis német városkával foglalkozik. Roller módszerének az a lényege, hogy előbb kicédulázta az anyakönyveket, a születési, halálozási, keresztszülői stb. adatokkal együtt s azután családfákat állított össze. Így minden évből pontosan tudta, hogy a városnak hány, milyen korú és foglalkozású lakosa van. Megállapíthatta egyszersmind a bevándorlást és elköltözést is, mert ilyen estekben vagy a születési vagy a halálozási adat hiányzott, de egyszersmind más levéltári adatok felhasználásával a város fejlődéséről, lakosságának gazdasági, vagyoni viszonyairól oly pontos képet tudott adni, amelynél részletesebbet nem is remélhetünk. Eredményei ugyanis pontosság tekintetében természetesen sokszorososan felülmúlják a hivatalos statisztikai összeírások adatait.

Igaz, ennek a feladatnak elvégzése véres-verejtékes hosszú munkát kíván, de az eredmények megérik a fáradságot, mert nemcsak minden váciit fognak érdekelni, hanem másokat is s nemcsak minden szakembert. Ennek a munkának elvégzése nélkül viszont valóban lehetetlen más adatokat jegyezni ki az anyakönyvekből, mint amelyeket szerzőnk kénytelen felemlíteni: 1695—1722 között „három ízben akadunk hármassal ikrekre és kétszer kettősekre. Érdekes, hogy ha az ikrek külön neműek voltak, Ádám és Évára keresztelték“ (13. l.) — ami csak kuriózum.

Úgy hisszük, hogy Tragor, ha az említett minták figye-

lembevételével írja meg művét, főleg pedig ha tekintetbe veszi a *fejlődést*, maradandót alkothatott volna, mivel tanulmányának végső sorai, amelyeket ide kell iktatnunk, jelzik, hogy megérezte problémájának lényegét.¹ Mivel így nem ügybuzgalmán, akaraterején, törekvésén mult, hogy nem kifogástalan munkát alkotott, történetírásunknak egészen ferde irányú fejlődését kell felelőssé tennünk, amiért az ő és az övéhez hasonló jóhiszemű erők és energiák elpazarolódnak.

Tulajdonképpen rokontárgyú ezzel a tanulmánnyal szerzőnk második értekezése, csak hogy ebben a népségér lakóhelyének, a házakkal borított területnek a növekedéséről számol be. Szintén olyan probléma, amely méltó tárgya lehet egy genetikus tanulmánynak. Szerzőnk észrevette, hogy egészen különleges forrásanyag áll rendelkezésére az utcanevekben, amelyek önként, a lakosság ajkán keletkeztek s így folytonos fejlődési fokok bizonyítékai. Pl. a legrégibb, 1718-i térkép utcanevei között ilyeneket találunk: Sváb-, Szücs-, Zsidó-, Magyarszabó-, Ács-, Csizmadia-utca, amelyek vagy a csoportosan egymás mellé települő lakosság nemzetiiségének vagy foglalkozásának bizonyítékai. A ma már beépített területen a Temető-utca jelzi a régi temetőt; a Pásztor-utca nevét a városnak ott lakó pásztorától, a Dézsmaház-tér a püspöki dézsmaháztól nyerte, a mai Piarista-utcának pedig sokáig Szél-utca volt a neve, mivel odáig terjedt a város. Amint tehát a lakosság foglalkozási ágak szerint egyre differenciálódott, amint az egykor homorón falusi lakosság kezdett iparúzóvá lenni s ennek megfelelően a város külső képe, veszítve falusi egyhangúságából, egy-egy szembetűnőbb épülettel gazdagodott, mindennek az utcák elnevezésében nyoma is maradt. Ha tehát ennek a fejlődésnek a képét az író a történeti egymásután sorrendjében rajzolja meg előttünk, a lassú fejlődés érzékeltetése alkalmas az érdeklődés lekötésére. Tragor azonban ehelyett a város jelenlegi legkiterjedtebb alakjában meglévő utcákat abc rendben veszi sorra — mai elnevezésük szerint. Természetesen az utcák a legújabb időben a rendezési ház folyamán elveszítették eredeti jellegzetes nevüket s szerzőnk a régi nevek visszaállítására véget, a minden történeti alap nélküli újak kiszorítására írta tanulmányát, mintegy propagandát óhajtván kifejteni. Könyvének tehát, mivel a mult semmibevevése jellegzetes sajátysága

¹ „... városunk első társadalmát mindenfelől összegyülemlt — mondhatnók gyűlévsz — népség alkotta. Társas együttlétének alapja a kölcsönös érdek és együttműködés volt minden leszármazásbeli kötelék híján. Idők folyamán szervezett községgé alakult, berendezkedett és kifejlesztette mindjobban táguló körében a szőlőművelés és mezőgazdaság, majd az iparúzás és kereskedelem, végül a hivatalok szaporítása által a társadalmi fejlődésnek azt a magasabb fokát, melyet városi vagy polgári kultúrának mondunk.“ (79. L)

századvégi városi életünknek, már csak aktualitásánál fogva is van jelentősége, azt az előnyét pedig szintén el kell ismer-nünk, bármennyire is nem érhetünk egyet Tragor feldolgozásánódjával, hogy felsorolván az anyagot, a fejlődést fel-tüntető adatok kihámozását is lehetővé teszi.¹

Ime, ilyen történeti művek készülnek a *Váci Múzeum-Egyesület* körében, amely már negyedszázados multra tekint-het vissza s a jelentés szerint tagjainak száma egyre növek-szik, már a félezer körül jár. A vezetőség tisztában van mun-kájának kulturális fontosságával, működése nem is szorít-kozik csupán az anyagi eszközök megszerzésére és azoknak valamilyen formában való felhasználására, hanem segítsé-gül hívja a lappangó erkölcsi erőket, a lelkesedést és önzet-lenséget is. Jól megszervezett, életképes egyesület munkássá-gában gyönyörködhetünk tehát. A helyi intelligencia meg-levő érdeklődése, amelyet könyveivel Tragor ébresztett fel és erősített meg, biztató reményt nyújt, hogy továbbra is meg-tartható a város története barátjának, illetőleg egy részét meg lehet nyerni általános történetírásunk produktumai olvasására.

Tragor, — aki ismételjük, lelke az egész társulatnak — a közönség igényeinek kielégítésére tervbevelt munkák-

¹ A német történetirodalom, amelyhez tanács végett fordulhatunk, az egyes városok speciális viszonyainak feldolgozásain kívül már ezen a téren is összefoglaló, általánosító munkával (disekedhetik. E. Volckmann könyve (Strassennamen und Städtetum. Würzburg. 1919.) mély bepillan-tást enged a városfejlődés kérdésebe s mindenkinek, ki a Tragoréhoz ha-sonló tanulmány gondolatával foglalkozik, előbb feltétlenül el kell olvas-nia. (Hogy A. Tille-nek „Über Stand und Aufgaben der Strassennamen-Forschung“ címen 1921-ben tartott felolvasása megjelent-e már nyomta-tásban, nem tudjuk.) A nevek értékesítésével azonban még korántsem me-rítettük ki az egész, megfigyelés alá vonható anyagot, mert az utéak el-helyezkedése, egymásba torkolásuk, találkozásuk mikéntje, szóval a város alaprajza beszélő történeti forrás, amely az írott oklevél tanuságainál nem kevésbé fontos. Ilyen szélesebb alapon, a városalaprajz nyújtotta tanuságok figyelembevételével kellett volna Tragornak elkészítenie tanul-mányát, amit nagyon megkönnyített volna számára az a körülmény, hogy az alaprajzoknak történeti forrás gyanánt való felhasználására módszer-tanilag útbaigazító cikke is vannak: I. Kretzschmar: Der Stadtplan als Geschichtsquelle. Deutsche Geschichtsblätter. 1908 évf. 133. skk. 1. — P. I. Meier: Der Grundriss der deutschen Stadt des Mittelalters in seiner Be-deutung als geschichtliche Quelle. Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine. 1909. évf. 105. skk. 1. — U. a. Forschungen auf dem Gebiete der alten Stadtgrundrisse. U. o. 1910. évf. 140. skk. 1. — U. a. Die Fortschritte in der Frage der Anfänge und der Grundrissbildung der deutschen Stadt. U. o. 1914. évf. 222. skk. 1. Ilyen előtanulmányok után nem csoda, hogy a német történettudomány elérte azt a magas fejlődési fokot, amelyet A. Hoffmann művészies tanul-mányai (Historische Stadtbilder. 1—2. füzet. Die Stadt Konstanz és Die Stadt Regensburg. 1922.) képviselnek, s amelyhez nekünk is fel kell jutnunk.

ról tanulmányának hátlapján egész hosszú lisztát közöl. A hosszú sor végén Vác monografiája áll, nyilvánvalóan a város történetének szintetikus feldolgozása, amelyhez az említett könyvek csak mintegy előtanulmányok lennének. A szerkesztőnek több munkatársat is sikerült megnyernie az egyes tanulmányok elkészítésére. (Pl. Kisparti János: A váci Theresianum története.) Úgy látszik azonban; hogy ezek a tanulmányok tárgyválasztás tekintetében a korábban már hangoztatott kifogás alá esnek. A váci egyházmegye állapota a XVII. század elején; A váci Csörszárók, Törökvilág Vácon, nagyon mozaikszerűnek tetszik. Öt tervbevetett tanulmányról — ú. m. Vác az irodalomban, Vác vidámsága (anekdoták, tréfák stb.), Váci dekameron (1. Váci elbeszélések, 2. Váci írók), Váci versek (1. Költemények. 2. Költők), Váci nyomtatványok (Könyvek, füzetek és egyéb nyomdatermékek) — nem tudjuk, miért készülhetnek. A legutolsó csak bibliográfia lehet, a legelső talán azt akarja feltüntetni, hogy Vác mivel járult a magyar irodalom színképéhez szőnyegének gazdagításához, a másik három pedig talán a váci karakterisztikumot akarja érzékeltetni. Véleményünk szerint mind az öt füzet anyagának egyetlen tanulmányban kellene feldolgoztatnia, amelynek tárgya a váci lakosság pszichéjének megállapítása, az általános magyartól árnyalatokban elütő jellegzetességének feltüntetése, szellemi produktivitásának megrajzolása, úgy, amint az a váci írók, költők műveiből, amint a helyi vonatkozású füzetekből és egyéb nyomdatermékekből, főleg pedig a társadalmi mozgalmak idején a közhangulatot visszatükrözőtő hírlapokból megismerhető. Ennek a szép, igazán szintetikus munkának az elvégzése, — amely azután mintául szolgálhatna más városok monografusainak — Tragornak volna a feladata, ki a helyi viszonyokat és embereket kitűnően ismerheti már. S az olvasóközönség, ha ilyen kész munkát kapna, szívesen és érdeklődéssel olvasná azt, sokat tanulna is belőle s ekkor már él is engedné, hogy helyi poéták verseit egész terjedelmében kelljen átolvasnia, amivel felmenti a szerzőt, hogy a saját használatára készítendő bibliografiát, ezt a kutatási segédeszközt, ki is nyomassa.

Hosszú még a program, szinte mindent felőlel, s „Fejezetek Vác város történetéből“ címmel a ma még világosan nem is látott problémák feldolgozására is hagy helyet, csak éppen azt nem találjuk, ami pedig mégis csak a leglényegesebb minden városnál: a közigazgatási szervezet fejlődését. Pedig ez nagyon érdekes. A XVIII. században két részből áll a város, káptalani és püspöki városból, mindegyik külön bíróval, tiszttalarral és pecséttel. Mily viszonyban volt a két város földesuraival, hogyan, milyen módon és milyen anyagi következményekkel ment végbe *tényleges* várossá váló alakulása, felszabadulása a földesúri joghatóság alól —

mindezek fontos és érdekes kérdések, s tanulságos volna foglalkozni velük.

Végeredmény gyanánt csak azt hangoztathatjuk, hogy helytörténetírásunkban gazdaság- és társadalomtörténeti problémák feldolgozásának kell előtérbe nyomulnia, mert ez kényszeríti rá az író, hogy mindég fejlődésláncolatokat vizsgáljon, ez teszi képessé, hogy szeme megnyíljék és fogékony legyen más (közigazgatási, szellemi) fejlődésfolyamatok felismerésére s legfőbbképen mivel az olvasóközönség is ezzel nyerhető meg a történelem kedvelésének. **Mályusz Elemér.**

Németh Imre: A Szent Dómonkos-rendű apácák vezetése alatt álló 50 éves kőszegi róm. kath. elemi iskolai tanítónőképző története. 1874—1924. Kőszeg, 1924. 8°, 68 l.

A szerző igazgatója annak a tanintézetnek, melynek fél-százados történetét könyvében megírja, s így módjában volt hozzáférni a legmegbízhatóbb forrásokhoz. Munkája voltaképpen két részre oszlik. Az első részben az iskolafenntartó apácák küzdelmes történetét vázolja. A régi századokban hazánkban oly nagy szerepet játszó dómés apácák 1868-ban honosodtak meg újból magyar földön. Kőszegi anyaházuk kiinduló- és középpontjává vált a diósó elődjükről, Árpád-házi boldog Margitról nevezett kongregációjuknak, melyhez ma a csonka hazában öt rendház tartozik. Az idegenből jött apácák gyorsan meggyarapodtak s a Ráskai Leák hagyományaihoz híven lelkesedésüket a magyar művelődés szolgálatába állították.

Iskoláik közül az egyiknek, az 1874-ben alapított kőszegi tanítónőképzőnek, történetét adja elő a második rész. Végigkíséri a kezdet nehézségeiből lassan kibontakozó iskola külső és belső fejlődését egészen napjainkig, szól az intézet kebelében működő egyesületekről, a könyvtárak és gyűjtemények gyarapodásáról, a növendékek viszonyairól, az internátusról. A szövegben elmondottakat ügyesen egészítik ki különböző táblázatos összeállítások és kimutatások.

A fejezetekre és szakaszokra való tagolásban a szerző inkább a pedagógia szempontjait követte, mint a történelmi egymásutánt. Az egységes fejlődésről így sokszor szétszakított képet nyerünk: a több helyt előforduló feltűnő ismétlések is ezzel magyarázhatók. Nagy szeretettel, de azért kellő tárgyilagossággal megírt könyve mindazonáltal mint történetírói munka is megállja helyét s forrásul szolgálhat majd legújabbkori iskolatörténetünk feldolgozóinak számára.

Mayer Béla.

Papp Ferenc: Báró Kemény Zsigmond. Második kötet. Budapest, M. T. Akadémia kiadása, 1923. 8°. 585 l.

Múlt évfolyamunkban beszámoltunk Papp Ferenc Kemény-életrajza első kötetének megjelenéséről; azóta napvilágot látott a második kötet is s ezzel teljessé lett a monumentális munka, a legnagyobb szabású magyar írói életrajz.

Kemény közéleti és írói pályáját a szabadságharc bukása két félre osztja. 1849-ig tart a kísérletezés kora. Kemény a politika és a költészet között ingadozik, s itt is, ott is a nagyrahívott kezdő bizonytalanságával tapogatózik. Életének ezt a korát rajzolta meg Papp az első kötetben. Nyugtalan természete, magasra törő, de megelégedést nem találó lelke 1849 után sem engedi őt egy irányban haladni: majd a politika árjába veti magát, majd egészen regényeinek él, hol egészen leköti erejét és figyelmét az újságja, hol teljesen visszavonul tőle s tudományos bűvárlataiba mélyed, — de bármivel foglalkozik, mindig elsőrangút ad. Kemény nemcsak mint regényíró nagy, de nagy mint újságíró és essayista is: amott Kossuth, emitt Gyulai mellé állítható. Ezt igazolja a hőséért lelkesedő ember szeretetével és az elfogulatlanul ítélő tudós higgadtságával Papp Ferenc, de egyszersmind megérteti azt is, miért volt ilyen megtépett Kemény lelki világa, ilyen mozgalmas és szerteágazó írói munkássága.

Papp Ferenc Kemény-életrajzában a központi helyet az ember foglalja el, s egyik legnagyobb érdeme éppen az, hogy igazi hivatásának hőse közéleti szereplésének és irodalmi működésének megrajzolását tartja ugyan, mégis mindig az embert állítja előtérbe, emberi mivoltából, élményeiből, lelki mozgalmából vezeti le tetteit és írásait. Igazi írói és szerkesztői művészettel hősének még legapróbb, szinte egészen jelentéktelen életrajzi adatait is értékesíteni tudja a maga céljára és az adatok nem önmagukért vannak, hanem hogy segítségükkel közelebb férközzünk a politikushoz vagy a költőhöz. Csak két bizonyítékot említek. Papp beszámol Kemény apró pénzzavarairól. Ezek a részletek nem a teljesség kedvéért vannak, hanem megérteti velük egyik-másik költői művének keletkezését: hogyan szolgált mintegy írói ösztökéül az ember nyomasztó anyagi helyzete. Részletesen ismerteti a szerző Kemény szívügyeit is. Ezek a fejezetek önmagukban tekintve is páratlanul érdekesek. Kemény szerelméről eddig jóformán semmit sem tudtunk, s így Papp megállapításai a nagy irodalmi fölfedezések ingerével hatnak. De milyen egészen más reflexet kapnak ezek a pszichológiai rajzok, ha meggondoljuk, hogy Papp a segítségükkel Kemény regényhőseinek lelki életébe világít bele, és megtalálja azokat a mintákat, amelyek nyomán hősnőit megformálta. Az életrajz sok ragyogó vonása között talán éppen ez a legfényesebb, az, hogy hidat vert a költő és az ember

közé. Papp Ferenc könyve előtt, nagyrészt Péterfy remek, költői Kemény-tanulmánya alapján, Kemény, a költő, tiszta, határozott, világos jelenség volt, Kemény, az ember, azonban úgy állt tudatunkban, mint egy sötét, rejtelmes, misztikus vár, melynek az ismeretlenség ködében pusztán körvonalai bontakoznak ki, s a kettő között, az ember és a költő között, áthidalhatatlan szakadék tátongott. A misztikum, mint a hajnali köd, most lefoszlott Kemény emberi alakjáról, egy prózaibb Kemény áll előttünk, de mennyivel igazabb az a kép, amely Papp Ferenc életrajzából élénk tárul. Ez nem mesehős, nem az álmok fejedelme, hanem élő ember, akinek bonyolult lelki mozgalmi között is könnyen eligazodunk. A két egymástól eddig idegen kép, az emberé és költőé, összeolvadt — mint a spektroskop két képe — egységes, három dimenziós képpé.

Ez Papp Ferenc művének az a vonzóereje, amellyel minden művelt olvasóját lebilincseli. De ezen a nagy, egyetemes érdekén túl vannak olyan különös érdekei is, amelyek a legkülönbözőbb érdeklődésű olvasók számára is igazi értékeket jelentenek. A történéseket például meg fogja kapni az a kettős kapcsolat, amelybe Papp Keményt a politikai viszonyokkal állítja. A leggondosabb forrástanulmányok alapján megállapítja egyfelől azt, mit vett Kemény a korától, hogyan reagált azokra az eseményekre, amelyek nemzetünk életében lejátszódtak, másfelől azt, mit adott korának, hogyan mentek át a valóságba azok az eszmék, amelyeket Kemény megpendített vagy hirdetett. A filologus halás lesz azokért a megállapításokért, amelyekkel a szerző Kemény élményeinek és műveinek reciprocitását igazolja, az irodalomtörténezs pedig Kemény regényeinek és novelláinak rendkívül mélyreható és finom elemzéséért. Engem, s hiszem, hogy kívülem még igen sok más olvasóját, Papp Ferenc stílusa is megveszteget: annak a komoly, nemes veretű, nagyvonalú stílusnak új hajtása, amelynek első, azóta is utólérhetlen példáját Gyulai Pál adta, s annak újabban a nem használás következtében ódon patinát kezd kapni. Papp stílusa nem a Gyulaié — amint Péterfyé, Riedlé, Angyal Dávidé sem az —, de abból fejlődött, s közös vonása mestereével az egyszerűség által elért művészi hatás, a nehézség nélküli súlyosság, a műgond, mely a természetesség leple alá rejtőzik, végül a tartalom és kifejezés igazságának tökéletes összeolvadása.

A francia mondás: *le style c'est l'homme*, nyilván többet mond, mint kellene, de az is bizonyos, hogy Papp Ferenc stílusa rávilágít jellemére, sőt bizonyos mértékben azokra az írói értékekre, melyek könyvében jelentkeznek. S ilyen értékek, láttuk, nagy számmal vannak.

Császár Elemér.

Baró Prónay Dezső emlékeiből és válogatott beszédei. Budapest, 1923. 8°, 308. l.

Csak az, aki a magyarhoni ev. egyház alkotmányának lassú történeti kialakulását és az „egyetemes egyházi és iskolai felügyelői” tisztség teljes jelentőségét ismeri, tudja kellően méltányolni, mit jelent az, ha valaki, mint br. *Prónay Dezső* 35 éven át tölti be ezt a tisztséget és ezen minőségében vezető, kormányozza, képviseli az egész ev. egyházat. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Prónay már jóval (13 évvel) előbb lépett egyháza szolgálatába, úgy itt azon ritka jelenséggel állunk szemben, hogy egy sokra hivatott férfiú jelelte javarészt önzetlenül (minden külső kitüntetést visszautasítva) egyetlen kultúraépítő intézménynek szenteli.

De ha Prónay báró idejének javarészét egyháza foglalta is le, a politika porondjáról sem maradt egészen távol, sőt már egészen fiatalon mint országgyűlési képviselő, később pedig mint főrendiházi tag és a közjogi ellenzék törhetetlen híve nagy tekintélyt vívott ki magának. A független nemzeti állam, a történeti osztályok vezérszerepének fenntartásával, volt az az eszme, melyért nemcsak lelkesedett, hanem törhetetlenül küzdött is és azért éppúgy állást foglalt a nemzetiségi vagy radikális jelszavakkal és velleitásokkal, mint az Ausztria részéről jelentkező túlkapásokkal szemben. Ezért történeti becsű kivált az 1905/906. évi vármegyei ellentállás idején kifejtett működése és a kötetben közölt *politikai* beszédei közül ép az 1905 jún. 20-án Pest vármegye törvényhatósági bizottsági ülésén mondott beszéde emelkedik ki a legjobban.

Az előttünk fekvő kötet legnagyobb becsét épp abban látjuk, hogy ezt az értékes és egyben érdekes egyéniséget élénk állítja elsőbbsen azon *beszédei* által, melyeket hazafias alkalmakkor és az egyház gyűlésein mondott. Mindegyikben Prónay nem mindennapi szónoknak bizonyul, aki puritán egyéniségének megfelelőleg minden külső hatásvadásztól menten, keresetlenül, tömören, de mindig tartalmasan szónokol, szükség estén alapos történelmi vagy jogi tudását is ragyogtatva. Csak a Millennium, a Rázga Pál-emléktábla leleplezése alkalmával, a Thököly Imre fejedelem ravatalánál és végül a felügyelői székéből mondott (sajnos, csak töredékesen fennmaradt) búcsúbeszédjére utalunk, mint olyanokra, melyek egyenesen felejthetetlen hatást gyakoroltak!

A kötet legnagyobb részét azonban (3—17. r.) Prónay feljegyzései („*emlékei*”) foglalják el. Ezek elsősorban szintén becses adatokat szolgáltatnak írójuk egyéniségéhez, de egyes részeknek van történeti jelentőségük is, habár a historikus bizonyára sajnálni fogja, hogy általában nagyon vázlatosak. De az író még ott is, ahol tisztán magánügyekről beszél, lépten-nyomon elárulja kitűnő megfigyelőképességét és a lény-

get megragadni tudó készségét. Történeti szempontból figyelmet érdemelnek: az 1848 előtti Magyarország nagy vonásokkal való bemutatása, a 60—70-es évek jellemzése, egyes államférfiak, mint br. Podmaniczky Frigyes, Senyey Pál, Majláth György stb. rövid, de találó portraitirozása, az 1881-i váci képviselőválasztás leírása, végre a nemzeti ellentállásnak és a saját birtokain lefolyt kommunistauzelmeknek tárgyilagos, öndicsékvéstől mentes elmondása. Ezenkívül felemlítendő az „emlékek”-ben sűrűn előforduló és ha nem is mindig első kézből származó, de mindig találó, érdekes történeti anekdoták.

A lelkes kiadó, lándori dr. *Kéler Zoltán* azonban mindenkép hálaára kötelezte nemcsak egyházát, hanem a magyar történetírást és szónoklást is, hogy a jó értelemben vett „rég Magyarországnak”-nak eme markáns, kimagasló egyéniségét irodalmi nyilvánulásai által megörökítette. Maga a kiadás gondos kezekre (Csengődy Lajos és Kéler Bélának), de jó lett volna a kiadók jegyzeteit Prónay báró saját jegyzeteitől valami módon elkülöníteni. Széleányi Ödön.

Dr. V. Srobár: Pamäti z vojny a z väzenia (1914—1918). Prága, 1922. Kis 8°, 1—252 old. (Srobár: Emlékek a háborúból és a fogságból.)

Az első pozsonyi tót miniszternek, Srobár Lőrine dr.-nak memoire-szerű följegyzéseit tartalmazza ez a könyv a világháború idejéből. Két részre oszlik; az első rész a világháború kitörésétől 1918 augusztus 14-éig átélt élményeit tartalmazza, a második rész ceglédi internáltságát írja le, amely csaknem a háború befejezéséig húzódott el. A második rész különösebb érdeklődésünkre nem tarthat számot, az első azonban sok új és itt-ott szenzációs adattal világítja meg azokat a törekvéseket, amelyek a cseh-tót állam megvalósítására irányultak. Így elsősorban kitűnik, hogy a tótoknak a csehekkel való egyesítését Srobáron kívül tulajdonképen az összes vezető tót politikai körök elleneztek, mindenekelőtt a turócszentmártoni politikusok, akik egészen 1918 októberéig csehofobok voltak s akiket Srobár ezért e művében is erős szemrehányásokkal illet. Bevallása szerint szűkebb körben már 1918 őszén megtárgyalta azt, hogy meddig terjedjenek a létesítendő Csehszlovák állam határai. Erre vonatkozólag három tervezete volt: a minimális, a közepes és a maximális, amely szerint a határok a Dunántúlra, Vácig, a Mátráig és Tokajig terjedtek volna. A mai határok szerinte hajszálnyira egyeznek a középső tervvel.

Hosszabb cikkben foglalkozik Hodzsa lapjának, a budapesti „Slovenský Denník”-nek háborúalatti betiltásával is. Kimutatja, hogy a betiltás nem a magyar körök, hanem a turócszentmártoni tót politikusok inervenciójára történt, az

okokról azonban mélyen hallgat. Erről az ügyről ezidén Hlinka lapja, a „Slovák“ rántotta le a leplet, kimutatván, hogy Hodzsa lapjában Srobár híve, Stefanek, a tót nyelv és nemzet létjogosultságát megtagadta, azokat gyalázta s a cseh nyelv bevezetését követelte. Ezt nem tudták elviselni a tót nacionalisták.

Érdekes Srobár felfogása és ítélete is az ezeresztendős Magyarország megdőlésének okairól. Némi pikantériát ad ennek az a körülmény, hogy Srobár a magyar radikálisokkal jó viszonyban volt (a cenzura által tiltott, az ántánt-propaganda szolgálatában álló könyveket és lapokat pl. a Fővárosi Könyvtártól kapta meg s juttatta el Prágába is) s mégis így ítélt: „Ha Pest a háború előtt zsidó volt -- ebben az időben úgy látszott, hogy itt nincs is más ember zsidón kívül. A zsidók benyomultak a minisztériumokba, a hivatalokba, a közszolgálatba, kórházakba, mindenhová, ahol a katonai kötelezettség elől el lehetett bújni és valamely üzletet csinálni. Ezen tény alapján könnyebben megértjük az összes eseményeket, amelyek a magyar állam bukása után bekövetkeztek 1918 novemberének első napjaiban Pesten: a magyaroknak nem voltak embereik, akik megállították volna az államrombolás örvényét, nem voltak lelkes, önfeláldozó embereik, akik jobban szerették volna a közjót, mint egyéni javukat. Ezért bukott el oly könnyen a magyar birodalom és ezért hullott darabokra ez a mesterséges szervezet... Az élvágy, gyávaság, korrupció, egoizmus, tehetetlenség és anyagiasság pár hét alatt eltemette a magyar nemzet ezeresztendős munkáját.“

A legfontosabb megállapítása azonban az, hogy a csehek túlnyomó része még 1918-ban is hallani sem akart a Felvidék és a tótság bekebelezéséről. Nevezetesen ellene voltak a cseh néppárt, az ócsehek és számos ifjúcseh, a legélesebben azonban talán a cseh államjogi párt a maga lapjával, a „Národní Listy“-vel. Srobár sokat agitált már ebben az időben Prágában a cseh-tót egység eszméjéért, míg végre az agráriusokat Svehlával (a mostani miniszterelnök) az élükön meg tudta nyerni. Ennek köszönhető, hogy a csehek hírhedt reichsrathi deklarációjukba végül a tótokat is fölvtették.

Igen érdekes az a fejezet, amely 1917-ben a Tiszához készülődő deputációról, illetve ezen lépés meghíúsulásáról szól. A meghíúsító ebben az esetben szintén — Srobár lett volna. Ugyancsak részletesen ismerteti az 1918 május 1-i liptószentmiklósi rezolúció történetét is, amely után pár hónapra, főleg azért a kifejezéséért, hogy „a csehszlovák törzs magyarországi ága önrendelkezési jogát követeli“, Ceglédre internálták. Ezt a rezolúciót ugyanis, bár ezt a részét ott senki sem hallotta, akkor az egész entente-sajtó hozta.

Végeredményképen megállapítható, hogy Srobár sok értékes adattal szolgál ezen idő cseh és tót mozgalmaira vo-

natkozólag és a Magyarország összeomlását megelőző időkre nézve, azonban bizonyos óvatossággal kell könyvét olvasni. A memoire-írók szokása szerint ugyanis mindig magát tolja előtérbe s politikai ellenfeleinek durva legázolásával biztosítani akarja magának továbbra is a prágai körök jóindulatát. Egyébként azonban őszintén ír s e korszak magyar történései művét nem nélkülözhetik, amiért kívánatos volna a könyv első részének — jegyzetekkel ellátott — magyarrafordítása is.

Podhradszky György dr.

**Ludwig Bittner: Die Lehre von den völkerrechtlichen Ver-
tragskunden. 1924. 314. l. (Deutsche Verlagsanstalt.)**

Szerző, a bécsi állami levéltár kiváló és szakembereink körében is jól ismert tisztviselője hosszas munkálkodásának eredményeképp, melyet a nemzetközi szerződések tanulmányozásának szentelt, ezen könyvében új csapást vágott a nemzetközi jognak. Miként az oklevéltan megalapítói és fejlesztői az oklevelek nagy tömegének ismeretéből vonták le a törvényeket, melyek a középkori történelem ezen nélkülözhetetlen segédtudományát alkotják, úgy B. is „Az osztrák államszerződések időrendi jegyzékének“ kiadója (I. Századok 1917. 494. l.) a nemzetközi szerződés pontos ismerete alapján írta meg az első újkori diplomatikát, mondhatnók a diplomácia diplomatikáját.

B. világos fogalmi meghatározásai, könnyen követhető gondolatfűzése, logikus rendszeressége azok számára is olvashatóvá és érthetővé teszik e könyvet, kik a nemzetközi jog irodalmában és gondolatkörében egyáltalában nem jártak. Hogy induktív alapon a források pontos ismerete mellett mennyivel biztosabbak a megállapítások a jogi irodalomban is és hogy hány eddig zavaros kérdést lehet ily módon véglegesen elintézni, arra kitűnő példa a munka.

Rendszere ugyanaz, mint az ismert és közkézen forgó oklevéltanoké és nem kevésbé meglepő, hogyan lehet az oklevéltannak régen megállapodott rendszerét, különösen a „belsőrészek“ formuláinak osztályozását ilyen újkori forrásanyagra alkalmazni. Az oklevéltanból ismert fogalmak: oklevéladás (Beurkundung), oklevelezési parancs (Beurkundungsauftrag), eljárás az oklevélkiadásban (Beurkundungsverfahren) stb. módot adnak oly problémák felvetésére és megoldására, melyeket a nemzetközi jog eddig elhanyagolt, melyek azonban a történeti kritika szempontjából ezen újkori forrásanyaggal szemben is elkerülhetlenek.

Az oklevélkiadók közt a külügyminisztériumok szerepével foglalkozva megállapítja, hogy a volt monarchia közös külügyminisztere az uralkodó egyebütt szokásos külön felhatalmazása nélkül kötött szerződéseket, melyeket csak megkötésük után terjesztett az uralkodó elé, hogy azokat a par-

lamentekkel megerősíttesse. Szerinte az 1867. magyar kiegyezési törvény 8. pontjának félremagyarázása volt ennek az oka. Ez ugyanis „a nemzetközi szerződések tekintetében felmerülhető intézkedéseket“ a közös külügyminiszter hatáskörébe utalta. Ezen intézkedések közé számították az államfő képviselőtét is nemzetközi szerződések kötésénél és így a külügyminisztert feljogosítottak tartották arra, hogy az uralkodó külön felhatalmazása nélkül is a monarchia két államát jogilag kötelező nyilatkozatokat tegyen. Ez ugyan más törvényekkel meg nem egyeztethető, de mivel az uralkodó eltúrte, mint B. a különféle tárgyalásokra vonatkozó aktákból megállapítja, az állandó gyakorlat folytán teljesen meghonosodott.

A monarchia szerződéseiben az oklevéladásra való felszólítás (Beurkundungsauftrag) mindig egyes számban „az osztrák-magyar kormánytól“ eredt. Ezzel a szerződésekben bizonyos ideális egységet akartak fenntartani. „A tények elhomályosítására“ — B. szerint — a szerződések kiállításában résztvevő két tényező, a külügyminiszter és az osztrák minisztérium törekedett azért, hogy a monarchia nemzetközi képviselőinek egységét hangsúlyozza, valamint hogy a másik szerződő fél nevében fellépő szervvel szemben egyenlő hangzású legyen a monarchia szerződő szerve.

Nem ismertetem behatóan e minden fejezetében új irányban haladó könyv tartalmát, hanem csak a legfontosabb részekre akarok ráutalni, melyekben a szerződés tárgyalásra felhatalmazó oklevélről (Vollmachtsurkunde), a megbízottak szerepéről, az általuk kiállított oklevélről (Unterhändlerurkunde) és a ratifikáció kérdéséről szól. Különösen fontosak ezen utóbbiról való megállapításai: Az államfő nem köteles a teljes jogú felhatalmazottjai által kötött szerződéseket ratifikálni. Tekintve azonban azt a mindinkább alárendelt és a központi kormánytól mind szorosabban függő szerepet, melyet a meghatalmazottak betöltenek, nehéz a ratifikálást megtagadni. Ez politikailag legalább is rossz hagulatot kelt.

Hogy a Bittner formulázta szabályok a történeti kritika szempontjából mily fontosak, azt az a vita is bizonyítja, mely legutóbb a „Berliner Tagblatt“-ban nyilvánosságra hozott titkos francia-cseh-szlovák szerződés hitelességéről folyt ezen lap és Beneš-ék felhivatalosa a „Prager Presse“ között. Utóbbi az 1924 jan. 10. belgrádi titkos jegyzőkönyv szövegét hamisnak mondotta olyan formulák miatt, melyek a hármasszövetség egyik jegyzőkönyvéből vétettek át. A berlini lap B. könyvére hivatkozott, amely szerint épp ez a megegyezés, mely a nyugati szerződések túlnyomó részében megtalálható, újabb érv a közölt okmány valódisága mellett.

Eckhart Ferenc.

Constantin C. Diclescu: Die Gepiden-Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des Rumänischen Volkes. I. Band. Leipzig, 1923. Kommissionsverlag von Curt Kabitzsch. Aus der Veröffentlichungen des Casa Scoalelor in Bukarest.

Az oláh nép származásának kérdése már évtizedek óta foglalkoztatja a tudományt, s egyes teoriák körül, különös tekintettel azoknak politikai háttérére, meglehetősen éles és heves viták folytak.

Az előttünk fekvő műben annak szerzője az eddig ismert oláh származási teoriák mellé *látszólag* egy újat akar felállítani, de jobban vizsgálva a kérdést, hamar rájövünk arra, hogy szerző voltaképpen a már ismert Jung-féle dáko-román theoria mellé áll, s ezt akarja a gepida nép és ennek Romániában és Erdélyben, illetve Dáciában lefolyt néhány százados uralmán keresztül nyelvészeti adatokkal valószínűsíteni.

A szerző, aki úglátszik Berlinben él, műve előszavában elmondja munkája létrejöttének történetét. Itt előjáróban már meg kell jegyeznünk, hogy szokatlan és tudományos kérdések tárgyalásánál eddig nem követett eljárás volt, hogy a szerző az előszóban, mintegy műve tudományos értékének fedezésére, egyes tekintélyeknek, mint munkája tudományos alátámasztóinak bizonyítványjellegű nyilatkozatait¹ közölje. Az ilyesminek az a látszata van, mintha a szerző Meyer-Lübke és Kossinna stb. egyetemi tanárok tekintélye mögé akarna bujni s a tudományos kritikát így magától elhárítani vagy legalább is enyhíteni.

Szerző műve bevezetésre és öt részre oszlik. Ezek közül az első rész a gepidáknak 249—454-ig terjedő történetével, a második rész pedig az egykori gepida birodalom kiterjedésével, határaival foglalkozik s Jordanes és más írók alapján kimutatja, hogy a gepida birodalom egykori határai a Tisza, majd a Duna vonala az Olt torklatig, innen az Olt vize a déli Kárpátokkal való metszővonalig, innen fel a Tisza forrásáig a déli és keleti Kárpátok vonala volt a határ. Tehát a gepida birodalom magába foglalja azt a területet, amelyet az oláhok 1919/20-ban megtartani szerettek volna. Hogy pedig Traján egykori Dáciája később fel a Tiszáig és Máramarosig gepida, tehát germán uralom alatt állott, azt helynév magyarázatokkal igyekszik bebizonyítani, melyeknek helyességét az arra hivatott nyelvészek fogják eldönteni.

A harmadik részben a gepidáknak főleg külpolitikai történetét írja le a szerző 454-től 546-ig, illetve 571-ig terjedő-

¹ Így pl. Kossinna berlini professor ezt írja: „Nachdem ich das Werk... genau geprüft habe, bezeuge ich gern, dass ich es für eine ausgezeichnete Arbeit halte.“

leg, amikor is az egyesült longobard-avar hadak a gepida uralmat tönkretették.

Negyedik része reánk nézve a legfontosabb, mert ebben a szerző elmondja, hogy a gepidák, keveredve a gótokkal, (akiknek Erdélyben való egykori létét az alsófehérmegyei Muntele *Gotul* és Pírül *Gotulul* bizonyítja) vandálokkal és herulokkal, Dácia uralkodó, de *nem egyedüli* itt lakó népe valának. Az uralmon lévő népfajon kívül ugyanis szerző szerint élt Dáciában még egy nem harcos, nem uralkodó, hanem inkább alárendelt helyzetben lévő dolgozó népelem és ez nem valami szláv, hanem román fajtájú nép volt, az az „mit anderen Worten: *es lebten hier die Urrumänen*, (!) d. h. die Vorfahren der heutigen Rumänen, welche *in unmittelbarer Kontinuität* (!) auch die anliegenden Gebiete südlich der Donau bewohnten“.

Csalódik, ha valaki azt várja, hogy szerző ezt a már meglehetősen ismert állítást széleskörű adattömeggel be is bizonyítja vagy legalább valószínűsíteni igyekszik. Ezt szerző nem teszi, hanem áttér az oláhok származását tárgyaló eddigi elméletek ismertetésére, illetve a meg nem felelő elméletekkel való polemizálásra. Ismerteti Rösler Róbertnek 1871-ben Lipésében: *Rumänische Studien* című művében lefektetett elméletét, amely persze nem elégíti ki, majd rátér Jung Gyulának 1877-ben Innsbruckban: *Römer und Romanen in den Donauländern* című munkájában kifejtett elmélet méltatására, amelyet már előtte Hasdeu, Xenopol, Onciul, Jorga mind elfogadtak, sőt továbbfejlesztettek.

Legjobban haragszik szerző a harmadik elméletre, melyet I. Peisker Grácban 1917-ben: „*Die Abkunft der Rumänen*“ című művében állított fel, mondván, hogy az oláhok ural-altáji eredetűek és voltaképen romanizált törökök.

Diculescu azt az állítását, hogy az oláhok Dácia őslakói és a gepidák mellett mint alávetett nép éltek, történelmi adatokkal bizonyítani nem tudja, azonban a nyelvészeti adatok egész tömegét sorakoztatja fel, amellyel bizonyítani akarja, hogy a gepidákkal való több százados együttélés eredménye az oláh nyelvben lévő sok *ó-germán* eredetű szó és helynév, amely viszont bizonyítja azt, hogy a rómaiak és romanizált dákok Dácia feladása után *is* régi lakhelyükön maradtak, egyrészt, mert a barbárok előszeretettel fogadták maguk közé a római polgárokat, másrészt pedig a rómaiak a barbárok uralma alatt jobban érezték magukat, mint a nyomasztó római uralom alatt.

Így tehát szerző *pusztán* nyelvészeti adatokkal kísérli megoldani azt a kérdést, amelyet végleg sem Jung, sem követői sokkal nagyobb apparátussal sem tudtak eldönteni.

Talán mondanunk sem kell, hogy szerző Hunfalvy, Réthy, Thallóczy stb. kutatásairól s elért eredményeiről egyszerűen nem vesz tudomást, de sőt Kadleeről, vagy Fischerről

sem, részint azért, mert ezek az eredmények szerző tudományos mezbe bujtatott propaganda munkájával homlokegyenest ellenkeznek, részint pedig, mert úgylátszik az oláhoknál hungarica non leguntur, kivéve mégis Anonymust, kinek megbízhatatlan adataira szerző persze életre-halálra esküszik, amint azt például a következő fejezetben teszi, ahol az ősoláhoknak a gepida birodalomban való jogállásáról és a gepidákhoz való viszonyáról beszél, megint csak túlnyomóan nyelvészeti adatokra támaszkodva.

Az ötödik részben a gepidák diasporájáról van szó, s szerző előadja, hogy a gepidák országuk romlása után szerte-szóródtak ugyan a világban, mégis zömük Dáciában maradt, amit archaeológiai leletek bizonyítanak. A gepidák által elhagyott helyeket szlávok foglalták el, amit ismét helynevekkel bizonyít. Végül pedig, midőn a magyarok a mai Magyarország határainál megjelentek, Anonymus szerint a szlávokat és oláhokat már itt találták, az oláhok pedig Erdélyben laktak, Erdély alatt pedig az Alföld a Tiszáig is értendő. *És ez a fő!*

Ha szerző művét figyelmesen végigolvassuk, hamar rájövünk, hogy a Horváth Istvános módszerrel dolgozó „tudósnak“ a gepida történet megírása csak mellékcél volt, amelynek köpenye mögé voltaképpen politikai ízű propaganda irat van dugva, mert hiszen a főcél az, hogy a nagy és szemfényvesztő nyelvészeti apparátussal készült gepida történelmen keresztül az oláhoknak az állítólag Dáciában maradt rómaiaktól és romanizált dákoktól való eredete, az erdélyi oláhság (*a Tiszáig*) autochton volta, az oláh kontinuitás bebizonyíttassék, nyilvánvalóan *politikai célzattal*. v. 1.

General Max Hoffmann. Der Krieg der versäumten Gelegenheiten. München, 1923. Verlag für Kulturpolitik. 8°. 232 l. + 4 térkép.

A volt központi hatalmak államférfiai, diplomatái és hadvezérei a veszített háború után megjelent emlékirataikban szinte versenyeznek abban, hogy melyikük ismerte föl korábban helyzetünk teljesen reménytelen voltát. Mintha ezzel akarnák retrospektíve bizonyítani államférfiúi éleslátásukat, van, aki Amerika beavatkozása után, van, aki a román vagy az olasz hadüzenet után, sőt van, aki már a Marne-csata elvesztése után „előre látta“ az *elkerülhetetlen* katasztrófát. S íme, ekkor előlép egy katona, ki a háborúban a legfontosabb pozíciók egyikét töltötte be és azt mondja, hogy a háborút elvesztettük hadvezéreink és államférfiaink hibái és bűnei folytán, de a háború nem volt kezdettől fogva szükségképpen elveszve, 1914-ben és 1915-ben, sőt még talán 1918-ban is, megvoltak az alkalmak a teljes győzelemre, de minden esetre még 1915 után is megvolt a lehetősége a becsületos békének.

Mindent elmulasztottak, ezért következett be az összeomlás. Fiainknak, utódainknak s a történelemnek érdeke, hogy megtudják: kinek a bűne volt hát, hogy a háborút elvesztettük — mondja a szerző, és biztosít bennünket, hogy ő nem csak a bukás után spekulatív úton jutott itt hirdetett nézeteihez, kifejtette azokat a háború alatt is illetékes helyeken, s akkori nézetei konzerválva vannak a feleségéhez naponta írott leveleiben is. Arra szorítkozik tehát mostani kritikájában, amit már az események aktualitása idején is előre látott és megírt.

Hoffmann tábornok mozgósítási beosztása szerint „első vezérkari tiszt” volt a keleti (VIII.) hadsereg főparancsnokságánál, ismerte a keleti harcteret és az orosz katonai viszonyokat, amennyire azok a német vezérkar előtt ismereteseek lehettek. Az orosz-japán háborúban katonai attaché volt a japán hadseregnél, ott szerezte meg az oroszokat illető háborús tapasztalatait is. Érdekes epizódokkal bizonyítja, hogy amennyire elismeréssel tekintettek a japánok a német katonai rendszerre, annyira megvolt már akkor náluk az ellen-szenv a német külpolitikával szemben, nem tudták elfelejteni Németország közreműködését a shimonoseki-i békében, amely Japánt a kínai háború gyümölcsétől (Port-Arthur) megfosztotta.

A VIII. hadsereg feladata Kelet- és Nyugat-Poroszország védelme volt, azzal a meghagyással, hogy ha az oroszok túleréjével nem bír, a Visztula mögé vonuljon vissza, s ott védekezzen, míg a nyugati fronton a Belgiumon át előretörő német seregek a franciákat felgöngyölik és segítségül jöhetnek. Az oroszok két hadsereggel, a vilnaival és a varsóival, támadnak, amelyek csak a mazúri tavak láncolatán belül egyesülhetnek; a VIII. hadsereg feladata tehát őket még külön-külön megverni. Először a vilnai orosz sereg vonult fel Rennenkampff tábornok alatt s a németek Gumbinnennél rögtön megtámadták. Augusztus 20-án, midőn a helyzet igen kedvező volt, egyszerre jelentés jött, hogy Soldau és Ortelsburg között a varsói orosz sereg (Samsonow tábornok) átlépte a német határt, s a VIII. hadsereg hátát fenyegeti. V. Prittwitz tábornok, a VIII. hadsereg főparancsnoka és vezérkari főnöke, gróf Waldersee, már arra gondoltak, hogy a Visztula mögé vonulnak vissza, de Hoffmann tábornoknak sikerült meggyőzni őket, hogy célszerűbb lesz ellenoffenzívába menni át a déli orosz sereg ellen. Kiadták tehát a parancsokat a Rennenkampff elleni harcok megszakítására s a sereg azon szükséges átcsoportosítására, mely végül a tannenbergi győzelemre vezetett. Időközben azonban Berlinben ismeretes lett v. Prittwitz tábornok előbbi elhatározása (a Visztula mögé vonulás), s miután arról még nem értesültek, hogy ezt a tervet már v. Prittwitz elejtette, visszahívták őt vezérkari főnökével együtt, s helyükre Hindenburg és Ludendorff tábornokokat vezényelték. A továbbiakban Hoffmann tábor-

nok ismerteti a tannenbergi csata lefolyását, s annak a véleményének ad kifejezést, hogy a győzelem valószínűleg a főparancsnokságban bekövetkezett változás nélkül is meg lett volna, habár talán nem oly teljes mértékben. Igen fontos tudósítása még Hoffmannak, hogy a tannenbergi győzelmes harcok napjaiban Tappen ezredes, a nagy főhadiszállás hadműveleti osztályának főnöke, kétszer is fölhívta Ludendorffot és felajánlotta, hogy a nyugati frontról három hadtestet és egy lovashadosztályt küldhet neki; Ludendorff mindkétszer azt felelte, hogy ez az erősítés neki nem föltétlenül szükséges. Ennek dacára útnak indítottak hozzá két hadtestet és egy lovashadosztályt. Később alaptalanul terjedt tehát el az a hír, hogy nyugaton azért akadt el a német offenzíva, mert a tartalékokat a VIII. hadsereg parancsnokságának vészkiáltására az orosz frontra kellett küldeni.

A nyugati offenzíva elakadásának igazi oka az volt, hogy az eredeti, gróf Schlieffentől származó hadműveleti tervet a Moltke-féle nagyvezérkar megváltoztatta. Az eredeti terv szerint a lotharingiai fronton a német haderők csak védekezésre szorítkoztak volna, ellenben minden rendelkezésre álló erő Belgiumon át nyomult volna előre, hogy a döntést gyorsan kierőszakolja. Így helyszűke folytán, a háború elején Belgiumon át több hadsereg lépcsőzötten egymás mögött vonult volna fel addig, míg Franciaországban tért nyerne a szélső jobbszárnyon. Schlieffen utódainak az a gondolatuk támadt, hogy ezeket a seregeket a háború első idejére el lehet tolni a balszárnyra, hogy általuk a franciáknak még esetleges átmeneti sikereit is megakadályozzák Lotharingiában, s azután rögtön visszahozzák őket a jobbszárnyra a döntéshez. A Moltke-féle nagyvezérkar hibája az volt, hogy a jobbszárnyon rosszul ítélve meg a helyzetet, augusztus 24 körül azt hitte, hogy a franciák már döntő vereséget szenvedtek, s így a balszárnyra áttolt erőket nem hozta vissza a jobbszárnyra, hanem offenzívát indított általuk a Felső-Mosel francia záróerődjeinek áttörésére. Ezenkívül még kéretlenül, szükség nélkül küldött csapatokat az orosz harctérre is, így a döntés napjaiban szeptemberben gyengének bizonyult. Ehhez járult még a csapatoktól nagyon is távol levő nagyvezérkar zavara, és Hentsch alezredes szerencsétlen kiküldetése; mindez együtt a marnei csatavesztéshez vezetett. Moltke távozott, helyét Falkenhayn foglalta el. A mozgó háborút a nyugati fronton álló harc váltotta fel, Gröner tábornok tervezetét, — mely az elzász-lotharingiai frontról a jobbszárnyra transzportálandó hat hadtesttel az eredeti Schlieffen-féle haditerv szellemében még egyszer megakarta indítani a nagy offenzívát —, Falkenhayn elvetette. Ezzel végleg elveszett a lehetősége annak, hogy a háborút a nyugati fronton egy csapással eldöntsük.

Megjött azonban a döntés lehetősége időközben a keleti fronton. Miután a német hadvezetés 1914 szeptemberben

felállította a 9. hadsereget a sziléziai határon, ez megkezdte tehermentesítő előnyomulását Varsó felé, a Kárpátok és a Vjsztula közé ékelt osztrák-magyar hadsereg segítségére. A németek Varsó alá, Dankl tábornok serege a Sanhoz érkezett. De Dankl nem tudta megverni az oroszokat és átlépni a Sant, mire Mackensen tábornok helyzete is tarthatatlanná vált Varsó előtt, s október 27-én megkezdődött a visszavonulás. Hoffmann tábornok itt döntően megcáfolja azt a balvéleményt, hogy a visszavonulást a németek kezdték meg Varsó előtt.

Az orosz harctéren a helyzet komollyá vált, s ez szükségessé tette a keleti főparancsnokság felállítását az orosz harctéren küzdő összes német csapatok számára; főparancsnok Hindenburg, vezérkari főnöke Ludendorff tábornok lett (1914 okt. 1.).

A keleti főparancsnokság Conraddal együtt (kiról a szerző mindig a legnagyobb elismeréssel és dícsérettel szól), dolgozta ki az új offenzíva tervét, melynek lényege az volt, hogy az északabbra eltolt 9. hadsereg Thorn irányából előnyomuló balszárnyával átkarolja az orosz jobbszárnyat, Szilézia irányából pedig a 9. hadsereg helyét átvevő osztrák-magyar Böhm-Ermolli-féle hadsereg nyomul elő. A döntő győzelem előfeltétele az lett volna, hogy a német nagyvezérkar szüntesse be a kilátástalan, de rendkívüli áldozatokkal járó harcokat Ypernnél és minden nélkülözhető erőt koncentráljon a keleti frontra. Falkenhayn ehhez hozzájárult, mindazáltal nem szüntette be az Ypernnél vívott harcokat s az erősítéseket csak késedelmesen indította útnak. Az offenzíva november 11-én kezdődött, s változó szerencsésű küzdelmek után decemberben a limanovai és lodzi győzelmekre vezetett. Az első erősítések nyugatról csak december elején érkeztek meg. Hoffmann tábornok Posenben „csaknem térdenállva“ könyörgött Tappen ezredesnek, a nagyvezérkar hadműveleti osztálya főnökének, hogy legalább két hadtestet adjanak a nyugati frontról egy Mlava—Varsó irányú támadásra: ez elég lett volna az oroszok hátában elérni a varsói vasútvonalat, ami az orosz hadsereg katasztrófáját idézte volna elő. Elutasították, így a siker nem lehetett döntő. „Kell, hogy harag töltjön el mindenkit, ha arra gondol, hogy ezek az izzó hazaszeretettől lelkesített fiatal emberek Ypernnél dalolva mentek a céltalan halálba!“

Hasonló volt az eset a mazúri téli csata és a gorlicei áttörés után is (melyet Hoffmann tábornok szerint Conrad tervezett és Falkenhayn csak vonakodva fogadott el), a keleti főparancsnokság világosan látta, hogy az oroszokat frontális támadással nem lehet döntően megverni, s ezért június folyamán elkészítették a tervét egy gyors előretörésnek Kovno—Vilna—Minszk irányában, hogy így a Lengyelországban álló oroszokat elvágják Pétervártól. Ezt a tervet

Falkenhayn a császár által hiúsította meg július 1-én a Posenben tartott főhaditanácsban, s ezzel elveszett az utolsó alkalom a döntő győzelemre. Mikor augusztus közepén Hindenburg és Ludendorff mégis megkapták az engedelmet a Vilna elleni hadműveletekre, már későn volt; az oroszok visszavonulása Lengyelországból már annyira előrehaladt, hogy most már Vilna bevétele is csak helyi siker volt és már nem fenyegette katasztrófával az orosz hadsereget.

Az orosz harctér eseményeiről a tábornok részletesen számol be, állításait adatokkal támogatja, előadása teljesen meggyőző. A háború egyéb eseményeit csak nagy vonásokkal rajzolja meg, de nem kevésbé meggyőzően. Szerinte 1915 ősze után nyilvánvaló volt, hogy a háborút Németország és szövetségesei emberi számítás szerint meg nem nyerhetik, miután erre az összes lehetséges alkalomnak elmulasztották. Most már a birodalmi kormányoknak mindenképen a békére kellett volna törekedniök, a hadsereg feladata pedig csak az lehetett volna, hogy a békekötésig tartsa magát szilárdul az eddig elfoglalt területeken. Am a béke elérhetetlen volt, mert a kormány nem jelentette ki határozottan, hogy minden hátsógondolat nélkül, Belgium és Lengyelország visszaadása alapján, keresi a békét. Pedig, hogy ez lett volna a teendő, Hoffmann tábornok világosan látta, sőt igyekezett ez irányban minden befolyását is latba vetni, mint az kitűnik Bethmann-Hollweggel a lodzi csata napján lefolytatott beszélgetéséből (83. l.) és Vilmos császár előtt a lengyel kérdés megoldásáról tett jelentéséből is, mely utóbbi — Ludendorff neheztelése folytán — csaknem állásába került (204—206. l.).

Károlyi Mihály emlékirataiban azt mondja hogy „Ferenc József birodalmában élők és holtak fölött a német nagyvezérkar volt az úr.“ Hoffmann tábornok az ellenkező szélsőségről panaszkodik. Lengyelországi első offenzívánk legválságosabb napjaiban Dankl tábornok az A. O. K. rendeletére hivatkozva, megtagadta, hogy a németekkel a Piliczától északra együtt működjék. Ezen sem az A. O. K.-hoz küldött sürgönyök, sem Vilmos császár személyes közvetítése Ferenc Józsefnél nem változtatott (58. l.), sőt még az is megtörtént, hogy a csata fordulópontján a Dankl-sereg visszavonulását azzal a parancsal rendelték el, hogy a velök együtt küzdő német gárdatartalékhadtestet erről *csak 6 óra múlva* szabad értesíteni (!). A parancsot német telefonisták véletlenül fogták el.

Hasonló egyenetlenkedés tette lehetetlenné a szerbiai offenzíva teljes sikerét is. Conrad terve szerint a bolgároknak messze délen kellett volna benyomulniok Szerbiába, hogy így az egész szerb hadsereget elfoghassák. Conrad tervét azonban Falkenhayn nem fogadta el: a bolgárok a Timoknál nyomultak előre, aminek következményeképen a bolgár és német seregrészek összetorlódtak s a szerb sereg egy része elmene-

kült. Conrad folytatni akarta az offenzívát Szaloniki bevételeig, ami akkor nem lett volna nehéz, ezt azonban Falkenhayn, — Görögország semlegességére hivatkozva — elvetette. Ebben még Ludendorff is Conrad ellen nyilatkozott, úgy vélvén, hogy Szaloniki bevétele csak a nyugati hatéri helyzetet súlyosbítaná, mert a Balkánról az ántánt odavinné át csapatait a németek ellen, míg így ez a haderő a Balkánon a *bolgárok* által tartható sakkban. Ennek az okoskodásnak az események csinálták meg a próbáját: a háború végéig nagy haderőt kellett a Balkánon tartanunk, s végre is Szalonikiból jött a lökés, mely Bulgária kiugrásához s a monarchia összeomlásához vezetett.

1916 tavaszára Conrad nagy offenzívát tervezett német segítséggel, a Velence—Milánó vasútvonalig. Hogy megfelelő számú osztrák-magyar hadsereget vihessen Itáliába, 9 német hadosztályt kért a galíciai frontra Falkenhayntól, — eredménytelenül. E helyett Falkenhayn megindította a szerencsétlen offenzívát Verdunnél, mely döntést még akkor sem hozhatott volna, ha Verdun német kézre jut. Ellenben elutasította Falkenhayn 1916 májusban Hindenburg és Ludendorff javaslatát a rigai hídfő megtámadására (mellyel a készülő nyári orosz offenzívát akarták megelőzni) azzal a megokolással, hogy Verdunnél nagy siker kecsegtet, s a francia hadsereg ott felőrlddik. Vilmos császár Falkenhayn mellett döntött, s így a verduni offenzíva tovább folyt. Közben Conrad is megtámadta az olaszokat, s már a legszebb remények intettek felé, mikor június 4-én Brussilow áttörte Lucknál az osztrák-magyar IV. hadsereg frontját s megingatta a bukovinai arcvonalat is. Ezután az egész nyár az egyre megújuló orosz támadások fölfogásával telik el, a helyzet egyre súlyosabb; az olaszok elleni offenzívát be kell szüntetni, a verdunit is, a Sommenál az angolok támadnak, s inog az orosz fronton az egész osztrák-magyar frontszakasz. Hindenburg és Ludendorff ismételten sürgetik a keleti front egységes vezetését, de ebbe nem csak az osztrák-magyar hadvezetőség nem megy bele: úgy látszik, ellene dolgozik Falkenhayn is, ki féltékeny Hindenburgra és Ludendorffra. Csak Brody eleste után terjeszti ki a keleti főparancsnokság hatáskörét Bóhm-Ermolli hadseregcsoportjára is, míg a Kárpátok vidékén külön főparancsnokságot állítanak föl Károly trónörökös számára. Ekkor tette székhelyét a keleti főparancsnokság Brest-Litowskba. Az egyre súlyosabb helyzet és Románia beavatkozása végül is Falkenhayn bukását eredményezte, helyére Hindenburg lépett Ludendorffal. Keleti főparancsnok Leopold bajor herceg lett, vezérkari főnöke pedig Hoffmann tábornok.

A tábornok ettől fogva természetesen különösen az ő vezetése mellett történt dolgokról szól, de van azért mindeure egy-két találó megjegyzése. Nagyon elítéli — és méltán — a lengyeleket, kik hazájuk fölszabadulását ajándékba kapták s

nem állították föl az ígért négy lengyel hadosztályt, de elítéli a politikusokat is, kik nem vonták le a konzekvenciákat a lengyelek magatartásából, s a független Lengyelország agyréméért föláldozták a cárral való békekötés lehetőségét.

A korlátlan tengeralattjáró harcra már akkor az volt a véleménye, hogy erkölcsi jogunk megvan rá, de csak akkor szabad megkezdenünk, ha a biztos sikerhez elegendő számú U-hajóval rendelkezünk. Sajnos, — elkezdtek csekély számú hajóval, s időt adtunk az ellenségnek a védekezés kifejlesztésére. Ahelyett, hogy minden hajógyár U-hajókat épített volna, nagy csatahajók épültek még a háború alatt is, holott — mint Tripitz megírta — el volt határozva, hogy döntő csatába a tengeren nem mennek bele.

Ami napokban, mikor Hindenburg és Ludendorff átvették Falkenhayn örökét, a helyzet hasonlíthatatlanul komolyabb volt, mint mikor Moltke távozott a marnei csata után. Noha az orosz offenzívát sikerült föltartani, új veszedelem volt Románia támadása, s a borzasztó harcok Verdunnél és a Sommenál, melyek soha többé ki nem tölthető hézagokat ütöttek a német hadseregben. „Itt vesztette el először a német katona hitét az ő abszolút fölényében és helyenkint már fölépelt a kishitűség és harc-fáradtság... A tőkét, mely megvolt a büszke hadseregben és a nemzeti lelkesedésben, Falkenhayn tábornok kétéves hadvezetésével elvesztegette, minden eredmény nélkül“ — írja Hoffmann tábornok, és ítéletét nem ellenszenv vagy személyes gyűlölködés sugallja: e sorok írójának alkalmá volt a háború alatt belétekinteni egy „Streng geheim“ jelzésű aktába, mely az 1917-ben tartott „Sedani (német) tiszti tanfolyamok záró-előadása“ címet viselte, s ez egykorú összefoglalás mindenben (főleg ami a hadi kimerültséget illeti), megerősíti Hoffmann tábornok előadását. Ludendorff energiájának azonban sikerült még ekkor a katasztrófát elhárítani, sőt seregeink még az ősszel összetörték az orvul támadó Romániát s a karácsonyt már Bukarestben töltötték. De ennek dacára nem volt kétséges, hogy katonailag nem győzhetünk, s menekvésünk csak a gyors béke lehet. Amerika hadüzenete még reménytelenebbé tette helyzetünket. S ekkor a sors még egyszer, egészen váratlanul alkalmat nyújtott, hogy a háborút szerencsésen fejezhessük be: kitört az orosz forradalom.

Noha Kerenszky Oroszországa nem akart külön-, csak általános-békét, s 1917 nyarán még nagy katonai offenzívát is kezdett, előrelátható volt, hogy az orosz forradalmi kormány nem állhat ellent a katonák békevágyának. Így a leg-erősebb ellenség kikapesolódott s a többi ellen fölszabadult Németország kardja. Am — csodálatos! — Hindenburg és Ludendorff nagyvezérkara éppen úgy elmulasztotta a döntő alkalmakat, mint előbb Falkenhayné. Az olaszok elleni offenzívára csak 6—8 divíziót küldtek segítségül, ez pedig kevés

volt ahhoz, hogy az Isonzónál és Tirolból is egyidejűleg támadva, *megsemmisítő* vereséget mérjünk az olasz hadseregére. Ludendorff könyvében azt írja, hogy nem vonhatott el sehonnan nagyobb erőket. Hoffmann tábornok ezzel szemben leszögezi, hogy ő az orosz frontról minden kockázat nélkül adhatott volna nagyobb erőket is, mert a bolsevik propaganda 1917 őszén már annyira előrehaladt az orosz hadseregben, hogy az többé nem volt akcióképes. Győztünk tehát az olaszokon, de ismét nem döntően.

A bolsevikiek, amint hatalomra jutottak, megkezdték a béketárgyalásokat Brest-Litovskban. Ezekben Hoffmann tábornok emlékezetes szerepet játszott, könyve elsőrangú kútfő. Elmondja híres beszédének körülményeit is, mely akkoriban nevét oly népszerűtlenné tette, megcáfolja a meséket, melyek szerint harsány hangon, az asztalt verve beszélt, s ismerve könyvéből rokonszenves, lehiggadt, komoly és kiforrott egyéniségét, bizvást hitelt adhatunk neki. A tábornok a többször megszakított tárgyalások folyamán teljesen belélatott a bolsevikiek kártyáiba, kik a világ előtt mint a humanizmus apostolai szónokolnak, otthon ellenben egész Oroszországot vérözönnel borítják el, s csak időt akarnak nyerni a világforradalom előkészítésére. Eppen ezért, mikor Trockij frappáns ötlettel bejelentette, hogy Oroszország nem köti meg a békét, de maga részéről befejezettnek nyilvánítja a háborút, Hoffmann tábornok volt az, aki a fejüket vesztett diplomatákkal szemben keresztülvitte, hogy Németország újabb katonai előnyomulással kényszerítse a bolsevik kormányt a béke aláírására.

Ezt az akcióját akkor a közvélemény nagy része a német militarizmus túltengésének minősítette; ma látjuk, hogy ő ítélte meg helyesen a helyzetet. Később, mikor az orosz állapotokkal teljesen tisztába jött, egy még nagyobb koncepciójú terv fogalmazott meg benne: hogy a nyugati ellenségekkel nyugodtan felvehessük a küzdelmet, akár egy hosszú defenzívában is, állítsuk magunk mellé, mint legalább gazdaságilag támogató szövetségest, Oroszországot. Ennek pedig a módja az, hogy ama fikció mellett, hogy a cárevits még él, ismerjük el Pál orosz nagyherceget a cárevits helytartójának és segítsük előrenyomulni Moszkvába, ő helyre állíthatja a rendet s békét és szövetséget köt Németországgal. Ennek fejében természetesen jobb békét kapna, mint a bolsevikiek: visszakapta volna, némi határkiigazítást leszámítva, Lengyelországot, melyet megbízhatatlansága miatt úgy sem volt érdemes talpraállítani, s melyet a tábornok életképtelennek tartott és tart ma is. Ez katonailag semmi nehézséget nem okozott volna, mert orosz vöröshadsereg akkor még nem létezett, csak néhány lett és kínai zászlóalj, politikailag megakadályozta volna a nagyobbszabású bolsevik propagandát, gazdaságilag pedig erősen aláátamasz-

totta volna Németországot, mely így, nem kockáztatva meg nyugaton a támadást, berendezkedhetett volna a hosszú védelemre. (Akik e tervet ma talán kalandosnak tartják, gondoljanak csak arra, hogy ennél sokkal kevésbé reálisak is felmerültek, mint például a japán-mexikói-német szövetség terve 1917 elején, mely az Egyesült-Államok néhány déli államát ígérte Mexikónak s mely, mikor Lansing nyilvánosságra hozta, az Unió egész közvéleményét ellenünk fordította; sőt *állítólag* 1918 október folyamán Stockholmban közvetlenül aláírás előtt állott egy német-japán különbéke és szövetség-tervezet, melyet a német nemzetiek szerint csak a forradalom borított fel.) Hoffmann tábornok fel is vette az érintkezést Durnowo ezredes révén Pál nagyherceggel, -- de a legfőbb hadvezetőség elejtette a tervet. Ismét elmúlt egy alkalom arra, hogy a háborúból szerencsésen kerüljünk ki!

Az utolsó lehetőség maradt meg tehát csupán: Ludendorff szándéka: hatalmas támadással győzni a nyugati fronton, mielőtt Amerika katonai nyomása érezhető lesz. Maga a szándék helyes volt, de kivitelem nem, -- mondja szerzőnk --, mert: 1. nem egységesen támadtunk az angolok déli szárnya ellen a Somme-tól északra, hanem a Somme-tól délre is szétforgácsoltuk erőnket és 2. nem használtuk fel a döntésnél minden rendelkezésre álló erőt az áttörésre. Így az angol és francia hadseregek kettéválasztása nem sikerült, a német offenzíva Amiens előtt elakadt, 1918 márciusában. Ezután a legfőbb hadvezetőségnek kötelessége lett volna a császárt és kormányát tájékoztatni, hogy győzni többé nem lehet, itt az idő, hogy mindent elkövessünk a békekötésre. „Lehetséges volt-e még jó békét kapnunk, nem tudom. De jobbat, mint a versaillesi, kétségtelenül. Mindenesetre be kellett volna szüntetni a további offenzívákat, melyek nekünk már csak emberben és anyagban való borzalmas veszteségeket okoztak, pótolhatatlanul. És még mindig volt idő a keleti főparancsnokság orosz terveit végrehajtani. Én legalább is kétségesnek tartom, hogy az entente népeinek lett volna energiájuk a háború folytatására, ha mi 1918 májusában és júniusában új kormányt adunk Oroszországnak s vele szövetséget kötünk, nyugaton defenzívában maradunk s ugyanakkor kormányunk békeajánlatot tesz, mely biztosítja Belgium helyreállítását s talán feláldozza Lotharingia egy részét.“

Nem az történt; Ludendorff újabb offenzívákkal kísérletezett áprilisban, májusban, júniusban, rengeteg áldozattal, eredmény nélkül, s közben Liman v. Sanders sürgetése dacára sem tettek semmit a törökökért, sem a bolgár frontért, holott oda a keleti hadsereg adhatott volna népfőlkelő hadoszályokat, melyek, ha nyugaton nem is, de a Balkánon megállották volna a helyüket. De semmi sem történt, sőt Ludendorff jelentései azt a hitet keltették a német népben, hogy min-

den kitűnően megy. Még a keleti főparancsnokság is csak a nyár végén értesült a helyzet mivoltáról, hogy „Németország nincs többé abban a helyzetben, hogy pótolhassa veszteségeit“. A népet azonban még mindig győzelmi álmokba ringatta a propaganda, hiszen csak vissza kell gondolnunk pl. a német pályaudvarokra, melyek százféle plakáttal voltak teleragasztva, hirdetvén azt, hogy mennyi területet nyert, mennyi foglyot ejtett, mennyi hadiszert zsákmányolt a német hadsereg hétről-hétre. Annál keserve-sebb volt arra ébrednünk, hogy a háborút elvesztettük.

A háborút ugyanis nem lehetett folytatnunk, még egy téli háborút a nyár veszteségei után nem bírtunk volna el. Lloyd Georgenak 1924 tavaszán a napisajtóban sokat vitatott cikke, hogy Németországnak a Rajna-vonal mögött még egy téli hadjáratot kellett volna kitaratnia, lehetetlen agy-rém. Hoffmann tábornok könyve a legilletékesebb válasz erre (173. l.). Elmondja, hogy 1917 tavaszán Haber titkos tanácsos, a háborús fojtógázak föltalálója, Ludendorff tábornoknak új gázzról, a Gelbkreuz-gázzal tartott előadást. Ez a gáz áthatolt néhány óra alatt a gázmaszkon is, továbbá a gáz csapadéka beivódott a ruhába, s a bőrön fölegéseket hozott létre. Megtámadta a fegyverek acélját is, azokat naponta valamely kémiai preparátummal kellett beszírozni ellene. A katona a gáz marása ellen csak gummiköpennyel és két-három rend ruha és fehérnemű váltásával védekezhetett. Haber kifejtette, hogy egy évre garantálja, hogy az entente a gázt nem tudja utánozni, ez alatt meg kell nyernünk vele a háborút, mert ha a háború még akkor is tart, mikor az entente is már használja ellenünk, akkor mi *menthetetlenül* elvesztünk, mert sem ruhával, sem gummiköpennyel mi anyagihiányunkban hadseregünket fölszerelni nem tudjuk, míg az entente (Amerika révén) mindennek bővében lesz, sőt a gázt is sokkal nagyobb mértékben állíthatja majd elő, mint mi. Ha tehát nem bizonyos, hogy a háborút egy év alatt befejezzük, akkor nem is szabad a Gelbkreuz-gázt bevezetnünk. Ludendorff elfogadta és használatba vette ezt a gázt és mégis nem tett meg mindent, hogy a háborút egy év alatt befejezzük. Haber szerencsére annyiban tévedett, hogy az entente kémikusai nem 12, hanem 16 hónap múlva tudták a Gelbkreuzot utánozni s így a fegyverszünet megkötéséig még nem használták ellenünk, de már ekkor maguk a franciák nem kevesebb, mint 5000 tonna ilyen kész lövedék fölött rendelkeztek, melyeket a nagy téli áttörő-csatában akart a francia vezérkar fölhasználni, de amelyekre már — sajnálatukra — nem került a sor. A téli háború tehát, ezen technikai okokból, még akkor is a német hadsereg összemolnására vezetett volna, ha a hadsereg szelleme teljesen intakt lett volna, ami pedig nem volt. A Ludendorff-féle legfőbb hadvezetőség elmulasztotta a béketárgyalásokat idejé-

ben megindíttatni, a háború addig folyt, míg a hadsereg emberben és anyagban, testben és lélekben kimerült. „Így jutott oda Ludendorff, hogy végül követelnie kellett a fegyverszünetnek 24 órán belüli följárlását, — ami Németországot fegyvertelenül szolgáltatotta ki Anglia hideg gyűlöletének, a franciák fanatikus bosszúvágyának és az elmebeteg (geisteskrank) Wilsonnak.“
Dr. Grexa Gyula.

Dieppen, Paul (Freiburg i. B.): *Geschichte der Medizin. IV. Neueste Zeit. Von der Begründung der Zellulopathologie bis zur Gegenwart. Erster Teil. Die Hilfswissenschaften und biologischen Disziplinen.* 146 lap, 4 ábrával. Sammlung Göschen. Walter de Gruyter & Co. Berlin és Lipcse, 1924.

Dieppen nevéhez fog fűződni mindenkor, hogy elsőnek látta elérkezettnek az időt az újabb hét és fél évtized felvételére az orvostörténelemben. A szakkönyvek rendszerint Virchow sejtkórtanának megjelenésével zárták le a történelmi időket, Dieppen elviszi őket napjainkig. Tudjuk, mekkora területet jelent ez s mekkora munkát igényelt annak történelmi feldolgozása.

Kiinduló pontul és alapul szolgálnak szerzőnknek e korszak politikai átalakulásai és áramlatai, s a bölcsészet viszonya a természettudományokhoz és gyógyászatához. Ezután a fizika, kémia és technika haladását ismerteti. Legkimerítőbben az általános biológiával foglalkozik, majd pedig az emberi és az összehasonlító honetannal és az élettannal.

Dieppen valamennyiünknek elismerését, az orvostörténeteseknek pedig különös köszönetét érdemli meg úttörő munkásságáért.
Györy.

Kemmerich, Max: *Kultur-Kuriosa.* I. kötet. VIII + 296 lap. II. kötet IV + 296 lap. Albert Langen. München, 1923—24.

Egy rendkívül olvasott embernek excerptumait tartalmazza e könyv, melynek I. kötete immár 18 ezer, a II. pedig 12 ezer példányban jelent meg. Különösen Bajorországban terjedt el ez a kiadvány, a produktív szerzőnek sok egyéb munkáival együtt. Mi is nyugodtan ajánljuk azt olvasóinknak, minthogy folyóiratunk csak művelt közönség kezébe jár, mely a töméntelen kuriózumot csakugyan a könyv címében is kifejezésre jutó „kuriózumnak“ fogja minősíteni és óvakodni fog tőle, hogy valamely kulturális korszak jellemző adalékait lássa e halomra gyűjtött furesaságokban. Mindenestre kívánatos, hogy nem a mai kor előrehaladt tudása, felvilágosodottsága látószögéből nézzük és értékeljük az olvasottakat, hanem mindenkor az illető korszak történelmi foka szerint. Akiben megvan az ehhez való tájékozódni tudó műveltség, az azután csakugyan érdeklődéssel olvashatja el e

két kötetet, mely fejezetekbe csoportosítva gyűjtötte össze a felölelt sokoldalú tartalmat. A legnagyobb érdeklődésre bizonnyára az első fejezet tarthat számot, mely az ó-kori kuriózumokat állítja egybe. Itt ismerteti meg velünk a szerző a legrégibb alagutat, melyet Hiskia jeruzsálemi király furatott két oldal felől a VII. Kr. e. században, a régi római utak kőbe vájt síneit, az egyiptomiak Kr. e. 1300-ból való villámhárítóit, a Caesar által 59-ben Kr. e. alapított „Acta diurna“ című napilapot, Senecát és Plutarchost mint vegetarianusokat, az ó-kori szeszellenes egyesületeket II. Rhamsés (1350 Kr. e.) idejéből, Dioskurides mandragora-narcosisát, Vitruvius taxameter-kocsiját, az ókori palaestina anarchistákat, a Cicero által ismertetett chèque- és giroüzletet, a herculanumi hirdetőoszlopokat, az ó-görög élelmiszerhamisításokat, Heliogabalus asszonytanácsát, a konstantinápolyi IV. századbéli nyilvános illemhelyeket, a forum romanum liftjét, a rómaiak gyorsírási rendszerét, a ptolomaeusi Egyiptom nagy „börsekrach“-ját stb. Egy külön fejezet az orvostan, egy másik a higiéné történelméből mond el sok épületes, de még több nem épületes dolgot, úgyszintén az erkölcsök, szokások, az igazságszolgáltatás, az egyháztörténet, az egyetemek, a tudományok, a hadviselés stb., stb. történelméből.

A kellő gondos értékelés mellett szívesen ajánljuk a két, sok szórakozást és tanulságot nyújtó kötetet t. olvasóinknak.

Győry.

De Quervain, F.: *Der medizinische Unterricht einst und jetzt.*
Akademischer Vortrag 2. November 1923. 31. lap. A. Francke
A.-G. Bern, 1924.

Szerzőnk repülőgépen jár végig azon a nagy területen, mely a primitív őskori gyógyásztól napjainkig elterül. Csak röptében mutatja be a területeket, nem ér rá sehol sem megállni, de mégis sikeresen követi a történelmi nagy vonalat s az egyes korszakok kimagasló építményei felett annyira lassítja a repülést, hogy azokat ráér nekünk megmutatni és jellemző vonásaikban meg is magyarázni. Így csak az ülhet a repülőgépre, aki maga pontosan ismeri már az utat és nem téved el helytelen irányban.

Voltaképen azonban ez a történelmi rész a füzetnek több mint a felét kitevő bevezetésül szolgál a mai tanítási viszonyokról elmondani óhajtott megjegyzéseihez, melyekben bölcs tapasztalatait és tanácsait nyújtja nekünk.

Az orvosi oktatás multja és jelene iránt érdeklődők haszonnal fogják Quervain munkáját elolvasni.

Győry.

Manitius, Karl: Naturwissenschaft im beginnenden Mittelalter. Eine Studie an den Fränkischen Geschichtsquellen der Karolingerzeit. 41 lap. Rohland & Berthold. Krimmitschau. 1924.

Szerzőnk a VIII. századnak körülbelül a közepénél kezdi meg azt a kort, mellyel az előttünk fekvő füzetben foglalkozni kívánt. A Merovingok uralmát követő viharos átmeneti idő után egy új fejedelmi ház ül a trónra, mely arra volt hivatott, hogy erős kézzel vesse meg az alapját annak a hatalmas építménynek, melyet a történelem az európai középkor nevével szokott illetni. Ebben a Karoling frank királyok korszakában vannak beágyazva a gyökerek, melyekből a középkor kultúrája, állam, egyház, tudomány és költészet alakjában sarjadtak ki. A szerző ismerteti e kor legkiválóbb történéseit, életrajzíróit, forrásul szolgáló munkáikat és ismerteti — ami őt a legközelebből érdekelte — a természettudományi munkákat. Kimutatja, hogy ezen korszak nézetei — amiket ma utólag könnyen neveznek el babonának — megteremtették az alchemiát és az asztrológiát, melyek kiinduló pontjai és alapjai voltak vegytani és csillagászati tudományunknak. A gyógyászat jó ideig még elválaszthatatlan a vallásos eszméktől, de kezd kibontakozni. A Karoling-korszak végén már hallunk a salernói orvosi iskoláról, amely mint laikus intézmény éles ellentétben áll a szerzetes orvosokkal.

Érdemes dolog ezzel a korrallal foglalkozni, ha nem felejtjük el Ranke mondását, mely szerint minden korszak értéke nem azon alapszik, ami belőle kisarjad, hanem a saját lételén, saját magamagán.

Ezért ez alapos, komoly kis tanulmányt is melegen ajánljuk az érdeklődők figyelmébe. Györy.

Fichtner, Horst: Die Medizin im Avesta untersucht auf Grund der von Fr. Wolff besorgten Übersetzung der heiligen Bücher der Parsen. VIII + 55 lap. Eduard Pfeiffer. Lipsce. 1924. Ára 2-20 márka.

Az eraniai bibliája, az Avesta, kellő betekintést nyújt számunkra Zarathustra tanításaiiba, valamint a népies és a céhbéli gyógyászat közti küzdelmekbe. Az államvallás papjai arra törekszenek, hogy a gyógyítás mesterségét kizárólagos tulajdonukba vehessék, s ezért ezt is vallásos és démonikus alapokra törekszenek helyezni. Nem nevezhető tehát haladásnak, ha a papok a helyes empirián nyugvó népies gyógyászatot elhanyagolták, sőt megfeneklésebe hajtották, anélkül, hogy a tradíciókat értékelték és a maguk gyógyászatába belevitték volna. A mellőzés, úgy látszik, nem volt szándékos, mert hisz jobbat véltek nyújtani helyettük.

Nagyon érdekesen és alaposan ismerteti szerzőnk az

eráni gyógyisteneket és hősöket, az orvosi rendet, az általános gyógyászati ismereteket és a kórtant, a diagnózist és prognózist, a misztikus és a racionális therapiát, a higienikus ismereteket, s végül az állatgyógyászatot.

A komoly történelmi munkát szívesen ajánljuk az érdeklődők szíves figyelmébe. **Györy.**

Folyóiratszemele.

Akadémiai Értesítő. 1922 szeptember—december. *Berzeviczy Albert: Benczúr Gyula emlékezete.* Akadémiai emlékbeszéd, mely a Budapesti Szemle 1922 júniusi számában is megjelent. — *Erdélyi László: A székely eredetkérdés megoldásának sarkpontjai.* Társadalomtörténeti és egyéb adatokkal támogatva kifejti a székelyek eredetére vonatkozó elméletét. Eszerint a székelyek cszegl-bolgárok utódai, kik a 895-i bolgár hadjáratban az Árpád-család hadifogságába estek s a honfoglalás után az ország különböző részein szétszórva gyorsan elmagyarosodtak. Társadalmi állásukra nézve, akárcsak a szintén hadifogoly eredetű bosenyök, a szabados várőrök osztályához tartoztak s mint ilyenek kerültek 1150 táján királyi rendeletre Erdélybe a szász telepesek kísérete és őrizete gyanánt. A szombeni vidékekről a mai Székelyföldre való betelepedésük csak 1225—30 körül vette kezdetét. A székely telepítés csak az Anjou-korban érte el befejezését s a székék megalakulása Zsigmond uralkodása elején történt.

Budapesti Szemle. 1922 június. *Berzeviczy Albert: Benczúr Gyula emlékezete.* Akadémiai emlékbeszédként felolvasott áttekintés Benczúr életéről és művészetéről. — *Császár Elemér: Beöthy Zsolt, az irodalomtörténetíró.* Beöthy volt a magyar tudományos irodalomtörténetírásnak Toldy és Gyulai után a harmadik korszakalkotó képviselője. Folytatta két elődje munkáját, de merőben újat is alkotott.

Szeptember. *Mihalik József: Egy fejezet a kassai Szent Erzsébet-templom történetéből.* (I.). A kassai dóm felépítésének korszakait vázolja. Az építkezés a XV. század legelején indult meg, korábban csak az alapok lerakása történt. 1430-ig felépült a szentély, a nyugati homlokzat három portáléja, az északi és a déli kapu. 1431-ben nagy lendületet vesz az építkezés; 1460-ig elkészülnek a templomhajók és a sekrestye pillérei. 1460 és 1490 közt emelik a szentségházat, a déli torony magasabb emeleit s a déli előépítményt a két kápolnával. 1490 és 1500 közt már inkább csak pót- és javítómunkák folynak.

Október. *Mihalik József: Egy fejezet a kassai Szent Erzsébet-templom történetéből.* (II.). Felsorakoztatja azon adatokat, melyek szerint a templom építésének anyagi terheit elsősorban a város polgársága viselte, pénzbeli adományokkal és kézimunkával járulván a szent célhoz. Továbbá részletesen foglalkozik azon kérdéssel, hogy a templom egyes részei és felszerelése mely években készültek el. — *Szóllósy Lajos: Der Untergang des Abendlandes.* Spengler könyvének második kötetét ismerteti s azt az elsőnél sokkal gyengébbnek tartja.

November. *Némethy Géza: Helena és Faust.* A Kisfaludy-Társaságban tartott székfoglaló. Történetfilozófiai szempontból érdekes gondolatok a hellenizmusnak az utókorra mindmáig gyakorolt hatásáról. — *Mihalik József: Egy fejezet a kassai Szent Erzsébet-templom történetéből.* (III.) A templom építésében résztvevő mesterekre vonatkozó kevés adatot állítja össze; bővebben bizonyos István architectus működésével foglalko-

zik, aki Kassán kívül Bártfán is dolgozott. — *A. D.: Berzeviczy Albert történelmi műve.* Tartalmi ismertetés Berzeviczy Az absolutismus kora Magyarországon c. művének I. kötetéről.

December. *Berzeviczy Albert: Gróf Tisza Istvánról.* Bevezetésnek készült Tisza összes munkáinak akadémiai kiadásához s így először e kiadvány létrejöttét ismerteti. Jellemzi Tiszát mint embert és politikust, kiemeli a háború kérdésében elfoglalt álláspontját. Bár Tisza a liberális politikusok köréből nőtt ki, politikája sok konzervatív vonást is tüntet fel. Mint író publicistáink sorában előkelő helyet foglal el. — *Mihalik József: Egy fejezet a kassai Szent Erzsébet-templom történetéből.* (IV.). Folytatólag ismerteti Kassai István architectusnak 1487-ig nyomon kísérhető működését. E mester érdeme volt az összeomlás veszélyével fenyegető dőmnak 1465-ben megindult, sikeres megmentési munkálata. A két torony továbbépítésében István mester a már kész tervek szerint járt el, önálló és becses műalkotása ellenben a remek szentségház. A vele egy időben Kassán működő építő- és kőfaragó-mesterek számbavétel után szerző befejezésül Divald Kornéllal szemben kimutatja, hogy Tharner István bártfai, majd kassai polgár nem azonosítható a szóban lévő Kassai István mesterrel.

1923 január. *Túri Béla: Széchenyi István Nagy Magyar Szatirája.* (I.). Széchenyinek a Történelmi Társulat kiadásában Károlyi Arpádtól publikált Nagy Magyar Szatiráját veszi vizsgálat alá. Úgy találja, hogy e műben Széchenyi nem mutatkozik be új oldaláról, hanem a már eddig ismert két legjellemzőbb írói tulajdonsága, mély érzése és metsző gúnnya érvényesül a legnagyobb fokban. A Nagy Magyar Szatira szerinte szorosabb összefüggésben áll az Önismerettel s ez alapon is úgy véli, hogy Széchenyi a Nagy Szatirát nem ötletszerűleg, egyes naplózerű feljegyzések gyanánt, hanem határozott céllal, rendszeresen írta; kiadására is gondolhatott kezdetben s csak később, a Blick megírása után s a kedvezőbb politikai helyzet láttára, állhatott el tervétől.

Február. *Berzeviczy Albert: Pasquale Villari emlékezete.* Akadémiai emlékbeszéd az 1917-ben elhunyt olasz történetíróról. Megjelent külön is (Akadémiai Emlékbeszédek, XVIII. k. 9. sz.). — *Túri Béla: Széchenyi István Nagy Magyar Szatirája.* (II.). Előadásmód tekintetében a Nagy Szatira megfelel Széchenyi csapongó, de azért következetes dialektikájának. Tárgyi szempontból a Bach-rendszer hármias iránya, az abszolútizmus, a centralizáció és a germanizáció ellen küzd, kiméletlen gúnnyal támadva a rendszerre és képviselőire. A kiengesztelődésnek nincs helye e nyerségei mellett is nagyszerű munkában. A Nagy Szatira rendezetlen anyagából sok belekerült a Blick-be, valamint a szintén Károlyitól felfedezett Disharmonie und Blindheit című kéziratot munkába, mely utóbbiban azonban már a kibontakozás útjait is egyengette Széchenyi.

Március. *Berzeviczy Albert: Petőfi politikai költészete.* Petőfi költészetének kétségtelenül forradalmi hangjait kora szellemével s idegen költői hatásokkal lehet magyarázni. Forradalmi felfogása Saint-Justeón át legfeljebb Rousseaura vezethető vissza; a szocialista-kommunista irány materializmusa és nemzetközisége távol állott lelkétől. A haza és a szabadság fogalma nála a legteljesebb harmóniában állott egymással. — *B. Forster Gyula: A püspöki székek betöltésének kérdéséhez.* A mai helyzetre való tekintettel fejtegeti a főkegyúri jog történeti alapjait. — *Túri Béla: Széchenyi István Nagy Magyar Szatirája.* (III.). Széchenyi dőhlingi művei csak látszólag mutatnak változást korábbi politikai felfogásához képest. Politikájának két alappillére, az Ausztriával való kapcsolat szükségessége és Magyarország alkotmányos önállósága ezekben is tisztán

kifejezésre jut. Midőn a magyar alkotmány paragrafusaira is hivatkozik, csak látszólag követi a régi sérelmi politikát, melyet korábban annyira elítélt. Az alkotmányosság most már nem a forma, hanem a lényeg kérdése volt. A formai jogfolytonosságra különben ekkor sem vetett olyan súlyt, mint például Deák, ki az 1848-as törvények alapját nem akarta elhagyni. Széchenyi a kibontakozás alapjául a *pragmatica sanctio*t ajánlotta. A döblingi hagyaték bizonyítja, hogy Széchenyi élte végéig megmaradt annak, aki volt, a „legnagyobb magyar“-nak.

Április. *Szádeczky K. Lajos: Gróf Bethlen Miklós két kiadatlan műve.* Bethlen Miklós politikai és irodalmi működésének rövid áttekintése után ismerteti tartalmi szempontból Bethlennek két, mindmáig kiadatlan művét, melyek önéletrása, kiegészítéseül szolgálhatnak. Az egyik az 1708-ban bécsi fogságában latinul írt, „*Sudores et Cruces comitis Nicolai de Bethlen*“ című munkája, melyben közszereplésének nevezetesebb eseményeit mondja el, kezdve 1676-i fogarasi fogságán. Erdély és a maga romlásának okozóiuul főleg Rabutin generálist, továbbá guberniumbeli társait, Bánfi György gubernátort és Apor István kincstartót tünteti fel. A másik kiadatlan munka, melyet Szádeczky tartalmilag, szemelvényeket is nyújtva, ismertet, Bethlennek szebeni és bécsi fogságában saját használatára írt imádságai s ezek közé leírt átolmátásai. Imádságai hosszú önvallomásokká szélesednek s élettrajzi meg történelmi adatokban is bővelkednek. E két munkán kívül kívánatos volna még Bethlennek 1688-ban írt, szintén kiadatlan Moribunda Transylvania című emlékiratának, valamint levelezésének kiadása is. — *Hornyánszky Gyula: Helena és Faust.* Visszhang Némethy Géza hasonló című értekezésére (Budapesti Szemle 1922 nov. szám). A hellenismus világtörténelmi jelentőségére nézve nincs azon az extrém állásponton, mint Némethy. Az emberiség történetében a kereszténység volt a legnagyobb jelentőségű momentum. — *Molnár Imre: A hangjegy-írás történetéből.* Isov Kálmán munkájának (Latin zenci paleográfia és a Pray-kódex zenci hangjelzései) tartalmi ismertetése.

Május. *Kállay Tibor: Tisza István történelmi hivatása.* Tisza történelmi jelentőségét abban látja, hogy a Deák-féle dualisztikus rendszerben ő juttatta vezető szerephez Magyarországot a háború alatt — *Angyal Dávid: Az osztrák-magyar birodalmi probléma történetéből.* J. Redlich könyvének (Das österreichische Staats- und Reichsproblem, Bd. I.) magyar vonatkozású részeit ismerteti. Redlich ugyan objektivitásra törekszik a magyar dolgok megítélésében, könyve, melyben 1848-tól 1861-ig halad, mégsem ment elfogult és helytelen nézetektől, melyeket Angyal sorban polémia tárgyává tesz, különösen bőven foglalkozva a magyar-horvát közjogi kapcsolat téves felfogásával. Az 1848-i magyar törekvéseket általában elfogultan nézi Redlich. Munkája mindazonáltal a magyar történetírás számára is igen tanulságos. — *Waldapfel János, Fináczy Ernő: Az ókori nevelés története* című műve II. kiadásáról mond igen elismerő bírálatot.

Június. *Ferenecz Zoltán: Petőfi történetfelfogása.* Petőfi hitt az emberiség tökéletesedésében s ennek eszközüül a szabadságot tekintette. Ezért volt republikánus, ellensége a királyságnak, melyet ő a zsarnoksággal azonosított. Rousseau, Saint-Just eszméi és a francia forradalom története voltak hatással rá. A magyar történelmet ezen elvek szempontjából nézte s dolgozta fel költeményeiben. Ha ma nem is valljuk Petőfi felfogását, lekicsinyelnünk mégsem szabad, mert nála ez komoly meggyőződés volt s eszelekedeteit is összhangba hozta ezzel. — *r. r.: Tisza István a magánéletben.* A „Tisza István boldog évei“ című könyv ismertetése, melynek szerzője, Schmidt Henrik, Tiszáról mint emberről nyújt képet a Tisza-családnál való hatévi nevelőködése alatt szerzett tapasztalatai alapján.

Szeptember. *Szelényi Ödön: Reformáció és ellenreformáció.* Bruckner Győző: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen című műve I. kötetének bírálata.

Október. *Gyulai Pál és Csengery Antal levelezése 1855—56.* 12 levél az 1855 nov. 7. és 1856 dec. 14. közti időből, melyeket az ifjú gróf Nádasdy Tamás mentoraként külföldön (Berlin, Páris, München) időző Gyulai Pál és a Posten tevékenykedő Csengery Antal váltottak egymással. Érdekes és becses korrajzi adatokkal szolgálnak, főleg azon idők irodalmi viszonyaira.

November. *Csengery Antal és Gyulai Pál levelezése 1858—62.* Hasonlóképen érdekes levelek (számszerint 24) az 1858 szept. 10. és 1862 ápr. 4. közti időből, mialatt Gyulai Kolozsvárott tanárkodott.

Hadtörténelmi Közlemények. 1918. január—április. *Tóth Zoltán: A huszita szekérvár a magyar hadviselésben. (I.)* A huszita seregek nagy taktikai erősségével, a szekérvárral, 1421-ben cseh területen ismerkedett meg a magyar sereg. 1423-tól 1433-ig az ismételt cseh betörések alkalmával hazánk területén még mindig megfordultak a hadiszekerek, magyar részről azonban a szekérvár-taktika ekkor még nem talált utánzásra. Az 1435-ben felállított telekkatonaság is éppen úgy lovas sereg volt, mint a nemesi bandériumok. A szekérvárat azok a cseh zsoldosok honosították meg nálunk, akik a huszita háborúk után nagy számban álltak magyar szolgálatba, jóllehet ezek igyekeztek a lovagi harcmodorhoz idomulni. Szendrő mellett a törökön kivívott győzelemben már nagy részük volt a Zsigmondtól küldött és hadiszekerekkel küzdő taborita csapatoknak. A szekérvár ezentúl sűrűn szerepel harcainkban, de egyleg mint idegen fegyverem s még nem szerves alkotórésze a magyar seregeknek. — *Szeudrei János: Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban. (II.)* A következő gyűjtemények magyar hadtörténelmi vonatkozású anyagát ismerteti: 1. Grác: stájer tartományi hadszertár (XVI—XVIII. századi fegyverek). 2. Klagenfurt: Rudolfinum. Historisches Museum (u. a.). 3. Salzburg: Carolino Augusteum Museum (XVI—XVIII. századi fegyverek). 4. Az ambrasi várkastélyban Tiroli Ferdinánd főhercegtől alapított gyűjtemény (XVI—XVIII. századi fegyverek). 5. Innsbruck: a székesegyházban I. Miksa császár mauzóleuma egyik oldalán dombormű ábrázolja Székesfehérvár 1490-i ostromát és bevételét. 6. Bécs-újhely: városi múzeum (Csonka bég mellképe, Rákóczi Ferenc arcképe, lovaszászló). — *Gárdonyi Albert: Fedák Mihály ezredes, a katonái Mária Terézia-rend vitéze.* Fedák, aki Tarvis melletti, 1797 márc. 22—24-i hőstettéért kapta a Mária Terézia-rend kiskeresztjét, 1805-ben nyugalmomba vonulva, Kassán lakott 1814 jún. 6-án bekövetkezett haláláig. Kassai házában és ingóságain kívül egyéb vagyona nem maradt s e szerény hagyatékából is különböző tartozások kiegyenlítése után alig valami maradt örököseinek. Özvegye 1826-ban halt meg, két gyermeke sorsáról keveset tudunk. — *Wertner Mór: Nagy Lajos király hadjáratai (1342—1382).* (I.) Bevezetől a királyok és országnagykok itinerariumainak nagy fontosságát hangsúlyozza a hadtörténelemre nézve. Ezután sorra veszi évről-évre azon adatokat, melyek oklevelekben és krónikákban Nagy Lajos hadjáratairól tanuskodnak, közölve egyúttal minden évről a király itinerariumát. Ilyképen a következő hadjáratokra talál adatokat: 1343-ban egy eddig ismeretlen szerb hadjárat; 1344-ben a tatárok és a rutének ellen, továbbá Erdélyben; 1345-ben Litvánia ellen, Lengyelországban a csehek ellen, Horvátországban néhány lázadó főúr ellen; 1346-ban Horvátországban, Velence ellen Dalmáciában; 1347-ben előkészületek Olaszország ellen; 1348-ban az olasz hadjárat folytatása; 1349-ben olasz hadjárat; 1350-ben olasz hadjárat, szerbek ellen; 1351-ben a litvánok ellen.—

Pelz Béla: Az első magyar hadihajó. 1848 júniusában a magyar kormány megvette a Dunagőzhajózási Társaság egyik gőzösét s azt hadicélokra átalakítva, ágyúkkal felszerelve, a szükséges személyzettel és hadiszerekkel ellátva „Mészáros” néven hadihajóként alkalmazta a Dunán. A Pálóczy László százados parancsnoksága alatt álló gőzös júl. 30-án indult útnak először a Dunán lefelé. Úgy a délvidéken, mint később az osztrák határvidéken 1848 novemberéig szerephez jutott a hajó, amint az a közölt hat darab jelentésből, illetve miniszteri rendeletből megállapítható. Folytak egy páncélos hadihajó építésének munkálatai is, de az nem készült el a szabadságharc végéig. — *Pilch Jenő: Adatok az 1809. évi hadjáratához.* Ferenc császártól, Rainer főhercegtől és József nádortól írt 1809-i leveleket (17 drb) ismertet, melyek az akkori hadjáratához adalékul szolgálnak s melyek Davidovich Pál tábornoszernagy, komáromi várparancsnok hagyatéki ügyiratai közt maradtak fenn. — *A Hadtörténelmi apróságok* c. rovatban *Kemény Lajos* közli a Kassai városi levéltárból *Mágóczy Gáspár Nogarolla Ferdinánd felsőmagyarországi főkapitányhoz (1856)* intézett levelét, *Nagy Márton hadnagy bizonyosságát (1597)*, *Bornemissza József huszti kapitány levelét Betlény Zsigmondhoz, Borsod vármegye országgyűlési követéhez (1609)*, valamint *Adalékot I. Rákóczy György 1644-i hadjáratához. Szendrői János Hadik András altábornagy, mint egyházi tró* címen a berlini hősnék egy kéziratban maradt vallásos munkájáról emlékezik meg. *Kemény Lajos Lovas nemzetőrök jegyverzete 1848-ban* címen két okiratot közöl Kassa város levéltárából. *Lukinich Imre Számadéskönyve 1849-ből* címen egy, az erdélyi hadtestnek 1849 januártól július 1-ig terjedő számadásait tartalmazó s a dési áll. főgimnáziumban őrzött könyv adatait ismerteti. *Koschowitz Gyula Harctéri levelek (1917—1918)* címen néhány, az olasz harctérről érkezett levelet tesz közzé. — A könyvismertetések között *Tóth Zoltán Tóth-Szabó Pál: A cseh-huszita mozgalmak és uralom története Magyarországon* c. munkáját, *Pilch Jenő* pedig *Stegemann Herrmann: Geschichte des Krieges* c. művét, a *Kriegsberichte aus dem grossen Hauptquartier-t, Görgei Albert: Görgei Arthur 1818—1916* c. könyvét, valamint a *Közlemények Szepes vármegye multjából* IX. évfolyamát (Iványi Béla: A márkusfalvi Máriássy-család levéltára 1243—1803-ig) ismerteti. — *Károlyi Ödön: Tata vár 1577-i állapota.* Közöl egy bizottsági javaslatot, hogy minő munkálatok volnának szükségesek a tatai várnak védelmi állapotba való helyezésére, valamint az ezen munkálatokat vezető Süess Orbán 1577 aug. 19-i jelentését a munka előrehaladásáról. — *Károlyi Ödön: I. Rákóczy György tüzésége az 1644-i hadjárat elején.* Egy jegyzéket közöl erre vonatkozólag. — *Kemény Lajos: Katonai rendtartás 1650-ből.* Kassa város belső rendjére vonatkozó szabályzatot közöl a város 1650. évi jegyzőkönyvéből.

Július—október. *Tóth Zoltán: A huszita szekérvár a magyar hadviselésben. (II.)* Hunyadi 1443-i és 1444-i hadjárataiban még igen szűk körű volt a hadiszerek szerepe, az 1448-i rigómezei harcban már tisztán érvényesült az új fegyvernem. A huszita hadieszköz Hunyadi csatái alatt belenőtt a magyar hadviselésbe, úgyhogy Mátyás király 1468-ban már a magyar hadügy rendes alkotórészévé tehetette. Podjebrad elleni háborújában magyar harcosok szolgálnak a hadiszerekereken, melyek kiállítására a király a városokat kötelezte. A szekérvár ezután Magyarországon is ugyanolyan átalakuláson és visszafejlődésen megy keresztül, mint Csehországban. Az eredetileg úgy védelemre, mint támadásra alkalmas szekérvár felbomlik: egyrészt helyhez kötött tábor, másrészt mozgó tábori tüzéség alakul belőle; alkalmazást nyernek továbbá egyes hadiszerek, küllőiken kaszákkal ellátva. A fekete sereg volt az utolsó magyar alakulás, mely egészében szekérvárral volt felszerelve. Az 1492-i török táma-

dás idejében keletkezett s a cseh Wlczek Venceltől való hadiutasítás még nagy szerepet szán a szekérvárnak, a valóságban azonban többé már nem jutott szerephez. — *Szendrei János: Magyar hadtörténelmi emlékek a külföldi múzeumokban. (III.)* A következő gyűjteményeket veszi sorra: 1. Lemberg: 1894-i történelmi kiállítás (XVI—XVIII. századi fegyverek). 2. Lemberg: Gróf Lubomirsky-Múzeum (XVI—XVIII. századi fegyverek). 3. Lemberg: Lozinski László gyűjteménye (Báthory Istvánnal való vonatkozó emlékek nagy számban). 4. Krakó: Herceg Czartorvski-múzeum (XVI—XVII. századi fegyverek). 5. Trieszt: Museo Civico (XVII—XVIII. századi fegyverek). 6. München: bajor királyi hadsereg-múzeum (XVII—XIX. századi fegyverek). 7. München: bajor nemzeti múzeum (a Zsigmond alapította sárkányrend egy szövetségi példánya, egy az 1868-i belgrádi győzelmet ábrázoló gobelin, egy az 1687-i és 1688-i török harcokat ábrázoló emlékszóbor, XV—XVIII. századi fegyverek). 8. München: királyi istálló és nyeregkamara (a török háborúból származó hadizsákmányok). 9. München: régi képtár (kurucook és labancok csatáját ábrázoló egykorú festmény). 10. Schleissheim: bajor királyi kastély (két XVII. századi festmény). — *Wertner Mór: Nagy Lajos király hadjáratai (1342—1382). (II.)* A következő hadjáratokra talál adatokat: 1352-ben a litvánok és rutének ellen Volhyniában, Olaszországban, 1353-ban hadjárat a szerbek ellen; 1354-ben a szerbek ellen, a tatárok ellen; 1355-ben segítőcsapat a lengyel királynak, valamint a svájciak ellen az osztrák hercegnek; 1356-ban hadjárat a tengervidéken és a velenceiek ellen; 1357-ben hadjárat a tengervidéken; 1358-ban a szerbek ellen, valamint Olaszországban; 1359-ben a szerbek ellen, Erdélyben; 1360-ban Erdélyben, Olaszországban; 1361-ben a szerbek ellen; 1362-ben a IV. Károly császár elleni hadjárat előkészületei; 1363-ban Bosznia ellen; 1364-ben egy ismeretlen hadjárat; 1365-ben Oláhország ellen, a bolgárok ellen, hadjárat Olaszországban; 1368-ban boszniai hadjárat, az oláh vajda ellen, Bolgárország ellen; 1369-ben az oláh vajda ellen, a bolgárok ellen; 1370-ben Bolgárország ellen; 1371-ben IV. Károly császár elleni hadjárat, osztrák határviellongás; 1372-ben boszniai hadjárat, Olaszországban segítőcsapat Carrarai Ferencnek; 1373-ban az olaszországi hadjárat folytatása; 1377-ben lengyelországi hadjárat; 1378-ban, 1379-ben, 1380-ban, 1381-ben harcok Olaszországban; 1382-ben Johanna nápolyi királynő ellen, az oroszok ellen. Évről-évre közli egyúttal a király itinerariumát. Befejezésül a király néhány határozatlan tartózkodási helyét teszi vizsgálat tárgyává. — *Pilch Jenő: Pigg Márton hadnagy adósságai.* A budai katonai törvényszéknek a fővárosi levéltárban őrzött irattára (1775—1871) becses anyagot szolgáltat az akkori idők tisztikara viszonyainak megismeréséhez. Ezen anyag alapján ismerteti Pigg Márton mezőhegyesi mentelmi hadnagy adósságcsinálásait (1799—1802 körül). — *A Hadtörténelmi apróságok* rovatában *Kemény Lajos közli Zrínyi György Kassa városához (1587), Szabatkay Gergely Kassa városához (1587) és Bornemissza Benedek gulai kapitány Kassa városához (1559) intézett egy-egy levelét, valamint egy levelet A szegény rab Serjenyi Mihály sarca iránt (1563), végül Adatokat az 1704-ik év történetéhez, valamennyit Kassa város levéltárából.* — A könyvismertetések között *Szendrei János id. Görgey István: Görgey Arthur a száműzetésben 1849—1867.* c. művét, *Pilch Jenő* pedig *Takáts Sándor: Rajzok a török világból. Báró Somorjai Lukachich Géza: A Doberdó védelme az első isonzoí csatában. Báró Waldstätten Egon: Weltkriegstafeln 1914—19.,* valamint *Egli Károly: Zwei Jahre Weltkrieg* és *Das dritte Jahr Weltkrieg* c. munkáját teszi szóvá. — *Kárfy Ödön: „Kozák“ zászló 1595-ben.* Miksa főhercegnek 1595-ben a szepesi kamarához intézett levelét közli, melyben kozák

zsoldosai részére zászlót rendel. — *Kárffy Ödön: Két levél Dampierre kaláláról.* Károlyi (s nem, mint a szerző tévesen írja, Lorántfy) Zsuzsanna fejedelemasszony két 1620-i levelét közli. — *Kárffy Ödön: Ersekújvár 1608-i rendtartása.* Közli a rendtartás szövegét.

Magyar Jövő. 1923. 105., 107., 113., 115., 118., 123., 131., 135., 141. szám. *Civitas Miskolc* című cikksorozat Miskolc multjából. A fejezetek következők: Szt. István temploma. A mindszei csupros kép. Két miskolci sztrájk. (1675-ben a csizmadialeányok és 1741-ben a mézárós-céh tagjaié.) Rákócziak residentiája. Thököly Imre a miskolci táborban. A miskolci kuruc-gyűlés. A 100 éves miskolci színeszet.

Magyarország. 1923. 169. szám. *Lestyán Sándor. Az emigráns Kossuth Lajos ismeretlen levele.* Magyarország felszabadításáról gr. Teleki Lászlóhoz Kiutahiából 1850 ápr. 18-án kelt levelét közli, melyben Kossuth az emigráció életéről és Magyarország felszabadítását előmozdító terveiről számol be.

Szózat. 1923. 127. szám. *Neumann Jenő. Tessedik Sámuel egy ismeretlen munkája.* „Memorabilia sarvaschiensia“ című munkájának ismertetése. — 137. szám. *Pilch Jenő. Nagysarló.* Karsa Ferenc 1848/49-es honvédfőhadnagy naplójából az 1849 ápr. 19-i nagysarlói csatára vonatkozó részleteket közli.

Turul. 1922—23. (XXXVII. k.) *Aldásy Antal: Fejérváros László 1857—1923.* A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság 1923 márc. 8-i választmányi ülésén tartott megemlékezés. — *Karácsonyi János: Magyar Sibilla.* A XIII. század végén élt egy bizonyos Sibilla nevű úrnő, Majs Mester özvegye, kit IV. László király egy oklevelében rokonának nevez. Bizonyára unokatestvére volt a királynak. IV. László anyjának, a kún Erzsébetnek, a boldog Margit szenttéavatási pörében felvett jegyzőkönyv egy adata szerint volt egy nővére, Anna; ennek egyik gyermeke lehetett az említett Sibilla, kinek férje, a Dáray-családból való II. Majs. nyilván e rokoni kapcsolatnak köszönhetette V. István udvarában fényes emelkedését. Sibilla atyját a Keán-nemzetségbeli László erdélyi vajda személyében véli feltalálni a szerző, anyai nagyatyját pedig, tehát a kún Erzsébet királyné és Anna hercegasszony, nemkülönben Szentiszló Jakab bolgár cár apját bizonyos I. Tertér kún fejedelemben. — *Jakubovich Emil: Kún Erzsébet nőtestvére.* Karácsonyi fenti értekezéséhez fűzi a maga mondanivalóját. Négy kiadatlan oklevél alapján kimutatja, hogy V. István kún feleségének, Erzsébetnek, volt egy nőtestvére, ki a Monoszló-nemzetségbeli III. Gergelyhez ment nőül. Ezen Gergely és két testvére, Egyed meg Péter, gyors emelkedése és szereplése V. István és IV. László alatt e rokoni kapcsolatból magyarázható. Ami a Karácsonyitól kimutatott rokonsági viszonyokat illeti, ezek szerinte a merész hipotézisek olyan láncolatával vannak bizonyítva, melynek eredményei nem mindenben megnyugtatók. A boldog Margit szenttéavatási perében felvett jegyzőkönyv azon adata, mely Annát V. István neje nővérének mondja, nyilván hibás. Ez az Anna magának Istvánnak volt a nővére s azonos IV. Béla azon Anna nevű leányával, ki férje, Rosztiszló herceg halála után Bosznia és Mácsó tartományokat bírta. Csehországból való visszatérte után még szerepet játszott Magyarországon. Az is kétséges, hogy a Karácsonyitól említett Sibilla Dáray II. Majs nádor felesége lett volna. Az a kérdés, hogy ki volt a kún Erzsébet királyné apja, szintén nem tekintendő megoldottnak. — *Reiszig Fide: A Dunántúlra szakadt Szegedy-család eredete.* Mezőszegedi előnévvel két Szegedy-család is élt, melyeknek közös őstől való leszármazása nem mutatható ki. Az egyik család, mely 1579-ben nyert nemességújító címeres levelet, a XVIII. század második felében kihalt. A másik, mely szintén Szegedről származott el s a XVII.

században a Dunántúlra szakadt, jelenleg is virágzik. Ez utóbbi családnak a XVI. század második felében élt Tamástól való leszármazását behatóan ismerteti. — *Aldásy Antal: A Bocskai-család címereslevele 1414-ből.* Közli az Erdődy grófi család monyorókeréki levéltárában őrzött armális szövegét s ismerteti a címerképet, melynek színes hasonmása mellékelve van. — *Tóth László: A Deák-család armáltja.* Deák Ferenc családjának eredete és leszármazása mindeztideig nincsen kellőleg tisztázva, minnek folytán sok téves nézet merült fel. Az 1665 dec. 22-én kelt címer- és nemesség-adománylevelél sem volt ezideig ismeretes, mignem újabban a Nemzeti Múzeum birtokába került. Ennek alapján ismerteti a család hiteles címerét. — *Daróczy Zoltán: Újabb nemzetségtörténeti adatok.* Az Anjoukori Okmánytár legutóbbi, VII. kötetében közölt anyagból állítja össze adatait. — *Holub József: Himfi Benedek halálának éve.* Más téves adatokkal szemben megállapítja, hogy Himfi Benedek, Nagy Lajos hadvezére és bolgár bánja, 1380 októberében halt meg. — *H.: Institut für Genealogie, Familienrecht und Wappenkunde.* Az 1922-ben ily néven megalakult osztrák intézet első évi működéséből a magyar vonatkozásokat emeli ki (pl. az ú. n. Burgenland címerének megszerkesztése). — A könyvismertetések között — *th. A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának Címjegyzéke. II. Címereslevelek. 2. kötet, 1. füzet, leírta: dr. Aldásy Antal c. munkát, B. Sz. L. Závodszy Levente: A Héderváry-család oklevéltára II. kötetét, Hlb. pedig Alapi Gyula: Komárom vármegye levéltárának középkori oklevelei c. kiadványt, a Közlemények Szepes vármegye múltjából IX. és X. évfolyamát, Bossányi Arpád: Regesta supplicationum I. és II. kötetét, valamint a Házi Jenő összeállította Név- és tárgymutatót a Sopronvármegyei Oklevéltár I. és II. kötetéhez ismerteti és bírálja, Sárközy Imre beszámol Vasdényey Imre: Ősi birtokok és birtokosok Somogy vármegyében c. munkájáról. Végül Bartoniek Emma nyújt két ismertetést, szólva Sommer Robert Über Familienähnlichkeiten és Völick B. Aufbau biologischer Ahnentafeln c. munkájáról.*

Tárca.

A Magyar Történelmi Társulat 1924. évi közgyűlésén előterjesztett főtítkári jelentés.

Tisztelt Közgyűlés! Társulatunk elnöksége már évek óta aggódó figyelemmel kíséri azon küzdelmet, melyet tudományos intézményeink létük biztosítása végett gazdasági viszonyaink leromlásának szükségszerű következményével: a drágasággal folytatnak. A Magyar Történelmi Társulat működése és fennmaradása, egyéb tudományos társulatainkéhoz hasonlóan, szintén a magyar társadalom érdeklődésére és támogatására van alapítva. A magyar társadalom és az abból táplálkozó tudományos élet szoros viszonyánál fogva tehát mindazon gazdasági kérdések, melyek a kimondottan magyar tudományt pártoló társadalmi osztályaink helyzetére vonatkoznak, a legközvetlenebbül érintik a magyar tudományos élet sorsát is. Érthető tehát és szinte természetes is, hogy akkor, midőn egész gazdasági életünk az átalakulás s az adott viszonyokhoz való kényszerű alkalmazkodás válságos idejét éli, a magyar tudományos élet is válságba jutott. Az a társadalmi osztály, amely idáig minden tudományos törekvésnek aránylag súlyos anyagi áldozatok árán is, támogatója és fenntartója volt, s amely társadalmi osztály úgyszólván egyedüli ápolója volt a nagy nemzeti eszméknek és gondolatoknak, most — a szó legszorosabb értelmében — küzd a mindennapiért. Azok az osztályok viszont, amelyeket a szerencse, vagy az ősök szorgalma és élelmessége bővebb anyagi források birtokába juttatott, általában véve közönyös szemlélői a magyar tudományos élet vergődésének.

Nem titok, hogy a Magyar Történelmi Társulat működésének idáig való biztosítása, a Századoknak évi 20—25 íven való megjelenése, egyedül elnökünk kifogyhatatlan gondoskodásának köszönhető. Az ő támogatása nélkül a mi Társulatunk legfeljebb csak nevében élne tovább, mint legtöbb tudományos társulatunk, ami a magyar történetírás megszűntét s ennek következményeképp a történeti kérdések iránt való érdeklődésnek a tudományos közéletből való kikapcsolódását jelentené. Napilapok hasábjain nem lehet komoly történelmet művelni, mert a sajtó üzleti vállalkozás lévén, ott az üzleti szempontok vezetnek; e szempontok nem zárják ugyan ki a történelem művelését, azonban ezt csak eszközül tekintik —

ügyesen kikeresett aktualitások révén — az egyes sajtótermékek kelendőségének biztosítására. A tisztán tudományos érdekű történetkutatás számára tehát csupán néhány időszakos folyóirat áll rendelkezésre, s így megérthető, hogy Társulatunk elnöksége a legrégebb magyar történelmi folyóiratnak, a Századoknak jövő sorsa felé komoly gondokkal tekint, mert ennek fennmaradását nem társulati kérdésnek, hanem a magyar történetkutatás legsúlyosabb problémái egyikének tartja. Úgy érzi, hogy egyfelől félszázados, küzdelmekben, de eredményekben is gazdag multja, másfelől hivatásszerű szerepe egyaránt kötelességévé teszi azt, hogy további fennmaradását ne alapítsa egyetlen egyén, a jelen esetben nagyérdemű Elnökünk, gondoskodó ügyszeretetére, hanem azt lehetőleg intézményesen is biztosítsa. Vagyis más szóval: a magyar történelem művelésére hivatott társulat sorsát a magyar történelmi multat kegyelettel ápoló, a magyar nemzet multját tisztelő és annak jövőjében bízó társadalmunk kezébe kívánja letenni. A magyar középosztály — mert hiszen erről van szó — a multban sem volt bővében az anyagi javaknak, s a multban is, nehéz viszonyok között, öntudatosan, bízó magyar lélekkel tette le a filléreit a magyar történelem ápolására hivatott intézmény oltárára. Bízunk abban, hogy ez a nemzetfeuntartó osztály, amelyhez kérő szavunkat intézzük, meghallgat bennünket és támogatásunkra siet.

Tisztelt Közgyűlés! Azon szoros viszonynál fogva, amely Társulatunkat az *Országos Levéltárhoz* fűzi, ezen nagy kultúr-intézmény életének minden fontosabb mozzanata számot tarthat a Magyar Történelmi Társulat tagjainak érdeklődésére. Ez az oka annak, hogy a mai közgyűlést kívánjuk felhasználni arra, hogy őszinte örömnünknek adjunk kifejezést az Országos Levéltárnak 1923 folyamán történt végleges elhelyezkedése alkalmával. Ehhez jogcímünk is van, mert a Magyar Történelmi Társulat megalakulása óta állandóan sürgette egy Országos Levéltárnak létesítését, s utóbb is annak sorsa és működése iránt mindenkor a legnagyobb érdeklődést és megértést tanúsította. Legyen szabad e kultúresemény-számba menő átköltözködés alkalmával az eredmény felettértett legigazabb örömnünk kifejezése mellett hálával megemlékeznünk azokról, akik ezen legsajátosabb értelemben vett, hozzánk legközelebb álló nemzeti kultúr-intézmény eszméjét felvetették és létrejövetelét mind kedvezőtlenebbekké váló viszonyaink ellenére is lelkes ügyszeretetükkel, a nemzet jövőjébe vetett hitükkel, soha el nem csüggedve, megvalósították. *Gróf Khuen-Héderváry Károlynak*, Társulatunk egykori tiszteleti tagjának, aki az Országos Levéltár számára emelendő új épület eszméjét magáévá tévén, az igének testet adott és *Petz Samunak*, a tervező s az építési munkálatokat személyesen irányító építész-tanárnak, már csak kegyeletes megemlékezésünk hálás szívből fakadó szavai szólhatnak. Annál közvet-

lenebbül üdvözölhetjük *dr. Csánki Dezső* Orsz. Levéltári főigazgatót, Társulatunk ügyvezető alelnökét, aki az Országos Levéltár méltó elhelyezésének szükségéről gróf Khuen-Héderváry Károly akkori belügyminisztert meggyőzvé, fáradhatatlan ügyszeretetével az eszmét valóra váltotta. Abban azonban, hogy időnként erős próbáknak kitett türelme, az általa naggyá és modernné fejlesztett magyar kultúrintézmény iránt érzett gondos szeretete végre diadalt arathatott, döntő része volt a sors különös kedvezése következtében Társulatunk elnökének, *gróf Klebelsberg Kunó* kultuszminiszternek, aki az Országos Levéltár ügyét a legnagyobb megértéssel vette gondozásába, s a végleges berendezkedés és beköltözés anyagi feltételeit előteremtette.

A méltó elhelyezést nyert Országos Levéltár tudományos jelentőségét emelni van hivatva az a folyóirat is, amely *Levéltári Közlemények* címen *dr. Csánki Dezső* Orsz. Levéltári főigazgató szerkesztésében 1923-ban indult meg. E folyóirat általában a levéltári ügyet, közelebbről az Országos Levéltár gyűjteményeinek feldolgozását szolgálja s a hazai és magyar vonatkozású külföldi levéltárak berendezését, történetét és állagát óhajtja ismertetni, közöl azonban levéltári kutatásokon alapuló szigorúan tudományos cikkeket is. Az első évfolyam gazdag anyaga nemcsak szerkesztőjének ügyszeretetését mutatja, hanem arról is tanuskodik, hogy az valóban hézagot pótol, melynek fennmaradása a magyar történetkutatásnak elsőrendű érdeke.

A mult 1923. év azonban ezen örvendetes jelenségek mellett gyászt is hozott Társulatunknak. Március 8-án hirtelen elvesztettük másodalelnökünket, *dr. Fejérpataky Lászlót*, kinek halála Társulatunk kebelében kifejtett közel félszázados buzgó munkásságának vetett véget. 1883 óta igazgatóválasztmányunknak volt tevékeny tagja s főleg vidéki vándorgyűléseink bizottságainak munkálataiban vett élénk részt. 1910 óta a másodalelnöki tisztet töltötte be, mint ilyen azonban nemcsak névleg, hanem valóban és egész lelkével igyekezett Társulatunk érdekeit szolgálni és törekedett Társulatunkat átsegíteni azokon a nehézségeken, amelyeket a rendkívüli viszonyok emeltek útjába. Kegyelettel fogjuk megőrizni emlékét. Helyébe a Társulat bizalma (1923 december 27.) *dr. Domanovszky Sándor* egyetemi tanárt, a Századok szerkesztőjét emelte: megválasztatását nem kell külön indokolni, de talán hivatkozhatunk a Századoknak általa szerkesztett 10 évfolyamára. a Társulat életének irányításában való állandó és közvetlen részvételére, fáradhatlan buzgóságára és ügyszeretetére. melyel minden időben a legkészségesebben állott a Társulat rendelkezésére.

Áttérve ezek után a Magyar Történelmi Társulat 1923. évi működésének részletes ismertetésére, jelenthetem, hogy a Társulat folyóirata, a *Századok*, melyet Domanovszky Sándor

másodalelnök szerkeszt, 1923 folyamán 25 ív terjedelemben, mint a Századok 57. évfolyama, rendkívül változatos tartalommal jelent meg. Az évfolyam az egyes felolvasóüléseken bemutatott dolgozatokon kívül számos értékes történeti tanulmányt, szakszerű ismertetést és bírálatot, nemkülönbön élénk folyóiratszemlét tartalmaz.

Társulatunk kutató munkásságának súlypontja 1923-ban is a *bécsi Magyar Történeti Intézetre* esett. A bécsi levéltárakban évek óta tervszerűen végzett kutatások eredményei előreláthatóan most már gyors egymásutánban látnak napvilágot s igazolják elnökünk gondoskodó előrelátását, amelylyel a rendszeres történeti kutatásnak lehetőségét kellő időben biztosította. Bár a Társulat tudományos működésének súlypontja a bécsi intézetben végzett munkásságra esik, azonban annak keretein kívül is beszámolhatunk érdemleges eredményekről. Így hivatkozhatunk a *Magyar Történettudomány Kézikönyve* című vállalatban megjelent füzetekre és pedig *Aldásy Antal*: Cimertanára és *Szentpétery Imre*: Chronológiájára, melyek régen érzett hiányt vannak hivatva pótolni. A *Hóman Bálint dr.* ig. vál. tag. szerkesztésében megjelenő ezen társulati vállalkozás tudományos jelentősége nyilvánvaló lévén, a vállalat megindítását Társulatunk annak idején nagy örömmel üdvözölte és megvalósítását a legsúlyosabb anyagi áldozatok árán is elősegíti. Viszont az az érdeklődés, mellyel az olvasóközönség e kiadványainkat fogadja, arra mutat, hogy Társulatunk e vállalkozása valóban léhezgáptló és időszerű.

Dr. Lukinich Imre.

Adalék a magyar emigrációhoz.

Pivány Jenő a *Századok* 1910. évfolyamában (497—504. l.) *Dambourghy követ úr* címmel kibővíti a magyar szabadságharcra vonatkozó ismereteinket, melyeket egykorú amerikai forrásokból merített. Szerinte csupán Pulszky Ferenc tesz néhány megjegyzést emlékirataiban arra, hogy a magyar kormány az Egyesült-Államokba is küldött követet, de ez is csak ennek európai szerepéről tud.

E követ történeti nevén Dambourghy (talán „Dammberger, Hamburger, D'Hamburger“?) nevű magyar zsidó volt, aki a harmincas évek végén Amerikába vándorolt, 1849-ben visszajött Magyarországra s itt Kossuthnál és Batthyány Kázménnál washingtoni követül ajánkozott. (Pulszky: Életem és korom. II. A forradalom alatt, 319—321. l.) Pivány csodálkozik rajta, hogy ez a kevés bizalmat keltő „gyámoltalan“ kalandor mivel tudta a magyar kormány vezető férfait rávenni, hogy Magyarország képviselőt éppen őreá bízzák, — ha csak nem számítottak angol

nyelvi tudására, s az amerikai viszonyokat illető tüzetesebb ismereteire.

Kinevezését — szerinte — június 15-én kapta, de úgy lát-szik — mondja Pivány —, mindenekelőtt a többi magyar diplomatával akart érintkezésbe lépni és mellesleg — tőlük pénzt kérni; ezért utazott Párizson és Londonon keresztül Amerikába. Pulszky erre vonatkozólag közli Teleky László leveleit, melyeket Párizsból írt neki. Teleky szerint „Dambourghy megérkezte az egyesült státusokba inkább árthat, mint használhat ügyünknek“ s „inkább a végett adna pénzt neki, hogy missziójáról lemondjon“. Teleky csatolja Sumner levelét is, aki szintén igen nagy szerencsétlenségnek tartaná, ha Dambourghy Amerikába kerülne. „Istenért, kövess el mindent, hogy őt céljától eltartóztasd.“ „Egyet tudok, pénzt nem fogsz neki adni..., de nem fog-e ezután máshoz is folyamodni.“ „Szörnyű, hogy kormányunk ily embereket küld.“ Másik levelében újra visszatér Dambourghyra, ki láthatólag nyugtalanítja. „Dambourghynak írtam, hogy nem adhatok pénzt neki, most ismét kért tőlem. Tanácsoltam neki, menne haza Magyarhonba s intézzen el ott mindent személyesen kormányunkkal. Mondtam neki, szólna veled is. Kérlek ügyekezd őt hazamenetelre bírni.“

Végre Pulszky, mivel barátjaik, főleg Cobden, annyira megbotránkoztak kinevezésén, Dambourghyt Londonban rábírta, hogy „megbízó“ levelét neki tíz fontért eladja s ezzel e kínos ügyet végleg elintézettnek vélte.

Pivány a rendelkezésére álló adatok egybevetéséből arra következtet, hogy Dambourghy akkor érkezett Amerikába, mikor megbízatása a világosi fegyverletétel és a magyar kormány megszűnte óta amúgy is tárgytalanná vált. Dambourghy azonban „diplomátásdit“ akart játszani s e szándékától sem akkori politikai helyzetünk, sem az a körülmény, hogy megbízó levelét eladta, nem tartotta vissza. Egy „bemutató“ levéllel jelentkezett a külügyminisztériumban, a washingtoni újságíróknál stb. s az időközben összeült kongresszuson is szóba került — az ő föllépése folytán — Magyarország függetlenségének elismerése s a magyar kormány követének sorsa, illetve sérelme, t. i., hogy a külügyminisztériumban elutasították. Buel W. Sándor, a Michigan államból fel is olvasta a képviselőházban Dambourghy „bemutató levelét“, a hírlapokban megjelent szöveg alapján.

Pivány tehát két oklevélről beszél, melyet a magyar kormány állított ki Dambourghy számára. Egyik az, melyet megbízó levélnek nevez, s melyet Pulszky elvett tőle. A másik a *bemutató*, mellyel Amerikában jelentkezett. Mind a kettő a magyar kormány ajánló levele. Mi lehetett a kettő közötti különbség?

Az amerikai okmányt Pivány abban a föltevésben, hogy szövege Magyarországon ismeretlen, szóról-szóra rendelkezé-

süinkre bocsátja, angol eredetiben és magyar fordításban. Ez okmány általánosabb tartalmú bevezetésben Magyarország függetlenségének kinyilatkoztatásán kívül szól az amerikai nép szabadságszeretetéről, felajánlja az amerikai népek a magyar nemzet barátságát s végül hivatalosan Dambourghyra bízza az Egyesült-Államok képviselőivel való tárgyalásokat. A zárószavak így hangzanak: „Dambourghy úr részletes utasításokat kapott azon közelebbi viszonyokra vonatkozólag, amelyeket a magyar kormány az Egyesült-Államokkal létrehozni óhajtana és amely utasításokat önnel közölni fogja.“

Pivány valószínűnek tartja, hogy e szöveget, mely néhány magyaros szólásmód kivételével elég szép angolsággal van írva, Batthyány maga fogalmazta, mert Kossuth akkori-ban még nem tudott jól angolul.

Megfordult fejében az a gyanú is, hogy e levél hamisítvány lehetne, de mégsem tételezi fel, hogy Dambourghy a fölfedeztetés súlyos következményeinek kitétte volna magát, sőt a hamisítvány ellen szólnak a *Foreign Affairs, Republic* és különösen a *North* kifejezések, melyek teljesen európai eredetre vallanak, a hivatalos *United States of America*val szemben.

Bizonyos, hogy ez okmány felmutatásával Dambourghy elég tekintélyre tett szert Amerikában, s nem csoda, ha Pivány meggondolatlansággal vádolja Pulszkyt, mivel *csak* a megbízó levelet vette el tőle s a többi okmányt — föl-tehető — mind nála hagyta.

De mi lehetett ezek után annak az írásnak a szövege, amit elvett tőle?

Pulszky ez okmányt szerencsére megőrizte. A Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárának Pulszky-hagyatékával foglalkozva, rá is akadtam. Ez okirat teljes szövege a következő:

„Monsieur le Secrétaire d'Etat pour les Affaires étrangères de la République des États-Unis de l'Amérique du Nord.

Monsieur!

Le Hongrie en se déclarant indépendante a énoncé en même temps sa résolution de nouer et cultiver des relations amicales avec tous les états du monde.

Conformément à cette déclaration le Sousigné, chargé par le Gouverneur de la Hongrie du portefeuille des affaires étrangères nomma le Major Édouard Dambourghy chargé d'affaires de la Hongrie auprès de la République des États-Unis de l'Amérique du Nord, pour ouvrir des rapports diplomatiques entre les deux pays.

Veillez le recevoir comme tel et lui accorder tous les droits qui sont dûs à un Agent diplomatique de son rang

selon le droit des gens, et soyez sûr, que le Gouvernement de Hongrie se trouvera bien heureux de faire le même à l'égard de tout Agent diplomatique par l'envoie digne le Gouvernement des États-Unis voudra bien honorer la Hongrie.

Le Sousigné saisit cette occasion pour exprimer à Monsieur le secrétaire d'état l'assurance de sa plus haute estime.
Pesth le 17 Juin. 1849.

Le Ministre des Affaires étrangères de la Hongrie

G. Batthyány Kázmér.

De miért francia szövegű ez a megbízó levél? — kérdjük csodálkozva, s az észrevételben tulajdonképen már benne rejlik e vitás kérdés egész magyarázata.

Ez okmányon kívül a Pulszky-hagyaték a Pivány-féle amerikai bemutató levélnek francia példányát is őrzi. Azt hiszem tehát, bizvást föltehető, hogy Pulszky mind a két okmányt francia példányát vette el Dambourghytól, aki Amerikában ugyanezen okmány angol példányát mutatta be, még pedig valószínűleg mind a kettőt, mert csak a kettővel együtt tudott teljes súllyal föllépni. Hogy Pivány ezt a sokkal rövidebb és szorososan a Dambourghy személyének szóló okmányt (melyet az imént közöltem) nem ismerte, érthető. Mert ez nem lévén nyilvános érdekű, a hírlapokba nem került bele.

Pulszky két okmányából kitűnik, hogy a megbízó levél két nappal később, június 17-én kelt. Mind a kettőnek csak az aláírása eredeti, mind a kettő pecséttel van ellátva. A bemutató levél pecsétje kisebb: „A külügyminisztérium pecsété”; az ügyirat aktaszáma 167/k. ü., a megbízó okmány pecsétje nagyobb: „A magyar külügyminisztérium pecsété 1849”; aktaszám nincs.

A név helyesírása a két francia s az egy amerikai okmányonál változó. Piválynál: Mr. Dambourghy, a Pulszky-féle bemutató levélen: Monsieur Dambourg, a megbízó levélen Major Edouard Dambourghy. Utóbbi azért is érdekes, mert igazolja Dambourghyt Pivány gyanújával szemben, mintha az őrnagyi címet később, Amerikában adományozta volna magának, — nagyobb tekintély kedvéért.

Ha Dambourghy az amerikai okmányt hamisította, — ez ellen mitsem használt volna Pulszky bármely elővigyázatossága, ha pedig a magyar külügyminisztérium két nyelven állította ki okmányait s Pulszky csak az egyik és mert francianyelvű, amúgy is fölösleges okmányt vette volna el, ezzel — sajnos — nem segített a magyar ügyön.

Dambourghy még szerepet játszott Amerikában, mint *distinguished foreigner* és *Hungarian refugee*, de midőn Kossuth és Pulszky 1851 végén Amerikába érkeztek, Dambourghy őrnagy úr már letűnt a nyilvánosság színpadáról.

Még Veress Sándor följegyzéseiben (*A magyar emigratio*

a Keleten) találunk róla említést, aki Iház Dániel jegyzeteire hivatkozva azt mondja, hogy „Damburgi“ Ausztráliából tetemes ott szerzett pénzzel jött vissza Londonba, hol azonban pár héttel rá meghalt. kedeyné Hoffmann Mária.

Városi kiváltságlevél-e az 1257-i turóci privilégium?

A *Föld és Ember* 1923. évfolyamában¹ B. T. jegyű bírálóm kifogásolta, hogy „Turóc megye kialakulása“ című értekezésben IV. Béla 1257-i oklevelét² felhasználtam a zólyomi királyi uradalom szervezetének ismertetésénél s egyszersmind „végzetszerűnek“ minősítette ezt az eljárásomat, mivel, szerinte, az oklevél városi kiváltságlevél. Szerencsére a kérdés tisztázása nem tartozik a lehetetlen feladatok közé, mivel bőven van összehasonlító anyagunk.

Mivel az állítólagos város, amelynek részére IV. Béla említett oklevelét kiadta, bírálóm szerint a zólyomi uradalom területén feküdt, a kiváltságlevél rendelkezéseinek, ha nem is teljes egyezést, de legalább is nagy rokonságot kellene feltüntetniök a többi, ugyanitt keletkezett város, Korpona, Zólyom, Besztercebánya, Dobrona, Bábaszék privilégiumaival.³ Ennek azonban éppen az ellenkezőjét találjuk. E városok egyik fő kiváltsága, amely nekik a „városi“ jelleget megadta, az uradalmi szervezetből való kiválásuk, felemelkedésük volt, ami a zólyomi comes hatásköre alóli teljes kivételükben és közvetlenül a király alá rendelésükben nyilvánult meg. Az 1257-i oklevél ellenben úgy intézkedik, hogy az állítólagos város lakossága minden termény- és pénzdókját a comesnek fizeti, ugyanez ítélt felettük minden, három pondusnál nagyobb értékű perben, még emberölés esetén is, vagyis szó sincs az uralkodó alá való közvetlen tartozásról. A zólyomi városok továbbá egyházi tekintetben is függetlenek, szabadon választják plébánosukat, lakosaik vámmentességet élveznek s a zólyomi comes vagy officialisa csak vendégként léphet területükre, amikor is mindent pénzért kell megvásárolnia, — ilyen kiváltságokról pedig az 1257-i oklevél vagy semmit sem szól, vagy éppen az ellenkezőjét foglalja írásba, részletezve a comesnek adandó pénz- és terményadózást.

Az 1257-i oklevél tehát *nem* városi kiváltságlevél, mivel a városi kiváltságokból semmit sem tartalmaz. Ellenben egyezése az 1265-i lipói oklevéllel⁴ azt bizonyítja, hogy a zólyomi uradalom köznépe, a „populus“ kötelezettségeit és

¹ 30 skk 1.

² Kiadta Wenzel: Arpádkori új okmánytár. II. k. 280 skk 1.

³ Fejér: Codex diplomaticus. IV. 1. 329. és 332. — Endlicher: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. 489 l. — Hazai Okmánytár, VI. k. 77. l.

⁴ Századok. 1909. évf. 878. l.

kiváltságait tartalmazza. Bírálom sem vonta kétségbe, hogy az 1265-i igen bő oklevél a lipthói populus szervezetét tartotta fenn s mert az egyezés, ha nem is szavakban, de lényegében megvan, rendelkezéseit nyugodtan lehet általánosítanunk és kiterjeszteniünk az egész zólyomi uradalom területén lakó azonos népelemre. A pénzadó, a negyven mansionként fizetendő terményadó, a hadiménnek ugyancsak negyven mansionként való eltartása (az 1257-i oklevél „unum hominem equitem“ kifejezését véleményünk szerint semmiképen sem lehet „lovass vitézre“ fordítani; ez a kifejezés arra az emberre vonatkozik, aki a hadimént elvitte a király seregéhez), a comes részesedése az elhalt vagyonából egyaránt előfordul mindkettőben, az 1257-i oklevél azonban szigorúbb, nagyobb terheket ró a turóci populusra, úgy hogy az 1265-i egyes pontjaiban már jelentős könnyítést jelentett. Pl. az 1257-i szerint minden mansio két pondust fizet Szt. Márton napján, az 1265-i szerint pedig Szt. Györgykor 12 dénárt, azaz 40%-kal kevesebbet, s csak ha elmulasztja a fizetést, akkor fogja csak Szt. Márton napján a két pondust fizetni.

Furcsa dolog volna, ha a városi, kiváltságolt népelem terhei súlyosabbak lennének, mint a falvakban lakó köznépé, amelyet bírálom minden áron rabszolgasorsban levőnek akar látni! S ezzel elérkeztünk a turóci privilégium két olyan pontjához, amely valóban nincs bent a lipthóiban: a populus falvaiban szabadon választja bírját s szabadon mehet egyik faluból a másikba, amely a zólyomi comes hatásköre alá tartozik. De ezt is csak azért tartja oly lehetetlennek, mivel a populus túlságosan jognélkülinek gondolja. A jobbágyságnak, amellyel azonos a populus, az egész középkoron át szabad költözési joga volt; itt pedig korlátozva van a zólyomi uradalom területére, azaz a köznép nem telepedhet át a királynak más, nem azonos szervezetű uradalmába. Ha az egységes jobbágyosztály kifejlődése után a XIV. században mindenki szabadon mehet az egész országban egyik földesúrtól a másikhoz, úgy egy századdal korábban az a természetes fejlődési fok, ha egy-egy uradalom területére korlátozva élvezik ezt a jogot. Hogy a királyi uradalom jobbágyközsége szabadon választhatja bíróját, aki felette kisebb ügyekben ítélt, mint a mai falusi bíró is egy bizonyos értékhatárig, az lehet meglepő, de csak azért, mert nincs közigazgatástörténetünk sem a középkorról, sem az újkorról, még a XVIII. századról sem, amely időről pedig már emlékeink is nagy számmal maradtak fenn s mert ez a kérdés még csak vizsgálat alá sem került. Nem szólunk arról, hogy az Árpádkorból is sok adat van, amely nem városi lakosság, hanem falusi populus bíróválasztási jogáról szól,¹ hanem csak a

¹ Pl. 1240. a györmegyei Ság. Nyúl, Tarján és Écs falvak (Endlicher: i. m. 448 l.), 1243. a jászói prépost népei (u. o. 463 l.), 1279. a sági prépost népei (Fejér. V. 2. 591.).

következő középkori példát emeljük ki. Doroszló vasmegyei falunak soha nem volt városi kiváltsága, mindig falu maradt² s mégis 1437-ben egy per folyamán oklevelet állít ki, amelyből minden kétséget kizáróan kiderül, hogy a község bíróját szabadon választotta. A primitív szerkezetű oklevél ugyanis a peres felek szavait *szószzerint* idézi, amikor azok az előljárást megszóltották: „Vos villice *constitute per communitatem* et magister moncium memoramini...“³

Pozitív és negatív érvek tehát egyaránt amellett szólnak, hogy az 1257-i oklevél nem városi kiváltságlevél, hanem a turóci populus részére kiállított privilégium.⁴ Túlságosan messze vezetne, ha részletezni akarnók, hogy az újabb kutatás⁵ már régen szakított azzal a felfogással, hogy Magyarországon a középkorban a városfejlesztés egyedül uralkodóink tette volt, mintha a király máról-holnapra egy falut a városi kiváltságok adományozásával emelt volna fel. Sokkal észszerűbb és természetesebb is, ha az egyes községek részéről is feltételezünk városi kiváltságok elnyerésére irányuló törekvést, amint t. i. anyagilag megerősödtek s ha a városi kiváltságok adományozását általában úgy tekintjük, mint a tényleges állapotnak „de iure“ elismerését. Ily módon senki sem tételezheti fel, hogy IV. Béla 1257-ben a tatárjárás után Turócból és Liptóból elszéledt — tehát anyagilag gyenge, szinte értéktelen — népelemet akart volna megajándékozni az értékes városi kiváltságokkal. **Mályusz Elemér.**

Nagy Gyula

1849 június 19—1924 június 11.

Alig több másfél évnél, hogy Fejérpataky László ravatalát állottuk körül; alig pár hete, hogy Békefi Remig elhunyt után már Nagy Gyulától kellett örökre búcsúznunk.

A magyar történetírói gárda pusztulását jelentik ezek az egymásután következő szomorú halálesetek.

² Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. k. 745. l.

³ Házi J.: Sopron sz. kir. város története. I. rész. 3. kötet. 139. l.

⁴ Jellemző, hogy az oklevél a Balassa-család levéltárában van. Ugyanis ennek ősei közül kerültek ki az Árpád-korban a zólyomi comesek, akiknek állandóan szem előtt kellett tartaniok, mit követelhetnek s mit kell követelniük a gondjukra bízott lakosságtól, ellenben az állítólagos városról semmit sem tudunk.

⁵ Hóman B.: A magyar városok az Árpádok korában. Budapest. 1908. 7 skk. l.

Ennek a gárdának immár a harmadik nemzedéke nő fel és működik. Az első még 1867 táján lépett fel, s nagy lelkesedéssel, munkára való szívós elszántsággal s tudós felkészültséggel tűzte ki ma is élő céljául: a magyar történelemnek levéltári és kritikai alapon való megvizsgálását és újraépítését. A Horváth Mihály, Thaly Kálmán, Szilágyi Sándor, Nagy Imre, Deák Farkas, Véghelyi Dezső ezen első gárdájához tartozott a fiatal Nagy Gyula is, hogy azután, a mult század utolsó évtizede óta, annak a ma élő idősebb generációnak előmunkása legyen, amely ime végzetszerű úton van, hogy munkáját egy még fiatalabb, harmadik nemzedéknek adja át.

Nagy Gyula igazi típusa volt egy ilyen mérlegelő, fáradságot nem ismerő buzgósággal, kritikai rendszerességgel és tudással dolgozó történetkutatónak. Elméje szakadatlan nyitva áll az új adatokban való gyönyörködésre, készen ezek felkutatására, magyarázására és közlésére. Az ígéretföldje — a levéltár, mely kimeríthetetlen forrása a hiteles adatoknak s egyszersmind lehetősége egy egész, szép élethivatásnak és a közügy szolgálatának.

Nagy Gyula is ebben a gondolatvilágban: a multban, a magyar multban él. S holott külföldön is járt, látott és tanult, szinte érintetlen lélekkel őrizi, még külsőségekben is, egyéniségének, gondolkodásának tiszta magyar jellegét. Ez a vonás egyformán jellemzi benne az embert és a szaktudóst.

Tudományos munkássága csakugyan elsősorban a régi magyar levéltárak felkutatására és ismertetésére vonatkozik. Írt a Lónyaiak, Mokesayak és Somossyak levéltáráról, közölte a Batthyány Ferenc levelezését a Thurzókhöz, társszerkesztője volt a Zalavármegyei és Hazai Okmánytárnak. E téren azonban a XVII. századi Keczer Ambrus és Wass László naplója, az Anjou-kori okmánytár VII. kötete, főleg pedig a gróf Sztaray-család kétkötetes oklevéltára állandó mintája lesz a szabatosan meghatározott kritikai forrásközlésnek, nemkülönben nagy értékű tanubizonyosága az ő diplomatikai, palaeográfiai és történeti szaktudásának.

A magyarság, a magyar társadalmi élet régi és őstörténetének számos finom vonását látta meg és mutatta fel. Cikkeket közölt a régi magyar életről és nemzetségekről, a magyar őstörténet részleteiről, pogány

sírokról, Ukkon poharáról. Puritán egyéniségét, szabályosságra hajló lelkét ezenkívül a régi magyar törvények és ezekkel összefüggő régi országos és közjogi intézmények (országgyűlések, nádori törvényszékek, ősi vármegyék, középkori közjegyzőség) története ragadta meg. Az Árpád-házi királyok idejében latin nyelven alkotott törvényeinknek általa végzett magyar fordítása és magyarázása egyik fő- és örökbecsű műve.

A címer- és pecséttan, melyeket szintén sikerrel művelt, ugyanily, alakiságokban megjelenő tudomány. És számunkra, akik kevésbbé éltünk az ő, apró részleteiben is történelmi magyar világában, valóságos felfedezés volt az ő Turul-ja, melyet mint a magyarság ős jelképi madarát ő támasztott új életre, s mintegy ajándékozott a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságnak, melynek nagy értékű folyóiratát immár nem is tudjuk helyesen elképzelni, csupán ez ősmagyar név alatt.

Régi gazdaságtörténetünkre (tizedszedésre és adózásra), műveltség-történetünkre (házi berendezésekre, szerszámokra, ötvösművekre, épületekre), régi magyar könyvtárainkra, irodalmunk történetére és különösen a középkori magyar nyelvnek ma már gyakran csak a szakember előtt érthető emlékeire (köztük a régi személynemekre és szótárakra) vonatkozó kutatásai és közlései is az ő szélesebbkörű érdeklődésének és tanulmányainak bizonyítékai és kifolyásai.

E működése a Magyar Tudományos Akadémiában, a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaságban, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban, főleg pedig a Magyar Történelmi Társulatban és az Országos Levéltárban folyt le. Az Országos Levéltárnak mintegy öt évig élén is állott, a Magyar Történelmi Társulatot pedig, mint jegyzője, titkára és folyóiratának szerkesztője, mintegy tíz éven át gondozta és irányította. Munkálkodását mindenütt a részletekben való szigorú elmélyedés, az igazság aprólékos szeretete, a feltétlen becsületos felfogás és kivitel és önkéntelen tárgyszeretet jellemzik.

Ily forráshól csak igazi értékek származhatnak.

Ezért halála nemcsak a Magyar Történelmi Társulatnak, hanem mind e tudományos társaságoknak és intézetnek is veszteséget jelent.

Művei, a kicsik és nagyok, állandó őrrei lesznek majd emlékének; de amíg élünk, mi is, akik tanui vol-

tunk munkásságának, épültünk alkotásain, éreztük a kedély melegével eltelt, a régi magyar világra emlékeztető lelkületének megnyilatkozását, kegyelettel fogjuk megőrizni emlékezetét.

Dr. Csánki Dezső.

Gróf Zichy Nándor.

1861 ápr. 18—1924 jan. 22.

Történelemkedvelő főuraink gyér soraiból ismét kidőlt egy, akit nemcsak a hazai történetírás és Társulatunk működése iránt tanúsított meleg érdeklődés, hanem a mélyebbre hatoló, s önálló tanulmányokon nyugvó történetkutatás, sőt bizonyos irodalmi működés is szorosabban csatolt a magyar történetírók köréhez. Fiatalabb korában katonatiszt volt; később ott hagyta a katonai pályát s a közéleti tevékenységtől is szerényen visszavonulva a családi birtokok kezelésének és tudományos kedvteléseinek szentelte idejét. Különösen a magyar történelem s legelső sorban a középkori család-történet és heraldika érdekelték. Szenvedéllyel vetette rá magát ezek tanulmányozására, s nem elégedve meg az irodalmi feldolgozásokkal, magukhoz a forrásokhoz fordult. Levéltári kutatásokkal ugyan rendszeresen nem foglalkozott — bár a régi oklevelek olvasásában is gyakorolta magát —, de kevesen voltak köztünk, akik a kiadott oklevéltárakat, Csánki Dezső történelmi földrajzát és Karácsonyi Jánosnak a „Magyar nemzetségek“-ről írt munkáját annyit forgatták és oly kitűnően ismerték volna, mint ő. Tanulmányainak eredményéből, sajnos, kevesett tett közzé, az a néhány cikk azonban, mely tollából a *Turul*-ban megjelent („Újabb adatok a Zichy-család őseiről“, „A Járai-család címere“, „A Héder-nemzetség eredete“), bizonyosságot tesz széleskörű tájékozottságáról, kitűnő megfigyelőképességéről és éles kritikai érzékéről. Kutatásainak kedvenc tárgya volt a középkori magyar királyi udvar szervezete; ehhez gyűjtötte nagy buzgalommal az adatokat. Csendes munkásságából hosszú időre kizökkentette a háború, melyből mint tartalékos százados előbb a szerbiai, majd az olasz haretéren mindaddig kivette részét, míg csak beteg haza nem került. Ekkor visszatért régi tanulmányaihoz

s a háború szerencsétlen kimenetelét követő nehéz időkben is ezekben keresett szórakozást. Munkáját azonban nem tudta befejezni; a halál váratlanul elszólította íróasztala mellől. Társulatunk, melynek 1911-től kezdve igazgató-választmányi tagja volt, s melyet működésében adományaival több ízben támogatott, emlékét hálás kegyelettel fogja megőrizni.

D. F.

Békefi Remig

1858 augusztus 3—1924 május 22.

A Magyar Történelmi Társulatnak, a magyar történettudománynak mély gyásza van:

Békefi Remig meghalt.

Szívünk a fájdalommal küzdök, értelmünk a veszteséget mérlegeli. Ismét egy áldásdús élettel, egy tudományoktól és tapasztalatoktól kiművelt lélekkel, a közügynek pótolhatatlan munkásával, egy harmonikus emberi egyéniséggel, egy szeretett és tisztelt, felejthetetlen társunkkal lettünk szegényebbek.

Szívét és elméjét egységesen, szerzete és a tudomány közt osztotta meg. Ez az egybefonódó gondolat élteti lelkének érzéseit, irányítja vágyait és munkálkodását.

S az így kialakuló belső szellemi életnek legszebb alkotása: rendjének, a rend magyarországi apátságainak története.

Szent Bernát egyénisége ihlette meg. Ez az apostoli lélek, a citeaux-i rend ősi virágzása, ennek az újabb századok folyamán hazánkban új életre történt ébredése az ő öröme, gyönyörűsége, s példája az ő életpéldája.

És a hit hegyeket mozdít. Művelődésünk történetében méltó helyet foglal el ez az ő bálványozó szeretetével övezett, érdemes testület, s a zirci, cikádori, pilisi, pásztói és szentgotthárdi apátságoknak általa megírt története örök emléke s bizonyára forrása is lesz a „charta charitatis“ értelmében kialakult lankadatlan köztevékenységnek.

E történetírói tárgyira gyakran szívesen tért vissza, s végeredményében egyes monográfiáival és egybefoglaló tanulmányaival nagyszabású egységes művet alkotott. Külön dolgozta fel a kérdést: miben állott a rend tevékenysége, hogyan lett tanítórenddé Magyarországon,

hogy alakult középkori iskolázása, mint jártak tagjai ugyanekkor tanulni Párizsba, s milyen volt viszonyuk Mátyás királyhoz. Ez eszmekörhöz tartoznak a szerzetesrendekről és ezek hivatásáról, s a magyarországi káptalanok megalakulásáról írott történelmi dolgozatai.

Ilynemű munkálkodása közben fejlett ki lelkének a magyar műveltségtörténelem felé való vonzódása, s ebbeli munkakörét is helyes érzékkel határolta el. Ezen az óriási területen, szerzetesi hivatásához képest elsősorban az oktatás, tanítás és iskolázás történetének egymagában is terjedelmes kérdése ragadta meg. De itt aztán egyformán érdekelte az alsó, közép és felsőbb oktatás történelmi kialakulása, s ily tárgyú műveivel különösen régibb oktatásügyünk történetének alapjait rakta le.

Népoktatásunk és iskolázásunk különböző korszakbeli történetéről többször adott közre tanulmányokat és összefoglalásokat. Mátyás királynak iskoláinkhoz való viszonyával külön is foglalkozott. Írt a középkori káptalani és székesegyházi iskolák szervezetéről, a magyarországi középiskolai tanár- és katolikus papképzés történetéről is.

De talán legbecsesebbek régi magyar főiskoláinkról és ezzel kapcsolatban magyaroknak külföldi főiskolákhoz való régi viszonyáról írott dolgozatai. Eldöntötte két legnevezetesebb középkori főiskolánk: a veszprémi és pécsi egyetem eléggé kúszált kérdését; leírta Oláh Miklós nagyszombati iskolájának szervezetét; közzétette a Magyarországgal évszázadokon át szoros kapcsolatban állott bolognai egyetem középkori statutumait, s — ami mindennél szebb fényt vet e csodálatos férfiú történetírói tárgyilagosságára — felkutatta és megfelelő méltatás kíséretében közzétette a reformátusok debreceni, sárospataki és marosvásárhelyi híres főiskoláinak régi törtévényeit.

Egyéb műveltségtörténelmi tanulmányai is ily rokon, valláserkölesi tárgyúak s főleg az Árpádok korára, az Árpád-házi királyokra, köztük Szent Istvánra, Szent Imre hercegre és III. Bélára vonatkoznak. Szent Istvánnak fiához intézett intelmeiről folyóiratunkban külön is értekezett. Ugyanitt tette közzé egyéb alapvető dolgozatain és számos bírálatain kívül a veszprémi egyetemről s a nagy magyar történetíróról: Horváth Mihályról írt tanulmányait is (1909). A M. Tud. Akadémiában hallot-

tunk tőle ezenkívül Kerékgyártó Árpádról, Czobor Béláról és Mátyás Flóriánról, a Szent István Társulatban Pauler Gyuláról szóló jeles emlékbeszédeket.

Az apátságok történetével kapcsolatban sokszor tárgyalt és tisztázott hely- és néprajzi kérdéseket, például Zircere és Cikádorra vonatkozólag. E tárgykörhöz tartozik egyik legelső: Kéthelynek és környékének néprajzáról (1884), majd későbbi: Veszprém város középkori történetéről (1912) és a Balaton környékének középkori egyházairól és várairól szóló (1907) terjedelmesebb műve.

De ugyanez a nagytudományú férfiú, aki szerzetes-rendekről, közoktatásról és iskolázásról, pap- és tanárképzésről sok és jeles *történelmi művet* írt, egyszersmind maga is, felsőbb hivatásának nemes dicsvágyával eltelve, folytatta, sőt vezette és irányította ez ősi intézményeknek az ő életével egybefolyó életét.

Mint apát, tizenhárom éven át — és *mily nem várt nehéz évei voltak ezek a megpróbáltatásoknak* — kormányozta a gondjaira és felelősségére bízott apátságokat, középiskolákat és lelkészsképeket, nevelte pap- és tanártársait; mint egyetemi tanár, közvetlenül végezte szakunkban a legmagasabb tudományos képzést, s hogy mily sikerrel, a rá hivatkozó kiváló tanítványok, s e tanítványok műveinek egész sora tanusítja.

Társulatunk életében, különösen amíg apáti méltósága a fővárosból el nem szólította, irodalmi munkásságán kívül különösen mint választmányi tagtársunk, örömmel vett részt és működött közre. Tudományos társulati üléseinken megjelenvé, egy ízben szinte megindultan mondta nekem: „Mily boldogan vagyok közöttetek, mily büszke vagyok társaságtokra.“ Szerénysége, mélységes érdeklődése, ügy- és emberszeretete nyilatkozik meg e szavakban. Ezek egyéniségének legfőbb vonásai. De a szerénység és szerzetesi szelidség nála határozottsággal és céltudatossággal, a szobatudós egyoldalúsága adminisztratív és gyakorlati képességekkel, a középkor ideáljaiért élő igazi katolikus pap bensőséges érzése modern tárgyilagossággal és türelmességgel, a külföldi szépnek és jónak megbecsülése a legnemesebb hazafisággal párosul nála.

Abban a jellemzésben, melyet egyik művében Szent Bernátról adott, az ő igénytelen, szeretettel eltelt, de határozott alakjára vélek ráismerni.

„Törékeny porhüvelyében ritka lélek honol... Szíve

tele szeretettel, lelke hittel, feje tudománnyal. Beszédjében gyöngéd, nyilatkozataiban tapintatos, tanácsaiban megfontoló, cselekedeteiben körültekintő, akaratában önzetlen, terveinek keresztülvitelében mérsékelt. A hiba előtt nem húny szemét, de a szeretet szavánál egyéb orvosszert nem ismer. Barátságos, de sohasem hízelgő, kíméletes, de nem gyáva, szigorú, de nem zsarnok.“ (A pásztói apátság története. I. 17.)

Szerénysége bizonyára tiltakoznék ez egybevetés ellen, de maga sem vonhatná kétségbe, hogy ő is ezt a nemes és szent példát követte. S viszont mi tudjuk, hogy ennek a nemes és szent példának emlékezetét hagyta nekünk hátra élete folyásában is.

Legyen áldott emlékezetek!

Dr. Csánki Dezső.

Tagányi Károly

1858 márc. 19—1924 szept. 9.

Tagányi Károly, a magyar gazdaság- és társadalomtörténet mestere, 1924 szeptember 9-én rövid betegség után örök pihenőre húnyta le szemét.

Váratlan halála csak növeli elvesztése fölött érzett fájdalomunkat, veszteségünk súlyát. Tudtuk ugyan, hogy nagy szellemét törekeny test hordozza, de tudtuk azt is, hogy az őt otthon körülvevő szerető és aggódó gondosság úgy őrködik felette, hogy a gyenge testet nem tudta kikezdeni semmiféle baj, s így a legzavartalanabb nyugalomban szentelhette teljes erejét tanulmányainak.

Nagy tudásának, elmélyedő kutatásainak gyümölcseiből azonban csak kis töredék volt az, amit közreadott vagy azok előtt feltárt, soha el nem felejthető beszélgetései során, akiket bizalmára méltatott; annál megdöbbentőbb volt tehát az a hír, hogy Tagányi Károly ajka örökre elnémult, a toll örökre kihullt kezéből s így az a sok kérdőjel, amelyre történelmünk legfontosabb területein töle vártuk volna a feleletet, továbbra is ott fog meredezni s fogja akadályozni tisztánlátásunkat.

A hetvenes évek legvégén dolgozni kezdő fiatal historikusra Taine volt igen nagy hatással, ami néhány tanulmányán erősen meg is látszik (*A „milieu“ a történelemben*, Századok, 1888; *Styl és történelem*, Századok, 1893), azonban a nagy történetíró tévedéseitől, gyengéitől

ment maradt; megmentette őt egyfelől levéltári foglalkozása, másfelől pedig a német történelemtudomány módszereinek alkalmazása, amelyek kritikáját sokkal élesebbé tették, mint francia mesteréé volt. Bármennyire bámulta is azonban őt, fényes tulajdonságai nem kápráztatták el és Salamon Ferencről adott mesteri portréjában az indifferentizmust, tehát épp azt a tulajdonságot emeli ki, mint a történetkutatónál a legszükségesebbet, amely Taine-nél, bármennyire is törekedett erre, nem volt meg. (Századok, 1887.)

Taine, a 30-as évek „chasse aux documents“ irányára visszahatáskép kissé lenézte az „érudits de bibliothèque“-et, az „amas de faits“-t, Tagányi azonban, bár természetesen csak eszköznek, alapnak tekintette ezeket, mindkettőt igen nagyra becsülte. S erudíciójának nagysága, adatgyűjtésének teljessége valóban csodálatos volt. Fővárosi levéltáraink s könyvtáraink anyagát senki sem ismerte úgy, mint ő s gazdag gyűjteményének adatait szívesen bocsátotta komoly kutatók rendelkezésére, akik így oly anyaghoz is hozzájutottak, amely nála nélkül rejtve maradt volna előttük. (L. pl. a budai basák levelezése kiadóinak előszavát.) Ennek a páratlan ismeretnek köszönhetjük az Országos Levéltár három nagy osztályának ismertetését (Századok, 1897) és a Közgazdasági Lexikon egyes fontosabb cikkeit kísérő „Levéltári Források“ című rovatot, amely valóban „egyedül áll a maga nemében“ s amelynek összeállítására csak a levéltári anyagban annyira otthonos s ily nagy lemondást kívánó munkát is szívesen vállaló Tagányi Károly vállalkozhatott.

Azt hisszük, nem csalódunk, ha lokálpatriotizmusában, szülőföldje iránt való szeretetében keressük azt a tényezőt, amely érdeklődését a jog-, gazdaság- és társadalomtörténet felé fordította.

Nyitra megye története volt az első kérdés, mely kutatásra ösztönözte; azonban a megyei monográfia a legsokoldalúbb s épp ezért a legnehezebb problémák közé tartozik. Oly sok alapvető kérdés vár ugyanis még tisztázásra történetirodalmunkban, hogy a monografus lépten-nyomon megakad munkájában s messzebb eső területekre is el kell kalandoznia, hogy egy-egy jelenség lényegét megismerve, annak hatását is kellőképp értékelhesse. Így indultak meg Tagányinak közigazgatás-, majd település-, jog- és társadalomtörténeti kutatásai, s mivel

„tardi ingenii est rivulos consecrari, fontes rerum non videre“ kutatásai mind szélesebb és szélesebb kört öleltek át.

Benne is megvolt az a *valóságérzet*, amit oly szépen fejt ki Salamon Ferencnél: a szavakból reális értelmet, dolgot állítani elő; „ez azonban — írja — csupán a gondolkodó emberek privilégiuma, ... a *gondolkodót azonban minden egyes szó zavarba hozza, megrázkódtatja, útjában megakasztja mindaddig, míg annak valódi értelmével nincsen tisztában*“. Ilyen volt Tagányi Károly maga is s ezért publikált aránylag oly keveset ő, aki majd félszázadon át folyton kutatott, dolgozott és tanult.

Nyitra megye történetéből csak néhány előtanulmánya látott napvilágot, de hogy mily tisztán és helyesen látta a megyei monografus feladatát, azt már a Bereg vármegye történetéről írt bírálatából látjuk (Századok, 1882), amelyben kimutatja, mennyire helytelen az a program, amelyet a Történelmi Társulat 1872-ben adott ki; rendszeresen kidolgozta felfogását erre vonatkozólag abban a véleményében, amelyet Társulatunk megbízásából 1894-ben készített a megyei monografiák tervrajza tárgyában.

De ha, nagy veszteségünkre, ily mintául szolgáló monografia nem is került ki tollából, ezirányú kutatásainak köszönhetjük Szolnoki kérdésének tisztázását (Századok, 1882), Szolnok-Doboka megye kialakulásának történetét (1901) s végül alapvető, klasszikus tanulmányait Vármegyéink eredetéről (Tört. Szemle, 1913) és Megyei önkormányzatunk keletkezéséről (Ért. a tört. tud. kör., XVIII. 6.).

Gazdaságtörténeti kutatásai is ide vezetendők vissza: ezeknek eredményei a földközösség története, mely külföldön is nagy feltűnést keltett, az Erdészeti Oklevéltár három hatalmas kötete s az egyideig általa szerkesztett Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében megjelent kisebb-nagyobb dolgozatai.

Ily irányú kutatásai közben természetesen szorosabb kapcsolatba került a nyelvészettel is, amelyet már Nyitra megye helyneveinek vizsgálatánál segítségül hívott (Nyitramegyei Közlöny, 1887—89), s ennek eredményeit és támogatását mindig nagy gonddal használta fel tanulmányaiban (l. cikkeit a Magyar Nyelvben, főkép: Gyepü — gyepüelve, Polgár), másfelől már korán figyelmeztette a nyelvészeket, hogy nem szakadhatnak el a tör-

ténelemtől, mert a kultúrjavaknál a nyelvészet egymagában lehetetlen s a szavak megértéséhez a dolgok ismerete szükséges. (A beszercei szószedet kultúrtört. jelentősége. Századok, 1893.)

Szinte a véletlennek kell köszönnünk, hogy társadalomtörténeti kutatásainak eredményeivel legalább részben megismerkedhettünk. Erdélyi László a Történeti Szemle 1914. évfolyamában Anonymus korának társadalmi viszonyairól szólván, több helyt foglalkozott Tagányi Károly nézeteivel; ő erre ugyanott hosszabb választban reflektált, ami arra készítette Erdélyit, hogy terjedelmes dolgozatban fejtse ki álláspontját Árpád-kori történetünk legkritikusabb kérdéseiről. (Tört. Szemle, 1914—16.) Erre írta meg s adta közre a Tört. Szemle 1916. évi folyamában Tagányi Károly majd másfélszáz oldalra terjedő Feleletét. Ez mint polemikus irat nem rendszeres természetesen, ellenben óriási anyaga és fontos megállapításai révén kimeríthetetlen kincsesbányája lesz mindenkor Árpád-kori társadalomtörténetünk kutatóinak.

Ez és a Hazai élő jogszokásokról írt munkája (1919) tárják eléink legteltjesebben ritka történetírói kvalitásait: káprázatos gazdagságú apparátussal dolgozik, a levéltári anyag s a magyar irodalom mellett a német, angol, francia, lengyel, cseh és orosz irodalom idevágó jelentősebb termékeit mind felhasználja; a nyugati és szláv analógiák világánál az ő keze alatt beszédessé vált elszigetelt néma adatok reflektorszerűen világítanak meg nagy területeket, másutt éles megfigyeléssel fedezi fel a kapcsolatok s értékesíti a legszélesebb körben az így nyert eredményeket.

„Világi vágyódásoktól tiszta tudós“ volt ő, de azért keserűen kellett éreznie azt a meg nem érdemlett mellőzést, amelyben része volt. Őt azonban tudományos munkálkodásában ez sem tudta megzavarni, a legutolsó időig fáradhatatlanul dolgozott s részben ez is siettette korai halálát. Akadémiai rendes tagsági székfoglalóján az utolsó napokban késő éjjelekig dolgozott: egyik legnehezebb probléma megoldásával akarta megyetörténeti kutatásait betetőzni: a nemesség helyzetét akarta tisztázni a királyi vármegyében, de tanulmányából csak tizenegy ívoldalt írt meg szép gyöngybetűivel, amikor betegsége ágnak döntötte, ahonnan többet már fel sem kelt.

Lakása a Lánchíd mellett a Dunára nézett, amely

az ő kedves Nyitrájának habjait is elhozta hozzá; szobájában egy ritka nagyságú pálma állt, mely azt majdnem egészen betöltötte; felejthetetlen kedves kép, s egyben hű tükre Tagányi Károly történetírói egyéniségének is: íróasztala mellett a száraz adatok mögött a zöldelő, friss életet kereste s látta meg, az örök fejlődést, mozgást, változást, s ennek sodrában az embert, a magyar embert, a magyar fajt, s ezért termett csendben, visszavonultan végzett munkája oly értékes gyümölcsöket s ezért volt ez katedra, magas hivatali pole nélkül is oly nagy és mély hatással újabb történetírásunkra.

Emlékét nemcsak mi, de a késő történetkutató generációk is hálával és kegyelettel fogják őrizni.

Holub József.

Fraknói Vilmos

1843 február 27—1924 nov. 20.

A most záródó év a magyar történettudományra a veszteségek egész sorát hozta, de a legsúlyosabb veszteség, mely tudományos életünket érte, Fraknói Vilmos halála volt, akinek kezéből több mint 65 évi munkásság után ütötte ki a halál a tollat.

A magyar történettudományban Fraknói Vilmos neve szinte fogalommá vált. Tudományos pályáját mint harmadéves hittanhallgató kezdte meg, amidőn a Magyar Tudományos Akadémia pályázatán tűnt fel először neve. A magyar nemzet műveltségi állása az első fejedelmek korában és a kereszténység behozatalának története című művét 1860-ban részesítette az Akadémia pályadíjban. Toldy Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia akkori titoknokja értesítette őt a pályadíj elnyeréséről, üdvözölte őt „a nem minden szerencse nélkül megkezdett pályához“, kiemelve a bírálók azon megállapítását, hogy a pályamű hibái dacára „a szerző történeti hivatásáról tanuskodik“. Ettől az időtől kezdve alig van év, melyben Fraknói Vilmos tollából tanulmányok, kisebb-nagyobb értekezések ne láttak volna napvilágot. Alig van hazánk történetének olyan korszaka, melyet ne vont volna be kutatási körébe. Az Árpádok korától kezdve a világháború történetéig, művei felölelik a magyar politikai és kulturális, jog- és alkot-

mánytörténet legkülönbözőbb kérdéseit. Különösen két korszak kötötte le figyelmét, a XV. és XVII. század története. Hunyadi Mátyás és Pázmány Péter koránál időzött legszívesebben és tudományos munkásságának súlypontja erre a két korszakra esik. Ő az első, aki a XV. század nagy királyának korát a részletekbe menő kutatásokkal föltárta. Mátyás életrajzában a nagy király élet-történetét, szerepét a magyar renaissance és humanizmus mozgalmában világította meg, míg a Hunyadiak és Jagellók koráról szóló nagy művében ennek a kornak politikai és kulturális történetét rajzolta meg művészi vonásokkal. Ő az első, aki a XV. századbeli magyar diplomáciai történetet felderíteni igyekezett. Tanulmányai Mátyás király magyar diplomatáiról, Pecchinoli Angeloról, Mátyás király levelezése a római pápákkal, Mátyás külügyi leveleinek gyűjteménye, ezt a célt igyekeztek szolgálni. Tanulmányai egész sorában világította meg a Mátyás-korabeli magyar tudományos és kulturális élet mozgalmait, azok szereplő alakjainak életét és betetőzni kívánta ezirányú kutatásait élte végén a Corvináról szóló nagyszabású díszmű megjelentetésével, melyhez az e kérdéssel foglalkozó szakférfiak legkiválóbbjait nyerte meg közreműködésre, s amelynek megjelentét megérni volt életének utolsó, sajnos, be nem teljesedett kívánsága.

Tudományos pályája első éveiben a magyar katolicizmusnak legkiválóbb alakja, Pázmány Péter kötötte le figyelmét, 1868—72-ben jelent meg háromkötetes nagy műve Pázmány Péterről és koráról, melyhez széleskörű kutatásokat végzett. A magyar bíboros Cicerónak azóta sincsen jobb és kimerítőbb életrajza. Évekkel később a Magyar Történeti Életrajzokban a nagyközönség részére is megírta Pázmány életét és római kutatásai idejében Pázmány korát is bevonta újból vizsgálatai körébe, de nagy művének újabb átdolgozásához nem fogott hozzá. Csak egyes adalékokkal járult hozzá később Pázmány életének és működésének történetéhez és élete utolsó évében bocsátotta közre a nagy főpap egyik alkotásának, a Pázmáneum keletkezésének történetét.

Fraknói Vilmosnak a XV—XVI. századra vonatkozó dolgozatai egész kis könyvtárt tesznek ki. Amint Pór Antal, az Anjouk korának fáradhatatlan kutatója, a kor szereplő egyéniségeinek életét és működését hangszorgalommal kutatta fel, úgy alig van a Hunya-

diak-korabeli Magyarországnak oly nevesebb személye, kinek életével Fraknói nem foglalkozott volna. Kutatásaiban visszament később a XIV. századra is, és Nagy Lajos korához nem egy becses adalékot nyújtott tanulmányaiban, melyekhez az anyagot jórészt a vatikáni levéltárból merítette. Belevonta kutatásai körébe a magyar történet újabb századait is. E tárgyú művei között főleg a Martinovics és társainak összeesküvéséről szóló terjedelmes munkája válik ki, melyet újabb kutatásokkal kiegészítve néhány év előtt második kiadásban is közrebocsátott.

Külön csoportot alkotnak Fraknói Vilmos dolgozatai, melyek a magyar jog- és alkotmánytörténet egyes kérdéseivel foglalkoznak. Az ő kezdeményezésére indította meg az Akadémia a Magyar Országgyűlési Emlékek sorozatát, melynek első hét kötetét ő szerkesztette. Ezek bevezetéseiben a XVI. századbéli magyar országgyűlések történetét tárgyalta meg, egy kisebb értekezésében a nádori és országbírói hivatal keletkezését és történeti fejlődését világitotta meg és megírta a magyar jogtudósok, Verbőczy Istvánnak életét. Jogtörténeti munkái között a legjelentősebb a magyar királyi kegyúri jogról szóló, amelyben a kegyúri jog történeti fejlődését Szent Istvántól Mária Teréziáig tárgyalta. Ennek megírására római levéltári kutatásai vitték és a mű maga, az oklevéltárral együtt, legnagyobb részében az örök városban íródott.

Fraknói Vilmos hosszú történetírói munkássága alatt Európa majdnem minden nevesebb levéltárában megfordult. A hazai levéltárakban végzett kutatásait figyelemmel kísérhetjük azokban a levéltári jegyzetekben, melyeket a Széchényi Országos Könyvtár őriz. Levéltári kutatásainak súlypontja az olasz, jelesül a vatikáni levéltárra esik. Amidőn XIII. Leó pápa nemes elhatározásából a vatikáni levéltár ajtaja feltárult a kutatás előtt, Fraknói Vilmos volt az, aki a levéltár kincseinek rendszeres kiaknázását sürgette és annak munkáját megszervezte. Az ő kezdeményezésére alakult meg a nagynevű Ipolyi Arnold elnöklete alatt a Monumenta Vaticana-bizottság, melynek kiadványait jórészt Fraknói Vilmos készítette sajtó alá. Az ő közreműködésével látott napvilágot a Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis, mely mintaképiül szolgálhat minden hasonló kiadványnak. Római kutatásai során támadt benne a gondolat

Magyarország és a szentszék közti összeköttetések történetét megírni, mely három terjedelmes kötetben látott napvilágot. Róma varázsának hatása alatt határozta el, hogy a magyar történettudománynak az örök városban állandó otthonot teremtsen. A Magyar Történeti Intézet megalapítását a Magyar Történelmi Társulat 1892. évi közgyűlésén jelentette be. Ezt az intézetet a maga költségén emelte, magának és a magyar történettudománynak otthonául. Nemes elhatározással 1913-ban az intézetet a maga egészében a magyar államnak ajándékozta. A világháború miatt az intézet sorsa bizonytalanná vált, míg végre halála évében Fraknói Vilmos megérte az örömet, hogy az intézet működését megkezdhetette. Ő maga élte utolsó hónapjaiban mind gyakrabban foglalkozott azzal a tervvel, hogy leköltözik az örök városba, hogy ott fejezze be életét.

Hogy Fraknói Vilmos oly terjedelmű munkásságot fejthetett ki, mint kevesen a magyar történetírók között, az élete külső alakulásában lelő magyarázatát. Életpályája kezdetén a nagyszombati érseki főgimnáziumban, majd az esztergomi érseki papnöveldeben működött mint tanár, 1875-ben a Széchényi Országos Könyvtár öre lett, rá négy évvel a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, mely tisztet tíz éven át viselte. Ezek az állások lehetővé tették neki, hogy teljesen tudományos kutatásainak éljen és papi volta is sokkal kevésbé vonta őt el a tudományos munkától, mint ahogy az világi emberrel szokott történni. Ehhez járult még az is, hogy egyházi pályáján ritka szerencse kísérte. Aránylag korán nyerte el a nagyváradi stallum literariumot, ami megadta neki az anyagi függetlenséget és a módot, hogy egészen tudományos hivatásának szentelje magát. És Fraknói Vilmos valóban hálás volt a Mindenható kedvező kegyelme iránt. Egész életét a magyar tudománynak és egyházának áldozta, melynek hű fia és lankadatlan munkása maradt utolsó lehelletéig.

Élte végén a Corvinának már említett történetén kívül még két nagy irodalmi terv foglalkoztatta. Az egyik Magyarország diplomáciai történetének megírása, melyet a munkatársak egész sorának bevonásával tervezett. Ezt a tervet a Corvina kedvéért későbbi időre halasztotta. A másik, amelynek megírásán ő maga dolgozott, a Habsburg-ház összeköttetéseit Magyarországgal

volt megtárgyalandó. Ennek első kötete 1917-ben készen állott, de hogy mi lett a kézirat sorsa, azt nem tudjuk.

Fraknói Vilmosban sok vonás volt a Mátyás-korabeli tudós főpapokból, a magyar renaissance és humanizmus nagy alakjaiból. Nemcsak a tudományoknak volt művelője, hanem bőkezű pártfogója a művészeteknek is. A római történeti intézettel kapcsolatosan emelte a magyar művészházat, mely évek hosszú során szolgált otthonul a római magyar művészkolóniának. A képzőművészetek iránti bőkezűségét hirdeti a lateráni templomban látható dombormű, mellyel a magyar nemzet háláját róttá le II. Sylvester pápa iránt.

Hosszú, munkában eltöltött élete után valóban patriárkai korban távozott el körünkből örökre Fraknói Vilmos nemes alakja. Az elválás fájdalmát, a veszteség feletti gyászt növeli az, hogy oly férfit veszítettünk benne, akinek nevét nemcsak hazánkban, hanem azon kívül is általánosan ismerték. Működésével dicsőséget és fényt hozott a magyar történettudományra, mely Fraknói Vilmos nevét mindenkor hálás kegyelettel fogja említeni.

Aldásy Antal.

Vegyes közlések.

Csánki Dezső ünneplése. Társulatunk tagjainak nem kell magyaráznunk Csánki Dezső érdemeit. — Immár tizenöt esztendeje, hogy mint első alelnök, Társulatunk ügyeit vezeti, és csak vissza kell tekinteni ügyvezetésének idejére, különösen az elmúlt szomorú decenniumra, amely annyi gyászt, oly sok csalódást hozott és annyi magyar alkotás összeomlását látta, hogy Társulatunk körüli elévülhetetlen érdemei kitűnjenek. 1919-ben csak a szomorú körülmények akadályozták, hogy az igazgató-választmány iránta való rendületlen ragaszkodásának nem adhatott kifejezést ünnepélyesebb módon. Azóta befejeződtek Csánki egyik nagy alkotásának munkálatai. Elkészült az Országos Levéltár még a háború előtt megkezdett új épülete s a nagyterjedelmű iratanyag új felállításban nyert elhelyezést az új otthonban. A magyar történetkutatásnak mindig szeretett intézménye volt hazai történetünknek ez a kincseshányója. Az öröndetes fordulat, mely életében az új palotába történt áthelyezéssel bekövetkezett, Társulatunknak is örömmünnepe volt. Kétős ünnepe. A történetbúvár öröméhez járult a Társulat öröme, hogy ez az esemény éppen érdemes első alelnökének nevéhez fűződik. Mi sem volt tehát természetesebb, mint, hogy a Magyar Történelmi Társulat ezt az alkalmat ragadta

meg, hogy Csánki Dezső iránti háláját lerója. A Századok 1924. évi I—VI. füzetét, amelybe ez alkalommal csak az Országos Levéltár tisztviselői írtak értekezéseket, s amelyből ezúttal a könyvismertetések és a tárca rovata is elmaradt, ünnepi számként emlékül ajánlotta fel Társulatunk ügyvezető alelnökének. Tagjaink azóta már megkapták és olvasták az ünnepi számot. Benne gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter úr, Társulatunk elnöke előszavát is, amely az új épület elkészültének jelentőségét méltatta. Pótlólag tehát csak azt akarjuk közölni tagjainkkal, hogy az ünnepi füzet átadása az igazgató-választmány tagjainak és az előkelő szakférfiak díszes társaságának jelenlétében történt október 29-én déli 12 órakor az Országos Levéltár új palotájának főigazgatói fogadó szobájában, amikor is a miniszter úr azt beszéd kíséretében nyújtotta át az ünnepeltnek. Néhány nappal később ez ünnepség utóhangjaként a kormányzó úr Ófőméltósága érdemei elismeréséül Csánki Dezsőnek az államtitkári címet adományozta. Ez alkalomból tolmácsolt szerencsekívánatainkhoz még csak azt az óhajtásunkat fűzzük hozzá: vezesse Csánki Dezső Társulatunkat mentől tovább, az eddigiekhez hasonló szép eredménnyel!

Károlyi Árpád kitüntetése. Csánki Dezső kitüntetésével egyidőben a kormányzó úr Ófőméltósága ugyancsak államtitkári címet adományozott Károlyi Árpádnak, a volt cs. és kir. házi, udvari és állami levéltár osztályfőnöki címmel és jelleggel felruházott volt igazgatójának, a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatójának is. A bécsi levéltárak magyar anyagának feltárásában eltöltött érdemdús élet nyert ezzel elismerést, hosszú évtizedek ernyedetlen kutató munkája s az a művészi koncepció, amely többek közt az Országgyűlési Emlékek utolsó köteteivel és a Széchenyi dóblingi hagyatékához írt tanulmánnyal ajándékozta meg a magyar történetirodalmat. Társulatunkat Károlyi Árpád első sorban a bécsi intézet megszervezésével kötelezte örök hálára, amelyet el sem tudunk képzelni az ő böles vezetése nélkül.

Hivatalos értesítő.

A Magyar Történelmi Társulat 1924 január hó 19-én tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök mint elnök megnyitja az ülést, üdvözli a megjelenteket és felkéri G. Peruggi vendéget felolvasásának megtartására.

G. Peruggi ténár bemutatja új eljárás módját a palimpszesztusz-oklevelek rekonstrukciójáról. Az olasz nyelven tartott előadást dr. Szentiványi Róbert teológiai tanár tolmácsolja magyar nyelven.

Elnök köszönetet mond a szakszerű előadásért és az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k. titkár.

Dr. Domanovszky Sándor s. k. másodalelnök mint elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1924. évi január hó 22-én tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Domanovszky Sándor másodalelnök elnöklete alatt: dr. Alföldy András, Babics József, dr. Döry Ferenc, dr. Fekete Lajos, Föglein Antal, dr. Friedrich Endre, dr. Herzog József, dr. Hóman Bálint, dr. Isoz Kálmán, dr. Lechner Tibor, dr. Madzsar Imre, dr. Mayer Béla, dr. Miskolczy Gyula, dr. Morvay Győző, dr. Reiszig Ede, Soós Elemér, dr. Varga Zoltán, dr. Zsinka Ferenc társulati igazgatóválasztmányi és évdíjas rendes tagok, Novák Nándor pénztárnok, dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

Elnök üdvözli a megjelenteket s az ülést megnyitja.

Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Herzog József ig.-vál. és dr. Isoz Kálmán évd. rendes tagot kéri fel.

1. Elnök jelenti, hogy mivel az 1923. december hó 27-én tartott évi rendes közgyűlésen a Társulat tagjai nem jelentek meg az alapszabályokban előírt számban, ezen szabályszerűen meghirdetett rendkívüli közgyűlés lesz hivatva az alapszabályok egyes rendelkezéseinek módosításáról dönteni.

Elnök felkéri a titkárt, az alapszabályok módosítandó régi §-ainak és a múlt hó 21-én tartott ig.-választmányi ülés által elfogadott új módosított szövegnek felolvasására.

Elnök a titkár előterjesztése után a közgyűlés határozataként kimondja, hogy a rendkívüli közgyűlés az előterjesztett módosításokhoz hozzájárul.

2. Elnök bejelenti, hogy dr. Karácsonyi János c. püspök, nagyváradi kanonok, a Társulat igazgatóválasztmányának tagja, a Társulat folyó kiadásainak fedezésére 1,000.000 koronát adományozott. Elnök jelenti, hogy az elnökség a nagylelkű adakozónak a Társulat köszönetét már kifejezte, javasolja azonban, hogy a rendkívüli közgyűlés hálijának jegyzőkönyvileg is adjon kifejezést.

Elnök végül köszönetet mond dr. Hóman Bálintnak, a Nemzeti Mú-

zeum főigazgatójának, hogy a Múzeum igazgatósági termét a közgyűlés céljaira átengedte.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.

Dr. Domanovszky Sándor s. k.

a M. Tört. Társulat titkára,
mint jegyzőkönyvvezető.

a M. Tört. Társulat másodalelnöke,
mint elnök.

Hitelesítjük: *Dr. Herzog József* s. k. ig.-vál. tag.

Dr. Isoc Kálmán s. k. évd. rend. tag.

A Magyar Történelmi Társulat 1924. évi április hó 24-én tartott felolvasó és igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök elnöklete alatt: dr. Domanovszky Sándor másodalelnök, dr. Angyal Dávid, dr. Császár Elemér, dr. Friedreich Endre, dr. Gombos F. Albin, dr. Herzog József, dr. Hodinka Antal, dr. Hóman Bálint, dr. Iványi Béla, Kollányi Ferenc, dr. Morvay Győző, dr. Patek Ferenc, dr. Petrovics Elek, Pilch Jenő, dr. Reiszig Ede, Soós Elemér, dr. Szabó Dezső, dr. B. Szabó László ig.-vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztárnok, dr. Kossányi Béla titkár.

Elnök üdvözli a megjelenteket s az ülést megnyitja. Felkéri dr. *Miskolczy Gyula* évd. rendes tagot „A horvát kérdés kialakulásáról“ szóló értekezésének felolvasására.

3. Dr. *Miskolczy Gyula* felolvassa értekezését.

Elnök a felolvasónak köszönetet mond s az ülést öt percre felfüggeszti.

Szünet után az elnök az ülést újból megnyitja és felkéri dr. *Bártfai Szabó László* és dr. *Morvay Győző* ig.-vál. tagokat a jegyzőkönyv hitelesítésére.

4. Elnök felkéri a főtitkárt a mult választmányi ülés óta beérkezett tagajánlások és az alapítványfelelések bejelentésére. Főtitkár a következőket jelenti:

Alapítótagul jelentkeztek dr. *Balla Mária* és dr. *Jakubovich Emil* eddigi évdíjas rendes tagok. — Tudomásul van.

Alapítványukat bezárólag 1924 március hó 31-ig felemelték Esterházy hercegi könyvtár 520.000 koronára, dr. *Friedreich Endre* 106.500 koronára, *Tagányi Károly* 27.000 koronára, dr. *Lukinich Imre* 13.680 koronára, dr. *Reiszig Ede* 12.000 koronára, dr. *Zboray Miklós* 10.200 koronára, *Rudnay Béla* 11.000 koronára, dr. *Domanovszky Sándor* 50.000 koronára.

Örvendetes tudomásul szolgál.

Évdíjas rendes tagokul ajánltatnak: *Szandtner Béla*, a Hazai Bank Rt. pénztári igazgatója, Budapest, aj. dr. *Zsigmond Kálmán*; *Polgári fiú- és leányiskola Dunaharaszti*, aj. dr. *Cholnoky Jenő*; *Luther-Könyvtár és Múzeum Budapest*, aj. dr. *Kovács Sándor*; *Glatz Ede* kir. törvényszéki bíró Budapest, aj. *Glatz Ernő*; *Peregriny Albert* sajtóelődő Budapest, aj. *Ernyey József*; *Kutschera H. Árpád* miniszteri főtiszt Budapest, aj. dr. *Anyos Lajos*; *Bedekovich Lajos* áll. polg.-isk. tanár Szeged, aj. *Milassin Péter*; *Angol kisasszonyok leánygimnáziuma Kecskemét*, aj. dr. *Kati Erzsébet*; *Mayer László*, *Schón Róbert* bölcsészettanhallgatók Budapest, aj. dr. *Csetényi Imre*; *Knieza István* rendőrtisztviselő Budapest, aj. dr. *Domanovszky Sándor*; dr. *Bozóky Géza* egyetemi tanár, dr. *Eckhardt Sándor*

egyetemi tanár, dr. Milotay István főszerkesztő, Komáromi János író, Balassa József szerkesztő, dr. Ruber József törvényszéki bíró, egyet. m. tanár, dr. Paulovics István magy. nemz. múzeumi könyvtárnok, dr. Debreczeni Sándor ügyvéd, Loványi Gyula fatermelő, Budapest, Holpert Gyula áll. főgimnáziumi tanár Szentgotthárd, Nemes Irma postatisztónő, Alföldi Rezső államvasúti tisztviselő Budapest, Ref. főgimnázium Hajdúnás. Klein Gáspár tanárjelölt, Debrecen, valamennyit aj. a főtítkár. — Megválasztatnak.

5. Pénztárnok bemutatja az 1923. évi december és 1924. évi január—március hónapokról szóló pénztári kimutatást. Eszerint:

A postatakarékpénztárnál bevétel az 1923. évi december és	
1924. évi január—március hónapokban.	4,329.620 K
Kiadás a postatakarékpénztárnál ugyanezen idő alatt.....	541.796 K
Pénzmaradvány a postatakarékpénztárnál 1924. márc. 31-én	3,787.824 K
Hozzá a Pesti Hazai Első Tkp. Egyesületnél lévő folyószámla-	
követelésünket	151.629 K
Összes pénzmaradvány 1924. márc. 31-én	3,939.453 K
A pénzmaradványból levonandó a különböző alapoknak visz-	
szatérítendő	709.185 K
A rendelkezésre álló pénzmaradvány tehát	3,230.268 K
— Tudomásul van.	

6. Elnök felkéri a főtítkárt a legújabb „Fontes“-kötetek bemutatására. Főtítkár jelenti, hogy a „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című sorozatban megjelentek „Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezésre visszaemlékezései és jelentései az 1848/49-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról“. A kötetet sajtó alá Steier Lajos rendezte s ugyanő írta a kötet bevezetését is. A „Magyarország törökkori történetének forrásai“ című sorozatban megjelent „Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója“. A naplót közzétette és bevezetéssel ellátta dr. Lukinich Imre. — A bejelentés örvendetes tudomásul szolgál.

7. Elnök felkérésére dr. Hóman Bálint ig. vál. tag bemutatja „A magyar történettudomány kézikönyve“ című társulati kiadványsorozat eddig megjelent köteteit. A bemutatott kötetek a következők: Történetfilozófia. Írta: Kornis Gyula. Chronologia. Írta: Szentpétery Imre. Cimer-tan. Írta: Aldásy Antal. — A bejelentés örvendetes tudomásul szolgál.

8. Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök, szerkesztő jelenti, hogy a „Századok“ 1923. évfolyamának 7—10. száma megjelent. — Örvendetes tudomásul szolgál.

9. Főtítkár jelenti, hogy az 1923. évi december hó 21-én tartott ig. választmányi ülés határozata értelmében a tagdíjjal hátralékos tagok felszólítást fognak kapni a tagdíjhátralék bevezetésére. Az igazgató-választmány tudomásul veszi a bejelentést és felhatalmazza a titkárt, hogy a tagdíjhátralékosoknak a kiadványok megküldését szüntesse be.

10. Dr. Domanovszky Sándor másodalelnök javasolja, hogy az igazgató-választmány az 1924. évi tagdíjat 45.000 koronára emelje fel, a kiadványok alapárának szorzószámát pedig 3000-ban állapítsa meg. „A történettudomány kézikönyve“ kötetek szorzószáma 3500-ban lenné megállapítandó. — Az igazgató-választmány az előterjesztéshez hozzájárul.

11. Elnök előterjesztést tesz az 1923. évi zárszámadások megvizsgálására kiküldendő bizottság megalakítása tárgyában. Javasolja, hogy az igazgató-választmány a bizottságba dr. Illés József és dr. Reiszig Ede ig. vál. tagokat küldje ki, szakértőül pedig Strömpl János vallás- és köz-

oktatásügyi miniszteriumi főszámtanácsos, évd. rendes tagot kérje fel. — Az igazgató-választmány az előterjesztéshez hozzájárul.

12. Elnök felkéri a titkárt, hogy a bruxellesi nemzetközi múzeum magyar terme tárgyában a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumtól leérkezett leiratot mutassa be. Elnök javasolja, hogy a történelmi vonatkozású anyag összehallgatása céljából kiküldendő bizottságba az igazgató-választmány a tisztikart, dr. Angyal Dávid és dr. Hóman Bálint ig. vál. tagokat küldje ki. — A javaslat elfogadtatik.

13. Elnök felkéri dr. Domanovszky Sándor másodalelnököt, terjessze elő dr. Dékán István egyetemi m. tanár javaslatát a történetdidaktikai szakosztály megalakítása tárgyában. — Hosszabb eszmecsere után az ig. választmány elhatározza a történetdidaktikai szakosztály megalakítását és annak elnökéül dr. Angyal Dávid egyetemi nyilv. rendes tanárt, alelnökéül dr. Pintér Jenő kir. tankerületi főigazgatót, ügyvezető előadójává pedig dr. Dékán István egyet. m. tanárt választja meg.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.

jegyzőkönyvvezető.

Dr. Csánki Dezső s. k.

elnök.

Hitelesítjük: *Dr. B. Szabó László s. k.*

Dr. Morray Győző s. k. ig.-vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1924. évi május hó 28-án tartott felolvasó, illetve igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: Dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök elnöklete alatt dr. Domanovszky Sándor másodalelnök, Babics József tiszt., dr. Angyal Dávid, dr. Boncz Ödön, dr. Döry Ferenc, dr. Herzog József, dr. Hodinka Antal, dr. Hóman Bálint, dr. Jakubovich Emil, Kollányi Ferenc, dr. Madzsar Imre, Pilch Jenő, dr. Reiszig Ede, dr. B. Szabó László, dr. Szentpétery Imre, dr. Tóth. Zoltán ig. vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtítkár, Novák Nándor pénztárnok és dr. Kossányi Béla titkár, mint jegyzőkönyvvezető.

14. Elnök megnyitja az ülést és felolvassa dr. Békefi Remig ig. vál. tag elhalálózása alkalmából írt, a megboldogult történetirodalmi munkásságát és társulati működését méltató megemlékező sorait.

15. Elnök felkéri dr. Lukinich Imre főtítkárt felolvasásának megtartására. *Dr. Lukinich Imre* felolvassa: „*A szatmári békekötés előzményei*“ című értekezését.

Elnök köszönetet mond az előadónak és a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Döry Ferenc és Pilch Jenő ig. vál. tagokat kéri fel.

16. Elnök felkéri a titkárt, terjessze elő a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi Könyvtárának igazgatóságától a Társulat letétjei tárgyában érkezett átiratot. Az előterjesztés után az igazgató-választmány úgy határoz, hogy a Magyar Történelmi Társulat tulajdonát képező és ez idő szerint a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában őrzött oklevél- és kéziratanyag könnyebb hozzáférhetősége céljából *a)* oklevelekre és *b)* kéziratokra és levelezésekre lesz szétválasztandó. Az *a)* alatt felsorolt anyag ezért a Országos Levéltárban, a *b)* alatt említett anyag pedig a Magyar Nemzeti Múzeum levél-, illetőleg kézirtárában helyezendő el, mint a Magyar Történelmi Társulat letétje.

17. Elnök felkéri a titkárt, tegyen jelentést ama bizottság működé-

séről, amelyet az igazgató-választmány 1923. évi december hó 21-én tartott ülésében azzal a megbizással küldött ki, hogy az a Bécsi Történeti Intézet államosításának részleteit az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsával megtárgyalja. Titkár bemutatja azt az egyezségtervezetet, amelyet a Társulat és az Országos Magyar Gyűjteményegyetem Tanácsának vegyes bizottsága a Bécsi Történeti Intézet államosítása tárgyában kidolgozott és a nagyméltóságú vallás- és közoktatásügyi miniszter úrhoz jóváhagyás végett felterjesztett. — Az igazgató-választmány az egyezségtervezetet jóváhagyja és felhatalmazza az elnökséget, hogy azt kormányhatósági jóváhagyás esetén a Társulat nevében kötelezően aláírhasssa.

18. Elnök felkéri a titkárt, mutassa be a vallás- és közoktatásügyi miniszterium leiratát a mohácsi csata négyszázéves évfordulója alkalmából tartandó emlékünnepről, illetve az ez alkalomból kiadásra kerülendő történelmi kiadványok tárgyában. — Titkár az elnökség megbizásából javasolja, hogy az e célból megalakítandó szűkebbkörű munkabizottságba az igazgató-választmány a tisztikart, valamint dr. Angyal Dávid, dr. Hóman Bálint és Pilch Jenő ig. vál. tagokat küldje ki. — Az igazgató-választmány a javasolathoz hozzájárul.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Csánki Dezső s. k.
elnök.

Hitelesítjük: Dr. Döry Ferenc s. k.
Pilch Jenő s. k. ig. vál. tagok.

A Magyar Történelmi Társulat 1924. évi október hó 23-án tartott felolvasó ülésének jegyzőkönyve.

Dr. Csánki Dezső ügyvezető alelnök mint elnök, megnyitja az ülést, üdvözi a megjelenteket és felkéri dr. Hajnal István évd. rendes tagot felolvasásának megtartására.

Dr. Hajnal István felolvassa: „Kossuth Lajos viddini levele“ című értekezését.

Elnök köszönetet mond a felolvasónak s az ülést berekeszti.

Kelt mint fent.

Dr. Kossányi Béla s. k.
titkár.

Dr. Csánki Dezső s. k.
elnök.

A Magyar Történelmi Társulat 1924 november hó 29-én tartott igazgatóválasztmányi ülésének jegyzőkönyve.

Jelen vannak: dr. Domanovszky Sándor alelnök elnöklete alatt: dr. Császár Elemér, dr. Döry Ferenc, dr. Gárdonyi Albert, dr. Gombos F. Albin, dr. Herzog József, dr. Jakubovich Emil, dr. Kollányi Ferenc, dr. Madzsar Imre, dr. Petrovics Elek, Pilch Jenő, dr. Reiszig Ede, Soós Elemér, dr. Szentpétery Imre, dr. Tóth Zoltán, ig.-vál. tagok, dr. Lukinich Imre főtitkár, Novák Nándor pénztáros és dr. Paulinyi Oszkár megbízott titkárhelyettes.

Elnök a megjelenteket üdvözölve, az ülést a következő, a Társulat időközben elhunyt tagjai emlékének szentelt s az igazgató-választmány határozata értelmében teljes szövegében jegyzőkönyvbe vett beszéddel nyitja meg:

Amidőn az igazgató-választmány mai ülését van szerencsém megnyitni, szomorú kötelességet kell teljesítenem. Meg kell döbbenünk annak a rettenetes pusztításnak a gondolatára, amelyet a halál Társulatunk kiváló oszlopos tagjai közt utolsó igazgató-választmányi ülésünk óta véghez vitt. Néhány esztendeje csak, hogy egy világ dőlt romba körülöttünk és felettünk. Még le sem küzdöttük az elszenvedett sebek éles fájalmát s mintha a sors a multhoz való kapcsolatunkat teljesen szét akarná tépni, egymásután szólítja el sorainkból azokat, akik a Társulat és a hazai történettudomány életében az elmúlt időkben előkelő szerepet játszottak.

Alig sirattuk el Békefi Remiget, gyors egymásutánban új ravatalokhoz kellett járulnunk. Már január 22-én halt meg gróf Zichy Nándor választmányunknak 1911 óta volt tagja. Ő nem a bűvárok sorából való volt, hanem a történetkedvelők és történetpártolók közül való, aki Társulatunknak a külvilággal való kapcsolatait ápolta, nem is az idős generációból, de Társulatunkkal szoros összekötötte a gróf Zichy-család okmánytárának kiadása körül folytatott buzgó munkássága és a szeretet, mellyel törekvéseinket kísérte.

Azután június 13-án elköltözött sorainkból Tasnádi Nagy Gyula, akit Társulatunkhoz messze időbe visszanyúló szoros kapesok fűztek. Igazgató-választmányunknak 51 esztendeje, 1873 óta, volt tagja. Még Szilágyi Sándor mellett 1889-től 1899-ig a jegyzői tisztelet töltötte be majd Szilágyi halála után 1899-től 1908-ig, majdnem 10 éven át, mint a Társulat titkára és a Századok szerkesztője, a Társulat életét valóssággal irányította. Igazgató-választmányunk tagjainak nagy része az ő titkársága idején lépett a Társulatba és az ő szerkesztősége alatt végezte első szárnypróbálgatásait. 1908-ban történt lemondása óta ugyan nem vett tevékenyebb részt a társulati életben, de mint az Országos Levéltár igazgatója, kapcsolatai tagjainkkal továbbra is sűrűek maradtak s az Anjou-kori Okmánytár újabb kötetének gyors egymásutánban történt elkészülte is emelte a tiszteletet iránta, amikor már alig találkoztunk puritán egyéniségével.

Három hónappal utóbb, szeptember 9-én követte Nagy Gyulát az Országos Levéltár egy másik régi oszlopa: Tagányi Károly. Ő is negyven esztendőn át volt igazgató-választmányunk tagja, aki azonban keveset szerepelt a zöld asztalnál, még felolvasást is csak ritkán tartott s inkább csendes visszavonultságban a levéltár oklevelei és íróasztalának nagybecsű kincsei közt érezte magát jól.

És legutóbb, november 20-án elhunyt Fraknói Vilmos, aki ott állott 1867-ben Társulatunk bölcsőjénél, mint egyik alapítója s azóta szakadatlanul tagja volt az igazgató-választmánynak. 1917 óta pedig a tiszteleti tagjaink sorát ékesítette. 1878-ban másodalelnöknek is megválasztott, de ezt a választást nem fogadta el.

Végre pedig — Fraknóival egyidőben — meghalt Szeremlei Sámuel is, ugyancsak legrégebb tagjaink egyike, Hódmezővásárhely hangyaszigalmú, fáradhatatlan monografusa.

A tudományos pálya, a társulati élet korántsem teremt oly bensőséges kapcsolatokat, mint a család. A kutatás elágazódása, az érdeklődés korlátai, a kritikai szellem, különösen az utóbbi, inkább arra alkalmasak, hogy az embereket egymástól elválasszák, nemhogy az érzelem melegével összekössék őket. A válaszfalak, amelyek így épülnek, elszigetelik a tudós egyéniségeket. Kiválásuk a tudós közösségből nem jár azzal a lelki meg-rázkódtatással, mint amely a család életét feldúlja — és mégis ki ne érezné közülünk nagy halottjaink gyászos névsorának hallatára, hogy Társulatunk legrégebbi multjának élő tudata szakadt ki közülünk, hogy szegényebbek lettünk ismét, hogy egész sorát veszítettük el azoknak a

férfiaknak, akikre a tekintély tiszteletével néztünk, akiknek véleménye, ítélete, esetleges buzdítása az ifjabbakat boldog örömmel töltötte el és új munkára ösztönözte. Nagy Gyulában tiszteljük a Társulat ernyedetlen munkását, titkárárt és szerkesztőjét, a gondos akribiával dolgozó forráskiadót, Tagányi Károlyban a magyar gazdaság- és társadalomtörténet úttörőjét, Fraknói Vilmosban a Hunyadiak és Jagellók korának mindig eleven, mindig új tervekkel foglalkozó búvárárt, Szeremlei Sámuelben az ernyedetlen szorgalmú helyi monografust, Zichy Nándor grófban pedig a Társulathoz ragaszkodó történetkedvelőt. Távbzásuk szokatlan erővel kényszeríti ránk a mulandóság gondolatát. Neveikkel egy szép boldogabb korszak van letűnőben. Amidőn tehát emléküket a kegyelet babérával övezem, javasolom, hogy gyászunknak a mai ülés jegyzőkönyvében is adjunk kifejezést.

19. Elnök megemlékezik arról az ünnepeltetésről, amelyben a Társulat az Országos Levéltárnak új épületébe történt átköltözése alkalmából dr. Csánki Dezső ügy. alelnököt részesítette, majd arról a kiüntetésről, mely dr. Csánki Dezsőt ez alkalomból államtitkárrá való kinevezésével érte. Nem akar ugyan kitérni Csánki érdemeinek méltatására, amit az üdvözlés alkalmával Társulatunk elnöke, gróf Klebelsberg Kuno megtett, csak a Társulat körüli elévülhetetlen érdemeiről szól tehát, és kifejezi azt a véleményét, hogy az egész választmány érzelmeit tolmácsolja, amikor dr. Csánki Dezsőnek államtitkári kinevezéséhez szerencsekívánatait fejezi ki. — A választmány jegyzőkönyvileg fejezi ki szerencsekívánatait dr. Csánki Dezső ügy. alelnöknek államtitkárrá történt kinevezése alkalmából.

20. Elnök jelenti, hogy dr. gróf Klebelsberg Kuno elnök és dr. Csánki Dezső ügy. alelnök más irányú elfoglaltságuk miatt nem jelenhettek meg, továbbá, hogy az elnökség dr. Kossányi Béla titkár egy évi külföldi tanulmányútjának tartamára a titkári teendők ellátásával dr. Paulinyi Oszkárt bízta meg. — Tudomásul szolgál.

Elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére felkéri dr. Kollányi Ferenc és dr. Herzog József igazgató-választmányi tagokat.

21. Főtitkár előterjeszti a tagajánlásokat.

Alapítótagul jelentkezett Rágendorffer Jenő eddigi évd. rendes tag. — Tudomásul szolgál.

Évd. rendes tagok ajánlatnak: dr. Mártonffy Károly min. s.-titkár, Budapest, aj. dr. Domanovszky Sándor; Benkó Imre nyug. főgimn. tanár, Nagykőrös, aj. Jalsoviczky Sándor; Lázár Miklós szerkesztő, Budapest, aj. Komáromi János; Romhányi István lvt. főtiszt Budapest, és Ruttkay Imre föv. levéltári tisztviselő, Budapest, mindkettőt aj. dr. Fekete Lajos; Vidakovits Aladár premontrei tanár, Gödöllő, aj. dr. Zsinka Ferenc; Fősz József bankhivatalnok, Nagytétény, aj. dr. Farkas László; dr. Kosztics Demeter egyet. tanár Szkoplje (Jugoszlávia), aj. dr. Thim József; Csanády Sándor reálgimn. igazgató és dr. Csonkás Mihály reálgimn. tanár, Sárobgárd, mindkettőt aj. dr. Angyal Dávid; dr. Gombocz Zoltán egyet. nyilv. rendes tanár, dr. Pasteiner Iván az Orsz. Bibliografiai Központ igazgatója, dr. Radány Gyula banktisztv., Gánti Tibor tisztviselő, Miasszonyunkról nevezett iskolanővérek, Budapest; dr. Kasztner Jenő egyet. nyilv. rendes tanár, Pécs; dr. Mályusz Egyed munkásbizt. pénztári titkár, Szeged; Juhász Balázs polg. isk. tanár, Orosháza; Révfy Lajos tanító, Jászdózsa; Hatvany Viktor joghallg., Majs; valamennyit aj. a főtitkár. — Megválasztatnak.

22. Elnök jelenti, hogy a Nógrádvármegyei Madách-Társaság a Nagy Iván százéves születésének évfordulója alkalmából tartott ünnepségre meg-

hívta a Társulatot. Az elnökség az ünnepségen a Társulat képviselőjére dr. Holub József ig.-vál. tagot kérte fel. — Tudomásul szolgál.

23. Elnök jelenti, hogy Babics József tiszteleti tag által a Magyar Történelmi Társulatnak ajándékozott Babics-könyvtár az Országos Levéltárban mint a Társulat letétje helyeztetett el. — Tudomásul szolgál.

24. Főtitkár bemutatja a gazdasági bizottság jelentését az 1923. évi zárszámadásnak, a számvizsgáló-bizottság jelentésének és az 1924. évi költségvetési tervezetnek felülvizsgálatáról.

A gazdasági bizottság jelentésével és dr. Domanovszky Sándor al-elnök előterjesztésével kapcsolatban, többek hozzászólása után, az igazgató-választmány a következőket határozza:

a) Mivel a Társulat által kezelt alapok egy részének csekély értéke mellett azoknak külön számlákon való kezelése nem bizonyult gazdaságosnak, a hasonló eredetű, illetőleg azonos célokat szolgáló alapok az „Alapítványi természetű tőke“, a „Forgótőke“, a „Magyarország újkorabeli történetének forrásai“ számlák megtartásával és a „Thaly-alapnak“ s a „Szilágyi Sándor-alap“-nak egy „Thaly-Szilágyi-alap“-ban való egyesítésével e négy alap számláján vonassanak össze olyképen, hogy a „Forgótőke“-be olvasszassék a „Századok“ és a „Művészettörténeti szakosztály“-alap, „Magyarország újkorabeli történetének forrásai“-ba a „Török-korabeli kútfők“, a „Bécsi Történeti Intézet“-alap, míg a többi kisebb alap az egyesített „Thaly-Szilágyi-alap“-hoz csatoltassék az egyes összevont alapok jelenlegi álladékaiknak részletezésével.

b) Minthogy a Földhitelintézet nem hajlandó a Thaly-alapítványt bankszerűleg tovább kezelni, az elnökség forduljon a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, hogy engedje meg ez alapítványnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülethez való átvitelét.

c) Novák Nándor pénztárnok úrnak 1000 K n. é. hadikölcsönkötvényben letett óvadéka nevezettnek visszafizetessék.

d) A záloglevelek értékesítésére vonatkozólag felkéri az elnökséget, hogy az illetékes szakkörökkel érintkezésbe lépve, legjobb belátása szerint cselekedjék.

25. Ezen határozatok után elnök javasolja, hogy az igazgató-választmány a számvizsgáló-bizottságnak egyidejűleg bemutatott jelentését azzal az indítvánnyal terjessze a közgyűlés elé, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentés a szokásos fenntartással megadassék, továbbá, hogy az 1924. évi költségvetés a közgyűlésnek elfogadásra ajánltassék. Végül indítványozza, fejezze ki az igazgató-választmány dr. Illés József és dr. Reiszig Ede ig.-vál. s számvizsgáló-bizottsági tagoknak és Strömpl János évd. rendes tagnak, mint szakértőnek, fáradságos és lelkiismeretes munkásságukért őszinte köszönetét. — Az előterjesztett javaslatok elfogadtnak.

26. Elnök jelenti, hogy az év folyamán a tagdíjhátralékokra vonatkozólag a tagokhoz intézett felszólítás kevés eredménnyel járt, miért is kéri a Társulat tagjait új tagok toborzására. Egyben javasolja, hogy 1925-től kezdődőleg az évi tagdíj 60.000 koronára emeltessek, s az alapítványtagságra jelentkezőktől 100 aranykoronán aluli alapítvány ne fogadassék el. — A javaslatokat a választmány elfogadja s ilyen értelemben határoz.

Több tárgy nem lévén, az elnök az ülést berekeszti.

Budapest, 1924 december 11-én.

Paulinyi Oszkár s. k.

titkár h.,

mint jegyzőkönyvvezető.

Domanovszky Sándor s. k.

másodalelnök

mint elnök.

Hitelesítjük: *Dr. Kollányi Ferenc* s. k., ig.-vál. tag.

Dr. Herzog József s. k., ig.-vál. tag.

A Magyar Történelmi Társulat 1924 december 11-én tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

Csánki Dezső dr. államtitkár, ügyv. alelnök üdvözlőlvén a közgyűlésen megjelent tagokat és vendégeket, elnöki megnyitó beszédében (közzölve Századok 1924. évi VII—X. számában) Szabó Károly történetíróról emlékezik meg, születésének százéves évfordulója alkalmából.

Elnök felkérésére Miskolczy Gyula dr. felolvassa Kasztner Jenő dr.-nak „Kossuth és Mazzini“ c. értekezését.

Elnök a tetszéssel fogadott felolvasásért köszönetet mond úgy a szerzőnek, mint a felolvasónak.

Elnök jelenti, hogy a Társulat elnöke, gróf Klebelsberg Kuno dr. válás- és közoktatásügyi miniszter más irányú elfoglaltsága miatt nem jelenhetett meg a közgyűlésen. Egyben felkéri az ülés jegyzőkönyvének hitelesítésére Jakubovich Emil dr. ig.-vál. és Miskolczy István dr. évd. rendes tagokat.

27. Elnök előadja, hogy az alapszabályok értelmében lejár az 1922. évben sorshúzással az 1920—23. évkörbe sorolt 9 igazgató-választmányi tag megbízatása, valamint, hogy betöltendő lesz egyúttal még hat ig.-vál. tagsági hely, nevezetesen Domanovszky Sándor dr.-nak másodalelnökké történt megválasztása, Takáts Sándor dr.-nak a Társulattól való kilépése és Békefi Remig, dr. Nagy Gyula, Tagányi Károly és gróf Zichy Nándor elhalálozása következtében. Az így megüresedett 15 ig.-vál. tagsági hely betöltésére az alapszabályok 20., 21. és 30. §-ai értelmében elrendeli a titkos szavazást s a szavazatszedő bizottság elnökéül dr. Áldásy Antal ig.-vál. tagot, tagjaiul pedig dr. Tóth László és dr. Kaposy János évdíjas rendes tagokat kéri fel, a szavazás tartamára az ülést felfüggesztvén.

A szavazatok összeszedése és megszámlálása után az elnök a közgyűlést ismét megnyitván, dr. Áldásy Antal, mint a szavazatszedő bizottság elnöke jelenti, hogy összesen az ig.-vál. tagokra 59 érvényes szavazat adatott be. Ebből Baranyai Béla, Holub József dr., Madzsar Imre dr., Petrovics Elek dr., Szabó Dezső dr., Závodszy Levente dr. 59—59, Angyal Dávid, Dézsi Lajos 58—58, Gyalókey Jenő, Balanyi György dr., Hajnal István dr. 57—57, R. Kiss István dr. 56, Kornis Gyula dr. 55, Lux Kálmán dr. 50 és Petri Mór 36 szavazatot nyert. — Elnök a bejelentés alapján nevezetteket megválasztott ig.-választmányi tagoknak jelenti ki, és pedig a szavazatok arányában az 1924—29. évkörre: Angyal Dávid dr., Balanyi György dr., Baranyai Béla, Dézsi Lajos dr., Gyalókey Jenő, Holub József dr., Madzsar Imre dr., Petrovics Elek dr., Szabó Dezső dr., Závodszy Levente dr. igazgató-választmányi tagokat és az egyébként megüresült helyekre az 1923—28. évkörre: Hajnal István dr. és R. Kiss István dr. ig.-vál. tagokat az 1921—26. évkörre: Kornis Gyula dr. és Lux Kálmán dr. ig.-vál. tagokat s végül az 1921—25. évkörre Petri Mór választmányi tagot.

28. Főtitkár bemutatja jelentését a Társulat 1923. évi működéséről. — Tudomásul szolgál.

29. Elnök felkéri a főtitkárt a számvizsgáló-bizottság jelentésének és az igazgató-választmány által megállapított 1924. évi költségvetésnek bemutatására. Főtitkár kéri, tekintse a közgyűlés a betekintésre kiosztott számvizsgáló-bizottság jelentését és az évi költségvetést felolvasottnak. Főtitkár kéri a közgyűlést, vegye tudomásul a számvizsgáló-bizottság jelentését s adja meg a felmentést Novák Nándor társulati pénztárnoknak a szokásos fenntartással. Az igazgató-választmány megbízásából pedig javasolja, hogy a közgyűlés az elnökségnek gondos ügyvitelért és a nagy körültekintéssel vezetett gazdálkodásáért elismerését és köszönetét, a szám-

vizsgáló-bizottság tagjainak pedig fáradozásukért köszönetét fejezze ki. — A javaslatok elfogadtatnak.

30. Domanovszky Sándor dr. másodalelnök jelenti, hogy a f. é. január 22-én tartott rendkívüli közgyűlés határozata alapján az alapszabályok módosítása iránt fölterjesztett kérelem kapcsán a m. kir. belügy-minisztérium részéről bizonyos kívánságok merültek fel az alapszabályoknak további apróbb, lényegbe nem vágó módosítására vonatkozólag. Hogy az alapszabályok miniszteri jóváhagyása mentől előbb kieszközöltethessék, kéri a közgyűlést, hatalmazza fel az elnökséget, hogy amennyiben a minisztérium bizonyos lényegbe nem vágó módosításokhoz ragaszkodik, az elnökség ezeket eszközölhesse. — A közgyűlés a felhatalmazást megadja.

Más tárgy nem lévén, elnök a közgyűlést berekeszti.

K. m. f.

Dr. Paulinyi Oszkár s. k.
titkárhelyettes,
mint jegyzőkönyvvezető.

Dr. Csánki Dezső s. k.
ügyv. alelnök,
mint elnök.

Hitelesítjük: *Dr. Jakubovich Emil* s. k., ig.-vál. tag.

Dr. Miskolczy István s. k., évd. rendes tag.

Az 1923. évi számadások megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Az igazgató-választmány 1924. évi április hó 24-én tartott ülésében alulirottakat bízta meg, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1923. évi számadásait megvizsgálják. Van szerencsénk ennek következtében jelenteni, hogy megbízatásunkban az alulirott napon a következőleg jártunk el.

Ez idén is felkértük Strömpl János m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszteri számvevősegi főtanácsos urat, hogy mint szakértő a pénztárnok által vezetett könyveket, a számadáshoz mellékelt utalványokat, nyugtákat és számlákat, s a m. kir. postatakarékpénztár, valamint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület értesítéseit és számlakivonatit tételről-tételre vizsgálja át és eljárása eredményéről tegyen jelentést.

Strömpl János úr, mint szakértő, kérésünknek eleget tévén, tapasztalatairól az 1. /- alatt mellékelt jelentésben számolt be.

E jelentés alapján folyó évi november 19-én Novák Nándor pénztárnok úr lakásán megjelenvén, megvizsgáltuk a Társulat pénzkezelését.

Eljárásunkat a pénztári főnapló vizsgálatával kezdtük meg.

A főnapló szerint az 1923. évi bevételt 3,878,564 korona 07 fillérben, az 1923. évi kiadást 2,812,635 korona 07 fillérben állapítottuk meg. A főnapló szerint tehát a készpénzmaradvány 1923. évi december 31-én 1,065,929 korona volt, mely összeg a postatakarékpénztárnak 1923. évi december hó 31-én

kelt 153-ik számlakivonata szerint 1,065.929 korona pénzmaradvánnyal fedezve van.

Ezután áttértünk a Magyar Történelmi Társulatnak a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél vezetett, Forgótöke című folyószámla ellenőrzőkönyvének megvizsgálására. E szerint a könyv szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél 1923. évi december hó 31-én 549.415 korona volt a készpénzmaradvány, melynek igazolásául csatoljuk a 2. % alatt az illető folyószámlakivonatot.

A főnapló és a folyószámlakönyv szerint tehát a Magyar Történelmi Társulatnak 1923. évi december hó 31-én összesen 1,615.344 korona készpénze maradt.

A főnapló és a folyószámlának bevételi és kiadási eredményei rovatonként összesítve vannak a főkönyvben. A főkönyv összesített bevételeiből és kiadásából az átutalásokat levonván — nehogy azok a zárószámadást módfelett nagyra növezzék és esetleg helytelen következtetésekre adjanak okot — a Magyar Történelmi Társulat 1923. évi összes bevételeit 5,086.940 korona 07 fillérben és összes kiadásait 3,471.596 korona 07 fillérben állapítottuk meg. E szerint a főkönyv szerint is tehát — mint fentebb a főnapló és folyószámla szerint — a Magyar Történelmi Társulat 1923. évi december hó 31-én volt készpénzmaradványát 1,615.344 koronában állapítottuk meg.

Azután áttértünk az 1923. évi zárószámadás megbírálására. Ezt a zárószámadást 3. % alatt csatoljuk. A zárószámadás a főkönyv alapján készült s annak bevételi s kiadási tiszta (t. i. az átutalások nélküli) eredményeit tünteti fel. E szerint a zárószámadás szerint is a Magyar Történelmi Társulat készpénzmaradványa 1923. évi december hó 31-én 1,615.344 korona volt.

A pénztárvizsgálat további menetében megvizsgáltuk a törzsvagyón főkönyvét. E szerint a Magyar Történelmi Társulat vagyona 137.050 koronát tesz ki. Ez a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél letétben van 137.050 korona névértékű értékpapírban. Igazolja ezt a nevezett pénzügyintézetnek hitelesen kiállított és 4. % alatt csatolt letétjegyzéke. Az említett letétjegyzék szerint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület egy darab milleniumi emlékérmét is őriz. Őriz még a nevezett takarékpénztár egy Pesti Magyar Kereskedelmi Bank-részvényt is. Erről a részvényről az 1911. és 1912. évi pénztárvizsgálati jelentésben, melyeket szintén alulírottak terjesztettek elő, kimerítően tájékoztattuk a tisztelt közgyűlést. Ez a részvény a Terray István adománya s felerészben a Régészeti és Embertani Társulat tulajdona. Úgyszintén a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület őrzi Novák Nándor pénztárnoknak 1000 korona hadikölcsönkötvénybe fektetett biztosítékát.

A pénztárvizsgálat további folyamán megállapítottuk, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1923. év folyamán 16 különböző rendeltetésű alapot kezel. A 16 alapnak a pénzei folyószámlákon vannak elhelyezve a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületnél. Az egyik alapnak (a 2. sz. alattinak) értékpapírai a Magyar Földhitelintézetnél őriztetnek.

Az alapok a következők:

1. Thaly-alap, mely 1923. évi december hó 31-én 417 K készpénzmaradvánnyal és 2100 K n. é. értékpapírral rendelkezett.

2. „Néhai dr. Thaly Kálmán alapítványa magyar történelmi célokra“ című alap 1923. évi december hó 31-én az 5. % alatt esatolt számlakivonat szerint 27.300 K készpénzmaradvánnyal zárult. Ennek az alapnak a Magyar Földhitelintézetnél 53.300 K-nyi értékpapírvagyona is van.

3. Teleki-alap, mely 1923. évi december 31-én 254 K készpénzmaradvánnyal, a 6. % alatt esatolt letétjegyzék szerint pedig 900 K n. é. értékpapírvagyonnal rendelkezett.

4. „Teleki Mihály levelezései“ alap, melynek a 7. % alatt esatolt számlakivonat szerint 23.900 K készpénzmaradványa volt 1923. december 31-én.

5. Zichy Jenő-alap 1923. december 31-én 2561 K készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

6. Thallóczy-alap a 8. % alatt esatolt számlakivonat szerint 1923. december 31-én 6500 K készpénzmaradvánnyal zárult, a 9. % alatt esatolt letéti jegyzék szerint pedig 23.900 K n. é. értékpapírral rendelkezett.

7. „Magyarország újabbkori történetének forrásai“ című alap, mely a 10. % alatt esatolt számlakivonat szerint 1923. évi december 31-én 18.000 K és a postatakarékpénztárnak 1923. évi december 28-án kelt 30. számú befizetési lapja szerint 143.236 K készpénzmaradvánnyal és a 11. % alatt esatolt letétjegyzék szerint 2.015.650 K n. é. értékpapírral rendelkezett.

8. „Magyar Történetírás Története“ című alap, melynek 1108 K készpénzmaradványa és 4000 K n. é. értékpapírvagyona volt 1923. december 31-én.

9. „Magyarország története német nyelven“ című alap 1923. évi december hó 31-én 3871 K készpénzmaradvánnyal zárult. Ennek az alapnak 14.000 K n. é. értékpapírvagyona van. Így ennek az alapnak végső összege 17.871 K.

10. „Diplomáciai források“ című alap 1923. évi december 31-én 12. % alatt esatolt számlakivonat szerint 6.000 K készpénzmaradvánnyal rendelkezett.

11. „Századok“ név- és tárgymutatójának kiadására szánt alap egyenlege a 13. % alatt esatolt számlakivonat szerint 1923. december hó 31-én 542.000 K volt, de ez az alap a 14. % alatt esatolt jegyzék szerint 8.000 K n. é. értékpapírvagyonnal is rendelkezett.

12. A „Bécsi történeti intézet“ című alap, melynek a 15. % alatt esatolt számlakivonat szerint 1923 december 31-én 4.100 K készpénzmaradványa volt.

13. A „Művészettörténeti szakosztály“ című alapnak 1923 december 31-én 81.100 K készpénzmaradványa volt a 16. % alatt esatolt számlakivonat szerint.

14. Az Alapítványi folyószámla 1923 december 31-én 531.300 K készpénzvagyonnal rendelkezett, a 17. % alatt esatolt számlakivonat szerint, a Forgótöke című folyószámla letétében pedig ugyanakkor a 18. % alatt esatolt letétjegyzék szerint 15.100 K n. é. értékpapír és 150 K-ás betétkönyvecske volt.

A 4. % alatt esatolt letétjegyzék szerint 1923. évi december hó 31-én:

15. A Szilágyi Sándor-alap 2502 K 68 f készpénzzel és 4.700 K n. é. értékpapírral.

16. A „Gróf Nádasdy-féle Árpád sírja“ alap pedig 2.200 K n. é. értékpapírral rendelkezett.

Végezetül felsoroljuk a „Magyar Történelmi Társulat“ című folyószámla értékpapírjait a 4. % alatt esatolt letétjegyzék alapján, szembeállítván az 1922 december 31-én volt eredménnyel:

	1922.	1923.
1. Kisbirtokosok Orsz. Földhitelintézete záloglevél 4 ⁵ / ₁₀ -os	4.800 K	4.600 K
2. Magyar Jelzálog-Hitelbank záloglevele 4 ⁵ / ₁₀ -os.....	28.700 „	25.700 „
3. Magyar koronajáradék-kötv. 4 ⁰ / ₁₀ -os	31.400 „	31.400 „
4. Pesti Hazai Takarékpénztár Egyesület-kötvény 4 ⁰ / ₁₀ -os	37.000 „	36.600 „
5. Magyar Jelzálog-Hitelbank záloglevél 4 ⁰ / ₁₀ -os.....	13.900 „	3.900 „
6. 6 ⁰ / ₁₀ -os hadikölcsönkötvény	22.350 „	22.350 „
7. 5 ⁵ / ₁₀ -os állami pénztárjegy.....	11.500 „	11.500 „
8. Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesületi kötvény 4 ⁵ / ₁₀ -os	1.000 „	1.000 „
9. Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvénye (közös a Régészeti és Embertani Társulattal)	— „	— „
Összesen:	150.650 K	137.050 K

Eljárásunk során meggyőződést szereztünk, hogy Novák Nándor pénztárnok a Társulat pénztárát lelkiismeretesen és szakavatottsággal kezelte, ennél fogva felkérjük a tisztelt közgyűlést, hogy Novák Nándor pénztárnoknak a felmentést a szokásos fenntartással megadni méltóztassék.

Maradtunk tisztelettel

Budapesten, 1924. évi november hó 19-én.

Dr. Illés József s. k.
a számvizsgáló-bizottság tagja.

Dr. Reiszig Ede s. k.
a számvizsgáló-bizottság tagja.

Kimutatás a Magyar Történelmi Társulat törzsvagyoról 1923. év végével.

A) Alapítványi természetű tőke.

1. Magyar Jelzáloghitelbanki záloglevél 4½%-os	25.700 K
2. Magyar Jelzáloghitelbanki záloglevél 4%-os	3.900 „
3. P. H. E. T. Egyesületi kötvény 4%-os	36.600 „
4. P. H. E. T. Egyesületi kötvény 4½%-os	1.000 „
5. Magyar koronajáradék-kötvény	31.400 „
6. Kisbirtokosok Orsz. Földhitelintézeti záloglevél 4½%-os	4.600 „
7. Magyar Járadékkötvény 6%-os	22.350 „
8. Állami pénztárjegy 5½%-os	11.500 „
9. P. H. E. T. Egyesületi folyószámlán	531.300 „
Összesen:	<u>668.350 K</u>

B) Nem alapítványi természetű tőke.

1. Magyar koronajáradék 4%-os	10.200 K
2. P. H. E. T. Egyesületi kötvény 4%-os	3.200 „
3. Magyar járadékkötvény 6%-os	1.700 „
4. Takarékpénztári könyv a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankban	150 „
5. P. H. E. T. Egyesületi folyószámlán	549.415 „
Összesen:	<u>564.665 K</u>

C) Századok név- és tárgymutatójának kiadására szánt alap.

1. Magyar koronajáradék 4%-os	6.300 K
2. P. H. E. T. Egyesületi kötvény 4%-os	1.600 „
3. Magyar járadékkötvény 6%-os	100 „
4. P. H. E. T. Egyesület folyószámláján	542.000 „
Összesen:	<u>550.000 K</u>

Az A), B) és C) rovaton lévő összes törzsvagyon
1923. évi december 31-én 1,783.015 K

A Magyar Történelmi Társulat 1923. évi zárószámása.

I. Bevételek.	Előirányzat 1923-ra	Eredmény 1923-ban
1. Pénztári maradvány	226.943'17	226.943'17
2. Alaptőke utáni kamatok	9.000.—	7.784.—
3. Forgótőke utáni kamatok	2.000.—	7.532.—
4. Tagdíjak, tagdíjhátralék, előfizetések	500.000.—	667.822'50
5. „Századok” és egyéb kiadványok eladásából	300.000.—	754.710.—
6. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium segélye	1.500.000.—	1.500.000.—
7. A PHETE. és EMÁBT. adománya	1.200.—	25.000.—
8. A „Thaly-alap” folyószámláról	—	117.—
9. A „Századok” folyószámláról	—	523.309.—
10. Rendkívüli bevételek	50.000.—	410.601'40
11. Remélhető új alapítványok	100.000.—	419.685.—
12. Átfutó pénzek	—	543.436.—
Összesen:	<u>2,689.143'17</u>	<u>5,086.940'70</u>

II. Kiadások.		Előirányzat 1923-ra	Eredmény 1923-ban
1. Tisztviselők tiszteletdíja		6.000.—	45.800.—
2. A szolgák díjazására		10.000.—	1.950.—
3. Irodai költségek		100.000.—	169.026'11
4. Raktári kezelés költségei		—.—	—.—
5. „Századok“ nyomdai és expedicioná- lis költségei		2.450.000.—	1.950.197.—
6. „Századok“ írói honoráriumai		62.000.—	106.277'50
7. Egyéb nyomtatványokért		200.000.—	20.085.—
8. A takarékpénztáraktól felszámított díjak		40.000.—	33.209'30
9. Postai megbízások költségeire		—.—	—.—
10. Rendkívüli kiadások		50.000.—	192.270'16
11. Átfutó pénzek		—.—	543.436.—
Összesen:		3,018.000.—	3,471.596'07

Összegezés.		
	Előirányzat 1923-ra	Eredmény 1923-ban
I. Bevétel	2,689.143.17	5,086.940'07
II. Kiadás	3,018.000.—	3,471.596'07
Hiány, illetve felesleg	328.856.83	1,615.344.—

A Magyar Történelmi Társulat 1924. évi költségvetése.

I. Bevétel.		Eredmény 1923-ban	Előirányzat 1924-re
1. Pénztári maradvány		226.943'17	1,615.344
2. Alaptőke utáni kamatok		7.784.—	8.000
3. Forgótőke utáni kamatok		7.553.—	8.000
4. Tagdíjak, tagdíjhátralék, előfizetések		667.822'50	30,000,000
5. Századok és egyéb kiadványok el- adásából		754.710.—	6,000,000
6. A vall. és közokt. miniszter segélye		1,500.000.—	10,000,000
7. A P. H. T. E. és E. M. A. B. T. ado- mánya		25.000.—	—
8. A Thaly-alap folyószámláról		117.—	—
9. A „Századok“ folyószámláról		523.309.—	—
10. Rendkívüli bevételek		410.601'40	5,500,000
11. Remélhető új alapítványok		419.685.—	2,000,000
12. Átfutó pénzek		1,051.457.—	—
Összesen:		5,594.961'07	55,131.344
II. Kiadás.		Eredmény 1923-ban	Előirányzat 1924-re
1. Tisztviselők tiszteletdíja		45.800.—	5,000,000
2. Szolgák díjazása		1.950.—	1,000,000
3. Irodai költségek		169.026'11	2,000,000
4. „Századok“ nyomdai és expedicio- nalis költségei		1,950.197.—	50,000,000
5. „Századok“ írói honoráriumai		106,277'50	6,000,000
6. Egyéb nyomtatványokért		20.085.—	1,000,000
Átvitel:		2,293'335'60	65,000,000

	Eredmény 1923-ban	Előirányzat 1924-re
Áthozat:		
7. A takarékpénztáraktól felszámított díjak	2,293.335*60 33.209*30	65,000.000 500.000
8. Rendkívüli kiadások	192.270*16	5,000.000
9. Alapítványok tőkésítésére	409.345.--	2,000.000
10. Átfutó pénzek	1,051.457.--	—
Összesen:	3,979.627*07	72,500.000
Összegezés.		
	Eredmény 1923-ban	Előirányzat 1924-re
I. Bevétel	5,594.961*07	55,131.344
II. Kiadás	3,979.627*07	72,500.000
Maradvány illetve hiány ..	1,615.344.--	17,368.656

KÉRELEM!

Tagjainkat kérjük, hogy az 1925. évi tagdíjat és esetleges hátralékaikat legkésőbb 1925 március 31-ikéig küldjék be, hogy a Századok szétküldésében ne legyünk akadályozva.

A tagsági és előfizetési díjak ügyében, kérjük, tessék Novák Nándor pénztárnokhoz (Budapest I, Márvány-utca 25., III. 25.) fordulni. A tagdíj évi 90.000 korona. Előfizetők a Századokat 200.000 koronáért rendelhetik meg. Alapítvány, tagdíj és előfizetés, valamint a rendelt régibb Századok, Történelmi Tár és Magyar Történelmi Életrajzok ára mindenkor 1099. számú postatakarékpénztári csekkszámánkra fizetendő.

Egyéb kiadványaink rendelésénél az összeg 25.217. számú postatakarékpénztári csekkszámánkra küldendő be. Az árak ezeknél az alapárnak a szorzószámmal való beszorzásával számítandók ki. A könyvtárusi szorzószám ma 7000, a tagsági szorzószám 5000.

A csomagolásért és a postai szállításért külön 10.000 K beküldését kérjük.

Ha a befizetés postautalványon történik, az utalvány szelvényén meg kell jegyezni, hogy az összeg az 1099., illetve 25.217. számú csekkszámára telepítendő.

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Az Országos Levéltár folyóirata. Célja a levéltárak ismeretése és forrásközlés. Szerkeszti: dr. Csánki Dezső. Előfizetési ára évi 60.000 K. A Magyar Történelmi Társulat tagjai 30% kedvezményben részesülnek. Az előfizetési pénzek és a folyóiratnak szánt közlemények a „Levéltári Közlemények“ címére: Budapest I, Vár, Országos Levéltár (Bécsikapu-tér 4 sz.) küldendők be.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság negyedévi folyóirata. Számon tartja a magyar irodalom és irodalomtörténet fejlődésének minden jelentősebb mozzanatát. Szerkeszti: Pintér Jenő. Megrendelhető évi negyvenezer koronáért — iskolák, könyvtárak és társaskörök számára évi nyolcvanezer koronáért — a Kir. M. Egyetemi Nyomdánál, Budapest VIII, Múzeum-körút 6.

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN
ÖSSZES MUNKÁINAK
ÚJABB KÖTETEIRE.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN összes munkáinak sorozatából egyszerre két új kötet lát napvilágot.

Ezek egyike az eddig már megjelent 7. és 8. kötetet kiegészítő 9. kötet, amely TOLNAI VILMOS szerkesztésében és bevezető tanulmányával Széchenyi DÖBLINGI IRATAINAK HARMADIK KÖTETÉT tartalmazza, közöttük, mint legjelentősebb munkákat a „Blick“-et és az „Önismeret“-et, s közreadja Bachnak hirhedt „Rückblick“-jét is, mely Széchenyit a fölünyes Blick megírására ösztönözte.

A másik, a 10. kötet, amely VISZOTA GYULA szerkesztésében és bevezetésével GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN NAPLOINAK első sorozatát tartalmazza, magában foglalván 1814-től kezdve Széchenyi 1819-i keleti utazásának befejeztéig írott naplókat.

A KÉT KÖTET ALAPARA KÖTETENKÉNT 40 KORONA

ELŐFIZETÉSI FELHÍVÁS A

JÓZSEF NÁDOR
IRATAI ÉS MŰKÖDÉSE
CÍMŰ MUNKÁRA.

A Magyar Történelmi Társulat közreadja József nádor félszázados, korszakalkotó működésének emlékeit. A nádor válogatott iratainak 1792-TŐL 1804-IG terjedő első kötete legközelebb hagyja el a sajtót. Tartalmazza a nádornak válogatott fölterjesztéseit és bizalmas leveleit a császárhoz, megfelelő magyarázatokkal, amelyek az egyes ügyek előzményeire és további sorsunkra vonatkozó szükséges adatokat tartalmazzák. A kötetet DOMANOVSKY SANDOR rendezte sajtó alá és látta el magyarázatokkal. A sorozatnak ez második kötete lesz, a bevezető életrajzi kötet csak utóbb fog megjelenni.

AZ 50 I V E S K Ö T E T A L A P Á R A 4 0 K O R O N A .

A könyvüresi szorzószám 7000, a tagsági szorzószám 5000. A csomagolás és postai szállítás költségeire külön 10.000 K küldendő be. Az előfizetési díj 25.217. számú postatakarékpénztári csekk számlánkra küldendő be.

